

पूज्यपाद ब्रह्मनिष्ठ महाराजश्री श्री १०८
श्रीमन्नयुरामशर्मा-आचार्यजी

प्राकट्य संवत् १९१४
आश्विनसुदि ४

स्वस्थावस्थान संवत्
१९८७ भा आश्विन पदि ११

અર્પણ પત્રિકા

પરમકૃપાલુ-બ્રહ્મીભૂત સદ્ગુરુ પરમાત્માશ્રી
શ્રીમન્નથુરામરામાઈનાં પુનિત પાદપદ્મોમાં.

પ્રભો ! આપશ્રીની અગાધ કરુણાવડે મારા વ્યવ-
હારપરમાર્થમાં મને જાહુ લાલ થયો છે આપશ્રીના
અમૃતમય ઉપદેશસામર્થ્યથી મારા કૌટુંબિક જીવનના
વિકટ પ્રસંગોમાં પણ હું શાંતિ અને ધૃતિ આપશ્રીની
કૃપાથી સેવી શક્યો છું હે શિવસ્વરૂપિન ! આ
અશિવ સંસારમાં આપશ્રીનાં પરમકૃપાળુને ઉપદેશતાં
વચનામૃતોજ મારે અવલંબનરૂપ છે.

શ્રીસૂર્યની પૂજા જેમ તેમનાજ તેજરૂપ હીપક ને
કર્પૂરાદિની આંરતિદ્વારા કરવામાં આવે છે, તેમ આપ-
શ્રીની જનકૃત્યાણુસાધક આ ધૃતિ પુસ્તકરૂપે છપાવીને
આપશ્રીના સ્વરૂપનું હૃદયમાં ધ્યાન કરી, આપશ્રીના
ચરણારવિંદમાં તેને અર્પી હું કૃતાર્થ થાઉં છું.

સિં આપશ્રીનો ચરણરજ

ગણપતરામ નાનાભાઈ ભટ્ટ

• શ્રીશંકરાચાર્યનાં અષ્ટાદશસ્તોત્રાની

અનુક્રમણિકા

	સ્તોત્રનું નામ	પૃષ્ઠાંક
	સમર્પણ તથા નિવેદન ...	૫
	તૃતીયાવૃત્તિની પ્રસ્તાવના...	૧૩
	દ્વિતીયાવૃત્તિની પ્રસ્તાવના...	૧૩
	ત્રયમાવૃત્તિની પ્રસ્તાવના ...	૧૪
	શ્રીશંકરભગવાનનું છત્રચરિત્ર ...	૧-૫૬
૧	સાધનપંચકસ્તોત્ર ...	૧
૨	સદાચારસ્તોત્ર ...	૧૪
૩	પદ્મપદીસ્તોત્ર ...	૪૮
૪	વિજ્ઞાનગોકસ્તોત્ર ...	૫૪
૫	વાક્યસુધા ...	૬૩
૬	હરિમીડસ્તોત્ર ...	૯૦
૭	યોગતારાવલીસ્તોત્ર ...	૧૨૭
૮	આત્મબોધ ...	૧૪૨
૯	તત્ત્વબોધ ...	૧૭૮
૧૦	સ્વાત્મનિરૂપણ ...	૧૯૭
૧૧	ચર્યપંચરિકાસ્તોત્ર ...	૨૭૨
૧૨	મોહમુર્ખસ્તોત્ર ...	૨૮૮
૧૩	સિદ્ધાંતબિંદુસ્તોત્ર ...	૩૦૨
૧૪	વાક્યવૃત્તિ ...	૩૧૭
૧૫	અપરોક્ષાનુભૂતિ ...	૩૫૨
૧૬	વિવેકચૂડામણિ ...	૪૧૭
૧૭	શતશ્લોકી ...	૬૩૪
૧૮	ઉપદેશસહસી-ગણબંધ ...	૬૯૮

॥ ૐ ॥

॥ ब्रह्मस्वरूपाय श्रीनायसद्गुरवे नमः ॥

મકટકર્તાનું પોતાના સદ્ગુરુશ્રીપ્રત્યે શ્રદ્ધાંજલિપૂર્વક

સમર્પણ તથા નિવેદન

મનુષ્યજન્મ એ પૂર્વજન્મજન્મ-માંતરમાં કરેલાં પુણ્ય તથા પાપ-
કર્મોનું ફલ હોવાથી તે કર્મોનું ફલ જે સુખદુઃખ તેનો અનુભવ
પ્રત્યેક મનુષ્યને પોતાના જીવનમાં થાય છે. તે સુખદુઃખના ન્યૂના-
ધિકપણનો આધાર બહુધા પુણ્યપાપના પ્રમાણમાં રહે છે, ને તે
મનુષ્યને પ્રારબ્ધવશાત્ બોગવવાનાં હોય છે.

આથી સહજ સમજાય એવું છે કે મનુષ્યે પોતાના જીવનમાં
શુભકર્મો કરવાં અને અશુભકર્મોનાં સાગ કરવો. શુભકર્મોનું પાલન
અને અશુભકર્મોનાં સાગ એ ધર્મનાં તરવો સમજી તેનું યથાર્થ
પરિપાલન કરવાથીજ બની શકે, અને તેટલા માટે આપણા શાસ્ત્રકારોએ
ધર્મને અપ્રસ્થાન આપેલું છે. ધર્મો રક્ષતિ રક્ષિતઃ (રક્ષણ
કરાયેલો-પાળેલો ધર્મ એ મનુષ્યનું રક્ષણ કરે છે) માટે દરેક મનુષ્યે
પોતાના જીવનપર્યંત ધર્મપરાયણ રહી પોતાનો સંસારવ્યવહાર શુદ્ધ
રીતે ચલાવવો એ અગત્યનું છે. ધર્મવિમુખ યાદે સ્વચ્છંદી રીતે વર્તવાથી
અનિષ્ટ પરિણામજન્મ આવે, અને તેનું વર્તન પશુતુલ્ય ગણાય. જે
મનુષ્ય પશુની પેઠે વર્તે તો પછી મનુષ્ય અને પશુમાં કોઈ ફરકજ ન
ગણાય. શાસ્ત્રમાં કહેલ છે કે ધર્મેણ દ્વીનાઃ પશુમિઃ સમાનાઃ ॥
ધર્મરહિત મનુષ્યો પશુસમાન છે.

ધર્મ એ મનુષ્યને અવિવેક, ગર્વ ને વિષયલંપટતા આદિ અનેક દોષોથી રક્ષે છે, અને દુઃખમાં અસાધારણ આશ્વાસન આપી દુઃખના આવાતથી બચાવે છે; એટલુંજ નહિ, પણ આ લોકમાં તનની, મૂર્ખની અને અન્ય બાવકારિક સ્થિતિની ઉત્તતિ પ્રાપ્ત કરવામાં, તેમજ પરલોકની સિદ્ધિમાં ને ભોક્ષપ્રાપ્તિમાં પણ તે પરમ ઉપયોગી સાધન છે.

પરંતુ પૂર્વનાં શુભ કર્મોના સંયોગવિના ધર્મવૃત્તિને ઉદ્ભવ થયો અને તેને લગતાં સાધનો મળી આવવાં મુશ્કેલ છે. પૂર્વસંચિત શુભ કર્મોથીજ ધાર્મિક, શુભેચ્છ ને તેને પોષનારાં સાધનોનો યોગ અનાયાસે તેવા સદ્ભાગી પુરુષોને મળે છે, અને હું માનું છું કે અને મારા પૂજ્યગરણુ સદ્ગુરુ લગવાનુ શ્રીમત્રથુરામરામનીને જે યોગ અનાયાસે પ્રાપ્ત થયો તે મારાં પૂર્વજન્મનાં કાંઈક શુભકર્મનું ફળ હોવું જોઈએ.

આશરે ૪૦-૪૨ વર્ષઉપર જ્યારે તેઓ પૂજ્યપાદશ્રી પ્રથમ પોરબંદર પધાર્યા અને શ્રીયુત્ત કલ્યાણુજી ચતુર્જીની વંડીમાં તેઓશ્રીએ મુકામ કર્યો હતા ત્યારે તે વખતના સ્ટેટના દફતરી રા. પરમાનંદદાસ રતનજીદ્વારા મને તેઓશ્રીના દર્શનનો પ્રથમ લાલ થયો. તેઓશ્રીસાથેના મારાં દરરોજના સમાગમથી ને ધર્મચર્ચાથી મેં તેઓશ્રીને દીક્ષા આપવાની કૃપા કરવા વિનંતિ કરતાં મારી તે વિનંતિ તેઓશ્રીએ કૃપા કરી સ્વીકારી અને દીક્ષા આપી, અને પોતેશ્રી બીજાને પ્રથમ જેમ પ્રાવેશિક દીક્ષા આપતા તેવી રીતની પ્રાવેશિક દીક્ષાને બદલે પહેલેથીજ પ્રાથમિક દીક્ષા આપવાનું મને પોતે સ્વમુખે કહી મારો તે માટેનો ઉચ્ચ અધિકાર હોવાનું મને જણાવતાં મારું મન અતિ આનંદિત થાય એ સ્વાભાવિક છે, અને તેથી મારા ધર્મકાર્યમાં મને તેઓશ્રીનાં તે વચનોએ વધારે ઉત્તેજિત કર્યો.

આ પ્રમાણે મારો સંબંધ ઉત્તરોત્તર તેઓશ્રીસાથે વધતો ગયો અને તેઓશ્રીની કૃપાદષ્ટિ તથા અગાધ માયાળુપણને પ્રતાપે તેઓશ્રીના પ્રધારે નિકટના સંબંધમાં આવતાં તેઓશ્રીની અમીદષ્ટિનો તથા આશીર્વાદનો મને વખતો વખત સાક્ષાત્ અનુભવ થવા લાગ્યો. દીક્ષા લીધા પછી યોગ તથા વેદાંતાદિ વિષયોપરનાં તેઓશ્રીનાં વ્યાખ્યાનો સાંભળવાનો તેમજ યોગક્રિયાઓ તથા જપધ્યાનાદિના અનુક્રાનનો તેઓશ્રીના સાંનિધ્યમાંથી મને ઉત્તરોત્તર લાજ મળ્યા કર્યો, વળી પોરબંદરમાં બોજેશ્વર પ્લોટમાં સં. ૧૯૫૯-૬૦ માં મારા મકાનમાં ત્યારે તેઓશ્રીએ ચાતુર્માસ સ્થિતિ કરી ત્યારે પોતાશ્રીની સન્મુખ યોગની જૂદી જૂદી ક્રિયાઓનો અભ્યાસ મને તથા મારા મિત્રો રા. ગોવિંદજીભાઈ તથા રા. આણંદજીભાઈ અને રા. કાળિદાસ ગાંધીને પણ પ્રીતિપૂર્વક કરાવી અમેને અતિ આભારી કરી અમારું ભાવિ સુધાર્યું છે, જે તેઓશ્રીની કૃપા તથા આશીર્વાદનું જ ફળ છે. આ અભ્યાસકાલે તથા ચાતુર્માસની સમાપ્તિ વખતે ત્યારે અમે તેઓશ્રીના પૂજન અર્થે તથા આશીર્વાદ અર્થે જેડેલા હતા ત્યારે અમે દરેકને જે જે આશાઓ આપવાની હતી તે આપતાં મને ઉદ્દેશીને ત્યારે આશા અપાઈ ત્યારે તેઓશ્રીના મુખારવિદ્યમાથી એવા ઉદ્ગાર નીકળ્યા કે:—“જે પુત્રો થયા પછી તમારે અમુક સયમો પાળવા.” હું આ વખતે સંતાનરહિત હતો. મારી સ્ત્રી બીજી વારની હતી અને તે પણ આ સમયે તેઓશ્રીની સેવામાંજ સતત રહેતી હતી. તેની ઉપર તેઓશ્રી તેની અત્યંત સેવાથી પ્રસન્ન થયા હતા. અમે જેમાંથી કોઈએ સંતાનસંબંધી વાત કે પાચના કરી નહોતી, અને તેની પાચના કરવાનો અમારા સ્વપ્નમાં પણ ખ્યાલ નહોતો; પરંતુ ગુરુકૃપા તે ગુરુકૃપાજ છે. એવાનું ફક્ત તેઓશ્રીએ અણુચિંતયા આપેલા આશીર્વાદથી

પછી મને મળ્યું, અને ત્યાર પછી મને જે પુત્રોની પ્રાપ્તિ થઈ હતી.

પરંતુ પ્રારબ્ધ જલવાન છે. પૂર્વના દોષોને કામ અથવા આત્મા-પાલનમાં રખસન થવાના કે કોઈ પણ એવા જગવાન પાપકર્મ કે દુર્ભાગ્યને લીધે પ્રથમ એ પુત્રોની માતા તેઓને બાળ વયમાં મૂકી ક્ષયનો ભોગ થઈ પડી, અને ત્યારપછી બંને પુત્રો પોતાની યુવાવસ્થામાં ક્ષયના દરદનો ભોગ થઈ પડ્યા. બંને પુત્રો મેટ્રીક્યુલેશન કક્ષાસમાં સાથે હતા, તેમાં મોટો પુત્ર જ્યેષ્ઠપ્રસાદ જે પરચેલ હતો તેને એકાએક તાવ આવી પાછળથી ક્ષયનાં ચિહ્ન લાગુ પડેલાં જણાયાં. અનેક ઉપાયો કર્યા છતાં તે તમામ નિષ્ફલ ગયા અને તેણે આ કાની કુનિયાનો ત્યાગ કર્યો. તેની પાછળ તેની વિધવા સ્ત્રી છે ને તે હાલ મારી બેળાં રહે છે. બીજો પુત્ર સુરેંદ્રપ્રસાદ મેટ્રીક્યુલેશનમાં પાસ થઈ પ્રીવિયસનો અભ્યાસ કરતો હતો ત્યાં બીજી ટર્મ વખતે એને પણ એ રોગ લાગુ થયો, અને તે અસાધ્ય થતાં આખરે તે પણ રોગને ભોગ થઈ પડ્યો. બંને પુત્રોએ પૂજ્યપાદશ્રીની દીક્ષા લીધેલી હતી અને પૂજ્યપાદશ્રીની આશાપ્રમાણે તેઓ સંખ્યાદિ નિત્યકર્મ હમેશાં કરતા. કમનસીબે હું પણ આ દરમ્યાન ખાટલાવશ રહ્યો, અને લગભગ એ વર્ષકુધી હું હાલીચાલી શકતો નહિ એવી અર્પણ દશામાં આવી પડ્યો હતો—છેક પરાધીન સ્થિતિમાં આવી પડ્યો હતો.

આ પ્રમાણે ઉપરાઉપરી આવી પડેલાં સંકટોમાં મનુષ્યને ધૈર્ય રહેવું મુશ્કેલ છે; પરંતુ મારા પૂજ્ય સદ્ગુરુશ્રીના આશ્વાસન, આશીર્વાદ અને ધાર્મિક બોધને લીધેજ હું આ દુઃખો સહન કરવા શક્તિમાન થયો છું એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી. તેઓશ્રીના ધાર્મિક ઉપદેશથી, વેદાંતનિયારથી તથા ધ્યાનાદિના અભ્યાસથી મારા

મનને શાંતિ મળતી રહી, અને સમજવા માંડ્યું કે વેદાંતવિચારથી ઉપજતું આત્મજ્ઞાન અને દયાદાનાદિ મનુષ્યોમાટે બહુ ઉપકારક વસ્તુ છે. ઉપનિષદો પોદારીને કહે છે કે:—“ ઋત્તે જ્ઞાનાન્ન મુક્તિઃ । ” “ જ્ઞાનાદેવ તુ કૈવલ્યં । ” —આત્મજ્ઞાનવિના મુક્તિ નથી ! આત્મજ્ઞાનથીજ દૈવલ્ય—મોક્ષ થાય છે.

હાલ નિરાળામાં વિદ્યાર્થીઓને ધાર્મિક શિક્ષણ અપાતું નહિ હોવાથી આપણાં સનાતન હિંદુધર્મશાસ્ત્રોઉપરથી વિદ્યાર્થીઓની આસ્થા ઊડી ગયેલી જોવામાં આવે છે. આધ્યાત્મિક જ્ઞાનના વિષયોઉપર તેમની અસહિ અને અવિશ્વાસ નજરે પડે છે, અને તેઓ આધિ-ભૌતિક વિષયોતરફ વધારે દોરાય છે એ શોચનીય છે. જ્યાંસુધી પોતાનાં ધર્મશાસ્ત્રોનો પૂરો અભ્યાસ ન કર્યો હોય ત્યાંસુધી તે શાસ્ત્રોનું રહસ્ય સમજાય નહિ. યુરોપીઅનો, પારસીઓ તે મુસલમાનો વગેરે અન્ય વર્ણો પોતાના ધર્મ ઉપર જે પૂજ્યભાવ ધરાવી તેનો અભ્યાસ કરે છે તેવી જાતની વૃત્તિ આપણી હિંદુ ગ્રન્થમાં—હાલની નવી ગ્રન્થમાં મોટે ભાગે ઉદ્ભવતી નથી, અને તેથી આપણી આધ્યાત્મિક અધોગતિ થાય એ સ્વાભાવિક છે. આપણાં ધર્મશાસ્ત્રો મનુષ્યોને વ્યાવહારિક તેમજ આધ્યાત્મિક ઉન્નતિતરફ દોરવવાના હેતુથી રચાયેલાં છે કે નેથી મનુષ્ય પોતાનું ઐહિક તથા પારમાર્થિક શ્રેય સાધી શકે; પરંતુ ધાર્મિક શિક્ષણના અભાવે મનુષ્યો તેની કિંમત સમજી શકતાં નથી, અને માત્ર ઐહિક સુખનાં સાધનોમાં પોતાનું જીવન નિર્ગમન કરે છે. આ પ્રમાણેની રિયતિ હોવાથી મારા પૂજ્યપાદ સદ્ગુરુ મહારાજ શ્રીમત્તથુરામશર્માએ સનાતનધર્મના ઉદ્ધારમાટે અથાગ શ્રમ વેડી ધણાં ધાર્મિક પુસ્તકો લખી, તેમજ ધર્મનાં વ્યાખ્યાનો સચોટપણે આપી લોકોમાં ધર્મપ્રત્યે જાગૃતિ ઉત્પન્ન કરી છે. ઈર્મકાંડ, સાંખ્ય,

યોગ, ભક્તિ તથા વેદાંતવિષયોનાં જૂદાં જૂદાં પુસ્તકો રચી, ગુજરાત, કાઠિયાવાડ, કરાંચી તથા મુળદ્ર વગેરે સ્થળોએ બહુ થ્રમે વારંવાર પ્રવાસ કરી, બ્યાખ્યાનો આપી લોકોમાં ધર્મપ્રતિ રચિ ઉત્પન્ન કરી છે. વળી પોતાશ્રીએ સ્થાપેલ સંસ્કૃત પાઠશાળા તથા સનાતન ધર્મવિદ્યાલયમાં વિદ્યાર્થીઓને ધાર્મિક શિક્ષણ આપવાનો ક્રમ દાખલ કરેલ છે. આવી રીતે તેઓશ્રીએ લોકોને સન્માર્ગે દોરી તેમના ઉપર અનેક રીતે ઉપકાર કર્યા છે.

તેઓશ્રી સાથેના મારો સંબંધ ઉપર કલ્પા મુજબ ૪૦-૪૨ વર્ષનો હોવાથી મારી ઉપર તો તેઓશ્રીનો અત્યંત ઉપકાર અનેક રીતે થયેલો છે. માગ પાલણપુત્રના ને અમદાવાદના નિવાસ દરમ્યાન તેઓશ્રી જ્યારે જ્યારે કરાંચીકણી ને મુળદ્રકણી પધારતા સારે સારે મારી વિનંતિપરથી તેઓશ્રીએ મારે સાંજ મોટે ભાગે / શુક્રામ રાખી અને સેવાનો લાભ આપ્યો છે, અને બ્યાખ્યાનો આપી લોકોને ધર્મોપદેશ આપવા કૃપા કરી છે, ઉપરોક્ત કાળોથી તેઓશ્રીના હું મારા જીવનપર્યંત ઝડપી છું, અને તેનો બદલો વાળવા તદ્દન અશક્ત છું, પરંતુ યત્નિચિત્ત સેવા થઈ શકે તો તે કરવા મન પ્રેરાયાથી તેઓશ્રીનાં પુસ્તકોનો પ્રચાર વધારે થાય અને લોકો તેનો લાભ વધારે લે એવી રીતનું કોઈ કાર્ય કરવાની ધ્વજા થતાં મારા ઉપરોક્ત મદ્દગત પુત્રોના જીવાત્માના કલ્યાણાર્થે તથા તેમના બ્યાવહારિક સ્મરણાર્થે મારી શક્તિ અનુસાર મારા પૂજ્ય સદ્ગુરુશ્રીનાં નીચે જણાવેલાં ધાર્મિક પુસ્તકો છપાવી પ્રસિદ્ધ કરવા વગેરેની ગોઠવણ કરવા તેઓશ્રીને વિનંતિ કરતાં તેઓશ્રીએ મારી તે વિનંતિ કૃપા કરી સ્વીકારવા અને મારી ધ્વજાપ્રમાણે પ્રબંધ કરવા પોતે અનુમતિ આપતાં હું તેઓશ્રીનો વિશેષ આભારી થયો છું.

(૧) શ્રીપલુવેદીય સંધ્યાદિ નિત્યકર્મોનાં વા બીજાં એવાં પુસ્તકો

છપાવી વિનામૂલ્યે આપવા પ્રકટ કરવા રૂ. ૭૦૦) સાતસો.

(૨) બીજા આનંદાશ્રમને અંગે સ્થપાયેલ સનાતનધર્મવિદ્યા-
લયના વિદ્યાર્થીઓને યોગ્ય લાગ્યા મુજબ પુસ્તકો તથા બોજનાદિની
મદદમાટે રૂ. ૩૦૦) ત્રણસો.

એ પ્રમાણે ઉપરોક્ત એક હજાર રૂ. ની રકમના બાજમાંથી
વખતો વખત જરૂરીઆત પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરવા માટે રૂ. ૧૦૦૦) એક
હજારની ૩૦ ટકાની ગવર્નમેંટ ગ્રાંટીસરી નોટ તેઓશ્રીને અર્પણ કરી છે.

(૩) આ સિવાય વેદાંતના અભ્યાસીઓ તથા અન્ય મુમુક્ષુઓના
હિતાર્થે સમગ્ર વિશ્વના સર્વોત્કૃષ્ટ તત્ત્વવેત્તા ને શ્રીમદ્દેશ્વરના અવતાર-
રૂપ જગદ્ગુરુ ભગવાન શ્રીઆદ્યશંકરાચાર્યચિંતિત આત્મજ્ઞાનના
સરલ સાધનરૂપ આ અષ્ટાદશસ્તોત્ર પુસ્તક જેની મારા પૂજ્યપાદ
સદ્ગુરુશ્રીકૃત ભાવાર્થદીપિકાનામની ગુજરાતી ટીકાવાળી પ્રથમાવૃત્તિ
જિજ્ઞાસુવર્ગમાં બહુ આદરભાવ પામેલી છે, ને જે પંદર સોળ વર્ષના
લાંબા સમયપર પ્રસિદ્ધ થયેલ હોવાથી હાલ અવલબ્ધ છે, અને જિજ્ઞાસુ-
વર્ગની જેને માટે માગણી છે તે પુસ્તકની બીજી આવૃત્તિ મારા તરફથી
છપાવવા અને તે પડત અથવા ઓછી કિંમતે વેચાતો, અને તેના
વેચાણના ઉત્પન્નમાંથી આનંદાશ્રમતરફથી તેની બીજી આવૃત્તિઓ
વખતો વખત છપાય એવી રીતનો પ્રમંથ કરવામાં આવે તો તે
પુસ્તકો છપાવી, તે છપાઈ ગયે પોતાશ્રીને અર્પણ કરવાનો મારો
વિચાર તેઓશ્રીને નિવેદન કર્યો હતો. પ્રમુખશ્રીએ મારી ઉપરોક્ત ત્રણે
વિનંતિઓ સ્વીકારી મને કૃતાર્થ કરેલો છે.

આ અષ્ટાદશસ્તોત્ર પુસ્તક છપાઈ તૈયાર થયેથી તેઓશ્રીના પાદ-
પંકજમાં જાતે અર્પણ કરવાની મારી અભિલાષા હતી; પરંતુ દૈવેચ્છાથી
તેમ નહિ થઈ શક્યાથી કેટલેક અંશે મનને આઘાત થયો છે, પણ ન્યાં

ઉપાય નહિ ત્યાં લાગ્યાર । પ્રયમાવૃત્તિનું તમામ મેટર તેઓશ્રીએ સુધારી, તૈયાર કરી સોંપ્યું હતું, અને તે જાપખાનામાં જપાતું હતું. પોરો ભાગ જપાઇ તૈયાર થયો એટલામાં અમો શિષ્યવર્ગના દુર્ભાગ્યે તેઓશ્રીની તખીઅત ખગડી અને આખરે સંવત ૧૯૮૭ ના આશ્વિન વદિ ૧૧ શુક્રવારના રોજ સવારના સાત વાગે તેઓશ્રી વિદેહકૈરવધને પામતાં મારી ઇચ્છા મારા મનમાં જ રહી ગઈ. તેઓશ્રીના મંદવાડની ખબર પડતાં હું તથા મારા લઘુર્જનુ ભાઈ જ્યેષ્ઠરામ બીલજે તેઓશ્રીની સેવામાં હાજર થયા હતા. હું લાં લગલગ એક માસસુધી રહ્યો હતો, અને અમો અને ભાઈઓએ લાં રહ્યા લાંસુધી તેઓશ્રીના દર્શનનો લાભ મેળવ્યો હતો.

તે વેળા પુસ્તકનું સુધારવું બાકી રહેલ તમામ મેટર પોતે સુધારી આપ્યાનું મને જણાવી તે તથા મુખપૃષ્ઠ વગેરે જોઇ જવાની મને આજ્ઞા કરતાં મેં તે તપાસી જોઇ પોતાશ્રીને નિવેદન કર્યું, અને અર્પણપત્રિકામાટે મેં વિનંતિ કરતાં “જેમ તમારી ઇચ્છા” એ મુજબ આજ્ઞા કરેલી. તે વખતે મારો વિચાર થોડી ક્ષીટીમાં અર્પણપત્રિકા લખી મોકલવાનો હતો; પરંતુ હવે તેઓશ્રી સ્વરૂપાવસ્થાન પામતાં પુસ્તક તેઓશ્રીને રૂબરૂ અર્પણ કરવાની સ્થિતિ પલટાઈ જવાથી આ નિવેદન કરવાની જરૂર પડી છે. જે કે તેઓશ્રી સ્થૂલદેહથી મુક્ત થયા છે, તોપણ તેઓશ્રીનું સ્વચ્છિદાનંદ સ્વરૂપ સર્વદાં સર્વ સ્થલે વિરાજમાનજ છે, તેથી આ લેખ સમાપ્ત કરતાં તેઓશ્રીના ચરણારવિદમાં સવિનય માનસિક સાદાંગ દંડવત્પ્રણામો સહિત આ પુસ્તકરૂપી અદાંજલિ પ્રેમપૂર્વક સ્વહસ્તરૂપી તેઓશ્રીને અર્પણ કરી કૃતાર્થ થાઉં છું. ઇતિ શિવમ્.

રાયપુર, હવેલીની પોળ,

અમદાવાદ.

સંવત ૧૯૮૮ ના વૈશાખ સુદિ ૧૩

લિં.

ગણપતરામ નાનાભાઈભટ્ટ

તૃતીયાવૃત્તિની પ્રસ્તાવના

આ ગ્રંથની દ્વિતીયાવૃત્તિ પૂરી થઈ જતાં, અને ગ્રાહકોની માગણીઓ ઉપરાઉપરિ ચાલુ રહેતાં આ ગ્રંથની તૃતીયાવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી છે. કાગળોની અતિશય મોંઘવારીને લીધે તથા છાપખાનાને સગતા અન્ય ખર્ચના ભાવોમાં પણ વધારો થયેલો હોવાથી પડતમૂલ્યમાં નિરૂપાયે વધારો થયો છે.

સં. ૨૦૦૩, શ્રી આનંદાશ્રમ-નવાગામ
પો. બીલખા (કાઠિયાવાડ)

ૐ

દ્વિતીયાવૃત્તિની પ્રસ્તાવના

આ આવૃત્તિમાં મુમુક્ષુઓને ઉપકારક થાય, ને ઉપદિષ્ટ વિષય સેમને સ્પષ્ટ સમજાય એવો સુધારોવધારો ન્યાં ન્યાં અગત્ય જણાઈ લ્યાં લ્યાં કરવામાં આવ્યો છે. પ્રત્યેક સ્તનના શ્લોકો બીજી પ્રતોસાથે મેળવીને ન્યાં ન્યાં પાકાંતર મૂકવાં થોડા જણાયા લ્યાં લ્યાં તે મૂકેલ છે ને વાક્યસુધારાં, યોગતારાવલીમાં તથા આત્મબોધમાં અમુક શ્લોક ઉમેર્યાં છે.

પ્રથમાવૃત્તિમાં જે કુટલોક વ્યાવહારિકભાગ પ્રકટકર્તાતરફથી આપવામાં આવ્યો હતો તે ભાગ આ આવૃત્તિમાં ઉપયોગનો નહિ હોવાથી મૂકી દેવામાં આવ્યો છે.

ૐ

પ્રથમાવૃત્તિની પ્રસ્તાવના

આ પુસ્તકમાં પૂજ્યચરણ શ્રીશંકરભગવાનના અદ્વાર ઉત્તમ લેખોનો સંગ્રહ કરેલો હોવાથી આ પુસ્તકનું નામ શ્રીશંકરાચાર્યનાં અષ્ટાદશરત્નો એવું રાખવામાં આવ્યું છે. મૂલ લેખોનો ભાવ જેમ બને તેમ ગુજરાતીમાં વિશેષ સ્પષ્ટ કરવા આ લેખોની દીક્રામાં પ્રયત્ન કરવામાં આવેલો હોવાથી આ લેખોની દીક્રાનું નામ ભાવાર્થદીપિકા એવું રાખવામાં આવ્યું છે.

આ પુસ્તકમાં પૂજ્યચરણ આચાર્યભગવાનના નીચેના ઉત્તમ લેખો૩૫ રત્નોનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે:—

૧ સાધનપંચકસ્તોત્ર, ૨ સદાચારસ્તોત્ર, ૩ ષટ્પદીસ્તોત્ર વા ષટ્પદમંજરીસ્તોત્ર, ૪ વિદ્યાનૌકાસ્તોત્ર, ૫ વાક્યસુધા, ૬ હરિ-શ્લોકસ્તોત્ર, ૭ યોગતારાવલી, ૮ આત્મબોધ, ૯ તત્ત્વબોધ, ૧૦ સ્વાત્મનિરૂપણ, ૧૧ ચર્પટપંજરિકાસ્તોત્ર, ૧૨ મોહમુક્તિસ્તોત્ર વા દ્વાદશપંજરિકાસ્તોત્ર, ૧૩ સિદ્ધાંતબિંદુ વા નિર્વાણદશકસ્તોત્ર, ૧૪ વાક્યવૃત્તિ, ૧૫ અપરોક્ષાનુભૂતિ, ૧૬ વિવેકચૂડામણિ, ૧૭ શતશ્લોકી વા વેદાંતકેસરી, અને ૧૮ ઉપદેશસહસી-ગદ્યબંધ.

સાધનપંચકસ્તોત્રમાં પાંચ શ્લોકો મોક્ષસાધનના નિરૂપણના છે, તે છે: શ્લોક વા છઠ્ઠો શ્લોક ક્ષણ નિરૂપણનો છે. સદાચારસ્તોત્રમાં ૫૪ શ્લોકો છે. એમાં અભેદભાવે ધ્વજની પ્રાપ્તિ કરવામાટે કેવા આચારો રાખવાની અગત્ય છે તે પ્રમાણ ને યુક્તિથી દર્શાવ્યું છે. ષટ્પદી-સ્તોત્રમાં વા ષટ્પદમંજરીસ્તોત્રમાં સાઠ '૭' શ્લોકોએ ચિત્તની શુદ્ધિ,

ચિત્તની સ્થિરતા, ને પરમાત્માના અનન્યાપ્રયમાટે પરમાત્માની પ્રાર્થના કરી છે, ને અર્ધા શ્લોકમાં આ પદ્ધતિને પોતાના મુખ્યક્રમસમાં સર્વદા રહેવાની ઇચ્છા દેખાડી છે. વિજ્ઞાનનૌકામાં દશ શ્લોકો છે. તેમાં પ્રથમના આઠ શ્લોકમાં પોતાના અલક્ષ્યસ્વરૂપનું ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારે વર્ણન કર્યું છે, અને નવમા શ્લોકમાં આ સ્તોત્રના અધ્યયનાદિ-વડે થનારા ફલનું નિરૂપણ કર્યું છે, તથા દશમા શ્લોકમાં આ વિજ્ઞાનનૌકાવડે ભવસાગરના પારને પામેલા પુરુષને ધન્યવાદ આપ્યો છે. વાક્યમુધાનામના પ્રકરણઅંચમાં ૪૩ શ્લોકો છે. તેમાં મહાવાક્યના અર્થનો વિચાર કરી જીવનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ અલ્પથી અભિજ્ઞ સાક્ષી છે એમ પ્રમાણુ ને યુક્તિથી સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે. હૃદિમીડસ્તોત્રમાં ૪૪ શ્લોકો છે. તેમાં ૪૩ શ્લોકમાં સંસારાધારની અત્યંતનિવૃત્તિ કરનાર પરમાત્માની અબોધભાવે સ્તુતિ કરી છે, ને ૪૪ માં શ્લોકમાં આ ઉત્તમ, સ્તોત્રના અધ્યયનાદિવડે થનારા ફલનું વર્ણન કર્યું છે. ચોગતારાવલીમાં, ૨૯ શ્લોકો છે. તેમાં ચિત્તવૃત્તિને અલ્પાકાર કરવાના ઉપાયોનું સંક્ષેપમાં વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. આત્મબોધમાં ૬૮ શ્લોકો છે. તેમાં જિજ્ઞાસુએ કેવા વિચારોવડે આત્મસ્વરૂપને જાણવું જોઈએ તેનો ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે. તત્ત્વબોધમાં મંગલાચરણથી ભિન્ન સર્વ ભાગ ગદ્યમાં છે. તેમાં સહેલી સંસ્કૃતભાષામાં આત્માથી અભિજ્ઞ અલ્પના સ્વરૂપનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. સ્વાત્મનિરૂપણ-નામના પ્રકરણઅંચમાં ૧૫૬ શ્લોકો છે. તેમાં પોતાના વાસ્તવિક સ્વરૂપનું બહુ ઉત્તમપ્રકારે નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. ચર્યપટપંચરિકા-નામના સ્તોત્રમાં ૧૬ શ્લોકો છે. તેમાં ચાઆદિની વાસનાનો પરિણામ કરી વિરાગાદિની પ્રાપ્તિવડે પરમાત્માનું સ્મરણધ્યાન કરવાનો ઉપદેશ કર્યો છે. મોહમુર્ચ્છાસ્તોત્રમાં ૧૩ વા ૨૦ શ્લોકો છે. તેમાં

ધનાદિ સંસારના વિષયોનું અસારપણું જણાવી સંસારમાં મનને રાગરહિત રાખવાનું તથા આત્મસ્વરૂપ શોધવાનું જણાવ્યું છે. સિદ્ધાંતબિંદુસ્તોત્રમાં દશ શ્લોકો છે. તેમાં અદ્વિતીય, અબાધિત, સર્વસંગથી રહિત ને પરમાનંદરૂપ અલ્પથી અલિપ્ત આત્માનું નાનાપ્રકારે વર્ણન કર્યું છે. વાક્યવૃત્તિમાં ૫૪ શ્લોકો છે. તેમાં મહાવાક્યના અર્થનો વિચાર કરી આત્મસ્વરૂપમાં કેવી રીતે સ્થિતિ કરવી તે દર્શાવ્યું છે. અપરોક્ષાનુભૂતિનામના પ્રકરણગ્રંથમાં ૧૪૪ શ્લોકો છે. તેમાં સાધનસહિત આત્મસ્વરૂપનું નિરૂપણ પ્રમાણ ને યુક્તિથી કરવામાં આવ્યું છે. વિવેકચૂડામણિનામના પ્રકરણગ્રંથમાં ૫૮૦ શ્લોકો છે. આ મુમુક્ષુઓને પરમોપયોગી ગ્રંથમાં આત્મજ્ઞાનનાં સાધનોનું, આત્મસ્વરૂપનું, અલ્પસ્વરૂપનું તથા જ્ઞાનની દૃઢતા કરવાના ઉપાયોનું બહુ સારી રીતે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. શતશ્લોકોમાં ૧૦૨ શ્લોકો છે. તેમાં શ્રુતિઓને અવલંબીને આત્માથી અલિપ્ત અલ્પસ્વરૂપનું નિરૂપણ કર્યું છે. ઉપદેશસહસ્ત્રી-ગણગ્રંથનામના પ્રકરણગ્રંથમાં ત્રણ પ્રકરણ છે. તેમાં શિષ્યપ્રતિ આચાર્યે કેવી રીતે અલ્પબોધ કરવો તેનું, અલ્પજ્ઞાનનું ને અલ્પવિચારનું નિરૂપણ છે.

આ અષ્ટાદશરત્નોમાંનાં ૫૬૫૬, વાક્યસુધા, હરિમીડે, આત્મ-બોધ, સ્વાત્મનિરૂપણ, સિદ્ધાંતબિંદુ, વાક્યવૃત્તિ, અપરોક્ષાનુભૂતિ, વિવેકચૂડામણિ ને ઉપદેશસહસ્ત્રી-ગણગ્રંથ આ રત્નોઉપર સંસ્કૃતભાષામાં દીકાઓ થયેલી છે. અષ્ટાદશરત્નોમાંનાં કેટલાંક રત્નોની હિંદીભાષામાં ને કેટલાંક રત્નોની ગુજરાતીભાષામાં પણ દીકા થઈ છે. તે સર્વ દીકાઓથી આ દીકામાં કંઈક વિવક્ષણુતા છે તે બંને દીકાઓને મેળવવાથી વિવેકી મુમુક્ષુના જાણવામાં આવશે.

આ અષ્ટાદશરત્નોમાં લિપ્ત લિપ્ત અધિકારવાળા અધિકારીઓના અંતઃકરણની સ્થિતિપર ધ્યાન રાખી પૂજ્યચરણ આચાર્યભગવાને તેમને

તેમના એવસમાટે અદૈતતત્ત્વનો પ્રમાણ ને સુક્તિથી સરલભાષામાં ઉપદેશ કર્યો છે.

આચાર્યભગવાનને ઉપનિષદોમાં પ્રતિપાદન કરેલા કેવલાદૈતવાદનો મંદબુદ્ધિવાળા ને મધ્યમબુદ્ધિવાળાપ્રતિ ઉપદેશ કરવાનો. આ અષ્ટાદશ-રત્નોમાં માત્ર કારુણ્યવડે પવિત્ર પ્રયત્ન કર્યો છે કેવલાદૈતની પ્રાપ્તિવડે જીવનો જીવભાવ અત્યંત દૂર ચર્ચ તે દુઃખરહિત, પૂર્ણસ્વતંત્ર ને પરમાનંદરૂપ થાય છે. સર્વત્ર અલ્પદર્શન ચતુર્થી વ્યવહાર પણ ઉત્તમપ્રકારે સધાય છે, કેમકે સર્વત્ર અલ્પદર્શનની પ્રાપ્તિવાળા મહાપુરુષના ચિત્તમાં રાગદ્વેષના વેગો ઉપજી શકતા નથી, ને તેથી તેમના ચિત્તાદિમાં સાહિમાન પ્રવૃત્તિનો વેગ, વિષયાસક્તિ, શોક, દ્વેષ, ઈર્ષ્યા કે અસૂચા રહી શકતાં નથી. તેઓ સર્વ પ્રાણીઓપર વિશુદ્ધપ્રીતિવાળા દૃષ્ટિથી જોઈ શકે છે, ને કોઈનું અહિત કરવા ઇચ્છતા નથી, તથા કોઈનું અહિત કરતા નથી. તેઓ પોતાનો પ્રાપ્ત્યવહાર આમકિતરહિત બુદ્ધિથી પ્રારબ્ધને સમાપ્ત કરવામાટેજ કરે છે. સર્વ મનુષ્યો ને પોતાના અંતઃકરણને આવી ચોંચતાઓ પહોંચાડે તો તેમને આ દુઃખમય જણાતો સંસાર પરમશુભમય પ્રતીત થાય, ને આ માર્ગલોકજ નેમને પરમાત્માના પરમધામરૂપ પ્રતીત થાય.

આ અષ્ટાદશરત્નોના કર્તા પૂજ્યચરણ શ્રીશંકરભગવાનનું સક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર પણ આ પુસ્તકમાં આપવામાં આવ્યું છે, તેમાંથી પણ સુમુક્ષુ મનુષ્યોને ઘણો ઉપયોગી જોષ મળવાનો સંભવ છે.

આ અષ્ટાદશરત્નોના પ્રત્યેક કઠિન શ્લોકપર શબ્દાર્થની પછી કઠિનતાના પ્રમાણમાં વિવેચન આપવામાં આવ્યું છે. શબ્દાર્થમાં જે શબ્દ કે શબ્દો આવા [] ચતુષ્કોણજેવા ચિહ્નમાં મૂકવામાં આવ્યા છે તે શબ્દો મૂલમાં નથી, પણ અર્થને સ્પષ્ટ કરવામાટે

વધારવામાં આબ્યા છે એમ સમજવું, ને જે શબ્દ કે 'શબ્દો આવા
() અર્થવંદ્યોવા ચિહ્નમાં મૂકવામાં આવેલ છે તે આગળના
શબ્દના પર્યાયરૂપ કે સ્પષ્ટીકરણરૂપ છે એમ સમજવું. ઇતિ.

આનંદાશ્રમ, બીલખા.

સં. ૧૯૭૧ માગશરસુદિ ૧૧ શનિ. . .

વેદાંતનો અપૂર્વ ગ્રંથ

શ્રીવેદાંતદર્શન

વેદાંતશાસ્ત્રનું રહસ્ય સમજવામાં આ ગ્રંથ મુમુક્ષુઓને અત્યંત
ઉપકારક છે. તેના ઉપર પૂજ્યપાદ મહાત્માશ્રી શ્રીનાથભગવાને
સંસ્કૃતભાષામાં અન્વયોપસંહિત તાત્પર્યદીપિકાનામની સરલ ને સુબોધ
ગુજરાતી टीका લખી છે. વેદાંતના અભ્યાસી ને મનન કરનારાઓને
તે સાહાય્યપ્રદ છે.

જિજ્ઞાસુને અદૈત ધ્વજનો બોધ પ્રાપ્ત કરવામાટે આ ગ્રંથ
'ધ્વજો' ઉપયોગી થઈ પડે એવો છે. ઉપનિષદો, ભગવદ્ગીતા અને
પૃથ્વશીનો અપસનો સાર આ ગ્રંથમાં આવી જાય છે. જેઓ શ્રદ્ધા,
પ્રીતિ અને જાગૃતિ રાખી, તથા યથાશક્તિ વિવેકાદિ સાધનો પ્રાપ્ત
કરી આ ગ્રંથનું અધ્યયન કરશે, તેના અંતઃકરણમાંથી ઉત્તરોત્તર દુઃખની
નિર્ણતિ થવા લાગશે, અને ક્રમથી નિર્મળદનો આવિર્ભાવ થવા લાગશે.

પાકું પુંડું પડતમુદ્ધ ૩૧ ૨-૦-૦.

મળવાનું ઠેકાણું:

વ્યવસ્થાપક, આનંદાશ્રમ-નવાગામ પો. બીલખા-કાઠિયાવાડ.

अगत्यना होषोनं शुद्धिपत्र

पृष्ठांक	पंक्त्यंक	अशुद्ध	शुद्ध
५८	१५	यदोकार	यदोकार
१०	१६	स्फुरत्यद्भूतं	स्फुरत्यद्भूतं
१०४	५	कर्मफलैर्य	कर्मफलैर्य
१०६	१८	भगु	भृगु
१११	११	भनदित	भनरदित
१८७	१३	तदि	तर्हि
१८५	२२	गच्छेति	गच्छति
२०६	२	अनुभवतो	अनुभवतो
२३३	१३	श्रुतिओसदिति	श्रुतिओसदित.
२७१	१३	मत	मंत
२८७	२०	ज्ञानविहिने	ज्ञानविहोने
२८८	४	विवेक्षीन	विवेक्षीन
३०५	१८	ध्याग	ध्यान
३०८	७	पांचराम्	पांचरात्रम्
३०८	- २३	भेक	भर्भ
३८५	६	स्थिति	स्थिति
३८६	१०	पुंसौ	पुंसो
४०१	१५	मुहुमुहुः	मुहुर्मुहुः
४१६	१८	होयोगविना	होयोगविना
४३१	१४	वसन्तलोकहितं	वसन्तलोकहितं
४३२	॥	प्रमो	प्रमो

પૃષ્ઠાંક	પંક્ત્યંક	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૪૩૯	૧૯	વદુષ્યં	વૈદુષ્યં
૪૮૩	૧૮	તથથ	તથૈથ
૪૯૮	૬	નિષેધે	નિષેધે
૫૦૨	૩	કુતશ્ચિન્ન	કુતશ્ચિન્ન
૫૧૪	૨	દૃષ્ટ	દૃષ્ટં
૫૪૦	૧૧	યયા	યયા
૫૪૬	૧૯	પસત્ત	પસત્ત
૫૬૬	૧૩	આત્મ	આત્મા
૫૬૭	૧૪	વસ્તુતાઓ	વસ્તુતાઓ
૬૩૪	૨૨	પ્રકિલ્પવાના	પ્રકલ્પાવિના
૬૩૬	૧૫	ચા	ચ
૬૫૨	૬	વાગ્મિઃ	વાગ્મિભઃ
૬૫૨	૨૦	વિપુષઃ	વપુષઃ
૬૬૦	૧૭	કૃતા	કૃત
૬૬૮	૨૧	ભિરનશ	ભિરનિર્શ
૬૭૨	૨૨	તરંગાન્યથ	તરંગાન્યથ
૬૮૩	૧૮	વશ્યન્	વશ્યન્
૬૯૦	૧૮	ચિદ્ધર્મનૈકં	ચિદ્ધર્મનૈકં
૬૯૫	૧૬	સૌરમાલ્યમ્	સૌરમાલ્યમ્

આ સિવાય હસ્ય, દીર્ઘ, ઇ, ઉ, ઠનો, માત્રા, રેફ, અનુસ્વાર ૧ વિસર્ગ તરી નવાથી કાઈ અશુદ્ધિ થવા પામી હોય તે વાંચનારે સુધારી લેવા શ્રમ લેવો.

પ્ર. અક્ષીભૂત મહારાજશ્રી શ્રીમત્તથુરામશર્મા આચાર્યજી-પ્રણીત કેટલાંક પુસ્તકોનું વિજ્ઞાપન

મુચના:—નીચે જાખ્યા પ્રમાણે પડતમૂલ્યવાળાં ને અર્ધી કિમતવાળાં,
પુસ્તકો તે કિમતે, ને બાકીનાં બીજાં બધાં જાપેલી કરતાં પોણી કિમતે મળશે,
મળવાનું સ્થળ: વ્યવસ્થાપક, આનંદાશ્રમ-નવાગામ,
પોસ્ટ બીલખા (કાઠિયાવાડ)
તત્ત્વજ્ઞાનના ઈંથો

શ્રીઉપનિષદો બાર મુખ્ય મૂળ ને ગુજરાતી ટીકાસાથે, તથા ૧૦૬
ઉપનિષદોનો સાર. રૂ. ૩-૧૨-૦. વેદાંતદર્શન: સૂત્રો, અન્વય, અન્વયાર્થ
ને વિસ્તૃત ગુજરાતી ટીકાસહિત. (પડતમૂલ્ય) રૂ. ૨-૦-૦. શ્રીમદ્-
ભગવદ્ગીતા: મૂળ શ્લોક, પદ્યછેદપદ્યાર્થ, શબ્દાર્થ ને રહસ્યદીપિકાનામની
વિસ્તૃત ગુજરાતી ટીકા. રૂ. ૩-૮-૦. ભગવદ્ગીતાદિ પાંચ રત્નો:
ગુજરાતી ટીકાસહિત અપ્રાપ્ય. ભગવદ્ગીતા સરલા ટીકા: સાદું પુરું
રૂ. ૦-૬-૦. ભગવદ્ગીતા અન્વયાર્થપ્રકાશિકા ટીકા: રૂ. ૦-૧૧-૦.
શ્રીભગવદ્ગીતાના મુખ્યોપદેશસંબંધી વિચાર: રૂ. ૦-૨-૦. પાતંજલયોગ-
દર્શન: સૂત્રો, એક સંસ્કૃત ટીકા, શબ્દાર્થ ને વિસ્તૃત ગુજરાતી ટીકાસહિત.
રૂ. ૨-૧૦-૦. સાંખ્યપ્રવચન: સૂત્રો, એક સંસ્કૃત ટીકા, સૂત્રાર્થ ને ગુજરાતી
વિવેચનસાથે. રૂ. ૧-૨-૦. શ્રીશંકરાચાર્યનાં અષ્ટાદશરત્નો: પડતમૂલ્ય
૩-૦-૦. પંચદશી: મૂળ શ્લોકો, સંસ્કૃતમાં અન્વય ને જાવાર્થદીપિકાનામની
ગુજરાતી ટીકાસાથે. રૂ. ૩-૪-૦. પંચદશીસાર: પંદરે પ્રકરણોનો ગુજરાતીમાં
સાર. રૂ. ૦-૮-૦. વિવેકભાસ્કર પ્રથમરશ્મિ: રૂ. ૦-૬-૦. વિવેકભાસ્કર
દ્વિતીયરશ્મિ: કાચું પુરું રૂ. ૦-૮-૦, પાકું પુરું રૂ. ૦-૧૨-૦. વિચારસાગર:
પદ્યભાગનું સરલ ભાષાંતર દ્રિપણીસાથે. અપ્રાપ્ય. સંખ્યાનો વેદતાનુસાર
વિચાર: રૂ. ૦-૧-૦. 'સનાતનધર્મનું નિરૂપણ: રૂ. ૦-૩-૬ (પડતમૂલ્ય)

યોગવિધાના ગ્રંથો

યોગકૌસ્તુભઃ અષ્ટાંગયોગના અભ્યાસીઓને અર્પિતપયોગી. (પકતમૂલ્ય)

૩૧. ૧-૦-૦. યોગપ્રભાકરઃ ૩૧. ૦-૪-૦. નાથસ્વરોદયઃ ૦-૨-૬.

૫. મહારાજશ્રીનાં પત્રો

સદુપદેશદિવાકર પ્રથમ કિરણુઃ ૩૧. ૦-૬-૦. સદુપદેશદિવાકર દ્વિતીય કિરણુઃ ૩૧. ૦-૧૦-૦. સદુપદેશદિવાકર તૃતીય કિરણુઃ ૩૧. ૧-૫-૦ પકતમૂલ્ય. સદુપદેશદિવાકર ચતુર્થ કિરણુઃ ૩૧. ૧-૨-૦. સદુપદેશદિવાકર પંચમ કિરણુઃ ૩૧. ૦-૧૩-૦. સદુપદેશદિવાકર છઠ્ઠાકિરણુઃ ૩૧. ૦-૧-૩. પત્રકદ્વપમંતરીઃ ૩૧. ૦-૪-૦.

શ્રીઉપદેશગ્રંથાવલિ

ઉપદેશગ્રંથાવલિ અંક ૧ થી ૧૦ ૩૧. ૦-૭-૬. ઉપદેશગ્રંથાવલિ અંક ૧૧ થી ૨૫ ૩૧. ૦-૬-૦. ઉપદેશગ્રંથાવલિ અંક ૨૬ થી ૩૫ ૩૧. ૦-૭-૦. ઉપદેશગ્રંથાવલિ અંક ૩૬ થી ૫૮ ૩૧. ૧-૨-૦. ઉપદેશગ્રંથાવલિ અંક ૫૯ થી ૭૩. (વેદાંતનાં મૂલતત્ત્વો અને ઐયોભાવના) ૩૧. ૦-૮-૦.

દશાંતોસહિત ઉપદેશ

પરમસુખી થવાના ઉપાયઃ આકૃતિ ચોથી ૩૧. ૧-૪-૦. (પકતમૂલ્ય) બ્રહ્મદાનની પ્રાપ્તિનાં વીસ સાધનોઃ ૩૧. ૦-૭-૦. સુખોદકદ્વપલતાઃ ૩૧. ૦-૭-૦.

ભક્તિ, જ્ઞાન, યોગ, વૈરાગ્યમિશ્ર નાનામોટા ગ્રંથો

પરમપદ્મોષિનીઃ ૩૧. ૦-૧૪-૦. રાસપંચાખ્યાયીઃ અપ્રાખ્ય. મતુખ્ય-મિત્રઃ ૩૧. ૦-૫-૦. પ્રશ્નોત્તરરૂપે વિવિધ ઉપદેશઃ ૩૧. ૦-૫-૬. સ્વાભા-વિકલ્પઃ ૩૧. ૦-૩-૦. બિલ્લટીવાણીનું સ્પષ્ટીકરણુઃ ૩૧. ૦-૨-૬. દુરાચાર-ગિરિવજ્રઃ ૩૧. ૦-૬-૩. વિનોદમાળાઃ ૩૧. ૦-૬-૦. સુવિચારચંદ્રિકાઃ ૩૧. ૦-૫-૦. મહામંત્રમાલિકાઃ ૩૧. ૦-૪-૦. ભક્તિસુધાઃ ૩૧. ૦-૧-૦. વૈરાગ્યસુધાકરઃ ૩૧. ૦-૧-૦. મુમુક્ષુપ્રતિ ધીર્વ્યંતર્યામીના આદેશોઃ સંટીક. ૩૧. ૧૨-૦-૦ પકતમૂલ્ય. ગુરુમીતાસારઃ ૩૧. ૦-૧-૩. શ્રીભાગવત-

दशमस्कंध संक्षिप्त आध्यात्मिक रहस्यः पञ्चमूल्या ३। ०-१-६.

आणकेने उपयोगी

सद्गुपदेशभाषा भाग १ लोः ३। ०-४-०. सद्गुपदेशभाषा भाग २ लोः

पञ्च ३। ०-४-०. . पू. महाराजश्रीनां काव्ये

नायकाव्य भाग १ लोः अप्राप्य. नायकाव्य भाग २ लोः ३।

०-१४-०. हास अर्धो किंभते ३। ०-७-०. नायसुभोधभाषा भाग १ लो

(पञ्चमूल्या) ३। ०-८-०. नायसुभोधभाषा भाग २ लो हवे पछी छपाशे.

कर्मकांडना अधि

यलुवेदीय आह्निकप्रकारः ०-१४-६ पञ्चमूल्या. सामवेदीय आह्निक-

प्रकारः ३। ०-८-०. सामवेदीय रुद्रपूजादिः ३। ०-४-०. रुद्रसूक्त, पुरुष-

सूक्त ने धियावास्यादिः सटीक. ३। ०-७-०. (पञ्चमूल्या) श्रीसूक्तः सटीक ३।

०-१-३. आराधयविवेकः (सूक्तसंग्रहीनिरूप) ३। ०-१-०. वर्षाविचारः

३। ०-३-०. (पञ्चमूल्या) सामवेदीय आह्निकप्रकारः ३। ०-८-०. अथर्व-

वेदीय आह्निकप्रकार ३। ०-१२-०.

तन्त्राभां भद्रवाचोभ्य

प्रलुपपट्टः (कंठारतुं रंजीनयित्र) सातभी आश्रित (पञ्चमूल्या)

३। ०-२-०. प्रलुपविस्तारपट्टः ३। ०-१-०. आनंदाश्रमेनं द्रष्टुडीडः ३।

०-८-०. अन्य सगुणनोनां रचैसां पुस्तकादि

. गानदपेयः (योगवेदांतनो नकशो.) ३। १-६-०. हास अर्धो

किंभते ३। ०-११-०. वेदांतदपेयः (वेदांतसिद्धांतनो नकशो) ३। ०-१४-०.

हास अर्धो किंभते ३। ०-७-०. निदिध्यामनदपेयः ३। ०-३-०. थीसई-

गुरुपूजनपद्धतिः ३। ०-१-६. नैमित्तिककर्मप्रकाशः (गर्भाधानथी आरंभी

अत्येष्टिपर्यंतना सोण संस्कारे तथा समस्त आहविधि प्रयोगसहित गुजराती

भाषाभां समस्तुतीसाथे कुल १४८ (विषयो) नवी आवृत्ति मूल्या

३। ०-३-०-०. कर्तव्यभोधः अप्राप्य. योगवासिष्ठसारः, ३। ०-१५-०.

સદુપદેશકપત્રો: રૂ. ૦-૨-૬. દ્વિજશ્રીઓનું આહ્વાનિક: રૂ. ૦-૫-૦. વિધવા-
શ્રીઓનું નિસકર્મ: રૂ. ૦-૨-૬. નાયસ્તુતિશતકમ્: સાર્ય. રૂ. ૦-૨-૦.
નાયસદ્ગુરુસ્તોત્રાણિ: સાર્ય. રૂ. ૦-૦-૬. નાયકીર્તનાવલિ: રૂ. ૦-૨-૬.
નાયગુરુસ્તવન: રૂ. ૦-૧-૦. નાયસંકીર્તન: રૂ. ૦-૩-૦ ઉપદેશસાહસી-
ગદ્યબંધ: સાર્ય. (ગુજરાતી ટીકાસહિત) રૂ. ૦-૧૦-૦. સદુપદેશકપદ્યમૃત:
રૂ. ૧-૮-૦. પૂજ્યપાદ મહાત્માશ્રીનાં જીવનચરિત્રો

શ્રીનાથચરિતામૃત: પ્રથમપ્રવાહ પુરુષાર્થી જીવન. અપ્રાપ્ય. શ્રીનાથ-
ચરિતામૃત દ્વિતીયપ્રવાહ અર્ધી કિંમતે રૂ. ૦-૧૫-૦. શ્રીનાથજીવનમાલા-૧,
અર્ધી કિંમતે રૂ. ૦-૧-૩. શ્રીનાથજીવનમાલા-૨ અર્ધી કિંમતે રૂ.
૦-૧-૬. શ્રીનાથતીર્થવાત્રા અર્ધી કિંમતે રૂ. ૦-૨-૦. નાયભગવાન અર્ધી
કિંમતે રૂ. ૦-૦-૬. નાય ભગવાન અંગ્રેજી અનુવાદ રૂ. ૦-૧-૦.

Mahatma Shri Nathuram Sharma & His
Message. (પૂજ્યપાદશ્રીનું અંગ્રેજી જીવનચરિત્ર) રૂ. ૦-૪-૦.
કૃપાનાથનું જીવનદર્શન. રૂ. ૦-૧-૦.

અન્ય ગ્રંથો

પૂજ્યપાદશ્રીનું રનાનગૃહ: પડતમૂલ્ય રૂ. ૦-૦-૯. સદ્ગુરુશ્રીનું
શ્રવણમંદિર: પડતમૂલ્ય રૂ. ૦-૧-૬. નાયપ્રભુનું નિજમંદિર: પડતમૂલ્ય રૂ.
૦-૧-૦. જ્યંતીમહોત્સવ: પડતમૂલ્ય રૂ. ૦-૦-૯. માનવધર્મ: પડતમૂલ્ય
રૂ. ૦-૧-૦. આધ્યાત્મનિરૂપણ: રૂ. ૦-૪-૦. પત્રકદ્વપમંજરી પ્રથમ
પત્રનો અંગ્રેજી અનુવાદ: (પડતમૂલ્ય) રૂ. ૦-૦-૯. પત્રકદ્વપમંજરી દ્વિતીય
પત્રનો અંગ્રેજી અનુવાદ: (પડતમૂલ્ય) રૂ. ૦-૧-૦. શ્રીશુક્લયજુવેદસંહિતા
પૂર્વાધિ: ગુજરાતી અનુવાદસહિત. રૂ. ૨-૦-૦. શ્રીશુક્લયજુવેદસંહિતા
ઉત્તરાર્ધ: ગુજરાતી અનુવાદસહિત. રૂ. ૨-૦-૦. સામવેદસંહિતા પૂર્વાગ્નિક:
રૂ. ૧-૧૨-૦. મળવાનું સ્થળ:—

વ્યવસ્થાપક, આનંદાશ્રમ-નર્વાગામ, પોસ્ટ બીલખા (કાઠિયાવાડ):

॥ ॐ ॥

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

॥ अथ श्रीशङ्कराचार्यष्टकम् ॥

—[*]—

धर्मो ब्रह्मेत्युभयविषयं ज्ञापयत्येव वेदो
नायं लोके पुरुषमतिजः कान्यकल्पानुकल्पः ।
प्रामाण्यं च स्वयमिह भवेदित्यनूद्दिष्टवन्तं
भाष्याचार्यं प्रणमत सदा शङ्करं न्यासिवर्यम् ॥ १ ॥
धर्मो नित्यं विधिविषयतो ज्ञापयत्येष वेद-
स्तस्मिन्निष्ठा द्विविधमुदिता कामजाकामजाभ्याम् ।
काम्यं कर्म त्रिदिवभुवनायेत्यनूद्दिष्टवन्तं
भाष्याचार्यं प्रणमत सदा शङ्करं न्यासिवर्यम् ॥ २ ॥
कामापेतं भवति मनसः शोधनायात्र लोके
तस्मान्नूनं विविदिषति ना साधनैः संयुतः सन् ।
तस्माद्धर्मं चरत मनुजा इत्यनूद्दिष्टवन्तं
भाष्याचार्यं प्रणमत सदा शङ्करं न्यासिवर्यम् ॥ ६ ॥
वेदो यस्मिन् विधिमुख्यमिदा षड्विधः शास्त्रसिद्धो
वैधो वेदो दशहत्तशतं पूर्वतन्त्रे असिद्धः ।
धर्मार्थः प्रमितिपुरतश्चेत्यनूद्दिष्टवन्तं
भाष्याचार्यं प्रणमत सदा शङ्करं न्यासिवर्यम् ॥ ४ ॥

अद्वैतार्थप्रदणपटुतां पूर्वतन्त्रानुकूलां
 शास्त्राज्ञात्वा कुरुत सुधियो धर्मवर्या यथार्थम् ।
 नोचेत्कष्टं नरकगमनं चेत्यनूदिष्टवन्तं
 भाष्याचार्यं प्रणमत सदा शङ्करं न्यासिवर्यम् ॥ ५ ॥
 द्वैतं मिथ्या यदि भवति चेत्प्राप्यतेऽद्वैतसिद्धि-
 स्तस्याः प्राप्त्यै प्रथममधुना साध्यते द्वैतनिष्ठम् ।
 मिथ्यात्वं यच्छ्रुतिशतगतं चेत्यनूदिष्टवन्तं
 भाष्याचार्यं प्रणमत सदा शङ्करं न्यासिवर्यम् ॥ ६ ॥
 नाना नेहेत्युपदिशति चाद्वैतमिथ्यात्वसिद्ध्यै
 द्वैतं मिथ्या परिमितिगतेर्दृश्यतः स्वप्रवत्स्यात् ।
 एवरूपा ह्यनुमितिमितिचेत्यनूदिष्टवन्तं
 भाष्याचार्यं प्रणमत सदा शङ्करं न्यासिवर्यम् ॥ ७ ॥
 एवं मिथ्या जगदिदमिति ज्ञायतां निश्चयेन
 ब्रह्माहं चेत्यलमनुभवः प्राप्यतां वेदवाक्यात् ।
 शान्तो भूयात् तदनु च सुखं चेत्यनूदिष्टवन्तं
 शान्त्यानन्दः प्रणमति यतिः शङ्कराचार्यमूर्तिम् ॥ ८ ॥
 शान्त्यानन्दसरस्वत्या कृतं शाङ्करमष्टकम् ।
 यः पठेद्भक्तिसंयुक्तः स सर्वा सिद्धिमाप्नुयात् ॥ ९ ॥
 इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशान्त्यानन्दसरस्वति-
 विरचितं श्रीशंकराचार्याष्टकं समाप्तम् .

॥ ૐ ॥

પૂજ્યચરણ શ્રીશંકરભગવાનનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર

પરમતત્ત્વ માયાવિષે, પ્રતિબિંબિત જવ થાય;
ત્યારે ચેતન શુદ્ધ તે, પરમશિવ^૧ કહેવાય. ૧
જન-અજ્ઞાનને નિવારવા, લાવી દયા મનમાંય;
આઘ શંકરાચાર્ય થઈ, તે પ્રકટયા જગમાંય ૨

પૂજ્યચરણ આચાર્ય ભગવાનનાં સંસ્કૃતભાષામાં ચાર પ્રસિદ્ધ જીવન-
ચરિત્રો છે. શ્રીઆનંદગિરિકૃત, શ્રીમદ્વિદ્યારણસ્વામિકૃત, ચિદ્દિલાસકૃત
ને સદાનંદમિશ્રકૃત, તેમાં શ્રીમદ્વિદ્યારણસ્વામિકૃત સંક્ષેપશંકરવિજય
(શ્રીશંકરદિગ્વિજય) વિદ્વાનોમાં વધારે પ્રમાણભૂત મનાય છે. બીજા
ઠાઈ ઠાઈ ગ્રંથોમાં પણ પૂજ્યપાદ શ્રીશંકરાચાર્યનું કુંકુ જીવનચરિત્ર
જોવામાં આવે છે.

૧ શ્રીદક્ષિણામૂર્તિ ૨ અધિકારી મનુષ્યના અજ્ઞાનને દૂર કરવા. અજ્ઞાનને
દૂર કરવાથી સર્વે દુઃખો દૂર થાય છે, કેમકે અજ્ઞાનથીજ સર્વે દુઃખો
ઉપજે. ■ અજ્ઞાનથી બેદજ્ઞાન, બેદજ્ઞાનથી અનુકૂલતાનું ને પ્રતિકૂલતાનું
જ્ઞાન, અનુકૂલતાના ને પ્રતિકૂલતાના જ્ઞાનથી સમદ્રેષથી અભિમાનપૂર્વક
ધર્માધર્મના પ્રવૃત્તિ, અભિમાનપૂર્વક ધર્માધર્મના પ્રવૃત્તિ કરવાથી ચિત્તમાં
ધર્માધર્મના સંસ્કારો પડે, ચિત્તમાં ધર્માધર્મના સંસ્કારો પડવાથી
જીવાત્માનું સ્થૂંવશરીરની સાથે જોડાતું, અને જીવાત્માનું સ્થૂંવશરીરની સાથે
જોડાતું થવાથી તેને ત્રિવિધ દુઃખોની પ્રાપ્તિ થાય છે.

જે વેદા ભારતવર્ષમાં વેદોક્તકર્મનો વાસ્તવિક હેતુ લોકોના મોટા ભાગથી સમજાવવાથી દૂર થઈ ગયો હતો, જે વેદા બિન બિન દેવોના ઉપાસકો વૈદિક ઉપાસનાનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ સમજ્યા વિના એકબીજાનો વિરોધ કરતા હતા, તે પરસ્પર લડી મરતા હતા, જે વેદા જૈનધર્મનું ને શુદ્ધધર્મનું પ્રબલપણું થવાથી વેદોક્તધર્મ ને વર્ણાશ્રમની મર્યાદા ઊભાલિત થઈ ગયાં હતાં, અને જે વેદા એકજ અદ્વિતીય ભક્તના ઉપનિષદોએ પ્રતિપાદન કરેલા જ્ઞાનનું સ્વરૂપ મનુષ્યોના મોટા ભાગની જાણમાં રહ્યું નહોતું, તે તેથી પ્રત્યેક મનુષ્ય વસ્તુતાએ દુઃખરહિત પરમાનંદરૂપ જતાં દુઃખોથી સીદાયા કરતો હતો, તે વેદા અધિકારી મનુષ્યોને વેદોક્તકર્મનું રહસ્ય સમજાવવા, તેમને વેદોક્ત ઉપાસનાનું રહસ્ય સમજાવવા, જૈનધર્મના ને શુદ્ધધર્મના વેદ-વિરોધી ભાગનું નિરાકરણ કરવા, વર્ણાશ્રમધર્મની મર્યાદાનું રક્ષણ કરવા, અને ઉપનિષદે પ્રતિપાદન કરેલા ભક્તનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજાવી મુમુક્ષુઓને દુઃખરહિત પરમાનંદસ્વરૂપમાં સ્થાપના શ્રીદક્ષિણામૂર્તિપ્રભુએ કેવલ કારણને વડા થઈ આ ભારતવર્ષના દક્ષિણવિભાગવિષે મહાપાર શ્રાંતમાં પવિત્ર પૃથ્વીનદીને કાંઠે આવેલા કાલદીનામના પવિત્ર ગામમાં તૈત્તિરીયશાખાનું અધ્યયન કરનાર નંજુરીશ્રાંતિના પવિત્ર આજ્ઞાશુ શ્રીશિવચરુનાં સ્વધર્મપરાયણ ધર્મપત્ની અંજાના (સતીના) ઉદરથી આચરે ચાક્ર ૬૧૦ વૈદ્યાખ સુદિ ૫ ને દિવસે મધ્યરાત્રિને સમયે પોતાના સ્થૂલશરીરનો આવિર્ભાવ પ્રતીત કરાવ્યો. તેમના આવિર્ભાવકાલે અધર્મ-પરાયણ આસુરીસંપત્તિવાળા મનુષ્યોના હૃદયમાં અચાનક ફોલ થયો, તે ધર્મપરાયણ દૈવીસંપત્તિવાળા સંજ્ઞોના હૃદયમાં અચાનક આનંદવિ-ભાવ થયો; આસપાસના વાતાવરણમાં, જલમાં ને અન્ય સ્થાવર-જંગમ પ્રાણીપદાર્થોપર તેમના પ્રતીત થયેલા મનોહર શરીરમાં શુદ્ધ-

સત્સંગુણના પ્રબલતરંગોની અસરવડે સુખમય શાંતિ પ્રસરી રહી; સ્વભાવથીજ પરસ્પર વૈર રાખનારાં પ્રાણીઓના વૈરનું શમન થઇ તેઓ પરસ્પર પ્રસન્નતાવાળાં જણાવા લાગ્યાં; વૃક્ષોની શાખામાં વધારે પ્રતીત થયેલો જોવામાં આવ્યો; નદી, સરોવર ને કૂવાનાં જલો નિર્મલ જણાવા લાગ્યાં; પર્વતોમાંથી નિર્મલ જલનાં ઝરણો ઝરવા લાગ્યાં, અને આકાશ ને દિશાઓ નિર્મલ જણાવા લાગ્યાં.

જ્યોતિર્વિદોએ તેમના શુભ આવિર્ભાવવાળા સમયપરથી તેઓ અલૌકિક મહાપુરુષ થશે એમ તેઓશ્રીના સ્થૂલશરીરનાં માતાપિતાની આગળ તેમના પુજવાથી પોતાની વિદ્યાને આધારે ભવિષ્ય ભાખ્યું.

માતાપિતા ને તેમનાં સંબંધિજનો તેઓશ્રીના આવિર્ભાવવડે પ્રસન્ન થાય તેમાં કાંઈ પણ આશ્ચર્ય નજ હોય, પણ અન્ય સંતજનોને પણ તેમના આવિર્ભાવવડે આનંદ થયો. તેઓશ્રીનો આવિર્ભાવ મહેશ્વરની (શંકરની) કૃપાથી થયો હતો એવી તેમનાં માતાપિતાની માન્યતા હોવાથી તેમનું નામ શંકર પાડવામાં આવ્યું. તેમના મસ્તક પર ખીજના ચંદ્રનું, કપાલમાં નેત્રનું, બંને ખભાપર ત્રિશૂલનું, હાથમાં ચક્રનું, ગદાનું, ધનુષનું ને ડમરુનું, જાતીપર નાગનું, અને ઝરણોપર ગામરુનું ચિહ્ન હતું. તેમના સ્થૂલશરીરનો રંગ શુદ્ધ સફટિકના જેવો ઉત્તમલ હતો.

જેમ શુક્લપક્ષના ખીજના ચંદ્રની કલા શુક્લપક્ષમાં ઉત્તરોત્તર વધતી જાય છે તેમ આચાર્યભગવાનનું રમણીય ને શુદ્ધસાત્ત્વિક પરમાણુઓના સમૂહરૂપ સ્થૂલશરીર ઉત્તરોત્તર વધવા માંડ્યું. તેઓશ્રીનું ત્રૈલોક્યસુંદર અને મુગ્ધુઓના નેત્રનું તથા મનનું હરણ કરી તેમના જીવભાવનું વિસ્મરણ કરાવનાર સ્થૂલશરીર જ્યારે ત્રણ વર્ષનું થયું ત્યારે તેઓશ્રીના સ્થૂલશરીરને ચૌલસંસ્કાર કરવામાં આવ્યો.

હતો. તેઓખીનું સ્થૂલશરીર જ્યારે પાંચ વર્ષનું થવા આવ્યું ત્યારે શકે ૬૧૫ ના ચૈત્ર સુદિ ૯ ને દિવસે તેઓશ્રીના ચેતોહર સ્થૂલ-શરીરને યથાવિધિ ઉપનયનસંસ્કાર કરવામાં આવ્યો. ઉપવીત આપ્યા પહેલાં જોડાં ઉપયોગી અધ્યયન ઉપવીતવિના થઈ શકે તેટલું ઉપયોગી અધ્યયન તેમણે કરી લીધું હતું.

ઉપનયન થવા પછી તેઓશ્રી પોતાના ગુરુની પાસે રહી વેદાદિનું અધ્યયન કરવા લાગ્યા. અધ્યયનકાલે તેમની સ્મરણશક્તિ ને તેમનો ભુદ્ધિવિભવ તેમના સહાધ્યાયીઓને તથા તેમના ગુરુને આશ્ચર્યરૂપ જણાતા હતાં. એક વેલા બધા વિદ્યાર્થીઓની સાથે ગામમાં બિહ્વા માગવા જતાં તેઓએ એક બહુ દીન બ્રાહ્મણને ધેર જઈ બિહ્વા માગી, તે બ્રાહ્મણની ઓએ દીનભાવથી વિનયવડે તેઓથીને જણાવ્યું કે:—“હું બહુ મંદભાગિની છું, તેથી નિર્ધનતાને લીધે તમારા જેવા બહુભાવથી સત્કાર કરવાનોખતો પણ અભાદિવડે સત્કાર કરી શકતી નથી, આથી મારા જીવનને ધિક્કાર છે.” આમ કહી તે ઘરમાં ગઈ અને ઘરમાં મળી આવેલું એક આમળું તેમને બિહ્વાને બદલે આપ્યું. અન્યનું કુઃખ જોઈ જેમનું હૃદય દ્રવીજવાના સ્વભાવવાળું હતું એવા તેમને તે દીનઓના કુટુંબનું દારિદ્ર્ય દૂર કરવાની બલવતી ઇચ્છા ઉપજી. તેમણે આ બ્રાહ્મણના કુટુંબનું દારિદ્ર્ય દૂર કરવા મનોહર શબ્દોવડે લક્ષ્મીજીની પ્રાર્થના કરી. પ્રાર્થનાથી પ્રસન્ન થયેલાં લક્ષ્મીજીએ ભગવાન શંકરને કહ્યું કે:—“આમણે પૂર્વે દ્રવ્યની પ્રાપ્તિ થા’ એવું કાંઈ સૂત્ર કહ્યું નથી માટે આ જન્મમાં તેઓ મારી કૃપા પાત્ર થી રીતે ચઈ શકે?” ભગવાન શંકરે તેના ઉત્તરમાં કહ્યું કે:—“કદાચ આ કુટુંબનાં માણસોએ પૂર્વે દ્રવ્ય પ્રાપ્ત થાય એવું કાંઈ સૂત્ર ન કહ્યું હોય તો આ જન્મમાં આ બાઈએ મને એક આમળું

આપવારૂપ પુણ્ય કર્યું છે માટે તમારે તે પુણ્યના ફલરૂપે તેમના ઉપર કૃપા કરવી જોઈએ. ” ભગવાન શંકરનાં આવાં વ્યતોથી પ્રસન્ન થયેલાં લક્ષ્મીજીએ તે બ્રાહ્મણના ધરમાં ધણાં સોનાનાં આમળાં પ્રકટાવ્યાં.

પોતાના ગુરુની પાસે એ વર્ષસુધી રહી, વેદાદિ સત્શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કરી, સાતમે વર્ષે શંકરભગવાન પોતાને ઘેર આવી અધ્યયન કરેલા વેદાદિ સત્શાસ્ત્રોનું પુનઃ અધ્યયન કરતા હતા તથા યોગ્ય વિદ્યાર્થીઓને તેનું અધ્યયન કરાવતા હતા પોતાનાં માતૃશ્રીની ભાવ-પૂર્વક સારી રીતે સેવા કરતા હતા. તેમનાં માતૃશ્રી તેમની મનોહર વાણી, શુદ્ધિ, વિદ્યા, ભક્તિ ને શરીરની સુંદરતા જોઈ વારંવાર બહુ હર્ષ પામતાં હતાં.

શંકરભગવાનના ધરથી નદી થોડી દૂર હતી, તેથી પોતાનાં માતૃશ્રીને ઉનાળાના દિવસોમાં તે નદીએ સ્નાન કરવા જવામાં બહુ શ્રમ જણાય છે એમ જાણી શંકરભગવાને તે નદીના અધિકાતા દેવની સ્તુતિ કરી, તેથી તે નદીને પ્રવાહ શંકરભગવાનના ધરની આગળથી વહેવા લાગ્યો.

શંકરભગવાનની કીર્તિ સાંભળી મહાબાર દેશના રાજા રાજશેખરે શંકરભગવાનને પોતાના પ્રાસાદમાં (મહાલમાં) પધરાવવાની ઇચ્છાથી પોતાના પ્રધાનને બેટસહિત તેઓશ્રીની સમીપ તેઓશ્રીને તેડી લાવવા-માટે મોકલ્યો. પ્રધાન તેમની પાસે ગયો, ને પોતાના રાજાના તરફની બેટ તેઓની આગળ મૂકીને પોતાના રાજા તરફની ત્યાં પધારવામાટેની વિનંતિ તેઓને છઠ્ઠી સંજળાવી. ભગવાન શંકરે પ્રધાનની વિનંતિ સાંભળી તેને કહ્યું:—“તમે તમારા રાજાની તરફથી જે જે બેટ લાવ્યા હો તે બેટ અમને ઉપયોગી નથી માટે તે પાછી લઈ જાઓ. સાત્વિકભાવે શરીર ધારણ કરવાને જે જે સામગ્રીની અગત્ય છે તે

સર્વ સામગ્રી અહીં વિલમ્બિત છે.” તેઓશ્રીનાં આવાં યોગ્ય ને નિઃસ્પૃહતાવાળાં વચનો સાંભળી પ્રસન્નમનવાળો થયેલો તે પ્રધાન પોતાના રાજની પાસે ગયો, અને બનેલો સર્વ વૃત્તાંત તેમને નિવેદન કર્યો. પછી શંકરભગવાનનું માહાત્મ્ય સમજી તે રાજ તેઓશ્રીનું દર્શન કરવા આવ્યા. બહુ માન ને બહુ મર્યાદાથી શંકરભગવાનની સમીપ આવી તેમણે તેમને સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કર્યા. શંકરભગવાને આશીર્વાદ આપી તે રાજના કુશલપણના સમાચાર પૂછ્યા રાજએ એક સહસ્ર મુવર્ણમુદ્રાઓ શંકરભગવાનના ચરણકમલમાં અર્પણ કરી પોતાનાં રથેક્ષાં ત્રણ નાટકો શંકરભગવાનને વાંચી સંભળાવ્યાં. એ નાટકો સાંભળી તેમણે રાજના શુદ્ધિવિમ્બનાં વખાણ કર્યાં, અને અર્પણ કરેલા દ્રવ્યનો સ્વીકાર નહિ કરતાં તે દ્રવ્યવડે દેવાલય બંધાવવાની તે રાજને આજ્ઞા કરી. રાજએ શંકરભગવાનની પોતાની ઉપર કૃપા જોઈ પોતાને પુત્ર આપવાની કૃપા કરવાની તેઓશ્રીને પ્રાર્થના કરી. તેમની તે પ્રાર્થના સાંભળી શંકરભગવાને પ્રસન્ન થઈ તે રાજને કહ્યું કે:—“તમને તમારા જોવો પરાક્રમી ને શુદ્ધિમાન પુત્ર થશે.” પછી તે રાજ શંકરની અનુસા મેળવી પોતાના નગરમાં આવ્યો. એક દિવસે કેટલાક મુનિઓ શ્રીશંકરના દર્શનમાટે તેમને ઘેર આવ્યા. શિષ્ટાચારને અનુસરીને તેમનું પૂજન કરી શંકરભગવાન ને તેમનાં માતૃશ્રી પ્રસન્ન થયાં. પછી શંકરભગવાનનાં માતૃશ્રીએ પોતાના પુત્રનું આયુષ્ય કેટલું છે તે પૂછતાં એક મુનિએ કહ્યું કે: “તમારા પુત્રનું સોળ વર્ષજોડું આયુષ્ય છે. પણ કોઈ કારણથી બીજાં સોળ વર્ષોસુધી તેઓ આ પૃથ્વીપર નિવાસ કરશે.” એમ કહી મુનિઓ શ્રીશંકરની અનુમતિ મેળવી પોતપોતાને સ્થાને ગયા. પોતાના પુત્રનું અધ્યાયુષ્ય જાણી શ્રીશંકરનાં માતૃશ્રી બહુ જોડ કરવા લાગ્યાં ત્યારે

શ્રીશંકરે તેમને કહ્યું કે:—“ માણ ! આ સસાર ક્ષણભેર છે એ તમે સારી રીતે જાણો છો, છતાં તમે ચામાટે શોક કરો છો ? એવી રીતે શોક કરવો તમને યોગ્ય નથી આ સસારમાં સર્વાવદ્વાસનો સમાગમ ધર્મશાલામાં બેળા થયેલા અથવા—માર્ગમાં બેળા થયેલા મનુષ્યોના સમાગમજેવો છે. અહીં કોણ કોનું છે ? કોઈ કોઈની મા ને કોઈ કોઈની પુત્ર નથી. જીવ વ્યસખ્ય જન્મોમાં લિન લિન પ્રકારની સ્થિતિ ને સમંધને પ્રાપ્ત થવા કરે છે. તમે સમજી છો, માટે શોકનો પરિત્યાગ કરો. હું તો થોડા સમય પછી સંન્યાસ ગ્રહણ કરવાનો છું ” આ પાછાનાં વચનો સાંભળી શ્રીસતીના મનના ખેડમાં વધારો થયો. તેમણે શ્રીશંકરને કહ્યું :—“ સંન્યાસી થવાનો વિચાર તું હોડી દે. મારું કહ્યું માન. તું ગૃહસ્થાશ્રમી થા. પુત્રવાળો થા. યજ્ઞદિવડે દેવોનું પૂજન કર. પછી વૃદ્ધાવસ્થામાં સંન્યાસ ગ્રહણ કરજે. મારે તું એકજ પુત્ર છે. હું મરી જઈશ ત્યારે મારી ઉત્તરક્રિયા કોણ કરશે ? તું સમજી છે, છતાં વૃદ્ધાવસ્થામાં મને એકલી મૂકી જવાનો વિચાર કેમ કરે છે ? તારે મારી અવસ્થાનો વિચાર કરી મારા ઉપર દયા રાખવી જોઈએ. આવી અવસ્થામાં તારે મારો ત્યાગ કરવો ઉચિત નથી. ” તેમના મનનું સમાધાન કરવા શ્રીશંકરે કહ્યું કે:—“ માણ ! તમે શોક ન કરો. પ્રભુએ જેમ ધાર્મ્ય હશે તેમ થશે. હમણાં હું નદીએ સ્નાન કરવા જઈ છું. ” એમ કહી તેઓ નદીએ સ્નાન કરવા ગયા. સ્નાન કરવામાટે તેઓ નદીમાં ઊતરી ઉડા પાણીમાં જઈ સ્નાન કરવા લાગ્યા ત્યારે તેમના ચરણકમલને મગરે પકડ્યો હોય એમ જણાયું, તેથી તેમણે પોતાનાં માતૃશ્રીને બોલાવવા રાડ પાડી. તે રાડ સાંભળી તેમનાં માતૃશ્રી જલ ત્વરાથી ત્યાં આગ્યાં. તેમને ત્યાં આવેલાં જોઈ શ્રીશંકરે કહ્યું:—“ કાઈ મગર મારા પગને

પક્કપો છે, તે તે મને વધારે હંડ પાણીમાં ખેંચી જવા પ્રયત્ન કરે છે. હવે હું શું કરું ? ” શ્રીશંકરનાં આવાં વચનો સાંભળી તેમનાં માતૃથી રુદનપૂર્વક બહુ શોક કરવા લાગ્યાં. તેમની આવી સ્થિતિ જોઈ શ્રીશંકરે તેમને કહ્યું:—“ હે અંબે ! જો હું આ વેલા સંન્યાસ ગ્રહણ કરવાનો સંકલ્પ કરું તો મને લાગે છે કે તે પુણ્યવડે આ મગર મારો પગ મૂકી દઈ મને જીવતો રહેવા દેશે, માટે હે માજી ! હવે વિલંબ ન કરતાં તમે મને સંન્યાસ ગ્રહણ કરવાનો સંકલ્પ કરવાની અનુમતિ આપો. ” તેમનાં માતૃથીએ શ્રીશંકરનાં આવાં વચનો સાંભળીને વચાર કર્યો કે જો સંન્યાસ લઈને પણ મારો પુત્ર જીવતો રહેશે તો મને મળશે, પણ જો મગર તેને મારી નાંખશે તો તે મને પુનઃ મળવાનો નથી, માટે તેને સંન્યાસ લેવાની અનુમતિ આપવી. આવો વિચાર કરીને તેમણે પોતાના પુત્રને સંન્યાસ લેવાની અનુમતિ આપી, તેથી શ્રીશંકરે સંન્યાસ લેવાનો સંકલ્પ કર્યો. આમ થવાથી મગરે પોતાના પગને છોડી દીધો છે એવું શ્રીશંકરને જાન થયું અને પોતે નદીમાંથી બહાર પધાર્યાં, અને પોતાનાં માતૃથીને કહ્યું કે:—“હવે હું સંન્યાસ ગ્રહણ કરવાને જાઉં છું. તમારે મારે માટે કે તમારે માટે કંઈ પણ ચિંતા કરવી નહિ, તમારી વૃદ્ધાવસ્થામાં આપણાં સર્ગાંઓ તમારી સેવા કરશે, અને તમારી પાસે ખૂરતું દ્રવ્ય હોવાથી તમારા જીવનપર્યંત તમને અન્નવસ્ત્રો કંઈ પણ અકારે વાધો આવે એમ નથી. પ્રારબ્ધવશાત્ દ્રવ્ય મોંઘાં થશે તો તે વેલા આપણાં સર્ગાંઓ દ્રવ્યની લાલસાએ તમારી સેવા કરશે; ને તમારું શરીર પડશે ત્યારે અગ્નિસંસ્કાર આદિ ક્રિયાઓ પણ તે કરશે. ” પોતાના પુત્રનાં આવાં વચનો સાંભળી ખેદરાગી મનથી તેમનાં માતૃથી તેમને કહે છે:—“ હે પુત્ર ! મારું મરણ થયે મારા શરીરને અગ્નિસંસ્કાર ત્યારે લાગેજ થવો

જોઈએ. તું કહે કે સંન્યાસીથી જોઈના શરીરને અગ્નિસંસ્કાર કરી શકાય નહિ, તો હું તને કહું છું કે તું સમર્થ છે, માટે તારે તેમ કરવામાં કોઈ પણ દોષ નથી ”

તેના ઉત્તરમાં શ્રીશંકરે કહ્યું કે:—“ હે માતૃશ્રી ! મરણવેલા તમે મને સંભારશો ત્યારે હું તમે ન્યાં દશો ત્યાં આવાશ, અને તમારા શરીરને અગ્નિસંસ્કાર કરીશ. ” પછી શંકરભગવાને પોતાનાં સર્ગાંગોને સંન્યાસ લેવાની પોતાની ઇચ્છા જણાવી, ને પોતાનાં માતૃશ્રીની ભક્ષામણુ કરી. પશ્ચાત્ પોતાનાં માતૃશ્રીની આજ્ઞા લઈ સંન્યાસ ગ્રહણ કરવામાટે તેઓશ્રી ત્યાંથી વિદાય થયા

: શ્રીશંકર નર્મદાનદીના માર્ગમાં આવતાં નાના પ્રકારનાં વનો, નગરો, ગામો, સરોવરો, નદીઓ, પર્વતો, ડુંગરો ને ખેતરોને પ્રસન્ન મને દ્રષ્ટારૂપે વિલોકના છતાં, તથા એ મર્વને જાણના વિવર્તરૂપે જાણતા છતાં, કેટલાક દિવસો વ્યતીત થયે નર્મદાનદીના તીરપરના વનમાં ન્યાં શ્રીગોવિંદપાદનો આશ્રમ હતો ત્યાં સાંજની વેલાએ આવી પહોંચ્યા.

શ્રીગોવિંદપાદના આશ્રમમાં આવી તેમની શુદ્ધાની આશ્વપાસ ત્રણ પ્રદક્ષિણા કરી, તથા તેઓને ત્રણ વાર સાષ્ટાંગપૂજા કરી, તેમની સુંદર શબ્દવડે શ્રેયપૂર્વક સ્તુતિ કરી. શ્રીગોવિંદપાદનું ચિત્ત સમાધિમાંથી વ્યુત્થાનદશાને પામ્યું. પછી તેમણે શ્રીશંકરને પૂછ્યું કે:—“ તમે કોણ છો ? ” ત્યારે શ્રીશંકરે તેમને ઉત્તર આપ્યું કે:—“ હું સ્વામિન ! હું પૃથિવી નથી, જલ નથી, તેજ નથી, વાયુ નથી, આકાશ નથી, શબ્દાદિ શુણ્ય નથી, ઉદ્વિગ્ધ નથી, પ્રાણ નથી, અંતઃકરણ નથી, ને માયા નથી, પણ હું એ મર્વથી પર એક અદ્વિતીય પરમાત્મા છું. ”

શ્રીગોવિંદપાદ શ્રીશંકરનાં એવાં ઉત્તમ વચનો નાખતી પ્રસન્ન થયા. પછી તેમને તેમનું નામ પૂછતાં શ્રીશંકરે જણાવ્યું : . . . તોફા

આ શરીરને શંકરના નામથી ઝાળખે છે. " પછી શ્રીશંકરે તેમની સમીપ આવી તેમનાં ચરણોનું વિધિપૂર્વક ભાવસાદિત પૂજન કર્યું, અને પરમહંસદીક્ષા આપી બ્રહ્મસ્વરૂપનો ઉપદેશ કરવાની પ્રાર્થના કરી. સ્વરૂપજ્ઞાન પ્રાપ્ત હોવાથી વસ્તુતાએ જોમને સદ્ગુરુના ઉપદેશની કાંઈ પણ અમલ નથી એવા શ્રીશંકરને માત્ર પરંપરાનો બ્યવહાર સાચવવા શ્રીગોવિંદપાદે મહાવાક્યનો ઉપદેશ કરી, ચક્ર ૧૧૯ ના કાગળ સુદિ ૨ ને દિવસે પરમહંસદીક્ષા આપી, અને સંન્યાસીઓને પાળવાના ધર્મો કહી સંભળાવ્યા.

તેઓશ્રી કેટલોક સમય પોતાના સદ્ગુરુની સેવા કરવા તેઓની સમીપ રહ્યા. પછી પોતાના સદ્ગુરુની આજ્ઞાથી વૈદિકધર્મની પુનઃ સ્થાપના ને વૃદ્ધિ કરવામાટે તેઓશ્રી કાશીમાં પધાર્યા, તે બ્રાહ્મણી બ્રહ્મિન વિશ્વનાથનું રમરથ્યુચિતન કરતા છતાં કેટલોક સમય ત્યાં વિરામ્યા.

એક વેલા જોણે વેદાભ્યાસન સમાપ્ત કર્યું છે એવો એક વિદ્વાન બ્રાહ્મણપુત્ર શ્રીશંકરાચાર્યનાં દર્શન કરવા તેઓશ્રીની પાસે આવ્યો. તે પ્રશ્નિપાત કરી તેઓશ્રીનાં ભવતારક ચરણકમલમાં પડ્યો, તેને તેઓશ્રીએ મસ્તકપર હસ્તકમલ મૂકીને ઊઠાડ્યો, અને પૂછ્યું:— " તું ક્યાંને રહેવાસી છે ? શાતે કોણુ છે ? ને શામાટે અહીં આવ્યો છે ? " તેના ઉત્તરમાં તે બ્રાહ્મણપુત્રે હાથ જોડી વિનયપૂર્વક નીચે પ્રમાણે કહ્યું:— " જો ચોલદેશમાં પવિત્ર કાવેરી ગંગા વહે છે તે ચોલદેશનો હું રહેવાસી છું, હું બ્રાહ્મણ છું, મારું નામ સનંદન છે ને તત્ત્વજ્ઞ મહાપુરુષના દર્શનાર્થે હું પૃથિવીપર ભ્રમણ કરું છું. આજે મારા સુભાગનો ઉદય થવાથી હું આપશ્રીના દર્શનાર્થે આવ્યો છું. હું આ ભયંકર ભવસાગરમાં ડૂબું છું તેને તારવાની આપશ્રી કૃપા કરો એવી મારી નમ્ર પ્રાર્થના છે. "

તેની તીવ્ર જિજ્ઞાસા જોઈ શ્રીશંકરાચાર્યે તેને મહાવાક્યનો ઉપદેશ કરી પરમહંસદીક્ષા આપી, ને સંન્યાસીના ધર્મે સમજાવ્યા. આ સંનંદન શ્રીશંકરાચાર્યના પ્રથમ શિષ્ય થયા. પછી અન્ય મુમુક્ષુઓ તેઓથીને શરણે આવ્યા. તેમને પણ પરમહંસદીક્ષા આપી સંન્યાસીના ધર્મે સમજાવ્યા.

એક દિવસે ભગવાન વિશ્વનાથે અન્ય સ્વરૂપ ધારણ કરી શ્રીશંકરાચાર્યના અભેદજ્ઞાનના નિશ્ચયની પરીક્ષા કરી, ને તેમના અભેદજ્ઞાનનો નિશ્ચય દઢ જણી તેઓ પ્રસન્ન થયા.

કેટલોક સમય કાશીમાં નિવાસ કરી પછી ઉપનિષદો, ભગવદ્ગીતા ને બ્રહ્મસૂત્રઉપર લોકોના હિતમાટે બાબ્બ કરવાનો નિશ્ચય કરી, સાંધી વિદાય થઈ પોતાના શિષ્યોસહિત આસપાસના પ્રદેશમાં ફરતા ફરતા તેઓશ્રી અદરિશ્વરમાં પધાર્યા. આ વેલા તેઓશ્રીના ચતુસશરીરનું વય બાર વર્ષનું હતું. સાં કેટલોક સમય સ્થિતિ કરી ગંભીર અર્થવાણા બ્રહ્મસૂત્રઉપર, ઈશ કેન કઠ પ્રશ્ન મુંઝકે માંડુકય તૈત્તિરીય ઐતરેય છાંદોગ્ય ને બૃહદારણ્યક આ દશ પ્રાચીન ને તરવોપદેશક ઉપનિષદોઉપર, ઉપનિષદોના સારરૂપ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા-ઉપર, અને મહાભારતમાંના વિષ્ણુસહસ્ત્રનામ ને સનત્સુગતીયઉપર લોકોના હિતમાટે બાબ્બો રચ્યાં. ઉત્તમ અધિકારીઓમાટે બાબ્બો રચ્યા પછી મધ્યમ અધિકારીઓમાટે ઉપદેશસાહસ્રી આદિ પ્રકરણ-ગ્રંથો, ને કનિષ્ઠ અધિકારીઓમાટે સાધનપંચકાદિ સ્તોત્રો તેવા અધિકારીપર નિહેતુક કૃપા કરીને રચ્યાં.

ઉપર જણાવેલાં બાબ્બો તેઓશ્રીએ પોતાના યોગ્ય શિષ્યોને શીખવ્યાં. તે વેલા જે શિષ્યો સાથે હતા તેમાં સંનંદન વધારે યોગ્યતા-વાળા હોવાથી તેમને શંકરભગવાને તે બાબ્બો ઝોકથી વધારે વાર

બંધુબ્યાં. આ કરજીથી બીજાં શિષ્યો પોતાના અંતઃકરણની અપકવતાથી સંનંદનની ઈર્ષ્યા કરવા લાગ્યા. સત્પુરુષને સરણે આવ્યા છતાં તથા જીવનનો ઉદ્દેશ નક્કી કર્યા છતાં પણ ઘણા હીનભાગીઓ પોતાના દુષ્ટ મનોવિકારોને વશ વર્તાવી શકતા નથી એવું આ પ્રસિદ્ધ ઉદાહરણ છે.

શ્રીશંકરે કાષ્ઠ વેદા કનિષ્ઠાધિકારી શિષ્યોને સંનંદનના હૃદયની યોગ્યતા દેખાડી તેમના હૃદયમાં બળતા ઈર્ષ્યારૂપ અગ્નિને શાંત કરવાની પ્રયત્ન કરી. પછી એક દિવસે જ્યારે બધા શિષ્યો શ્રીગંગાને સામે કાંઠે ભ્રમણ કરતા હતા ત્યારે શંકરભગવાને સર્વ શિષ્યોને વેલાસર પોતે વિરાજતા હતા તે કાંઠે પોતાની સમીપ આવવામાટે હાંક મારી. અન્ય શિષ્યો હોડી, ત્રાપો કે કાષ્ઠ લાકડાની શોધમાટે ગાળ્યા. સંનંદન તેવો પ્રયત્ન નહિ કરતા જે સદ્ગુરુની ભક્તિ અપારજોવો જણાતો આ ભવસાગર તારવા સમર્થ છે તે ભક્તિ શું મને આ નાની નદી તારવા સમર્થ નહિ થાય ? અવશ્ય થશેજ. આવો વિચાર કરી શ્રીસદ્ગુરુનું પરમપ્રેમથી ધ્યાન ધરી તેજ પ્રેમાવેશમાં શ્રીગંગાપર ચાલવા લાગ્યા. શ્રીગંગાએ તેમની અગાધ ગુરુભક્તિથી પ્રસન્ન થઈ તેમના પગને આધાર આપવા રથલે રથલે તેમના પગનીચે સોનાનાં કમલો ઉપજાવ્યાં. સંનંદન સુખપૂર્વક શ્રીગંગા બિતરી પોતાના સદ્ગુરુ જ્યાં વિરાજતા હતા ત્યાં આવ્યા, ને તેમણે પોતાના શ્રીસદ્ગુરુના ચરણકમલમાં દંડવતપ્રણામ કર્યા. પછી બીજા શિષ્યો હોડી આદિ સાધનવડે શ્રીગંગા બિતરી પોતાના સદ્ગુરુની સમીપ આવ્યા. તેમણે જ્યારે સંનંદનની ગુરુભક્તિની અને શ્રીગંગાએ કરેલા સાહાય્યની વાત જાણી ત્યારે તેઓએ સંનંદનના હૃદયની પોતાના હૃદયના કરતાં વધારે યોગ્યતા જાણી પોતાના હૃદયમાં તેમના ઉપર રહેલી ઈર્ષ્યાનો ત્યાગ કર્યો. તે દિવસથી તે સંનંદનને શ્રીશંકરભગવાને પદ્મપાદ (જેના ચરણની નીચે

કથમ ઉપજ્યા) એવું નામ આપ્યું.

ઠાઠ વેદા શંકરભગવાને પોતાના શિષ્યોને વેદાંતનું અધ્યયન કરાવતાં આ જગતનું અભિજ્ઞનિમિત્તોપાદાનકારણ ઇશ્વર છે એમ કહ્યું. તે સાંભળી ત્યાં એકલા બહુગર્વવાળા પાશુપતમતવાળાઓએ કહ્યું કે:—“કાર્ય, કારણ, યોગ, વિધિ ને દુઃખાંત એવા પાંચ પદાર્થોને ભગવાન પશુપતિએ નિર્માણ કર્યા છે. મહત્ત્વાદિ કાર્ય કહેવાય છે, પ્રકૃતિ કારણ કહેવાય છે, ચિત્તનો પશુપતિમાં નિરોધ યોગ કહેવાય છે, સવારે બપોરે ને સાંજે સ્નાન કરવું ઇત્યાદિ વિધિ કહેવાય છે, અને સર્વ દુઃખોની નિવૃત્તિરૂપ મોક્ષ દુઃખાંત કહેવાય છે. તેમાં પ્રકૃતિ આ જગતનું ઉપાદાનકારણ છે, અને ભગવાન પશુપતિ આ જગતનું નિમિત્તકારણ છે. જેમ ધડાનું ઉપાદાનકારણ માટી ને ધડાનું નિમિત્તકારણ કુંભાર છે, તેમ આ જગતનું ઉપાદાનકારણ પ્રકૃતિ ને આ જગતનું નિમિત્તકારણ ભગવાન પશુપતિ છે. તમે ઇશ્વરને આ જગતના ઉપાદાનકારણરૂપ માનો છો તે યોગ્ય નથી, કેમકે અવયવવાળું, જડ ને અશુદ્ધ આદિ લક્ષણવાળું જન્મતેનાથી વિપરીતલક્ષણવાળા ઇશ્વરમાંથી ઉત્પન્ન થઈ શકે નહિ. વળી જો આ જગત ઇશ્વરમાંથી થયું હોય તો આ જગતમાં ઇશ્વરના ધર્મો જણાવા જોઈએ, પરંતુ તે જણાતા નથી, માટે પણ આ જગત ઇશ્વરમાંથી ઉપજ્યું નથી એમ સિદ્ધ થાય છે.

પાશુપતમતાભિમાનીઓના ઉપર જણાવેલા પૂર્વપક્ષનું સમાધાન ભગવાન શંકરે આ પ્રમાણે કર્યું:—“ઇશ્વરથી જિજ્ઞાસુ જો આ જગતનું અન્ય ઉપાદાન કારણ હોય તો શ્રુતિમાં એક ઇશ્વરના જ્ઞાનથી સર્વનું જ્ઞાન થાય એમ કહ્યું છે તે સંભવી શકે નહિ. નિમિત્તકારણના જ્ઞાનથી કાર્યનું જ્ઞાન થતું નથી, માટે ઇશ્વરને આ જગતના ઉપાદાન-

કારણ પણ માનવા જોઈએ. જો પ્રકૃતિને આ જગતનું ઉપાધાનકારણ માનીએ તો ' एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म ' (એક એકજ અદ્વિતીય છે) આ શ્રુતિ બ્રહ્મથી ભિન્ન અન્ય વસ્તુનો અસહભાવ દેહેનારી છે તેનો વિરોધ આવે છે. જેમ કૌશીકીઓ પોતાના જાગતું ઉપાધાનકારણ ને નિમિત્તકારણ છે, અને આપણું સાક્ષિચેતન જેમ આપણા સ્વપ્ન-પ્રપંચનું ઉપાધાનકારણ ને નિમિત્તકારણ છે, તેમ ઈશ્વર આ જગતના ઉપાધાનકારણ ને નિમિત્તકારણ છે. કાર્યમાં ઉપાધાનકારણના શુભો આવવાજ જોઈએ એવો નિયમ નથી, કેમકે માટી ને જાણ આદિમાંથી થનારા વીંછી આદિમાં માટી ને જાણ આદિના શુભો ક્યાં જોવામાં આવે છે? ઉપાધાનકારણ પોતાના જેવા ધર્મવાળા કાર્યને ઉત્પન્ન કરે છે એમ પણ કહી શકાતું નથી. મનુષ્યના શરીરમાંથી નખ ને વાળ ઉપજે છે તે ક્યાં શરીરના જેવા ધર્મવાળા હોય છે? "

ઉપરનાં વચનોથી ને અન્ય પ્રમાણો ને મુક્તિવાળાં વચનોથી પાશુપતમતાભિમાનીઓના હૃદયમાં સસળો પ્રકાશ પડ્યો, અને તેમણે શંકરભગવાનનું શરણ મૂક્યું. આ પ્રમાણે જે જે દ્વૈતવાદીઓ આચાર્યભગવાનના સમાગમમાં આવતા તેમાંથી જેઓ પુણ્યશક્તી હતા તેમના અર્ચનકરણપર સસળો પ્રકાશ પડવા માંડ્યો, અને અદ્વૈતસિદ્ધાંત પુનઃ જનસમૂહમાં વિસ્તાર પામવા માંડ્યો.

ક્રોધ વેદા શ્રીગંગાના રમણીય તટઉપર વિરાજી આચાર્યભગવાન પોતાના જિજ્ઞાસુ શિષ્યને બ્રહ્મસૂત્રઉપરનું પોતાનું બાધ્ય શીખવતા હતા. શિષ્યોને નિયમાનુસાર બાધ્યનો પાઠ આપ્યા પછી તેઓથી બ્રહ્માકારવૃત્તિ કરવાનો વિચાર કરતા હતા ત્યાં એક વૃદ્ધ બ્રાહ્મણે તેઓથીની સમીપ આવી તેમને પૂછ્યું - " તમે ક્રોધ છો? અને આ વિદ્યાર્થીઓને તમે શું બધાવતા હતા? " આ પ્રશ્ન સાંભળીને આચાર્ય-

ભગવાનનાં એક શિષ્યે કહ્યું:—“આ અમારા સદ્ગુરુ છે. તેઓશ્રીએ ધ્વજસૂત્ર ઉપર શારીરિકનામનું ભાષ્ય રચ્યું છે, જેમાં અદ્વૈતસિદ્ધાંતે પ્રમાણે તે યુક્તિઓવડે બહુ સ્ફુટ કર્યો છે, તે ભાષ્ય અમને અમારા ઉપર નિર્દેશી કૃપા કરીને લખાવવાનો મમ લેતા હતા.” આવાં વચનો સાંભળી તે વૃદ્ધ ધ્યાણી આચાર્યભગવાનને કહ્યું:—“તમારું વય નાનું પ્રતીત થાય છે, છતાં તમે અતિ ગંભીર ને મૂઢ અર્થવાળો ધ્વજસૂત્રપર ભાષ્ય કર્યું છે એ સાંભળી મને બહુ આશ્ચર્ય થાય છે. જો તમે ધ્વજસૂત્રનું ભાષ્ય કર્યું હોય તો તમે હું પૂછું તે એક સૂત્રનું વ્યાખ્યાન કરી મને સંભળાવો.” તે સાંભળી આચાર્યભગવાને તેમને કહ્યું:—“આપ જે સૂત્રનું વ્યાખ્યાન સાંભળવા ઇચ્છના હો તે સૂત્ર પ્રસન્નમને કહો, એટલે નિરભિમાનપણે તેનું યથામતિ વ્યાખ્યાન કરવા પ્રયત્ન થઈ શકશે.” આચાર્યભગવાનનાં આવાં સરસ ને અભિમાનરહિત વચનો સાંભળી તે વૃદ્ધ ધ્યાણી કહ્યું:—“ધ્વજસૂત્રના ત્રીજા અધ્યાયના પ્રથમપાદના ‘તદનન્તરપ્રતિપક્ષૌ રંદ્વિતિ સંપરિ-
ચ્ચક્તઃ પ્રશ્નનિરૂપણામ્યાં’ આ પહેલા સૂત્રના ઉપર તમારે જે બોલવું હોય તે બોલો.” આચાર્યભગવાને તે સૂત્રનું સંક્ષેપમાં આ પ્રમાણે તાત્પર્ય કહ્યું:— “પૂર્વદેહથી ઉત્તરદેહની પ્રાપ્તિમાં જીવ દેહનાં બીજ જે પાંચ સ્કન્ધમૂળો તેવડે પરિવેશિત થયો છો. જ્યેષ્ઠ એમ ‘જલ પાંચમી આહુતિમાં જેમ પુરુષરૂપ પરિણામ પામે છે તેમ હું શ્વેતકેતો ! તું જાણે છે?’ એવા પ્રવાહણુરાગના પ્રશ્નથી ને ‘એવી રીતે જલ પાંચમી આહુતિમાં પુરુષરૂપે પરિણામ પામે છે’ એવા પ્રવાહણુરાગના ઉત્તરથી નિશ્ચય થાય છે.”

તે વચનો સાંભળી તે વૃદ્ધધ્યાણી આ આઠ પ્રકારના પૂર્વપક્ષો તે વ્યાખ્યાનઉપર કહ્યાં:—“વ્યાપક જીવાત્મા ને ઉદ્વિગ્ધો અન્ય શરીરમાં

ચોતાનાં કર્મોવડે વૃત્તિરૂપ પરિણામ પામે છે એવો સાંખ્યશાસ્ત્રનો સિદ્ધાંત છે, તેથી પાંચ જૂનોના સૂક્ષ્મ અંશેસહિત જીવનું અન્ય શરીરમાં જન્મું સંભવતું નથી. ૧ વિકલ્પસહિત આત્મા ખીજ નવા શરીરમાં વિકલ્પસહિત વૃત્તિને પામે છે, ને બોમ્બ ઇંદ્રિયો અન્ય શરીરમાં નવી ઉત્પન્ન થાય છે આવા જૈનના સિદ્ધાંતપ્રમાણે પણ તમારું કહેવું સંભવતું નથી. ૨ મન એકલું બોગસ્થાન—શરીર—માં જાય છે એવા કથાદના મતથી પણ તમારું કહેવું વિરુદ્ધ છે. ૩ પોપટ જેમ એક વૃક્ષઉપરથી ઉડીને ખીજ વૃક્ષઉપર બેસે છે તેમ જીવ એક શરીર સંજ્ઞને ખીજ શરીરમાં જાય છે એવા જૈનના સિદ્ધાંતથી પણ તમારું કહેવું વિપરીત છે. ૪ યજ્ઞાસ્ય પુરુષસ્ય મૃતસ્યાગ્નિઃ યાગય્યેતિ ' (જ્યારે આ યુગેસા પુરુષની વાણી અગ્નિમાં સીન થાય છે) ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં અહીંજ ઇંદ્રિયો વિલીન થાય છે એમ કહ્યું છે, તેથી જીવની સાથે ઇંદ્રિયો જાય છે એમ તમે કહેતા હો તો તે તમારું કથન શ્રુતિવિરુદ્ધ છે. ૫ શ્રુતિમાં સ્વર્ગેશોકરૂપ અગ્નિમાં પ્રકાશ આકૃતિ હોમવાનું કહ્યું છે, પણ જલની આકૃતિ હોમવાનું કહ્યું નથી; તેથી પણ જીવની સાથે સૂક્ષ્મજૂનોનું જન્મ મંભવતં નથી. ૬

કણાદનું શ્રુતિવિરુદ્ધ કથન આદર આપવાયોગ્ય ગણાય નહિ. ૨-૩-૪ વાણી આદિ ઇદ્રિયોના અગ્નિ આદિ દેવો, પુરુષનું મરણ થાય તોરે તેની વાણી આદિ ઇદ્રિયોપર, આગળની પેઠે ઉપકાર કરતા નથી, તેથી વાણી આદિ ઇદ્રિયો અગ્નિ આદિ દેવોમાં ક્ષય પામે છે એમ તે શ્રુતિમાં ઐશ્યપણે કહ્યું છે. પ્રાણ અને ઇદ્રિયોવિના એકલો જીવ એક શરીર છોડીને બીજા શરીરમાં જઈ શકે નહિ, તથા ભોગ ભોગવી શકે નહિ, માટે પ્રાણ ને ઇદ્રિયોસહિત જીવ બીજા શરીરમાં જાય છે, ૫ ઉપક્રમ તથા ઉપસંહારની એકરૂપતા વિચારતાં શ્રદ્ધાશબ્દનો અર્થ જલ કરવો જોઈએ એમ જણાય છે. જો પહેલી આકૃતિમાં જલ ન કહ્યું હોય તો પાંચમી આકૃતિમાં જલનું પુરુષરૂપ પરિણામ થાય છે એમ શ્રુતિ કહે નહિ. શ્રદ્ધા એ અંતઃકરણનો ધર્મ છે, તેથી તે અંતઃકરણમાંથી કાઢીને અગ્નિમાં હોખી શકાય નહિ. વળી શ્રદ્ધાનો અર્થ જલ થઈ શકે છે એમ ‘શ્રદ્ધા યા વાપઃ’ એ શ્રુતિથી જણાય છે. ૬ સૂક્ષ્મભૂતોવિના નવીન શરીર ઉપજે નહિ, માટે જીવ જલાદિ સૂક્ષ્મભૂતોસહિત નવા શરીરને પામે છે એમ માનવું જોઈએ. ૭ જીવ જલના વધારે ભાગથી વીંટાઈને જાય છે, તેથી એકલા જલનું નામ આપ્યું છે, પણ શરીરના ઉપાદાનકારણરૂપ પાંચ ભૂતો છે, માટે બીજા ચાર ભૂતો પણ તેની સાથે હોય છે એમ માનવું જોઈએ. ૮”

આચાર્યભગવાંનના સમાધાનથી તે વૃદ્ધપ્રાણી સતોષ પામ્યા. તે વૃદ્ધપ્રાણી અન્ય કોઈ નહિ, પણ વ્યાસભગવાંનજ હતા એમ આચાર્યભગવાંને જણાયું પછી આચાર્યભગવાંની પ્રાર્થનાથી તેમણે પોતાનું મૂલરૂપ પ્રકટ કર્યું. તેમને આચાર્યભગવાંને પ્રણામ કર્યા, ને તેમની સ્તુતિ કરી. પછી પ્રસન્ન થયેલા વ્યાસભગવાંને આચાર્યભગવાંને આ પ્રમાણે કહ્યું:—“હે વિદ્વાન! તમારા પાંડિત્યથી

પોતાનાં કર્મોવડે વૃત્તિરૂપ પરિણામ પામે છે એવો સાંખ્યશાસ્ત્રનો સિદ્ધાંત છે, તેથી પાંચ ભૂતોના સૂક્ષ્મ અંશોસંહિત જીવનું અન્ય શરીરમાં જવું સંભવતું નથી. ૧ વિકલ્પસંહિત આત્મા બીજા નવા શરીરમાં વિકલ્પસંહિત વૃત્તિને પામે છે, તે બોધ્ય ઇન્દ્રિયો અન્ય શરીરમાં નથી હોયના થાય છે આવા બૌદ્ધના સિદ્ધાંતપ્રમાણે પણ તમારું કહેવું સંભવતું નથી. ૨ મન એકલું ભોગરયાન—શરીર—માં જાય છે એવા કથાદના મતથી પણ તમારું કહેવું વિરુદ્ધ છે. ૩ પોપટ જેમ એક વૃક્ષઉપરથી ઉડીને બીજા વૃક્ષઉપર બેસે છે તેમ જીવ એક શરીર સંક્રમે બીજા શરીરમાં જાય છે એવા જૈનના સિદ્ધાંતથી પણ તમારું કહેવું વિપરીત છે. ૪ યદ્રાસ્ય પુરુષસ્ય મૃતસ્યાર્ગિન ઘાગમ્યેતિ' (જ્યારે આ મુચ્છા પુરુષની વાણી અગ્નિમાં લીન થાય છે) હજારો શ્રુતિમાં અહીંજ ઇન્દ્રિયો વિલીન થાય છે એમ કહ્યું છે, તેથી જીવની સાથે ઇન્દ્રિયો જાય છે એમ તમે કહેતા હો તે તમારું કથન શ્રુતિવિરુદ્ધ છે. ૫ શ્રુતિમાં સ્વર્ગલોકરૂપ અગ્નિમાં શકારૂપ આહુતિ હોમવાનું કહ્યું છે, પણ જલની આહુતિ હોમવાનું કહ્યું નથી; તેથી પણ જીવની સાથે સૂક્ષ્મભૂતોનું જવું સંભવતું નથી. ૬ જલની આહુતિના ક્રમવડે પાંચમી આહુતિમાં જલ પુરુષરૂપ પરિણામ પામે છે એમ તમે માનો તેમાં અઘ્યથુ નથી, પણ જીવ જહાદિ સૂક્ષ્મભૂતોથી વીંટાઈને અન્ય શરીરને પામે છે એમ માનવું યોગ્ય નથી. ૭ શ્રુતિમાં જલનું નામ આવે છે, તેથી એકલા જલથી વીંટાયેલો જીવ અન્ય દેહમાં જાય છે એમ માની શકાય, પણ અન્ય ભૂતો પણ તેની સાથે હોય છે એમ માની શકાય નહિ. ૮ ”

તે પૂર્વપક્ષેનું આત્માર્થભગવાને નીચે પ્રમાણે સમાધાન કર્યું:—
 “શ્રુતિવિરુદ્ધ સાંખ્યનો મત પ્રમાણ્ય ગણાય નહિ. ૧ બૌદ્ધો, જૈનો તે

કષ્ટાદનું શ્રુતિવિરુદ્ધ કથન આદર આપવાયોગ્ય ગણાય નહિ. ૨-૩-૪ વાણી આદિ ઇન્દ્રિયોના અગ્નિ આદિ દેવો, પુરુષનું મરણ થાય સાર તેની વાણી આદિ ઇન્દ્રિયોપર, આગળની પેઠે ઉપકાર કરતા નથી, તેથી વાણી આદિ ઇન્દ્રિયો અગ્નિ આદિ દેવોમાં લય પામે છે એમ તે શ્રુતિમાં ઐશ્વર્યપણે કહ્યું છે. પ્રાણ અને ઇન્દ્રિયોવિના એકલો જીવ એક શરીર છોડીને બીજા શરીરમાં જઈ શકે નહિ, તથા ભોગ ભોગવી શકે નહિ, માટે પ્રાણ ને ઇન્દ્રિયોસહિત જીવ બીજા શરીરમાં જાય છે, ૫ ઉપક્રમ તથા ઉપસંહારની એકરૂપતા વિચારતાં શ્રદ્ધાશબ્દનો અર્થ જલ કરવો જોઈએ એમ જણાય છે. જો પહેલી આકૃતિમાં જલ ન કહ્યું હોય તો પાંચમી આકૃતિમાં જલનું પુરુષરૂપ પરિણામ થાય છે એમ શ્રુતિ કહે નહિ શ્રદ્ધા એ અંતઃકરણનો ધર્મ છે, તેથી તે અંતઃકરણમાંથી કાઢીને અગ્નિમાં હોમી શકાય નહિ. વળી શ્રદ્ધાનો અર્થ જલ થઈ શકે છે એમ 'અદ્ધા વા આપઃ' એ શ્રુતિથી જણાય છે. ૬ સૂક્ષ્મભૂતોવિના નવીન શરીર ઉપજે નહિ, માટે જીવ જ્યાંદિ સૂક્ષ્મભૂતોસહિત નવા શરીરને પામે છે એમ માનવું જોઈએ. ૭ જીવ જંલના વધારે ભાગથી વીંટાઈને જાય છે, તેથી એકલા જલનું નામ આપ્યું છે, પણ શરીરના ઉપાદાનકારણરૂપ પાંચ ભૂતો છે, માટે બીજા ચાર ભૂતો પણ તેની સાથે હોય છે એમ માનવું જોઈએ. ૮"

આચાર્યભગવાનના સમાધાનથી તે વૃદ્ધલાઠણ સંતોષ પામ્યા. તે વૃદ્ધલાઠણ અન્ન કાષ્ટ નહિ, પણ વ્યાસભગવાનજી હતા એમ આચાર્યભગવાનને જણાયું પછી આચાર્યભગવાનની પ્રાર્થનાથી તેમણે પોતાનું મૂલરૂપ પ્રકટ કર્યું. તેમને આચાર્યભગવાને પ્રણામ કર્યા, ને તેમની સ્તુતિ કરી. પછી પ્રસન્ન થયેલા વ્યાસભગવાને આચાર્યભગવાનને આ પ્રમાણે કહ્યું:—“હે વિદ્વાન! તમારા પાંડિત્યથી

ને વિનયથી મને ધણો સંતોષ થયો છે. તમે મારાં સ્ત્રોતિપર લાખ્ય રચ્યું છે એવું મારા જાણવામાં આવતાં તે લાખ્ય કેવું થયું છે એ જાણવાની ઇચ્છાથી મારું અહીં આવવું થયું છે.” પછી આચાર્ય ભગવાને તેમના દર્શનથી પોતાને બહુ હર્ષ થયાનું પ્રદર્શિત કર્યું. પશ્ચાત્ વ્યાસભગવાને આચાર્યભગવાને કરેલા લાખ્યનો અગસનો ભાગ જોઈ પોતાની પ્રસન્નતા જણાવી, અને ખીન્નું સોજ વર્ધનું આયુષ્ય આપી, ભરતખંડમાં અદ્વૈતમતનો પ્રસાર કરવાની આજ્ઞા કરી પોતે અંતર્ધાન થયા.

પછી આચાર્યભગવાન પોતાના શિષ્યોસંહિત ભટ્ટપાદને (કુમારિભક્તને) મળવા લાંથી વિદાય થઈ પ્રયાગ પધાર્યા. લાં ત્રિવેણીમાં સ્નાન કરી ભટ્ટપાદને મળવા પધારતા હતા લાં ભટ્ટપાદ ડાંગરનાં ફેતરાંઓ સળગાવી તેમાં બળા મરે છે એવા સમાચાર સાંભળ્યા. તેથી તેઓશ્રી કૌનાવળે લાં પધાર્યા. ભટ્ટપાદને આચાર્યભગવાને પોતાનું શારીરિકલાખ્ય બતાવ્યું, ને તેના ઉપર લેખકોનાં તેમણે વાર્તિક કરવું એવી પોતાની ઇચ્છા તેમને પ્રદર્શિત કરી. ભટ્ટપાદે જણાવ્યું કે:—“હવે હું આ શરીરનો ત્યાગ કરવાની તૈયારીમાં છું, તેથી મારાથી તે કાર્ય થવું અશક્ય છે. આપ મારા પ્રસિદ્ધ શિષ્ય મંડનને આ કામ સોંપશે તો તે આ કામ સારી રીતે કરી શકશે. મને આપ તારકમંત્રનો ઉપદેશ કરવાની કૃપા કરો, અને એક મુદૂર્ત આપ અહીં વિરાજો, તેટલામાં હું મારા આ ક્ષણઅંગુર શરીરનો ત્યાગ કરી દઉં.” પછી આચાર્યભગવાને તેમને તારકમંત્રનો ઉપદેશ કર્યો, અને ભટ્ટપાદે પોતાના રથૂદ્ધશરીરનો થોડા સમયમાં પરિત્યાગ કર્યો.

મંડનમિત્રનો પરાજય કર્યા વિના તેને આ કામમાં જોડી શકાય નહિ, તેથી મંડનમિત્રનો પરાજય કરવા આચાર્યભગવાન માહિબમતી-

નામની નગરી જ્યાં મંડનમિત્ર રહેતા હતા ત્યાં પધાર્યા. બીજે દિવસે પ્રાતઃકાલનું નિત્યકર્મ કરી આચાર્યભગવાન મંડનમિત્રને ઘેર પધારતા હતા ત્યાં માર્ગમાં મંડનમિત્રની દાસીઓ જલ્દી ભરવા જતી હતી તેમને મંડનમિત્રનું ઘર ક્યાં આવ્યું એમ પૂછાવતાં તે દાસીઓએ મંડનમિત્રની પંડિતાઈને પરોક્ષપણે જણાવવા નીચે પ્રમાણે ઉત્તર કહેવરાવ્યું:—

“વેદ સ્વતઃપ્રમાણ છે કે પરતઃપ્રમાણ છે ? પ્રાણીઓને ક્ષમાપનાર કર્મ છે કે ઈશ્વર છે ? ને જગત્ નિત્ય છે કે અનિત્ય છે ? મૃત્યાદિ શાસ્ત્રીય વિષયનાં પ્રશ્નો ને ઉત્તરો જોમના ધરના દ્વારઆગળ લટકાવેલા પાંજરામાં રહેલાં મેના ને પોપટ કરી રહ્યાં છે તે પંડિત મંડનમિત્રનું ઘર છે એમ જણા.”

દાસીઓએ બતાવેલા માર્ગે ચાલતાં ચાલતાં તેમણે બતાવેલા ચિહ્નઉપરથી મંડનમિત્રનું ઘર ઓળખી તે ઘરમાં આચાર્યભગવાને પ્રવેશ કર્યો. તે દિવસે મંડનના પિતાનું શ્રાદ્ધ હોવાથી આ સંન્યાસીને અચાનક પોતાને ઘેર આવેલા જોઈને મંડનમિત્રને ક્રોધ ઉપજ્યો, તેથી તેમણે આચાર્યભગવાનનો સત્કાર ન કર્યો પણ બ્યવહારપદ્ધતિ કાંઈક તેમનું અપમાન થાય એવી પ્રવૃત્તિ કરી. પછી ત્યાં પધારેલા બ્યાસ-ભગવાનના સમજાવવાથી મંડનમિત્ર કાંઈક શાંત થયા, ને તેમનો સત્કાર કરી ભિક્ષાનું નિમંત્રણ કર્યું. આચાર્યભગવાને મંડનમિત્રને કહ્યું કે:—“હે મંડન ! આ શરીરનું અમની ભિક્ષા લેવા માટે અહીં આવવું થયું નથી, પણ કર્મ અને જ્ઞાનમાં કાણુ શ્રેષ્ઠ છે ? તેનો શાસ્ત્રાર્થ કરી નિર્ણય કરવા માટેની વાદભિક્ષા લેવામાટે અહીં આગમન થયું છે માટે તમારે પ્રસન્નમને તે ભિક્ષા આપવી. જો તમારો કર્મમત શ્રેષ્ઠ હોય તો મારે તમારા શિષ્ય થઈ તે મત અંગીકાર કરવો, ને જો મારો જ્ઞાનમાર્ગ શ્રેષ્ઠ હોય તો તમારે મારા શિષ્ય થઈ તેનો સ્વીકાર કરવો.”

મંડનમિત્ર આ વચનો સાંભળી પ્રસન્ન થયા, ને કહ્યું:—“ હે સ્વામિન! હું તે વિષેનો શાસ્ત્રાર્થ કરવા પ્રસન્નમને તૈયાર છું. મારા મનમાં પ્રજ્ઞા દિવસ થયાં એવી ઇચ્છા હતી કે મારો કોઈ સમર્થ પંડિતની સાથે શાસ્ત્રાર્થ થાય તો ઠીક, કે નથી પડિતોને મારો બુદ્ધિવિભવ જોવાની તક મળે. આજ મારી તે ઇચ્છા પાર પાડવાનો સમય આવેલો જોઈ હું સંતોષ પામું છું. હું ઈશ્વરને નહિ માનનારો પૂર્વમીમાંસક છું. તમે ન્યાસધી મારું બાપણું સાંભળ્યું નથી ત્યાંસુધી તમે મારી સાથે શાસ્ત્રાર્થ કરવાની માગણી કરો છો, પણ તમે ન્યારે મારું બાપણું માંભળશો ત્યારે તમે પોતાની મેજાજ શાસ્ત્રાર્થ કરવાથી નિવૃત્ત થશો.”

પછી બંનેની સંમતિથી બીજે દિવસે શાસ્ત્રાર્થનો પ્રારંભ કરવાનું નક્કી થયું, ને મંડનમિત્રનાં ધર્મપત્ની સ્વસ્વતીને બંનેના શાસ્ત્રાર્થનું તોલન કરી ન્યાય કરવાનું કામ સોંપવામાં આવ્યું. પછી આચાર્ય-ભંજવાને મંડનના આગ્રહથી તેમને ઘેર તે દિવસે ભિક્ષા કરી.

બીજે દિવસે પ્રાતઃકાલનું નિત્યકર્મ થઈ ગયા પછી મંડનમિત્રના ધરના વિશાલ ભાગમાં શાસ્ત્રાર્થનો પ્રારંભ થયો. પ્રથમ બંનેએ ક્રમ-પૂર્વક નીચે પ્રમાણે પ્રતિજ્ઞા કરી:—

પ્રથમ શ્રીશંકરે કહ્યું:—“ એકજ અદિતીય બ્રહ્મ સત્ય છે, એવો જ્ઞાનમાર્ગ શ્રુતિજ્ઞોને આધારે મારા તજ્ઞથી સિદ્ધ કરી બતાવવામાં આવશે, તથા કર્મથી મોક્ષ નથી, પણ જ્ઞાનથીજ મોક્ષ છે, એવું પણ સિદ્ધ કરી બતાવવામાં આવશે. એ સિદ્ધાંત જો મારાથી સિદ્ધ ન કરી બતાવાય તો મારો પરાજય માની, હું આ ભગવાં વચ્ચેનો ત્યાગ કરી, તમારો શિષ્ય થઈ, ધોળાં વસ્ત્રો પહેરી, શૂદ્રસ્થાનમને અનુસરીશ. આ

શાસ્ત્રાર્થમાં કોનો જ્ય ને કોનો પરાજ્ય થયો તેનો નિર્ણય કરવાનું કામ તમારા પત્ની સંસ્વતી કરે તેમાં મને વાંધા નથી. "

પછી મંડનમિત્રે કહ્યું:-" વેદનો કર્મકાંડરૂપ ભાગજ સત્ય છે, ને જ્ઞાનકાંડનો ભાગ અર્થવાદરૂપ છે એમ હું શ્રુતિ આદિના પ્રમાણો બતાવી સિદ્ધ કરી દેખાડીશ. જો આ શાસ્ત્રાર્થમાં મારો પરાજ્ય થશે તો હું ગૃહસ્થાશ્રમનો પરિત્યાગ કરી તમારો શિષ્ય થઈ, ભગવાં વચ્ચે ધારણ કરી, સંન્યાસી થઈશ. જ્યપરાજ્યનો નિર્ણય કરવાનું કામ મારી સ્ત્રી સરસ્વતી કરે એ વાતનો મને સ્વીકાર છે. "

ભરતખંડના બે મહાસમર્થ વિદ્વાનોના શાસ્ત્રાર્થનો નિર્ણય કરવા જે સ્ત્રીને નીમવામાં આવી તે સ્ત્રીની યોગ્યતા કેવી હોવી જોઈએ ?

પછી સરસ્વતીએ મધ્યસ્થ રહી ન્યાય આપવાનો સ્વીકાર કર્યો, એટલે શાસ્ત્રાર્થનો પ્રારંભ થયો. સરસ્વતીએ પરિણામનો વિચાર કરી બંનેના કંઠમાં પુષ્પની મંત્રેલી માલા પહેરાવીને કહ્યું કે:-" મારે ધરના કામની દેખરેખ રાખવામાં વધારે સમય ગાળવો પડે છે, તેથી હું તમારા બંનેનો પૂરો શાસ્ત્રાર્થ સાંભળવા અહીં બેસી ચક્રીશ નહિ. આ પુષ્પની માલાઓ મંત્રીને મેં તમારા કંઠમાં પહેરાવી છે, તેમાંથી જેમના કંઠમાંની પુષ્પમાલા સૂઝાય તેમણે પોતાનો પરાજ્ય થયો એમ સમજવું. " આમ કહી તે પોતાના ઘરમાં કામકામની દેખરેખ રાખવા ગયાં.

મંડનમિત્રે કર્મમાર્ગનું મંડન કરવા માંડ્યું, ને જ્ઞાનમાર્ગનું ખંડન કરવા માંડ્યું. આચાર્યભગવાન જ્ઞાનમાર્ગનું મંડન ને કર્મમાર્ગનું ગૌણપણું વર્ણવવા લાગ્યા. પ્રત્યેક દિવસે મધ્યાહ્ન પછી સરસ્વતી મંડનમિત્રને બોજનમાટે પધારવાની ને શ્રીચંકરને વિદ્યામાટે પધારવાની

વિનતિ કરતાં. પૂર્વપક્ષીની સ્ત્રીને મધ્યનું સ્થાન આપવામાં, ને તેને ઘેરજ લિધા કરવાનો સ્વીકાર કરવામાં, શ્રીશંકરે યોગાના હૃદયનું કૃત્યું બધું ઔદાર્ય ને નિર્લયતા જણાવ્યાં છે તે વાંચનારે વિચારવાનું છે. બોજન ને લિધા થઈ ગયા પછી પુનઃ શાસ્ત્રાર્થ ચાલુ થતો. બને પરસ્પરનું કહેવું જ્ઞાનપૂર્વક સાંભળતા હતા, ક્રોધને વશ થતા નહોતા, વિલજ કે વિચાર ક્યાં વિના તુરત યોગ્ય ઉત્તર આપતા હતા, ઝુઝાતા નહોતા, ને ભય કે ખેદને વશ થતા નહોતા.

આવી રીતે કૃતલાક દિવસોસુધી શાસ્ત્રાર્થ ચાલ્યો. કાનો જમ થશે, ને કાનો પરાજય થશે, એ વાત સાંભળનારાઓના અનુમાનમાં આવી શકી નહિ. અંતે શાસ્ત્રના સક્ષમ વિષયકો પર પ્રશ્નોત્તર ચાલવા લાગ્યા, ને શ્રીશંકરે શ્રુતિઓ ને સુકિતઓથી કર્મમાર્ગના કરતાં જ્ઞાન-માર્ગનું શ્રેષ્ઠપણું સિદ્ધ કરી મંડનમિશ્રને નિરુત્તર કર્યાં. મંડનમિશ્રના કંઠમાંની પુષ્પમાલા સફાઈ ગઈ. સરસ્વતીએ મંડનમિશ્રનો પરાજય ને શ્રીશંકરનો જય યથેલો જાણી, તથા મંડનમિશ્રને વાણીવડે સંન્યાસી થઈ ગયાનું માની, બનેને લિધામાટે પધારવાની વિનતિ કરી. પછી બંનેએ જાહેરે લિધા કરી.

મંડનમિશ્રને નિરુત્તર કર્યા છતાં પણ સમયથી માનેલી પૂર્વ-ખીમાંસાની સલતા તેમના હૃદયમાંથી દૂર ન ચલાયી તેમણે આચાર્ય-ભગવાનને કહ્યું:—“મારો પરાજય થવાથી મને લેશ પણ ખેદ થતો નથી, પણ શ્રીજૈમિનિના મતનું ખંડન થયું, તેથી મને બહુ ખેદ થાય છે. ત્રિકાલદર્શી શ્રીજૈમિનિનો અભિપ્રાય અસલ નં હોવો નોંધએ એમ હજી મને પ્રતીત થાય છે.” આચાર્યભગવાને તેના મનનું સમાધાન કરવા કહ્યું:—“હે વિદ્વાન! શ્રીજૈમિનિનો અભિપ્રાય અસલ નથી. તેમણે જે કહ્યું છે તે સલ કહ્યું છે. તમે તેમનો

અભિપ્રાય સમજી શક્યા નથી. " આવી રીતે કહી પૂર્વમીમાંસાનો કેટલાંક સૂત્રોનો અભિપ્રાય આચાર્યભગવાને તેમને કહી દેખાડ્યો, તોપણ મંડનમિશ્રના મનનું જોષ્ઠ્યે તેનું સમાધાન થયું નહિ, તેથી તેમણે શ્રીજૈમિનિનું સ્મરણ કર્યું. તે સ્મરણપાઠે શ્રીજૈમિનિ સાં પ્રશ્ન થયા, ને તેમણે મંડનમિશ્રને કહ્યું:- "હે વત્સ! દુરામહ રાખરાનું કાંઈ કારણ નથી. શ્રીશંકરે મારાં રચેલાં સૂત્રોનો જે મુખ્ય અભિપ્રાય તમને કહી દેખાડ્યો તેજ મારો અભિપ્રાય છે. મારા સંશયરૂ વ્યાસ-ભગવાનથી મારો અભિપ્રાય ભિન્ન કેમ હોઈ શકે? નિષ્કામકર્મવાડે ચિત્તશુદ્ધિ થાય છે એ મારો અભિપ્રાય છે. શ્રીશંકર મહેશ્વરનો અવતાર છે. સત્યયુગમાં શ્રીકૃષ્ણ ત્રેતાયુગમાં શ્રીહતાત્રેય ને દ્વાપરમાં વ્યાસભગવાન જેવા યાત્રી થયા, તેવાજ યાત્રી કલિયુગમાં આ શ્રીશંકર છે, તેથી તેમના અભિપ્રાયને અનુસરીને તમે આ ભવસાગર તરી જાઓ. " એમ કહી શ્રીજૈમિનિ અંતર્ધાન થયા. પશ્ચાત્ મંડનમિશ્રે આચાર્યભગવાનને માનપૂર્વક કહ્યું:- " પ્રભો! આપ યુમુક્ષુએનો ઉદ્ધાર કરવા પ્રકટયા છો. અ.પનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ ઓળખ્યા વિના મારાથી અજ્ઞાનને લીધે આપના પ્રતિ જે અવિનય કરાગો હોય તેની હું નમ્રભાવે ક્ષમા વાચું છું. આપના દર્શનથી હું કૃતાર્થ થયો છું. હું મારા માનેલા સર્વ પ્રાણિપદાર્થોનો પરિભ્રમ કરી આપપ્રીને શરણે આગ્યો છું. મારા અંતઃકરણના સર્વ સંશયો દૂર થઈ ગયા છે. હવે હું આપપ્રીની સર્વ આજ્ઞાઓને શિરોધાર્ય ગણી અક્ષરશઃ તેજ પ્રગણે વર્તવાને શુદ્ધભાવથી તત્પર છું. "

પછી આચાર્યભગવાનની મંડનમિશ્રને સંન્યાસ આપવાની હજી જાણી મંડનમિશ્રનાં પત્ની સરસ્વતીએ આચાર્યભગવાનને કહ્યું કે:-
"ઓ એ પુરુષનું અર્જુ અંગ મણાય છે, માટે આપે જ્ઞાતિથી

ભગવાન્ના ચરણમલમાં પડ્યા. તેમને સુરેશ્વર એવું યોગપદ (નામ) પ્રાપ્ત થયું, ને આચાર્યભગવાન્ના મુખ્ય શિષ્યોમાં તેમની ગણના થઈ. પછી આચાર્યભગવાન્ ભરતખંડમાં જનસમૂહનું અકલ્યાણ કરનારી સ્થિતિએ પહોંચેલા મતોનું અપકારકપણું પ્રતિપાદન કરતા કરતા, સુમુક્તજનોને સદ્બોધામૃતનું ઉત્સાહપૂર્વક ઉદારપણે પાન કરાવતા કરાવતા, મહદોષવાળા મનુષ્યોને નિષ્કામકર્મને ને વિક્ષેપદોષવાળા મનુષ્યોને નિર્દોષ ઉપાસનાનો યોગ આપતા આપતા, સર્વ પ્રાણીઓને પોતાના દર્શનવડે પવિત્ર તથા સુખી કરી તેમનાં નેત્રોને સફલ કરતા કરતા, ને જનસમૂહમાં અદ્વૈતસિદ્ધાંતનો પ્રસાર કરતા કરતા, દક્ષિણ-દેશમાં રહેલા શ્રીશૈલપર્વતઉપર પધાર્યા. ત્યાં પાતાલગંગાનામની પવિત્ર નદીમાં સ્નાન કરી, તથા મસ્તિકાભૂતની પૂજા કરી, કેટલોક સમય વિરામ્યા; ને પોતાના યોગ્ય શિષ્યોને શારીરકભાષ્યાદિ ગ્રંથો લખાવ્યા.

આચાર્યભગવાન્ના સુરેશ્વરાદિ શિષ્યો પણ અપકારક મતોના ત્યાગને લેકોને ઉપદેશ કરતા હતા. તેમાંથી જેઓ વિવેકી ને પુણ્યશાલી મનુષ્યો હતા, તેઓ આચાર્યભગવાનને શરણે આવ્યા, ને કેટલાક દુરાગ્રહીઓ હતા, તેઓ આચાર્યભગવાનનો દ્વેષ કરી તેઓથીનું અશુભ ઇચ્છવા લાગ્યા. એક વેલા એક કપડી ભૈરવભક્ત કાપાલિક શ્રીશૈલપર્વત-પર આચાર્યભગવાનની સમીપ આવ્યો. પોતાના ઇચ્છિતને પ્રાપ્ત કરવાનો આ સારો સમય છે એમ જાણી તેણે આચાર્યભગવાનને કહ્યું:—“હે કૃપાલો ! આપના સર્વગુણ, દયાલુપણું ને સુશીલપણું ઇત્યાદિ અનેક શુભગુણોનું લોકહારા શ્રવણ કરીને હું આપનાં દર્શન કરવા આવ્યો છું. આપે પદાપકાર-માટે શરીર ધારણ કર્યું છે. આપની ઉત્તમ કીર્તિનું સ્થલે સ્થલે ગાન થાય છે. આપ અદ્વૈત જ્ઞાનનું પ્રતિપાદન કરનારા ઉત્તમ સંન્યાસી છો. આપની સમીપ જે જે મનુષ્ય આવે છે તે પોતાનું ઇચ્છિત

પ્રાપ્ત કરીને પાછો જાય છે. મેં આ શરીરે કૈલાસમાં જવું માટે
 ધણું વર્ષસુધી ઉપ તપ કરીને ભૈરવનાથને પ્રસન્ન કર્યા છે. પ્રસન્ન
 થયેલા મારા ઇષ્ટદેવ ભૈરવનાથે મને જણાવ્યું છે કે 'કોઈ સર્વત્ર
 પુરુષનું કિંવા કોઈ મહારાજનું માયું જો તું મારા નિમિત્તે અગ્નિમાં
 હોમીય તો તું આ શરીરે મારી કૃપાવડે કૈલાસમાં જઈ શકીશ.'
 ભૈરવનાથની આ આજ્ઞા સાંભળી મેં આવા પુરુષના માયામાટે ધણું
 ભ્રમણ કર્યું, પણ હજી સુધી મને કોઈ સર્વત્ર પુરુષ મળ્યા નથી. કોઈ
 મહારાજનું મસ્તક મેળવવાની ઇચ્છા પણ જ્યારે મારા મનને કંપાવે
 છે, ત્યારે તેમની પાસે જઈ તેમના માયાની માગણી શી રીતે કરી
 શકાય? આજ મારાં સુભાગ્યથી મને આપનાં દર્શન થયાં છે. આપ
 સર્વત્ર છો, તેથી આપના મસ્તકથી મારું ઇચ્છિત કાર્ય સિદ્ધ થાય
 એમ છે માટે આપે મારા જેવા દીનહિર કૃપા કરવી જોઈએ.
 શરીર ક્ષણભંગુર છે એ આપ સારી રીતે જાણો છો. મને મસ્તક
 આપવાથી જગતમાં આપની કીર્તિ વૃદ્ધિ પામશે. સર્વ પ્રાણીઓને
 પોતાનું જીવિત પ્રિય હોવાથી આપના માયાની માગણી કરવી યોગ્ય
 ન ગણાય, તોપણ આપ સમ્પ્રિદાનંદ બ્રહ્મરૂપ છો, આપને સ્વશરીરમાં
 મમતા નથી, આપ સર્વદા પરાપકારમાં પ્રીતિવાળા છો, એમ જાણી
 મેં આવી માગણી કરવાનું સાહસ કર્યું છે. જો આપ કૃપા કરી
 આપનું મસ્તક આ ચાંકને આપો તો મારું કાર્ય અનાયાસે સિદ્ધ થઈ
 જાય. જેઓ સ્વાર્થમાં કુળેલા હોય છે તેઓ બીજાની પીડા જાણી
 શકતા નથી. ઇન્દ્રે વૃત્રાસુરનો નાશ કરવા દધીચિમુનિપાસેથી તેમનાં
 હાડકાં વળે જનાવવા માટે માગ્યાં હતાં, તે હાડકાં દધીચિમુનિએ
 પ્રસન્નતાપૂર્વક ઇન્દ્રને આપ્યાં હતાં. જીવતવાહનનામના વિદ્યાધરના
 રાજ્યે નાગના રક્ષણમાટે ગરુડને પોતાનું શરીર આપ્યું હતું.

આ સર્વ વાતો અને પરોપકારનું માહાત્મ્ય આપને ક્યાં અજ્ઞાત છે? આપને શરીરાદિની તૃષ્ણા નથી. પરોપકારવિના બીજું કંઈક કર્યું આપને અહીં વિવેક નથી. મારા જેવા માન સ્વાર્થ સાધવામાં તત્પર ને નિર્વ્ય મનવાળા મનુષ્યો માગણી કરતાં થોડાં ને અથોડાં વિચાર ન કરી શકે એ સ્વાભાવિક છે. મારી માગણી અથોડાં દોષથી ભરેલી મનમાં હવે ઉત્પન્ન થાય છે, પણ આપના જેવા પરોપકારી, માયકને, ઠઠીપણુ કાઢી પણ વાતની ના પાડતા નથી એમ સમજી મારું મન સંતોષ પામે છે."

કાપાલિકની આ પ્રવૃત્તિ જાણી, તેથી તેમણે નૃસિંહભગવાનનું અગ્નિ-
ભાવથી સ્મરણ કરી મંત્રમણવડે નૃસિંહસ્વરૂપ ધારણ કર્યું, અને તુરંત
તે કાપાલિકની સમીપ આવી પહોંચ્યા, સાં આવી કાપાલિકના શરીરને
ચીરી નાંખી ભયંકર ગર્જના કરી. તે ગર્જના સાંભળી સ્થાન છોડીને
દૂર ગયેલા શિષ્યો બાકુલ થઈ તુરંત સાં દોડી આવ્યા. આચાર્ય-
ભગવાનનું ચિત્ત પણ વ્યુત્થાનદશાને પ્રાપ્ત થયું. તેમણે પોતાનાં નેત્ર-
ક્રમણ જીઘાડ્યાં તો પોતાની સમીપ ભયંકર સ્વરૂપવાળા નૃસિંહભગ-
વાનને જોયા. તેમને જોઈને આચાર્યભગવાને તેમની પ્રાર્થના કરી કે:-
“હે પ્રભો ! આ શરીરના રક્તપ્રમાટે આપ પ્રકટ થયા હતા, હવે
આપનું તે કામ પૂરું થયું, તેથી આપ કૃપા કરી પોતાના આ
સ્વરૂપનું તિરોધાન કરો ” આ પ્રાર્થના સાંભળી નૃસિંહભગવાનનું
સ્વરૂપ તિરોધાન થઈ ગયું, ને તે સ્થલે પદ્મપાદના શરીરની પ્રતીતિ
થઈ. પછી પદ્મપાદે બનેલો સર્વ પ્રસંગ આચાર્યભગવાનને નિવેદન
કર્યો. કેટલાક શિષ્યોએ “તમે ભગવાન નૃસિંહની કયાં ઉપાસના કરી
તેમની કૃપા પ્રાપ્ત કરી હતી ?” એમ પદ્મપાદને પૂછતાં તેમણે જણાવ્યું
કે:- “પૂર્વે મેં અહોબિલનામના પર્વતના વનમાં રહીને ઘણા સમય-
સુધી ભગવાન નૃસિંહનું આરાધન કરી તેમની કૃપા સંપાદન કરી હતી.”

કેટલાક દિવસોપછી આચાર્યભગવાન શ્રીશૈલપર્વતથી વિદાય થઈ
મનુષ્યોના કલ્યાણમાટે ભરતર્ષામાં વિચરતા વિચરતા ગોકર્ણક્ષેત્રમાં
પધાર્યા. ગોકર્ણેશ્વરની પ્રસન્નમને વિનયપૂર્વક સ્તુતિ કરી તે ક્ષેત્રમાં તથા
દિવસ વિરાજ્યા. લાથી હરિસંકરનાયના ક્ષેત્રમાં પધારી પછી મૂકાં-
બિકાનામના દેવીના મંદિરમાં પધાર્યા. પછી સાંથી શિષ્યોસહિત
શ્રીવંશિનામના ગામમાં પધાર્યા. તે ગામમાં ઘણા વિદ્વાન બ્રાહ્મણો
વસતા હતા. તેઓ એક પ્રબાકરનામના વિદ્વાન બ્રાહ્મણને દીકરો ગાંડા-

આ સર્વ વાતો અને પરોપકારનું માહાત્મ્ય આપને ક્યાં બચાત છે ? આપને શરીરાર્થિની તૃષ્ણા નથી. પરોપકારવિના બીજું કાંઈ કર્તવ્ય આપને અહીં વિદ્યમાન નથી. મારા જેવા માત્ર સ્વાર્થ સાધવામાં તત્પર ને નિર્દય મનવાળા મનુષ્યો માગણી કરતાં યોગ્ય ને અયોગ્યનો વિચાર ન કરી શકે એ સ્વાભાવિક છે. મારી માગણી અયોગ્ય હોવાથી મારા મનમાં લય ઉત્પન્ન થાય છે, પણ આપના જેવા પરોપકારી, ચાચકને, દીપણુ કોઈ પણ વાતની ના પાડતા નથી એમ સમજી મારું મન સંતોષ પામે છે. ”

આચાર્યભગવાને તે કાપાલિકનાં વચનો સાંભળી મદહાસ્ય-પૂર્વક તેને કહ્યું:—“હું બહુ પ્રસન્નતાથી મારું માથું આપવા તૈયાર છું, પણ મારા શિષ્યોના દેખતાં મારાથી તે તમને આપી શકાશે નહિ, કેમકે મારા શિષ્યો પોતાના શરીર કરતાં પણ આ શરીરમાં વધારે મમતા રાખે છે, માટે હું જ્યારે એકાંતમાં બ્રહ્મધ્યાન કરતો હોઉં ત્યારે તમે ભાં આવી મારું મસ્તક લઈ જાઓ. ”

આચાર્યભગવાનનાં આત્મ ઉદાર વચનો સાંભળી પ્રસન્ન થયેલો તે કાપાલિક પોતાના સ્થાનપર ગયો. સર્વ દસ્યને બ્રહ્મસ્વરૂપના વિવર્ત-રૂપે મિથ્યા અનુભવતા ગંભીર હૃદયવાળા આચાર્યભગવાને આ બનેલો પ્રસંગ પોતાના કોઈ શિષ્યને દર્શો નહિ. પછી જ્યારે ઘણા શિષ્યો સ્નાનાદિમાટે દૂર ગયા, અને આચાર્યભગવાન એકાંતસ્થલમાં બ્રહ્મકર-વૃત્તિ કરી સુરિપર થયા, ત્યારે અનુદ્રવ સમયની વાટ જોઈ રહેલો તે કાપાલિક ભાં આગ્યો. નિર્વિક'પસ્રમાધિમાં આરૂઢ થયેલા આચાર્ય-ભગવાનને જોઈને તે કાપાલિક તીખી ધારવાળુ ત્રિશૂલ ઉપાડીને જે વેલા તેઓથીની સમીપ તેમના મસ્તકનું છેદન કરવા ગયો, તેજ વેલા પદ્મપાદ આચાર્યભગવાનની મૂર્તિનું હૃદયમાં ધ્યાન દગતા હતા તેમને

કાપાલિકની આ પ્રવૃત્તિ જણાઈ, તેથી તેમણે નૃસિંહભગવાનનું અગ્ર-
ભાવથી સ્મરણ કરી મંત્રમણવડે નૃસિંહસ્વરૂપ ધારણ કર્યું, અને તુરત
તે કાપાલિકની સમીપ આવી પહોંચ્યા, ત્યાં આવી કાપાલિકના શરીરને
ચીરી નાંખી ભવંકર ગર્જના કરી. તે ગર્જના સાંભળી સ્થાન છોડીને
■ મળેલા શિષ્યો બાકુલ યઈ તુરત ત્યાં દોડી આવ્યા. આચાર્ય-
ભગવાનનું ચિત્ત જણ્યું બુદ્ધિમાનદયાને પ્રાપ્ત થયું. તેમણે પોતાનાં નેત્ર-
કમલ બિંદુઓ તો પોતાની સમીપ ભવંકર સ્વરૂપવાળા નૃસિંહભગ-
વાનને જોયા. તેમને જોઈને આચાર્યભગવાને તેમની પ્રાર્થના કરી કે:-
“હે પ્રભો ! આ શરીરના રક્ષણમાટે આપ પ્રકટ થયા હતા, હવે
આપનું તે કામ પૂરું થયું, તેથી આપ કૃપા કરી પોતાના આ
સ્વરૂપ તિરોધાન કરો.” આ પ્રાર્થના સાંભળી નૃસિંહભગવાનનું
સ્વરૂપ તિરોધાન થઈ ગયું, ને તે સ્થલે પદ્મપાદના શરીરની પ્રતીતિ
થઈ. પછી પદ્મપાદે બનેલી સર્વ પ્રસંગ આચાર્યભગવાનને નિવેદન
કર્યો. કેટલાક શિષ્યોએ “તમે ભગવાન નૃસિંહની ક્યા ઉપાસના કરી
તેમની કૃપા પ્રાપ્ત કરી હતી ?” એમ પદ્મપાદને પૂછતાં તેમણે જણાવ્યું
કે:- “પૂર્વે મેં અહોબિલનામના પર્વતના વનમાં રહીને ધણા સમય-
સુધી ભગવાન નૃસિંહનું આરાધન કરી તેમની કૃપા સંપાદન કરી હતી.”

કેટલાક દિવસોપછી આચાર્યભગવાન શ્રીરૌત્રપર્વતથી વિદાય થઈ
મનુષ્યોના કલ્યાણમાટે ભરતખંડમાં વિચરતા વિચરતા ગોકર્ણુક્ષેત્રમાં
પધાર્યા. ગોકર્ણુક્ષેત્રની પ્રસન્નમને વિનયપૂર્વક સ્તુતિ કરી તે ક્ષેત્રમાં ત્રણ
દિવસ વિરાજ્યા. ત્યાંથી હરિચંદ્રનામના ક્ષેત્રમાં પધારી પછી મુકાં-
બિકાનામના દેવીના મંદિરમાં પધાર્યા. પછી સાંથી શિષ્યોસહિત
શ્રીવલ્લિનામના ગામમાં પધાર્યા. તે ગામમાં ઘણા વિદ્વાન બ્રાહ્મણો
વસતા હતાં. તેમાં એક પ્રજાકરનામના વિદ્વાન બ્રાહ્મણનો ‘દીકરો’ ગાંડા-

જેવો જણાવાથી તે બ્રાહ્મણ પોતાને બહુ દુઃખી માનતો હતો. એ બ્રાહ્મણપુત્ર મુંગાની પેઠે પોતાને મોઢી કાંઈજ બોલતો નહોતો, તેથી તેને ભૂત વળગ્યું હતું, માટે તેનો ચોખ ઉપાસ કરવા હું કાંઈ સમર્થ વિદ્વાનને પૃથ્વીસ, એવો વિચાર પ્રભાકર કર્યા કરતો હતો, એટલામાં તેણે કટલાક માણસોદ્ધારા સાંભળ્યું કે—“કાંઈ મહાસમર્થ સંન્યાસી પોતાના ધણા શિષ્યોની સાથે ધણાં પુસ્તકો લઈને પોતાના ગામની બહાર પધાર્યા છે.” આ વાત સાંભળી તે પ્રભાકર પોતાના ગાંડાજેવા જણાતા પુત્રને સાથે લઈને આચાર્યભગવાનની સમીપ આગ્યો બેટ મૂકવામાટે સાથે આણેલાં ફોલો આચાર્યભગવાનના ચરણકમલમાં અર્પણ કરી પછી તેણે તેઓશ્રીને સાદાગદસવત્રણામ કર્યાં. પશ્ચાત્ પોતાના મુંગાજેવા જણાતા પુત્રને આચાર્યભગવાનના ચરણકમલમાં નમન કરાવ્યું. એ બ્રાહ્મણપુત્ર બાલકની પેઠે આચાર્યભગવાનના ચરણકમલની સમીપ પડ્યો રહ્યો, ઊઠ્યો નહિ, એટલે પ્રભાકરે આચાર્યભગવાનને નિવેદન કર્યું કે—“હે સ્વામિન! આ મારા પુત્રનું વય તેર વર્ષનું થયું છે, પણ હજી સુધી તે કાંઈ સમજતો હોય એમ જણાતું નથી. એને ભણાવવામાટે બહુ પ્રયત્ન કર્યો, પણ તે કંઈ લખ્યો નહિ. એના જેવડા વયના છોકરાઓ એને રમવામાટે બોલાવે છે, પણ તે તેમના સાથે રમવા પણ જતો નથી. કાંઈ તોફાની છોકરાઓ કદાચ તેને મારે તો તેમનો માર તે સહન કરે છે, પરંતુ કાંઈ બોલતો નથી. કાંઈ વેલા તે ભોજન કરે છે, અને કાંઈ વેલા ભોજન પણ કરતો નથી. એના ચરીરનું ઠંકાણું ન હોવાથી તે પોતાના પ્રારબ્ધથી જીવે છે એમ જણાય છે. તેની આવી સ્થિતિ છે, માટે આપ કૃપા કરીને જણાવશો કે એને કાંઈ રોગ થયો છે ? કે કાંઈના વળગાડ થયો છે ?”

પછી આચાર્યભગવાને કૃપા કરી તે બાલકના મસ્તક પર હાથ

મૂકી તેને કહ્યું કે — “જીઠ, બેટો ચા, તું કેણુ છે ? ને આવી બાલકના જેવી ચેષ્ટા શામાટે કરે છે ? ” આચાર્યભગવાનના આવા વચનો સાંભળી તે બાલકે “ હે સદ્ગુરો ! હું જડશરીરરૂપ નથી, પણ તેને પ્રમથનારો ચેતનસ્વરૂપવાળો છું, મારામા અત કરણના, પ્રાણના, ઇન્દ્રિયોના ને શરીરના ધર્મો નથી, હું પરમપવિત્ર ને પરમાર્નદરૂપ બ્રહ્મ છું, ” હસાદિ વચનોથી હું સર્વ પ્રપચથી રહિત અતરાતમાથી અભિન્ન બ્રહ્મ છું એમ આચાર્યભગવાનને પોતાનું સ્વરૂપ જણાવ્યું તે બાલકના આવા આત્માનુભવના ઉત્તમ વચનો સાંભળી આચાર્ય-ભગવાને જાણ્યું કે આ કોઇ યોગી ■ પછી તેઓશ્રીએ તે બાલકના પિતાને કહ્યું કે — “ આ પુત્રથી તમને આ જગતમાં કોઇ પ્રકારનો લાભ થવાનો સંભવ નથી, કેમકે તેને પોતાના શરીરઉપર પણ પ્રીતિ નથી, તો તેને શુદ્ધાદિમા પ્રીતિ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થશે ? માટે જો તમારી ઇચ્છા હોય ને આની પણ ઇચ્છા હોય તો આ બાલક ભલે અમારી સાથે આવે ” તે બાલકના પિતાએ સ્વજનોનો અભિપ્રાય મેળવી તે વાતનો ગ્રીહાર કર્યો પછી આચાર્યભગવાન બીજા શિષ્યો-સહિત એ બાલકને હસ્તામલક (હાથમા રાખેલા આમળાની પેઠે વા નિર્મલ જલની પેઠે બ્રહ્મને જાણનાર) એવું નામ આપી સાથે લઇ લાંબી વિદાય થયા, ને તુંગવદ્ધા નદીને કંઠે આવેલા શૃંગેરિનામના ગામમા પધાર્યા ત્યાં કેટલોક સમય રહી ઘણા શિષ્યોને બાધ્યાદિનું અભ્યાસ કરાવ્યું હસ્તામલકને પણ તેના અધિકારપ્રમાણે યોગ્ય અભ્યાસ પુનઃ કરાવ્યું આ હસ્તામલકની પણ આચાર્યભગવાનના મુખ્ય શિષ્યોમાં જાણના થઇ.

આ સ્વધર્મા આચાર્યભગવાનના અંતઃકરણના ભાવને અનુસરીને તેમની અનન્યભાવે સેવા કરવામાં તત્પર રહેવાના સ્વભાવવાળો, સ્વ-

ધર્મથી વર્તનારો, અને બોલવાના ઓછા સામર્થ્યવાળો કેાઈ ગિરિનામનો આચાર્યભગવાનનો નવો શિષ્ય થયો. તે આચાર્યભગવાનની પાસે રહીને નિરંતર તેઓશ્રીની સેવા કરતો હતો. તેની અનન્ય ભક્તિને કીધે આચાર્યભગવાન તેના ઉપર સારી કૃપા રાખતા હોય એમ જણાતું હતું. વિનયાદિ શુભચર્યોવાળો એ શિષ્ય પોતાના સદ્ગુરુને, નિલ્લ વહેમો ભીડી, સ્નાન કરી, હાથપગ ધોવરાવતો હતો, યોગ્ય દાતણુ આપતો હતો, સ્નાનવેલા શરીર છુવાતું પવિત્ર વસ્ત્ર આપતો હતો, યોગ્ય આસન પાથરી દેતો હતો, તેમનાં બંને ચરણકમલોને ધણી ચતુરાઇથી ચાંપતો હતો, પડખાયાની પેઠેજ પોતાના સદ્ગુરુની ઇચ્છાને તે અનુસરતો હતો, પોતાના સદ્ગુરુની સમીપ કદીપણુ બગાડું ખાતો નહિ, તેઓશ્રીની સમીપ કદીપણુ ખગ લાંબા કરીને કે ઓડીગણુ દબને બેસતો નહિ, તેઓશ્રીએ કૌંસી આજ્ઞાની કદીપણુ ઉપેક્ષા કરતો નહિ, ક્રાંધની સાથે વધારે બોલતો નહિ, પીક દેખાડીને પોતાના સદ્ગુરુશ્રીની આગળ કદીપણુ ભીમો રહેતો નહિ વા બેસતો નહિ, પોતાના સદ્ગુરુ ભીમા હોય ત્યારે પોતે ભીમો રહેતો હતો, તેઓશ્રી જ્યારે આસતા હોય ત્યારે પોતે આસતો હતો, તેઓશ્રી કાંઈ કહેતા હોય ત્યારે પોતે બહુ વિનયથી તે સાંભળતો હતો, કલા વિના પણ આચાર્યભગવાનનું જે હિત હોય તે કરતો હતો, અને તેઓશ્રીનું જેમાં અહિત જણાય તે કદીપણુ કરતોજ નહોતો.

તે શિષ્ય એક વેલા આચાર્યભગવાનનાં વસ્ત્રો ધોવા નદીએ ગયો હતો. કયાનો સમય થયો, તોપણુ તે આવી પહોંચ્યો નહોતો, તેથી આચાર્યભગવાન ભક્તવત્સલપણુને લઈને તેના આવવાની વાટ જોતા હતા. કયાનો સમય ચવાથી કેટલાક શિષ્યોને કયાના પ્રારંભનો શાંતિપાઠ બોલવાને તત્પર થયેલા નેઈ આચાર્યભગવાને તેમને

કહ્યું:-“ ગિરિ આવે સ્વામી થોડો સમય શાંતિ રાખે ” આચાર્ય-ભગવાનનાં આવાં વચનો સાંભળી પદ્મપાદથી ગિરિની ગુરુભક્તિનો વિચાર કરી વિના લગાર અભિમાનવડે બોલાર્થ જવાયું કે:-“ ગિરિ મંદશુદ્ધિવાળો છે, એ આવા વેદાંતના સૂક્ષ્મ વિષયમાં શું સમજે ? માટે એની વાટ જોવી મને તો ઉપયોગી જણાતી નથી ”

પદ્મપાદનાં આવાં અભિમાનયુક્ત વચનો સાંભળી તેના અભિમાનને શાંત કરવા તથા ગિરિની ગુરુભક્તિ સદૃશ કરવા આચાર્યભગવાને પોતાની પાગ્મેશ્વરીશક્તિનો ગિરિના હૃદયમાં પાત કરી તેને અહમિયાની પ્રાપ્તિ કરાવી. પોતાના સદ્ગુરુની કૃપાથી જોને અહમિયાની પ્રાપ્તિ થઈ છે એવો એ ગિરિ અહમતત્વનું નિરૂપણ કરનાર સુંદર તોટક-છદાવડે અહમતત્વનું નિરૂપણ કરતો કરતો સાં આળ્યો, તે જોઈને પદ્મપાદાદિના મનમાં જે અભિમાનનો અવિર્ભાવ થયો હતો તે શાંત થઈ ગયો. ગિરિએ તોટકછદાવડે અહમિયા અભિજ્ઞ આત્માનું નિરૂપણ કર્યું, તેથી તેમનું તોટક એવું નામ કહેવાયું, અને તેમની મુખ્ય શિષ્યોમાં ગણના થઈ.

પદ્મપાદ, સુરેશ્વર, હસ્તામલક ને તોટક આ ચાર આચાર્યભગવાનના મુખ્ય શિષ્યોને જોઈને લોકો તેમને ધર્મ, અર્થ, કામ ને મોક્ષ આ ચાર પુત્રપાર્થોની, અથવા ઋશુ, યજુષ્, સામ ને અથર્વ એ ચાર વેદોની ક્ષિપ્રા સાલોક્ય, સામીપ્ય, સાદીપ્ય ને માયુત્ય આ ચાર કમમોક્ષોની, વા અહ્માનાં ચાર મુખોની ઉપમા આપવા લાગ્યા.

એક દિવસે આચાર્યભગવાનની સમીપ આવી, તેઓશ્રીને પ્રણામ કરીને શારીરકભાષ્યઉપર વાર્તિક કરવાની ઇચ્છવાળા સુરેશ્વરે તે વિષેની તેઓશ્રીને આ પ્રમાણે પ્રાર્થના કરી:-“ હે પ્રભો ! માગથી થઈ શકે એવી કાર્ષ સેવા મને કૃપા કરીને બતાવો ” સારે

આચાર્યભગવાને તેમના અંતઃકરણનો અભિપ્રાય જાણી તેમને કહ્યું,
 કે:-“હે વત્સ ! શારીરકબાધ્યઉપર તમે વાર્તિકનામનો ઉત્તમ નિર્બંધ
 રચવા પ્રયત્ન કરો.” આ આજ્ઞાપ્રમાણે વર્તવાનો સુરેશ્વરે બહુ
 પ્રસન્નતાપૂર્વક સ્વીકાર કર્યો, પણ આચાર્યભગવાનના કેટલાક શિષ્યોને
 આ વાત ગમી નહિ. તેમણે આચાર્યભગવાનને વિનંતિ કરી:-“આ
 સુરેશ્વર પૂર્વભીમાંસામાં દૃઢ આગ્રહ રાખનારા હતા, ને હજી પણ
 તેમના મનમાં કદાચ કર્મનો પદ્મપાત હોય, અને એ પદ્મપાતને લઇને
 તે વાર્તિકમાં જ્ઞાનની શ્રેષ્ઠતાને સ્થાને કર્મની શ્રેષ્ઠતા પ્રતિપાદન કરે
 તો આપણા સિદ્ધાંતને હાનિ પહોંચે, માટે તેમની પાસે વાર્તિક નહિ
 કરાવતાં પદ્મપાદ, આનંદગિરિ કે બીજા કોઈ યોગ્ય શિષ્યને વાર્તિક
 કરવાની આજ્ઞા કરવાની આપ કૃપા કરશે તો તે કામ મનમાન્યું
 થશે.” આચાર્યભગવાનને તેમનું આ કહેવું રુચ્યું નહિ, તેથી તેમને
 આવી નિરર્થક શંકા રાખી આવા કામમાં વિદ્ય ન કરવા સમજાવ્યા,
 અને અને જણાવ્યું કે:-“તેમના વિના કોઈપણ શારીરકબાધ્યપર
 યોગ્ય વાર્તિક થઇ શકે એમ નથી, માટે તમે નકામો વિરોધ છોડી
 દો,” જતાં કેટલાક શિષ્યો પોતાના કુસંસ્કારના વેગમાં તણાઇ
 સમજ્યા નહિ, ને કહેવા લાગ્યા કે:-“પ્રભો ! આ હસ્તામલક સર્વજ્ઞ
 હોવાથી વાર્તિક કરવા સમર્થ છે, માટે તેમને નો આપ આ કામ
 સોંપશે તો તે બહુ ધ્યાન રાખીને તે કામ કરશે.” તેના ઉત્તરમાં
 આચાર્યભગવાને કહ્યું કે:-“તે સમાર્હિતચિત્તવાળો હોવાથી તેનું
 અંતઃકરણ બહારના પદાર્થોમાં જોઇએ તેવું પ્રવૃત્ત થઇ શકે એમ
 નથી, તેથી તે વાર્તિક કરવાને યોગ્ય નથી, તેમ આપણે તેમને એવું
 પ્રવૃત્તિવાળું કામ સોંપવું એ પણ યોગ્ય નથી.” સારે કોઇ શિષ્યે
 આચાર્યભગવાનને પૂછ્યું કે “હે શુરો ! શ્રવણાદિ સાધનો સાધ્યા

વિના હસ્તામલકને કેવીરીતે પ્રવક્તાન થયું તે કહેવાની કૃપા કરો " તેના ઉત્તરમાં કૃપાયુ આચાર્યભગવાને કહ્યું કે—“ સાંભળો આગળ ચમુનાનદીના તીરપર એક યોગનિપુણ સિદ્ધ બ્રાહ્મણ રહેતો હતો. એક દિવસે તેના આશ્રમસમીપ કાંઈ બ્રાહ્મણની પુત્રી પોતાને આશરે બે વર્ષના પુત્રને બેસાડીને 'આ બાલકને થોડીવાર સ્નાયવળે' એમ કહી પોતાની સાહેલીઓસાથે ચમુનાનદીમાં સ્નાન કરવા ગઇ. પ્રારબ્ધવશાત્ એ છોકરો ખસતો ખસતો ચમુનાનદીના કાંઠાઉપર ગયો, ને સાથી ચમુનાના જલમાં પડી જતાં મરણ પામ્યો એ છોકરાની મા સ્નાન કરીને તે સિદ્ધના આશ્રમમાં આવી, ને સાં પોતાના છોકરાને નહિ જોઇને તેની શોધ કરવા લાગી, તો તેને ચમુનાના જલમાં મરણ પામેલો જોયો તેના મૃતશરીરને બહાર કાઢી તેનાં સગથીઓ તે સિદ્ધના આશ્રમપાસે આવીને બહુ રુદન કરવા લાગ્યાં. તેમનું બહુ રુદન સાંભળી દેવાને વશ થયેલા તે સિદ્ધે કહ્યું કે “એને તમે ધેર લઇ જાઓ, તે જીવતો થશે” પછી તેઓ તેને પોતાને ધેર લઇ ગયાં, ને તે સિદ્ધે યોગના બલથી પોતાના શરીરનો સાગ કરી તે મૃત બાલકના શરીરમાં પ્રવેશ કર્યો, તેથી તે બાલક જીવતો થયો. તે આ હસ્તામલક છે. એ પૂર્વના અભ્યાસબલથી વેદાદિ શાસ્ત્ર જાણે છે, એને કાંઈ અજ્ઞાત નથી, છતાં તેનું એકાગ્ર થયેલું ચિત્ત વાર્તિક કરવામાં પ્રવૃત્ત થઇ શકે એવી યોગ્યતાવાળું નથી. મારી દૃષ્ટિએ તો માત્ર સુરેશ્વરજી વાર્તિક કરવાને યોગ્ય જણાય છે જો તમને આ વાત ગમતી નથી, તો બીજાઓની આ કામમાં યોગ્યતા જોવામાં આવતી નથી, તેથી આ કામ કરાવવાની ઇચ્છા વર્તમાનમાં શાંત કરવામાં આવે છે.” સારે કાંઈ શિષ્યે વિનય કર્યો કે “હે સ્વામિન! જો આપશ્રી પદપાદને આજ્ઞા કરશો તો તે બાહ્યપર

વાર્તિક કરી શકશે. " આચાર્યભગવાને તેને કહ્યું કે:—“ જે કામ કરવાને સુરેશ્વરે પ્રસન્નમનથી સ્વીકાર કર્યો છે તે કામ વિનાકારણે બીજાને સોંપવાની ઇચ્છા આ અંતઃકરણમાં આવિર્ભાવ પામી શકતી નથી. પદ્મપાદ પોતાની ઇચ્છાથી ભલે બીજી દીકા કરે, પણ તે બધી દીકા ટકી રહે એવો સંભવ નથી.” પછી આચાર્યભગવાને સુરેશ્વરને કહ્યું કે “તમે શારીરકભાષ્યઉપર વાર્તિક કરવાનો વિચાર બંધ રાખશો, કેમકે તમારા કેટલાક બંધુઓ તમારા હૃદયમાં હજી કર્મનેા પદ્મપાત હશે એમ માને છે.” પછી સુરેશ્વરે આચાર્યભગવાનની આજ્ઞાથી પોતાના હૃદયનું સ્વરૂપ જણાવવા કર્મમાર્ગનું ખંડન કરનારો ને ભક્ત-જ્ઞાનની શ્રેષ્ઠતા જણાવનારો નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિનામનો સુંદર ગ્રંથ રચ્યો. એ ગ્રંથ વાંચી આચાર્યભગવાન પ્રસન્ન થયા, અને તેઓશ્રીના શિષ્યો પણ તે ગ્રંથના વાચનથી સુરેશ્વરના ચિત્તની સ્થિતિ જાણી શક્યા.

શારીરકભાષ્યપર વાર્તિકે રચવાની સુરેશ્વરીની ઇચ્છા પાર ન પડવાથી તેમના અંતઃકરણમાં પ્રકટેલી અપ્રસન્નતાના આભાસને દૂર કરવા પરમકારણિક આચાર્યભગવાને તેમને કહ્યું કે “ કૃષ્ણયજુર્વેદની તૈત્તિરીયોપનિષદ્ પર તથા શુક્લયજુર્વેદની બૃહદારણ્યકોપનિષદ્ પર જે ભાષ્ય કરવામાં આવ્યા છે તેના ઉપર તમે મુમુક્ષુઓના હૃદયપર તત્ત્વજ્ઞાનનો પ્રકાશ પાડનારા સુંદર વાર્તિક રચો.” પોતાના સદ્ગુરુની આજ્ઞાને પોતાના મસ્તકપર ધારણ કરી સુરેશ્વરે તે બંને ઉપનિષદોપર સુંદર વાર્તિકો રચી આચાર્યભગવાનને નમ્રભાવે પ્રેમપૂર્વક અર્પણ કર્યા. જેમને જોઈને આચાર્યભગવાનનું ચિત્ત સંતોષ પામ્યું. પ્રસન્ન થયેલા ને સમદર્શી આચાર્યભગવાને સુરેશ્વરના ચિત્તને સંતોષ આપવા કહ્યું “ પુત્ર તમારી શારીરકભાષ્યપર વાર્તિક લખવાની જે પ્રમદ ઇચ્છા અપૂર્ણ રહી છે તે હવે પછી તમે પ્રારબ્ધવશાત્ વાયસ્પતિનામ

ધારણ કરી પૃથિવીપર પ્રકટશો સારે ભામતીનામનો સુંદર નિબંધ શારીરક-
લાભ્યપર રચી સંપૂર્ણ કરશે, ને તે નિબંધ વિદ્વાનોમાં આદર પામશે.”

પદ્મપાદે શારીરકલાભ્યપર વિવેચન લખ્યું, પણ તેમાંથી માત્ર
પાંચ પાદોજ અવશેષ રહી શક્યા, અને તેમાં પણ માત્ર પ્રથમપાદના
ચાર સૂત્રોપરનું વિવેચનજ વિદ્વાનોમાં આદર પામ્યું.

પછી આનંદગિરિનામના વિદ્વાન સંન્યાસીએ આચાર્યભગવાનની
આજ્ઞાપ્રમાણે ત્રણે પ્રસ્થાનપરનાં ગંભીર લાભ્યોપર લોકહિતમાટે
ટીકા લખી.

કોઈ વેલા પ્રારબ્ધના પ્રબલ વેગથી પદ્મપાદને ભરતખંડમાં
આવેલાં તીર્થોની યાત્રા કરવાની પ્રબલ ઇચ્છા પ્રકટી, તેથી તેમણે
આચાર્યભગવાનને વિનંતિ કરી કે “હે પ્રભો ! મારા અંતઃકરણમાં
ભરતખંડનાં મુખ્ય તીર્થોની યાત્રા કરવાની પ્રબલ ઇચ્છા પ્રકટી છે,
તો આપશ્રી મને યાત્રાએ જવાની અનુમતિ કૃપા કરીને આપશો.”
તેના ઉત્તરમાં આચાર્યભગવાને તેમને કહ્યું “તમે વિવિદિષાસંન્યાસ
(સ્વહસ્ત્વરૂપ જાણવામાટે લેવામાં આવતાં સંન્યાસ) લીધો છે. એ
સંન્યાસ લઇને આત્માથી અલિન સ્વહતો દૃઢ અપરોક્ષ અનુભવ મેળવવા
તમારે ધણીમાં ધણો પ્રયત્ન કરવાનો છે. તમારે વેદાંતનું શ્રવણ,
મનન ને નિદિધ્યાસનજ કર્યા કરવાં જોઈએ. તમારે નિષ્કપટલાવે પૂર્ણ
પ્રેમથી તમારા સદ્ગુરુની સેવા કરવી એજ તમારે માટે ઉત્તમ યાત્રા
છે. તમારા સદ્ગુરુનું ચરણોદક એજ તમારે માટે તીર્થ છે. સદ્ગુરુના
ઉપદેશપ્રમાણે પ્રયત્ન કરીને સ્વહતી અલિન આત્માનો સાક્ષાત્કાર
કરવો એજ તમારે માટે સર્વ દેવોનું દર્શન છે. તીર્થયાત્રાએ જવાથી
માર્ગમાં સંન્યાસીના ધર્મો યથાયોગ્ય પાળી શકાતા નથી. ચાલવાના
પ્રમથી નિદ્રા આવી જાય છે, તેથી આત્મવિચાર કે આત્મધ્યાન થઈ

શકતાં નથી. તીર્થયાત્રાએ જનારને માર્ગમાં ધણી પ્રતિકૂલતાઓ સહન કરવી પડે છે. કાંઈ ઠેકાણે જોમ્મએ. તેવું અજ મળતું નથી, કાંઈ ઠેકાણે જોમ્મએ તેવું પાણી મળી શકતું નથી, ને કાંઈ ઠેકાણે ઊતરવાનું સ્થાન જોમ્મએ તેવું મળી શકતું નથી. અન્ન, જલ ને ઊતારાની શોધમાં તીર્થયાત્રા કરનારનું મન નિત્ય વ્યગ્ર રહે છે. માર્ગમાં તાવ કે અતિમારનો રોગ થાય તો બીજાઓની સાથે આગળ વધી શકાતું નથી, ત્યાંજ માર્ગમાં પડ્યું રહેતું પડે છે. માર્ગમાં દુર્જનોનો સાથ થાય તો કેટલીક આપત્તિઓ અપરાધવિના ભોગવવી પડે છે. આવી અવસ્થામાં જીવના સ્વરૂપનો ને ઈશ્વરના સ્વરૂપનો વિચાર સ્વસ્થપણે કેમ થઈ શકે ? નજ થઈ શકે. તેથી હે પુત્ર ! તું તારા મનને શાંત કરી તીર્થયાત્રાએ જવામાટે તારા મનમાં પ્રકટેલા વેગને ઉપરનાં વચનોનો વિચાર કરી શમાવી દે તો સારું. ”

પદ્મપાદઃ—“ હે પ્રભો ! આપની આઘાતવિરુદ્ધ મારે એક પણ વચન બોલતું ઉચિત નથી, પરંતુ અનેક દેસો જોયા વિના ને ધારેલી તીર્થયાત્રા કર્યા વિના મારા અંતઃકરણમાં પ્રકટેલો આ વેગ શાંત થવાનો સંભવ જણાતો નથી. તીર્થયાત્રામાં પણ અંતઃકરણને સદ્ગુરુના ચરણારવિંદમાં રાખી શકાય છે. દુઃખ દેનારા પ્રારબ્ધનો ઉદય થયો હશે તો તે અડી કે તીર્થયાત્રામાં દુઃખનો અનુભવ કરાવશે, એમાં મારો કાંઈ ઉપાય નથી તીર્થયાત્રામાં સાવધાનતાથી મારા સંન્યાસીના ધર્મો વચારાકિત પાળીશ, ભજનધ્યાન પણ વચારાકિત કરીશ; માટે કૃપા કરીને મને તીર્થયાત્રાએ જવાથી અનુમતિ આપશો. ”

આચાર્યમગવાનઃ—“ તારા કાંઈ જલવાન પ્રતિકૂલ પ્રારબ્ધના ઉદયથી તને તીર્થયાત્રાએ જવાની ઇચ્છા પ્રકટી છે, ને તેનું વિવેકવડે તારાથી યમન થઈ શકતું નથી, તો તારે તીર્થયાત્રાએ જવું. માર્ગમાં

સન્નિવોનો સંગ સેવવો, ને દુર્જનોથી દૂર રહેવું. કામ પણ સ્થલે તારે પ્રયોજનવિના વધારે રોકાવું નહિ. સાથે પ્રયોજનવિનાની ઘણી વસ્તુઓ રાખી નહિ. અયોગ્ય ને બચાવે સ્થલે ઊતારો કરવો નહિ. જોતો તેનો વિશ્વાસ કરવો નહિ. મહાપુરુષોનો સમાગમ આદરપૂર્વક કરવો. થોડો ફર પડતો હોય તોપણ મહાપુરુષોને દર્શને જવું.”

; પછી પદ્મપાદ આચાર્યભગવાનને પ્રજ્ઞામ કરી તીર્થયાત્રાએ નીકળ્યા. એક વેલાએ આચાર્યભગવાન સ્વસ્થ બેસા હતા ત્યાં યોગબલકે તેઓશ્રીને પ્રતીત થયું કે તેમના શરીરનાં માતૃશ્રી માંદા થયાં છે, ને તેઓ પોતાનું સ્મરણ કરે છે. આવી પ્રતીતિ થતાં તેઓશ્રીએ તુરત પોતાના શિષ્યોને આ વાત કહી. પછી સ્નાંથી વિદાય થઈ, કાલિદ્રી-ગામમાં પોતાના પૂર્વાશ્રમના ધરમાં પોતાનાં માતૃશ્રીપાસે પધાર્યાં. પોતાના પૂર્વાશ્રમનાં માતૃશ્રીના ચરણમલમાં પ્રેમપૂર્વક પ્રજ્ઞામ કરી આચાર્યભગવાન બોલ્યા:—“ માતૃશ્રી ! તમારા સ્મરણ કરવાથી હું અહીં આવ્યો છું, શોકનો પરિભ્રમ કરીને મને કહો કે મારે તમારે માટે શું કરવું ઉચિત છે ? ” પોતાના પરાક્રમી પુત્રનાં એવાં વચનો સાંભળી, તથા લાભિ સમયે સુખરૂપ સ્થિતિમાં પોતાને ધેર આવેલા તેમને જોઈ, તેમનાં માતૃશ્રીએ અશક્તિને લીધે ધીમે સ્વરે કહ્યું:—

“ હે પવિત્ર પુત્ર ! મેં મારા શરીરની આવી સ્થિતિમાં તને જોયો એ બહુ સારું થયું તે તારું વચન પાળી મને બહુજ સંતોષ આપ્યો. હવે હું જીવી શકું એમ નથી, માટે મારું કહ્યાણુ યાપ એવું કાંઈ મને કહે, અને મારું શરીર પડ્યા પછી મારા શરીરને વિધિપૂર્વક અગ્નિસંસ્કાર કરી પછી ઘટે તેવી ક્રિયા કરવાની વ્યવસ્થા કરજો.” આવાં પોતાનાં માતૃશ્રીનાં સ્નેહ ને શુભાશાવાળાં વચનો સાંભળી આચાર્યભગવાને તેમને બ્રહ્મસ્વરૂપનો ઉપદેશ કર્યો, તે ઉપદેશ સાંભળી

તેમણે કહ્યું કે “આ બહા નિર્ગુણ ને નિરાકર હોવાથી મારી બુદ્ધિમાં તે બરાબર સ્થિર થઈ શકતું નથી, માટે મને સગુણબહનો ઉપદેશ કર, કે જેથી તે મારી બુદ્ધિમાં બરાબર સ્થિર થઈ મારી સફળિત થાય,” પછી આચાર્યભગવાને તેમને સગુણ સાક્ષર બહનો ઉપદેશ કરી તેમાં તેમના મનને સ્થિર રાખવાનું જણાવ્યું. તેમણે તે સ્વરૂપમાં પોતાના મનને સ્થિર કરી પોતાના સ્થૂલશરીરનો ત્યાગ કર્યો, ને તેમનો જીવાત્મા ઉત્તરાયણમાર્ગે સસલોકમાં ગયો.

તેમના શરીરનું પતન થયા પછી આચાર્યભગવાને તેમની ઉત્તરક્રિયા કરવા માટે પોતાનાં પૂર્વાશ્રમનોં સર્ગાંઓને તેડાવીને કહ્યું “મેં સંન્યાસ ગ્રહણ કર્યો છે, પરંતુ મેં આ શરીરનાં માતૃશ્રીને તેમના અસાગ્રહથી વચન આપ્યું છે તે પાળવા માટે હું તેમનો અંત્યેષ્ટિસંસ્કાર કરવા પ્રયત્નું છું.” ત્યારે તેમના શરીરનાં સર્ગાંઓએ કહ્યું કે “તમે સંન્યાસી થયા છો, માટે હવે તમને તેમનો અંત્યેષ્ટિસંસ્કાર કરવાનો. અધિકાર નથી, તેથી તમને તે કામ કરવાની અને હા પાડી શકતા નથી. અને તમને તેમના શરીરને દાહ કરવા માટે અગ્નિ પણ નહિ આપીએ, ને તેમના શરીરને ઉચકવા પણ નહિ આવીએ.” આચાર્યભગવાને તેમનો આવો દુરાગ્રહ તથા અપમાન જરેલી વર્તણૂક જોઈને કહ્યું “આજથી તમે સર્વ વેદાભ્યસન કરવા સમર્થ થશો નહિ. તમારે ઘેર કાઈ પણ સંન્યાસી બિડ્ધા કરશે નહિ, અને તમારા ઘરની સમીપમાં તમારાં સગાનાં મુઠાં બાળકમાં આવશે.” પછી તે ઘરની બહાર પોતાના શરીરનાં માતૃશ્રીના શબને પોતે બિપાડી, આણ્યું, ને સૂકાં લાકડાં બેળાં કરી પોતાનાં માતૃશ્રીના જમણા હાથમાંથી અગ્નિ પ્રકટ કરી તેમના શરીરનો દાહ કરવામાં આવ્યો.

આજ પુણ્ય કાલટી આદિ મહત્ત્વાર્થાતનાં સ્થલોમાં વસતા નંજુરી બ્રાહ્મણો વેદનું અધ્યયન કરતા નથી, તેમને ધેર સંન્યાસીઓ બિજા કરવા જતા નથી, અને તેમના ઘરમાં કોઈ મરણ પામે તો તેમના ઘરની સમીપમાં તેને બાળવામાં આવે છે. વિનાવિચારે મહાપુરુષોની સાથે અયોગ્ય વર્તન કરવામાં આવે તો તેનું દહ કહીપણ સારું થાય નહિ.

પદ્મપાદ તીર્થયાત્રા કરતા કરતા કાલદસ્તીશ્વરનાં દર્શન કરી પૂંડરીકનગરમાં આવ્યા. ત્યાં શિવગંગામાં સ્નાન કરી શ્રીસદાશિવનાં દર્શન કર્યાં. સાંધી શ્રામેશ્વર જવા નીકળ્યા. માર્ગમાં પોતાના પૂર્વાશ્રમના મામાનું ઘર આવ્યું ત્યાં ગયા. ઘણું કાલે પદ્મપાદને ત્યાં આવેલા જ્ઞેષ્ઠ તેમના મોસાળપણનાં માણસો પ્રસન્ન થયાં. તેમની આગળ પદ્મપાદે પોતાની આજ્ઞાસુધીની પ્રવૃત્તિ સંક્ષેપમાં કહી સંભળાવી. તેમના મામા આદિના આમ્રદયી કેટલાક દિવસોસુધી તે ત્યાં રહ્યા, ને ત્યાંના યોગ્ય બ્રાહ્મણોને તેમના ધર્મનો ઉપદેશ કરીને સાંધી શ્રામેશ્વર જવા વિદાય થયા. વિદાય થતી વેળાએ પોતાની પાસેનાં કેટલાક પુસ્તકો તેમણે પોતાના પૂર્વાશ્રમના મામાને ધેર મૂક્યાં, ને તેમને કહ્યું કે “આમાં શારીરકભાષ્યઉપર રચેલી મારી દીકા છે તે તથા ખીર્જ પુસ્તકો આપ સારી રીતે સાચવજો.”

પછી પદ્મપાદના મામાએ તેમની રચેલી પૂર્વોક્ત દીકા વાંચી હતી, તેથી વિચાર કર્યો કે “જો શારીરકભાષ્યપરની પદ્મપાદની આ દીકા વિદ્યમાન રહેશે તો અદ્વૈતમતનો લોકોમાં આદર થશે, ને દ્વૈતમતને સસ માનનારા મારા પ્રભાકરભટ્ટનામના આચાર્યના પક્ષને ‘આમાં દ્વૈતમતનું વિદ્વતાભરેલું ખંડન હોવાથી’ હાનિ પહોંચશે, માટે આ ગ્રંથને બાળી મૂકવામાટે મારે મારું ઘર બાળી નાંખવું

જોઈએ. આવો વિચાર કરીને તેણે તે અથ બાળી નાંખવામાટે પોતાનું ઘર લોકોના બળુવામાં ન આવે એમ જાની રીતે અગ્નિ મૂકીને સળગાવી દીધું એમ લોકોમાં કહેવાય છે.

રામેશ્વરની યાત્રા કરીને પોતાના પૂર્વાશ્રમના મામાને ઘેર આવતાં તેમને સમાચાર મળ્યા કે તેમના પૂર્વાશ્રમના મામાનું ઘર બળી જતાં તેમનાં ભાંડો રાખેલાં બધાં પુસ્તકો પણ બળી ગયાં છે. આ સમાચાર સાંભળી પદ્મપાદના મનમાં ખેદ થયો. પોતાના પૂર્વાશ્રમના મામાએ પોતાનું ઘર બળી ગયું તેની સાથે તેમણે મૂકેલા ગ્રંથો પણ બળી ગયા એમ કહી તે નિમિત્તે પોતાનો ખેદ પ્રદર્શિત કર્યો. પછી પદ્મપાદ પુનઃ ભાંડો ટેકલાકે દિવસો રહ્યા, અને પુનઃ શારીરકલાઘ્યપર આગળના જેવી દીકા લખવાનો પ્રારંભ કર્યો તેમના પૂર્વાશ્રમના મામાને લાગ્યું કે આ બુદ્ધિમાન ને સારી સ્મરણશક્તિવાળો હોવાથી પુનઃ પણ આગળના જેવી કે તેથી વધારે સારી દીકા લખી દૈનમતનું ખર્ચન કરશે, માટે એની બુદ્ધિ મંદ થાય, ને તેની સ્મરણશક્તિ પણ મંદ થઈ જાય એવું ઔગન્ધ્ય તેને ખવરાવવું જોઈએ. એવા વિચારથી તેણે તેવું કાર્ષ્ણ્ય ઔગન્ધ્ય તેમને આપવાની ભિક્ષાના અન્નમાં ભેળવીને ખવરાવ્યું કે જેથી તેમની બુદ્ધિ ને સ્મરણશક્તિ મંદ થઈ ગયાં આમ લોકોમાં કહેવાય છે. આથી તે દીકા લખવા સમર્થ ન થયા. પછી ભાંડો પોતાના સદ્ગુણના દર્શનની ઇચ્છા રાખીને વિદાય થયા. આચાર્યભગવાન તે વેલા કેરલદેશમાં (મનજારપ્રાંતમાં) વિરાજતા હતા, તેથી તે ભાંડો આચાર્યભગવાનના ચરણકમલમાં સાર્ણગ-

તેમને ખેદ પામતા નોઈ આચાર્યભગવાને તેમને કહ્યું, “તમે ખેદને વશ ન થાઓ, જે બનવાનું હતું તે બની ગયું. હવે તે વાતનો શોક કરવો નહીં. આગળ એકવાર તમે એ દીકાના પાંચ પાદો મારા આગળ વાંચી દેખાડ્યા હતા, તે મારા સ્મરણમાં છે, તેથી હું તે સખાનું છું તે તમે સખી હો, ને શાંત થાઓ.” એમ કહી પદપાદને દીકાને તેડ્યો ભાગ સખાવી પ્રસન્ન થયા.

ઉપરની વાર્તા કેરલદેશના રાજા રાજશેખરના જાણવામાં આવતા તેમણે આગળ આચાર્યભગવાનને પોતાના રચેલાં જે ત્રણ નાટકો વાંચી સંભળાવ્યાં હતાં તે કોઈ કાંઈથી બળી જવાથી તેમને આચાર્યભગવાનની પાસેથી આ નાટકો સાંભળીને પુનઃ સખી લેવાની ઇચ્છા પ્રકટી. તે આચાર્યભગવાનની પાસે આવ્યા. તેમણે આચાર્ય-ભગવાનને માન ને વિનયપૂર્વક બેટ નિવેદન કરી સાષ્ટાંગદંડવતપ્રણામ કર્યા. આચાર્યભગવાને તેમને કુશલપ્રશ્ન પૂછ્યો. તેનું ઉત્તર દીધા પછી તે રાજાએ આચાર્યભગવાનને વિનંતિ કરી કે “અમો ! મેં આગળ આપશીને મારાં રચેલાં જે ત્રણ નાટકો વાંચી સંભળાવ્યાં હતાં તે નાટકો બળી ગયાં છે, મારી તે કૃતિનો આવી રીતે નાશ થવાથી મારા મનમાં વારંવાર શોક થયા કરે છે, માટે આપશી આપશીની અદ્ભુત સ્મરણશક્તિવડે તે નાટકો મને સખાવવાની કૃપા કરો તો મારા ઉપર મોટો ઉપકાર થશે.” તે રાજાની આ પ્રાર્થના સાંભળી આચાર્યભગવાને તેમનાં ત્રણ નાટકો પોતાની અદ્ભુત સ્મરણ-શક્તિવડે સખાવી દીધાં, તેથી તે રાજા બહુ પ્રસન્ન થયા, ને આચાર્યભગવાનને પ્રાર્થના કરી કે “હે સ્વામિન ! મારા જેવી કોઈ સેવા હોય તો આપશી મને તે સેવા કરવાની કૃપા કરીને આરાધરશો.” તેમની તે પ્રાર્થના સાંભળી આચાર્યભગવાને તેમને જણાવ્યું

અથા, ને કેટલાક કાપાલિકો ભય પામીને લાંથી નાસી ગયા.

પોતાના પક્ષના કાપાલિકોનો વિનાશ તથા પરાજય થયાનું જાણી આચાર્યભગવાનને પોતાનું સામર્થ્ય દેખાડવા માટે કુકચે બન્યું પ્રયત્ન કર્યો. મનુષ્યના માથાની બોપરી હાથમાં લઈ તેણે ભૈરવનું

૩-“ કાલકીના નંજુરી ખાલજોને તેમના અયોગ્ય વર્તનથી વેદાધ્યયનમાંટે અનધિકારી હરાવેલા છે, માટે તમારે તે પ્રમાણે વ્યવસ્થા રાખવી.” પછી તે રાત્રીએ જ્યાં તે પ્રમાણે વ્યવસ્થા રાખવાનું સ્વીકારી આચાર્યભગવાનની અનુમતિ માગી, પોતાના નગરભણી પ્રયાણ કર્યું.

પછી આચાર્યભગવાન પોતાના શિષ્યોસહિત અદ્વૈતમતનો પ્રસાર કરવા રામેશ્વરભણી વિદાય થયા. આ વેલા સુધન્વાનામના રાજ પશુ આચાર્યભગવાનની સાથે હતા. માર્ગમાં કેટલાક શાકતોને અદ્વૈત-મતનો ઉપદેશ કરી સં-માર્ગમાં આવ્યા. પછી રામેશ્વરથી તેઓશ્રી હાંચીનગરમાં (કોંજેવરમમાં) પધાયાં. રામેશ્વરથી હાંચીમાં આવતાં માર્ગમાં ધણા અધિકારી જનોને અદ્વૈતામતનું આસ્વાદન કરાવ્યું. પશ્ચાત્ લોકોના ઉપર કૃપાની વૃષ્ટિ કરતા કરતા આચાર્યભગવાન કલ્યાંટકમાં પધાયાં. આચાર્યભગવાનનું આગમન સાંભળી કાપાલિકોનો મહંત ક્રોધ તેઓશ્રીની સમીપ આવ્યો, ને તે તેઓશ્રીને કહેવા લાગ્યો કે “ તમે ભરમ ધારણ કરો છો તે યોગ્ય કરો છો, પણ માણસના માયાની ખવિત્ર ખોપરીને બદલે તમે અખવિત્ર અપર શામાટે પાસે રાખો છો ? ને ભૈરવની ઉપાસના કેમ કરતા નથી ? ” તેનાં આવાં અયોગ્ય વચનો સાંભળી સુધન્વારાજ્યે પોતાના અધિકારીઓદ્વારા તેને બોલતો બંધ કરી દૂર જતા રહેવાની આજ્ઞા કરી. આથી ક્રોધને બહુ ક્રોધ થયો. પછી પોતાના સ્થાનપર જઈને તેણે ધણા કાપાલિકોને ઉશ્કેરી દ્વંધીઆર બંધાવી સુધન્વારાજ્યની સામે લડવામાટે તથા આચાર્ય-ભગવાનનો ને તેમની સાથેના સં-વાસીઓનો તથા બ્રાહ્મણોનો વિનાશ કરવામાટે મોકલ્યા. સુધન્વારાજ્યનું ને કાપાલિકોનું પરસ્પર યુદ્ધ ચતાં ત્રિ યુદ્ધમાં ધણા કાપાલિકોનો નાશ થયો, કેટલાક કાપાલિકા આચાર્ય-ભગવાનના હુકારવડે તેમની પાપમય પ્રવૃત્તિથી બચીને ભરમ થઈ

મયા, ને કેટલાક કાપાલિકો ભય પામીને ભાંધી નાસી ગયા.

પોતાના પક્ષના કાપાલિકોનો વિનાશ તથા પરાજય થવાનું જાણી આચાર્યભગવાનને પોતાનું સામર્થ્ય દેખાડવા માટે કુકચે જન્ય પ્રયત્ન કર્યો. મનુષ્યના માથાની જોપરી હાથમાં લઈ તેણે ભૈરવનું ધ્યાન કર્યું. એમ કરવાથી તે જોપરી મદિરાથી ભરાઈ ગઈ. તેમાંથી અર્ધી મદિરા પી તેણે પુનઃ ભૈરવનું ધ્યાન કર્યું, તથા ભૈરવ તેની સંમુખ પ્રકટ થયા, એટલે કુકચે તેમની આ પ્રમાણે વિનંતિ કરી:—

“હે દેવ ! આપના ભક્તોનો દેષ કરનાર આ શંકરાચાર્યનો આપ પુરત નાસ કરો.” તેનાં આવાં અયોગ્ય વચ્ચનો સાંભળી કોપયુક્ત થયેલા ભૈરવે “તું મારા સ્વરૂપભૂત શંકરાચાર્યનો વિનાશકારણુ શામાટે દેષ કરે છે ?” એમ કહી તેના અપરાધની તેને શિક્ષા કરવામાટે પોતે તેનું માથું કાપી નાખ્યું. વિવેકી બ્રાહ્મણો આદિ આ વાત જોઈ તથા સાંભળી પ્રસન્ન થયા.

આચાર્યભગવાન લોકોના હિતમાટે તેમને વેદના શુદ્ધ પ્રવૃત્તિ-માર્ગને તથા નિવૃત્તિમાર્ગને સમજાવતા સમજાવતા, પાર્ષ્વક્રમોનું નિરાકરણ કરતા કરતા, ને વિવેકી જનોને અભેદવાદનું માહાત્મ્ય સમજાવી તેમાં સુસ્થિર કરતા કરતા, ગોર્ક્ષમાં પધાર્યા. તે સ્થલમાં એક નીલકંઠનામનો શિવોપાસક ભેદવાદી વિદ્વાન રહેતો હતો તેને તેના હુરદ્વસનામના શિષ્યે નીચે પ્રમાણે કહ્યું:—

“મહારાજ ! પ્રસિદ્ધ પંડિત મંડનમિશ્રને જીતનાર શંકરાચાર્ય આપનો પરાજય કરવા પોતાના શિષ્યોસહિત અહીં આવ્યા છે, ને અહીંના શિવાલયમાં ઊતર્યા છે.”

આ સમાચાર સાંભળી વિદ્વાના મદ્યથી છકી ગયેલો તે નીલકંઠ પોતાના મુખ્ય શિષ્યોને સાથે લઈ આચાર્યભગવાનનો પરાજય કરવાની

મુચ્છાથી તેઓશ્રીની સમીપ આગ્યો. આચાર્યભગવાનની તેના આવવાનાં માર્ગભણી અનાયાસે દષ્ટિ જતાં તેને દૂરથી આવતાં તેઓશ્રીએ જોયો. તે નીલકંઠે વિદ્યાના મહર્ને લીધે આચાર્યભગવાન સમીપ આવી તેઓશ્રીને નમન નહિ કરતાં, તથા વિવેકના કાંઈ પણ શબ્દો નહિ બોલતાં પોતાના મતનું મંડન કરવાનીજ પ્રવૃત્તિ કરી. તેની આવી ઉદ્ધતામુખરેલી પ્રવૃત્તિ જોઈ સુરેશ્વરે આચાર્યભગવાનને વિનંતિ કરી કે 'હે પ્રભો ! જો આપ કૃપા કરીને મને આજ્ઞા આપો તો હુંજ આ બ્રાહ્મણની સાથે વાદ કરું.' સુરેશ્વરને વાદ કરવા માટે તૈયાર થયેલા જોઈ નીલકંઠે તેમને કહ્યું કે "હું તમારી સાથે વાદ કરવા આગ્યો નથી, હું તો તમારા ગુરુની સાથે વાદ કરવા આગ્યો છું." એમ કહી પંજી તે પોતાના મતનું મંડન કરવા લાગ્યો, ત્યારે આચાર્યભગવાને તેના દૈત્યમતનું શ્રુતિ ને યુક્તિથી ખંડન કરવા માંડ્યું. અને નીલકંઠે પોતાના મતનું મંડન કરવાનું કામ મૂકી દઈને અદૈત્યમતનું ખંડન કરવા પ્રવૃત્ત થયો. તેણે કહ્યું કે—“તમે ‘તત્ત્વમસિ’ આ વેદવાક્યથી જીવનો તથા ઈશ્વરનો અભેદ માનો છો તે ચોગ્ય નથી, કેમકે અંધારાના ને અજ્ઞાણના જેવા વિરોધી સ્વભાવવાળા તે બંનેનું પરસ્પર એકપણું સંભવતું નથી.” તેનું સમાધાન કરવા આચાર્યભગવાને આ પ્રમાણે કહ્યું:—“જીવનો તથા ઈશ્વરનો અવિદ્યારૂપ ને માયારૂપ ઉપાધિથી તથા તેમના અદ્વૈતપણા, અદ્વૈતશક્તિવાળાપણા, પરિચ્છિન્નપણા ને પરતંત્રપણા આદિ અને સર્વતંત્રપણા, સર્વશક્તિવાળાપણા, વ્યાપકપણા ને સ્વતંત્રપણા આદિ ધર્મોથી ભેદ છે, પણ તે બંનેના શુદ્ધચેતનસ્વરૂપમાં લેશ પણ ભેદ નથી. આવી રીતે તે બંનેમાં રહેલા વિરોધી ભાગોનો પરિભ્રામ કરી દેતાં તે બંનેમાં રહેલા વિરોધી ભાગરૂપ ચેતનની એકતા હોવાથી

તે બંનેનો અભેદ 'સંભવી' શકે છે." સ્વારપણી 'કેટલોકે શાસ્ત્રોર્થ
ચર્ચા' નીલકંઠના પુણ્યનો ઉદ્ધવ ચંચાલી તેના મનનું સમાધાન થયું,
તેથી તે પોતાના શિષ્યોસંહિત આચાર્યભગવાનને શરણે આગ્યો.

પછી જનમમૂર્ખનું હિત / સાધતા સાધતા આચાર્યભગવાન
કાઠીઆવાડનાં કૃષ્ણાંક સ્થલોમાં વિચરી દ્વારકા પધાર્યા. હાં તથા
અન્ય સ્થલે અદ્વૈતમતનો ઉપદેશ કરી, મુમુક્ષુઓના હૃદયમાં દુઃખરહિત
પરમાર્નરૂપરૂપનો પ્રકાશ પાડી, આચાર્યભગવાન કરતા કરતા ઉજ્જનમાં
પધાર્યા. હાં એક ભટ્ટભાસ્કરનામનો ભેદાભેદવાદી વિદ્યાભિમાની
પડિત રહેતો હતો. તેની સાથે શાસ્ત્રાર્થ ચર્ચાં તેને અદ્વૈતવાદનું રહસ્ય
સમજાવી આચાર્યભગવાને પોતાના શરણુનો પરમલાભ આપ્યો. તે
સમયના અન્ય સમર્થ પડિતોને તથા મતવાદીઓને પણ આચાર્ય-
ભગવાને વેદોનું વાર્તાવિક તાત્પર્ય સમજાવી ભેદવાદના દુરાગ્રહથી મુક્ત
કરી અદ્વૈતવાદમાં અનુરાગવાળા કર્યા.

દેશદેશના મુમુક્ષુઓને પોતાનાં દર્શન, સેવા, સમાગમ, સંભાષણ
ને ઉપદેશ આદિના લાભવડે પવિત્ર કરતા કરતા આચાર્યભગવાન
કામરૂપદેરામાં (આસામપ્રાંતમાં) પધાર્યા. હાં અભિનવગુપ્તનામનો
એક શાક્તમતનો પડિત હતો. તેનો આચાર્યભગવાને શાસ્ત્રાર્થમાં પરાજય
કર્યો. તે કષ્ટભાવથી આચાર્યભગવાનના શિષ્યજીવે ઘડને આચાર્ય-
ભગવાનની પાસે રહેવા લાગ્યો. તે દુષ્ટ અભિપ્રાયવાળો અભિનવગુપ્ત
આચાર્યભગવાનના શરીરનો પાત કરવા ઇચ્છતો હતો, તેથી તેણે
આચાર્યભગવાનના સ્થૂલશરીરને ઉપદ્રવ કરી તેનો પાત કરવાની
ઇચ્છાથી મંત્રપ્રયોગ કર્યો. આ પ્રયોગથી આચાર્યભગવાનના શરીરમાં
અસાધ્ય રાગની, શિષ્યોની સેવાની કસોટી કરવામાટે, અને આચાર્ય-
ભગવાનના હૃદયની તિતિયા પ્રકટ કરવામાટે, પ્રતીતિ થઈ. આ વેલો

પ્રેમ, માન ને સ્વલ્પાનતથી આચાર્યજીવન દેવ
 પ્રજા સિધ્ધોએ અપમાન પ્રાપ્તિ પ્રમેદા જે રેવડી
 માટે મોઝ અરિષ્ટોપચાર કરાવવાની આચાર્યજીવન
 તારે પોતાના સ્વદ શરીરોપર મમતા નહિ દેવડી
 સિધ્ધોને કહ્યું કે "અરુણકર્મથી પ્રાપ્ત કરેલ જ
 નાશ થાય એવું કીધું છે." પુનઃ સિધ્ધોએ અરિષ્ટોપચાર
 ને વિનંતિ કરવા માંડી, તારે તેમના અણદસરનો
 પાર્યભગવાને ઔષધ કરાવવાની હા પાડી. પછી સિધ્ધોએ
 લો તેડી આપ્યા, ને તે વૈદોદારા ઔષધ મન્યું
 વાનના શરીરમાં આરિર્ત્તિ થામેયો તે રોગ મારો
 નાના શરીરના ચેતની નિવૃત્તિદારા પોતાના સિધ્ધોના

શરીરમાં પ્રવેશ કર્યો, તેથી કેટલાક સમયપછી તે અભિનવગુપ્તના શરીરનો પાત થયો.

આચાર્યભગવાન પુનઃ લોકના ઉદ્ધારમાટે હિમાલયભણી વિચર્યા. કાંઈ વેલા તેઓશ્રી શ્રીગંગાના તીરપરની રેતીઉપર બેસી ધ્યેયધ્યાનમાં નિમગ્ન થયા હતા, પછી વ્યુત્થાનકાલે તેમણે પોતાના પરમગુરુ શ્રીગૌડપાદનામના મહાયોગીને, પોતાની સમીપ આવતા જોયા. આચાર્યભગવાને જિભા થઇ, માનપૂર્વક પ્રણામ કરી, તેઓશ્રીની પૂજા કરી, ને નમ્રભાવે તેમની પાસે જિભા રચા. તેમણે આશીર્વાદ આપ્યા પછી બંને લાં બેઠા. પશ્ચાત્ ગૌડપાદે આચાર્યભગવાનને કહ્યું કે:—
“જોવિંદપાદે મારી પાસે તમારી ચોગ્યતાનાં વખાણ કર્યાં, તેથી તમને મળવામાટે તથા તમે માંડૂકચની કારિકાઉપર જે ભાષ્ય રચ્યું છે તે જોવામાટે, આ શરીરનું અહીં આગમન થયું છે.” તેમનાં એવાં વચને સાંભળી આચાર્યજગવાને વિનયપૂર્વક પોતાનું તે ભાષ્ય તેઓશ્રીને બતાવ્યું. પછી શારીરક આદિ ભાષ્યો પણ બતાવ્યાં. તે ભાષ્યો જોઈ ભગવાન ગૌડપાદ અત્યંત પ્રસન્ન થયા. પછી “તમારું ચિત્ત સર્વદા ધ્યેયચિત્તનમાં રહેજે.” એવો વર આપી ભગવાન ગૌડપાદ અંતર્ધાન થયા.

કેટલાક સમયપછી આચાર્યભગવાન કાશ્મીરદેશભણી જવા માટે વિચર્યા. માર્ગમાં તેઓશ્રીના સાંભળવામાં આવ્યું કે “કાશ્મીરમાં શ્રીશારદાનું એક મંદિર છે. તે મંદિરને ચાર દિશાએ ચાર દ્વાર છે. તે મંદિરમાં સર્વગ્રંથીકનામનું આસન છે. જે સર્વગ્રંથ ને પવિત્ર પુરુષ હોય તેજ તે આસન ઉપર ચઢી શકે છે. પૂર્વદેશના કાંઈ સર્વગ્રંથ ને પવિત્ર પુરુષે આવીને એ મંદિરનું પૂર્વભણીનું દ્વાર બિલાડ્યું છે, પશ્ચિમદેશના કાંઈ સર્વગ્રંથ ને પવિત્ર પુરુષે આવીને એ મંદિરનું પશ્ચિમ-

તોટક ધણા પ્રેમ, માન ને સાવધાનતાથી આચાર્યભગવાનની સેવા કરતા હતા. ધણા શિષ્યોએ અચાનક પ્રાદુર્ભાવ પામેલા એ રોગની નિવૃત્તિ કરવા માટે યોગ્ય ઔષધોપચાર કરાવવાની આચાર્યભગવાનને પ્રાર્થના કરી, સારે પોતાના સ્થૂલ શરીરઉપર મમતા નહિ હોવાથી તેઓશ્રીએ તે શિષ્યોને કહ્યું કે “પ્રારબ્ધકર્મથી પ્રાપ્ત થયેલા આ રોગનો ભોગવડે નાશ થાય એજ ઠીક છે.” પુનઃ શિષ્યોએ ઔષધોપચાર કરાવવાની વારંવાર વિનંતિ કરવા માંડી, સારે તેમના અસાગ્રહને માન આપી આચાર્યભગવાને ઔષધ કરાવવાની હા પાડી. પછી શિષ્યોએ ધણા સમર્થ વૈદ્યો તેડી આણ્યા, ને તે વૈદ્યોદ્વારા ઔષધ કરાવ્યું, પણ આચાર્યભગવાનના શરીરમાં આવિર્ભાવ પામેલો તે રોગ મટ્યો નહિ. પછી પોતાના શરીરના રોગની નિવૃત્તિદ્વારા પોતાના શિષ્યોના મનને સંતોષવા આચાર્યભગવાને અશ્વિનીકુમારને મોકલવા - પોતાના સ્વરૂપમૂત શ્રીમહૈશ્વરનું ધ્યાન કર્યું, એટલે શ્રીમહૈશ્વરની આગાથી અશ્વિનીકુમાર બ્રહ્મણનું સ્વરૂપ ધારણ કરી આચાર્યભગવાનની પાસે આગ્યા. તેમણે આવી, રોગનું સ્વરૂપ જાણી આચાર્યભગવાનને કહ્યું કે “હે યતીશ્વર ! આ રોગ કોઈ શત્રુએ કરેલા મંત્રપ્રયોગથી પ્રકલ્પ્યો છે, તેથી તેનું ઔષધથી ચમન થઈ શકશે નહિ.” આમ કહી અનુમતિ મેળવી અશ્વિનીકુમાર ચાલ્યા ગયા. આચાર્યભગવાનને તેમના તેવા ઉત્તરથી કંઈ પણ અસંતોષ કે શત્રુપર દ્વેષ પ્રકટે નહિ એ સ્વાભાવિકજ હતું, પણ પદપાદને આ વાત સાંભળી બહુ ખેદ-યુક્ત કોપ ઉપજ્યો. તેઓ મંત્રશાસ્ત્રમાં કુશલ હતા. તેમણે પોતાના સંયુક્ત શરીરમાં પ્રકટેલા આ રોગનું ચમન કરવા આચાર્યભગવાને વારંવાર ના પાડ્યા છતાં કોઈ મંત્રનો પ્રયોગ કર્યો, તેથી આચાર્ય-ભગવાનના શરીરમાંથી તે રોગ દૂર થયો, ને તે રોગે અભિનવયુગ્મના

શરીરમાં પ્રવેશ કર્યો, તેથી કેટલાક સમયપછી તે અભિનવગુપ્તાના શરીરનો પાત થયો.

આચાર્યભગવાન પુનઃ લોકના ઉદ્ધારમાટે હિમાલયભણી વિચર્યા. કાંઈ વેલા તેઓશ્રી શ્રીગંગાના તીરપરની રેતીઉપર બેસી ધ્યાનમાં નિમગ્ન થયા હતા, પછી બુદ્ધિનાકાલે તેમણે પોતાના પરમગુરુ શ્રીગૌડપાદનામના મહાયોગીને પોતાની સમીપ આવતા જોયા. આચાર્યભગવાને જિભા ચઢ, માનપૂર્વક પ્રણામ કરી, તેઓશ્રીની પૂજા કરી, ને નમ્રભાવે તેમની પાસે જિભા રજા. તેમણે આશીર્વાદ આપ્યા પછી બંને સાં બેઠા. પશ્ચાત્ત ગૌડપાદે આચાર્યભગવાનને કહ્યું કે:—
“ગાવિઢપાદે મારી પાસે તમારી યોગ્યતાનાં વખાણ કર્યાં, તેથી તમને મળવામાટે તથા તમે માંડૂકચની કારિકાઉપર જે ભાષ્ય રચ્યું છે તે જોવામાટે, આ શરીરનું અહીં આગમન થયું છે.” તેમનાં એવાં વચનો સાંભળી આચાર્યભગવાને વિનયપૂર્વક પોતાનું તે ભાષ્ય તેઓશ્રીને બતાવ્યું. પછી શારીરક આદિ ભાષ્યો પણ બતાવ્યાં. તે ભાષ્યો જોઈ ભગવાન ગૌડપાદ અત્યંત પ્રસન્ન થયા. પછી “તમારું ચિત્ત સર્વદા ધ્યાનચિત્તનમાં રહેજે.” એવો વર આપી ભગવાન ગૌડપાદ અંતર્ધાન થયા.

કેટલાક સમયપછી આચાર્યભગવાન કાસ્મીરદેશભણી જવા માટે વિચર્યા. માર્ગમાં તેઓશ્રીના સાંભળવામાં આવ્યું કે “કાસ્મીરમાં શ્રીશારદાનું એક મંદિર છે. તે મંદિરને ચાર દિશાએ ચાર દાર છે. તે મંદિરમાં સર્વજીવીકનામનું આસન છે. જે સર્વજ ને પવિત્ર પુરુષ હોય તેજ તે આસન ઉપર ચઢી શકે છે. પૂર્વદેશના કાંઈ સર્વજ ને પવિત્ર પુરુષે આવીને એ મંદિરનું પૂર્વભણીનું દાર બિલાડ્યું છે, પશ્ચિમદેશના કાંઈ સર્વજ ને પવિત્ર પુરુષે આવીને એ મંદિરનું પશ્ચિમ-

ભણીનું દાર જીધાડ્યું છે, ને ઉત્તરદિશાના કોષ્ટ સર્વથ ને પવિત્ર પુરુષે આવીને ઉત્તરદિશાનું દાર જીધાડ્યું છે, પણ દક્ષિણદિશામાંથી કોષ્ટ સર્વથ ને પવિત્ર પુરુષે આવી હજીસુધી તે મંદિરનું દક્ષિણભણીનું દાર જીધાડ્યું નથી." પછી પોતાના શરીરનું પ્રકટવું દક્ષિણભણી મચેલું હોવાથી પોતાને દક્ષિણદિશાના ગણી પોતે કાશ્મીરદેશમાં પધારી તે દેવીના મંદિરની આગળ પધાર્યા. મંદિરની સમીપ ખેઠેલા 'સમર્થ વિદ્વાનોના પ્રશ્નોનાં ચોખ્ખાં સમાધાનો આપી તેમનાં ચિત્તોને પ્રસન્ન કરી, તેમની પૂજનો સ્વીકાર કરી, તેમણે જીધાડેલા તે મંદિરના દક્ષિણદારથી તેઓશ્રીએ તે મંદિરમાં પ્રવેશ કર્યો, અને સર્વથપીકપર આરાદહણ કરી લાં વિરાજ્યા.

દારમીરના સર્વ પંથિનોએ, આચાર્યભગવાનના ને શિષ્યો સાથે હતા તેમણે, ને સુધન્વારાજ્યએ આચાર્યભગવાનનું વિધિપૂર્વક પૂજન કર્યું, અને લાં આવેલા અન્ય સંજ્ઞનોએ પણ તેઓશ્રીને બહુ માન આપ્યું, પશ્ચાત્ સુધન્વારાજ્યએ જીભા થઈ આચાર્યભગવાને કરેલાં સર્વ શુભકામો સભાસદોને સંક્ષેપમાં હઠી સંભળાવ્યાં. પછી આચાર્યભગવાને પોતાના શિષ્યોને હેવટનો આ પ્રમાણે પ્રસિદ્ધ ઉપદેશ આપ્યો:—

"હે શિષ્યો ! આજે આ સ્થૂલશરીર ધારણ કરવાનું સર્વ કામ પૂર્ણ થયું છે. હવે તમે ઔ દૈવદમ મેળવવા ને મુમુક્ષુઓને જ્ઞાનોપદેશ આપવા સર્વદા ધૈર્ય, દક્ષતા ને સાવધાનતાથી ઉદ્યોગી રહેજો. તોટકે 'જ્યોતિર્મઠ' સ્થાપી ઉત્તરદિશામાં આ વિદ્યાનો પ્રસાર કરવો, પદ્મપાદે 'પૂર્વદિશામાં ગોવર્ધનમઠ સ્થાપી તે દેશમાં આ વિદ્યાનો પ્રસાર કરવો, સુરેશ્વરે પશ્ચિમદિશામાં શારદામઠ સ્થાપી તે દેશમાં આ વિદ્યાનો પ્રસાર કરવો, ને હસ્તામલકે 'દક્ષિણદિશામાં ગૃગેરિમઠ સ્થાપી તે દેશમાં

આ વિદ્વાનો પ્રસાર કરવો. અન્ય સર્વે શિષ્યોએ આ ચારેને માન આપવું, અધિકારીને વૈદિકમાર્ગમાં પ્રવૃત્ત કરવા, ને દુરાચારીઓને સન્માર્ગે ચઢાવવા. હવે કૈલાસભણી વિચરવાનો સમય નજીક આવ્યો છે, માટે હવે આ શરીરનું તે ભણી પ્રયાણ થશે. " પછી સુધન્વારાજને વૈદિકમાર્ગનો ભરતખંડમાં સર્વજન પ્રસાર કરવાના કામમાં પોતાના શિષ્યોને થોડા સાહાય્ય આપવાની આજ્ઞા કરી. પશ્ચાત્તઃ સર્વ શિષ્યોના હિતમાટે પુનઃ નીચે પ્રમાણે ઉપદેશ કર્યો—

" હે સુમુહ્યો ! વેદાંતસિદ્ધાંતથી લિજ ને ને મતો છે તે સર્વ પૂર્વપક્ષરૂપ છે, ને વેદાંતસિદ્ધાંત સિદ્ધાંતરૂપ છે તે સર્વદા સ્મરણમાં રાખજો. વેદાંતનો સિદ્ધાંત મેં તમને બાબ્યાદિદ્વારા ને બ્યાખ્યાનદ્વારા બહુ વાર સ્પષ્ટ સમજાવ્યો છે. આત્મા અઘટસ્વરૂપ છે. તે અક્ત્તા, અમોક્તતા, અસંગ, સર્વધર્મરહિત, સુક્ષ્મતમ ને સચ્ચિદાનંદરૂપ છે. આ આત્માનું યથાર્થજ્ઞાન સમર્થ સદ્ગુરુના ઉપદેશથી વિવેકાદિ સાધનસંપન્ન પુરુષને થાય છે. એ જ્ઞાનની દૃઢતામાટે જિજ્ઞાસુએ વેદાંતનું શ્રવણ, મનન ને નિદિધ્યાસન કરવાં. ચિત્તની ચંચલતા અઘઘ્યાનવડે દૂર થાય છે, ને ચિત્તની મહિનતા નિષ્કામકર્મવડે દૂર થાય છે. વિષયાનંદથી અઘ્ઘાનંદ અસંખ્યગુણુ ઐશ્વર્ય છે તે કદીપણુ ભૂલશો નહિ. શ્વાનાદિને સુલભ એવા વિષયસુખમાં વિવેકી પ્રીતિ કરતા નથી. ઇંદ્રિયો તથા અંતઃકરણને બહિર્મુખ કરી વિષયોની સાથે જોડવાથી જે ક્ષુદ્ર આનંદ ગાય છે તે જીવને બંધન કરનાર છે, ને ઇંદ્રિયો તથા અંતઃકરણને અંતર્મુખ કરવાથી જે પરમાનંદ મનુષ્યને થાય છે તે મોક્ષ આપનાર છે. શબ્દાદિ વિષયો અસત્ત્વગ્ન્યજને બંધક છે એ તમે કદીપણુ ભૂલશો નહિ. શબ્દાદિ વિષયો ને તેનાં ઉપકરણોરૂપ દશધી તમારા અંતઃકરણને ઉપરાગવાળું થવા દેશો નહિ. હાઆમમાં,

સોનારૂપાના કઠકમાં, ગૃહમાં, જેતરમાં, વાહનમાં ને માનમાં સુખને શોધવાનું નથી, પણ સ્વસ્વરૂપમાંજ નિરૂપાધિક ને નિરવધિ સુખ શોધવાનું છે એ તમારા ધ્યાનબહાર નજ હોવું જોઈએ. તમે સૌ ઉદારશુદ્ધિવાળા થઈ બહુજ સંપત્તીને રહેજો, ને ઉપદેશોના પરમ-હિતકર અર્થનું આદરપૂર્વક સતત અનુષ્ઠાન કરતા રહેજો. સંશયવિપર્યયને અને પ્રમાદાદિ ચિત્તદોષોને વશ ન થજો. ”

આ પ્રમાણે શિષ્યોને ઉપદેશ આપી આચાર્યભગવાન સિંહાસન ઉપરથી ઊઠ્યા, એટલે સર્વેએ આચાર્યભગવાનને પ્રણામ કર્યા. આચાર્ય-ભગવાનના વિયોગનો સમય સમીપ આવેલો જણાવાથી શિષ્યોના હૃદયમાં બહુ ખેદ થવા લાગ્યો. પછી આચાર્યભગવાન કેટલાક શિષ્યોને ઝંકબ્ધશૃંગાશ્રમમાં રાખી યોગ્ય અધિકારીઓને સન્માર્ગે ચઢાવી, પોતાના કેટલાક શિષ્યોને સાથે લઈ, બદરિકાશ્રમભણી વિચર્યા. તે પ્રદેશમાં રહેનારા મનુષ્યોને પણ પોતાના ઉપદેશામૃતનો લાભ આપી લાંથી તેઓશ્રી કેદારનાથ પધાર્યા. ત્યાં અદ્ય સમય સ્થિતિ કરી. પછી પોતાના શરીરવડે ભરતખંડમાં જે જે કર્તવ્ય હતું તે સમાપ્ત થયેલું જણી પોતે દેસાસ પધાર્યા.

શિવ एव गुरुः साक्षात् गुरुरेव शिवः स्वयम् ।

उभयोरन्तरं किञ्चिन्न ज्ञातव्यं मुमुक्षुभिः ॥

સાક્ષાત્ શ્રીમહેશ્વરજી ગુરુરૂપ છે, ને ઓત્રિય બ્રહ્મનિષ્ઠ ગુરુ પોતેજ શિવરૂપ છે. મોક્ષેચ્છુઓએ તે બંનેમાં લેશપણ અંતર ન જાણવું જોઈએ.

॥ ૐ ॥

શ્રીમચ્છંકરાચાર્યપ્રણીત ગ્રંથોની ટીપ*

૧ અમ્યુતાષ્ટક	૨૧ કાશીવિશ્વનાથસ્તોત્ર
૨ અમ્બપૂર્ણસ્તોત્ર	૨૨ કૃષ્ણાષ્ટક
૩ અપરાધક્ષમાપનસ્તોત્ર	૨૩-૨૪ ક્રોધોપનિષદ્ભાષ્ય, બે પ્રકારનું.
૪ અપરોક્ષાનુભૂતિ	૨૫ ક્રોધીનપંચક
૫ અંબાષ્ટક	૨૬ ક્ષમાષ્ટક
૬ અવધૂતપદ્ક	૨૭ અંગાષ્ટક
૭ આત્મપંચક	૨૮ ગણેશાષ્ટક
૮ આત્મબોધ	૨૯ ગાયત્રીભાષ્ય
૯ આત્મપદ્ક	૩૦ શુરપ્રાતઃસ્મરણ
૧૦ આત્માનાત્મવિવેક	૩૧ સુર્વષ્ટક
૧૧ આનંદલહરી	૩૨ ગોવિંદાષ્ટક
૧૨ ઇશાવાર્યોપનિષદ્ભાષ્ય	૩૩ માંડપાદીય માંડૂક્યકારિકાપરભાષ્ય
૧૩ ઉપદેશસહસ્રી-ગદ્યબંધ	૩૪ ચર્પટપંજરિકા
૧૪ ઉપદેશસહસ્રી-પદ્યબંધ	૩૫ ચિદાનંદસ્તવરાજ
૧૫ ઐતરેયોપનિષદ્ભાષ્ય	૩૬ હાંદોડ્યોપનિષદ્ભાષ્ય
૧૬ ક્રોધોપનિષદ્ભાષ્ય	૩૭ જગન્નાથસ્તોત્ર
૧૭ કામાક્ષીસ્તોત્ર	૩૮ જગન્નાથાષ્ટક
૧૮ કાલભૈરવાષ્ટક	૩૯ તત્ત્વબોધ
૧૯ કાલીકાસ્તોત્ર	૪૦ તૈત્તિરીયોપનિષદ્ભાષ્ય
૨૦ કાશીપંચક	૪૧ ત્રિપુરસુંદરીમાનસપૂજા

* આમાંના કોઈ ગ્રંથ ને કોઈ સ્તોત્ર આચાર્ય ભગવાનનાં રચેલાં નહિ

પણ હોય.

૪૨ ત્રિપુરસુંદરીસ્તોત્ર	૬૫ મુકુટોપનિષદ્ભાષ્ય
૪૩ ત્રિવેણીસ્તોત્ર	૬૬ મોહમુદ્ધગર
૪૪ દક્ષિણામૂર્તિસ્તોત્ર	૬૭ ચમુનાષ્ટક
૪૫ નર્મદાષ્ટક	૬૮ યોગતાત્રાવલી
૪૬ નિરંજનાષ્ટક	૬૯ રાધવાષ્ટક
૪૭ નિર્વાણુષ્ટક	૭૦ લઘુવાકચરૂતિ
૪૮ નિર્વાણુષ્ટક	૭૧ વજ્રમુચુપનિષદ્
૪૯ પરાપૂજા	૭૨ વરદગણેશસ્તોત્ર
૫૦ પ્રપચમાર	૭૩ વાકચરૂતિ
૫૧ પ્રમોદમુધાકર	૭૪ વાકચમુધા
૫૨ પ્રશોત્તરભાલિકા	૭૫ વિદ્યાનનૌકા
૫૩ પ્રશોપનિષદ્ભાષ્ય	૭૬ વિવેકચૂડામણિ
૫૪ બૃહદારણ્યકોપનિષદ્ભાષ્ય	૭૭ વિષ્ણુસહસ્રનામભાષ્ય
૫૫ બ્રહ્મચિત્તનિકા	૭૮ શતશ્લોકી
૫૬ બ્રહ્મનામાવલી	૭૯ શિવપચાક્ષરસ્તોત્ર
૫૭ બ્રહ્મસૂત્રભાષ્ય કે શારીરિક- મીમાંસાભાષ્ય	૮૦ શિવાનંદલહરી
૫૮ ભગવદ્ગીતાભાષ્ય	૮૧ ષડ્પદસ્તોત્ર
૫૯ ભૃગુવલ્લુપનિષદ્ભાષ્ય	૮૨ સદાચારસ્તોત્ર
૬૦ મહાભાગવત્ત્રિવિધાર	૮૩ સનત્સુભતીપવિવરણુ
૬૧ મણિરૂપિણીકાષ્ટક	૮૪ સર્વવેદાંતસિદ્ધાંતસારસંગ્રહ
૬૨ મનીષાપ્રયક	૮૫ સાધનપત્રક
૬૩ મહાવાક્યવિવેક	૮૬ હરિમીડસ્તોત્ર
૬૪ માંડુક્યોપનિષદ્ભાષ્ય	૮૭ સ્વાત્મનિરૂપણ

॥ श्रीशंकराचार्यનાં અષ્ટાદશસ્તો

શ્રીમન્નાયશર્મવિરચિત

ભાવાર્થદીપિકાટીકાસહિત ॥

॥ ૐ ॥

૧ શ્રીસાધનપંચકસ્તોત્ર ॥

ભાવાર્થદીપિકાટીકાસહિત

મંગલાચરણ ને ટીકાની પ્રતિજ્ઞા
હોલશે

અલ્પશક્તિ ધ્યાન ધરી, વહી સદ્ગુરુપાય;

સાધનપંચકની ટીકા, શુભશિરો લખાય. ૧

આ સાધનપંચકમાં એટલે જિજ્ઞાસુઓને અલ્પજ્ઞાન મેળવવાનાં સાધનોનો ઉપદેશ કરનારા આ પાંચ શ્લોકોમાં પૂજ્યચરણ શ્રીશંકરભગવાને સામાન્ય અધિકારીએ પારમાર્થિક ક્યાં સાધનોનું કેવા ક્રમથી અનુક્રમ કરી, અલ્પ જ્ઞાન સંપાદન કરી, વિદેહકૈવલ્ય પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ તે દર્શાવ્યું છે. તેના પહેલા શ્લોકમાં વેદાભ્યાસની માંડીને વૈરાગ્યવડે પોતાના મૃદુલા સાગસુધીનાં સાધનો નીચે પ્રમાણે દર્શાવ્યા છે:-

વેદો નિત્યમધીયતાં તદુદિતં કર્મસ્વનુષ્ઠીયતાં,
 તેનેશસ્ય વિધીયતામપચિતિઃ કામ્યે મતિસ્ત્યજ્યતામ્ ।
 પાપૌઘઃ પરિઘ્રયતાં ભવસુખે દોષોઽનુસંધીયતા-
 માત્મેચ્છા વ્યવસીયતાં નિજગૃહાત્તૂર્ણં વિનિર્ગમ્યતામ્ ॥ ૧ ॥

વેદનું નિત્ય અધ્યયન કરવું, તેમાં કહેલા કર્મનું સારી રીતે અનુષ્ઠાન કરવું. તે કર્મવડે શ્રીઈશ્વરની પૂજા કરવી, કામ્યકર્મમાં રહેલી પ્રીતિ મૂકી દેવી, પાપના સમૂહને સારી રીતે ઘોઈ નાંખવો, સંસારના સુખમાં દોષનું અનુસંધાન કરવું, આત્માને જાણવાની દૃઢ ઇચ્છા કરવી, તે પછી પોતાના ઘરમાંથી શીઘ્ર નીકળી જવું.

દુઃખાભાવરૂપ ને પરમાનંદરૂપ મોક્ષને ઇચ્છનાર દ્વિત્વ પ્રથમ કર્મ-કાંડરૂપ વેદભાગનું શ્રદ્ધા તથા આદરથી અર્ચના જ્ઞાનપૂર્વક શુદ્ધ ઉચ્ચાર-વડે નિત્ય અધ્યયન કરવું. પછી તે કર્મકાંડરૂપ વેદભાગમાં કહેલાં અંતઃકરણને પવિત્ર કરનારાં નિત્યનૈમિત્તિક કર્મોનું આ લોકના ને પર-લોકના કાંઈ પણ ફલની ઇચ્છા રાખ્યા વિના-માત્ર પોતાના અંતઃકરણની શુદ્ધિનીજ ઇચ્છા રાખીને-રહસ્ય સમજી આદરપૂર્વક સારી રીતે અનુ-ષ્ઠાન કરવું. તે નિષ્કામકર્મો પરમાત્માને અર્પણ કર્યાની ભાવના કરીને તે કર્મોવડે સર્વ જગતના નિયામક પ્રભુની પૂજા કરવી. આ લોકના ને પરલોકના કાંઈ પણ ફલની ઇચ્છા રાખીને કાંઈ પણ કામ્યકર્મ કરવાની શુદ્ધિ પણ ન કરવી કામ્યકર્મ પુરુષના ભવબ્રમણનો નાશ કરનારું નથી, પણ તેના ભવબ્રમણમાં વધારો કરનારું છે, માટેજ તે કરવાનો વિચાર કરવાની પણ ના પાડી છે. એવી રીતે વેદોક્ત નિત્યનૈમિત્તિક કર્મો કરીને તથા કામ્યર્થનો પરિત્યાગ એવીને પૂર્વના પાપસંસ્કારના

સમૂહને પોતાના અંતઃકરણમાંથી સારી રીતે ઘોષ નાંખવો, અર્થાત્ આ શુભકર્મોના સંસ્કારના સમૂહવડે તેને બલદીન એટલે અશુભવાંસને ન ઉપભવી શકે એવો કરી નાંખવો. એવી રીતે પોતાના અંતઃકરણને પવિત્ર કર્યા પછી આ સંસ્કારનાં સુખોમાં-અધ્યાનકાલે અનુકૂલ લાગતા શબ્દાદિ વિષયોથી ને તેનાં સાધનો ઔદ્રવ્યાદિથી ઉપજતાં કથનમાત્ર બ્યાવહારિક સુખોમાં-એ સુખો અસત્, તુચ્છ, બંધક, સાતિશયતાયુક્ત ને પરાધીન છે એમ વારંવાર દોષેતું દહતા ને સાવધાનતાથી અનુસંધાન કરવું. ઘણા કાલથી પુરુષને વિષયોમાં ગમણીયપણાની શુદ્ધિ (નિશ્ચય) હોવાથી તુરત તેમાં દોષદર્શન થાય નહિ, માટે તેમાં રહેલા દોષેતું વારંવાર અનુસંધાન કરવાતું 'કેવું' છે. વિષયોમાં દહદોષદર્શન થયા વિના વિષયોમાં તીવ્ર વૈરાગ્ય થાય નહિ, ને તેમ થયા વિના આત્માના વાસ્તવિક સ્વરૂપને જાણવાની તીવ્ર ઇચ્છા ઉપજે નહિ. વિષયોમાં તીવ્ર વૈરાગ્ય ઉપજ્યા પછી આત્મસ્વરૂપને જાણવાની અકગ ઇચ્છા કરવી મનમાં તીવ્ર વૈરાગ્ય ને તીવ્ર સુસુક્ષ્મતા ઉત્પન્ન થયા પછી જો પ્રારબ્ધકર્મ અનુકૂલ હોય તો પોતાના ધરમાંથી બ્રહ્મવેત્તાના સમાગમ માટે શીઘ્ર નીકળી જવું. જો પ્રતિબંધક પ્રારબ્ધને લીધે નિત્યને માટે ધરમાંથી ન નીકળી શકાય તો સમયને માટે સત્સંગસારુ નીકળી જવું, ને મનને તો સદાને માટેજ ધરની તપ્ત્યામાંથી બહાર નીકળી જવા દેવું. ૧

મનુષ્યે પોતાના ધરમાંથી નીકળી જઈ ન્યાં ત્યાં નિરર્થક ખટકયા કરવાતું કે માગી ખાવાતું નથી, પણ આત્મસ્વરૂપને જાણવામાટે યોગ્ય પ્રયત્ન કરવાનો છે તે પ્રયત્ન કયો એમ જાણવાની ઇચ્છા થાય તો આચાર્યભગવાન તેનું ઉત્તર નીચેના બીજા 'લોકરૂંડે' આપે છે:—

સંગઃ સત્ત્વ વિધીયતાં ભગવતો મક્તિદ્વદા ધીયતાં,
 શાંત્યાદિઃ પરિચીયતાં દ્વદતરં કર્માશુ સંત્યજ્યતામ્ ।
 સદ્વિદ્વાનુપસર્પતાં પ્રતિદિનં તત્પાદુકે સેવ્યતાં,
 બ્રહ્મૈકાક્ષરમર્થ્યતાં શ્રુતિશિરોવાક્યં સમાકર્ણ્યતામ્ ॥ ૨ ॥

પછી સત્પુરુષોનો સમાગમ કરવો, પરમાત્માની દા
 ભક્તિ કરવી, શાંતિ આદિ શુભગુણોનો સારી રીતે સંગ્રહ
 કરવો, વધારે દેહ કર્મોનો શીઘ્ર સારી રીતે ત્યાગ કરવો,
 ઔત્રિય ને બ્રહ્મનિષ્ઠ પુરુષનું શરણુ ગ્રહણ કરવું, પ્રતિદિવસ
 તેમની પાદુકાનું સેવન કરવું, તેમની પાસે એક ને અવિ-
 નાશી બ્રહ્મના ઉપદેશોની પ્રાર્થના કરવી, ને તેમની પાસેથી
 ઉપનિષદોનાં વાક્યોનું સાવધાનતાપૂર્વક શ્રવણ કરવું.

ત્રીતમ વૈરાગ્યના પ્રાદુર્ભાવડે પોતાના ધરમાંથી નીકળી ગયા
 પછી સુવિચાર ને સદાચારનું સેવન કરનારા ઉત્તમ પુરુષોનો પ્રીતિપૂર્વક
 સમાગમ કરવો, 'કે' જેથી પોતાના વિવેકવૈરાગ્યાદિની દૃઢતા યાચ-
 માનના પ્રતિબંધક સંસ્કારોની નિવૃત્તિમાટે તથા ચિત્તની એકાગ્રતામાટે
 પરમકારણિક પરમાત્માની પ્રેમપૂર્વક અડગ ભક્તિ-સ્મરણુધ્યાન-કરવી.
 શમ, દમ, શ્રદ્ધા, સમાધાન, ઉપરતિ ને તિતિશ્ચ એ ૭ સંપત્તિપ
 શુભગુણોનો પોતાના હૃદયમાં સારી રીતે સંગ્રહ કરવો. આત્મસ્વરૂપના
 જ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં વધારે પ્રતિબંધ કરનારાં કામ્ય ને નિષિદ્ધ કર્મોનો
 શીઘ્ર વિધિપૂર્વક ત્યાગ કરવો. હાથમાં યથાશક્તિ બેટ લઈ, નમ્ર ચર્મ,
 ઔત્રિય ને બ્રહ્મનિષ્ઠ સદ્ગુરુને શરણુ જવું. પ્રતિદિવસ તેમની જે
 પાદુકાઓનું ને તેવડે સ્વચ્છતા તેમના સદ્વિચારનું ને સદાચારનું પરમ-
 પ્રીતિથી સેવન કરવું. પછી શ્રીસદ્ગુરુની અસખતા ને અનુકૂલતા જોઈ "હે

પ્રભો ! મને યજ્ઞનો ઉપદેશ કરવાની કૃપા કરો " એમ તેઓશ્રીપાસે
એક ને અવિનાશી યજ્ઞના ઉપદેશની વિનયપૂર્વક બહુભાવથી પ્રાર્થના
કરવી. તેઓશ્રી કૃપા કરીને જે ઉપદેશ કરે તેનું બહુ શ્રદ્ધા ને બહુ આદરથી
શ્રવણ કરી પછી તેમાં રહેલા સંશયની નિવૃત્તિમાટે તેઓશ્રીની પાસેથી વેદના
અંતભાગરૂપ વા રહસ્યભાગરૂપ (જ્ઞાનભાગરૂપ) ઉપનિષદોનું પ્રીતિ ને
સાવધાનતાથી લાંબા સમયસુધી-સંશયો દૂર થાય ત્યાંસુધી-શ્રવણ કરવું. ૨
વિધિવત્ શ્રવણ કર્યા પછી યુક્તિયુગ્મે તેનું એકાંતમાં યુક્તિપૂર્વક
મનન કરી પછી નિદિધ્યાસનાદિ કરવાં જોઈએ એમ તેઓશ્રી નીચેના
ત્રીજા શ્લોકવડે ઉપદેશ કરે છે:—

વાક્યાર્થશ્ચ વિચાર્યતાં શ્રુતિશિરઃપક્ષઃ સમાશ્રીયતાં,
દુસ્તર્કાત્સુવિરમ્યતાં શ્રુતિમતસ્તર્કોઽનુસંધીયતામ્ ।
બ્રહ્મવાસ્મિ વિભાવ્યતામહરહો ગર્વઃ પરિત્યજ્યતાં,
દેહેઽહમતિરુજ્જતાં બુધજનૈર્વાદઃ પરિત્યજ્યતામ્ ॥ ૩ ॥

પછી વાક્યના અર્થનો વિચાર કરવો, વેદાંતના પક્ષનો
સારી રીતે આશ્રય કરવો, કૃતર્કથી સારી રીતે વિરામ પામવું,
શ્રુતિને અનુકૂલ એવા તર્કનું વારંવાર અનુસંધાન કરવું, હું
બ્રહ્મજ છું એવી દૃઢભાવના નિત્યપ્રતિ કરવી, મિથ્યાભિમાનનો
પરિત્યાગ કરવો, શરીરમાં રહેલી હુપણાની બુદ્ધિને ત્યજ
કેવી, ને જ્ઞાનિપુરુષોની સાથેના વાદનો પરિત્યાગ કરવો.

તત્ત્વમસિ—આ જગતના વિવર્તોપાદાનકારણરૂપ જે સદૃશ
યજ્ઞ છે તે તું છે—છત્યાદિ શ્રીસદ્ગુરુએ ઉપદેશ કરેલાં વેદવાક્યોના
વાસ્તવિક અર્થનો એકાંતમાં શાંતચિત્તે આદરપૂર્વક વિચાર કરવો.
શ્રવણ કરેલા અર્થનો એકાંતમાં શાંતચિત્તે આદરપૂર્વક વિચાર કરવાથી

અર્થાત્ શ્રવણ કરેલા અર્થનું ત્રિધિપૂર્વક મનન કરવાથી સાંભળેલા શાસ્ત્રીય વિષયમાં કાંઈ સંશય રહેતો હોય તો તે દૂર થાય છે. ઉપ-
નિષદોએ પ્રતિપાદન કરેલા કેવલાદૈતસિદ્ધાંતથી ભિન્ન બીજા સર્વ પક્ષો આ સિદ્ધાંતને સમજાવવામાટે પૂર્વપક્ષરૂપ છે એમ સમજી તેમાં પરમાદર ન રાખતાં ઉપનિષદોના કેવલાદૈતસિદ્ધાંતના પક્ષનોજ સંશય-
વિપર્યયનો પરિત્યાગ કરી આશ્રય કરવો. તર્કની કાષ્ઠ સ્થલે સ્થિતિ ન હોવાથી શ્રુતિઓથી ને સ્મૃતિઓથી વિરુદ્ધ મનઃકલ્પિત દુષ્ટ તર્કો જે બુદ્ધિને દૂષિત કરનારા છે તેમનાથી અત્યંત વિરામ પામવું. શ્રુતિસ્મૃતિઓને અનુસરતા સુતર્કો જે અદૈતનિશ્ચયના પોષક છે તેનું પોતાની બુદ્ધિની સ્વસ્થતામાટે વારંવાર અનુસંધાન કરવું. હું સ્થૂલશરીર, સૂક્ષ્મશરીર કે કારણુશરીર નથી, તેમજ ત્રિદાભાસ એટલે જીવ પણ હું નથી, પણ હું તો એ સર્વેથી વિપરીતસ્વભાવવાળો—સચ્ચિદાનંદ-સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષભિન્ન ભક્ષ્ય-હું, આવી ભાવના આદરપૂર્વક વારંવાર નિરંતર ક્યાં કરવી. આવી ભાવનાને નિદિધ્યાસન કહે છે. તેવડે દેહાદિ જડમાં રહેલી હુંપણી—આત્માની—ભ્રાંતિ ને પ્રતીત યતા આ અસત જગતમાં રહેલી સલપણાની ભ્રાંતિ દૂર થાય છે. ધન, સત્તા, રૂપ, વર્ણ, આશ્રમ, ગુણ ને વિદ્યાદિ જડ પદાર્થોની સાથે સંગંધ રાખનારા ને મુમુક્ષુને આત્મજ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં પ્રતિબંધ કરનારા સર્વ પ્રકારના ગર્વનો શુદ્ધભાવથી પરિત્યાગ કરવો. સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ ને કારણુ એ ત્રણે શરીરમાંથી હુંપણીની બુદ્ધિનો એટલે આત્મપણાના નિશ્ચયનો તિરસ્કાર-પૂર્વક ત્યાગ કરવો. જ્ઞાનિપુરુષોની સાથે દેહાદિનું અભિમાન વધારી અંગેશતિએ પડોંચાડનારા જલ્પ ને વિતંડાનામના વાદ નજ કરવા, માત્ર અગત્ય જણાય તો તેમની સાથે પોતાના બોધની દૃઢતામાટે તત્ત્વનો નિર્ણય કરનારી વાતચીતરૂપ વાદ કરવો.

મનનવડે પ્રતીત થનારા પાંચ પ્રકારના બેદો, ત્રણ પ્રકારના બેદો ને ત્રણ પ્રકારના પરિચ્છેદો વ્યાવહારિક છે, તેમનો પ્રકારથી અભિન્ન આત્મામાં સદ્ભાવ નથી એમ સ્પષ્ટ સમજાય છે. ધૃશ્વરજ્ઞનો બેદ, ધૃશ્વરજ્ઞનો બેદ, જીવજ્ઞનો બેદ, જીવજ્ઞનો બેદ ને જડજ્ઞનો બેદ આ સ્વપ્નમાં પ્રતીત થતા પાંચ પ્રકારના બેદો જેમ મિથ્યા છે તેમ જાગૃતમાં પ્રતીત થતા આ પાંચ પ્રકારના બેદો પણ મિથ્યા છે. આ બેદો તેમની ઉપાધિએ કરેલા હોવાથી સત્ય નથી, અર્થાત્ સર્વ પ્રકારની ઉપાધિથી રહિત આત્મામાં તે બેદોનો ગંધ પણ નથી. સ્વગત, સમજતીય ને વિજ્ઞતીય આ ત્રણ પ્રકારના બેદો પણ શુદ્ધાત્મામાં નથી. અવયવોથી અવયવોનો બેદ સ્વગતબેદ કહેવાય છે, એકજ જાતિવાળાનો પરસ્પર બેદ સમજતીય બેદ કહેવાય છે, ને અન્ય જાતિવાળાથી બેદ વિજ્ઞતીય બેદ કહેવાય છે. આત્મા નિરવયવ હોવાથી તેમાં સ્વગતબેદ સંભવતો નથી. આત્માથી ભિન્ન બીજો કોઈ આત્મા અહીં નહિ હોવાથી તેમાં સમજતીયબેદ સંભવતો નથી, જીવાત્માઓનો ઉપાધિને લીધે બંધે વ્યાવહારિક સમજતીયબેદ હોય, પણ નિરુપાધિક આત્મામાં તો કોઈ અન્ય નિરુપાધિક આત્મા નહિ હોવાથી સમજતીયબેદ સંભવતો નથી, ને વિજ્ઞતીય એવાં માયા ને માયાનાં કાર્યો તો દક્ષિત હોવાથી તેઓ આત્માની સાથે વાસ્તવિક વિજ્ઞતીયબેદ ઉપજાવવા સમર્થ થતાં નથી, તેથી આત્મામાં વિજ્ઞતીયબેદ પણ સંભવતો નથી. દેશ-પરિચ્છેદ, કાલપરિચ્છેદ ને વસ્તુપરિચ્છેદ આ ત્રણ પ્રકારના પરિચ્છેદ પણ આત્મામાં નથી. આત્મા સર્વવ્યાપક હોવાથી તેમાં દેશપરિચ્છેદ સંભવે નહિ, આત્મા ત્રણે કાલમાં રહેનારો હોવાથી તેમાં કાલપરિચ્છેદ સંભવે નહિ, ને આત્મા સર્વ વસ્તુઓના આત્મરૂપ (વાસ્તવિકરૂપ) હોવાથી તેમાં વસ્તુપરિચ્છેદ પણ સંભવે નહિ. આ મનનનું પરિણામ

પ્રતીત થતા બેડામાં અભેદનો નિશ્ચય કરવામાં લાવવાનું હોવાથી સર્વ પ્રમાણોમાં શ્રેષ્ઠ ઉપનિષદોના પક્ષનો સારી રીતે આશ્રય કરવો જોઈએ. મનન યુક્તિઓવડે થાય છે. યુક્તિઓ એટલે તર્કોનું કાંઈ ઠેકાણું નથી. નિર્બંધ તર્ક તેથી ચઢીઆતા તર્કથી અવશ્ય બાધ પામે છે. એમ તર્કનો પ્રવાહ ચાલ્યા કરે છે. મનુષ્ય જે તર્કની પરંપરાના પ્રવાહમાં તથાયા કરે તો તેને વિશ્રાંતિનું સ્થાન પ્રાપ્ત થાયજ નહિ, માટે આચાર્યભગવાન કહે છે કે શ્રુતિસ્મૃતિથી વિપરીત તર્કથી સારી રીતે ઉપરામ પામવું, ને શ્રુતિસ્મૃતિને અનુકૂલ હોય તેવા તર્કનું મનનની દૃઢતામાટે અનુસંધાન કરવું. મનનવડે બ્રહ્મનું પરોક્ષગ્ઠાન થાય છે. તે પરોક્ષગ્ઠાનનું અપરોક્ષગ્ઠાનરૂપ પરિણામ લાવવામાટે નિદિધ્યાસન કરવું જોઈએ. “હું બ્રહ્મજ છું, દેહાદિ હું નથી,” આમ આદરપૂર્વક નિત્યપ્રતિ લાવના કયા કરવી. બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર ચર્તાસુધી આ બ્રહ્મભાવના વા બ્રહ્મધ્યાન ચાલુ રાખવું. દેહાદિની સાથે સંબંધ રાખનારા કાર્ષ્ણ્ય પશુ અનાત્મ પદાર્થનું અભિમાન રાખવું નહિ. દેહાભિમાનને સ્થાને બ્રહ્માભિમાન લાવવાનું હોવાથી દેહાભિમાનનું પોપણ કરનારા અન્ય ગર્વનો પરિત્યાગ કરવાનું સૂચયું છે. કાળો કાખા પછી મૂલસંહિત થક પણ કાપી નાંખવું જોઈએ, માટે બીજા ગર્વનો પરિત્યાગ કર્યા પછી દેહમાં રહેલી હુંપણાની બુદ્ધિનો ત્યાગ કરવાની પણ આવશ્યકતા દેખાડી છે. સ્થૂલચરીર પંચીકૃત પાંચ જૂતોનું બનેલું છે, ને સૂક્ષ્મચરીર અપંચીકૃત પાંચ જૂતોનું બનેલું છે. આત્માને વળગેલાં આ પાંચ જૂતોનો વળગાડ શ્રીમદ્ગુરુરૂપ જીવાદ્વારા દૂર કરવો જોઈએ. પોતાનો પક્ષ સ્થાપન કરવાના દુરાગ્રહવાળો જરૂપ અને અન્યના મતમાં દૂષણ અતાવવાના આગ્રહવાળો વિતંડા એ નામના વાદવડે ચિતરી શાંતિનો ભંગ થાય છે, માટે તેવો વાદ કોઈની સાથે સુમુખુએ નજ કરવો જોઈએ; તેમાં પણ જ્ઞાનિજનોની સાથે તો તેવા

વાદમાં તેણે નજ ઊતરવું જોઈએ. યાનિજનોના કથનનું તેણે આદર-
પૂર્વક શ્રવણ કરવું, ને જ્યાં શંકા થાય ત્યાં તેનું વિનયપૂર્વક સમાધાન
શ્રુત્યું એ કર્તવ્ય છે. ૩

હવે પૂર્વોક્ત નિદિધ્યાસનનો પરિપાક કરનારી સામગ્રીને સુમુક્ષુઓ-
ઉપર કૃપા કરીને આચાર્યભગવાન વર્ણવે છે:—

શુદ્ધ્યાધિશ્ચ ચિકિત્સ્યતાં પ્રતિદિનં મિતૌપધં શુદ્ધ્યતાં,
સ્વાદ્વન્નં ન તુ યાચ્યતાં વિધિવશાત્ પ્રાપ્તેન સંતુષ્યતામ્ ।
શીતૌષ્ણાદિ વિપલ્લતાં ન તુ વૃથા વાક્યં સમુચાર્યતા-
મૌદાસીન્યમમીપ્સ્યતાં જનકૃપાનૈષ્ઠુર્યમુત્સૃજ્યતામ્ ॥ ૪ ॥

ભૂખરૂપ રોગનો ઉપાય કરવો—પ્રતિદિવસ લિક્ષાન્નરૂપ
ઓસડ ખાવું. સ્વાદવાળા અન્નની આગણી ન કરવી,
પ્રારબ્ધથી પ્રાપ્ત થયેલાવડ સંતોષ રાખવો. ટાઢતડકાદિને સારી
રીતે સહન કરવાં, તથા પ્રયોજનવિનાર્તું વચન ન બોલવું,
ઉદાસીનપણ્યાને સર્વભણીથી ઇચ્છવું, ને મનુષ્યોઉપર કૃપા
કરવાનું તથા નિર્દયતા કરવાનું મૂકી દેવું.

જીવતા મનુષ્યને પ્રાણધારણ કરવામાટે પ્રાણના ધર્મરૂપ ભૂખની
નિવૃત્તિ અન્નાદિવડે કરવી પડે છે; ભૂખ એ એક પ્રકારનો રોગ છે
એમ સમજી તેની નિવૃત્તિમાટે જિજ્ઞાસુ સંન્યાસીએ પ્રતિદિવસ
લિક્ષાન્નરૂપ ઓસડ ખાવું. લિક્ષાન્ન ખાવાનું કહેવાવડે સંન્યાસીએ
પોતાને માટે જાતે રાંધવું નહિ, તથા આપકાલવિના અન્યપાસે
રંધાવવું નહિ એમ સચચું છે. રોગનિવૃત્તિમાટે જોમ ઓસડ
પરિમિત લેવાય છે તેમ ભૂખરૂપ રોગની નિવૃત્તિમાટે લિક્ષાન્ન પણ
પરિમિત લેવું. અસાહાર ન કરવો, નહિ તો ઇદ્રિયો બ્યાકુલ થાય,

ને આલસ્યાદિ દોષો સાધનમાં વિષ્ણુ ઉપજાવે. જ્યાં લિક્ષા માગવા જવું ત્યાં કદીપલુ સ્વાદવાળા અનની માગણી કોઈની પાસે ન કરવી. પોતાનાં પ્રારબ્ધકર્મથી જે સ્વાદવાળું કે સાધારણ પવિત્ર અન્ન પ્રાણુધારણ કરવાજોઈતું પ્રાપ્ત થાય તેમાં સંતોષ રાખવો. ટાઢતડકો, જૂપતરણ ને માનાપમાનાદિ પ્રાપ્ત થાય તેમને ચિંતા કે વિકાપ કર્યા વિના મિથ્યા સમજી સહન કરવાં. નિરર્થક બોલવાનો સ્વભાવ રાખવાથી અંતઃકરણ તથા ઇન્દ્રિયો બાકુલ થાય છે, માટે સ્વપરના પ્રયોજનવિનાનું કાંઈ ન બોલવું. દસ્યમાં ઉદાસીનતા લાગ્યા વિના પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થઈ શકતો નથી, માટે એવા ઉદાસીનપણાને સર્વભણીથી ધ્રુજવું. પ્રાણીઓપર વિશેષ કૃપા રાખવાથી રાગવડે બંધન થાય છે, ને તેમના ઉપર નિર્દયતા રાખવાથી અંતઃકરણ મલિન થાય છે, માટે તે બંનેનો સાગ કરી, તેમના ઉપર મધ્યસ્થભાવવાળી સામાન્ય દયા રાખવી. ૪

નિદિધ્યાસનના પરિપાકવડે પરમતત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર કરી પછી પ્રારબ્ધકર્મની સમાપ્તિએ બહાદુરે સ્થિતિ કરવી એમ નીચેના શ્લોકવડે આચાર્યશ્રી બોધ કરે છે:—

एकान्ते सुखमास्यतां परतरे चेतः समाधीयतां,
 पूर्णात्मा सुसमीक्ष्यतां जगदिदं तद्वाधितं दृश्यताम्,
 प्राक्कर्म प्रविलाप्यतां चित्तिबलान्नाप्युत्तरैः श्लिष्यतां,
 प्रारब्धं त्विह भुज्यतामय परब्रह्मात्मना स्वीयताम् ॥ ५ ॥

એકાંતમાં સુખપૂર્વક બેસવું, આયાથી પરમાં—બ્રહ્માં-
 ચિત્તને સારી રીતે એકાગ્ર કરવું, પૂર્ણાત્માનો સારી રીતે
 સાક્ષાત્કાર કરવો, તેવડે આ જગતને બાધ પામેલું બેઠું

ચૈતન્યના સામર્થ્યથી સંચિતકર્મેને સારી રીતે વિલીન કરવાં, અને ઉત્તરોની-ક્રિયામાણુ કર્મેની—સાથે ન બેઠાવું, અહીં પ્રારબ્ધકર્મેને લોગવવું, ને પછી પરબ્રહ્મરૂપે સ્થિતિ કરવી.

સ્થાનની, મનની ને શરીરની કેવી સ્થિતિ નિદિધ્યાસનમાં ઉપયોગી છે તે પ્રથમ જાણવે છે.

ઓઝો, દુર્જનો તથા દ્વિષક ને પીડા કરનારાં પ્રાણીઓથી રહિત અને શરીરને રોગ ઉત્પન્ન ન કરે એવા, પવિત્ર, મનુષ્યોવિનાના ને રમણીય સ્થાનમાં મનને પ્રસન્ન રાખી શરીરને અનુકૂલ આવે એવા આસને હંમલાદિના આસનપર બેસવું. માથાનાં આકાશાદિ કાર્યોથી માયાપર એટલે સૂક્ષ્મ ને વ્યાપક છે. તેનાથી ષ્ણ પરતર એટલે વધારે પર છે, માટે ષ્ણને પરતર કહ્યું છે. એવા પરતરમાં—ષ્ણમાં—તેનો સાક્ષાત્કાર કરવામાટે પોતાના પવિત્ર ચિત્તને સારી રીતે એકાગ્ર કરવું. ચપલ ચિત્તથી સૂક્ષ્મતમ ષ્ણનો સાક્ષાત્કાર થઈ શકવાનો સંભવ ન હોવાથી ચિત્તને સારી રીતે એકાગ્ર કરવાનું કહ્યું છે. દેશાદિના પરિચ્છેદવિનાના ષ્ણથી અભિન્ન પોતાના આત્માને પૂર્વેક્ષિત નિદિધ્યાસનના પરિપાકવડે આત્માની ઉપરના આવરણનો ભંગ કરી સંશયવિપર્યયરહિત અનુભવ કરવો. જેમ ચક્રમકપર ગળવેલનું કડું પછાડવાથી ચક્રમકમાંથી અગ્નિના તણુખા બીડે છે, તેમના કોષ તણુખો કડમાં લાગી તે સળગે છે, તેમ આવરણભંગમાટે નિદિધ્યાસન—ષ્ણતાન—કરતી મનોવૃત્તિ તે અભ્યાસનો પરિપાક થયે આવરણનો ભંગ કરી સ્વર્વપ્રકાશ ષ્ણનો અનુભવ કરે છે. જેમ માણસ કોષ કણ વિષયોનો વિચાર કરીને તેનો નિર્ણય કરે છે, વા કોષ કણ પ્રશ્નોનો વિચાર કરીને તેનો મથાર્થ નિર્ણય કરે છે, તેમ પોતાના સદૃશરૂએ ને સત્તાશ્રેષ્ઠ ઉપદેશ કરેલા ષ્ણના સ્વરૂપને ષ્ણવિચારદ્વારા આવરણ-ભંગ કરી તે જાણે છે. બુદ્ધિનાના સંસ્કારવડે ન્યારે ષ્ણાકારવૃત્તિ

દૂર 'યંધ' પુનઃ જન્મતલી પ્રતીતિ થવા માંડે ત્યારે આગળ અનુભવેલાં ત્રણે કાલમાં એકરૂપે રહેનારા ધ્વજમાં આ જગત્ વર્તમાનકાલમાં વાસનાના બલથી માત્ર પ્રતીત થાય છે, પણ તે સત્ય નથી, સત્ય તો માત્ર ધ્વજજ છે, આમ ધ્વજના સત્યપણાના દૃઢ નિશ્ચયવડે પ્રતીત થતા આ જગતના અપરોક્ષમિથ્યાપણાનો નિશ્ચય કરીને જોવું. જેમ સૂર્યનાં કિરણોમાં પ્રતીત થતું મૃગજલ મિથ્યા છે તેમ ધ્વજમાં પ્રતીત થતું આ જગત્ મિથ્યા છે એવો અડગ નિશ્ચય રાખવો. મનોરાજ્યનું ને સ્વપ્નનું જગત્ જેમ મિથ્યા છે તેમ આ જગત્નું જગત્ પણ મિથ્યા છે એમ સુદૃઢ સમજવું. સર્વ પ્રકારના સંગથી અત્યંતરહિત આત્મસ્વરૂપના અનુભવના બલથી સચિતકર્મોનો—પૂર્વજન્મોમાં ને જ્ઞાન થયાની પૂર્વે આ જન્મમાં કરેલાં કર્મોનો—આ જન્મમાં ફલ નહિ આપનારા અંતઃકરણમાં રહેલા અપકવ સંસ્કારોનો—અત્યંત વિનાશ કરવો, ને પૂર્વોક્તિ આત્મસ્વરૂપના અનુભવના બલથી હવે પછી (ધ્વજજ્ઞાન થયા પછી) થનારાં જે કર્મો—ક્રિયામાણુકર્મો—તેમની સાથે જોડાવું નહિ. પ્રારબ્ધકર્મને—ફલ આપવામાટે પ્રવૃત્ત થયેલા સંસ્કારોને—પ્રાપ્તશરીરમાં શરીરસ્થિતિપર્યંત દ્રષ્ટા રહીને સમજાવે જોગવવું. પ્રારબ્ધકર્મની સમાપ્તિ થયા પછી અન્ય શરીરની પ્રાપ્તિનો કાંઈ હેતુ વિષમાન ન હોવાથી પોતાના પરધ્વજરૂપે સ્થિતિ કરવી. બહી પરધ્વજરૂપે સ્થિતિ કરવી જોષ્ઠએ એવું વિધાન નથી, પણ તેમની પરધ્વજરૂપે સ્થિતિ થાય છે એમ વસ્તુસ્થિતિનું માત્ર નિરૂપણજ છે. પ ઉપરના ખંચ શ્લોકોનું અધ્યયન કરવાથી તથા તેમાં ઉપદેશ કરેલી રીતે વર્તવાથી થનારા ફલને કહે છે:—

યઃ શ્લોકપંચકમિદં પઠતે મનુષ્યઃ

સચ્ચિન્તયત્યજુદિનં સ્થિરતામુપેત્ય ।

તસ્યાશ્ચ સંસૃતિદવાનલતીવ્રધોર-.

તાપઃ પ્રશાન્તિમુપયાતિ ચિતિપ્રસાદાત્ ॥ ૬ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छंकराचार्यविरचितं
साधनपञ्चकस्तोत्रं संपूर्णम् ॥ १ ॥

જે મનુષ્ય આ પાંચ શ્લોકોનું અધ્યયન કરે છે, અને પ્રતિદિવસ સ્થિરતા રાખીને તેનું મનનધ્યાન કરે છે, તેના સંસારરૂપ દાવાનલનો તીવ્ર ને ભયંકર તાપ જ્યૈતન્યના અનુ-બ્રહ્મથી શીઘ્ર અત્યંત શાંતિ પામે છે.

જે જિજ્ઞાસુ મનુષ્ય શ્રદ્ધાભક્તિપૂર્વક આ પાંચ શ્લોકોનું શ્રાવિત્ર ને ધ્વજનિષ્ઠ એવા સદ્ગુરુ પાસેથી અધ્યયન કરે છે, અને પોતાના અંતઃકરણાદિને સ્થિર રાખી નિસપ્રતિ ભાવપૂર્વક એકાંતમાં તેનું મનન તથા નિદિધ્યાસન કરે છે, તેના સંસારરૂપ વનના અગ્નિના જેવા તીખા ને ભયંકર આધ્યાત્મિક, આધિભૌતિક ને આધિદૈવિક આ ત્રણ તાપો આત્મસ્વરૂપના સાક્ષાત્કારવડે શીઘ્ર અત્યંત શાંત થઈ જાય છે. તે પરમાનંદરૂપે સ્થિતિ કરે છે, ને પછી તેને કાંઈ પણ વેલા પુનઃ એ ત્રણ તાપોની-દુઃખોની-પ્રાપ્તિ થતી નથી. ૬

એ પ્રમાણે બ્રહ્મવિદ્યાવાળા પરમહંસોના પંચ પરિવ્રાજકોનાર આચાર્ય શ્રીરાંકરાચાર્યજીએ રચેલા સાધનપંચકનામના સ્તોત્ર-રૂપ પ્રથમ રતનની શ્રીનાથશર્માપ્રણીત ભાવાર્થદીપિકાનામની શુજરાતીભાષાની દીકા પૂરી થઈ. ૧

૧ પરમહંસો—હંસ જે પ્રાણ તેનાથી પણ વધારે રાગદ્વેષવિનાશી.

૨ પરિવ્રાજકો-દેહાદિ પરિવિચિત્ર વસ્તુઓમાંથી હુંપણાનો પરિત્યાગ કરી સર્વભણી ગયેલા—બ્યાપકસ્વરૂપે-બ્રહ્મસ્વરૂપે-વયેલા.

॥ ૐ ॥

૨ શ્રીસદાચારસ્તોત્ર ॥

ભાષાર્થદીપિકાટીકાસહિત

મંગલાચરણુ ને ટીકાની પ્રતિજ્ઞા

દાહરો

બ્રહ્મર્શનું જ્ઞાન ધરી, વદી સદ્ગુરુપાયા;
સદાચારની આ ટીકા, ગુર્જરગિરા લખાય ૧.

આ ગ્રંથમાં સદૃશ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરવાના આચાર વા ઉપાય દર્શાવેલા છે, તેથી આ સ્તોત્રનું—સદુ ગ્રંથનું—નામ સદાચારસ્તોત્ર સખવામાં આવ્યું છે.

ગ્રંથની નિર્વિધિ પરિસ્થિતિ થવામટે તથા શિષ્ટાચારનું પરિપાલન કરવામટે ગ્રંથકર્તા નમસ્કારરૂપ મંગલાચરણુ કરે છે:—

સચ્ચિદાનન્દરૂપાય જગદહ્નુરદેવે ।

સદોદિતાય પૂર્ણાય નમોઽનન્તાય વિષ્ણવે ॥ ૧ ॥

સચ્ચિદાનન્દરૂપ, જગદહ્નુર અંકુરના કારણે, સર્વદા ઉદય પામેલા, —અસ્તિત્વવાળા, પૂર્ણ અને અનંત પરમાત્માને — મારા નમસ્કાર હો.

ત્રણે ક્ષણમાં એકરૂપે રહેનારા, જેનો શાનસ્વભાવ કદીપણ

લોપ પામતો નથી એવા, પરમપ્રીતિના સ્થાનરૂપ વા પરમાર્નરૂપ, પ્રતીત થતા આ જગતના અલિખનિમિત્તોપાદાનકારણરૂપ, (નિમિત્ત-કારણરૂપ તથા ઉપાદાનકારણરૂપ,) સર્વદા સ્ફુરણરૂપે ઉદય પામેલા જ્યોતા, સ્વગત સંજ્ઞતીય ને વિજ્ઞતીયભેદવિનાના અને દેશ, કાલ ને વસ્તુના પરિચ્છેદવિનાના વ્યાપકે પરમાત્માને વા પરમાત્માથી અલિખ શ્રીગોવિંદપાદને મારા વિનયપૂર્વક નમસ્કાર હો. ૧

હવે આ ગ્રંથ રચવાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે:—

સર્વવેદાન્તસિદ્ધાન્તૈર્ગ્રથિતં નિર્મલં શિવમ્ ।

સદાચારં પ્રવક્ષ્યામિ યોગિનાં જ્ઞાનસિદ્ધયે ॥ ૨ ॥

.સર્વ ઉપનિષદાના સિદ્ધાંતોવડે ગુંથેલા, પવિત્ર ને કંઠ્યાણુ-રૂપ સદાચારને યોગીઓના જ્ઞાનની સિદ્ધિમાટે હું કહીશ.

પ્રશાદિ સર્વ ઉપનિષદાના સિદ્ધાંતો જેમાં આત્મપ્રીત છે એવા, વાસ્તવિક પવિત્ર, ને કંઠ્યાણુસ્વરૂપ બ્રહ્માની સાથે સંબંધ રાખનાર હોવાથી કંઠ્યાણુરૂપ એના, ધર્મશાસ્ત્રોમાં પ્રતિપાદન કરેલા સદાચારથી ભિન્ન સદાચારનું પોતાના ચિત્તને પરબ્રહ્મમાં જોડવાનો પ્રયત્ન કરતા યોગીઓના બ્રહ્મજ્ઞાનની સિદ્ધિમાટે હું કથન કરીશ ૨

પ્રથમ મુમુક્ષુયોગીએ પ્રાતઃકાલમાં કરવાયોગ્ય પ્રાતઃસ્મરણને કહે છે:—

પ્રાતઃ સ્મરામિ દેવસ્ય સવિતુર્મર્ગં આત્મનઃ ।

વરેણ્યં તદ્વિયો યો નશ્વિદાનન્દઃ પ્રચોદયાત્ ॥ ૩ ॥

પ્રાતઃકાલમાં હું સર્વની ઉત્પત્તિના કારણરૂપ ને સ્વયં-પ્રકાશ આત્માના તે શ્રેષ્ઠ ચિદાનંદસ્વરૂપનું સ્મરણ કરું છું, જે ચિદાનંદ અમારી જ્યુદ્ધિઓને સ્ફુરાવે છે.

મનુષ્યના ગિતની પ્રમાણના વંચાનારા પ્રાતાઃસ્થના નમ્ર
 રૂંદુ આ મર્મ દાપના વિરતોષ્ટનક્રમસુરુપ ને સ્વપ્રકાશ(કન્ધે
 સિત્ત કન્ધ વિના સ્પટ પ્રતીન રત્ન) આત્મનત્તના ઉપસ્થિતિ
 પ્રતિષ્ઠ તે ચૈતન્યપદ્મને આત્મસ્વપદ્મ ભાવપૂર્વક સ્મરણ કરું
 જે ચૈતન્યપદ્મને આત્મસ્વપદ્મ આત્મા આત્મસ્વ
 પ્રાણીઓની-શુદ્ધિનિષ્ઠે રક્ષણની-શાનની-શક્તિ આપે છે. ।

પ્રાતઃસ્થભક્તે કર્તા પત્ની તે યોગીએ આખો દિવસ રેત
 અતઃકરણને કેવાં નિશ્ચયગુણાખ્યાનો સંભવ કરશે ભોક્ષે તે રહે છે.—

આત્માથી વ્યતિરેક જણવો. જગતમાં હું એવે રૂપે આત્માનું જાન થાય છે, પણ તે વેલા સ્વપ્નનું કે સુષુપ્તિનું જાન થતું નથી, સ્વપ્નમાં હું એવે રૂપે આત્માનું જાન હોય છે, પણ તે વેલા જગતનું કે સુષુપ્તિનું જાન હોતું નથી, સુષુપ્તિમાં હું એવી રીતે આત્માનું અરપટ જાન હોય છે, પણ તે વેલા જગતનું કે સ્વપ્નનું જાન હોતું નથી, અને આત્માકાર વૃત્તિમાં આત્માનું સ્પષ્ટ જાન હોય છે, પણ તે વેલા જગત, સ્વપ્ન કે સુષુપ્તિ હોતા નથી. આવી રીતે સર્વ અવસ્થાઓમાં હોવારૂપ આત્માના અન્વયનો ને તે ત્રણે અવસ્થાઓના આત્મામાં ન હોવારૂપ વ્યતિરેકનો વિચાર કરવાથી એક ને અસંગાદિસ્વભાવવાળા આત્માનું જાન થાય છે. ૪

હવે યોગીએ યોતાના અજ્ઞાનરૂપ શયનસ્થાનનો પારિભાગ કવી રીતે કરવો તે કહે છે:—

જ્ઞાનાજ્ઞાનવિલાસોડ્ય જ્ઞાનાજ્ઞાનેત્ર શામ્યતિ ।

જ્ઞાનાજ્ઞાને પરિત્યજ્ય જ્ઞાનમેવાવશિષ્યતે ॥ ૨ ॥

આ જ્ઞાનનો ને અજ્ઞાનનો વિલાસ જ્ઞાનવડે ને અજ્ઞાનવડે શાંત થાય છે. જ્ઞાનનો ને અજ્ઞાનનો પરિભાગ કરીને જ્ઞાનજ અવશેષ રહે છે.

આ દૃશ્ય પ્રપંચ જગતસ્વપ્નરૂપ જ્ઞાનના ને સુષુપ્તિરૂપ અજ્ઞાનના કાર્યરૂપ છે. તે આત્માના સાક્ષાત્કારવડે ને દૃશ્યના મિથ્યાપણાનાં નિશ્ચયરૂપ તેના અજ્ઞાનવડે નિવૃત્ત થાય છે. આત્માના સાક્ષાત્કારવાળી વૃત્તિરૂપ જ્ઞાનનો ને દૃશ્યના મિથ્યાપણાનો નિશ્ચય કરનારી વૃત્તિરૂપ અજ્ઞાનનો પરિભાગ કરવાથી નિરુપાધિક જ્ઞાનજ બાકી રહે છે. ૫

હવે યોગીઓના ચૈયને વર્ણવે છે:—

ગલિનો દેહો દેહી ચાત્યન્તનિર્મલઃ ।

જિ જ્ઞાત્વા શૌચમેતત્મચક્ષતે ॥ ૩ ॥

મનુષ્યના ચિત્તની પ્રસન્નતા વધારનારા પ્રાતઃકાલમાં જાગ્રત્
યત્ન હું આ સર્વ દશ્યના વિવર્તોપાદાનકારણરૂપ ને સ્વયંપ્રકાશ (કાષ્ઠનો
વિષય થયા વિના સ્પષ્ટ પ્રતીત થનાર) આત્મતત્ત્વના ઉપનિષદોમાં
પ્રસિદ્ધ તે ચૈતન્યસ્વરૂપનું ને આનંદસ્વરૂપનું ભાવપૂર્વક સ્મરણ કરું છું.
જે ચૈતન્યસ્વરૂપવાળા ને આનંદસ્વરૂપવાળા આત્મા આપણી-સર્વ
પ્રાણીઓની-શુદ્ધિશક્તિઓને સ્ફુરણની-જ્ઞાનની-શક્તિ આપે છે. ૩

પ્રાતઃસ્મરણ કર્યા પછી તે યોગીએ આખો દિવસ પોતાના
અંતઃકરણને કેવા નિયમવાળું રાખવાનો સંકલ્પ કરવો જોઈએ તે કહે છે:—

અન્વયવ્યતિરેકાભ્યાં જાગ્રત્સ્વપ્નસુષુપ્તિષુ ।

યદેકં કેવલં જ્ઞાનં તદેવાહં પરં વૃદ્ધત્ ॥ ૪ ॥

જાગ્રત્, સ્વપ્ન ને સુષુપ્તિમાં અન્વયવડે ને વ્યતિરેકવડે જે
એક, અસંગ, ચૈતન્યરૂપ, પર ને નિરતિરાગવ્યાપક છે તેજ હું છું.

અંતઃકરણની જાગ્રદવસ્થા, સ્વપ્નાવસ્થા ને સુષુપ્તવસ્થામાં અન્વય-
વડે ને વ્યતિરેકવડે વિચાર કરતાં જે એક, અસંગ, ચૈતન્યરૂપ, માયાનાં
કાર્યોથી ને માયાથી વધારે સૂક્ષ્મ ને વ્યાપક, તથા સર્વથી વધારે
વ્યાપક તત્ત્વ છે, તે તત્ત્વજ હું છું, દેહાદિ હું નથી. અંતઃકરણની જે
અવસ્થામાં અંતઃકરણ ઇન્દ્રિયોદ્ધારા બહારના વ્યાવહારિક પદાર્થોના
અનુભવ કરે તે અવસ્થાને જાગ્રત્, જે અવસ્થામાં અંતઃકરણ શરીરની
અંતર રહેલી કિનાનાડીમાં મનોમય પદાર્થોને અનુભવે તે અવસ્થાને
સ્વપ્ન, ને જે અવસ્થામાં અંતઃકરણ પોતાના ઉપાદાનધારણરૂપ અજ્ઞાનના
અંશમાં વિલીન થઈ જાય તે અવસ્થાને સુષુપ્તિ કહેવામાં આવે છે.
આત્માનું તે ત્રણે અવસ્થામાં હોવું તે તે અવસ્થાઓમાં આત્માનો અન્વય
ને એ ત્રણે અવસ્થાઓનું આત્મામાં ન હોવું તે તે ત્રણે અવસ્થાઓનો

આત્માથી વ્યતિરેક જાણવો. જાગૃતમાં હું એવે રૂપે આત્માનું જ્ઞાન થાય છે, પણ તે વેલા સ્વપ્નનું કે સુષુપ્તિનું જ્ઞાન થતું નથી, સ્વપ્નમાં હું એવે રૂપે આત્માનું જ્ઞાન હોય છે, પણ તે વેલા જાગૃતનું કે સુષુપ્તિનું જ્ઞાન હોતું નથી, સુષુપ્તિમાં હું એવી રીતે આત્માનું અસ્પષ્ટ જ્ઞાન હોય છે. પણ તે વેલા જાગૃતનું કે સ્વપ્નનું જ્ઞાન હોતું નથી, અને આત્માકાર-વૃત્તિમાં આત્માનું સ્પષ્ટ જ્ઞાન હોય છે, પણ તે વેલા જાગૃત, સ્વપ્ન કે સુષુપ્તિ હોતાં નથી. 'આવી રીતે સર્વ અવસ્થાઓમાં હોવારૂપ આત્માના અન્વયનો ને તે ત્રણે અવસ્થાઓના આત્મામાં ન હોવારૂપ વ્યતિરેકનો વિચાર કરવાથી એક ને અસંગાદિસ્વભાવવાળા આત્માનું જ્ઞાન થાય છે. ૪ હવે યોગીએ પોતાના અજ્ઞાનરૂપ શયનસ્થાનનો પારિત્યાગ કેવી રીતે કરવો તે કહે છે:—

જ્ઞાનાજ્ઞાનવિલાસોઽયં જ્ઞાનાજ્ઞાનેન શામ્યતિ ।

જ્ઞાનાજ્ઞાને પરિત્યજ્ય જ્ઞાનમેવાવશિષ્યતે ॥ ૨ ॥

આ જ્ઞાનનો ને અજ્ઞાનનો વિલાસ જ્ઞાનવડે ને અજ્ઞાન-વડે શાંત થાય છે. જ્ઞાનનો ને અજ્ઞાનનો પરિત્યાગ કરીને જ્ઞાનજ અવશેષ રહે છે.

આ દૃશ્ય પ્રપંચ જાગૃતસ્વપ્નરૂપ જ્ઞાનના ને સુષુપ્તિરૂપ અજ્ઞાનના કાર્પણ છે. તે આત્માના સાક્ષાત્કારવડે ને દૃશ્યના મિથ્યાપણાના નિશ્ચયરૂપ તેના અજ્ઞાનવડે નિવૃત્ત થાય છે. આત્માના સાક્ષાત્કારવાળી વૃત્તિરૂપ જ્ઞાનનો ને દૃશ્યના મિથ્યાપણાનો નિશ્ચય કરનારી વૃત્તિરૂપ અજ્ઞાનનો પરિત્યાગ કરવાથી નિરુપાધિક જ્ઞાનજ બાકી રહે છે. ૫

હવે યોગીઓના ચૌચતે વર્ણવે છે:—

અત્યન્તમલિનો દેહો દેહી ચાત્યન્તનિર્મલઃ ।

અસંગોઽહમિતિ જ્ઞાત્વા શૌચમેતત્પ્રચક્ષતે ॥ ૩ ॥

સ્થૂલશરીર બહુજ અપવિત્ર છે, ને આત્મા બહુજ પવિત્ર છે, તથા હું અસંગ છું, એમ જાણીને રહેવું આને યોગીઓ શૌચ કહે છે.

પ્રતીત થતું સ્થૂલશરીર મલ, મૂત્ર ને રુધિરાદિ અપવિત્ર પદાર્થોના સમૂહરૂપ હોવાથી અત્યંતગદિન છે, અને આત્મા અસંગ ને સચ્ચિદાનંદાદિસ્વભાવવાળો હોવાથી પરમપવિત્ર છે. અસંગસ્વભાવવાળો પરમપવિત્ર આત્મા હું છું એમ જાણી દેહાદિમાંથી હુંપણીની છુદ્ધિ મૂકી દેવી આ વાસ્તવિક શૌચ-મલમૂત્રના લાગતી ક્રિયા-છે એમ યોગીઓ કહે છે. ૬

હવે યોગીઓના સ્નાનનું સ્વરૂપ કહે છે:—

મનમનો મીનવચ્ચિત્યં ક્રીડત્યાનન્દવારિણી ।

સુસ્નાતસ્તેન પૂતાત્મા સમ્યગ્વિજ્ઞાનવારિણા ॥ ૭ ॥

મારું મન માછલાની જેમ નિત્ય સુખસાગરમાં ફીડા કરે છે. તે યથાર્થવિજ્ઞાનરૂપ જલવડે હું સારી રીતે સ્નાન કરેલો છું તેથી પવિત્રસ્વરૂપવાળો છું.

મારું અંતઃકરણ સમુદ્રમાં રમત કરનારા માછલાની જેમ સર્વદા આનંદસાગરમાં-ધ્વજમાં-રમત કરે છે. જલના યથાર્થઅનુભવરૂપ જલવડે મેં અવિદ્યારૂપ મેલ નીકળી જાય એવી રીતે સ્નાન કરેલું છે, તેથી હું મારા પવિત્રસ્વરૂપના અનુભવવાળો થયો છું. ૭

નીચેના શ્લોકમાં યોગીઓના અધર્મર્પણનું નિરૂપણ કરે છે:—

અયાઘર્મર્પણં કુર્યાત્ પ્રાણાપાનનિરોધતઃ ।

મનઃ પૂર્ણે સમાધાય મગ્નકુંભો યથાર્ણવે ॥ ૮ ॥

ઉપર કહેલું સ્નાન કર્યા પછી પ્રાણને અને અપાનને રોકવારૂપ અધર્મર્પણ કરે. જેમ સમુદ્રમાં કુંભેલો ઘડો રહે તેમ મનને પૂર્ણમાં સારી રીતે સ્થિર કરીને રહે.

પૂર્વે કહેલું સ્નાન કર્યા પછી તે યોગી ભિર્વગતિવાળા પ્રાણના વેગને ને અગ્રગતિવાળા અર્પાનપ્રાણના વેગને રોકવારૂપ અંતઃકરણના મલિનસંસ્કારોને બાળી નાંખનારી અધમર્ષણુનામની ક્રિયા કરે. જેમ સમુદ્રમાં કુખેલો ધડો સ્થિર રહે છે તેમ યોગીએ પોતાના મનને સર્વ-બ્યાપક બ્રહ્મમાં સારી રીતે સ્થાપન કરીને સ્થિર રહેવું જોઈએ. મનને બ્રહ્મમાં નિમગ્ન કરી પ્રાણાપાનનો નિરોધ કરવો તેને અહીં અધમર્ષણુ કહેલું છે. ૮

હવે યોગીઓની સંધ્યાનું સ્વરૂપ કહે છે:—

લયવિક્ષેપયોઃ સન્ધૌ મનસ્તત્ર નિરામિપમ્ ।

त सन्धिः साधितो येन स मुक्तो नात्र संशयः ॥ ९ ॥

લયનો ને વિક્ષેપનો જે સંધિ છે તે સંધિમાં મન માંસરહિત (વિષયરહિત) છે. તે સંધિ જોણે સિદ્ધ કર્યો છે તે મુક્ત છે એમાં સંશય નથી.

વૃત્તિના લયની ને વૃત્તિની હિત્વૃત્તિની વચ્ચે વૃત્તિનો સંધિ કહેવાય છે. તે સંધિ બ્રહ્મરૂપ છે. તે સંધિરૂપ બ્રહ્મમાં મન અંતરના બહારના વિષયોરૂપ માંસના આહારથી રહિત હોય છે, અર્થાત્ તેની નિરાલસ્ય સ્થિતિ હોય છે. તે બ્રહ્મરૂપ સંધિનો અભ્યાસવડે જોણે અનુભવ કર્યો છે તે પુરુષ સંસારથી ને તેના કારણ અઘાનથી મોક્ષનો યોગી છે તેમાં શંકા નથી. ૯

આ યોગીના જપનું સ્વરૂપ કહે છે:—

सर्वत्र प्राणिनां देहे जपो भवति सर्वदा ।

हंसः सोहमिति ज्ञात्वा सर्ववन्धैः प्रमुच्यते ॥ १० ॥

‘ હવે આવા યોગીના અગ્નિહોત્રનું નિરૂપણ કરું છું—

આત્મનિ સ્વપ્રકાશેઽયૌ ચિચમેકાદ્વિત્તિ સિપેત્ ।

અગ્નિહોત્રી સ વિજ્ઞેય ઇતરે નામધારકાઃ ॥ ૧૨ ॥

સ્વયંપ્રકાશ આત્મરૂપ અગ્નિમાં જે ચિત્તરૂપ એક

આહુતિને હોમે તે અગ્નિહોત્રી બાણવો, બીજા નામધારકો છે.

નિરંતર સ્વતઃશોનસ્વભાવવાળા આત્મરૂપ અસૌકિક અગ્નિમાં જે

યોગી, આ સર્વ દૃશ્યને કદંબી તેમાં રાગદ્વેષ કરી જીવને બહુ દુઃખી કરે

છે તે ચિત્તરૂપ એક અસૌકિક આહુતિને હોમે છે,—આત્મામાં તેનો

બાધ કરે છે, તેજ યોગી વાસ્તવિક અગ્નિહોત્રી બાણવો, બીજા લૌકિક

અગ્નિહોત્રવાળાઓ તો માત્ર અગ્નિહોત્રો એવું નામ ધારણ કરનારા છે. ૧૨

આ યોગીના દેવદેવાલયને તથા તેમના દેવપૂજનને કહે છે:—

દેહો દેવાલયં પ્રોક્તો દેહી દેવો નિરંજનઃ ।

અર્ચિતઃ સર્વભાયેન સ્વાનુભૂત્યા વિરાજતે ॥ ૧૩ ॥

શરીરને દેવળ કહ્યું છે, ને આત્માને નિરંજન દેવ કહ્યા

છે. તે દેવ સર્વભાવવડે પૂજાયા છતાં સ્વાનુભવવડે વિરાજે છે.

પાંચ સ્થૂળમૂર્તીના કાર્યરૂપ આ સ્થૂળશરીરને સાત્ત્વમાં દેવમંદિર

છે, અને તેમાં રહેલા આત્માને સત્સાત્ત્વમાં અવિદ્યારૂપ મલિનતાથી

સ્વયંપ્રકાશ દેવ કહેલા છે. તે અવિદ્યારહિત દેવ યોગીઓવડે

પૂજાયા છતાં પોતાના અનુભવવડે શોભે છે.—

પ્રાણીઓના શરીરમાં સર્વત્ર સર્વદા "હંસઃ" વા "સોહં" (હું તે વા તે હું) આ જપ થાય છે. તેને અનુભવીને યોગી સર્વ બંધોથી સારી રીતે મોકળો થાય છે.

સર્વ પ્રાણીઓનાં શરીરમાં સર્વ સ્થલે સર્વ સમયમાં ઉચ્છ્વાસની સાથે હું ને શ્વાસની સાથે સ્વઃ અથવા તેને ઊલટાવીએ તો શ્વાસની સાથે સો ને ઉચ્છ્વાસની સાથે હું એવું ઉચ્ચારણ સ્વાભાવિકરીતે થયાં કરે છે. હંસઃ વા સોહં (હું તે પરમાત્મા હું, વા તે પરમાત્મા હું હું,) એ જપને અનુભવવડે જ યોગી જાણે છે તે બ્રહ્મજ્ઞાનવડે સંસારનાં સર્વ બંધોથી સારી રીતે મોકળો થાય છે. હંસઃ તે - અહં સઃતું હુંકું ૩૫ છે. ૧૦

હવે યોગીના તર્પણનું વર્ણન કરે છે:—

તર્પણં સ્વસુखेनैव स्वेन्द्रियाणां प्रतर्पणम् ।

મનસા મન આલોક્ય સ્વયમાત્મા પ્રકાશતે ॥ ૧૧ ॥

આત્માના આનંદવડેજ પોતાની ઇન્દ્રિયોને સારી રીતે તૃપ્ત કરવી તે યોગીઓનું તર્પણ છે. મનવડે મનને જોધને આત્મા પોતે પ્રકાશે છે.

આત્માના પરમાનંદસ્વભાવવડેજ પોતાની ઓનાદિ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોને પરિપૂર્ણ તૃપ્ત કરવી તે યોગીઓનું તર્પણ છે. પોતાના પવિત્ર ને એકાગ્ર અંતઃકરણવડે અંતઃકરણના અધિજ્ઞાનરૂપ આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરીને તેને તે પરમાનંદવડે પરિતૃપ્ત કરવું તે પણ તર્પણ છે. આ તર્પણ વડે આત્મા પોતે પ્રકાશે છે, ઇન્દ્રિયોને તથા અંતઃકરણને બહારના વિષયોના સેવનથી કદીપણ તૃપ્તિ થતી નથી, પણ આત્માના આનંદનો અનુભવ થવાથીજ તેમને તૃપ્તિ થાય છે, માટે મુમુક્ષુ યોગીને આ તર્પણ કર્તાવ્ય છે. ૧૧

હવે આવા યોગીના અગ્નિહોત્રનું નિરૂપણ કરું છું:—

૧. આત્મનિ સ્વપ્રકાશેઽયૌ ચિત્તમેકાદ્રુતિં ક્ષિપેત્ ।

અગ્નિહોત્રી સ વિજ્ઞેય ઇતરે નામધારકાઃ ॥ ૧૨ ॥

સ્વયંપ્રકાશ આત્મરૂપ અગ્નિમાં જે ચિત્તરૂપ એક આદ્રુતિને હોમે તે અગ્નિહોત્રી બન્યો, બીજા નામધારકો છે.

નિરંતર સ્વતઃજ્ઞાનસ્વભાવવાળા આત્મરૂપ અલૌકિક અગ્નિમાં જે યોગી, આ સર્વ દશ્યને કદંબી તેમાં રાગદ્વેષ કરી જીવને બહુ દુઃખી કરે છે તે ચિત્તરૂપ એક અલૌકિક આદ્રુતિને હોમે છે,—આત્મામાં તેનો બાધ કરે છે, તેજ યોગી વાસ્તવિક અગ્નિહોત્રી બન્યો, બીજા લૌકિક અગ્નિહોત્રવાળાઓ તો માત્ર અગ્નિહોત્રી એવું નામ ધારણ કરનારા છે. ૧૨

આ યોગીના દેવદેવાસયને તથા તેમના દેવપૂજનને કહે છે:—

દેહો વેવાલયં પ્રોક્તો દેહી દેવો નિરંજનઃ ।

અર્ચિતઃ સર્વભાવેન સ્વાનુભૂત્યા વિરાજતે ॥ ૧૩ ॥

શરીરને દેવળ કહ્યું છે, ને આત્માને નિરંજન દેવ કહ્યો છે. તે દેવ સર્વભાવવડે પૂજાયા છતાં સ્વાનુભવવડે વિરાજે છે.

પાંચ સ્પૃશ્યભૂતોના કાર્ષ્ણ્ય આ સ્પૃશ્યશરીરને શાસ્ત્રમાં દેવમંદિર કહ્યું છે, અને તેમાં રહેલા આત્માને સવશાસ્ત્રમાં અવિદ્યારૂપ મહિનતાથી રહિત સ્વયંપ્રકાશ દેવ કહેલા છે. તે અવિદ્યારહિત દેવ યોગીઓવડે સર્વભાવથી પૂજાયા છતાં પોતાના અનુભવવડે શામે છે,—

આત્મા સ્વાનુભવથી બિજા તત્ત્વ નથી એમ બન્યા છે. ૧૩

યોગીના સ્વાધ્યાયના, ધ્યાનના તથા સાક્ષાત્કારના સ્વરૂપને કહે છે:—

મૌનં સ્વાધ્યાયો ધ્યાનં ધ્યેયવ્રજ્ઞાનુચિન્તનમ્ ।

જ્ઞાનેનેતિ તથોઃ સમ્યગ્નિષેધાન્તમદર્શનમ્ ॥ ૧૪ ॥

પ્રાણીઓના શરીરમાં સર્વત્ર સર્વદા "હંસઃ" વા "સોહં"
(હું તે વા તે હું) આ જપ થાય છે. તેને અનુભવીને યોગી
સર્વ બંધોથી સારી રીતે મોકળો થાય છે.

સર્વ પ્રાણીઓનાં શરીરમાં સર્વ સ્થલે સર્વ સમયમાં ઉચ્છ્વાસની
સાથે હું ને શ્વાસની સાથે સઃ અથવા તેને ઊઘટાવીએ તો શ્વાસની
સાથે સો ને ઉચ્છ્વાસની સાથે હું એવું ઉચ્ચારણુ સ્વાભાવિકરીતે થયાં
કરે છે. હંસઃ વા સોહં (હું તે પરમાત્મા છું, વા તે પરમાત્મા
હું છું,) એ જપને અનુભવવડે જો યોગી જાણે છે તે બ્રહ્માનંદે સંસારનાં
સર્વ બંધોથી સારી રીતે મોકળો થાય છે. હંસઃ તે અહં સઃતું
હુંકં ૩૫ છે. ૧૦

હવે યોગીના તર્પણનું વર્ણન કરે છે:—

તર્પણં સ્વચ્છત્વેનૈવ સ્વેન્દ્રિયાણાં પ્રતર્પણમ્ ।

મનસા મન આલોક્ય સ્વયમાત્મા પ્રકાશતે ॥ ૧૧ ॥

આત્માના આનંદવડેજ પોતાની ઇન્દ્રિયોને સારી રીતે
તૃપ્ત કરવી તે યોગીઓનું તર્પણુ છે. મનવડે મનને જોધને
આત્મા પોતે પ્રકાશે છે.

આત્માના પરમાનંદસ્વાવડેજ પોતાની શ્રોત્રાદિ પાંચ જાનેન્દ્રિયોને
પરિપૂર્ણ તૃપ્ત કરવી તે યોગીઓનું તર્પણુ છે. પોતાના પવિત્ર ને
એકાગ્ર અંતઃકરણવડે અંતઃકરણના અધિગ્રાહનરૂપ આત્માનો સાક્ષાત્કાર
કરીને તેને તે પરમાનંદવડે પરિતૃપ્ત કરવું તે પણ તર્પણુ છે. આ તર્પણુ-
વડે આત્મા પોતે પ્રકાશે છે, ઇન્દ્રિયોને તથા અંતઃકરણને બહારના
વિષયોના સેવનથી કદીપણુ તૃપ્તિ થતી નથી, પણ આત્માના આનંદનો
અનુભવ થવાથીજ તેમને તૃપ્તિ થાય છે, માટે મુમુક્ષુ યોગીને આ
તર્પણુ કર્તવ્ય છે. ૧૧

હવે આવા યોગીના અગ્નિહોત્રનું નિરૂપણ કરે છે.—

આત્મનિ સ્વપ્રકાશેઽમૌ ચિત્તમેકાહુતિં ક્ષિપેત્ ।

અગ્નિહોત્રી સ વિજ્ઞેય ઇતરે નામધારકાઃ ॥ ૧૨ ॥

સ્વયંપ્રકાશ આત્મરૂપ અગ્નિમાં જે ચિત્તરૂપ એક આહુતિને હોમે તે અગ્નિહોત્રી જાણવો, ખીજા નામધારકો છે.

નિરંતર સ્વતઃસાનસ્વભાવવાળા આત્મરૂપ અસૌકિક અગ્નિમાં જે યોગી, આ સર્વ દૃશ્યને કદાપી તેમાં રાગદ્વેષ કરી જીવને બહુ દુઃખી કરે છે તે ચિત્તરૂપ એક અસૌકિક આહુતિને હોમે છે,—આત્મામાં તેના બાધ કરે છે, તેજ યોગી વાસ્તવિક અગ્નિહોત્રી જાણવો, ખીજા સૌકિક અગ્નિહોત્રવાળાઓ તો માત્ર અગ્નિહોત્રી એવું નામ ધારણ કરનારા છે. ૧૨

આ યોગીના દેવદેવાલયને તથા તેમના દેવપૂજનને કહે છે:—

દેહો દેવાલયં પ્રોક્તો દેહી દેવો નિરંજનઃ ।

અર્ચિતઃ સર્વભાવેન સ્વાનુભૂત્યા વિરાજતે ॥ ૧૩ ॥

શરીરને દેવળ કહ્યું છે, ને આત્માને નિરંજન દેવ કહ્યા છે. તે દેવ સર્વભાવવડે પૂજાયા છતાં સ્વાનુભવવડે વિરાજે છે.

પાંચ સ્થૂલભૂતાના કાર્યરૂપ આ સ્થૂલશરીરને શાસ્ત્રમાં દેવમંદિર કહ્યું છે, અને તેમાં રહેલા આત્માને સતશાસ્ત્રમાં અવિદ્યારૂપ મહિનતાથી રહિત સ્વયંપ્રકાશ દેવ કહેલા છે. તે અવિદ્યારહિત દેવ યોગીઓવડે સર્વભાવથી પૂજાયા છતાં યોગીના અનુભવવડે શોભે છે,—

આત્મા સ્વાનુભવથી ભિન્ન તત્ત્વ નથી એમ જણાય છે. ૧૩

યોગીના સ્વાધ્યાયના, ધ્યાનના તથા સાક્ષાત્કારના સ્વરૂપને કહે છે.—

મૌનં સ્વાધ્યાયો ધ્યાનં ધ્યેયવ્રહ્માનુચિન્તનમ્ ।

જ્ઞાનેનેતિ તયોઃ સમ્યગ્નિવેદ્યાન્તપ્રદર્શનમ્ ॥ ૧૪-॥

મૌન સ્વાધ્યાય છે, ધ્યાન કરવાયોગ્ય બ્રહ્મનું વારંવાર ચિંતન ધ્યાન છે, ને જ્ઞાનવડે તે ઝંનેના યથાર્થનિષેધના અવધિનો સાક્ષાત્કાર છે.

વાણીનો નિરોધ સેવો વા તૂણીભાવને પામવું એ શામ્ભુ સાર્યઅધ્યયન છે, ધ્યાન કરવાયોગ્ય પરમતત્ત્વમાં વારંવાર યોતાના મનને જોડવું એ ધ્યાન છે, અને પરમતત્ત્વના અનુભવવડે યોગીને વાણીના તથા મનના વા મૌનના તથા ધ્યાનના યથાર્થનિષેધના અવધિ-
૩૫ બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. ૧૪

હવે યોગીના ભોજનને વા ભોજને વર્ણવે છે:—

અતીતાનાગતં કિંચિન્ન સ્મરામિ ન ચિન્તયે ।

રાગદ્વેપં વિના પ્રાપ્તં મુંજામ્યન્ન શુભાશુભમ્ ॥ ૧૫ ॥

હું ભૂતકાલનું કાંઈ પણ સ્મરણ કરતો નથી, ન ભવિષ્યનું કાંઈ ચિંતન કરતો નથી. અહીં પ્રાપ્ત થયેલા શુભાશુભને હું રાગદ્વેષવિના ભોગવું છું.

આત્માનું નિર્વેપપણ વિચારી હું ભૂતકાલમાં પ્રાપ્ત થયેલા ભોજનનું કે ભોગવેલા ભોગોનું કાંઈ પણ સ્મરણ કરતો નથી, અને ભવિષ્યમાં મળવાના ભોજનનો કે પ્રાપ્ત થવાના વિષયોનો કાંઈ પણ વિચાર કરતો નથી મારા પ્રારબ્ધકર્માનુસાર મને અહીં મળેલા ઉત્તમ કે કનિષ્ઠ ભોજનનો વા શબ્દાદિ વિષયોનો રાગદ્વેષરહિત અંતઃકરણવડે પ્રારબ્ધકર્મની નિવૃત્તિ કરવામાટે હું ઉપભોગ કરું છું. ૧૫

હવે સંન્યાસનું તથા લાગનું સ્વરૂપ કહે છે:—

હઠાભ્યાસો હિ સંન્યાસો નૈવ કાપાયવાસસા ।

નાહં દેહોઽહમાત્મેતિ નિશ્ચયો ન્યાસલક્ષણમ્ ॥ ૧૬ ॥

હઠાવ્યાસજ સંન્યાસ છે, ભગવાં વસવડે નહિજ. હું દેહ નથી, હું આત્મા છું, એવો નિશ્ચય તે ત્યાગર્તુ લક્ષણ છે.

ઉર્ધ્વગતિવાળા પ્રાણને તથા અધોગતિવાળા અપાનને પ્રાણાયામ-વડે એકત્ર કરવાનો અભ્યાસ કરવો, તે દશ્યમાં રહેલો રાગ સ્મરવો, તેજ વાસ્તવિક સંન્યાસ છે, અંતઃકરણની યોગ્યતાવિના માત્ર ભગવાં વસ્ત્રો ધારણ કરી સેવાં તેવડે વાસ્તવિક સંન્યાસ થતો નથીજ. હું આ સ્પૃહ-શરીર નથી, પણ બ્રહ્મથી અભિન્ન આત્મા છું. આવો નિશ્ચય કરી દશ્યને મનમાંથી કાઢી નાંખવું તે વાસ્તવિક સાગર્તુ સ્વરૂપ છે. ૧૬ દાનના તથા વૈગમ્યના અવધિનું લક્ષણ જણાવે છે:—

અમયં સર્વભૂતાનાં દાનમાહુર્મનીપિણઃ ।

નિજાનન્દે સ્પૃહા નાન્યદ્વૈરાગ્યસ્યાવધિર્મતઃ ॥ ૧૭ ॥

સર્વપ્રાણીઓને અભય આપવું તેને શ્રાદ્ધમાનો દાન કહે છે, અને નિજાનંદમાં સ્પૃહા, બીજામાં નહિ, તે વૈરાગ્યનો અવધિ માનેલો છે.

અભયરૂપ બ્રહ્મના ઉપદેશવડે અધિકારી સર્વપ્રાણીઓને અભયરૂપ બ્રહ્મમાં સ્થિર કરવાં તેને શુદ્ધિમાનો વાસ્તવિક દાન કહે છે. અનાદિનું દાન તે ગૌણ દાન છે. નિરુપાધિક નિરવધિ ને સ્વાધીન આત્માનંદમાંજ માત્ર સ્પૃહા, પણ શબ્દાદિ વિષયોમાં તથા તેનાં ઉપકરણોમાં સ્પૃહા નહિ, તેને વિક્ષાનોએ વૈરાગ્યનો છેડો માનેલો છે. ૧૭

હવે આત્મસાક્ષાત્કારનાં સમીપનાં ત્રણ સાધનો વર્ણવે છે:—

વેદાન્તશ્રવણં કુર્યાત્ મનનં ચોપપત્તિમિઃ ।

યોગેનાભ્યસનં નિત્યં તતો દર્શનમાત્મનઃ ॥ ૧૮ ॥

વેદાંતનું અવણુ કરે, શુક્તિઓવડે તેનું મનન કરે, અને યોગ-
વડે નિત્ય તેનો અભ્યાસ કરે, તેથી આત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય છે.

મુમુક્ષુ પ્રથમ વિવેક, વૈરાગ્ય, શમાદિ છ સંપત્તિ ને તીવ્રમુમુક્ષુતા
પ્રાપ્ત કરી પછી ઓનિય ને સ્વલ્પનિષ્ઠ સદ્ગુરુની પાસેથી ઉપનિષદાદિનું
બ્યાદરપૂર્વક અવણુ કરે, પછી ભેદનો બાધ કરીને અભેદને સિદ્ધ કરવાની
શુક્તિઓવડે એકાંતમાં સ્વસ્થમને તે સાંભળેલા વિષયનું મનન કરે,
પશ્ચાત્ પોતાના ચિત્તને સ્વલ્પમાં એકાગ્ર કરવાનો નિત્ય અભ્યાસ કરે.
આ સાધનોવડે મુમુક્ષુને આત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. ૧૮

યોગ્ય અંતઃકરણવાળાને આત્માનો સાક્ષાત્કાર પોતાના સદ્ગુરુની
શબ્દથીજ થાય છે એમ જણાવે છે:—

શબ્દશક્તેરચિન્ત્યત્વાચ્છાન્દાદેવાપરોક્ષધીઃ ।

પ્રમુક્તપુરુષો યદ્વચ્છન્દેનૈવાનુવુદ્ધ્યતે ॥ ૧૯ ॥

શબ્દની શક્તિના અચિન્ત્યપણાથી શબ્દથીજ અપરોક્ષ-
જ્ઞાન થાય છે. જેમ સૂતેલો મનુષ્ય શબ્દવડેજ જાગ્રત્ થાય છે તેમ.

શબ્દનું સામર્થ્ય મનુષ્યથી ન ચિત્તથી શક્ય એવું છે. સર્વ અગ્રાત
વસ્તુઓનું જ્ઞાન શબ્દવડે મેળવાય છે. શબ્દમાં રહેલી અચિન્ત્યશક્તિના
પ્રભાવથી પોતાના સદ્ગુરુએ ઉપદેશેલા “તત્ત્વમસિ”-તે સ્વલ્પ વું
છે-પણાદિ શબ્દોથીજ પવિત્ર ને એકાગ્ર અંતઃકરણવાળા, સદ્ગુરુની
ભક્તિવાળા ને વેદાંતના સંસ્કારયુક્ત હૃદયવાળા જિજ્ઞાસુને આત્માનું
અપરોક્ષજ્ઞાન થાય છે. જેમ ધાટી નિદ્રામાં પડેલો મનુષ્ય તેનું નામ
લઈને બોલાવવાથી જાગે છે તેમ અનાદિસત્થી અવિદ્યારૂપ ધાટી
નિદ્રામાં પડેલો મનુષ્ય સદ્ગુરુના મહાવાક્યરૂપ શબ્દોથીજ આત્મસ્વરૂપમાં
જાગ્રત્ થાય છે. ૧૯

વિક્ષેપરૂપ ધર્મવાળું મન ને નિશ્ચયરૂપ ધર્મવાળા બુદ્ધિ પણ વિકારી, વિનાશી ને દશ્ય હોવાથી તારું વાસ્તવિક સ્વરૂપ નથી, તું તો તે સર્વથી વિલક્ષણ અર્થાત્ અવિકારી, અવિનાશી ને સર્વ દશ્યનો દ્રષ્ટા છે. ૨૧

તારું વાસ્તવિક સ્વરૂપ તો આવું છે એમ કહે છે:—

વિશુદ્ધં કેવલં જ્ઞાનં નિર્વિશેષં નિરંજનમ્ ॥

યદેકં પરમાનંદં તત્ત્વમસ્યદ્વયં પરમ્ ॥ ૨૨ ॥

જે અત્યંતશુદ્ધ, કેવલ ચૈતન્ય, વિશેષોથી રહિત, અવિદ્યારૂપ અંજનથી રહિત, એક, પરમાનંદ, અદ્વય ને પર છે, તે તું છે.

જે બ્રહ્મ માયા ને માયાનાં કાર્યોથી અત્યંતરહિત, સર્વસંગથી રહિત, સર્વદા ચિદ્રૂપ, નામ રૂપ જાતિ ને ક્રિયા આદિ વિશેષોથી રહિત, અવિદ્યારૂપ મહિનતાથી રહિત, સંજાતીવાદિ ભેદથી રહિત, પરમાનંદસ્વરૂપ, અદ્વિતીય અને સુદ્ધમતમ તથા વ્યાપકતમ છે તે બ્રહ્મ તું છે. ૨૨

તું શબ્દોનો ને મનનો સાક્ષી છે એમ શ્રીસદ્ગુરુ કૃપા કરીને શિષ્યને ઉપદેશ કરે છે.—

શબ્દસ્પાદ્યન્તતે સિદ્ધે મનસોઽપિ તથૈવ ચ ।

મધ્યે સાક્ષિતયા નિત્યં તદેવ ત્વં ભ્રમં જહિ ॥ ૨૩ ॥

શબ્દોની ઉત્પત્તિ ને વિનાશ સિદ્ધ છે, મનમાં પણ તેમજ છે. મધ્યમાં સાક્ષીપણાવડે નિત્ય છે તેજ તું છે, બ્રાંતિ ત્યજ દે.

શબ્દ એ આકાશનો ગુણ છે. જ્યારે આકાશ ઉત્પત્તિવાળું તથા નાશવાળું છે ત્યારે તેનો ગુણ શબ્દ ઉત્પત્તિવાળો ને નાશવાળો હોય તેમાં શું આશ્ચર્ય? ક જ આદિ વર્ણરૂપ ને નગારા આદિના ધ્વનિરૂપ શબ્દોની ઉત્પત્તિ ને વિનાશ શાસ્ત્રી ને જ્ઞાનીઓના અનુભવથી સિદ્ધ છે. શબ્દનું સુદ્ધમરૂપ જોને રહેલ દેહમાં આવે છે તે આકાશની પડે આપેલિક-

અન્યની અપેક્ષાએ-નિલ લાગે હોય, પણ આત્માની ઘેરો નિરપેક્ષ નિલ નથી. અહીં શબ્દવડે વાણી સમજવી. વાણી જેમ ઉત્પત્તિનાશવાળી છે તેમ મન પણ ઉત્પત્તિનાશવાળું છે એમ સત્યાઓથી ને વિદ્વાનોના અનુભવથી સિદ્ધ છે. વળી જાગૃતમાં ને સ્વપ્નમાં વાણીની ને મનની ઉત્પત્તિ ને સુષુપ્તિમાં તેનો લય સૌને અનુભવસિદ્ધ હોવાથી પણ તે બંને ઉત્પત્તિનાશવાળાં સિદ્ધ થાય છે. આકાશાદિ પાંચ ભૂતોના મળેલા સત્વ-રુદ્ધના અંશમાંથી મનની ઉત્પત્તિ થાય છે, ને પ્રલયકાલે વા મોક્ષકાલે તેનો તેમાંજ લય થાય છે. વાણીની તથા મનની રિયતિ હોય ત્યારે અર્થાત્ તેના પ્રવૃત્તિગણમાં જે પરમતત્ત્વ સાક્ષીપણાવડે નિલ રહેલું છે તે પરમ-તત્ત્વજ હતું છે, દેહ, વાણી કે મન હતું નથી, માટે તેમાં તને હુંપણાની-આત્માની-બુદ્ધિ રહેતી હોય તો તે ભ્રાંતિનો ભાગ કર. ૨૩

હવે સ્થૂલશરીરાદિનો વિરાડાદિથી અભેદ છે એમ ઉપદેશ કરે છે:-

સ્થૂલવૈરાજયોરૈક્યં સૂક્ષ્મદૈરણ્યગર્મયોઃ ।

અજ્ઞાનમાયયોરૈક્યં પ્રત્યગ્વિજ્ઞાનપૂર્ણયોઃ ॥ ૨૪ ॥

સ્થૂલશરીરતું ને વિરાડના શરીરતું એકપણું છે, સૂક્ષ્મ-શરીરતું ને હિરણ્યગર્ભના શરીરતું એકપણું છે, અજ્ઞાનતું ને માયાતું એકપણું છે, અને પ્રત્યગાત્માતું ને અક્ષરતું એકપણું છે.

પ્રાણીઓનાં સ્થૂલશરીરોનો ને વિરાડજગતના શરીરનો અભેદ છે, કેમકે તે બંને પંચીકૃત પાંચ ભૂતોનાં બનેલાં છે; પ્રાણીઓનાં સૂક્ષ્મ-શરીરોનો ને હિરણ્યગર્ભજગતના શરીરનો અભેદ છે, કેમકે તે બંને અપંચીકૃત પાંચ ભૂતોનાં બનેલાં છે; અજ્ઞાન ને માયાનો અભેદ છે, કેમકે અજ્ઞાન જીવોનાં સૂક્ષ્મસ્થૂલશરીરોનું કારણ છે, ને માયા શ્રીકૃષ્ણના સૂક્ષ્મ તથા સ્થૂલશરીરનું કારણ છે; અને અંતરાત્મા ને બ્રહ્મનો અભેદ છે, કેમકે

તે બંને કારણ, મુક્તિ ને સ્થૂલ એ ત્રણે પ્રકારના ઉપાધિથી રહિત શુદ્ધ છે. શરીરના અભેદના કથનવડે તેમના અભિમાનીઓનો પણ અભેદ જાણવો. બ્રહ્મિ (એક) સ્થૂલશરીરના ને જામદગ્ધવાના અભિમાની વિધનામના જીવનો સમષ્ટિસ્થૂલશરીરના અભિમાની વિરાડ્જગવાનસાથે અભેદ જાણવો, બ્રહ્મસ્થૂલશરીરના ને સ્વાનાવસ્થાના અભિમાની તૈજસનામના જીવનો સમષ્ટિમુક્તશરીરના અભિમાની ભગવાન દ્વિરવ્યગર્ભની સાથે અભેદ જાણવો અને બ્રહ્મિ-અજ્ઞાન વા કારણશરીરના ને સુષુપ્તિઅવસ્થાના અભિમાની પ્રાણનામના જીવનો માયાના અભિમાની શ્રીધૃશ્વરની વા અંતર્યામીની સાથે અભેદ જાણવો. ૨૪

બ્રહ્મમાં બ્રાંતિથી આ જગત્ પ્રતીતિ થઈ છે એમ જણાવે છે:-
ચિન્માત્રૈકરસે વિષ્ણૌ વ્રહ્માત્મ્યૈક્યસ્વરૂપકે ।

ભ્રમેણૈવ જગજ્ઞાતં રજ્જ્વાં સર્પભ્રમો યથા ॥ ૨૫ ॥

જેમ કારડીમાં સર્પની બ્રાંતિ થાય છે તેમ કેવલચૈતન્ય, એકરસ ને બ્રહ્મ તથા આત્માના એકપણાના સ્વરૂપવાળા બ્યાપકતત્ત્વમાં બ્રાંતિવડેજ જગત્ ઉપજ્યું છે.

જેમ મંદાધિકારમાં પડેલી કારડીમાં મનુષ્યને સર્પની બ્રાંતિ થાય છે તેમ ચૈતન્યમાત્ર, સર્વત્ર સમરૂપે રહેલું, ને બ્રહ્મ તથા આત્માના એકપણાના સ્વરૂપવાળું જે બ્યાપકતત્ત્વ છે તેમાં અજ્ઞાનીઓની બ્રાંતિવડેજ તેમને આ નામરૂપવાળું સર્વ જગત્ પ્રતીત થયું છે. ૨૫

તાર્કિકાદિને મતે જીવના ને ઈશ્વરના સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે:-

તાર્કિકાણાં ચ જીવેશી વાચ્યાવેતી વિદુર્ધુવાઃ ।

લક્ષ્યો ચ સાંલ્ક્યયોગામ્યાં વેદાન્તૈરેકતા તયોઃ ॥ ૨૬ ॥

તાર્કિકોના જીવ ને ઈશ્વર આ વાચ્ય છે એમ જ્ઞાનીઓ

જાણે છે, સાંખ્ય ને યોગવડે આ બે લક્ષ્ય છે, ને ઉપનિષદાવડે તે બંનેની એકતા છે.

ન્યાયદર્શન ને વૈશેષિકદર્શન એ બંને તર્કશાસ્ત્ર કહેવાય છે. તે બંને શાસ્ત્રોના સિદ્ધાંતને અનુસરનારા તાર્કિકો કહેવાય છે. તાર્કિકો જીવને તથા ઈશ્વરને જ્ઞાન, ઈચ્છા ને પ્રયત્નાદિ ગુણોવાળા માને છે. એવી રીતે તે બંને દર્શનોવાળાના જીવ તથા ઈશ્વર ઉપર જણાવેલા ગુણોવાળા હોવાથી વાચ્યરૂપ છે એમ જ્ઞાનીઓ જાણે છે. શબ્દનો પોતાના અર્થથી જે સંબંધ તે વૃત્તિ કહેવાય છે. તે વૃત્તિ બે પ્રકારની છે, શક્તિવૃત્તિ તથા લક્ષણવૃત્તિ. શબ્દનો શક્તિવૃત્તિવડે જે અર્થ થાય તે શક્યાર્થ વા વાચ્યાર્થ કહેવાય છે, ને શબ્દનો લક્ષણવૃત્તિવડે જે અર્થ થાય તે લક્ષ્યાર્થ કહેવાય છે. શબ્દનો પોતાના શક્યાર્થ વા મુખ્યાર્થથી જે સંબંધ તે શક્તિવૃત્તિ, ને શબ્દનો શક્યાર્થના સંબંધવાળાની સાથે જે સંબંધ તે લક્ષણવૃત્તિ કહેવાય છે. જીવ તથા ઈશ્વર એ બે શબ્દના શક્તિવૃત્તિવડે જે અર્થ થાય છે તેને તાર્કિકો જીવનું તથા ઈશ્વરનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ માનતા હોવાથી તેમના જીવને તથા ઈશ્વરને વેદાંતસિદ્ધાંતપ્રમાણે વાચ્યરૂપ કહ્યા છે. સાંખ્યદર્શન તથા યોગદર્શન જીવને (પુરુષને) પ્રકૃતિથી બિન્ન ચેતનસ્વભાવવાળો કહે છે, તથા યોગદર્શન ઈશ્વરને (પુરુષવિશેષને) પણ પ્રકૃતિથી બિન્ન ચેતનસ્વભાવવાળો કહે છે, તેથી તેમના સિદ્ધાંતમાં જે જીવ તથા ઈશ્વર કહ્યા છે તે વાચ્યાર્થમાંથી જડભાગ ઠાઠી નાંખીને શુદ્ધચેતનરૂપ કહેલા છે. એવી રીતે તેઓ જીવને તથા ઈશ્વરને કેવલ ચેતનરૂપ માનનારા હોવાથી વેદાંતસિદ્ધાંતપ્રમાણે તેઓ તે બંનેના લક્ષ્યાર્થને માનનારા છે એમ જણાવ્યું છે. યોગસિદ્ધાંતમાં જીવને તથા ઈશ્વરને ચેતનરૂપ માન્યા છતાં પણ તે બંનેનો અભેદ સ્વીકારવામાં આવ્યો નથી, પણ ઈશ્વરમાં અવિદ્યાદિ કલેશો, શુભાશુભ-

તે બંને કારણ, સૂક્ષ્મ ને સૂક્ષ્મ એ ત્રણે પ્રકારના ઉપાધિથી રહિત શુદ્ધ છે. શરીરોના અભેદના કચનવડે તેમના અભિમાનીઓનો પણ અભેદ જાણવો. બ્રહ્મિ (એક) સૂક્ષ્મશરીરના ને જાગ્રદવસ્થાના અભિમાની વિશ્વનામના જીવનો સમષ્ટિસૂક્ષ્મશરીરના અભિમાની વિરાહભગવાનસાથે અભેદ જાણવો, બ્રહ્મસૂક્ષ્મશરીરના ને સ્વપ્નાવસ્થાના અભિમાની સૈમ્ભવનામના જીવનો સમષ્ટિસૂક્ષ્મશરીરના અભિમાની ભગવાન દિવ્યભગવાનની સાથે અભેદ જાણવો અને બ્રહ્મિ-અજ્ઞાન વા કારણશરીરના ને સુષુપ્તિઅવસ્થાના અભિમાની પ્રાણનામના જીવનો માયાના અભિમાની શ્રીધરની વા અંતર્યામીની સાથે અભેદ જાણવો. ૨૪

બ્રહ્મમાં ભ્રાંતિથી આ જગત્ની પ્રતીતિ થઈ છે એમ જણાવે છે:-
ચિન્માત્રૈકરસે વિષ્ણૌં બ્રહ્માત્મ્યૈક્યસ્વરૂપકે ।

બ્રમેજૈવ જગજ્ઞાતં રજ્જ્વાં સર્પભ્રમો યથા ॥ ૨૫ ॥

જેમ દોરડીમાં સર્પની ભ્રાંતિ થાય છે તેમ દેવસચૈતન્ય, એકરસ ને બ્રહ્મ તથા આત્માના એકપણાના સ્વરૂપવાળા વ્યાપકતત્ત્વમાં ભ્રાંતિવડેજ જગત્ ઉપજ્યું છે.

જેમ મંદાધિકારમાં પડેલી દોરડીમાં મનુષ્યને સર્પની ભ્રાંતિ થાય છે તેમ ચૈતન્યમાત્ર, સર્વજ્ઞ સમરૂપે રહેલું, ને બ્રહ્મ તથા આત્માના એકપણાના સ્વરૂપવાળું જે વ્યાપકતત્ત્વ છે તેમાં અજ્ઞાનીઓની ભ્રાંતિવડેજ તેમને આ નામરૂપવાળું સર્વ જગત્ પ્રતીત થયું છે. ૨૫

તાર્કિકાદિને મતે જીવના ને ઈશ્વરના સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે:-

તાર્કિકાણાં ચ જીવેશૌ વાચ્યાષેતૌ વિદુર્વુષાઃ ।

લક્ષ્યૌ ચ સાંખ્યયોગામ્યાં વેદાન્તૈરેકતા તयोः ॥ ૨૬ ॥

તાર્કિકોના જીવ ને ઈશ્વર આ વાચ્ય છે એમ જ્ઞાનીઓ

જણે છે, સાંખ્ય ને યોગવડે આ બે લક્ષ્ય છે, ને ઉપનિષદોવડે તે બંનેની એકતા છે.

ન્યાયદર્શન ને વૈશેષિકદર્શન એ બંને તર્કશાસ્ત્ર કહેવાય છે. તે બંને શાસ્ત્રોના સિદ્ધાંતને અનુસરનારા તાર્કિકો કહેવાય છે. તાર્કિકો જીવને તથા ઈશ્વરને જ્ઞાન, ઈચ્છા ને પ્રયત્નાદિ ગુણોવાળા માને છે. એવી રીતે તે બંને દર્શનોવાળાના જીવ તથા ઈશ્વર ઉપર જણાવેલા ગુણોવાળા હોવાથી વાચ્યરૂપ છે એમ જાનીએ જાણે છે. શબ્દનો પોતાના અર્થથી જે સંબંધ તે વૃત્તિ કહેવાય છે. તે વૃત્તિ બે પ્રકારની છે, શક્તિવૃત્તિ તથા લક્ષણાવૃત્તિ. શબ્દનો શક્તિવૃત્તિવડે જે અર્થ થાય તે શક્યાર્થ વા વાચ્યાર્થ કહેવાય છે, ને શબ્દનો લક્ષણાવૃત્તિવડે જે અર્થ થાય તે લક્ષ્યાર્થ કહેવાય છે. શબ્દનો પોતાના શક્યાર્થ વા મુખ્યાર્થથી જે સંબંધ તે શક્તિવૃત્તિ, ને શબ્દનો શક્યાર્થના સંબંધવાળાની સાથે જે સંબંધ તે લક્ષણાવૃત્તિ કહેવાય છે. જીવ તથા ઈશ્વર એ બે શબ્દના શક્તિવૃત્તિવડે જે અર્થ થાય છે તેને તાર્કિકો જીવનું તથા ઈશ્વરનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ માનતા હોવાથી તેમના જીવને તથા ઈશ્વરને વેદાંતસિદ્ધાંતપ્રમાણે વાચ્યરૂપ કહ્યા છે. સાંખ્યદર્શન તથા યોગદર્શન જીવને (પુરુષને) પ્રકૃતિથી બિન્ન ચેતનસ્વભાવવાળો કહે છે, તથા યોગદર્શન ઈશ્વરને (પુરુષવિશેષને) પણ પ્રકૃતિથી બિન્ન ચેતનસ્વભાવવાળો કહે છે, તેથી તેમના સિદ્ધાંતમાં જે જીવ તથા ઈશ્વર કહ્યા છે તે વાચ્યાર્થમાંથી જડભાગ ઠાકી નાંખીને શુદ્ધચેતનરૂપ કહેલા છે. એવી રીતે તેઓ જીવને તથા ઈશ્વરને કેવલ ચેતનરૂપ માનનારા હોવાથી વેદાંતસિદ્ધાંતપ્રમાણે તેઓ તે બંનેના લક્ષ્યાર્થને માનનારા એમ જણાવ્યું છે. યોગસિદ્ધાંતમાં જીવને તથા ઈશ્વરને ચેતનરૂપ માન્યા છતાં પણ તે બંનેનો અભેદ સ્વીકારવામાં આવ્યો નથી, પણ ઈશ્વરમાં અવિદ્યોદિ કલેશો, શુભાશુભ-

ધર્મો, તેનાં ફલો ને કર્મના સંસ્કારો સર્વદા ન હોવાથી તે જીવોથી વિન્ન છે એમ સ્વીકારવામાં આવ્યું છે. ઉપનિષદોમાં જીવના સ્વરૂપમાંથી અવિદ્યા ને તેના ધર્મો તથા ઇશ્વરના સ્વરૂપમાંથી માયા ને તેના ધર્મો કાદી નાખવામાં આવે તો તે બંનેના શુદ્ધસ્વરૂપમાં કાંઈજ ભેદ નથી, એમ તે બંનેના સ્વરૂપની એકતા સ્વીકારવામાં આવી છે. ૨૬

તે બંનેની ચૈતન્યરૂપે એકતા રૂપી રીતે છે તે કહે છે:—

कार्यकारणवाच्यांशौ जीवेशौ यौ जदच्च तौ ।

अजदच्च तयोर्लक्ष्यौ चिदंशावेकरूपिणौ ॥ २७ ॥

જીવ ને ઇશ્વરમાં જે કાર્ય ને કારણરૂપ વાચ્યનો ભાગ છે તે બંને ત્યજ દેવાથી ને બંનેના લક્ષ્યભાગને નહિ ત્યજ દેવાથી તે બંનેના ચેતનરૂપ અંશો એકરૂપવાળા છે.

જીવમાં બ્યટિઅવિદ્યા ને તેના ધર્મોરૂપ વા અંતઃકરણ ને તેના ધર્મોરૂપ વાચ્યનો ભાગ છે, ને ઇશ્વરમાં માયા ને તેના ધર્મોરૂપ વાચ્યનો ભાગ છે. જીવ તથા ઇશ્વરમાંથી એ બંને વાચ્યના ભાગો ત્યજ દેવાથી અવગેય રહેલા જે ચેતનરૂપ ભાગો તે બંનેના લક્ષ્યરૂપ છે. તેનો ભાગ ન કરવાથી તે બંને ચેતનના અંશો એકરૂપવાળા છે, બંને ચેતનો સમ્પ્રિદાનસ્વભાવવાળાં હોવાથી તે બંનેમાં કાંઈ પણ ભેદ નથી. જેમ મહારૂપ ને મહારૂપ ઉપાધિ દૂર કરતાં ઘટાકાશ ને મહાકાશ મહાકાશરૂપ થઈ જાય છે, ને સેરક તથા રાજાની ઉપાધિ દૂર કરતાં તે બંને મનુષ્યરૂપ પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ, — ઇશ્વરના ઉપાધિ દૂર કરતાં

અન્યે પાર્શ્વદિનઃ સર્વે જ્ઞાનવાર્તાસુ દુર્વલાઃ ।

एकं वेदान्तविज्ञानं स्वानुभूत्या विराजते ॥ ૨૯ ॥

કર્મશાસ્ત્રમાં જ્ઞાન ક્યાંથી ? તર્કમાં નિશ્ચય નથીજ. સાંખ્ય ને યોગ બેદને પ્રાપ્ત થયાં છે. શાન્દશાસ્ત્રને માનનાર શાન્દમાં તત્પર છે. બીજા સર્વે પાર્શ્વડીઓ જ્ઞાનની વાર્તાઓમાં દુબળા છે. એક વેદાંતનું વિજ્ઞાન સ્વાનુભવપડે વિશેષ શાશે છે.

વૈદિકક્રમેણ ઉપદેશ કરનાર શ્રીઐમિનિપ્રણીત પૂર્વમીમાંસાદર્શનમાં વૈદિકક્રમેણ વિચાર હોવાથી તેમાં જીવમ્બજના અબેદના જ્ઞાનનું નિરૂપણ ક્યાંથી હોય ? શ્રીગૌતમપ્રણીત ન્યાયદર્શન ને શ્રીકૃષ્ણાદ-પ્રણીત વૈશેષિકદર્શન યુક્તિપ્રધાન હોવાથી તે તર્કશાસ્ત્ર કહેવાય છે. તર્કની કાષ્ઠ સ્થિતિ સ્થિરતા નથી, ક્રમકે બલવાન તર્કથી નિર્બલ તર્ક સર્વદા બાધ પામે છે. એવી રીતે અસ્થિર તર્કમાં સ્વજાતત્વનો નિશ્ચય નથીજ. શ્રીકપિલપ્રણીત સાંખ્યદર્શનમાં જીવોને ચેતનારૂપ કહેલા છે, અને શ્રીપતંજલિપ્રણીત યોગદર્શનમાં જીવોને તથા શ્રીધ્વરને ભિન્ન કહેલા છે. એ બંને દર્શનોમાં જીવોનો પરસ્પર બેદ તથા જીવોનો ધ્વરથી બેદ વર્ણવેલો હોવાથી એ બંને શાસ્ત્રો બેદવાદને પ્રાપ્ત થયેલાં ગણાય છે. વ્યાકરણશાસ્ત્રના પરમાર્થની સાથે સંબંધ રાખનારા ભાગમાં પરમતત્ત્વનો સૂક્ષ્મવિચાર કર્યો નથી. શ્રીપાણિનિ આદિ સમર્થ વૈવા-કરણોએ પ્રધાનપણે શબ્દોનોજ વિચાર કર્યો છે. વ્યાકરણશાસ્ત્રના મતને માનનારા શાબ્દિકા કહેવાય છે. તેઓ શબ્દના વિચારમાં તત્પર છે, પણ બ્રહ્મના વિચારમાં તત્પર નથી. ચાર્વાકાદિ બીજા સર્વે પાર્શ્વડીઓ (મોક્ષશાસ્ત્રને નહિ માનનારા તથા તે પ્રમાણે પ્રયત્ન નહિ કરનારા)

અહમ્કારના સંબંધની વાતોમાં નમજા છે. એક વેદાંતશાસ્ત્રનું સ્વાનુભવવાળું જ્ઞાન જ્ઞાનીઓના પોતાના અનુભવવડે અત્યંત શોભે છે. બીજાં દર્શનો બહુધા લોકાંતરમાં જવાથી દષ્ટદુઃખની નિવૃત્તિ ને પરમાનંદની પ્રાપ્તિ મોક્ષસાધકને યશો એમ કહે છે, ને વેદાંતશાસ્ત્ર તો યથાયોગ્ય મત્ત કરનારને દષ્ટદુઃખની નિવૃત્તિ ને પરમાનંદની પ્રાપ્તિ અહોજ (વર્તમાનજન્મમાં) અનુભવાય છે એમ કહે છે, એટલે અન્ય શાસ્ત્રોથી વેદાંતશાસ્ત્રનો ભેદ છે. ૨૮-૨૯

બંધમોક્ષના સ્વરૂપનું તથા તેના ઉપાદાનકારણનું નિરૂપણ કરે છે:—

અહં મમેત્યયં વન્ધો મમાહં નેતિ મુક્તતા ।

વન્ધમોક્ષૌ ગુણૌર્માતઃ ગુણાઃ પ્રકૃતિસંભવાઃ ॥ ૩૦ ॥

હું ને મારું આ બંધ છે, ને હું ને મારું નહિ આ મુક્તપણ છે. તે બંધ ને મોક્ષ ગુણોવડે પ્રતીત થાય છે, ને તે ગુણો પ્રકૃતિથી ઉપજેલા છે.

બાહ્યશ્રાદ્ધ જાતિવાળું ને ગૃહસ્થાદિ આશ્રમવાળું શરીર હું છું, ને આ શરીર તથા આ શરીરના સંબંધવાળાં જે પ્રાણીઓ તથા પદાર્થો છે તે મારાં છે એમ માનવું આ બંધ છે; અને આ શરીર હું નથી, પણ અસંગ ને સમ્યક્દાનસ્વભાવવાળા અંતરાત્માથી અભિન બહા હું છું, ને આ શરીર તથા આ શરીરના સંબંધવાળાં પ્રાણીઓ તથા પદાર્થો મારાં નથી, કેમકે હું સર્વથી સર્વદા અસંગ છું એમ માનવું આ મુક્તપણ વા મોક્ષ છે. તે બંધ તથા મોક્ષ બુદ્ધિના અવિવેક વા અજ્ઞાન ને વિવેક વા જ્ઞાન એ ગુણોવડે પ્રતીત થાય છે. સ્વરૂપાવસ્થિત શબ્દ આત્મામાં વાસ્તવિકરૂપે બંધ કે મોક્ષ નથી.

મંદભાગ્યવાણા મનુષ્યો જ્ઞાનસ્વરૂપ બ્રહ્મને જાણી શકતા નથી એમ કહે છે:—

જ્ઞાનમેકં સદા ભાતિ સર્વાવસ્થાસુ નિર્મલમ્ ।

મંદભાગ્યા ન જાનન્તિ સ્વરૂપં કેવલં બૃહત્ ॥ ૩૧ ॥

સર્વ અવસ્થાઓમાં સર્વદા નિર્મલ જ્ઞાન એક પ્રતીત થાય છે. મંદભાગ્યવાણા પુરુષો કેવલ બ્રહ્મસ્વરૂપને જાણતા નથી.

જાગ્રત, સ્વપ્ન ને સુષુપ્તિ એ અંતઃકરણની ત્રણ અવસ્થાઓ ભિન્ન ભિન્ન છે, પણ તે ત્રણે અવસ્થાઓનું જ્ઞાન ભિન્ન ભિન્ન નથી. જાગ્રતમાં શબ્દાદિ પાંચ વિષયો ભિન્ન ભિન્ન છે, પણ તેમનું જ્ઞાન ભિન્ન નથી, સ્વપ્નમાં શબ્દાદિ વિષયો ભિન્ન ભિન્ન છે, પણ તેમનું જ્ઞાન ભિન્ન નથી, ને સુષુપ્તિમાં અજ્ઞાન ને સુષુપ્ત વિષયો ભિન્ન ભિન્ન છે, પણ તેમનું જ્ઞાન ભિન્ન નથી. જાગ્રદાદિ ત્રણ અવસ્થાઓમાં, અંત્રાદિ વારોમાં, શુકલાદિ પદ્ધોમાં, કાર્તિકાદિ માસોમાં, મહાવાદિ સંવત્સરોમાં, કૃતાદિ યુગોમાં, શ્વેતવારાહાદિ રૂપોમાં, ને અનેક મહારૂપોમાં ઉપાધિરહિત એટલે શુદ્ધ જ્ઞાન સર્વદા એકજ પ્રતીત થાય છે. પાપસરકારોના બહુપણાથી જેમણે વિવેકાદિ તથા શ્રવણાદિ સાધનો સંપાદન કર્યા નથી એવા અભાગીઆ પુરુષો માયાથી પર રહેલા બ્રહ્મસ્વરૂપને જાણવા સમર્થ થતા નથી. ૩૧

એ આત્માને જાણનારા મુક્ત થાય છે એમ જણાવે છે:—

સંકલ્પસાક્ષિણં જ્ઞાનં સર્વલોકૈકજીવનમ્ ।

તદસ્મીતિ ચ યો વેદ સ મુક્તો નાત્ર સંશયઃ ॥ ૩૨ ॥

સર્વ પ્રાણીઓના મુખ્યજીવનરૂપ, જ્ઞાનસ્વભાવવાળા ને

સંકલ્પના સાક્ષીને તે હું છું એમ જે પુરુષ જાણે છે તે મુક્ત છે એમાં સંશય નથી.

શુદ્ધચેતન પ્રાણના પણ પ્રાણરૂપ હોવાથી તે ચેતનને અહીં સર્વ પ્રાણધારી પ્રાણીઓના મુખ્યજીવનરૂપ કહેવ છે. શુદ્ધચેતનનો જ્ઞાનસ્વભાવ "સત્યં જ્ઞાનમનન્તં બ્રહ્મ" ॥ (બ્રહ્મ સત્ય, જ્ઞાન ને અનંત છે,) પ્રસાદિ શ્રુતિઓમાં કહ્યો છે. જે આત્માનો વા ચેતનનો જ્ઞાનસ્વભાવ ન હોય તો આ જગતમાં કાઈ પણ પ્રાણિપદાર્થનું જ્ઞાન થઈ શકે નહિ એ યુક્તિથી પણ આત્માનો વા ચેતનનો જ્ઞાનસ્વભાવ છે એમ જણાવે છે. એવી રીતે આત્માનો જ્ઞાનસ્વભાવ શ્રુતિ, યુક્તિ ને જ્ઞાનીઓના અનુભવવડે સિદ્ધ છે. વળી તે આત્મા અંતઃકરણની સર્વ વૃત્તિઓનો પ્રકાશક હોવાથી મનના સંકલ્પોના સાક્ષિરૂપે તેને કહેવ છે. તે આત્મા હું છું એમ જે પુરુષ સ્વાનુભવથી જાણે છે તે પુરુષ અવિદ્યાથી ને તેનાં કાર્યોથી મોકળો થયેલો છે એમાં લેશ પણ સંશય નથી. ૩૨

આત્મા સર્વનો પ્રકાશક હોવાથી તેના જ્ઞાનમાટે કાઈ પ્રમાણની અગત્ય નથી એમ કહે છે:—

प्रमाता च प्रमाणं च प्रमेयं प्रमित्विस्तथा ।

यस्य भासावभासेत मानं ज्ञानाय तस्य किम् ? ॥ ૩૩ ॥

પ્રમાતા, પ્રમાણ, પ્રમેય ને પ્રમા જેના જ્ઞાનવડે પ્રતીત થાય છે તેના જ્ઞાનમાટે કંઈ પ્રમાણ જોઈએ ?

પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોવડે વસ્તુઓને જાણનારો જીવ પ્રમાતા કહેવાય છે. પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, શબ્દ, ઉપમાન, અર્થાપત્તિ ને અનુપલબ્ધિ આ છ પ્રમાણનાં, નામો છે. વ્યર્થજ્ઞાનનું સાધન તે પ્રમાણ કહેવાય છે. પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોનાં લક્ષણ અન્યત્ર વર્ણવ્યાં છે, તેથી તેમનાં

સમજીએ અહીં કહ્યા નથી. પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણુવડે જે વસ્તુનું જ્ઞાન થાય છે તે વસ્તુ પ્રમેય કહેવાય છે. પ્રમાણુવડે ચનારા મથાર્યજ્ઞાનને પ્રમિતિ વા પ્રમા કહેવામાં આવે છે. આ ચારે જેના જ્ઞાનસ્વભાવવડે પ્રતીત થાય છે તે સ્વયંપ્રકાશ આત્માના જ્ઞાનમાટે કયા પ્રમાણુની અપેક્ષા છે ? આ ચારેને જે આત્મા પ્રકાશે છે તે આત્માના સદ્ભાવનું તથા તેના જ્ઞાનસ્વભાવનું જ્ઞાન તો એ ચારે પદાર્થોની સાથેજ થઈ ગયું છે. જેમ સૂર્યના પ્રકાશવડે પ્રકાશેલા અન્ય પદાર્થોના જ્ઞાનસાથે સૂર્યના સદ્ભાવનું તથા તેના પ્રકાશસ્વભાવનું જ્ઞાન થઈ જાય છે તેમ અહીં પણ સમજવું. ૩૩

પદાર્થના જ્ઞાનને પ્રકાશનાર આત્મા છે એમ નિરૂપણ કરે છે:-

અર્થાકારા ભવેદ્વત્તિઃ ફલેનાર્થઃ પ્રકાશતે ।

અર્થજ્ઞાનં વિજાનાતિ સ ઇવાર્થઃ પરઃ સ્મૃતઃ ॥ ૩૪ ॥

વૃત્તિ વસ્તુને આકારે થાય છે, ચિદાભાસવડે વસ્તુ પ્રકાશે છે, ને વસ્તુના જ્ઞાનને જે પ્રકાશે છે તેજ વસ્તુ શ્રેષ્ઠ કહી છે.

અંતઃકરણની વૃત્તિ નેત્રાદિદ્વારા નીકળી પદાર્થઉપરના આવરણનો ભંગ કરી પ્રકાશાદિના સાદાપ્યવડે તે પદાર્થને આકારે થાય છે. જેમ કાકામાં ભરેલું પાણી નગદ્વારા જળને ક્યારાને આકારે થાય છે તેમ. પદાર્થ જડ છે, ને વૃત્તિ પણ જડ છે, તેથી તે વૃત્તિ તે પદાર્થને પ્રકાશી શકતી નથી. તે વૃત્તિના અગ્રભાગમાં રહેલું ચેતનનું પ્રતિબિંબ જેને ચિદાભાસ વા ક્ષણ કહેવામાં આવે છે તે પદાર્થને પ્રકાશે છે, અર્થાત્ આ અમુક પદાર્થ છે એવું જ્ઞાન અંતઃકરણમાં ઉપજાવે છે. આ અમુક પદાર્થ છે તેને મેં જાણ્યો એવું જ્ઞાન ઉપજ્યા વિના માત્ર તે પદાર્થનું જ્ઞાન મનુષ્યની પ્રતિનિવૃત્તિમાં હેતુ થઈ શકતું નથી, માટે તે પદાર્થના જ્ઞાનને પ્રકાશનાર કાર્ષ અન્ય વસ્તુ હોવી જોઈએ. આ અમુક પદાર્થને મેં જાણ્યો એમ પદાર્થના જ્ઞાનને જે વસ્તુ સારી રીતે પ્રકાશે છે

તે વસ્તુ એટલે આત્મા વા શુદ્ધચેતનજ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે એમ વેદાંતમાં કહ્યું છે. ૨૪

જડ પદાર્થના જ્ઞાનમાં વૃત્તિના ને ચિદાભાસના વ્યાપારની અગત્ય છે પણ ચેતનરૂપ આત્માના જ્ઞાનમાં તો માત્ર વૃત્તિનોજ ઉપયોગ છે એમ પ્રતિપાદન કરી ખતાવે છે:—

વૃત્તિવ્યાપ્યત્વમેવાસ્તુ ફલવ્યાપ્તિઃ કથં મવેત્ ? ।

સ્વમકાશસ્વરૂપત્વાત્ સિદ્ધત્વાચ્ચ ચિદાત્મનઃ ॥ ૨૫ ॥

ચૈતન્યરૂપ આત્માના સ્વપ્રકાશસ્વરૂપપણાથી અને સિદ્ધ-પણાથી વૃત્તિવ્યાપ્યપણુંજ હો, ફલવ્યાપ્તિ કેમ હોઈ શકે ?

ચૈતન્ય, જ્ઞાન ને પ્રકાશ એ પર્વાય એટલે એક અર્થના વાચક શબ્દ છે. જ્ઞાનસ્વભાવવાળો આત્મા સ્વયંપ્રકાશ છે, અર્થાત્ ઇન્દ્રિયો ને અંતઃકરણના જ્ઞાનનો વિષય થયા વિના હું હું એમ તે પ્રત્યક્ષ અનુભવાય છે, ને તેના જ્ઞાનસ્વભાવનું સંક્રમણ થવાથી અંતઃકરણ તથા જ્ઞાનેન્દ્રિયો અન્ય પદાર્થને જાણવામાં સમર્થ થાય છે. બાકી રીતે આત્મા કાર્પના જ્ઞાનનો વિષય થયા વિના પોતાના સદ્ભાવને સ્પષ્ટ જણાવે છે, માટે તે સ્વયંપ્રકાશ કહેવાય છે. વળી તે સર્વદા સ્વતઃસિદ્ધ છે. સૂર્યાદિ સ્વયંપ્રકાશ ગણાતા પદાર્થોની જેટલે તે ઉત્પન્ન થયેલ નથી. ચેતનરૂપ આત્મા સ્વયંપ્રકાશ તથા સિદ્ધ હોવાથી તેના ઉપર જે અજ્ઞાનની આવરણનામની શક્તિ રહી છે તેને દૂર કરવા માત્ર વૃત્તિવ્યાપ્તિનીજ અગત્ય છે. પોતાના સદ્ગુણના અનુગ્રહવાળી, વેદાંતના સંસ્કારવાળી, પવિત્ર ને એકાગ્ર અંતઃકરણની વૃત્તિ હૃદયાદિ-ભણી પાછી વળીને આત્માની ઉપર રહેલા આવરણને દૂર કરે છે, તથા સ્વયંપ્રકાશ ને નિત્યસિદ્ધ આત્માનું પોતાની મેળે સુમુક્ષુને જ્ઞાન થાય છે. તે વૃત્તિના અગ્રભાગમાં ચિદાભાસ છે, પણ તેના સાદાચ્છની

ત્યાં અગત્ય પડતી નથી. જેમ અંધકારમાં પડેલા પદાર્થને જોવામાટે નિર્દોષ નેત્ર ને દીપક બંનેની અપેક્ષા રહે છે, પણ વાદળાવિનાના અપોરના સૂર્યને જોવામાં માત્ર નિર્દોષ નેત્રનીજ અપેક્ષા રહે છે, દીવાની અપેક્ષા રહેતી નથી, દીવો સાથે હોય તોપણ તેનો પ્રકાશ સૂર્યના પ્રકાશમાં બળી જવાથી નકમો થઈ જાય છે, તેમ જડ પદાર્થના જ્ઞાનમાં વૃત્તિ ને ચિદાભાસ બંનેની અપેક્ષા રહે છે, પણ સ્વયંપ્રકાશ આત્માના જ્ઞાનમાં માત્ર યોગ્ય વૃત્તિનીજ અપેક્ષા રહે છે, ચિદાભાસની અપેક્ષા રહેતી નથી. ચિદાભાસ વૃત્તિમાં હોય છે તોપણ તેનો પ્રકાશ આત્માના પૂરમપ્રકાશમાં ક્ષીન થઈ જવાથી તે ત્યાં નકમો થઈ જાય છે. અંતઃકરણની વૃત્તિ પદાર્થની ઉપરના આવરણનો ભંગ કરે તેને વૃત્તિબ્યાપ્તિ ને ચિદાભાસ પદાર્થને પ્રકાશે તેને ફેલબ્યાપ્તિ કહેવામાં આવે છે. આત્માની ઉપરના આવરણનો એક વાર ભંગ થયા પછી તે આત્મા સર્વદા નિરાવરણરૂપે પ્રકાશે છે,—અનુભવાય છે, પછી વૃત્તિબ્યાપ્તિની પણ અપેક્ષા રહેતી નથી. ૩૫ હવે ઉન્મનીદશાનું સ્વરૂપ વર્ણવે છે:—

અર્થાદર્થે યદા વૃત્તિર્ગન્તું ચલતિ ચાન્તરે ।

નિરાધારા નિર્વિકારા યા દશા સોમ્મની સ્મૃતા^૧ ॥ ૩૬ ॥

જ્યારે વૃત્તિ એકપદાર્થથી બીજા પદાર્થભણી જવાને ચાલે છે ત્યારે મધ્યમાં જે તેની નિરાધાર અને નિર્વિકાર દશા છે તે ઉન્મની કહી છે.

૧ કોઈ પ્રતમાં અહીં ચિત્તં ચૈતન્યમાત્રેણ સંયોગાચેતના મતેત્ । (કેવલ ચૈતન્ય સાથે સંયોગ પામવાથી ચિત્ત ચેતનના જેવું જણાય છે.) એ પ્રમાણે વધારે જોવામાં આવે છે.

જ્યારે અંતઃકરણની વૃત્તિ અંતઃકરણમાંથી ઊઠીને કોષ્ટ પદાર્થજણી જાય છે, અથવા કોષ્ટ પદાર્થને આકારે થઈ હોય સાંથી ખીજ પદાર્થને આકારે થવા તે પદાર્થજણી જાય છે, સારે તે બેની વચ્ચે અંતઃકરણની વૃત્તિ કોષ્ટ પણ પદાર્થના આલંબનવાળી હોતી નથી, તેમજ આલંબનને અભાવે તે રાગદ્વેષાદિ વિકારવાળી પણ હોતી નથી, અર્થાત્ સ્વભાવકાર થયેલી હોય છે વૃત્તિની આવી આલંબનવિનાની ને વિકારવિનાની—સ્વરૂપે—જે સ્થિતિ તે સ્થિતિ યોગીઆએ ઉ-મની કહી છે. ૩૬

ચિત્ત ને ચિત્તના બિન્ન સ્વરૂપને કહે છે:—

ચિત્તં ચિદ્ધ વિજાનીયાત્ તકારરહિતં યદા ।

તકારો વિષયાધ્યાસો જપારાગો યથા મર્ણો ॥ ૩૭ ॥

જ્યારે ચિત્ત તકારરહિત હોય ત્યારે તેને ચિત્ત જણાવું. જેમ મણિમાં જાસુદીના ફૂલની રતાશ છે તેમ ચિત્તમાં તકાર વિષયાધ્યાસ છે.

જ્યારે ચિત્ત એટલે અંતઃકરણ તકારથી—ત અક્ષરથી—રહિત હોય સારે તે ચિત્તને તેમાં ત નહિ હોવાથી ચિત્ત એટલે ચૈતન્ય જણાવું. જેમ નિર્મલ ને શ્વેત સ્ફટિકમણિમાં સમીપમાં પડેલા જાસુદીના રતા ફૂલની રતાશ પ્રતીત થઈ તે રાગ પ્રતીત થાય છે, તેમ વિષયના અધ્યાસથી રહિત નિર્મલ ચિત્તમાં તકારરૂપ વિષયાધ્યાસ આવવાથી તેજ ચિત્ત ચિત્તરૂપે પ્રતીત થાય છે. ૩૭

ત્રિપુટીની ક્ષીણતા થયે જ્યારે જ્ઞાન એકલું રહે છે સારે પુરુષ સ્વભાવને પામે છે એમ નિરૂપણ કરે છે:—

દ્વેયવસ્તુપરિત્યાગાત્ જ્ઞાનં તિષ્ઠતિ કેવલમ્ ।

ત્રિપુટી ક્ષીણતામેતિ બ્રહ્મ નિ-

જાણવાયોગ્ય—જ્ઞાનના વિષયભૂત-વસ્તુના પરિત્યાગથી કેવલ જ્ઞાન રહે છે. ત્રિપુટી ક્ષીણપણાને પામે છે. તેમ થવાથી તે જ્ઞાની નિર્વાણરૂપ બ્રહ્મને પામે છે.

ધટાદિ રોપવસ્તુનો ધટાદિ આકારે થયેલી વૃત્તિમાંથી પરિત્યાગ કરવાથી માત્ર નિરુપાધિક જ્ઞાનજ બાકી રહે છે. તે નિરુપાધિક જ્ઞાન બ્રહ્મ છે. આ નિરુપાધિક જ્ઞાન બાકી રહે ત્યારે જ્ઞાતા, સોપાધિક જ્ઞાન, ને રોપ ધટાદિ ત્રિપુટીઓ નિવૃત્ત થઈ જાય છે. ત્રિપુટીઓની નિવૃત્તિ થવાથી જ્ઞાની મોક્ષરૂપ બ્રહ્મતત્ત્વને અભેદભાવે પામે છે. પરસ્પર સંબંધ રાખનારી ત્રણ વસ્તુઓ મળીને ત્રિપુટી કહેવાય છે, જેમ જ્ઞાતા, જ્ઞાન ને રોપ; દ્રશ્ય, દર્શન ને દરશ્ય ધટાદિ. ૩૮

જગદાદિના સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે:—

મનોમાત્રમિદં સર્વં તન્મનોઽજ્ઞાનમાત્રકમ્ ।

અજ્ઞાનં ભ્રમ ઇત્યાહુર્વિજ્ઞાનં પરમં પદમ્ ॥ ૩૯ ॥

આ સર્વ મનોમાત્ર છે. તે મન અજ્ઞાનમાત્ર છે. અજ્ઞાન બ્રાંતિ છે એમ કહે છે. વિજ્ઞાન પરમપદ છે.

આ નામરૂપક્રિયાવાળું સર્વ જગત્ મને કદ્યેહું હોવાથી મનથી બિજ નથી, પણ મનોરૂપજ છે. તે મન બ્રહ્મના અજ્ઞાનવડે પ્રતીત થનારું હોવાથી અજ્ઞાનમાંથી ઉપજેહું છે, તેથી તે અજ્ઞાનથી બિજ નથી, પણ અજ્ઞાનરૂપજ છે. અજ્ઞાન, બ્રાંતિ, અવિદ્યા ને માયા એ પર્ચાય છે એમ સત્શાસ્ત્રો ને વિદ્વાનો કહે છે. તે અજ્ઞાનથી પર જે બ્રહ્મ છે તે બ્રહ્મરૂપ અનુભવને વિદ્વાનો પરમપદ કહે છે. વેદાંત-સિદ્ધાંતમાં સત્યાદિ લોકને પરમપદ કહેતા નથી, પણ બ્રહ્મનેજ પરમ-પદ કહે છે. ૩૯

હવે માયા, ઈશ્વર ને બ્રહ્મના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે:—

અજ્ઞાનં ચાન્યથા જ્ઞાનં માયામેતાં વદન્તિ તૈ ।

ઈશ્વરં માયિનં વિદ્યાન્માયાતીતં નિરંજનમ્ ॥ ૪૦ ॥

અન્ય પ્રકારનું જ્ઞાનજ અજ્ઞાન. તેઓ આને માયા કહે છે. માયાના સ્વામીને ઈશ્વર બ્રહ્મના માયાતીત નિરંજન છે.

બ્રહ્મ જે એક પ્રકારની-નામ, રૂપ ને ક્રિયાથી રહિત-વસ્તુ છે તેમાં તેનાથી વિવક્ષ્ય અન્ય પ્રકારનું એટલે નામ, રૂપ ને ક્રિયાવાળા જગતનું જ્ઞાન તેજ અજ્ઞાન વા અરિષ્ટા કહેવાય છે. એ અજ્ઞાન અભાવ-રૂપ નથી, પણ જ્ઞાનવડે નિવૃત્ત થવાને યોગ્ય ભાવરૂપ છે આ અજ્ઞાનને વા અવિદ્યાને વેગતનો પાર પામેલા પદ્ધિનો માયા એવું નામ આપે છે. એ માયાના નિવામકને વિવેકીએ ઈશ્વર બ્રહ્મવા, ને એ માયાથી જે પર છે, અર્થાત્ એ માયાનો જેની સાથે ત્રણ ક્ષણમાં લેઈ પણ સંબંધ નથી તેને નિરંજન એટલે બ્રહ્મ બ્રહ્મવું ૪૦

ઉપર કહેલી માયાની નિવૃત્તિ બ્રહ્મના આપ છે એમ ઉપદેશ કરે છે.—

મહામોહરૂપ અંધકારમાં દેવ લીલાંવડે વરસે છે. આ વૃદ્ધિનો વિરામમાટે જ્ઞાનરૂપ એક વાયુ છે.

સત્, આનંદ ને ચેતન આ સ્વભાવવાળા સ્વરૂપ આકાશને આશરે માયારૂપ મેઘ રહેલ છે. તે મેઘમાં અંતઃકરણરૂપ વીજળી પ્રતીત થાય છે. આ હેઠામાં હુપણની યુદ્ધિરૂપ શર્જના સંભળાય છે, અને માયાના કાર્ય અંતઃકરણમાંથી ઉત્પન્ન થતી વૃત્તિઓરૂપ વરસાદની ધારાઓનું પડવું થાય છે. ૪૧. આ મહામોહ એટલે અહસ્વરૂપના અજ્ઞાનરૂપ અંધારામાં સ્વયંપ્રકાશ પરમાત્મા પોતાની સ્વાભાવિક લીલાંવડે નામરૂપની પ્રતીતિ કરાવવારૂપ વરસે છે. આ વૃદ્ધિની એટલે માયાની ને તેના અંતઃકરણાદિ સર્વ કાર્યોની નિવૃત્તિમાટે અહસ્વરૂપના દહનરૂપ એક વાયુજ ઉપયોગી છે. ૪૨.

જ્ઞાનવિજ્ઞાનના સ્વરૂપને તથા અહીં અદ્વિતીય અંકજ છે. એ વાંતને સંક્ષેપમાં કહે છે:—

જ્ઞાનં દૃશ્યયોર્માવં વિજ્ઞાનં દૃશ્યશૂન્યતા ।

एकमेवाद्वयं ब्रह्म नेह नानास्ति किंचन ॥ ४३ ॥

દ્રષ્ટાનો ને દૃશ્યનો ભાવ તે જ્ઞાન, ને દૃશ્યનો અભાવ તે વિજ્ઞાન. એકજ અદ્વિતીય બ્રહ્મ છે, અહીં કંઈ પણ ભેદ નથી.

દ્રષ્ટા અત્માના ને દૃશ્ય જગતના વિવિધમાનપણની ન્યાસુધી પ્રતીતિ રહે સાંસુધીની અંતઃકરણની સ્થિતિને જ્ઞાન એવું નામ આપવામાં આવે છે, અને સર્વ દૃશ્યોને દ્રષ્ટામાં બાધ થઈ પડી દૃશ્યનું શૂન્યપણું ને માત્ર દ્રષ્ટાનો સદ્ભાવ અનુભવાય એવી અંતઃકરણની સ્થિતિ થાય તેને વિજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. વિજ્ઞાનકાંક્ષે એકજ

અદ્વિતીય બ્રહ્મ અનુભવાય છે, ને આ બ્રહ્મમાં કંઈ પણ દૈત નથી એવો નિશ્ચય થાય છે. ૪૩

વળી જ્ઞાનવિજ્ઞાનના સ્વરૂપને બીજી રીતે કહે છે:—

ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞયોર્જ્ઞાનં તજ્ઞાનં જ્ઞાનમુચ્યતે ।

વિજ્ઞાનં ચોભયોરૈકયં ક્ષેત્રજ્ઞપરમાત્મનોઃ ॥ ૪૪ ॥

ક્ષેત્રનું ને ક્ષેત્રજ્ઞનું જે જ્ઞાન તે જ્ઞાન જ્ઞાન કહેવાય છે, અને ક્ષેત્રજ્ઞ ને પરમાત્મા આ બંનેના એકપણાનો અનુભવ તે વિજ્ઞાન કહેવાય છે.

પ્રકૃતિથી માંડીને સ્થૂલસૂક્ષ્મરૂપરૂપતના સર્વ પદાર્થો જડ હોવાથી ક્ષેત્ર-કરેલાં શુભાશુભ કર્મોનાં શુભાશુભ ફલો ઉપજવાનું સ્થાન-કહેવાય છે. એ ક્ષેત્રના સ્વરૂપને જાણનારો જીવ ક્ષેત્રજ્ઞ કહેવાય છે. ક્ષેત્રના અમત, જડ ને દુઃખાદિરૂપ સ્વભાવને તથા ક્ષેત્રજ્ઞના સત્, ચિત્ત ને આનંદાદિ સ્વભાવને જાણવા તે જ્ઞાન જ્ઞાન એવા નામથી વિદ્વાનોમાં કહેવાય છે, અને જીવ ને ઈશ્વર એ બંનેનું ચેતનરૂપે વાસ્તવિક એકપણું જાણવું તે વિજ્ઞાન એવા નામવડે વિદ્વાનોમાં કહેવાય છે. ૪૪

કેવે પરોક્ષજ્ઞાનના તથા અપરોક્ષજ્ઞાનના સ્વરૂપને વર્ણવે છે:—

પરોક્ષં શાસ્ત્રજં જ્ઞાનં વિજ્ઞાનં ચાત્મદર્શનં ।

આત્મનો મહાત્મા સમ્યક્ષુપાધિદ્વયવર્જિતમ્ ॥ ૪૫ ॥

શાસ્ત્રથી ઉપજેલું જ્ઞાન પરોક્ષજ્ઞાન, અને જીવના તથા ઈશ્વરના જે ઉપાધિથી રહિત યથાર્થ આત્મસાક્ષાત્કાર તે અપરોક્ષજ્ઞાન છે.

શાસ્ત્રના શ્રવણવડે ઉપજેલું આત્માનું સ્વાનુભવવિનાનું જ્ઞાન પરોક્ષજ્ઞાન કહેવાય છે, અને જીવનો ઉપાધિ બ્યહિષ્કારવા અંતઃકરણ

ને ઇશ્વરનો ઉપાધિ માયા એ બંને ઉપાધિઓથી રહિત આત્માથી અભિન્ન બ્રહ્મનો જે સ્પષ્ટ અનુભવ તે વિજ્ઞાન અથવા અપરોક્ષજ્ઞાન કહેવાય છે ૪૫

જ્ઞાનના, વિજ્ઞાનના તથા જ્ઞાનવિજ્ઞાનના સ્વરૂપને કહે છે —

ત્વમર્થવિષયં જ્ઞાનં વિજ્ઞાનં તત્પદાશ્રયમ્ ।

પદયોરૈક્યબોધસ્તુ જ્ઞાનવિજ્ઞાનસંજ્ઞકમ્^૧ ॥ ૪૬ ॥

તું એ પદના અર્થને વિષય કરનારું તે જ્ઞાન, તે એ પદના આશ્રયને વિષય કરનારું તે વિજ્ઞાન, અને તે બંને પદના એકપણાતું જ્ઞાન તો જ્ઞાનવિજ્ઞાનના નામવાળું છે

તત્ત્વમસિ—તે તું છે—આ મહાવાક્યમાના તુ એ પદના—જીવના—લક્ષ્યાર્થરૂપ ચેતનને વિષય કરનારું જે જ્ઞાન તે જ્ઞાન કહેવાય છે તે એ પદના—ઇશ્વરના—લક્ષ્યાર્થરૂપ ચેતનને વિષય કરનારું જે જ્ઞાન તે વિજ્ઞાન કહેવાય છે, અને તે બંને પદના એકપણાતું જે જ્ઞાન તે જ્ઞાનવિજ્ઞાન એ નામથી કહેવાય છે ૪૬

વળી બોધની દૃઢતામાટે જ્ઞાનના, અજ્ઞાનના ને વિજ્ઞાનના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે —

આત્માનાત્મવિવેકસ્ય જ્ઞાનમાહુર્મનીષિણઃ ।

અજ્ઞાનં ચાન્યથા લોકે વિજ્ઞાનં તન્મયં જગત્ ॥ ૪૭ ॥

જડચેતનના વિવેકને બુદ્ધિમાનો જ્ઞાન કહે છે, અને લોકમાં અન્યથા જ્ઞાન અજ્ઞાન કહેવાય છે, તથા જગતને બ્રહ્મભય જોવું તે વિજ્ઞાન કહેવાય છે

આત્માનું સદૃષ (છે એવું) જ્ઞાન આત્માને આશરે રહેલા અજ્ઞાનને નિવૃત્ત કરનારું નથી, પણ આત્માને આશરે રહેલા અજ્ઞાનને નિવૃત્ત કરનારું આત્માનું વિશેષજ્ઞાન (ચિદ્રૂપ તથા આનંદરૂપ એવું જ્ઞાન) છે. વિજ્ઞાન એટલે આત્માથી અલિન ઘટ્ટ તે કલ્પિત અજ્ઞાનના અધિજ્ઞાનરૂપ હોવાથી અજ્ઞાન તથા વિશેષજ્ઞાન ઉભયરૂપ છે. આ જ્ઞાનરૂપ આત્મા તથા વિજ્ઞાનરૂપ ઘટ્ટ એ બંનેની સ્થિતિ નિરૂપાધિક સદૃષ ઘટ્ટમાજ અર્પણ થયેલી છે-વસ્તુતાએ તેજ સસ છે. ૪૯ હવે ભોક્તાદિના સ્વરૂપને કહે છે:—

મોક્તા સત્ત્વગુણઃ શુદ્ધો મોગાનાં સાધનં રજઃ ।

મોગ્યં તમોગુણં પ્રાહુરાત્મા ચૈર્ષાં પ્રકાશકઃ ॥ ૫૦ ॥

શુદ્ધસત્ત્વગુણુ ભોક્તા, રત્નેગુણુ ભોગોનું સાધન, તમોગુણુ ભોગ્ય, અને જે એમનો પ્રકાશક તેને આત્મા કહે છે.

રત્નેગુણથી તથા તમોગુણથી નહિ દબાયેલી નિર્મલશુદ્ધિવાળો જીવ ભોક્તા છે, રત્નેગુણુવાળું મન તથા હૃદયો ભોગાનુભવનાં સાધનો છે, અને તમોગુણના કાર્યરૂપ પાંચ જૂતોમાંથી પ્રકટેલા શબ્દાદિ વિષયો ભોગ્ય છે. આત્મા ભોક્તા, ભોગ કે ભોગ્ય નથી, પણ એ સર્વનો અસંગ રહીને પ્રકાશક છે એમ જાનીઓ કહે છે. ૫૦

હવે વાસ્તવિકે બ્રહ્મચારીનાં લક્ષણોનું નિરૂપણ કરે છે:—

બ્રહ્માધ્યયનસંયુક્તો બ્રહ્મચર્યરતઃ સદા ।

સર્વં બ્રહ્મેતિ યો વેદ બ્રહ્મચારી સ ઉચ્યતે ॥ ૫૧ ॥

વેદાધ્યયનથી યુક્ત, સર્વદા બ્રહ્મચર્યમાં પ્રીતિવાળો ને સર્વ બ્રહ્મ છે એમ જે જાણે છે તે બ્રહ્મચારી કહેવાય છે. બ્રહ્મસ્વરૂપનું તથા તેની પ્રાપ્તિનાં સાધનોનું નિરૂપણ કરનાર

વેદના ઉપનિષદભાગનું અર્થના તથા રહસ્યના જ્ઞાનસંહિત જોશે શુદ્ધો-
ચ્ચારથી અધ્યયન કરેલું છે એવો, શ્રીસદ્ગુરુની નિષ્કપટલાવે સેવા
કરવારૂપ તથા મન, વાણી ને શરીરવડે સર્વ સ્ત્રીઓના વિકાર ઉપ-
ભવનારા સંગથી દૂર રહેવારૂપ અઘાયર્થના પરિપાલનમાં સર્વદા દંભરહિત
પ્રીતિવાળો, ને આ પ્રતીતિ થતું સર્વ જગત્ કલ્પિત નામ, રૂપ ને
ક્રિયાનો બાધ કરતાં વસ્તુતાએ અઘાયરૂપ છે એમ જે સ્વાનુભવથી
જાણનારો છે, તે વાસ્તવિક અઘાયારી કહેવાય છે. ૫૧

હવે વાસ્તવિક ગૃહસ્થ કોને કહેવો તે જણાવે છે:—

ગૃહસ્થો ગુણમધ્યસ્થઃ શરીરં ગૃહમુચ્યતે ।

ગુણાઃ કુર્વન્તિ કર્માણિ નાહં કર્તેતિ બુદ્ધિમાન ॥ ૫૨ ॥

જે ગુણોમાં મધ્યસ્થ તે ગૃહસ્થ છે. શરીર ધર કહેવાય
છે. ગુણો કર્મો કરે છે, હું કર્તા નથી, એમ બુદ્ધિમાન
સમજે છે.

જે શરીર, ઇન્દ્રિયો, પ્રાણો, અંતઃકરણ ને આ જગતરૂપ ગુણોનાં
કાર્યોમાં રાગદ્વેષરહિત રહે છે તે ગૃહસ્થ કહેવાય છે. આ પ્રતીતિ થતું
સ્થૂળશરીર, તેની અંતર રહેલું સૂક્ષ્મશરીર, ને તેની અંતર રહેલું
કારણશરીર ગૃહસ્થનું—આત્મસ્વરૂપને જાણનાર જ્ઞાનીનું—ધર કહેવાય
સત્ત્વગુણ, રજોગુણ ને તમોગુણના કાર્યરૂપ અંતઃકરણ, પ્રાણો, ઇન્દ્રિયો
ને શરીર આ સર્વ કર્મો કરે છે, હું અસંગ ને અપરિણામી આત્મા
કાર્ધ પશુ કર્મ કરતો નથી એમ જ્ઞાની (તે ગૃહસ્થ) સમજે છે. ૫૨
કૃપા કરીને હવે વાસ્તવિક વાનપ્રસ્થના સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે:—

કિમુગ્રૈશ્વ તપોમિશ્વ યસ્ય જ્ઞાનમયં તપઃ ।

હર્ષામર્ષવિનિર્મુક્તો વાનપ્રસ્થઃ ॥ ૫૩ ॥

જેનું જ્ઞાનમય તપ છે તેને ઉગ્ર તપોવડે શું? જે હૃદય ને ઈર્ષ્યાથી સારી રીતે મોકળો થયેલો છે તે વાનપ્રસ્થ દહેવાય છે.

જેનું જ્ઞાનમય એટલે સર્વ દરશના મિથ્યાપણાનો અપરોક્ષ નિશ્ચય કરી સર્વત્ર બ્રહ્માનુભવ કરવારૂપ તપ છે તેવા જ્ઞાનીને શરીરને બહુ કષ્ટ થાય એવાં તીક્ષ્ણ તપોવડે કશું પ્રયોજન સિદ્ધ કરવાનું છે? ઉગ્રતપનાં જે અન્ય સ્વર્ગાદિ ફોલો શાસ્ત્રમાં દર્શાવેલાં છે તે સર્વ ફોલો બ્રહ્માનુભવના મોક્ષરૂપ ફલની આગળ અતિતુલ્ય હોવાથી તેમને હવે કોઈ પણ ફલ પ્રાપ્ત કરવાનું બાકી ન રહેવાથી શરીરને અતિક્ષુધ થાય એવું કોઈ ઉગ્રતપ કરવાની તેમને લેશ પણ આવશ્યકતા રહી નથી. જે પુરુષ જ્ઞાનમય તપવાળો તથા હૃદય ને અદેખાઈ આદિ ચિત્તના દોષોથી રહિત છે તે પુરુષ વાસ્તવિક વાનપ્રસ્થ (નિર્જન સ્થાનરૂપ બ્રહ્મામાં ઉત્તમપ્રકારે સ્થિતિ કરીને રહેલો) દહેવાય છે. અનુકૂલ પ્રાણિપદાયેના લાભથી થતા ચિત્તના ને મુખના વિકાસને હૃદય અને અન્યના ઉત્કર્ષને સહન ન કરવો તેને અદેખાઈ દહે છે. ૫૩

આ સદાચારના વિચારાદિવડે થનારા ફલને દેહીને હવે આ સ્તોત્રની (સદ્ગુરુમંથની) સમાપ્તિ કરે છે:—

સદાચારમિમં નિત્યં ચેડ્નુસન્દધતે વુધાઃ ।

સંસારસાગરાચ્છીઘ્રં મુચ્યન્તે નાત્ર સંશયઃ ॥ ૫૪ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिमाजकाचार्यश्रीमच्छंकराचार्यविरचितं

सदाचारस्तोत्रं संपूर्णम् ॥ २ ॥

આ સદાચારને બે વિવેકીઓ નિત્ય વિચારે છે તે વિવેકીઓ અવશ્ય સંસારસમુદ્રથી રીપ મોકળા થાય છે એમાં સંશય નથી.

આ સદાચારનામના લઘુપુસ્તકમાં વર્ણવેલા વિષયનો જે વિવેકી પુરુષો નિત્ય આદરપૂર્વક વિચાર કરી પછી નિદિધ્યાસન કરે છે તે વિવેકી પુરુષો બ્રહ્માક્ષાત્કારવડે અવસ્ય અમખ્ય દુઃખોરૂપ જલથી ભરેલા સમારસાગરથી શીઘ્ર મોકળા થાય છે, અર્થાત્ તેના પરતીગરૂપ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે, એમા લેશ પણ સંદેહ નથી ૫૪

એ પ્રમાણે બ્રહ્મવિદ્યાવાળા પરમહંસોના ને પરિવ્રાજકોના આચાર્ય શ્રીશંકરાચાર્યશ્રીએ રચેલા સદાચારનામના સ્તોત્રરૂપ બીજા સ્તનની શ્રીનાથશર્મપ્રણીત ભાવાર્થદીપિકાનામની ગુજરાતીભાષાની ટીકા પૂરી થઈ ૨

—[*]—

॥ ૐ ॥

૩ પદ્મપદ્મસ્તોત્ર વા પદ્મપદ્મમંજરી
ભાવાર્થદીપિકાટીકાસહિત

મંગલાચરણ ને ટીકાની પ્રતિજ્ઞા
કોલકે

બ્રહ્મશિવનું ધ્યાન ધરી, વહી મરુચરુ-પાવઃ

ટીકા આ પદ્મપદ્મસ્તોત્રી, ગુર્જર-ગિરા લખાય ૧

આ પદ્મપદ્મ વા પદ્મપદ્મમંજરીનામનું સ્તોત્ર પરમાત્માની પ્રાર્થનારૂપ છે વિનયાદિની પ્રાપ્તિવિના દુ ખની અત્યંતનિષ્ફલિતરૂપ ને પરમાનંદની નિત્યપ્રાપ્તિરૂપ પુરુષાર્થની સિદ્ધિ યતી નથી, માટે આ સ્તોત્રના પહેલા સ્તોકમા જયુવેશ વિનયાદિની પ્રાપ્તિમાટે પરમાત્માપાસે કોઈ ઉત્તમ મોક્ષમાધક પ્રાર્થના કરતો હોય એમ જણાવ્યું છે:—

અવિનયમપનય વિજ્ઞો દમય મનઃ શમય વિપયરસતૃષ્ણામ્
ભૂતદયાં વિસ્તારય તારય સંસારસાગરતઃ ॥ ૧ ॥

હે વિજ્ઞો ! મારા અવિનયને દૂર કરો, મારા મનને દમો,
મારી વિપયસુખની તૃષ્ણાને શમાવો, મારામાં ભૂતદયાને
વિસ્તારો, ને મને સંસારસાગરથી તારો.

હે કારણરૂપે સર્વ પ્રાણિપદાર્થમાં વ્યાપી રહેલા પ્રભો ! 'રાવણને
તથા 'શિશુપાલને નાશ કરાવનારા મહાદુષ્ટ અવિનયને મારા
અંતઃકરણમાંથી નિઃશેષ નાશ કરી મારા અંતઃકરણને વિનયયુક્ત કરવા
કૃપા કરો. હે નાથ ! મારા મનને વિષયાકારવૃત્તિથી રહિત કરવા કૃપા
કરો. સમુદ્રનું પાન કરવું, મોટા પર્વતને મૂલમાંથી જીએડી નાંખવો, ને
અમિનું પાન કરવું એ કામોના કરતાં પણ મનને વિષયાકારવૃત્તિથી
રહિત કરવું એ કામ કઠિન છે એમ વિદ્વાનો કહે છે, તથા આપશ્રીની
કૃપાવિના તે કામ મારાથી થઈ શકે એમ નથી. હે દયાલો ! મારા
મનમાં શબ્દાદિ વિષયોમાં તથા તેનાં સાધનોમાં જે સુખની તૃષ્ણા
રહી હોય તેને શમાવવાની આપ દયા કરો, અથવા વિષયમાં રહેલો
સ્થૂલરાગ ને સૂક્ષ્મરાગ મારા અંતઃકરણમાંથી દૂર કરવાની કૃપા કરો.
વિપયરસતૃષ્ણામ્ને રથાને વિષયમૃગતૃષ્ણામ્ એવું પાઠાંતર
સ્વીકારીએ તો વિષયરૂપ મૃગતૃષ્ણાનું મારા હૃદયમાંથી કૃપા કરીને શમન
કરો એવો અર્થ થાય છે. હે કરુણાસિંધો ! મારા હૃદયમાં સર્વ
પ્રાણીઓપર વિદ્યુદ્ધ દયા રાખવાનું બધું વિસ્તારવાની કૃપા કરો, અર્થાત્
મારા અંતઃકરણમાં કોઈ પણ પ્રકારના સ્વાર્થવિના અન્ય પ્રાણીઓના
દુઃખની નિવૃત્તિ કરવાની ધમ્મજા વૃદ્ધિ પમાડવા દયા કરો. હે
પરમકરુણિક ! અત્માથી અભિન્ન ધર્મના સાક્ષાત્કારરૂપ દદ નૌકવડે

મને આ ત્રિવિધતાપરૂપ જલથી ભરેલા સંસારરૂપ સાગરથી તારવાની કશુંક કરો. ૧

પરમાત્માની વંદનભક્તિવડે પરમાત્માની કૃપા થવાથી મુમુક્ષુને તત્ત્વજ્ઞાનદ્વારા મોક્ષલાભ થાય છે, માટે નીચેના શ્લોકવડે પરમાત્માના ચરણારવિન્દને મુમુક્ષુ નમન કરે છે:—

દિવ્યધુનીમકરન્દે પરિમલપરિભોગસચ્ચિદાનંદે ।

શ્રીપતિપદારવિન્દે ભવમયલેદલ્લિદે વન્દે ॥ ૨ ॥

દેવનદીરૂપ ધ્રુવપરસવાળાં, સમ્વિદાનંદરૂપ સુગંધ ને પ્રસન્નતાવાળાં ને સંસારના ભયનો તથા ખેદનો વિનાશ કરનારાં શ્રીપતિનાં ચરણકમલને હું નમું છું.

દેવનદી એટલે ગંગાજી જે ચરણકમલના મકરંદરૂપ છે, જે ચરણકમલ મનુષ્યોના મનનું કશુંક કરનાર સમ્વિદાનંદરૂપ છે, સુગંધવાળાં તથા પ્રકૃષ્ણિતપણુવાળાં છે, તથા જે ચરણકમલ અવિદ્યારૂપ કારણસંહિત આ સંસારના ભયનો તથા જન્મમરણાદિરૂપ ખેદનો અત્યંત નાશ કરનારાં છે, તે માયાના સ્વામી પરમાત્માનાં ચરણકમલોમાં હું બહુ પ્રેમથી ને બહુ માનથી પ્રણામ કરું છું. ગંગાજી પરમાત્માના ચરણકમલમાંથી નીકળેલાં હોવાથી તેમને પરમાત્માનાં ચરણકમલના મકરંદરૂપે કહ્યાં છે. ૨

વરવૃતાએ જીવનો તથા પ્રધિરનો અભેદ છતાં પણ તેમના બ્યાવહારિકભેદને દેખાડતાં છતાં પરમાત્માને પ્રસન્ન કરવા મુમુક્ષુ તેમની સ્તુતિ કરે છે.—

સત્યપિ મેદાપગમે નાથ તવાહં ન મામકીનસ્ત્વમ્ ।

સામુદ્રો હિ તરન્નઃ ક્વચન સમુદ્રો ન તારન્નઃ ॥ ૩ ॥

હે નાથ ! બેદની નિવૃત્તિ થયે સતે પણ હું આપશ્રીનો છું, આપ મારા નથી. તરંગ સમુદ્રનો છે, પણ સમુદ્ર કદીપણ તરંગનો નથી.

હે જગત્પતે ! આપના વાસ્તવિક સ્વરૂપના જ્ઞાનવડે આપના પારમાર્થિક સ્વરૂપના તથા મારા પારમાર્થિક સ્વરૂપના બેદની નિવૃત્તિ થયે સતે પણ બ્યાવહારિકરીતે હું આપના અંશરૂપ છું, પણ આપ મારા અંશરૂપ નથી. જેમ સમુદ્રમાં પ્રતીત થતો તરંગ સમુદ્રનો અંશ ગણાય છે, પણ સમુદ્ર કદીપણ તરંગનો અંશ ગણાતો નથી તેમ. ૩

પરમતત્ત્વના સાક્ષાત્કારવિના મોક્ષલાભ થતો નથી, તેથી પરમતત્ત્વના સાક્ષાત્કારમાટે ભગવાનને જહુ પ્રકારે સંબોધીને મુમુક્ષુ તેમની સ્તુતિ કરે છે:—

ઉદ્ભૂતનગ નગમિદનુજ દનુજકુલામિત્ર મિત્રશશિદ્રષ્ટે ।

દ્રષ્ટે ભવતિ પ્રભવતિ ન ભવતિ કિં ભવતિરસ્કારઃ ॥ ૪ ॥

હે પર્વતને ઊપાડનારા ! હે ઇંદ્રના નાના ભાઈ ! હે ઇન્દુજકુલના શત્રો ! ને હે સૂર્યચંદ્રરૂપ નેત્રવાળા ! સદાકિરૂપ વાળા આપનો સાક્ષાત્કાર થયે શું સંસારનો તિરસ્કાર નથી થતો ?

હે ગોવર્ધનપર્વતને ઊપાડનારા ! અથવા હે મંદરપર્વતને પીઠપર ધારણ કરનારા ! હે પર્વતને બેદનારા ઇંદ્રના નાના ભાઈ !—વામન ! હે દૈત્યોના ને રાક્ષસોના કુલના શત્રો ! ને હે સૂર્યરૂપ તથા ચંદ્રરૂપ નેત્રવાળા ! મોક્ષસાધકને જો આપના સમ્પ્રિદાનદસ્તવભાવવાળા સ્વરૂપનો દૃઢ સાક્ષાત્કાર થાય તો શું તેના અજ્ઞાનનો ને તેના કાર્ય સંસારનો આત્મંતિક નાશ નથી થતો ? અવશ્ય થાય છેજ. ~

૧ પોતાના ભક્તોનું રક્ષણ કરવાના સ્વભાવવાળા પરમાત્માની
પોતાના સંસારતાપની નિવૃત્તિ કરવામાટે યુક્તિ પુનઃ સ્તુતિ કરે છે:—

મત્સ્યાદિમિરવતારૈરવતારવતાવતાશિલવસુધામ્ ।

પરમેશ્વર પરિપાલ્યો ભવતા ભવતાપમીતોઽહમ્ ॥ ૫ ॥

હે પરમેશ્વર ! મત્સ્યાદિ અવતારોવડે અવતારવાળા
ને સમગ્ર પૃથિવીનું પાલન કરનારા આપશ્રીવડે સંસારદુઃખોથી
ભય પામેલો હું પરિપાલન કરવાયોગ્ય છું.

હે બ્રહ્માદિના નિયંતા ! ભક્તોનું રક્ષણ કરવા ને દુષ્ટોનો વિનાશ
કરવા મત્સ્યાદિ અવતારોવડે અવતરનારા ને સમગ્ર પૃથિવીપરના
પ્રાણીઓનું અનુગ્રહનિગ્રહવડે પરિપાલન કરનારા આપશ્રીવડે સંસારના
ત્રિવિધતાપોથી અત્યંત ભય પામેલો હું સર્વદા સર્વથા રક્ષણ કરવાને
યોગ્ય છું. ૫

આ કરાણ કલિકાવર્મા ભગવાનનાં ઉદાર નામોના સ્મરણવડેજ
પ્રમથપુરુષાર્થની સિદ્ધિ થવાનો સંભવ હોવાથી ભગવાનનાં નામોઆરણ્ય-
પૂર્વક પોતાના અજ્ઞાનની નિવૃત્તિની યુક્તિ પ્રાર્થના કરે છે:—

દામોદર ગુણમન્દિર સુન્દરવદનારવિન્દ ગોવિન્દ ।

ભવજલધિમથનમન્દર પરમં દરમપનય ત્વં મે ॥ ૬ ॥

હે દામોદર ! હે ગુણમંદિર ! હે સુંદરવદનારવિન્દ !
હે ગોવિન્દ ! હે ભવસાગરના મથનમાં મંદર ! તમે મારા
પરમ ભયને દૂર કરો.

ઉપનિષદોવડે જાણવામાં આવનારા ! હે સેવકના ભવસાગરની અત્યંત-
નિવૃત્તિ કરવામાં પરમભર્ય ! આપશ્રી મારા પરમભયને તથા તેના
હેતુ અગ્નાનને કૃપા કરીને દૂર કરો. ૬

હવે ભગવાનના ચરણકમલના ધ્યાનના સાધનરૂપ પદ્મદીનું સદા
મારાથી પાઠન થાય એવી કૃપા કરવા મુખ્ય પ્રભુની પ્રાર્થના કરે છે:—

નારાયણ કરુણામય શરણં કરવાણિ તાવકૌં ચરણૌં ।

इति पद्मदी मदीये वदनसरोजे सदा वसतु ॥ ७ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रोमच्छंकराचार्यविरचितं
पद्मदीस्तोत्रं संपूर्णम् ॥ ६ ॥

હે નારાયણ ! હે કરુણામય ! આપશ્રીનાં ચરણાનું હું
શરણુ ગ્રહણ કરું છું. આ પદ્મદી મારા મુખકમલમાં
સર્વદા વસે.

હે સર્વ પ્રાણીઓના હૃદયમાં અંતર્વાસિરૂપે રહેલા ! હે દયાથી
ભરેલા હૃદયવાળા !—પરમકારુણિક ! હું અત્યંત દીનતાથી ને ભક્તિથી
આપશ્રીનાં બે ચરણારવિદોનું શરણુ ગ્રહણ કરું છું. ભમરી જેમ કમલમાં
સ્થિરતાથી વસે છે તેમ આ પદ્મદી (જ આર્યાવાળે લઘુ ગ્રંથ વા,
પદ્મક જે પરમાત્મા તેમનું અતિપાદન કરનારી આ સાકાજ આર્યાવાળે
લઘુ લેખ) મારા મુખકમલમાં નિરંતર વસે. ૭

એ પ્રભાણે શ્રીમત્પરમહંસોનાં ને પરિવ્રાજકોના આચાર્ય
શ્રીમત્ શંકરાચાર્યે રચેલા પદ્મદીનામના સ્તોત્રરૂપ ત્રીજા
રત્નની શ્રીનાથશર્મપ્રણીત ભાવાર્થદીપિકાનામની ગુજરાતી-
ભાષાની ટીકા પૂરી થઇ. ૩

॥ ૐ ॥

૪ શ્રીવિજ્ઞાનનૌકા ભાવાર્થદીપિકાદીકાસહિત

મંગલાચરણ ને દીકાની પ્રતિજ્ઞા
દેહરે

અભ્યર્ચનું ધ્યાન ધરી, વંદી સ્તુત્રપાત્ર;
વિજ્ઞાનનૌકાની દીકા, શુર્જરગિરા લખાય. ૧

અંતરાત્માથી અભિન્ન પરબ્રહ્મના સાક્ષાત્કારવડે મનુષ્ય આ બવસાગરનો પાર પામે છે. અંતરાત્માથી અભિન્ન પરબ્રહ્મને અનુભવવું તે વિજ્ઞાન કહેવાય છે. એ વિજ્ઞાન મોક્ષસાધકને બવસાગર તારવામાં વહાણનું કામ કરનાર હોવાથી તેને નૌકાની ઉપમા આપી છે. આ વિજ્ઞાનનૌકાના નીચેના પહેલા શ્લોકવડે ચિત્તશુદ્ધિની તથા વૈરાગ્યની પ્રાપ્તિ થયા પછી જે જાણવાયોગ્ય તત્ત્વ છે તેજ માત્ર વાસ્તવિક સ્વરૂપ છે એવી મુમુક્ષુએ ભાવના કરવી જોઈએ એમ આચાર્યમહાશય ઉપદેશ કરે છે—

તપોયજ્ઞદાનાદિમિઃ શુદ્ધચુદ્ધિ-

વિરક્તો નૃપાદૌ પદે તુચ્છચુદ્ધયા ।

પરિત્યજ્ય સર્વં યદાપ્નોતિ તત્ત્વં,

પરં બ્રહ્મ નિત્યં તદેવાહમસ્મિ ॥ ૧ ॥

તપ, યજ્ઞ ને દાનાદિવડે શુદ્ધચુદ્ધિવાળો અને તુચ્છ-ચુદ્ધિવડે રાજાદિના પદમાં વૈરાગ્યવાળો મોક્ષસાધક સર્વનો

પરિત્યાગ કરીને જે તત્ત્વને પામે છે તેજ નિત્ય પરબ્રહ્મ હું છું.

કૃત્યાર્થાદ્રાપણાદિરૂપ, વા વર્ણાશ્રમના ધર્મના પરિપાલનરૂપ, વા આહારને નિયમમાં રાખવારૂપ, વા અંતઃકરણને તથા ઇન્દ્રિયોને એકાગ્ર રાખવારૂપ તપવડે, દ્રવ્યવડે, ક્રિયાવડે, ને વિચારવડે સિદ્ધ થનારા શાસ્ત્રોક્તા યત્ત્વવડે; અને અન્ન, વસ્ત્ર, સુવર્ણાદિ, ગાય ને ભૂમિ આદિના દાનવડે તથા અહિંસા ને સત્યાદિ ખીર્જ શુભકર્મોવડે જેનું અંતઃકરણ પવિત્ર થયેલું છે એવો અને ચક્રવર્તિરાજગદી માંડીને દિવસપ્રભાતના પદમાં તેને તુચ્છ સમજી જે વૈરાગ્યવાળો છે એવો મોક્ષ મેળવવા ઇચ્છતો સાધક માયાના કાયેની ને માયાનો પરિત્યાગ કરીને બ્રહ્મજ્ઞાનવડે જે પરમતત્ત્વને અભેદભાવે પામે છે, તેજ અનાદિઅનંત પરબ્રહ્મ હું છું. ૧

શ્રીસદ્ગુરુની ભક્તિવડે, મનનવડે તથા નિદિધ્યાસનવડે પ્રાપ્ત થતું બ્રહ્મજ્ઞ માત્ર સ્વરૂપ છે એવી મુમુક્ષુએ દૃઢ ભાવના કરવી એમ કહે છે:—

દયાહં ગુરં બ્રહ્મનિષ્ઠં પ્રશાંતં,

સમારાધ્ય મત્તયા વિચાર્ય સ્વરૂપમ્ ।

યદાપ્નોતિ તત્ત્વં નિદિધ્યાસ્ય વિદ્વાન,

પરં બ્રહ્મ નિત્યં તદેવાહમસ્મિ ॥ ૨ ॥

દયાહં, પરમશાંત ને બ્રહ્મનિષ્ઠ સદ્ગુરુનું ભક્તિવડે સારી રીતે આરાધન કરીને, સ્વરૂપને વિચારીને, અને નિદિધ્યાસ કરીને વિદ્વાન જે તત્ત્વને પામે છે તેજ નિત્ય પરબ્રહ્મ હું છું.

પરમપ્રરુણિક, ક્રોધાદિ મનોવિકારોથી અત્યંતરહિત ને બ્રહ્મતત્ત્વમાં જેમનું અંતઃકરણ સ્થિર થયું છે એવા બ્રહ્મોપદેશની પ્રીતિવડે સારી

રીતે આરાધના કરીને, આત્મોર્થા અભિજ્ઞ બ્રહ્મના સ્વરૂપને 'તેઓશ્રીથી' જાણીને, એકાંતમાં બેસી, પરમાદરવડે પ્રસન્નમને તે સ્વરૂપનું મનન કરીને, અને અનાત્મપદાર્થને આકારે પરિણામ પામતા અંતઃકરણના વેગને રોકીને તેને બ્રહ્મને આકારે પરિણામ પમાડવાનો પ્રયત્ન કરીને તત્ત્વજ્ઞાની જે પરમતત્ત્વને પામે છે તેજ નિત્ય પરબ્રહ્મ હું છું, દેહાદિ, હું નથી. ૨

નાથેના શ્લોકમાં આનંદાદિ સ્વભાવવાળું બ્રહ્મ હું છું એવી મુમુક્ષુએ ભાવના કરવી એમ નિરૂપણ કરે છે:—

યદાનન્દરૂપં પ્રકાશસ્વરૂપં,

નિરસ્તપ્રપંચં પરિચ્છેદશૂન્યમ્ ।

અહં બ્રહ્મવૃત્ત્યૈકગમ્યં સુરીયં,

પરં બ્રહ્મ નિત્યં તદેવાહમસ્મિ ॥ ૩ ॥

જે આનંદરૂપ, પ્રકાશસ્વરૂપ, પ્રપંચરહિત, પરિચ્છેદરહિત, હું બ્રહ્મ છું આવી વૃત્તિવડેજ જાણી શકાય એવું ને સુરીય નિત્ય પરબ્રહ્મ છે તેજ હું છું.

જે ત્રણે કાલમાં એકરૂપે રહેનાર પરબ્રહ્મને 'પરમાનંદરૂપ, જેને જ્ઞાનસ્વભાવ કદીપણુ લોપ ન પામે એવું, નામ, રૂપ ને ક્રિયારૂપ જગતના ને તેના દારણુ માયાના અભાવવાળુ, દેશ કાલ ને વસ્તુના પરિચ્છેદથી અત્યંતરહિત, હું બ્રહ્મ છું આવી વૃત્તિમાં ઉદ્ધવવડેજ અબેદલાવે શકાય એવું, વિશ્વ, તૈજસ ને પ્રાણ હિરણ્યગર્ભ ને અંતર્યામી એ ત્રણની છે તેજ નિત્ય પરબ્રહ્મ હું છું. ૩

વળી તેણે પ્રકારાંતરે પોનાના ધ્વજસ્વરૂપની નીચે પ્રમાણે બાવના કરવી એવું વર્ણન કરે છે:—

યદ્જ્ઞાનતો માતિ વિશ્વં સમસ્તં,
વિનષ્ટં ચ સદ્યો યદાત્મપ્રવોધે ।

મનોવાગતીતં વિશુદ્ધં વિમુક્તં,

પરં બ્રહ્મ નિત્યં તદેવાહમસ્મિ ॥ ૪ ॥

જેના અજ્ઞાનથી સમગ્ર જગત પ્રતીત થાય છે, ને જેના સ્વરૂપનું જ્ઞાન થયે તે શીઘ્ર બાધ પામે છે, જે મન તથા વાણીથી પર, અત્યંતશુદ્ધ ને નિત્યમુક્ત નિત્ય પરબ્રહ્મ છે તેજ હું છું.

તેણે કાલમાં રહેનાર પરબ્રહ્મના અજ્ઞાનથી આ નામરૂપક્રિયાવાળું સર્વ જગત પ્રતીત થાય છે, અને જેના પ્રત્યક્ષજ્ઞાનથી પૂર્વે સત્સરૂપે બાસતું સર્વ જગત શીઘ્ર મિથ્યાપણાના નિશ્ચયવાળું થાય છે, જેને મન તથા વાણી ધટાદિની પેઠે વિષય કરી શક્તાં નથી, જે અવિદ્યાદિ સર્વ દોષોથી સર્વદા રહિત છે, અને જે મર્વદા મુક્ત નિત્ય રહેનાર પરબ્રહ્મ છે તેજ પરબ્રહ્મ હું છું. જેમ સૂર્યના કિરણના અજ્ઞાનથી તેમાં મૃગજલની પ્રતીતિ તથા સસતારું બાન થાય છે, ને સૂર્યના કિરણના જ્ઞાનથી તે મૃગજલના મિથ્યાપણાનો નિશ્ચય થાય છે, તેમ બ્રહ્મના અજ્ઞાનથી તેમાં જગતની પ્રતીતિ તથા સસતારું બાન થાય છે, ને બ્રહ્મના દૃઢ જ્ઞાનથી જગતના મિથ્યાપણાનો નિશ્ચય થાય છે. બ્રહ્મ મનની અંતર રહેલું હોવાથી મન તેને આ બ્રહ્મ એમ જાણી શકતું નથી, ને વાણી પણ તેનું આ બ્રહ્મ એમ નિરૂપણ કરી શક્તી નથી. બ્રહ્મ અસંગસ્વભાવવાળું હોવાથી તેમાં દોષ પણ પ્રકરના દોષનો લેશ પણ સંભવ નથી. અહંકારાદિ બધ દરિપત હોવાથી બ્રહ્મ સર્વદા મુક્તજ છે. ૪

વળી પોતાના બહસ્વરૂપની મુમુક્ષુએ પ્રકારાંતરે આવી ભાવના કરવી એવું વર્ણન કરે છે:—

નિષેધે કૃતે નેતિ નેતીતિ વાક્યૈઃ,

સમાધિસ્થિતાનાં યદાભાતિ પૂર્ણમ્ ।

અવસ્થાત્રયાતીતમદ્વૈતમેકં,

પરં બ્રહ્મ નિત્યં તદેવાહમસ્મિ ॥ ૫ ॥

આ નહિ, આ નહિ, એવાં વાક્યોવડે નિષેધ કરે સતે સમાધિમાં સ્થિર થયેલાને જે પૂર્ણ, ત્રણ અવસ્થાઓથી પર, અદ્વૈત ને એક પ્રતીત થાય છે તેજ નિત્ય પરબ્રહ્મ હું છું.

પૃથિવી, જલ ને તેજ બહ નથી, તેમજ વાયુ, આકાશ ને માંપા પણ બહ નથી, એમ માયાનાં કાર્યોના ને માયાના બહપણનો નિષેધ કરનારાં વેદવ્યનોવડે તેમનો નિષેધ કરે સતે જેમનું અંતઃકરણ બહમાં સ્થિર થયું છે એવા મહાપુરુષોને જે દેશ, કાલ ને વસ્તુના પરિચ્છેદથી રહિત, જાગૃત, સ્વપ્ન ને સુષુપ્તિ આ અંતઃકરણની ત્રણ અવસ્થાઓથી પર, દ્વૈતથી વિદક્ષણ ને એક તત્ત્વ અનુભવામ છે તેજ ત્રણે કાલમાં એકરૂપે રહેનાર પરબ્રહ્મ હું છું. ૫

પુનઃ તેણે પરમાર્નદાદિ સ્વભાવવાળા પોતાના સ્વરૂપની નીચે પ્રમાણે ભાવના કરવી એમ નિરૂપણ કરે છે:—

યદાનન્દલેશૈઃ સમાચંદિ વિશ્વમ્,

યદાભાતિ સત્ત્વે તદાભાતિ સર્વમ્ ।

યદાલોચને હેયમન્યત્સમસ્તમ્,

પરં બ્રહ્મ નિત્યં તદેવાહમસ્મિ ॥ ૬ ॥

જેના આનંદના લેણાવડે વિશ્વ સારી રીતે આનંદવાર્ણ થાય છે, જેના પ્રકાશના સદ્ભાવવડે તે સર્વ પ્રતીત થાય છે, ને જેના સાક્ષાત્કાર થયે સતે અન્ય સર્વ ત્યજવાયોગ્ય જણાય છે તેજ નિત્ય પરબ્રહ્મ હું છું.

જે આનંદમહોદધિના ક્ષેણવડે આ સમગ્ર જગત્ સારી રીતે આનંદાનુભવ કરે છે, અને જેના ચેતનસ્વભાવના સદ્ભાવવડે તે સર્વ જગત્ પ્રતીત થાય છે,—અગ્નિ ને તેના કાર્યરૂપ આ સર્વ જગત્ની સત્તા ને પ્રતીતિ જેની સત્તા ને પ્રતીતિવડે છે, તથા જેનો દૃઢ સાક્ષાત્કાર થયે સતે તેનાથી ભિન્ન સર્વ—માયા ને માયાનાં કાર્યો—અસત્ જણાવાથી લગવાયોગ્ય જણાય છે તેજ ત્રિકાલાખ્યા પરબ્રહ્મ હું છું. †

વળી ભક્તના અન્ય સ્વભાવો કહીને તેજ મારું સ્વરૂપ છે એમ ઝુઝુઝુએ ભાવના કરવી એમ કહે છે:—

અનન્તં વિશું સર્વયોનિં નિરીદં,

શિવં સંગ્રહીનં ઘડોકારગમ્બમ્ ।

નિરાકારમત્યુજ્જ્વલં મૃત્યુહીનં,

પરં બ્રહ્મ નિત્યં તદેવાહમસ્મિ ॥ ૭ ॥

જે અનંત, વ્યાપક, સર્વની ઉત્પત્તિના હેતુરૂપ, ઇચ્છારહિત, કલ્યાણસ્વરૂપ, સંગ્રહિત, ઓંકારવડે જાણવાયોગ્ય, નિરાકાર, અતિ-ઉજ્જ્વલ ને વિનાશરહિત નિત્ય પરબ્રહ્મ છે તેજ હું છું.

જે નિલ પરબ્રહ્મ દેશ, કાલ ને વસ્તુના પરિચ્છેદથી રહિત, વ્યાપક વા પોતાના મિથ્યાસ્વભાવથી નાનાપ્રકારે ભાસનાર, સર્વ પ્રાણીઓ

તે પદાર્થોના વિવર્તોપાદાનકરણરૂપ, કાષ્ઠ પણ પ્રકારની ઇચ્છાથી અત્યંતરહિત, સર્વદા કલ્યાણસ્વરૂપ, સર્વ પ્રકારના સંગથી અત્યંતરહિત, ઝોંકારના કલ્યાણરૂપે જાણવાયોગ્ય, કાષ્ઠ પણ પ્રકારના આકારથી રહિત, સર્વ પ્રકારની મલિનતાથી અત્યંતરહિત હોવાથી બહુ ઉજ્જવલ, અને વિનાશથી રહિત છે તેજ નિલ પરબદ્ધ હું છું. જેમ લાકડાના અનાવેલા હાથીને જ્યારે લાકડાની દૃષ્ટિએ જોઈએ છીએ ત્યારે લાકડાનીજ પ્રતીતિ થાય છે, હાથીની પ્રતીતિ થતી નથી; ને જેમ સૂર્યના કિરણોમાં પ્રતીત થતા મૃગજલને જ્યારે સૂર્યનાં કિરણોની દૃષ્ટિએ જોઈએ છીએ ત્યારે સૂર્યનાં કિરણોજ પ્રતીત થાય છે, મૃગજલની પ્રતીતિ થતી નથી,— તે દૃષ્ટિ તિરોધાન પામી જાય છે, તેમ જ્યારે અલ્પાકારવૃત્તિ કરવામાં આવે છે ત્યારે જગત્પત્તી દૃષ્ટિ તિરોધાન પામી જાય છે. ૭

પુનઃ પ્રકારાંતરે પોતાના અલ્પસ્વરૂપની મુમુક્ષુએ નીચે પ્રમાણે જ્ઞાપના કરવી જોઈએ એમ પ્રતિપાદન કરે છે:—

યદાનન્દસિન્ધૌ નિમગ્નઃ પુમાન્સ્વા-

દવિદ્યાવિલાસઃ સમસ્તપ્રપંચઃ ।

તદા ન સ્ફુરત્યદ્ભતં યન્નિમિત્તં,

પરં વ્રજ્ય નિત્યં તદેવાહમસ્મિ ॥ ૮ ॥

પુરુષ જ્યારે આનંદસાગરમાં નિમગ્ન થાય છે ત્યારે અવિદ્યા ને તેના કાર્યરૂપ સમગ્ર પ્રપંચ પ્રતીત થતા નથી, અને તે અદ્ભુત નિમિત્તરૂપ નિત્ય પરબ્રહ્મ સ્ફુરે છે. તેજ હું છું.

અલ્પાનુભવી પુરુષ જે વેલા અલ્પરૂપે આનંદસાગરમાં અભેદભા હૂખી ગયા જેવા યાય છે તે વેલા તેમને અનિર્વચનીય અવિદ્યા ને તે પરિણામરૂપ આ નામરૂપક્રિયાત્મક અમરત અંસાર અલ્પથી વિભર

પ્રતીત થતો નથી, પણ અહમમાંજ વિક્ષીન રહી ગયેલો અનુભવાય છે, અને તેમને જે અદ્ભુત-કૃણા ન શકાય એવા-વિવર્તોપાદાનકારણરૂપ અવિનાશી પરબ્રહ્મ અભેદભાવે અનુભવાય છે, તેજ પરબ્રહ્મ હું હું, દેહાદિ હું નથીજ. જેમ સાગરમાં કુળેલો માણસ નેત્ર બિધાડીને જુએ તો તેને સર્વત્ર જલનીજ પ્રતીતિ થાય છે તેમ અહમ્મર થયેલી વૃત્તિ સર્વત્ર અહમ્મ અનુભવે છે. મીઠામાંથી બનાવેલા નાનાપ્રકારના પ્રાણિ-પદાર્થોના આકારોને જેમ સમુદ્રમાં નાંખવાથી તે આકારો ને નામ સમુદ્રથી ભિન્ન પ્રતીત થતાં નથી તેમ અહમનુભવકાલે અહમથી ભિન્ન સંસાર પ્રતીત થતો નથી. ૮

આ સ્વરૂપાનુસંધાનરૂપ સ્તુતિના અધ્યયનાદિથી મુમુક્ષુને થનારા ફલને કહે છે:—

સ્વરૂપાનુસંધાનરૂપાં સ્તુતિં ચ;

પઠેદાદરાદ્ભક્તિભાવો મનુષ્યઃ ।

શૃણોતીહ વા નિત્યમુચુક્તચિત્તો,

ભવેદ્વિષ્ણુરત્રૈવ વેદપ્રમાણાત્ ॥ ૯ ॥

જે ભક્તિભાવવાળો મનુષ્ય આદરથી સ્વરૂપાનુસંધાનરૂપ સ્તુતિ ભણે છે, અથવા ઉદ્યોગી ચિત્તવાળો થઈ નિત્ય અહીં સાંભળે છે તે વેદના પ્રમાણથી અહીંજ વ્યાપક-બ્રહ્મ-થાય છે.

આત્મજ્ઞાન સંપાદન કરવામાં પરમપ્રીતિવાળો જે મનુષ્ય આદર-પૂર્વક આ સ્વરૂપાનુસંધાનરૂપ સ્તુતિ અર્ચને તથા તાત્પર્યને સમજીને ભણે છે, અથવા આવી શુભપ્રવૃત્તિમાં ઉદ્યોગયુક્ત ચિત્તવાળો થઈ નિત્ય આ પૃથ્વીપર ગમે તે વર્ણમાં ને આશ્રમમાં રહીને સાંભળે છે તે વેદના પ્રમાણથી આ વર્તમાનશરીરમાંજ બ્રહ્મરૂપ થાય છે.

"બ્રહ્મચિદ્ બ્રહ્મૈવ ભવતિ"—અહીં જાણનાર અહીં જ થાય છે. તથા " ન તસ્ય પ્રાણા વત્ક્રામન્તિ " જ્ઞાનીના પ્રાણો લોકાંતરમાં જીવંત થઈ શકતા નથી, ઇલાદિ શ્રુતિઓ અહીંજેતાઓની અહીંજે સ્થિતિ થવાનું તથા તેમનું લોકાંતરમાં ગમન નહિ થવાનું જણાવે છે. ૬

આ વિજ્ઞાનનૌકાવડે જીવસાગરનો પાર પામનાર મુમુક્ષુને ધન્યવાદ આપી આ રત્નોત્તરી સમાપ્તિ કરે છે:—

વિજ્ઞાનનાવં પરિગૃહ્ય કશ્ચિત્,

તરેદ્યદજ્ઞાનમયં મવાન્ધિમ્ ।

જ્ઞાનાસિના યો હિ વિચ્છિદ્ય તૃષ્ણાં,

વિષ્ણોઃ પદં યાતિ સ એક ધન્યઃ ॥ ૧૦ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छंकराचार्यविरचितं

વિજ્ઞાનનૌકાસ્તોત્રં સંપૂર્ણમ્ ॥ ૪ ॥

વિજ્ઞાનરૂપ વહ્વાણને ગ્રહણ કરીને જે કોઈ અજ્ઞાનમય સંસારસમુદ્રને તરે, અને જ્ઞાનરૂપ તરવારવડે જે તૃષ્ણાને પૂર્ણપણે છેદીને પરમાત્માના સ્વરૂપને પામે તેજ ધન્ય છે.

જે પુરુષપ્રયત્નવાળો વિરલ પુરુષ આ આત્મસ્વરૂપનો ઉપદેશ કરનાર વિજ્ઞાનરૂપ અભેદ વહ્વાણને પ્રાપ્ત કરીને તેવડે આ જીવંત અજ્ઞાનમય સંસારસાગરને અનાયાસે તરી જાય, અને આ આત્મજ્ઞાનરૂપ તરવારવડે જે મહાભાગ્યશાલી પુરુષ ઇલાદિ વિષયોની ને તેમનાં ઉપકરણોની દુરંત તૃષ્ણાને નિઃશેષ છેદી નાંખીને પરમાત્મસ્વરૂપની અભેદભાવે પ્રાપ્તિ કરે તે મહાપુરુષજ આ લોકમાં ધન્ય છે. ધનાઢ્યો, રાજાઓ કે પંડિતો ધન્ય નથી. ૧૦

એ પ્રમાણે બ્રહ્મવિદ્યાવાળા પરમહંસોના ને પરિવ્રાજકોના
આચાર્ય શ્રીશંકરાચાર્યજીએ રચેલા વિજ્ઞાનનોકાનામના સ્તોત્ર-
રૂપ ચોથા રત્નની શ્રીનાથશર્મપ્રણીત ભાવાર્થદીપિકાનામની
ગુજરાતીભાષાની દીકા પૂરી થઈ. ૪

॥ ૐ ॥

૬ શ્રીવાક્યસુધા ॥

ભાવાર્થદીપિકાસહિત

મંગલાચરણ ને અંથની પ્રતિજ્ઞા

હોહરે

બ્રહ્મશનું ધ્યાન ધરી, વંદી સદ્ગુરુપાદ્ય;

દીકા વાંચસુધાતણી, ગુર્જરગિરા લખાવ. ૧

આ નામરૂપાત્મક જગતનામનો કાદવ આત્માને લાગેલો પ્રતીત
થાય છે તે મહાવાક્યરૂપ પરમપવિત્ર જલવડે ધોઈ નાંખવાયોગ્ય છે.
પદાર્થનું જ્ઞાન વાક્યાર્થના જ્ઞાનનું કારણ છે, માટે પ્રથમ પદાર્થનું જ્ઞાન
પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ. તત્ત્વમસિ (તે બ્રહ્મ તું છે) આ મહાવાક્યમાં
ત્વં (તું) એવું જે પદ છે તેના અર્થને લગવાનું ભાષ્યકાર નીચેના
પાંચ શ્લોકોવડે જણાવે છે. તેમાં નીચેના પ્રથમ શ્લોકોવડે દૃશ્યનો ને
દ્રશ્યનો વિવેક કરે છે:—

રૂપં દૃશ્યં લોચનં દૃક્ તત્ દૃશ્યં દૃષ્ટ માનસમ્ ।

દૃશ્યા ધીવૃત્તયઃ સાક્ષી દ્યોવ ન તુ દૃશ્યતે ॥ ૧ ॥

૩૫ દશ્ય ને નેત્ર દ્રષ્ટા, તે દશ્ય ને મન દ્રષ્ટા, બુદ્ધિની વૃત્તિઓ દશ્ય ને સાક્ષી દ્રષ્ટાજ છે, પણ દશ્ય થતો નથી.

હાથ, રાતું, ધોળું, પીળું, કાળું, લાંબું, ડુંકું ને પહોળું હંસાદિ રૂપો ને તે રૂપોવાળી સર્વ સ્થૂલ વસ્તુઓ દશ્ય છે, ને તે દશ્યની અપેક્ષાએ નેત્રો દ્રષ્ટા છે. હમણાં મારાં નેત્રો દૂરની વસ્તુઓ ભેઈ શકતાં નથી, હમણાં મારાં નેત્રોનું સામર્થ્ય ઘટવા માંડ્યું છે, ને આગળ મારાં નેત્રોમાં બહુમુક્તિ વસ્તુઓ ભેવાનું સમર્થ્ય હતું, આમ નેત્રોની સ્થિતિનો વિચાર કરવામાં આવે છે ત્યારે નેત્રો દ્રષ્ટા મટીને દશ્ય થઈ જાય છે, ને તે નેત્રોનું દ્રષ્ટા મન છે એમ નક્કી થાય છે. એ મનને વા અંતઃકરણને તેની વૃત્તિઓના ઉદયને તથા અસ્તને અને તેના શુભાશુભ વેગને જાણનારો અન્ય કોઈ છે એમ જણાય છે. આનેજ વાસ્તવિક દ્રષ્ટા અથવા સાક્ષો કહેવામાં આવે છે. આ સાક્ષીની અપેક્ષાએ અંતઃકરણની, વૃત્તિઓ જે આગળ દ્રષ્ટૃ૩૫ ગણાતી હતી તે હવે દશ્યપણાને પામે છે. આ સાક્ષો અંતિમ-ઉવટનો-દ્રષ્ટા છે, તે કાષ્ઠનો દશ્ય થતો નથી. આ દ્રષ્ટાનો જો બીજો દ્રષ્ટા માનવામાં આવે તો અનવરણરોપની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૧

નીલાદિ અનેક પ્રકારનાં રૂપો છતાં તેને જોનારું નેત્ર એક પ્રકારનું છે એમ પ્રતિપાદન કરે છે:—

નીલપીતસ્થૂલસૂક્ષ્મદ્રુસ્વદીર્ઘાદિમેદતઃ ।

નાનાવિધાનિ રૂપાણિ પદ્યેષ્ટોચનમેકઘા ॥ ૨ ॥

નીલ, પીત, સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ, દ્રુસ્વ ને દીર્ઘાદિના કોઈ નાનાપ્રકારનાં રૂપોને એક પ્રકારનું નેત્ર જુએ છે.

વાણી, પીળું, રાતું, હાથ, ધોળું, કાળું, જાંબુ; મગફળી, મગફળી,

અગકોર્ટરહિત, બંકું, ઝીણું, હંકું, ઘાંજું, 'વાંકું' ને ગોળ આદિ અનેક પ્રકારનાં પરસ્પર બંધિયારી રૂપો જોતું છતું 'લોચન' એક પ્રકારનુંજ રહે છે, બંધિયાર-પામતું નથી. આવી રીતે રૂપો અનેક પ્રકારનાં ને એકબીજાથી વિપરીત છે તે દશ્ય છે, અને તે દશ્યની અપેક્ષાએ નેત્ર તે સર્વ રૂપોનું દ્રષ્ટા છે. ૨

બહુ દશ્યોના દ્રષ્ટાપણાવડે નક્કી કરેલા એક નેત્રનું પંથુ અંતિમ દ્રષ્ટાપણુ નથી, કેમકે તેનું પથુ એકરૂપણુ રહેતું નથી, તેથી નેત્ર પથુ દશ્યજ છે. એ નેત્રાદિનું દ્રષ્ટા મન છે એમનીચેના શ્લોકવડે જણાવે છે:—

આન્વ્યમાન્વપદુત્વેષુ નેત્રધર્મેજ્વનેકધા ।

સંકલ્પયન્મનઃ શ્રોત્રત્વગાદી યોજ્યતામિતિ ॥ ૩ ॥

અંધપણું, મંદપણું ને પદુપણું એવા અનેક પ્રકારના નેત્રના ધર્મોની કલ્પના કરતું છતું મન દ્રષ્ટા છે. શ્રોત્ર ને ત્વચા આદિમાં આ પ્રમાણે યોજના કરવી.

જોકે એક પુરુષમાં એકજ નેત્રેન્દ્રિય છે તોપણુ તે એકરૂપવાળું નથી, અનેકરૂપવાળું છે. અંધપણું, મંદપણું ને સારી રીતે ઠામ કરવાની યોગ્યતાવાળાપણું, એમ તેની અવસ્થાના બેદવડે, તેનું વિકારીપણું જણાય છે. જે વિકારી હોય તેમાં પોતાના વિકારીનું દ્રષ્ટાપણુ સંભવતું નથી. તેનું દ્રષ્ટાપણું કાષ્ઠ અન્યમાં સંભવે છે. નેત્રના દ્રષ્ટાનો વિચાર કરતાં અંતઃકરણમાં તેનું દ્રષ્ટાપણું છે એમ સિદ્ધ થાય છે. અંધપણું, મંદપણું ને યથાયોગ્યપણું એવા નેત્રના અનેક બંધિયારી ધર્મોમાં નેત્રનું 'અંધપણું', તેનું 'મંદપણું' ને તેનું 'નિર્દોષપણું' એમ અનેક પ્રકારે તેના સંબંધમાં સંકલ્પ કરતું છતું અંતઃકરણ તેના દ્રષ્ટાપણુને પામે છે. અંતઃકરણ જેમ નેત્રનું 'દ્રષ્ટા' છે તેમ તે શ્રોત્ર ને ત્વચા આદિ અન્ય ઈન્દ્રિયોનું પણ દ્રષ્ટા છે એણે જણવું. -૩

હવે નેત્રાદિની પેઠે મન પણ અન્યતુ દસ્ય છે એમ જણાવે છે:-
 કામઃ સંકલ્પસંદેહો શ્રદ્ધાશ્રદ્ધે ધૃતીતરે ।

દૂર્ધીર્ભીરિત્યેવમાદીન્ માસયત્યેકઘા ચિત્તિઃ ॥ ૪ ॥

ધૃત્ત્વા, સંકલ્પ, સંશય, શ્રદ્ધા, અશ્રદ્ધા, ધીરજ, અધીરજ, લોકલક્ષ્મણ, નિશ્ચય ને ભય ઇત્યાદિને એક પ્રકારતું ચેતન પ્રકાશે છે.

પ્રાણિપદાર્થની પ્રાપ્તિની ધૃત્ત્વા, પદાર્થોમાં રમણીયપણાની કલ્પના, સંશય-એ વિરુદ્ધ કાર્ટિને વિષય કરનારી અંતઃકરણની વૃત્તિ, શાસ્ત્રાદિમાં પ્રમાણપણાના નિશ્ચયવાળી વૃત્તિ, શાસ્ત્રાદિમાં પ્રમાણપણાના નિશ્ચય-વિનાની વૃત્તિ, ધૈર્ય-શુદ્ધિને ક્ષોભરહિત રાખવાનું બલ, અધૈર્ય, અયોગ્ય કર્મમાં લોકલક્ષ્મણ, કાષ્ઠ પણ વિષયના નિશ્ચયવાળી વૃત્તિ, ભય, ક્રોધ, લોભ, મોહ ને મદાદિ અનેક પ્રકારની વૃત્તિઓવાળા અંતઃકરણને સર્વદા એકરૂપે રહેનારું-અવસ્થાતરવિનાનું ને ધર્મોત્તરવિનાનું-ચેતન પ્રકાશે છે. તે ચેતનને પ્રકાશનારો અન્ય કોઈ પદાર્થ નથી. ૪

અંતઃકરણાદિની સર્વ અવસ્થાઓના સાક્ષિરૂપ ચેતનનું અવિકારી-પણું સિદ્ધ કરતા છતાં તેનું એકરૂપપણું અને સર્વના પ્રકાશકપણાવડે તથા સર્વત્ર અઅભિચારીપણાવડે અદ્વિતીયપણું પ્રતિપાદન કરે છે:-

નોદેતિ નાસ્તમેત્યેષા ન વૃદ્ધિ યાતિ ન હયમ્ ।

સ્વયં વિમાત્સ્યાન્યાનિ માસયેત્સાધનં વિના ॥ ૫ ॥

આ ચેતન જન્મતું નથી, વિનાશ પામતું નથી, વૃદ્ધિને પામતું નથી, ને ક્ષીણતાને પામતું નથી; તે પાતે પાતાની એળે પ્રકાશે છે, તથા અન્યોને સાધનવિના પ્રકાશે છે.

આ નિરવયવ ચેતન સર્વના સાક્ષિરૂપપણાવડે સર્વવ્યાપક છતાં પણ

જે કાષ્ટ નિમિત્તથી ઉત્પન્ન થતું નથી, કાષ્ટ પણ હેતુથી તે વિનાશ પામતું નથી, કાષ્ટ સામગ્રીવડે તે વૃદ્ધિને પામતું નથી, કાષ્ટ પણ નિમિત્તથી તે ધત્તું નથી, તે અન્ય પરિણામને પામતું નથી, અને તે ઉત્પન્ન થવાની યોગ્યતાવાળું પણ નથી. આવી રીતે આ ચેતન જીવાવિકારોથી રહિત છે. આ ચેતન પોતે પોતાથી પ્રકાશે છે, અને અસંગી ને અવિકારી રહી કાષ્ટ પણ સાધનવિના ઉપર કહેલા સર્વ વિકારવાળા પદાર્થોને તથા અન્યોને પ્રકાશે છે. ૫

જાગ્રદાદિ અવસ્થાઓ અંતઃકરણી છે, અસંગ ને અવિકારી આત્માની તે નથી એમ પ્રતિપાદન કરે છે:—

ચિચ્છાયાવેશતો બુદ્ધૌ માનં ધીસ્તુ દ્વિધા સ્થિતા ।

एकाङ्कतिरन्या स्यादन्तःकरणरूपिणी ॥ ६ ॥

ચેતનના આભાસના પ્રવેશથી બુદ્ધિમાં આત્માનું જ્ઞાન થાય છે. તે બુદ્ધિ બે પ્રકારે સ્થિત છે, એક અહંકારરૂપ ને બીજી મનોરૂપ છે.

પ્રલગાત્મસ્વરૂપના આભાસનો અંતઃકરણમાં પ્રવેશ થાય છે, તેથી આત્માનું વિશેષ જ્ઞાન થાય છે. ચિદાત્મા સ્વરૂપથી પ્રકાશકપણાવડે પોતે સર્વદા જાસમાન છતાં પણ પોતાના નિર્વિશેષપણાથી વિશેષ જાસમાન થતો નથી. તે ચિદાત્મામાં કદિપિત અનાદિ અનિર્વચનીય અજ્ઞાન જ્યારે કર્મથી જીઠેલી વાસનાથી અંતઃકરણને આકારે થાય છે ત્યારે તેમાં પ્રકાશકપણાવડે અનુમત ચિદાત્મા અંતઃકરણને આકારે પ્રતીત થાય છે. આ વેદા અંતઃકરણના ને આત્માના એકપણાની પ્રતીતિથી તે વિશેષવડે આત્મા સર્વવિશેષ જાણે છે. ૭_અંતઃકરણમાં

આત્માનું એવી રીતે જ્ઞાન થાય છે તે અંતઃકરણ બે પ્રકારે સ્થિત છે, એક અહંકારરૂપે ને અન્ય મનોરૂપે. ૬

ચેતનરૂપ આત્માના ને જડરૂપ બુદ્ધિના એકપણાની ભાંતિ કરી તેને દર્શાવડે સ્પષ્ટ કરે છે:—

છાયાહંકારયોરૈક્યં તસ્યાય:પિન્ડવન્મતં ।

તદહંકારતાદાત્મ્યાદેહશ્ચેતનતામિયાત્ ॥ ૭ ॥

આભાસનું અને અહંકારનું એકપણું તપેલા લોહાના ગોળાના જેવું માનેલું છે. તે સાભાસ અહંકારની સાથેના એકપણાના ભ્રમથી દેહ ચેતનપણાને પામેલો જણાય છે.

જેમ અમિના વ્યાપપણાવડે લોહનો ગોળો અમિપણાને પામેલો જણાય છે તેમ આત્મચેતનના વ્યાપપણાવડે અહંકાર ચેતનપણાને પામેલો જણાય છે. એવી રીતે લિંગશરીરમાં આત્માના આભાસથી આત્મામાં કર્તાપણાનો તથા ભોક્તાપણાનો બ્યવહાર પ્રવૃત્ત થાય છે. સૂક્ષ્મશરીરમાં આભાસવાળા લિંગશરીરનું સંક્રમણ ચવાથી સૂક્ષ્મશરીર પણ ચેતનયુક્તપણાના બ્યવહારને યોગ્ય થાય છે. ૭

હવે કહેલા અહંકારના એકપણાને વિષયના બેદવડે વિભાગ કરીને પ્રતિપાદન કરે છે:—

અહંકારસ્ય તાદાત્મ્યં વિચ્છાયાદેહસાક્ષિભિઃ ।

સહજં કર્મજં આન્તિજન્યં ચ ત્રિવિધં ક્રમાત્ ॥ ૮ ॥

ચિદાભાસ, સૂક્ષ્મશરીર ને સાક્ષીની સાથે અહંકારનું એકપણું સહજ, કર્મજ ને ભ્રમજ એમ ક્રમથી ત્રણ પ્રકારનું છે.

ચિદાભાસની સાથે અહંકારનું એકપણું સહજ એટલે ઉત્પત્તિ વિશિષ્ટ છે,—ચિદાભાસની પ્રતીતિ અહંકારની ઉત્પત્તિની સાથેજ છે,

તેથી હું જાણું છું એવો અનુભવ થાય છે. સ્થૂલશરીરની સાથે અહં-કારનું એકપણું પૂર્વના ધર્માધર્મથી ઉપજેલું છે, તેથી હું મનુષ્ય. છું એવો અનુભવ થાય છે. સાક્ષીની સાથે અહંકારનું એકપણું ભ્રમમાત્રથી સિદ્ધ છે, તેથી હું છું એવો અનુભવ થાય છે. એવી રીતે અહંકારનું ત્રિવિધપણું છે. ૮

હવે છોડા અહંકારના ચિદાભાસાદિની સાથેના એકપણાની પ્રતીતિઓની નિવૃત્તિના હેતુઓને ક્રમપૂર્વક પ્રતિપાદન કરે છે:—

सम्बन्धिनोः सतोर्नास्ति निवृत्तिः सहजस्य तु ।

कर्मक्षयात्मबोधाच्च निवर्तेते क्रमादुभे ॥ ९ ॥

અહંકારની અને ચિદાભાસની વિદ્યમાનદશામાં તેમના સહજ એકપણાની નિવૃત્તિ થતી નથી. કર્મના ક્ષયથી ને જ્ઞાનથી ક્રમથી બંને નિવૃત્ત થાય છે.

જેમ બિધાડી જગામાં રહેલા બિધાડા જલપાત્રમાં આકાશમાં રહેલા સૂર્યનું પ્રતિબિંબ તે જલપાત્રની સ્થિતિસુધી પડે છે, ને જલપાત્રની નિવૃત્તિ થયે તેમાં પ્રતીત થતા પ્રતિબિંબની પણ નિવૃત્તિ થાય છે, તેમ અહંકારનો સદ્ભાવ હોય ત્યાંસુધી તેમાં ચેતનનું પ્રતિબિંબ પડે છે, ને અહંકારની નિવૃત્તિ થયે તેમાં પ્રતીત થતા ચેતનના પ્રતિબિંબની નિવૃત્તિ થાય છે, અર્થાત્ ચિદાભાસમાં અહંકારના ભ્રમની નિવૃત્તિ અહંકારની નિવૃત્તિથી થાય છે. દેહનો આરંભ કરનારાં કર્મોનો ક્ષય થવાથી શરીરની સાથેના અહંકારભ્રમની નિવૃત્તિ થાય છે, ને જ્ઞાન થવાથી સાક્ષીની સાથેના અહંકારભ્રમની નિવૃત્તિ થાય છે. ૯

આત્મામાં અંતઃકરણની ત્રણ અવસ્થાની પ્રતીતિ તથા તેનું

સંસારીપણું અહંકારની સાથેના અધ્યાસે કરેલું છે એમ પ્રતિપાદન કરવાનો આરંભ કરે છે:—

અહંકારલયે સુપ્તૌ ભવેદ્દેહોઽપ્યવેતનઃ ।

અહંકારવિકાસાર્થઃ સ્વપ્નઃ સર્વસ્તુ જાગરઃ ॥ ૧૦ ॥

સુપ્તિમાં અહંકારનો લય થવાથી શરીર જડબેધુંજ થાય છે, અહંકારના અર્ધા વિકાસથી ઉપજેલું સ્વપ્ન છે, ને સર્વ અહંકારના વિકાસથી થયેલી તો જાગૃત્વરથા છે.

પ્રાણીઓના અંતઃકરણની સુપ્તિ-અવસ્થામાં અહંકારનો તેના ઉપાદાનકારણ અજ્ઞાનમાં લય થવાથી પ્રાણીઓનાં શરીરો ઘટાદિ જડ-પદાર્થોના જેવાં પ્રતીત થાય છે. એ અહંકાર અર્ધજાગૃત્ થાય છે ત્યારે પ્રાણીને સ્વપ્નાવસ્થાનો અનુભવ થાય છે, અને ત્યારે એ અહંકાર સંપૂર્ણજાગૃત્ થાય છે ત્યારે પ્રાણીને જાગૃત્વરથાનો અનુભવ થાય છે. ૧૦

સ્વપ્ન ને જાગૃત્ કેવી રીતે અહંકારના કાર્યરૂપ છે તે કહે છે:—

અન્તઃકરણવૃત્તિસ્તુ ચિત્તિચ્છાયૈક્યમાગતા ।

વાસનાઃ કલ્પયેત્સ્વપ્ને વૉધેઽક્ષૈર્વિપયાન્ વહિઃ ॥ ૧૧ ॥

પ્રસિદ્ધ અંતઃકરણની વૃત્તિ ચૈતન્યના આભાસની સાથે એકપણાને પામી સ્વપ્નમાં વાસનાઓને અનુભવે છે, ને જાગૃત્માં ઇન્દ્રિયોવડે બહારના વિષયોને અનુભવે છે.

બહારના પદાર્થોના અનુભવજન્ય સંસ્કારો પ્રાપ્ત થાય ત્યારે સ્વપ્નમાં હેતુઓ છે. આત્મા અવિકારી ને નિર્ગુણ હોવાથી જાગૃત્વરથામાં ઇન્દ્રિયોવાં થતો બહારના પદાર્થોના અનુભવ એ આત્માનો ધર્મ નથી. જો ઇન્દ્રિયો ને મનના અચેતનપણાના નિશ્ચયથી તેમનો પણ તે ધર્મ

નથી, એ ત્રણના મિત્ર થવાથી એ ધર્મ ઉત્પન્ન થાય છે એમ પણ કહી શકાય નહિ, કેમકે જે એકએક ચેતનરૂપ ન હોય તે બેમાં ચક્રને પણ ચેતનરૂપ મઠ શકે નહિ. સ્થૂલશરીર પંચીકૃત પાંચ બૂતોના કાર્યરૂપ હોવાથી જડ છે, ને ઇદ્રિયો તથા અંતઃકરણ અપંચીકૃત પાંચ બૂતોના કાર્યરૂપ હોવાથી તે પણ જડ છે, આમ વિચારતાં જાગૃત્વસ્થામાં ઇદ્રિયોદ્ધારા ચતો બાજુ પદાર્થોના અનુભવ ભ્રમરૂપ છે. તે ભ્રમ અંતઃકરણની ચિદ્વાલાસયુક્ત બાહ્યવૃત્તિમાં ઉપજે છે. સ્વપ્નના પદાર્થો ને તેનો અનુભવ પણ ભ્રમરૂપજ છે. અજ્ઞાનને તથા સુષ્પન્ને વિષય કરનારી સુષુપ્તિ-અવસ્થાનો અનુભવ પણ ભ્રમરૂપ છે. આવી રીતે ત્રણે અવસ્થાઓ આત્માની નથી, પણ અહંકારથી આત્મામાં ક્રૂપાય છે. ૧૧

મનોહંકૃત્યુપાદાનં લિંગમેકં જઢાત્મકં ।

અવસ્થાત્રયમન્યેતિ જાયતે ત્રિયતેઽપિ વા ॥ ૧૨ ॥

મનર્તુ અને અહંકારર્તુ ઉપાદાન જડરૂપ એક લિંગશરીર છે. તે ત્રણ અવસ્થાને અનુસરે છે. તે લિંગશરીર કારણશરીર-માંથી ઉપજે છે, ને કારણશરીરમાં લીન થાય છે.

મન અને અહંકાર એ બંને જડરૂપ એક લિંગશરીરમાં-બ્રહ્મસમષ્ટિ સૂક્ષ્મશરીરમાં-રહેલાં છે. મનુષ્યાદિનું લિંગશરીર જાગૃત્વ, સ્વપ્ન ને સુષુપ્તિ આ ત્રણ અવસ્થાઓને પામે છે. ક્યારેક મૂર્છાવસ્થાને પણ પામે છે. તે લિંગશરીર અવિદ્યાના અંશરૂપ કારણશરીરમાંથી ઉપજે છે, ને સુષુપ્તિમાં કારણશરીરમાં લીન થાય છે. ૧૨

એવી રીતે ત્વંધનો અર્થ, સર્વ અવસ્થાઓના સાક્ષીપણાથી

અવસ્થાએથી ને અંતઃકરણથી વિલક્ષણ, અવિકારી ને નિત્ય પ્રત્યગાત્મા છે એમ નકી ક્યું. હવે તત્પદના અર્થને શોધવાનો પ્રારંભ કરે છે:—

શક્તિદ્વયં હિ માયાયા વિક્ષેપાવૃત્તિરૂપકં ।

વિક્ષેપશક્તિલિંગાદિબ્રહ્માંડાંતં જગત્સજેત્ ॥ ૧૩ ॥

વિક્ષેપરૂપ અને આવરણરૂપ એ શક્તિ પ્રસિદ્ધ માયાની છે. વિક્ષેપશક્તિ સૂક્ષ્મશરીરથી માંડીને બ્રહ્માંડપર્યંત જગત્ રચે છે.

આ જગતના ઉપાદાનકારણરૂપ માયાની વા પ્રકૃતિની એ શક્તિઓ છે. એક વિક્ષેપશક્તિ ને બીજી આવરણશક્તિ. તેમાં વિક્ષેપશક્તિ સત્તર તત્ત્વરૂપ લિંગશરીરથી આરંભીને બ્રહ્માંડ એટલે સમસ્તિસ્થૂલ-શરીરપર્યંતના જગતને રચે છે. તાર્કિકાએ માનેલાં પરમાણુઓ કે સાંખ્યયોગવાળાએ માનેલું પ્રધાન આ જગતનું ઉપાદાનકારણ નથી. ૧૩ બ્રહ્મ આ જગતનું વાસ્તવિક ઉપાદાનકારણ નથી, પણ સત્તાસૂત્રિ અ.પત્રાવડે તે આ જગતનું વિવર્તેપાદાનકારણ ગણાય છે એમ કહે છે:—

સૃષ્ટિર્નામ બ્રહ્મરૂપે સચ્ચિદાનન્દવસ્તુનિ ।

અમ્નુષેનાદિવત્સર્વં નામરૂપપ્રસારણં ॥ ૧૪ ॥

સૃષ્ટિ એટલે જલમાં ફીણાદિની પેઠે બ્રહ્મરૂપ સચ્ચિદાનન્દ-વસ્તુમાં સર્વ નામરૂપનો વિસ્તાર છે.

જલમાં જોવામાં આવતાં ફીણ તથા પરપોટા આદિ જલથી ભિન્ન નથી, કેમકે જલવિના તેમના નિરૂપણ કરવાયોગ્ય સ્વરૂપનો અભાવ છે. તે જલથી અભિન્ન પણ નથી, કેમકે તેમની જલથી ભિન્ન પ્રતીતિ થાય છે. તે જલથી ભિન્નાભિન્ન પણ નથી, કેમકે ભિન્નનો ને

અભિજનો. પેરપરવિરોધ છે. એવી રીતે જગત પણ સમ્યક્દર્શન
અર્થથી ભિન્ન નથી, કેમકે ચૈતન્યવિના આ જગતનું સ્વતંત્રપણું
નિરૂપણ થઈ શકતું નથી. જગત ચૈતન્યથી અભિન્ન પણ નથી, કેમકે
તે પૃથક્ પ્રતીત થાય છે, ઉદ્વિગ્ધાવકે અનુભવાય છે, જડ છે, સ્થૂલ
છે, ને અનેકપ્રકારનું છે. ભિન્નાભિન્નનો વિરોધ હોવાથી તે અર્થથી
ભિન્નાભિન્ન પણ નથી. ૧૪

હવે આવરણશક્તિને તથા તેના કાર્યને જણાવે છે:—

॥ અન્તર્દૃશ્યયોર્ભેદં વહિશ્ચ બ્રહ્મસર્ગયોઃ ।

યાઽઽવૃણોત્યપરા શક્તિઃ સા સંસારસ્ય કારણં ॥ ૧૫ ॥

જે બીજી શક્તિ અંતરના દ્રષ્ટા ને દશ્યના વિલક્ષણપણાને
તથા બહારના બ્રહ્મના ને સૃષ્ટિના વિલક્ષણપણાને ઢાંકે છે
તે સંસારનું કારણ છે

વિલેપથી ભિન્ન માયાની બીજી શક્તિ જે આવરણનામથી
પ્રસિદ્ધ છે તે શરીરની અંતર દ્રષ્ટારૂપ આત્માના ને દશ્યરૂપ અહંકાર-
દિના વિલક્ષણપણાને ઢાંકે છે, તથા શરીરની બહારના પરિપૂર્ણ
બ્રહ્મના ને પ્રતીત થતા જગતના વિલક્ષણપણાને ઢાંકે છે, તે શક્તિ
આ સંસારનું કારણ છે. ૧૫

હવે સંસારમાં બ્રમણ કરનારા જીવનું સ્વરૂપ કહે છે:—

સાક્ષિણઃ પુરતો માતિ લિઙ્ગઃ દેહેન સંયુતઃ ।

૧ ચિત્તિચ્છાયાસમાવેશાઙ્ગીવઃ સ્યાદ્વ્યાવહારિકઃ ॥ ૧૬ ॥

સાક્ષીની આગળ સ્થૂલશરીરસહિત જે સૂક્ષ્મશરીર
પ્રતીત થાય છે તે ચેતનના આભાસના પ્રવેશથી વ્યાવહારિક
જીવ છે.

સર્વની અંતર રહેલા અંતરાત્માની આગળ અંતરાપરહિત સ્થૂલ-
શરીરસહિત જે અંતઃકરણ તથા પ્રાણુદિવાળું સૂક્ષ્મશરીર પ્રતીત
થાય છે તે સૂક્ષ્મશરીર ચેતનના આલાસના પ્રવેશથી પોતાને દર્તા,
બોક્તા, મનુષ્ય, કાણો તથા બહેરો માનનાર-એવો વ્યવહાર કરનાર-
જીવ છે. ૧૬

અનાત્માર્માં અધ્યાસવાળા ચિદાત્માના જીવપણાને કહે છે:—
अस्य जीवत्वमारोपात्साक्षिण्यपि च भासते ।

આવૃત્તૌ તુ વિનષ્ટાયાં મેદજાતં પ્રયાતિ તત્ ॥ ૧૭ ॥

આના જીવપણાના આરોપથી સાક્ષીમાં પણ જીવપણું
ભાસે છે, પણ આવરણ વિનાશ પામવાથી તે સેદસમૂહ
બાધ પામે છે.

પૂર્વોક્ત સિંગશરીરના જીવપણાના અધ્યાસથી (ભ્રાંતિથી) સ્થૂલ-
સૂક્ષ્મસંધાતથી વિલક્ષણ સાક્ષી પણ સ્થૂલસૂક્ષ્મશરીરરૂપ સંધાતની
સાથેના એકપણાની ભ્રાંતિથી સંમારીજ-જીવજ-પ્રતીત થાય છે.
એવી રીતે આત્મસ્વરૂપના અજ્ઞાનથી આત્માને બંધન છે. આત્મસ્વરૂપનું
અજ્ઞાન નિવૃત્ત થયે સિંગશરીર, જીવ ને સાક્ષી એવા ભેદો બાધ
પામે છે,—તે ભેદો મિથ્યા છે એવો દૃઢ નિશ્ચય થાય છે,—માત્ર એક
સાક્ષી વા ચિદાત્મા અવશેષ રહે છે. ૧૭

એવી રીતે આવરણશક્તિપ્રધાન અજ્ઞાનને લીધે આત્માનું
સંસારીપણું દહીને હવે, વિશેષશક્તિપ્રધાન અજ્ઞાનને લીધેજ બળતું
સંસારસહિતપણું છે. એમ જણાવે છે:—

सर्गस्य ब्रह्मणस्तद्वद् भेदमावृत्य तिष्ठति ।

યા શક્તિસ્તદગ્રાદ્ બ્રહ્મ વિકૃતત્વેન ભાસતે ॥ ૧૮ ॥

તેમ જે શક્તિ જગતના ને બ્રહ્મના બેદને ઢાંકીને રહે છે તે શક્તિને લીધે બ્રહ્મ સંસારસહિતપણાવડે પ્રતીત થાય છે.

જેમ આવરણશક્તિ આત્માના વાસ્તવિકસ્વરૂપના તથા અંતઃકરણાદિના વિલક્ષણપણાને ઢાંકે છે તેમ જે વિશેષ શક્તિ આ જગતના ને બ્રહ્મના વિલક્ષણપણાને ઢાંકીને રહે છે તે શક્તિના મહિમાથીજ અસંગી બ્રહ્મ જગતની ઉત્પત્તિના, સ્થિતિના ને પ્રલયના કારણરૂપ હોય એમ પ્રતીત થાય છે ૧૮

પૂર્વોક્ત આવરણ દૂર થવાથી બ્રહ્મના ને જગતના બેદની પણ નિવૃત્તિ થાય છે એમ જણાવે છે:—

અત્રાપ્યાવૃત્તિનાશે ન વિભાતિ બ્રહ્મસર્ગયોઃ ।

મેદસ્તતો વિકારઃ સ્યાત્સર્ગે ન બ્રહ્મણિ ક્વચિત્ ॥ ૧૯ ॥

અહીં પણ આવરણનો નાશ થવાથી બ્રહ્મનો ને જગતનો બેદ પ્રતીત થતો નથી, તેથી બ્રહ્મમાં કદીપણ જગતસંબંધી વિકાર નથી.

બ્રહ્મને આશરે રહેથી આવરણશક્તિરૂપ અવિદ્યાની નિવૃત્તિ થવાથી બ્રહ્મ આ જગતનું કારણ છે, ને આ જગત બ્રહ્મનું કાર્ય છે, એનો બેદ નિવૃત્ત થાય છે. અવિદ્યાની નિવૃત્તિ થવાથી જ વિશેષની પણ નિવૃત્તિ થાય છે એવી રીતે આ સંમારરૂપ વિકાર (કાર્ય) અત્તાનરૂડે કલ્પિત છે, તેથી અમંગ ને અવિકારી બ્રહ્મમાં કદીપણ આ જગતસંબંધી (જગતની ઉત્પત્તિ ને સ્થિતિરૂપ) વિક્રિયા નથી. ૧૯

હવે તત્પદ તથા ત્વંપદના એકપણાને કહેવાને તત્પદના તથા ત્વંપદના વાંચ્યાર્થને તથા લક્ષ્યાર્થને ક્રમપૂર્વક જે શ્લોકવડે જણાવે છે:—

અસ્તિ ભાતિ મિયં રૂપં નામ ચેત્યંશપञ्चકમ્ ।

આચં ત્રયં બ્રહ્મરૂપં જગદ્રૂપં તત્તો દ્વયમ્ ॥ ૨૦ ॥

છે, સ્ફુરે છે, પ્રિય, રૂપ ને નામ આ પાંચ અંશવાળું જગત્ છે. પ્રથમના ત્રણ બ્રહ્મરૂપ છે, ને પછીના બે સંસારરૂપ છે સત્તા, (છે,) સ્ફૂર્તિ, (પ્રતીત થાય છે,) સુખરૂપતા, રૂપ ને નામ આ પાંચ અંશવાળું આ જગત્ છે, અર્થાત્ આ જગત્માંના પ્રત્યેક પદાર્થમાં એ પાંચ અંશો હોય છે, જેમકે ધડો છે, ધડો પ્રતીત થાય છે, ધડો પ્રિય છે, ધડો મોટા પેટાળવાળો ને સોંકડા મોટાવાળો છે, ને તેનું ધડો એવું નામ છે. એ પાંચ અંશોમાંથી છે, પ્રતીત થાય છે, ને પ્રિય છે, આ ત્રણ અંશો સર્વ પ્રાણિપદાર્થમાં સમાન હોવાથી તે બ્રહ્મરૂપ છે, અને રૂપ તથા નામ પ્રત્યેકમાં પૃથક્ પૃથક્ હોવાથી તે જગદ્રૂપ છે. ૨૦

ઃ સ્વાયત્તમિજલોર્વોપુ દેવતિર્યહ્નરાદિષુ ।

અમિત્તાત્સચ્ચિદાનન્દાદ્રિચેતે રૂપનામની ॥ ૨૧ ॥

આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જલ ને પૃથિવીમાં તથા દેવ, તિર્યક્ ને મનુષ્યાદિમાં અભિન્ન સચ્ચિદાનંદથી રૂપ ને નામ બેઠ પામે છે.

આકાશ, વાયુ, તેજસ્, જલ ને પૃથિવી એ પાંચે મહાભૂતોમાં, સર્વ ભૌતિક પદાર્થોમાં તથા દેવ, મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી, પેટ ચાલનારાં પ્રાણીઓ ને જલચર્યાદિમાં અસ્તિ, (છે,) ભાતિ, (જણાય છે,) ને પ્રિયરૂપે રહેલા એક સચ્ચિદાનંદરૂપ બ્રહ્મથી પ્રાણીઓનાં ને પદાર્થોનાં રૂપ તથા નામે બેઠ પામે છે. બ્રહ્મથી લિન ને તેમાં દલ્પિત તે રૂપ તથા નામ પરસ્પરમાં અભિચારી ને ઇદ્રિયમાત્ર હોવાથી મિથ્યા છે. ૨૧

પૂર્વોક્તિ બ્રહ્મમાં મોક્ષસાધકે પોતાના મનની એકાગ્રતા કરવી જોઈએ એમ જણાવે છે:—

उपेक्ष्य नामरूपे द्वे सच्चिदानन्दवस्तुनि ।

समार्धि सर्वदा कुर्यात् हृदये वाऽथवा बहिः ॥ २२ ॥

નામ ને રૂપ એ બેની ઉપેક્ષા કરીને સચ્ચિદાનંદરૂપ વસ્તુમાં હૃદયમાં અથવા બહાર સર્વદા ચિત્તને એકાગ્ર કરે.

વાચ્યના (શક્તિવૃત્તિવડે જણાતા પદાર્થના) અંશરૂપ નામ ને રૂપ એ બેના મિથ્યાપણાનો દૃઢ નિશ્ચય કરીને લક્ષ્યરૂપ (લક્ષણાવડે જણાતા અર્થરૂપ) સત્, ચિત્ત ને આનંદ એ ત્રણે અંશરૂપ અખંડ એકરસ બ્રહ્મમાં મોક્ષસાધક પોતાના ચિત્તને એકાગ્ર કરે. તે મોક્ષસાધક પોતાનો ચિત્તને પોતાના અધિકારનો વિચાર કરીને પોતાના હૃદયાકાશમાં વા બહારના કોઈ પુણ્ય ને પરમપવિત્ર પદાર્થના અધિજ્ઞાનમાં પોતાના ચિત્તને એકાગ્ર કરે. ૨૨

હવે અંતર ને બહાર બ્રહ્મમાં કરવાયોગ્ય સમાધિને બે પ્રકારે વિભાગ પાડીને સાત શ્લોકોવડે પ્રતિપાદન કરે છે તેમાં પ્રથમ ચાર શ્લોકોવડે હૃદયાકાશના આલંબનવાળા સમાધિના બેદાને કહે છે:—

सविकल्पोऽविकल्पश्च समार्धिर्द्विविधो हृदि ।

दृश्यशब्दानुविद्धेन सविकल्पः पुनर्द्विधा ॥ २३ ॥

હૃદયમાં બે પ્રકારનો સમાધિ છે, સવિકલ્પ ને નિર્વિકલ્પ. પુનઃ દૃશ્યાનુવિદ્ધ ને શબ્દાનુવિદ્ધ એમ સવિકલ્પસમાધિ બે પ્રકારનો છે.

હૃદયાકાશમાં સ્થિત બ્રહ્મમાં બે પ્રકારનો સમાધિ થાય છે, એક સવિકલ્પ ને બીજો નિર્વિકલ્પ જ્ઞાતા, જ્ઞાન ને ચેષ્ટરૂપ વિકલ્પોનો

સારી રીતે વિષય થયા વિના અખંડ સમ્યક્દાનંદસ્વરૂપમાં ચિત્તની એકાગ્રતા તે સવિકલ્પસમાધિ કહેવાય છે, ને કહેલા વિશ્લેષોનેા સારી રીતે વિષય થઇને અખંડ સમ્યક્દાનંદસ્વરૂપમાં જે ચિત્તની એકાગ્રતા તે નિર્વિકલ્પસમાધિ કહેવાય છે. તેમાં સવિકલ્પસમાધિના જે પ્રકાર છે, દશ્યાનુવિદ્ ને શબ્દાનુવિદ્. ૨૩

હવે દર્યાનુવિદ્ સમાધિનું સ્વરૂપ કહે છે:—

કામાદ્યાશ્ચિત્તગા દર્યાસ્તત્સાક્ષિત્વેન ચેતનમ્ ।

ધ્યાયેદ્દર્યાનુવિદ્દોઽયં સમાધિઃ સવિકલ્પકઃ ॥૨૪॥

કામ આદિ ચિત્તમાં રહેલું દર્ય છે, તેના સાક્ષીપણાવડે ચેતનનું ધ્યાન કરે. આ દર્યાનુવિદ્ સવિકલ્પ સમાધિ છે.

દર્ય હોવાથી ને ચિત્તની પેઠે આવિર્ભાવતિરોભાવરૂપ ધર્મવર્ણી હોવાથી કામક્રોધાદિ વૃત્તિઓ ચિત્તનીજ છે. વર્ણી જાગૃતમાં ને સ્વપ્નમાં જ્યારે ચિત્ત હોય ત્યારે તે વૃત્તિઓ હોય છે, ને સુષુપ્તિમાં ચિત્તની અભાવ હોવાથી તે વૃત્તિઓ હોતી નથી, તેથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે કામક્રોધાદિ વૃત્તિઓ ચિત્તનીજ છે, આત્માની નથી. આમ હોવાથી તેના સાક્ષીપણાવડે બેદ પામીને પ્રતીત થતા સ્વપ્રકાશ ચિદાત્માનું ધ્યાન કરે. આવી રીતે દર્યથી શિજ સાક્ષીનું ધ્યાન કરવું આ દશ્યાનુવિદ્ સવિકલ્પસમાધિ કહેવાય છે. ૨૪

એવી રીતે સ્પૃષ્ઠ (દર્યાનુવિદ્) સવિકલ્પસમાધિને કહીને હવે સૂક્ષ્મ (શબ્દાનુવિદ્) સવિકલ્પસમાધિને કહે છે:—

અસંગઃ સચ્ચિદાનન્દઃ સ્વપ્રભો દ્વૈતવર્જિતઃ ।

અસ્મીતિ શબ્દવિદ્દોઽયં સમાધિઃ સવિકલ્પકઃ ॥૨૫॥

અસંગ, સમ્યક્દાનંદ, સ્વપ્રકાશ ને દ્વૈતરહિત હું છું,

એવા શબ્દવડે વીંધાયેલ આ સવિકલ્પ સમાધિ છે

કામક્રોધાદિ વૃત્તિઓવાળા ચિત્તના સંભંધી રહિત, અસત્ જડ ને દુઃખના સંસર્ગથી રહિત, સર્વદા જ્ઞાનસ્વભાવયુક્ત ને સમગ્ર દૈતના અવભાસથી રહિત જે અંતરાત્મા છે તે હું હું આવી રીતના શબ્દવડે બ્રહ્મમાં એકાગ્ર કરેલા ચિત્તની સ્થિતિ આ શબ્દાનુવિદ્ધ સવિકલ્પ-સમાધિ કહેવાય છે. ૨૫

એવી રીતે જનથી કમપૂર્વક થતા જે સમાધિને કહીને હવે પોતાની મેળે થનારા નિર્વિકલ્પસમાધિનો ઉપદેશ કરે છે.—

સ્વાનુભૂતિરસાવેશાદ્દશ્યશબ્દાનુપેક્ષિતુઃ ।

નિર્વિકલ્પઃ સમાધિઃ સ્વાન્નિર્વાતિસ્થલદીપવત્ ॥ ૨૬ ॥

સ્વાનુભવરૂપ આનંદમાં પ્રવેશ થવાથી દશ્યની ને શબ્દની ઉપેક્ષા કરનારાનું ચિત્ત ગતિવાળા વાયુથી રહિત સ્થલમાંના દીવાની પેઠે અચલ રહે તે નિર્વિકલ્પસમાધિ છે.

સમ્યક્જ્ઞાનદર્શન પરમાત્મામાં ચિત્તની એકાગ્રરતા થવાથી આગળ કહેલા દશ્યનો ને શબ્દનો અનાદર કરનારા મોક્ષસાધકનું ચિત્ત ગતિવાળા પવનથી રહિત સ્થાનમાં રહેલા દીવાની પેઠે બ્રહ્મમાં અચલ રહે તે-ચિત્તની તે અવસ્થા-નિર્વિકલ્પસમાધિ કહેવાય છે. ૨૬

હવે પ્રીત પ્રકારનો દશ્યાનુવિદ્ધ સવિકલ્પ સમાધિ કહે છે:—

હૃદીવ વાહ્યદેશેઽપિ યસ્મિન્ કસ્મિંશ્ચ વસ્તુનિ ।

સમાધિરાઘઃ સન્માત્રે નામરૂપે પૃથક્ સ્થિતઃ ॥ ૨૭ ॥

હૃદયમાં કરાતા દશ્યાનુવિદ્ધસમાધિની પેઠે બાહ્યદેશમાં પણ જે કોઈ વસ્તુમાં સમાધિ તે પ્રથમ સમાધિ છે. આ સમાધિ નામરૂપથી પૃથક્ સન્માત્રમાં રહેલો છે.

હૃદયમાં કોઈ પણ નામરૂપવાળી પરમપવિત્ર ને પરમ-
પૂજ્ય વસ્તુમાં કરવામાં આવતી મનની એકાગ્રતાની પેઠે બહાર
સૂર્યચંદ્રાદિ કોઈ પણ યોગ્ય વસ્તુમાં મોક્ષસાધક પોતાના મનની
એકાગ્રતા કરવી તે દશ્યાનુવિદ્ધ સવિકલ્પસમાધિ છે. આ
સમાધિ નામ તથા રૂપ આ બે કલ્પિત અંશોનો પરિભ્રામ કરીને
સત્તામાત્રરૂપ બ્રહ્મમાં રહેતો છે. કોઈ પ્રતમાં ઉત્તરાર્ધ સમાધિરાયઃ
સન્માત્રાન્નામરૂપપૃથક્કૃત્તિઃ (આ પ્રથમ સમાધિ સન્માત્રથી
નામરૂપને પૃથક્ કરવારૂપ છે) આ પ્રમાણે જોવામાં આવે છે. ૨૭
હવે બીજા પ્રકારનો શબ્દાનુવિદ્ધ સવિકલ્પસમાધિ કહે છે:—

અલ્પઘૈકરસં વસ્તુ સચ્ચિદાનન્દલક્ષણમ્ ।

इत्यविच्छिन्नचितेयं समाधिर्मध्यमो भवेत् ॥ २८ ॥

સચ્ચિદાનન્દરૂપ લક્ષણવાળી અલ્પં ને એકરસ વસ્તુ છે
એમ અવિચ્છિન્ન ચિંતન રહે આ મધ્યમ સમાધિ છે.

સત, જ્ઞાન ને પરમાનન્દસ્વરૂપવાળી અપરિચ્છિન્ન ને એકરસ
વસ્તુરૂપ બ્રહ્મ છે એમ સતત ચિંતન રહે, અર્થાત ચિત્ત એ વસ્તુનું
નિરૂપણ કરનારા શબ્દોના લક્ષ્યાર્થરૂપ તે વસ્તુને આધારે રહે આ
શબ્દાનુવિદ્ધ સવિકલ્પ વા મધ્યમ મમાધિ છે. ૨૮

હવે બીજા પ્રકારના નિર્વિકલ્પ સમાધિને તથા સમાધિના
-કર્તૃગ્ણને કહે છે:—

स्त्वय्यभावो रसास्वादात् तृतीयः पूर्ववन्मतः ।

एतैः समाधिभिः षड्भिर्नयेत्કાલં નિરન્તરં ॥ २९ ॥

પરમાનન્દના અનુભવથી સ્તુતિ કરવાયોગ્ય ભાવવાળો
ત્રીજો સમાધિ પૂર્વની પેઠે માનેલો છે. યુષ્મદ્ આ છ સમાધિઓ-
વડે નિરંતર કાલ ગાળે.

પરમાર્નદરૂપ ધ્વજના અનુભવની સ્તુતિ કરવાયોગ્ય ભાવવાળો ત્રીજો નિર્વિકલ્પસમાધિ આગળ છત્રીશમાં શ્લોકમાં કહેલા નિર્વિકલ્પ-સમાધિના જોવો માનેલો છે. ઉપર જણાવેલા છ પ્રકારના સમાધિમાંના કોઈ એક સમાધિના અનુદાનવડે મોક્ષસાધક પોતાનો સમય નિરંતરે અતીત કરે, અર્થાત્ એક ક્ષણ પણ પૂર્વોક્ત સમાધિમાંના કોઈ એક સમાધિવિના તે ન રહે કોઈ પ્રતમાં સ્તબ્ધમાયઃ ને સ્થાને સ્તબ્ધીભાવઃ (નિશ્ચલપણુદરૂપ) એવો પાઠ જોવામાં આવે છે. ૨૬ કહેલા સમાધિની કર્તવ્યતાના અવધિને સચવતા છતાં કહેલા સમાધિના પરિપાકથી પ્રાપ્ત થયેલા નિત્યમમાધિને કહે છે:—

દેહાભિમાને ગલિતે વિજ્ઞાતે પરમાત્મનિ ।

યત્ર યત્ર મનો યાતિ તત્ર તત્ર સમાધયઃ ॥ ૩૦ ॥

પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થવાથી ને દેહાભિમાન ગળી જવાથી તે બ્રહ્મવેત્તાનું મન જ્યાં જ્યાં જાય છે ત્યાં ત્યાં તેમને સમાધિઓ (બ્રહ્માકારવૃત્તિઓ) છે.

સમ્યક્દર્નદરૂપ અદ્વિતીય ધ્વજનો દૃઢ સાક્ષાત્કાર થવાથી ને હું મનુષ્ય છું, હું બ્રાહ્મણ છું, કૃષ્ણાદિ જ્ઞાનકક્ષની પૂર્વનાં દેહાભિમાનો ગળી જવાથી તેવા જ્ઞાની પુરુષનું અંતઃકરણ નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયોદ્વારા જે જે પદાર્થમાં જાય છે, તે તે પદાર્થના નામરૂપનો બાધ કરી ત્યાં ત્યાં રહેલા સમ્યક્દર્નદરૂપ ધ્વજને આકારે તેના અંતઃકરણની વૃત્તિ થાય છે. ગલિતેની આગળ ને વિજ્ઞાતેની આગળ અવગ્રહચિહ્નવાળું પાણીતર સ્વીકારીએ તો આ શ્લોકનો આ પ્રમાણે અર્થ થાય:—દેહાભિમાન નહિ ગળવાથી ને પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર નહિ થવાથી તે અત્તાની પુરુષનું મન જ્યાં જ્યાં જાય છે ત્યાં ત્યાં તેને જેલ્યાદિ માનસતાપ થાય છે. ૩૦

એ બ્રહ્માક્ષાત્કારરૂપ સમાધિના ફલને મુંડકોપનિષદના વાક્યવડે
- જણાવે છે:—

મિથ્યતે હૃદયગ્રંથિચ્છિદ્યંતે સર્વસંશયોઃ ।

ક્ષીયંતે चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ॥ ૩૧ ॥

તે બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થવાથી આના હૃદયની ગાંઠ ભેદાઈ
જાય છે, સર્વ સંશયો છેદાઈ જાય છે, ને કર્મો નાશ પામે છે.

તે સર્વાત્મક બ્રહ્મનો સ્પષ્ટ અનુભવ થવાથી આ જ્ઞાનીના
આત્માના ને અહંકારના એકપણાની જાતિરૂપ હૃદયની ગાંઠ ત્રીસાઈ
જાય છે, આત્મમિત્તે લગતા આના સર્વે સંશયો છેદાઈ જાય છે, ને
આના સર્વ સંચિત કર્મો નાશ પામી જાય છે. આને ક્ષિપ્રમાયુકર્મો
સ્પર્શ કરી શકતાં નથી એમ ચક્રવર્તી દર્શાવ્યું છે. બ્રહ્મજ્ઞાનીના
પ્રારબ્ધકર્મોના ફલભોગવડે નાશ થાય છે એમ સમજવું. ૩૧

હવે જીવના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે:—

अवच्छिन्नश्चिदाभासस्तृतीयः स्वप्नकल्पितः ।

विज्ञेयस्त्रिविधो जीवस्तत्रायः पारमार्थિકः ॥ ૩૨ ॥

અવચ્છિન્ન, ચિદાભાસ ને ત્રીજો સ્વપ્નકલ્પિત એમ
ત્રણ પ્રકારનો જીવ જાણવો; તેમાં પ્રથમ પારમાર્થિક જાણવો.

સદ્ગુણશરીરે રહેલું ચેતન જે પ્રત્યાગ્યાત્મા કહેવાય છે તે અવ-
ચ્છિન્ન જીવ, જેમ જલમાં સૂર્યનું પ્રતિબિંબ પડે તેમ અંતઃકરણમાં
ચેતનનું પ્રતિબિંબ પડે તે ચિદાભાસનામનો જીવ, અને હું શરીર છું,
હું મનુષ્ય છું, એમ સ્વપ્નના જેવા સૂક્ષ્મશરીરની સાથેના અભેદવડે

કલ્પિત જીવ ત્રીજા પ્રકારનો છે. આવી રીતે જીવ ત્રણ પ્રકારનો છે. તે ત્રણ જીવોમાં પહેલો અવચ્છિન્ન જીવ પારમાર્થિક જીવ છે. ૩૨

અવચ્છિન્ન જીવનું પારમાર્થિકપણું કેવી રીતે તે કહે છે:—

અવચ્છેદઃ કલ્પિતઃ સ્યાદવચ્છેદ્યં તુ વાસ્તવં ।

તસ્મિન્ જીવત્વમારોપાદૂર્વહ્યત્વં તુ સ્વમાવૃતઃ ॥ ૩૩ ॥

અવચ્છેદ કલ્પિત છે, પણ અવચ્છેદ પામેલ વાસ્તવિક છે. તેમાં જીવપણું આરોપથી છે, પણ બ્રહ્મપણું સ્વભાવથી છે.

બ્યાપકચેતનરૂપ બ્રહ્મથી આત્માનો વિભાગ કરનાર સૂક્ષ્મશરીર તો કલ્પિત છે, પણ જેનો વિભાગ થાય છે તે બ્રહ્મથી અભિન્ન આત્મા તો સત્ય છે. આરોપથી બ્રહ્મમાં જીવપણું કહેવાય છે, પણ તેનું બ્રહ્મપણું તો સ્વભાવથી છે. ઘટરૂપ ઉપાધિથી ઘટાકારા મહાકાશથી ભિન્ન હોય એવું દેખાય છે, પણ વસ્તુતાએ તે મહાકાશથી ભિન્ન નથી, તેમ અંતઃકરણરૂપ ઉપાધિથી આત્મા બ્રહ્મથી ભિન્ન હોય એમ જણાય છે, પણ વસ્તુતાએ તે બ્રહ્મથી ભિન્ન નથી. ૩૩

તેમાં પહેલો જીવ પારમાર્થિક છે એમ કત્યું તેનું કારણ કહે છે:—

અવચ્છિન્નસ્ય જીવસ્ય તાદાત્મ્યં વ્રહ્મણા સહ ।

તત્ત્વમસ્યાદિવાક્યાનિ જગુર્નેતરજીવયોઃ ॥ ૩૪ ॥

અવચ્છિન્ન જીવનું બ્રહ્મની સાથે તાદાત્મ્ય તે તું છે. ઇત્યાદિ વાક્યો કહે છે, બીજા બે જીવનું નહિ.

અંતઃકરણરૂપ ઉપાધિવડે વિભાગ પામેલા જીવના લક્ષ્યાર્થનો— આત્માનો—બ્રહ્મની સાથે અભેદજ છે એમ તે તું છે, પ્રમાણ બ્રહ્મ છે, આ આત્મા બ્રહ્મ છે, હું બ્રહ્મ છું, આ ઉપનિષદોનાં મહાવાક્યો કહે છે, ચિદાભાસ ને સ્વપ્નકલ્પિત આ બે જીવો કલ્પિત હોવાથી તેનો

બ્રહ્મની સાથે અભેદ છે એમ એ મહાવાક્યો કહેતાં નથી. કોઈ પ્રતમાં પૂર્વાર્ધનું બીજું ચરણ પૂર્ણેન બ્રહ્મણૈકતામ્ એવું બોવામાં આવે છે. ૪૪ તો બેનું મિથ્યાપણું કેવી રીતે છે એમ બજાવવાની ઇચ્છા થાય તો કહે છે:—

બ્રહ્મણ્યવસ્થિતા માયા વિશેષાદૃતિરૂપકા ।

આદૃત્યાત્વજ્ઞતાં તસ્મિન્નગજીવૌ પ્રકલ્પયેત્ ॥ ૩૫ ॥

આવરણવિશેષરૂપવાળી માયા બ્રહ્મને આશરે રહેલી છે. તેના (બ્રહ્મના) અખંડપણને ઠાંકીને તે માયા તેમાં જગત ને જીવ કહે છે

આવરણ તથા વિશેષરૂપ સ્વભાવવાળી માયા સમ્બિદાનંદરૂપ બ્રહ્મને આશરે રહેલી છે. તે માયા બ્રહ્મમાં રહેલા સ્વાભાવિક અખંડપણને ઠાંકીને તે બ્રહ્મમાં જગદરૂપ અનેક પ્રકારના બોખને તથા જીવરૂપ અનેક પ્રકારના બોક્તાઓને પ્રતીત કરાવે છે. ૩૫

હવે જીવના તથા જગતના સ્વરૂપને કહે છે:—

જીવો ધીસ્યચિદામાસો જગત્સ્યાદ્ભૂતમૌતિકમ્ ।

અનાદિકાલમારમ્ય મોક્ષાત્પૂર્વમિદં દ્વયમ્ ॥ ૩૬ ॥

જીવિમાં રહેલો ચિદાભાસ જીવ છે, ને ભૂતલૌકિક જગત છે. અનાદિકાલથી માંડીને મોક્ષની પૂર્વે આ બંને છે.

૧ કોઈ પ્રતમાં ૩૬-૩૭ શ્લોક નીચે પ્રમાણે બોવામાં આવે છે:—

જીવો ધીસ્યચિદામાસો, મહેદ્ભોક્તા દ્વિ કર્મજીવ ।

મોગ્યરૂપમિદં સર્વં, જગત્સ્યાદ્ભૂતમૌતિકમ્ ॥ ૩૬ ॥

અનાદિકાલમારમ્ય, મોક્ષાત્પૂર્વમિદં દ્વયમ્ ।

વ્યવહારે સ્થિતં તસ્માદુભયં વ્યાવહારિકમ્ ॥ ૩૭ ॥

બુદ્ધિમાં પડેલું એતનનું પ્રતિબિંબ તે અવિદ્યાએ કલ્પેતો જીવ છે, અને આકાશાદિ પાંચ ભૂતો તથા એ ભૂતોમાથી ઉપજેલાં પ્રાણીઓનાં શરીરો તથા જડ પદાર્થો એ જગત્ છે. આમાં જીવ ભેડતા છે, ને જગત્ ભોગ્ય છે. આ બંને અખંડ સ્વભાવમાં અવિદ્યાવડે કલ્પિત છે. અનાદિ કાલથી માંડીને અવિદ્યાની નિવૃત્તિરૂપ મોક્ષની પૂર્વે આ જીવ ને જગત્ પ્રતીત થયા કરે છે, બાધ પામતાં નથી ૩૬

જીવ ને જગત્ જો અનાદિ હોય, ને મોક્ષની પહેલાં તેમની નિવૃત્તિ ન થતી હોય, તો શ્રુતિસ્મૃતિમાં સૃષ્ટિપ્રલય તથા સુષુપ્તિજાગૃત્ય કલાં છે તે શી રીતે સંભવી શકે એમ શકા થાય તો તેના સમાધાનમાં કહે છે:—

ચિદાભાસે સ્થિતા નિદ્રા વિક્ષેપાદૃતિરૂપિણી ।

આદૃત્ય જીવજગતી પૂર્વે નૂત્નેન કલ્પયેત્ ॥ ૩૭ ॥

આવરણુ ને વિક્ષેપરૂપવાળી નિદ્રા ચિદાભાસમાં રહેલી છે, તે પ્રથમ જીવજગતને ઢાંકીને નૂતનરૂપે કલ્પે છે.

આવરણુસ્વભાવવાળી તથા વિક્ષેપસ્વભાવવાળી બૃહિ-અવિદ્યા ચિદાભાસ એટલે જીવમાં રહેલી છે. તે સુષુપ્તિમાં અને પ્રલયમાં જીવેતો તથા જગત્તો પોતાની સાથે અભેદ કરે છે, ને પછી જાગૃતમાં તથા જગત્ની ઉત્પત્તિના સમયમાં તે જીવને તથા જગત્ને નૂતનરૂપે પ્રતીત કરાવે છે,—પ્રાતિભાસિક જીવના તથા જગત્ના બ્યવ-

(બુદ્ધિમાં રહેલો ચિદાભાસ જીવ છે, તે કર્મ કરનારો ને ભોક્તા છે, આ-ભૂતો અને ભૂતાના કાર્યરૂપ સર્વ જગત્ ભોગ્યરૂપ છે. અનાદિકાલથી આરંભીને મોક્ષની પૂર્વે અવસ્થાસુધી આ ભોક્તા ને ભોગ્ય બંને બ્યવહારમાં સ્થિત છે, તેથી તે બંને બ્યાવહારિક છે. ૩૬-૩૭)

હારને પ્રવતવિ છે. કાષ્ઠ પ્રતમાં ઉત્તરાર્ધનું ખીનું ચરણ પૂર્વે નૂતને
 નુ કલ્પયેત્ (તે પૂર્વના વ્યાવહારિક જીવજગતને ઠાંકીને ખીન
 નવીન પ્રાતિભાસિક કલ્પે છે.) એવું જોવામાં આવે છે. ૩૭

જનનું તથા જન્મતનું પ્રાતિભાસિકપણ ક્ષવી રીતે છે એમ જાણવાની
 મુશ્કેલી થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

પ્રતીતિકાલ ઐવૈત્થે સ્થિતત્વાત્પ્રાતિભાસિકે ।

• નહિ સ્વપ્નમવુદ્ધસ્ય પુનઃ સ્વપ્ને સ્થિતિસ્તયોઃ ॥ ૩૮ ॥

એ બંને પ્રતીતિકાલમાંજ સ્થિત હોવાથી પ્રાતિભાસિક
 છે. સ્વપ્નમાંથી જાગેલાની પુનઃ સ્વપ્નમાં સ્થિતિ નથી, તેથી
 તે બંને નથી.

એ જીવ તથા જગત્ પ્રતીતિના સમયમાંજ સ્થિત હોવાથી તે
 બંને પ્રાતિભાસિક એટલે પ્રતીતિના સમયમાંજ પ્રતીત થનાર કહેવાય
 છે. સ્વપ્નમાંથી જાગેલા પુરુષની પુનઃ સ્વપ્નમાં સ્થિતિ થતી નથી,
 તેથી સ્વપ્નનું જગત્ ને જીવ એ બંને જાગેલાને પ્રતીત થતાં નથી ૩૮

પ્રાતિભાસિક જીવના સ્વપ્નને કહી તેનાથી ભિન્ન વ્યાવહારિક
 જીવને કહે છે —

પ્રાતિભાસિકજીવસ્તુ જગત્પ્રાતિભાસિકમ્ ।

— વાસ્તવં મન્યતે યસ્તુ મિથ્યેતિ વ્યાગત્ત્વનિકઃ ॥ ૩૯ ॥

પ્રાતિભાસિક જીવ તુ તે પ્રાતિભાસિક વાસ્તવ-
 વિકે માને છે. જે ને એમ માને
 જીવ છે.

સ્વપ્નાવસ્થાવાળો પ્રાતિભાસિક જીવ તો છીપમાં કલ્પાયેલા રૂપના જેવા કલ્પિત-માત્ર પ્રતીત થનારા-સ્વપ્નના જગતને સત્ય માને છે. જે એ સ્વપ્નના જગતને મિથ્યા જાણે છે તે વ્યાવહારિક જીવ કહેવાય છે. ૩૯

એવી રીતે પ્રાતિભાસિક જીવથી વ્યાવહારિક જીવનો ભેદ કહીને હવે વ્યાવહારિક જીવથી પારમાર્થિક જીવનો ભેદ કહે છે —

વ્યાવહારિકજીવસ્તુ જગત્તદ્વાવહારિકમ્ ।

સત્યં પ્રત્યેતિ મિથ્યેતિ મન્યતે પારમાર્થિકઃ ॥ ૪૦ ॥

વ્યાવહારિક જીવ તો તે વ્યાવહારિક જગતને સત્ય જાણે છે, ને જે તે મિથ્યા છે એમ માને છે તે પારમાર્થિક છે.

જાગ્રદ્વાવસ્થાવાળો વ્યાવહારિક જીવ પ્રતીત થતા આ વ્યાવહારિક જગતને ત્રણે કક્ષમાં રહેનાર માને છે. જે જીવ આ પ્રતીત થતું જગત મિથ્યા છે એમ માને છે તે જીવ પારમાર્થિક કહેવાય છે ૪૦

તે પારમાર્થિક જીવની અદ્વય બ્રહ્મની સાથેના એકપણાની યોગ્યતાને જણાવે છે —

પારમાર્થિકજીવસ્તુ બ્રહ્મૈકં પારમાર્થિકમ્ ।

પ્રત્યેતિ વીક્ષતે નાન્યદ્વીક્ષતે ત્વનૃતાત્મના ॥ ૪૧ ॥

બ્રહ્મજ એક પારમાર્થિક છે એમ પારમાર્થિક જીવ જાણે છે. અન્ય જોતો નથી. જો જુએ છે તો મિથ્યારૂપે જુએ છે.

બ્રહ્મજ એક પારમાર્થિક વસ્તુ છે એમ પારમાર્થિક જીવ અભેદ-ભાવે જાણે છે. અન્ય પરિચ્છિન્ન વસ્તુને તે સત્યરૂપે જોતો નથી. જો કદાચિત્ તે અન્ય પરિચ્છિન્ન પદાર્થને જુએ છે તો મિથ્યારૂપે જુએ છે. કાષ્ઠ પ્રતમાં બ્રહ્મૈક્યને સ્થાને બ્રહ્મૈક્ય એવો પાઠ છે. ૪૧

વ્યાવહારિક ને પ્રાતિભાસિક જીવ અવિદ્યાવડે કલ્પિત હોવાથી જડ છે, તેથી તેનું જીવપણુ ધટતુ નથી, કેમકે જીવ તો ચેતનરૂપ છે એમ શંકા થાય તો તેનું દર્શાતવડે નિરાકરણ કરે છે:—

માધુર્યદ્રવશૈત્યાદિજલધર્માસ્તરંગકે ।

અનુગમ્યાપિ તન્નિષ્ઠે ફેનેડ્વ્યનુગતા યથા ॥ ૪૨ ॥

જેમ મધુરપણું, વહુન ને શીતપણું આદિ જલના ધર્મો તરંગમાં અનુવર્તીને તેમાં રહેલા ફીણમાં પણ અનુગત છે, તેમ પારમાર્થિક જીવના સચ્ચિદાનંદાદિ સ્વભાવ વ્યાવહારિક ને પ્રાતિભાસિક જીવમાં પણ અનુવર્તે છે.

જેમ મધુરપણું, વહેવું ને શીતલતા આદિ જલના સ્વાભાવિક ધર્મો તરંગમાં અનુવર્તીને તેમાં રહેલા ફીણમાં પણ અનુવર્તે છે, તેમ સાક્ષીમાં રહેલા સચ્ચિદાનંદાદિ સ્વભાવ પણ વ્યાવહારિક તથા પ્રાતિભાસિક જીવમાં અનુવર્તે છે. ૪૨

એવી રીતે આત્માના ધર્મોના અધ્યારોપનું પ્રતિપાદન કરીને હવે તેના અપવાદના પ્રકારને કહે છે:—

પ્રાતિભાસિકજીવસ્ય લયે સ્યુર્વાવહારિકે ।

તલ્લયે સચ્ચિદાનન્દાઃ પર્યવસ્યંતિ સાક્ષિણિ ॥ ૪૩ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छंकराचार्यविरचिता
श्रीवाक्यमुद्रा संपूर्णा ॥ ५ ॥

૧ ઠાઠ પ્રતમાં આ શ્લોકની પૂર્વે નીચેના બે શ્લોકો વધારે લેવામાં આવે છે:—

પ્રાતિભાસિક જીવના સ્વભાવો વ્યાવહારિકમાં લય પામે છે, ને તેના સચ્ચિદાનંદસ્વભાવો સાક્ષીમાં અંત પામે છે.

સ્વપ્નાવસ્થાના પ્રાતિભાસિક જીવના સ્વભાવો જાગ્રદવસ્થાના વ્યાવહારિક જીવમાં લય પામે છે, અને જાગ્રદવસ્થાના વ્યાવહારિક જીવના સચ્ચિદાનંદાદિ સ્વભાવો સાક્ષિરૂપ ને પારમાર્થિક જીવ તેમાં પર્યવસાન પામે છે, એવી રીતે કલ્પિતનો અપવાદ ચલાવી અધિજ્ઞાનરૂપ સતજી અવશેષ રહે છે. ૪૩

એ પ્રમાણે બ્રહ્મવિધાવાળા પરમહંસોના ને પરિવ્રાજકોના આચાર્ય શ્રીશંકરાચાર્યજીએ રચેલા વાક્યમુખાનામના અંધરૂપ પ્રાંચમા રતનની શ્રીનાથશર્મપ્રણીત ભાવાર્થદીપિકાનામની ટીકા પૂરી થઇ. ૫

—[*]—

સાક્ષિસ્થાઃ સચ્ચિદાનંદાઃ સંવંધા વ્યાવહારિકે ।

તદ્ધારેણાનુગચ્છન્તિ તથૈવ પ્રાતિભાસિકે ॥

કલ્પે કેનસ્ય તદ્દર્મા દ્રવાણાઃ સ્યુસ્તરંગકે ।

તસ્યાપિ ચિલયે નીરે તિષ્ઠન્ત્યેસે યથા પુરા ॥

(સાક્ષીમાં રહેલા સત્, ચિત્ ને આનંદરૂપ સ્વભાવો વ્યાવહારિક સંબંધ પામેલા છે, પણ તે દ્વારા પ્રાતિભાસિકજીવમાં તેવી રીતેજ અનુવૃત્તિ પામે છે, જેમ ફીણનો લય થયે તેમાં રહેલા તેના પ્રવાહીપણુ વગેરે ધર્મો વરંગમાં સમાય છે, ને વરંગનો પણ જલમાં વિલય થાય છે ત્યારે તે વરંગ ને ફીણ પૂર્વની પેઠે જલરૂપ યહ જાય છે, તેમ આત્માસત્ની નિવૃત્તિ થયે વ્યાવહારિક ને પ્રાતિભાસિક જીવમાં અનુગત થયેલા સત્, ચિત્ ને આનંદરૂપ સ્વભાવો સાક્ષીમાં મળી જાય છે.)

॥ ૐ ॥

૬ શ્રીહરિમીઢેસ્તોત્ર

ભાવાર્થદીપિકાટીકાસહિત

—o—

મંગલાચરણ ને ટીકાની પ્રતિજ્ઞા

દોહરો

અર્ચનશનુ ધ્યાન ધરી, વંદી સદ્ગુરુ-પાપ;

હરિમીઢેની આ ટીકા, શુર્ભચંચિકા લખાય. ૧

પ્રતીત થતા આ સંસારની નિવૃત્તિ અવિદ્યાનું તથા તેનાં કાર્ય શોકભ્રોહાદિનું હરણ કરનારા પરમાત્માના જ્ઞાનથી થાય છે, અને પરમાત્માનું જ્ઞાન તેમનું અભેદભાવે ધ્યાન કરવાથી થાય છે. એ ધ્યાનમાં પરમાત્માનું સ્મરણ તથા સ્તુતિ ઉપકારક થાય છે, માટે પરમાત્માની સ્તુતિરૂપ આ હરિમીઢેસ્તોત્ર મુમુક્ષુઓના હિતાર્થે આચાર્ય-ભગવાને રચ્યું છે. આ સ્તોત્રના શ્લોકોના અર્થમાં હરિમીઢે એવા શબ્દો હોવાથી આ સ્તોત્રનું નામ હરિમીઢે એવું રાખ્યું છે. નીચે સંખેપ્ત પહેલા શ્લોકમાં પરમાત્માનું સ્વરૂપ તથા તેમના જ્ઞાનથી સંસારની નિવૃત્તિ થવાનું જણાવ્યું છે:—

સ્તોષ્યે મત્તયા વિષ્ણુમનાદિં જગદાદિં,

યસ્મિન્નેતત્સંસૃતિચક્રં શ્રમતીત્યમ્ ।

યસ્મિન્દૃષ્ટે નશ્યતિ તત્સંસૃતિચક્રં,

તં સંસારધ્વાન્તવિનાશં હરિમીઢે ॥ ૧ ॥

જગતના કારણરૂપ અનાદિ પરમાત્માની હું ભક્તિવડે સ્તુતિ કરું છું. જેમાં આ સંસારચક્ર આવી રીતે ભમે છે. જેનો સાક્ષાત્કાર થવાથી તે સંસારચક્ર નાશ પામે છે. સંસારરૂપ અંધકારનો વિનાશ કરનાર તે હરિની (અવિધાની ને તેના કાર્યની નિવૃત્તિ કરનારા પરમાત્માની) હું સ્તુતિ કરું છું.

આ નામરૂપાત્મક સર્વ જગતના ઉપાદાનકારણરૂપ તથા નિમિત્તકારણરૂપ, અજન્મા ને દેશ, કાલ તથા વસ્તુના પરિચ્છેદથી રહિત પરમાત્માની હું પરમપ્રીતિપૂર્વક સ્તુતિ કરું છું-તેમના નિર્વિશેષચિન્માન-સ્વરૂપનું સ્મરણ કરું છું. જે અધિજ્ઞાનરૂપ પરમાત્મામાં-બ્રહ્મામાં-આ સંસારરૂપ ચક્ર આવી રીતે ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ ને લય પામ્યા કરે છે. જેમના સ્વરૂપનો સંશયવિપર્યયરહિત દૃઢ સાક્ષાત્કાર થવાથી જ્ઞાનીને તે સંસારરૂપ ચક્રનું મિથ્યાપણું સ્પષ્ટ સમજાય છે. આ સંસારરૂપ તથા તેના કારણ અજ્ઞાનરૂપ અંધકારની સારી રીતે નિવૃત્તિ કરનાર અથવા સંસારરૂપ અંધકારના અભાવરૂપ તે પરમાત્માનો હું સ્તુતિધ્યાનદ્વારા અભેદભાવે સાક્ષાત્કાર કરું છું. ઇંદ્ર મત્તમધૂર છે. ૧

સર્વ બ્રહ્મ જગદાકાર થાય કે બ્રહ્મનો એક અંશ જગદાકાર થાય છે એવી શંકા થાય તો તેના સમાધાનમાં કહે છે:—

‘યસ્યૈકાંશાદિત્યમશેષં જગદેતત્,

પ્રાદુર્ભૂતં યેન પિનદ્ધં પુનરિત્યમ્ ।

યેન ણ્યાપ્તં યેન વિબુદ્ધં સુખદુઃસૈ—

સ્તં સંસારધ્વાન્તવિનાશં હરિમીદે ॥ ૨ ॥

જેના એક અંશથી આ સમગ્ર જગત આવી રીતે

પ્રાદુર્ભાવ પામ્યું છે, પુનઃ જેવડે આવી રીતે બંધાયેલું છે, જેવડે વ્યાપ્ત છે, ને જેવડે તે સુખદુઃખોથી પ્રકાશિત છે તે સંસારાંધકારની નિવૃત્તિ કરનારા પરમાત્માની હું રત્નતિ કરું છું.

જે બ્રહ્મના માયાવડે કલ્પિત એક અંશમાંથી આ ભોક્તા ને ભોગ્યરૂપ સમગ્ર જગત્ આકાશાદિ ક્રમથી વિવર્તરૂપે પ્રાદુર્ભાવ પામ્યું છે. " પાદોડસ્ય સર્વા ભૂતાનિ ॥ " (આનો એક અંશ સર્વે ભૂતો છે,) આ શ્રુતિમાં પણ મર્વે ભૂતો બ્રહ્મના એક અંશમાંથી પ્રાદુર્ભાવ પામ્યાં છે એમ જણાવ્યું છે. પુનઃ જે પરમાત્માવડે રથાવર-જંગમ એવું સર્વ જગત્ નિયમમાં વર્તે છે, અર્થાત્ સૂર્ય, ચંદ્ર, પૃથિવી, સમુદ્ર ને દેવમનુષ્યાદિ સર્વે પ્રાણીઓના જે નિયામક છે વળી જે આ સર્વ જગતમાં વ્યાપીને રહ્યા છે. પુનઃ પ્રાણીઓનાં પૂર્વનાં કર્મેપ્રમાણે જે પરમાત્મા પ્રાણીઓને તેના ક્ષરૂપ સુખદુઃખાદિની સાથે જોડે છે. સંસારરૂપ અંધકારની નિવૃત્તિ કરનારા તે પરમાત્માનો હું રત્નતિધ્યાન-દ્વારા અભેદભાવે સાક્ષાત્કાર કરું છું. ૨

આ જગત્ ત્રણ ગુણવાળું તથા જડ હોવાથી તેનું કારણ ત્રણ ગુણવાળી તથા જડ પ્રકૃતિ છે, પણ ચેતનરૂપ પરમાત્મા નથી, એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન નીચેના શ્લોકવડે કરે છે.—

સર્વજ્ઞો યો યથા હિ સર્વઃ સફલો યો,

યથાનન્દોઽનન્તગુણો યો ગુણધામા ।

યથાવ્યક્તો વ્યસ્તસમસ્તઃ સદસચ—

સ્તં સંસારધ્વાન્તવિનાશં હરિમીદે ॥ ૩ ॥

જે સર્વજ્ઞ, જે સર્વ, જે, સફલ, જે આનંદ, જે અનંત-

ગુણ, જે ગુણધામ, જે અવ્યક્ત, જે વિભાગરૂપ ને સમસ્ત-
રૂપ, કારણરૂપ ને કાર્યરૂપ છે તે સંસારાધિકારનો વિનાશ
કરનાર પરમાત્માતું હું સ્તવન કરું છું.

“યઃ સર્વજ્ઞઃ”-જે સર્વજ્ઞ છે-પ્રત્યાદિ શ્રુતિઓમાં પરમાત્માને
સર્વને જાણનાર કહ્યા છે. “સર્વે સ્વદિગ્દં બ્રહ્મ”-નિશ્ચય આ
સર્વે બ્રહ્મ છે-પ્રત્યાદિ શ્રુતિઓમાં બ્રહ્મ સર્વરૂપ છે એમ જણાવ્યું છે.
પ્રાણાદિ સર્વ કલાઓ પરમાત્માનેજ આધારે રહેલી હોવાથી પરમાત્મા
સકલ-પ્રાણાદિ કલાવાળા-છે. “આનન્દો બ્રહ્મ”-આનંદ બ્રહ્મ
-પ્રત્યાદિ શ્રુતિઓમાં બ્રહ્મને આનંદરૂપ કહેલ છે. પરમાત્મા શુદ્ધસત્ત્વ-
જાણના સર્વવપલું આદિ અનેક શુભગુણોવાળા છે. જે ત્રણ ગુણોરૂપ
જાણના ને તેના કાર્યરૂપ સર્વ પ્રપચના આશ્રયરૂપ છે. જે નામરૂપવડે
કદ નથી. જે એક પ્રાણિપદાર્થરૂપ ને સર્વ પ્રાણિપદાર્થરૂપ છે, જે
રણરૂપ ને કાર્યરૂપ છે. તે સંસારરૂપ અધિકારનો નાશ કરનાર પરમા-
માનો સત્ત્વિધ્યાનદ્વારા હું અમેદલાવે સાક્ષાત્કાર કરું છું. જેમ
ચેતનરૂપ શરીરમાથી નખ ને વાળરૂપ જડ પદાર્થો ઉપજે છે તેમ
ચેતનરૂપ બ્રહ્મમાં આ જડ જગત્ કદપાવ છે. જડ પ્રધાન ચેતનને
માશરે રહીને જાણે આ જગત્નું કારણ હોય, પણ સ્વતંત્રરીતે તે
મા જગત્નું કારણ નથી. ૩

આ જગત્ પરમાણુઓના કાર્યરૂપ વા જડ પ્રધાનના કાર્યરૂપ
થી, પણ આ જગત્ બ્રહ્મમાં કદપાયેલું છે એમ કહે છે:-

ચંસ્માदन્યન્નાસ્ત્યપિ નૈવ પરમાર્થ,
દૃશ્યાદન્યો નિર્વિપયજ્ઞાનમયત્વાત્ ।

મત્યેકાગ્રધ્યાનપરા ચં વિદુરીસં,

તં સંસારધ્વાન્તવિનાશં હરિમીઢે ॥ ૬ ॥

આચાર્યોપાસેથી જેણે વૈરાગ્યવડે ને અભ્યાસના બલથીજ અતિસૂક્ષ્મ અવિનાશી તત્ત્વ જાણ્યું છે એવા, અને દૃઢ ભક્તિ-વડે એકાગ્રધ્યાનપરાયણ, જે ઈશને જાણે છે તે સંસારાધારનો વિનાશ-બાધ-કરનાર ઈશને હું સ્તવું છું.

“નૈવા તર્કેણ મતિરાપનેયા ॥”-આ બ્રહ્મજ્ઞાન શુદ્ધતર્ક-વડે પ્રાપ્ત થતું નથી-ઇલાહિ શ્રુતિઓમાં બ્રહ્મતું જ્ઞાન સ્વતંત્ર તર્કવડે થઈ શકતું નથી એમ જણાવ્યું છે. “આચાર્યવાન્ પુરુષો વૈદ ॥”-આચાર્યવાળા પુરુષ બ્રહ્મને જાણે છે-ઇલાહિ શ્રુતિઓ સંશયવડે આ બ્રહ્મતત્ત્વ જાણી શકાય છે એમ કહે છે. શ્રોત્રિય, બ્રહ્મનિષ્ઠ ને પરમ-કરુણાશુ આચાર્યદ્વારા જેમણે બ્રહ્મલોકનાં વિષયજન્ય સુખોમાં આરંભ કર્યો, બ્રહ્મના બલથી ને વારંવાર આત્માથી અભિન્ન બ્રહ્મના ધ્યાનરૂપ અભ્યાસના બલથીજ આત્માથી પણ સૂક્ષ્મ એવા અવિનાશી પરમતત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર કર્યો છે એવા પુરુષો, તથા પરમતત્ત્વમાં દૃઢ પ્રીતિવડે તેમાં એકાગ્રચિત્તવડે ધ્યાનપરાયણ થયેલા પુરુષો જે પરમતત્ત્વને જાણે છે તે સંસારરૂપ અધારનો વિનાશ-બાધ-કરનાર પરમતત્ત્વનો હું સ્તુતિ-આનાદિવડે અભેદભાવે સ્પષ્ટ સાક્ષાત્કાર કરું છું. ૫

હવે બ્રહ્મધ્યાનનો વિધિ કહે છે:—

પ્રાણાનાયમ્યોમિતિ ચિત્તં હૃદિ રુદ્ધા,

નાન્યત્સ્મૃત્વા તત્પુનરૈવ વિલાપ્ય ।

ક્ષીણે ચિત્તે માદશિરસ્મીતિ વિદુર્ય,

તં સંસારધ્વાન્તવિનાશં હરિમીઢે ॥ ૬ ॥

ઇદ્રિયોના ખાલિવેગને પ્રશાંત-કરી, હે એમ ચિત્તને હૃદયમાં સંધી, અન્યત્ર-સ્મરણ નહિ કરી, તેને પુનઃ અહીં વિલીન કરી, ચિત્ત ક્ષીણ થયે સ્વયંપ્રકાશ ચૈતન્ય હું હું એમ જેને જાણે છે તે સંસારાંધકારનો વિનાશ-આધ-કરનાર બ્રહ્માની હું સ્તુતિ કરું છું.

શ્રોત્રાદિ ઇદ્રિયોના વિષયાભિમુખ બહારના તીવ્ર વેગને સારી રીતે નિવૃત્ત કરી, હૃદયકમલવિષે ઝંઝા વાચ્યરૂપ વા સંક્યરૂપ, અંધારો ચિત્તનો નિરોધ કરી, બહારના તથા અંતરના કોઈ પણ વિષયનું સ્મરણ નહિ કરી, તે સર્વ વિષયોને પુનઃ હૃદયમાં સ્થિત બ્રહ્માં વિલીન કરી, ચિત્ત સર્વ વિષયોના આર્શબનથી રહિત થયે સ્વપ્રકાશ ચૈતન્ય હું હું એમ જાનીઓ જે બ્રહ્મને જાણે છે તે સંસારરૂપ અંધકારનો વિનાશ-આધ-કરનાર બ્રહ્માનો હું સ્તુતિધ્યાનવડે અભેદભાવે સાક્ષાત્કાર કરું છું. -૬

જે બ્રહ્મના અપરોક્ષજ્ઞાનથી મોક્ષ થાય છે તે બ્રહ્મને પુનઃ કહે છે -

યં ब्रह्माख्यं देवमनन्यं परिपूर्णं,
-हृत्स्थं भक्तैर्लभ्यमजं सूक्ष्ममतर्क्यम् ।

ध्यात्वाऽऽत्मस्थं ब्रह्मविदो यं विदुरीशं,
तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥ ७ ॥

જે દેવ, અનન્ય, પરિપૂર્ણ, હૃદયમાં રહેલા, લક્ષ્મીવડે પ્રાપ્ત થવાયોગ્ય, અજ, સૂક્ષ્મ, અતર્ક્ય ને ધોતાનામાં રહેલા બ્રહ્માનામના તત્ત્વનું ધ્યાન કરી બ્રહ્મવેત્તાઓ - જે પરમાત્માને જાણે છે તે સંસારાંધકારનો વિનાશ-આધ-કરનાર પરમાત્માની હું સ્તુતિ કરું છું.

જે સ્વયંપ્રકાશ, જેનાથી જિજ્ઞાસા કાંઈ પણ નથી એવું, દેશ કાલ ને વસ્તુના પરિચ્છેદથી રહિત, હૃદયપ્રકાશમાં સ્થિત, ભક્તોની અનન્ય ભક્તિવડે પ્રાપ્ત થવાયોગ્ય, જન્મરહિત, અત્યંત સુદૃઢ, તર્કમાં ન આવી શકે એવું, ને જીવમાં અધિષ્ઠાનરૂપે રહેલ અઘનામના પરમ-તત્ત્વનું ધ્યાન કરી અઘાવેતાઓ જે પરમતત્ત્વને જાણે છે તે સંસારરૂપ અંધકારનો અત્યંત નાશ-બાધ-કરનાર પરમતત્ત્વનો હું સ્તુતિધ્યાનાદિ-વડે અભેદભાવે સાક્ષાત્કાર-કરું છું ७

પુનઃ સંસારની નિવૃત્તિ કરનાર અઘના સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે—

માત્રાતીતં સ્વાત્મવિકાશાત્મવિવોધમ્,

જ્ઞેયાતીતં જ્ઞાનમયં હૃદ્યુપલભ્યમ્ ।

માવગ્રાહ્યાનન્દમનન્યં ચ વિદુર્યં,

તં સંસારધ્વાન્તવિનાશં હરિમીડે ॥ ૮ ॥

ઇન્દ્રિયોથી પર, સ્વાત્માના પ્રકાશથી આત્મજ્ઞાનરૂપ, જ્ઞેયથી પર, જ્ઞાનમય, હૃદયમાં પ્રતીત થવાયોગ્ય, લાવવડે પ્રાપ્ત, આનંદરૂપ અને અનન્ય જેને જ્ઞાનીઓ જાણે છે તે સંસારાંધકારનો વિનાશ-બાધ-કરનાર પરમાત્માની હું સ્તુતિ કરું છું.

રૂપાદિથી રહિત હોવાથી નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયોવડે નહિ મળણું કરી શકાય એવું, અંતરાત્માના જ્ઞાનસ્વભાવથી પોતાના જ્ઞાનસ્વભાવને જણાવનાર, ધટાદિ સર્વ જડ સ્વેષ પદાર્થથી જિજ્ઞાસુ, જ્ઞાનસ્વરૂપ, હૃદયા-પ્રકાશમાં આવરણની નિવૃત્તિદ્વારા પ્રતીત થવાને યોગ્ય, સદૃશ્યે મળણું કરવાને યોગ્ય, દુઃખથી જિજ્ઞાસુ પરમાનંદસ્વરૂપ અને અન્યના સદ્ભાવ-વિનાના જે પરમતત્ત્વને જ્ઞાનીઓ જાણે છે તે નામરૂપાત્મક સંસારનો

બાધ કરનાર પરમતત્ત્વનો હું સ્તુતિધ્યાનવડે અભેદભાવે સાક્ષાત્કાર કરું છું. ૮

વળા પછી નીચેના શ્લોકવડે અક્ષરવરૂપનું નિરૂપણ કરે છે:—

યદ્યદ્દેયં વસ્તુ સતત્ત્વં વિષયાલયં,

તત્તદ્વ્રહ્મૈવેતિ વિદિત્વા તદહં ચ ।

ધ્યાયન્ત્યેવં યં સનકાદ્યા મુનયોઽજમ્,

તં સંસારધ્વાન્તવિનાશં હરિમીદે ॥ ૯ ॥

કારણસહિત વિષયનામની જે જે જાણવાયાગ્ય વસ્તુ છે તે તે બ્રહ્મજ છે એમ જાણીને અને તે હું છું એમ જે અજન્માર્તુ સનકાદિ મુનિઓ ધ્યાન કરે છે તે સંસારાંધકારનો વિનાશ-બાધ-કરનાર બ્રહ્માર્તુ હું રતવન કરું છું.

ઉપાદાનકારણ અને અધિકરણસહિત શબ્દાદિ વિષયનામની તે બીજી જે જે ઇદ્રિયો તથા અંતઃકરણના વિષયરૂપ વસ્તુઓ આ જગતમાં છે તે તે સર્વ વસ્તુઓ નામરૂપનો બાધ કરતાં અક્ષરરૂપજ છે એમ જાણીને, અને તે સર્વાધિષ્ઠાન બ્રહ્મ હું છું એમ જાણીને જે જન્મરહિત બ્રહ્મનું સનકાદિ બ્રહ્મનિષ્ઠ મુનિઓ ધ્યાન કરે છે તે આ પ્રતીત યતા સંસારરૂપ અંધકારનો બાધ કરનાર બ્રહ્મનો હું સ્તુતિધ્યાનવડે અભેદભાવે સાક્ષાત્કાર કરું છું. ૯

યદ્યદ્દેયં તત્તદહં નેતિ વિદ્યાય,

સ્વાત્મજ્યોતિર્જ્ઞાનમયાનન્દમવાપ્ય ।

તસ્મિન્નસ્મીત્યાત્મવિદો યં વિદુરીશં,

તં સંસારધ્વાન્તવિનાશં હરિમીદે ॥ ૧૦ ॥

જે જે વેદ છે તે તે હું નથી એમ તેના ત્યાગ કરીને
સ્વાત્મપ્રકાશ જ્ઞાનમય આનંદને પામીને તેમાં હું છું એમ
જે બ્રહ્મને આત્મવેત્તાઓ જાણે છે તે સંસારાંધકારનો વિનાશ
-આધ-કરનાર બ્રહ્મની હું સ્તુતિ કરું છું.

શરીર, ઇન્દ્રિયો, પ્રાણ ને અંતઃકરણરૂપ જે જે વેદ છે તે તે
વેદ હું એટલે આત્મા નથી એમ તે સર્વનો પરિત્યાગ કરીને નિરુ-
પાધિક સદ્ભાવરૂપ, નિરુપાધિક જ્ઞાનરૂપ ને નિરુપાધિક આનંદરૂપ
બ્રહ્મનો અભેદભાવે સાક્ષાત્કાર કરીને તે બ્રહ્મમાં હું છું એમ જે
અંતરાત્માથી અભિન્ન બ્રહ્મને જાનીઓ જાણે છે તે-સંસારરૂપ ધાટા
અંધારાનો વિનાશ-આધ-કરનાર બ્રહ્મનો હું સ્તુતિધ્યાનાદિવડે અભેદભાવે
સાક્ષાત્કાર કરું છું. ૧૦

હિત્વા હિત્વા દૃશ્યમશેષં સવિકલ્પમ્,

મત્વા શિષ્ટં માદૃશિમાત્રં ગગનાભમ્ ।

ત્યક્ત્વા દેહં યં મવિશન્ત્યચ્યુતમક્તા-

સ્તં સંસારધ્વાન્તવિનાશં હરિમીદે ॥ ૧૧ ॥

વિકલ્પવાળા સમગ્ર દૃશ્યનો વારંવાર નિષેધ કરીને, અને
આકાશજેવા કેવલ સ્વયંપ્રકાશચેતનરૂપને અવશેષ રહેલું
ધારીને, બ્રહ્માનુસંધાનપરાયણ પુરુષો શરીર ત્યજીને જેમાં
પ્રવેશ કરે છે તે સંસારાંધકારનો વિનાશ-આધ-કરનાર બ્રહ્મને
હું અભેદભાવે અનુભવું છું.

દૃષ્ટિત ન મરૂપાદિવાળા સર્વ દૃશ્ય જગતનો વારંવાર નિષેધ
કરીને, અર્થાત્ વારંવાર તેના અસત્યપણાનો સુદઢ નિશ્ચય કરીને, અને

આકાશના જેવા કેવલ સ્વયંપ્રકાશ બ્રહ્મને અધિષ્ઠાનરૂપે બાકી રહેલું નહીં કરીને, બ્રહ્મનું ધ્યાન કરવામાં જન્યુતિ સેવનારા મહાપુરુષો પોતાના સ્થૂલ સૂક્ષ્મ તથા કારણશરીરનો પરિત્યાગ કરીને જે બ્રહ્મમાં અભેદભાવે સ્થિતિ કરે છે તે સંસારરૂપ અંધકારનો વિનાશ-બાધ-કરનાર બ્રહ્મનો હું સ્તુતિધ્યાનાદિવડે અભેદભાવે સાક્ષાત્કાર કરું છું. ૧૧

सर्वत्रास्ते सर्वशरीरी न च सर्वः,

सर्वं वेत्त्येषेह न यं वेत्ति हि सर्वः ।

सर्वत्रान्तर्यामितयेत्थं यमयन्य-

स्त्वं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥ ૧૨ ॥

જે સર્વમાં સર્વશરીરી છે, પણ જે સર્વરૂપ (સર્વ-શરીરરૂપ) નથી, જે સર્વને જાણે છેજ, પરંતુ અહીં જેને સર્વ શરીર જાણતાં નથી, ને જે અંતર્યામીપણાવડે આવી રીતે નિયમમાં રાખતા છતાં સર્વત્ર રહે છે તે સંસારાંધકારનો વિનાશ-બાધ-કરનાર બ્રહ્મનો હું સ્તુતિધ્યાનાદિવડે અભેદભાવે સાક્ષાત્કાર કરું છું.

જે પૃથિવી આદિ સર્વ શરીરોમાં તેના શરીરી એટલે શરીરમાં રહી તેને નિયમમાં રાખનાર છે, પણ જે પૃથિવી આદિરૂપ નથી, જે પૃથિવી આદિ સર્વને સંશયરહિત જાણે છે. પૃથિવી આદિ બધાં શરીરો જડ હોવાથી જેને જાણી શકતાં નથી, ને, જે સર્વ શરીરોમાં અંતર્યામીપણાવડે રહી આવી રીતે તે સર્વ શરીરોને નિયમમાં રાખતા છતાં સર્વ શરીરોમાં રહે છે તે સંસારરૂપ બયપૂર્ણ અંધકારની નિ.રોષ નિવૃત્તિ-બાધ-કરનાર પરમાત્માનો હું સ્તુતિધ્યાનાદિવડે અભેદભાવે સાક્ષાત્કાર કરું છું. ૧૨

સર્વ દદ્વા સ્વાત્મનિ યુક્ત્યા જગદેતત્,
દદ્વાઽઽત્માનં ચૈવમજં સર્વજનેષુ ।
સર્વાત્મૈકોઽસ્મીતિ વિદુર્યં જનહત્સ્થમ્,
તં સંસારધ્વાન્તવિનાશં હરિમીદે ॥ ૧૩ ॥

આ સર્વ જગત્ યુક્તિવડે પોતાના આત્મામાં જોઇને
તથા એવી રીતે અજન્મા આત્માને સર્વ પ્રાણીઓમાં જોઇને
હું સર્વનો આત્મા એક છું એમ પ્રાણીઓના હૃદયમાં રહેલા
બેને વિદ્વાનો જાણે છે તે સંસારાંધકારનો વિનાશ-બાધ-કરનાર
બ્રહ્માને હું સ્તુતું છું

સ્વભાવસ્થામાં પ્રતીત થતું સર્વ જગત્ જેમ પોતાના આત્મામાંજ
દ્રષ્ટિપત્ છે તેમ જગત્માં પ્રતીત થતું આ સર્વ નામરૂપાત્મક
જગત્ પણ પોતાના આત્મામાંજ દ્રષ્ટિપત્ છે. આ સર્વ સ્થૂલસૂક્ષ્મ
પ્રપચ માતાના સદ્ભાવવિના રોપની સિદ્ધિનો અભાવ હોય છે એ
યુક્તિવડે સર્વના અધિષ્ઠાનરૂપ પોતાના આત્મામાં જોઇને, તથા વિવર્તો-
પાદાનકારણ પોતાના વિવર્તકાર્યમાં બાપેલું હોય છે એ યુક્તિવડે
જન્મરહિત પોતાના આત્માને સર્વ પ્રાણીઓમાં બાપક જોઇને હું સર્વ
પ્રાણિપદાર્થોનો આત્મા એક છું એમ સર્વ પ્રાણીઓના હૃદયમાં રહેલા
આત્માથી અભિજ્ઞ બ્રહ્માને વિદ્વાનો જાણે છે તે સંસારરૂપ અંધ-
કારની અત્યંત નિરૂત્તિ-બાધ-કરનાર પરમપ્રકાશરૂપ આત્માથી અભિજ્ઞ
બ્રહ્માને હું સ્તુતિધ્યાનાદિવડે અમેદભાવે સાક્ષાત્કાર કરું છું ૧૩

• સર્વત્રૈકઃ પश्यति जिघत्स्यथ भुंक्ते,
स्मष्टा श्रोता बुद्ध्यति चेत्पादुरिमं यम् ।

સાક્ષી ચાસ્તે કર્તૃષુ પश्यन्निति चान्ये,

तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥ ૧૪ ॥

સર્વત્ર એક જુએ છે, સુંઘે છે, અને ખાય છે, સ્પર્શ કરનાર ને સાંભળનાર છે, તથા જાણે છે, એમ જે આને કહે છે, જે સાક્ષિરૂપે છે, અને ખીજાઓ કર્તાઓમાં જેને જુએ છે તે સંસારાંધકારનો વિનાશ-આધ-કરનાર બ્રહ્મની હું સ્તુતિ કરું છું.

સર્વ પ્રાણીઓના શરીરમાં એકજ ચેતન નેત્રદ્વારા જુએ છે, એકજ ચેતન નાકદ્વારા સુંઘે છે, એકજ ચેતન મુખદ્વારા ભોજન કરે છે, એકજ ચેતન ત્વચ્છદ્વારા સ્પર્શ કરે છે, એકજ ચેતન શ્રોત્રદ્વારા સાંભળે છે, ને એકજ ચેતન અંતઃકરણદ્વારા જાણે છે એમ જેનાં સોપાધિક સ્વરૂપને વિદ્વાનો કહે છે. વસ્તુતાએ જે ચેતન સાક્ષિરૂપ છે, અને ખીજાઓ જેને કર્તાઓમાં ઉપાધિવાળા સ્થિતિમાં જુએ છે તે સંસારરૂપ અંધકારનો વિનાશ-આધ-કરનાર બ્રહ્મનો હું સ્તુતિખ્યાનાં દિવડે અભેદભાવે સાક્ષાત્કાર કરું છું. ૧૪

पश्यन् शृण्वन्नत्र विजानन्नसयन्सन,

जिघ्रन्निभ्रदेहमिमं जीवतयेत्यम् ।

इत्यात्मानं यं विदुरीशं विपयज्ञं,

तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥ ૧૫ ॥

જોતો છતો, સાંભળતો છતો, જાણતો છતો, સ્વાદ લેતો છતો, ને સુંઘતો છતો આ દેહને જીવપણાવડે ધારણ કરે છે, એમ જે વિપયને જાણનાર આત્માને ઈશ્વરરૂપ જાણે છે તે સંસારાંધકારનો વિનાશ-આધ-કરનાર હરિની હું સ્તુતિ કરું છું.

નેત્રદ્વારા રૂપોને જોતો છતો, શ્રોત્રદ્વારા શબ્દોને સાંભળતો છતો, અંતઃકરણદ્વારા જાણવાયોગ્ય વિષયોને જાણતો છતો, શ્રવણે સ્વાદ લેતો છતો, ને નાકવડે સુંઘતો છતો, આ-સ્થૂલશરીરને આત્મા શ્રવણાવયે ધારણ કરે છે. એમ અંતરના તથા બેહારના વિષયોને જાણનાર આત્માને વસ્તુતાએ તે બહાર છે એમ વિદ્વાનો જાણે છે તે સંસારરૂપ બંધકારનો અત્યંત નાશ-બાધ-કરનાર આત્માથી અલિખ બ્રહ્મનો હું સ્તુતિભ્યાનાદિવડે અભેદભાવે સાક્ષાત્કાર કરું છું. ૧૫

જાગ્રદ્વદ્વા સ્થૂલપદાર્થાનય માયાં

દૃષ્ટા સ્વપ્નેઽપિ સુપુસો સુખનિદ્રામ ।

इत्यात्मानं वीक्ष्य मुदास्ते च तुरीये,

तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥ १६ ॥

જાગ્રતમાં સ્થૂલ પદાર્થોને જોઈને, પછી સ્વપ્નમાં માયા જોઈને, પશ્ચાત્ સુપુસિમાં સુખનિદ્રાને અને તુરીયમાં આત્માને અનુભવીને જે પ્રસન્ન રહે છે તે સંસારાંધકારનો વિનાશ-બાધ-કરનાર બ્રહ્મનો હું સ્તુતિ કરું છું.

અંતઃકરણની જાગ્રદવસ્થામાં પંચીકૃત પાંચ ભૂતાના કાર્યરૂપ સ્થૂલ પદાર્થોને જોઈને, પછી અંતઃકરણની સ્વપ્નાવસ્થામાં વાસનામય સૂક્ષ્મ પદાર્થોને જોઈને, પશ્ચાત્ અંતઃકરણની સુપુસિ-અવસ્થામાં અવિદ્યાની વૃત્તિવડે અગ્તાનાવૃત્ત સ્વરૂપસુખનો ને અગ્તાનનો અનુભવ કરીને, અને અંતઃકરણની તુરીયાવસ્થામાં સમ્યક્દર્શનરૂપ આત્માનો અનુભવ કરીને જે પરમ પ્રસન્ન રહે છે તે સંસારરૂપ અંધારાનો વિનાશ-બાધ-કરનાર-સમ્યક્દર્શન બ્રહ્મનો હું અભેદભાવે સાક્ષાત્કાર કરું છું. પૂજ્ય જાણેલી વસ્તુની સ્તુતિ કરાય છે, ને સ્તુતિ કરેલી વસ્તુરૂપે સ્થિતિ કરવાની

તે સ્તુતિપાદકની ધ્યક્ષ હોય છે, તથા હું સ્તુતિ કરું છું તેનો હું સ્તુતિધ્યાનાદિવડે અલેક્ષ્યાવે સાક્ષાત્કાર કરું છું એવો અર્થ કર્યો છે. ૧૬

પદ્યન્શુદ્ધોડપ્યસર एको गुणमेदान,
नानाकारान्स्फाटिकवद्भाति विचित्रः ।

मित्रच्छिन्नशायमजः कर्मफलर्य-

स्वं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥ ૧૭ ॥

આ શુદ્ધ, અક્ષર, એક ને અજન્મા છતાં પણ કર્મનાં ફલોવડે જે ગુણના ભેદરૂપ નાનાં આકારોને જોતો છતો સ્ફટિકની પેઠે વિચિત્ર, ભેદ પામેલો ને છેદ પામેલો પ્રતીત થાય છે તે સંસારરૂપ અંધકારનો વિનાશ-બાધ-કરનાર હરિની હું સ્તુતિ કરું છું.

આ બધા અવિદ્યાદિ મતથી રહિત, અવિનાશી, સત્વતીય વિભતીય ને સ્વગતભેદથી રહિત, ને ઉત્પત્તિથી રહિત છતાં પણ પૂર્વ-જન્મોનાં કર્મોનાં ફલોવડે જે માયાના ગુણના ભેદરૂપ નાનાપ્રકારના આકારોને જોતો છતો, સ્ફટિકમણિની પેઠે વિચિત્ર, ભેદ પામેલો, ને છેદન પામેલો પ્રતીત થાય છે તે સંસારરૂપ અંધકારનો વિનાશ-બાધ-કરનાર બધનો હું સ્તુતિધ્યાનાદિવડે અલેક્ષ્યાવે સાક્ષાત્કાર કરું છું. સ્ફટિકમણિ કાંઈ પણ નહિ બસાતાં જેમ પાસેના પદાર્થોના રંગજેવો, આકારજેવો, બાંગી ગયેલો, ને છેદન પામેલો જણાય છે, તેમ આમાં કાંઈ પણ નહિ બસાતાં કર્મનાં ફલોવડે ભિન્ન વિભ શરીરોના આકારવાળો, એક છતાં ભેદ પામેલો, ને અખંડ છતાં છેદાષ્ટ ગયેલા-જેવો પ્રતીત થાય છે. ૧૭

બ્રહ્માવિષ્ણુ રુદ્રહુતાશૌ રવિચન્દ્રા-

વિન્દો વાયુર્યજ્ઞ ઇતીત્યં પરિકલ્પ્ય ।

एकं सन्तं यं बहुधाऽऽहुर्मतिमेदात् ;

तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥ ૧૮ ॥

બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, રુદ્ર, અગ્નિ, સૂર્ય, ચંદ્ર, ઇન્દ્ર, વાયુ ને યજ્ઞ એમ આવી રીતે કલ્પના કરીને એક છતાં બુદ્ધિના ભેદથી જોને બહુ પ્રકારે કહે છે તે સંસારાધિકારનો વિનાશ-બાધ-કરનાર હરિની હું સ્તુતિ કરું છું.

સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ કરનાર બ્રહ્મા, સૃષ્ટિનું પરિપાલન કરનાર વિષ્ણુ, સૃષ્ટિનો સંહાર કરનાર રુદ્ર, હવ્ય ને કબ્યનું વહેન કરનાર અગ્નિ, સ્થાવર ને જંગમ પ્રાણીઓનું પોતાના પ્રકાર ને તાપથી રક્ષણ કરનાર સૂર્ય, શીતધરવભાવવાળો ચંદ્ર, દેવોના રાજા ઇન્દ્ર, ગતિસ્વભાવવાળો વાયુ, ને યજ્ઞ આવી રીતે બિલ બિલ નામોની કલ્પના કરીને જે બ્રહ્મ એક છતાં જોને વિદ્વાનો પોતપોતાની બુદ્ધિના ભેદથી ઉપર કહેલી રીતે બહુ પ્રકારે કહે છે તે સંસારરૂપ અધિકારનો વિનાશ-બાધ-કરનાર અંતરાત્માથી અબિલ બ્રહ્મનો હું સ્તુતિઆનાદિવડે અસેવાએ સાક્ષાત્કાર કરું છું. ૧૮

सत्यं ज्ञानं शुद्धमनन्तं व्यतिरिक्तम्,

शान्तं गूढं निष्कलमानन्दमनन्यम् ।

इत्याह्लादी यं वरुणोऽसौ भृगवेऽजं,

तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥ ૧૯ ॥

સત્ય, જ્ઞાન, શુદ્ધ, અનંત, બિલ, શાંત, ગૂઢ, અવ-

યવરહિત, આનંદરૂપ, અદ્વિતીય ને જન્મરહિત જેને આ વરણ, ભૃગુપ્રતિ પ્રથમ કહેતા હતા તે સંસારાધિકારનો વિનાશ-બાધ-કરનાર પરમાત્માની હું સ્તુતિ કરું છું.

ત્રણે કાલમાં એકરૂપે રહેનાર, સર્વદા જ્ઞાનરૂપ, અવિદ્યા ને તેના કાર્યરૂપ મલથી રહિત, દેશ કાલ ને વસ્તુના પરિચ્છેદથી રહિત, અલ-મયાદિ પાંચ કોશોથી લિપ્ત, કોષાદિ વિદ્યેષથી અત્યંતરહિત, નામ-રૂપથી આગ્રહાદિ હોવાથી અજ્ઞાનીઓને ન જણાય એવું, નિરવયવ, દુઃખથી લિપ્ત પરમાનંદરૂપ, અદ્વિતીય અને ઉત્પત્તિરહિત જેને ધી-વરણનામના મુનિ પોતાના જિજ્ઞાસુ પુત્ર ભૃગુપ્રતિ પ્રથમ કહેતા હતા તે સંસારરૂપ અધિકારની નિવૃત્તિ-બાધ-કરનાર અંતરાત્માથી અલિપ્ત અલ્પનો હું સ્તુતિઆનાદિવડે અભેદભાવે સાક્ષાત્કાર કરું છું. ૧૯

કોશાનેતાન્પચ્ચરસાદીનતિહાય,

બ્રહ્માસ્મીતિ સ્વાત્મનિ નિશ્ચિત્ય દશિસ્થઃ ।

પિત્રાઽઽદિષ્ટો વેદ મૃગુર્યં યજુરન્તે,

તં સંસારધ્વાન્તવિનાશં હરિમીડે ॥ ૨૦ ॥

અજ્ઞમયાદિ આ પાંચ કોશોનો ત્યાગ કરીને હું અલ્પ છું એમ પોતાના આત્મામાં નક્કી કરીને પિતાવડે ઉપદેશ પામેલા ને દ્રષ્ટામાં સ્થિત ભગુ યજુર્વેદની ઉપનિષદમાં જેને જાણુતા હતા તે સંસારાધિકારનો વિનાશ-બાધ-કરનાર પરમાત્માની હું સ્તુતિ કરું છું.

અનમય, પ્રાણમય, મનોમય, વિજ્ઞાનમય - ને, આનંદમય આ

... ૧ કોઈ પ્રત્યક્ષ પિત્રા પિત્રો જેવા પાઠ જેવામાં આવે છે.

પાંચે. કોશો ને ક્રમ સંરીરમાં રહેલા છે તેમનો આત્મામાંથી અસલ-
પણાની બુદ્ધિવડે ત્યાગ કરીને હું સચ્ચિદાનંદરૂપ બધા હું એમ પોતાના
આત્મામાં બહસ્વરૂપનો નિર્ણય કરીને શ્રીવસ્તુનામના પિતાવડે
ઉપદેશ પામેલા અને સર્વદા દ્રષ્ટારૂપ આત્મામાં સ્થિર થયેલા ભૂગુ
કૃષ્ણપ્રભુવેદની તૈતિરીયોપનિષદમાં કહેલી રીતે ને બહાને બળતા
હવા તે સંસારરૂપ અધિકારનો બાધ કરનાર અંતરાત્માથી અલિન
બહાને હું સ્તુતિઆનાદિવડે અમેદમાવે આધ્યાત્મકર કરું છું. ૨૦

યેનાચિદો यस્ય ચ શક્ત્યા યદધીનઃ,

ક્ષેત્રજ્ઞોઽયં કારયિતા જન્તુષુ કર્તુઃ ।

કર્તા ભોક્તાઽસ્માન્ન હિ વિચ્છેદ્યત્યયિસ્ત્વ-

સ્ત્વં સંસારધ્વાન્તવિનાશં હરિમીડે ॥ ૨૧ ॥

જેવડે પ્રવેશ પામેલો, જેની શક્તિવડે યુક્ત થયેલો,
ને જેને અધીન થયેલો આ ક્ષેત્રજ્ઞ પ્રાણીઓમાં પ્રેરક,
કર્તાનો કર્તા ને ભોક્તા આત્મા અહીં પ્રસિદ્ધ ચેતનશક્તિ-
વડે અધિરૂઢ છે તે સંસારાધિકારનો વિનાશ-બાધ-કરનાર
પરમાત્માની હું સ્તુતિ કરું છું.

જે ચેતનસ્વરૂપવડે પ્રવેશ પામેલો આ ક્ષેત્ર-જીવ-પણા કાણુ
કામો કરી શકે છે, જેની અગાનરૂપ શક્તિવડે પોતે જાનસ્વરૂપવાળો
જતાં પોતાને અગાની માને છે અને સુખદુઃખ ને અંતઃકરણના ધર્મ
છે તેને પોતાના ધર્મ માની સુખીદુઃખી થાય છે. જે ત્રિગુણાત્મક
માપાને વશ થયેલો આ જીવ શુભાશુભ કર્મોમાં પ્રવર્તે છે. જે પ્રાણીઓમાં
તેમનાં કર્માનુસાર પ્રેરક, કર્તા, રહીત, આપનાર, ને કલ્પિત
ભોક્તા આત્મા અહીં પ્રસિદ્ધ ચેતનશક્તિવડે બાપેલો છે તે સંસાર-

૩૫ અંધકારની નિવૃત્તિ-આધ-કરનાર ચેતનનો હું સ્તુતિભ્યાનાદિવડે
અભેદભાવે સાક્ષાત્કાર કરું છું. ૨૧

સદ્મા સર્વે સ્વાત્મતયૈવૈત્યમતર્ક્યમ,
વ્યાપ્યાયાન્તઃ કૃત્સ્નમિદં સદ્મશોષમ્ ।

સદ્મ ત્યચ્ચાભૂતપરમાત્મા સ ય એક-
સ્તં સંસારધ્વાન્તવિનાશં હરિમીદે ॥ ૨૨ ॥

તે પરમાત્મા જે એક છે. જેમણે બાકી ન રહે એમ
આ અતર્ક્ય સદ્મણું રચ્યું છે. સર્વ રચીને પછી પોતાના
સ્વરૂપવડેજ વ્યાપીને પરાક્ષ ને પ્રત્યક્ષ થાય છે તે સંસારાંધ-
કારનો વિનાશ-આધ-કરનાર પરમાત્માની હું સ્તુતિ કરું છું.

તે નિરુપાધિક પરમાત્મા જે એક છે. જેમણે કાંઈ પણ બાકી
ન રહે એવી રીતે આ મનવડે પણ ચિત્તવી ન શકાય એવું સદ્મણું
જગત્ પ્રતીત કરાવ્યું છે. આ સ્થાવરજંગમ સર્વ જગત્ પ્રતીત
કરાવીને પછી પોતાના ચેતનસ્વરૂપવડેજ તેમાં વ્યાપીને પરાક્ષરૂપે ને
પ્રત્યક્ષરૂપે પ્રતીત થાય છે તે સંસારરૂપ અંધકારનો વિનાશ-આધ-
કરનાર બ્રહ્મનો હું સ્તુતિભ્યાનાદિવડે અભેદભાવે સાક્ષાત્કાર કરું છું. ૨૨

વૈદાન્તૈશ્વાધ્યાત્મિકશાસ્ત્રૈશ્ચ પુરાણૈઃ,

શાસ્ત્રૈશ્ચાન્યૈઃ સાત્ત્વતતંત્રૈશ્ચ યમીશમ્ ।

દ્વદ્વાયાન્તશ્ચેતસિ બુદ્ધ્વા વિવિશ્યર્થમ્,

તં સંસારધ્વાન્તવિનાશં હરિમીદે ॥ ૨૩ ॥

જે પરમાત્માને ઉપનિષદોવડે, આધ્યાત્મિક શાસ્ત્રોવડે,
પુરાણોવડે, અન્ય શાસ્ત્રોવડે અને વિષ્ણુના તંત્રવડે ભણીને

પછી ચિત્તની અંતર આપરોક્ષાનુભવ કરીને જેમાં પ્રવેશ કરે છે તે સંસારાંધકારનો વિનાશ-બાધ-કરનાર પરમાત્માની હું સ્તુતિ કરું છું.

જે પરમાત્માને ઈશાદિ ઉપનિષદોવડે, સાંખ્યયોગાદિ આધ્યાત્મિક શાસ્ત્રોવડે, ભાગવતાદિ પુરાણોવડે, ન્યાયાદિ અન્ય શાસ્ત્રોવડે, અને વિષ્ણુનું અને શિવનું પ્રતિપાદન કરનારાં તંત્રોવડે પરાક્રમીતે ભણીને પછી નિદિધ્યાસનવડે પોતાના અંતઃકરણમાં પ્રત્યક્ષ ભણીને જ્ઞાનીઓ જેમાં અભેદભાવે પ્રવેશ કરે છે તે સંસારરૂપ અંધકારની અત્યંત-નિવૃત્તિ-બાધ-કરનાર બહનો હું સ્તુતિબ્યાનાદિવડે અભેદભાવે સાક્ષાત્કાર કરું છું. ૨૩

શ્રદ્ધામક્તિધ્યાનશ્રમાચૈર્યતપાનૈ-

જ્ઞાતું શક્યો દેવ इहैवाशु य ईशः ।

दुर्विज्ञेयो जन्ममृतैश्चापि विना तै-

स्तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥ ૨૪ ॥

શ્રદ્ધા, ભક્તિ, ધ્યાન ને શમાદિવડે યત્ન કરનાર પુરુષોથી જે દેવ અહીંજ શીઘ્ર ભણવાને શક્ય છે, પણ એ વિના સેંકડો જન્મોવડે પણ જે ઈશ્વર દુર્વિજ્ઞેય છે તે સંસારાંધકારનો વિનાશ-બાધ-કરનાર પરમાત્માની હું સ્તુતિ કરું છું.

શ્રીસદ્ગુરુના અને સત્શાસ્ત્રના વચનઉપર પ્રામાણિકપણના નિશ્ચયરૂપ વિશ્વાસ, પરમાત્મામાં અને પરમાત્માથી અલિન શ્રીસદ્ગુરુમાં વિશુદ્ધ પરમપ્રીતિ, પરમાત્મામાં તેલની ધારની જેટ અંતઃકરણની વૃત્તિઓનો અર્પણ પ્રવાહ ચલાવવારૂપ ધ્યાન, અંતઃકરણની નિવિદ્ય-વૃત્તિઓને રોકવારૂપ શમ ને ઇન્દ્રિયોના નિવિદ્ય વેગોને રોકવારૂપ

દર્મ હસાદિ શોભોક્તે સાધનોરૂપ પ્રયત્નોવડે તે સ્વર્વપ્રકારા પાત્ર ૧૧૫
 મેનુષ્યશરીરમાંજ શીઘ્ર જાણવાને શક્ય છે. "શાન્તો દાન્ત. ઉપરતિઃ
 સ્તિતિશ્ચુઃ સમાદિતો મૂત્વાડડત્મન્યેવાત્માનં પદયતિ" (શમ-
 વાળો, દસવાળો, ઉપરતિવાળો, તિતિશ્ચાવાળો ને સમાધાનવાળો થઈ શાંતી
 પ્રાપ્તના નિર્મલ અંતઃકરણમાંજ આત્માને અનુભવે છે,) એ શ્રુતિમાં
 પણ શમાદિ સાધનવાળાને પરમાત્માના સાક્ષાત્કારનો અધિકારી ગણેલ
 છે. તે શ્રદ્ધાભક્તિ આદિ સાધનોવિના જ, પરમાત્મા સંકડો જન્મોવડે
 પણ જાણવાને શક્ય નથી તે સંસારરૂપ અંધકારની અત્યંત નિવૃત્તિ-આધ-
 કરનાર બદલનો અભેદભાવે હું સ્તુતિધ્યાનાદિવડે સાક્ષાત્કાર કરું છું. ૨૪

યસ્પાત્તર્ક્યે સ્વાત્મવિમૂતેઃ પરમાર્થમ્,

સર્વે સ્વલ્લિત્યત્ર નિરુક્તં શ્રુતિવિદ્ધિઃ ।

તજ્ઞાદિત્વાદબ્ધિતરંગાપમેમિત્રં,

॥ સંસારધ્વાન્તવિનાશં હરિમીદે ॥ ૨૫ ॥

જેની સ્વાત્મવિમૂર્તિવૃં વાસ્તવિક રૂપ તર્કમાં ન આવે
 એવું છે એમ શ્રુતિને જાણનારાઓએ "આ સર્વ નિશ્ચય પ્રાપ્ત
 છે" આ શ્રુતિથી કહ્યું છે. જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ ને લય
 તેમાંથી થવાથી તે સમુદ્રના તરંગની જેમ અભિન્ન છે તે સંસારાંધ-
 કરનાર વિનાશ-આધ-કરનાર પરમાત્માની હું સ્તુતિ કરું છું.
 જે પ્રજ્ઞાના વાસ્તવિક ઐશ્વર્યનું પારમાર્થિક સ્વરૂપ સામાન્ય
 મનુષ્યોના તર્કમાં ન આવી શકે એવું છે એમ શ્રુતિઓના તાર્કિકો
 સમન્વય કરનાર વિદ્વાનોએ "સર્વે સ્વલ્લિત્યત્ર વદ્ધા" — આ સર્વ
 જગતનામરૂપનો આધ કરતાં નિશ્ચય પ્રાપ્ત છે — હસાદિ શ્રુતિઓનો
 વિચાર કરીને કહ્યું છે. "તજ્ઞલાન્" — આ પ્રપંચની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ

-ને કય તે અક્ષતત્ત્વથી યાય છે-ઇત્યાદિ શ્રુતિઓમાં જણાવ્યા પ્રમાણે તે અક્ષમાંથીજ આ સર્વ જગતનો વિવર્તરૂપે પ્રાદુર્ભાવ યાય છે, તેની સત્તાવડેજ આ જગત સત્તાવાળું પ્રતીત યાય છે, ને અંતે તેમાંજ તે ક્ષીન યાય છે, માટે સમુદ્રમાં પ્રતીત થતા તરંગો જેમ સમુદ્રથી ભિન્ન નથી તેમ અક્ષમાં પ્રતીત થતું જગત અક્ષથી ભિન્ન નથી તે સંસારાંધ-કારની નિવૃત્તિ-બાધ-કરનાર અક્ષનો હું સ્તુતિધ્યાનાદિવડે અભેદભાવે સાક્ષાત્કાર કરું છું. ૨૫

દૃષ્ટા ગીતાસ્વક્ષરતત્ત્વં વિધિનાજમ્,
ભક્તયા ગુર્વ્યાં લભ્ય હૃદિસ્યં હશિમાત્રમ્ ।
ધ્યાત્વા તસ્મિન્નસ્મ્યહમિત્યત્ર વિદુર્યં,
તં સંસારધ્વાન્તવિનાશં હરિમીઢે ॥ ૨૬ ॥

ગીતામાં જણાવેલા અજન્મા ને અવિનાશી તત્ત્વને વિધિ-વડે જાણીને, તથા ઉત્તમ ભક્તિવડે હૃદયમાં રહેલા નિરુપા-ધિક દ્રષ્ટાને પામીને, અને તેમાં હું છું એમ ધ્યાન કરીને મુનિઓ જેને જાણે છે તે સંસારાંધકારનો વિનાશ-બાધ-કર-નાર પરમાત્માની હું સ્તુતિ કરું છું.

“અનાદિમત્પરં બ્રહ્મ” —પરબ્રહ્મ કાર્યથી રહિત-અજન્મા-છ, ને “યે ત્વક્ષરમનિર્દેશ્ય” —જેઓ અવિનાશી જે વાણીવડે ન કહેવાય એવા-ઇત્યાદિ શ્રીમદ્ભક્તગવૃગીતાના શ્લોકોમાં જણાવેલા અજન્મા ને અવિનાશી અક્ષસ્વરૂપને “તદ્વિદ્ધિ પ્રણિપાતેન પરિ-પ્રમ્નેન સેવયા” તે અક્ષને તુ સાષ્ટાંગદયત્પ્રણામવડે, ઉપયોગી પ્રશ્નોવડે, ને કપટરહિત સેવાવડે જાણુ, —આ વચનોમાં કહેલા વિધિવડે શ્રીસદ્-

શુરુપાસેથી શ્રવણવડે જાણીને, તથા ઐકાંતમાં જેસી બહુ આદરપૂર્વક પોતાના હૃદયમાં રહેલા નિરુપાધિક દ્રષ્ટાનો મનનવડે નિશ્ચય કરીને, અને તે તત્ત્વમાં તે હું છું એમ અખંડ ધ્યાન-નિદિધ્યાસન-કરીને યોગીઓ જે બ્રહ્મને અભેદભાવે જાણે છે તે સંસારરૂપ અંધકારની અત્યંતનિવૃત્તિ-બાધ-કરનાર બ્રહ્મતત્ત્વનો હું સ્તુતિધ્યાનાદિવડે અભેદ-ભાવે સાક્ષાત્કાર કરું છું. ૨૬

ક્ષેત્રજ્ઞત્વં પ્રાપ્ય વિમુઃ પંચમુસૈર્યો,

મુહુક્તેઽજસ્રં ભોગ્યપદાર્યાન્મકૃતિસ્યઃ ।

ક્ષેત્રે ક્ષેત્રેઽપ્સ્વિન્દુવદેકો વહુધાઽઽસ્તે,

તં સંસારધ્વાન્તવિનાશં હરિમીડે ॥ ૨૭ ॥

જે વ્યાપક અવિદ્યામાં પ્રતિબિંબવડે સ્થિત થઈ જીવભાવને પામી પાંચ ઇન્દ્રિયોવડે ભોગ્ય પદાર્થોને સર્વદા ભોગવે છે, અને જલમાં ચંદ્રની પેઠે એક સર્વ શરીરોમાં અનેકરૂપે પ્રતીત થાય છે તે સંસારાંધકારનો વિનાશ-બાધ-કરનાર પરમાત્માર્થ હું સ્તવન કરું છું.

જે દેશાદિ પરિચ્છેદથી રહિત બ્રહ્મ અનિર્વચનીય અવિદ્યામાં પ્રતિબિંબવડે સ્થિત થઈ અવિદ્યાનાં અંતઃકરણાદિ કાર્યોસાથે અભેદ-ભાવવડે જીવભાવને પામી શ્રોત્રાદિ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોવડે શબ્દાદિ ભોગ્ય વિષયોને જાગૃતમાં તથા સ્વપ્નમાં ભોગવે છે, અને જેમ મહાસાગરના જલમાં આકાશમાં રહેલો એક ચંદ્ર અનેકરૂપે પ્રતીત થાય છે તેમ જે એક બ્રહ્મ સર્વ પ્રાણીઓનાં શરીરોમાં અનેકરૂપે પ્રતીત થાય છે તે સંસારરૂપ અંધકારની ઐકાંતિક ને આત્યંતિક નિવૃત્તિ-બાધ-કરનાર બ્રહ્મનો હું સ્તુતિધ્યાનાદિવડે અભેદભાવે સાક્ષાત્કાર કરું છું. ૨૭

યુક્ત્યાડ્ડલોદય વ્યાસવચાંસ્યત્ર હિ લભ્યઃ,

ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞાન્તરવિદ્ધિઃ પુરુષાર્ણ્યઃ ।

યોડ્ઠં સોડ્ઠૌ સોડ્ઠસ્વહમેવેતિ વિદુર્ય,

તં સંસારધ્વાન્તવિનાશં હરિમીડે ॥ ૨૮ ॥

ક્ષેત્રનો અને ક્ષેત્રજ્ઞનો ભેદ જાણનારાઓએ શ્રીવ્યાસજીનાં વચનો યુક્તિવડે અવલોકન કરીને આ જન્મમાં જ પુરુષનામના તત્ત્વને પ્રાપ્ત કરવાયોગ્ય છે. જે હું તે આ, ને તે હું જ છું એમ બેને વિદ્વાનો જાણે છે તે સંસારબંધકારનો વિનાશ-બાધ-કરનાર પરમાત્માની હું સ્તુતિ કરું છું.

સ્વૃણશરીરથી 'માંડીને પ્રકૃતિપર્યંતનું ક્ષેત્ર કહેવાય છે. એ જન્મ-ક્ષેત્રને જાણનાર એતન ક્ષેત્રજ્ઞ કહેવાય છે. એ ક્ષેત્રની અને ક્ષેત્રજ્ઞની વિશ્લેષણતાને જાણનારા પંડિતોવડે શ્રીવેદાંતદર્શનરૂપ વ્યાસભગવાનનાં વચનોનું નિર્દોષ યુક્તિઓવડે અવલોકન કરીને આ મનુષ્યજન્મમાં જ પુરુષનામના તત્ત્વને અભેદભાવે જાણવાયોગ્ય છે. શ્રીવેદાંતદર્શનના ચાર અધ્યાયોમાં ને તે પ્રત્યેક અધ્યાયના ચાર ચાર પાદોમાં ક્યા ક્યા વિષયોનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે, તથા તે સર્વનું ક્ષણ નિર્દોષ યુક્તિઓવડે અવલોકન કરવું જોઈએ તે અન્યત્ર દર્શાવેલું હોવાથી અહીં તેની પુનરુક્તિ કરી નથી. ક્ષેત્ર અસત, જડ, દુઃખ ને પરિચિત્તસ્વભાવવાળું છે, ને ક્ષેત્રજ્ઞ સત, ચિત્, સુખ ને વ્યાપકસ્વભાવવાળો છે, એમ એ બંનેના સ્વભાવમાં વિશ્લેષણતા છે. સર્વ શરીરોમાં ક્ષેત્રજ્ઞરૂપે રહેલું તત્ત્વ પુરુષ કહેવાય છે. જે મારું વાસ્તવિક સ્વરૂપ આત્મા છે તે જાણ છે, અને જે જાણ છે તે હું છું એમ જે અંતરાત્માથી અજિજ્ઞ જાણ વિદ્વાનો સ્વાનુભવવડે જાણે છે તે સંસારરૂપ બંધકારનો વિનાશ-બાધ-કરનાર પ્રસંગજિજ્ઞ જાણનો હું સ્તુતિધ્યાનાદિવડે અભેદભાવે સાક્ષાત્કાર કરું છું. ૨૮

एकीकृत्यानेकशरीरस्यमिमं जम्,
 यं विशायेहैव स एवाशु भवन्ति ।
 यस्मिन्लीला नेह पुनर्जन्म लभन्ते,
 तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥ २९ ॥

અનેક શરીરમાં રહેલા જે આ આત્માને એકરૂપ સમજ-
 ને, અને અનુભવીને વિદ્વાનો શીઘ્ર અહીંજ તેજ રૂપ થાય
 છે. જેમાં અભેદભાવે લીન થયેલા અહીં પુનર્જન્મ પામતા
 નથી તે સંસારાધકારનો વિનાશ-આધ-કરનારા પરમાત્માની
 હું સ્તુતિ કરું છું.

લિપ્ત લિપ્ત નામવાળાં ને લિપ્ત લિપ્ત આકારવાળાં અનેક
 શરીરોમાં સમ્મિશ્રાનરૂપે રહેલા જે આ આત્માને વિવેકબુદ્ધિવડે
 એકરૂપ નક્કી કરીને અને તેજ પ્રમાણે જાતે અનુભવ કરીને આત્મ-
 સેતાઓ શીઘ્ર આ મનુષ્યશરીરમાંજ તે આત્માથી અલિપ્ત ઘટારૂપજ
 થાય છે, જે અતરાત્રાથી અલિપ્ત ઘટમાં અભેદભાવે સ્થિર થયેલા
 આ જગતમાં પુનર્જન્મ પામતા નથી તે સંસારરૂપ અધકારની અત્યંત-
 નિવૃત્તિ-આધ-કરનાર પ્રસંગલિપ્ત ઘટાનો હું સ્તુતિધ્યાનાદિવડે અભેદ-
 ભાવે સાક્ષાત્કાર કરું છું ૨૬

द्वन्द्वैकत्वं यच्च मधुघ्राह्मणवाक्यैः,

कृत्वा शक्रोपासनमासाद्य विभूत्या ।

योऽसौ सोऽहं सोऽस्म्यहमेवेति विदुर्यम्,

तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥ ३० ॥

મધુઘ્રાહ્મણનાં વાક્યોવડે જે દ્વંદ્વત્વ એકપણું કરીને, અને

ઐશ્વર્યવડે ઇંદ્રની પૂજાને પ્રાપ્ત કરીને, જે આ તે હું, ન તે હુંજ હું એમ જેને જાણે છે તે સંસારાંધકારનો વિનાશ-બાધ-કર-નાર પરમાત્માનો હું સ્તુતિ કરું છું.

“આ જુદી સર્વે પ્રાણીઓનું મધ છે,” “આ જલ સર્વે પ્રાણીઓનું મધ છે,” “આ અગ્નિ સર્વે પ્રાણીઓનું મધ છે,” ધસાદિ શ્રીભૃકદારવ્યકોપનિષદના મધુસાક્ષીના વાક્યોવડે જે અધ્યાત્મ ને અધિદેવ ઉપાધિસહિત દ્વંતુ અહારૂપ એકપાત્ર કરીને અને સર્વાત્મ-ભાવરૂપ ઐશ્વર્યની પ્રાપ્તિવડે ઇદ્રની પૂજને પ્રાપ્ત કરીને જે આ સર્વના અધિધાનરૂપ અહા તે હું છું, તે રુંજ છું, એમ જે પ્રસંગભિન્ન અહાને જાણે છે તે સમારૂપ અહાવર્ગક અંધકાર-અજ્ઞાન-ની અત્યંત-નિવૃત્તિ-આધ-કરનાર પ્રસંગભિન્ન અહાનો હું સ્તુતિધ્યાનાદિવડે અભેદ-ભાવે સાક્ષાત્કાર કરું છું ૩૦

योऽयं देहे चेष्टयितान्तःकरणस्थः,

सूर्ये चासौ तापयिता सोऽस्म्यहमेव ।

इत्यात्मैक्योपासनया यं विदुरीशं,

तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥ ३१ ॥

જે આ અંત કરણમાં રહેલો શરીરમાં ચેષ્ટા કરાવનાર છે, તે જે આ સૂર્યમાં તપાવનારા છે, તે હુંજ છું, આ પ્રભાણે આમાના એકપણાની ઉપાસનાવડે જે ઈશ્વરને વિદ્વાનો જાણે છે તે સંસારાંધકારનો વિનાશ-બાધ-કરનાર પ્રભુની હું સ્તુતિ કરું છું.

જે સ્થળ આ સર્વ પ્રાણીઓના અંત કરણુમા રહેલું છે, ને સર્વ જીવશરીરોમાં જીવોના કર્માનુસાર ચમક જમ લોકને એજા કરાવે છે

તેમ ચેષ્ટા કરાવનાર છે, અને જે બહુ આ સૂર્યમાં રહીને આ જગતને તપાવનાર છે, તે બહુ હુંજ છું. આ પ્રમાણે આત્માઓના એકપણાના અનુસંધાનવડે જે બહુને વિદ્વાનો અભેદભાવે જાણે છે તે સંસારરૂપ અંધકારનો અત્યંત નાશ કરનાર બહુનો હું સ્તુતિધ્યાનાદિવડે અભેદભાવે સાક્ષાત્કાર કરું છું. ૩૧

विज्ञानांशो यस्य सतः शक्त्यधिरूढो,

बुद्धिर्बुद्ध्यत्नय वहिर्बोध्यपदार्यान् ।

नैवान्तस्थं बुद्ध्यति बोधयितारम् ,

तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥ ૩૨ ॥

જે સદૃષ વિજ્ઞાનનો અંશ અવિદ્યામાં પ્રતિબિંબિત અર્હો બુદ્ધિને તથા જાણવાયોગ્ય બાહ્યપદાર્થોને જાણે છે, જે અંતરમાં રહેલા જાણનારને બુદ્ધિ જાણતી નથીજ તે સંસારાંધકારનો વિનાશ-આધ-કરનાર પ્રભુની હું સ્તુતિ કરું છું.

જે ત્રણે ક્ષણમાં એકરૂપ રહેનાર છે તે સર્વવ્યાપક ચેતનનો અવિદ્યાના અંશરૂપ ઉપાધિવડે કદાચેલો અંશ અવિદ્યામાં પ્રતિબિંબવાળો થઈ અર્હો બુદ્ધિને તથા જાણવાયોગ્ય બહારના ધર્તાદિ પદાર્થોને પ્રકાશે છે. જે સર્વની અંતર રહેલા ને સર્વને પ્રકાશનારને બુદ્ધિ પ્રકાશી શકતી નથી. “વિજ્ઞાતારમરે કેન વિજાત્મીયાત્?” (અરે મૈત્રિવિ વિજ્ઞાતાને મનુષ્ય કયા કરણવડે જાણે?) એ શ્રુતિ પણ એમજ કહે છે. તે સંસારરૂપ અંધકારની અત્યંતનિર્જીત-આધ-કરનાર અંતરાત્માથી અભિન્ન બહુનો હું અભેદભાવે સાક્ષાત્કાર કરું છું. ૩૨

कोऽयं देहे देव इतीत्यं सुविचार्य,

જ્ઞાતા શ્રોતાઽઽનંદયિતા ચૈવ હિ દેવઃ ।

इत्यालोच्य ज्ञांश इहास्मीति विदुर्यम्,
तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥ ३३ ॥

શરીરમાં આ કાણુ દેવ છે ? એ પ્રમાણે અહીં સારી રીતે વિચારીને જાણનાર, સાંભળનાર ને આનંદ આપનાર આજ દેવ છે, આ પ્રમાણે વિચાર કરીને અહીં જ્ઞાનના અંશરૂપ હું છું એમ જોને જાણે છે તે સંસારાંધકારના વિનાશક-બાધક-પ્રભુની હું સ્તુતિ કરું છું

આ શરીરમાં સર્વને પ્રકાશનાર કાણુ છે ? શું ઇદ્રિયો પ્રકાશનાર છે ? વા પ્રાણ પ્રકાશનાર છે ? વા અંતઃકરણ પ્રકાશનાર છે ? એમ સર્વને પ્રકાશનાર તત્ત્વનો સારી રીતે વિચાર કરીને શરીર, ઇદ્રિયો, પ્રાણ તથા અંતઃકરણને વેદ તથા જડ જાણીને પોતાને તેનો જાણનાર તથા ચેતનરૂપ જાણે છે, ઓત્રના ઓતારૂપ જાણે છે, અને સર્વને આનંદ આપનાર જાણે છે, આજ સ્વપ્રકાશતત્ત્વ છે આ પ્રમાણે વિચાર કરીને આ શરીરાદિમા જ્ઞાનસ્વભાવવાળો હું છું એમ જે આત્માને વિદ્વાન જાણે છે તે સંસારરૂપ અંધકારની અત્યંત નિશ્ચિત-બાધ-કરનાર અંતરાત્માથી અલિખ પદ્ધતો હું અભેદભાવે સાક્ષાત્કાર કરું છું. ૩૩

को ह्येवान्यादात्मनि न स्यादयमेव,
ह्येवानंदः प्राणिति चापानिति चेत् ।
इत्यस्तित्वं वक्त्युपपत्त्या श्रुतिरेषा,
तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥ ३४ ॥

એ આ આનંદરૂપ અસિદ્ધ આત્મા શરીરમાં ન હોય

તો કોણ પ્રાણની ચેષ્ટા કરત ? - આ આનંદરૂપપ્રસિદ્ધ આત્માજ પ્રાણની ક્રિયા કરે છે, અને અપાનની પણ ક્રિયા કરે છે, આ પ્રમાણે આ શ્રુતિ, યુક્તિ અને દર્શાતવડે આનંદરૂપ આત્માનું અસ્તિત્વ કહે છે તે સંસારરૂપ અંધકારનો વિનાશ - આધ-કરનાર (આત્માની) હું સ્તુતિ કરું છું.

તો આ શરીરમાં આ ચૈતન્યરૂપ, અસંગરૂપ, વ્યાપકરૂપ અને આનંદરૂપ પ્રસિદ્ધ આત્મા નહિ હોત તો આ શરીરમાં પ્રાણ પોતાની ક્રિયા ક્યાંથી કરત ? આ આનંદરૂપ પ્રસિદ્ધ આત્માજ પ્રાણપાસે પ્રાણની ક્રિયા કરાવે છે, અને અપાનપાસે અપાનની ક્રિયા કરાવે છે જડેકેને જ્યાંકરનાર પ્રાણ તથા અપાન તેના જીવનરૂપ આત્માથી જીવે. "કો હોવાન્યાત્ કઃ પ્રાણ્યાત્ ચક્ષેષ સાકાશ જ્ઞાનંદો ન સ્યાત્" (જો આ આકાશના જેવો અને આનંદરૂપ આત્મા ન હોત તો કોણ પ્રાણની ક્રિયા કરત ? અને કોણ જીવન ધારણ કરત ?) આ શ્રુતિ, યુક્તિ અને દર્શાતવડે શરીરમાં આત્માનું અસ્તિત્વ કહે છે તે સંસારરૂપ અંધકારની અર્ત્યનનિવૃત્તિ કરનાર જ્વલંતી અભિજ્ઞ આત્માનો હું સ્તુતિધ્યાનાદિવડે અભેદભાવે સાક્ષીભાર કરું છું ૩૪

પ્રાણો વાંઠં વાક્શ્રવણાદીનિ મનો વા,

બુદ્ધિર્વાહં વ્યસ્ત સ્ત્વાહોઽપિ સમસ્તઃ ।

इत्यालोच्य झमिरिहा

तं संसारध्वान्तविना ।

હું પ્રાણ છું ? અથ

અથવા મન છું ? અથવા

એક છું ? અથવા શું સમસ્તરૂપ છું ? એ પ્રમાણે વિચારીને હું
આમાં જ્ઞાનસ્વરૂપ છું એમ જેને જાણે છે તે સંસારાંધકારના
વિનાશ-આધ-કરનાર બ્રહ્મની હું સ્તુતિ કરું છું

હું ભૂખ્યો છું, હું તરસ્યો છું એવા અનુભવપરથી શું હું પ્રાણ
છું ? અથવા હું ખોલું છું એવા અનુભવપરથી શું હું વાણી છું ?
અથવા હું સાંભળું છું એવા અનુભવપરથી શું હું કાન છું ? અથવા
હું સુધુ છું ઇત્યાદિ અનુભવપરથી શું હું નાસિકાદિ છું ? અથવા હું
સંકલ્પવિકલ્પ કરું છું એવા અનુભવપરથી શું હું મન છું ? અથવા હું
નક્કી કરું છું એવા અનુભવપરથી શું હું બુદ્ધિ છું ? અથવા તે ઇંદ્રિયો
તથા અંતઃકરણમાથી શું હું કોષ્ટ એક છું ? અથવા શું તે સર્વરૂપ હું
છું ? એ પ્રમાણે વિચાર કરીને આ સર્વ જડસમૂહમાં તેનાથી ભિન્ન
હું તે સર્વોત્તમ, જ્ઞાતા જ્ઞાનસ્વરૂપ છું એમ જેને જાણે છે તે સંસારરૂપ
અંધકારનો વિનાશ-આધ-કરનાર જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્માનો હું સ્તુતિ-
ધ્યાનાદિએ અમેદલાવે સાક્ષાત્કાર કરું છું ૩૫

નાહં પ્રાણો નૈવ શરીરં ન મનોઽહં,

નાહં બુદ્ધિર્નાહમહક્કારધિયૌ ચ ।

યોઽત્ર જ્ઞાંશઃ સોઽસ્મ્યહમેતિ વિદુર્ય,

તં સંસારધ્વાન્તવિનાશં હરિમીડે ॥ ૩૬ ॥

હું પ્રાણ નથી, શરીર નથી, હું મન નથી, હું ચિત્ત
નથી, હું અહંકાર ન બુદ્ધિ નથી, આહી જ્ઞાનના અંશરૂપ
છે તે હુંજ છું એમ જેને જ્ઞાનીઓ જાણે છે તે સંસારાંધ-
કારનો વિનાશ-આધ-કરનાર હરિની હું સ્તુતિ કરું છું.

હું પ્રાણુ, સ્થૂલચરીર, મન, ચિત્ત, અહંકાર ને બુદ્ધિ નથી, કેમકે તે સર્વ દસ્ય, જડ, પાત્ર ભૂતાના કાર્યરૂપ ને સાવધવ છે, અને હું તો તે સર્વથી વિપરીતસ્વભાવાળો છું. હું પ્રાણાદિથી ભિન્ન છું, છતાં પ્રાણાદિના ધર્મેની શ્રુતિથી મારામાં આરોપ કરવામાં આવે છે. આ જડસમૂહમાં તે સર્વનો પ્રકાશક જે જ્ઞાનસ્વભાવવાળો આત્મા છે તે હું છું એમ જેને વિદ્વાનો જાણે છે તે સંસારરૂપ અંધકારની અત્યંત-નિવૃત્તિ-આધ-કરનાર જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્માનો હું સ્તુતિધ્યાનાદિવડે અભેદભાવે સાક્ષાત્કાર કરું છું. ૩૬

સત્તામાત્રં કેવલવિજ્ઞાનમજં સત્,

સૂક્ષ્મં નિત્યં તત્ત્વમસીત્યાત્મમુતાય ।

સામ્નામન્તે માહ પિતા યં વિશુમાયં,

તં સંસારધ્વાન્તવિનાશં હરિમીદે ॥ ૩૭ ॥

સત્તામાત્ર, કેવલવિજ્ઞાનરૂપ, અજન્મા, સદ્ગુણ, સૂક્ષ્મ ને નિત્ય તે તું છે એમ પોતાના પુત્રને સામવેદની છંદોગ્યોપનિષદમાં પિતા જે વ્યાપક તથા આવરે દહેતા હવા તે સંસારાંધકારનો વિનાશ-આધ-કરનાર હરિનો હું સ્તુતિ કરું છું.

હું છું એવા અનુભવપરથી સર્વદા સ્વાભાવિકસત્તારૂપ, સર્વ વિષયોથી રહિત ચિ-માત્રરૂપ, સર્વદા એકજ અદ્વિતીય હોવાથી ઉત્પત્તિથી રહિત, વિનાશ કરનારી સામર્થ્યને અભાવે વિનાશથી રહિત, માયાથી પણ સક્ષમ ને સર્વદા એકજ રૂપે રહેનાર જે આ જગતનું વિવર્તોપાદાન-કારણ છે તે હું શ્વેતકેતુ । તું છે એમ પોતાના શ્વેતોત્તુનામના પુત્રને સામવેદની છંદોગ્યોપનિષદમાં ઉદાહરણામના તેના પિતા જે વ્યાપક તથા આ જગતના વિવર્તોપાદાનકારણને દહેતા હવા તે

સંસારના અધકારની અત્યંતનિવૃત્તિ-આધ-કરનાર વ્યાપક જગતકારણનો
હું સ્તુતિધ્યાનાદિવડે અમેદલાવે સાક્ષાત્કાર કરું છું. ૩૭

મૂર્તિમૂર્તે પૂર્વમપોહ્યાય સમાધૌ,
દૃશ્યં સર્વં નેતિ ચ નેતીતિ વિહાય ।

ચૈતન્યાંશે સ્વાત્મનિ સન્તં ચ વિદુર્ય,
તં સંસારધ્વાન્તવિનાશં હરિમીડે ॥ ૩૮ ॥

પ્રથમ સાકારને ને નિરાકારને દૂર કરીને પછી બ્રહ્મમાં સર્વ
દૃશ્યને આ નહિ, ને આ નહિ, એમ ત્યજીને ચૈતનસ્વભાવ-
વાળા પોતાના આત્મામાં રહેલા જેને વિદ્વાનો જાણે છે તે
સંસારાધકારનો વિનાશ-આધ-કરનાર હરિની હું સ્તુતિ કરું છું.

પ્રથમ પૃથિવી, જલ ને અગ્નિ આ ત્રણ સાકાર ભૂતોને તથા
વાયુ ને આકાશ આ નિરાકારજેવાં ભૂતોને કલ્પિત સમજી તેમનો
ત્યાગ કરીને પછી સર્વાધિજ્ઞાન, સત્ય, જ્ઞાન ને અનતરૂપ બ્રહ્મમાં માયા
ને માયાના કાર્યરૂપ સર્વ દૃશ્યનો આ પ્રાપ્ય ભૂતો બ્રહ્મ નહિ, ને આ માયા
બ્રહ્મ નહિ એમ સર્વને મિથ્યારૂપ ગણી તેમનો પરિત્યાગ કરી ચૈતન્યરૂપ
સ્વભાવવાળા પોતાના આત્મામાં અભિન્નરૂપે રહેલા જે બ્રહ્મને વિદ્વાનો
અમેદલાવે જાણે છે તે સંસારાધકારની નિવૃત્તિ-આધ-કરનાર બ્રહ્મનો
હું સ્તુતિધ્યાનાદિવડે અમેદલાવે સાક્ષાત્કાર કરું છું. ૩૮

ઓતં પ્રોતં યત્ર ચ સર્વં ગગનાન્તમ્,
યોઽસ્પૂલનખ્વાદિષુ સિદ્ધોઽક્ષરસંજઃ ।
જ્ઞાતાઽત્તોઽન્યો નેત્યુપલભ્યો ન ચ વેદ-
સ્તં સંસારધ્વાન્તવિનાશં હરિમીડે ॥ ૩૯ ॥

આકાશમુધી સર્વ જેમાં યોગ તથા પ્રાપ્ત છે, જે અસ્થુલ તથા અનણ્ય આદિમાં અક્ષરનામથી પ્રસિદ્ધ છે. આનાથી અન્ય જ્ઞાતા પ્રાપ્ત થવાયોગ્ય નથી, ન જે વેદ નથી તે સંસારાંધ-કારની નિવૃત્તિ-આધ-કરનાર હરિની હું સ્તુતિ કરું છું.

ભૌતિકપ્રપંચથી માંડીને માયામુધી સર્વ આ બ્રહ્મમાં કલ્પિતરૂપે પરાવાધને રહેલાં છે. જેમ હુમકું તાંતણાઓમાં પરાવાધને રહેલું છે તેમ આ સર્વ પ્રપંચ બ્રહ્મમાં કલ્પિતરૂપે પરાવાધને રહેલો છે. આ બ્રહ્મ “અસ્થુલમનણુ” —બ્રહ્મ સ્થૂલથી લિખ તથા અણુથી લિખ છે,—ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં અક્ષર એવા નામથી પ્રસિદ્ધ છે. આનાથી લિખ કોઇ પણ જ્ઞાતા આ જગતમાં પ્રતીત થતો નથી. વળી આ બ્રહ્મ નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયોના કે અંતઃકરણના વિષયરૂપ પણ નથી. “નાન્યોડતોડસ્તિ દ્રણ” —આનાથી લિખ દ્રશ્ય નથી.—આ શ્રુતિમાં આને સર્વનું જ્ઞાતા કહ્યું છે, અને “વિજ્ઞાતાત્મને કેન વિજ્ઞાનોયાત ?” —અરે મૈત્રેયિ ! વિજ્ઞાતાને મનુષ્યો કયા કરણવડે જાણે ?—તથા “સ વેત્તિ વૈષ્ણં ન ચ તસ્યાસ્તિ વેત્તા” —તે જાણવાયોગ્યને જાણે છે, ને તેનો જાણનાર કોઇ નથી,—આ શ્રુતિઓમાં બ્રહ્મ ઇન્દ્રિયો તથા અંતઃકરણના વિષયરૂપે નથી એમ જણાયું છે. આવી રીતે જે બ્રહ્મ સર્વનું પ્રકાશક તથા અવેદ છે તે સંમારરૂપ અંધકારની નિવૃત્તિ-આધ કરનાર બ્રહ્મનો કે અભેદભાવે સાક્ષાત્કાર કરું છું. ૩૯

તાવત્સર્વં સત્યમિવામાતિ યદેત—

વાવત્સોડસ્મીત્યાત્મનિ યો જ્ઞો નહિ દૃષ્ટઃ ।

દૃષ્ટે તસ્મિન્સર્વમસત્યં મવતીદમ્ ,

તં સંસારધ્વાન્તવિનાશં હરિમીદે ॥ ૪૦ ॥

જ્યાંસુધી તે હું છું એમ દેહમાં જે જ્ઞાતા છે તેનો સાક્ષા-
ત્કાર થયો નથી ત્યાંસુધી જે આ સર્વ છે તે સત્યના જેવું
જણાય છે, અને તેનો સાક્ષાત્કાર થયે સતે આ સર્વ અસત્ય
થાય છે તે સંસારાંધકારની નિવૃત્તિ-પ્રાધ-કરનાર પ્રભુની હું
સ્તુતિ કરું છું.

જ્યાંસુધી તે બ્રહ્મ હું છું એમ આ શરીરમાં જે સર્વ જડને
પ્રકાશનાર છે તેનો મનુષ્યને સંશયવિપર્યવરિત રૂપે સાક્ષાત્કાર થયો
નથી ત્યાંસુધી જાગૃતમાં જે આ સર્વ જગત્ પ્રતીત થાય છે તે
વસ્તુતાએ સત્ય ન છતાં સત્યના જેવું પ્રતીત થાય છે, અને જે
બ્રહ્મનો શ્રીસૂર્યુક્તિ ઉપદેશવડે તથા અનર્મુખવૃત્તિવડે રૂપે અનુભવ
થવાથી આ સર્વ અર્થે સ્વભાવના શિંગડાઓ અસંભવ પ્રતીત થાય
છે તે નામરૂપાત્મક સંસારરૂપ અંધકારની આતંત્રનિવૃત્તિ-પ્રાધ-કરનાર
બ્રહ્મનો હું સ્તુતિશ્યાનાદિવડે અભેદભાવે સાક્ષાત્કાર કરું છું. ૪૦

રાગામૃત્તં લોહ્યુતં હેમ યયામ્રી,

યોગાશ્રાંગૈરુજ્જ્વલિતજ્ઞાનમયામ્રી ।

દગ્ધ્વાડ્ડત્માનં જ્ઞં પરિશિષ્ટં ચ વિદુર્પ,

તં સંસારધ્વાન્તવિનાશં હરિમીડે ॥ ૪૧ ॥

જેવી રીતે લોહવાળું મોતું અગ્નિમાં નાંખવાથી શુદ્ધ
થાય છે-સોનારૂપે અવશેષ રહે છે-તેવી રીતે રાગધી મોટું
નહિ થયેલું મન યોગનાં આઠ અંગોવડે ઉજ્જ્વલ કરેલા જ્ઞાન-
મય અગ્નિમાં બાળીને જ્ઞાની બાકી રહેલા જ્ઞાનરૂપ જે
આત્માને જાણે છે તે સંસારાંધકારનો વિનાશ-પ્રાધ-કરનાર
રૂપ આત્માની હું સ્તુતિ કરું છું.

જેવી રીતે લોહ આદિ હલકી ધાતુથી યુક્ત સોનું અગ્નિમાં નાંખી તેમાંથી અન્ય હલકી ધાતુને બાળી નાંખીને શુદ્ધ સોનાને બાકી રાખવામાં આવે છે તેવી રીતે રામાદિ દોષોથી મોક્ષના નદિ થયેલા મસિન મનને યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન તે સમાધિ આ યોગનાં આઠ અંગોવડે વિભજનલ કરેલા જ્ઞાનમય અગ્નિમાં બાળવામાં આવે છે. પછી બાકી રહેલા જે જ્ઞાનરૂપ આત્માને જ્ઞાની જાણે છે તે સંસારરૂપ અંધકારની અત્યંતનિવૃત્તિ-આધ-કરનાર આત્માથી અભિન્ન બદલેલો હું સ્તુતિધ્યાનાદિવડે અભેદભાવે સાક્ષાત્કાર કરું છું. યોગનાં આઠ અંગોનો વિસ્તાર યોગદર્શનાદિ અન્ય ગ્રંથોમાં જોવો. ૪૧

યં વિજ્ઞાનજ્યોતિષમાદ્યં સુવિભાન્તં,

દ્વર્ષર્કેન્દ્રગ્ન્યોકસમીદ્યં તદિદામમ્ ।

ભક્ત્યાઽઽરાધ્યેહૈવ વિશન્ત્યાત્મનિ સન્તં,

તં સંસારધ્વાન્તવિનાશં હરિમીદે ॥ ૪૨ ॥

વર્તમાન મનુષ્યશરીરમાંજ પોતાના જીવાત્મામાં રહેલા બ્રહ્મમાં અભેદ-
ભાવે પ્રવેશ કરે છે તે સંસારાંધકારની ફરીયા ઉત્પન્ન ન થાય એવી
—કારણસંહિત—નિવૃત્તિ—બાધ—કરનાર બ્રહ્માનો હું સ્તુતિષ્ઠાનાદિવડે અભેદ-
ભાવે સાક્ષાત્કાર કરું છું. ૪૨

પાયાઙ્ગત્તં સ્વાત્મનિ સન્તં પુરુષં યો,
ભક્ત્યા સ્તૌતીત્યાંગિરસં વિષ્ણુરિમં મામ્ ।

इत्यात्मानं स्वात्मनि संहृत्य सदैक-

स्तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे ॥ ૪૩ ॥

જે વ્યાપક પોતાના આત્મામાં રહેલા આ અંગના સાર-
ભૂત પુરુષરૂપ બ્રહ્માની ભક્તિવડે સ્તુતિ કરે છે તે મારું
રક્ષણ કરે. એ પ્રમાણે આત્માને પોતાના આત્મામાં એક
કરીને સર્જેલા જે એક છે તે સંસારાંધકારનો વિનાશ—બાધ—
કરનાર હરિની હું સ્તુતિ કરું છું.

જે વ્યાપક પરમાત્મા પોતાના સોપાધિક સ્વરૂપમાં આ જગતના
સારભૂત ને સર્વ શરીરરૂપ પુરમાં રહેલા અનન્યબ્રહ્મના વાસ્તવિક
સ્વરૂપની ભાવવડે રક્ષાપ્રા કરે છે તે પરમાત્માની સ્તુતિ કરનાર જે હું તે
મારું અવિદ્યાર્થી ને અવિદ્યાનાં કાર્ય શોકમોહરૂપી તેજા રક્ષણ કરે. એ
પ્રમાણે જીવાત્માને પોતાના શુદ્ધત્મામાં અભેદભાવે જોડી દેતાં જે એક
શુદ્ધાત્મા રહે છે તે સંસારરૂપ અંધકારની અત્યંતનિવૃત્તિ—બાધ—કરનાર
શુદ્ધાત્માનો હું સ્તુતિષ્ઠાનાદિવડે અભેદભાવે સાક્ષાત્કાર કરું છું. ૪૩

इत्थं स्तोत्रं भक्तजनेदयं भवभीति-

ध्वान्तार्कामं भगवत्पादीयमिदं यः ।

વિષ્ણોર્લોકં પઠતિ શૃણોતિ વ્રજતિ જ્ઞો,

જ્ઞાનં જ્ઞેયં સ્વાત્મનિ ચામ્નોતિ મનુષ્યઃ ॥ ૪૪ ॥

હતિ શ્રીમત્પરમહંસપરિવ્રાજકાચાર્યશ્રીમચ્છંકરાચાર્યવિરચિત્
હરિમીઢેસ્તોત્રં સંપૂર્ણમ્ ॥ ૬ ॥

ભક્તજનોવડે સ્તુતિ કરવાયોગ્ય, સંસારના ભયરૂપ
અંધારાને સૂર્યસમાન, ને પરમાત્માના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરનાર
આ સ્તોત્રને જે મનુષ્ય આ પ્રમાણે ભણે છે, વા સાંભળે છે,
તે મનુષ્ય વિષ્ણુના લોકોને પામે છે અથવા જ્ઞાતા, જ્ઞાન ને
જ્ઞેયને પોતાના આત્મામાં પામે છે.

સંસારરૂપ દાવાનલથી, ભય પામેલા પરમાત્માના ભક્તજનોએ
વખાણવાયોગ્ય, જન્મમરણાદિરૂપ સમારના મોટા ભયરૂપ અંધારાની
નિવૃત્તિ કરવામાં જિજ્ઞાસાના બધેરના સૂર્યજેવા, અને પરમાત્માના સ્વરૂપનું
નિરૂપણ કરનાર અથવા ભગવત્પાદ-ગોવિંદપાદ-ના શિષ્ય શ્રીશંકર
સ્વેચ્છા આ હરિમીઢનામના સ્તોત્રનો જે અક્ષણ મનુષ્ય આ પ્રમાણે
અર્ચના યાત્રાપૂર્વક ઊંચેથી પાઠ કરે છે અથવા આદરપૂર્વક અર્ચના
જ્ઞાનસંહિત સાંભળે છે, તે અક્ષણ મનુષ્ય સત્યલોકને-કમલોક્તે-પામે
છે, અથવા ઉત્તમાધિભરી હોય તો જ્ઞાતા, જ્ઞાન ને જ્ઞેય એ ત્રિપુત્રો
પોતાના આત્મામાં અભેદ કરી અર્હંત કૃતાર્થ થાય છે ૪૪

એ પ્રમાણે બ્રહ્મવિદ્યાવાળા પરમહુસોના ને પરિવ્રાજકોના
આચાર્ય શ્રીશંકરાચાર્યજીએ સ્વેચ્છા હરિમીઢનામના સ્તોત્રરૂપ
છઠ્ઠા રત્નની શ્રીનાથશર્મખણીત સાચાર્યસીધિકનામની ગુજરાતી
ભાષાની દીકા પૂરી થઈ. ૬

॥ ૐ ॥

॥ ૭ શ્રીયોગતારાવલીસ્તોત્ર ॥

ભાવાર્થદીપિકાદીક્ષસહિત

મંગલાચરણ ન દીકાની પ્રતિજ્ઞા

દોહરો

અક્ષરશિર્ષુ ધ્યાન ધરી, વંદી સદ્ગુરુ-પાદ;

યોગતારાવલી-દીકા, ગુર્જરગિરા લખાવ. ૧

નિરંતર આદરપૂર્વક દીર્ઘકાલ અક્ષરધ્યાન કર્યા વિના જિજ્ઞાસુને અક્ષરસાક્ષાત્કાર થવાનો પ્રાપ્ત્ય સંભવ નથી, માટે એ અક્ષરધ્યાનરૂપ યોગનું નિરૂપણ કરવા આચાર્યભગવાન આ યોગતારાવલીનામનું સ્તોત્ર રચે છે. તેના પ્રથમ શ્લોકમાં પોતાના સદ્ગુરુશ્રીને પ્રણામ કરવારૂપ મંગલાચરણ કરે છે:—

વન્દે શુક્ળાં ચરણારવિન્દે, સન્દર્શિતસ્વાત્મમુસ્વાવધોષે ।

‘નિઃશ્રેયસે માત્રુલિકાયમાને, સંસારહાલાહલમોહશાન્ત્યૈ ॥ ૧ ॥

સંસારરૂપ હાલાહલવિષજેવા અવિવેકની નિવૃત્તિ થવા-
માટે જેમણે સારી રીતે સ્વાત્મસુખના અનુભવનો ઉપદેશ
કર્યો છે એવાં, કલ્યાણરૂપ ને મંગલના સ્થાનરૂપ શ્રીગુરુનાં
એ ચરણારવિન્દને હું નમું છું.

પ્રતીત થતા નામરૂપાત્મક સંસારરૂપ હાલાહલવિષજેવા સ્વસ્વરૂપનો

અત્યંતની આત્યંતિકનિષ્ઠા થવામાટે જે શ્રીસદ્ગુરનાં ચરણકમલોએ
મને સર્વ વિષયસુખોથી આત્યંત વિલક્ષણ સ્વાત્મસુખનો અનુભવ થવાનો
નિર્દોષ તે સરલ ઉપાય દેખાડ્યો છે એવાં, મોક્ષસ્વરૂપ અને સર્વ
મંગલોના સ્થાનરૂપ શ્રીસદ્ગુરનાં તે જે ચરણચરિત્રોને હું દીનભાવ-
પૂર્વક પ્રણામ કરું છું. ગુરુનાં એમાં મારાં યે બહુવચન બાણુ. જ
ઉપેક્ષા છે. ૧

સદાશિવોક્તાનિ સપાદલસહ્યાવધાનાનિ વસન્તિ લોકે ।

નાદાનુસંધાનસમાધિમેકં, મન્યામહે અન્યતમં હયાનામ્ ॥ ૨ ॥

શ્રીસદાશિવે કહેલાં સવા લાખ લયરૂપ ધ્યાનો લોકમાં
છે. તે સર્વ લયોમાંના એક નાદાનુસંધાનરૂપ સમાધિને અમે
આદર આપીએ છીએ.

શ્રીઆદિનાથે-શ્રીમહેશ્વરે-કહેલાં જગમાં મનનો લય કરવાના
ઉપાયરૂપ સવા લાખ ધ્યાનો આ લોકમાં વિલમ્બાન છે. મનનો જલ-
સ્વરૂપમાં લય કરવાનો તે સર્વ ઉપાયોમાંથી એક અનુઆદિના શરીરમાં
ઊઠતા અનાહતનાદના અનુસંધાનને કહી ધ્યાનને વા સમાધિને કહે-
ને નિરોધરૂપે બ્રહ્મસાક્ષાત્કરમાટે / ને બીજાંયેગ
આપીએ છીએ. ૨

૧. રેચક અને પૂરકસહિત પ્રાણના કુંભકમાં શરીરમાંની સર્વ નાડીઓ અત્યંત નિર્મલ થવાથી બ્રહ્મજ્ઞાનમાં હેતુભૂત ને પોતાને અનુભવાય એવો નાદ પોતાની ઝેળેજ અનાહત-કમલમાંથી ઉદય થાય છે.

• શરીરમાં પ્રાણવાયુને નાસાપુટદ્વાગ બહાર ધાઠવારૂપ રેચક-સહિત અને બહારના પવિત્ર વાયુને નાસાપુટદ્વાગ ઉદરભણી ખેંચવારૂપ પૂરકસહિત પ્રાણવાયુને ઉદરમાં રોકવારૂપ કુંભકથી રચૂલશરીરમાંની મુદુમણ્ડાદિ સર્વ નાડીઓ અત્યંતપવિત્ર થવાથી બ્રહ્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં સાધનરૂપ ને અંતર્મુખવૃત્તિવડે પોતાનેજ અનુભવાય એવો નાદ પોતાની ઝેળેજ હૃદયપ્રદેશમાં રહેલા અનાહનકમલમાંથી ઉદય થાય છે. ૩

નાદાનુસંગાન નમોઽસ્તુ તુભ્યં, ^૧ત્વાં મન્મહે તત્ત્વપદં લપાનામ્ ।
ભવત્પ્રસાદાત્ પવનેન સાકં, વિલીયતે વિષ્ણુપદે મનો મે ॥ ૪ ॥

હે નાદાનુસંધાન ! તને નમસ્કાર હો. તને અમે લયોમાં સારભૂત માનીએ છીએ. તારી કૃપાથી મારું મન પવન-સહિત પરમાત્મસ્વરૂપમાં વિલીન થાય છે.

હે નાદાનુસંધાન ! હું તને નમસ્કાર કરું છું અને એટલે હું ને ખીજા યોગીઓ પોતાના મનને બ્રહ્માં વિલીન કરવાના ઉપાયોમાં તને સર્વથી શ્રેષ્ઠ માનીએ છીએ. તારા અનુજ્ઞાનવડે મરેલી તારી કૃપાથી મારું અંત કરણ પ્રાણવાયુસહિત બ્રહ્મસ્વરૂપમાં એકાગ્ર થઈ અભેદભાવ પામે છે. ૪

૧ ઠાઉ પ્રવચ્ચ આ ચરત્ ત્વાં સાધર્મ તત્ત્વપદસ્ય જાને (હું તને બ્રહ્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ સધર્મ નાહું છું) એ પ્રમાણે બોલ્યામાં આવે છે.

જાલન્ધરોદ્ધીયનમૂલવન્ધ્યાન્, જલ્પન્તિ કણ્ઠોદરપાયુમૂલે ।
 વન્ધ્યત્રયેઽસ્મિન્ પરિચીયમાને, વન્ધ્યઃ કુત્તો દારુણકાલપાશૈઃ ॥૬૧॥

જાલંધર, ઉદ્ધીયાન ને મૂલબંધ ક્રમથી કંઠ, ઉદર ને
 શુદ્ધના મૂલમાં છે એમ યોગીઓ કહે છે. આ ત્રણ બંધનો
 સારી રીતે અભ્યાસ થાય તો પછી બંધકર કાલના પાશો-
 વડે બંધ થયાંથી ?

પદ્માદિ આસને સીધા બેસી, મસ્તકને સારી રીતે નમતી,
 હાથમીતે જાતીના ઉપરના ભાગમાં અડાડી રાખવારૂ જાલંધરબંધ,
 નાભિને ખરકાતી કરોડભૂમી સારી રીતે એયવારૂ ઉદ્ધીયાનબંધ, અને
 શુદ્ધને સારી રીતે સંજોગવારૂ મૂલબંધ ક્રમથી મતુષ્યના કંઠમાં, ઉદરમાં
 ને શુદ્ધના મૂલમાં છે એમ યોગીઓ કહે છે. આ ત્રણ બંધનો સારી
 રીતે અભ્યાસ કરી જો તેને સિદ્ધ કરે તો પછી જીવને બંધકર લાગતા
 કાલના-મતુષ્યવના-પાશોવડે તે મતુષ્યને બંધન થયાંથી થાય ?
 નમ થાય. ૫

ઉદયાનજાલન્ધરમૂલવન્ધૈરુન્નિદ્રિતાયામુરગાઙ્ગનાયમ્ ।

દુઃસ્વત્વાત્ મક્ષિન્ સુપુત્રાં, ગમામૃતૈ મુચ્ચતિ ગન્ધવાહઃ ॥૬૨॥

ઉદ્ધીયાન, જાલંધર ને મૂલબંધવડે કુંડલિનીને જાગ્રત
 કરવાથી અંતર્મુખપણાવડે સુષુપ્ત્તામાં પ્રવેશ કરવાથી પ્રાણ-
 વાયુ જડુંઆવડું ત્યજ દે છે.

ઉપર દર્શાવેલા ઉદ્ધીયાન, જાલંધર ને મૂલબંધવડે નાભિની નીચે
 રહેલા કંઠમાં રહેલી કુંડલિનીને જાગ્રત કરવાથી તે કુંડલિની પ્રાણાયાન-
 સિદ્ધિ અંતર્મુખ થઈ સુષુપ્ત્તાનાડીમાં પ્રવેશ કરે છે, તેથી, પ્રાણ
 નાસિકાદ્વારા બહાર નીકળતું ને શરીરની અંતર આવડું જાત થાય છે. ૬

સત્યાપિતાધારહુતાશનોલ્કૈરાકુચ્ચનૈઃ શશ્વદપાનવાયૌ ।

સંપ્રાપિતે ચન્દ્રમસઃ સ્તવન્તીં, પીયૂષધારાં પિવતીહ ધન્યઃ ॥૭॥

જે મનુષ્ય આધારચક્રથી ઊભાડેલા અગ્નિની જ્વાલાઓને આકર્ષણવડે નિરંતર અપાનવાયુમાં પ્રાપ્ત કરવાથી ચંદ્રમાંથી ટપકતા અમૃતની ધારાને પીએ છે તે મનુષ્ય આ જગતમાં ધન્ય છે.

જે યોગીઆસી મૂળબંધવડે આધારચક્રથી ઉપર ખેંચેલા અગ્નિની જ્વાલાઓને આકર્ષણવડે નિરંતર અપાનવાયુમાં એકત્ર કરવાથી મનુષ્યના તાજવામાં રહેલા ચંદ્રમાંથી ટપકતા અમૃતની ધારાને પીએ છે તે યોગીઆસી આ જગતમાં ધન્યવાદને પાત્ર છે. ૭

ચન્ધ્રયાભ્યાસવિપાકજાતાં, વિવર્જિતાં રેચકપૂરકાભ્યામ્ ।

વિશોધયન્તીં વિષયમવાહાં, વિદ્યાં મજે કેવલકુમ્ભરૂપામ્ ॥૮॥

ત્રણ બંધના અભ્યાસના પરિપાકથી ઉપજેલી, રેચક-પૂરકથી રહિત, ને વિષયના પ્રવાહને સારી રીતે નિર્મલ કરતી કેવલ કુલકરૂપ વિદ્યાને હું બચું છું.

પૂર્વે કહેલા અક્ષરોમાં ત્રણ બંધનો અભ્યાસ પરિપકવ થવાથી ઉપજેલી, રેચક તથા પૂરકથી રહિત, અને શબ્દો વિષયના પ્રવાહને સારી રીતે ક્ષીણ કરતી કેવલકુલકરૂપ પ્રાણુનિરોધવિદ્યાને હું આદર આપું છું. કોઈ પ્રતમાં વિશોધયન્તીં ને સ્થાને વિશોધયન્તોં એવો પાડ છે. ૮

અનાહતે ચેતસિ સાવધાનૈરભ્યાસશૃરૈરનુભૂયમાના ।

સંસ્તમ્ભિતશ્વાસમનાપચારા, સા જૃમ્ભતે કેવલકુમ્ભકથીઃ ॥૯॥

સાવધાન અને અભ્યાસમાં શૂર મનુષ્યોવડે અનાહત; પક્ષમાં વા હૃત્પક્ષમાં અનુભવમાં આવતી, ને જેણે ધ્યાસની તથા મનની ગતિ સારી રીતે રોકી છે તે કેવલકુલકનો શોભા વૃદ્ધિ પામે છે.

યોગાભ્યાસમાં સાવધાન તથા યોગવિદ્યોથી નહિ કરતા શૂર મનુષ્યોવડે અનાહતયકમાં અથવા મનઃચક્રમાં અનુભવમાં આવતી, અને જેણે શ્વાસોચ્છ્વાસની તથા મનની ગતિને સારી રીતે રોકી છે તે કેવલકુલકની (પૂરકરેચકરકિત કુલકની) શોભા મનોહર પ્રતીત થાય છે. ૯

સહસ્રશઃ સન્તિ હૃદયે કુમ્ભાઃ, સંભાવ્યતે કેવલકુમ્ભ એવં ।
કુમ્ભોત્તમે યત્ર તુ રેચપૂરૈઃ, પ્રાણસ્ય ન પ્રાકૃતવૈકૃતાલયૈઃ ॥ ૧૦ ॥

હૃદયોગમાં હૃદયરો પ્રકારના કુલક છે, તેમાં કેવલકુલકજ આદર આપવાયોગ્ય ગણાય છે, જે ઉત્તમ કુલકમાં પ્રાણના પ્રાકૃતવૈકૃતાનામના રેચકપૂરક થતા નથી

હૃદયોગના પ્રાચીનઅર્વાચીન અથોમા સૂર્યભેદનાદિ ઘણા પ્રકારના કુલકો હતા છે, તેમાં ચિત્તને તથા પ્રાણને અનાયાસે સુસ્થિર કરનાર કેવલકુલકનેજ મહાયોગીઓ આદર આપવાયોગ્ય ગણે છે, ને કેવલનામના ઉત્તમકુલકમાં શ્વાસોચ્છ્વાસવડે તથા સ્વાભાવિક પૂરકરેચક તથા યોગશાસ્ત્રોમા કહેલા પ્રયાનવડે પૂરકરેચક કરવારૂપ વૈકૃતપૂરક રેચક પણ થતા નથી ૧૦

ત્રિકૂટનામ્યતિમિરેન્તરે રે, સ્તમ્ભંગતે કેવલકુમ્ભ એવં ।
પ્રાણાનિલો માનુશશાંકનાદયૌ વિહાય સદ્યો વિલયં મયાતિ ॥ ૧૧ ॥
ત્રિકૂટનામના આચારી રહિત અંતરાકાશમાં પ્રાણ રોકા

તે કેવલકુલકજ છે પ્રાણરૂપ વાયુ સૂર્યનાડી તથા ચંદ્ર-
નાડીનો ત્યાગ કરી શીઘ્ર વિલીન થાય છે.

ત્રિકૂટીની અંતર ત્રિકૂટનામના અજ્ઞાનના અભાવવાળા અંતરા-
કાશરૂપ બદ્ધમાં પ્રાણવાયુ સુસ્થિર થાય છે એજ કેવલકુલક છે. આ
કેવલકુલકમાં પ્રાણરૂપ વાયુ સૂર્યનાડીનો તથા ચંદ્રનાડીનો ત્યાગ કરીને
શીઘ્ર સુપુમ્થામાં વિલીન થાય છે ૧૧

મત્યાદ્યતઃ કેવલકુલકેન, પ્રવુલ્લકુલ્લલ્યુપમુક્તશેષઃ ।

પ્રાણઃ મતીચીનવષેષુ મન્દં, વિલીયતે વિષ્ણુપદે મનો મે ॥ ૧૨ ॥

કેવલકુલકવડે પાછો ખેંચેલો અને જાગેલી કુંડલિનીવડે
શોષણ કરેલો પ્રાણ સૂક્ષ્મ થઈને પશ્ચિમભાગોમાં વિલીન
થાય છે, અને મારું મન પરમાત્મસ્વરૂપમાં વિલીન થાય છે.

આગળ કહેના કેવલનામના કુલકવડે બાહ્યગતિ રાખી અંતર્મુખ
કરેલો અને સુપુમ્થાનું મુખ ત્યજી દઈ જામત થયેલી કુંડલિનીએ જોની
સ્પૃક્ષતા શોષી લીધી છે એવો પ્રાણ સૂક્ષ્મ થઈને સુપુમ્થાનાડીમાં
વિલીન થાય છે, અને મારું (યોગીનું) મન પરમાત્મસ્વરૂપમાં અબેદ-
ભાવે વિલીન થાય છે ૧૨

નિરંકુશાનાં શ્વસનોદ્ગમાનાં નિરોધનૈઃ કેવલકુલકાલ્લયૈઃ ।

હૃદેતિ સર્વેન્દ્રિયવૃત્તિશૂન્યો મરણ્યઃ કોઽપિ મહામતીનામ્ ॥ ૧૩ ॥

સ્વતંત્રપણે બહાર નીકળતા પ્રાણવાયુનો કેવલકુલકવડે
નિરોધ કરવાથી કોઈક મહાશુદ્ધિશાલી પુરુષોને સર્વે ઇન્દ્રિયાની
વૃત્તિઓના અભાવરૂપ પ્રાણવાયુનો લય સિદ્ધ થાય છે

સ્વતંત્રપણે નાસાપુટાદિદ્વારા સરીગમદાર નીકળતા પ્રાણવાયુનો
કેવલકુલકવડે નિરોધ કરવાથી કોઈક મહાશુદ્ધિવાળા યોગાભ્યાસી પુરુષોને

શ્રોત્રાદિ સર્વે ઉદ્રિયોની બાહ્યવૃત્તિઓની નિવૃત્તિરૂપ ક્ષવાળો પ્રાણુવાયુનો સુષુપ્ત્યમાં લય સિદ્ધ થાય છે. ૧૩

ન દૃષ્ટિલક્ષ્યાણિ ન ચિત્તવન્ધો, ન દેશકાલૌ ન ચ વાયુરોષઃ ।
ન ધારણાધ્યાનપરિશ્રમો વા, સમેધમાને સતિ રાજયોગે ॥ ૧૪ ॥

જીવબ્રહ્મના અભેદનો દૃઢ અનુભવ થયે દૃષ્ટિને લક્ષ્યમાં સ્થિર કરવાની, ચિત્તને એકાગ્ર કરવાની, દેશકાલની અનુકૂલતાની, પ્રાણુવાયુના નિરોધની કે ધારણાધ્યાનમાં પરિશ્રમ કરવાની આવશ્યકતા નથી.

જીવના વાસ્તવિક સ્વરૂપના અને બ્રહ્મના અભેદનો સંશયવિપર્યય-રહિત દૃઢ અનુભવ થાય તો પછી નેત્રને કાષ્ઠ પણ સૂક્ષ્મ લક્ષ્યમાં સ્થિર કરવારૂપ ગ્રાહકની, ચિત્તને બ્રહ્મમાં એકાગ્ર કરવાની, દેશની તથા સમયની અનુકૂલતાની, પ્રાણુવાયુના નિરોધની કે બ્રહ્મમાં ધારણાધ્યાનાદિ કરવાનો પરિશ્રમ કરવાની યોગીને લેશ પણ જગત રહેતી નથી. ૧૪

અશેષદૃયોર્જિહ્વતદ્ગજયાનામવસ્થિતાનામિહ રાજયોગે ।
ન જાગરો નાસ્તિ સુષુપ્તિમાવો, ન જીવિતં નો મરણં ન ચિત્તમ્ ॥ ૧૫ ॥

સમગ્ર દૃશ્યરહિત દ્રષ્ટાના દૃઢ અનુભવરૂપ આ રાજ-યોગમાં સ્થિત થયેલાને બાકત નથી, સુષુપ્તિનો ભાવ નથી, જીવિત નથી, મરણ નથી, ને ચિત્ત નથી.

ઉદ્રિયોષી તથા અંતઃકરણથી પ્રતીત થતા બધા દૃશ્યથી અત્યંત-રહિત દ્રષ્ટારૂપ આત્માના દૃઢ અનુભવરૂપ આ રાજયોગમાં સુસ્થિર થયેલા મહાપુરુષોને અંતઃકરણની બાધદવસ્થા નથી, સુષુપ્તિદશાને

ભાવ નથી, લોકના જેવું જીવિત નથી, લોકપ્રસિદ્ધ મરણ નથી, અને અંતઃકરણ પણ નથી. ૧૫

અહંમત્વાદિ વિહાય સર્વે, શ્રીરાજયોગે સ્થિરમાનસાનાં ।

ન દ્રષ્ટતા નાસ્તિ ચ દૃશ્યમાનઃ, સા જુમ્મતે કેવલસંવિદેવ ॥ ૧૬ ॥

અહંતામમતાદિ સર્વનો પરિત્યાગ કરીને શ્રીરાજયોગમાં જેમનાં મન સ્થિર થયાં છે તેમને દ્રષ્ટાપણું નથી, અને દૃશ્ય-ભાવ નથી, તે કેવલ સ્ફુરણરૂપે જ વિલસે છે.

દેહાદિમાં અહંતા ને દેહાદિના સમધવાળા પ્રાણિપદાર્થમાં મમતા આદિ સર્વ બંધનોનો પરિત્યાગ કરીને અંતરાત્માથી અલિપ્ત બ્રહ્મમાં જેમનાં પવિત્ર ને સુદૃઢ અંતઃકરણ સુસ્થિર થયાં છે એવા મહાપુરુષોને વૃત્તિજ્ઞાનવાળાની સાથે અભેદ નથી, તેમજ દૃશ્યની સાથે પણ તેમને અભેદભાવ નથી તે સ્થિતિ કેવલ નિરુપાધિક જ્ઞાનસ્વરૂપે જ શોભે છે. ૧૬

નેત્રે યયોન્મેષનિમેષશ્ચન્યે વાયુર્યયા વર્જિતરેચપૂરઃ ।

મનશ્ચ સંકલ્પવિકલ્પશ્ચન્યં, મનોન્મની સા મયિ સંનિષત્તામ્ ॥ ૧૭ ॥

જે અવસ્થાવડે નેત્ર ઉન્મેષનિમેષરહિત થાય છે, ને જે અવસ્થાવડે પ્રાણવાયુ રેચકપૂરક રહિત થાય છે, અને મન સંકલ્પવિકલ્પરહિત થાય છે, તે અવસ્થા મનોન્મની છે. તે મનોન્મની મારી સમીપમાં આવે.

જે અવસ્થાવડે બિંદુવા તથા વીંચાવાથી રહિત સ્થિર નેત્ર ત્રાટક્યુક્ત થાય છે, જે અવસ્થાવડે રેચકથી તથા પૂરકથી રહિત સ્થિર પ્રાણવાયુ કેવલજુંલક્યુક્ત થાય છે, અને મન જે અવસ્થાવડે સંકલ્પવિકલ્પથી રહિત થાય છે, તે અવસ્થા મનોન્મની કહેવાય છે. તે મનોન્મની દશા મને પ્રાપ્ત થાઓ. ૧૭

ચિત્તેન્દ્રિયાણાં ચિરનિગ્રહેણ, શ્વાસપ્રવાહે શ્મિતે સમસ્તે ।

નિવાતદીપાયુતનિશ્ચલાંગો, મનોન્મની સા મયિ સંનિષ્ઠતામ્ ૧૮

ચિત્તનો તથા ઇન્દ્રિયોનો લાંબો સમય નિમ્ન થવાથી શ્વાસનો સમસ્ત પ્રવાહ શાંત થયે વાયુવિનાના દીવાના જેવું ચંચલતારહિત ને નિશ્ચલ અંગ થાય તે મનોન્મની દશા છે. તે આરી સમીપમાં આવે.

અનંકરણુનો તથા શ્રેત્રાદિ ઇન્દ્રિયોનો લાંબો સમય યથાવિધિ નિરોધ થવાથી શ્વાસોચ્છ્વમનો સમગ્ર વેગ શાંત થયે ગતિવાળા વાયુવિનાના સ્થાનમાં રહેના દીવાના જેવું ચંચલતાથી રહિત ને સ્થિર શરીર થાય તે મનોન્મની દશા છે. તે મનોન્મની દશા અને પ્રાપ્ત થાયો. ૧૮

અન્મન્યવસ્થાભિગમાય વિદ્વન્નુપાયમેકં સર્વ નિર્દિશામઃ ।

પશ્યન્નુદાસીનદશા પ્રપંચં, સંકલ્પમુન્મૂલય સાવધાનઃ ॥ ૧૯ ॥

હે વિદ્વાન! ઉન્મનીદશાના લાભમાટે એક ઉપાય અમે તને કહીએ છીએ તું સાવધાન થઈને ઉદાસીન દષ્ટિવડે સંસારને જોતો છો. સંકલ્પને મૂલસહિત દૂર કર.

હે પંડિત ! ઉન્મની-અવસ્થાની પ્રાપ્તિમાટે અમે તને મુખ્ય ઉપાય કહીએ છીએ તે તું થયે કર. તું સાવધાન થઈને નામરૂપાત્મક સર્વ જગતે રાગદેવથી રહિત દષ્ટિથી જોતો છો. વિષયોમાં રહેથી રમણીયપણની શુદ્ધિને અજાનમહિત દૂર કર. ૧૯

પ્રસહ્ય સંકલ્પપરંપરાણાં, સંલેદને સન્તતસાવધાનઃ ।

અંલમ્બનાદાવપચીપમાને, શનૈઃ શનૈઃ શાન્તિમુપૈતિ ચેતઃ ॥ ૨૦ ॥

૧૧ અસાત્કારવડે સંકલ્પની પરંપરાઓને સારો રીતે છેલ્લામાં સર્વદા સાવધાન થવાથી આલંબન આદિ ઘટવાથી ધીરે ધીરે તેનું મન શાંતિ પામે છે.

વિવેકવૈરાગ્યવડે વિષયોમાં રહેલી રમણીયપણાની છુદ્ધિના પ્રવાહોને સારી રીતે ક્ષીણ કરવામાં અર્વદ મનની જાગૃતિવાળો જે યોગી પોતાના મનના આલમનરૂપ વિષયોમાં મનને વેગ અત્યંત ઘટાડી નાંખે છે તે યોગીનું મન ધીરે ધીરે બ્રહ્મમાં મનની સ્થિરતારૂપ શાંતિને પામે છે. ૨૦

નિઃશ્વાસલોપૈર્વિધૃતૈઃ શરીરેર્નૈત્રાંચલૈર્યદ્દનિમીલિતૈશ્ચ ।

૧આવિર્ભવન્તીહ મનસ્કમુદ્રામાલોકયામો મુનિપુંગવાનામ્ ॥૨૧॥

નિઃશ્વાસના લોપાવડે, અંગોને સારી રીતે ધારણ કરવાવડે, ને નેત્રના છેડાઓનું મળતું બંધ કરવાવડે, અહીં શ્રેષ્ઠ મુનિઓને મનસ્કમુદ્રા આવિર્ભાવ પામે છે, જેને અમે જોઈએ છીએ.

આસોત્ક્રાંસના સારી રીતે નિરોધવડે શરીરના અવયવો સારી રીતે નિઃશ્વસ કરવાવડે, અને નેત્રનો ઉપયોગ તથા નીચલો ભાગ ન મળે એવી રીતે તેને સ્થિર કરવાવડે આ જગતમાં શ્રેષ્ઠ મનનથીય પુરોત્તમે ચિત્તની ઓગ્રપ્રતારૂપ મુદ્રા આવિર્ભાવ પામે છે, જેને અમે સદૃશરૂપથી અનુભવીએ છીએ. ૨૧

૧ કોઈ પ્રતમાં અહીં આવિર્ભવન્તીમનસ્કમુદ્રા એવો પાઠ છે, ને તેનો અર્થ શ્રેષ્ઠ મુનિઓમાં આવિર્ભાવ પામી અમનસ્કમુદ્રાને અમે જોઈએ છીએ એવો થાય છે.

અમી હિ ચેન્દ્રા સહજા મનસ્કાદહંમત્વે શિથિલાયમાને ।
મનોગતિર્માસ્તત્વૃત્તિશ્ચન્યાં, ગચ્છન્ત્યગમ્યાં ગમનાવશેષામ્ ॥૨૨॥

અનમાંથી હુંપણું અને મારાપણું શિથિલ થયે સતે પ્રાણવાયુની વૃત્તિથી રહિત મનની ગતિ ગતિના અવધિરૂપ અગમ્યમાં જાય છે. આજ આત્માની સહજાવસ્થા છે.

અંતઃકરણમાંથી હુંપણું ને મારાપણું ને બંધનરૂપ છે તે શિથિલ થયે સને પ્રાણવાયુની શ્વાસોન્નર્ણસરૂપ વૃત્તિથી રહિત અંતઃકરણની વૃત્તિ અંતઃકરણની ગતિના છેડારૂપ અગમ્યસ્વરૂપ બ્રહ્મમાં પ્રવેશ કરે છે, આજ આત્માની સ્વાભાવિક અવસ્થા એટલે વાસ્તવિક સ્વરૂપ છે. કોઈ પ્રતમાં આ શ્લોક નીચે પ્રમાણે છે:—

અમી યમીન્દ્રા સહજા મનસ્કાદહંમત્વે શિથિલાયમાને ।
મનોગતિર્માસ્તત્વૃત્તિશ્ચન્ય ગચ્છન્તિ માર્ગં ગમનાવશેષમ્ ॥

(મહાભવસ્થાને પ્રાપ્ત થયેલા આ શ્રેષ્ઠ યોગીએ અનમાંથી હુંપણું ને મારાપણું શિથિલ થયે સતે પ્રાણવાયુની વૃત્તિથી રહિત મનને આજાંગી ગયેલ આકાશમમાન દશાને પામે છે.) ૨૨

નિવર્તયન્તીં નિમૃત્તદ્રિયાણાં, મવર્તયન્તીં પરમાત્મયોગં ।

સંવિન્મયીં તાં સહજામવસ્થાં, કદા ગમિષ્યામિ ગતાન્યધોગઃ ૨

અન્ય ભોગોથી નિવૃત્ત થયેલો હું ઇન્દ્રિયોના બાહ્યવેગને નિવૃત્ત કરનારી અને પરમાત્માની પ્રાપ્તિલાક્ષણી પ્રવૃત્તિ કરાવનારી કેવલજ્ઞાનસ્વરૂપ તે સહજાવસ્થાને ક્યારે પ્રાપ્ત થઈશ ?

આત્માથી ભિન્ન શબ્દાદિ વિષયોના ભોગથી નિવૃત્ત થયેલો શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોના શબ્દાદિ વિષયોલાક્ષણીના બાહ્યવેગને નિવૃત્ત કરનારી અને પરમાત્મસ્વરૂપની સાથે અભેદભાવ કરવાને પ્રવૃત્તિ કરાવનારી

તથા અવિદ્યા ને અવિદ્યાનાં કાર્યથી રહિત દેવલક્ષ્મીસ્વરૂપ આત્માની
તે સ્વાભાવિક દશાને ક્યારે પ્રાપ્ત થયું ? ૨૩

મત્યગ્નિમર્શાતિશયેન પુંસાં, પ્રાચીનગન્ધેષુ પલાયિતેષુ ।

પ્રાદુર્ભવેત્ ક્વાપિ ન જાડયનિદ્રા, પ્રપંચ એકો વિલયં પ્રયાતિ ૨૪

અંતરાત્માના અતિશય વિચારવડે અને પુરુષોના પૂર્વના
ગંધાદિ દૂર થયે સતે કદી પણ અજ્ઞાનરૂપી નિદ્રા તેમને પ્રાપ્ત
થતી નથી અને મુખ્ય પ્રપંચ વિલય પામે છે.

અદંકારાદિની અંતર રહેલ અંતરાત્માના અત્યંતધ્યાનવડે પુરુષોની
પ્રીતિના વિષયરૂપ ધ્યાનદિ હૃદયોના ગંધાદિ વિષયોમાંથી રાગ
દૂર થયે સતે તેમને (તે યોગીજ્ઞાને) કદીપણ અજ્ઞાનરૂપી નિદ્રા
પ્રાદુર્ભાવ પામતી નથી, અને જૂનભૌતિકરૂપ પ્રપંચ સદાને માટે બાધ
પામે છે. ૨૪

વિચ્છિન્નસંકલ્પવિકલ્પમૂલે, નિઃશેષનિર્મૂલિત્ત્વકર્મજાલે ।

નિરન્તરાભ્યાસિનિ નિત્યમદ્રે, વિરાજતે યોગિનિ યોગનિદ્રા ૨૫

સંકલ્પવિકલ્પનું મૂલ સારી રીતે હેદાઇ ગયે સતે, અને
કર્મનો સમૂહ નિઃશેષ નિર્મૂલ થયે સતે, નિરંતર અભ્યાસ-
વાળા નિત્યકલ્યાણસ્વરૂપ યોગીમાં યોગનિદ્રા શોભે છે.

સંકલ્પ અને વિકલ્પનું મૂલ જે અજ્ઞાન તે સારી રીતે હેદાઇ
ગયે સતે, અને કર્મરૂડે પડેલા સંસ્કારોનો સમૂહ બાકી ન-રહે એવી
રીતે નિર્મૂલ થયે સતે, નિરંતર અભ્યાસ કરનારા નિત્યકલ્યાણસ્વરૂપ
ચિત્તનિરોધવાળા યોગીમાં ચિત્તનિરોધરૂપ નિદ્રા શોભે છે. ૨૫

વિપ્રાંતિમાસાથ તુરીયતત્ત્વે, વિશ્વાથવસ્યાત્રિતયોપરિસ્થે ।

સંવિન્મર્ષી કામપિ સર્વકાલં, નિદ્રાં ભવે નિર્વિષનિર્વિકલ્પામ્ ૨૬

વિદ્યાદિની ત્રણ અવસ્થાઓની ઉપર રહેલ, તુરીય-
તત્ત્વમાં વિગ્રાંતિ પામીને ચૈતન્યરૂપ, વિષયરહિત ને નિર્વિ-
કલ્પ કોઈક નિદ્રાને હું સર્વકાલ લાગું છું.

વિશ્વ, તૈજસ અને પ્રાણનામના અભિમાનીની જાગૃત, સ્વપ્ન
સ્થાને સુષુપ્તિ એ ત્રણ અવસ્થાઓની ઉપર રહેલ તુરીયરૂપ આત્મરવ-
રૂપમાં ચિત્તની સ્થિરતાને પ્રાપ્ત કરીને નિરુપાધિકચૈતન્યરૂપ, વિષયોના
સંબંધવિનાની ને નામરૂપાદિ વિકલ્પોથી રહિત કોઈ વિલક્ષણ પ્રકારની
નિદ્રાને હું સર્વકાલ સેવું છું. ૨૬

પ્રકાશમાને પરમાત્મખાનો, નડયત્વવિદ્યાતિમિરે સમસ્તે ।

અહો બુદ્ધા નિર્મલદૃષ્ટયોઽપિ, કિચ્ચિન્ન પદ્યંતિ જગત્ સમગ્રમ્ ૨૭

પરમાત્મરૂપ સૂર્ય પ્રકાશમાન થયે સતે સમગ્ર અવિદ્યા-
રૂપ અંધારું નાશ પામે છે. અહો ! નિર્મલદૃષ્ટિવાળા જ્ઞાનીઓ
સમગ્રજગત્ વિદ્યમાન છતાં પણ કાંઈ પણ જોતા નથી.

પરમાત્મરૂપ સૂર્યનો ચિત્તશક્તિમાં ઉદય થયે સતે અવિદ્યા ને
અવિદ્યાના અર્થરૂપ સમગ્ર અંધારું દૂર થઈ જાય છે. અહો ! આત્મરૂ-
પ જી ૩ અજ્ઞાનીની દૃષ્ટિએ સમગ્ર જગત્ વિદ્યમાન છતાં પણ
અજ્ઞાનરૂપ મલયી રહીને થયેલી દૃષ્ટિવાળા જ્ઞાનીઓ કોઈ પણ વિષયને
સંત્યજે જોતા નથી. ૨૭

સિદ્ધિ તયાવિષમનોવિલયાં સમર્થાં,

શ્રીશૈલશૃંગકુહરેષુ કદોષલભ્યે ।

ગાત્રં યદા મમ લતાઃ પરિષેષ્યન્તિ,

કર્ણે યદા વિરચયન્તિ સ્વગાથ નીહમ્ ॥ ૨૮ ॥

મનના વિલયરૂપ તેવી રીતની સમર્થ સિદ્ધિને હું ક્યારે

પામીશ ? કે જ્યારે શ્રીશૈલના શિખરની ગુફાઓમાં મારા શરીરને લતાઓ સર્વલણીથી વીંટાયે, અને જ્યારે મારા કાનમાં પક્ષીઓ માળા કરશે.

મનનો ઇલ્લમાં વિલ્લ થવારૂપ એક પ્રતાપવાળા સિદ્ધિને હું ક્યારે પ્રાપ્ત થઈ શકીશ ? કે જ્યારે શ્રીરૌદ્રપર્વતના શિખરની ગુફાઓમાં મારા દેહનું વિસ્મરણ થવાથી મારા શરીરને વૃક્ષ સમજી અમર-લતાદિ વેદ્યાઓ તેને સર્વલણીથી વીંટાયે, અને મારા કાનમાં પક્ષીઓ પોતાને રહેવા માટે માળા બાંધશે. ઇંદ્ર વસંતતિલકા છે. ૨૮

ब्रह्मरंध्रगते वायौ, गिरेः प्रस्रवणं भवेत् ।

शृणोति श्रवणातीतं, नादं मुक्तिर्न संशयः ॥ २९ ॥*

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छंकराचार्य-
विरचिता योगतारावली समाप्ता ॥ ७ ॥

વાયુ બ્રહ્મરંધ્રમાં પ્રવેશ કરવાથી પર્વતમાંથી ઝરતા ઝરણાળેવો શબ્દ થાય છે, તે શ્રવણાતીત નાદને જે સાંભળે છે તેને મુક્તિ થાય છે, તેમાં સંશય નથી.

* કોઈ પ્રતમાં નીચેના શ્લોક વધારે જોવામાં આવે છે:-

विद्यारू भतिरेषा निर्विकल्पे समाधौ,

कुचकलशयुगे वा कृष्णसारेक्षणार्ता ।

चतुरवष्टमते वा सज्जनानां मते वा,

मतिकृतगुणदोषा मां विभुं न स्पृशन्ति ॥ ૩૦ ॥

(મારી આ બુદ્ધિ નિર્વિકલ્પસમાધિમાં વિચરે, અથવા શૂનપનીઓના કે કુચકલશમાં વિચરે, ચતુરવ્ષટના મતમાં વા સજ્જનોના મતમાં વિચરે, બુદ્ધિના કરેલા ગુણદોષો અને વ્યાપકને સ્પર્શ કરતા નથી.)

પ્રાણવાયુ બહરંધ્રમાં સુસ્થિર થયે સતે યોગીને પર્વતમાંથી વહેતા
 ઝરણાના જેવો અવાજ સાંભળવામાં આવે છે. તે શ્રવણાતીત એટલે
 લૌકિકજ્ઞાને પોતાના કાનથી સાંભળવામાં ન આવે એવા અલૌકિક
 નાદને જ યોગી સાંભળે છે તે યોગી કૈવલ્યમોક્ષને પામે છે, તેમાં
 સંશય નથી. ઇંદ્ર અનુબદ્ધુ છે. ૨૯

એ પ્રમાણે બ્રહ્મવિદ્યાવાળા પરમહંસોના ને પરિમાળકોના
 આચાર્ય શ્રીશંકરાચાર્યજીએ રચેલા યોગતારાવલીનામના
 સ્તોત્રરૂપ સાતમા રત્નની શ્રીનાથશર્મપ્રણીત ભાવાર્થદીપિકા-
 નામની ગુજરાતીભાષાની દીકા પૂરી થઈ. ૭

॥ ૐ ॥

॥ ૮ શ્રીઆત્મબોધ ॥

ભાવાર્થદીપિકાદીકાસહિત

મંગલાચરણ ને દીકાની પ્રતિજ્ઞા
 દોહરો

તપોભિઃ ક્ષીણપાપાનાં, શાંતાનાં વીતરાગિણામ્ ।

મુમુક્ષુણામપેક્ષોઽયમાત્મવોધો વિધીયતે ॥ ૧ ॥

તપોવડે જેમના પાપસંસ્કારો ક્ષીણ થઈ ગયા છે એવા, શાંત અને રાગરહિત મુમુક્ષુઓને ઉપયોગી આ આત્મબોધ વિધાન કરાય છે.

સંધ્યાવંદનાદિ નિઃકર્મો, ગ્રહણાદિ પ્રસંગે કરવાના આદ્યાદિષ્પ નૈમિત્તિકકર્મો, પાપોની નિવૃત્તિમાટે કરવામાં આવતાં કૃત્યાર્થાદ્રાયણાદિ કર્મો, અને ભગવદ્ધ્યાનાદિ શુભ કર્મોવડે જેમના રાગદ્વેષાદિના હેતુભૂત પાપસંસ્કારો અત્યંત બલહીન થઈ ગયા છે એવા, ક્રોધાદિ વિક્ષેપોથી રહિત અંતઃકરણવાળા, અને વિષયમાં પ્રીતિષ્પ રાગથી રહિત એવા મોક્ષને ગેળવવા ઇચ્છતા પુરુષોને કરવાયોગ્ય આ આત્મબોધનામનો પ્રકરણગ્રંથ લખાય છે. ૧

યદાદિ કર્મો મુક્તિનાં સાધન છે, તે કર્મોના સ્થાગ કરી મનુષ્ય આત્મજ્ઞાનની શાખાટે ઇચ્છા કરે એમ શક્ય થાય તો તેના સમાધાનમાં નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

વોધોઽન્યસાધનેભ્યો હિ, સાક્ષાન્મોક્ષૈકસાધનમ્ ।

પાકસ્ય વદ્ધિવજ્ઞાનં, વિના મોક્ષો ન સિધ્યતિ ॥ ૨ ॥

અન્ય સાધનોથી જ્ઞાન સાક્ષાત્ મોક્ષનું મુખ્ય સાધન છે, પાકનું અગ્નિની પેઠે. જ્ઞાનવિના મોક્ષ સિદ્ધ થતો નથી.

કર્મો અંતઃકરણના મલદોષને દૂર કરે છે, અને ઉપાસના અંતઃકરણના વિક્ષેપનામના દોષને દૂર કરે છે, તથા કર્મ ને ઉપાસના અંતઃકરણના મલવિક્ષેપદોષની નિવૃત્તિદ્વારા મોક્ષમાં હેતુભૂત થાય છે. એ બંને મોક્ષનાં સાક્ષાત્ સાધન નથી, પણ જ્ઞાન તો મોક્ષનું સાક્ષાત્

મુખ્ય સાધન છે. રસોયો, લાક્ષણં અને અન્ય રસોધનાં સાધન વિઘ્ન-
માન હોય તોપણ અગ્નિવિના જેમ રસોઈ થી શકાતી નથી તેમ
જ્ઞાનવિના મોક્ષ થતો નથી. “જ્ઞાનાદેવ તુ કૈવલ્યં” (પુરુષને
જ્ઞાનથી દૈવત્વનો લાભ થાય છે,) “ઋતે જ્ઞાનાન્ન મુક્તિઃ”
(જ્ઞાનવિના મોક્ષમાલ થતો નથી,) ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ પણ જ્ઞાનીજ
મોક્ષની પ્રાપ્તિ કહે છે. ૨

કર્મવડે મોક્ષ થવાનો સંભવ છે, તો પછી મોક્ષને માટે જ્ઞાન
મેળવવાની શી અગત્ય જ એમ સંકેત થાય તો તેના સમાધાનમાં
કહે છે:—

અવિરોધિતયા કર્મ, નાવિદ્યાં વિનિવર્તયેત્ ।

વિદ્યાઽવિદ્યાં નિહન્ત્યેવ, તેજસ્તિમિરસંઘવત્ ॥ ૩ ॥

અવિરોધીપણાવડે કર્મ અવિદ્યાને દૂર કરે નહિ; તેમ
જેમ અંધકારના સમૂહને દૂર કરે છે તેમ વિદ્યા અવિદ્યાને
હરે છે.

જે પ્રતિનિયત વિરોધી હોય તે ખોતાના વિરોધીને કહે છે,
કર્મ અવિદ્યાના કાર્યરૂપ હોવાથી તે અવિદ્યાનું વિરોધી નથી, તેથી કર્મ
અવિદ્યાની નિવૃત્તિ કરી શકે નહિ. જેમ પ્રકાશ અંધકારનો વિરોધી
છે, તેથી તે ધાત્રા અંધકારને દૂર કરે છે, તેમ જ્ઞાન અજ્ઞાનનું પ્રતિનિયત
વિરોધી હોવાથી અજ્ઞાનને દૂર કરે છે, એમાં કોઈ સંશય નથી. ૩

વિનાશી જીવદમાનું અવિનાશી પદ્ધતી સાથે એકપણું સંભવે
નહિ, તેથી જીવજનના એકપણાના જ્ઞાનવડે મોક્ષ પણ ન સંભવે,
એવી સંકેત થાય તો તેના સમાધાનમાં કહે છે:—

પરિચ્છિન્ન ઇવાજ્ઞાનાત્તદાશે સતિ કેવલઃ ।

સ્વયં પ્રકાશતે દ્યાત્મા, મેવાપાર્યેઽશુમાનિવ ॥ ૪ ॥

જીવ અજ્ઞાનથી પરિચ્છિન્નજેવો બન્યાય છે તેનો નાશ થવાથી કેવલ આત્મા પોતે પ્રકાશે છે. વાદળાંઓ દૂર થવાથી સૂર્યની પેઠે.

ભિન્ન ભિન્ન શરીરોમાં એક જ આત્મા વ્યાપી રહેલો છે એવું જ્ઞાન ન હોવાથી શરીરશરીરપ્રતિ જૂદો જૂદો આત્મા છે એવું જ્ઞાન થાય છે. એવા જ્ઞાતિગુનથી વ્યાપક અને અવિનાશી આત્મા પરિચ્છિન્નજેવો અને વિનાશીજેવો પ્રતીત થાય છે. એ અજ્ઞાનનો નાશ થવાથી પ્રસિદ્ધ આત્મા ગાયા ને માયાનાં કાર્યોથી રહિત પોતાના શુદ્ધસ્વરૂપથી પ્રકાશે છે. જેમ વાદળાંઓ દૂર થવાથી સૂર્ય પોતાના શુદ્ધસ્વરૂપથી પ્રકાશે છે તેમ અજ્ઞાન દૂર થવાથી આત્મા પોતાના વાસ્તવિકસ્વરૂપે પ્રકાશે છે. આવી રીતે જીવના વાસ્તવિકસ્વરૂપનો અલ્પથી અભેદ હોવાથી જીવઅલ્પના અભેદના જ્ઞાનથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ સમ્ભવે છે. ૪

અજ્ઞાનનો નાશ થવાથી એક આત્માજ પ્રકાશે છે એમ તમે કહો છો તે યોગ્ય નથી, કેમકે તે વેલા અજ્ઞાનનો નાશ કરનારં વૃત્તિજ્ઞાન અને આત્મા એમ બે વસ્તુ રહેવાથી દ્વિત રહે છે, એકલો આત્મા રહેતો નથી, એમ શક થાય તો તેના સમાધાનમાં કહે છે:—

અજ્ઞાનકલુપં જીવં, જ્ઞાનાભ્યાસાદ્દિનિર્મલમ્ ।

કૃત્વા જ્ઞાનં સ્વયં નક્રમેજ્જલં કતકરેણુવત્ ॥ ૫ ॥

અજ્ઞાનથી મલિન થયેલા જીવને જ્ઞાનાભ્યાસથી અત્યંત નિર્મલ કરીને જ્ઞાન પોતે નિવૃત્ત થાય છે, જલમાં નાંખેલી કતકનો બૂકીનો પેઠે

અગાનરૂપ આવરણથી મલિનજેવા જણાતા જીવને અંતરાત્માથી અભિન્ન ધ્વજના જ્ઞાનના દીર્ઘકાલ આદરપૂર્વક અભ્યાસથી અતંત-નિર્મલ કરીને ધ્વજાકાર થયેલી વૃત્તિરૂપ જ્ઞાન પણ અન્ય દૃશ્યની સાથે બાધ પામી જાય છે. જેમ ડાળા જલમાં નાંખેલી નિર્મળાકૃતની ભૂકી જલમાં રહેલા મેલને નીચે બેસારીને પોતે પણ નીચે બેસી જાય છે તેમ ધ્વજાકારવૃત્તિ અન્ય દૃશ્યનો બાધ કરીને પોતે પણ બાધ પામી જાય છે. ૫

પ્રતીત થતા સંસારને મિથ્યા કહેવો એ પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી વિરુદ્ધ છે એમ શંકા થાય તો તેના સમાધાનમાં કહે છે:—

સંસારઃ સ્વપ્નતુલ્યો हि, रागद्वेषादिसंकुलः ।

स्वकाले सत्यवद्भाति, प्रवोयेऽसत्यवद्भवेत् ॥ ६ ॥

રાગદ્વેષાદિથી ભરપૂર સંસાર સ્વપ્નસમાનજ છે, તે પોતાના સમયમાં સત્યના જેવો દેખાય છે, ને જ્ઞાનના સમયમાં અસત્યજેવો થાય છે.

રાગદ્વેષાદિ દોષોથી ભરેલો આ નામરૂપક્રિયાત્મક સંસાર વિદ્વાનેની દૃષ્ટિએ સ્વપ્નતુલ્યજ છે. તે સંસાર અગાનકાલમાં અગાનીએ પ્રેરેલા સાચાના જેવો પ્રતીત થાય છે, પણ જ્ઞાનકાલમાં જ્ઞાનીએને અસત્યજ જેવો પ્રતીત થાય છે. ૬

આ સંસારનું મિથ્યાપણું ખીજ દર્શાવતરૂ કહે છે:—

तावत्सत्यं जगद्भाति, शुक्तिकारजतं यथा ।

यावन्न ज्ञायते ब्रह्म, सर्वाधिष्ठानमद्वयम् ॥ ७ ॥

જેમ જ્યાંસુધી છીપતું જ્ઞાન થતું નથી ત્યાંસુધી રૂપ દેખાય છે તેમ જ્યાંસુધી સર્વના અધિષ્ઠાનરૂપ અદ્વ

બ્રહ્મ જાણવામાં આવતું નથી ત્યાંસુધી જગત સત્યજેતું જણાય છે.

તેથી રીતે જ્યાંસુધી છીપનો ત્રિકાજાણેવો આશર અને તેનો નીચસો લીલાજાણેવો રંગ પ્રતીત થતો નથી ત્યાંસુધી દૂર રહેલી છીપ રૂપારૂપે પ્રતીત થાય છે, તેથી રીતે જ્યાંસુધી સર્વ દ્રવ્યપત વસ્તુઓના આધારરૂપ અદ્વિતીય બ્રહ્મ સ્પષ્ટ જાણવામાં આવતું નથી ત્યાંસુધી મિથ્યા જગત પણ સત્યરૂપે પ્રતીત થાય છે. ■

આ જગતના સર્વ પદાર્થો બ્રહ્મમાં દ્રવ્યપત છે એમ ખીજી રીતે જણાવે છે:—

સચ્ચિદાત્મન્યનુસ્મૃતે, નિત્યે વિષ્ણૌ પ્રકલ્પિતાઃ ।

વ્યક્તયો વિવિધાઃ સર્વા, હાટકે કટકાદિવત્ ॥ ૮ ॥ ❀

સચ્ચિદસ્વરૂપ, અનુસ્મૃત, નિત્ય ને વ્યાપકમાં વિવિધ સર્વ વ્યક્તિઓ દ્રવ્યપાથેલી છે, સોનામાં કડા આદિની પેઠે.

જેમ સોનામાં કડું, કુંડલ ને મુકુટાદિ નાનાપ્રકારનાં ધરેણાં દ્રવ્યપાથેલાં ■ તેમ ત્રિકાલાબ્યાધ્ય, જ્ઞાનસ્વરૂપ, સર્વમાં પરોવાઈને રહેલ, શાશ્વત અને દેશ, કાલ ને વસ્તુના પરિચ્છેદથી રહિત બ્રહ્મમાં આ સર્વ નાનાપ્રકારનાં નામ, રૂપ અને ક્રિયાઓ અત્યંતવડે દ્રવ્યપાથેલ છે. ૮

પૂર્વોક્ત અર્થને વિશેષ દઢ કરે છે:—

* કોઈ પ્રતિમાં નીચેના મ્લેક વધારે જોવામાં આવે છે:—

ઉપાદાનેઽહિલાધારે, જગન્તિ પરમેશ્વરે ।

સર્ગસ્થિતિત્થ્યાન્યાન્તિ વુદ્ધુદાનીવ વારિણિ ॥

(જેમ જલમાં પરપોટાઓ ઉપજે છે, સ્થિતિ કરે છે, અને લય પામે છે તેમ વિવર્તોપાદાનકારણરૂપ ને સર્વના આધાર પરમેશ્વરમાં જગતો ઉપજે છે, સ્થિતિ કરે છે, અને લય પામે છે.)

યથાઽઽકાશો હૃષીકેશો, નાનોપાધિગતો વિભુઃ ।

તદ્મેદાદ્વિન્નવદ્ભ્રાતિ, તન્નાશો સતિ કેવલઃ ॥ ૯ ॥

જેમ લિપ્ત લિપ્ત ઉપાધિમાં રહેલો વ્યાપક આકાશ ઉપાધિના ભેદથી ભેદ પામેલાજેવો જણાય છે, અને ઉપાધિનો નાશ થવાથી એકલો આકાશ રહે છે, તેમ આત્મા પણ.

જેવી રીતે ઘડો ને મઠ આદિ લિપ્ત લિપ્ત ઉપાધિઓમાં રહેલો વ્યાપક આકાશ તે તે ઉપાધિઓના ભેદથી ભેદ પામેલાજેવો જણાય છે, અને ઘટ તથા મઠ આદિ ઉપાધિઓનો નાશ થવાથી એકલો મહાકાશજ રહે છે, તેવી રીતે અંતઃકરણરૂપ લિપ્ત લિપ્ત ઉપાધિઓમાં રહેલું, વ્યાપક તથા મનસહિત અગીઆર ઇન્દ્રિયોનું ત્રેરક ધ્વજ ભિન્ન ભિન્ન અંતઃકરણના ભેદથી ભેદ પામેલાના જેવું જણાય છે, અને તે ઉપાધિઓનો બાધ વા નાશ થવાથી શુદ્ધ ધ્વજજ રહે છે. ૯

ઉપાધિઓના ભેદથીજ આત્મામાં વર્ણાશ્રમાદિ ધર્મો કલ્પાય છે એમ કહે છે:—

નાનોપાધિવદ્નાદેવ, જાતિનામાથ્રમાદયઃ ।

જાત્મન્યારોપિતાસ્તોયે, રસવર્ણાદિમેદવત્ ॥ ૧૦ ॥

જલમાં રસ ને રંગાદિના ભેદની ધેડે લિપ્ત લિપ્ત ઉપાધિને લીધેજ વર્ણ, નામ ને આશ્રમાદિ આત્મામાં આરોપણ છે.

જેમ જલમાં મધુર રસ અને ધોળો રંગ છે, તથા તે સ્વભાવથી શીતલ છે, પણ તેમાં બીજા ખારાખાટા પદાર્થો નાંખવાથી, અને ચતાપીગા ધસાદિ રંગ નાંખવાથી, તથા તેને અગ્નિનો સંયોગ કરાવવાથી તે જલ ભિન્ન ભિન્ન રસચાતું અને ભિન્ન ભિન્ન રંગવાળું

તથા ઉચ્ચ પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ લિપ્ત લિપ્ત અંત કરણોરૂપ ઉપાધિને, લીધેજ એક આત્મામાં આદ્યાદિ વર્ણો, મતદત્તાદિ નામો અને પ્રહાર્યાદિ આશ્રમો તથા બીજી સ્થિતિઓ બ્રાહ્મજ્ઞાનવડે આરોપેલાં છે. ૧૦
અવિદ્યાવડે આત્મામાં સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અને કાચુ એ ત્રણ શરીરો આરોપાયેલાં છે, તેમાં પ્રથમ સ્થૂલશરીરનું સ્વરૂપ કહે છે.—

પંચીકૃતમહાભૂતસંભવં કર્મસંચિતમ્ ।

શરીરં સુખદુઃખાનાં, ભોગાયતનમુચ્યતે ॥ ૧૧ ॥

પંચીકૃતમહાભૂતોમાંથી ઉત્પન્ન, પ્રારબ્ધકર્મે રચેલું ને જીવનાં સુખદુઃખોનું સ્થાન સ્થૂલશરીર કહેવાય છે

પંચીકૃત એટલે એકમીજામાં બધી સ્થૂલ થયેલાં પૃથિવ્યાદિ પાંચ મહાભૂતોમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું, જીવના પ્રારબ્ધકર્મે રચેલું, જીવને પોતાના કર્માનુસાર સુખદુઃખ લોગવવાનું સ્થાન તે સ્થૂલશરીર કહેવાય છે. સ્થૂલભૂતોમાંથી તે ઉત્પન્ન છે, માટે તેને સ્થૂલશરીર કહે છે. ૧૧

હવે સૂક્ષ્મશરીરનું સ્વરૂપ કહે છે —

પંચમાણમનોબુદ્ધિદર્શેન્દ્રિયસમન્વિતમ્ ।

અર્પચીકૃતભૂતોત્થં, સૂક્ષ્માંગં ભોગસાધનમ્ ॥ ૧૨ ॥

દશ ઇન્દ્રિયોસહિત પાંચ પ્રાણ મન તથા બુદ્ધિરૂપ, અર્પચીકૃતભૂતોમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું, ને લોગના સાધનરૂપ સૂક્ષ્મશરીર કહેવાય છે.

શ્રોત્ર, ત્વચા, નેત્ર, જિહ્વા, નાભિક, વાણી, હાથ, પગ, ઉપરથી ને શુદ્ધ એ દશ ઇન્દ્રિયો, પ્રાણ, અપાન, બ્યાન, સમાન અને ઉદાન આ પાંચ પ્રાણો; સક્રપવિકરપરૂપ મન અને નિશ્ચયરૂપ બુદ્ધિ એ સત્તર તત્ત્વોરૂપ, અર્પચીકૃત એટલે નહિ મળેલાં સૂક્ષ્મ પાંચ મહાભૂતોમાંથી

ઉત્પન્ન થયેલું; મુખદુઃખરૂપ ભોગના સાધનરૂપ જીવનું સૂક્ષ્મ શરીર છે. આ સૂક્ષ્મશરીરને લિંગશરીર પણ કહેવામાં આવે છે. સૂક્ષ્મમૂતોમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું હોવાથી અને સૂક્ષ્મશરીર કહેવામાં આવે છે. ૧૨ હવે કારણશરીરનું સ્વરૂપ તથા ત્રણે શરીરથી આત્માની ભિન્નતા કહે છે:—

અનાદિચિદ્વાનિર્વાચ્યા, કારણોપાધિરુચ્યતે ।

ઉપાધિત્રિતયાદન્યમાત્માનમવધારયેત્ ॥ ૧૩ ॥

અનાદિ અને અનિર્વચનીય અવિદ્યા કારણરૂપ ઉપાધિ કહેવાય છે. ત્રણ ઉપાધિથી ભિન્ન આત્માનો નિશ્ચય કરે.

અવિદ્યાનું કાષ્ઠ કારણ માનીએ તો તેમાં ધણા દોષો આવે, એટલામાટે અવિદ્યાને અનાદિ સ્વીકારવામાં આવે છે. સત્યથી અને અસત્યથી ભિન્ન એટલે વર્તમાનકાલમાં પ્રતીત થાય અને ઉત્તરકાલમાં બાધ પામવાને યોગ્ય હોય તે અનિર્વચનીય કહેવાય છે. અનાદિ અને અનિર્વચનીય અવિદ્યાનો અંશ જીવની કારણરૂપ ઉપાધિ અથવા કારણ-શરીર કહેવાય છે. આ શરીર સ્થૂળશરીરના અને સૂક્ષ્મશરીરના સ્તુભૂત હોવાથી કારણશરીર કહેવાય છે. આ ત્રણ શરીરરૂપ ત્રણ ઉપાધિથી પોતાનો આત્મા ભિન્ન છે એમ પોતાના આત્મસ્વરૂપનો નિશ્ચય મુમુક્ષુ કરે. ૧૩

આત્મા અજમયાદિ પાંચ કારણરૂપ નથી એમ જણાવે છે:—

પંચકોશાદિયોગેન, તત્તત્તમય ઇવ સ્થિતઃ ।

શુદ્ધાત્મા નીલવસ્ત્રાદિયોગેન સ્ફટિકો યથા ॥ ૧૪ ॥

જેમ નીલવસ્ત્રાદિના યોગગ્રસ્તે સ્ફટિક નીલારંગના પ્રતીત

થાય છે તેમ પાંચ ક્રોશાદિના યોગવડે શુદ્ધ આત્મા તેના તેના જોવા પ્રતીત થાય છે.

જેમ આગમણી, રાતા અને પીળા વગ્નના તથા બીજા પદ્મર્થોના યોગવડે ધોળા રંગનો રક્ષ્ટિક તેવા તેવા રંગનો પ્રતીત થાય છે, તેમ અજમય, પ્રાણમય, મનોમય, વિજ્ઞાનમય અને આનંદમય એ ક્રોશીના અથવા સ્પૃશ્ય, સ્પૃશ્ય અને કારણશરીરના સંમધવડે તે સર્વના સંગથી રહિત આત્મા તે તે ક્રોશના અથવા તે તે શરીરના જોવા આગમણી મનુષ્યોને જણાય છે. ૧૪

વિવેકી પુરુષે યુક્તિવડે પાંચ ક્રોશોથી આત્માના લિંગપણાને નિર્ણય કરવો જોઈએ એમ કહે છે:—

વપુસ્તુષાદિભિઃ કોશૈર્યુક્તં યુક્ત્યાવધાતતઃ ।

આત્માનમંતરં શુદ્ધં, વિવિચ્યાત્તંદુર્લં યયા ॥ ૧૫ ॥

જેમ ફોતરાં આદિ ઢાંકણોથી યુક્ત તંદુલને યુક્તિવડે ખાંડીને પૃથક્ કરે છે તેમ શરીરરૂપ ઢાંકણથી યુક્ત આત્માને યુક્તિવડે લિંગ અને શુદ્ધરૂપ નક્કી કરે.

જેમ સ્પૃશ્યફોતરાંરૂપ અને સ્પૃશ્યફોતરાંરૂપ આવરણવડે યુક્ત ચોખ્ખા ડાગરૂપ સ્થિતિમાં હોય તેને ચોખ્ખીત ખાંડવાથી ફોતરાંચોખ્ખા પાડી શુદ્ધ ચોખ્ખાને પૃથક્ કરવામાં આવે છે તેમ ત્રણ શરીરરૂપ અથવા પાંચ ક્રોશરૂપ આવરણોથી યુક્ત આત્માને શાસ્ત્રોક્ત યુક્તિવડે તે શરીરોથી અથવા ક્રોશોથી લિંગ ને તે સર્વની અંતર રહેલ શુદ્ધરૂપ નક્કી કરે. સ્પૃશ્યશરીર અજમય કોશરૂપ છે; સ્પૃશ્યશરીર પ્રાણમય, મનોમય અને વિજ્ઞાનમય એ ત્રણ ક્રોશરૂપ છે; અને કારણશરીર આનંદમયક્રોશરૂપ છે. ત્રણ શરીરથી—આત્માના પૃથક્પણાને નિશ્ચય

નાચેની સુક્તિરહે થાય છે:—સ્વપ્નાવસ્થામાં સ્પૃહાદેહનું જ્ઞાન થતું નથી, અને હું હું એમ આત્માનું જ્ઞાન થાય છે, સુષુપ્તિઅવસ્થામાં સ્પૃહા અને સૂક્ષ્મશરીર પ્રતીત થતાં નથી, પણ હું હું એમ આત્માનું સૂક્ષ્મજ્ઞાન તે વેલા હોય છે, અને પુરીવાવસ્થામાં પૂર્વોક્ત ત્રણે શરીરાનું જ્ઞાન રહેતું નથી, પણ એક નિરાવરણુ આત્માનું જ્ઞાન રહે છે. એવી રીતે વિચારી જોતાં ત્રણ શરીરોથી આત્મા ભિન્ન એ એમ નિશ્ચય થાય છે. વળી ત્રણે શરીરો દૃશ્ય અને જડ હોવાથી અને આત્મા દ્રશ્ય અને ચેતન હોવાથી એ ત્રણે શરીરોથી ભિન્ન છે એવો નિશ્ચય થઈ શકે છે. ૧૫

આત્મા સર્વવ્યાપક છતાં પણ સર્વત્ર ક્રમ પ્રતીત થતો નથી એમ શંકા થાય તો તેના સમાધાનમાં કહે છે:—

સદા સર્વગતોઽપ્યાત્મા, નં સર્વત્રાવમાસતે ।

બુદ્ધાપેવાર્વમાસેત, સ્વચ્છેષુ પ્રતિવિંબવત્ ॥ ૧૬ ॥

આત્મા સર્વદા સર્વવ્યાપક છતાં પણ સર્વત્ર પ્રતીત થતો નથી, પણ બુદ્ધિમાંજ પ્રતીત થાય છે, સ્વચ્છ પદાર્થોમાં પ્રતિબિંબની થેઠ.

સચ્ચિદાનંદજન આત્મા સર્વદા સર્વવ્યાપક છતાં પણ સર્વત્ર એટલે સજસતામસ પદાર્થોમાં તેની સ્પષ્ટ પ્રતીતિ થઈ શકતી નથી, પણ રાગદ્વેષાદિ દોષથી સંદિગ્ધ પવિત્ર ને એકાગ્ર બુદ્ધિમાંજ તે પ્રતીત થાય છે. જેમ કાચ આદિ સ્વચ્છ પદાર્થોમાં સૂર્યોદિનું પ્રતિબિંબ પડે છે, પણ તાપડી આદિ મલિન પદાર્થોમાં તેનું પ્રતિબિંબ પડી શકતું નથી તેમ. ૧૬

આત્મા શરીરોમાં રહ્યા છતાં પણ તેનાથી ભિન્ન છે એ અર્થને દર્શાવતાં આખી સમજાવે છે:—

દેહેન્દ્રિયમનોબુદ્ધિપ્રકૃતિભ્યો વિલક્ષણમ્ ।

તદ્બુદ્ધિસાક્ષિણં વિગ્રાદાત્માનં રાજયત્સદા ॥ ૧૭ ॥

શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ અને પ્રકૃતિથી વિલક્ષણ ને તેની વૃત્તિના સાક્ષી આત્માને સર્વદા જાણે, રાજાની પેઠે.

જેમ ચોતાની સલામાં બેઠેલા રાજા તે સલામાં બેઠેલા અન્ય મનુષ્યોથી વિલક્ષણ અને તેમના સાક્ષી હોઈને તેમનાથી ભિન્ન છે તેમ આત્મા પણ સ્થૂળશરીર, દૃશ્ય ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ અને એ સર્વના કારણરૂપ પ્રકૃતિ એ બધાથી વિપરીતસ્વરૂપવાળો અને તે બધાની વૃત્તિઓનો સાક્ષી છે એમ નહીં કરે શરીરાર્થે જડ, દૃશ્ય ને પરિણામી છે, અને આત્મા તેનાથી વિપરીતસ્વભાવવાળો એટલે ચેતન, જો ને અપરિણામી છે વળી આત્મા સ્થૂળશરીરની બાહ્યાદિ અવસ્થાને, યાનેન્દ્રિયોની વૃત્તિઓનો, કર્મેન્દ્રિયોની ક્રિયાને, મનની સંકલ્પ-રૂપરૂપ વૃત્તિને, બુદ્ધિની નિશ્ચયરૂપ વૃત્તિને અને પ્રકૃતિરૂપ ગ્રંથોના ત્રોતે સાક્ષી છે. ૧૭

ઇન્દ્રિયોની ક્રિયાથી આત્મા ક્રિયા કરતો હોય એવી ભ્રાંતિ થાય છે. સ્તુતાએ તો તે કાલે પણ આત્મા સાક્ષી છે. આ અર્થને દર્શાવવાને સમજાવે છે.—

વ્યાપૃતેષ્વિન્દ્રિયેષ્વાત્મા, વ્યાપારીવાવિવેકિનામ્ ।

દૃશ્યતેઽન્ત્રેષુ ધાવત્સુ, ધાવન્નિવ યયા શશી ॥ ૧૮ ॥

જેમ વાદળાં દોહવાથી ચંદ્ર દોહતો હોય એમ અવિવેકીઓને જણાય છે તેમ ઇન્દ્રિયો ક્રિયા કરતી હોય તેમાં જાણે આત્મા ક્રિયા કરતો હોય એમ અવિવેકીઓને જણાય છે.

જેમ આકાશમાં પવનના વેગથી વાદળાં દોહતાં હોય તે જોઈ

અવિવેકીઓને જાણે ચંદ્ર દોડતો હોય એમ જણાય છે તેમ તેજાદિ ઇન્દ્રિયા પોતપોતાની ક્રિયાઓ કરતી હોય તેમાં જાણે અક્રિય આત્મા ક્રિયા કરતો હોય એમ શાસ્ત્રસંસ્કારવિનાના અવિવેકી મનુષ્યોને પ્રતીત થાય છે. ૧૮

શરીરાદિ આત્માને આશરે રહી ક્રિયા કરે છે આ અર્થને દર્શાવે આપીને સમજાવે છે:—

આત્મચૈતન્યમાશ્રિત્ય, દેહેન્દ્રિયમનોધિયઃ ।

સ્વકીયાર્થેષુ વર્તેતે, સૂર્યાલોકં યથા જનાઃ ॥ ૧૯ ॥

જેમ મનુષ્યો સૂર્યના પ્રકાશવડે પોતપોતાના પ્રાપ્ત વ્યવહારો કરે છે તેમ આત્મચૈતન્યના આશ્રય કરીને શરીર, ઇન્દ્રિયા, મન અને બુદ્ધિ પોતપોતાના વિષયોમાં પ્રવર્તે છે.

જેમ સર્વ મનુષ્યો સૂર્યના પ્રકાશનો આશ્રય લઈને પોતપોતાના ખેતી આદિ પ્રાપ્તવ્યવહારો કરે છે તેમ ચૈતન્યરૂપ આત્માનો આશ્રય કરીને સ્પૃશ્યશરીર, દષ્ટ ઇન્દ્રિયા, મન અને બુદ્ધિ પોતપોતાના વિષયો-ભારી પ્રવર્તે છે. દેહાદિ જડ હોવાથી પોતાની ભેજ પ્રવર્તે શકતાં નથી. ૧૯

દેહાદિના ધર્મો આત્મામાં પ્રતીત થવાથી આત્મા વિકારી પ્રતીત થાય છે એમ સંક્ર થાય તો તેના સંભાષનમાં કહે છે:—

દેહેન્દ્રિયગુણાન્કર્માણ્યમલે સચ્ચિદાત્મનિ ।

અવ્યસંત્યવિવેકેન, ગમને નીલિમાદિચ્ચ ॥ ૨૦ ॥

જેમ અવિવેકવડે આકાશમાં આસમાનીપત્તું આદિ પ્રતી થાય છે તેમ શરીર અને ઇન્દ્રિયાના ધર્મોને અને નિર્મલ, સદૃષ ન ચિદ્રૂપ આત્મામાં અવિવેકવડે દૃષ્ટ છે.

જેમ અવિવેકી મનુષ્ય આક્રમણના સ્વરૂપને નહિ જાણવાથી તે આક્રમણમાં આસમાની અને રાતા ધત્તાદિ રંગોના આરોપ કરે છે તેમ શાસ્ત્રસંસ્કારહીન મનુષ્ય શરીરની અવસ્થા અને રંગાદિ ધર્મેના, અને તેનાં કર્મેના, તેમજ દશ ઇન્દ્રિયોના ધર્મેના, અને તેમનાં કર્મેના, અવિદ્યારૂપ મહત્તી રહિત, મરુ કાલમાં રહેનાર, અને સર્વદા પ્રકાશ-સ્વભાવવાળા આત્મામાં અજ્ઞાનવડે આરોપ કરે છે. શાસ્ત્રદૃષ્ટિએ વિચારીએ તો આત્મામાં દેહોદિના ધર્મેના ગંધ પણ નથી. ૨૦

મનના કર્તાપણું ધત્તાદિ ધર્મે અજ્ઞાનથી આત્મામાં આરોપાય છે એમ દર્શાવે આપીને સમજાવે છે:—

અજ્ઞાનાન્માનસોપાધેઃ, કર્તૃત્વાદીનિ ચાત્મનિ ।

ફલ્પ્યંતેઽમ્બુગતે ચન્દ્રે, ચલનાદિર્યથામસઃ ॥ ૨૧ ॥

જેમ જલના ચલનાદિ ધર્મે પાણીમાં પડેલા ચંદ્રના પ્રતિબિંબમાં કદપે છે તેમ અજ્ઞાનથી મનોરૂપ ઉપાધિના કર્તાપણું આદિ ધર્મે આત્મામાં કદપે છે.

જેમ મૂર્ખ મનુષ્ય પોતાના અજ્ઞાનથી જલના ચલનરૂપ તમા રંગ-રૂપ ધર્મેને પાણીમાં પડેલા ચંદ્રના પ્રતિબિંબમાં કદપે છે તેમ અજ્ઞાની મનુષ્યો પોતાના અજ્ઞાનથી કર્તાપણું, ભોક્તાપણું, સુખ અને દુઃખાદિ અર્થતઃકરણરૂપ ઉપાધિના ધર્મેને આત્મામાં કદપે છે. ૨૧

રંગાદિ બુદ્ધિના ધર્મે છે, પણ આત્માના ધર્મે નથી, એ અર્થને યુક્તિપૂર્વક સમજાવે છે:—

રોગેચ્છામુલ્લુહાદિ, બુદ્ધૌ સત્યાં પ્રવર્તતે ।

સુષુપ્તૌ નાસ્તિ તન્નાસો, તસ્માદ્બુદ્ધેસ્તુ નાત્મનઃ ॥ ૨૨ ॥

રોગ, ઇચ્છા, સુખ અને દુઃખાદિ બુદ્ધિ હોય ત્યારે પ્રવર્તે

છે, અને સુષુપ્તિમાં તેનો નાશ થવાથી તે જણાતાં નથી, તેથી તે બુદ્ધિનાં છે, પણ આત્માનાં નથી.

અંતઃકરણની જગત્ તથા સ્વપ્નાવસ્થા બુદ્ધિનો સદ્ભાવ હોવાથી શબ્દાદિ વિષયોમાં પ્રીતિ, અગ્રાસ પદાર્થ મેળવવાની ઇચ્છા, વિષયોની અનુકૂલતાથી પ્રતીત થતું સુખ, વિષયોની પ્રતિકૂલતાથી પ્રતીત થતું દુઃખ, શ્રદ્ધા, અશ્રદ્ધા ને ઈર્ષ્યાદિ ધર્મો કામ કરતા હોય એમ જોવામાં આવે છે, અને અંતઃકરણની સુષુપ્તિ અવસ્થામાં બુદ્ધિનો અત્યંતના અંશમાં લય થયેલો હોવાથી બુદ્ધિના વિષયોમાં અત્યંત પ્રીતિ ઇત્યાદિ ધર્મો પ્રતીત થતા નથી, તેથી વિષયોમાં અત્યંત પ્રીતિ આદિ ધર્મો બુદ્ધિના છે, આત્માના નથી. જો તે ધર્મો આત્માના હોય તો બુદ્ધિના સદ્ભાવમાં તથા અસદ્ભાવમાં પણ તે પ્રતીત થવા જોઈએ, કેમકે આત્મા નિલ છે. ૨૨

હવે દષ્ટાંત આપીને આત્માના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે:—

प्रकाशोऽर्कस्य तोयस्य, शैत्यमग्नेर्यथोष्णता ।

સ્વભાવઃ સચ્ચિદાનંદનિત્યનિર્મલતાઽઽત્મનઃ ॥ ૨૩ ॥

જેમ સૂર્યનો પ્રકાશ, પાણીનો શીતલપણું ને અગ્નિનો ઉષ્ણતા સ્વભાવ છે, તેમ સત, ચિત, આનંદ ને નિત્ય નિર્મલતા એ આત્માના સ્વભાવ છે.

જેમ પ્રકાશ એ સૂર્યનો સ્વભાવ છે, શીતલતા એ પાણીનો સ્વભાવ છે, અને ઉષ્ણતા એ અગ્નિનો સ્વભાવ છે, તેમ આનાદિ અનંતપણું, ચૈતન્ય, પરમાનંદ અને નિસરુદ્ધતા એ આત્માના સ્વભાવો છે. ૨૪

હું જાણું છું, એવા મનુષ્યોના અનુભવથી આત્મા યાત્રી

આશ્રય હોય એમ જણાય છે, છતાં તમે આત્માને નિર્વિકાર કેમ કહે છે? એમ સકા થાય તો તેના સમાધાનમાં કહે છે:—

આત્મનઃ સચ્ચિદંશશ્ચ, બુદ્ધેર્વૃત્તિરિતિ દ્વયમ્ ।

સંયોજ્ય ચાવિષેકેન, જાનામીતિ પ્રવર્તતે ॥ ૨૪ ॥

આત્માના સત્ અને ચૈતન્ય અંશ તથા બુદ્ધિની, વૃત્તિ આ બેને એકત્ર કરીનેજ અવિષેકવડે હું જાણું છું એવો પ્રયોગ થાય છે

આત્માનો સદ્રૂપ અંશ અને ચિદ્રૂપ અંશ તથા અંત કરણની વૃત્તિ આ બેને એકત્ર કરીનેજ જ્ઞાનકાલમાં અવિષેકવડે હું જાણું છું એવો પ્રયોગ અનુભવો કરે છે. આત્માનો જ્ઞાનસ્વભાવ છે ખરો, પણ તે આત્મા જ્ઞાનના આશ્રયરૂપ નથી. ૨૪

આત્માનો અને અંત કરણનો વિષેક ન થવાથી કર્તાપણું ઇલાદિ ધર્મો આત્મામાં કદપાય છે એમ કહે છે —

આત્મનો વિક્રિયા નાસ્તિ, બુદ્ધેર્વૌધો ન જાત્વિતિ ।

જીવઃ સર્વમલં જ્ઞાત્વા, કર્તા દ્રષ્ટેતિ મુક્તિ ॥ ૨૫ ॥

આત્મામાં વિકાર નથી, અને બુદ્ધિમાં કદીપણ જ્ઞાન નથી. ઇતિ જીવ સર્વમલને જાણીને હું કર્તા છું, હું દ્રષ્ટા છું, એવી રીતે ગ્રાહ પામે છે.

નિર્વિકાર આત્મામાં કાષ્ટ પણ પ્રકારની વિક્રિયા નથી, અને જગજીવિમાં કદીપણ જ્ઞાનસ્વભાવ નથી, એમ છતાં પણ જીવ સર્વ દસ્યને બાહ્યદષ્ટિવડે જાણીને આત્મા અને બુદ્ધિના અવિષેકથી હું કર્તા છું, હું જાણનારો છું, એવા અવિષેકને વશ થાય છે. કાષ્ટ પ્રતમાં જ્ઞાત્વાને સ્થલે જ્ઞાતા એવો પાઠ જોવામાં આવે છે. ૨૫

પોતાના સ્વરૂપને નહિ જાણવાથી જીવ દુઃખાનુભવ કરે છે, અને પોતાના સ્વરૂપને જાણવાથી તે નિર્ભય થાય છે, એમ કહે છે:—

રજ્જુસર્પવદાત્માનં, જીવં જ્ઞાત્વા મયં વહેત્ ।

નાહં જીવઃ પરાત્મેતિ, જ્ઞાતં વેત્તિર્ભયો મયેત્ ॥ ૨૬ ॥

દારડીમાં સર્પની ધેડ આત્માને જીવ જાણીને તે ભયનું વહન કરે છે. હું જીવ નથી, પણ પરમાત્મા છું, એમ જો તે જાણે તો તે નિર્ભય થાય છે.

જેમ મંદ અંધકારમાં પડેલી દારડીને સર્પ જાણવાથી મનુષ્ય ભય પામે છે તેમ પોતાના આત્માને જીવ જાણીને મનુષ્ય ભયને વશ થાય છે, અને જેમ દારડીને દારડીને રૂપે જાણવાથી મનુષ્ય નિર્ભય થાય છે તેમ હું જીવ નથી, પણ સમ્યક્દર્શન પ્રાપ્ત થઈ એમ જાણીને જીવ સર્વ પ્રકારના ભયથી રહિત થાય છે. ૨૬

આત્મા સર્વ જડને પ્રકાશનારો છે, પણ શુદ્ધિ આદિ જડ પદાર્થોવડે તે પ્રકાશ પામવાયોગ્ય નથી, એમ કહે છે:—

આત્માવભાસયત્યેકો, બુદ્ધ્યાદીર્નીંદ્રિયાણિ ચ ।

દીપો ઘટાદિવત્સ્વાત્મા, જહૈસ્તૈર્નાવભાસ્યતે ॥ ૨૭ ॥

શુદ્ધિ આદિને અને ઇન્દ્રિયોને એક આત્મા પ્રકાશે છે, પણ સ્વાત્મા તે જડોવડે પ્રકાશી શકતો નથી, જેમ દીવા ઘટાદિને પ્રકાશે છે, પણ તે ઘટાદિ પદાર્થો દીવાને પ્રકાશી શકતા નથી તેમ.

જેમ દીવો ધડો, લૂગડું ઇલાદિ પદાર્થોને પ્રકાશે છે, પણ તે અપ્રકાશવાળા પદાર્થો દીવાને પ્રકાશી શકતા નથી, તેમ મન, શુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકાર તથા ઓનાદિ પાંચ માનેન્દ્રિયોને એતદનુસાર એક

આત્મા પ્રકાશે છે પણ તે ચેતનરૂપ આત્માને જડ અંતઃકરણાદિ પ્રકાશી શકતાં નથી. ૨૭

આત્મા ત્યારે શુદ્ધિ આદિવડે જાણી શકતો નથી ત્યારે તે આ સાધનવડે જાણી શકતો હશે એમ જાણવાની ઇચ્છા થાય તો તેના સમાધાનમાં કહે છે:—

સ્વવોધે નાન્યવોધેચ્છા, વોષરૂપતયાઽઽત્મનઃ ।

ન દીપ્ત્યાન્યદીપેચ્છા, યથા સ્વાત્મપ્રકાશને ॥ ૨૮ ॥

જેમ દીવાને બીજા દીવાની અપેક્ષા નથી તેમ આત્માના જ્ઞાનરૂપપણાવડે પોતાના જ્ઞાનમાં તેને અન્યના જ્ઞાનની અપેક્ષા નથી. તે પોતાની મેળે પ્રકાશે છે.

જેમ પ્રકાશરસભાવવાળા દીવાના જ્ઞાનમાં અન્ય દીવાનો સાહાય્યની અગત્ય નથી તેમ આત્માના જ્ઞાનરૂપપણાવડે તેના પોતાના જ્ઞાનમાં અન્ય શુદ્ધિ આદિના જ્ઞાનની તેને અગત્ય રહેતી નથી. સ્વયંપ્રકાશ હોવાથી તે પોતેજ પોતાની મેળે પ્રકાશે છે. ૨૮

જીવાત્માના અને પરમાત્માના અભેદનું જ્ઞાન કેવી રીતે થાય છે એમ જાણવાની ઇચ્છા થાય તો તેના સમાધાનમાં કહે છે:—

નિષિધ્ય નિશ્ચિલોપાધીન્નેતિ નેતીતિ વાક્યતઃ ।

વિદ્યાદૈક્યં મહાવાક્યૈર્જીવાત્મપરમાત્મનોઃ ॥ ૨૯ ॥

આ નહિ, આ નહિ, આ વાક્યથી સર્વ ઉપાધિઓનો નિષેધ કરીને મહાવાક્યોવડે જીવાત્માનું અને પરમાત્માનું એકપણું જાણે.

“નેતિ નેતિ” (સ્થૂલભૂતો આત્મા નથી, અને સૂક્ષ્મભૂતો આત્મા નથી,) આ ત્રુતિવાક્યથી સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અને કારણ એ સર્વ

ઉપાધિઓનો જીવમાંથી અને ઈશ્વરમાંથી ત્યાગ કરીને "તત્ત્વમસિ"
 (તે તું છે,) આદિ વેદનાં મહાવાક્યોવડે જીવના તથા ઈશ્વરના ચેતન-
 રૂપે એકપણનો નિશ્ચય મુમુક્ષુ કરે. મહાવાક્યોસંબંધી જેમને વધારે
 જાણવાની ઇચ્છા થાય તેમણે મહાવાક્યવિચાર નામનો લેખ જોવો. ૧૯
 શરીરાદિનો વ્યાધ કરીને તેનાથી વિલક્ષણ થતાના પ્રજ્ઞાસ્વામી
 નિતામુએ જાણવું જોઈએ એમ કહે છે.—

આવિચકં શરીરાદિદેયં બુદ્ધબુદવંત્સમ્ ।

एतद्विलक्षणं विद्यादहं ब्रह्मेति निर्मलम् ॥ ૩૦ ॥

શરીરાદિ દેય અવિચારું હાથે અને પરપોટાના જેવું
 નાશવાળું છે તેનાથી વિલક્ષણ નિર્મલ બ્રહ્મ હું હું એમ જાણે
 શરીર, ઇન્દ્રિયો, ગ્રાણુ અને અતઃકરણ સર્વ દશ્ય અવિચાર
 કાર્પણ અને પરપોટાના જેવું વિનાશી છે એ શરીરાદિથી વિલક્ષણ
 એટલે સદૃશ, ચિદ્રૂપ અને આનંદરૂપ તથા અવિચારૂપ મલયી રહી
 જતા હું હું એમ મુમુક્ષુ નક્કી કરે. ૩૦

જેના અને ઇન્દ્રિયોના ધર્મો મારામાં નથી એમ મુમુક્ષુ
 વિચારવું જોઈએ એમ કહે છે.—

देहान्यत्वाच्च मे जन्मजराकार्यलयादयः ।

शब्दादिविषयैः संगो, निरिन्द्रियतया न च ॥ ૩૧ ॥

રચૂલદેહથી હું શિત્ત હોવાથી જન્મ, વૃદ્ધાવર
 દુઃખજાપણું અને મરણાદિ મારા ધર્મો નથી, અને ઇન્દ્રિયરહિત
 પણાવડે મારો શબ્દાદિ વિષયોની સાથે સંબંધ નથી,

હું રચૂલ શરીરથી શિત્ત હું, તેથી જન્મ, વૃદ્ધાવર,
 મરણ અને આત્મ્યાવસ્થાદિ ધર્મો મારા નથી, કેમકે એ ધર્મો

હેકના છે. વળી હું શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોથી રહિત છું તેથી મારા શબ્દાદિ વિષયોની સાથે લેશ પણ સંબંધ નથી. આવા વિચારવડે મુમુક્ષુએ સ્પૃહશરીરથી, તથા ઇન્દ્રિયોથી પોતાના પૃથક્પણનો નિશ્ચય કરવો. ૩૧
મનના ધર્મો પણ આત્મામાં નથી એમ મુમુક્ષુએ વિચારવું જોઈએ એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે:—

અમનસ્ત્વાન્ન મે દુઃસ્વરાગદ્વેપભયાદયઃ ।

અપ્રાણો હ્યમનાઃ શુભ્ર, इत्यादिश्रुतिशासनात् ॥ ૩૨ ॥

પ્રાણુરહિત, મનરહિત અને નિર્મલ ઇત્યાદિ શ્રુતિની આજ્ઞાથી મનરહિતપણાવડે દુઃખ, રાગ, દ્વેષ ને ભયાદિ મારા ધર્મો નથી.

“અપ્રાણો હ્યમના શુભ્રઃ” (આત્મા પ્રાણુરહિત, મનરહિત તથા અવિદ્યાદિ મલ્લવિનાનો છે,) ઇત્યાદિ શ્રુતિઓની આજ્ઞાથી હું મનરહિત છું, તેથી પ્રતિકૂલતાનરૂપ દુઃખ, વિષયોમાં પ્રીતિરૂપ રાગ, દુઃખ અને દુઃખનાં કારણોઉપર ક્રોધરૂપ દ્વેષ, પ્રતિકૂલ પ્રસંગોમાં મંતઃકરણના કંપાદિના હેતુરૂપ ભય, ને અનુકૂલ પ્રાણિપદાર્થના પ્રેયોગથી થતી ચિંતા ઇત્યાદિ મનના ધર્મો મારામાં નથી. હું સર્વદા વર્ધમા મંતઃકરણના સર્વ ધર્મોથી રહિત છું. ભૂખતરપાદિ પ્રાણુના ધર્મો પણ મારામાં નથી. ૩૨

હવે પ્રાણુદિનું અનિત્યપણું તેમની ઉત્પત્તિના કથનવડે દેખાડે છે:—

एतस्माज्जायते प्राणो, मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।

खं वायुज्योतिरापन्न, पृथ्वी विश्वस्य धारिणी ॥ ૩૩ ॥

આ પરમાત્માથી પ્રાણ, મન, સર્વે ઇન્દ્રિયો, આકાશ, ય. તેજઃ જલ અને સમગ્રને ધારણ કરનારી પ્રથિવી ઉપજે છે.

પ્રકલિતે આચરે રહેલી માયામાંથી ક્રિયાશક્તિવાળો પ્રાણુ, જ્ઞાન-શક્તિવાળું મન, પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, આકાશ, વાયુ તેજ, બલ અને સ્વાવરજંગમ પ્રાણીઓને ધારણ કરનારી પૃથિવી ઉત્પન્ન થયે છે. ૩૩

હવે મુમુક્ષુએ પોતાના આત્મસ્વરૂપની નિરંતર રૂપી ભાવના કરવી જોઈએ તે નીચેના ત્રણ શ્લોકોથી કહે છે:—

નિર્ગુણો નિષ્ક્રિયો નિત્યો, નિર્વિકલ્પો નિર્ગતઃ ।

નિર્વિકારો નિરાકારો, નિત્યમુક્તોઽસ્મિ નિર્મલઃ ॥ ૩૪ ॥

હું નિર્ગુણ, અક્રિય, નિત્ય, નિર્વિકલ્પ, નિર્ગત, નિર્વિકાર, નિરાકાર, નિત્યમુક્ત ને નિર્મલ છું;

હું સ્વરૂપુષ્ણ, રંગેષુષ્ણ અને તમેષુષ્ણથી રહિત છું; હું શરીર, ઇન્દ્રિયો, પ્રાણ અને અંતઃકરણથી ક્રિયાથી રહિત છું; ત્રણે ક્ષત્રમાં રહેનારો છું; સર્વ પ્રકારના વિકલ્પથી રહિત છું; અવિદ્યારૂપ મેઘથી રહિત છું; કામક્રોધાદિ વિકારથી રહિત છું; આકારરહિત છું; નિલસુક્ત છું; અને પરમપવિત્ર છું. ૩૪

અહમાકાશવત્સર્વવહિર્તર્ગતોઽચ્યુતઃ ।

સદા સર્વસમઃ શુદ્ધો, નિઃસંગો નિર્મલોઽચલઃ ॥ ૩૫ ॥

હું આકાશની જેમ સર્વની અંતર અને બહાર રહ્યો છું, અચ્યુત છું, સર્વદા સર્વમાં સમભાવે રહ્યો છું, તથા શુદ્ધ, અસંગ, નિર્મલ ને અચલ છું.

હું આકાશની જેમ સર્વ પ્રાણિપદાર્થોની અંતર ને બહાર આપોને રહ્યો છું, અવિનાશી છું, સર્વદા સર્વ પ્રાણિપદાર્થમાં એકરૂપે રહેલો છું, સર્વ પ્રકારના દોષોથી રહિત છું, સંગથી રહિત છું, અવિદ્યા અને

તેનાં કાર્યોરૂપ મલોથી રહિત હું, અને સુસ્થિર હું. ૩૫

નિત્યશુદ્ધવિમુક્તૈકમસ્વંડાનંદમદ્વયમ્ ।

સત્યં જ્ઞાનમનંતં યત્ પરં બ્રહ્માહમેવ તત્ ॥ ૩૬ ॥

નિત્યશુદ્ધ, નિત્યવિમુક્ત, એક, અખંડાનંદ, અદ્વિતીય, સત્ય, જ્ઞાન ને અનંતરૂપ જે પરબ્રહ્મ છે તેજ હું હું.

સર્વદા પવિત્ર, સર્વદા અત્યંતમુક્ત, એક, અખંડ-આનંદસ્વરૂપ, અદ્વિતીય, ત્રિશક્ત્યાબ્ધ, જ્ઞાનસ્વરૂપ તથા દેશ કાલ અને વસ્તુના પરિચ્છેદથી રહિત જે પરબ્રહ્મ છે તેજ પરબ્રહ્મ હું હું. બ્રહ્મનાં સ્વરૂપમાં અને મારા સ્વરૂપમાં કંઈ પણ બેદ નથી. ૩૬

એવી રીતે નિરંતર કરેલી બ્રહ્મભાવના નીચે કહેલા ફલનો ઉદય કરે છે:—

एवं निरंतराभ्यस्ता, ब्रह्मैवास्मीति वासना ।

हरत्यविद्याविक्षेपान्, रोगानिव रसायनम् ॥ ૩૭ ॥

એવી રીતે નિરંતર અભ્યાસ કરેલી “ હું બ્રહ્મજ હું ” આવી વાસના અવિદ્યાના કાર્યરૂપ વિક્ષેપોને દૂર કરે છે, જેમ રસાયન રોગોને દૂર કરે છે તેમ.

જેમ રસાયન નાનાપ્રકારના રોગોને દૂર કરે છે, તેમ આગળ કહેલી રીતે અંતરાયરહિત અભ્યાસ કરેલી “ હું બ્રહ્મજ હું ” આવી દૃઢભાવના અવિદ્યાથી ઉપજતા ચિત્તના વિક્ષેપોને દૂર કરે છે. ૩૭

હવે આત્માની ભાવના કેવી રીતે કરવી તે કહે છે:—

विचिक्तदेश आसीनो, विरागो विजितेन्द्रियः ।

भावयेदेकमात्मानं, तमनन्तमनन्यधीः ॥ ૩૮ ॥

એકાંતદેશમાં બેઠેલ, રાગરહિત, ઇન્દ્રિયાનો જેણે સારી રીતે જય કરેલો છે એવો, આત્મભાવનામાં અનન્યબુદ્ધિવાળો તે એક અને અનંત આત્માની ભાવના કરે.

વિશેષ ઉપજનનારાં પ્રાણીઓથી રહિત દેશમાં, યોગ્ય આસન ઉપર પદાસનાદિ આસન કરીને બેઠેલો, શબ્દાદિ વિષયોમાં રાગવિનાનો, કર્મન્દ્રિયોનો અને જ્ઞાનેન્દ્રિયોનો જેણે અત્યંત જય કર્યો છે એવો, અને આત્મભાવના કરવામાં અડગ નિશ્ચયવાળો મુમુક્ષુ વેદાંતશાસ્ત્રમાં કહેલા એક અને દેશાદિ ત્રણ પ્રકારના પરિચ્છેદથી રહિત આત્માની આદ્યરૂપે ભાવના કરે. ૩૮

એજ અર્થને નીચેના શ્લોકથી દેહ કરે છે:—

આત્મન્યેવાસ્થિલં દૃશ્યં, પ્રવિલાપ્ય ધિયા સુધીઃ ।

ભાવયેદેકમાત્માનં, નિર્મલાકાશવત્સદા ॥ ૩૯ ॥

પવિત્ર બુદ્ધિવાળો બુદ્ધિવડે સર્વ દૃશ્યને આત્મામાંજ વિલીન કરીને નિર્મલ આકાશના જેવા એક આત્માની સર્વદા ભાવના કરે.

પવિત્ર અંતઃકરણવાળો મુમુક્ષુ પોતાની નિર્મલ બુદ્ધિવડે આકાશાદિ સર્વ ભૂતોને તથા સર્વ ભૌતિકપ્રપંચને પોતાના આત્મામાં અત્યંત લીન કરીને પવિત્ર આકાશજેવા એક આત્માનું સર્વદા ધ્યાન કરે છે. ૩૯

જાની કેવી રીતે રિયત થાય છે તે કહે છે:—

નામરૂપાદિકં સર્વં, વિહાય પરમાર્થવિત્ ।

પરિપૂર્ણચિદાનન્દસ્વરૂપેનાવતિષ્ઠતે ॥ ૪૦ ॥

નામ તથા રૂપાદિક સર્વનો સારી રીતે ત્યાગ કરીને

પરમાર્થને જાણનારો પુરુષ પરિપૂર્ણરૂપે, જ્ઞાનસ્વરૂપે અને આનંદસ્વરૂપે સ્થિત થાય છે.

યતદ્વતાદિ નામો, અમુક પ્રકારનાં રૂપો, વ્યાજણાદિ વર્ણો અને ધ્વજચર્યાદિ આશ્રમો આ સર્વ દશ્યનો બાધ કરીને અંતરાત્માથી અભિન્ન બ્રહ્મને જાણનાર શાંતી પુરુષ સર્વવ્યાપકરૂપે, ચેતનસ્વરૂપે અને પરમાનંદરૂપે સ્થિતિ કરે છે. ૪૦

સ્વયંપ્રકાશ આત્મા ત્રિપુટીવિના પોતાની મેળે અનુભવાય છે એમ કહે છે:—

જ્ઞાતજ્ઞાનદ્વેયમેદઃ, પરાત્મનિ ન વિદ્યતે ।

ચિદાનંદૈકરૂપત્વાદીપ્યતે સ્વયમેવ હિ ॥ ૪૧ ॥

જ્ઞાતા, જ્ઞાન અને જ્ઞેયનો ભેદ ‘પરમાત્મામાં’ નથી. તેના ચિદાનંદસ્વરૂપપણાથી તે પોતાની મેળેજ અનુભવાય છે.

જાણનારો, અંતઃકરણની વૃત્તિરૂપ જ્ઞાન, અને જાણવાના પદાર્થો એવો ભેદ અંતરાત્માથી અભિન્ન બ્રહ્મમાં નથી. આત્મા ચિદાનંદ-સ્વરૂપવાળોજ છે, તેથી તે પોતાની મેળેજ જ્ઞાતાદિ ત્રિપુટીવિના અનુભવાય છે. ૪૧

આત્માના ધ્યાનવડે થનારા ફલને કહે છે:—

एवमात्मारणौ ध्यानमयने सततं कृते ।

उदितावगतिज्वाला, सर्वाज्ञानेधनं दहेत् ॥ ४२ ॥

એવી- રીતે આત્મરૂપ અરણીમાં ધ્યાનરૂપ મથન નિરંતર કરવાથી ઉદય પામેલી જ્ઞાનરૂપી જ્વાલા સર્વ અજ્ઞાન-રૂપી ઇંધણને બાળી નાંખે છે.

શ્રુતિમાં કહેલી રીતે આત્મરૂપ અરણીમાં ઝાંતઃકરણની

એકાગ્ર કરવારૂપ મથન નિરંતર કર્યા કરવાથી ઉદય પામેલા આત્મ-
જ્ઞાનની ત્યાગી સર્વ અજ્ઞાનરૂપી લાકડાંએને બાળા નાંખે છે. ૪૨

બોધવડે અજ્ઞાન દૂર થવાથી આત્મા પ્રકાશે છે એમ દર્શાવે
આપીને સમજાવે છે:—

અરુણેનેવ યોધેન, પૂર્વે સંતમસિ હૃતે ।

તત આર્વિર્મયેદાત્મા, સ્વયમેવાંશુમાનિવ ॥ ૪૩ ॥

અરુણની પેઠે જ્ઞાનવડે પૂર્વે અજ્ઞાન દૂર થયે સતે પછી
સૂર્યની પેઠે આત્મા પોતાની મેળેજ આલિસાવ પામે છે.

જેમ પ્રાતઃકાલમાં અરુણનો ઉદય થવાથી પ્રથમ અંધકાર દૂર
થાય છે, અને પછી સૂર્યનો ઉદય થાય છે, તેમ અંતરાત્માથી અભિન્ન
બ્રહ્મના જ્ઞાનવડે પ્રથમ અજ્ઞાન દૂર થવાથી નિરાવરણ આત્મા પોતાની
મેળે પ્રકાશે છે. ૪૩

આત્મા નિલપ્રાપ્ત છતાં પણ તેની જ્ઞાનવડે પ્રાપ્તિ સમજે છે
એમ કહે છે:—

આત્મા તુ સતતં પ્રાપ્તોઽપ્યપ્રાપ્તવદવિદ્યયા ।

તન્નાશે પ્રાપ્તવદ્ભ્રાતિ, સ્વકંઠામરણં યથા ॥ ૪૪ ॥

આત્મા તો નિત્ય પ્રાપ્ત છે, પણ અવિદ્યાવડે અપ્રાપ્તના
જેવો જણાય છે. તેના નાશમાં પ્રાપ્તજેવો પ્રતીત થાય છે,
જેમ પોતાનું કંઠાભરણુ તેમ.

જેમ કાંઈ મનુષ્યને પોતાના મળામાં પહેરણું ધરેણું વિદ્યમાન-
પ્રાપ્ત-છતાં પણ ભ્રાંતિથી અપ્રાપ્તના જેવું જણાય છે, અને તે ભ્રાંતિનો
નાશ થવાથી તે ધરેણું પ્રાપ્ત થયાજેવું જણાય છે, તેમ પોતાનું
સ્વરૂપ હોવાથી આત્મા નિરાપ્રાપ્ત છે, પણ અજ્ઞાનવડે તે જ્ઞાન-

ખાતો નથી, તેથી અપ્રાપ્તના જેવો જણાય છે. એ અજ્ઞાનનો પોતાના પુરુષપ્રયત્નથી અને સદ્ગુરુની કૃપાથી નાશ થયે તે આત્મા પ્રાપ્તના જેવો જણાય છે. ૪૪

અહમ્માં આતિથી કદપાયેહું જીવપણું જીવના વાસ્તવિક સ્વરૂપના જ્ઞાનવડે દૂર થાય છે એમ કહે છે:—

સ્થાણૌ પુરુષવદ્ભ્રાંત્યા, કૃતા બ્રહ્મણિ જીવતા ।

જીવસ્ય તાત્ત્વિકે રૂપે, તસ્મિન્દ્રે નિવર્તતે ॥ ૪૫ ॥

હુંહામાં પુરુષની પેઠે ભ્રાંતિએ અહમ્માં જીવપણું કંઈ છે, જીવના તે વાસ્તવિક સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થવાથી તે જીવપણું દૂર થાય છે.

મંદ અંધકારમાં રહેલા ઝાઝના હુંહામાં જેમ આતિવડે પુરુષની કદપના થાય છે તેમ અજ્ઞાનવડે અહમ્માં જીવપણીની કદપના થઈ છે. તે જીવના વાસ્તવિક સ્વરૂપ અહમ્નો સાક્ષાત્કાર થયે સતે કર્તાભોક્તા-રૂપ જીવપણું દૂર થઈ જાય છે. ૪૫

યથાર્થજ્ઞાનના ઉદયથી અજ્ઞાન દૂર થાય છે એમ દર્શાવે આપીને સમજાવે છે:—

તત્ત્વસ્વરૂપાનુભવાદુત્પન્નં જ્ઞાનમંજસા ।

અહં મમેતિ ચાજ્ઞાનં, વાધતે દિગ્બ્રમાદિવત્ ॥ ૪૬ ॥

દિગ્બ્રમાદિની પેઠે તત્ત્વસ્વરૂપના અનુભવથી ઉત્પન્ન થયેલું યથાર્થજ્ઞાન હું અને મારું આવા અજ્ઞાનનો બાધ કરે છે.

જેમ રાત્રિમાં ચંચેલી દિશાની ભ્રાંતિ સૂર્યનો ઉદય થવાથી દૂર થાય છે, અને રજ્જુમાં પ્રતીત થતો સર્પ દીવાના પ્રકાશથી દૂર થાય છે, તેમ અહમ્થી અભિન્ન આત્મસ્વરૂપના અનુભવથી ઉત્પન્ન થયેલું

યથાર્થ જ્ઞાન હું અને મારું આવા અજ્ઞાનને દૂર કરે છે. ૪૬

હવે જ્ઞાનીની દષ્ટિ કેવી હોય છે તે નીચેના બે શ્લોકોએ કહે છે:—

સમ્યગ્વિજ્ઞાનવાન્ યોગી, સ્વાત્મન્યેવાસ્થિલં સ્થિતમ્ ।

एकं च सर्वमात्मानमीक्षते ज्ञानचक्षुषा ॥ ४७ ॥

યથાર્થવિજ્ઞાનવાળો યોગી સમગ્રને જ્ઞાનદષ્ટિવડે સ્વાત્મા-
માંજ રહેલું જુએ છે, અને સર્વને એક આત્મરૂપે જુએ છે.

બ્રહ્મથી આત્માના અભેદજ્ઞાનના યથાર્થ અનુભવવાળો યોગી
પોતાની જ્ઞાનદષ્ટિવડે આ સમગ્ર જગતને પોતાના આત્મામાં કલ્પિત-
રૂપે રહેલું જુએ છે, અને પોતાની જ્ઞાનદષ્ટિવડે આ સર્વ કલ્પિત
જગતને પોતાના એક આત્મરૂપે જુએ છે. ૪૭

आत्मैवेदं जगत्सर्वमात्मनोऽन्यत्र विद्यते ।

मृदो यद्वद्घटादीनि, स्वात्मानं सर्वमीक्षते ॥ ४८ ॥

આ સર્વ જગત્ આત્માજ છે, આત્માથી ભિન્ન નથી,
જેમ ઘડાદિ માટીથી ભિન્ન નથી તેમ. આવી રીતે સર્વ
જગતને પોતાના આત્મરૂપે જુએ છે.

જેમ ઘડો, કુંડો, કાડિયાં ઇલાદિ માટીનાં કાર્યો વિવર્તકારણરૂપ
માટીથી ભિન્ન નથી તેમ આ સર્વ નામરૂપાત્મક જગત્ વિવર્તકારણ-
રૂપ આત્માથી ભિન્ન નથી, પણ આત્મસ્વરૂપજ છે. આવી રીતે જ્ઞાની
નામરૂપાત્મક સર્વ જગતને પોતાના આત્મસ્વરૂપે જુએ છે. ૪૮

હવે જીવ-મુક્તાપુરુષના સ્વરૂપને નીચેના ચાર શ્લોકોએ કહે છે:—

जीवमुक्तस्तु तद्विद्वान्पूर्वोपाधिगुणांस्त्यजेत् ।

सच्चिदानंदरूपत्वाद्भवेद्भ्रमरकीटवत् ॥ ४९ ॥

તેને બાણુનાર જીવન્મુક્ત તો પૂર્વકલ્પિત ઉપાધિના ગુણોને ત્યજે છે, અને સન્નિવેદનંદરૂપપણાથી ભ્રમરકીટવત સન્નિવેદનંદરૂપ થાય છે.

: આત્મતત્ત્વને બાણુનાર જીવન્મુક્તપુરુષ તો તત્ત્વજ્ઞાનની પૂર્વે અનાદિ અવિદ્યાએ કલ્પેલી શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન અને ભુદિરૂપ ઉપાધિઓનો અને તેમના-ધર્મોનો વિવેકવડે ત્યાગ કરે છે, અને પોતાના સન્નિવેદનંદરૂપપણાથી સાક્ષાત્ બ્રહ્મરૂપજ થાય છે. જેમ કીડા પોતાને ડંખ મારનાર ભ્રમરીના ધ્યાનથી ભ્રમરીરૂપ થઈ જાય તેમ મુમુક્ષુ બ્રહ્મના ધ્યાનથી દેહાદિનો બાધ કરીને પોતાના બ્રહ્મસ્વરૂપે સ્થિત થાય છે. આવી સ્થિતિને પામેલો પુરુષ જીવન્મુક્ત કહેવાય છે. ૪૯

તીર્ત્વા મોહાર્ણવં હત્વા, રાગદ્વેષાદિરાક્ષસાન્ ।

યોગી શાંતિસમાયુક્તો, હ્યાત્મારામો વિરાજતે ॥ ૫૦ ॥

મોહરૂપી સમુદ્રને તરીને અને રાગદ્વેષાદિ રાક્ષસોને હણીને શાંતિથી યુક્ત થયેલા આત્મારામ યોગી શોભે છે.

આ શ્લોકમાં જીવન્મુક્તનું શ્રીરામચંદ્રજીએ વર્ણન કર્યું છે. મહામોહરૂપ સાગરને તરીને, અને રાગદ્વેષાદિરૂપ રાવણાદિ રાક્ષસોને મારીને, શાંતિરૂપ સીતાથી યુક્ત થયેલા આત્માને વિષે આરામ પામેલા યોગિરૂપ રામચંદ્રજી સ્વસ્વરૂપમાં શોભે છે. ૫૦

વાહ્યાનિત્યસુખાસક્તિ, હિત્વાડઽઽત્મસુખનિવૃત્તઃ ।

ઘટસ્થદીપવત્સ્વસ્થઃ, સ્વાંતરેવ પ્રકાશતે ॥ ૫૧ ॥

બહારનાં અનિત્ય સુખોની આસક્તિનો ત્યાગ કરીને આત્માના સુખથી આનંદિત થયેલો ને સ્વસ્થ થયેલો પુરુષ પોતાના અંતઃકરણમાંજ પ્રકાશે છે. ઘડામાં રહેલા દીવાની ધેડ.

ચક્ષુરાદિ ઇન્દ્રિયોવડે અનુભવાતાં બહારનાં અનિશ્ચ મુખોની આસક્તિનો વિવેકવડે ત્યાગ કરીને પોતાના આત્મસુખના અનુભવથી આનંદિત થયેલ અને પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિત થયેલ જીવન્મુક્ત અંતઃકરણમાં પોતાના જ્ઞાનસ્વભાવવડે પ્રકાશે છે. જેમ ધામાં રહેલો દીવો પ્રકાશે છે તેમ. ૫૧

उपाधिस्योऽपि तद्धर्मैर्न लिप्तो ज्योमवन्मुनिः ।

सर्वबिन्मूकवत्तिष्ठेन्नासक्तो वायुवचरेत् ॥ ५२ ॥

ઉપાધિમાં રહ્યો છતાં પણ મુનિ આકાશની થેઠે તેના ધર્મોવડે લેપાતા નથી, સર્વેષ છતાં મુંગાની થેઠે રહે છે, અને આસક્તિ પામતા નથી. ને વાયુની થેઠે વિચરે છે.

દેહાદિ ઉપાધિમાં સાક્ષીપણાવડે સ્થિત છતાં પણ તેના સુખ-દુઃખાદિ ધર્મોવડે તત્ત્વવેત્તા પુરુષ સંબંધ પામતા નથી. જેમ આકાશ ધૂળ તથા ધૂમાડા આદિની સાથે સંબંધ પામતું નથી તેમ તેઓ ઉપાધિના ધર્મોની સાથે સંબંધ પામતા નથી. સર્વેષ બ્રહ્મને બળ્યતા છતાં પણ લોકૈવણ્યથી રહિત હોવાથી મુંગાના જેવા રહે છે. પ્રારબ્ધે પ્રાપ્ત કરેલા વિષયોમાં આસક્તિરહિત થઈને વાયુ જેમ સુગંધવાળા સ્થલમાં આસક્તિ-રહિત થઈને વિચરે છે તેમ તેઓ ધૃતિવાહિપર વિચરે છે. ૫૨

હવે જીવન્મુક્તને પ્રાપ્ત થનારી વિરેહમુક્તિને કહે છે:—

उपाधिविलयाद्विष्णौ, निर्विशेषं विशेषमुनिः ।

जले जलं त्रियद्वयोऽत्रि, तेजस्तेजसि वा यथा ॥ ५३ ॥

જેમ જલમાં જલ, આકાશમાં આકાશ અને તેજમાં તેજ પ્રવેશ કરે છે તેમ ઉપાધિના વિલયથી વિશેષરહિત થઈને જીવન્મુક્ત બ્રહ્મમાં પ્રવેશ કરે છે

જેની રીતે નદીનું જલ સમુદ્રના જલમાં અભેદભાવે પ્રવેશ કરે છે, અથવા ઘટાદિમાં રહેલો આકાર ઘટાદિ ઉપાધિનો ત્યાગ કરીને મહાકારમાં અભેદભાવે પ્રવેશ કરે છે, અથવા દીપાદિનું વિશેષ તેજ મહાતેજમાં અભેદભાવે પ્રવેશ કરે છે, તેવી રીતે પોતાના પ્રારમ્ભ-કર્મની સમાપ્તિ થયે જીવ-મુક્તપુરુષ પોતાના દેહાદિરૂપ ઉપાધિનો નાશ ચવાથી નામરૂપાદિ વિશેષથી રહિત થઇ પરબ્રહ્મમાં અભેદભાવે પ્રવેશ કરે છે. ૫૩

વિદેહમુક્તિમાં જીવ-મુક્તપુરુષ જે બ્રહ્મમાં અભેદભાવે પ્રવેશ કરે છે તે બ્રહ્મસ્વરૂપનું નિરૂપણ નીચેના આઠ શ્લોકોવડે કરે છે:—

યલાભાન્નાપરો લાભો, યત્સુખાન્નાપરં સુખં ।

યજ્ઞાનાન્નાપરં જ્ઞાનં, તદ્વ્રહ્મેત્યવધારયેત્ ॥ ૫૪ ॥

જે લાભથી બીજો લાભ નથી, જે સુખથી બીજું સુખ નથી, જે જ્ઞાનથી બીજું જ્ઞાન નથી તે બ્રહ્મ છે એમ નક્કી કરે.

બ્રહ્મની પ્રાપ્તિમાં સર્વ લાભોનો અંતર્ભાવ ચવાથી બ્રહ્મના લાભથી એક બીજો કોઈ લાભ નથી, બ્રહ્માન્દમાં સર્વ હૃદાન્દોનો સમાવેશ થઈ જવાથી બ્રહ્માન્દથી એક બીજો કોઈ આનંદ નથી, અને બ્રહ્મનું જ્ઞાન મોક્ષરૂપ પરમપુરુષાર્થનું કારણ હોવાથી બ્રહ્મજ્ઞાનથી બિન્ન બીજું કોઈ શ્રેષ્ઠ જ્ઞાન નથી. એવી રીતે જે પરમલાભરૂપ, પરમાન્દરૂપ અને પરમજ્ઞાનરૂપ છે તે બ્રહ્મ છે એમ મુમુક્ષુ નક્કી કરે. ૫૪

યદ્દૃષ્ટ્વા નાપરં દૃશ્યં, યદ્ભૂત્વા ન પુનર્ભવઃ ।

યજ્ઞાત્વા નાપરં જ્ઞેયં, તદ્વ્રહ્મેત્યવધારયેત્ ॥ ૫૫ ॥

જેને જોઈને બીજું જોવાયોગ્ય રહેતું નથી, જે રૂપ થઈને પુનર્જન્મ થતો નથી, જેને જાણીને બીજું જાણવાયોગ્ય

રહેતું નથી તે બ્રહ્મ છે એમ નક્કી કરે.

જેનો અપરોક્ષાનુભવ કર્યા પછી ખીજી કોઈ વસ્તુ જાણવાયોગ બાકી રહેતી નથી, કેમકે અધિષ્ઠાનના અપરોક્ષાનુભવથી તેમાં ક્ષતિત સર્વ વસ્તુઓનો અપરોક્ષાનુભવ ચર્ચ જાય છે; જેની સાથે એકરૂપ થઈ જવાથી આ સંસારમાં પ્રુનઃ જન્મ લેવો પડતો નથી; તથા જે જાણવાથી ખીજું જાણવાયોગ બાકી રહેતું નથી તે બ્રહ્મ છે એમ મુશ્કેલ નક્કી કરે. ૫૫

તિર્યગ્વર્ત્તમયઃ પૂર્ણ, સચ્ચિદાનંદમદ્વયમ્ !

અનન્તં નિત્યમેકં ચત્તદ્વબ્રહ્મેત્યવધારયેત્ ॥ ૫૬ ॥

જે કાળી બાણુ, જમણી બાણુ ઉપર ને નીચે પૂર્ણ છે; તથા સદ્રૂપ, ચિદ્રૂપ, આનંદરૂપ, અદ્વયરૂપ, અનન્ત, નિત્ય ને એક છે તે બ્રહ્મ છે એમ નક્કી કરે.

જે પૂર્વાદિ ચારે દિશાઓમાં, ઇશાનાદિ ચારે ખૂણાઓમાં તથા ઉપર અને નીચે પરિપૂર્ણ છે, જે અનાદિ છે, જે જ્ઞાનસ્વભાવયુક્ત છે, જે આનંદરૂપ છે, જે સમગ્રીવાદિ બેદથી રહિત છે, જે રેશ, કાલ અને વસ્તુના પરિચેદથી રહિત છે, જે અવિનાશી છે ને જે એક છે તે બ્રહ્મ છે એમ વિવેકી નક્કી કરે. ૫૬

અત્તદ્વચાતૃત્તિરૂપેણ, વેદાંતૈર્લક્ષ્યતેઽવ્યયમ્ ।

અર્ચાનંદમેકં ચત્તદ્વબ્રહ્મેત્યવધારયેત્ ॥ ૫૭ ॥

વેદાંતોવડે અતત્તની વ્યાપૃત્તિરૂપે જે અવ્યય અખંડાનંદ અને એક લક્ષ્ય કરાય છે તે બ્રહ્મ છે એમ નક્કી કરે.

“ નેતિ નેતિ ॥ ” (આ બ્રહ્મ નહિ, આ બ્રહ્મ નહિ, ઇશાદિ શ્રુતિઓવડે બ્રહ્મથી ભિન્ન સર્વ જડ વસ્તુઓનો નિષેધ કરી

જે અવિકારી, અખંડાનંદરૂપ ને એકતત્ત્વનો નિષેધના અવધિપણાવડે
બોધ કરાય છે તે બ્રહ્મ છે એમ વિવેકી પુરુષ નક્કી કરે. ૫૭

અસ્વંદાનંદરૂપસ્ય, તસ્યાનંદલવાશ્રિતાઃ ।

ब्रह्माद्यास्तारतम्येन, भवंत्यानंदिनोऽखिलाः ॥ ५८ ॥

તે અખંડાનંદરૂપના આનંદના લેશનો આશ્રય કરીને
રહેલા બ્રહ્મા આદિ સર્વ ન્યૂનાધિકપણાવડે આનંદિત થાય છે.

તે અખંડાનંદરૂપ બ્રહ્મના આનંદના લેશનો આશ્રય કરીને બ્રહ્માથી
માંડીને ચક્રવર્તી રાગભુધી સર્વ આનંદયુક્ત પુરુષો ન્યૂનાધિકપણાવડે
આનંદી થાય છે. બ્રહ્માથી સો સોગણો ન્યૂન આનંદ ક્રમપૂર્વક ચક્રવર્તી
અપર્યંત તૈત્તિરીયશ્રુતિમાં જણાવ્યો છે. ચક્રવર્તી રાગભુધી માંડીને
જ્ઞાનભુધીનો જે આનંદ છે તે આનંદ બ્રહ્માનંદરૂપ મહાસાગરના એક
પાણી છે. ૫૮

तद्युक्तमखिलं वस्तु, व्यवहारस्तदन्वितः ।

तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म, क्षीरे सर्पिरिवाखिले ॥ ५९ ॥

સર્વ વસ્તુ તેથી યુક્ત છે, અને વ્યવહાર તેથી યુક્ત છે,
તેથી સર્વવ્યાપક બ્રહ્મ સમગ્ર દૂધમાં ધીની પેઠે રહ્યું છે.

આ વિશ્વમાંની ઘટપટાદિ સર્વ વસ્તુઓ અસ્તિ, ભાતિ અને
પ્રેય, અથવા સત્. ચિત્ અને આનંદરૂપ બ્રહ્મવડે યુક્ત છે; તથા
પૂર્વ પ્રકારનો વ્યવહાર પણ સમ્યક્જ્ઞાનંદરૂપ બ્રહ્મથી યુક્ત છે; તેથી
પૂર્વવ્યાપક બ્રહ્મ સમગ્ર દૂધમાં ધીની પેઠે વસ્તુઓમાં અને વ્યવહારમાં
યાપીને રહ્યું છે. ૫૯

૧ અહીં કોઈ પ્રવર્તમાં ચિદન્વિતઃ (બ્રહ્મથી યુક્ત) એવો પાઠ છે.

અનપ્વસ્થૂલમહસ્વમદીર્ઘમજમવ્યયમ્ ।

અરૂપગુણવર્ણાલિયં, તદ્વદ્વદ્વેત્યવધારયેત્ ॥ ૬૦ ॥

જે અણુથી વિપરીત, સ્થૂલથી વિપરીત દૂસ્વથી ભિન્ન, દીર્ઘથી ભિન્ન, જન્મરહિત, અવિનાશી અને રૂપ, ગુણ, રંગ અને નામની રહિત છે તે બ્રહ્મ છે એમ નક્કી કરે.

જે વસ્તુ અણુથી ભિન્ન છે, જે વસ્તુ સ્થૂલથી ભિન્ન છે, જે વસ્તુ દૂસ્વથી ભિન્ન છે, જે વસ્તુ દીર્ઘથી ભિન્ન છે, જે વસ્તુ જન્મ-રહિત તથા નાશરહિત છે, અને જે વસ્તુ રૂપ, ગુણ, રંગ અને નામથી ભિન્ન છે તે વસ્તુ બ્રહ્મ છે એમ વિવેકી નક્કી કરે. ૬૦

યદ્વાસા માસ્યતેઽર્કાદિર્માસ્યૈર્યત્તુ ન માસ્યતે

યેન સર્વમિદં માતિ, તદ્વદ્વદ્વેત્યવધારયેત્ ॥ ૬૧ ॥

જેના પ્રકાશવડે સૂર્યાદિ ભાસે છે, અને પ્રકાશ પામવા- યોગ્ય પદાર્થોવડે જે ભાસતું નથી, તે જેવડે આ સર્વ પ્રતીત થાય છે તે બ્રહ્મ છે એમ નક્કી કરે.

જેના ચેતનરૂપ પ્રકાશવડે સૂર્યચંદ્રાદિ પ્રકાશે છે, પણ ચેતનરૂપ પ્રકાશ પામનાર સૂર્યચંદ્રાદિવડે જે પ્રકાશતું નથી; અને જેવડે આ સર્વ જગત્ પ્રતીત થાય છે તે બ્રહ્મ છે એમ વિવેકી નક્કી કરે. ૬૧

બ્રહ્મ આ સર્વ જગત્ને પ્રકાશે છે એમ કહે છે:—

સ્વયમંતર્વદિર્વ્યાપ્ય, માસ્યન્નચ્છિલં જગત્ ।

બ્રહ્મ પ્રકાશતે વદિષત્તાયસર્પિઙ્ગવત્ ॥ ૬૨ ॥

જેમ અગ્નિવડે સારી રીતે તથાવેલા લોહના ગાળામાં આવેલો અગ્નિ તેની અંતર તથા બહાર વ્યાપીને તેને દેખાડે

છતો પ્રકાશે છે તેમ બ્રહ્મ સર્વ જગતની અંતર તથા બહાર વ્યાપીને તેને પ્રકાશતું છતું પોતે પ્રકાશે છે.

જેમ અગ્નિમાં નાંખીને સારી રીતે તપાવેલા લોઢાના ગોળામાં આવેલો અગ્નિ તે ગોળાને પ્રકાશતો છતો પોતે પ્રકાશે છે તેમ બ્રહ્મ આ સર્વ જગતની અંતર અને બહાર વ્યાપીને તેને પ્રકાશતું છતું પોતે પણ પ્રકાશે છે ૬૨

હવે બ્રહ્મથી ભિન્ન સર્વ મિથ્યા છે એમ કહે છે:—

જગદ્વિલક્ષણં બ્રહ્મ, બ્રહ્મણોઽન્યન્ન કિંચન ।

બ્રહ્માન્યદ્ભ્રાતિ ચેન્મિથ્યા, યથા મરુમરીચિકા ॥ ૬૩ ॥

બ્રહ્મ જગત્થી વિલક્ષણ છે, બ્રહ્મથી ભિન્ન કંઈ પણ નથી, જે બ્રહ્મથી અન્ય પ્રતીત થાય છે તે તે મૃગજલના જેવું મિથ્યા છે.

સમ્યક્દાનંદરૂપ બ્રહ્મ અસત્, જડ અને દુઃખરૂપ જગત્થી વિલક્ષણ-ખીળ સ્વરૂપવાળું-છે, અહીં બ્રહ્મથી ભિન્ન કંઈ પણ વસ્તુ નથી, જે બ્રહ્મથી ભિન્ન કંઈ પણ વસ્તુ પ્રતીત થતી હોય તે તે સૂર્યના કિરણમાં પ્રતીત થતા મૃગજલના જેવી મિથ્યા છે એમ બોલ્યું. ૬૩

દૃશ્યતે શ્રૂયતે યદ્વદ્બ્રહ્મણોઽન્યન્ન તદ્ભવેત્ ।

તત્ત્વજ્ઞાનાચ્ચ તદ્બ્રહ્મ, સચ્ચિદાનંદમહાયમ્ ॥ ૬૪ ॥

બ્રહ્મથી ભિન્ન જે જે દેખાય છે, તથા સંભળાય છે, તે નથી. તત્ત્વજ્ઞાનથી તે સમ્યક્દાનંદ ને અદ્વય બ્રહ્મ છે.

અહીં અજ્ઞાનકાલમાં બ્રહ્મથી ભિન્ન જે જે વસ્તુ નેત્રવડે દેખાય છે, અને કાનવડે સંભળાય છે, તે તે વસ્તુ તે રૂપે સત્ય નથી. તત્ત્વ-

જ્ઞાનથી જોઈએ તો તે સર્વ સમ્યક્જ્ઞાન ને અદ્વય બ્રહ્મરૂપ જ છે. ૬૪

મર્ત્યઆપક સમ્યક્જ્ઞાન બ્રહ્મને અનુભવવા કોણુ સમર્થ થાય છે, અને કોણુ સમર્થ નથી થતા, તે જણાવે છે:—

સવગં સચ્ચિદાત્માનં, જ્ઞાનચક્ષુર્નિરીક્ષતે ।

અજ્ઞાનચક્ષુર્નક્ષેત, માસ્વંતં માનુમંધવત્ ॥ ૬૫ ॥

જ્ઞાનરૂપ નેત્રવાળા સર્વ વ્યાપક, સદ્રૂપ અને ચિદ્રૂપ આત્માને જુએ છે, ને અજ્ઞાનરૂપ નેત્રવાળા તેને જોઈ શકતા નથી, જેમ પ્રકાશતા સૂર્યને આંધળા તેમ.

જેમ પ્રકાશી રહેવા સૂર્યને નેત્રવાળો પુરુષ જોઈ શકે છે, પણ આંધળો પુરુષ જોઈ શકતો નથી, તેમ સર્વવ્યાપક, સદ્રૂપ અને ચેતનરૂપ આત્માને બ્રહ્મજ્ઞાનરૂપ નેત્રવાળો પુરુષ જોઈ શકે છે, પણ અજ્ઞાનરૂપે જે ઈ દષ્ટિ આચ્છાદિત થઈ છે તે પુરુષ તેને જોઈ શકતો નથી ૬૫

જીવ ક્યારે પોતાના વાસ્તવિક સ્વરૂપે પ્રકાશી છે તે જણાવે છે:—

શ્રવણાદિભિરુદ્દીપ્તજ્ઞાનાગ્નિપરિતાપિતઃ ।

જીવઃ સર્વમલાન્મુક્તઃ, સ્વર્ણવદ્દ્યોતતે સ્વયમ્ ॥ ૬૬ ॥

શ્રવણથી ઉદ્દીપન કરેલા જ્ઞાનાગ્નિવડે સારી પેઠે તપાવેલો જીવ સર્વ મેલોથી માફળા થયેલા સોનાની પેઠે પોતે પ્રકાશી છે.

શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યામનવડે જાગ્રત કરેલા બ્રહ્માનુભવરૂપ જ્ઞાનાગ્નિવડે સારી રીતે શુદ્ધ કરેલો જીવ અવિદ્યાદિ સર્વ મેલોનો ત્યાગ કરીને પોતાના સમ્યક્જ્ઞાનસ્વરૂપે પ્રકાશી છે. જેમ અગ્નિવડે

આજેહું સોનું પોતામાં રહેલા સર્વ મલોથી મોક્ષું. યદ્ય પ્રકાશે છે તેમ. ૬૬

એ આત્મા ક્યાં પ્રકટ થઈને શું કરે છે તે જણાવે છે:—

હૃદાકાંશોદિતો હ્યાત્મા, વોધમાનુસ્તમોઽપહૃત્ ।

સર્વવ્યાપી સર્વધારી, માતિ સર્વે પ્રકાશતે ॥ ૬૭ ॥

હૃદયાકાશમાં ઉદિત થયેલ આત્માના જ્ઞાનરૂપી સૂર્ય અજ્ઞાનરૂપ અંધકારને દૂર કરે છે, પોતે પ્રકાશે છે, અને સર્વને પ્રકાશે છે, તે સર્વવ્યાપક ને સર્વને ધારણ કરનાર છે.

વિવેકીના હૃદયરૂપ આકાશમાં ઉદય પામેલો આત્માના જ્ઞાનરૂપ સૂર્ય તેના હૃદયમાં રહેલા અજ્ઞાનરૂપ અંધકારને દૂર કરે છે, પોતે પ્રકાશે છે, અને અન્ય સર્વનો પ્રકાશ કરે છે. હૃદયમાં રહ્યા છતાં પણ તે પરિચિન્ન નથી, કિંતુ સર્વવ્યાપક ને સર્વને ધારણ કરનાર છે. ૬૭

આત્મરૂપી તીર્થ મુમુક્ષુને સેવવાયોગ્ય છે એમ કહે છે:—

દિગ્દેશકાલાવનપેક્ષસર્વગ, શીતાદિહૃદિત્યસુખં નિરંજનમ્ ।

યઃ સ્વાત્મતીર્થં મજતે વિનિક્રિયઃ, સ સર્વચિત્સર્વગતોઽમૃતો ભવેત્ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छंकराचार्यविरचितः
श्रीआत्मबोधः संपूर्णः ॥ ८ ॥

જે અત્યંત અક્રિય પુરુષ દિશા, દેશ અને કાલાદિની અપેક્ષાવિનાશ, સર્વવ્યાપક, શીતલતા આદિને દૂર કરનારું, નિત્ય-સુખરૂપ ને અવિદ્યારૂપ મલથી રહિત પોતાના આત્મરૂપ તીર્થને ચિત્તની એકાગ્રતાવડે સેવે છે તે પુરુષ સર્વજ્ઞ, સર્વવ્યાપક અને અવિનાશી થાય છે.

જે શરીર, ઇન્દ્રિયા અને અંતઃકરણની ક્રિયાના અભિમાનથી

રહિત પુરુષ બીજને તીર્થોની ચેઠે દિશા, દેશ અને કાલ આદિની અપેક્ષા નહિ રાખનારું હોવાથી સર્વઆપક, ચીત અને ઉષ્ણાદિરૂપ દ્વંદ્વરૂપી દુઃખોનો નાશ કરનારું, નિત્ય આનંદરૂપ, ને માયા તથા તેના કાર્યરૂપ મલ્લથી રહિત પોતાના આત્મરૂપ તીર્થને ચિત્તની એકાગ્રતાએ સેવે છે તે સર્વરૂપ બ્રહ્મને જાણનારો, સર્વઆપક અને મુક્ત થાય છે. આત્મરૂપી તીર્થ સર્વ તીર્થના કરતાં શ્રેષ્ઠ છે, માટે મોક્ષને ઇચ્છનાર પુરુષે તીર્થજ આદરપૂર્વક સેવવાયોગ્ય છે. ૬૮

એ પ્રમાણે બ્રહ્મવિદ્યાવાળા પરમહંસો ને પરિવ્રાજકોના આચાર્ય શ્રીશંકરાચાર્યજીએ રચેલા શ્રીઆત્મબોધનામના શ્રંથરૂપ આઠમા રત્નની શ્રીનાથશર્મપ્રણીત ભાવાર્થદીપિકા નામની ગુજરાતીભાષાની ટીકા પૂરી થઈ. ૮

॥ ૐ ॥

॥ ૧ શ્રીતત્ત્વબોધ ॥

ભાવાર્થદીપિકાટીકાસહિત

મંગલાચરણ ને ટીકાની પ્રતિજ્ઞા

દોહરો

બ્રહ્મ-ર્ષિશત્રું ધ્યાન ધરી, વંદી સદ્ગુરુ-પાદ

તત્ત્વબોધની આ ટીકા, ગુર્જરગિરા લખાવ. ૧

મંદુક્યુદ્ધિવાળા મુમુક્ષુઓને તત્ત્વરૂપ આત્માનો બોધ થવામાં આચાર્યસંગવાને આ તત્ત્વબોધનામનો નાનો પ્રકરણગ્રંથ રચ્યો છે.

આમાં મુમુક્ષુઓને બહુ ઉપયોગી થઇ પડે એવા વિષયો સહેલી સંસ્કૃતભાષામાં, લખ્યા છે. શિષ્ટાચારને અનુસરીને આ ગ્રંથની નિર્વિદ્ધે સમાપ્તિ થવા. આ ગ્રંથનો પ્રારંભ કરતાપહેલા તેઓશ્રી પોતાના શ્રીસદ્ગુરુને નમસ્કાર કરવારૂપ મંગલાચરણ કરી પછી તત્ત્વબોધનામનો ગ્રંથ રચવાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે:—

વાસુદેવેન્દ્રયોગીન્દ્રં, નત્વા જ્ઞાનપદં ગુરુમ્ ।

મુમુક્ષુણાં હિતાર્થાય, તત્ત્વવોધોઽભિધીયતે ॥ ૧ ॥

જ્ઞાન આપનારા વાસુદેવેન્દ્રયોગીન્દ્ર ગુરુને નમસ્કાર કરીને મુમુક્ષુઓના હિતને માટે તત્ત્વબોધ કહેવાય છે.

મને અંતરાત્માથી અભિન્ન બ્રહ્મસ્વરૂપનો ઉપદેશ કરનારા વાસુદેવથી (સર્વમાં રહેલા બ્રહ્મથી) અભિન્ન ઇન્દ્રિય (અત્યંતતત્ત્વરૂપ-અંતરાત્મરૂપ) ને યોગીઓમાં શ્રેષ્ઠ શ્રીગોવિંદગુરુને બહુમાન ને પરમ-પ્રીતિથી પ્રણામ કરીને મંદળુદ્ધિવાળા સર્વ મુમુક્ષુઓનાં કલ્યાણને માટે આ તત્ત્વબોધનામનો લઘુ પ્રકરણગ્રંથ તેમના આરબ્ધથી વેગ પામેલી અંતઃકરણની વૃત્તિવડે પ્રતિપાદન કગય છે. ૧

હવે તત્ત્વના વિવેકનો પ્રકાર કહેવાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે:—

સાધનેચતુષ્ટયસંપન્નાધિકારિણાં મોક્ષસાધનભૂતં તત્ત્વવિવેક-
પ્રકારં વક્ષ્યામઃ ॥

આર સાધનથી સંપન્ન અધિકારીઓના મોક્ષના સાધનભૂત તત્ત્વવિવેકનો પ્રકાર કહીએ છીએ.

આર સાધનથી સંપન્ન-વિવેક, વૈરાગ્ય, શમાદિ છ સંપત્તિ ને મુમુક્ષુના જેમનું વર્ણન હવે પછી ચલાવું છે તે આર સાધનોથી યુક્ત-તત્ત્વવિવેકનો—આત્મરૂપ નિત્ય વસ્તુના વિવેકનો.

હવે આર સાધનોનાં નામો કહે છે:—

સાધનચતુષ્ટયં કિમ્ ? નિત્યાનિત્યવસ્તુવિવેકઃ । इहा-
मुत्रार्थफलभोगविरागः । शमादिषट्संपत्तिर्मुमुक्षुत्वं चेति ॥

આર સાધન કયાં ? નિત્ય અને અનિત્ય વસ્તુનો વિવેક, અહીંના ને પરલોકના પદાર્થોરૂપ કર્મોના ફલોના ભોગમાં શાગરહિતપણું, શમાદિ છ સંપત્તિ ને મુમુક્ષુતા. ધતિ.

નિત્યાનિત્યવસ્તુવિવેકઃ કઃ ? નિત્યવસ્ત્વેકં ब्रह्म तद्व्यति-
रिक्तं सर्वमनित्यम् । अयमेव नित्यानित्यवस्तुविवेकः ॥

નિત્ય ને અનિત્ય વસ્તુનો વિવેક કયા ? નિત્ય વસ્તુ એક બ્રહ્મ છે, ને તેનાથી ભિન્ન સર્વ અનિત્ય છે, આજ નિત્ય ને અનિત્ય વસ્તુનો વિવેક છે

विरागः कः ? इहस्वर्गभोगेषु इच्छाराहित्यम् ॥

વિરાગ કયા ? આ લોકના ને સ્વર્ગના ભોગોમાં ઇચ્છાર્તુ રહિતપણું.

शमादिसाधनसंपत्तिः का ? शमो दमो उपरमस्ति-
तिक्षा अद्धा समाधानं चेति ॥

શમાદિ સાધનસંપત્તિ કય ? શમ, દમ, ઉપરતિ, તિતિક્ષા, અદ્ધા ને સમાધાન. ધતિ.

शमः कः ? मनोनिग्रहः ॥ दमः कः ? चक्षुरादिबाह्येन्द्रिय-
निग्रहः ॥ उपरमः कः ? स्वधर्मानुष्ठानमेव ॥ तितिक्षा का ?

શીતોષ્ણસુખદુઃસ્વાદિસહિષ્ણુત્વમ્ ॥ શ્રદ્ધા કીદૃશી ? ગુરુવેદાંત-
વાક્યાદિપુ વિશ્વાસઃ શ્રદ્ધા ॥ સમાધાન કિમ્ ॥ ચિત્તૈકાગ્રતા

શમ કયો ? મનનો નિગ્રહ. દમ કયો ? નેત્રાદિ બહારની
ઇન્દ્રિયોના નિગ્રહઃ ઉપરમ કયો ? પાતાના ધર્મતું અનુધાનજ-
તિતિશ્ચ કય ? ટાક, તડકો, મુખ ને દુઃખાદિમાં સહનશીલપણું.
શ્રદ્ધા કેવી ? સદ્ગુરુ તથા વેદાંતનાં વાક્યાદિમાં વિશ્વાસ-
સમાધાન શું ? અંતઃકરણની એકાગ્રતા.

વાક્યાદિમાં-વાક્ય તથા સાન એ સર્વમાં.

મુમુક્ષુત્વં કિમ્ ? મોક્ષો મે ભૂયાદિતીચ્છા ॥

મુમુક્ષુપણું શું ? મારો મોક્ષ થાઓ એવી ઇચ્છા.

एतत्साधनचतुष्टयम् । ततस्तत्त्वविवेकस्याधिकारिणो भवं-
ति तत्त्वविवेकः कः ? आत्मा सत्यस्त्वदन्यत् सर्वं मिथ्येति ॥

આં આર સાધનો છે. પછી તત્ત્વવિવેકના અધિકારીઓ
થાય છે. તત્ત્વવિવેક કયો ? આત્મા સત્ય છે, ને તેનાથી
લિપ્ત સર્વ મિથ્યા છે તે. ઇતિ.

आत्मा कः ? स्थूलमूक्ष्मकारणशरीराद्व्यतिरिक्तः पंच-
कोशातीतः सन् अवस्थात्रयसाक्षी सच्चिदानंदस्वरूपः सन्
यस्तिष्ठति स आत्मा ॥

આત્મા કયો ? સ્થૂલશરીર, સૂક્ષ્મશરીર ને કારણશરીરથી
લિપ્ત; પાંચ કોશોથી પર હોઇ ત્રણ અવસ્થાઓનો સાક્ષી;
અને સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપના હોઇ જે રહે છે તે આત્મા.

તજ્જનિતવાસનયા નિદ્રાસમયે યઃ પ્રપંચઃ પ્રતીયતે સા સ્વપ્ના-
વસ્થા । સૂક્ષ્મશરીરાભિમાની આત્મા તૈજસ इत्युच्यते ॥

સ્વપ્નાવસ્થા કય ? એમ જો [પૂછો તો] જાગૃત્વસ્થામાં
જે જોયું હોય, જે સાંભળ્યું હોય, તેનાથી ઉપજેલી વાસના-
વડે નિદ્રાના સમયમાં જે પ્રપંચ પ્રતીત થાય છે તે પ્રપંચવાળી
મનની સ્થિતિને સ્વપ્નાવસ્થા. સૂક્ષ્મશરીરનો અભિમાની
આત્મા તૈજસ એમ કહેવાય છે.

તતઃ સુષુપ્ત્યવસ્થા કા ? અહં કિમપિ ન જાનામિ સુષ્વેન
મયા નિદ્રાનુભૂયત इति સુષુપ્ત્યવસ્થા । કારણશરીરાભિમાની
આત્મા પ્રાણ इत्यુच्यते ॥

પછી સુષુપ્તિઅવસ્થા કય ? હું કંઈ પણ જાણતો નથી,
મારાવડે સુષુ નિદ્રાનો અનુભવ થાય છે, આ સુષુપ્તિઅવસ્થા.
કારણશરીરનો અભિમાની આત્મા પ્રાણ એમ કહેવાય છે.

પંચકોશાઃ કે ? અન્નમયઃ પ્રાણમયો મનોમયો વિજ્ઞાનમય
આનંદમયશ્ચેતિ ॥

પાંચ કોશો કયા ? અન્નમય, પ્રાણમય, મનોમય,
વિજ્ઞાનમય ને આનંદમય. ઇતિ.

અન્નમયઃ કઃ ? અન્નરસેનૈવ ભૂત્વા અન્નરસેનૈવ વૃદ્ધિં પ્રાપ્ય
અન્નરૂપપૃથિવ્યાં યદ્વિલીયતે તદન્નમયઃ કોશઃ સ્થૂલશરીરમ્ ॥

અન્નમય કયો ? જે અન્નના રસવડેજ થઈ, અન્નના
રસવડેજ વૃદ્ધિ પામીને, અન્નરૂપ પૃથિવીમાં વિલીન થાય છે
તે અન્નમયકોશ સ્થૂલશરીર [છે.]

જુલું, શુદ્ધનો વિષય મલત્યાગ ને ઉપસ્થનો વિષય આનંદ. ક્ષતિ
 કારણશરીરં કિમ્ ? અનિર્વાચ્યાનાદ્યવિદ્યારૂપં શરીરદ્વયસ્ય
 કારણમાત્રં સત્સ્વરૂપાજ્ઞાનં નિર્વિકલ્પરૂપં યદસ્તિ તત્કારણ-
 શરીરમ્ ॥

હારણશરીર શું ? જે અનિર્વાચ્ય, અનાદિ અવિદ્યારૂપ,
 જે શરીરના હારણરૂપ, સ્વસ્વરૂપનું અજ્ઞાન ને નિર્વિકલ્પરૂપ છે
 તે હારણશરીર છે.

અનિર્વાચ્ય—સત્ય ને અસત્યથી વિલક્ષણ, અર્થાત્ વર્તમાનકાલમાં
 પ્રતીત થાય ને ઉત્તરકાલે મિથ્યા જણાય એવું. અનાદિ—ઉત્પત્તિ માનતાં
 ધણા દોષો આવે, માટે ઉત્પત્તિથી રહિત. જે શરીરના—સ્થૂલશરીરના
 સૂક્ષ્મશરીરના. નિર્વિકલ્પ—નામરૂપાદિના કલ્પના જેમાં ન કરી દેતો
 એવું, અથવા અભાવરૂપ નહિ, પણ ભાવરૂપ.

અવસ્થાત્રયં કિમ્ ? જાગ્રત્સ્વપ્નસુષુપ્ત્યવસ્થાઃ ॥

ત્રણ અવસ્થા કય? જાગ્રત્, સ્વપ્ન ને સુષુપ્તિ અવસ્થા
 જાગ્રદવસ્થા કા ? શ્રોત્રાદિજ્ઞાનેન્દ્રિયૈઃ શબ્દાદિવિષયૈર્જ
 જ્ઞાયત્વં ઇતિ યત્ સા જાગ્રદવસ્થા । સ્થૂલશરીરાભિમાની આત્મા
 વિશ્વં ઇત્યુચ્યતે ॥

જાગ્રદવસ્થા કય ? જે શ્રોત્રાદિ જ્ઞાનેન્દ્રિયોપદે અને શબ્દાદિ
 વિષયોવડે જણાય છે તે જાગ્રદવસ્થા. સ્થૂલશરીરના અભિમાની
 આત્મા વિશ્વ એમ કહેવાય છે.

સ્વપ્નાવસ્થા કેતિ ચેત્ ? જાગ્રદવસ્થાયાં યદ્ દૃષ્ટં યત્તદ્

સજ્જનિતવાસનયા નિદ્રાસમયે યઃ પ્રપંચઃ પ્રતીયતે સા સ્વપ્ના-
વસ્થા । સૂક્ષ્મશરીરાભિમાનો આત્મા તૈજસ इत्युच्यते ॥

સ્વમાવસ્થા કય ? એમ બે [પૂછા તે] જાગ્રદવસ્થામાં
જે જેથું હોય, જે સાંભળ્યું હોય, તેનાથી ઉપજેલી વાસના-
વડે નિદ્રાના સમયમાં જે પ્રપંચ પ્રતીત થાય છે તે પ્રપંચવાળી
મનની સ્થિતિને સ્વમાવસ્થા સૂક્ષ્મશરીરનો અભિમાની
આત્મા તૈજસ એમ કહેવાય છે.

તતઃ સુપુણ્યવસ્થા કા ? અહં કિમપિ ન જાનામિ મુખેન
પ્રયા નિદ્રાનુભૂયત इति સુપુણ્યવસ્થા । કારણશરીરાભિમાની
આત્મા પ્રાણ इत्युच्यते ॥

પછી સુપુણ્યવસ્થા કય ? હું કંઈ પણ જાણતો નથી,
મારાવડે મુખે નિદ્રાનો અનુભવ થાય છે, આ સુપુણ્યવસ્થા.
કારણશરીરનો અભિમાની આત્મા પ્રાણ એમ કહેવાય છે.

પંચકોશઃ કે ? અન્નમયઃ પ્રાણમયો મનોમયો વિજ્ઞાનમય
આનંદમયશ્चेति ॥

પાંચ કોશો કયા ? અન્નમય, પ્રાણમય, મનોમય,
વિજ્ઞાનમય ને આનંદમય. ઇતિ.

અન્નમયઃ કઃ ? અન્નરસેનૈવ ભૂત્વા અન્નરસેનૈવ વૃદ્ધિં પ્રાપ્ત્ય
અન્નરૂપપૃથિવ્યાં ચત્વિલીયતે તદન્નમયઃ કોશઃ સ્થૂલશરીરમ્ ॥

અન્નમય કયા ? જે અન્નના રસવડેજ થય, અન્નના
રસવડેજ વૃદ્ધિ પામીને, અન્નરૂપ પૃથિવીમાં વિલીન થાય છે
તે અન્નમયકોશ સ્થૂલશરીર [છે]

આનંદમય કયો ? આગળ કહેલી રીતેજ કારણશરીરરૂપ અવિદ્યામાં રહેલ પ્રિયાદિવૃત્તિસહિત મલિનસત્ત્વ આનંદમય કોશ [છે.] આ પાંચ કોશો. મારું શરીર, મારા પ્રાણો, મારું મન, મારી બુદ્ધિ ને મારું અજ્ઞાન એમ પોતાનાવડેજ જણાય છે. તે જેવી રીતે મારાપણાવડે જાણેલ કુંડું, કુંડલ ને શૃંગાદિક પોતાનાથી ભિન્ન છે તેવી રીતે પાંચ કોશાદિક મારાપણાવડે જાણેલ આત્મા નથી, [તેનાથી ભિન્ન છે.]

પ્રિયાદિવૃત્તિસહિન-પ્રિય, મોદ ને પ્રમોદ એ વૃત્તિસહિત. પ્રિય વસ્તુનું દર્શન થવાથી થતો આનંદ તે પ્રિય, પ્રિયવસ્તુની પ્રાપ્તિથી થતો આનંદ તે મોદ, ને પ્રિય વસ્તુના ઉપભોગથી થતો અનંદ તે પ્રમોદ કહેવાય છે. મલિનસત્ત્વ-રજોગુણ તથા તમોગુણથી દબાયેલો સત્ત્વગુણ.

આત્મા તર્હ કઃ । સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપઃ ॥

ત્યારે આત્મા કયો ? સચ્ચિદાનંદરૂપવાળો [આત્મા છે.]

સત્કિમ્ ? કાલત્રયેઽપિ તિષ્ઠતિ ઇતિ સત્ ॥ ચિત્કિમ્ ?

જ્ઞાનસ્વરૂપઃ ॥ આનંદઃ કઃ ? સુખસ્વરૂપઃ ॥ एवं सच्चिदानंद-
स्वरूपं स्वात्मानं विजानीयात् ॥

સત્ શું ? ત્રણ કાલમાં પણ રહે છે આ સત્. ચિત્ શું ? જ્ઞાનસ્વરૂપ [તે ચિત્.] આનંદ કયો ? સુખસ્વરૂપ [તે આનંદ] એમ સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપવાળા પોતાના આત્માને જાણે.

अथ चतुर्विंशतितत्त्वोत्पत्तिप्रकारं वक्ष्यामः ॥

હવે ચોવીશ તત્ત્વોની ઉત્પત્તિની રીત કહીએ છીએ.

પ્રાણમયઃ કઃ ? પ્રાણાદિપંચવાયવઃ વાગાદીંદ્રિયપંચકં
પ્રાણમયઃ ॥

પ્રાણુમય કથો ? પ્રાણુદિ પાંચ વાયુઓ [ન] વાગાદિ
પાંચ ઇન્દ્રિયો પ્રાણુમય [કોશ છે]

પ્રાણુદિ-પ્રાણુ, અપાન, સમાન, ઉદાન ને વ્યાન ઇન્દ્રિયો-
કર્મેન્દ્રિયો

મનોમયઃ કોશઃ કઃ ? મનશ્ચ જ્ઞાનેન્દ્રિયપંચકં મિલિત્વા
યો ભવતિ સ મનોમયઃ કોશઃ ॥

મનોમય કોશ કથો ? મન તથા પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો મળીને
જે થાય છે તે મનોમય કોશ [છે.]

વિજ્ઞાનમયઃ કઃ ? બુદ્ધિશ્ચ જ્ઞાનેન્દ્રિયપંચકં મિલિત્વા યો
ભવતિ સ વિજ્ઞાનમયઃ કોશઃ ॥

વિજ્ઞાનમય કથો ? બુદ્ધિ તથા પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો મળીને
જે થાય છે તે વિજ્ઞાનમય કોશ [છે.]

આનંદમયઃ કઃ ? એવમેવ કારણશરીરભૂતાવિદ્યાસ્યં મલ્લિ-
સત્ત્વં પ્રિયાદિદૃષ્તિસહિતં સત્ આનંદમયઃ કોશઃ ॥ એતત્કોશપંચકો
મદીયં શરીરં મદીયાઃ પ્રાણાઃ મદીયં મનશ્ચ મદીયા બુદ્ધિર્મદીય-
મજ્ઞાનમિતિ સ્વેનૈવ જ્ઞાયતે । તદ્વત્તા મદીયત્વેન જ્ઞાતં કટક-
કુંડલગૃહાદિકં સ્વસ્માદ્દિશ્નં તથા પંચકોશાદિકં મદીયત્વેન
જ્ઞાતમાત્મા ન ભવતિ ॥

આનંદમય કયો ? આગળ કહેલી રીતેજ કારણશરીરરૂપ અવિદ્યામાં રહેલ પ્રિયાદિવૃત્તિસહિત મલિનસત્ત્વ આનંદમય કોશ [છે] આ પાંચ કોશો. મારું શરીર, મારા પ્રાણો, મારું મન, મારી બુદ્ધિ ને મારું અજ્ઞાન એમ પોતાનાવડેજ જણાય છે. તે જેવી રીતે મારાપણાવડે જાણેલ કુંડું, કુંડલ ને શૃંગાદિક પોતાનાથી ભિન્ન છે તેવી રીતે પાંચ કોશાદિક મારાપણાવડે જાણેલ આત્મા નથી, [તેનાથી ભિન્ન છે.]

પ્રિયાદિવૃત્તિસહિત-પ્રિય, મોદ ને પ્રમોદ એ વૃત્તિસહિત. પ્રિય વસ્તુનું દર્શન થવાથી થતો આનંદ તે પ્રિય, પ્રિયવસ્તુની પ્રાપ્તિથી થતો આનંદ તે મોદ, ને પ્રિય વસ્તુના ઉપભોગથી થતો અનંદ તે પ્રમોદ કહેવાય છે. મલિનસત્ત્વ-રજ્જેયુથ તથા તમોયુથથી દબાયેલો સત્ત્વયુથ.

આત્મા તર્હ કઃ । સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપઃ ॥

ત્યારે આત્મા કયો ? સચ્ચિદાનંદરૂપવાળો [આત્મા છે.]

સત્કિમ્ ? કાલત્રયેઽપિ તિષ્ઠતિ ઇતિ સત્ ॥ ચિત્કિમ્ ? જ્ઞાનસ્વરૂપઃ ॥ આનંદઃ કઃ ? મુખસ્વરૂપઃ ॥ એવં સચ્ચિદાનંદ-સ્વરૂપં સ્વાત્માનં વિજાનીયાત્ ॥

સત્ શું ? ત્રણ કાલમાં પણ રહે છે આ સત્. ચિત્ શું ? જ્ઞાનસ્વરૂપ [તે ચિત્] આનંદ કયો ? મુખસ્વરૂપ [તે આનંદ] એમ સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપવાળા પોતાના આત્માને જાણે.

અય ચતુર્વિંશતિતત્ત્વોત્પત્તિમકારં વક્ષ્યામઃ ॥

હવે ચોવીશ તત્ત્વોની ઉત્પત્તિની રીત કહીએ છીએ.

વ્રહ્માશ્રયા સત્ત્વરજસ્તમોગુણાત્મિકા માયા અસ્તિ । તત
આકાશઃ સંભૂતઃ । આકાશાદ્વાયુઃ । વાયોસ્તેજઃ । તેજસ
આપઃ । અદ્ભવઃ પૃથિવી ॥

બ્રહ્મને આશરે રહેલી સત્ત્વગુણ, રજોગુણ તે તમો-
ગુણરૂપ માયા છે. તેથી આકાશ ઉત્પન્ન થયું. આકાશથી વાયુ
[ઉત્પન્ન થયો.] વાયુથી તેજ [ઉત્પન્ન થયું.] તેજથી જલ
[ઉત્પન્ન થયું.] જલથી પૃથિવી [ઉત્પન્ન થઈ.]

એતેષાં પંચતત્ત્વાનાં મધ્યે આકાશસ્ય સાત્ત્વિકાંશાચ્છોત્રે-
ન્દ્રિયં સંભૂતમ્ । વાયોઃ સાત્ત્વિકાંશાત્ત્વર્ગિન્દ્રિયં સંભૂતમ્ । અગ્નેઃ
સાત્ત્વિકાંશાચ્છુરિન્દ્રિયં સંભૂતમ્ । જલસ્ય સાત્ત્વિકાંશાદ્રસનેન્દ્રિયં
સંભૂતમ્ । પૃથિવ્યાઃ સાત્ત્વિકાંશાદ્ દ્રાણેન્દ્રિયં સંભૂતમ્ । એતેષાં
પંચતત્ત્વાનાં સમષ્ટિસાત્ત્વિકાંશાન્મનોબુદ્ધ્યહંકારચિત્તાન્તઃ-
કરણાનિ સંભૂતાનિ ॥

આ પાંચ ભૂતોમાં આકાશના સત્ત્વગુણના અંશમાંથી
શ્ચોત્રેન્દ્રિય ઉપજી. વાયુના સત્ત્વગુણના અંશમાંથી ત્વચા ઇન્દ્રિય
ઉપજી. અગ્નિના સત્ત્વગુણના અંશમાંથી નેત્રેન્દ્રિય ઉપજી.
જલના સત્ત્વગુણના અંશમાંથી રસનેન્દ્રિય ઉપજી. પૃથિવીના
સત્ત્વગુણના અંશમાંથી નાસિકેન્દ્રિય ઉત્પન્ન થઈ. આ પાંચ
ભૂતોના મળેલા સત્ત્વગુણના અંશમાંથી મન, બુદ્ધિ, અહંકાર
ને ચિત્તરૂપ અંતઃકરણ ઉપજ્યાં.

સંકલ્પવિકલ્પાત્મકં મનઃ । નિશ્ચયાત્મિકા બુદ્ધિઃ । અહંકર્તા

અહંકારઃ । ચિન્તનકર્તૃ ચિત્તમ્ ॥ મનસો દેવતા ચંદ્રમાઃ ।
ચુદ્ધેર્વહ્વા । અહંકારસ્ય રુદ્રઃ । ચિત્તસ્ય વાસુદેવઃ ॥

મન સંકલ્પવિકલ્પરૂપ [છે,] યુદ્ધિ નિશ્ચયરૂપ [છે,]
અભિમાન કરનાર અહંકાર [છે, ને] ચિંતન કરનાર ચિત્ત
[છે,] મનના દેવ ચંદ્રમા, યુદ્ધિના બ્રહ્મા, અહંકારના રુદ્ર
ને ચિત્તના વાસુદેવ [છે.]

एतेषां पञ्चतत्त्वानां मध्ये आकाशस्य राजसांशद्वानिन्द्रियं
संभूतम् । वायो राजसांशात्पाणीन्द्रियं संभूतम् । बह्वे राजसां-
शात्पादेंद्रियं संभूतम् । जलस्य राजसांशादुपस्थेंद्रियं संभूतम् ।
पृथिव्या राजसांशाद् रुदेन्द्रियं संभूतम् । एतेषां समष्टिराजसां-
शात्पंचप्राणाः संभूताः ॥

આ પાંચ ભૂતોમાં આકાશના રજોગુણના અંશમાંથી
પાણી ઇન્દ્રિય ઉપજી. વાયુના રજોગુણના અંશમાંથી હસ્ત ઇન્દ્રિય
ઉપજી. તેજના રજોગુણના અંશમાંથી પગ ઇન્દ્રિય ઉપજી.
જલના રજોગુણના અંશમાંથી ઉપસ્થેન્દ્રિય ઉપજી. પૃથિવીના
રજોગુણના અંશમાંથી ગુદા ઇન્દ્રિય ઉપજી. એમના મળેલા
રજોગુણના અંશમાંથી પાંચ પ્રાણો ઉપજ્યા.

एतेषां पञ्चतत्त्वानां तामसांशात्पञ्चीकृतपञ्चतत्त्वानि
भवन्ति । पञ्चीकरणं कथम् इति चेत् ? एतेषां पञ्चमहाभूतानां
तामसांशस्वरूपम् एकमेकं भूतं द्विधा विभज्य एकमेकमर्थं पृथक्
रूपीं व्यवस्थाप्य अपरमपरमर्थं चतुर्धा विभज्य स्वार्धमन्येषु

અર્ધપુ સ્વભાગચતુષ્ટયસંયોજનં કાર્યં તદા પશ્ચીકરણં ભવતિ ।
 एतेभ्यः पञ्चीकृतपञ्चमहाभूतेभ्यः स्थूलशरीरं भवति । एवं पिण्ड-
 ब्रह्मादयोरैक्यं संभूतम् ॥

આ પાંચ ભૂતોના તમોગુણના અંશમાંથી પંચીકૃત પાંચ ભૂતો થાય છે. પંચીકરણ કેમ [થાય છે ?] એમ જો [પૂછો તો સાંભળો.] આ પાંચ મહાભૂતોના તમોગુણના અંશસ્વરૂપ એક એક ભૂતનો એ પ્રકારે વિભાગ કરીને [તેમાંના] એક એક અર્ધને પૃથક્ શાંત રાખીને બીજા બીજા અર્ધનો ચાર પ્રકારે વિભાગ કરીને [તે] પાતાના અર્ધને અન્ય અર્ધોમાં પાતાના ચાર ભાગવડે જોડવાનું કરે ત્યારે પંચીકૃત થાય છે. આ પંચીકૃત પાંચ મહાભૂતોથી સ્થૂલશરીર ઉપજે છે. એવી રીતે પિંડ તથા બ્રહ્માંડનું એકપણું થયું.

પંચીકૃત એટલે સ્થૂલ પાંચ મહાભૂતોથી પ્રાણીઓનાં સ્થૂલ શરીરો તથા બ્રહ્માંડ ઉપજ્યા છે.

સ્થૂલશરીરાભિમાની જીવનામકં ब्रह्मप्रतिविम्बं भवति । स एव जीवः प्रकृत्या स्वस्मात् ईश्वरं भिन्नत्वेन जानाति । अविशो-
 पाधिः सन् आत्मा जीव इत्युच्यते ॥

સ્થૂલશરીરમાં હુપણાનું અભિમાન રાખનાર જીવનામકું બ્રહ્મનું પ્રતિબિંબ થાય છે. તેજ જીવ અવિદ્યાવડે ઈશ્વરને પાતાનાથી ભિન્નપણાવડે જાણે છે. અવિદ્યારૂપ ઉપાધિવાળો થવાથી આત્મા જીવ એમ કહેવાય છે.

માયોપાધિઃ સન્ ईश्वर इत्युच्यते । एवमुपाधिभेदात् जीवै-
श्वरभेददृष्टिर्यावत्पर्यन्तं तिष्ठति तावत्पर्यन्तं जन्ममरणादिरूप-
संसारो न निवर्तते । तस्मात्कारणान्न जीवेश्वरयोर्भेदबुद्धिः
स्वीकार्या ॥

માયારૂપ ઉપાધિવાળો થવાથી ઈશ્વર એમ કહેવાય છે.
એમ ઉપાધિના ભેદથી જીવની તથા ઈશ્વરની ભેદદૃષ્ટિ જ્યાંસુધી
રહે છે ત્યાંસુધી જન્મમરણરૂપ સંસાર નિવૃત્ત થતો નથી, તે
કારણથી જીવની તથા ઈશ્વરની ભેદબુદ્ધિ અંગીકાર કરવા-
યાગ્ય નથી.

એકજ અસંગ ને નિરુપાધિ ચેતનમાં અવિદ્યા-મલિનસત્ત્વશુદ્ધિ-
રૂપ ઉપાધિને લીધે જીવપણાનો અને માયારૂપ-શુદ્ધસત્ત્વશુદ્ધિ-રૂપ-ઉપાધિને
ગ્રીધે ઈશ્વરપણાનો આરોપ થયો છે. જ્યાંસુધી ઉપાધિવડે કલ્પાયેલું
જીવપણું ને ઈશ્વરપણું મિથ્યા છે, ને તેમના અધિષ્ઠાનરૂપ શુદ્ધ
ચેતન એટલે બ્રહ્મ સ્વ છે એમ સ્પષ્ટ સમજાતું નથી ત્યાંસુધી
મનુષ્ય કૃતાર્થ થતો નથી, પણ પોતાના અજ્ઞાન, ઇચ્છા ને ક્રોધોને
વશ થઈ તે આ સંસારમાં બ્રમણ કર્યા કરે છે.

નनु साहंकारस्य किञ्चिज्ज्ञस्य जीवस्य निरहंकारस्य सर्व-
ज्ञस्येश्वरस्य तत्त्वमसि इति महावाक्यात्कथमभेदबुद्धिः स्यादु-
भयोः विरुद्धधर्माक्रांतत्वात् इति चेन्न । स्थूलसूक्ष्मशरीराभिमानी
त्वंपदवाच्यार्थः । उपाधिविनिर्मुक्तं समाधिदशासंपन्नं शुद्धचैतन्यं
त्वंपदलक्ष्यार्थः ॥

શંકા — ખંનેનું (જીવનું તથા ઈશ્વરનું) વિરોધવાળો ધર્મથી
 યુક્તપણું હોવાથી અહંકારવાળા તથા અદ્વૈત જીવની અહંકાર-
 રહિત તથા સર્વજ્ઞ ઈશ્વરની સાથે તત્ત્વમસિ આ મહાવાક્યથી
 અભેદબુદ્ધિ કેવી રીતે થાય ? એમ બો [પૂછો તો સાંભળો. સમા-
 ધાન — તમે શંકા કરો છો તે યોગ્ય] નથી સ્થૂલશરીરના તથા
 સૂક્ષ્મશરીરના અભિમાનવાળો [જીવ] તુંપદનો (જીવ એ
 શબ્દનો) વાચ્યાર્થ (શક્તિવૃત્તિવડે થનારો મુખ્યાર્થ) [છે,
 અને] ઉપાધિથી અત્યંત મોકળું થયેલું સમાધિદશાથી યુક્ત
 શુદ્ધચૈતન્ય તુંપદનો લક્ષ્યાર્થ (લક્ષણવાડે થનારો અર્થ) [છે]
 સમાધિદશાથી—પ્રભરૂપ સ્વાભાવિક સ્થિતિથી

एवं सर्वज्ञत्वादिविशिष्टः ईश्वरः तत्पदवाच्यार्थः । उपाधि-
 शून्यं, शुद्धचैतन्यं तत्पदलक्ष्यार्थः । एवं च जीवेश्वरयोः
 चैतन्यरूपेणामेदे बाधकामावः ॥

એવી રીતે સર્વજ્ઞપણાદિરૂપ વિશેષણથી યુક્ત ઈશ્વર તે-
 પદનો (ઈશ્વર એવા શબ્દનો) વાચ્યાર્થ [છે, અને]
 ઉપાધિથી રહિત શુદ્ધચૈતન્ય તેપદનો લક્ષ્યાર્થ [છે] એવી
 રીતે જીવ અને ઈશ્વરના ચૈતન્યરૂપે અભેદમાં બાધકનો
 અભાવ [છે.]

બાધકનો—એ બનેના અભેદને મિથ્યા કહેનારા પ્રમાણ તથા
 મુક્તિનો

एवं च वेदांतवाक्यैः सद्गुरुरूपदेशेन च सर्वेष्वपि भूतेषु
 येषां ब्रह्मबुद्धिरुत्पन्ना ते जीवन्मुक्ता इत्यर्थः ॥ ननु जीवन्मुक्तः

કઃ ? યથા દેહોઽહં પુરુષોઽહં બ્રાહ્મણોઽહં શુદ્રોઽહમસ્મીતિ દૃઢ-
નિશ્ચયસ્તથા નાહં બ્રાહ્મણો ન શુદ્રો ન પુરુષઃ કિન્તુ અસંગઃ
સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપઃ પ્રકાશરૂપઃ સર્વાન્તર્યામી ચિદાકાશરૂપોઽ-
સ્મીતિ દૃઢનિશ્ચયરૂપોઽપરોક્ષજ્ઞાનવાન્ 'જીવન્મુક્તઃ ॥

એવી રીતે વેદાંતનાં વાક્યોવડે અને સદ્ગુરુના ઉપ-
દેશવડે જેમને સર્વે પ્રાણીઓમાં બ્રહ્મબુદ્ધિ ઉત્પન્ન [થય છે]
તેઓ જીવન્મુક્તો [છે,] એ પ્રભાણે અર્થ [છે,] શંકા:-
જીવન્મુક્ત કોણ [કહેવાય ? સમાધાન:-] એવી રીતે શરીર
હું [છું,] પુરુષ હું [છું,] બ્રાહ્મણ હું [છું, ને] શુદ્ર હું
છું એવો દૃઢ નિશ્ચય [તે તે અજ્ઞાની મનુષ્યનો હોય છે,]
તેવી રીતે હું બ્રાહ્મણ નથી, શુદ્ર નથી, પુરુષ નથી, કિન્તુ
સંગરહિત, સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપવાળો, પ્રકાશસ્વભાવવાળો, સર્વના
અંતઃકરણમાં રહી સત્તારકૃતિ આપનારો [ને] ચિદાકાશ-
રૂપવાળો છું, આવા દૃઢ નિશ્ચયરૂપ અપરોક્ષજ્ઞાનવાળો
જીવન્મુક્ત [છે.]

- વેદાંતનાં-ઉપનિષદાદિ મોક્ષશાસ્ત્રનાં. સદ્ગુરુ-બ્રહ્મના—ઉપદેશવડે
સાધનસંપન્ન શિષ્યના હૃદયમાં રહેલા અજ્ઞાનની સંપૂર્ણ નિવૃત્તિ કરનારા.
જીવન્મુક્તો-શરીર વિવિધમાન છતાં સંસારરૂપ બધથી મોક્ષા થયેલા.
ચિદાકાશરૂપવાળો-ચૈતન્યરૂપ વ્યાપકસ્વભાવવાળો. દૃઢ-સંશય તથા
વિપર્યયથી રહિત.

બ્રહ્મવાદમસ્મીતિ અપરોક્ષજ્ઞાનેન નિશ્ચલકર્મવંધવિનિર્મુક્તઃ
સ્યાત્ ॥ કર્મણિ કવિવિધાનિ, સન્તીતિ ચેત્ ? આગામિસં-

વિતપ્રારબ્ધમેદેન ત્રિવિધાનિ સંતિ ॥

હું બ્રહ્મજ છું એવા અપરોક્ષજ્ઞાનવડે [જ્ઞાની] સર્વ કર્મબંધનોથી અત્યંત મોકળો થાય છે. કર્મો કેટલા પ્રકારનાં છે ? એમ બે [પૂછતા હો તો સાંભળો] આગામી, સંચિત ને પ્રારબ્ધરૂપ સેકવડે [તે કર્મો] ત્રણ પ્રકારનાં છે.

જ્ઞાનોપસ્યનંતરં જ્ઞાનિદેહકૃતં પુણ્યપાપરૂપં કર્મ યદસ્તિ તદાગામીત્યયિધીયતે । સંચિતં કર્મ કિમ્ ? અનંતકોટિજન્મનાં વીજભૂતં સત્ યત્કર્મજાતં પૂર્વાર્જિતં તિષ્ઠતિ તત્ સંચિતં હ્રેયમ્ ॥

જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયા પછી જ્ઞાનીના શરીરે કરેલું બે પુણ્યપાપરૂપ કર્મ છે તે આગામી કહેવાય છે. સંચિત કર્મ શું ? અનંત કરેલ જન્મોના બીજરૂપ બે કર્મોના સમૂહ પૂર્વે સંપાદન કરેલો રહે છે તે સંચિત [કર્મ] બજાવું.

પૂર્વે-આગામી મનુષ્યજન્મોમાં. સચિત-અપકવ સ્થિતિમાં રહેલ સંસ્કારોનો સમૂહ.

પ્રારબ્ધકર્મ કિમિતિ ચેત્ ? इदं शरीरमुत्पाद्य इह लोके एवं सुखदुःखादिप्रदं यत्કर्म तत्प्रारब्धं भोगेन नष्टं भवति । प्रारब्धकर्मणां भोगादेव क्षय इति ॥

પ્રારબ્ધકર્મ શું ? એમ બે [પૂછા તો સાંભળો] આ શરીરને ઉત્પન્ન કરીને આ લોકમાં એવી રીતે (પુણ્ય-પાપાદિના વિપાકને અનુસરીને) સુખદુઃખાદિ આપનારું બે કર્મ તે પ્રારબ્ધ (જેણે પાતાર્યું ફક્ત આપવાનું કામ આરંભ્યું છે તે કર્મ) લોગવડે નાશ પામે છે. પ્રારબ્ધકર્મોના લોગબીજ

ક્ષય [થાય છે,] એ પ્રમાણે [શાસ્ત્રવચનો છે.]

શાસ્ત્રવચનો—“અવશ્યમેવ ભોક્તવ્યં કૃતં કર્મ શુભાશુભમ્ ।
નાશુક્તં ક્ષીયતે કર્મ કલ્પકોટિશતૈરપિ ॥” (જે તીવ્ર શુભાશુભ-
કર્મ કર્યું હોય તે અવશ્યજ્ઞ ભોગવતું બોધ્યું. સેા કરોડો કલ્પોવડે પણ
તીવ્ર કર્મ ભોગવિના નાશ પામતું નથી,) ઇત્યાદિ શાસ્ત્રમાં કહેલાં વચનો.

સંચિત્તં કર્મ બ્રહ્મવાદમિતિ નિશ્ચયાત્મકજ્ઞાનેન નશ્યતિ ।
આગામિકર્મ અપિ જ્ઞાનેન નશ્યતિ । કિં ચ આગામિકર્મણાં
નલિનીદલગતજલવત્ જ્ઞાનિનાં સંબંધો નાસ્તિ ॥

સંચિત્તકર્મ “હું બ્રહ્મજ્ઞ [છું ”] આ નિશ્ચયરૂપ
જ્ઞાનવડે નાશ પામે છે, -ફક્ત આપવાના સામર્થ્યથી રહિત
થાય છે, આગામિકર્મ પણ [એવા] જ્ઞાનવડે નાશ પામે
છે, -જ્ઞાનીના અંતઃકરણને સ્પર્શ કરી શકતાં નથી, અર્થાત્
આગામિકર્મોના કમલની પાંખડીપર રહેલા જલની પેઠે
જ્ઞાનીઓને સંબંધ નથી.

જ્ઞાનીઓને સંબંધ નથી, -જ્ઞાનીઓનું અંતઃકરણ પોતાના અકર્તા
તથા અભોક્તાભાવને અનુભવે છે તેથી તેમના રોષ પ્રારબ્ધવડે વા
અન્યના પ્રારબ્ધવડે જે જે કર્મ તેમનાથી થાય તે તે કર્મના સંસ્કારો
તેમના આત્મમદશ અંતઃકરણમાં પડી શકતા નથી. એમનું અંતઃકરણ
જલમાં રહેલા કમલની પેઠે વા કમલના વેલાનાં પાનડાંની પેઠે
નિર્લેપ રહે છે.

કિં, ચ યે જ્ઞાનિનં સ્તુન્વંતિ ભજંતિ અર્ચયંતિ તાન્મતિ જ્ઞાનિ-
કૃતમ્ આગામિપુણ્યં ગચ્છેતિ । યે જ્ઞાનિનં નિન્દન્તિ દિપંતિ

દુઃસ્વપ્નદાનં કુર્વતિ તાન્મતિ જ્ઞાનિકૃતં સર્વં આગામિક્રિયમાર્ગં
 યદવાચ્યં કર્મ પાપાત્મકં તદ્ગચ્છતિ ॥ મુહુર્દઃ પુણ્યકૃત્યાન્
 મુહુર્દઃ પાપકૃત્યાન્ શુદ્ધિશ્ચ ॥ તથા ચાત્મવિત્સંસારં તીર્ત્વં
 બ્રહ્માનંદમિદૈવ પ્રાપ્નોતિ । તરતિ શોકમાત્મવિદિતિ શ્રુતેઃ । તત્ત્વં
 ત્યજતુ યા કાશ્યાં શ્વપચસ્ય શુદ્દેશ્યવા । જ્ઞાનસંપ્રાપ્તિસમયે
 મુક્તોઽસૌ વિમલાશયઃ ઇતિ સ્મૃતેષ્વ ॥

ઇતિ શ્રીમત્પરમહંસપરિવાજકાચાર્યશ્રીમચ્છંકરાચાર્યવિ-
 રચિતઃ શ્રીતત્ત્વબોધઃ સંપૂર્ણઃ ॥ ૧ ॥

વળી જેઓ જ્ઞાનીની સ્તુતિ કરે છે, સેવા કરે છે, [ને]
 ખૂબ કરે છે તેમના પ્રતિ જ્ઞાનીએ કરેલું આગામી પુણ્ય
 ભય છે. જેઓ જ્ઞાનીની નિંદા કરે છે, દ્વેષ કરે છે, ક્રોધ
 આપવાનું કર્મ કરે છે, તેમના પ્રતિ જ્ઞાનીએ કરેલું સર્વ
 આગામી-ક્રિયામાણ-જે પાપરૂપ, નહિ કહેવાયેલ્ય કર્મ, તે ભય
 છે. [એવી રીતે તેમના] સેવકો પુણ્ય કર્મોને [અને
 તેમના] શત્રુઓ પાપકર્મોને ગ્રહણ કરે છે. વળી એવા
 આત્મજ્ઞાની સંસારને તરીને અહીંજ બ્રહ્મરૂપ આનંદને
 પામે છે. "તરતિ શોકમાત્મવિત્" (આત્માને યથાર્થ
 જાણનાર માનસપરિતાપરૂપ શોકને તરી ભય છે,) આવી
 શ્રુતિ હોવાથી [ઉપર કહેલી વાત સિદ્ધ થાય છે.] વળી "તત્ત્વં
 ત્યજતુ યા કાશ્યાં શ્વપચસ્ય શુદ્દેશ્યવા । જ્ઞાનસંપ્રાપ્તિસમયે
 મુક્તોઽસૌ વિમલાશયઃ ॥" (આ નિર્ભય અંતઃકરણવાળા
 જ્ઞાની બ્રહ્મજ્ઞાનની દૃઢ પ્રાપ્તિના સમયમાં સંસારથી મોકળા

થયેલા છે, પછી તેમનું શરીર કાશીમાં પડે અથવા ચંડાલના ઘરમાં પડે, તેથી તેમની સુખિતને હાનિ પહોંચતી નથી,) એવી સ્મૃતિ હોવાથી [પણ ઉપર કહેલી વાત સિદ્ધ થાય છે.]

એ પ્રમાણે બ્રહ્મવિદ્યાવાળા પરમહંસોના ને પરિવ્રાજકોના આચાર્ય શ્રીશંકરાચાર્યજીએ રચેલા શ્રીતત્ત્વબોધનામના ગ્રંથ-રૂપ નવમા રત્નની શ્રીનાથશર્મખણીત ભાવાર્થદીપિકાનામની શુભરાત્રીભાષાની દીકા પૂરી થઇ. ૯

॥ ૐ ॥

॥ ૧૦ શ્રીસ્વાત્મનિરૂપણ ॥

ભાવાર્થદીપિકાદીકાસહિત

મંગલાચરણ ને દીકાની પ્રતિષ્ઠા
દોહરો

બ્રહ્મચરિત્રું ધ્યાન ધરી, વહી સદ્ગુરુ-પાવ;

સ્વાત્મનિરૂપણની દીકા, શુભરંગિણ લખાવ. ૧

સર્વ ચિંતોમાં શ્રેષ્ઠ ગણવાયોગ્ય ભગવાન શંકરાચાર્ય જિજ્ઞાસુ-નોઉપર રૂપા કરીને સર્વ વેદાંતના સિદ્ધાંતનું રહસ્ય દેખાડનાર આ સ્વાત્મનિરૂપણનામનું વેદાંતનું પ્રકરણ આરંભે છે. તેમાં પ્રથમ ચોતાના સીસદ્ગુરુને નમસ્કારરૂપ મંગલાચરણ પહેલા બે શ્લોકવડે કરીને, ૧ છે:—

શ્રીગુરુચરણદ્વંદ્વં, વન્દેઽહં મયિતદુઃસહદ્વંદ્વમ્ ।

ભ્રાંતિગ્રહોપશાન્તિ, પાંસુમયં યસ્ય ભસિતમાતન્નુતે ॥ ૧ ॥

દૈશિકવરં દયાલું, વન્દેઽહં નિહતસકલસંદેહમ્ ।

યચ્ચરણદ્વયમદ્વયમનુમવગુપદિશતિ તત્પદસ્યાર્થમ્ ॥ ૨ ॥

શ્રીસદ્ગુરુનાં જે ચરણકમલો જે મુમુક્ષુઓને અસહ્ય એવા દ્વૈતનો નાશ કરે છે, [તથા] જેમની ઘણી રજૂપ ભરમ ભ્રાંતિરૂપ ભૂતોનો વિનાશ કરે છે [તેમને] હું [માનપૂર્વક] નમસ્કાર કરું છું...

તે ક્યાહુ અને સર્વ સંદેહોની નિવૃત્તિ કરનાર એક આચાર્યને હું નમું છું, જેમનાં બંને ચરણો તત્પદના અર્થરૂપ અદ્વિતીય અનુભવનો ઉપદેશ કરે છે.

હરિહરાર્ધિ દેવોને નમસ્કાર કરતાં આચાર્યભગવાને પોતાના શ્રીસદ્ગુરુને નમસ્કાર કરી એમ સ્પષ્ટ છે કે મુમુક્ષુએ પોતાના શ્રીસદ્ગુરુને પરમાર્મબુદ્ધિવડે નમસ્કારાર્ધિ કરવાં જોઈએ. “યસ્ય દેવે પરમક્તિર્યથા દેવે તથા ગુરૌ । તસ્યૈતે કથિતા દ્વયાઃ પ્રકાશન્તે મહાત્મનઃ ॥” (જેને પરમાત્મામાં ઉત્કૃષ્ટ ભક્તિ છે, એનેવી પરમાત્મામાં ઉત્કૃષ્ટ ભક્તિ છે તેવી ઉત્કૃષ્ટ ભક્તિ પોતાના સદ્ગુરુને વિષે પણ છે, એવા ઉચ્ચ મુમુક્ષુના ચિત્તમાં અહીં કહેલા અર્થો પ્રતીત થાય છે,) આ શ્લોકાચરની શ્રુતિ પણ એજ અર્થને કહે છે.

આ અગાધ ભવસાગર તારનારા શ્રીસદ્ગુરુનાં જે ચરણારવિંદોને હું બહુમાનપૂર્વક પ્રણામ કરું છું. તે જે ચરણારવિંદો મુમુક્ષુઓથી ન સહન કરી શકાય એવી દ્વૈતભ્રાંતિનો નાશ કરે છે, તથા તેમની

નીચે રહેલી ધણી ધૂળરૂપ વિભૂતિ ભાંતરૂપ ભર્યકર જૂતોનો વિનાશ કરે છે. ૧

ઃ ષઠઘાનનો ઉપદેશ કરનાર, આચાર્યોમાં શ્રેષ્ઠ ને જેમણે મારા અંતઃકરણમાં ગ્રહેલા સચરૂપી હૃદયના ચક્રોને પ્રમાણ ને યુક્તિવડે મારા હૃદયમાથી નિર્મૂલ કર્યા એવા, અને પરમકારણિક મારા શ્રીસદ્ગુરુને હું ભાવપૂર્વક પ્રણામ કરું છું જેમનાં બને ચરણ-કમલો તત્પદના લક્ષ્યાર્થરૂપ દ્વૈતરહિત ષઠસ્વરૂપનો બોધ કરે છે. ૨

આ મથના અધિકારીના સ્વરૂપને નીચેના શ્લોકવડે કહે છે:-

સંસારદાવપાવકસંવત્સઃ સકલસાધનોપેતઃ ।

સ્વાત્મનિરૂપણનિપુણૈર્વાચયૈઃ શિષ્યઃ પ્રવોદ્યતે ગુરુણા ॥ ૩ ॥

સંસારરૂપ દાવાનલથી બહુ તપેલો ને સર્વ સાધનોથી યુક્ત શિષ્ય શ્રીસદ્ગુરુવડે સ્વાત્મનિરૂપણમાં નિપુણ વાક્યોવડે ઉપદેશ કરાય છે.

પ્રતીત થતા સંસારરૂપ દાવાનલવડે અત્યંત તપેલો, અને વિવેક, વૈરાગ્ય, શમાદિ છ સપત્તિ ને સુસુક્ષ્મતા આ ચાર સાધનોથી યુક્ત, વિનથી શિષ્ય શ્રીસદ્ગુરુવડે જીવલ્લના અભેદનુ પ્રતિપાદન કરનાર ઉપનિષદ્વાક્યોથી યુક્તિપૂર્વક ઉપદેશ કરાય છે શ્રીસદ્ગુરુના ઉપદેશ-વિના પોતાની યુક્તિ, શબ્દજ્ઞાન અથવા તર્કાદિવડે ષઠવિદ્યાની પ્રાપ્તિ થતી નથી. ૩

આચાર્યલગવાન આત્માની નિત્યતા દેખાડવામાટે યાની તથા અયાનીના સાધારણ અનુભવવડે આત્માનું અસ્તિત્વ સાધતા છતાં આ અંધનો વિષય દેખાડે છે.—

અસ્તિ સ્વયમિત્યસ્મિન્નર્થે કસ્યાસ્તિ સંશયઃ પુંસઃ ।

અત્રાપિ સંશયથેત્સંશયિતા યઃ સ એવ ભવસિ ત્વસ્મ્ ॥ ૪ ॥

પોતે છે આ અર્થમાં કયા પુરુષને સંશય છે ? બે આમાં પણ સંશય હોય તો જે સંશય કરનાર છે તેજ તું છે.

પોતે છે, અથવા નથી, આ અર્થમાં કયા જ્ઞાની અથવા અજ્ઞાનીને સંદેહ છે ? પોતાના અસ્તિત્વમાં કોઈ પણ અભાત મનુષ્યને સંદેહ હોવાનો સંભવ નથી. પોતાના અસ્તિત્વમાં પણ બે કોઈને સંદેહ હોય તો જે સંદેહનો કરનાર છે તેજ તું એટલે આત્મા છે. ૪

હું નથી એવા પ્રકારનો અનુભવ પણ કોઈ અજ્ઞાનીને થાય છે, જ્યાં તમે હું છું એવોજ અનુભવ બધાને થાય છે એમ કેમ કહો છો એમ શંકા થાય તો તેના ઉત્તરમાં કહે છે:—

નાહમિતિ વેત્તિ યોઽસૌ, સત્યં વ્રહ્મૈવ વેત્તિ નાસ્તીતિ ।

અહમસ્મીતિ વિજાનન, વ્રહ્મૈવાસૌ સ્વયં વિજાનાતિ ॥ ૫ ॥

હું નથી એમ જે જાણે છે તે નથી એમ સત્ય બ્રહ્મનેજ જાણે છે. [અને] હું છું એમ જે જાણે છે તે પોતે બ્રહ્મનેજ અનુભવે છે.

જે પુરુષ હું નથી એમ જાણે છે તે પુરુષ નાસ્તિપદ્ધાના સાક્ષી-પણાવડે ત્રિપ્રવાળાધ્ય અલ્પરૂપ આત્માનેજ જાણે છે, અને જે પુરુષ હું એવા જ્ઞાનનો વિષય આત્મા સર્વદા વિદ્યમાન છે એમ અનુભવે છે તે પુરુષ પ્રવાસવિના બ્રહ્મનેજ અનુભવે છે. ૫

બે હું છું અને હું નથી આવાં બન્ને પ્રકારનાં જ્ઞાનોવડે બ્રહ્મનોજ અનુભવ થતો હોય તો સર્વ મનુષ્યોને તેવો અનુભવ કેમ થતો નથી એમ શંકા થાય તો તેના ઉત્તરમાં કહે છે:—

ब्रह्म त्वमेव तस्मान्नाहं ब्रह्मेति मोहमात्रमिदम् ।

મોહેન ભવતિ મેદઃ કલેશાઃ સર્વે ભવન્તિ તન્મૂલાઃ ॥ ૬ ॥

બ્રહ્મ તુંજ છે, તેથી હું બ્રહ્મ નથી આ બ્રાંતિમાત્ર છે, બ્રાંતિવડે મેદ થાય છે, [અને] સર્વે કલેશો તે રૂપ મૂલવાળા છે.

બ્રહ્મના સદ્ભાવના અને અભાવના સાક્ષીપણાવડે સર્વને બ્રહ્મ અનુભવાય છે, તેથી તુંજ બ્રહ્મ છે. હું બ્રહ્મ નથી આવું જ્ઞાન તો બ્રાંતિમાત્રજ છે હું બ્રહ્મ નથી આવા બ્રાંતિજ્ઞાનવડેજ બ્રહ્મથી જીવનો મેદ પ્રતીત થાય છે, અને એ મેદજ્ઞાનવડેજ અવિદ્યા, અસ્મિતા, રાગ, દ્વેષ અને અભિનિવેશ આ પાંચ કલેશો ઉત્પન્ન થાય છે. અવિદ્યાદિ પાંચ કલેશોસમઘી વધારે વાયવાની ધ્રુજ થાય તો શ્રીપાતળકથોગદર્શન જોવું. ૬

પાંચ કોશોને આશરે મેદશુદ્ધિથી ઉપજેલા કલેશો રહ્યા છે, માટે કલેશોથી રહિત થવાસારુ એ પાંચ કોશોનો વિવેક કરવો જોઈએ જેમ કહે છે.—

न कलेशपंचकमिदं भजते कृतकोशपंचकविवेकः ।

મત્ત એવ પંચકોશાન, કુશલધિયઃ સંતતં વિચિન્વન્તિ ॥ ૭ ॥

પાંચ કોશોનો જેણે વિચાર કરેલ છે એવો [પુરુષ] આ પાંચકલેશોનો ભોક્તા થતો નથી, તેથીજ વિવેક કરવામાં શક્તિ [પુરુષ] નિરંતર પાંચ કોશો વિચારે છે.

જેણે અનમયાદિ પાંચ કોશોથી આત્માના પૃથક્પણાનો નિશ્ચય થોડો તો વિવેકી પુરુષ અવિદ્યાદિ પાંચ કલેશોને અનુભવતો નથી, યિજ આત્માનો અને પાંચ કોશોનો વિવેક કરવામાં કુશલ પુરુષો

નિરંતર પાંચ કોશોથી આત્મા પૃથક્ છે એવો વિચાર કરે છે, અર્થાત્ અનુભવાદિ પાંચ કોશોમાં રહેલા કલેશો આત્માના ધર્મો નથી એવો નિશ્ચય કરે છે. ૭

કોશોના વિવેકવડે શું ફલ થાય છે એમ શંકા થાય તો તેના સમાધાનમાં કહે છે:—

અભ્રમાણમનોમયવિજ્ઞાનાનંદપંચકોશાનામ્ ।

एकैकांतरभाजां, भजति विवेकात्प्रकाश्यतामात्मा ॥ ૮ ॥

એક એકની અંતર રહેલા અનુભવ, પ્રાણુભવ, મનોભવ, વિજ્ઞાનભવ તે આનંદભવ આ પાંચ કોશોના વિવેકથી આત્મા અપરોક્ષપણે પામે છે.

એક એકની અંતર રહેલા એટલે અનુભવમાં પ્રાણુભવ, પ્રાણુ-મયમા મનોભવ, મનોભવમાં વિજ્ઞાનભવ અને વિજ્ઞાનભવમાં આનંદ-ભવ એમ રહેલા અનુભવાદિ પાંચ કોશોનો વિવેક કરવાથી (તેમનાથી આત્માના લિંગપણનો નિશ્ચય કરવાથી) પોતાના આત્માનું તે વિવેકને અપરોક્ષગત થાય છે. ૮

હવે અનુભવકોશના સ્વરૂપને તથા તેની જડતાને કહે છે:—

वपुरिदमन्नमयाख्यः, कोशो नात्मा जडो घटप्रायः ।

प्रागुत्पत्तेः पश्चात्तदभासस्यापि दृश्यमानत्वात् ॥ ૯ ॥

આ શરીર અનુભવનામનો કોશ [છે,] તે ઘડાજેવો જડ [હોવાથી] આત્મા નથી, [અને] ઉત્પત્તિની પૂર્વે [અને નાશની] પછી તેના અભાવનું પણ દૃશ્યમાનપણું હોવાથી [પણ તે આત્મા નથી.]

પ્રતીત થતું આ સ્થૂલશરીર અજના વિકારરૂપ હોવાથી અજ-મયનામનો કોશ કહેવાય છે. આ અજમયકોશ ધડાના જોડે જડ, દૃશ્ય અને ઉત્પન્ન થનારો હોવાથી આત્મા નથી. વળી તે અજમય-કોશ તેની ઉત્પત્તિની પહેલાં અને તેના નાશની પછી પણ તેના અવિદ્ય-માનપણાનો અનુભવ થવાથી આત્મા નથી. આત્મા તો અજમય-કોશનો દ્રષ્ટા છે. ૯

હવે પ્રાણમયકોશના સ્વરૂપને તથા તેના અનાત્મપણાને સિદ્ધ કરે છે:—

કોશઃ પ્રાણમયોઽયં, વાયુવિશેષો વપુષ્યવચ્ચિન્નઃ ।

અસ્ય કથમાત્મતા સ્યાત્, ક્ષુત્તૃણાભ્યામુપેયુષઃ પીડામ્ ॥ ૧૦ ॥

સ્થૂલશરીરની અંતર રહેલો વાયુવિશેષ આ પ્રાણમય-કોશ [છે.] ભૂખતરપવડે વ્યાકુલપણાને પામેલા આત્મ-પણું કેવી રીતે હોય ?

સ્થૂલશરીરરૂપ અજમયકોશની અંતર રહેલો એક પ્રકારનો વાયુ આ પ્રાણમયકોશ કહેવાય છે. પ્રાણ, અપાન, વ્યાન, સમાન અને ઉદાન આ પાંચ પ્રાણવાયુઓ આ કોશમાં પ્રધાનપણે રહેલા હોવાથી આ કોશનું નામ પ્રાણમયકોશ કહેવાય છે. ભૂખતરપવડે વ્યાકુલતાને અનુભવતા આ પ્રાણમયકોશનું આત્મપણું કેવી રીતે સંભવી શકે ? નજ સંભરી શકે, કેમકે આત્મા તો ભૂખતરપાદિ ધર્મોથી રહિત છે. ૧૦

હવે મનોમયકોશનું પણ અનાત્મપણું દેખાડે છે:—

કુરુતે વપુષ્યહંતાં, ગેહાદૌ યઃ કરોત્તિ મમતાં ચ ।

રાગદ્વેષવિધેયો, નાસાવાત્મા મનોમયઃ કોશઃ ॥ ૧૧ ॥

જે શરીરમાં હુપણાની બુદ્ધિ કરે છે, અને ગૃહાદિમાં મારાપણાની બુદ્ધિ કરે છે. આ મનોમયકોશ રાગદ્વેષરૂપ ધર્મવાળો હોવાથી આત્મા નથી.

જે સ્પૃશશરીરમાં હું એવું અભિમાન કરે છે, અને ગૃહક્ષેત્રાદિમાં આ ગૃહક્ષેત્રાદિ મારા છે એવું અભિમાન કરે છે તે મનોમયકોશ છે. આ મનોમયકોશ રાગદ્વેષરૂપ ધર્મવાળો હોવાથી આત્મા નથી. આત્મા તો રાગદ્વેષાદિ ધર્મોથી રહિત છે. આ કોશમાં મનનું પ્રધાનપણું હોવાથી આ કોશને મનોમયકોશ કહેલો છે. ૧૧

હવે વિજ્ઞાનમયકોશના અનાત્મપણાને સિદ્ધ કરે છે:—

सुप्तौ स्वयं विलीना, बोधे व्याप्ता कलेवरं सकलम् ।

विज्ञानशब्दवाच्या, चित्तमतिविम्बा न बुद्धिरप्यात्मा ॥ १२ ॥

[જે] સુષુપ્તિદશામાં પોતે લય પામેલી [થાય છે, ને] જાગૃતમાં સર્વ શરીરમાં વ્યાપીને [રહે છે, જે] વિજ્ઞાન-શબ્દવડે કહેવાય છે, [તે] ચૈતન્યના પ્રતિબિંબવાળી બુદ્ધિ પણ આત્મા નથી.

અંતઃકરણની સુષુપ્તિ-અવસ્થામાં જે પોતાના સ્વરૂપથી અજ્ઞાનમાં વિલીન થાય છે, અને અંતઃકરણની જાગૃતઅવસ્થામાં જે નખથી શિખાપર્યંત સર્વ શરીરમાં વ્યાપીને રહે છે, જે વિજ્ઞાન એ શબ્દના અર્થરૂપ ગણાય છે, તે ચૈતન્યના પ્રતિબિંબવાળી ને ઉત્પત્તિનાશવાળી બુદ્ધિ પણ આત્મા નથી, કેમકે આત્મા ઉત્પત્તિનાશથી રહિત છે. આ કોશમાં બુદ્ધિનું પ્રધાનપણું હોવાથી આ કોશનું નામ વિજ્ઞાનમયકોશ કહેવાય છે. ૧૨

હવે આંતરમયકોશનું અનાત્મપણું પ્રતિપાદન કરે છે:—

સુષ્પિગતૈઃ સુખલેશૈરભિમનુતે યઃ સુખી મવામીતિ ।

આનંદકોશનામા, સોડંકારઃ કથં મવેદાત્મા ॥ ૧૩ ॥

સુષુપ્તિમાં રહેલા સુખના લેશોવડે [હું] સુખી હતો એમ જે જાણે છે [તે] આનંદમયકોશવાળો [છે,] તે અહંકાર કેવી રીતે આત્મા થાય ?

અંતઃકરણની સુષુપ્તિ-અવસ્થામાં અનુભવાતા સુખના લેશોવડે હું આજ સુખથી સતો હતો, એમ જે જાણતું થયા પછી જાણે છે તે આનંદમયકોશનામવાળો અહંકાર કેવી રીતે આત્મા હોઈ શકે ? તે અહંકાર કોઈ પણ પ્રકારે આત્મા કહેવાય નહિ, કેમકે આત્મા તો તે અહંકારનો પણ સાક્ષી છે. એવી રીતે પાંચ કોશો આત્મા નથી. તેમાંના કોઈ પણ કોશને જેઓ આત્મા માને છે તેઓ બ્રાત્રિયુક્ત ભુદ્ધિવાળા છે એમ જાણવું. આ કોશમાં આનંદનું બહુપણું હોવાથી આને આનંદમયકોશ કહ્યો છે. ૧૩

હવે આત્મસ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે—

યઃ સ્ફુરતિ વિમ્બભૂતઃ, સ મવેદાનંદ એવ સકલાત્મા ।

પ્રાગૃર્ધ્વમપિ ચ સત્ત્વાદવિકારિત્વાદવાધ્યમાનત્વાત્ ॥ ૧૪ ॥

પહેલાં અને પછી પણ હોવાથી, અવિકારીપણાથી અને અબાધ્યમાનપણાથી જે [જે શરીરના] અધિષ્ઠાનપણાવડે પ્રકાશે છે તે આનંદજ સર્વનો આત્મા છે.

અનુભવાદિકોશોની ઉત્પત્તિની પહેલાં અને તે કોશોના વિનાશની પછી વિદ્યમાનપણાથી, સર્વદા વિકારરહિતપણાથી અને બાધના અયોગ્ય-પણાથી, સ્થૂલસૂક્ષ્મશરીરના અધિષ્ઠાનપણાવડે જે આનંદ પ્રકાશે, છે તે નિરૂપાધિક આનંદસ્વરૂપજ સર્વ પ્રાણીઓનો આત્મા છે. ૧૪

જેની રીતે અન્નમયાદિ કાશી અનુભવાય છે તેવી રીતે જો આત્મા હોય તો તે સર્વવડે કેમ અનુભવતો નથી? આથી આ અન્નમયાદિ કાશીથી ભિન્ન આત્મા નથી એમ શંકા થાય તો તેના ઉત્તરમાં કહે છે:—

અન્નમયાદેરસ્માદપરં यदि नानुभूयते किंचित् ।

અનુભવિતાન્નમયાદેરસ્તીત્યસ્મિન્ન કશ્ચિદપલાયઃ ॥ ૧૫ ॥

જોકે આ અન્નમયાદિથી ભિન્ન કંઈ અનુભવાતું નથી [તોપણ] અન્નમયાદિનો અનુભવ કરનારો છે આમાં કોઈને ભ્રાંતિ નથી.

જો સર્વના અનુભવના વિષયરૂપ આ અન્નમયાદિ પાંચ કાશીથી ભિન્ન આત્માનામની કાંઈ વસ્તુ અનુભવાતી નથી એમ તમે કહો તો તેના ઉત્તરમાં અમે કહીએ છીએ કે આ અન્નમયાદિ છે એમ અન્નમયાદિ કાશીને જાણનારો અન્નમયાદિ કાશીથી ભિન્ન આત્મા છે આ અર્થમાં કાંઈ, પણ વિવેકી પુરુષને ભ્રાંતિ નથી. જેમ ઘટાદિ રૂપ પદાર્થોથી તેને જ્ઞાતા ભિન્ન છે એમ અનુભવાય છે તેમ અન્નમયાદિ કાશીનો જો આત્મા તે કાશીથી ભિન્ન છે એમ વિવેકીએને અનુભવાય છે. ૧૫

જો અનુભવ કરવાયોગ્ય પદાર્થનો અનુભવ કરનાર આત્મા ભિન્ન હોય તો તે આત્માનો પણ કાંઈ અનુભવ કરનાર હોવો જોઈએ એમ શંકા થાય તો તેના સમાધાનમાં કહે છે:—

स्वयमेवानुभवत्वाद्यप्येतस्य नानुमान्यत्वम् ।

સકૃદપ્યમાવશંકા, न यवेद्बोधस्वरूपसत्तायाः ॥ ૧૬ ॥

પોતાનાજ અનુભવપણાથી જોકે આત્મ અનુભાવ્યપણું

નથી. જ્ઞાનસ્વરૂપની સત્તાથી એક કાલમાં પણ [આના] અભાવની શંકા નથી.

પોતાના આત્માનું અનુભવરૂપણું હોવાથી જોકે તે આત્માનું અનુભવગોચરપણું નથી. આત્માનું જ્ઞાનસ્વરૂપે ત્રણે કાલમાં વિદ્યમાન-પણું હોવાથી એક કાલમાં પણ આત્માના અભાવની શંકા કરવી ઉચિત નથી. જો જ્ઞાનરૂપ આત્માનો અભાવ માનીએ તો, કોઈ પણ પ્રાણીને કોઈ પણ કાલે પણ પ્રાણિપદાર્થનું જ્ઞાન થઈ શકે નહિ. ૧૬

અનુભવરૂપ આત્મા અનુભવનો વિષય થતો નથી આ અર્થ દર્શાવે આપીને સમજાવે છે:—

અનુમવતિ વિશ્વમાત્મા, વિશ્વેનાસૌ ન ચાનુભૂયેત ।

ન રલ્લ પ્રકાશયતેઽસૌ, વિશ્વમશેષં પ્રકાશયન્ માનુઃ ॥ ૧૭ ॥

આત્મા સર્વને જાણે છે, પણ સર્વવડે આ અનુભવાતો નથી. સૂર્ય સમગ્ર જગતને પ્રકાશે છે, પણ આ [જગત્વડે] પ્રકાશાતો નથી.

અનુભવસ્વરૂપવાળો આત્મા સર્વ પ્રાણિપદાર્થને જાણે છે, પણ સર્વ જગત્વડે આ આત્મા અનુભવનો વિષય થતો નથી, કેમકે સર્વ જગત્ અવિદ્યાનું કાર્ય છે. એ અર્થને દૂર કરવા દર્શાવે આપે છે, જેમ સૂર્ય સર્વ જગતને પ્રકાશે છે, પણ અપ્રકાશધર્મવાળા સર્વ જગત્વડે આ સૂર્યને પ્રકાશી શકતો નથી. આવી રીતે આત્મા અનુભવ-સ્વરૂપ હોવાથી તેનો ત્રણે કાલમાં સદ્ભાવ છે એમ જાણવું. ૧૭

હવે જાણવાયોગ્ય યજ્ઞના સ્વરૂપને કહે છે:—

તદિદં તાદૃશમીદૃશમેતાવત્તાવદિતિ ચ યજ્ઞ મધેત્ ।

બ્રહ્મ તદિત્યવધેયં, નો ચેદ્વિષયો મધેત્ પરોક્ષં ચ ॥ ૧૮ ॥

તે, આ, તેનું, આનું, આટલું ને તેટલું એવું જે નથી તે બ્રહ્મ છે એમ જાણવું, નહિ તો વિષય પરોક્ષ થાય.

જે વસ્તુ પરોક્ષ નથી, જે વસ્તુ પ્રત્યક્ષ નથી, જે વસ્તુ અનુ-
માનના વિષયરૂપ નથી, જે વસ્તુ પ્રત્યક્ષપ્રમાણના વિષયરૂપ નથી, જે
વસ્તુ આટલા પરિમાણવાળા છે એમ કહેવાતું નથી, અને જે વસ્તુ
તેટલા પરિમાણવાળા છે એમ પણ કહેવાતું નથી, તે વસ્તુ બ્રહ્મ છે
એમ વિવેકોએ જાણવું. જો એમ ન માનીએ તો સર્વ પ્રમાણને
પ્રકાશનારું બ્રહ્મ પ્રમાણના વિષયરૂપ થાય, અને પરોક્ષ થાય. ૧૮

આ એવે આકારે રકુરનારી વસ્તુ બાધ પામ્યા છતાં પણ જે
વસ્તુ રકુરે છે તે આત્મા છે એમ કહે છે:—

‘इदमिदमिति प्रतीते, वस्तुनि सर्वत्र बाध्यमानेऽपि ।

अनिदमबाध्यं तत्त्वं, सत्त्वादेतस्य न च परोक्षत्वम् ॥ ૧૯ ॥

આ, આ, એમ પ્રતીત થતી વસ્તુ સર્વત્ર બાધ પામતાં
છતાં પણ આ નહિ એવી [જે વસ્તુ] અબાધ્ય [છે તે]
બ્રહ્મ [છે. સર્વદા] વિદ્યમાનપણાથી આનું પરોક્ષપણું નથી.

આ, આ, એમ પ્રતીત થતી વસ્તુ સર્વત્ર બાધ પામતાં છતાં
પણ આ એવા શબ્દવડે અવાચ્ય, અને બાધ નહિ થવાને યોગ્ય જે
વસ્તુ છે તે બ્રહ્મ છે. આ બ્રહ્મ ત્રણે કાલમાં વિદ્યમાન હોવાથી આનું
પરોક્ષપણું નથી. તેના સર્વદા અનુભવ થતો હોવાથી તેનું અબાધ્યપણું
ને અપરોક્ષપણું છે. ૧૯

બ્રહ્મ જ્ઞાનનો વિષય ન હોય તો તેનું પરોક્ષપણું યશો એમ શી
થાય તો તેના સમાધાનમાં કહે છે:—

નાવેદ્યમપિ પરોક્ષં, ભવતિ બ્રહ્મ સ્વયંમકાશત્વાત્ ।

સત્યં જ્ઞાનમનન્તં, બ્રહ્મેત્યેતસ્ય લક્ષણં પ્રથતે ॥ ૨૦ ॥

સ્વયંપ્રકાશપણાથી બ્રહ્મ જ્ઞાનનો વિષય નહિ છતાં પણ પરોક્ષ નથી સત્યરૂપ, જ્ઞાનરૂપ ને અનંતરૂપ બ્રહ્મ [છે] એમ [શ્રુતિ] આતું લક્ષણ પ્રકટ કરે છે

એમ સ્વપ્રકાશરૂપ હોવાથી સર્વ અન્ય પ્રકાશવાળા પદાર્થનો વિષય થતો નથી, છતાં તે અપરોક્ષજ છે, તેમ બ્રહ્મ સ્વયંપ્રકાશ હોવાથી ઇદ્રિયઅત કરણના જ્ઞાનનો વિષય થતું નથી, છતાં તે સર્વદા અપરોક્ષજ છે “ સત્યં જ્ઞાનમનન્તં બ્રહ્મ ” (ત્રિકાલાબાધ્ય, ચેતન-સ્વરૂપ ને ત્રણ પ્રકારના પગિચ્છેદથી રહિત બ્રહ્મ છે,) આ શ્રુતિ આ બ્રહ્મ સત્ય, જ્ઞાન ને અનંતરૂપ લક્ષણને પ્રકટ કરે છે, આથી બ્રહ્મનું અમાધ્યપણું અને સ્વપ્રકાશપણું સિદ્ધ છે ૨૦

સર્વ ઉપાધિથી રહિત બ્રહ્મનું જીવપણું ને ઈશ્વરપણું શ્રુતિઓ શામાટે પ્રતિપાદન કરે છે એમ શક થાય તો તેના સમાધાનમાં કહે છે —

સતિ કોશશક્ત્યુપાધૌ, સંભવતસ્તસ્ય જીવતેશ્વરતે ।

નોચેત્તયોરભાવાદ્વિગતવિશેષ વિમાતિ નિજરૂપમ્ ॥ ૨૧ ॥

કોશ અને માયારૂપ ઉપાધિ વિદ્યમાન હોય ત્યાંમુખી તેનું જીવપણું ને ઈશ્વરપણું સંભવે છે, નહિ તો એ બંનેના અભાવથી વિશેષરહિત નિજસ્વરૂપ પ્રકાશે છે

અનન્યમાદિ પાંચ કાશરૂપ જીવનો ઉપાધિ અને માયારૂપ ૮ ઉપાધિ ત્યાંમુખી વિદ્યમાન હોય ત્યાંમુખી બ્રહ્મમાં જીવપણું

ઈશ્વરપણું એવો બેદવાળો બ્યવહાર થાય છે. જો અત્રભયાદિ કાશી અને માયા એ બે ઉપાધિનો ભાગ કરીએ તો તે બંને નામોથી અને તેમના ધર્મોથી રહિત તે બંનેનું અલસસ્વરૂપજ પ્રકાશે છે. ૨૧

સર્વ ઉપાધિનો વિલય થયા પછી કાંઈ પણ બાકી રહેતું નથી એમ શક્ય થાય તો તેના સમાધાનમાં કહે છે:—

સતિ સકલદૃશ્યવાયે, ન કિમપ્યસ્તીતિ લોકસિદ્ધં ચેત્ ।

યન્ન કિમપીતિ સિદ્ધં, વ્રહ્મ તદેવેતિ વેદતઃ સિદ્ધમ્ ॥ ૨૨ ॥

સર્વ દૃશ્યનો બાધ થવાથી કાંઈ પણ નથી એમ લોકમાં પ્રસિદ્ધ [છે] એમ [જો] [કહે] તો [જે] કાંઈ પણ નથી એમ સિદ્ધ [છે] તેજ બ્રહ્મ [છે] એમ વેદથી સિદ્ધ [છે].

નામરૂપાત્મક સર્વ દૃશ્ય વસ્તુઓનો બાધ કરતાં કાંઈ પણ બાકી રહેતું નથી એમ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે એમ જો તું કહે તો અમે કહીએ છીએ કે બલે તેમ હોય, પરંતુ જે કાંઈ પણ નથી એમ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે તેજ બ્રહ્મ છે એમ ઉપનિષદોનાં વચનોથી સિદ્ધ છે. નિષેધ કરવાનું ચોખ્ખું સર્વનો નિષેધ કરનાર જેને લોકો કાંઈ નથી આ શબ્દવડે પ્રતિપાદન કરે છે તે નિષેધના અવધિભૂત બ્રહ્મ છે એમ ઉપનિષદોને સિદ્ધાંત છે. ૨૨

પંચકોશના વિવેકવાળાઓને પણ “તત્ત્વમસિ” (તે તું છે) ઇલાદિ વાક્યોના અર્થજ્ઞાનવિના આત્મબોધ થતો નથી એમ કહે છે:—

एवमपि विरहितानां, तत्त्वमसीत्यादिवाक्यचिन्तनया ।

प्रतिभात्येव परोक्षवदात्मा प्रत्यक् प्रकाशमानोऽपि ॥ ૨૩ ॥

એમ છતાં પણ “તત્ત્વમસિ” ઇલાદિ વાક્યોના

વિચારરહિત મનુષ્યોને અંતરાત્મા [સર્વદા] ભાસમાન છતાં પણ પરીક્ષના જોવોજ પ્રતીત થાય છે

પાંચ કાચના વિચારયુક્ત પુરુષો પણ જો "તત્ત્વમસિ" ઇત્યાદિ વાક્યોના વિચારથી રહિત હોય તો તેમને આ અંતરાત્મા સર્વદા સર્વત્ર સત્તાસ્ફુર્તિ આપવાવડે પ્રકાશમાન છતાં પણ પરીક્ષના જોવોજ પ્રતીત થાય છે ૨૩

તથી મહાવાક્યોનો વિચાર કરવાયોગ્ય છે એમ કહે છે —

તસ્માત્પદાર્થશોધનપૂર્વકવાક્યસ્ય ચિન્તયન્નર્થમ્ ।

દૈશિકદયાપ્રભાવાદપરોક્ષયત્તિ ક્ષણેન ચાત્માનમ્ ॥ ૨૪ ॥

તથી પદાર્થના શોધનપૂર્વક વાક્યના અર્થનો વિચાર કરતો છતો આચાર્યની દયાના પ્રભાવથી થોડા સમયમાંજ આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરે છે

જેથી મહાવાક્યના વિચારવિના યથાર્થ જ્ઞાન થતું નથી, તથી મુશ્કે મહાવાક્યનો અવશ્ય વિચાર કરવો જોઈએ. મહાવાક્યનું જ્ઞાન પદના અર્થના જ્ઞાનને અધીન છે, તેથી પદના અર્થના શોધન- પૂર્વક મહાવાક્યના અર્થનો વિચાર કરનાર મુમુક્ષુ પોતાના શ્રીસદ્ગુરુની સાંકેતિક દયાના પ્રભાવથી થોડા સમયમાં જલથી અભિજ્ઞ આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરે છે. કેવલ પોતાની ભુદ્ધિવડેજ મુમુક્ષુ મહાવાક્યનો વિચાર કરે તો તેને જલથી અભિજ્ઞ આત્માનો સાક્ષાત્કાર થતો નથી, કિંતુ પોતાના સદ્ગુરુની સમીપ મહાવાક્યનો વિચાર કરવાથી તેમની કૃપાના સામર્થ્યથી તે મુમુક્ષુને જલથી અભિજ્ઞ આત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. ૨૪

વાક્યોનું જ્ઞાન પદના અર્થોના જ્ઞાનને અધીન હોવાથી હવે પદના અર્થો કહે છે; તેમાં પ્રથમ ત્વંપદનો વાચ્યાર્થ કહે છે:—

દેહેન્દ્રિયાદિધર્માનાત્મન્યારોપયન્નમેદન ।

કર્તૃત્વાદ્યભિમાની વોધઃ સ્યાત્ત્વંપદસ્ય વાચ્યોઽર્થઃ ॥ ૨૫ ॥

હવે અને ઇન્દ્રિયાદિના ધર્મોના આત્મામાં અસેદનો આરોપ કરીને [જે] કર્તાપણાદિના અભિમાનવાળું જ્ઞાન છે [તે] ત્વંપદનો વાચ્ય અર્થ [છે.]

“તત્ત્વમસિ” ના વાક્યમાં તત્, ને ત્વં ને અસિ આ ત્રણ પદો છે; તેમાં જે ત્વંપદ છે તેના વાચ્ય અને લક્ષ્ય એવા બે અર્થ થાય છે. તેમાં પ્રથમ ત્વંપદના વાચ્યાર્થને દેખાડે છે. સ્થૂંસપણું દુખજા-પણું, ધસાદિ શરીરના ધર્મોને અને કાણાપણું બહેરાપણું ઇલાદિ ઇન્દ્રિયોના ધર્મોને અને સુખદુઃખાદિ અંતઃકરણના ધર્મોને તેમજ નાભીનાર આત્મામાં એકપણાની બ્રાંતિવડે આરોપતો છતાં “હું નાભી છું,” “હું દુખજો છું,” “હું કાણો છું,” “હું બહેરો છું,” “હું સુખી છું,” “હું દુઃખી છું” એવી રીતના આરોપપૂર્વક કર્તાપણા ધસાદિના અભિમાનવાળું જે જ્ઞાન (ચેતન) છે તે ત્વંપદના વાચ્યઅર્થરૂપ છે. અહીં ચેતનસહિત વિજ્ઞાનભયકાશને ત્વંપદના વાચ્યાર્થરૂપે કહેલો છે. ૨૫ હવે ત્વંપદના લક્ષ્યાર્થને કહે છે:—

દેહાહન્તેન્દ્રિયાણાં, સાક્ષી તેભ્યો વિલક્ષણત્વેન ।

પ્રતિભાતિ યોઽવવોધઃ, પ્રોક્તોઽસૌ ત્વંપદસ્ય લક્ષ્યોઽર્થઃ ॥ ૨૬ ॥

જે શરીર, અહંકાર અને ઇન્દ્રિયોનો સાક્ષી તેઓનાથી વિલક્ષણપણાવડે પ્રતીત થાય છે તે જોધ ત્વંપદનો લક્ષ્યાર્થ કહ્યો છે.

જે નિરુપાધિક ચેતન સ્થૂલશરીર, સ્પર્શકાર અને સર્વ ઇન્દ્રિયોના
 ધર્મી છે, અને જે તે બધાથી વિલક્ષણપણાવડે બિન પ્રતીત થાય
 , તે નિરુપાધિક ચેતન તત્ત્વવેદના લક્ષ્યઅર્થરૂપે શાસ્ત્રમાં કહેલું છે. ૨૬
 હવે તત્ત્વવેદના વાચ્યાર્થને કહે છે:—

દાવસાનવાચા, સંવેદ્યં સકલજગદુપાદાનમ્ ।

વૈજ્ઞતાદ્યુપેતં, ચૈતન્યં તત્ત્વદસ્ય વાચ્યોઽર્થઃ ॥ ૨૭ ॥

[જે] ઉપનિષદોનાં વચનવડે જાણવાયોગ્ય [છે, જે]
 વૈજ્ઞતાદિ ઉપાદાન [છે તે] સર્વજ્ઞતાદિ યુક્ત ચૈતન્ય
 તત્ત્વવેદના વાચ્યાર્થ [છે.]

જે સર્વજ્ઞતાદિસહિત ચૈતન્ય વેદના અંતભાગરૂપ ઉપનિષદોનાં
 વચનવડે જ્ઞેય છે, અને જે આ સર્વ જગત્ના ઉપાદાનકારણરૂપ છે
 , સર્વજ્ઞતાદિ લક્ષણવાળું ચૈતન્ય તત્ત્વવેદના વાચ્ય અર્થ છે. ૨૭

હવે તત્ત્વવેદના લક્ષ્યાર્થને કહે છે:—

વિધોપાધિવિમુક્તં, ત્રિષ્વાર્તાતં વિશુદ્ધમદ્વૈતમ્ ।

સમનુભવવેદ્યં, ચૈતન્યં તત્ત્વદસ્ય લક્ષ્યોઽર્થઃ ॥ ૨૮ ॥

વિવિધ ઉપાધિથી અત્યંતરહિત, જગત્તરહિત, અજ્ઞાન-
 રહિત, અદ્વૈત, વિનાશરહિત ને અનુભવગમ્ય [જે] ચૈતન્ય
 છે તે] તત્ત્વવેદના લક્ષ્યાર્થ [છે.]

સર્વજ્ઞપણું, જગત્તિવંતાપણું ઇત્યાદિ નાનાપ્રકારના ઉપાધિથી
 સંતરહિત, નામરૂપાત્મક સર્વ પ્રપંચથી રહિત, અજ્ઞાનરૂપ મેલથી
 રહિત, દ્વૈતરહિત, વિનાશરહિત અને ચોતાને ચોતાના અનુભવથી
 રહિત એવું જે ચૈતન્ય છે તે ચૈતન્ય તત્ત્વવેદના લક્ષ્યાર્થ છે. ૨૮

એવી રીતે એ પદના અર્થનું વિવેચન કર્યા છતાં સમાનાધિકરણ આદિ ત્રણ પ્રકારના સંબંધના જ્ઞાનવિના વાક્યના અર્થનું જ્ઞાન થતું નથી, આથી સમાનાધિકરણ આદિ ત્રણ સંબંધોને દેખાડે છે:—

સામાનાધિકરણ્યં, તદ્વત્તુ વિશેષણવિશેષ્યતા ચેતિ ।

અથ લક્ષ્યલક્ષકત્વં, ભવતિ પદાર્થાત્મનાં ચ સંબંધઃ ॥ ૨૯ ॥

સામાનાધિકરણ્ય, તે પછી વિશેષણવિશેષ્યતા, અને તે પછી લક્ષ્યલક્ષકતા [એમ] પદનો અર્થરૂપ આત્માની સાથે સંબંધ [છે.]

તત્પદનું અને ત્વપદનું સામાનાધિકરણ્ય એટલે એક અર્થર્થ (ચેતનર્થ) રહેનાપણારૂપ સંબંધ છે.—એ બંને પદો પહેલી વિક્રિતર્થ હોવાથી તાત્પર્યવડે એક ચેતનરૂપ અર્થને કહે છે. વળી તત્વ તથા ત્વ એ બંનેનો વિશેષણતા અને વિશેષ્યતા એવો સંબંધ પણ થાય છે. તે તું છે એમ કહેવાથી તે તુંનું વિશેષણ થાય છે, અને તું તે છે એમ કહેવાથી તું તેનું વિશેષ્ય થાય છે, એમ એ બંને પદોમાં વિશેષણવિશેષ્યભાવ છે. એ વિશેષણવિશેષ્યભાવસંબંધ પણ બંને પદના અર્થની એકતા જણાવે છે. વળી તત્પદનો અને ત્વપદનો આત્માની સાથે લક્ષ્યલક્ષકભાવસંબંધ છે, એટલે તત્પદ તથા ત્વપદ લક્ષક છે, અને આત્મા એ બંને પદોના લક્ષ્યરૂપ છે. એવી રીતે ત્રણ પ્રકારનો સંબંધ છે. ૨૯

હવે સામાનાધિકરણ્યના સ્વરૂપને કહે છે:—

एकत्र वृत्तिरर्थे, शब्दानां भिन्नवृत्तिहेतूनाम् ।

સામાનાધિકરણ્યં, ભવતીત્યેવં વદન્તિ લાસણિકાઃ ॥ ૩૦ ॥

લિપ્ત અર્થમાં રહેલા શબ્દોનું એક અર્થમાં રહેવું તે સામાનાધિકરણ્ય છે એમ લક્ષણાનું પ્રતિપાદન કરનાર કહે છે.

લિપ્ત લિપ્ત અર્થોના બોધ કરવાના સામર્થ્યવાળા શબ્દોનું એક અર્થનો બોધ કરવામાં રહેવું તે સામાનાધિકરણ્યશબ્દનું વાચ્ય છે એમ લક્ષણાવૃત્તિને પ્રતિપાદન કરનાર પુરુષો કહે છે. ૩૦

હવે “તત્ત્વમસિ” આ વાક્યનું લક્ષણાવિના ગ્રાન થવું નથી, માટે લક્ષણાની આવશ્યકતા છે એમ પ્રતિપાદન કરે છે:—

પ્રત્યક્ત્વપરોક્ત્વે, પરિપૂર્ણત્વં ચ સદ્વિતીયસ્વમ્ ।

इतरेतरं विरुद्धं, तत इह भवितव्यमेव लक्षणया ॥ ३१ ॥

પ્રત્યક્ષપણું અને પરોક્ષપણું [તથા] પરિપૂર્ણપણું [અને] સદ્વિતીયપણું એકએકથી વિરોધવાળાં [છે, તેથી તેમનો અભેદ સંભવતો નથી,] તેથી અહીં લક્ષણાવરોજ [અર્થ] થવો જોઈએ.

જીવનું પ્રત્યક્ષપણું અને ઈશ્વરનું પરોક્ષપણું તથા જીવનું સદ્વિતીયપણું અને ઈશ્વરનું પરિપૂર્ણપણું હોવાથી ત્વંપદ અને તત્પદ એ બંનેનો મુખ્યાર્થ પરસ્પરવિરોધનાજો હોવાથી સાથે રહી શકે નહિ, તેથી તત્પદ અને ત્વંપદના અર્થમાં રહેલા વિરુદ્ધ અર્થના ત્યાગવડે અખંડ અર્થના બોધમાટે લક્ષણા સ્વીકારવાયોગ્ય છે. ૩૧

હવે લક્ષણાના સ્વરૂપને કહે છે:—

માનાન્તરોપરોધે, મુખ્યાર્થસ્યાપરિગ્રહે જાતે ।

मुख्याविनाकृतेऽर्थे, या वृत्तिः सैव लक्षणा प्रोक्ता ॥ ३२ ॥

અન્ય પ્રમાણના વિરોધવડે મુખ્યાર્થનું અહણ નહિ થવાથી મુખ્યાર્થના સંબંધમાં [પદોનું] જે રહેવું તેજ લક્ષણા કહી છે.

પ્રસક્તાદિ પ્રમાણના વિરોધવડે ક્રાંત વાક્યમાં પદનો જે

હોય તે સંબંધતો ન હોય તે તે વાક્યમાં મુખ્યાર્થની સાથે સંબંધ-
વાળા અર્થમાં પદોનું જે રહેવું તેજ લક્ષણનું પ્રતિપાદન કરનારાઓએ
લક્ષણ કહી છે. બટ મગ્મટે કાવ્યપ્રકાશમાં લક્ષણનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે
કહ્યું છે:—“સુધ્યાર્થવાધે તત્ત્વોગે, રુદિતોડ્યપ્રયોજનાત ।
અન્યોડ્યો લક્ષ્યતે યત્સા, લક્ષણા પ્રોચ્યતે યુઘૈ ॥” (વાચ્યાર્થને
બાધ થાય તે વેલા રૂઢિથી અથવા અર્થના પ્રયોજનથી વાચ્યાર્થના
સંબંધવાળો બીજો અર્થ જે વૃત્તિવડે નક્કી કરાય છે તે વૃત્તિ પદોનો
લક્ષણ કહી છે.) ૩૨

તે લક્ષણ જહત, અજહત અને જહતજહત એમ ત્રણ પ્રકારની
છે, તેમાં પ્રથમ જહતલક્ષણના સ્વરૂપને કહે છે:—

નિશ્ચિલમપિ વાચ્યમર્થ, ત્યક્ત્વા વૃત્તિસ્તદન્વિતેડ્યર્થે ।

જહતીતિ લક્ષણા સ્યાદ્, ગદ્યાયાં ઘોષ इतिवदत्र न ग्राह्या ॥

સમગ્ર વાચ્ય અર્થનો ત્યાગ કરીને વાચ્યાર્થના સંબંધ-
વાળા અન્ય અર્થમાં [જે પદની] વૃત્તિ [તે] જહતલક્ષણ
કહેવાય છે ગંગામાં નેસ એની પેઠે અહીં અહણુ કરવા-
યોગ્ય નથી

પદવડે વાચ્ય બધા અર્થનો ત્યાગ કરીને તે વાચ્યાર્થની સાથે
સંબંધ રાખનાર લિંગ અર્થમાં જે પદની વૃત્તિ તે જહત (જહતિ)-
લક્ષણ કહેવાય છે. “ગંગાયાં ઘોષ.” (ગંગામાં—ગંગાના તીરપર-
નેસ છે,) આ વાક્યમાં ગંગાશબ્દમાં જહતલક્ષણ છે, તેમ “તત્ત્વ-
મસિ” આ મહાવાક્યમાંના તત્ત્વ અને ત્વ એ પદમાં અહણુ
કરવાયોગ્ય નથી, કેમકે તત્ત્વ અને ત્વના વાચ્યાર્થનો ત્યાગ થાય તે
પછી ચેતનરૂપ કોઈ વસ્તુ અવરોધ રહે નહિ. ૩૩

હવે અજઠત્યક્ષણાના સ્વરૂપને કહે છે:—

વાચ્યાર્થમત્યજન્ત્યા, યસ્યા વૃત્તેઃ પ્રવૃત્તિરન્યાર્થે ।

ઈયમજહતીતિ કથિતા, શોણો ધાવતિવદત્ર ન ગ્રાહ્યા ॥ ૩૪ ॥

વાચ્યાર્થનો ત્યાગ નહિ કરનારી જે વૃત્તિની લિપ્ત અર્થમાં પ્રવૃત્તિ [થાય છે] આ અજઠત્ય (અજઠતિ) કહી છે. રાતો દોડે છે એની પેઠે અહીં અહણુ કરવાયોગ્ય નથી.

પદના શક્તિવૃત્તિવડે જાણાતા અર્થનો ત્યાગ નહિ કરનારી જે વૃત્તિની વાચ્યાર્થની સાથે સંબંધવાળા લિપ્ત અર્થમાં જે પ્રવૃત્તિ થાય છે તે અસંસ્કારશાસ્ત્ર જાણનારાઓવડે અજઠતિલક્ષણા કહેવાય છે. રાતો દોડે છે આ તેનું ઉદાહરણ છે. રાતો એ ગુણુ છે, તથા દોડી શકે નહિ, માટે તેની સાથે અશ્વાદિનું અહણુ કરવું જોઈએ, એટલે રાતો દોડે છે એનો અર્થ રાતો ધોડા દોડે છે એમ થાય છે. “તત્ત્યમસિ” પ્રા મહાવાક્યમાંના તત્ત્વ અને ત્વં એ જે પદનો અર્થ કરતી વેદા આ લક્ષણનો ઉપયોગ થઈ શકતો નથી, કેમકે વાચ્યાર્થ રહેવાથી તે બંને સદ્માં રહેતો વિરોધ દૂર થતો નથી. ૩૪

હવે જહદજહત્ અથવા ભાગભાગલક્ષણાના સ્વરૂપને કહે છે:—

જહદજહદિતિ સા સ્યાઘા વાચ્યાર્થેકદેશમપહાય ।

તોષયતિ ચૈકદેશં, સોયં દ્વિજ ઇતિવદાશ્રયેદેનામ્ ॥ ૩૫ ॥

જે વાચ્યાર્થના એકદેશને ત્યજીને એકદેશને જાણાવે છે । જહદજહત્ લક્ષણા છે. તે આ દ્વિજ એ પ્રભાણુ, એનો પ્રાશ્રય કરે.

જે વાચ્યાર્થના વિરોધિભાગરૂપ એકદેશનો ત્યાગ કરીને બીજો વિરોધિભાગરૂપ એકદેશનું અહણુ કરીને પોતાના અર્થને

છે તે જહનજહત્ અથવા ભાગલાગલક્ષણા કહેવાય છે. તે આ દિન
છે, આ તેનું ઉદાહરણ છે. તે વાક્યમાં તે અને આ એ ચબ્દને
જણાતા વિરોધી દેશકલાદિને ત્યાગ કરીને અવિરોધી એવા દિનના
શરીરને પ્રહણ કરવામાં આવે છે. “તત્ત્વમસિ” આ મહાવાક્યનો
અર્થ કરતી વેલા પણ ઈશ્વર અને જીવમાં રહેલા માયા અને
અવિદ્યાના વિરોધી ધર્મોને ત્યાગ કરીને ઈશ્વરમાં તથા જીવમાં રહેલા
અવિરોધી ભાગને પ્રહણ કરવામાં આવે છે. આવી રીતે મહાવાક્યનો
અર્થ કરવામાં જહનજહતલક્ષણા ઉપયોગી હોવાથી મુમુક્ષુ તેનો અર્થ
કરવામાં તે લક્ષણોનો આશ્રય પ્રહણ કરે. ૩૫

પુનઃ તે લક્ષણાનું પ્રતિપાદન કરે છે.—

સોડયં દિજ્ઞ ઇતિ શાક્યં, ત્યક્ત્વા પ્રત્યક્ષપરોક્ષદેશાયમ્ ।
દ્વિજમાત્રલક્ષકત્વાત્, કયયત્યૈક્યં પદાર્થયોરુભયોઃ ॥ ૩૬ ॥

તે આ દિજ્ઞ [છે] આ વાક્ય અપરોક્ષને અને પરોક્ષને
[તથા] દેશાદિને ત્યજીને દ્વિજમાત્રના લક્ષકપણાથી અને પદાર્થ
અર્થનું એકપણું કહે છે.

તે આ દિજ્ઞ છે આ વાક્ય, પરોક્ષકાલ એટલે તે સમય અને
અપરોક્ષકાલ એટલે આ સમય, તે દેશ અને આ દેશ, અને તે સ્થિતિ
તથા આ સ્થિતિ એ વિરોધી ભાગનો—ત્યાગ કરીને એક દ્વિજમાત્રના
લક્ષકપણાથી તે અને પદાર્થ અર્થનું એકપણું કહે છે, એટલે તે
સ્વરૂપમાત્રનું કથન કરે છે. અખડાર્યના બોધયુક્તપણાથી મહાવાક્ય
પણ આ લક્ષણા પ્રહણ કરવાયોગ્ય છે. ૩૬

પ્રતિપાદન કરેલી જહનજહતલક્ષણાની ૧ તત્ત્વમસિ આદિ મહા
વાક્યમાં યોજના કરે છે:—

દ્વત્તત્ત્વમસીતિ, ત્યક્ત્વા પ્રત્યક્ષપરોક્ષતાદીનિ ।

ચેદ્વસ્તુ લક્ષયિત્વા, બોધયતિ સ્પષ્ટમસિપદનૈક્યમ્ ॥ ૩૭ ॥

તેની પેઠે "તત્ત્વમસિ" આ [વાક્ય પછી] પ્રત્યક્ષ-
પણા તથા પરોક્ષપણા આદિને ત્યજીને ચૈતન્યસ્વરૂપમાત્રને
જણાવીને "અસિ" (છે) [આ] પદવડે સંદેહરહિત એક-
પણું જણાવે છે.

તે આ દ્વિજ છે આ વાક્યની પેઠે "તત્ત્વમસિ" આ-
વાક્ય પછી તત્પદમાં રહેલું પરોક્ષપણું પ્રસાદિ અને ત્વપદમાં રહેલું
ત્યક્ષપણું ને પરિચિન્નપણું પ્રસાદિ ત્યજીને કેવલ ચૈતન્ય-
સ્વરૂપને જણાવીને અસિ (છે) એવા પદવડે સંદેહરહિત તત્પદના
મર્થના તથા ત્વપદના અર્થના એકપણાને જણાવે છે. ૩૭

કહેલી રીતે મહાવાક્યના અર્થને જાણનારાને ચત્તારું ફલ કહે છે.—
ત્વં બોધિતમર્થ, મહતા વાક્યેન દર્શિતૈક્યેન ।

હમિત્યપરોક્ષયતાં, વેદો વેદયતિ વીતશોકત્વમ્ ॥ ૩૮ ॥

કહેલી રીતે [જેણે] એકપણું દખાડયું છે એવા મહા-
વાક્યવડે ઉપદેશ કરેલા અર્થને હું એમ અપરોક્ષ કરનારાઓને
ફલ શોકરહિતપણું જણાવે છે.

જેણે જીવબળની એકતા જણાવી છે એવા "તત્ત્વમસિ" આ
મહાવાક્યે ઉપદેશ કરેલા અર્થને હું ચૈતન્યસ્વરૂપ હું એવી રીતે જો-
ણાવ કરે છે તેને શોકરહિતપણું એટલે બલપણું પ્રાપ્ત થાય છે, એમ
હો. ઉપનિષદભાગ કહે છે. એવી રીતે મહાવાક્યના અર્થનું ઘાન
ચાથી અવિઘાની નિવૃત્તિ અને પરમાર્તની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૩૮

વેદનાં વિધિવ્યવસ્થાનું પ્રવર્તકપણું છે, પણ વિધિ અને અર્થવાદન

વિદ્યક્ષણપણાથી “તત્ત્વમસિ” આદિ વેદવાક્યોનું પ્રવર્તકપણું નથી એમ સંકા કરે છે:—

પ્રાયઃ પ્રવર્તકત્વં, વિધિવચસાં લોકવેદયોર્દષ્ટમ્ ।

સિદ્ધં વોધયતોઽર્થ, કયમેતદ્ભવતિ તત્ત્વમસ્યાદેઃ ॥ ૩૯ ॥

લોકમાં અને વેદમાં બહુધા વિધિવાક્યોનું પ્રવર્તકપણું જોઈ
છે. સિદ્ધ અર્થને જણાવનાર “તત્ત્વમસિ” આદિનું આ
[પ્રવર્તકપણું] કેવી રીતે થાય ?

લોકઅવહારમાં અને વેદમાં બહુધા વિધિવાક્યોનું પ્રવર્તનક-
પણું જોઈ છે, પણ સિદ્ધ અર્થને એટલે જલસ્વરૂપને જણાવનાર
“તત્ત્વમસિ” આદિ વાક્યોનું આ પ્રવર્તનકપણું કેવી રીતે
સંભવે ? નજ સંભવે. તાત્પર્ય એવું છે કે લોકમાં ને વેદમાં લોકોને
લિહિતમાં પ્રવૃત્તિ કરાવનારાં તથા નિષિદ્ધથી રોકનારાં વચનો પ્રમાણ-
રૂપ ગણાય છે, પણ આ રાગ છે ઇલાદિ સિદ્ધ અર્થનું બોધન ક-
નારાં વચનો પ્રમાણરૂપ ગણાતાં નથી, માટે “તત્ત્વમસિ” આદિ
વાક્યો પોતાના અર્થમાં પ્રમાણરૂપ નથી. ૩૯

હવે ઉપર કરેલા આશ્લેષનું ઉત્તર કહે છે:—

વિધિરેવ ન પ્રવૃત્તિ, જનયત્યમિલપિત્વસ્તુવોધોઽપિ ।

રાજા યાતિ સુતોઽમૃદિતિ વોધેન પ્રવર્તતે લોકઃ ॥ ૪૦ ॥

વિધિજ પ્રવૃત્તિ ઉપજાવતો નથી, ઇચ્છિત વસ્તુનું જ્ઞાન
પણુ [પ્રવૃત્તિ ઉપજાવે છે.] “રાજા જાય છે,” “પુત્ર થયો,”
આ બોધવડે [પણુ] લોક પ્રવૃત્તિ કરે છે.

વિધિવાક્યજ પ્રવર્તક થાય છે એમ નથી, કિંતુ ઇચ્છિત પદાર્થ
જ્ઞાન પણ પ્રવર્તક થાય છે. “આ રાજા જાય છે” આનું જ્ઞાન

થવાથી પ્રવર્તક વાક્યના અભાવમાં પણ રાજાના દર્શનાદિમાટે લોકોની પ્રવૃત્તિ પોતાની મેળેજ થાય છે, તેમજ " તમારે ત્યાં પુત્ર જન્મ્યો " એ વાક્ય સાંભળીને પિતા પોતાની મેળે જાતકર્માદિમાં પ્રવૃત્ત થાય છે, તેથી વિધિવાક્યજ પ્રવર્તક છે એવો નિયમ નથી ૪૦

હવે વિધિવાક્યોથી વિશ્લેષણ કેવળ " તત્ત્વમસિ " આદિ મહાવાક્યોવડે પણ શ્રીસદ્ગુરુની કૃપાવિના આત્મસાક્ષાત્કાર થઈ શકતો નથી એમ કહે છે:—

એક્યપરૈઃ શ્રુતિવાક્યૈરાત્મા શશ્વત્મકાશમાનોઽપિ ।

દૈશિકદયાવિહીનૈરપરોક્ષયિતું ન શક્યતે પુરુષૈઃ ॥ ૪૧ ॥

આત્મા નિર્ગતર પ્રકાશમાન છતાં પણ આચાર્યની કૃપાથી રહિત પુરુષોવડે અખંડાર્થતું પ્રતિપાદન કરનાર શ્રુતિ-વાક્યોથી [તેનો] સાક્ષાત્કાર કરી શકાતો નથી.

આત્મા નિર્ગતર સ્વરૂપવડે જાણમાન છતાં પણ સદ્ગુરુની કૃપા-વિનાના પંડિત પુરુષોવડે પણ માત્ર અખંડ અર્થતું પ્રતિપાદન કરનાર ઉપનિષદનાં મહાવાક્યોથી અનુભવી શકાતો નથી. બ્રહ્મવિદ્યાં અર્વ વિદ્યાઓમાં અત્યંત ઓછ હોવાથી શ્રીસદ્ગુરુના અનુમદવડેજ તે પ્રાપ્ત થાય છે. ૪૧

કર્મ ને ઉપાસનાદિવડે પવિત્ર અંતઃકરણવાળો શુદ્ધ અધિકારી મહાવાક્યના અર્થના વિચારવડે પોતાની મેળેજ આત્માના સાક્ષાત્કાર-વાળો થાય છે તો ગુરુનું શુ પ્રયોજન છે એમ ન માનવું એમ કહે છે —

વિરહિતકામ્યનિપિદ્ધો, વિહિતાનુષ્ઠાનનિર્મલસ્વાન્તઃ ।

મજતિ સ્વમેવ વોધં, ગુરુના કિમિતિ ત્વયા નમન્તવ્યમ્ ॥ ૪૨ ॥

હામ્ય અને નિષિદ્ધથી રહિત, [અને] વિહિતકર્મના અનુષ્ઠાનવડે નિર્મલ અંતઃકરણવાળો પોતાની મેળેજ જ્ઞાનને પામે છે, [તો] ગુરુત્વં શું [પ્રયોજન છે] એમ તારે ન જાણવું.

પુત્રેષ્ટિ આદિ કામ્યકર્મ નહિ કરનારો, તથા સુરાપાન ઇત્યાદિ નિષિદ્ધકર્મ નહિ કરનારો, અને શાસ્ત્રે પ્રતિપાદન કરેલાં નિત્યનૈમિત્તિક-રૂપ શુભકર્મના અનુષ્ઠાનવડે નિર્મલ અંતઃકરણવાળો અધિકારી પોતાની મેળેજ આત્મસાક્ષાત્કારવાળો થાય છે, તો તેને-ગુરુત્વં શું પ્રયોજન છે એમ તારે ન જાણવું. ૪૨

કર્મોપડેજ ચિત્તશુદ્ધિદ્વારા જ્ઞાન થાય છે એમ જે ઉપર કહ્યું હતું નિરાકરણ કરે છે:—

કર્મભિરેષ ન વોધઃ, પ્રभवति गुरुणा विना दयानिधिना ।
आचार्यवान् हि पुरुषो, वेदेत्यर्थस्य वेदसिद्धत्वात् ॥ ૪૩ ॥

“આચાર્યવાળો પુરુષજ જાણે છે, ” આ અર્થર્થવેદસિદ્ધિ-થઈ હોવાથી દયાનિધિ ગુરુવિના કર્મોપડેજ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થતું નથી.

શ્રીત્રિવ અને જ્ઞાનિષ્ઠ સદ્ગુરુની જેમને પ્રાપ્તિ થઈ છે એવો પુરુષ જ્ઞાને સ્વાર્થ જાણે છે, એમ “સાચાર્યવાન્ પુરુષો જી” આ શ્રુતિમાં કહેલું છે, તથા આ અર્થર્થ વેદવડે સિદ્ધપણું છે, એ દયાના ભંડાર, શ્રીત્રિવ ને જ્ઞાનિષ્ઠ સદ્ગુરુના સરણુવિના એમાં શાસ્ત્રે વિધાન કરેલાં નિત્યનૈમિત્તિકાદિ કર્મો કરવાથી પુરુષને પોતાના આત્માનો સાક્ષાત્કાર થતો નથી. ૪૩

સર્વ પ્રમાણોના અવિષયરૂપ જ્ઞાનનાં જ્ઞાનર્થો વાણીરૂપ વેદનું જી રીતે પ્રમાણપણું છે એમ સંમત થાય તો તેના ઉત્તરમાં કહ

વેદોઽનાદિતયા વા, યદ્વા પરમેશ્વરમણીતતયા ।

ભવતિ પરમમણં, વોધો નાસ્તિ સ્વતથ પરતો વા ॥૪૪॥

અનાદિપણાવડે, અથવા ઈન્દ્રિયના પ્રણીતપણાવડે વેદ પરમપ્રમાણ છે. આત્મજ્ઞાન પોતાની મેળેકે બીજાથી થતું નથી. ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ અને અથર્વવેદરૂપ વેદો ઉત્પત્તિરહિતપણાવડે, અથવા પરમેશ્વરના નિઃશ્વાસરૂપે પ્રકટ થયેલા હોવાથી સર્વ પ્રમાણોમાં શ્રેષ્ઠ છે. જ્ઞાનો જોષ કરનાર ઉપનિષદ્વાક્યરૂપ પ્રમાણવિના પોતાની સુદ્ધિવડે અથવા બીજા પ્રમાણાદિવડે પુરુષને આત્મસાક્ષાત્કાર થતો નથી-૪૪

આત્મજ્ઞાનમાં વેદ બંને પ્રમાણ હો, પણ તેને બીજા પ્રમાણની અપેક્ષા હોવી જોઈએ, એમ શંકા થાય તો તેના ઉત્તરમાં કહે છે:—

નાપેક્ષતે યદન્યથદપેક્ષન્તેઽશ્વિલ્લાનિ માનાનિ ।

વાક્યં તન્નિગમાનાં, માનં બ્રહ્માચરીન્દ્રિયાવગતૌ ॥ ૪૫ ॥

જે અન્યની અપેક્ષા કરતું નથી, [અને] સર્વ પ્રમાણો જેની અપેક્ષા કરે છે, તે વેદોનું વાક્ય બ્રહ્મ આદિ અતીન્દ્રિયના જ્ઞાનમાં પ્રમાણરૂપ [છે.]

જે વેદરૂપ પ્રમાણ પોતાની સિદ્ધિમાં અન્ય કોઈ પ્રમાણની અપેક્ષા કરતું નથી, પણ અન્ય સર્વ પ્રમાણો પોતાની સિદ્ધિમાટે જેની અપેક્ષા કરે છે, તે વેદોનાં વાક્યરૂપ પ્રમાણ જ્ઞાન અને સ્વર્ગાદિ ઇન્દ્રિયોના અવિષયમૂલ પદાર્થના જ્ઞાનમાં પ્રમાણમૂલ છે. ૪૫

હવે અન્ય પ્રમાણોને જણાવનારના જ્ઞાનમાં બીજા અપેક્ષા નથી એમ કહે છે.—

માનં પ્રયોધયન્તં, વોધં માનેનં ચે બુદ્ધત્સન્તે ।

‘પ્રયોધિરેવ દહનં, દગ્ધું વાચ્છન્તિ તે મહાત્માનઃ ॥ ૪૬ ॥

જેઓ પ્રમાણને પ્રકાશનારા જ્ઞાનને પ્રમાણવડે જણવાને ઇચ્છે છે તે મહાપુરુષો ઈધણાંઓવડેજ અગ્નિને બાળવાને ઇચ્છે છે.

પ્રત્યક્ષાદિ સર્વ પ્રમાણને પ્રકાશનારા આત્માને જે મહાદેવના અગ્નિનીઓ પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણવડે જણવાને ઇચ્છે છે તે દોષકાશાઓ અગ્નિના વિષમમૂલ ઈધણાવડેજ અગ્નિને બાળવાની પ્રાર્થના ભરેલી ઇચ્છા કરે છે. જેમ અન્ય સર્વને પ્રકાશનાર સૂર્યને અન્ય-પ્રકાશની અપેક્ષા નથી તેમ જ્ઞાનરૂપ આત્માને પણ અન્યના પ્રમથ રૂપ પ્રમાણની અપેક્ષા નથી. ૪૬

વેદ ઉત્પત્તિવાળા હોવાથી ઉત્પત્તિરહિત બ્રહ્મનો બોધ મેં રીતે કરી શકે એમ શંકા થાય તો તેના ઉત્તરમાં કહે છે —

વેદોઽનાદિરમુખ્ય, વ્યક્તક ईशः स्वयंप्रकाशात्मा ।

તદમિવ્યક્તિમુદોક્ષ્ય, પ્રોક્તોઽસૌ સૂરિભિઃ પ્રમાણમિતિ ॥૪૭॥

વેદ અનાદિ [છે.] આના પ્રકાશક ઈશ્વર સ્વયંપ્રકાશરૂપ [છે.] તેના પ્રકટપણને બોણીને આ પ્રમાણ [છે] એમ પાંડિતોએ કહેલ છે.

તદગ્નિરિતિ વેદો ઉત્પત્તિરહિત છે. આ સ્વત સિદ્ધ વેદોના પ્રકટ ઈશ્વર છે. જેમ સ્વત સિદ્ધ ઘટાદિને પ્રકાશનાર સૂર્ય છે, તેને જન પ્રકાશકની અગત્ય પડતી નથી, તેમ ઈશ્વર પ્રકટસ્વરૂપવાળા છે, તેથી

મને પણ અન્ય પ્રકાશકની અગત્ય પડતી નથી. વેદાનુ શ્રીકૃષ્ણસ્વરૂપે
દ્રુપદે છે એમ જાણીને પૂર્વાચાર્યોએ વેદ પ્રમાણ છે એમ કહ્યું છે. ૪૭
હવે દર્શાવે આપીને આત્માના જ્ઞાનમાં વેદનું પ્રમાણપણું છે,
અનુ નથી, એમ કહે છે:—

જ્ઞાનામવલોકે, ચક્ષુરિવાન્યુજ્ઞ કારણં દૃષ્ટમ્ ।
દ્વદદૃષ્ટાવગતૌ, વેદંવદન્યૌ ન વેદકો હેતુઃ ॥ ૪૮ ॥
જેમ રૂપોના દર્શનમાં ચક્ષુની પેઠે અન્ય કારણ જોઈ
થી [તેમ] અજ્ઞાતના જ્ઞાનમાં વેદની પેઠે બીજો જ્ઞાનનો
હો નથી

‘રાતા, પીળાં અને ધોળાં ઇલાદિ રૂપોના જ્ઞાનમાં નેત્રદ્રિયની
ઠે અન્ય કાંઈ ઇન્દ્રિય કારણરૂપે જોવામાં આવતી નથી. ચક્ષુ ઇન્દ્રિયની
ઠે અન્ય પ્રમાણરૂપી જાણવામાં નહિ આવતા આત્માના જ્ઞાનમાં
પણે સ્વર્ગાદિમાં વેદના જેવો અન્ય કાંઈ જ્ઞાનનો હેતુ નથી, અર્થાત્
દૃષ્ટેજ એમનું જ્ઞાન થાય છે ૪૮

જેમ વેદાનુ સ્વતઃપ્રમાણપણું છે તેમ અન્ય શાસ્ત્રનું સ્વતઃ-
પ્રમાણપણું કમ નથી એમ શંકા થાય તો તેના સમાધાનમાં કહે છે.—

‘ગમેષુ નિથિતાર્યં, તંત્રે કથિષ્ઠેદિ પ્રકાશયતિ ।
દિર્દમનુવાદમાત્રં, પ્રામાણ્યં તસ્ય સિદ્ધયતિ ન કિંચિત્ ॥ ૪૯ ॥
‘વેદામાં નક્કી કરેલા અર્થને કાંઈ શાસ્ત્રમાં જો પ્રતિપાદન
રેલા હોય તો તે આ અનુવાદમાત્ર [છે.] તેનું કાંઈ પણ
પ્રમાણપણું સિદ્ધ થતું નથી.
‘વેદોમાં નક્કી કરેલાં અર્થને કાંઈ આચાર્ય પોતાનાં શાસ્ત્રોમાં

પ્રતિપાદન કરે છે તે આ પ્રતિપાદન કરેલા અર્થને મુનઃ કહેવારૂપ અનુવાદમાત્ર છે. અનુવાદનું સ્વતઃપ્રમાણપણું ન હોવાથી અન્ય શાસ્ત્રોનું કંઈ પણ પ્રમાણપણું સિદ્ધ થતું નથી. ૪૯

વેદ પ્રમાણ છે એમ કહ્યું. હવે તેના બે અંશને તથા કથને દેખાડે છે:—

અંશદ્વયવતિ નિર્ગમે, સાધયતિ દ્વૈતમેક एवांशः ।

અદ્વૈતમેવ વસ્તુ, પ્રતિપાદયતિ પ્રસિદ્ધમપરોઽશ્વઃ ॥ ૫૦ ॥

બે અંશવાળા વેદમાં એક અંશ દ્વૈતજ પ્રતિપાદન કરે છે, [અને] બીજો અંશ પ્રસિદ્ધ અદ્વૈતવસ્તુનેજ પ્રતિપાદન કરે છે.

બે ભાગવાળા વેદમાં પ્રથમ કર્મકાંડ અને ઉપાસનારૂપ ભાગ, કર્મ ને કલાદિરૂપ બેઠતું પ્રતિપાદન કરે છે, અને 'બીજો ઉપનિષદભાગ સર્વના અનુભવના વિષયરૂપ સર્વ બેદથી રહિત બ્રહ્મસ્વરૂપનેજ પ્રતિપાદન કરે છે. ૫૦

દ્વૈત તથા અદ્વૈતને પ્રમાણભૂત વેદ પ્રતિપાદન કરે છે, તથા ઠાવું સત્યપણું છે એમ સંક્રા માય તો તેના ઉત્તરમાં કહે છે:—

અદ્વૈતમેવ સત્યં, તસ્મિન્ દ્વૈતં હાસત્યમધ્યસ્તમ્ ।

રજતમિવ શુક્તિકાયાં, મૃગતૃણાયામિવોદકસ્ફુરણમ્ ॥ ૫૧ ॥

અદ્વૈતજ સત્ય [છે,] તેમાં અસત્ય દ્વૈત આરોપે છે, [છે,] છીપમાં રૂપાની પેઠે, [અને] સૂર્યના કિરણમાં બહાર જ્ઞાનની પેઠે.

અદ્વૈતરૂપ બ્રહ્મજ સત્ય છે, તે અદ્વૈતરૂપ બ્રહ્મમાં અર્પણરૂપ અસત્ય આરોપિત છે, જેમ પ્રકાશમાં સંકુચ દર પડેલાં છીપમાં રૂપને

મારોપ થાય છે, અને સૂર્યનાં કિરણોમાં જલનું જ્ઞાન થાય છે તેમ
બ્રહ્મમાં આ પ્રપંચનું જ્ઞાન થાય છે ૫૧

તમે કહો છો તેથી જીલદું એટલે દ્વૈતમાં અદ્વૈતનો આરોપ ક્રમ
હોય એમ શંકા થાય તો તેના ઉત્તરમાં કહે છે —

આરોપિતં यदि स्यादद्वैतं वस्त्ववस्तुनि द्वैते ।

युक्तं नैव तदा स्यात्सत्येऽध्यासो भवत्यसत्यानाम् ॥ ५२ ॥

અસત્ય દ્વૈતમાં જો અદ્વૈત બ્રહ્મ આરોપિત હોય તો
તે] યુક્ત નથીજ. સત્યમાં અસત્યોનો અધ્યાસ થાય છે.

જો કલ્પિત વસ્તુરૂપ દ્વૈતમાં અદ્વૈતરૂપ બ્રહ્મ એટલે સત્ય વસ્તુ
મારોપિત હોય એમ માનીએ તો તે માનવું અયોગ્ય પ્રતીત થાય
અસત્ય કાંઈ વસ્તુ ન હોવાથી તેમાં સત્યનો અધ્યાસ થઈ શકે
હિ, પણ સત્ય વસ્તુ હોવાથી તેમાં અમય પદાર્થોનો આરોપ થઈ
શકે છે. ૫૨

સત્ય તથા અમય બંનેનું આરોપણ સત્યાસત્યથી વિલક્ષણ
સ્તુમાં હશે એમ શંકા થાય તો તેના સમાધાનમાં કહે છે:—

आरोपणमुभयोस्तद्व्यतिरिक्तस्य कस्यचिदभावात् ।

आरोपणं न शन्ये, तस्मादद्वैतसत्यता ग्राह्या ॥ ५३ ॥

જો બંનેનો આરોપ [હોય તો] તે બંનેથી વિન્ન કોઈ
પદાર્થના અભાવથી [તે સંભવે નહિ] શૂન્યમાં આરોપ ન
થાય,] તેથી અદ્વૈતનું સત્યપણું અહંણ કરવાર્યાગ્ય [છે]

જો સત્ય અને અસત્ય એ બંનેના અધ્યાસ તેનાથી વિલક્ષણ
એટલે સત્યથી વિલક્ષણ તથા અસત્યથી વિલક્ષણ કોઈ પદાર્થ હોઈ
તેમાં થઈ શકે, પણ સત્યથી વિલક્ષણ અને અસત્યથી વિલક્ષણ

કાષ્ઠ : પદાર્થ અડી નથી, તેથી તેમાં તેમનો આરોપ થઈ શકે નહિ. બંનેથી વિશ્લેષણ થતું છે તેમાં તેમનો આરોપ થશે એમ માનવું, ઉચિત નથી, કેમકે સ્વરૂપ અભાવમાં કાષ્ઠનો આરોપ સંભવનો નથી, તેથી અદ્વૈત વસ્તુની સસતતા અંગીકાર કરવાયોગ્ય છે. ૫૩

એવી રીતની અદ્વૈત વસ્તુમાં શ્રુતિજ પ્રમાણ છે એમ કહે છે:—

પ્રત્યક્ષાદ્યનવગતં, શ્રુત્યા પ્રતિપાદનીયમદ્વૈતમ્ ।

દ્વૈતં ન પ્રતિપાદ્યં, તસ્ય સ્વયમેવ લોકસિદ્ધત્વાત્ ॥ ૫૪ ॥

પ્રત્યક્ષાદિવડે નહિ જણાયેલ અદ્વૈત શ્રુતિવડે પ્રતિપાદન કરવાયોગ્ય [છે.] દ્વૈત પ્રતિપાદન કરવાયોગ્ય નથી, તેનું પાતાની મેળેજ લોકપ્રસિદ્ધપણું હોવાથી.

પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોવડે નહિ જણી શકાય એવું અદ્વૈત જ્યાં શ્રુતિવડે પ્રતિપાદન કરવાયોગ્ય છે. જો એમ હોય તો દ્વૈત પણ શ્રુતિવડે સામાટે પ્રતિપાદન કરવાયોગ્ય ન ગણાય ? એમ શંકા થાય તો તેના સમાધાનમાં કહે છે:—દ્વૈત સ્વભાવથીજ અત્યંત લોકવડે પ્રતિપાદન કરાયેલું હોવાથી તે દ્વૈત શ્રુતિવડે પ્રતિપાદન કરવાયોગ્ય નથી. ૫૪.

શ્રુતિ અદ્વૈતનુંજ સામાટે પ્રતિપાદન કરે છે ? અને દ્વૈતનું સામાટે પ્રતિપાદન નથી કરતી ? એમ શંકા થાય તો તેના સમાધાનમાં કહે છે:—

અદ્વૈતં સુખરૂપં, દુઃસહદુઃસ્વં સંદા ભવેદ્ દ્વૈતમ્ ।

યત્ર પ્રયોજનં સ્યાત્પ્રતિપાદયતિ શ્રુતિસ્તદેવાસૌ ॥ ૫૫ ॥

અદ્વૈત સદા સુખરૂપ [છે. અને] દ્વૈત [સદા] દુઃસહદુઃખરૂપ [છે.] જેમાં પ્રયોજન હોય તેજ આ શ્રુતિ પ્રતિપાદન કરે છે.

સર્વ પ્રાણીઓને સુખનીજ અભિલાષા છે, કોઈને દુઃખની અભિલાષા નથી. અદ્વૈત બ્રહ્મ સર્વદા સુખરૂપ છે, અને દ્વૈતરૂપ પ્રપંચ સદા સદી ન શકાય એવા કષ્ટરૂપ છે, તેથી જે અદ્વૈતબ્રહ્મરૂપ સુખની અપેક્ષા છે તે અદ્વૈતબ્રહ્મરૂપ સુખનુંજ “તત્ત્વમસિ” આદિ વેદાંતનાં વાક્યો પ્રદિપાદન કરે છે, દ્વૈતરૂપ દુઃખ જીવેને અનાયાસે પ્રાપ્ત હોવાથી તેનું પ્રતિપાદન શ્રુતિ કરતી નથી ૫૫

હવે અદ્વૈતાનંદરૂપ બ્રહ્મનું જીવપણું સ્વાભાવિક છે એમ શંકા કરે છે:—

નિગમગિરા પ્રતિપાદ્યં, વસ્તુ યદાનન્દરૂપમદ્વૈતમ્ ।

સ્વાંભાવિકસ્વરૂપં, જીવત્ત્વં તસ્ય કેચન બ્રુવતે ॥ ૫૬ ॥

ઉપનિષદનાં વાક્યોએ પ્રતિપાદન કરેલ જે આનંદરૂપ અદ્વૈત વસ્તુ [છે] તેનું જીવપણું [એ] સ્વાભાવિકરૂપ છે [એમ] કોઈ કહે છે.

ઉપનિષદનાં વચનોવડે સિદ્ધાંતરૂપે નક્કી કરેલ આનંદધનરૂપ અદ્વૈત બ્રહ્મ છે તેનું જીવપણું એ સ્વાભાવિકસ્વરૂપ છે, અર્થાત્ જીવસ્વરૂપપણું પણ સ્વાભાવથીજ છે, તે બ્રહ્મમાં કલ્પિત નથી, એમ પોતાને પડિત માનનારા કેટલાક અઘાનીઓ કહે છે. ૫૬

બ્રહ્મનું સ્વાભાવિક જીવપણું છે એમ ઉપરના શ્લોકમાં જે શંકા કરી તેનું હવે નિરાકરણ કરે છે:—

સ્વાભાવિકં યદિ સ્યાજ્જીવત્ત્વં તસ્ય વિશદવિજ્ઞપ્તેઃ ।

સકૃદપિ ન તદ્વિનાશં, ગચ્છેદુષ્ણમકાશવદ્બ્રહ્મ ॥ ૫૭ ॥

તે નિર્મલજ્ઞાનસ્વરૂપનું જે સ્વાભાવિક જીવપણું હોય [તો] તેના કદીપણું વિનાશ ન થાય. અગ્નિની ઉષ્ણતા અને પ્રકાશની પેઠે.

તે નિર્મલદાનરૂપ ષડ્ગુ જે સ્વાભાવિકજી જીવપણું હોય તો તે જીવસ્વભાવપણું અદ્વૈતબોધવડે કદીપણુ નિરાકરણ કરી શકાય નહિ, સ્વાભાવિકધર્મનું સર્વદા અનિવાર્યપણું છે; જેમ અગ્નિનો ઉષ્ણ તથા પ્રકાશસ્વભાવ અનિવાર્ય છે તેમ ષડ્ગુ જીવસ્વભાવપણું પણ અનિવાર્યજ થાય છે. ૫૭

જીવ ષડ્ગની ઉપાસના આદિ સાધનોવડે બ્રહ્મસ્વરૂપપણાને પામે છે એમ કાષ્ઠ પૂર્વપક્ષી સંકા કરે છે:—

यद्ब्रह्मो रसविद्धं, काञ्चनतां याति तद्देवासी ।

जीवः साधनशक्त्या, परतां यातीति केचिदिच्छन्ति ॥ ५८ ॥

જેમ રસવડે વીંધાયેલું લોહું સુવર્ણપણાને પામે છે તેમજ આ જીવ સાધનશક્તિવડે પરપણાને પામે છે એમ કાષ્ઠ ધ્વજ છે.

જેમ પારાવડે અથવા કાષ્ઠ ઓપધીના રસ વડે વીંધેલું (ઉપાયવડે તેમાં ભેગની દીવેલું) લોહું સોનાપણાને પામે છે તેમજ આ જીવ ષડ્ગની ઉપાસના આદિ સાધનના સામર્થ્યવડે બ્રહ્મરૂપપણાને પામે છે એમ વેદાંતસિદ્ધાંતના અતાનથી કાષ્ઠ આશંકા કરે છે. ૫૮

જીવ સાધનશક્તિવડે બ્રહ્મપણાને પામે છે એ ઉપર હહેલા મતનું નિરાકરણ કરે છે:—

तदिदं भवति न युक्तं, गतवति तस्मिन्निरेण रसवीर्ये ।

प्रतिपद्यते प्रणाशं, हैमो वर्णोऽप्ययःसमारूढः ॥ ५९ ॥

તે આ યુક્ત નથી. લાંબે કાલે તે રસનું સામર્થ્ય દૂર થયે સતે લોહામાં રહેલ સુવર્ણરૂપપણું વિનાશને પામે છે.

તે આ મત યુક્તિસિદ્ધ નથી. તેમણે જે દર્શાવે આપ્યું છે તે દ્રવ્યવાળું છે. રસના સામર્થ્યવડે સુવર્ણપણાને પામેલું લોહું લાંબે કાલે

પ્રારદની કે ઔષધીના રસની શક્તિ દ્વારા મનાથી તે લોહામાં આવેલું
 સુવર્ણરૂપણું વિનાશને પામે છે, ને પુનઃ તે લોહાના રૂપને પામે છે. ૫૯
 હવે વાદીએ સિદ્ધ કરેલા અર્થનું નિરાકરણ કરે છે:—

जीवत्वमपि तयेदं बहुविधमृतदुःखलक्षणोपेतम् ।

ગતમિવ સાધનશક્ત્યા, પ્રતિભાત્યેવ પ્રયાતિ ન વિનાશમ્ ॥૬૦॥

તેથી રીતે આ બહુ પ્રકારના, સુખદુઃખરૂપ લક્ષણથી
 યુક્ત જીવપણું પણ સાધનશક્તિવડે ગયેલાના જેવું લાગેજ
 છે, [પણ] વિનાશને પામતું નથી.

તેથી રીતે એટલે ઉપર કહેલા લોહાના દર્શનની પેઠે આ અનેક
 પ્રકારના સુખદુઃખયુક્ત જીવસ્વરૂપ પણ ઉપાસનાદિ સાધનના સામર્થ્ય-
 વડે માત્ર નાશ પામ્યાજેવું જણાય છે, પરંતુ તે અરેખરું વિનાશ
 પામતું નથી.

હવે જીવનું સ્વાભાવિક જીવપણું સ્વીકારવામાં દેણ બતાવે છે:—

तस्मात्स्वतो यदि स्याज्जीवः सततं स एव जीवः स्यात् ।

एवं यदि परमात्मा, परमात्मैवायमिति भवेद्युक्तम् ॥ ६१ ॥

તેથી જો સ્વભાવથી જીવ હોય [તો] તે સર્વદા જીવજ
 રહે. એમ જો પરમાત્મા [હોય તો] આ પરમાત્માજ એમ
 યુક્ત થાય.

જો કારણથી સ્વભાવ બદલતો નથી તે કારણથી જો જીવ
 સ્વભાવથી જીવજ હોય તો તે સર્વદા જીવજ રહેવાનો. સ્વરૂપના
 બોધવડે તેના જીવપણાની નિશ્ચિતિ નહિજ થવાની; તેમજ જો તે
 પરમાત્મા હોય તો તે સર્વદા પરમાત્માજ રહે, આ યુક્તિયુક્ત છે.
 સ્વરૂપથી આ જીવ પરમાત્મા છે. ઉપાધિને લીધે તેમાં જીવપણાની

પ્રાપ્તિ થઈ છે, ને જ્યારે ઉપાધિનો લગ થાય છે ત્યારે તે પરમાત્મ-
-સ્વરૂપેજ રહે છે ૬૧

હવે-ઉપામનાદિના બનવડે જીવ પરમાત્માના સમપણાને પામે
છે એ પક્ષનું નિરાકરણ કરે છે —

યદિ વા પરેણ સામ્યં, જીવશ્ચેદ્ભજતિ સાધનવલ્લેન ।

। કાલેન તદપિ કિયતા, નશ્યત્યેવેતિ નિશ્ચિતં સત્ત્વૈઃ ॥ ૬૨ ॥

જો સાધનના બલવડે જીવ પરમાત્માથી સમપણાને
પ્રાપ્ત થનો હોય તો કેટલાક કાલવડે તે અવશ્ય નાશ પામે
છે, એમ સર્વેએ નક્કી કર્યું છે

ઉપાસનાદિ સાધનના સામર્થ્યવડે જો આ જીવ બલના સાર્થકને
પામનો હોય તોપણ તે કેટલેક કાલે એટલે સાધનના સામર્થ્યનો નાશ
થાય ત્યારે તેનું તે સાર્થક નાશ પામેજ છે એમ સર્વે વિદ્વાનોએ
નક્કી કર્યું છે, અર્થાત્ જો ઉપત્તિવાળું હોય છે તે વિનાશ પામે છે
આ વાત સર્વને સમત છે ૬૨-

હવે થોડા સદ્ગુરુપાસેથી વેદાંતના શ્રવણાદિવડે બલસ્વરૂપતા
સપાદન કરવાયોગ્ય છે એમ કહે છે —

તસ્માત્પરં સ્વકીયં, મોહં મોહાત્મકં ચ સંસારમ્ ।

સ્વજ્ઞાનેન જહિત્વા, પૂર્ણઃ સ્વયમેવ શિષ્યતે નાન્યત્ ॥ ૬૩ ॥

તેથી દુ ખે કરીને દૂર થાય એવા પોતાના મોહને, અને
મોહસ્વરૂપ સંસારને પોતાના જ્ઞાનવડે દૂર કરીને પૂર્ણસ્વરૂપેજ
અવશેષ રહે છે બીજું [કાંઈ રહેતું] નથી

। તેથી દુ ખે કરીને દૂર થઈ શકે એવા પોતાના અવિદ્યાનામના
મોહને, -મોહસ્વરૂપ / સંસારને અને જીવપણાને પોતાના આત્માના

જ્ઞાનવડે દૂર કરીને સર્વ-વસ્તુમાં સ્થિત અદ્વૈત આત્મસ્વરૂપેજ તે અવ-
શેષ રહે છે, બીજું કંઈ અવશેષ રહેતું નથી. સર્વ પ્રપંચને વિલીન
કરવાથી યાત્રી અહસ્ત્વરૂપે સ્થિત થાય છે. ૬૩

પ્રપંચને વિલીન કરવાવડે અહસ્ત્વરૂપ અવશેષ રહે છે એમ
કહ્યું તેમાં શું પ્રમાણ છે એમ શંકા થાય તો તેના ઉત્તરમાં
કહે છે:—

સત્યં જ્ઞાનમનંતં, પ્રકૃતં પરમાત્મરૂપમદ્વૈતમ્ ।

અવબોધયન્તિનિલિલાઃ, શ્રુતયઃ સ્મૃતિભિઃ સમં સમસ્તાભિઃ ॥ ૬૪

સત્યરૂપ, જ્ઞાનરૂપ, અનંતરૂપ, જોયરૂપ, પરમાત્મસ્વરૂપ
[ને] અદ્વૈતને સર્વે શ્રુતિઓ સર્વે સ્મૃતિઓસહિત અતિપાદન
કરે છે.

સત્ત્વરૂપ, જ્ઞાનરૂપ, અનંતરૂપ, જોયસ્વરૂપ, પરમાત્મસ્વરૂપ અને
દ્વૈતરહિત લક્ષણવાળા તત્ત્વને સર્વે સ્મૃતિઓસહિત સર્વે શ્રુતિઓ અતિ-
પાદન કરે છે. ૬૪

જીવમહાના એકપણાનો બોધ કરનાર મહાવાક્યોના અંગમૂત
ત્રો પણ આ અર્થનેજ કહે છે એમ કહે છે:—

એકત્વબોધકાનાં, નિલિલાનાં નિગમવાક્યજાલાનામ્ ।

વાક્યાન્તરાણિ સંકલ્પાન્યભિધીયન્તે સ્મ શેષભૂતાનિ ॥ ૬૫ ॥

સઘળાં બીજાં વાક્યોને એકપણાનો બોધ કરનાર સમગ્ર
વેદવાક્યોના સમૂહના શેષભૂત કહે છે.

જગત્ત્રી ઉત્પત્તિ, જગત્ત્રી સ્થિતિ, જગત્ત્રી પ્રલય, જગત્ત્રી
નિયમમાં રાખવું, અને જીવરૂપે શરીરમાં પ્રવેશાદિ આ પાંચ
અર્થવાદરૂપ સઘળાં અવાંતરવાક્યોને અદ્વૈતનું અતિપાદન કરનાર

ઉપનિષદાનાં વાક્યોના સમૂહના અંગભૂતરૂપે વેદવડે અને સૂતકારાદિવડે
 ઠહેવાય છે. ૬૫

હવે સર્વ ઉપાધિથી રહિત અદ્વૈત આત્માનું જ્ઞાન “તત્ત્વમસિ”
 આદિ મહાવાક્યોવડે ઠેવી રીતે સંભવી શકે એમ સંકા કરે છે.—

અસ્મિન્મિહિરવદુદિતે, તિમિરવદપયાન્તિ કર્તૃતાદીનિ ।

જ્ઞાનં વિરહિતમેદં, કથમેતદ્ભવતિ તત્ત્વમસ્યાદેઃ ॥ ૬૬ ॥

સૂર્યની પેઠે જે ઉદય થવાથી અંધારાની પેઠે કર્તાપણા—
 દિને નિવૃત્ત કરે છે, આ બેદરહિત જ્ઞાન “તત્ત્વમસિ”
 આદિથી ઠેવી રીતે સંભવે ?

સૂર્યનો ઉદય થયે જેમ અંધકાર દૂર થાય છે તેમ જે જ્ઞાનનો
 ઉદય થવાથી કર્તાપણું બોક્તાપણું ધત્વાદિ ભ્રાંતિઓ દૂર થાય છે
 આવું આ બેદરહિત જ્ઞાન “તત્ત્વમસિ” આદિ વાક્યોથી ઠેવી રીતે
 સંભવે છે ? અદ્વૈત આત્મજ્ઞાનના બોધકપણાના અભાવથી મહાવાક્યો-
 વડે આવું જ્ઞાન સંભવતું નથી, માટે જ્ઞાન સ્વતંત્ર ક્ષણતા નથી
 પણ તે કર્મના અંગભૂત છે. ૬૬

હવે પૂર્વાર્ધવડે જ્ઞાનના કર્મંગપણાની આસંકા કરીને ઉત્તરાર્ધ-
 વડે તેનું નિરાકરણ કરે છે:—

કર્મપ્રકરણનિષ્ઠં, જ્ઞાનં કર્મંગમિષ્યતે પ્રાક્ષેઃ ।

મિત્રપ્રકરણમાજઃ, કર્મંગિત્વં કથં ભવેજ્ઞેષ્ઠેઃ ॥ ૬૭ ॥

કર્મના પ્રકરણમાં રહેલું જ્ઞાન પરિતોષવડે કર્મના અંગરૂપ
 પ્રતિપાદન કરાય છે. સિત્ત પ્રકરણમાં રહેલા જ્ઞાનનું કર્મંગપણું
 ઠેવી રીતે થાય ?

અમિહોત્રાદિ કર્મની પ્રકરણમાં, રહેલું જ્ઞાનના સ્વરૂપનો બોધ

કરનારું જ્ઞાન અગ્નિહોત્રાદિ કર્મના અંગરૂપ છે. એમ મીમાંસક પંડિતા-
વડે પ્રતિપાદન કરાય છે, તે પ્રકરણના બેદથી સંભવતું નથી. કર્મથી
બિન જ્ઞાનના પ્રકરણમાં રહેલા જ્ઞાનનું અગ્નિહોત્રાદિ કર્મનું અંગપણું
કેવી રીતે સંભવી શકે? નજ સંભવી શકે. ૬૭ ।

અધિકારી અને વિષયના બેદવડે પણ જ્ઞાનનું કર્માંગપણું સંભવતું
નથી એમ કહે છે:—

અધિકારિવિષયભેદૌ, કર્મજ્ઞાનાત્મકાવુભૌ કાળદૌ ।

एवं सति कथमनयोरद्वाङ्गित्वं परस्परं घटते ॥ ६८ ॥

અધિકારી અને વિષયના બેદવાળા કર્મરૂપ અને જ્ઞાન-
રૂપ બે કાંડ [છ] એમ હોવાથી આ બંનેનું પરસ્પર અંગ-
પણું ને અંગીપણું કેવી રીતે સંભવી શકે?

કર્મકાંડ અને જ્ઞાનકાંડ એવા બેદવડે વેદના બે કાંડ છે.
કર્મકાંડના અધિકારી અને તેનો વિષય બિન છે, અને જ્ઞાનકાંડના
અધિકારી અને તેનો વિષય બિન છે. આમ અધિકારી અને વિષયના
બેદ હોવાથી જ્ઞાનનું અંગપણું અને કર્મનું પ્રધાનભાવપણું કેમ ધરી
શકે? નજ ધરી શકે. ૬૮

હવે જેમ જ્ઞાન કર્મપ્રકરણમાં રહેલું નથી તેમ કર્મ પણ
જ્ઞાનપ્રકરણમાં રહેલું નથી એમ કહે છે:—

જ્ઞાનં કર્મણિ ન સ્યાજ્જ્ઞાને કર્મેદમપિ તથા ન સ્યાત્ ।
कथमनयोरुभयोस्तत्तपनतमोवत्समुच्चयो घटते ॥ ६९ ॥

[જેમ] આત્મજ્ઞાન કર્મપ્રકરણમાં સંભવતું નથી તેમ આ
કર્મ પણ જ્ઞાનપ્રકરણમાં ન સંભવે, તેથી સૂર્ય અને અંધારાની
થોડે આ બંનેના સમુચ્ચય કેમ ધરી શકે?

જેમ આત્મજ્ઞાન કર્મપ્રકરણમાં સંભવતું નથી તેમ આ કર્મ પથ જ્ઞાનપ્રકરણમાં ન સંભવે. એમ હોવાથી સૂર્ય ને અંધકારની પેઠે વિરુદ્ધપણાથી આ જ્ઞાન અને કર્મનું સાથે રહેવારૂપ લક્ષણવાળું એકાધિકરણપણું સંભવતું નથી. ૬૯

હવે અવિદ્યાની નિવૃત્તિમાં જ્ઞાનને ખીજ સાહાય્ય કરનારની અપેક્ષા નથી એમ કહે છે:—

तस्मान्मोहनिवृत्ती ज्ञानं न सहायमन्यदर्थयते ।

षट्पद्व્યનंतरतिमिरमकरपरिध्वंसने सहस्रांशुः ॥ ૭૦ ॥

તેથી મોહની નિવૃત્તિમાં અન્ય સાહાય્ય કરનારની અપેક્ષા કરતું નથી જેવી રીતે સૂર્ય બહુ ઘાટા અંધારાના સમૂહને દૂર કરવામાં [અન્યની અપેક્ષા કરતો નથી તેમ]

જેથી, કર્મ તથા ઉપાસનારૂપ સાહાય્ય કરનારની જ્ઞાનને અપેક્ષા નથી, તેથી આત્મજ્ઞાનની નિવૃત્તિમાં જ્ઞાન અન્ય સાહાય્ય કરનાર કર્મની તથા ઉપાસનાની અપેક્ષા કરતું નથી. જેમ હજારો કિરણોવાળો સૂર્ય બહુ ઘાટા અંધારાના સમૂહને દૂર કરવામાં અન્ય સાહાય્ય કરનારની અપેક્ષા કરતો નથી તેમ. ૭૦

હવે જ્ઞાનશબ્દના અર્થને કહે છે.—

ज्ञानं तदेवममलं साक्षी विवस्व भवति परमात्मा ।

संबध्यते । न धर्मैः साक्षी तैरेव सच्चिदानन्दः ॥ ૭૧ ॥

વિવિધના સાક્ષી પરમાત્મા તેજ નિર્મલજ્ઞાનરૂપ [છે.] અચ્ચિદાનંદ સાક્ષી તે ધર્મોવડે સંબંધ પામતો નથી.

સર્વ જગતના માતા પરમાત્મા પ્રહારત્વરૂપ છે. તે સજ્જન નિર્મલજ્ઞાનરૂપ છે. તે જ્ઞાનરૂપ સાક્ષી અવિદ્યાએ કલ્પેલા ધર્મોની

સાથે ઠીપણું સંબંધ પામતો નથી, ને તેના ધર્મોવાળો થતો નથી, તો તે સર્વદા સચ્ચિદાનંદરૂપેજ રહે છે. ૭૧

તો જ્ઞાનરૂપ આત્મા કલ્પિત ધર્મોની સાથે સંબંધ પામતો નથી, તો તેનું સાક્ષીપણું ક્યા સંબંધવડે થાય છે? એમ શંકા થાય તો તેના સમ્બાધાનમાં કહે છે:—

‘રજ્જ્વાદેરુરગાદૈઃ સંવન્ધવદસ્ય દૃશ્યસંવન્ધઃ ।’

સતતમસજ્ઞોડયમિતિ શ્રુતિરપ્યમુમર્થમેવ સાદયતિ ॥ ૭૨ ॥

[જેમ] રજ્જુ આદિનો સર્પાદિની સાથે સંબંધ [છે] તેમ જ્ઞાનો દૃશ્યની સાથે સંબંધ [છે] આ નિરંતર અસંગ [છે] એમ શ્રુતિ પણ આ અર્થનેજ પ્રતિપાદન કરે છે.

દોરડીનો અને છીપનો જેમ સર્પની અને રૂપાની સાથે કલ્પિત સંબંધ છે, તેમ આ દ્રષ્ટાનો સર્વ દૃશ્યની સાથે કલ્પિત સંબંધ છે, પણ સંયોગસંબંધ અથવા સમવાયસંબંધ નથી. આ આત્મા સર્વદા સ્વર્વ સંબંધથી રહિત છે, “અસંગોડયં પુરુષઃ” (આ આત્મા અસંગ છે,) આ શ્રુતિ પણ આત્માના અસંગપણાનેજ પ્રતિપાદન કરે છે. ૭૨

હવે બ્રહ્મસ્વરૂપથી બિન કંઈ પણ ધર્મોદિ વસ્તુઓ નથી કે જેની સાથે બ્રહ્મના સંબંધાદિની અપેક્ષા રહે એમ કહે છે:—

‘કર્તૃ ચ કર્મ ચ યસ્ય સ્ફુરતિ બ્રહ્મૈવ તત્ત્વ જાનાતિ ।

યસ્ય ન કર્તૃ ન કર્મ સ્ફુટતરમયમેવ વેદિતું ક્રમેતે ॥ ૭૩ ॥

કર્તાપિણું અને કર્મ જેને સ્ફુરે છે તે બ્રહ્મ [છે. તે બંને બ્રહ્મને] જાણતાં નથી. જેને કર્તાપિણું અને કર્મ નથી આજ વધારે સ્પષ્ટ જાણવાનો આરંભ કરે છે.

કર્તાપણું અને કર્મ જેને સ્કુરે છે તે કર્તાપણાના અને કર્મના સ્કુરણરૂપપણાથી બદળે છે. તે કર્તાપણું અને કર્મ મિથ્યા હોવાથી બદલેને જણતાં નથી જે બદલામાં કર્તાપણું અને કર્મ કાંઈપણુ નથી તે બદલરૂપ આ આત્માજી વધારે સ્પષ્ટ જણવાનો આરંભ કરે છે,— સર્વને સારી રીતે પ્રકાશે છે. ૭૩

હારે કર્તાપણુદિના યાનની શી ગતિ થશે? એમ શકા થાય તો તેના સમાધાનમાં કહે છે.—

कर्तृत्वादिकमेतन्मायाशक्त्या प्रतीयते निखिलम् ।

इति केचिदाहुरेषा भ्रान्तिर्ब्रह्मातिरेकतो नान्यत् ॥ ७४ ॥

આ સમગ્ર કર્તાપણુદિક માયાશક્તિવડે પ્રતીત થાય છે એમ કોઈ કહે છે, આ ભ્રાંતિ છે, બદલાથી બિન્ન બીજું [કાંઈ પણુ] નથી.

આ સમગ્ર કર્તાપણુ ઇલાદિક માયાના સામર્થ્યવડે આત્મામાં પ્રતીત થાય છે એમ કોઈ વાદીઓ કહે છે. તેમની આ હરપનારૂપ ભ્રાંતિ છે, કમકે બદલાથી બિન્નપણુવડે અન્ય કોઈ પણુ નથી. "एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म, नेह नानाऽस्ति किंचन" (એકજ અદ્વિતીય બ્રહ્મ છે, અહીં કાંઈ પણુ નેહ નથી,) ઇલાદિક શ્રુતિઓ પણુ અહીં બદલાથી બિન્ન કાંઈ પણુ નથી એમ કહે છે. ૭૪

. એવી રીતે અદ્વૈત બ્રહ્મનું યાન થવાથી સર્વનું યાન થાય છે એમ કહે છે:—

तस्मिन् ब्रह्मणि विदिते विष्वक्शेषं भवेदिदं विदितम् ।

कारणमृदि विदितायां घटकरकाद्या यथावगम्यन्ते ॥ ७५ ॥

તે બ્રહ્મર્થ જ્ઞાન થવાથી આ સર્વ જગત જ્ઞાત થાય છે,

એમ કારણરૂપ માટીનું જ્ઞાન થવાથી ઘડા અને કર્મકણુ
આદિનું જ્ઞાન થાય છે [તેમ.]

શ્રુતિએ પ્રતિપાદન કરેલ અદ્વૈત બ્રહ્મનું જ્ઞાન થવાથી આ સર્વ
આરોપિત પ્રપંચનું જ્ઞાન થાય છે, ધટાદિકના કારણરૂપ માટીનું જ્ઞાન
થવાથી તેમાં આરોપિત ધટ અને કર્મકણુ આદિ કાર્યોનું જ્ઞાન થાય
છે તેમ. ૭૫

હવે કારણરૂપસ્થાવરે પ્રતિપાદન કરેલું જે બ્રહ્મ છે તેજ સર્વનું
કારણ છે, અન્ય નથી, એમ કહે છે:—

તદિદં કારણમેકં વિગતવિશેષં વિશુદ્ધચિદ્રૂપમ્ ।

તસ્માત્સર્વેકરૂપાન્માયોપહિતાદ્ભૂવશેષમિદમ્ ॥ ૭૬ ॥

તે આ એક, વિશેષરહિત, અત્યંતશુદ્ધ ને ચેતનસ્વરૂપ
કારણ [છે.] તે સત, એકરૂપ ને માયારૂપ ઉપાધિવાળાથી
આ જામમ ઉત્પન્નું છે.

તે આ એક, સર્વ પ્રકારના ધર્માદિથી અત્યંતરહિત, અત્યંત-
નિર્મલ તથા ચેતન્યરૂપ બ્રહ્મ કાર્યરૂપ સર્વ પ્રપંચનું કારણ છે, તે
સંદ્રૂપ, એકરૂપ અને માયારૂપ ઉપાધિવાળા બ્રહ્મથી આ અતુલવર્મા
આવતું સર્વ જગત્ ઉત્પન્ન થયું છે. પ્રધાન કે પરમાણુમાંથી આ
જગત્ ઉત્પન્ન થયું નથી. ૭૬

હવે અસતકારણવાદીના મતનું નિરાકરણ કરે છે:—

કારણમસદિતિ કેचित્ કથયન્ત્યસતો મથેષ્ઠ કારણતા ।

અકુરજનની શક્તિઃ સતિ સ્વલ્લંબીજે સમીક્ષ્યતે સકલૈઃ ॥

કારણ અસત છે એમ કોઈ કહે છે. અસતને કારણરૂપમાં

નથી. નિશ્ચય ખીજ હોવાથી અંકુર ઉપજાવનારી શક્તિ સર્વવડે જોવામાં આવે છે.

અમતમાંથી સત્તી ઉત્પત્તિ થાય છે એમ માની કારણ અસત છે એમ કેટલાક વાદીઓ કથન કરે છે, પણ તેમનું તે કહેવું અયોગ્ય છે, કેમકે અમતને કારણપણું સંભવતું નથી. સદૃષ ખીજ વિદ્યમાન હોય તોજ અંકુરને ઉત્પન્ન કરનારી શક્તિ સર્વ લોભાવડે જોવામાં આવે છે. ખીજ ન હોય તો તે શક્તિ જોવામાં આવતી નથી. ૭૭

પુનઃ પણ અસતકારણવાદીના મતનું નિરાકરણ કરે છે:—

कारणमसदिति कथयन् वन्ध्यापुत्रेण निर्वहेत्कार्यम् ।
किं च मृगतृष्णिकाम्भः पीत्वोदन्यां महीयसीं शमयेत् ॥ ७८ ॥

કારણ અસત છે એમ કહેનાર વંધ્યાપુત્રવડે કાર્ય નભાવે, અને ઝાંઝવાતું જલ પીધને મોટી તરપને શમાવે.

આ જમતનું કારણ અસત છે એમ કહેનાર વાદી કારણરૂપ વંધ્યાપુત્રવડે સંતતિની ઉત્પત્તિ આદિપ કાર્યને સિદ્ધ કરે, અને મૃગ-તૃષ્ણાના જલનું પાન કરીને પોતાની મોટી તૃષ્ણાને નિવૃત્ત કરે, તોજ તેમનું તે કહેવું સાચું ગણાય, અન્યથા તે મિથ્યાજ ગણાય. વંધ્યાપુત્ર અને ઝાંઝવાતું પાણી મિથ્યા હોવાથી તેના કાર્યનો અભાવ છે. આ અર્થ સૌને સંમત છે. ૭૮

અસતકારણવાદ શ્રુતિવડે તથા યુક્તિવડે અસંમતિત છે એમ કહે છે:—

यस्मान्न सोऽयमसतो वादः संभवति शास्त्रयुक्तिभ्याम् ।
तस्मात्सदेव तत्त्वं सर्वेषां कारणं भवति जगताम् ॥ ७९ ॥

જેથી શાસ્ત્રવડે અને શુક્તિવડે તે આ અમતવાદ સંભવતો નથી, તેથી સત્યસ્વરૂપ બ્રહ્મજ સર્વ જગત્કર્તૃ કારણ છે.

જેથી, "સત્ત્વેવ, સોમ્યેદમગ્ર આસીત" (હે પ્રિયદર્શન! ઉત્પત્તિની પૂર્વે આ સત્ત્વ હતું,) આ શુક્તિવડે, અને જેમ વધ્યા-પુત્રાદિવડે પ્રત્યક્ષ કાર્યની ઉત્પત્તિ થતી નથી તેમ અમતમાંથી આ જગત્કર્તૃ ઉત્પત્તિ ન થાય એ શુક્તિવડે, તે આ અમતકારણવાદ સંભવી શકે નથી, તેથી સત્યસ્વરૂપ બ્રહ્મજ આ સર્વ જગત્કર્તૃ ઉત્પત્તિમાં કારણ છે ૭૯

જગત્કર્તૃ કારણ સદ્રૂપ બ્રહ્મ છે એમ કહેવાથી અદૈતની ક્ષાન્તિ થશે એમ શકા થાયોતો તેના ઉત્તરમાં કહે છે —

જંગદાકારતયાપિ પ્રયતે ગુરુશિષ્યવિગ્રહતયાપિ ।
બ્રહ્માધાકારતયાપિ પ્રતિમાતીદં પરાત્પરં તત્ત્વમ્ ॥ ૮૦ ॥

આ પરથી પંચ તત્ત્વ જગદાકારપણાવડે અને ગુરુશિષ્યના શરીરપણાવડે પણ પ્રસિદ્ધિ પામે છે, [અને] બ્રહ્માદિના આકારપણાવડે પણ પ્રતીત થાય છે

માયાથી સૂક્ષ્મ બ્રહ્મ અને બ્યાપક એવું અહતત્ત્વજ નામરૂપાત્મક જગદાકારપણાવડે ગુરુશિષ્યના શરીરરૂપે, અને હિરણ્યગર્ભાદિ દેવતારૂપે વિવર્તિત પ્રતીત થાય છે, મત્ય બ્રહ્મમાં જગત્, ગુરુશિષ્ય અને બ્રહ્માદિ દેવો અધ્યાસવડે પ્રતીત થતા હોવાથી દૈતની પ્રાપ્તિ થતી નથી, પણ અદૈતજ સુસ્થિર રહે છે ૮૦

કેટલાક અવિવેકીઓ બ્રહ્મથી જિજ્ઞાસુ જગત્ સત્ય છે એમ માને

છે, તેમનું તે જ્ઞાનનું જન્મમરણની પરંપરાને માટે થાય છે એમ કહે છે:—

સત્યં જગદિતિ જ્ઞાનં સંસૃતયે સ્પાદપક્વચિત્તાનામ્ ।

તસ્માદસત્યમેતન્નિસ્તિલં પ્રતિપાદયન્તિ નિગમાન્તાઃ ॥ ૮૧ ॥

[જગત્ સત્ય છે આ જ્ઞાન અપકવ ચિત્તવાળાઓને સંસારને માટે થાય છે, તેથી આ સર્વ અસત્ય છે એમ ઉપનિષદો પ્રતિપાદન કરે છે.

જગત્ બ્રહ્મથી બિન્ન છે, અને તે જગત્ સત્યરૂપ છે, એવું જ્ઞાન અદ્વૈતભાવનાથી રહિત અને શ્રીસદ્ગુરુના કૃપાકટાક્ષને નહિ પ્રાપ્ત થયેલા હતભાગી પુરુષોના જન્મમરણની પરંપરાને માટેજ થાય છે. “યદ્વા દ્યૌર્વૈષ ષતસ્મિન્નુદરમન્તરં કુરુતેડય તસ્ય મયં ભવતિ” (જ્યારે આ પુરુષ આ બ્રહ્મમાં થોડો પથ્ય બેઠે કરે છે તેને અવશ્ય ભય થાય છે,) આ શ્રુતિમાં બેઠેજ્ઞાનને બંધનો હેતુ કહ્યું છે, તેથી પ્રતીત થતું આ સર્વ નામરૂપાત્મક જગત્ અસત્ય એટલે બ્રહ્મથી અલિન ને મિથ્યા છે એમ વેદના અંતભાગરૂપ ઉપનિષદો ઉપદેશ કરે છે. ૮૧

હવે પવિત્ર અધિશારીઓને સર્વ બ્રહ્મજ છે એમ ઉપનિષદ્ બોધ કરે છે એમ કહે છે:—

પરિપક્વમાનસાનાં પુરુષવરાણાં પુરાતનૈઃ સુકૃતૈઃ ।

બ્રહ્મૈવેદં સર્વં જગદિતિ ભૂયઃ પ્રવોઘયત્યેષઃ ॥ ૮૨ ॥

[આચીન પુરુષોવડે પરિપક્વ અંતઃકરણવાળા શ્રેષ્ઠ પુરુષોને આ સર્વ જગત્ બ્રહ્મજ છે એમ બહુ પ્રકારે આ ઉપદેશ કરે છે.

૧. પોતાના પૂર્વજન્મોમાં સંપાદન કરેલાં પુણ્યકર્મરૂપ હેતુઓવડે જન્મનાં અંતઃકરણો શ્રવણમનનાદિવડે પરિપક્વ થયાં છે એવા બ્રહ્માત્મ-ભાવનાવાળા શ્રેષ્ઠ અધિકારીઓને આ સર્વ નામરૂપાત્મક જગત્ બ્રહ્મજ છે એમ આ ઉપનિષદભાગરૂપ વેદ "સર્વં સત્ત્વિદં બ્રહ્મ" (આ સર્વ નિશ્ચય બ્રહ્મ છે,) ઇત્યાદિ વચનોવડે ઉપદેશ કરે છે. ૮૨

જો અહીં અદ્વિતીય બ્રહ્મજ હોય તો તે સર્વને કેમ પ્રતીત થતું નથી? એમ સંકેત થાય તો તેના સમાધાનમાં કહે છે:—

અનવગતકાશ્ચનાનાં ભૂષણધીરેવ ભૂષણે હૈમે ।

एवमविवेकभाजां जगति जनानां न तात्त्विकी धिपणा ॥ ૮૩ ॥

૧. સોનાને નહિ બાણુનારાઓને સોનાના ભૂષણમાં ભૂષણની યુક્તિજ [છે,] એવી રીતે અવિવેકવાળા પુરુષોને જગત્માં તાત્ત્વિકી યુક્તિ નથી.

૨. જોમ સોનાના અઘાનત્રાણાં વ્યાકરોને સોનાના વિવર્તપરિણામ-રૂપ અસંકારમાં તે સુવર્ણથી બિન્ન નહિ છતાં પણ અસંકારનુંજ જ્ઞાન થાય છે તેમ બ્રહ્મજ્ઞાનરહિત અવિવેકી મનુષ્યોને આ જગત્માં આ સર્વ બ્રહ્મજ છે એવું વાસ્તવિક જ્ઞાન થતું નથી. ૮૩

અદ્વૈતબ્રહ્મ અપરોક્ષ છતાં પણ અવિવેકીઓને પરોક્ષના જેવું જણાય છે એમ કહે છે:—

अहमालम्बनसिद्धं कस्य परोक्षं भवेदिदं ब्रह्म ।

तदपि विचारविहीनैरपरोक्षयितुं न शक्यते मृगैः ॥ ૮૪ ॥

હું એના આલંબનથી સિદ્ધ આ બ્રહ્મ કેાને પરોક્ષ

હોય ? તોપણ વિચારરહિત અજ્ઞાનીઓવડે [તે] અપરોક્ષ કરવાને શક્ય નથી.

“હું છું,” “હું જાણું છું,” એવી રીતના અનુભવવડે સર્વ મનુષ્યોમાં પ્રસિદ્ધ આ બ્રહ્મ કયા અર્થાત મનુષ્યને પરાય હોય ? કોઈ પ્રજા અર્થાત મનુષ્યને પરાય ન હોય, એવી રીતે બ્રહ્મ સર્વદા અપરોક્ષ છતાં પણ ઉપનિષદોના અર્થનો વિવેકપૂર્વક વિચાર નહિ કરનારા અજ્ઞાનીઓવડે તે બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરી શકતો નથી ૮૪

જો આ સર્વ બ્રહ્મ હોય તો લોકોનો લૌકિક બ્યવહાર ને શાસ્ત્રીય બ્યવહાર કેવી રીતે સમજી શકે ? એમ શંકા થાય તો તેના સિદ્ધાંતમાં કહે છે —

अहमिदमिति च मतिभ्यां सततं व्यवहरति सर्वलोकोऽपि ।
प्रथमा प्रतीचि चरमा निवसति वपुरिन्द्रियादिबाह्यार्थे ॥ ૮૫ ॥

હું અને આ એવી બે બુદ્ધિવડે સર્વ લોક નિરંતર બ્યવહાર કરે છે, [તેમાં] પહેલી [બુદ્ધિ] પ્રત્યગાત્મામાં [અને] બીજી [બુદ્ધિ] શરીર અને ઇન્દ્રિયાદિ બહારના પદાર્થોમાં વસે છે

હું એવા શબ્દવડે હું એવા જ્ઞાનને વિષય કરનાર અને આ એવા શબ્દવડે આ જ્ઞાનને વિષય કરનાર અર્થાત વિષયી અને વિષય આ બે પ્રકારની બુદ્ધિવડે સર્વ લોક નિરંતર પોતપોતાનો બ્યવહાર કરે છે. પ્રથમની હું એવી બુદ્ધિ અંતરાત્મામાં વસે છે, અને બીજી આ એવી બુદ્ધિ સ્થૂળશરીર ને ઇન્દ્રિયાદિ બાહ્ય પદાર્થોમાં વસે છે. બીજી રીતે વિષય અને વિષયી એ બંનેનો એકબીજામાં અધ્યાસ કરીને સર્વ લોક પોતાપોતાનો બ્યવહાર કરે છે. ૮૫

હવે બહારના, સ્થૂણાદિ પદાર્થમાં જે હું એવી બુદ્ધિ છે તે બ્રાતિ છે એમ કહે છે:—

વપુરિન્દ્રિયાદિવિષયે ચાદંબુદિર્મહત્પસૌ બ્રાન્તિઃ ।

અતસ્મિન્સ્તદ્બુદિરિત્યધ્યાસેન શાસ્પમાનત્વાત્ ॥ ૮૬ ॥:

જે શરીર અને ઇન્દ્રિયાદિને વિષય કરનારી હું એવી બુદ્ધિ છે આ મોટી બ્રાતિ [છે.] અતત્ત્વમાં તત્ત્વબુદ્ધિ એમ અધ્યાસવડે કથન કરેલ હોવાથી.

અત્તાનીઓને સ્થૂણશરીર અને ઇન્દ્રિયાદિને વિષય કરનારી જે હું એવી બુદ્ધિ થાય છે તે આ મોટી બ્રાતિ એટલે અધ્યાસજ છે, જે વસ્તુ જે રૂપ નથી તેમાં તેની બુદ્ધિ થાય એ અધ્યાસજ છે એમ શારીરકભાષ્યમાં અધ્યાસનું લક્ષણ કહેલું હોવાથી સ્થૂણશરીર આદિ જે આત્મા નથી તેમાં જે આત્માની બુદ્ધિ થાય તે અધ્યાસજ છે. ૮૬

હું એવી બુદ્ધિ અને આ એવી બુદ્ધિ આત્મામાં કલ્પિત હોવાથી હું એવી બુદ્ધિનો અર્થ આત્માજ છે એમ કહે છે:—

તસ્માદશેષસાક્ષી, પરમાત્મૈવાહમર્થ ઇત્યુચિત્ત્વમ્ ।

અજહવદેવ જહોઽયં સત્સંવન્વાદ્ભવત્યહઙ્કારઃ ॥ ૮૭ ॥

તેથી સર્વના સાક્ષી પરમાત્માજ હુંનો અર્થ [છે] એમ ઉચિત [છે] આ જહ અહંકાર સત્ત્વના સંબંધથી ચેતનનાં જોવાજ નજાય છે.

જેથી અહંકારાદિ આત્મામાં કલ્પિત છે તેથી આ સમગ્ર જગતના સાક્ષી પરમાત્માજ હું એવી વૃત્તિનો અર્થ છે એમ સંભવે છે. આ જહ, અહંકાર સદૃશ ચેતનના સંબંધથી ચેતનજોવાજ થાય છે. ૮૭

હવે હું એવા જ્ઞાનનો વિષય આત્માજ છે, અન્ય નથી, એમ કહે છે:—

तस्मात् सर्वशरीरेष्वहमहमित्येव भासते स्पष्टः ।

यः प्रत्ययो विशुद्धस्तस्य ब्रह्मैव भवति मुख्यार्थः ॥ ૮૮ ॥

તેથી સર્વ શરીરોમાં હું હું એવું જે સ્પષ્ટ ને વિશુદ્ધ જ્ઞાન જણાય છે તેનો મુખ્ય અર્થ બ્રહ્મજ થાય છે.

ઉપર કહેલા કારણથી સર્વ શરીરોમાં “હું” “હું” એવી રીતનું જે પ્રક્ટ અને ઉપાધિરહિત જ્ઞાન પ્રતીત થાય છે તે હું એવા જ્ઞાનનો બ્રહ્મજ મુખ્ય અર્થ થાય છે, તેનો તે ગૌણ અર્થ થતો નથી. ૮૮

બ્રહ્મજ અહંકારનો મુખ્ય અર્થ છે એમ કહ્યું તેને દષ્ટાંતવડે સિદ્ધ કરે છે:—

गोशब्दादिव गोत्वं तदपि व्यक्तिः प्रतीयतेऽर्थतया ।

अहमर्थः परमात्मा तद्ब्रह्मान्त्या भक्त्यहङ्कारः ॥ ૮૯ ॥

જેમ ગાયશબ્દથી ગાયપણું [કહેવાય છે,] -તોપણ અર્થપણાવડે વ્યક્તિ પ્રતીત થાય છે, તેમ હુંનો અર્થ પરમાત્મા [છે, પણ] ભ્રાંતિવડે અહંકાર થાય છે.

જેમ ગાય એવા શબ્દથી ગાયપણું એવો મુખ્ય અર્થ થાય છે, તોપણ તે ગાયપણું અર્થના સંબંધવડે એક ગાયની આકૃતિનો બોધ કરે છે, તેમ હું એવા શબ્દનો મુખ્ય અર્થ પરમાત્મા છે, પણ ભ્રાંતિવડે અહંકાર પણ હું એવા શબ્દનો અર્થ થાય છે. ૮૯

! -ભ્રાંતિવડે અહંકાર પણ હું એવા શબ્દનો અર્થ થાય છે, ને તેવડે અહંકારમાં પણ કર્તાપણાદિ ધર્મેના આરોપ થાય છે, એમ કહે છે:—

દગ્ધૃત્વાદિકમયસઃ । પાવકસક્તેન ભાસતે યદ્વત્ ।

તદ્વચ્ચેતનસજ્ઞાદહમિતિ પ્રતિભાંતિ કર્તૃતાદીનિ ॥ ૧૦ ॥

જેમ અગ્નિના સંગવડે લોહાર્થુ ઢાહકરેણુપણું આદિ પ્રતીત થાય છે તેમ ચેતનના સંગથી અહંકારમાં [પણ] કર્તાપણું આદિ પ્રતીત થાય છે

જેમ અગ્નિના સંગવડે લોહમાં જાળવાનો તથા પ્રકાશપદ્ધર્મ પ્રતીત થાય છે તેમ ચેતનના સંગથી અહંકારમાં કર્તાપણું ભોક્તાપણું ધસાદિ ધર્મો અધ્યાસથી પ્રતીત થાય છે ૯૦

તથી આત્માજ હું એવા શબ્દનો અર્થ છે એવી નિરંતર ભાવના કરવી, ખીજ ભાવના ન કરવી એમ કહે છે —

ચેદેન્દ્રિયાદિદૃશ્યવ્યવિરિક્તં નિર્મલમતુલમદ્વૈતમ્ ।

અહમર્થમિતિ વિદિત્વા તદ્વ્યવિરિક્તં ન કલ્પયેત્ કિંચિત્ ॥ ૧૧ ॥

[જે] શરીર અને ઇન્દ્રિયાદિ દૃશ્યથી સિત્ત, નિર્મલ, અતુલ ને અદ્વૈત [છે, તે] હું એવા શબ્દનો અર્થ [છે] એમ જાણીને તેનાથી સિત્ત કંઈ ન ચિંતવે.

જે શરીર, ઇન્દ્રિયો ને અંતઃકર્ણાદિ સર્વ દૃશ્યથી વિસમ્યક્, અવિદ્યાના લેશથી રૂઢિત, સાંદૃશ્યરૂઢિત ને દ્વૈતવર્જિત બ્રહ્મ છે તે હું એવા જ્ઞાનનો વિષય છે એમ જાણીને તે બ્રહ્મથી સિત્ત કંઈ પણ વસ્તુનું ચિંતન વિવેકી ન કરે ૯૧

આત્મા હું એવા જ્ઞાનનો વિષય હોવાથી સર્વશરીરપ ઉપાધિમાં સમાનજ છે તોપણ ઉપાધિના ભેદથી આત્માનો પણ ભેદ થવાથી અનુભવનું વિચિત્રપણું થાય છે એમ કહે છે. —

યદ્વત્સુખદુઃસ્વાનામવયવમેદાદનેકતા દેહે ।

તદ્વદિદ્, સત્યમેદેऽપ્યનુભવવૈવિચ્ચમાત્મનામેષામ્ ॥ ૧૨ ॥

જેમ શરીરમાં અવયવોના ભેદથી સુખદુઃખોનું અનેક-
પણું [થાય છે] તેમ અહીં અભેદ છતાં પણ આ આત્માઓના
અનુભવનું વિચિત્રપણું [થાય છે.]

જેમ એકજ સ્પૃશ્ય શરીરમાં હાથપગાદિ અવયવોના ભેદથી સુખ-
દુઃખોની અનેકતા થાય છે, એટલે મારે હાથે સુખ છે, મારે હાથે
દુઃખ છે, ને મારે પગે સુખ છે, મારે પગે દુઃખ છે, હ્રસ્વાદિ રીતનાં
સુખદુઃખોનું અનેકપણું જણાય છે, તેમ આ સંસારમાં વસ્તુતાએ
એતનરૂપે અભેદ છતાં પણ અંત કરણના ભેદથી આ આત્માઓના
અનુભવનું વિચિત્રપણું થાય છે, અર્થાત્ અંતઃકરણરૂપ ઉપાધિના
વિલક્ષણપણાથી બિન્ન બિન્ન પ્રતીત થતા જ્યાત્માઓના આ જગતના
સંપ્રેક્ષના અનુભવનું વિલક્ષણપણું થાય છે. ૬૨

આ જગતના માયામયપણાથી આના સર્ગકર્મમાં વિવેકીએ વધારે
વિચાર કરવો યોગ્ય નથી એમ કહે છે:—

કિમિદં કિમસ્ય રૂપં કયમેતદભૂદંમુખ્યં કો હૈતુઃ ।

इति न कदापि विचिन्त्यं चिन्त्यं मायेति धीमता विश्वम् ॥ ૧

આ શું [છે ?] આનું રૂપ શું [છે ?] આ કેવી
ઉપજ્યું ? [ને] આનું કારણ શું ? એમ જુદાંબાને કદી
ન ચિંતવવું, [પણ] સર્વ માયા [છે] એમ ચિંતવવું.

આ જગત શું છે ? આ જગતનું રૂપ શું છે ? આ
કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયું ? અને આ જગતનું કારણ શું છે ?

ચિત્તન વિવેકીએ કદીપણ કરવાયોગ્ય નથી, કિંતુ આ સર્વ જગત માયા છે, અર્થાત્ અધિષ્ઠાનજ એવા વિવર્તરૂપે પ્રતીત થાય છે એમ વિવેકીએ વિચારવું. ૯૩

હવે દૃષ્ટાંતવડે સ્પષ્ટતા અને જગતના અભેદને સિદ્ધ કરે છે:—

દન્તિનિ દારુવિકારે દારુ તિરોમયતિ સોઽપિ તત્રૈવ ।

જગતિ તથા પરમાત્મા પરમાત્મન્યપિ જગત્તિરોઘત્તે ॥૯૪॥

[જેમ] સાકડાના કાર્યરૂપ હાથીમાં સાકડું તિરોધાન પામે છે, [ને] તે પણ તેમાંજ [તિરોધાન પામે છે,] તેમ જગતમાં પરમાત્મા [અને] પરમાત્મામાં પણ જગત તિરોધાન પામે છે.

જેમ સાકડાના કાર્યરૂપ હાથીમાં ખાલકની દૃષ્ટિએ માત્ર હાથી પ્રતીત થવાથી સાકડું તિરોધાન પામે છે, અને મોટી વયના વિવેકી પુરુષને સાકડાની પ્રતીતિ થવાથી તે હાથી પણ સાકડામાંજ તિરોધાન પામે છે, તેમ અજ્ઞાનીને જગતની પ્રતીતિ થવાથી જગતમાં પરમાત્મા તિરોધાન પામે છે, અને વિવેકીને પરમાત્માની પ્રતીતિ થવાથી પરમાત્મામાં પણ જગત તિરોધાન પામે છે. ૯૪

હવે આ માયામાત્ર જગતરૂપ ચિત્ર ક્યાં રહે છે? અને કાણે ઉત્પન્ન કર્યું છે? એમ જાણવાની ઇચ્છા થાય તો તેના સમાધાનમાં કહે છે:—

આત્મમયે મહતિ પટે વિવિધજગચિત્રમાત્મના લિખિતમ્ ।

સ્વયમેવ કેવલમસૌ પश्यन् પ્રમુદં પ્રયાતિ પરમાત્મા ॥ ૯૫ ॥

આત્મસ્વરૂપ મોટા વસ્ત્રમાં વિવિધજગતરૂપ ચિત્ર આત્માએ ચિત્ર્યું છે. આ પરમાત્મા પોતેજ જોતા છતાં આનંદને પામે છે.

આત્મસ્વરૂપ મોટા વિસ્તારવાળા વસ્ત્રમાં નાનારૂપવાળું જમતરૂપ ચિત્ર પોતે પોતાની ઇચ્છારૂપ પીછીવડે પોતામાં જ ચિત્રું છે, આ ચિત્રને જોઇને અન્ય અવલોકન કરનાર ન હોવાથી પરમાત્મા પોતેજ આનંદ માને છે. જેમ કાંઈ લૌકિક ચિતારો પોતે પોતાની હથેળી આદિમાં ચિત્ર કાઢીને આ ચિત્ર રમણીય છે એમ જોઇ આનંદ પામે છે તેમ પરમાત્મા પોતાના સ્વરૂપમાં પોતેજ આ જમતરૂપ ચિત્ર ચિત્રીને તેને જોઇને પ્રસન્ન થાય છે. ૯૫

હવે સર્વે બ્રહ્મજીવ એવા વિદ્વાન્ના નિશ્ચયને કહે છે:—

ચિન્માત્રમમલમસપ્તમદ્વયમાનન્દમનુભવાલ્લભમ્ ।

બ્રહ્મૈવાસ્તિ તદન્યથા કિંચિદસ્તીતિ નિશ્ચયો વિદુષામ્ ॥ ૯૬ ॥

ચૈતન્યસ્વરૂપ, નિર્મલ, અવિનાશી, અદ્વય, આનંદરૂપ [ને] અનુભવવડે જાણવાયોગ્ય બ્રહ્મ છે, તેનાથી બિન્ન કંઈ પણ નથી આવે. વિદ્વાનોનો નિશ્ચય [છે.]

કેવલ ચૈતન્યસ્વરૂપ, અવિદ્યાદિ મલથી રહિત, અવિનાશી, દૈતરહિત, પરમાનંદસ્વરૂપ અને અનુભવવડે જાણવામાં આવે એવું બ્રહ્મજીવ સર્વત્ર વિલસી રહ્યું છે, તે બ્રહ્મથી બિન્ન ખીજું કંઈ પણ અહીં નથી એવો તત્ત્વજ્ઞાનીઓનો સિદ્ધાંત છે. વાર્તિકકાર પણ નીચેના વચનથી એ પ્રમાણે કહે છે:—“કદાચિદ્વ્યવહારે તુ દ્વૈતં યદપિ પદ્યતિ । ચોષાત્મવ્યતિરેકેણ ન પશ્યતિ ચિદન્વયાત્ ॥ ” (જોકે ક્યારેક બ્યવહારમાં યાની દૈતને લુએ છે, તોપણ ચૈતન્યના અન્વયથી યાનરૂપ આત્માથી બિન્ન જોતા નથી.) ૯૬

જો બ્રહ્મથી બિન્ન કંઈ પણ વસ્તુ ન હોય તો વિદ્યા ને અવિદ્યાદિ

વિભાગ શ્રુતિમાં કહ્યા છે તેનું શી રીતે સમાધાન કરવું ? એમ શંકા થાય તો તેના સમાધાનમાં કહે છે:—

વ્યવહારસ્ય દશેયં વિદ્યાવિદ્યેતિ વેદપરિમાણા ।

નાસ્ત્યેવ તત્ત્વદૃષ્ટ્યા તત્ત્વ બ્રહ્મૈવ નાન્યદસ્ત્યસ્માત્ ॥ ૯૭ ॥

વ્યવહારની સિદ્ધિને માટે આ વિદ્યા ને અવિદ્યા એમ વેદની પરિભાષા [છે,] તત્ત્વની દૃષ્ટિએ નથીજ. યથાર્થ સ્વરૂપ બ્રહ્મજ [છે,] આનાથી ભિન્ન નથી.

શાસ્ત્રીય અને લૌકિક વ્યવહારના સંપાદનમાટે જ્ઞાન અને અજ્ઞાનરૂપ વિદ્યા અને અવિદ્યા એવી વેદની પરિભાષા એટલે સંગ્રહ છે, બ્રહ્મ અને આત્માના એકપણાના સિદ્ધાંતની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો વિદ્યા અને અવિદ્યા એવી કાંઈ વસ્તુ નથી. યથાર્થ સ્વરૂપ બ્રહ્મજ છે, આ બ્રહ્મથી ભિન્ન અન્ય કાંઈ પણ વસ્તુ નથી. “ નેહ નાનાસ્તિ કિંચન ” (અહીં કાંઈ પણ બેદ નથી,) ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ પણ એમજ કહે છે. ૯૭

બ્રહ્મથી અન્ય બીજી વસ્તુ છે એમ માનનારાના મતમાં પણ અસ્તિત્વરૂપે તે વાદીઓવડે બ્રહ્મજ કહેવાય છે એમ કહે છે:—

અસ્ત્યન્યદિતિ મતં ચેત્તદપિ બ્રહ્મૈવ ચાસ્તિતારૂપમ્ ।

અપતિરિક્તમસ્તિતાયા નાસ્તિતયા શૂન્યમેવ તત્સિદ્ધમ્ ॥ ૯૮ ॥

જો અન્ય છે આવો મત [હોય] તોપણ અસ્તિત્વરૂપ બ્રહ્મજ [છે,] અસ્તિતાથી ભિન્ન નાસ્તિતાવડે તે શૂન્ય એમ] સિદ્ધ [થાય છે.]

બ્રહ્મથી ભિન્ન બીજી વસ્તુ છે એમ જો વાદી એમજ જણાવે તો તે અન્ય વસ્તુ છે એવા રૂપવડે બ્રહ્મજ

એવું રૂપ બહથી ભિન્ન બીજે નથી. છે એવા રૂપથી ભિન્ન નથી એવું રૂપ છે. નથી એ શૂન્યનું નામ છે, તેથી વાદીઓના મતમાં પણ બહથી ભિન્ન જે છે તે શૂન્યજ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. ૯૮

જ્ઞાનીઓને બે બહથી ભિન્ન કાંઈ પણ પ્રતીત ન થતું હોય તો તેમનો શરીરબ્યવહાર કેવી રીતે સમજી શકે? એમ શક્ય થાય તો તેના સમાધાનમાં કહે છે.—

તત્ત્વાવबोधशक्त्या स्थिरतया बाधितापि सा माया ।

आदेहपातमेषामाभात्यात्माप्ययं निजो विदुषाम् ॥ ૯૯ ॥

તત્ત્વજ્ઞાનના સામર્થ્યથી વિશેષાદિરહિતપણાવડે બાધ પામિતી તે માયા શરીરના પાતપર્યંત આ વિદ્વાનોને પ્રતીત થાય છે, [અને] પોતાના આ આત્મા પણ [પ્રતીત થાય છે.]

આત્માથી અભિન્ન બહના જ્ઞાનના સામર્થ્યથી વિશેષાદિરહિતપણાવડે મિથ્યારૂપે નહોતો થયેની લોકપ્રમિદ્ધ શરીરાદિરૂપ તે માયા તેમના રૂપલશરીરનું પડતું થાય ત્યાંસુધી આ બહનિજ જ્ઞાનીઓને મિથ્યાપણાવડે પ્રતીત થાય છે, અને પોતાનું સ્વરૂપ અધ્યાનરૂપે તથા સત્યરૂપે અનુભવાય છે. ૯૯

જે શરીરના પડવાસુધી જ્ઞાનીઓને અને અજ્ઞાનીઓને જગતનું સરખું જ્ઞાન થતું હોય તો પછી વિદ્વાનોમાં અજ્ઞાનીઓથી શો ફરક રહ્યો? એમ શક્ય થાય તો તેના સમાધાનમાં કહે છે:—

एष विशेषो विदुषां पश्यन्तोऽपि प्रपञ्चसंसारम् ।

मृगगात्मनो न किञ्चित्पश्येयुः सकलनिगमनिर्णयात् । ૧૦૦ ।

વિદ્વાનોમાં આ ફરક [છે. તેઓ] પ્રપંચરૂપ સંસારને

જોતા છતાં પણ સર્વ વેદાએ નક્કી કરેલા આત્માથી ભિન્ન કાંઈ પણ જોતા નથી

અઘાનીઓથી ઝાનીઓમાં આ ફરક છે તેઓ નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયોવડે, માયિક સંસારનો અનુભવ કરતા છતાં પણ તે માયિક, સંસારને સર્વ ઉપનિષદોના વાક્યોએ નક્કી કરેલા પોતાના આત્માથી કાંઈ પણ ભિન્નરૂપે જોતા નથી, પરંતુ પોતાના આત્માનાજ વિવર્તરૂપે આ સર્વને જુએ છે ૧૦૦

અતૈભાવનામાં સ્થિર, મયેલા બ્રહ્મનિહ પુરુષોને કાંઈ પણ જાતે જ કર્તવ્યોદિ નથી એમ કહે છે —

किं चिन्त्यं किमचिन्त्यं किं कथनीयं किमप्यकथनीयम् ।

किं कृत्यं किमकृत्यं निखिलं ब्रह्मेति जानतां विदुषाम् । ૧૦૧ ।

સર્વ બ્રહ્મ [છ] એમ જાણનાર જ્ઞાનીઓને વિચારવાયોગ્ય શું [છ?] [ને] નહિ વિચારવાયોગ્ય શું [છ?] કહેવાયોગ્ય-
શું [છ?] [ને] નહિ કહેવાયોગ્ય પણ શું [છ?] શું કરવાયોગ્ય [છ?] [ને] શું નહિ કરવાયોગ્ય [છ?]

આ સર્વ બ્રહ્મ છે એમ અનુભવનાર તત્ત્વજ્ઞાનીઓમાં શરીર અને ઇન્દ્રિયાદિના સત્યપણાની ભાતિનો અભાવ હોવાથી અને તેમના પૂર્વકામપણાથી તેમને કાંઈ પણ પદાર્થ રાગપૂર્વક વિચાર કરવાયોગ્ય નથી, કાંઈ પણ પદાર્થ દ્વેષપૂર્વક નહિ વિચારવાયોગ્ય પણ નથી, કાંઈ પણ વિષય કહેવાયોગ્ય પણ નથી, અને કાંઈ પણ વિષય રહસ્યરૂપ ગણીને નહિ કહેવાયોગ્ય પણ નથી, કાંઈ કર્તવ્યરૂપ પણ નથી, અને કાંઈ અકર્તવ્યરૂપ પણ નથી, કર્તવ્યનહ અવધિને માનેલા એવા કૃતાર્થ મહાપુરુષને શું જાતે જ કર્તવ્ય હોય? જ્ઞાનીઓને કદાચ તેઓમાં

જ્ઞાતવ્યને જાણવાની અને કર્તવ્યને કરવાની ઇચ્છા પ્રતીત થાય તો તે તેમણે કરેલો માત્ર આરોપજ છે એમ સમજવું. તેમની દષ્ટિએ તેવી કોઈ ઇચ્છા નથી. ૧૦૧

એવા તત્ત્વજ્ઞાનીઓને બંધમોક્ષાદિ વ્યવહાર પણ નથી એમ કહે છે:—

નિરિચલં દૃશ્યવિશેષં, દૃગ્પત્ત્વેન પશ્યતાં વિદુષામ્ ।

વન્યો નાપિ ન મુક્તિર્ન ચ પરમાત્મત્વમપિ ન જીવત્વમ્ । ૧૦૨ ।

સર્વ દૃશ્ય પદાર્થોને ચૈતન્યસ્વરૂપપણે જોતા જ્ઞાનીઓને બંધ નથી, મુક્તિ પણ નથી, પરમાત્મસ્વરૂપપણું પણ નથી, અને જીવસ્વરૂપપણું [પણ] નથી. ૧૦૨

પ્રતિપાદન કરેલું બ્રહ્મના અને આત્માના એકપણાનું જ્ઞાન સર્વ ઉપનિષદોના પ્રમાણમૂલ તાત્પર્યરૂપ છે એમ કહે છે:—

અસકૃદનુચિન્તિતાનામવ્યાહતતરનિજોપદેશાનામ્ ।

પ્રામાણ્યં પરસીમ્નાં, નિગમનમિદમેવ નિરિચલનિગમાનામ્ ॥ ૧૦૩ ॥

પુનઃ પુનઃ વિચારેલા, જોમના ઉપદેશોના [કોઈ પણ સ્થલે] લેશપણુ વ્યાધાત થતો નથી એવા, [ને સર્વ પ્રમાણોના] અવધિભૂત સર્વ ઉપનિષદભાગોનું પ્રમાણપણું [અને] નિગમન (સાધ્યની સમાપ્તિરૂપ સર્વ વેદાંતોનો સિદ્ધાંત) આજ (આત્માનું એકપણુંજ) [છે.] ૧૦૩

હવે બાકી રહેલા પ્રંથવડે બ્રહ્મનિષ્ઠ સદ્ગુરુએ બ્રહ્મરૂપપણાને પમાડેલ સિધ્ધ પોતાના શ્રીસદ્ગુરુનાં ચરણકમલમાં પ્રણામ કરીને પ્રસન્નમને તથા નિર્બંધ વાણીવિડે પોતાના અનુભવમાં આરૂઢ થયેલાં સર્વાત્મજોને પ્રકટ કરવા વિચાર કરવા લાગ્યો એમ કહે છે:—

इति बोधितः स गुरणा, शिष्यो हृष्यन् प्रणम्य तं पदयोः ।

स्वानुभवસિદ્ધમર્થ, સ્વયમેવાન્તર્વિચારયામાસ ॥ ૧૦૪ ॥

ઉપર કહુલી રીતે શ્રીસદ્ગુરુએ ઉપદેશ કરેલો તે શિષ્ય હર્ષ પામતો હતો તેમનાં બે ચરણકમલમાં પ્રણામ કરીને પોતાના અનુભવસિદ્ધ અર્થને (સાક્ષાત્ કરેલા બ્રહ્મસ્વરૂપપણાને) પોતેજ અંતઃકરણમાં વિચારવા લાગ્યો. (પોતાના મનમાં મનન કરવા લાગ્યો.) ૧૦૪

હવે તે પોતાના સર્વાત્મપણાને જણાવે છે:—

अजरोऽहमसरोऽहं, माज्ञोऽहं प्रत्यगात्मबोधोऽहं ।

પરમાત્મનન્દમયોઽહં, પરમશિવોઽહં ભવામિ પરિપૂર્ણઃ ॥ ૧૦૫ ॥

હું વૃદ્ધાવસ્થાથી રાહુત [હું,] હું વિનાશથી રહિત [હું,] હું ધૈર્ય [હું,] હું અત્યેક શરીરમાં પ્રકાશ કરનાર જ્ઞાનસ્વરૂપ [હું,] હું પરમાનંદસ્વરૂપ [હું,] હું સર્વના કારણરૂપ હું, [અથવા હું પરમભંગલરૂપ હું, અને હું] પરિપૂર્ણ [હું.] ૧૦૫

आद्योऽहमात्ममाजामात्मानन्दानुभूतिरसिकोऽहम् ।

આવાલ્લગોપમલિલૈરહમિત્યનુભૂયમાનમહિમાહમ્ ॥ ૧૦૬ ॥

હું આત્મજ્ઞાનીઓમાં સંપન્ન [હું,] હું આત્માનાં આનંદના અનુભવરૂપ રસનો જાણનારો [હું, અને] હું બાહ્યક તથા ગોવાલપર્યંત સર્વ [અનુભવી] વડે હું એવી રીતે અનુભવાતા મહિમાવાળો [હું.]

સંપન્ન-આત્મજ્ઞાનરૂપ ધનવાળો. સર્વ-પ્રાણીઓમાં હું હું એવા જ્ઞાનનો વિષય. હું હું તેથી હું સર્વોત્તમ. હું. ૧૦૬

इन्द्रियसुखविमुखोऽहं, निजसुखबोधानुभूतिभरितोऽहम् ।

इति मतिदूरतरोऽहं भावेतरसुखितचित्तोऽहम् ॥ १०७ ॥

હું ઇન્દ્રિયોનાં સુખોથી (વિષયોનાં અનિત્ય સુખોથી)
રહિત [હું,] હું આત્મસુખના ને આત્મજ્ઞાનના અનુભવથી
પરિપૂર્ણ [હું, આવો આત્મા છે] એવી યુક્તિથી હું અમાપ્ય
[હું, અને વિષયાદિ] સુખોથી ભિન્ન [આત્મરૂપ સુખવંતે],
હું સુખી ચિત્તરાણો [હું.] ૧૦૭

ईशोऽहमीश्वराणामीर्ष्याद्वेषानुपद्गरहितोऽहम् ।

ईक्षणविषयमतीनामीप्सितपुरुषार्थसाधनपरोऽहम् ॥ १०८ ॥

ઈશ્વરોમાં હું ઈશ્વર [હું,] હું ઈર્ષ્યા અને દ્વેષના સંબંધથી
રહિત [હું, અને] હું આત્મસ્વરૂપનો અનુભવ કરવામાં જેમનું
યુક્તિ છે એવા [પુરુષો] માં ઈર્ષિય (ભાક્ષરૂપ) પુરુષાર્થ
સાધવામાં તત્પર [હું.]

ઈશ્વરોમાં-કરવાને, નહિ કરવાને, અને ખીજ રીતે કરવાં
સમર્થ પુરુષોમાં. ૧૦૮

उदयोऽहमेव जगतामुपनिषद्बुधानिकृत्वविहारोऽहम् ।

उद्वेलशोकसागरवाटवहुतबाहनाचिरहम् ॥ १०९ ॥

હુંજ જગતોના પ્રકાશરૂપ [હું,] હું-ઉપનિષદ્ધારૂપ ઉદ્યાન
માં (ખાગમાં) વિહાર કરનારો [હું,] (તેના અર્થનો નિરંતર
વિચાર કરનારો હું), [તથા] હું વૃદ્ધિ પામેલા શોકસાગર
[શોષણ કરવામાં], પાંચાંભિરૂપ તેજ [હું.] ૧૦૯

ઝર્જસ્વલનિજવિભવૈરુર્ધ્વમધસ્તિર્યગન્નુવાનોઽહમ્ ।

ઝહાપોહવિચારૈરુરરીકૃતવત્ પ્રતીયમાનોઽહમ્ ॥ ૧૧૦ ॥

હું અત્યંત તેજોમય भारी વિભૂતિઓવડે ઉપર, નીચે
[ને] સર્વ ખુણાઓમાં વ્યાપેલો [હું, અને] હું તર્ક અને
તેનું નિરાકરણ એ યેના વિચારોવડે સ્વીકારાએલો હોઉં
[એમ] પ્રતીત થનારો [હું.]

તર્ક—વાદીએ કરેલા પૂર્વપક્ષરૂપે આક્ષેપ. નિરાકરણ—વાદીએ
કરેલા આક્ષેપનું ખંડન. વસ્તુતાએ હું સ્વતઃસિદ્ધ છતાં પણ શકાઓના
સમાધાનવડે પ્રતીત થનારો હોઉં એમ જણાઉં છું. ૧૧૦

ઋપિરહમૃપિગણકોઽહં, સૃષ્ટિરહં સૃજ્યમાનમહમેવ ।

ઋદ્ધિરહં વૃદ્ધિરહં, તૃપ્તિરહં તૃપ્તિદીપદીપ્તિરહમ્ ॥ ૧૧૧ ॥

હું ઋપિ [હું,] હું ઋપિને ગણનારો [હું,] હું સૃષ્ટિ
[હું,] હુંજ ઉત્પન્ન થનાર [હું,] હું સમૃદ્ધિ [હું,] હું વૃદ્ધિ
[હું,] હું તૃપ્તિ [હું, અને] હું તૃપ્તિરૂપ દીવાની પ્રભારૂપ [હું.]

ઋપિ—શૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનના દ્રષ્ટા અથવા સૂક્ષ્મ
વસ્તુના દ્રષ્ટા ઋપિને ગણનારો—ઋપિઓને પ્રકાશનારો. ઉત્પન્ન થનાર—
ઉત્પન્ન થનાર સર્વ પ્રાણીઓનો સમૂહ. તૃપ્તિ—સર્વ ભોગોની પ્રાપ્તિથી
થનારો સંતોષ. ૧૧૧

एकोઽહમેતદીદશમેવમિતિ સ્ફુરિતમેદરહિતોઽહમ્ ।

यष्टव्योઽહમનીहैरन्तःसुकृतानुभूतिरહितोઽહમ્ ॥ ૧૧૨ ॥

હું સર્વભેદરહિત [હું,] હું આ આયુર્જ [છે] એવા
રુકુરેલા ભેદથી રહિત [હું,] હું ફેલાશારહિત બુદ્ધિવાળાઓ-

વડે [યજ્ઞોભાં] પૂજન કરવાયોગ્ય [છું, અને] હું પુણ્યવાળો
છું એવા અંતઃકરણના અનુભવથી રહિત [છું.] ૧૧૨

એક્યાવમાસકોઽહં, વાક્યપરિજ્ઞાનપાવનમતીનામ્ ।

એકમહમેવ તત્ત્વં, નૈશતમઃપ્રાયમોહમિહિરોઽહમ્ ॥ ૧૧૩ ॥

એકપણાને પ્રકાશનારો હું [છું,] મહાવાક્યથી ઉત્પન્ન
થયેલા [બ્રહ્મસ્વભાવરૂપ] જ્ઞાનવડે જેમની બુદ્ધિ વિશુદ્ધ થઈ
છે એવાઓનો નિર્ધેતા હુંજ [છું, હું] સદ્ગત્તુ [છું, અને]
હું રાતના ઘાટા અંધારાજેવા અજ્ઞાનનો ઉચ્છેદ કરનાર
સૂર્ય [છું.]

એકપણાનો—જીવબલ્લના વાસ્તવિક સ્વરૂપના અભેદનો. ૧૧૩

ઓજોઽહમૌપધીનામોત્તમોત્તાયમાનમુવનોઽહમ્ ।

ઔકારસારસોલ્લસદાત્મસુહામોદમત્તમુંગોઽહમ્ ॥ ૧૧૪ ॥

[સર્વ] ઔપધીઓનું સામર્થ્ય હું [છું,] હું [સર્વ]
બ્રુવનોમાં ઓતપ્રોત થઈને (વ્યાપીને) રહિલો [છું, અને] હું
ઔકારરૂપ કમલમાંથી પ્રસરતા આત્મમુખરૂપ મુંગધથી ભક્ત
થયેલો ભમરો [છું.]

ભક્ત-હૃદાદિના અહંકારના વિસ્મરણવાળો. ૧૧૪

ઔષધમહમશુભાનામૌપાધિકર્મજાલરહિતોઽહમ્ ।

ઔદાર્યાતિશયો ઽહં, ચિત્તવિવિધચતુર્વર્ગતારણપરોઽહમ્ ॥ ૧૧૫ ॥

હું [સર્વ] પાપોને નિર્મૂલ કરનારો [છું,] હું અવિદ્યાએ
ઉત્પન્ન કરેલા પ્રપંચરૂપ ધર્મસમૂહથી રહિત [છું,] હું અત્યંત
ઉદારતાવાળો [છું, અને] હું મને કદપેલા નાનાપ્રકારના

[ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ] ચારનાં સાધનાને સિદ્ધ કરવામાં તત્પર [છું.] ૧૧૫

અહ્નુશમહમશિલાનાં, મહત્તયા મત્તવારણેન્દ્રાણામ્ ।

અમ્બરમિવ વિમલોઽહં, શમ્બરરિપુજાતવિકૃતિરહિતોઽહમ્ ॥ ૧૧૬ ॥

હું મહત્પણાવડે સર્વ ઉન્મત્ત ગર્જેન્દ્રોના અંકુશરૂપ [છું, અર્થાત્ હું પોતાની મોટાપણવડે ઉન્મત્ત થયેલા સર્વ અભિમાની પુરુષોના મદનો નાશ કરનારો છું.] હું આકાશના જેવો અત્યંત નિર્મલ [છું,] હું કામથી ઉત્પન્ન થયેલા વિકારોથી રહિત [છું.] ૧૧૬

આત્મવિષ્ણુરૂપમતીનામસ્ત્વલદુષ્પદેશગમ્યમાનોઽહમ્ ।

અસ્થિરસુખવિમુક્તોઽહં, સુસ્થિરસુખબોધસંપદુચિતોઽહમ્ ॥ ૧૧૭ ॥

હું આત્મામાં સંશયયુક્ત બુદ્ધિવાળાઓને નિશ્ચયવાળા ઉપદેશથી જાણવામાં આવનારો [છું,] હું અસ્થિર સુખથી (વિષયસુખથી) રહિત [છું, અને] હું અત્યંત સ્થિરસુખરૂપ અને જ્ઞાનરૂપ સંપત્તિને યોગ્ય [છું.] ૧૧૭

સંશયયુક્ત બુદ્ધિવાળાઓને-હું આત્મા છું, વા આત્મા નથી, આવા સંશયયુક્ત બુદ્ધિવાળા પુરુષોને નિશ્ચયવાળા ઉપદેશથી-તું આત્મા છે એવા શ્રીમદ્ગુરુએ કરેલા નિશ્ચય ઉપદેશથી. ૧૧૭

કરુણારસભરિતોઽહં, કવલિતકમલાસનાદિલોકોઽહં ।

કલ્પાકૃતિરહિતોઽહં, કલ્મષસુકૃતોપલેશરહિતોઽહમ્ ॥ ૧૧૮ ॥

હું કૃપારૂપ અમૃતથી પરિપૂર્ણ [છું,] હું બ્રહ્માદિલોકમાં વ્યાપેલો [છું,] હું મલિન અહંકારથી રહિત [છું, અને] હું

પાપ અને પુણ્યના સંબંધથી રહિત [છં.] ૧૧૮

સ્વાનામગોચરોઽહં, સ્વાતીતોઽહં સ્વપુષ્પમવગોઽહમ્ ।

સ્વલજનદુરાસદોઽહં, સ્વઘઘ્નાનાપનોદનપરોઽહમ્ ॥ ૧૧૯ ॥

હું ઇન્દ્રિયોનો અવિષય [છં.] હું આકાશથી પર [છં.]
આકાશના ફલજેવા [સંસાર] માં હું રહેલો [છં.] હું ખલ
પુરુષોથી પોતી શકાઉં એવો નથી, [અને] હું પરિચિત્ત
જ્ઞાનોને દૂર કરવામાં તત્પર [છં.]

પર-સૂક્ષ્મ અને વ્યાપક. ૧૧૯

ગલિતદ્વૈતકથોઽહં, દેહી ભવદાસિલમૂલહૃદયોઽહં ।

ગન્તવ્યોઽહમનોર્હૈર્ગત્યાગતિરહિતપૂર્ણવોધોઽહમ્ ॥ ૧૨૦ ॥

હું દ્વૈતની વાતથી અત્યંતરહિત [છં.] હું દેહી [એટલે]
ઉત્પન્ન થયેલા સર્વના મૂલરૂપ [માયા] ના હૃદયરૂપ [છં.]
હું [કર્મના ફલની] આશાથી રહિત [પુરુષો] વડે પ્રાપ્ત થવા-
યોગ્ય [છં. અને] હું ઉત્પત્તિ તથા વિનાશથી રહિત પૂર્ણજ્ઞાન-
સ્વરૂપ [છં.] ૧૨૦

ઘનતરવિમોહતિમિરમકરમધ્વંસમાનુનિકરોઽહમ્ ।

ઘટિકાવાસરરજનીવત્સયુગકલ્પકાલભેદોઽહમ્ ॥ ૧૨૧ ॥

હું અત્યંત ઘાટા અજ્ઞાનરૂપ અંધકારના ફેલાવાનો નાશ
કરનાર કિરણોના સમૂહરૂપ [છં.] હું ઘડી, દિવસ, રાત, વર્ષ,
યુગ અને કલ્પ એવા કાલના ભેદરૂપ [છં.] ૧૨૧

ચરદચરાત્મકોઽહં, ચતુરમતિશ્લાઘનીયચરિતોઽહમ્ ।

ચપલજનદુર્ગમોઽહં, ચંચલમવજલધિપારદેશોઽહમ્ ॥ ૧૨૨ ॥

હું સ્થાવરજંગમરૂપ [હું,] હું ચતુર બુદ્ધિવાળાઓવડે
રતુતિ કરવાયોગ્ય આચરણવાળો [હું,] હું ચંચલ મનુષ્યોવડે
પ્રાપ્ત થાઉં એવો નથી, [અને] હું અસ્થિર સંસારસાગરના
પારદેશરૂપ [હું.]

ચંચલ મનુષ્યોવડે-વિષયોના ચિંતનવડે જેમની બુદ્ધિ બહુ ચંચલ છે
એવા પુરુષોવડે, પારદેશરૂપ-સંસારસાગરના સામા કાંઠારૂપ-બહારૂપ. ૧૨૨
છન્દઃસિન્ધુનિગૂઢજ્ઞાનસુસ્વાહ્લાદમોદમાનોઽહમ્ ।

છલપદવિહતમતીનાં, છનોઽહં જ્ઞાન્તિમાર્ગગમ્યોઽહમ્ ॥ ૧૨૩ ॥

હું ચેદરૂપ સાગરમાં રહેલા ગુપ્ત જ્ઞાનથી તથા સુખથી ઉત્પન્ન
થયેલા હર્ષથી પ્રસન્ન [હું,] છલવાળા શબ્દોવડે જેમની
બુદ્ધિ નાશ પામેલી છે તેમને હું અજ્ઞાત [હું, અને] હું
કૃતકાર્કશરહિત સંપ્રદાયવડે પ્રાપ્ત થવાયોગ્ય [હું.] ૧૨૩

જલજાસનાદિગોચરપશ્ચમહાભૂતમૂલભૂતોઽહમ્ ।

જગદાનન્દકરોઽહં, જન્મજરારોગમરણરહિતોઽહમ્ ॥ ૧૨૪ ॥

હું અક્ષાદિને પ્રત્યક્ષ પંચમહાભૂતોના મૂલરૂપ [હું.] હું
જગત્ને આનંદ આપનારો [હું.] હું જન્મ, વૃદ્ધાવસ્થા, રોગ
અને મરણથી રહિત [હું.]

અક્ષાદિ-અક્ષા, વિષ્ણુ ને રૂદ્ર. પંચમહાભૂત-આકાશ, વાયુ,
તેજસ, જલ ને પ્રૃથિવી. મૂલરૂપ-વિવર્તોપાદનકારણરૂપ. ૧૨૪

લંકૃતિહંકૃતિસિંજિતવૃંહિતમુલવિવિધનાદમેદોઽહમ્ ।

જ્ઞાતિતિ ઘટિતાત્મવેદનદીપરિસ્ફુરિતહૃદયમવનોઽહમ્ ॥ ૧૨૫ ॥

હું ઝાંઝ આદિના ધ્વનિરૂપ, રણમાં વીરપુરુષોના ધ્વનિ-
રૂપ, ભૂપણના ધ્વનિરૂપ અને હાથીઓના ધ્વનિરૂપ ઇત્યાદિ
નાનાપ્રકારના નાદના સેદારૂપ [હું, અને] હું તત્કાલ પ્રકટેલા
આત્મજ્ઞાનરૂપ દીપકના પ્રકાશવડે પ્રકાશ પામેલ હૃદયકમલમાં
રહેનારો [હું.] ૧૨૫

જ્ઞાનમહં જ્ઞેયમહં, જ્ઞાતાહં જ્ઞાનસાધનગણોઽહમ્ ।

જ્ઞાતૃજ્ઞાનવિનાકૃતમસ્તિત્વમાત્રમેવાહમ્ ॥ ૧૨૬ ॥

હું પદાર્થને ગ્રહણ કરનારી વૃત્તિરૂપ [હું,] હું જ્ઞાનના
વિષયરૂપ [હું,] હું વૃત્તિદ્વારા વિષયના જ્ઞાનવાળો [હું,] હું
જ્ઞાનના સાધનના સમૂહરૂપ (ઇન્દ્રિયોના સમૂહરૂપ) [હું.] હું
જ્ઞાતા અને જ્ઞાનવિના સિદ્ધ અસ્તિત્વમાત્રરૂપજ [હું.] ૧૨૬

અસ્તિત્વમાત્રરૂપજ-માત્ર હોવાપણ્યરૂપજ. ૧૨૬

તત્ત્વાતીતપદોઽહં, તદન્તરોઽસ્મીતિ ભાવરહિતોઽહમ્

તામસદુરધિગમોઽહં, તત્ત્વંપદવોધવોધ્યહૃદયોઽહમ્ ॥ ૧૨૭ ॥

હું તત્ત્વોથી રહિત સ્વરૂપવાળો [હું,] હું તેની અંતર
હું એવા ભાવથી રહિત [હું,] તામસીવૃત્તિઓવાળાવડે હું પ્રાપ્ત
થઈ શકું એવો નથી, [અને] તત્ત્વપદના અને તત્ત્વંપદના જ્ઞાનવડે
જાણવાયોગ્ય હૃદયવાળો [હું.] ૧૨૭

તત્ત્વોથી-પ્રકૃતિના કાર્યરૂપ મહદાદિ ચોવીસ તત્ત્વોથી. તેની-
પૂર્વોક્ત ચોવીસ તત્ત્વોની. ૧૨૭

દૈવતદૈત્યનિશાચરમાનવતિર્યક્મહોધરાદિરહમ્ ।

દેહેન્દ્રિયંરહિતોઽહં, દક્ષિણપૂર્વાદિદિગ્વિભાગોઽહમ્ ॥ ૧૨૮ ॥

હું દેવ, દૈત્ય, નિશાચર, (રાક્ષસ અથવા ભૂતાદિ,) મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી, ઘેર ચાલનારાં અને પર્વત એ સર્વના આદિરૂપ [હું,] હું શરીર અને ઇન્દ્રિયાથી રહિત [હું,] હું દક્ષિણ અને પૂર્વાદિ દિશાઓના વિભાગરૂપ [હું,] ૧૨૮

ધર્માધર્મમયોઽહં, ધર્માધર્માદિવન્ધરહિતોઽહમ્ ।

ધાર્મિકજનસુલભોઽહં, ધન્યોઽહં ધાતુરાદિભૂતોઽહમ્ ॥ ૧૨૯ ॥

હું ધર્મરૂપ ને અધર્મરૂપ [હું,] હું ધર્મના અને અધર્મના અંધનથી રહિત [હું,] હું સ્વધર્મપાલન કરનારને અનાયાસે પ્રાપ્ત થનારો [હું,] હું વખાણવાયોગ્ય [હું, અને] હું બ્રહ્મના કારણરૂપ [હું,] ૧૨૯

નામાદિવિરહિતોઽહં, નરકસ્વર્ગાપવર્ગરહિતોઽહમ્ ।

નાદાન્તરવિદિતોઽહં, નાનાવિશ્વનિસ્તિલાગમસારોઽહમ્ ॥ ૧૩૦ ॥

હું નામાદિથી અત્યંતરહિત [હું,] હું નરક, સ્વર્ગ અને મોક્ષથી રહિત [હું,] હું નાદની અંતરે જ્ઞાત [હું,] બહુ પ્રકારના જગતમાં તથા સમગ્ર વેદોમાં હું સારભૂત [હું,]

હું નામરૂપાદિથી અત્યંતરહિત છું. હું નિષિદ્ધ, કાર્ય અને નિસાદિ કર્મો અગિમાનપૂર્વક કરતો નથી, તેથી હું નરક, સ્વર્ગ અને મોક્ષથી રહિત છું. મોક્ષ મને નવો પ્રાપ્ત થતો નથી, અનાદતનાદના સાક્ષીપણાવડે એ નાદમાં હું યોગીઓવડે જ્ઞાત છું. પ્રતીત થતા બહુ પ્રકારના વિશ્વમાં તથા ઝડગાદિ સર્વ વેદોમાં હું સારભૂત છું. ૧૩૦

પરજીવભેદવાધકપરમાર્થજ્ઞાનશુદ્ધચિત્તોઽહમ્ ।

પ્રકૃતિરહં, વિકૃતિરહં, પરિણતિરહમસ્મિ ભાગધેયાનામ્ ॥ ૧૩૧ ॥

હું ઈશ્વર અને જીવના બેદનો બાધ કરનારા પરમાર્થ-
જ્ઞાનવડે (બ્રહ્મના એકપણના જ્ઞાનવડે) પવિત્ર ચિત્તવાળો
[હું.] હું પ્રકૃતિ [હું.] હું વિપ્રકૃતિ [હું.] હું ભાગ્યોના
પરિણામરૂપ (ફલરૂપ) છું.

પ્રકૃતિ-સાંખ્યશાસ્ત્રમાં દહેલી મૂલપ્રકૃતિ. વિપ્રકૃતિ-મહત્ત્વ, અહ-
કાર અને પાંચ તન્માત્રા. ૧૩૧

ફળધરમૂલરચારણવિગ્રહવિષ્ટનમપંચસારોઽહમ્ ।

માલતલોદિતલોચનપાવકપરિભૂતપશ્વવાળોઽહમ્ ॥ ૧૩૨ ॥

હું શેષ, પર્વત તથા હાથીઓનાં શરીરોવડે ધારણ
કરેલા જગતના સારરૂપ [હું, અને] હું કપાલમાં રહેલા
રાતા નેત્રરૂપ અગ્નિવડે જેમણે કામનો પરાભવ કર્યો છે તે
(શિવ) [હું.]

શેષ-પૃથ્વીને ધારણ કરનાર નાગ, હાથીઓનાં-દિશાઓમાં
રહેલા હાથીઓનાં. ૧૩૨

વદ્ધો ભવામિ નાહં, ઘન્યાન્મુક્તસ્તથાપિ નૈવાહમ્ ।

વોધ્યો ભવામિ નાહં, વોધોઽહં નૈવ વોધંકો નાહમ્ ॥ ૧૩૩ ॥

હું [કેમપણ પ્રકારના બંધનથી] બંધાયેલો નથી,
તેમજ હું બંધનોથી મુક્ત પણ નથી, હું વૃત્તિજ્ઞાનનો
વિષય નથી, હું વૃત્તિજ્ઞાન નથી, તેમ બાધ કરનાર પણ હું
નથી. ૧૩૩

મક્તિરહં મજનમહં, મુક્તિરહં મુક્તિમુક્તિરહમેવ ।

મૂતાનુશાસકોઽહં, મૂતમવદ્ધાવ્યમૂલમૂતોઽહમ્ ॥ ૧૩૪ ॥

હું ભક્તિ [હું,] હું ભજન [હું,] હું મુક્તિ [હું,]—
 હુંજ મુક્તિના બોધનો પ્રકાર [હું,] હું પ્રાણીઓનો શિક્ષક
 [હું,] હું ભૂત વર્તમાન અને ભવિષ્યના કારણરૂપ [હું]

ભક્તિ-ભગવાનને આકારે થયેલી વૃત્તિ ભજન-ભગવાનનું
 પૂજનાદિવડે ઉપાસન. મુક્તિ-અવિદ્યાની નિવૃત્તિ ને પદ્મરૂપ આનંદની
 પ્રાપ્તિ. ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યના-ઉત્પન્ન થયેલા, ઉત્પન્ન થના
 અને ઉત્પન્ન થવાના જગત્તા. ૧૩૪

માન્યોઽહમસ્મિ મહતાં, મન્દમતીનામમાનનીયોઽહમ્ ।

મદરાગમાનમોદિતમાનસદુર્વાસનાદુરાપોઽહમ્ ॥ ૧૩૫ ॥

હું માન આપવાયોગ્ય [પુરુષો]ને [પણ] પૂજ્ય હું.
 હું, મંદબુદ્ધિવાળાઓને માન આપવાયોગ્ય નથી. દર્પ, વિપયા-
 સક્તિ અને અભિમાનથી મોહ પામેલા મનની દુર્વાસના-
 વડે હું પ્રાપ્ત થનારો નથી. ૧૩૫

યજનયજમાનયાજકયાગમયોઽહં યમાદિરહિતોઽહમ્ ।

ઇન્દ્રયમવરુણયક્ષરાક્ષસમેરુદીશવહ્નિરૂપોઽહમ્ ॥ ૧૩૬ ॥

હું મંત્રસહિત હૃદયિય હોમવાદિ ક્રિયારૂપ, યજ્ઞ કરનાર,
 યજ્ઞ કરાવનાર, અને યાગરૂપ (દેવતાને ઉદ્દેશીને અગ્નિમાં
 બાંધી આદિતો હોમ કરવારૂપ) [હું] હું યમાદિથી રહિત
 [હું,] હું ઇન્દ્ર, યમ, વરુણ, યક્ષ, રાક્ષસ, મરુત, (વાયુ,
 એક ને અગ્નિરૂપ [હું]

યમાદિથી-યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રસાહાર, ધારણા,
 ધ્યાન ને સમાધિથી ઇદ્રાદિ આઠ આઠ દિશાઓના દેવ જાણવા. ૧૩૬

રસાવિધાનશિક્ષાવીક્ષિતલીલાવલોકમહિમાહમ્ ।

રજનીદિવસવિરામસ્ફુરદનુભૂતિપ્રમાણસિદ્ધોઽહમ્ ॥ ૧૩૭ ॥

હું રક્ષણરૂપ કર્તવ્યોના ઉપદેશ દેવામાં અનુભવાયેલી
લીલાવડે પ્રકાશિત મહિમાવાળો [છું,] હું રાતદિવસના
અભાવમાં સ્ફુરતા અનુભવરૂપ પ્રમાણથી સિદ્ધ [છું.]

રક્ષણરૂપ-જગતના રક્ષણરૂપ. રાતદિવસના અભાવમાં-એક વૃત્તિ
શમી મધ્ય હોય અને બીજી વૃત્તિ ન જોડી હોય એવા વૃત્તિઓના
અભાવમાં-એ વૃત્તિઓના સંધિમાં. ૧૩૭

લક્ષણલક્ષ્યમયોઽહં, લાસણિકોઽહં લયાદિરહિતોઽહમ્ ।

લાભાભમયોઽહં, લઘ્વવ્યાનામલભ્યમાનોઽહમ્ ॥ ૧૩૮ ॥

હું લક્ષણભય ને લક્ષ્યભય [છું,] હું લક્ષણાવડે જાણવા-
યાગ્ય અર્થ [છું,] હું લય, ત્રિષેપ ને કપાયથી રહિત [છું,]
હું લાભભય ને અલાભભય [છું, ને] હું પ્રાપ્ત કરવાયાગ્યમાં
નાહિ પ્રાપ્ત થવાયાગ્ય [છું.] ૧૩૮

વર્ણાશ્રમરહિતોઽહં, વર્ણમયોઽહં વરણ્યગણ્યોઽહમ્ ।

વાચામગોવરોઽહં, વચસામર્થ્યન ગમ્યમાનોઽહમ્ ॥ ૧૩૯ ॥

હું વર્ણ તથા આશ્રમરહિત [છું,] હું અક્ષરભય
[છું,] હું શ્રેષ્ઠોમાં પૂજ્ય [છું,] હું વાણીઓના અવિષય-
રૂપ [છું, અને] હું વાક્યોના અર્થવડે જાણી શકાઉં એનો
છું ૧૩૯

શમદમવિરહિતમનસાં, શાસ્ત્રશતૈરણ્યગમ્યમાનોઽહમ્ ।

શરણમેહમેવ વિદુપાં, શકલીકૃતવિવિષતંશયગણોઽહમ્ ॥ ૧૪૦ ॥

હું શમ તથા દમાદિથી રહિત મનવાળાઓને સેંકડા
શાસ્ત્રોના અવસોકનોવડે પણ અપ્રાપ્ય [છું,] હું જ્ઞાનીઓનું
શરણ [છું, અને] જેણે નાનાપ્રકારોના સદેહોનો સમૂહ
છેદી નાંખ્યો છે ને હું [છું] ૧૪૦

પદ્મભાવવિરહિતોઽહં, પદ્મગુણરહિતોઽહમહિતરહિતોઽહમ્ ।

પદ્મકોશવિરહિતોઽહં, પદ્મનિશ્ચિત્તત્ત્વજાલરહિતોઽહમ્ ॥ ૧૪૧ ॥

હું છ ભાવોથી અત્યંતરહિત [છું,] હું છ ગુણોથી
રહિત [છું,] હું અનિષ્ટથી રહિત [છું,] હું છ ક્રોશોથી
અત્યંતરહિત [છું, અને] હું છત્રીશ તત્ત્વોના સમૂહથી
રહિત [છું]

છ ભાવોથી-ઠે, ઉત્પન્ન થાય છે, વધે છે, રૂપાતર પામે છે,
ધટે છે, ને વિનાશ પામે છે આ છ ભાવવિકારોથી છ ગુણોથી-
મધુરાદિ છ રસોથી અનિષ્ટથી-પોતાના અનિષ્ટથી છ ક્રોશોથી-આપુ,
હાડકા, મનગ્ન, આમડી, મામ ને લોહી આ છ ક્રોશોથી છત્રીશ
તત્ત્વોના-પાય જૂનો, પાય પ્રાણો, દશ ઇન્દ્રિયો, ચાર અતઃકરણો,
મહત્ત્વ, કલ્પ, પ્રમાન, માયા, અવિદ્યા, પુરુષ, બિંદુ, નાદ, શક્તિ,
શિવ, શાન્ત ને અતીત આ છત્રીશ તત્ત્વોના ૧૪૧

સંવિત્સુખાત્મકોઽહં, સમાધિસકલ્પવૃક્ષોઽહમ્ ।

સંસારવિરહિતોઽહં, સાક્ષાત્કારોઽહમાત્મવિગ્રાયાઃ ॥ ૧૪૨ ॥

હું જ્ઞાનરૂપ ને સુખરૂપ [છું] હું સમાધિ ને સંકલ્પન
કલ્પવૃક્ષરૂપ [છું] હું સંસારથી અત્યંતરહિત [છું, અને]
આત્મનિધાના સાક્ષાત્ અનુભવરૂપ [છું] ૧૪૨

હવ્યમહં કવ્યમહં, દેયોપાદેયભાવશૂન્યોઽહમ્ ।

હરિરહમસ્મિ હરોઽહં, વિધિરહમેવાસ્મિ કારણં તેષામ્ ॥ ૧૪૩ ॥

હું દેવોને યોગ્ય દ્રવ્યરૂપ [હું,] હું પિતૃઓને યોગ્ય દ્રવ્યરૂપ [હું,] હું ત્યજનાયોગ્ય ને અહણ કરવાયોગ્યભાવથી સહિત [હું,] હું વિષ્ણુ હું, હું શિવ [હું,] હું બ્રહ્મા [હું,] [અને હું] જ તેઓતરું કારણ [હું.] ૧૪૩

ક્ષાલિતકલ્પમયોઽહં, ક્ષપિતમત્તલેશજાલહૃદયોઽહમ્ ।

ક્ષાન્તાઘક્ષરસહિતો, વિવિધવ્યવહારમૂલમહમેવ ॥ ૧૪૪ ॥

હું ઘોષ નાંખેલા પાપનાળો [હું,] હું જેના હૃદયમાંથી સંસારના કલ્પેશોનો સમૂહ દૂર થઈ ગયો છે એવો [હું,] [હું] અકારથી ક્ષકારસુધો [હું, ને] હુંજ નાનાઅકારના વ્યવહારતરું કારણ [હું.] ૧૪૪

વહુભિઃ કિમેભિરુત્તૈરહમેવેદં ચરાચરં વિશ્વમ્ ।

શીકરફેનતરંગાઃ, સિંધોરપરાણિ ન સ્વલ્પ વસ્તૂનિ ॥ ૧૪૫ ॥

આ બહુ કથનોવડે શું [અધોજન છે?] હુંજ આ સ્થાવરજંગમ જગત્ [હું, જેમ] જલપિંડ, ફીણ ને તરંગ નિશ્ચય સમુદ્રથી લિપ્ત વસ્તુઓ નથી, [તેમ આ સર્વ આરાથી લિપ્ત નથી.] ૧૪૫

શરણં નહિ મમ જનની, ન પિતા ન સુતા ન સોદરા નાન્યે ।

પરમં શરણમિદં સ્યાચ્ચરણં મમ મૂર્ધ્નિ દૈશિકન્યસ્તમ્ ॥ ૧૪૬ ॥

મારી મા [મારું] શરણ નથી, [મારા] પિતા [મારું શરણ] નથી, [મારા] પુત્રો [મારું શરણ] નથી, [મારા] ભાઈઓ

[મારું શરણુ] નથી, [ને મારાં] અન્ય [સંબંધીઓ પણ મારું
શરણુ] નથી. મારા મસ્તકઉપર શ્રીસદ્ગુરુનું ધારણ કરેલું
આ ચરણકમલજ [મારું] પરમશરણુ [છે.] ૧૪૬

આસ્તે દૈશિકચરણં, નિરવધિરાસ્તે તદીક્ષણે કરુણા ।

આસ્તે કિમપિ યદુક્તં, કિમતઃ પરમસ્તિ જન્મસાફલ્યમ્ ॥ ૧૪૭ ॥

[જો મારા] સદ્ગુરુશ્રીનું ચરણકમલ [મારા મસ્તકપર]
છે, તેમના અવલોકનમાં [જો મારા ઉપર] અનવધિ કૃપા છે,
[અને જો તેમણે] જે હાંધ પણ ઉપદેશેલું [છે તે મારા હૃદયમાં]
છે, [તો] આનાથી વધારે [મારા] જન્મનું સફલપણું શું છે ? ૧૪૭
કારુણ્યસારસાન્દ્રાઃ, કાંક્ષિતવરદાનકલ્પવિશેષાઃ ।

શ્રીગુરુચરણકટાક્ષાઃ, શિશિરાઃ શમયંતિ ચિત્તસન્તાપન ॥ ૧૪૮ ॥

હયાના ઘાટા સારરૂપ, [અને] ઈચ્છિત વર આપવાવિષે
સમર્થોમાં શ્રેષ્ઠ શ્રીસદ્ગુરુનાં ચરણકમલનાં કટાક્ષો [જે] શીતલ
[છે તે મારા] ચિત્તના સંતાપને શાંત કરે છે. ૧૪૮

કવલિતચન્દ્રલચેતો, ગુરુતરમણ્ડકજાતપરિતોષા ॥

શેતે હૃદયગુહાયાં, ચિરતરમેકૈવ ચિન્મયી શુભગી ॥ ૧૪૯ ॥

ચંચલ ચિત્તરૂપ વધારે મોટા દેહકાને ગળવાથી બહુ
સંતાપ પામેલી એક ચૈતન્યરૂપ સાપણીજ હૃદયરૂપ ગુહામાં
લાંબો સમય મૂળે છે-મુખરૂપે રહે છે. ૧૪૯

મયિ સુલ્લબોષણયોર્ધો, મહતિ બ્રહ્માણ્ડબુદ્ધિબુદ્ધસહસ્ર ॥

માયામયેન મરુતા, મૂલ્વા મૂલ્વા પુનસ્તિરોયતે ॥ ૧૫૦ ॥

... વ્યાપક મુખરૂપ ને જ્ઞાનસ્વરૂપ સમુદ્રરૂપ મારામાં

પવનવટે બ્રહ્માંડોરૂપ હજારો પરપોટાઓ ઉપજી ઉપજીને
પુનઃ [મારામાં] તિરોધાન પામે છે. ૧૫૦

શુરુકૃપયૈવ સુનાવા, પ્રાક્તનભાગ્યાનુકૂલમાસ્તયા ।

દુઃસદ્દુઃસ્વતરંગસ્તુદ્ગઃ સંસારસાગરસ્તીર્ણઃ ॥ ૧૫૧ ॥

શ્રીસદ્ગુરુની કૃપારૂપ સારા વહાણવડેજ [અને] પૂર્વનાં
પુણ્યોરૂપ અનુકૂલ વાયુવડે અસહ્ય દુઃખોરૂપ મોટા તરંગોવાળો
[આ] સંસારસાગર [મારાથી] તરાયો. ૧૫૧

સતિ તમસિ મોહરૂપે, વિશ્વમપश्यन्तદેતદિત્યલિલમ્ ।

હૃદિત્તવતિ વૌધમાનો, કિમપિ ન પશ્યામિ કિંત્વિદં ચિત્રમ્ ૧૫૨

અજ્ઞાનરૂપ અંધકાર વિધમાન હોવાથી આ સઘળું વિશ્વ
જોવામાં આવતું હતું, કિંતુ જ્ઞાનરૂપ સૂર્યનો ઉદય થવાથી [તે]
કાંઈપણ [હું] જોતો નથી, આ આશ્ચર્ય [છે] ૧૫૨

નાહં નમામિ દેવાન્, દેવાનતીત્ય ન સેવતે દેવમ્ ।

ન તદનુ ક્રોતિ વિધાનં, તસ્મૈ યતતે નમો નમો મહ્યમ્ ॥ ૧૫૩ ॥

હું દેવાને નમતો નથી, [જે] દેવોતું ઉદ્દત્તધન કરીને
[રહિલો તે] દેવને સેવતો નથી, [ને] ત્યારપછી શાસ્ત્રોક્ત કર્મ
અભિમાનપૂર્વક કરતો નથી, તે પ્રયત્નવાળા મને નમસ્કાર,
નમસ્કાર. ૧૫૩

ઈત્યાત્મવૌધલાભં, મુહુર્મુહુરનુચિન્ત્ય મોદમાનેન ।

પ્રારબ્ધકર્મજોડ્ઝતે, પરં પદં પ્રાપ્યતે સ્મ કૈવલ્યમ્ ॥ ૧૫૪ ॥

આ આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિને પુનઃ પુનઃ મનનના વિષય-
રૂપ કરીને આનંદાવસ્થાને પામેલા [તે જીવ-મુક્ત] ૧૫૪

આરબ્ધકર્મેને અંતે ઉપમારહિત મોક્ષપદ પ્રાપ્ત કરાય છે. ૧૫૪
મોહાન્ધકારહરણં, સંસારોદ્દેલસાગરોત્તરણમ્ ।

સ્વાત્મનિરૂપણમેતંત્પ્રકરણમતર્વિવિચ્યતાં સદ્ધિઃ ॥ ૧૫૫ ॥

અજ્ઞાનરૂપ અંધકારને દૂર કરનાર [અને] સંસારરૂપ વૃદ્ધિ
પામેલા સાગરનો પાર ખમાડનાર સ્વાત્મનિરૂપણનામર્તુ
આ પ્રકરણ સત્પુરુષોએ પોતાના અંતઃકરણમાં વિવેકપૂર્વક
સમજવું. ૧૫૫

કાર્ષ પ્રતમાં આ શ્લોકનું ચોથું અણુ પ્રકરણમકુત્ત દક્ષિણા-
મૂર્તિઃ (આ પ્રકરણ શ્રીદક્ષિણામૂર્તિ (શ્રીપરમશિવ) રચતા હવા.) એ
પ્રમાણે જોવામાં આવે છે.

શ્રીશંકરાચાર્યશ્ચ શ્રીદક્ષિણામૂર્તિનો અવતાર હોવાથી પોતાના
વર્તમાન નામને રથાને યોતે તેઓશ્રીનું નામ આપ્યું છે એમ સમજવું. ૧૫૫

અજ્ઞાનાન્ધ્યવિહન્તા, વિરચિત્તવિજ્ઞાનપદ્મજોલ્લાસઃ ।

માનસગગનતલં મે, માસયતિ શ્રીનિવાસગુરુમાનુઃ ॥ ૧૫૬ ॥

હિતિ શ્રીમત્પરમહંસપરિવ્રાજકાચાર્યશ્રીમચ્છંકરાચાર્યવિર-
ચિત્તં શ્રીસ્વાત્મનિરૂપણં સંપૂર્ણમ્ ॥ ૧૦ ॥

અજ્ઞાનરૂપ અંધપણાને સારી રીતે હણનારા [ને] જેમણે
વિજ્ઞાનરૂપ કમલનો વિકાસ કર્યો છે એવા શ્રીગોવિંદગુરુરૂપ
સૂર્ય મારા ચિત્તરૂપ આકાશમાં પ્રકાશે છે. ૧૫૬

એ પ્રમાણે બ્રહ્મવિદ્યાવાળા પરમહંસોના ને પરિવ્રાજકોના
આચાર્ય શ્રીશંકરાચાર્યજીએ રચેલા શ્રીસ્વાત્મનિરૂપણનામના
ગ્રંથરૂપ દશમા રત્નની શ્રીનાથશમેષ્ણીત ભાવાર્થદીપિકાનામની
ગુજરાતીભાષાની દીક્ષા પૂરી થઈ. ૧૦

॥ ૐ ॥

॥ ૧૧ શ્રીચર્પટપંજરિકાસ્તોત્ર ॥

ભાવાર્થદીપિકાદીકાસહિત

મંગલાચરણ ન દીકાની પ્રતિજ્ઞા

દાહરે.

અભાગિનિનુ ધ્યાન ધરી, વંદી સદ્ગુરુપાદ્ય

ચર્પટપંજરિકાદીકા, ગુર્જરગિરા લખાય.

મુમુક્ષુઓના અંતઃકરણમાં રહેલા અજ્ઞાનરૂપ અંધારાને દૂર કરનારા પૂજ્યચરણ આચાર્યભગવાન કોઇ વેલા બિદ્યાભાટે કોઇ નગરમાં વિચરતા હતા ત્યારે ત્યાં શાસ્ત્રચાસનાના આવેશવાળા કોઇ વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ કે કોઇ વૃદ્ધ સંન્યાસી બ્યાકરણશાસ્ત્રનો પ્રારંભ કરીને હુકુચ્કરણે (કૃધાતુ કરવાના અર્થમાં છે,) આ શબ્દો બોલ્યો હતો, તે તેઓશ્રીના જોવામાં આવ્યો. તેને જોઇને અત્યંત દુઃખાવડે તેઓશ્રીએ તેને આ સ્તોત્રમાં જણાવેલો ઉપદેશ કર્યો છે એમ કહેવાય છે. ચર્પટપંજરિકાનો અર્થ પાણીના પરપોટાના જેવી કાયા એવો થાય છે. આ સ્તોત્રના પહેલા શ્લોકમાં વૃદ્ધાવસ્થામાં બ્યાકરણશાસ્ત્રનો અભ્યાસ રક્ષણ કરનાર નથી, પણ પરમાત્મજ્ઞાનજી રક્ષણ કરનાર છે, માટે તારે પરમાત્મજ્ઞાન મેળવવા પ્રયત્ન કરવો જોઇએ એમ તે વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ-પ્રતિ વા વૃદ્ધ સંન્યાસિપ્રતિ કહે છે:—

મજ ગોવિંદ મજ ગોવિંદ, મજ ગોવિંદ મૂઢમતે ।

માપ્તે સન્નિહિતે મરણે, નહિ નહિ રક્ષતિ હુકુચ્કરણે ॥ ૧ ॥

મરણ સમીપમાં આવે સતે "હુકુમ્કરણે" નહિ રક્ષણ કરે, [માટે] હે મૂઢ્યુદ્ધિવાળા ! ગોવિંદને ભજ, ગોવિંદને ભજ, ગોવિંદને ભજ.

તારી વૃદ્ધાવસ્થા છે, વૃદ્ધાવસ્થા એ મરણના સામીપ્યની સ્થના હેનારી છે. હવે તારું મરણ સમીપમાં આવેલું હોવાથી તારે તારા જીવાત્માનું ઈવ કરવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, પણ અન્ય નામમાં કામોમાં ન ગુંથાવું જોઈએ. મરણ નિકટમાં આવશે ત્યારે "હુકુમ્કરણે" (કૃપાતુ કરવાના અર્થમાં છે,) આ બ્યાકરણશાસ્ત્રના શબ્દો કદીપણ તારું રક્ષણ નહિજ કરે, પણ ગોવિંદજ એટલે "તત્ત્વમસિ" (તે ખજ તું છે,) ઇત્યાદિ વેદાંતનાં મહાવાક્યોવડે જાણવામાં આવતા પરમાત્માજ તારું રક્ષણ કરશે, માટે હે બાહ્યુદ્ધિવાળા વૃદ્ધ સાક્ષાત્ તું આ અવસ્થાએ નહિ અભ્યાસ કરવાયોગ્ય બ્યાકરણશાસ્ત્રના અભ્યાસનો પરિત્યાગ કરીને પરમપ્રીતિથી પરમાત્માના સ્વરૂપનું ધ્યાન કરવાનો પ્રયત્ન કર, પરમપ્રીતિથી પરમાત્માનું ધ્યાન કરવાનો પ્રયત્ન કર, પરમપ્રીતિથી પરમાત્માનું ધ્યાન કરવાનો પ્રયત્ન કર. છેલ્લા શબ્દોનું નજી વાર ક્યન તે પ્રયત્નમાં બાહર જણાવવામાટે છે. ૧

આઃપાદિ ત્રણે અવસ્થામાં પ્રમાદી મનુષ્ય પ્રભુજાકિત કરતો નથી એમ જણાવે છે:—

વાલસ્તાવત્ક્રીડાસક્તસ્તરુણસ્તાવત્તરુણીરક્તઃ ।

દૃઢસ્તાવચિન્તામગ્રઃ, પરે વ્રહ્મણિ કોઽપિ ન લગ્નઃ ॥ મજ૦ ॥૨॥

બાલક હોય ત્યાંમુધી રમતમાં પ્રીતિવાળો, જુવાન થાય ત્યારે યુવતીમાં પ્રીતિવાળો, ને વૃદ્ધ થાય ત્યારે ચિંતામાં હોયેલો [થાય છે,] પરબ્રહ્મમાં કોઈ પણ જોડાતો નથી, [માટે] હે

મૂઢપ્તુદ્ધિવાળા । ગોવિંદને ભજ, ગોવિંદને ભજ, ગોવિંદને ભજ.

મનુષ્ય બાલ્યાવસ્થામાં હોય છે સ્વાંસુધી તેનું મન નાનાપ્રકારની રમતોમાં પ્રીતિવાળું હોવાથી તે પોતાનો ધણોખરો સમય રમતમાં વ્યતીત કરે છે, પણ પરમાત્માનું ધ્યાન કરતો નથી. બાલ્યાવસ્થા વીતી ગયા પછી તેને જુવાનીની પ્રાપ્તિ થાય છે, પ્રાપ્ત થયેલી યુવાવસ્થામાં તે પોતાની જુવાન સ્ત્રીમાં ઘાટા પ્રેમવાળો થાય છે. તેને લાડ લડાવવામાં ને તેનું ભરણપોષણ કરવામાં તે પોતાનો સમય વ્યતીત કરે છે, પણ પરમાત્માનું રમરણધ્યાન કરવામાં તે પોતાનું મન લગાડતો નથી. આવી રીતે જુવાનીનો સમય વીતી જતાં મનુષ્યને વૃદ્ધાવસ્થાની પ્રાપ્તિ થાય છે ત્યારે તે પોતાના શરીરની શિથિલતાથી, થયેલા બિચરસાદિ રોગોથી, ને છોકરાંઓની તથા પોતાની આજીવિકા ચલાવવાના વિચારથી સર્વદા ચિંતામાં કુબેચો રહે છે, પણ પ્રજનન રમરણધ્યાન કે તેમના સ્વપ્નનો વિચાર પ્રાપ્ત થાય છે, કાંઈ પણ મનુષ્ય કરતો નથી. આમ મનુષ્યની ત્રણે અવસ્થા નિરર્થક ચાલી જાય છે, માટે હે બાલપ્તુદ્ધિવાળા વૃદ્ધ બાલપ્તુ । કૃત્યાદિ પ્રથમ શ્લોકના વ્યાખ્યાનપ્રમાણે સમજવું. ૨

મનુષ્ય વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ આશા ત્યજી શકતો નથી એમ કહે છે:-

અંગં ગલિતં પલિતં મુંઢં, દશનવિહીનં જાતં તુંદમ્ ।

વૃદ્ધો યાતિ ગૃહિત્વા દંડં, તદપિ ન મુંચત્યાશાપિંદમ્ ॥ભજ૦॥૬॥

શરીર ગંજી ગયું, માંચું પળીઆંવાળું થયું, મુંખ દાંતરહિત થયું, વૃદ્ધ [થયો ત્યારે] લાકડી લઇને ચાલે છે, તોપણ આશાના પિંડને છોડી દેતો નથી, [માટે] હે મૂઢપ્તુદ્ધિવાળા કૃત્યાદિ.

વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે તારુ સરીર લોહી તથા માંસ ઘટવાથી ગળાને હાડપિંજરરૂપ થઈ ગયું છે, તારું માથું ધોળા વાલવાળુ થઈ ગયું છે, તેમાં એક પણ ઝળેા વાલ હવે જોવામાં આવતો નથી, તારા મુખ-માંથી દાંતો તથા દાદો પડી જવાથી તારું મુખ દાંતોવિનાનું તથા દાદોવિનાનું થઈ જવાથી કાયાં મળી ગયેલું કુરૂપ દેખાય છે, તું વૃદ્ધ થવાથી આધારવિના ચાલી શકતો નથી, તેથી હાથમાં લાકડી લઈને તેના ટેકાવડે ધીમે ધીમે ચાલે છે, પણ હજી તારા મનમાંથી તું જીવવાની તથા વિષયોની તૃષ્ણારૂપ લાડવાને જોડતો નથી. તારા હૃદયપ્રમાટે આ જીવનતૃષ્ણાને તથા વિષયતૃષ્ણાને જાણી નાંખવાની અગત્ય છે, માટે હે જાવક્યુદ્ધિવાળા વૃદ્ધ આદ્યશુ ધૃત્યાદિ. ૩

સમારનું દુઃખદપણું જણાવી તેનાથી રક્ષણ કરવા પ્રાર્થના કરે છે.—

પુનરપિ જનનં પુનરપિ મરણં, પુનરપિ જનનીમઠરે શયનમ્ ।
 इह संसारे खलु दुस्तारे, कृपयाऽपारे पाहि मुरारे ॥भज०॥४॥

આ પ્રસિદ્ધ દુસ્તાર ને અપાર સંસારમાં ફરી ફરી જન્મનું [ને] ફરી ફરી મરણું, [અને] પુન પુનઃ માતા ઉદરમાં સૂવું [થાય છે, તેથી] " હે મુરારે ! કૃપાવડે [મારું] રક્ષણ કરો." હે મૂલ્યુદ્ધિવાળા ! ધૃત્યાદિ

આ ધણા પ્રયત્નરૂપ દુઃખથી તરી શકાય એવો ને અત્યાતીએને જોતો સામો કઠો જણાતો નથી એવો ભવસાગર છે તે ભવસાગરમાં પ્રાણીએને પોતાનાં કર્મનુસાર વારે વારે જાંચીય યોનિઓમા જન્મનું થાય છે, વારે વારે મરણ થાય છે, અને વારે વારે માતાના મહિન ઉદરમાં સૂવું પડે છે. આમ આ ભવસાગરમાં જીવને વારંવાર ભમ્યા કરવું પડે છે, ને તેને ક્યાંય પણ ચાતિ કે તેનાથી ઉપનત્તુ વાસ્તવિક સુખ અનુભવતું નથી, જ્યાં જ્યાં તેની સ્થિતિ થાય છે ત્યાં ત્યાં

અહુવિધ દુઃખના દડવા અનુભવેજ કરવા પડે છે, તેથી “હે મુર-
દાનવના શત્રો! આપના પરમકારણિગ્રસ્તનું સ્મરણ કરી દયાવડે
મારું રક્ષણ કરો” એમ તે જીવ પરમાત્માની સ્તુતિ કરે છે. હે
આલક્યુદિવાળા વૃદ્ધ આહલ્ય! ઇત્યાદિ. ૪

કાલચક્રે ક્યાં કરે છે, પણ આશા છોડતી નથી એમ કહે છે:—

દિનમપિ રજની સાયં પ્રાતઃ, શિશિરવસન્તી પુનરાયાતઃ ।

કાલઃ ક્રીડતિ મચ્છત્યાયુસ્તદપિ ન મુંચત્યાશાવાયુઃ ॥૫॥

દિવસ ને રાત, સાયંકાલ [ને] પ્રાતઃકાલ [અને] શિશિર
ને વસંત પુનઃ આવે છે. કાલ રમત કરે છે, [ને] આયુષ્
ચાલ્યું જાય છે, પણ આશાએ પણ છોડતો નથી. હે મૂઠ-
ચુદિવાળા! ઇત્યાદિ.

દિવસ પૂરો થાય છે ભાં રાત આવે છે, ને રાત પૂરી થાય
છે, ભાં પુનઃ દિવસ ને પુનઃ રાત આવે છે. આમ વારંવાર દિવસો
ને રાત્રિઓ આવ્યા કરે છે. સાયંકાલ ને પ્રાતઃકાલ પણ વારંવાર આવ્યા

કોઈ પ્રતિભાં આ સ્થાનની જગ્યાએ નીચેના સ્લોકો લેવામાં આવે છે:—

પુનરપિ રજની પુનરપિ દિવસઃ, પુનરપિ વર્ષઃ પુનરપિ માસઃ ।

પુનરપ્યયનં પુનરપિ વર્ષં, તદપિ ન મુંચત્યાશાવર્ષમ્ ॥૫॥

રાત્રિ પણ ફરીથી આવે છે, દિવસ પણ ફરીથી આવે છે, પણ પણ
ફરીથી આવે છે, માસ પણ ફરીથી આવે છે, અમન પણ ફરીથી આવે છે,
ને વર્ષ પણ ફરીથી આવે છે, પરંતુ આશાનો વરસાદ છોડતો નથી.

રાત્રિ, દિવસ, શુક્રાદિ પક્ષ, કર્તિગ્રાદિ માસ, હિતરાયન ને દક્ષિણાયન
અને વર્ષ એ વારંવાર ક્યાં કરે છે, પણ આશાએથી મેધ તો પોતાની ભિન્ન
ભિન્ન વિષયોની વૃષ્ટિએ જલની ધારાઓ વિરામ પામ્યા વિના સતત વર્ષાવ્યા
કરી છે, તે પોતાનું કાર્ય બંધ કરતો નથી. ૫

કરે છે. સિંચિરઝડપછી વસંતઝડ, તે પછી ગ્રીષ્મ, તે પછી વર્ષા, તે પછી શરદ, તે પછી હેમંત, ને તે પછી પુનઃ સિંચિરાદિ ઝડપો આવે છે. આમ વારંવાર ઝડપો આવ્યા કરે છે. આ બધી કાલની રમન થાય છે, ને તેમાં મનુષ્યેનું આયુષ પાણીના પૂરની પેઠે ઊતાવળે આશુનું જાય છે, પણ મનુષ્યના ચિત્તને વિષયોની આશાકાંક્ષા જે વાસુ-રાગ થયો છે તે તેને છોડ્યો નથી એ ખેંદની વાત છે. હે બાલક-શુદ્ધિવાળા, વૃદ્ધ પ્રાણી ! ઇત્યાદિ. ૫

માત્ર બાલવેશથી શોકરહિત થવાનું નથી એમ કહે છે:—

જલિલો મુંડી હુંચિત્કેશઃ, કાપાયાંવરવહુધૃતવેષઃ ।

પદ્યપ્રપિ ન ચ પદ્યતિ લોકઃ, ઉદરનિમિત્તં વહુકૃતશોકઃ ॥મજ૦॥૬॥

જટાવાદ્રો, મુંડન કરાયેલો, વાસને સુંદાવી ઠાઢેલો, કાપાયવસ્ત્રરહે ઘણા વેશોને ધરનારો, અને પેટને માટે બહુ શોક કરતો મનુષ્ય જોતો છતો પણ જોતો નથી. હે મૂઠશુદ્ધિ-વાળા ! ઇત્યાદિ.

પોતાના માથાઉપર જેણે મોટી જટા-સંસ્કાર કર્યા વિનાના ધાંખા વાલ-ધારણ કરી છે એવો, પોતાના માથા ઉપરના બધા વાસને જેણે ઊતરાવી નખાવ્યા છે એવો, પોતાના માથાઉપરના બધા વાલને જેણે સુંદી કઢયા છે એવો, પોતાના ધર્મમતને અનુસરીને ભગવાં વચ્ચેવડે ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના ઘણા વેશોને જેણે ધારણ કર્યા છે એવો અને પોતાનું ઉદર ભરવામાટે ઘણા શોક કરનારો મનુષ્ય (તેવા મનુષ્યોનો મોટો ભાગ) માત્ર લોકોને દુખાડવાના પોતાના આ બધા દંભને જોતો છતો પણ જાણે જોતો નથી એમ વર્તે છે, અને પોતાના દંભનો પરિભાગ કરી તે પોતાના જીવના કલ્યાણમાટે

નજ જણાઇ શકે, હવે તો તે તેને મિથ્યારૂપેજ પ્રતીત થાય. હે
બ્રાહ્મણુદિવાળા! જુદા બ્રાહ્મણુ ! ઇત્યાદિ. ॥

આશાના સાગનું કષ્ટપૂર્ણ જણાવે છે:—

અગ્રે ઘટ્નિઃ પૃષ્ઠે માતૃ, રાત્રૌ ચિવુકસંમર્ષિતજાનુઃ ।

કરતલમિત્તા તસ્તલવાસસ્તદપિ ન મુંચત્યાશાપાશઃ ॥મજ ૦ ॥૮ ॥

આગળ અગ્નિ [ને] પાછળ સૂર્ય [છે,] રાત્રિમાં હૃદયથી
એ દીવ્યજ્વાળાની વચ્ચે રાખેલી છે, હાથમાં મિત્તા [લે છે, અને]
વૃક્ષની નીચે નિવાસ [કરે છે,] તોપણ આશારૂપ પાશ છાડતો
નથી. હે મૂઢપુદ્ધિવાળા ! ઇત્યાદિ.

પોતાને તપસ્વી માનનાર અથવા અત્યંતદીન દ્રાષ્ટ મનુષ્યની
આગળ ધૂણીમાં અગ્નિ સળગે છે, ઉપર તથા પડખે આચ્છાદન ન
હોવાથી સવારે તથા સાંજે જેના બરડાઉપર સૂર્યનો તાપ પડે છે,
જોડવાના વંચને અભાવે શીઆળાની ઋતુમાં બેઠેલી સ્થિતિએ રાત્રે
દાઢ લાગવાથી જેણે પોતાનું માથું નમાવીને પોતાની હૃદયથી પોતાનાં
એ દીવ્યજ્વાળાની વચ્ચે રાખેલી છે, અથવા રાત્રે દાઢ લાગવાથી મૂતેલી
સ્થિતિમાં પોતાનાં એ દીવ્યજ્વાળા પોતાની હૃદયથીની પાસે આણી દીધાં
છે, જે પોતાનો વૈરાગ્ય જણાવવામાટે પોતાની પાસે મિત્તાપાત્ર
રાખી તેમાં મિત્તા લેતો નથી, અથવા દીનતાને છાંદે જેની પાસે
પાત્ર નથી, તેથી પોતાના હાથમાં જે આવેલી મિત્તા લે છે, ને
તેમાંથી ઇત્તો ઇત્તો ખાઈ લે છે, અને આશ્રમ, મઠ કે ગુફામાં નહિ
રહેનાં દ્રાષ્ટ વૃક્ષની નીચે જે નિવાસ કરે છે, તોપણ શ્રીમદ્ગુરુના
કારુણ્યની પ્રાપ્તિને ને અંતઃકરણની અનર્થુજ્જ્વાળાને અભાવે પોતાના
ચરીરને કષ્ટ આપનાર તે અગ્નિ મનુષ્યને આ લોહના વિષયેની

શુદ્ધભાવથી પરમાત્માનું સ્મરણુધ્યાનાદિ કરતો નથી. બહુ ખેદની વાત છે કે પોતાને સાચી માનનારાઓનો મોટો ભાગ પોતપોતાના સંપ્રદાયનો બહારનો રાજ રાજવામાં બહુધા જાગૃતિ સેવે છે, પણ પરમાત્માનું પરમપ્રેમથી સ્મરણુધ્યાન કરવામાં જાગૃતિ સેવતો નથી. હે બાલક્રમુદ્ધિવાળા વૃદ્ધ પાપીણ ! ઇત્યાદિ. ૬

અધ્યાત્મજ્ઞાનથી સંસારની નિવૃત્તિ થાય છે એમ કહે છે:—

વયસિ ગતે કઃ કામવિકારઃ, શુષ્કે નીરે કઃ કાસારઃ ।

ક્ષીણે ચિત્તે કઃ પરિવારો, જ્ઞાતે તત્ત્વે કઃ સંસારઃ ॥ ભજ૦ ॥ ૭ ॥

વય ગયે કામવિકાર શો ? પાણી સૂકાય તળાવ શું ? દ્રવ્ય ક્ષીણ થયે પરિવાર શો ? તરવને બાણે સંસાર શો ? હે મૂઠ્ઠાક્રમુદ્ધિવાળા ! ઇત્યાદિ.

સ્વચ્છશરીર ન્યારે અતિવૃદ્ધાવસ્થાને પામી સામર્થ્યહીન થાય ત્યારે શરીરાદિમાં કામવિકારનો પ્રગલ્ભ વેગ ઠેરી રીતે રહી શકે ? ન રહી શકે. પરાણે દૂર થયાજેવો થાય. તળાવમાંનું સર્વ પાણી સૂકાઈ ગયા પછી વાસ્તવિક તળાવ ક્યાં રહ્યું ? એ તો સૂકા ઊંડો ખાડોજ રહ્યો. દ્રવ્ય કોઈપણ પ્રકારે જનું રહે ત્યારે તે દ્રવ્યહીન મનુષ્યનો સહાર તેનાં સર્ગાવકાશાં આગળની પેઠે ન કરે એ ઊધાડી વાત છે. એવી રીતે કારણ દૂર થવાથી તેને અવશંકીને થનારું કાર્ય પણ દૂર થઈ જાય છે. જ્યાંસુની મનુષ્યને પોતાના શરીરના અધિષ્ઠાનરૂપ આત્માનું અને આ દેશ જગતના અધિષ્ઠાનરૂપ સજ્જનું જ્ઞાન નથી થતું ત્યાંમુઠ્ઠી આ સંસાર તેને મસરૂપે પ્રતીત થાય છે, પણ ન્યારે તે અનંતરાત્માથી અભિજ્ઞ સજ્જને સંશયવિપર્યયથી રહિત જાણે છે ત્યારે આગળ સસરૂપે જણાતો સંસાર હવે તેને સસરૂપે કેમ જણાઈ શકે ?

નમઃ જ્યોતિષ શકે, હવે તો તે તેને મિથ્યારૂપેજ પ્રતીત થાય. હે બ્રહ્મણ્યુદ્ધિવાળા વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ ! ઇત્યાદિ. ૭

આશાના લાગતું કષ્ટપણું જણાવે છે:—

અગ્રે વદ્ધિઃ પૃષ્ઠે માનુ, રાત્રૌ ચિતુક્સંપર્પિતજાનુઃ ।

કરતલમિલા તરુતલવાસસ્તદપિ ન મુંચત્યાશાપાશઃ ॥મજ ૦॥૮॥

આગળ અગ્નિ [ને] પાછળ સૂર્ય [છે,] રાત્રિમાં હડપચી બે દીવજોની વચ્ચે રાખેલી છે, હાથમાં ભિક્ષા [લે છે, અને] વૃક્ષની નીચે નિવાસ [કરે છે,] તોપણ આશારૂપ પાશ હોડતો નથી. હે મૂઢ્યુદ્ધિવાળા ! ઇત્યાદિ.

પોતાને તપસ્વી માનનાર અથવા અત્યંતદીન કોષ મનુષ્યની આગળ ધૂણીમાં અગ્નિ સળગે છે, ઉપર તથા પડખે આચ્છાદન ન હોવાથી સવારે તથા સંજે જેના બરડાઉપર સૂર્યનો તાપ પડે છે, ઓઢવાના વંચને અભાવે શીઆળાની ઝડતુમાં બેઠેલી સ્થિતિએ રાત્રે ટાઢ લાગવાથી જેણે પોતાનું માથું નમાવીને પોતાની હડપચી પોતાના બે દીવજોની વચ્ચે રાખેલી છે, અથવા રાતે ટાઢ લાગવાથી સૂતેલી સ્થિતિમાં પોતાના બે દીવજો પોતાની હડપચીની પાસે આણી દીર્ઘા છે, જે પોતાનો વૈરાગ્ય જણાવવામાટે પોતાની પાસે ભિક્ષાપાત્ર રાખી તેમાં ભિક્ષા લેતો નથી, અથવા દીનતાને કીધે જેની પાસે પાત્ર નથી, તેથી પોતાના હાથમાં જે આપેલી ભિક્ષા લે છે, તે તેમાંથી ઊભો ઊભો ખાઈ લે છે, અને આશ્રમ, મઠ કે ગુફામાં નહિ રહેતાં કોષ વૃક્ષની નીચે જે નિવાસ કરે છે, તોપણ શ્રીસદ્ગુરુના કારુણ્યની પ્રાપ્તિને ને અંતઃકરણની અંતર્મુખતાને અભાવે પોતાના શરીરને કષ્ટ આપનાર તે અત્તાની મનુષ્યને આ લોકના વિધ્યોની

તથા પરલોકના વિષયોની આશારૂપ પાશ-ફંસો-હોડતો નથી, અથવા,
તે મનુષ્ય આશારૂપ પાશને હોડી શકતો નથી.

હોડરો

આશાપાશ કપાય નહિ, જવલગી જ્ઞાન ન થાય;

તપથી દેહદમન કરે, વા કરે અન્ય ઉપાય. ૧

વિવશતુષ્ટાના પાશને બાળવામાં એક આત્મસ્વરૂપનું જ્ઞાનજ
ઉપયોગી છે, અન્ય કોઈ સાધન સાક્ષાત્ ઉપયોગી નથી. હે બાલક-
શુદ્ધિવાળા વૃદ્ધ પાલણી ! ઇત્યાદિ. ૮

કુટુંબીઓના સ્વાર્થીપણને જણાવે છે:—

યાવદ્વિત્તોપાર્જનશક્તસ્તાવન્નિજપરિવારો રક્તઃ ।

પથાજ્જર્જરમૂતે દેહે, વાર્તાં કોઽપિ ન પૃચ્છતિ ગેહે ॥ મજ૦ ॥ ૧ ॥

જ્યાંસુધી ધન મેળવવામાં સમર્થ [હોય છે] ત્યાંસુધી
પોતાનું કુટુંબ પ્રીતિ રાખનારું [રહે છે,] પછી શરીર અતિ-
વૃદ્ધ થયે ઘરમાં કોઈ પણ વાત પૂછતું નથી. હે મૂઢણુદ્ધિ-
વાળા ! ઇત્યાદિ.

આ સંસારમાં મનુષ્યોનો મોટો ભાગ સ્વાર્થી છે. નિઃકટનાં
સર્ગાવહાલાંમતિ મોટો ભાગ પણ પ્રાયશઃ સ્વાર્થી હોય છે. આમ
હોવાથી મનુષ્યોનો મોટો ભાગ પોતાનો સ્વાર્થ હોય છે ત્યાંસુધી જે
મનુષ્યથી બલિષ્ઠમાં પોતાનો સ્વાર્થ સિદ્ધ થવાનો સંભવ હોય છે, વા
વર્તમાનમાં પોતાનો સ્વાર્થ સિદ્ધ થતો હોય છે તે મનુષ્યના ઉપર
ત્રેમ રાખે છે, ને સ્વાર્થ સરી રવા પછી તે તેની ઉપેક્ષા કરે છે.
આ વ્યાવહારિક સત્ય જ્ઞાનમાં રાખી મનુષ્યે આ સંસારમાં વર્તવાનું
છે. આ જગતમાં કોઈપણ મનુષ્ય જ્યાંસુધી દ્રવ્ય સંપાદન કરવામાં
શક્તિમાન હોય છે ત્યાંસુધી તેને આશરે રહેલાં તેનાં સર્ગાવહાલાં

તેના ઉપર પ્રીતિ રાખતાં પ્રીત થાય છે. પછી જ્યારે તેનું શરીર
બહુ વૃદ્ધ થઈ જાય છે, તે તે દ્રવ્ય સંપાદન કરી શકે નથી, ત્યારે
તેના ઘરમાં તેનું કોઈ પણ સચુંવહાલું તેને કોઈ પણ પ્રકારની વાત
પૂછતું નથી, તો તેની સેવા તો તેઓ ક્યાંથી કરે? તેની પાસે
થોડો સમય બેઠાને કોઈ વાતચીત પણ તેની સાથે કરવાનો તેઓ
શ્રમ લેતાં નથી, તે સર્વ પ્રકારે તેનું અપમાનજ કરે છે. હે બાલક-
ધુલ્લિવાળા! વૃદ્ધ બાલક! ઇત્યાદિ. કોઈ પ્રતિમાં ત્રીજું ચરણ પચાહ્વાવતિ
તર્જરદેહે (પછી દુઃખગા થયેલા શરીરે દોડે છે.) એવું જોવામાં આવે છે. ૯
વિવેકી મનુષ્યે શોક કરવો ઉચિત નથી એમ જણાવે છે:—

સ્થ્યાકર્પટવિરચિતકંથા, પુણ્યાપુણ્યવિવર્જિતપંચાઃ ।

न त्वं नाहं नायं लोकस्तदपि किमर्थं क्रियते शोकः ॥ ૧૦ ॥

માર્ગમાંનાં ચિંથરાંઓવડે [તેં] કંથા બનાવી છે, પુણ્ય-
પાપથી રહિત [તારો] માર્ગ [છે,] તું નથી, હું નથી, [ને]
આ લોક નથી, તોપણ કયા પ્રયોજનમાટે [તારાવડે] શોક
કરાય છે? હે મૂઠપુલ્લિવાળા! ઇત્યાદિ.

નગરના અને ગામના માર્ગમાં પડેલાં ફાટેલ, મેલાં અને જૂનાં
ચિંથરાંઓવડે તે તારી કંથા બનાવી છે. ઉત્તમ વસ્ત્રોની તને સ્પર્શ
નથી. જે બાવી મળે તે ઉપર તું તારો નિર્વાહ ચલાવે છે. જ્યાં
સ્થાન મળે ત્યાં તું નિવાસ કરે છે. તું પુણ્યપાપરહિત બ્રહ્મની અમેદ-
ભાવે પ્રાપ્તિમાટે પ્રયત્ન કરનારો હોવાથી પુણ્યપાપથી રહિત તારો
માર્ગ છે, વસ્તુતાએ સ્થૂલશરીરાદિષ્ઠ તું નથી, સ્થૂલશરીરાદિષ્ઠ હું
નથી, આ પ્રીતિ થતું નામરૂપાત્મક જગત્ પણ નથી, તો પછી કયા
પ્રયોજનની સિદ્ધિમાટે તારાવડે શોક કરાવે? તે કહે. તું સચ્ચિ-

દાનંદ, નિરપૃથક ને અસંગ છે. જગત્ મિથ્યા છે. આમ હોવાથી અહીં તારે કાંઈપણ શોક કરવાજેવું નથી. હે બાલકબુદ્ધિવાળા વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ ! ઇત્યાદિ. ૧૦

શ્રીશરીરમાં રહેલા રાગની નિવૃત્તિનો ઉપાય કહે છે:—

નારીસ્તનભરજવનનિવેશં, દૃષ્ટ્વા માયામોહાવેશમ્ ।

એતન્માંસવસાદિવિકારં, મનસિ ત્રિચારય વારંવારમ્ ॥ ૧૧ ॥

સ્ત્રીનાં પુષ્ટ સ્તનો ને વિસ્તારવાળા નિતંબો જોઈને અજ્ઞાનવડે આસક્તિનો બહુ વેગ [ઉપજે છે] આ માંસ તથા મેદાદિતું કાર્ય છે [એમ તારા] મનમાં [તું] વારંવાર વિચાર. હે મૂઢબુદ્ધિવાળા ! ઇત્યાદિ.

સ્ત્રીના સ્થૂલશરીરના અધિષ્ઠાનરૂપ આત્માના અજ્ઞાનવડે અથવા સ્ત્રીના શરીરમાં રહેલા દુર્ગંધમય તથા અપવિત્ર પદાર્થોના અજ્ઞાનવડે થતાના બણી રમણીયપણાની બુદ્ધિપૂર્વક દષ્ટિ કરનાર પુરુષનાં ચિત્તમાં આસક્તિનો બહુ વેગ ઉપજવનાર સ્ત્રીનાં પુષ્ટ સ્તનો પર તથા વિસ્તારવાળા નિતંબોઉપર અથવા સાયજોની રચનાપર બૂલથી દષ્ટિ પડી જાય તો તેને જોઈને આ સ્તનો ને નિતંબો વા સાયજો માંમ મેદ (ચરબી) રુધિર નાડીઓ ને ત્વચાના કાર્યરૂપ છે, તેમાં કાંઈ પણ સારી વસ્તુ નથી, તે સર્વ અસાર વસ્તુઓના સમૂહરૂપ છે એમ તું તારા મનમાં વારંવાર વિચાર, અને તેમાં રહેલા વા ઉપજતા આરંભ રાગને ત્યજ. હે બાલકબુદ્ધિવાળા વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ ! ઇત્યાદિ. કાંઈ પ્રતિમાં દૃષ્ટ્વાને રચાને મિથ્યા એવો પાક જોવામાં આવે છે. ૧૧

હવે મુમુક્ષુના કર્તવ્યનો ઉપદેશ કરે છે.—

ગેયં ગીતાનામસદૃશં, ધ્યેયં શ્રીપતિરૂપમજસ્રમ્ ।

નેયં સજ્જનનિકટે ચિત્તં, દેયં દીનજનાય ચ વિત્તમ્ ॥ ૧૨ ॥

ગીતા ને સદૃશનામ ગાવાયોગ્ય [છે,] શ્રીપતિનું રૂપ નિરંતર ધ્યાન કરવાયોગ્ય [છે,] સજ્જનના સમીપમાં ચિત્ત લઇ જવાયોગ્ય [છે, અને] દીનજનને દ્રવ્ય આપવાયોગ્ય [છે,] હે મૂઢધુદ્ધિવાળા ! ઇત્યાદિ.

નિષ્કામકર્મ, અનન્યઅક્તિ અને આત્મસ્વરૂપનું નિરૂપણ કરનારી શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા તથા વિષ્ણુનાં (વ્યાપક પરમાત્માનાં) સદૃશ નાનો પોતાના કલ્યાણમાટે નિત્ય અર્થ સમજીને શ્રદ્ધાપૂર્વક ગાન કરવાયોગ્ય છે, લક્ષ્મીપતિ પરમાત્માનું સ્વરૂપ પરમપ્રેમપૂર્વક નિરંતર ધ્યાન કરવાયોગ્ય છે, સંસારના વિષયોમાં ભમતા ચિત્તને ધૈર્ય ને સાવધાનતાથી ઓત્રિય ને ઘણનિષ્ઠ પુરુષની પાસે લઈ જવાયોગ્ય છે, અને ધનહીન મુખાગ્રને અહંકાર લાભ્યા વિના યયાસક્તિ દ્રવ્ય આદર-પૂર્વક આપવાયોગ્ય છે. હે આલસ્યુદ્ધિવાળા જુદા આલસ્ય ! ઇત્યાદિ. ૧૨
પમના ભવથી મોકળા થવાનું સાધન કહે છે:—

ભગવદ્ગીતા કિંચિદધીતા, ગંગાજલલવકણિકા પીતા ।

યેનાકારિ મુરારેરર્ચાં, તસ્ય યમઃ કિં કુરુતે ચર્ચામ્ ॥ ૧૩ ॥

ભગવદ્ગીતા કાંઇક અધ્યયન કરી, ગંગાજલની નાની કણિકા પીધી, [ના] જેણે મુરારિની પૂજા કરી, તેની ચર્ચા શું યમ કરે છે ? હે મૂઢધુદ્ધિવાળા ! ઇત્યાદિ.

જેણે અર્થ તથા તાત્પર્યના જ્ઞાનપૂર્વક શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના શોઢા ભાગનું અધ્યયન કર્યું છે, જેણે પવિત્ર ગંગાજલના નાના ટીપાનું તેનું આહારમ્ સમજીને આદરપૂર્વક પાન કર્યું છે, અને જેણે મુરનામના

દાનવના શત્રુરૂપ પરમાત્માનું માહાત્મ્યજ્ઞાનપૂર્વક પરમબ્રહ્મા ને પરમ-
ત્રેમથી પૂજન કર્યું છે, તેને મરણકાલે પકડવાનો યમનો અધિકાર ન
હોવાથી તેને પકડવાની ચર્ચા શું યમ કરે છે ? નથીજ કરતા. હે
બાલક્યુદ્ધિવાળા શૂદ્ધ બ્રાહ્મણ ! ઇત્યાદિ. કોઈ પ્રતિમાં ત્રીજી ચરણ
સ્તુત્ત્વપિ યસ્ય મુરારિસમર્ચા (જેણે પરમાત્માની એક વાર પણ
પૂજા કરી છે) એવું જોવામાં આવે છે. ૧૩

મુમુક્ષુના આવશ્યક કર્તવ્યને કહે છે:—

કોઽહં કર્ત્વં કુત આયાતઃ, કા મે જનની કો મે તાતઃ ।

इति परिभावय सर्वमसारं, सर्वं न्यत्त्वा स्वमविचारम् ॥ ૧૪ ॥

હું કોણ [હું ?] તું કોણ [છે ?] ક્યાંથી આવ્યો છે ?
મારી મા કોણ ? મારો બાપ કોણ ? એમ ભાવના કર. સર્વ
સ્વમવિચાર ત્યજીને સર્વને અસાર [નકરી કર.] હે મૂઢબુદ્ધિ-
વાળા ઇત્યાદિ.

હું કોણ હું ? હું સ્થૂલશરીર સૂક્ષ્મશરીર કે કારણશરીર નથી,
પણ તેમનાથી વિલક્ષણ આત્મા છું. એ સર્વ દશ્ય ને જડ છે, અને
હું તો દૃષ્ટા ને ચેતન છું. તું કોણ છે ? તું પણ સ્થૂલશરીરાદિ નથી,
પણ તેમનાથી વિલક્ષણ આત્મા છે. તું ક્યાંથી આવ્યો છે ? તું
અનાદિ હોવાથી ક્યાંથી આવ્યો નથી, પણ તારા સ્વરૂપના અજ્ઞાન-
થીજ તને તું ક્યાંથી અહીં આવ્યો હોય એવું ભાન થાય છે. મારી
મા કોણ ? મારો બાપ કોણ ? હું અજન્મા, અસંગ, સદ્રૂપ, ચિદ્રૂપ ને
પરમાનંદરૂપ હોવાથી મારી કોઈ મા નથી, ને મારો કોઈ બાપ પણ
નથી. મુમુક્ષુએ આવી રીતે દશ્યની ઉપેક્ષા કરી આત્મસ્વરૂપની
નિરંતર ભાવના કરવી જોઈએ. હું અમુકવર્ણવાળો, અમુકઆશ્રમવાળો
ને અમુકનામવાળો છું; તું અમુકવર્ણવાળો, અમુકઆશ્રમવાળો ને

અમુકનામવાળો છે; તું 'અમુક' ગામ, નગર કે દેશમાંથી અહીં આવ્યો છે; આ અમુકનામવાળું સ્થૂલદેહરૂપ સ્ત્રીશરીર મારી 'મા' છે, અને આ અમુકનામવાળું સ્થૂલદેહરૂપ પુરુષશરીર મારા - પિતા છે, આ સર્વ વિચાર સ્વપ્નાવસ્થાના વિચારોજેવા મિથ્યા છે, માટે તેના પરિ-
ત્યાગ કરીને એ સર્વ 'અમાર' છે એમ નક્કી કર, અને પછી તે સર્વનું વિસ્મરણ કર. હે બાલકશુદ્ધિવાળા વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ ! ઇત્યાદિ. ૧૪

અહીં કોઈ કોઈનું નથી એમ વિચારવાનું કહે છે:—

કા તે કાંતા કસ્તે પુત્રઃ, સંસારોડયમતીવ વિચિત્રઃ ।.

કસ્ય ત્વં કઃ કુત આયાતસ્તત્ત્વં ચિંતય મનસિ ભ્રાતઃ ॥ ૧૫ ॥

તારી સ્ત્રી કોણ ? તારો પુત્ર કોણ ? આ સંસાર અતિશય વિચિત્ર [છ.] તું કોનો [છ ?] કોણ [છ ? ન] ક્યાંથી આવ્યો છે ? હે બાલ ! તત્ત્વને મનમાં વિચાર. હે મૂઢશુદ્ધિવાળા ! ઇત્યાદિ.

તું અજન્મા ને જ્ઞસંગ આત્મા હોવાથી આ સ્થૂલશરીરવાળી સ્ત્રી તારી સ્ત્રી નથી, પણ તારી તેવી વાસનાથી અધિગ્રાનરૂપ બ્રહ્મના વિવર્તરૂપે તને તેવો આકાર બ્રહ્મમાં પ્રતીત થાય છે. તું પૂર્વોક્ત સ્વભાવવાળો હોવાથી અહીં કોઈ તારો પુત્ર પણ નથી. આ મારો પુત્ર છે એનું જે તને લાગ થાય છે તે તારા સ્વરૂપના ને તેના સ્વરૂપના અજ્ઞાનથી થાય છે. જેને તું પુત્ર કહે છે તે તારી વાસનાનુંજ બ્રહ્મમાં પ્રતિબિંબ પ્રતીત થાય છે. આ સંસાર અજ્ઞાનીઓ તેને જેવો જુએ છે તેવો નથી, પણ તે બ્રહ્મરૂપ હોવાથી અત્યંત વિચિત્ર છે. તું કોઈનો પુત્ર, સમાવહાયો કે દાસ નથી, તેમ સ્થૂલશરીરાદિરૂપ પણ તું નથી, પરંતુ તું તો સર્વનો દ્રશ્ય અસંગ આત્મા છે. તું વ્યાપક ને અનાદિ હોવાથી ક્યાંઈથી અહીં આવ્યો નથી, પણ સર્વદા

અહીંજ રહેલો છે. હે ભાષા! તારા ને દસ્ય જગતના વાસ્તવિક સ્વરૂપને તું તારા મનમાં આદરપૂર્વક વિચાર, ને આ ભવમાગરનો અનાયાસે પાર પામ. હે બાલકુલદિવાળા વૃદ્ધ પાઠાણુ! ઇત્યાદિ. ૧૫
વિરાગની શ્રેષ્ઠતા જણાવે છે:—

સુરતટિનીતરુમૂલનિવાસઃ, શય્યા મૃતલમજિનં વાસઃ ।

સર્વપરિગ્રહભોગત્યાગઃ, કસ્ય સુખં ન કરોતિ વિરાગઃ ॥ ૧૬ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छंकराचार्यविरचितं

શ્રીચર્યટપંજરિકાસ્તોત્રં સંપૂર્ણમ્ ॥ ૧૧ ॥

ગંગાના તીરપરના વૃક્ષના મૂલઉપર નિવાસ, પૃથિવી-
પર શય્યા, મૃગચર્મરૂપ વસ્ત્ર [અને] સર્વ પરિગ્રહનો ને
ભોગનો ત્યાગ [આ] વિરાગ કેને સુખ કરતો નથી? હે
મૂલકુલદિવાળા! ઇત્યાદિ.

દેવનદી ગંગાના પવિત્ર ને એકાંત તટપર રહેલા ટાપુ સુદર
વૃક્ષની નીચેના ભાગમાં નિવાસ, પૃથિવીપર જાયન, મૃગચર્મરૂપ પહેગ્વાનું
તથા એઢવાનું વસ્ત્ર, અને સર્વભોગોના પરિગ્રહનો તથા ભોગનો ત્યાગ
આવી સ્થિતિરૂપ વિગગ ક્યા વિવેકી મનુષ્યના હૃદયને સુખ કરતો
નથી? સર્વ વિવેકી પુરુષને આવો અપગ્રહિત વિરાગ સુખ આપનારો
થાય છે. હે બાલકુલદિવાળા વૃદ્ધ પાઠાણુ! ઇત્યાદિ ૧૬

ટાપુ પ્રતિમાં નીચેના ત્રણ શ્લોકો વધારે જોવામાં આવે છે:—

યાવજ્જીવો નિવસતિ દેહે, કુશલં તાવત્પુચ્છતિ ગેહે ।

ગતવતિ વાયૌ દેહાપાયે, માર્યા વિમ્બતિ તસ્મિન્કાયે ॥ ૧ ॥

જ્યાંસુધી શરીરમાં જીવ નિવાસ કરે છે ત્યાંસુધી ઘરમાં
[સૌ] કુશળ પૂછે છે [શરીરમાંથી] પ્રાણવાયુ નીકળી જવાથી
જેહનો વિનાશ થયે તે શરીરથી સૌ [પણ] બીજી છે.

૧. > સ્થૂલશરીરમાં ન્યાંસુધી જીવ હોય છે ત્યાંસુધી ધરનાં સૌ માણસો સ્થૂલશરીરોના કુશળ સમાચાર પૂછે છે, પણ ન્યારે સ્થૂલશરીરમાંથી પ્રાણવાયુ નીકળી જાય છે, ને તે મુહૂર્ત યષ્ટ જાય છે ત્યારે જે સ્ત્રી પ્રાણવાયુ હતો ત્યારે જે સ્થૂલશરીરપર પ્રીતિ કરતી હતી તેજ સ્ત્રી તે સ્થૂલશરીરથી જાય પામે છે. ૧

વિપયાસક્તિનો તથા પાપાચરણનો ત્યાગ કરવાનું કહે છે:—

સુખતઃ ક્રિયતે રામાભોગઃ, પશ્ચાદ્દન્ત શરીરે રોગઃ ।

યદ્યપિ લોકે મરણં શરણં, તદપિ ન મુંચતિ પાપાચરણમ્ ॥ ૨ ॥

સ્ત્રીની સાથે સુખથી સંભોગ કરવામાં આવે છે, [અને] ખેદની વાત છે કે પછી શરીરમાં રોગ થાય છે. જોકે લોકમાં [પ્રાણીને] મરણનું શરણુ [પ્રસિદ્ધ છે,] તોપણ [મનુષ્યો] પાપાચરણુ ત્યજતા નથી.

વિપયસુખમાં મોહ પામેલા પુરુષો સ્ત્રીઓની સાથે અત્યંત સુખ માનીને સંભોગરૂપ ક્રીડા કરે છે, અને ખેદની વાત છે કે તે ભોગને પરિણામે તેઓના શરીરમાં રોગ ઉપજે છે, ને તે રોગને ક્ષીણે વા અન્ય કારણથી તેઓ મરણને શરણુ થાય છે એ વાત લોકપ્રસિદ્ધ છે, છતાં પણ તે વિશ્વરૂપ વિષથી અંધ થયેલા પુરુષો વિપયસેવનરૂપ પાપાચરણને છોડતા નથી. ૨

કુરુતે ગંગાસાગરગમનં, વ્રતપરિપાલનમયવા દાનમ્ ।

જ્ઞાનવિહિને સર્વમનેન, મુક્તિર્ન ભવતિ જન્મશતેન ॥ ૩ ॥

[કોઈ મોક્ષને માટે] ગંગાસાગર જાય છે, વ્રતપાલન કરે છે, અથવા દાન કરે છે, [પણ] જ્ઞાનરહિત આ સર્વવડેસો જન્મે [પણ] મોક્ષ થતો નથી.

પણ જોવામાં આવે છે, તેનો અર્થ હે સૂક્ષ્મભુદ્ધિવાળા ! એવો થાય છે. ૧

હવે નીચેના શ્લોકમાં તે લૌકિક દ્રવ્યના અસારપણાને જણાવે છે:-
અર્થયનર્થે भावय नित्यं, नास्ति ततः सुखलेशः सत्यम् ।
पुत्रादपि धनभाजां भीतिः, सर्वत्रैषा विहिता नीतिः ॥ २ ॥

દ્રવ્યને નિત્ય અનર્થરૂપ ગણુ, તેથી સુખનો લેશ નથી,
[આ] સત્ય [છે.] ધનવાનોને પુત્રથી પણ ભય [હોય છે,]
સર્વત્ર આ લોકપ્રસિદ્ધ ન્યાય [છે.]

હે દ્રવ્યમાં પરમપ્રેમ રાખનારા ! આ લોકપ્રસિદ્ધ દ્રવ્ય જીવાત્માનું વાસ્તવિક હિત કરનાર છે કે અહિત કરનાર છે તેનો તું શાસ્ત્રદષ્ટિએ વિચાર કર. શાસ્ત્રદષ્ટિએ વિચારતાં વિવેકીને તે દ્રવ્ય પોતાનું કે અન્યનું વાસ્તવિક હિત કરનારું પ્રતીત થતું નથી, પણ અવિવેકીના ચિત્તમાં તે દ્રવ્ય અથોઅ વિકારો ઉત્પન્ન કરનારું હોવાથી તે તેનું ને અન્યનું અહિત કરનારુંજ છે એમ તો સમજાય છે, માટે હે સુખેચ્છો ! તું આ દ્રવ્યને તારું હિત કરનારું નહિ, પણ અહિત કરનારું છે એમ સર્વદા ગણુ. આ લોકપ્રસિદ્ધ દ્રવ્યથી પામરો ભલે સુખ કંઈપી લે, પણ તે દ્રવ્યથી મનુષ્યને સત્યસુખનો કશું પણ પ્રાપ્ત થતો નથી એમ શાસ્ત્ર ને વિવેકીઓ કહે છે, માટે તેમનું તે કહેવુંજ સત્ય છે, પામરોનો અનુભવભાસ સત્ય નથી. ધનવાનોને ચોરની, દુર્જનોની, રાજાની, દીન જનોની, જલની ને અગ્નિની ખીક હોય તે તો સ્વાભાવિક છે, પરંતુ પોતાના આત્મરૂપ ગણાતા ને પ્રિય મનાતા પુત્રથી કાષ્ટને ખીક ન હોવી જોઈએ, પણ તેમને તેમનાથી પણ ખીક હોય છે, કે રખેને તે આ દ્રવ્યની પ્રાપ્તિમાટે મને મારી નાંખે. સર્વ

દેશોમાં આ લોકપ્રસિદ્ધ વ્યવહાર છે. કાંઈ રાજપુત્રો કે રાજના નિકટના સંબંધીઓ અને ધનવાનોનો વારસો મેળવવા ધુમ્મચનારા કાંઈ મનુષ્યો રાજનું ને ધનવાનનું મૃત્યુ લાવવા કેવા કેવા પ્રયત્નો કરે છે તે લોકોને અજ્ઞાત નથી. કાંઈ પ્રતિમાં નીતિ:ને સ્થલે રીતિ: એવું પાઠાંતર જોવામાં આવે છે. તેનો અર્થ રીત એવો થાય છે. ૨

હવે નિકટનાં સગાંવડાલાંમાંથી રાગ ત્યજી પરમતત્ત્વનું ચિંતન કરવાનો ઉપદેશ કરે છે:—

કા તે કાંતા કસ્તે પુત્ર: સંસારોઽયમતીવ વિચિત્ર: ।

કસ્ય ત્વં ક: કુત આયાતસ્તત્ત્વં ચિંતય યદિદં ભ્રાત: ॥ ૩ ॥

તારી વહાલી કંઈ ? તારો પુત્ર કયો ? આ સંસાર અત્યંત વિચિત્ર [છ.] તું કોનો [છ ?] કોણ [છ ? ને] કયાંથી આવ્યો છ ? હે ભાઈ ! જે આ [તત્ત્વ છે તે] તત્ત્વને વિચાર.

આ જગતમાં તારી પ્યારી સ્ત્રી કંઈ ? ને તારો વહાલો પુત્ર પણ કયો ? આ સંસારમાં ભમતાં ભમતાં કાંઈ જીવ કાંઈ વાર તારી સ્ત્રીરૂપ થયો હોય છે, તો વળી તે જીવ પુન: કાંઈ વાર તારી મારૂપ કે બહેનરૂપ પણ થયો હોય છે. આમાં તારી વહાલી સ્ત્રી કંઈ ગણુરી ? પુત્રનું પણ તેમજ છે. કાંઈ વાર કાંઈ જીવ તારા પુત્રરૂપે થયો હોય છે, તો કાંઈ વાર તેનો તે જીવ તારા પિતારૂપે કે ભાઈરૂપે પણ થયો હોય છે. આમાં તારા વહાલા પુત્રના સ્વરૂપનું પણ સ્થાયીપણું કયાં રહ્યું ? આવી રીતે કર્માનુસાર સ્ત્રી જન્માંતરમાં માતા ને માતા જન્માંતરમાં સ્ત્રી થાય છે, તથા પુત્ર જન્માંતરમાં પિતા ને પિતા જન્માંતરમાં પુત્ર થાય છે. એવો આ કર્મવડે લિંગલિન્નરૂપે પ્રતીત થનો સંસાર અત્યંત વિચિત્ર ગતિવાળો છે. તું કોનો પુત્ર છે ? કાણુ

છે ? ને ક્યાંથી આગ્યો છે ? આ વિષયો પણ વ્યવહારપક્ષે ભેદએ તેવા નહીં થઈ શકે એવા નથી. વસ્તુતાએ અહીં બ્રહ્મથી ભિન્ન કંઈ ન હોવાથી એ સર્વ કલ્પિત મૃગજલની નદીના જેવું મિથ્યા પ્રતીત થાય છે. હે ભાઈ ! જેમાં આ સર્વ જગત્ કલ્પાયું છે તે પરમતત્ત્વના સ્વરૂપનો તું તારા શ્રીસદ્ગુરુદ્વારા શીઘ્ર આદરપૂર્વક સ્થિરચિત્તે વિચાર કર. કલ્પિતનો વિચાર કરવાથી તને કંઈ લાભ થવાનો સંભવ નથી. કાંઈ પ્રતિભાનું કસ્ય ત્વં ષા કુત આયાતસ્તત્ત્વં ચિન્તય તદિદં આતઃ આવું પાઠાંતર સ્વીકારતાં તેનો આ પ્રમાણે અર્થ થાય છે :— તું જાનો છે ? વા ક્યાંથી આગ્યો છે ? હે ભાઈ ! તે આ તત્ત્વનો વિચાર કર. ૩

સર્વ દશને અનિલ જાણી તેનો પરિભ્રમ કરવાનો ને બ્રહ્મની અભેદભાવે પ્રાપ્તિ કરવાનો ઉપદેશ કરે છે :—

મા કુરુ જનધનયૌવનગર્વં, હરતિ નિમેષાત્ કાલઃ સર્વમ્ ।
માયામયમિદમસ્થિલં હિત્વા, વ્રહ્મપદં ત્વં પ્રવિશ વિદિત્વા ॥૪॥

સેવક, ધન ને યૌવનનો ગર્વ ન કર. કાલ નિમેષમાં સર્વને હરે છે. આ સર્વ માયામયને ત્યજી દર્શન તું બ્રહ્મસ્વરૂપને જાણીને પ્રવેશ કર.

સેવા કરનારા મનુષ્યો, નાનાપ્રકારનું દ્રવ્ય ને રમણીય લાગતું યાવન આ સર્વ પીઞ્જીના ઝમકારાજેવું ક્ષણભંગુર છે, માટે તું તારા સેવકનો, ધનનો કે યૌવનનો લેશ પણ ગર્વ ન કર. વિનાશીનો ગર્વ શો કરવો ? બલવાન કાલ સમય આવે આ સેવકાદિનો આંખ વીંચતાં જોટલો અદ્ય સમય લાગે તેટલા અદ્ય સમયમાં નાશ કરે છે. આ જોવામાં આવતો સર્વ સંસાર માયામય એટલે મિથ્યા છે, માટે તે

સર્વમાં રહેલી તારી આરૂઢ પ્રીતિનો પરિભ્રાગ કરી તું આ સર્વના અધિગ્રાનરૂપ સચ્ચિદાનંદ સ્થાને તારા શ્રીસદ્ગુરુદ્વારા જાણીને તે સ્વસ્વરૂપમાં અભેદભાવે શીઘ્ર પ્રવેશ કર. કોઈ પ્રતિમાનું દ્રવ્યપદ પ્રવિશાશુ ચિદિત્વા એનું પાકાંતર સ્વીકારીએ તો તેનો આ પ્રમાણે અર્થ થાય છે:—અક્ષરસ્વરૂપને જાણીને તેમાં શીઘ્ર પ્રવેશ કર. ૪

આત્મજ્ઞાન મેળવ્યા વિના અનર્થની નિવૃત્તિ થતી નથી એમ કહે છે:—

કામં ક્રોધં લોભં મોહં, ત્યક્ત્વાઽઽત્માનં ભાવય કોઽહમ્ ।
આત્મજ્ઞાનવિહીના મૂઢાઃ, પચ્યંતે તે નરકનિગૂઢાઃ ॥ ૫ ॥

કામ, ક્રોધ, લોભ [ન] મોહને ત્યજીને હું કોણ [હું ? એમ] પોતાને ચિંતવ. [જે] આત્મજ્ઞાનથી રહિત અજ્ઞાનીઓ [છે,] તે અપ્રકટ નરકમાં પડેલા રંધાય છે.

શ્રીસમાગમની વા પુરુષસમાગમની ધ્યક્ષરૂપ કામ, આણે મારો અપકાર કર્યો, માટે હું તેનું વૈર લઈ આવી ધ્યક્ષ ઉપજીને તેનો અપકાર કરવામાટે થતી પ્રવૃત્તિરૂપ ક્રોધ, કંભુસાઈ અથવા તૃષ્ણારૂપ લોભ, અને હિતાહિત તથા કર્તવ્યકર્તવ્યને નહિ સમજવારૂપ મોહ, આ દુષ્ટ મનોવિકારોનો તથા શોક, ભય ને દંભાદિ બીજા દુષ્ટ મનોવિકારોનો ધૈર્ય, સાવધાનતા ને દૃઢતાથી પરિભ્રાગ કરીને મારું વાસ્તવિક સ્વરૂપ શું છે ? અર્થાત્ હું સ્થૂલશરીર, ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ, પ્રાણ, અજ્ઞાન, જીવ કે શુદ્ધાત્મા આમાંથી કોઈ એક છું ? વા તે સર્વના સમૂહરૂપ છું ? આમ પોતાના વાસ્તવિક સ્વરૂપનો શ્રીસદ્ગુરુદ્વારા તથા શાસ્ત્રદ્વારા તું વિચાર કર જે મનુષ્યો પોતાના આત્મસ્વરૂપને સંશયવિપર્યયરહિત જાણના નથી, તે અજ્ઞાની મનુષ્યો ત્રણ પ્રકારના ભયંકર

તાપોરૂપ અપ્રકટ (અતિસૂક્ષ્મ) નરકમાં પણ પળા રાતદિવસ શોકાયા કરે છે. તેમનાં દુઃખોનો બીજા ઉપાયથી છોડા આવતો નથી. જ્યારે તેઓ સ્વસ્વરૂપને જાણે સારેજ તેઓ તે ત્રિવિધ તાપમાંથી મોક્ષના ચર્ધ પરમાનંદાનુભવ કરી શકે. માવચને સ્થાને ઘડયત એવું પાકાંતર હોય તો તેનો અર્થ જો એવો થાય છે. ૫

મનુષ્યને આત્મસ્વરૂપના જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ વિરાગ વિના ચર્ધ શકતી નથી, માટે હવે વિરાગનો મહિમા વર્ણવે છે:—

મુરમંદિરતત્ત્વમૂલનિવાસઃ, શય્યા મૂતલમજિનં વાસઃ ।
સર્વપરિગ્રહમોગત્યાગઃ, કસ્ય સુખં ન કરોતિ વિરાગઃ ॥ ૬ ॥

દેવમંદિરમાં કે વૃક્ષના મૂલમાં રહેવું, ભૂમિપર શયન કરવું, મૃગચર્મરૂપ વસ્ત્ર [ને] સર્વ પરિગ્રહનો ને લોગનો ત્યાગ [આ] વિરાગ કેને સુખ કરતો નથી ?

શુદ્ધસાત્ત્વિક દેવોનાં એકાંત ને પવિત્ર પ્રદેશમાં આવેલાં મંદિરોનો કાષ્ઠ યોગ્ય ભાગમાં, અથવા કાષ્ઠ મોટા ને પવિત્ર વૃક્ષના મૂલની પાસે રાત્રે વા દિવસે વિશ્રાંતિ લેવી, પાટ કે પલંગવિના કેવલ પવિત્ર ભૂમિ-પર મૃગચર્મ પાથરીને સૂવું, મૃગચર્મ વસ્ત્રકલ્પ કે સામાન્ય વસ્ત્ર ધોરણુ કરવાં, અને દરેક પદાર્થોમાં રહેલી મમતાનો તથા રાગપૂર્વક દરેક પદાર્થના ઉપભોગનો પરિત્યાગ કરવો આ પ્રાયશઃ મનુષ્યના અંતઃ-કરણમાં પ્રકટેલા વિરાગનાં પરિણામો છે. આવો વિરાગ દુઃખના હેતુભૂત તૃષ્ણારૂપ અગ્નિને શાંત કરે છે, ને મનુષ્યને નિર્ભય કરે છે. આ વિરાગ કયા વિવેકી મનુષ્યને સુખ કરતો નથી ? સર્વ વિવેકી મનુષ્યને આ વિરાગ સુખ કરે છે. ૬

આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ સમભાવવડે થાય છે, માટે હવે ચિત્તના સમભાવનું મોહાત્મ્ય જણાવે છે:—

શત્રૌ મિત્રે પુત્રે વંધૌ, મા કુરુ યત્નં વિગ્રહસંધૌ ।

મદ સમચિત્તઃ સર્વત્ર ત્વં, વાંછસ્યચિરાદિ વિષ્ણુત્વમ્ ॥ ૭ ॥

શત્રુમાં, મિત્રમાં, પુત્રમાં [ને] બંધુમાં વિગ્રહસંધિમાટે યત્ન ન કર. જો તું અદ્યપદાલમાં બ્રહ્મપણું ધૃષ્ટતા હો [તો] સર્વત્ર સમચિત્તવાળો થા.

તારું અનિષ્ટ ધૃષ્ટનાર, બોલનાર ને કરનાર શત્રુમાં, તારું પ્રિય હોય તે ધૃષ્ટનાર, તારું શુભ બોલનાર, ને તારું બહુ કરવા પ્રયત્ન સેવનાર મિત્રમાં, તારા પ્રિય મનાતા પુત્રમાં, ને તારાં અન્ય સર્ગાવહાલામાં પરસ્પર દલહ કરાવવામાટે વા પરસ્પર સંધિ કરાવવામાટે તારું કર્તવ્ય ત્યજી તું પ્રયત્ન ન કર, કેમકે એવો પ્રયત્ન તારા ચિત્તનો સમભાવ, શાંતિ ને આનંદનો વિનાશ કરશે. હે શુભ્રક્ષો ! જો તું થોડા સમયમાંજ અભેદભાવે બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કરવા ધૃષ્ટતા હોય તો એ સર્વમાં ને અન્યત્ર પણ તું સર્વદા સમચુદ્ધિવાળો થા, ક્રોધપ્રતિ રાગદ્વેષ ન કર. ૭

સર્વત્ર બ્રહ્મનું દર્શન કરી અજ્ઞાનનો પરિભ્રામ કરવાનો ઉપદેશ કરે છે:—

ત્વયિ મયિ ચાન્યત્રૈકો વિષ્ણુર્વ્યયં કુપ્યસિ સર્વસહિષ્ણુઃ ।

સર્વસ્મિન્નપિ પશ્યાત્માનં, સર્વત્રોત્સજ મેદાજ્ઞાનમ્ ॥ ૮ ॥

તારામાં, મારામાં અને બીજે બ્રહ્મ [છે,] સર્વને સહન કરવાના સ્વભાવવાળો [તું] નિરર્થક ક્રોધ કરે છે. સર્વમાંજ આત્માને જો, [ને] સર્વત્ર સેદૃષ્ય અજ્ઞાનને ત્યજ દે.

હે મોક્ષને ધૃષ્ટનાર ! તારામાં, મારામાં ને અન્ય સર્વ પ્રાણિ-

પદાર્થમાં સર્વના અધિગ્રાનરૂપ એક વિષ્ણુજ (સર્વમાં વ્યાપીને રહેલ
 બ્રહ્મજ) છે. તું વસ્તુતાએ બ્રહ્મસ્વરૂપ હોવાથી ને આ સર્વ પ્રપંચ
 તારામાં દ્રષ્ટિપત્તિ હોવાથી તું સર્વ પ્રતિફલપ્રસંગોને મિથ્યા ગણીને
 તેમને સહન કરવાના સ્વભાવવાળો છે, તેથી તું કામને શત્રુ માનીને
 તેના હિપર નિરર્થક ક્રોધ કરે છે. તું સર્વ પ્રાણિપદાર્થમાં તેના
 વિસ્તૃતપાદાનકારણરૂપ તારા વાસ્તવિક સ્વરૂપને જો, ને તારાથી તે બિન્ન
 છે આવા બેદાનરૂપ અજ્ઞાનનો તારા હૃદયમાંથી નિઃશ્વેષ પરિત્યાગ કર.
 સર્વસદ્વિષ્ણુ. ને સ્થાને મર્યસદ્વિષ્ણુઃ એવું પાકાંતર સ્વીકારતાં
 તેના મારામાં અસહનશીલ એવો અર્થ થાય છે. સર્વ પદ્મ્ય દ્વિ
 માયાજાલં એવું ત્રોળું ચરણ સ્વીકારીએ તો તેનો અર્થ સર્વને
 માયાગ્રસ્તજ નો એવો થાય છે, એવા ચરણમાં મેદાજ્ઞાનને સ્થાને
 મેદજ્ઞાન સ્વીકારીએ તો બેદાન એવો તેનો અર્થ થાય છે. ૮

હવે બ્રહ્મસાક્ષાત્કારનાં અન્ય સાધનોનું વિધાન કરે છે:—

પ્રાણાયામં પ્રત્યાહારં, નિત્યાનિત્યવિવેકવિચારમ્ ।

જાપ્યસમેતસમાધિવિધાનં, કુર્વવધાનં મહદવધાનમ્ ॥ ૯ ॥

પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, નિત્યાનિત્યાના વિવેકનો વિચાર,
 જપવાધોગ્યસહિત સમાધિક્રિયા, સંપ્રજ્ઞાતયોગ [ને] અસંપ્ર-
 જ્ઞાતયોગ કર.

હે મુમુક્ષો ! તું અનુલોભવિલોભ ને ભસ્ત્રિક્ષનામના કુંભકવડે
 પ્રાણનો નિરોધ કરવારૂપ પ્રાણાયામ કર, ઈન્દ્રિયોના જાલ વેગો રોકો
 તેમને અંતઃકરણને અનુસરતી કરવારૂપ પ્રત્યાહાર કર, સમ્યક્દાનંદ-
 સ્વભાવવાળું બ્રહ્મ નિત્ય છે, અને માયા તથા માયાનાં કાર્યો અનિત્ય
 છે એમ તે બંનેની પૃથક્તા ને વિવક્ષણતાનો વિચાર કર, પ્રણુવના

જપસહિત ધારણા, ધ્યાન ને સમાધિ કર, તથા સ્વહમાં સંયમ, સ્વહમાં સંયમનો પરિપાક, ને પરવૈરાગ્યદ્વારા અસંપ્રગીતયોગ કર, આ સર્વ તારા અધિકારપ્રમાણે સદ્ગુરુથી જાણીને શ્રદ્ધા તથા ઉત્સાહથી કરવાનાં છે. પ્રાણાયામાદિનું વિશેષ નિરૂપણ પાતંગ્યલયોગદર્શન, યોગદૌસ્તુલ તથા યોગપ્રભાકરમાં છે. ૯

જીવિતની ચપલતા તથા સંસારની દુઃખમયતા જાણાવે છે —

નલિનીદલગતસલિલં તરલં તદ્વજીવિતમતિશયચપલમ્ ।

વિદ્ધિ વ્યાધ્યભિમાનગ્રસ્તં, લોકં શોકહતં ચ સમસ્તમ્ ॥ ૧૦ ॥

કમલની પાંખડીપર રહેલું જલ [જેવું] ચપલ [છે] તેવું જીવિત અતિશય ચપલ જણ, સર્વ મનુષ્ય રોગ ને અભિમાનથી, ઘેરાયેલા ને શોકથી હણાયેલા [છે.]

કમલની પાંખડીપર રહેલા ઝાકળના પાણીનું દીપ્ત જેવું અદ્ય-સમય રહેનારું છે તેવું સર્વ મનુષ્યોનું જીવિત જલુ થોડો સમય રહેનારું છે એમ તું નક્કી કર. મનુષ્યનું જીવિત ચિરકાલ ટકનારું છે એવી ભ્રાંતિનો સાગ કર. અપકાલ ટકનારું મનુષ્યનું જીવિત પણ સુખમય નથી, કિંતુ દુઃખમય છે. મનુષ્યોનો મોટો ભાગ નાનાપ્રકારના શારીરિક રોગોથી ને અભિમાનાદિ માનસ રોગોથી પીડાતો હોવાથી સદા પ્રકટ કે અપ્રકટ શોક કર્યા કરે છે. આમ અદ્ય જીવિતમાં પણ જ્યાં સ્ત્રાંચિતા ને વિલાપ જોવામાં આવે છે, માટે વિવેકી મનુષ્યે ભાવિદુષ્ખોની નિવૃત્તિમાટે ને પરમાનંદની પ્રાપ્તિમાટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

કાર્ષ્વ પ્રતિમાં ત્રીઝું ને ચોથું ચરણ 'સૂક્ષ્મમપિ સજ્જનસંગતિ-રેકા, મવતિ. મવાર્ણવત્તરણે નૌકા આવું જોવામાં આવે છે, ને, તેનો અર્થ જો એક સજ્જન પણ પલ્લવેતા પુરુષનો સમાગમ થાય તો તે. ભાવસાગર તરવામાં પલ્લવરૂપ થાય છે એવો થાય છે. ૧૦

ચિંતાનો પરિભ્રમ કરી કર્તવ્યનું અનુજ્ઞાન કરવાનો બોધ કરે છે:-
 કા તેઽષ્ટાદશદેશે ચિંતા, વાતુલ તવ કિં નાસ્તિ નિયંતા ।
 યસ્ત્વાં હસ્તે સુદૃઢનિવૃદ્ધં, વોધયતિ પ્રમવાદિવિરુદ્ધમ્ ॥ ૧૧ ॥

અદ્વાર દેશમાં તને શી ચિંતા [છે ?] હે વાવડા ! શું તારો નિયંતા નથી ? જે સુદૃઢ બંધાયેલા તને [તારા] હાથમાં જન્માદિથી વિરુદ્ધ ઉપદેશ કરે છે.

ભરતખંડના અદ્વાર દેશમાં શ્રદ્ધાલુ મનુષ્યોની પાસે અનવચ્છાદિ પુબ્ધ છે, તે અનવચ્છાદિ વિશંભરની પ્રેરણાથી તારે જોષ્ઠ્યે તેટલાં તે મનુષ્યો તને આદરપૂર્વક આપશે, છતાં તને તારા શરીરનિર્વાહની ચિંતા શામાટે થાય છે ? હે ગાંડા ! શું તારા માથાઉપર તારા નિયંતા પરમાત્મા નથી ? તું પોતે તારા યોગક્ષેમની જોટલી ચિંતા રાખી શકે તેના કરતાં તેઓ તારા યોગક્ષેમની વધારે ચિંતા રાખે છે, ને તારા યોગક્ષેમનો ઉત્તમપ્રકારે સર્વદા નિર્વાહ કરે છે. જે કરુણાકર પરમાત્મા આ સંસારમાં વિષયતૃષ્ણાથી સુદૃઢ બંધન પામેલા તને તારા હાથમાં જન્માદિ છ ભાવવિકારોથી રહિત પરમતત્ત્વના ઉપદેશરૂપ ચિંતામણિ આપે છે તેથી સંતુષ્ટ થા. ૧૧

શ્રીસદ્ગુરુના ચરણારવિંદની અગ્રમ ભક્તિ કરવાથી ને ઇન્દ્રિયા-
 દિને નિયમમાં રાખવાથી શીઘ્ર પરમતત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર કરી મુક્તિ થવાય ॥ એમ જણાવે છે:-

ગુરુચરણામ્બુજનિર્ભરમક્તઃ, સંસારાદચિરાદ્ધ્રુવ મુક્તઃ ।
 સૈન્દ્રિયમાનસનિયમાદેવં, દ્રશ્યસિ નિજહૃદયસ્થં દેવમ્ ॥ ૧૨ ॥
 [તું] શ્રીસદ્ગુરુના ચરણારવિંદનો પરિપૂર્ણ ભક્ત [છે, તેથી તું], સંસારથી શીઘ્ર ભ્રાંકણો થા. ઇન્દ્રિયોસહિત મનને :

નિયમમાં રાખવાથી [તું] પોતાના હૃદયમાં રહેલ બ્રહ્મને
એવી રીતે જોઈશ.

તું તને બ્રહ્મનો ઉપદેશ કરનારા તારા શ્રીસદ્ગુરુના પરમપવિત્ર
અરણ્યકમંત્રની છત્રકપટવિના પરમપ્રેમથી અડગ ભક્તિ કરનારો છું,
તેથી તારા સદ્ગુરુશ્રીની અમોઘ કૃપાવડે તું આ દુઃખમય સંસારથી
સ્વસ્થપ્રકાશમાં મુક્ત થા. તારી વાગ્દેહિ પાંચ કર્મેન્દ્રિયો તથા શ્રોત્રાદિ
પાંચ ઘાતેન્દ્રિયોઅદિન બહારના વિષયોભણી દેહડતા તારા મનને
આત્મામાં સ્થિર રાખવાથી તું તારા હૃદયાકાશમાં ગ્હી સત્તાસ્ફુર્તિ
આપનારા સ્વયંપ્રકાશ બ્રહ્મનો શાશ્વત કહે છે તેવી રીતે દૃઢ સાક્ષાત્કાર
કરીશ. ૧૨

વિવેકવિના જીવના દુઃખની નિવૃત્તિ થતી નથી એમ જણાવી
આ સ્તોત્રની સમાપ્તિ કરે છે:—

દ્વાદશપંજરિકામય એષ, શિષ્યાણાં કથિતો હુપદેશઃ।
યેષાં ચિત્તે નૈવ વિવેકસ્તે પચ્યંતે નરકમનેકમ્ ॥ ૧૩ ॥
इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छंकराचार्यवि-
रचितं मोहमुद्गरस्तोत्रं संपूर्णम् ॥ ૧૨ ॥

શિષ્યોને આ બાર પંજરિકામય ઉપદેશ કહ્યો છે. જેઓના
ચિત્તમાં વિવેકજ નથી તેઓ અનેક નરકમાં રંધાય છે.

ત્રિવિધતાપથી અત્યંત મોક્ષના યજ્ઞ સર્વદા પરમાનંદરૂપે રહેવાની
ઉત્કટ ઇચ્છાવાળા, આ શરીરમાં રહેલા અંતઃકરણમાં શુદ્ધલાવણી
અડગ સદ્ગુરુશ્રુદ્ધિ સ્થાપનારા, ને પોતાને આ શરીરમાં રહેલા
અંતઃકરણના શિષ્ય માનનારા મનુષ્યોને ઉપરના બાર શ્લોકોમાં સ્થૂલ-
શરીરાદિ દર્શના અસારપણાનો ને બ્રહ્મથી અલિન આત્માના

સર્વેતિમપણુનો ઉપદેશ કહેવામાં આવ્યો છે. મનુષ્યને વિરાગવિના પહોંતો સાક્ષાત્કાર થઈ શકતો નથી, ને તે વિરાગ વિવેકવિના પ્રાપ્ત થઈ શકતો નથી. એ વિવેક મહાપુરુષોના સમાગમથી, સતશાસ્ત્રના અવલોકનથી ને અંતઃકરણની પવિત્રતાથી પ્રાપ્ત થાય છે. જે મનુષ્યોના ચિત્તમાં લેશ પણ વિવેકની પ્રાપ્તિ થઈ નથી એવા અવિવેકી મનુષ્યો પોતાના કર્મોના અનુસાર અનેક શરીરો ધારણ કરે છે, ને ત્યાં નાનાપ્રકારનાં દુઃખોમાં તેમના અંતઃકરણાદિ શોધવા કરે છે. ૧૩

ક્રોધ પ્રતિમાં નીચે લખેલા સાત શ્લોકો વધારે જોવામાં આવે છે —

યાવદ્વિત્તોપાર્જનશક્તઃ, તાવન્નિજપરિવારો રક્તઃ ।

તદ્વત્તુ ચ જરયાર્જર્જરદેહે, વાર્તાં કોઽપિ ન પૃચ્છતિ ગેહે ॥ ૧ ॥

અંગં ગલિતં પલિતં મુંડં, દંતવિહીનં જાતં તુંદમ્ ।

કરપૃથકંપિતશોભિતદંડં, તદપિ ન મુંચત્પાશાપિંદમ્ ॥ ૨ ॥

ઘ્વાલસ્તાવત્ ક્રીડાસક્તઃ, તરુણસ્તાવત્તરુણીરક્તઃ ।

વૃદ્ધસ્તાવચ્ચિન્તામગ્નઃ, પરે બ્રહ્મણિ કોઽપિ ન લગ્નઃ ॥ ૩ ॥

દિનયામિન્યૌ સાયંપ્રાતઃ, શિશિસ્વસન્ઠૌ પુનરાયાતઃ ।

કાલઃ ક્રીડતિ ગચ્છત્યાયુઃ, તદપિ ન મુંચત્પાશાવાયુઃ ॥ ૪ ॥

યાવજ્જનનં તાવન્પરણં, તાવજ્જનનનીજઠરે શ્યમમ્ ।

ઇતિ સંસારે સ્ફુટતરદોષઃ, કથમિહ માનવ તવ સંતોષઃ ॥ ૫ ॥

સસકુલાચલસતસમુદ્રાઃ, બ્રહ્મપુરંદરદિનકરુદ્રાઃ ।

ન ત્વં નાહં નાયં લોકઃ, તદપિ કિમર્થં ક્રિયતે શોકઃ ॥ ૬ ॥

પોઢશપદ્ધરિકામરશેષઃ, શિષ્યાણાં કથિતો હ્રુપદેશઃ ।

યેષાં નૈવ કરોતિ વિવેકં, તેષાં કઃ કુસ્તામતિરેકમ્ ॥ ૭ ॥

એ શ્લોકનો અર્થ નીચે પ્રમાણે થાય છે:—

જ્યાંસુધી મનુષ્ય દ્રવ્ય પ્રાપ્ત કરવામાં સામર્થ્યવાળો હોય ત્યાંસુધીજ તેના કુર્તુબનાં માણસો તેનામાં પ્રીતિવાળાં રહે છે, પછી જ્યારે વૃદ્ધાવસ્થાવડે તેનું શરીર ખળાખળાં જાય છે ત્યારે ધરમાં તેને કાંઈ પણ કાંઈ વાત પૂછતું નથી. ૧

શરીર ગળી ગયું, માથાના વાળા ધોળા થઈ ગયા, મુખ દાંત-વિનાતું થઈ ગયું, કંપતી ને શોભીતી લાકડી હાથમાં લીધી, તોપણ આશાસ્પ પિડને મૂકતો નથી, અર્થાત્ આવી સ્થિતિમાં પણ વિષય-તૃષ્ણાનો ત્યાગ કરતો નથી. ૨

મનુષ્ય બાલક હોય ત્યાંસુધી રમતમાં પ્રીતિવાળો રહે છે, જુવાન હોય ત્યાંસુધી જુવાન સ્ત્રીમાં પ્રીતિવાળો રહે છે, વૃદ્ધ થાય ત્યારે ચિતામાં કુબેસો રહે છે, પરંતુ બહુધા કાંઈ પણ મનુષ્ય પરબ્રહ્મમાં કાંઈ પણ સમયમાં પ્રીતિવાળો થતો નથી. ૩

દિવસ ને રાત, સાયંકાલ ને પ્રાતઃકાલ, શિશિર ને વર્સત, પુનઃ પુનઃ આવે છે; આવી રીતે કાલ રમત કરે છે, ને આયુષ્ આશ્રય જાય છે, તોપણ વિષયાશાસ્પ વાતરોગ મનુષ્યનો ત્યાગ કરતો નથી. ૪

જ્યાંસુધી જન્મ થાય છે ત્યાંસુધી મરણ પણ થાય છે, ને તેમને જન્મપહેલાં માતાના ઉદરમાં શયન પણ કરવું પડે છે. આવી રીતે સંસારમાં બહુ બિનાડો દોષ છે, છતાં હે મનુષ્ય! તને આ સંસારમાં કેમ સંતોષ થાય છે? ૫

સાત મોટા પર્વતો, સાત મોટા સમુદ્રો, બ્રહ્મા, ઈન્દ્ર સૂર્ય, ચંદ્ર,

તું, હું ને આ લોક એમાંનું કાઇ પણ સત્ય નથી. માયામાત્ર છે, તોપણ તારાવડે શામાડે શોક કરાય છે? ૬

આ સોળ શ્લોકરૂપ ઘંટાનાદવડે શિષ્યોને સમગ્ર ઉપદેશ કહ્યો છે. આ ઉપદેશ જે મનુષ્યોના મનમાં વિવેકનો ઉદય ન કરે તે મનુષ્યોને કાણુ આથી વધારે ઉપદેશ કરે? ૭

એ પ્રમાણે અક્ષરવિદ્યાવાળા પરમહંસોના ને પરિવ્રાજકોના આચાર્ય શ્રીશંકરાચાર્યજીએ રચેલા મોહમુદ્ગર અથવા દ્વાદશ-પંજરિકાનામના સ્તોત્રરૂપ આરમા રત્નની શ્રીનાથશર્મપ્રણીત ભાવાર્થદીપિકાનામની ગુજરાતીભાષાની દીકા પૂરી થઇ. ૧૨

॥ ૐ ॥

॥ ૧૩ શ્રીસિદ્ધાન્તચિન્દુસ્તોત્ર
ભાવાર્થદીપિકાદીકાસહિત

મંગલાચરણ ને દીકાની પ્રતિજ્ઞા

દાહરો

અહમર્શનું ખ્યાન ધરી, વંદી મદ્ગુરુ-પાપ;

સિદ્ધાંતચિન્દુની દીકા, ગુર્જરગિરા લખાય. ૧

ઔપનિષત્સિદ્ધાંતને આ સ્તોત્રમાં સરલતાથી સંક્ષેપમાં સમજાવેલો હોવાથી આ સ્તોત્રનું નામ સિદ્ધાંતચિન્દુ (સર્વ પૂર્વપ્રશ્નોના નિરાકરણપૂર્વક ઉપનિષદોએ સિદ્ધ કરેલા નિશ્ચયનું સારબૂત દીપું). રાખવામાં આવ્યું છે. આ સ્તોત્રનું અન્ય નામ નિર્વાણુદશક પણ છે. નિર્વાણુનું એટલે માયા ને માયાનાં કાર્યોનો જ્યાં અત્યંત અભાવ છે

તે મોક્ષરૂપ ષ્ઠાન્તુ આ સ્તોત્રમાં દશ શ્લોકવડે નિરૂપણ કરેલું હોવાથી આ સ્તોત્રનું અન્યનામ નિર્વાણદશક રાખવામાં આવ્યું છે.

સાક્ષાત્ વા પરંપરાવડે સર્વ જીવોનો મમારમાગરથી સારી રીતે ઉદ્ધાર કરવાને ઇચ્છતા પરમપૂજ્ય આચાર્યભગવાને જડ પદાર્થોથી વિવેકશુભ્ર નિત્યશુદ્ધ, નિત્યશુદ્ધ ને નિત્યમુક્ત આત્માના સ્વરૂપનો અધિકારીઓને સંક્ષેપમાં બોધ કરવામાટે આ સ્તોત્ર રચ્યું છે. હું એવા આત્માના મદ્ભાવરૂપ સામાન્યસ્વરૂપમાં વાદીઓનો વિવાદ નથી, પણ તે આત્માના ચિદાદિરૂપ વિશેષસ્વરૂપમાં વાદીઓના બહુ વિવાદ જોવામાં આવે છે. દેહાકારે પરિણામ પામેલાં પૃથિવી આદિ ચાર ભૂતોજ આત્મા છે એમ ચાર્વાક કહે છે, કૌત્સાદિ ઇન્દ્રિયોમાથી એક એક ઇન્દ્રિય આત્મા છે એમ ચાર્વાકિના મતને અનુમરનારા બીજા કેટલાક ચાર્વાકો કહે છે, પાંચ કર્મેન્દ્રિયો ને પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો મળીને આત્મા કહેવાય છે એમ બીજા કેટલાક ચાર્વાકિના મતને અનુસરનારાઓ કહે છે, મન આત્મા છે એમ કોષ્ઠ નારિતકો કહે છે, પ્રાણ આત્મા છે એમ કેટલાક બ્રાહ્મણાસકો કહે છે, ક્ષણિકવિદ્યાન આત્મા છે એમ યોગાચાર કહે છે, ચત્ત્વ આત્મા છે એમ માધ્યમિક કહે છે, શરીર તથા ઇન્દ્રિયોથી બિન શરીરજેવડો આત્મા છે એમ જૈનો કહે છે, કર્તા, ભોક્તા, જડ ને વ્યાપક આત્મા છે એમ વૈશંપિકા, નૈયાયિકા ને પ્રભાકરને માનનારાઓ કહે છે, જડ તથા જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા છે એમ કુમારિલભટ્ટને અનુમરનારાઓ કહે છે, કર્તા ને કેવલ ચિન્માત્ર આત્મા છે એમ સ્મૃત્યવાદીઓ તથા યોગીઓ કહે છે, અને અવિદ્યાવડે કર્તાપણાદિ ધર્મવાળો જન્મીતો જતો પણ વસ્તુતાએ સર્વ ધર્મોથી અત્યંતરહિત પરમાનંદરૂપ ને જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા છે એમ ઉપનિષદના મતને અનુમરનારાઓ કહે છે, આવી રીતે આત્માના

વિશેષસ્વરૂપમાં વાદીઓના ઉપરોક્ત વિવાદોનડે સંદેહ થતાં હુંના એટલે
અત્માના વિશેષસ્વરૂપનો વાસ્તવિક નિર્ણય આચાર્યભગવાન નીચેના
શ્લોકદ્વારા કરે છે:—

ન ધૂમિર્ન તોયં ન તેજો ન વાયુર્, ન સ્વં નેદ્રિયં વા ન તેપાં સમૂહઃ ।
અનૈકાંતિકત્વાત્સુપ્ત્યૈકસિદ્ધઃ, તદેકોઽવશિષ્ટઃ શિવઃકેવલોઽહમ્ ।

બ્યભિચારીપણાથી [હું] પૃથિવી નથી, જલ નથી,
તેજ નથી, વાયુ નથી, આકાશ નથી, ઇન્દ્રિય નથી, અથવા
તેમનો સમૂહ નથી, [પણ] સુપ્તિમાં સિદ્ધ, એક, અવશિષ્ટ,
કેવલ, શિવ તે હું [હું.]

બ્યભિચારીપણાથી—સર્વમાં અભ્યાપકપણાથી,—દશપણાથી ને
વિનાશીપણાથી હું (હું એવા જ્ઞાનનો વિષય—આત્મા) પૃથિવી નથી,
અર્થાત્ પૃથિવીનસ્વ આત્મા નથી, હું જલ નથી,—જલનસ્વ આત્મા
નથી, હું તેજ નથી,—તેજસ્તસ્વ આત્મા નથી, હું વાયુ નથી,—વાયુતસ્વ
આત્મા નથી, હું આકાશ નથી,—આકાશનસ્વ આત્મા નથી, હું ઇન્દ્રિય
નથી,—એવાંદિ ઇન્દ્રિય આત્મા નથી, અને ઇન્દ્રિયોનો સમૂહ પણ હું
નથી,—ઇન્દ્રિયોનો સમૂહ પણ આત્મા નથી, પણ એ સર્વથી ભિન્ન
સુપ્તિ-અવસ્થામાં સાક્ષિરૂપે રહેલ, અદ્વિતીય, નિર્બેધના અચ્છિન્ન એટલે
સર્વ હૈતના બાષ્પમાં પણ અગ્રાધિત, સંગરહિત, પરમાનંદજ્ઞાનરૂપ તે
હું હું, અર્થાત્ તેજ સ્વમાત્રવાળો આત્મા છે, આ ઉપનિષદનો પ્રમુખ
વધારે સારો છે.

પૃથિવી, જલ, તેજ ને વાયુ આમાંનું કેઈ જૂત આત્મા નથી,
તેથી તે ચારે જૂતોનો સમૂહ પણ આત્મા નથી, આ કથનનડે દેહાત્મ-
વદી ચાર્વાકના મનનું નિરાકરણ કર્યું છે. આકાશ સ્વરૂપ દેહવાય

છે, તેથી આકાશ-શૂન્ય-આત્મા નથી આ કથનવડે શૂન્યને આત્મા માનનાર માધ્મિકના મતનું નિરાકરણ કર્યું છે. એક એક ઉદ્રિય આત્મા નથી, અથવા ઉદ્રિયોનો સમૂહ આત્મા નથી એમ કહેવાથી એક એક ઉદ્રિયને તથા ઉદ્રિયોના સમૂહને આત્મા માનનાર અન્ય આર્વાકના મતનું નિરાકરણ કર્યું છે. જૂનો આત્મા નથી એમ કહેવાથી પ્રાણ, મન ને ભુદ્ધિ (ક્ષણિકવિજ્ઞાન) જે જૂનોના કાર્યરૂપ છે તે પણ આત્મા નથી એમ પણ કહી દીધું છે એમ સમજવું. આ સર્વ જડ તથા દ્રવ્ય હોવાથી અને માત્ર ચોતામાજ રહેનાર પણ અન્ય સર્વમાં નહિ રહેનાર હોવાથી આત્મા નથી. કર્તાપણાદિરૂપ ધર્મવાળો જીવ પણ આત્મા નથી. જે દેશકાલાદિવડે પરિચ્છિન્ન હોય તે ધરાદિની પેઠે વિનાશી હોય છે, પણ આત્મા તેવો નથી, આત્મા તો દેશ, કાલ ને વસ્તુના પરિચ્છેદથી રહિત હોવાથી નિત્ય-અવિનાશી-છે કર્તાપણું તથા એકતાપણું ધ્યાદિ ધર્મો આત્માના નથી, પણ અવિદ્યાવડે અંતઃકર્ણની સાથે તાત્પર્યપ્રાપ્તિ થવાથી તે ધર્મો આત્મામાં પ્રતીત થાય છે. અંતઃકરણરૂપ ઉપાધિના ભેદથી જીવો ધણા છે, પણ ઉપાધિરહિત શુદ્ધ-ચેતનરૂપ આત્મા તો એકજ છે. જંદ સુજંગમચાત છે ૧ .

જ્ઞાન થયા પછી બાધ પામનારા વણાદિ ધર્મો પણ આત્માના નથી એમ કહે છે:—

ન વર્ણાં ન વર્ણાશ્રમાચારધર્મા, ન મે ધારણાધ્યાગયોગાદયોઽપિ ।
અનાત્માશ્રયાહંમમાધ્યાસદાનાત્, તદેકોઽવશિષ્ટઃ શિવઃ કેવલોઽહમ્ ॥

અનાત્માના આશ્રયવાળા અહંમત્તરૂપ અધ્યાસની નિવૃત્તિથી મને વણા નથી, વર્ણ તથા આશ્રમના આચાર ને ધર્મો નથી, [અને] ધારણા, ધ્યાન ને યોગાદિ પણ મને નથી.

તે એક, અવશિષ્ટ, કેવલ, શિવ હું [હું.]

અવિદ્યારૂપ ઉપાધનકરણમાંથી ઉપજેલી દેહાદિમાં હુપણાની અને દેહાદિના સંબંધવાળા આણુપદાર્થમાં મારાપણાની પ્રાપ્તિ તેના અવિદ્યારૂપ મૂલસંહિત તત્ત્વજ્ઞાનવડે નાશ પામવાથી જ્ઞાન થયા પછી હુપણાની ને મારાપણાની પ્રાપ્તિ રહેતી નથી, તેથી અસંગતમરૂપ મારામાં આહણાદિ વર્ણો નથી; અને આહણાદિ વર્ણોના તથા અહ્યયર્થાદિ આશ્રમેના સ્નાનશૌચ્યાદિરૂપ આચાર, ને અહ્યયર્થ તથા શુરુસેવાદિરૂપ ધર્મો પણ મારામાં નથી. વળી મારા સ્વરૂપમાં બાહ્ય-વિષયના લાગવડે અહ્યમાં મનની સ્થિરતારૂપ ધારણા નથી. અહ્યમાં મનની વિશેષ સ્થિરતારૂપ ધ્યાન નથી, અને ચિત્તની વૃત્તિઓના નિરોધરૂપ યોગ પણ નથી. યોગાદિમાંના આદિ શબ્દવડે મારા સ્વરૂપમાં અવશ્ય, મનન ને નિદિધ્યાસન પણ નથી એમ જણાવ્યું છે. હું તો અદ્વિતીય, સર્વ દ્વૈતનો બાધ થયા છતાં પણ બાધ નહિ પામેતો, કારણકાર્યના સંબંધથી રહિત ને પરમાનંદજ્ઞાનસ્વરૂપ છું. ૨

મિથ્યાભિમાનથી વર્ણાશ્રમાદિ વ્યવહારની સિદ્ધિ છે, ને જો તે મિથ્યાભિમાનની નિવૃત્તિ થાય તો તે વર્ણાશ્રમાદિ વ્યવહારની પણ નિવૃત્તિ થાય છે, એ અર્થ સુપ્રસિદ્ધિમાં થતી સ્થિતિને કહીને સમજાવે છે:—

ન માતા પિતા વા ન દેવા ન લોકા,

ન વેદા ન યજ્ઞા ન તીર્થ-સુવંતિ ।

સુપુત્રૌ નિરસ્તાતિશ્ચન્યાત્મકત્વાત,

તદેકોઽવશિષ્ટઃ શિવઃ કેવલોઽહમ્ ॥ ૬ ॥

સુપુત્રિમાં [કુધાદિને] નિરસ્ત [કરીને] અતિશૂન્ય-રૂપપણાથી માતા અથવા પિતા નથી, દેવો નથી, લોકો નથી,

વેદો નથી, યજ્ઞો નથી, [ને] તીર્થ નથી, [એમ] કહે છે, તે એક, અવશિષ્ટ, દેવલ, શિવ હું, [હું.]

“અત્ર પિતાપિતા મવતિ માતામાતા દેવા અદેવા વેદો અવેદો યજ્ઞા અયજ્ઞા ॥” (દેહાભિમાનની નિવૃત્તિ થઈ જવાથી, સુપુત્રિમાં પિતા અપિતા થાય છે, માતા અમાતા થાય છે, દેવો અદેવો થાય છે, વેદો અવેદો થાય છે, ને યજ્ઞો અયજ્ઞો થાય છે,) આ શ્રુતિમાં સુપુત્રિવિષે આત્મા ક્ષુધાદિ સંમારના સર્વ ધર્મોને દૂર કરીને અદ્વિતીયબ્રહ્મરૂપ અતિચતુર્વર્ણપણ્યને પામે છે એમ કહ્યું છે, તેથી તે અવસ્થામાં દેહાભિમાનની નિવૃત્તિ થવાથી પોતાના શરીરની માતાના તથા પિતાના સંબંધના અભાવથી તેમનું અવિદ્યમાનપણું જણાય છે. ત્યાં આરાધન કરવાયોગ્ય હરિહરાદિ દેવો પણ પ્રતીત થતા નથી, સ્વર્ગોદિ લોકો પણ ત્યાં પ્રતીત થતા નથી, અલૌકિક હિતાહિતના સાધનપણાનું પ્રતિપાદન કરનારાં તથા જાણનું પ્રતિપાદન કરનારાં પ્રમાણુવાક્યોરૂપ વેદો પણ ત્યાં નથી, સ્વર્ગોદિના સાધનભૂત જ્યોતિષ્ટોમાદિ યજ્ઞો પણ ત્યાં વિદ્યમાન નથી, અને યજ્ઞના સાધનરૂપ કુરુક્ષેત્રાદિદેશરૂપ તીર્થ પણ ત્યાં નથી. જેમ ત્યાં પુણ્યકર્મનાં સાધનો પ્રતીત થતાં નથી તેમ ત્યાં પાપકર્મનાં સાધનો પણ પ્રતીત થતાં નથી. જ્યાં દેહાભિમાન હોય ત્યાં એ સર્વ હોવાનો સંભવ છે, પણ જ્યાં દેહાભિમાન ન હોય ત્યાં તેમાંનું કંઈ હોવા સંભવ નથી. જ્યારે સુપુત્રિ-અવસ્થામાં દેહાભિમાનના અભાવથી માતાદિની અપ્રતીતિ છે ત્યારે જ્ઞાનકાલમાં દેહાભિમાનનો અત્યંત અભાવ હોવાથી તે કાલમાં માતાદિના સત્યપણાની પ્રતીતિ ક્યાંથી હોય? નજ હોય. જ્ઞાનકાલમાં માત્ર નિરાવરણ આત્મસ્વરૂપનુંજ સ્ફુરણ હોય છે, તેથી તે કાલે હું અદ્વિતીય, અમાધિત, સર્વસંગવિહીન ને પરમાર્નવપ્રકાશરૂપ છું. ૩

એવી રીતે ત્રણ શ્લોકોનું વાદીઓના વિવાદોના નિરાકરણ-
પૂર્વક જીવના વાસ્તવિકસ્વરૂપનો નિર્ણય કર્યો. હવે વાદીઓના પૂર્વ-
પક્ષોના નિરાકરણપૂર્વક ઈશ્વરના વાસ્તવિકસ્વરૂપનો નિશ્ચય કરવાયોગ્ય
છે. સત્સાબ્દનું વાચ્ય બ્રહ્મ આ જગતનું કારણ છે એમ
“સદેષ સૌમ્યેદમગ્ર આસીત્” (હે પ્રિયદર્શન! આ જગત
પૂર્વે સદ્રૂપજ હતું,) ઇત્યાદિ શ્રુતિઓએ પ્રતિપાદન કરેલું છે. આમાં
વાદીઓના આ પ્રમાણે વિવાદો જોવામાં આવે છે:—જડ પ્રધાન આ
જગતનું કારણ છે એમ સાંખ્યવાદીઓ કહે છે; પશુપતિજ આ
જગતનું કારણ છે, તે ચેતનરૂપ છતાં પણ જીવથી ભિન્ન છે, ને
તેજ ઉપાસના કરવાયોગ્ય છે, એમ પાશુપતો (શૈવો) કહે છે;
ભગવાન્ વાસુદેવ આ જગતનું કારણ છે, તે વાસુદેવથી સંકર્ષજીનામનો
જીવ ઉત્પન્ન થાય છે, સંકર્ષજીથી પ્રણમ્નનામનું મન ઉત્પન્ન થાય છે,
પ્રણમ્નથી અનિરુદ્ધનામવાળો અહંકાર ઉત્પન્ન થાય છે, જીવ બ્રહ્મરૂપ
વાસુદેવનું કાર્ય હોવાથી જીવનો ને બ્રહ્મનો અત્યંતભેદ છે, એમ પાંચરાત્રિકો
કહે છે; જીવ પરિણામી, નિત્ય, વસ્તુતાએ સર્વથા ને સિદ્ધથી
ભિન્નાભિન્ન છે, ને તેઓ કર્મવડે આ જગતના ફેરફારમાં કારણ થાય
છે એમ જૈનો કહે છે; સર્વથાપણાદિવાળું બ્રહ્મ નથી, વેદનું ક્રિયાર્થ-
પરપણું હોવાથી તે બ્રહ્મમાં વેદનું તાત્પર્ય નથી, દિવુ વાણી
આદિમાં ઘેનુ આદિની ઉપાસનાની પેઠે સર્વથાપણાદિની દૃષ્ટિવડે
જગતના કારણરૂપ પરમાણુ આદિ અથવા જીવ ઉપાસ્ય છે એમ
મીમાંસિકો કહે છે; પૃથિવી આદિ કાર્યરૂપ હેતુવડે અનુમાન કરવામાં
આવના નિત્યતાનાદિવાળા સર્વથા ઈશ્વર છે, ને તે જીવથી ભિન્નજ છે,
એમ તાર્કિકો કહે છે; ક્ષેત્ર, કર્મ, વિષાક ને વાસનાથી અત્યંતરહિત
નિત્યતાનસ્વરૂપ ઈશ્વર જીવોથી વિશક્ષણ છે એમ યોગીઓ કહે છે;

ક્ષણિક સર્વજ્ઞ તત્ત્વ છે એમ સૌગતો કહે છે; અને અદ્વિતીય પરમાત્માજ્ઞ યજ્ઞ છે, તે જીવનું વાસ્તવસ્વરૂપ છે, ને માયાવડે સર્વજ્ઞ-પણાદિ વિશિષ્ટ જગતનું ઉપાદાનકારણ ને નિમિત્તકારણ છે, એમ ઔપનિષદ્સિદ્ધાંતને માનનારાઓ કહે છે. એવી રીતે વાદીઓના વિવાદોવડે સંદેહયુક્ત થયેલા ધર્મરના સ્વરૂપનો 'નિર્ણય કરવા આચાર્ય-ભગવાન્ કહે છે:—

ન સાંખ્યં ન શૈવં ન તત્ત્વાંચરામ,

ન જૈનં ન મીમાંસકાદર્મતં વા ।

વિશિષ્ટાનુભૂત્યા વિશુદ્ધાત્મકત્વાત્,

તદેકોઽવશિષ્ટઃ શિવઃ કેવલોઽહમ્ ॥ ૪ ॥

અખંડાનુભવવડે નિર્વિકલ્પ ચૈતન્યરૂપપણાથી તે સાંખ્ય-મત નથી, શૈવ નથી, પાંચરાત્ર નથી, જૈન નથી, અથવા મીમાંસકાદિનો [મત] નથી, તેથી એક, અવશિષ્ટ, કેવલ શિવ હું [હું.]

સવિકલ્પ અનુભવથી ભિન્ન “તે તું છે” ઇત્યાદિ વાક્યથી ઉત્પન્ન થયેલ અખંડાનુભવવડે નિર્વિકલ્પ, અદ્વિતીય ને ચૈતન્યરૂપ-પણાથી સાંખ્યાદિ મતો વાસ્તવિક નથી. “તદૈક્ષતં વહુ સ્યાં પ્રજાયેય” (તે વિચારતું હતું, હું બહુ થઈ, ઉત્પન્ન થઈ,) એ શ્રુતિમાં વિચારપૂર્વક સૃષ્ટિનું શ્રવણ થાય છે, તેથી જડ પ્રધાન સ્વતંત્ર-પણે આ જગતનું ઉપાદાનકારણ નથી, તેથી સાંખ્યમત વાસ્તવિક નથી. એવી રીતે શૈવમત, પાંચરાત્રમત તથા જૈનમત પણ શ્રુતિવડે તથા યુક્તિવડે બાધિત થવાથી અયુક્ત છે, વેદાંતનાં વાક્યો ‘વૈદિક મંત્રોના અંગરૂપ નથી, પણ સ્વતંત્ર ફલદાતા છે. વેદાંતવાક્યગ્રન્થ

જ્ઞાનથી મનુષ્યને સાક્ષાત્કૃત પરમાત્મની પ્રાપ્તિરૂપ ને નિઃશેષ દુઃખની નિવૃત્તિરૂપ પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત થાય છે. એવી રીતે પ્રસક્ત ક્ષણવાળા, અગ્રાધિત ને અગ્રાંત અર્થના શાપકપણાવડે વેદાંતોનું સ્વતઃજ પ્રમાણપણું હોવાથી બહુ છેજ, તેથી મીમાંસકમતની સિદ્ધિ નથી. આદિશબ્દવડે તાર્કિકાદિના મતનું પણ યુક્તપણું નથી એમ જણાવ્યું છે. બહુ શ્રુતિસ્મૃતિના ને યુક્તિના વિરોધથી તાર્કિકાદિના મંતો પણ વાસ્તવિક નથી. આમ હોવાથી અદ્વિતીય, અગ્રાધિત, સંગઘટિત ને પરમાત્મબોધરૂપ હું છું, ને મારા શુદ્ધ સ્વરૂપમાંજ માયાવડે પ્રતીત થયેલા ઈશ્વર આ જગતનું ઉપાદાનકારણ તથા નિમિત્તકારણ છે. ૪

બહુ સર્વવ્યાપક છે એમ ઘણી શ્રુતિઓમાં કહ્યું છે, ને જીવ તો અણુજેવડો, વા આરના અગ્રભાગજેવડો, અથવા અંગૂઠાજેવડો કહ્યો છે; તે જીવનું બહુથી અભિનપણું સ્વીકારતાં બહુનું સર્વવ્યાપકપણું સિદ્ધ નહિ થાય એવી શંકા થાય તો તેના સમાધાનમાં કહે છે:—

ન ચોર્ધ્વં ન ચાધો ન ચાંતર્ન વાશં,

ન મધ્યં ન તિર્યક્ નં પૂર્વાપરાદિક્ ।

વિયદ્વ્યાપકત્વાદત્વંદૈકરૂપસ્,

તદેકોઽવશિષ્ટઃ શિવઃ કેવલોઽહમ્ ॥ ૬ ॥

આકાશની ધેડે વ્યાપક હોવાથી માત્ર ઊર્ધ્વ નથી, માત્ર નીચે નથી, માત્ર અંતર નથી, બાહ્ય નથી, મધ્ય નથી, તિર્યક્ નથી, પૂર્વાપરાદિક્ નથી, પણ અખંડેકરૂપ, અદ્વિતીય, અંવશિષ્ટ, કેવલ, શિવ હું [છું.]

“તત્ત્વમસિ” ઇત્યાદિ મહાવાક્યોમાં જીવના વાસ્તવિક-સ્વરૂપનો અલગથી સ્પષ્ટરૂપે અભેદ કહેલો છે. જીવ સર્વ શરીરમાં વ્યાપક છતાં પણ હૃત્પદ્મરૂપ વા શુદ્ધિની વૃત્તિરૂપ ઉપાધિથી અંગૂઠા-જેવડો વા આરના અગ્રભાગજેવડો કે અણુજેવડો કહ્યો છે. જીવનું નિરુપાધિકસ્વરૂપ અલગ છે. તે અલગ “આકાશચત્સર્વગતઃ” (આકાશની પેઠે સર્વવ્યાપક છે,) ઇત્યાદિ શ્રુતિઓમાં કહ્યા પ્રમાણે આકાશની પેઠે સર્વવ્યાપક છે, પરિચિન્ન નથી. જે અલગ આકાશની પેઠે-આકાશથી પણ વધારે-વ્યાપક હોવાથી માત્ર ઉપરના ભાગમાંજ નથી, અથવા માત્ર નીચેના ભાગમાંજ નથી, કિંવા માત્ર પ્રાચિ-પદાર્થોની અંતરજ નથી, વા માત્ર પ્રાચિપદાર્થોની બહારજ નથી, અથવા માત્ર મધ્યભાગમાંજ નથી, કિંવા માત્ર ખૂણાઓમાંજ નથી, અથવા માત્ર પૂર્વપશ્ચિમાદિક દિશાઓમાંજ વા ભૂતભવિષ્યાદિ કાલમાંજ નથી, કિંતુ સર્વસ્થલે, સર્વકાલમાં, અખંડ ને એકરૂપ છે, તે અદ્વિતીય, અબાધિત, સર્વસંગથી રહિત ને પરમાર્નદપ્રકાશરૂપ અલગ હું ખું. ૫

આ દુઃખમય પ્રતીત થતું જગત્ અલગમાં કલ્પિત હોવાથી કાર્ષ્ણ્ય પણ દુઃખનો અલગની સાથે લેશ પણ સંબંધ નથી, તેથી અલગભાવને પ્રાપ્ત થયેલા જીવને કાર્ષ્ણ્ય પણ પ્રકારના અનર્થની સાથે સંબંધ થવાનો સંભવ નથી એમ જણાવે છે:—

ન શુક્લં ન કૃષ્ણં ન રક્તં ન પીતં,
ન કુવ્જં ન પીનં ન દૂસ્વં ન દીર્ઘમ્ ।

અરૂપં તથા જ્યોતિરાકારકત્વાત,
તદેકોઽવશિષ્ટઃ શિવઃ કેવલોઽહમ્ ॥ ૬ ॥

સ્વપ્રકાશજ્ઞાનરૂપપણાવડે અપ્રમેયપણાથી [જે] શુદ્ધ નથી, કૃષ્ણ નથી, રક્ત નથી, પીત નથી, અણુ નથી, મહાન્ નથી, દૂર નથી, દીર્ઘ નથી, પણ અરૂપ [છે,] તે એક, અવશિષ્ટ, કેવલ, શિવ હું [છું.]

સ્વપ્રકાશજ્ઞાનરૂપપણાવડે સર્વપ્રમાણનો અવિયમ હોવાથી જે બ્રહ્મ ઘોળા રંગવાળું નથી, કાળા રંગવાળું નથી, રાતા રંગવાળું નથી, પીળા રંગવાળું નથી, અણુજેવડું નથી, મોટા પ્રમાણવાળું નથી, હુંકું નથી, લાંબું નથી, પણ જે પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણના અવિયમરૂપ, અદ્વિતીય, અખાધિત, સર્વસંગરહિત ને પરમાનંદપ્રકાશરૂપ છે, તે બ્રહ્મ હું છું. ૬

જે જીવબ્રહ્મનો અમેદ હોય તો સદૃશરૂપના ઉપદેશનું નિષ્કલપણું થશે એમ જે શંકા થાય તો તેના સમાધાનમાં કહે છે કે પરમાર્થ-પક્ષે તેમ થાય તેમાં હાનિ નથી:—

ન શાસ્તા ન શાસ્ત્રં ન શિષ્યો ન શિક્ષા,

ન ચ ત્વં ન હાહં ન ચાયં પ્રપંચઃ ।

સ્વરૂપાવબોધો વિકલ્પાસહિષ્ણુસ્,

તદેકોઽવશિષ્ટઃ શિવઃ કેવલોઽહમ્ ॥ ૭ ॥

શાસ્તા નથી, શાસ્ત્ર નથી, શિષ્ય નથી, શિક્ષા નથી, હું પણ નથી, હું પણ નથી, [નિ] આ પ્રપંચ પણ નથી; [જે] સ્વરૂપર્થ જ્ઞાન વિકલ્પને નહિ સહનું કરનારું [છે,] તે અદ્વિતીય, અખાધિત, કેવલ, શિવ હું [છું.]

ન્યાં બહીષ્ણુરૂપ નથી, ઉપદેશના સાધનરૂપ શાસ્ત્ર નથી, ઉપદેશના વિષયરૂપ શિષ્ય નથી, ઉપદેશની ક્રિયા નથી, શ્રવણ કરનાર

તું નથી, શ્વેતુ કરાવનાર નહીં, અને દેહદ્રિયાદિષ્ઠ આ પ્રપંચ વસ્તુતાએ નથી. જે બ્રહ્મસ્વરૂપનું અપરોક્ષતાન બ્રહ્મરૂપ હોવાથી સર્વ દ્વિતની નિવૃત્તિવડે ક્રોધ પણ પ્રકારના વિકલ્પને સહન કરનારું નથી, તે અદ્વિતીય, અમૃદિત, સર્વસંગથી ગહિત ને પરમાનંદપરમપ્રકાશરૂપ બ્રહ્મ હું છું. ૭

જાગ્રદાદિ અવસ્થા ને તેના અભિમાનીઓ પણ વસ્તુતાએ માગમાં નથી એમ કહે છે:—

ન જાગ્રન્ન મે સ્વપ્નકો વા સુષુપ્તિર્,

ન વિશ્વો ન વા તૈજસઃ પ્રાજ્ઞકો વા ।

અવિદ્યાત્મકત્વાત્ત્રયાણાં તુરીયસ્,

તદેકોઽવશિષ્ઠઃ શિવઃ કેવલોઽહમ્ ॥ ૮ ॥

[જાગ્રદાદિ] ત્રણેના અવિદ્યારૂપપણાથી મારી જાગ્રદવસ્થા નથી, [મારી] સ્વપ્નાવસ્થા નથી, વા સુષુપ્તિ નથી, વિશ્વ નથી, વા તૈજસ [નથી,] વા પ્રાજ્ઞ [નથી, જે] તુરીય [છે] તે એક, અમૃદિત, સંગરહિત [ને] પરમાનંદપરમપ્રકાશરૂપ હું [છું.]

અંતઃકરણની જાગ્રદવસ્થા આદિ ત્રણે અવસ્થા તથા તેમના અભિમાનીઓ અવિદ્યાવડે આત્મામાં દ્રષ્ટિપત છે, તેથી અવિદ્યારૂપ છે, એવી રીતે ત્રણેના અવિદ્યારૂપપણાથી અંતઃકરણની જાગ્રદવસ્થા મારી-અસંગ આત્માની-નથી. અંતઃકરણની સ્વપ્નાવસ્થા પણ મારી નથી, અને અંતઃકરણની સુષુપ્તિ અવસ્થા પણ મારી નથી. જાગ્રદવસ્થાનો અભિમાની જીવ વિશ્વ કહેવાય છે તે મારું સ્વરૂપ નથી,

સ્વપ્નાવસ્થાના અભિમાની જીવ તૈજસ કહેવાય છે તે પણ મારું સ્વરૂપ નથી, ને સુષુપ્તિ અવસ્થાનો અભિમાની જીવ પ્રાણ કહેવાય છે તે પણ મારું સ્વરૂપ નથી. જે એ ત્રણે અવસ્થાઓથી ને એ ત્રણે અવસ્થાઓના અભિમાનીઓથી ભિન્ન તથા તે ત્રણેની અપેક્ષાએ દુરીય-ચોથા-એવા નામથી કહેવાય છે તે એક, અબ્યાધિત, સર્વસંગ-રહિત ને પરમાનંદપ્રકાશરૂપ હું છું.

આ વિશ્વમાં દૃશ્ય ને દ્રષ્ટા એવા બે પ્રકારના પદાર્થો છે. તેમાં દ્રષ્ટારૂપ પદાર્થ આત્મા પારમાર્થિક એક છે. તે સર્વદા એકરૂપ છતાં પણ ઉપાધિના બેદવડે ત્રણ પ્રકારનો છે, ઈશ્વર, જીવ ને સાક્ષી. તેમાં મામારૂપ ઉપાધિવાળા તે ઈશ્વર, સંસ્કારસહિત અંતઃકરણરૂપ વા અગ્નાનના અંશરૂપ ઉપાધિવાળા તે જીવ, ને અસંગ તથા સર્વ દૃશ્યનું પ્રકાશક ચેતન તે સાક્ષી. તેમાં ઈશ્વર ત્રિવિધ છે, અંતર્યામી, હિરણ્યગર્ભ ને વિરાટ. મામારૂપ કારણોપાધિવાળા તે અંતર્યામી, સૂક્ષ્મપ્રપંચરૂપ કાર્યોપાધિવાળા તે હિરણ્યગર્ભ, ને સ્થૂળપ્રપંચરૂપ ઉપાધિવાળા તે વિરાટ. જીવ પણ ત્રિવિધ છે, પ્રાણ, તૈજસ ને વિશ્વ. અંતઃકરણની સુષુપ્તિ-અવસ્થાનો અભિમાની તે પ્રાણ, અંતઃકરણની સ્વપ્નાવસ્થાનો અભિમાની તે તૈજસ, ને અંતઃકરણની જાગ્રદવસ્થાનો અભિમાની તે વિશ્વ કહેવાય છે. સાક્ષી સર્વનો પ્રકાશક ને સર્વમાં વ્યાપક એક પ્રકારનોજ છે. ૮

જાગ્રત, સ્વપ્ન ને સુષુપ્તિ એ ત્રણ અવસ્થાઓના ને તે ત્રણ અવસ્થાઓના ત્રણ અભિમાનીઓના મિથ્યાપણાથી તેના સાક્ષીનું પણ મિથ્યાપણું થશે એમ શંકા થાય તો તે સાક્ષીનું સહપણું કહે છે:—

અપિ વ્યાપકત્વાદ્વિતત્ત્વમયોગાત્,
સ્વતઃસિદ્ધભાવાદનન્યાશ્રયત્વાત્ ।

જગતુચ્છમેતત્સમસ્તં તદન્યત્,

તદેકોઽવશિષ્ટઃ શિવઃ કેવલોઽહમ્ ॥ ૯ ॥

વળી વ્યાપકપણાથી, હિતપણાના પ્રયોગથી, સ્વતઃસિદ્ધ-
ભાવથી, [ને] અનન્યાશ્રયપણાથી તેનાથી બિન્ન અ
સમમ જગત્ પુનઃ [છે,] તે એક, અવશિષ્ટ, કેવલ,
શિવ હું [છું.]

આકાશથી માયા વધારે વ્યાપક છે, ને માયાથી સાક્ષિરૂપ બ્રહ્મ
વધારે વ્યાપક છે, અર્થાત્ તે નિરતિશયવ્યાપક છે તેથી; આત્મા પ્રિય
છે, આનંદરૂપ છે, એમ “ તદેતરપ્રેયઃ પુત્રાત્રપ્રેયો વિષ્ણુરપ્રેયોઽન્ય-
સ્માત્સર્વસ્માદન્તરતરં ચદ્યમાત્મા ” (જ આ આત્મા સર્વથી
વધારે અંતર છે તે આ આત્મા પુત્રથી પ્રિય છે, વિત્તથી પ્રિય છે,
અને અન્ય સર્વથી વધારે પ્રિય છે,) ને “ યય યય પરમ
આનન્દઃ ” (આજ પરમાનંદરૂપ છે,) આ શ્રુતિઓમાં તેના પુરુષાર્થ-
પણુનો-પરમાનંદરૂપપણુનો-ઉપદેશ કરેલો હોવાથી; તેના સ્વ-
પ્રકાશરૂપ જ્ઞાનરૂપપણાથી, ને તેના અન્યના આશ્રયપણાના અભાવથી
તે સાક્ષિરૂપ બ્રહ્મથી બિન્નરૂપે પ્રતીત થતું સાક્ષીના વિષયરૂપ આ સર્વ
જગત્ પુનઃ છે, સસ નથી. તે અદ્વિતીય, સર્વ સાક્ષ્યના આધર્મ
પણુ અબાધિત, સર્વદશ્યના અંબેધથી સર્વજ્ઞ રહિત, ને પરમાનંદપ્રકાશ-
રૂપ બ્રહ્મ હું છું. ૯

સર્વ ઉપનિષદોવડે પ્રતિપાદન કરેલ બ્રહ્મ વાણીવડે યથાયોગ્ય કહી
શકાય એવું નથી એમ જણાવી હવે આ સ્તોત્રની સમાપ્તિ કરે છે:—

ન ચૈકં તદન્યદ્ દ્વિતીયં કુતઃ સ્યાત્,

ન વા કેવલત્વં ન ચાકેવલત્વમ્ ।

ન શૂન્યં ન ચાશૂન્યમદ્વૈતફલ્પાત્,

કયં સર્વધેદાંતસિદ્ધં બ્રવીમિ ॥ ૧૦ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिवाजकाचार्यश्रीमच्छंकराचार्य-

विरचितं श्रीसिद्धान्तविन्दुस्तोत्रं संपूर्णम् ॥ १३ ॥

જે એક નથી, [તો] તેનાથી ભિન્ન દ્વિતીય ક્યાંથી હોય? અથવા કેવલપણું નથી, તેમ અકેવલપણું નથી, શૂન્ય નથી તેમ અશૂન્ય નથી, અદ્વૈતપણાથી સર્વધેદાંતથી સિદ્ધને કેવી રીતે કહું?

બ્રહ્મથી ભિન્ન અહીં કાંઈ પણ સત્ય વસ્તુજ નથી, તો પછી તેને એક કેમ કહેવાય? કેમકે જે આદિ સખ્યાની અપેક્ષાવાળો એક શબ્દ છે. માત્ર જિજ્ઞાસુને સમગ્રવવામાટે તેને એક ને અદ્વિતીય કહેવામાં આવે છે, તે એક ને અદ્વિતીયમાં તેનાથી ભિન્ન દ્વિતીય ક્યાંથી સભરી શકે? નજ સંભરી શકે. અન્ય હોય તોજ કેવલપણું ને અકેવલપણું કહેવાય, પરંતુ જ્યાં અન્ય છેજ નહિ ત્યાં કેવલપણું વા અકેવલપણું કેવી રીતે કહી શકાય? બ્રહ્મ સર્વદા સદૃષ હોવાથી તેને શૂન્યરૂપ કહી શકાય નહિ, તેમ ત્યાં કાંઈ પણ વસ્તુનો સદ્ભાવ નજ હોવાથી તેને અશૂન્યરૂપ પણ કહી શકાય નહિ. આ બ્રહ્મતત્ત્વ અદ્વૈત હોવાથી તેનું જોષએ તેનું નિરૂપણ કરવા વાણી સમર્થ નથી. “યતો વાચો નિદર્તન્તે” (જે બ્રહ્મથી વાણીઓ પાછી વળે છે,) શ્રુતિ પણ એમજ કહે છે, તેથી સર્વ ઉપનિષદોવડે સિદ્ધ બ્રહ્મતત્ત્વને હું વાણીવડે જેમ છું તેમ કેવી રીતે કહી શકું? ૧૦

એ પ્રમાણે બ્રહ્મવિદ્યાવાળા પરમહંસોના ને પરિવ્રાજકોના
આચાર્ય શ્રીશંકરાચાર્યજીએ રચેલા શ્રીસિદ્ધાંતબિંદુનામના
સ્તોત્રરૂપ તેરમા રત્નની શ્રીનાથશર્મપ્રણીત ભાવાર્થદીપિકા-
નામની ગુજરાતીભાષાની દીકા પૂરી થઇ ૧૩

॥ ૐ ॥

॥ ૧૪ શ્રીવાક્યવૃત્તિ ॥

ભાવાર્થદીપિકાદીકાસહિત

મંગલાચરણ ને દીકાની પ્રતિજ્ઞા

દોહરે

બ્રહ્મર્શનું ધ્યાન ધરી, વંદી સદ્ગુરુપાય,

વાક્યવૃત્તિની આ દીકા, ગુર્જગગિ લખાવ. ૧

“તત્ત્વમસિ” આદિ મહાવાક્યોના અર્થના નિરૂપણરૂપ આ
લઘુ લેખ હોવાથી આ લઘુ લેખનું નામ વાક્યવૃત્તિ રાખવામા આવ્યું
છે આધ્યાત્મિકાદિ ત્રણ તાપોથી બહુ તપેલા, અસખ્ય જન્મમરણાદિ-
રૂપ સમારના માર્ગના શ્રમથી બહુ પીડા પામેલા, આત્મજ્ઞાનરૂપ
શીતલ ને મધુર જતનું પાન કરવાની ઉત્કટ ઇચ્છાવાળા, ને શારીરક-
ભાષ્યાદિરૂપ ગમીર જ્વલાયલગ્નિ જ્વાળે અસમર્થ મનુષ્યોને માટે
પરમકારણિક પૂજનચરણ શ્રીચરણગવાને વાક્યવૃત્તિનામના પ્રકરણ-
અંચરૂપ પ્રપાત્રી (પરજની) રચના કરી તેમના અંતઃકર્ણને શીતલ

તથા કલેશરહિત કરવાની કૃપા કરી છે. તેમાં પ્રથમ આ પ્રકરણમંથના શ્રવણમાં પ્રવૃત્ત થયેલા અધિકારીઓને નિર્વિદ્ધો પાડતો અપરાધ અનુભવ થવામાટે આ મંથમાં પ્રતિપાદન કરેલ અદ્વિતીયપદ્ધતિના શ્રમરણપૂર્વક પોતાના સદ્ગુણને શિષ્યે અવશ્ય નમન કરવું જોઈએ એમ શિષ્ટાચાર જણાવતા છતાં આચાર્યજાગવાનું પોતે નમનરૂપ મંગલ કરે છે:—

સર્ગસ્થિતિમલયહેતુમર્ચિત્યશક્તિ,

વિશ્વેશ્વરં વિદિતવિશ્વમનંતમૃતિમ્ ।

નિર્મુક્તવંધનમપારસુલાંબુરાશિ,

શ્રીવલ્લભં વિમલબોધવનં નમામિ ॥ ૧ ॥

ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ ને પ્રસયના કારણરૂપ, અર્ચિત્યશક્તિ-વાળા, જગત્ના નિર્યંતા, વિદ્યેને જાણનારા, અસંખ્ય શરીરો-વાળા, બંધનથી રહિત, અપાર સુખના સાગર, [ને] નિર્મલજ્ઞાનવન શ્રીપ્રિયને [હું] નમું [છું.]

જે પોતાની માયાનામની અવદિત ઘટના કરવામાં પરમ સમર્થ શક્તિવડે આ દૃશ્ય જગત્ની ઉત્પત્તિના, ઘટે તેવી રીતે આ જગત્ની સ્થિતિના, ને પ્રાણીઓનાં તુરતમાં ફલભોગનો અનુભવ કરાવનારાં કર્મોનો અભાવ થયે થનારા આ જગત્ના પ્રસયના કારણરૂપ છે, જે મનુષ્યની હૃદયી ન સમજી શકાય એવી માયાનામની શક્તિના આશ્રયરૂપ છે, જે આ પ્રતીત થતા સમગ્ર જગત્ના માયાવડે નિયામક છે, જે આ વિશ્વના વાસ્તવિક સ્વરૂપને સંશયવિપર્યયથી રહિત જાણનારા છે, જે આ વિશ્વમાં અસંખ્ય પ્રાણીઓનાં શરીરો છે તેમાં રહેલા હોવાથી અસંખ્ય શરીરોવાળા છે, જેમને કાઈ પણ

સમયમાં બંધ નથી, અર્થાત્ જોયો સર્વદા મુક્ત છે, જે પારરહિત આનંદના મહાસાગર છે, અને જે અવિદ્યારૂપ મલથી રહિત એકરસ-જ્ઞાનરૂપ છે, તે સર્વ સૌંદર્યના સ્વામી સહજ મનોહર ષ્ણાભિન્ન મારા સદ્ગુરુને વા લક્ષ્મીનાં પ્રિય ગોવિંદથી અભિન્ન ગોવિંદનામના મારા સદ્ગુરુને વા ષ્ણાવિદ્યાના પરમપ્રિય ષ્ણને હું પરમપ્રેમપૂર્વક નમન કરું છું. ૧

પોતાના શ્રીસદ્ગુરુની અપાર કૃપાનું સ્મરણ થઈ આવતાં પુનઃ પણ પોતાના શ્રીસદ્ગુરુને નમસ્કાર કરે છે:—

यस्य प्रसादादहमेव विष्णुर्मय्येव सर्वं परिकल्पितं च ।
इत्थं विजानामि सदात्मरूपस्तस्यांग्रिपन्नं प्रणतोस्मि नित्यम् २

જેમની કૃપાથી હુંજ વિષ્ણુ (વ્યાપક-ષ્ણ) છું, અને સર્વ મારામાંજ પરિકલ્પિત [છે,] આ પ્રમાણે સર્વદા સ્વ-સ્વરૂપને જાણું છું, તેમના ચરણકમલમાં નિત્ય નમેલો છું.

જેમની અમોઘ, અપાર ને સ્વાર્થરહિત દયાવડે મારા અંતઃકરણ-માં પ્રતીત થતા અજ્ઞાનની નિવૃત્તિથી હુંજ દેશ, કલ ને વસ્તુના પરિચ્છેદથી રહિત ષ્ણ છું, અને આ સર્વ નામરૂપાત્મક પ્રપંચ મારા-માંજ અવિદ્યાના ને વાસનાના સામર્થ્યથી વિવર્તરૂપે કલ્પાયો છે, આ પ્રમાણે હું સર્વદા ષ્ણથી અભિન્ન મારા પારમાર્થિક સ્વરૂપને જાણું છું. તે દયાનિધિ સદ્ગુરુશ્રીના ચરણકમલમાં હું વારંવાર પરમપ્રેમથી નમસ્કાર કરું છું. અજ્ઞાનીને ષ્ણની પ્રતીતિ ન થતાં જગતની પ્રતીતિ થાય છે, ને જ્ઞાનીને ષ્ણની પ્રતીતિ થઈ જગત બાધ પામે છે, આ અર્થ શ્રીયોગવાસિકમાં પણ નીચેના શ્લોકથી કહ્યો છે:—

" સ્નાત્સ્ય દુઃસૌઘમયં જ્ઞસ્યાનન્દમયં જગત્ ।

અન્ધં ભુવનમન્ધસ્ય પ્રકાશં તુ સચ્ચક્ષુષ ॥ ૧ ॥"

જેમ આધ્યાત્મે સૂર્યવડે પ્રકાશેયુ, આ જગત્ અંધકારમય જણાય છે, તે નેત્રવાજાને આ જગત્ પ્રગંથમય જણાય છે, તેમ અગ્નીનાં મનુષ્યને આ પરમાત્માના 'વિવર્તરૂપ' જગત્-દુઃખનાં સમૂહરૂપ પ્રતીત થાય છે, તે જાતીને આ જગત્ પરમાત્મરૂપ ધ્વજના અનુભવથી પરમાનન્દમય પ્રતીત થાય છે ૧

અગ્ની રીતે અંતઃકરણની ચોગ્યતાથી તે અયોગ્યતાથી દર્શનમાં બેઠ પડે છે ૨

" આચાર્યવાન્ પુરુષો વેદ " (સદ્ગુરુના શરણનાળો પુરુષ બ્રહ્મસ્વરૂપને જાણે છે,) આ છાંદોગ્યશ્રુતિમાં શિષ્યને બ્રહ્મસ્વરૂપનું અર્થ જ્ઞાન પોતાના બીસદ્ગુરુદ્વારા થાય છે એમ કહ્યું છે, તેથી શિષ્યના ને આચાર્યના પ્રશ્નરૂપે ને ઉત્તરરૂપે બ્રહ્મસ્વરૂપનું નિરૂપણ કરવામાં પ્રથમ શિષ્યના લક્ષણનું અથકાર નિરૂપણ કરે છે —

તાપત્યાર્કસંતપ્તઃ કથિદુદ્ધિગ્માનસઃ ।

શમાદિસાધનૈર્યુક્તઃ સદ્ગુરુ પરિપૃચ્છતિ ॥ ૩ ॥

ત્રણ તાપરૂપ સૂર્યથી બહુ તપેલો, ઉદ્વેગ પામેલા મનવાળો, [ને] શમાદિ સાધનોવડે યુક્ત કોઈ [જિજ્ઞાસુ] સદ્ગુરુને પૂછે ૩

આધ્યાત્મિક, આધિભૌતિક ને આધિદૈવિક આ ત્રણ દુઃખરૂપ જિનાળાના બપોરના સૂર્યથી અત્યંત તપેલા, સમાગમ સુખના કરતાં દુઃખનું બહુપણ જોઈ આ લોકના વિષયોમાં તથા સ્વર્ગોદિના વિષયોમાં તૃષ્ણારહિત ચેષ્ઠા મનવાળો, અને શમાદિ છ સપત્તિ તથા

અમુક્ષુતાવડે; યુક્ત અંતઃકરણવાળો કોઈ નિરભિમાની જિજ્ઞાસુ, કોઈ નેદાંતશાસ્ત્રને જાણનારા, યુક્તિઓવડે જિજ્ઞાસુના મનને સરાયરહિત કરવાતા સામર્થ્યવાળા; ને ધ્વજના દૃઢ અનુભવવાળા શ્રીસદ્ગુરને પ્રણામ કરી, તેમનું શરણુ, અર્હણુ કરી, તેમની પરમપ્રેમથી સેવા કરી, પછી કોઈ અનુકૂલ સમયે તેઓશ્રીને પૂછે છે. ૩

તે શિષ્ય પોતાના સદ્ગુરને શું પૂછે છે એમ જાણવાની ઇચ્છા થાય તો તેના સમાધાનમાં બધની નિવૃત્તિનું સાધન પૂછે છે એમ કહે છે:—

બનાયાસેન યેનાસ્માન્મુચ્યેયં ભવધંધનાત્ ।

તન્મે સંક્ષિપ્ય ભગવન્કેવલં કૃપયાં વદ ॥ ૪ ॥

પરિશ્રમરહિત જેવડે આ સંસારરૂપ બંધનથી મોકળો થઈ તે સંક્ષેપ કરીને હે ભગવન્ ! મને કેવલ કૃપાવડે કહો.

જેમાં શરીર, ઈન્દ્રિયો ને અંતઃકરણને બહુ શ્રમ ન આપવો પડે એવા પ્રાયશઃ પરિશ્રમરહિત જે સાધનવડે આ સંસારરૂપ કાગગારમાં બંધન પામેલો હું આ સંસારરૂપ દુઃખમય બંધનથી મોકળો થઈ તે સાધન અતિવિસ્તારવિના સંક્ષેપથી હે ભગવન્ ! મને કેવલ કૃપાવડે કહોઃ શુદ્ધાત્માને ત્રણે કાલમાં બંધનનો સંભવ નથી. ત્રિદાહાસમાં બંધનનું જ્ઞાન થાય છે, ને તે દુઃખમય લાગે છે. તે કલ્પિત છતાં પણ દુઃખાનુભવ કરાવે છે. કલ્પિત પણ દુઃખાનુભવ કરાવી શકે છે એ આપણે દોરડીમાં ભાંતિથી પ્રતીત થતા સૂર્યથી પાછા લાગવું, પગ ભાંગવો, ભય ને કંપ થાય છે તેથી જાણીએ છીએ. હે ભગવન્ ! એ સંબોધનવડે પોતાના સદ્ગુરને શિષ્યે “હે ભગવન્ !” “હે સ્વામિન્ !” “હે પ્રભો !” “હે મહાદેવ !” ઇત્યાદિ પરમેશ્વર-

વાચક શબ્દોવડે બોલાવવા જોઈએ એવો શિષ્ટાચાર બતાવ્યો છે. શ્રી-સદ્ગુરુને બહોપદેશ કરવામાં દષ્ટ કે અદષ્ટ કોઈ પણ પ્રયોજન કોઈની પાસેથી સિદ્ધ કરવાનું રહ્યું નથી, તેથી શિષ્યે કેવલ કૃપાવડે અને સંસારબંધનની નિવૃત્તિના હેતુજૂત બહોપદેશ કરો એમ પ્રાર્થના કરી છે. ૪

તુચ્છ વિષયસુખ ને તેનાં સાધનોના પ્રશ્નોની અપેક્ષાએ સંસાર-તાપથી તપેલા સર્વ યુગ્મસુખોને પરમાનંદની પ્રાપ્તિના સાધનનો પ્રશ્ન પૂછવાથી શિષ્યના તે પ્રશ્ને સદ્ગુરુ વખાણી તે પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવાનો પ્રારંભ કરે છે:—

સાધ્વી તે વચનવ્યક્તિઃ પ્રતિભાતિ વદામિ તે ।

इदं तदिति त्रिष्टुष्टं सावधानमनाः शृणु ॥ ५ ॥

તારા વચનની પ્રકરતા સારી જણાય છે. તને આ તે એમ અતિરૂપદ કહું છું, સાવધાન મનવાળો થઈને સાંભળ.

શ્રીસદ્ગુરુ કહે છે:—હે સૌમ્ય ! તારા અંતઃકરણની જિજ્ઞાસા જણાવનારાં તારાં વચનોની રચના અને સારી પ્રતીત થાય છે. હું તને આજ નક્કી મુક્તિનું-સંસારબંધનમાંથી નિલસને માટે મોટાના થવાનું-સાધન છે એમ અત્યંત રૂપદ કરીને કહું છું. તું હવે એકાગ્ર-ચિત્તવાળો થઈને આદરપૂર્વક તે સાધનના સ્વરૂપનું શ્રવણ કર. અતિ-રૂપદ ને સાવધાન મનવાળો આ બંને શબ્દોવડે સદ્ગુરુએ શિષ્યને બહુ રૂપદ શબ્દોમાં ઉપદેશ કરવો જોઈએ, ને શિષ્યે તે ઉપદેશ એકાગ્રચિત્તવડે શ્રવણ કરવો જોઈએ એમ ગુરુશિષ્ય બંનેના ધર્મેનું નિરૂપણ કર્યું છે. ૫

હવે સદ્ગુરુ તે શિષ્યને મુક્તિનું સાધન કહે છે:—

તત્ત્વમસ્યાદિવાક્યોત્થં યજીવપરમાત્મનોઃ ।

તાદાત્મ્યવિષયં જ્ઞાનં તદિદં મુક્તિસાધનમ્ ॥ ૬ ॥

“તત્ત્વમસિ” (તે બ્રહ્મ તું છે,) ઇત્યાદિ વાક્યથી ઉપજેલું જે જીવના અને પરમાત્માના એકપણાના વિષયરૂપ જ્ઞાન તે આ મુક્તિનું સાધન [છે.]

“તત્ત્વમસિ” ઇત્યાદિ મહાવાક્યોનું શ્રીસદ્ગુરુદ્વારા શ્રવણ થવાથી ઉપજેલું જે જીવના વાસ્તવિક સ્વરૂપના અને પરમાત્માના વાસ્તવિક સ્વરૂપના એકપણાનું જ્ઞાન તે બ્રહ્માનુભવરૂપ જ્ઞાન આ કુઃખમય સંસારમાંથી મુક્ત થવાના સાધનરૂપ છે. ૬

હવે સદ્ગુરુએ ઉપદેશ કરેલા વિષયમાં શિષ્ય શંકા કરે છે:—

કો જીવઃ કઃ પરમાત્મા તાદાત્મ્યં વા કથં તયોઃ ।

તત્ત્વમસ્યાદિવાક્યં વા કથં તત્પ્રતિપાદયેત્ ॥ ૭ ॥

જીવ કોણ? અને પરમાત્મા કોણ? તથા તે બંનેનું એકપણું કેવી રીતે? અને “તત્ત્વમસિ” આદિ વાક્ય તેને કેવી રીતે પ્રતિપાદન કરે?

શિષ્ય પૂછે છે—“હે પ્રભો! જીવનું શું સ્વરૂપ છે, તથા પરમાત્માનું શું સ્વરૂપ છે, તે હું જાણુનો નથી. તે જીવ તથા પરમાત્મા પરસ્પર વિલક્ષણ સંબંધીય છે, તો તે બંનેનું એકપણું કેવી રીતે સંભવી શકતું હશે? અને “તત્ત્વમસિ” આદિ મહાવાક્યો જેમનાં સ્વરૂપ મારા જાણવામાં નથી તે જીવો તથા પરમાત્માનો અંતેદ કેવી રીતે પ્રતિપાદન કરતાં હશે?” ૭

શિષ્યની તે શંકાઓનું ક્રમપૂર્વક સમાધાન કરવાને શ્રીસદ્ગુરુ કહે છે:—

અત્ર દ્રૂમઃ સમાધાનં કોડન્યો જીવસ્ત્વમેવ હિ ।

યસ્ત્વં પૃચ્છસિ માં કોડહં વ્રહ્મૈવાસિ ન સંશયઃ ॥ ૮ ॥

અહીં સમાધાન કહીએ છીએ. અન્ય જીવ કોણ ? તુંજ [છે.] હું કોણ [હું? એમ] જે તું મને પૂછે છે [તે તું] બ્રહ્મજ છે, સંશય નથી.

શ્રીસદ્ગુરુ કહે છે:—આ તારી શંકાઓનું ક્રમપૂર્વક ઉત્તર તને કહેવાય છે. જીવભાવ ચેતનમાં કદપચેત્તો હોવાથી ચેતનથી ભિન્ન અન્ય જીવ ક્યા હોઈ શકે? તું ચેતનરૂપ હોવાથી તું પોતેજ જીવ છે. હું કોણ છું? એનું જ્ઞાન તને ન હોવાથી જો તું મને તારું વાસ્તવિક સ્વરૂપ પૂછેા હોય તો હું તને સ્પષ્ટ કહું છું કે તું વસ્તુતા-એ બ્રહ્મજ છે, અન્ય (દેહાદિ) નથી. એમાં લેશ પણ સંશય નથી. ૮

પ્રથમ હું અને બ્રહ્મ આ બે પદના અર્થને સ્પષ્ટ સમજાવવાની કૃપા કરો, કે જેથી હું વાક્યાર્થને જાણું એમ શિષ્ય પ્રાર્થના કરે છે:—

પદાર્થમેવ જાનામિ નાઘાપિ ભગવન્ સ્ફુટમ્ ।

અહં વ્રહ્મેતિ વાક્યાર્થ પ્રતિપદ્યે કથં વદ ॥ ૯ ॥

હે ભગવન્! હજી પદના અર્થનેજ સ્પષ્ટ જાણતો નથી, [તો] હું બ્રહ્મ આ વાક્યાર્થને કેવી રીતે જાણું ? કહો.

શિષ્ય પૂછે છે:—હે સદ્ગુરો! આપથીજ ઉપદેશ કર્યા છતાં પણ હું હજી હું અને બ્રહ્મ આ બે પદોના અર્થનેજ સ્પષ્ટ રીતે જાણતો નથી, તો પછી હું બ્રહ્મજ છું આ વાક્યના અર્થને હું સ્પષ્ટરીતે કેમ જાણી શકું? માટે આપ કૃપા કરીને પ્રથમ એ બે પદોના અર્થો મને સ્પષ્ટ રીતે સમજાવો. ૯

મુમુક્ષુનું દુર્લભપણું જાણી સગુરુ શિષ્યના તે પ્રશ્નથી ઉદ્દેગ નહિ પામતાં તેના પ્રશ્નને અનુમોદન આપે છે:—

સત્યમાહ ભવાનન્ન વિગાનં નૈવ વિદ્યતે ।

હેતુઃ પદાર્થબોધો હિ વાક્યાર્થાન્નગતેરિહ ॥ ૧૦ ॥

તું સત્ય કહે છે. અહીં વિવાદ વિદ્યમાન નથીજ. અહીં વાક્યાર્થના જ્ઞાનનું કારણ પદાર્થનું જ્ઞાનજ [છે.]

સદ્ગુરુ કહે છે:—હે મુન! તું સત્ય કહે છે. પદાર્થના જ્ઞાનવિના વાક્યાર્થનું જ્ઞાન કદીપણુ ન થાય આ તારા કથનમાં કોઇનો લેશ પણુ વિવાદ નથી, આ વાત સૌ સ્વીકારે છે. આ મહાવાક્યમાં પણુ વાક્યાર્થના જ્ઞાનનું કારણ તે વાક્યમાં આવેલાં પદોના અર્થોનું જ્ઞાનજ છે. ૧૦

વાક્યના અર્થના જ્ઞાનમાં પદના અર્થનું જ્ઞાન હેતુભૂત હોવાથી "તત્ત્વમસિ" મહાવાક્યમાંના તત્ત્વપદના ને સ્વંપદના અર્થનું હવે નિરૂપણ કરવું જોઇએ. તેમાં પ્રથમ પ્રસિદ્ધ સ્વંપદના અર્થનું નિરૂપણ નીચેના સત્તર શ્લોકોવડે કરે છે:—

અંતઃકરણતદ્વૃત્તિસાક્ષી ચૈતન્યવિગ્રહઃ ।

આનંદરૂપઃ સત્યઃ સન્ન કિં નાત્માનં પ્રપદ્યસે ॥ ૧૧ ॥

અંતઃકરણનો ને તેની વૃત્તિનો સાક્ષી, ચૈતન્યસ્વરૂપવાળો, આનંદરૂપ [ને] સત્ય છતાં કેમ પોતાને જાણતો નથી?

હે સૌમ્ય! તું બુદ્ધિનો ને તેની વૃત્તિરૂપ મનનો તથા દેહાદિ સર્વનો સર્વદા સાક્ષી છે; તું અખંડજ્ઞાનસ્વરૂપવાળો એટલે સ્વયંપ્રકાશ છે; તારા આનંદસ્વભાવથીજ તને આનંદનું જ્ઞાન થાય છે, તેથી તું

પરમાનંદસ્વરૂપ છે; અને નિરવયવપણાવડે રૂપરસાદિથી રહિતપણાથી, ક્રિયાઓના આશ્રયપણાના અભાવથી, ને વડ્ઘાતવિકારથી રહિતપણાથી તું ત્રણે કાલમાં બાધ પામ્યા વિના રહેનારો છે, છતાં તું તારા પ્રસિદ્ધ સ્વરૂપમાં કેમ બળ્યો નથી ? ૧૧

હેલા સ્વરૂપમાં સદાયરહિત ગાનના ઉપાયનો ઉપદેશ કરે છે:—

સત્યાનંદસ્વરૂપં ધીસાક્ષિણં વોધવિગ્રહમ્ ।

ચિંતયાત્મતયા નિત્યં ત્યક્ત્વા દેહાદિગાં ધિયમ્ ॥ ૧૨ ॥

હેલાદિને વિષય કરનારી બુદ્ધિનો ત્યાગ કરીને, સત્ય-સ્વરૂપ, આનંદસ્વરૂપ, બુદ્ધિના સાક્ષી ને ચૈતન્યસ્વરૂપનું નિરંતર આત્મપણાવડે ચિંતન કર.

હેહ, ઇન્દ્રિયો, અંતઃકરણ, ગ્રાણ, અવિદ્યાનો અંશ ને ત્રિદાલાસ (જ્ય) એ સર્વમાંથી તું આત્માની (હૂંપણાની) બુદ્ધિનો પરિભ્રામ કરીને સત્યરૂપ, પરમાનંદરૂપ, બુદ્ધિ આદિના સાક્ષી ને ચૈતન્યસ્વરૂપ શુદ્ધાત્માને નિરંતર તું હૂંપણાવડે વિચાર્યા કર. એજ તારું વાસ્તવિક સ્વરૂપ છે. ૧૨

હેલાદિમાં હૂંપણાની બુદ્ધિ ચિરકાલથી રૂઢ થઇ ગઇ છે તેનો કેમ પરિભ્રામ થઇ શકશે એવા શિષ્યના અંતઃકરણના અભિપ્રાયને બળ્યોને હેલાદિના અનાત્મપણાના દર્શનવડે તેમાં રહેલી હૂંપણાની બુદ્ધિ દૂર થઇ શકે છે એમ માનીને તેના લાગભાટે શિષ્યને હેલાદિનું અનાત્મપણું દેખાડે છે:—

રૂપાદિમાન્યતઃ પિંદસ્તતો નાત્મા ઘટાદિવત્ ।

વિયદાદિમહાભૂતવિકારત્વાચ્ચ કુંભવત્ ॥ ૧૩ ॥

જેથી સ્થૂલશરીર રૂપાદિવાળું છે તેથી [તે] ઘટાદિની પેઠે અનાત્મા (આત્માથી ભિન્ન-જડ) [છે;] અને આકાશાદિ

મહાભૂતોના કાર્યપણાથી [પણ તે] ઘટનો પેઠે [અનાત્મા છે.] ૧૩

હે પ્રભો ! આત્મા જડ સ્થૂલશરીરથી ભલે ભિન્ન હોય, પણ હું તો તેનું વાસ્તવિકસ્વરૂપ સ્પષ્ટ જાણવા ઇચ્છું છું, માટે મને તેનું વાસ્તવિકસ્વરૂપ કહેવાની કૃપા કરો એમ શિષ્ય પ્રાર્થના કરે છે:—

અનાત્મા યદિ પિન્ડોઽયમુક્તહેતુવલાન્મતઃ ।

કરામલકવત્સાક્ષાદાત્માનં પ્રતિપાદય ॥ ૧૪ ॥

[શિષ્ય પૂછે છે:—] કહેલા હેતુઓના સામર્થ્યથી આ સ્થૂલશરીર જો અનાત્મા [છે એમ] સંમત [હોય તો ભલે તેનું અનાત્મપણું હોય, પણ આવડે આત્માનો વિચાર સિદ્ધ થઈ શકશે નહિ, માટે કૃપા કરો] હાથમાં રાખેલા આમળાની પેઠે સાક્ષાત્ આત્માનું પ્રતિપાદન કરો.

સાક્ષાત્-હું આવા સ્વરૂપવાળો છું એમ અંતરાયરહિત અપરોક્ષ-પણાવડે જાણું એવી રીતે. ૧૪

શિષ્યને આત્માનું સ્વરૂપ સમજાવવા પ્રથમ તેનું સ્થૂલશરીરના સાક્ષિરૂપે નિરૂપણ કરે છે:—

ઘટદ્રષ્ટા ઘટાદ્વિન્નઃ સર્વથા ન ઘટો યથા ।

દેહદ્રષ્ટા તથા દેહો નાહમિત્યવધારય ॥ ૧૫ ॥

[શ્રીસદ્ગુરુ કહે છે:—] જેમ ઘડાનો દ્રષ્ટા સર્વપ્રકારે [દૃશ્ય] ઘડાથી ભિન્ન [છે,] ઘડારૂપ નથી, તેમ સ્થૂલશરીરનો દ્રષ્ટા હું [દૃશ્ય] સ્થૂલશરીરરૂપ નથી એમ નક્કી કર. ૧૫
તું ઇદ્રિયો, મન, બુદ્ધિ તથા પ્રાણનો પણ દ્રષ્ટા ■ એમ કહે છે:—

‘एवमिन्द्रियदृष्टनाहमिन्द्रियाणीति निश्चिनु ।

मनो बुद्धिस्तथा प्राणो नाहमित्यवधारय ॥ १६ ॥

એવી રીતે ઇન્દ્રિયોના દ્રષ્ટા હું ઇન્દ્રિયો નથી એમ નક્કી કર. મન, બુદ્ધિ તથા પ્રાણ હું નથી એમ નક્કી કર.

જેમ સ્થૂણશરીર, ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ ને પ્રાણ એ પ્રત્યેક આત્મા નથી, તેમ તેનો સમૂહ પણ આત્મા નથી. દેહાદિના સમૂહને શાસ્ત્રમાં ક્ષેત્ર કહ્યું છે, તે ક્ષેત્ર દશ્ય ને જડ છે, અને તેને જાણનારો ક્ષેત્રજ્ઞ તેનાથી બિન્ન ચેતનરૂપ કલો છે. આવી રીતે સર્વ દશ્યથી વિપરીતસ્વભાવવાળા દ્રષ્ટાને, આ દેહાદિસંઘાત પોતાનાથી બિન્ન દ્રષ્ટાવાળો છે, દશ્ય હોવાથી, જે જે દશ્ય હોય છે તે તે પોતાનાથી બિન્ન દ્રષ્ટાવાળું હોય છે, જેમ ધત્તાદિ, આ અનુમાનપ્રમાણે સાવધાનતા-પૂર્વક નક્કી કર. ૧૬

દેહદ્રિયાદિનો સમૂહ પણ આત્મા નથી એમ પ્રતિપાદન કરે છે:—

संघातोऽपि तथा नाहमिति दृश्यविलक्षणम् ।

द्रष्टारमनुमानेन निपुणं સંપ્રધારય ॥ ૧૭ ॥

તેવી રીતે સંઘાત પણ હું નથી, એમ દશ્યથી વિલક્ષણ દ્રષ્ટાને અનુમાનવડે સાવધાનતાથી નક્કી કર.

વાગાદિ પાંચ કર્મેન્દ્રિયો તથા ઓત્તાદિ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો દશ્ય હોવાથી ‘તે ઇન્દ્રિયોનો દ્રષ્ટા હું તે ઇન્દ્રિયોરૂપ નથી, પણ તે ઇન્દ્રિયોથી બિન્ન હું એમ નક્કી કર. નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયો સ્થૂણશરીરના દ્રષ્ટારૂપ હોવાથી તે આત્મા છે એમ ન માનવું, કેમકે ત્યાં નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયો દ્રષ્ટા નથી, ‘પણ ઇન્દ્રિયોનો સંક્ષી આત્માજ ઇન્દ્રિયોદ્વારા સ્થૂણશરીરનો દ્રષ્ટા છે. નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયોના ધર્મો દશ્ય હોવાથી ‘ધર્મિરૂપ નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયો

મણુ દરમજ છે, સકન્પવિમ્લપરૂપ ધર્મવાણુ મન, નિશ્ચમરૂપ ધર્મવાણા શુદ્ધિ, તથા ક્રિયાશક્તિવાળો પ્રાણુ પણુ દસ્ય હોવાથી આત્મા (હું) નથી એમ નક્કી કર ૧૭

હવે દરમપણાવડે અચેતનપણું મિદ્ધ થયા છતાં પણુ શરીર-દ્રિયાદિનું પ્રકારતરે અચેતનપણુ જણાવતા છતાં તેનાથી વિલક્ષણપણાવડે-ચેતન્યસ્વરૂપપણાવડે-આત્માનું પ્રતિપાદન કરે છે —

દેહેદ્રિયાદયો ભાવા હાનાદિવ્યાપૃતિક્ષમાઃ ।

યસ્ય સન્નિધિમાત્રેણ સોઽહમિત્યવધારય ॥ ૧૮ ॥

જેના સાંનિધ્યથીજ શરીર ને ઇદ્રિયાદિ પદાર્થો ત્યાગાદિ ક્રિયા કરવા સમર્થ [થાય છે] તે હું છું એમ નક્કી કર

જે ચેતનના સમીપપણાવડેજ રચૂવશરીર, ઇદ્રિય, અતઃકરણુ ને પ્રાણુ આ જડ પદાર્થો ક્ષાર્ષ વસ્તુનો ત્યાગ કરવામા ને ક્ષાર્ષ વસ્તુને ગ્રહણુ કરવામા સમર્થ થાય છે તે ચેતન હું છું એમ હું નક્કી કર ચેતનના સમીપપણાવડે દેહાદિ ક્ષાર્ષ પણુ પ્રકારનો વ્યવહાર કરવા સમર્થ થાય છે તેથી તેમનું ગાડા આદિની પેઠે અચેતનપણુ જણાવ્યું છે. ૧૮

અવિકારી ચેતનના સમીપપણાવડેજ શુદ્ધિ આદિની પ્રવૃત્તિ સંભવી શકતી નથી, તેથી ચેતનમાં અચેતન શુદ્ધિ આદિની પ્રવૃત્તિ કરાવનારો વિકાર માનવો જોઈએ, અને જે તેમ માનીએ તો ચેતન વિકારી થવાથી વિનાશી થશે એમ શિષ્યના મનમાં શકા થાય તો તેના સમાધાનમા કહે છે.—

અનાપન્નવિકારઃ સન્નયસ્કાંતવદેવ યઃ ।

બુદ્ધ્યાર્દીંશ્ચાલયેત્પત્યક્ત્ સોઽહમિત્યવધારય ॥ ૧૯ ॥

જે અંતરાત્મા વિકાર નહિ પામ્યા છતાં લોહચુંબકની ઘેઠજ બુદ્ધિ આદિને ક્રિયાયુક્ત કરે છે તે હું છું એમ નક્કી કર. જેમ ચમકપાણુ કાંઈ પણ વિકાર પામ્યા વિના સમીપમાં રહેલા લોહાને ચલાવમાન કરે છે તેમ જે અંતરાત્મા કાંઈ પણ વિકાર પામ્યા વિના સમીપમાં રહેલાં બુદ્ધિ આદિને પોતપોતાની ક્રિયામાં જોડે છે તે અંતરાત્મા હું છું એમ તું નક્કી કર. ૧૯

જેમ ગાડાનું જડપણું તથા તેના હાંકનાર ચેતનનું તેનાથી ભિન્નપણું જોવામાં આવે છે તેમ દેહાદિનું જડપણું ને ચેતનનું તેનાથી ભિન્નપણું કેમ જોવામાં આવતું નથી એમ સંકા થાય તો તેના સમાધાનમાં કહે છે:—

અજઢાત્મવદ્માતિ યત્સાન્નિધ્યાજ્ઞહા અપિ ।

દેહેન્દ્રિયમનઃપ્રાણાઃ સોઽહમિત્યવધારય ॥ ૨૦ ॥

જેના સમીપપણાથી જડ શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન ને પ્રાણો પણ ચેતનસ્વરૂપજેવાં જણાય છે તે હું [હું] એમ નક્કી કર.

જે ચૈતન્યના સમીપપણાથી મિથ્યા એકપણાની પ્રાપ્તિવડે જડ એવું સ્થૂલશરીર, દરા ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ ને પ્રાણો પણ ચૈતન્યજેવાં પ્રતીત થાય છે તે ચૈતન્ય હું છું એવો નિશ્ચય કર. સુષુપ્તિ, મૂર્ચ્છા ને મરણના સમયમાં સ્થૂલશરીરમાં ચૈતન્યની સ્પષ્ટ પ્રતીતિ થતી નથી, અને સ્થૂલશરીરાદિ સર્વ દશ્ય છે, તેથી દેહાદિ જડ છે, ને તેનો દ્રષ્ટા ચૈતન્યરૂપ આત્મા તેથી ભિન્ન છે. ૨૦

અંતઃકરણની સ્વપ્રાર્વસ્થામાં શરીર તથા ઇન્દ્રિયો દ્રષ્ટા નથી હોતાં, તેથી તેઓ દશ્ય હોવાથી ભલે અચેતન હો, પણ મનનું અચેતનપણું કેમ સંભવે એમ સંકા થાય તો તેના સમાધાનમાં કહે છે:—

અગમન્મે મનોઽન્યત્ર સાંપતં ચ સ્થિરીકૃતમ્ ।

एवं यो वेत्ति धीवृत्तिं सोऽहमित्यवधारय ॥ २१ ॥

મારું મન બીજે ગયું હતું, પણ હમણાં સ્થિર કર્યું છે, એમ બુદ્ધિવૃત્તિને જે જાણે છે તે હું એમ નક્કી કર.

આટલા સમયસુધી મારું મન બીજા રાગદ્વેષના વિષયમાં રજાગતું હતું, પરંતુ હમણાં તે વિષયોના સ્મરણમાંથી તેને પાછું વાળી સમીપના વિષયમાં સ્થિર કર્યું છે એમ બુદ્ધિની વૃત્તિરૂપ મનની અંચલતાને તથા સ્થિરતાને જે જાણે છે તે હું હું એમ નિશ્ચય કર. આવી રીતે ગમનાદિ ધર્મવાળા મનનું દશ્યપણું અનુભવસિદ્ધ હોવાથી તે મનનું અચેતનપણું સિદ્ધ છે. ૨૧

મન એ બુદ્ધિની વૃત્તિરૂપ છે, તથા બધે તેનું દશ્યપણું હો, પરંતુ વૃત્તિવાળી બુદ્ધિનું દશ્યપણું સંભવતું નથી એમ શંકા થાય તો તેના સમાધાનમાં કહે છે:—

स्वप्नजागरिते सुप्तिं भावाभावौ धियां तथा ।

यो वेद्यविक्रियः साक्षात्सोऽहमित्यवधारय ॥ २२ ॥

જે વિકારરહિત સ્વપ્નજાગૃતને તથા સુષુપ્તિને [અને] બુદ્ધિઓના હાવાભાવને સાક્ષાત જાણે છે તે હું એમ નક્કી કર.

જે સર્વ પ્રકારના વિકારથી રહિત ચેતન સ્વપ્નાવસ્થાને તથા જાગૃત્ત્વવસ્થાને અને સ્વપ્નાવસ્થામાં તથા જાગૃત્ત્વવસ્થામાં બુદ્ધિઓના સદ્ભાવને તથા સુષુપ્તિઅવસ્થામાં બુદ્ધિઓના અભાવને, પોતાના સ્વયંપ્રકાશસ્વભાવથી સાક્ષાત જાણે છે તે વિકારરહિત ચેતન હું હું એમ તું નક્કી કર. બુદ્ધિઓના એવા બહુવચનવડે તેનું ક્ષણિકપણું તે વિકારીપણું ધસાદિ કહેવાય છે. અ

સ્વપ્નમાં ને જાગૃતમાં હોવાથી બંનેને જાણે છે, પણ સુષુપ્તિમાં તે પોતાના કારણ અજ્ઞાનમાં લીન થવાથી તે સુષુપ્તિને જાણતી નથી, ને આત્મા તો ત્રણે અવસ્થામાં રહેનારો હોવાથી એ ત્રણે અવસ્થાને સાક્ષાત જાણે છે. આવી રીતે બુદ્ધિના ભાવાભાવને જાણનારો-દ્રષ્ટા-આત્મા ત્રણે કાલમાં હોવાથી બુદ્ધિનું દસ્યપણું ને અચેતનપણું સિદ્ધ થાય છે. ૨૨

દેહાદિથી વિશક્ષણપણાવડે સિદ્ધ થયેલા આત્માનું ચેતનપણું દર્શાવે આપીને કહે છે:—

ઘટાવભાસકો દીપો ઘટાદન્યો યથેષ્યતે ।

દેહાવભાસકો દેહી તથાહં વોધવિગ્રહઃ ॥ ૨૩ ॥

જેમ ઘડાને પ્રકાશનારો દીવો ઘડાથી ભિન્ન સ્વીકારાય છે તેમ શરીરને પ્રકાશનારો દેહી હું ચૈતન્યસ્વરૂપવાળો [છું.]

જેવી રીતે પ્રકાશવડે પ્રકાશવાયોગ્ય ઘટાદિ પદાર્થને પ્રકાશનારો, પ્રકાશસ્વભાવવાળો દીવો પ્રકાશવાયોગ્ય ઘટાદિ પદાર્થથી ભિન્ન સ્વીકારવામાં આવે છે, તેવી રીતે દસ્ય દેહાદિને પ્રકાશનાર આત્મા હું ચૈતન્યસ્વરૂપવાળો દેહાદિથી ભિન્ન છું ૨૩

હવે આત્માના આનંદસ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરે છે:—

પુત્રવિત્તાદયો ભાવા યસ્ય શેષતયા પ્રિયાઃ ॥

દ્રષ્ટા સર્વપ્રિયતમઃ સોઽહમિત્યવધારય ॥ ૨૪ ॥

પુત્રધનાદિ પદાર્થો જેના અનુકૂલપણાવડે પ્રિય [છે તે] દ્રષ્ટા સર્વથી પ્રિયતમ [છે] તે હું એમ નક્કી કર.

"આત્મનઃ કામાય સર્વં પ્રિયં ભવતિ" (આત્માના અનુકૂલપણાવડે સર્વ પ્રિય થાય છે,) એ શ્રુતિમાં કહ્યા પ્રમાણે પુત્ર,

ધન ને સ્ત્રી આદિ પદાર્થો જે આત્માના અનુકૂલપણાવડે પ્રીતિના વિષયરૂપે પ્રતીત થાય છે તે સર્વ દશ્યનો પ્રકાશક આત્મા પુત્રાદિ સર્વ પદાર્થોથી ઉત્કૃષ્ટ પ્રેમના વિષયરૂપ છે, તે પ્રિયતમ આત્મા હું છું એમ તું નક્કી કર. આ કથનથી આત્માનું નિરુપાધિકપણાવડે આનંદરૂપપણું અનુભવસિદ્ધ છે એમ જણાવ્યું છે. ૨૪

હવે આત્મા પરમપ્રીતિનો વિષય હોવાથી તે સત્યરૂપ છે એમ કહે છે:— /

परमेमास्पदतया मा न भूवमहं सदा ।

भूवासमिति यो द्रष्टा सोऽहमित्यवधारय ॥ २५ ॥

ન હોતો [એમ] નહિ, હું સર્વદા હોઉં એમ પરમ-પ્રીતિના વિષયપણાવડે જે દ્રષ્ટા [છે] તે હું એમ નક્કી કર.

હું ભૂતકાલમાં નહોતો એમ નહિ, પરંતુ ભૂતકાલમાં હું અવસ્થા હોતો, વર્તમાનકાલમાં પણ હું છું, ને ભવિષ્યકાલમાં પણ હું રહેવાનો છું. આવી રીતે ત્રણ કાલમાં પોતાના સદ્ભાવને પરમપ્રીતિના વિષયપણાવડે જે દ્રષ્ટા નક્કી કરે છે તે પ્રસિદ્ધ દ્રષ્ટા દેહાદિની પેઠે અસત્યરૂપ નહિ, પણ સત્યરૂપ છે, તે દ્રષ્ટા હું છું એમ તું નક્કી કર. આત્માની સત્તાના અનુપ્રવેશવડે તેમાં કલ્પાયેલી સર્વ વસ્તુઓની સત્તાની પ્રતીતિ થાય છે, પોતાથી તે વસ્તુઓની પ્રતીતિ થતી નથી. તેની સત્તાવડેજ આ સર્વ દશ્ય સત્તાવાળું પ્રતીત થાય છે. એવી રીતે આત્મા સત્યરૂપ છે. ૨૫

હવે તે સાક્ષીનું ત્વંપદના અર્થરૂપે નિરૂપણ કરે છે:—

यः साक्षिलक्षणो बोधस्त्वंपदार्थः स उच्यते ।

साक्षित्वमपि बोधत्वमविकारितयाऽऽत्मनः ॥ २६ ॥

જે સાક્ષિક્ષણવાળું જ્ઞાન [છે] તે ત્વંપદનો અર્થ કહેવાય છે. આત્માનું સાક્ષીપણું [ને] જ્ઞાનસ્વરૂપપણું પણ અવિકારીપણાવડે [છે.]

જે અન્યના સાકાર્યવિના પોતાનામાં કલ્પિત સર્વ વિશ્વના દ્રષ્ટાપણરૂપ જ્ઞાન છે તે જ્ઞાન "તત્ત્વમસિ" મહાવાક્યમાંના ત્વંપદનો અર્થ કહેવાય છે. આત્માનું દ્રષ્ટાપણું ને જ્ઞાનસ્વરૂપપણું વિકારીપણાવડે નથી, પણ દીપકની પેઠે અવિકારીપણાવડે છે. ૨૬

કહેલા અર્થની સમાપ્તિ કરે છે:—

દેહંદ્રિયમનઃમાણાહંકૃતિભ્યો વિલક્ષણઃ ।

મોહજ્ઞતાશેષપદ્માવવિકારસ્ત્વંપદાભિધઃ ॥ ૨૭ ॥

શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન, પ્રાણ ને અહંકારથી વિલક્ષણ, [ને] સમગ્ર પદ્માવવિકારથી રહિત ત્વંપદનો અર્થ છે.

અસત્ દૃશ્ય જડ ને કુઃખરૂપ સ્પૃશ્યશરીર, દૃશ્ય ઇન્દ્રિયો, મન, પ્રાણ અને બુદ્ધિથી કેવલ વિપરીતસ્વભાવવાળો, અને છે, ઉત્પન્ન થાય છે, હલાદિ છ ભાવવિકારનો જેમાં મંથ પણ નથી, તે "તત્ત્વમસિ" મહાવાક્યમાંના ત્વંપદનો લક્ષ્યાર્થ છે. ૨૭

હવે ક્રમથી પ્રાપ્ત તત્ત્વપદના અર્થનું પ્રતિપાદન કરે છે:—

ત્વમર્થમેવ નિશ્ચિત્ય તદર્થં ચિંતયેત્પુનઃ ।

અતદ્વ્યાવૃત્તિરૂપેણ સાક્ષાત્ વિધિમુખેન ચ ॥ ૨૮ ॥

એવી રીતે ત્વં (તુંના) અર્થનો નિશ્ચય કરીને પુનઃ જડના પરિત્યાગવડે ને સાક્ષાત્ વિધિમુખવડે તત્ત્વના (તેના) અર્થનો વિચાર કરે.

પૂર્વે કહેલી રીતે તું આ શબ્દના લક્ષ્યાર્થરૂપ આત્માનો તું એ પદના અર્થનું પ્રતિપાદન કરનારાં વાક્યોના શ્રવણના તથા મનનના અભ્યાસગટે સંદેહરહિત નિશ્ચય કરીને પછી પોતાના સંશયની સારી રીતે નિવૃત્તિ થાય ત્યાંસુધી “અથાત આદેશો નેતિ નેતિ” હવે બ્રહ્મ નિષેધના અવધિરૂપ હોવાથી તેનું કથન આ (કારણ) બ્રહ્મ નહિ, આ (કાર્ય) બ્રહ્મ નહિ એમ થાય છે, એ નિષેધમુખ્ય-શ્રુતિમાં કહેલી રીતે માયા ને માયાનાં કાર્યોના પરિભ્રાગવડે અને “સત્યં જ્ઞાનમનન્તં બ્રહ્મ” (બ્રહ્મ મત્તરૂપ, જ્ઞાનરૂપ ને અનંતરૂપ છે,) ઇત્યાદિ અન્યના નિષેધવિના સાક્ષાત્ બ્રહ્મના સ્વરૂપનું પ્રતિ-પાદન કરનાર વિધિમુખ્યશ્રુતિવાક્યોવડે તત્ત્વપદના અર્થનો વારંવાર આદરપૂર્વક સાવધાનતાથી વિચાર કરે. ૨૮

હવે અતત્ત્વરૂપ જડના પરિભ્રાગવડે તત્ત્વપદના અર્થનું નિરૂપણ કરે છે:—

નિરસ્તાશેપસંસારદોષોઽસ્થૂલાદિલક્ષણઃ ।

અદૃશ્યત્વાદિગુણકઃ પરાકૃતતત્ત્વમોમલઃ ॥ ૨૧ ॥

અજ્ઞાનરૂપ મલથી રહિત, સમગ્ર સંસારદોષથી રહિત, અસ્થૂલાદિ લક્ષણયુક્ત [ને] અદૃશ્યપણાદિ ગુણવાળો [આ તત્ત્વપદનો લક્ષ્યાર્થ છે.]

જેમાં અજ્ઞાનરૂપ મલનો લેશ પણ નથી, જેમાં ક્રિયા ને રાગ-દ્વેષાદિનો સભવ નથી; જે સ્વચ્છથી ભિન્ન, ‘અચ્છથી ભિન્ન, દુરવથી ભિન્ન ને દીર્ઘથી ભિન્ન છે; અર્થાત્ સ્વચ્છપણાદિ લક્ષણવાળો જે વસ્તુઓ જગત્માં છે તે સર્વ વસ્તુઓથી જે ભિન્ન છે, અને જે અદૃશ્યપણું અપરિચ્છિન્નપણું ને અવિકારીપણું આદિ ધર્મોવાળો પદાર્થ

છે તે તત્ત્વપદનો લક્ષ્યાર્થ છે. ૨૯

હવે વિધિમુખવડે ચિંતન કરવામાટે તત્ત્વપદના અર્થના શ્રુતિમાં કહેલા વિધિસ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે:—

નિરસ્તાતિશયાનંદઃ સત્યઃ પ્રજ્ઞાનવિગ્રહઃ ।

સત્તાસ્વલક્ષણઃ પૂર્ણઃ પરમાત્મેતિ ગીયતે ॥ ૩૦ ॥

[જે] નિરતિશયાનંદરૂપ, સત્યરૂપ, જ્ઞાનસ્વરૂપવાળા, સત્તાસ્વલક્ષણવાળા [ને] પૂર્ણ [છે તે] પરમાત્મા, એમ કહેવાય છે.

જે અપરિમિત આનંદરૂપ છે, જે ત્રણે કાલમાં એકસ્વરૂપે રહે છે, જે નિરુપાધિસ્વરૂપ છે, જે સત્તામાત્ર છે, તથા જે પરિપૂર્ણ છે, તે પરમાત્મા એટલે તત્ત્વપદનો લક્ષ્યાર્થ છે એમ કહેવાય છે. ૩૦

એવી રીતે નિષેધમુખે ને વિધિમુખે નિરુપાધિક બ્રહ્મના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરીને હવે તેના સંચારરહિત તાનમાટે માધોપાધિક બ્રહ્મનું જ શ્લોકોવડે નિરૂપણ કરે છે. તેમાં પડેલા શ્લોકોવડે તેના સર્વગપણું આદિ ધર્મો જણાવે છે:—

સર્વજ્ઞત્વં પરેશત્વં તથા સંપૂર્ણશક્તિતા ।

વેદૈઃ સમર્થયતે યસ્ય તદ્બ્રહ્મેત્યવધારય ॥ ૩૧ ॥

વેદોવડે જેનું સર્વજ્ઞપણું, પરમેશ્વરપણું ને સંપૂર્ણશક્તિપણું પ્રતિપાદન કરાય છે તે બ્રહ્મ એમ નક્કી કરે.

“યઃ સર્વજ્ઞઃ” (જે સર્વજ્ઞ છે,) “અથ સર્વેશ્વરઃ” (આ સર્વના ઈશ્વર છે,) ને “પરાસ્ય શક્તિર્વિવિધૈવ અપૂરતે” (આની નાનાપ્રકારની શ્રેષ્ઠ શક્તિઓ સંખ્યાબદ્ધ છે.) છતાં વેદવચનોવડે જે સચ્ચિદાનંદનું સર્વગપણું, પરમેશ્વરપણું ને સંપૂર્ણ હિતમ-

પ્રકારની શક્તિઓવાળાપણું પ્રતિપાદન કરાય છે તે માયાસહિત બધા જીવોએ તેમનું નક્કી કર. ૩૧

બધાના જ્ઞાનથી સર્વના વિજ્ઞાનના પ્રતિપાદનવડે બધાનું સર્વ કાર્યોમાં વ્યાપીને રહેવાપણું અર્થથી કહ્યું છે એમ કહે છે:—

યજ્ઞાનાત્સર્વવિજ્ઞાનં શ્રુતિષુ પ્રતિપાદિતમ્ ।

મૃદાદ્યનેકદૃષ્ટાંતૈસ્તદ્વ્રહ્મેત્યવધારય ॥ ૩૨ ॥

શ્રુતિઓમાં માટી આદિનાં અનેક દૃષ્ટાંતોવડે જેના જ્ઞાનથી સર્વનું વિજ્ઞાન પ્રતિપાદન કરેલું [છે] તે બધા એમ નક્કી કર.

“યથા સૌમ્યેકેન મૃત્પિષ્ટેન સર્વં મૃષ્મયં વિજ્ઞાતં સ્યાદ્વાચામ્ભણં વિકારો નામધેયં મૃત્તિકેત્યેવ સત્યમ્ ॥” (હે પ્રિયદર્શન! જેમ એક માટીના પિડાના જ્ઞાનવડે સર્વ માટીનાં કાર્યો જાણેલાં થાય છે, કેમકે કાર્ય તે વાણીવડે આરંભેલ નામમાત્રજ છે. તેમાં માત્ર માટીજ સત્ય છે, તેમ બધાના જ્ઞાનવડે તેમાં દૃષ્ટાપેલ આ સર્વ જગત જાણેલું થાય છે,) ઇત્યાદિ શ્રુતિઓમાં માટી, સોનું ને લોહાદિપ્રકારનાં ને તેના કાર્યરૂપ વાસણો, ધરણી ને ચંદ્રાદિનાં દૃષ્ટાંતોવડે જે બધાના જ્ઞાનથી તેના કાર્યરૂપ આ સર્વ દૃષ્ટિપ્રત્યક્ષ પ્રપંચનું જ્ઞાન પ્રતિપાદન કરેલું ॥ તે બધા છે એમ નું નક્કી કર. ૩૨

હવે આ પ્રપંચને બધાના કાર્યરૂપે કહ્યો ॥ તેનું પ્રયોજન કહે છે:—

યદાનંત્યં પ્રતિજ્ઞાય શ્રુતિસ્તત્સિદ્ધયે જગૌ ।

તત્કાર્યત્વં પ્રપંચસ્ય તદ્વ્રહ્મેત્યવધારય ॥ ૩૩ ॥

શ્રુતિએ જેના અનંતપણાની પ્રતિજ્ઞા કરી તેની સિદ્ધિમાટે [તેણે] પ્રપંચને તેનું કાર્યપણું કહ્યું છે, તે બ્રહ્મ એમ નક્કી કર.

" एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म " (એકજ અદ્વિતીય બ્રહ્મ છે,) આ શ્રુતિએ જે બ્રહ્મના અનંતપણાની-દેશ, ક્ષણ ને વસ્તુના પરિચ્છેદથી રહિતપણાની-પ્રતિજ્ઞા કરી છે તે પ્રતિજ્ઞાની સિદ્ધિ થવામાટે પ્રપંચને બ્રહ્મનું કાર્યપણું કહેનારી શ્રુતિએ પ્રપંચ બ્રહ્મનું કાર્ય છે એમ કહ્યું છે. જે વસ્તુ આ સર્વ જગતના કારણરૂપ છે તે વસ્તુ સગુણબ્રહ્મ છે એમ તું નક્કી કર. આકાશાદિ પ્રપંચનું અનંતપણું જાણી મંદ-જિજ્ઞાસુને તેના કારણરૂપ બ્રહ્મના અનંતપણાનું જ્ઞાન થવા શ્રુતિએ આ પ્રપંચને બ્રહ્મના કાર્યરૂપે કહેલ છે. ૩૩

કલ્પિત પ્રપંચના અધિજ્ઞાનરૂપ બ્રહ્મનો વિચાર કરવામાં અસમર્થ સુમુષ્ણુઓને ઉદ્દેશીને આ પ્રપંચના ઉપાદાનકારણરૂપ બ્રહ્મનું વિચાર્યપણું શ્રુતિમાં કહ્યું છે એમ જણાવે છે:—

विजिज्ञास्यतया यच्च वेदांतेषु सुमुषुमिः ।

समर्ध्यतैऽतियत्नेन तद्ब्रह्मेत्यवधारय ॥ ૩૪ ॥

ઉપનિષદોમાં સુમુષ્ણુઓવડે અતિયત્નથી વિચારવાયોગ્ય-પણાવડે જે પ્રતિપાદન કરાય છે તે બ્રહ્મ એમ નક્કી કર.

" यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते " (જેમાંથી આ સર્વ જૂનો ઉત્પન્ન થાય છે,) ઇત્યાદિ શ્રુતિવચનોમાં મોક્ષ મેળવવા ઇચ્છતા મનુષ્યોવડે મહાપ્રયત્નથી વિચાર કરવાયોગ્યપણાવડે જે જગતનું કારણ નિરૂપણ કરાય છે તે જગતનું કારણ બ્રહ્મ છે એમ તું નક્કી કર. ૩૪

જેમ જડ પ્રપંચ બ્રહ્મથી ભિન્ન નથી તેમ ચેતનરૂપ જણાતા આ જીવો પણ બ્રહ્મથી ભિન્ન નથી એમ કહે છે:—

જીવાત્મના પ્રવેશશ્ચ નિયંતૃત્વં ચ તાન્ પ્રતિ ।

શ્રૂયતે યસ્ય વેદેષુ તદ્વ્રહ્મેત્યવધારય ॥ ૩૫ ॥

વેદોમાં જેનો જીવરૂપે પ્રવેશ અને તેમના પ્રતિ નિયંતા-
પણું સંભળાય છે તે બ્રહ્મ એમ નક્કી કર.

" તત્સદ્ગુણા તદેવાનુમાવિશત્ " (તેને રચીને તેમાંજ અનુ-
પ્રવેશ કરતા હતા,) ઇત્યાદિ શ્રુતિઓમાં જેનો જીવરૂપે શરીરમાં પ્રવેશ
સાંભળવામાં આવે છે, અને " મીપાદ્માદ્યાતઃ પવતે " (આના
ભયથી વાયુ વાય છે,) ઇત્યાદિ શ્રુતિઓમાં તે જીવોના પ્રતિ આતું
નિયંતાપણું સંભળાય છે, તે બ્રહ્મ છે એમ તું નક્કી કર. અંતઃકરણરૂપ
ઉપાધિના બેઠથી જીવોનો બેઠ પ્રતીત થાય છે. અંતઃકરણરૂપ જડ
ઉપાધિઓને લીધે બ્રહ્મમાં જીવોની પ્રતીતિ થતી હોવાથી તે જીવો
બ્રહ્મથી ભિન્ન નથી. ૩૫

જીવોના પુણ્ય, પાપ ને મિશ્ર કર્મોનું ફલ પણ તેઓ આપે છે
એમ જણાવે છે:—

કર્મણાં ફલદાતૃત્વં યસ્યૈવ શ્રૂયતે શ્રુતી ।

જીવાનાં હેતુકર્તૃત્વં તદ્વ્રહ્મેત્યવધારય ॥ ૩૬ ॥

જેનું નિશ્ચય શ્રુતિમાં કર્મોનાં ફલોનું દાતાપણું [અને]
જીવોને પ્રેરણા કરનારપણું સંભળાય છે તે બ્રહ્મ એમ નક્કી કર.

જડ કર્મો પોતાની મેળે ક્ષતિને યથાયોગ્ય ફલ આપી શકે નહિ,
[તેથી જે . માયાસહિત ચેતનને શ્રુતિમાં જીવોએ કરેલાં કર્મોનું ફલ
આપનારું કહ્યું છે, અને જીવોએ સંભાળીને કર્મોનું પોતાના અંતઃ-
કરણમાં જેવા જેવા સંસ્કારો પાડ્યા હોય તેવા તેવા સંસ્કારોપ્રમાણે]

તેને પ્રેરણા કરનારું પણ કહ્યું છે, તે માયાસંહિત ચેતન સચ્ચિદાનંદ છે એમ તું નક્કી કર. ૩૬

“તત્ત્વમસિ” આ મહાવાક્યમાં રહેલા તત્ત્વપદના ને ત્વંપદના અર્થોના સંશય ન રહે એવી રીતે વિચાર કરીને પછી મહાવાક્યના અર્થનો વિચાર કરવો એમ જણાવે છે:—

તત્ત્વંપદાર્થો નિર્ણીતૌ વાક્યાર્થશ્ચિત્યતેઽધુના ।

તાદાત્મ્યમત્ર વાક્યાર્થસ્તયોરેવ પદાર્થયોઃ ॥ ૩૭ ॥

તત્ત્વપદના ને ત્વંપદના અર્થો કયાં હશે વાક્યના અર્થનો વિચાર કરાય છે. તે બે પદના અર્થનો અહીં તાદાત્મ્યરૂપજ વાક્યાર્થ [છે.]

તત્ત્વપદના અર્થ બ્રહ્મનો તથા ત્વંપદના અર્થ શુદ્ધાત્માનો નિર્ણય કર્યો. હવે “તત્ત્વમસિ” આ મહાવાક્યના અર્થનો વિચાર કરવામાં આવે છે. તત્ત્વપદના ને ત્વંપદના અર્થોનો આ મહાવાક્યોમાં વિશેષણ-વિશેષ્યરૂપ કે સંસર્ગરૂપ વાક્યાર્થ નથી, પણ તાદાત્મ્યરૂપ વાક્યાર્થ છે. જેમ “નીલકમલ” આ વાક્યમાં નીલ (આસમાની) વિશેષણ છે, ને કમલ વિશેષ્ય છે, તેમ “તે તું છે” આ મહાવાક્યમાં તે વિશેષણ ને તું વિશેષ્ય નથી, પણ બંનેમાં રહેલા વિરોધી ભાગનો ત્યાગ કરતાં જે શુદ્ધચેતન રહે છે તે બંનેના અભેદરૂપ અર્થ છે, તેથી તે વાક્યનો તાદાત્મ્યરૂપજ (વિરોધી ભાગનો ત્યાગ કરતાં એક-પણારૂપજ) અર્થ છે. “તારે પુત્ર જન્મ્યો” આ વાક્યમાં પિતાનો તથા પુત્રનો સંસર્ગ એટલે જનકજન્યરૂપ સંબંધ દોવાથી આ વાક્યનો સંસર્ગરૂપ અર્થ થાય છે, પણ “તે તું છે” આ મહાવાક્યમાં બંનેનો ઉપાધિભેદ દૂર પ્રકારનો વાસ્તવિક સંબંધ નથી, તેથી આ

મહાવાક્યનો સંસર્ગરૂપ અર્થ થતો નથી, પણ તેનો ઉપર કહેલી રીતે તાદાત્મ્યરૂપજ અર્થ થાય છે. ૩૭

એવો અર્થ શામાટે થાય છે એમ સંકેત થાય તો તેના સમાધાનમાં કહે છે:—

સંસર્ગો વા વિશિષ્ટો વા વાક્યાર્થો નાત્ર સંમતઃ ।

અત્વજ્ઞૈકરસત્યેન વાક્યાર્થો વિદુષાં મતઃ ॥ ૩૮ ॥

અહીં સંસર્ગ અથવા વિશિષ્ટ વાક્યાર્થ સંમત નથી, [પણ] અત્વજ્ઞૈકરસપણાવડે વાક્યનો અર્થ વિદ્વાનોના માનેલો [છે.]

“તત્ત્વમસિ” આ મહાવાક્યમાં જે કે વધારે ભિન્ન પદાર્થનો પરસ્પર કોઈ પ્રકારનો વ્યાવહારિક સંબંધ ન હોવાથી આ મહાવાક્યનો અર્થ સંસર્ગરૂપ નથી થતો, તેમજ આ મહાવાક્યમાંનાં જે પદોમાંનું એક વાસ્તવિક વિશેષણ ને બીજું વાસ્તવિક વિશેષ્ય ન હોવાથી આ મહાવાક્યનો અર્થ વિશિષ્ટરૂપ (વિશેષણવાળારૂપ) પણ નથી થતો, પરંતુ બંને પદોનો અર્થ અખંડ ને એકરસ ચેતનને બોધન કરનારો હોવાથી મહાવાક્યનો તાદાત્મ્યરૂપ અર્થ વિદ્વાનોએ સ્વીકારેલો છે. ૩૮

હવે વિદ્વાનોના સંમતપણાવડે કહેલા અર્થનેજ સ્પષ્ટ કરે છે:—

પ્રત્યગ્વોધો ય આભાતિ સોઽદ્વયાનન્દલક્ષણઃ ।

અદ્વયાનન્દરૂપશ્ચ પ્રત્યગ્વોધૈકલક્ષણઃ ॥ ૩૯ ॥

જે પ્રત્યગ્બોધ પ્રતીત થાય છે તે અદ્વયાનન્દલક્ષણવાળો [છે.] અને અદ્વયાનન્દસ્વરૂપ પ્રત્યગ્બોધરૂપ લક્ષણવાળોજ [છે.] અંતઃકરણરૂપ ઉપાધિવડે અંતરાત્મપણાને પામેલું જે ચેતન

ત્વંપદના લક્ષ્યપણાવડે પોતાની મેળે પ્રકાશે છે, તે ચેતન અદ્વયાનંદ-સ્વરૂપ—સત્પદના લક્ષ્યાર્થરૂપ—છે, અને અદ્વયાનંદસ્વરૂપવાળું જે ચેતન સત્પદના લક્ષ્યપણાવડે પોતાની મેળે પ્રકાશે છે તે અંતઃકરણ-રૂપ ઉપાધિવડે અંતરાત્મપણાને પામેલું જે ચેતન ત્વંપદના લક્ષ્યાર્થરૂપ છે તેજ છે. બંનેના સ્વરૂપમાં ઉપાધિથીજ માત્ર ભેદ પ્રતીત થાય છે, વસ્તુતાએ તેમાં કંઈ પણ ભેદ નથી. ચેતન ને આનંદ એ બંને શબ્દો એકજ વસ્તુને જણાવનારા છે. ૩૬

એવી રીતે બંને પદોના લક્ષ્યાર્થના અત્યંત એકપણારૂપ વાક્યાર્થનું જ્ઞાન થવાથી શું થાય છે એમ સંકા થાય તો તેના સમાધાનમાં કહે છે:—

इत्थमन्योन्यतादात्म्यप्रतिपत्तिर्यदा भवेत् ।

अब्रह्मत्वं त्वमर्थस्य व्यावर्तेत तदैव हि ॥ ૪૦ ॥

જયારે આવી રીતે એકબીજાના એકપણાર્થનું જ્ઞાન થાય છે ત્યારેજ તું અર્થનું અબ્રહ્મપણું નિવૃત્ત થાય છે.

જે સમયમાં ઉપર કહેલી રીતે ત્વંપદના અર્થના (જીવના) ને સત્પદના અર્થના (ધર્મરના) એકપણાર્થનું સંદરશિત જ્ઞાન થાઈ પણ મનુષ્યને થાય છે તે સમયમાંજ ત્વંપદના અર્થરૂપ જીવના અબ્રહ્મપણાની-હું મનુષ્ય છું પ્રત્યાદિ અભિમાનથી મદિતીયપણાવડે કર્તૃત્વભોક્તૃત્વાદિ લક્ષણવાળા મંસારીપણાની-નિવૃત્તિ થાય છે. ૪૦

જીવના મંસારીપણાની નિવૃત્તિની પહે અભેદજ્ઞાનથી ધર્મરના પરોક્ષપણાની પણ નિવૃત્તિ થઈ જાય છે, ને પછી જીવ અબ્રહ્મપે સ્થિતિ કરે છે એમ કહે છે:—

તદર્થસ્ય ચ પારોક્ષ્યં યદ્યેવં કિં તતઃ શૃણુ ।

પૂર્ણાનિન્દૈકરૂપેણ પ્રત્યગ્બોધોઽવતિષ્ઠતે ॥ ૪૧ ॥

અને તત્ત્વપદના અર્થનું પારોક્ષપણું [નિવૃત્ત થાય છે.] એ એમ [થાય તો] પછી શું ? સાંભળ. પ્રત્યગ્બોધ પૂર્ણાનિન્દરૂપે સ્થિત થાય છે.

તત્ત્વપદના અર્થના ને ત્ત્વંપદના એકપણાનું જ્ઞાન થવાથી તેના અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલું તત્ત્વપદના અર્થનું (અર્થનું) પારોક્ષપણું નિવૃત્ત થઈ તે પોતાનુંજ સ્વરૂપ છે એમ જીવને સમજાઈ તે અર્થનું અપારોક્ષપણું થાય છે. પછી તે જીવનું વાસ્તવિકસ્વરૂપ જે પ્રસગાત્મા તે કેવે રૂપે સ્થિત થાય છે એમ સિધ્ધિને શંકા થાય તો તેના સમાધાનમાં કહે છે કે:— હે સૌમ્ય ! સાંભળ. આવી રીતે જીવના ને ઈશ્વરના વાસ્તવિક સ્વરૂપનું સંચયરહિત અભિન્નપણું જાણ્યા પછી તે જીવનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ જે પ્રસગાત્મા તે પૂર્ણાનિન્દરૂપેજ સ્થિત થાય છે. ૪૧

મહાવાક્યો જીવઅજ્ઞાના વાચ્યાર્થના અભેદનો સાગ કરીને તેમના સક્ષ્યાર્થનો અભેદ પ્રતિપાદન કરે છે એમ કહે છે:—

તત્ત્વમસ્યાદિવાક્યં ચ તાદાત્મ્યપ્રતિપાદને ।

લક્ષ્યૌ તત્ત્વંપદાર્થૌ દ્વાબુપાદાય પ્રવર્તતે ॥ ૪૨ ॥

વળી તે તું છે ઇત્યાદિ વાક્ય એકપણાના પ્રતિપાદનમાંજ સક્ષણાના વિષયરૂપ બેને-તત્ત્વપદના ને ત્ત્વંપદના અર્થને-અલગ કરીને પ્રવર્તે છે.

વળી તે અજ્ઞા તું છે ઇત્યાદિ મહાવાક્યો જીવઅજ્ઞાના અ

પણના પ્રતિપાદનમાટે ભાગલાગલક્ષણના વિષયરૂપ બેને એટલે જીને તથા બ્રહ્મને એકપણની ચોખ્ખતાવડે સ્વીકારીને પ્રવર્તે છે, એ બંનેની ઉપાધિવાળી સ્થિતિમાં તે બંનેની એકતાને મહાવાક્યો જણાવતાં નથી. ૪૨

મહાવાક્યમાંનાં બંને પદોના વાચ્યાર્થનો પરિભ્રામ કરીને તેના લક્ષ્યાર્થનું અમે ગ્રહણ કર્યું છે એમ જણાવે છે:—

હિત્વા દ્વૌ શબ્દો વાચ્યૌ વાક્યં વાક્યાર્થવોધને ।

યથા મવર્તેતેઽસ્માભિસ્તથા વ્યાख्याતમાદરાત્ ॥ ૪૩ ॥

બે વિશિષ્ટરૂપ વાચ્ય ત્યજીને વાક્ય વાક્યાર્થના બોધનમાં જોવી રીતે પ્રવર્તે છે તેવી રીતે અમારાવડે આદરથી વ્યાખ્યાન કરાયું.

તત્પદના તથા ત્વંપદના માયા તથા અંતઃકરણસહિતના વાચ્યાર્થનો પરિભ્રામ કરીને, અને તે બંનેના લક્ષ્યાર્થનું ગ્રહણ કરીને, "તત્ત્વમસિ" મહાવાક્ય, અખંડેકરસ વાક્યાર્થનો બોધ કરવામાં જોવી રીતે પ્રવર્તે થાય છે તેવી રીતે અમે મુમુક્ષુઓનાં હિતમાટે ઉપરના શ્લોકોમાં આદરપૂર્વક વ્યાખ્યાન કર્યું. ૪૩

સ્વંપદના મુખ્યાર્થરૂપ વાચ્યાર્થને સંક્ષેપથી દેખાડે છે:—

આલમ્બ્યન્તતયા માતિ યોઽસ્મત્પત્યયશબ્દયોઃ ।

અન્તઃકરણસંમિત્રવોષઃ સ ત્વંપદામિથઃ ॥ ૪૪ ॥

જે અંતઃકરણસહિત ચેતન હું એવા શબ્દના તથા જ્ઞાનના વિષયપણાવડે પ્રતીત થાય છે તે તુંપદવડે વાચ્ય [છે.]

જે અંતઃકરણરૂપ ઉપાધિસહિત ચેતન હું એવા શબ્દના તથા

‘હું એવા જ્ઞાનના’ વિષયપણાવડે પ્રતીત થાય છે તે અંતઃકરણરૂપ ઉપાધિમદિત એતન ત્વંપદનો (તું એ શબ્દનો) વાચ્યાર્થ-મુખ્યાર્થ-જન છે. ૪૪

હવે તત્ત્વપદના વાચ્યાર્થને સંક્ષેપમાં કહે છે:—

માયોપાધિર્જગદ્યોનિઃ સર્વજ્ઞત્વાદિલક્ષણઃ ।

પારોક્ષ્યશબલઃ સત્યાદ્યાત્મકસ્તત્ત્વદાભિયઃ ॥ ૪૫ ॥

માયારૂપ ઉપાધિવાળા, જગતના કારણરૂપ, સર્વજ્ઞપણાદિ લક્ષણવાળા, પરોક્ષપણાથી યુક્ત ને સત્યાદિરૂપ તત્ત્વપદવડે વાચ્ય [છે.]

માયાના ને માયાના ધર્મોના આશ્રયરૂપ તથા તેનાથી ઢંકાયેલા, આ જગતના ઉપાદાનકારણરૂપ તથા નિમિત્તકારણરૂપ, સર્વવપણું તથા સર્વશક્તિમાનપણું ઇત્યાદિ લક્ષણવાળા, જીવની અપેક્ષાએ પરોક્ષપણાથી યુક્ત, તથા સત્ય, જ્ઞાન ને આનંદરૂપ જે પદાર્થ છે તે તત્ત્વપદના વાચ્યાર્થરૂપ ધ્રુવિર છે. ૪૫

એની રીતે બનેના વાચ્યાર્થ કહીને તે બંનેના અભેદના પ્રતિપાદનમાં વિરોધ દેખાડતા જના લક્ષણાવૃત્તિને કહે છે:—

મત્યક્વપરોક્ષતૈકસ્ય સદ્વિતીયત્વપૂર્ણતા ।

વિરુદ્ધયતે યતસ્તસ્માલ્લક્ષણા સંપ્રવર્તતે ॥ ૪૬ ॥

જેથી એકનું પ્રત્યક્ષપણું ને પરોક્ષપણું તથા સદ્વિતીયપણું ને પૂર્ણપણું વિરોધ પામે છે તેથી લક્ષણા પ્રવર્તે છે.

‘ત્વંપદ’ના વાચ્ય જીવનો ને તત્ત્વપદના વાચ્ય ધ્રુવિરનો અભેદ પ્રતિપાદન કરવામાં એકજ વસ્તુનું અંતરાત્મપણું ને પરોક્ષપણું, પરિચિતપણું ને બ્યાપકપણું, માયોપાધિકપણું ને કાર્યોપાધિકપણું

અપ્પગપણું ને સર્વગ્રપણું વિરોધ પામે છે, તેથી મહાવાક્યોનો અર્થ કરવામાં શક્તિવૃત્તિ (શબ્દનો મુખ્યાર્થ જણાવનારી શક્તિ) પ્રવર્તતી નથી, પણ લક્ષણાવૃત્તિ પ્રવર્તે છે. ૪૬

આ વાક્યમાં આ લક્ષણા ચાય છે એમ કહેવાને લક્ષણાવૃત્તિ સામાન્ય લક્ષણ કહે છે:—

માનાંતરવિરોધે તુ મુખ્યાર્થસ્ય પરિગ્રહે ।

મુખ્યાર્થેનાવિનાશૂતે મતીતિર્લક્ષણોચ્યતે ॥ ૪૭ ॥

વાચ્યાર્થનું અહંજી કરવામાં અન્ય પ્રમાણનો વિરોધ થતાં વાચ્યાર્થની સાથે સંબંધ રાખનારની [જે] પ્રતીતિ [તે] લક્ષણા કહેવાય છે.

કાષ્ટ પણ વાક્યમાં વાચ્યાર્થનું એટલે કાષ્ટ પણ શબ્દ સાંભળતાં તુરત થતા અર્થનું અહંજી કરવામાં જે પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણનો વિરોધ આવતો હોય તો તે વાચ્યાર્થની સાથે સર્વદા સંબંધ રાખનારા કાષ્ટ યોગ્ય અન્ય અર્થની તે શબ્દવડે જે પ્રતીતિ ચાય છે તે લક્ષણાવૃત્તિ કહેવાય છે. તે લક્ષણા ત્રણ પ્રકારની છે: જહત્સલક્ષણા, અજહત્સલક્ષણા ને જહજહત્સલક્ષણા વા ભાગભાગલક્ષણા. તેમાં “મનો બ્રહ્મ” (મન બ્રહ્મ છે) આ વાક્યમાં દરમપણાવડે જહ મનના ચૈતન્યરૂપ બ્રહ્મપણાના અસંભવથી મન:શબ્દના વાચ્યાર્થ સુદ્ધિવૃત્તિપણાનો પરિત્યાગ કરીને તેના સાક્ષિચૈતન્યરૂપ અન્ય યોગ્ય અર્થમાં જે તે શબ્દનું રહેવાપણું તે જહત્સલક્ષણા છે. “આનન્દો બ્રહ્મ” (આનંદ બ્રહ્મ છે) આ વાક્યમાં ચિત્તના ધર્મપણાવડે મનાતા ઉત્પત્તિનાશવાળા વિષયોનંદનું બ્રહ્મપણું સંભવતું નથી, તેથી તે આનંદાકારવૃત્તિસહિત તેના આશ્રય-ભૂત (ખિંબભૂત) નિર્વિષયી આનંદરૂપ અન્ય યોગ્ય અર્થમાં જે તે

શબ્દનું રહેવાપણું તે અજહલ્લક્ષણ છે, અને “તત્ત્વમસિ” આદિ મહાવાક્યમાં વિરોધી અંશના ત્યાગવડે ને અવિરોધી અંશના ગ્રહણવડે આગળના શ્લોકમાં કહેવાશે તે ભાગભાગલક્ષણ છે. ૪૭

“તત્ત્વમસિ” આદિ મહાવાક્યોમાં કંઈ લક્ષણ છે તે કહે છે:—

તત્ત્વમસ્યાદિવાક્યેષુ લક્ષણા માગલક્ષણા ।

સોઝ્યમિત્યાદિવાક્યસ્યપદયોરિવ નાપરા ॥ ૪૮ ॥

“તત્ત્વમસિ” આદિ વાક્યોમાં ભાગભાગલક્ષણ “તે આ” ઇત્યાદિ વાક્યમાં રહેલાં પદોની પેઠે [છ,] બીજી નથી.

જેમ “તે આ દેવદત્ત” આ વાક્યમાં તેનો વાચ્યાર્થ તે દેશ-કાલવિશિષ્ટ અને આનો વાચ્યાર્થ આ દેશકાલવિશિષ્ટ છે, તેથી તે બંનેની એકતા સંભવની નથી, માટે તે બંનેમાંથી વિશિષ્ટપણું મૂકી દહને માત્ર દેવદત્તમાં તે તથા આ પદ વર્તે છે તેમ “તત્ત્વમસિ” મહાવાક્યમાં પણ તત્ત્વપદના વાચ્યાર્થનું તથા તત્ત્વપદના વાચ્યાર્થનું ગ્રહણ કરતાં તે બંનેના પરાક્ષપણું ને પ્રલક્ષપણું આદિ વિરોધી ધર્મેની કીધે એકતામાં વિરોધ આવે છે, તેથી તે બંને પદો અખંડકરસચેતનમાં બંનેના વિરોધી ભાગના ભાગવડે ને અવિરોધી ભાગના ગ્રહણવડે વર્તે છે એમ વિદ્વાનોનું માનવું છે. મહાવાક્યનો અર્થ કરવામાં જહલ્લક્ષણ સંભવતી નથી, કેમકે તે પ્રમાણે જે બધો વાચ્યાર્થ સજ દેવામાં આવે તો ચેતનનો પણ ભાગ થઈ જાય. મહાવાક્યનો અર્થ કરવામાં અજહલ્લક્ષણ પણ સંભવતી નથી, કેમકે તેમાં વાચ્યાર્થનો ભાગ નહિ થતો હોવાથી વિરોધ વિદ્યમાન રહે છે. પરિશેષથી મહાવાક્યનો અર્થ કરવામાં ઉપર કહેલી રીતે ભાગભાગલક્ષણ ઉપયોગી થાય છે. કેટલાક પુરુષો “તત્ત્વમસિ” મહાવાક્યનો અર્થ કરતાં

પ્રથમના તત્ત્વદત્તો તેનો અંશ એવો અર્થ કરીને તું તેનો અંશ એટલે કાર્ય છે એવો આ મહાવાક્યનો અર્થ કરે છે તે અર્થ આદર આપવા-
ચોગ્ય જણાતો નથી, કારણકે તે અર્થ પ્રકરણથી તથા સુક્તિથી વિરુદ્ધ
પ્રતીત થાય છે. કાર્ય તેના કારણથી લિપ્ત હોતું નથી, પણ કાર્ય
કારણરૂપજ હોય છે, એમ કાર્યનો કારણથી અભેદ જણાવવાનું કાં
પ્રકરણ છે, કાં જીવને કાર્ય કહીને પછી તેને અલક્ષ્ય કારણથી તેના
અંશરૂપે લિપ્ત માનવો એ ચોગ્ય નથી. જગા જીવને ઉત્પત્તિવાળો
માનવાથી તેનો વિનાશ માનવો પડશે, ને તેમ માનતાં તેને મોક્ષની
પ્રાપ્તિ સંભવશે નહિ. શ્રુતિમાં અલ્લે જીવરૂપે પ્રવેશ કર્યાનું કહેલું હોવાથી
જીવને અલ્લના કાર્યરૂપ માનવો ઉચિત નથી, તથા જેમ ઘટાકાશ
મહાકાશનો વાસ્તવિક અંશ વા કાર્ય નથી, તેમ નિરવયવપણાવડે
નિરંશપણાથી ને નિર્વિકારપણાથી પણ જીવ અલ્લનો વાસ્તવિક અંશ
વા કાર્ય નથી એમ નક્કી થાય છે. ૪૮

હવે અલ્લના અપરોક્ષજ્ઞાનમાટે તથા તેના જ્ઞાનની દૃઢતામાટે
સાધન કહે છે:—

અહં બ્રહ્મેતિ વાવયાર્થવોધો વાવદ્વંદીભવેત્ ।

શમાદિસહિતસ્તાવદમ્યસેચ્છૂવણાદિકમ્ ॥ ૪૯ ॥

હું અલ્લ [હું] આ વાક્યના અર્થનું જ્ઞાન જ્યાંસુધી
દૃઢ થાય ત્યાંસુધી શમાદિસહિત અવણાદિકનો અવયાસ કરે.

હું સ્પૂલશરીર, ઇન્દ્રિય, અંતઃકરણ, પ્રાણ કે ચિદાસાદરૂપ જીવ
નથી, પણ તે સર્વના અધિષ્ઠાનરૂપ અંતરાત્માથી અલિપ્ત અલ્લ છું,
એમ પોતાના અંતરરૂપનું અપરોક્ષજ્ઞાન જ્યાંસુધી સંસારવિપર્યયરહિત
દૃઢ ન થાય ત્યાંસુધી મુમુક્ષુ પુરુષ મનને વશ રાખવારૂપ તથા ઇન્દ્રિયોને

વશ રાખવારૂપ સાધનસહિત વેદાંતચાતુર્ય વારંવાર શ્રવણ, વારંવાર મનન ને વારંવાર નિદિધ્યાસન આદરપૂર્વક કરે. બહુ કાલથી આરોપિત સંસારવાસનાને લીધે ચિત્તમાં વારંવાર વિશ્લેષો ઉપજવાનો સંભવ છે, માટે ચિત્તને સૂક્ષ્મ કરવા વારંવાર અભ્યાસનરૂપ નિદિધ્યાસન કરવું. વળી ચિત્તમાં ચિરકાલથી રહેલી સાંસારિક વાસનાઓની નિવૃત્તિમાટે વારંવાર આદરપૂર્વક પોતાના ને જગતના અહારવરૂપની ભાવના કર્યા કરવી. સાંસારિક વાસનાઓનું દબાણ મટી તેનું અત્યંત વિરક્તપણું ન થાય ભાંસુધી અભ્યાસનની દૃઢતા યદ્યપિ શક્ય નથી, માટે સાંસારિક વાસનાઓની ક્ષીણતા કરવા મુમુક્ષુએ સાવધાનતા સેવવી જોઈએ. જેમ કામલ કાટો પગને વીંધી શકે નથી તેમ અદૃઢ વાસનાઓ આક્રમણ જેવા સ્વચ્છ ચિત્તમાં વિશ્લેષ ઉપજાવી શકતી નથી. અદૃઢ રાગ, દ્વેષ, તે ભયાદિ વિદેહમુક્તિદાને નિઃશય નાશ પામી જાય છે. ૪૯

હવે અભ્યાસના અપરોક્ષધ્યાનની દૃઢતામાટે બીજું સાધન તથા તેનું ફલ નીચેના બે શ્લોકોવડે કહે છે:—

શ્રુત્યાચાર્યપ્રસાદેન દુહો बोधो यदा भवेत् ।

निरस्ताशेषसंसारनिदानः पुरुषस्तदा ॥ ૫૦ ॥

विशीर्णकार्यकरणो भूतसूक्ष्मेरनावृतः ।

विमुक्तकर्मनिगडः सद्य एव विमुच्यते ॥ ૫૧ ॥

શ્રુતિની ને આચાર્યની કૃપાવડે જ્યારે જ્ઞાન દૃઢ થાય છે ત્યારે પુરુષ સમગ્ર સંસારના કારણથી રહિત સ્થૂલદૃઢની ને ઇન્દ્રિયોની શિથિલતાવાળો, સૂક્ષ્મભૂતોથી નહિ ઢંકાયેલો [ને] કર્મરૂપ બેડીથી વિમુક્ત [થઈ] તરતજ વિમુક્ત થાય છે.

શ્રીસદ્ગુરુએ ઉપદેશ કરેલા મહાવાક્યરૂપ શ્રુતિનું પરમાદરૂપક શ્રવણ, મનન ને નિદિધ્યાસન કરવાવડે પ્રાપ્ત કરેલી શ્રુતિની તેના અભિપ્રાયનું સ્પષ્ટ જ્ઞાન થવારૂપ કૃપાવડે અને સાષ્ટાંગદંડવતપ્રણામ ને સેવાવડે પ્રાપ્ત કરેલી શ્રીસદ્ગુરુની તેમના હૃદયમાં નિરાવરણ સ્ફુરતા બ્રહ્મની સંક્રાંતિરૂપ કૃપાવડે જ્યારે પુરુષને અંતરરાત્રિમાંથી અભિન્ન બ્રહ્મનું જ્ઞાન દદે થાય છે, અર્થાત્ જ્ઞાનમાં જ્યારે તેને જગારે સંસારવિપર્યય રહેતો નથી ત્યારે તે પુરુષ આ સર્વ સંસારના અનાદિ ઉપાદાનકારણરૂપ અજ્ઞાનથી રહિત થાય છે. જેમ દદે કંટાવડે પગમાં ભાજેલો કટિ કાઢી શકાય છે તેમ દદે બ્રહ્મજ્ઞાનવડે હૃદયમાં રહેલ અજ્ઞાન દૂર કરી શકાય છે. તેના હૃદયમાં રહેલું અજ્ઞાન નિવૃત્ત થવાથી તે જ્ઞાની પોતાનું સ્થૂલશરીર તથા ઇન્દ્રિયો અન્યની દૃષ્ટિએ વિદ્યમાન છતાં પણ પોતાના અપરિચિન્ન બ્રહ્માકારની ભાવનાવડે તે સ્થૂલશરીરના ને ઇન્દ્રિયાદિના પરિચ્છિન્નપણાના અભિમાનના અભાવથી તે જ્ઞાનીની દૃષ્ટિએ તેમનું શિથિલપણું થાય છે. સ્થૂલશરીર તથા ઇન્દ્રિયોમાંથી હુંપણાની ને મારાપણાની ભુદ્ધિ શિથિલ થયે તે પાંચ સૂક્ષ્મભૂતોરૂપ પાંચ રાજદાદિ વિષયોથી તે વિષયોના સમીપપણામાં પણ તેમનું ચિત્ત વિકારને પ્રાપ્ત થતું નથી. આત્મજ્ઞાનરૂપ અભિવડે તેમનાં સર્વ સંચિતકર્મો દાદે પામી જાય છે, દેહદિમાં હુંપણાના અભિમાનના અભાવથી તેમને આગામિકર્મોનો સ્પર્શ થઈ શકે નથી, અને તેમને પ્રારબ્ધ પણ મિથ્યા પ્રતીત થાય છે, તેથી પ્રારબ્ધનો પણ તેમના આત્માની સાથે સંયોગ થઈ શકે નથી. આવી રીતે તેઓ તે ત્રણે કર્મરૂપ બેડીથી અત્યંત મોક્ષા થઈ જાય છે. આ કારણથી તેઓ તે સમયમાં જ (જ્ઞાનકાલમાં જ) ભાવિદેહની નિવૃત્તિરૂપ વિદેહકૈવલ્યને પામે છે. જેમ પ્રવાસી પોતાના માર્ગમાં અનાયાસે

આવેલાં ગામ, નગર, નદી, પર્વત ને વનાદિને જુએ છે તેમ જાનીના શરીરાદિવડે બોજનાદિનો અનુભવ કરાય છે, અર્થાત્ પૂર્વના સંસ્કારોને લીધે કુંભારના ચાકડાની પેઠે તેમના શરીરાદિની ચોતાની મેળેજ પ્રવૃત્તિ થાય છે. પછી તેમના શરીરનું પતન તો જાનીની અભિમાન-પૂર્વક પ્રવૃત્તિ ન હોવાથી ઝડપભરેલા ને જડભરતાદિના શરીરની પેઠે અન્ય લોકોની લૌકિકદૃષ્ટિવડેજ થાય છે. ૫૦-૫૧

એવા જાનીનું પ્રારબ્ધ રહે લાંબુધી તેઓ જીવન્મુક્ત કહેવાય છે, ને તે પ્રારબ્ધ પૂરું થયે તેઓ સર્વદેહની નિવૃત્તિરૂપ વિદેહકૈવલ્યને પામે છે એમ નીચેના બે શ્લોકોવડે કહે છે —

પ્રારબ્ધકર્મયોગેન જીવન્મુક્તો યદા ભવેત્ ।

કંચિત્કાલમનારબ્ધકર્મવંધસ્ય સંસયે ॥ ૫૨ ॥

નિરસ્તાતિશયાનંદં વૈષ્ણવં પરમં પદમ્ ।

પુનરાવૃત્તિરહિતં કૈવલ્યં પ્રતિપદ્યતે ॥ ૫૩ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छंकराचार्यविरचिता
वाक्यवृत्तिः संपूर्णा ॥ ૧૪ ॥

સંચિતકર્મરૂપ બંધનો જ્યારે સારી રીતે ક્ષય થાય [ત્યારે તે] જીવન્મુક્ત પ્રારબ્ધકર્મના વેગવડે કેટલોક સમય [સ્થિતિ કરે છે. પછી] નિરતિશયાનંદરૂપ [ને] પુનરાવૃત્તિરહિત પરમાત્માના ઉત્કૃષ્ટ સ્વરૂપરૂપ કૈવલ્યને પામે છે.

અંતરાત્માથી અલિલ બલના દહ અપરોક્ષજ્ઞાનથી જ્યારે તે પુરુષના સંચિતકર્મરૂપ એટલે અન્ય લાવિદેહોને ઉપજાવવાના બલવાળા અપકવ સંસ્કારોરૂપ બંધનો સારી રીતે વિનાશ થાય છે ત્યારે તે પુરુષ જીવન્મુક્ત કહેવાય છે. તે જીવન્મુક્ત બલવાન પ્રારબ્ધકર્મના ક્ષયરૂપે

અવિર્ભાવ પામનારા રાગાભાસાદિ૩૫ સંસારની વાસનાના લેશસહિત થોડા, કાલ આ પૃથિવીપર સ્થિતિ કરે છે. વર્તમાનમાં પ્રતીત થતા દેહની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ ને નાશના હેતુભૂત કર્મ પ્રારબ્ધ કહેવાય છે. ભાવિદેહોને ઉત્પન્ન કરવાના અપકવ બલવાળા સરકારે સંચિતકર્મ કહેવાય છે. યાનોત્પત્તિપછી દેહની સ્થિતિપર્યંત કર્તાપણાદિના અભિમાન-વિના કરવામાં આવતાં કર્મો આગામી કહેવાય છે. પછી જ્યારે યોગાભ્યાસવડે વા હસના ભોગવડે તેમના પ્રારબ્ધની સમાપ્તિ થાય છે ત્યારે તેઓ અપરિમિતાનંદ૩૫ ને પુનરાવૃત્તિથી રહિત પરમાત્માના સર્વોત્તમ સ્વરૂપ૩૫ કૈવલ્યને પામે છે, અર્થાત્ અખંડસમ્વિદાનંદઅવરૂપે સ્થિત થાય છે. ૫૨-૫૩

એ પ્રમાણે બ્રહ્મવિદ્યાવાળા પરમહંસોના ને પરિવ્રાજકોના આચાર્ય શ્રીશંકરાચાર્યજીએ રચેલા વાક્યવૃત્તિ નામના પ્રકરણ-બંધ૩૫ આઠમા રત્નની શ્રીનાથશર્મપ્રણીત ભાવાર્થદીપિકા નામની શુજરાતીભાષાની દીકા પૂરી, થઈ. ૧૪

—[*]—

॥ હૈં ॥

॥ ૧૫ શ્રીઅપરોક્ષાનુભૂતિ ॥

ભાવાર્થદીપિકાટીકાસહિત

મંગળાચરણ ને દીકાનો પ્રતિજ્ઞા

દાહરો

જ્ઞાન-ઈચ્છાનું ધ્યાન ધરી, પંદી સદગુરુ-પાપ;

અપરોક્ષાનુભૂતિ-ટીકા, શુજરગિરા લખાવ. ૧

સદૃષ, ચિદૃષ ને આનંદૃષ જ્ઞાન અપરોક્ષાનુભૂતિ-અપરોક્ષાનુભવ-

કહેવાય છે. અપરોક્ષાનુશ્રુતિની અભેદભાવે પ્રાપ્તિ થવાથી મનુષ્યના હૃદયમાંથી સર્વ અનર્થની નિરોધ નિવૃત્તિ થઈ તેના હૃદયમાં પરમાનંદનો આવિર્ભાવ થાય છે. સ્વહના નિરૂપણરૂપ આ અંતની નિર્વિઘ્ને સમાપ્તિ થવા આચાર્યભગવાન પોતાના ઇષ્ટદેવના અનુસંધાનરૂપ મંગલ મનમાં કરીને શિષ્યોને શીખામણુ દેવામાટે તે મંગલ અંશના આગંભમાં મૂકે છે:—

ॐ । શ્રીહરિં પરમાનંદમુપદેશરમીશ્વરમ્ ।

વ્યાપકં સર્વલોકાનાં કારણં તં નમામ્યહમ્ ॥ ૧ ॥

પરમાનંદરૂપ, ઉપદેશ કરનારા, નિયંતા, વ્યાપક ને સર્વ લોકોના કારણરૂપ તે શ્રીહરિને હું નમું છું.

આ વિશ્વમાં બે પ્રકારની વસ્તુઓ છે, આત્મા (ચેતન) ને અનાત્મા. (જડ.) તેમાં આત્મા બે પ્રકારનો છે, જીવાત્મા ને પરમાત્મા. શુદ્ધજીવાત્મા ને અશુદ્ધજીવાત્મા એમ જીવાત્માના બે પ્રકાર છે, અને શુદ્ધધ્વિર અને અશુદ્ધધ્વિર એમ પરમાત્માના બે પ્રકાર છે. અવિદ્યારૂપ ઉપાધિરહિત અવિકારી ચેતન શુદ્ધજીવાત્મા કહેવાય છે, અને અવિદ્યારૂપ ઉપાધિસહિત ચેતન અશુદ્ધજીવાત્મા કહેવાય છે, માયારૂપ ઉપાધિરહિત વિશુદ્ધવ્યાપક ચેતન શુદ્ધધ્વિર વા નિર્ગુણબ્રહ્મ કહેવાય છે, અને માયારૂપ ઉપાધિસહિત ચેતન અશુદ્ધધ્વિર વા સંગુણબ્રહ્મ કહેવાય છે. અવિદ્યારૂપ ને માયારૂપ ઉપાધિથી ચેતનમાં જીવ ને ધ્વિર એવો ભેદવ્યવહાર થાય છે. શુદ્ધજીવાત્મા ને શુદ્ધધ્વિર કેવળ ચેતનરૂપ હોવાથી તેમનો ભેદ નથી, પણ અભેદ છે.

અનાત્મવસ્તુઓના મુખ્ય ત્રણ પ્રકાર છે: કારણશરીર, સદ્મશરીર ને સ્થૂલશરીર.

આત્મા ને અનાત્મા એ બંને પરસ્પર વિલક્ષણસ્વભાવવાળા હોવાથી પ્રકાશ ને અંધકારની પેઠે અત્યંત લિલ્લ છે. તે બંનેના અવિવેકથી જીવાત્માને બંધનો અનુભવ થાય છે, ને તે બંનેના યથાર્થ વિવેકથી જીવાત્માને મોક્ષનો અનુભવ થાય છે.

શ્લોકમાંના અહં (હું) આ શબ્દવડે કારણાદિ ત્રણ શરીરસંકિત જીવાત્મા બાણુવો. તે અશુદ્ધજીવાત્મા અદ્યત્ત, અદ્યત્તશક્તિમાન, પરતંત્ર ને દુઃખી હોવાથી સર્વત્ત, સર્વશક્તિમાન, સ્વતંત્ર ને સુખી અશુદ્ધધર્મશરી કનિષ્ઠ છે. કનિષ્ઠ હોય તેણે પોતાનાથી જે ક્રિયક હોય તેને નમન કરવું જોઈએ એવો શિષ્ટાચાર દેખાડવા આચાર્ય-ભગવાને પોતાનામાં અશુદ્ધજીવાત્માનો આરોપ કરી અશુદ્ધધર્મને પ્રથામ કર્યાનું કહ્યું છે.

• તુચ્છ વિવેકાનંદથી લિલ્લ પરમાનંદસ્વરૂપવાળા, ચોખ્ખ શિષ્યોને સમર્થ આચાર્યના હૃદયમાં રહીને ઉપદેશ કરનારા, સમગ્ર રચાવરજંગમ જગતના માયાશક્તિવડે નિયંતા, સર્વઆપક, સર્વ લોકોના ઉપાદાન-કારણરૂપ તથા નિમિત્તકારણરૂપ, અમકતોને અપ્રત્યક્ષ અને પોતાના સાક્ષાત્કારવડે મુમુક્ષુઓની અવિદ્યા ને તેના દર્પરૂપ શોકમોહાદિ દોષોને પોતાનામાં વિધીન કરનારનું હું અમેદલાવે ચિંતન કરું છું. ૧

હવે જુદાંજુદાં આ ગ્રંથમાં પ્રવૃત્તિ થવામાટે આ ગ્રંથના ચાર અનુબંધોને દેખાડતા છતાં ગ્રંથકારથી આ ગ્રંથ રચવાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે:—

અપરોક્ષાનુભૂતિર્વિ પ્રોચ્યતે મોક્ષસિદ્ધયે ।

સદ્ધિરેવ પ્રયત્નેન વીક્ષણીયા મુદ્ધુર્મુદ્ધુઃ ॥ ૨ ॥

પ્રસિદ્ધ અપરોક્ષાનુભૂતિ મોક્ષસિદ્ધિમાટે કહેવાય છે.
સજ્જનોએજ પ્રયત્નવડે વારંવાર વિચારવાયોગ્ય [છે.]

અધિકારી, વિષય, સંબંધ ને પ્રયોજન આ ચાર અનુબંધ કહે-
વાય છે. અપરોક્ષાનુભૂતિશબ્દના એ અર્થ થાય છે; અપરોક્ષ એટલે
સર્વદા પ્રત્યક્ષ સ્વયંપ્રકાશ આત્મા, ને અનુભૂતિ (અનુભવ) એટલે
તેના એખડંકરસસ્વરૂપનું વૃત્તિમાં સ્થિર થવું, આ અપરોક્ષાનુભૂતિનો
પહેલો અર્થ છે; અને ધ્વજમાક્ષાત્કાર (અપરોક્ષ-ધ્વજ-ને અનુભૂતિ-
સાક્ષાત્કાર) આ અપરોક્ષાનુભૂતિનો બીજો અર્થ છે. ધ્વજસાક્ષાત્કારના
સાધનરૂપ હોવાથી આ ગ્રંથ પણ અપરોક્ષાનુભૂતિ કહેવાય છે.

પ્રસિદ્ધ ધ્વજસ્વરૂપનું ને તેની પ્રાપ્તિનાં સાધનોનું સંક્ષેપમાં સ્પષ્ટ-
પણે નિરૂપણ કરનારો આ અપરોક્ષાનુભૂતિનામનો પ્રકરણગ્રંથ
દેહાદિ જડમાં આત્માની ભ્રાંતિરૂપ બંધની નિવૃત્તિપૂર્વક સ્વસ્વરૂપમાં
સ્થિતિ થવારૂપ મોક્ષની સિદ્ધિમાટે કહેવાય છે. વિવેક, વૈરાગ્ય, શમાદિ
છ સંપત્તિ ને મુમુક્ષુતા આ ચાર સાધનો જેમણે પ્રાપ્ત કર્યા એવા
મુમુક્ષુ પુરુષોએ પ્રયત્નવડે વારંવાર આ ગ્રંથ વિચારવાયોગ્ય છે.

વિવેકાદિ સાધનોવાળા આ ગ્રંથના અધિકારી છે, કર્મના ને
ઉપાસનાના અધિકારીઓ આ ગ્રંથના અધિકારી નથી. જીવધ્વજના
વાસ્તવિક સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન એ આ ગ્રંથનો વિષય છે. કર્મનો
ને આ ગ્રંથમાં પ્રતિપાદન કરેલા જ્ઞાનનો સાધનસાધ્યભાવ સંબંધ
છે. સર્વ દુઃખોની નિવૃત્તિદારા પરમાનંદની પ્રાપ્તિ એ આ ગ્રંથનું
પ્રયોજન છે. ૨

કાર્યનું કારણાધીનપણું હોવાથી પૂર્વેકિત ચાર સાધનોનું શું
કારણ છે એમ જાણવાની ઇચ્છા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

સ્વવર્ણાશ્રમધર્મેણ તપસા હરિતોષણાત્ ।

સાધનં પ્રમવેત્સુંતાં વૈરાગ્યાદિચતુષ્ટયં ॥ ૩ ॥

પોતાના વર્ણાશ્રમના ધર્મરૂપ તપવડે પરમાત્માના સંતોષથી પુરુષોને વૈરાગ્યાદિ ચાર સાધન પ્રાપ્ત થાય છે.

સક્ષી મુખ્યાત્મા કહેવાય છે, પુત્ર ને સ્ત્રી ગૌણાત્મા કહેવાય છે, ને સ્થૂલશરીર મિથ્યાત્મા કહેવાય છે. અહીં સ્વ (પોતાના) આ શબ્દવડે મિથ્યાત્મરૂપ સ્થૂલશરીર સમજવું. પાછાણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય ને શૂદ્ર આ ચાર વર્ણો, ને બ્રહ્મચર્ય, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ ને સંન્યસ્ત આ ચાર આશ્રમો છે. પોતાના સ્થૂલશરીરના વર્ણના ને આશ્રમના જે જે ધર્મો શાસ્ત્રમાં કહ્યા હોય તે ધર્મોના નિર્દોષરીતે પરિપાલનરૂપ તપવડે પ્રસન્ન થયેલા સત્યસંકરૂપ પરમાત્માના અનુગ્રહથી તે પુણ્યશક્તી પુરુષોને વિવેક, વૈરાગ્ય, શમાદિ ૭ સંપત્તિ ને મુમુક્ષુતા આ ચાર જ્ઞાનપ્રાપ્તિનાં સાધનો પ્રાપ્ત થાય છે. વિવેકને પ્રથમ નહિ કહેતાં વૈરાગ્યને જે પ્રથમ કહ્યો છે તે વૈરાગ્યને જ્ઞાનપ્રાપ્તિમાં અસાધારણ કારણ બન્યુંને કહ્યો છે. ૩

એ વૈરાગ્યાદિ ચાર સાધનોનાં લક્ષણ નીચેના ૭ શ્લોકોવડે બતાવે છે. તેમાં નીચેના શ્લોકવડે વૈરાગ્યનું લક્ષણ કહે છે:—

બ્રહ્માદિસ્થાવરાંતેષુ વૈરાગ્યં વિપયેષ્વનુ ।

યથૈવ કાકચિષ્ટાયાં વૈરાગ્યં તદ્દિ નિર્મલં ॥ ૪ ॥

બ્રહ્માદી સ્થાવરપર્યંતના વિષયોમાં કાગડની વિઘ્નાની પેઠેજ [જે] રાગરહિતપણું તેજ શુદ્ધ વૈરાગ્ય.

જવહારપદ્યે સર્વોત્તમ બતાવતા બ્રહ્માના વિષયસુખોથી આગ્રહીને તર્ણના અતિગુપ્ત વિષયસુખમુખીમાં, કાગડની વિઘ્નામાં, વા વમન:

કરેલા અજમાં, વા વિષમાં જેમ સૌ મનુષ્યને સર્વદા રાગરહિતપણું છે તેમ, જે વૃત્તિનું રાગરહિતપણું તે રાગાદિદોષરહિત વૈરાગ્ય કહેવાય છે. વિષયોમાં વિનાશીપણું આદિ સેકડો દોષો રહેલા છે એમ તે પુરુષ જાણે છે, તથા તેને ત્રિષયોમાં ને વિષયોનાં દ્રવ્ય ને સ્ત્રી આદિ સાધનોમાં રાગ રહેતો નથી. ૪

હવે વૈરાગ્યના કારણ વિવેકનું લક્ષણ કહે છે:—

નિત્યમાત્મસ્વરૂપં हि दृश्यं तद्विपरीतगं ।

एवं यो निश्चयः सम्यग्विवेको वस्तुनः स वै ॥ ૫ ॥

આત્માનું સ્વરૂપ નિત્ય ને દૃશ્ય તથા વિપરીતસ્વભાવ-
વાળું [છે] એવો જે પદાર્થના સંશયોદ્ધિરહિત નિશ્ચય
તેજ વિવેક.

આત્માનું સ્વરૂપ અવિનાશી છે, અને પ્રતીત થતા જડ પદાર્થો
તે આત્માના સ્વરૂપથી વિપરીતભણી જનારા એટલે વિનાશી અથવા
અસત્યસ્વભાવવાળા છે, આવો જે જને પદાર્થોના સ્વરૂપમા સંશય-
વિપર્યયરહિત દૃઢ નિશ્ચય તે વિવેક કહેવાય છે. “અચિનાશી ઘા
અરેડ્યમાત્મા” (અરે મૈત્રવિ ! આ આત્મા અવિનાશી છે)
આ શ્રુતિમાં આત્મા અવિનાશી છે એમ જણાવ્યું છે આત્મા અવિનાશી
છે, દ્રષ્ટા હોવાથી, જે જે પદાર્થ દ્રષ્ટા હોતો નથી તે તે પદાર્થ
અવિનાશી હોતો નથી, જેમ ઘટાદિ. આત્માથી લિજ સર્વ વિનાશી
છે, દશ્ય હોવાથી, જે પદાર્થ અવિનાશી હોય છે તે પદાર્થ દશ્ય
હોતો નથી, જેમ આત્મા. આ બે અનુમાનવડે આત્માનું અવિનાશીપણું
ને દશ્યનું વિનાશીપણું સિદ્ધ થાય છે. ૫

હરે વૈરાગ્યના કાર્યરૂપ શમાદિ છ સંપત્તિનું નિરૂપણ નીચેના
ત્રણ શ્લોકોવડે કરે છે:—

સદૈવ વાસનાત્યાગઃ શમોઽયમિતિ શબ્દિતઃ ।

નિગ્રહો વાલ્યવૃત્તીનાં દમ इत्यभिधीयते ॥ ૬ ॥

વિષયેભ્યઃ પરાવૃત્તિઃ પરમોપરતિર્હિ સા ।

સહનં સર્વદુઃસ્વાનાં તિતિક્ષા સા શુભા મતા ॥ ૭ ॥

નિગમાચાર્યવાક્યેષુ ભક્તિઃ શ્રદ્ધેતિ વિશ્રુતા ।

ચિત્તૈકાગ્ર્યં તુ સલ્લક્ષ્યે સમાધાનમિતિ સ્મૃતં ॥ ૮ ॥

સર્વદાજ વાસનાનો ત્યાગ આ શમ એમ કહેવાય છે,
[અને] બાહ્યેન્દ્રિયોનો નિગ્રહ દમ એમ કહેવાય છે.

વિષયોથી [જે] નિવૃત્તિ તે પ્રસિદ્ધ એઠ. ઉપરતિ [છ.
અને] સર્વ દુઃખોનું સહન તે શુભ તિતિક્ષા માનેલી [છ.]

શ્રુતિનાં ને સદ્ગુરુનાં વચનોમાં વિશ્વાસ [તે] પ્રસિદ્ધ
શ્રદ્ધા એમ [કહેવાય છે, અને] સદ્ગુરુ લક્ષ્યમાં ચિત્તનું
એકાગ્રપણું [તે] સમાધાન એમ કહ્યું [છ.]

સર્વ સમયમાં પોતાના પૂર્વના બલવાન સંસ્કારોથી ઉદય પામતી
વિષયવાસનાનો પરિસ્થાન અર્થાત્ વિષયોબલથી દોડતી ચિત્તવૃત્તિને
રોકવાનું સામર્થ્ય તે શમ કહેવાય છે, અને શ્રોત્રાદિ તથા વાગાદિ
બાહ્યેન્દ્રિયોની નિષિદ્ધ પ્રવૃત્તિનો તિરસ્કાર તે દમ કહેવાય છે. ૬

બંધન કરનારા શબ્દાદિ વિષયોમાં ને તેનાં સાધનોમાં ક્ષણભંગુર-
પણાદિ દોષોના દર્શનવડે ચિત્તમાં તે શબ્દાદિ વિષયોના ગ્રહણની
પ્રત્યક્ષનો અભાવ-ચિત્તમાં તે વિષયોના ગ્રહણમાં સ્વાભાવિક અરુચિ-

તે આત્મજ્ઞાનના ઉત્તમસાધનરૂપ ઉપરતિ કહેવાય છે, અને શીતાષ્ટાદિ દુઃખનાં સર્વ સાધનોને તેની નિવૃત્તિનો ઉપાય કરવાની ઇચ્છા કર્યા વિના સફળ કરવાનું જે અંતઃકરણનું બળ તે સુખસ્વરૂપવાળી તિતિક્ષા છે એમ વિદ્વાનો માને છે. ૭

ઉપનિષદનાં વચનોમાં ને શ્રીસદ્ગુરુનાં વચનોમાં અથવા ઉપનિષદોનું વ્યાખ્યાન કરનાર શ્રીસદ્ગુરુના ઉપદેશોમાં પરમપ્રીતિના હેતુભૂત જે વિશ્વાસ તે વેદાંતોમાં પ્રસિદ્ધ શ્રદ્ધા કહેવાય છે, અને સદ્રૂપ બ્રહ્મમાં જે ચિત્તનું એકાગ્રપણું અર્થાત્ એક બ્રહ્મનેજ બાધવાની ચિત્તમાં ઇચ્છા તે સંમાધાન કહેવાય છે. ૮

હવે શમાદિ ૭ સંપત્તિના કાર્યભૂત સુમુક્ષુતાનું નિરૂપણ કરે છે:—

સંસારબંધનિર્મુક્તિઃ કથં મે સ્યાત્કદા વિધે ।

इति या सुदृढा बुद्धिर्विक्तव्या सा सुमुक्षुता ॥ ९ ॥

હે વિદ્વાતા ! સંસારરૂપ બંધનથી મારી મુક્તિ કેવી રીતે [ન] ક્યારે થશે ? આવી જે સુદૃઢ બુદ્ધિ તે સુમુક્ષુતા કહેવી.

હે વિશ્વકર્તા બ્રહ્મા ! અથવા હે પ્રભો ! નાનાપ્રકારનાં શરીરો કર્માનુસાર ધારણ કરવાં ને પ્રારબ્ધની સમાપ્તિએ પાછું મરણ પામવું આ સંસારરૂપ વિકટ બંધનથી હું કેવી રીતે કયા સમયમાં મોકળો થઈશ ? હું અનેક યોનિઓમાં જન્મીને તથા તે શરીરોનો ત્યાગ કરીને બહુ ચાકી ગયો છું, આવી જે સંસારબંધનથી મોકળા થવાની અડગ બુદ્ધિ તે સુમુક્ષુતા કહેવાય છે. ૯

; ઉપર કહેલાં ચાર સાધનો જે પુરુષે સંપાદન કર્યા હોય તે પુરુષના કર્તાબને કહે છે:—

ઉક્તસાધનયુક્તેન વિચારઃ પુરુષેણ હિ ।

કર્તવ્યો જ્ઞાનસિદ્ધયર્થમાત્મનઃ શુભમિચ્છતા ॥ ૧૦ ॥

કહેલાં સાધનોથી યુક્ત [નિ] પોતાનું શુભ ઇચ્છનાર પુરુષે જ્ઞાનનો સિદ્ધિમાટે વિચારજ કરવાયોગ્ય છે.

ઉપર નિરૂપણ કરવામાં આવેલાં વૈરાગ્યાદિ ચાર સાધનોથી યુક્ત બને પરમાર્નદની-મોક્ષસુખની-પ્રાપ્તિરૂપ પોતાનું અંગત ઇચ્છનાર જ્ઞાનાધિકારી ઉત્તમ મનુષ્યે આત્માથી અલિન બ્રહ્મના અપરોક્ષજ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાટે આત્મા તથા અનાત્માના વિવેકરૂપ વિચારજ વારંવાર પરમા-દરપૂર્વક કરવાયોગ્ય છે, અન્ય કંઈ પણ કરવા યોગ્ય નથી. ૧૦

બ્રહ્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાટે વિચાર શામાટે કર્તવ્ય છે તે દર્શાવતસંહિત જણાવે છે:—

નોત્પચતે વિના જ્ઞાનં વિચારેણાન્યસાયનૈઃ ।

યથા પદાર્થમાનં હિ પ્રકાશેન વિના ક્વચિત્ ॥ ૧૧ ॥

જેમ પ્રકાશવિના પદાર્થનું જ્ઞાન કદીપણ [થતું નથી તેમ] વિચારવિના અન્ય સાધનોવડે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થતું નથી.

જેમ સૂર્યાદિના પ્રકાશવિના ઘટ્ટાદિ પદાર્થોનું જ્ઞાન કદીપણ થતું નથી તેમ આત્મસ્વરૂપ તથા જડ-સ્વરૂપના વિવેકરૂપ વિચારવિના કંઈ ને ઉપાસનારૂપ અન્ય સાધનોવડે મનુષ્યને આત્માથી અલિન બ્રહ્મનું જ્ઞાન કદીપણ પ્રાપ્ત થતું નથી. ૧૧

હવે નીચેના પાંચ શ્લોકોવડે વિચારનું સ્વરૂપ જણાવે છે:—

કોઙ્ઠં ક્યમિદં જાતં કો વૈ કર્તાઽસ્ય વિચતે ।

ઉપાદાનં કિમસ્તીહ વિચારઃ સોઽયમીદ્રશઃ ॥ ૧૨ ॥

હું કોણુ ? આ કેમ ઉપજ્યું ? આનો કર્તા કોણુ ? અને
અહીં ઉપાદાન શું છે ? આ આવા પ્રકારનો વિચાર તે [વિચાર.]

પોતાને પુણ્યપાપનો કર્તા ને મુખ્યદુઃખનો ભોક્તા માનનાર હું
કોણુ છું ? અર્થાત્ મારું વાસ્તવિક સ્વરૂપ શું છે ? અતીત થતું આ
સ્થાવરજંગમરૂપ જગત્ કેમ (કયા-હેતુથી) : ઉપજ્યું ? અર્થાત્ આ
જગત્તી ઉત્પત્તિનું કારણ શું છે ? પ્રલયાદિ પ્રમાણેવડે જણાતા આ
નામરૂપાત્મક જગત્નો કર્તા કોણુ છે ? અર્થાત્ શું જીવોનાં પુણ્યપાપ
જગત્ ઉપજાવે છે ? વા કર્મફલપ્રદાતા ઈશ્વર જગત્ ઉપજાવે છે ?
વા સ્વભાવાદિ આ જગત્ ઉપજાવે છે ? જેમ ધટાદિ માટાનાં
કાર્યોનું ઉપાદાનકારણ માટી : છે તેમ આ જગત્નું ઉપાદાનકારણ શું
છે ? આત્માવિષે તથા જગત્વિષે આ આવી રીતનો વિચાર તેજ
વિચાર કહેવાય છે, ને તે વિચાર પ્લહતાનનું સાધન છે. ૧૨

સ્થૂલશરીર અથવા ઇન્દ્રિયો આત્મા નથી આવો વિચાર કરવો
તે વિચાર જ્ઞાનનું સાધન છે એમ કહે છે:—

નાહં ભૂતગણો દેહો નાહં ચાક્ષગણસ્તથા ।

एतद्विलक्षणः कश्चिद्विचारः सोऽपमीदृशः ॥ १३ ॥

હું ભૂતોના સમૂહરૂપ સ્થૂલશરીર નથી, તથા ઇન્દ્રિયોના
સમૂહરૂપ પણ હું નથી, એનાથી વિલક્ષણ કોઈક [છું] આ
આવા પ્રકારનો વિચાર તે [વિચાર.]

હું એવા શબ્દનો તથા હું એવા જ્ઞાનનો વિષય ને આત્મા તે
આકાશાદિ પાંચ ભૂતોના સમૂહમાંથી ઉપજેલ સ્થૂલશરીરરૂપ નથી, તથા
કોન્દ્રિયોના ને જ્ઞાનેન્દ્રિયોના સમૂહરૂપ પણ આત્મા નથી. સ્થૂલશરીર
તથા ઇન્દ્રિયો જડ તથા દસ્ય હોવાથી આત્મા હોઈ શકે નહિ, પણ એ

બંનેથી વિપરીતસ્વભાવવાળો નામ, રૂપ ને જાતિ આદિથી રહિત, ને
મનવાણીનો અવિષય કોઈક આત્મા છે, આવા પ્રકારનો જે આત્માના
સંબંધમાં વિચાર કરવો તે વિચાર આત્મજ્ઞાનનું સાધન છે. ૧૩

આ જગત્ કેમ થયું? તથા આનો કર્તા કોણ છે? તે બંને
પ્રશ્નના વિચારનું નિરૂપણ કરે છે:—

અજ્ઞાનમમયં સર્વં જ્ઞાનેન પ્રવિલીયતે ।

સંકલ્પો વિવિધઃ કર્તા વિચારઃ સોઽયમીદંશઃ ॥ ૧૪ ॥

સર્વ અજ્ઞાનથી ઉપજેલું [છે, ને તે] જ્ઞાનવડે અત્યંત
વિદીન થાય છે, વિવિધ સંકલ્પ કર્તા [છે] આ આવા
પ્રકારનો વિચાર તે [વિચાર.]

તાર્કિકો પૃથિવી આદિ ચાર જૂતોનાં પરમાણુઓમાંથી જગત્ની
ઉત્પત્તિ માને છે, સાંખ્યવાદીઓ પ્રધાનમાંથી આ જગત્ની ઉત્પત્તિ
માને છે, ને મીમાંસકો જીવોનાં શુભાશુભ કર્મોથી જગત્ની ઉત્પત્તિ
માને છે. સ્વભાવાદિને જગત્નું કારણ માનનારા વાદીઓ સ્વભાવાદિ-
માંથી આ જગત્ની ઉત્પત્તિ માને છે. આ સર્વ વાદીઓના જગત્ની
ઉત્પત્તિના સંબંધના વિચાર આદર આપવાએજ નથી. આ
નામરૂપાત્મક સર્વ જગત્ આત્મસ્વરૂપના અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયું છે,
અને પ્રકાશથી જેમ અંધકાર દૂર થાય છે તેમ આત્મસ્વરૂપના વચાર્થ
જ્ઞાનવડે આ નામરૂપાત્મક જગત્ આત્મસ્વરૂપમાં નિઃશેષ લીન થાય
છે. “હું આ કરીશ” “હું આ બોગવીશ” આવી રીતના નાનાપ્રકારના
જીવના સંકલ્પો-અનંકરણનાં પરિણામો-તેને પ્રતીત થતા જગત્ના
કર્તા છે. આવા પ્રકારનો જે જગત્ના ઉત્પત્તિના સંબંધનો તથા,

જગતના કર્તાના સંબંધનો વિચાર કરવો તે વિચાર આત્મજ્ઞાનનું સાધન છે. ૧૪

હવે આ જગતના વિવર્તઉપાદાનકારણનો વિચાર કરે છે:—

एतयोर्ब्रह्मपादानमेकं सूक्ष्मं सदव्ययं ।

यथैव मृद्घटादीनां विचारः सोऽयमीदृशः ॥ १५ ॥

જેમ ઘટાદિનું માટી [તેમ] આ ખંનેનું જે ઉપાદાન [તે] એક, સૂક્ષ્મ, સત્ ને અવ્યય [છે,] આ આવા પ્રકારનો વિચાર તે [વિચાર.]

જેમ ઘટાદિ માટીનાં કાર્યોનું ઉપાદાનકારણ—ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ ને નાશનો હેતુ—માટી છે, તેમ અજ્ઞાન ને અંતઃકરણના પરિણામરૂપ સંકરપતું જે ઉપાદાનકારણ છે તે સમ્પત્તીય, વિગ્નતીય ને સ્વગત-બેદથી રહિત, અજ્ઞાનથી પણ સૂક્ષ્મ, ત્રણે ક્ષણમાં રહેનાર, ને અવિ-કારી છે. એક જાતિવાળાનો જે પરસ્પર બેદ તે સમ્પત્તીયબેદ કહેવાય છે, જેમ ઔદીચ્યબ્રહ્મણનો નાગરબ્રહ્મણથી બેદ; બીજી જાતિવાળાથી જે બેદ તે વિગ્નતીયબેદ કહેવાય છે, જેમ બ્રહ્મણનો ક્ષત્રિયાદિથી બેદ; અને અવયવીનો અવયવોથી બેદ તે સ્વગતબેદ કહેવાય છે, જેમ શરીરનો હાથ આદિથી બેદ. જગત્ અજ્ઞાનનું કાર્ય હોવાથી મિથ્યા છે, છતાં જેમ રત્નજી ન જાણવામાં આવે સાંસુધી તેમાં કદપાચેલો સર્પ ભયનો હેતુ થાય છે તેમ બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર ન થાય સાંસુધી બ્રહ્મમાં કદપાચેલ સંસાર ભયનો હેતુ થાય છે. બ્રહ્મનું જ્ઞાન થયે સંસારના સર્વ ભયોની નિવૃત્તિ થાય છે. તે બ્રહ્મને મન તથા વાગાદિ ઇન્દ્રિયો પહોંચી શકતાં નથી, કેમકે તે નામ, રૂપ ને ક્રિયાદિથી રહિત છે. જગત્ પોતાના વિવર્તઉપાદાનકારણ બ્રહ્મથી વિગ્ન નથી.

આવી રીતે જગતના વિવર્તિતપાદનકારણનો વિચાર કરવો તે વિચાર ધ્વજનું જ્ઞાન થવામાં કારણરૂપ છે. ૧૫

જેમ જગત ધ્વજથી ભિન્ન નથી તેમ જીવ પણ ધ્વજથી ભિન્ન નથી એમ કહે છે.—

अहमेकोऽपि सूक्ष्मश्च ज्ञाता साक्षी सदव्ययः ।

तदहं नात्र संदेहो विचारः सोऽयमीदृशः ॥ १६ ॥

[જોથી] હું પણ અદ્વિતીય, સૂક્ષ્મ, જ્ઞાતા, સાક્ષી, સત્ય ને અવ્યય [છું,] તેથી હું [ધ્વજ છું] આમાં સંદેહ નથી, આ આવા પ્રકારનો વિચાર તે [વિચાર.]

જોથી હું એટલે અતરાતમા પણ ધ્વજની પેઠે સમજીયાદિ બેઠી રહિત, તેનાદિ ઇન્દ્રિયોનો અવિષય, અહકારાદિના પ્રકાશકપણાથી ચેતનરૂપ, ઇન્દ્રિયોદ્વારા પદાર્થોની સાથે સંબંધ મામ્યા વિના પણ સર્વ પદાર્થોને અસંગ રહીને પ્રકાશનાર, ત્રણે કક્ષમાં એકરૂપે રહેનાર, ને છ ભાવવિકારથી રહિત છું, તેથી હું સત્ય, જ્ઞાન ને આનંદરૂપ ધ્વજ છું, આમાં મને લેશ પણ મશય નથી. આવી રીતનો જીવના વાસ્તવિક ધ્વજપણાનો વિચાર કરવો તે વિચાર ધ્વજનું જ્ઞાન થવામાં હેતુ છે. ૧૬

હવે નીચેના પાંચ શ્લોકોવડે અજ્ઞાનનું સ્વરૂપ દેખાડી જીવ તથા ધ્વજના એકપણાને દઢ કરે છે:—

आत्मा विनिष्कलो ह्येको देहो बहुभिरावृतः ।

तयोरैक्यं प्रपश्यन्ति किमज्ञानमतः परम् ॥ १७ ॥

આત્મા નિરવયવ ને એક [છે, અને] સૂક્ષ્મદેહ બહુવડે આચ્છાદિત [છે,] તે બેનું એકપણું જુએ છે, આનાથી બીજું અજ્ઞાન શું ?

જાગ્રદાદિ ત્રણે અવસ્થામાં તે ત્રણે અવસ્થાના ભાવાભાવના સંક્ષીપ્તપણાવડે સર્વદા રહેનારો સત્યતાનાદિરૂપ આત્મા નિરવયવ ને એક છે; જે આત્મા અવયવવાળો હોય તો તે ઘટ્ટાદિ અવયવવાળા પદ્ધતીની પેઠે વિનાશી ઠરે. લિંગશરીર આત્મું (આત્મા જેતું) નથી. લિંગશરીર પાંચ ક્ષેત્રિયો, પાંચ જ્ઞાન્દ્રિયો, પાંચ પ્રાણ, મન ને બુદ્ધિ આ સત્તર તત્ત્વોના સમૂહરૂપ છે. લિંગ શરીરનું ક્ષરણ અજ્ઞાન જ્યારે નાશ પામે છે ત્યારે લિંગશરીર નાશ પામે છે. જે લિંગશરીર અવયવરહિત માનીએ તો તેનો જ્ઞાનવડે નાશ ન થવાથી કોઈ પણ મનુષ્યાદિને કોઈ પણ કાલે મોક્ષ ન થઈ શકે. આત્મા અને લિંગશરીર પ્રકાશ ને અંધારાની પેઠે અત્યંત વિલક્ષણ છે, છતાં તાર્કિકાદિ ઠેઠલાક વાદીઓ તે બંનેના એકપણાને જાણે છે, આ તેમના વિપરીતજ્ઞાનથી ભિન્ન બીજું અજ્ઞાન શું છે ? આ વિપરીતજ્ઞાનના ક્ષરણરૂપ અજ્ઞાન તેજ અજ્ઞાન છે. ૧૭

વળી આત્માના તથા સૂક્ષ્મશરીરના વિલક્ષણપણાને જણાવે છે:—

આત્મા નિયામકશ્ચાંતર્દેહો વાહો નિયમ્યકઃ ।

તયોરૈકયં પ્રપશ્યંતિ કિમજ્ઞાનમતઃ પરમ્ ॥ ૧૮ ॥

આત્મા નિયામક ને અંતર [છે, ને] સૂક્ષ્મશરીર નિયમ્ય [ને] વાહો [છે;] તે બંનેનું એકપણું જુએ છે, આનાથી બીજું અજ્ઞાન શું ?

પૂરેકિત આત્મા દેહાદિને નિયમમાં રાખનારો ને ત્રણ શરીરની અંતર રહેનારો છે, અને સૂક્ષ્મશરીર તો નિયમમાં રહેનારું ને આત્માની અપેક્ષાએ તેનાથી જઘાર રહેનારું છે; આવી રીતે આત્મા ને સૂક્ષ્મશરીર એ બંને પરસ્પર વિપરીતસ્વભાવવાળાં છે, છતાં જે વાદીઓ

જોઈએ નિશ્ચય કરે છે તે વાદીઓના વિપરીતતાનના
 નથી કિંમત બીજું કંઈ અતાન છે ? એજ અતાન છે. ૧૮
 એવું ને સ્વતંત્ર વિવક્ષણપણું દેખાડે છે:—

જ્ઞાનમયઃ પુણ્યો દેહો માંસમયોઽશુચિઃ ॥

જ્ઞાનમયઃ પ્રપચ્યંતિ કિમજ્ઞાનમતઃ પરમ્ ॥ ૧૯ ॥

અર્થ: પ્રકાશસ્વરૂપ [ને] પવિત્ર [છે, અને] સ્વચ્છ-
 શક્તિના સમૂહરૂપ [ને] અપવિત્ર [છે, છતાં
 તે બંનેનું એકપણું બળ છે તેનાથી વિત્ર અજ્ઞાન

૧૯
 જ્ઞાનમય તથા બંને શરીરના વિવક્ષણપણાનું નિરૂપણ કરે છે:—
 અર્થ: પ્રકાશક: સ્વચ્છો દેહસ્તામસ ઉચ્યતે ।

જ્ઞાનમયઃ પ્રપચ્યંતિ કિમજ્ઞાનમતઃ પરમ્ ॥ ૨૦ ॥

અર્થ: પ્રકાશક ને સ્વચ્છ [છે, ને બંને] શરીર તમા-
 કા રૂપ હોવાય છે. [છતાં લેઓ] તે બંનેના એક-
 બળ છે તેનાથી વિત્ર અજ્ઞાન કંઈ ?

અર્થ: સ્વયંપ્રકાશસ્વાભાવચ્છા હોયને સ્વાદિતી પો-
 ને છે, અને તેથી પ્રકાશ પામનાર પ...

એકના એક વિષયવિષે વારંવાર કથન કરવાથી અહીં પુનરુક્તિ-
દોષની પ્રાપ્તિ થાય છે એવી શંકા ન કરવી, કેમકે આત્માના
અસૌક્યપણાવડે તેનું અત્યંતદુર્બોધપણું હોવાથી પરમકારણિક આચાર્ય-
ભગવાન મુમુક્ષુઓઉપર દયા કરી તેમને આત્માનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ સમ-
જાવવા આત્માનું તથા દશયનું બહુ પ્રકારે વિવક્ષણપણું દેખાડે છે:—

આત્મા નિત્યો હિ સદ્રૂપો દેહોઽનિત્યો હ્યસન્મયઃ ।

તપોરૈવયં પ્રપદ્યન્તિ કિમજ્ઞાનમતઃ પરમ્ ॥ ૨૧ ॥

આત્મા નિત્ય ને સદ્રૂપ (બાધ નહિ પામનારો) [છે,
અને] શરીર અનિત્ય [ને] અસદ્રૂપ (બાધ પામનારું)
[છે, છતાં જેઓ] તે બંનેના એકપણાને જાણે છે તેનાથી
વિવ્રત અજ્ઞાન કયું? ૨૧

આત્માને પ્રકાશ અગ્નિ આદિના પ્રકાશજેવો નથી એમ કહે છે:—

આત્મનસ્તત્મકાશત્વં ચત્પદાર્યવિભાસનં ।

નામન્યાદિદીપ્તિવદોક્તિર્મવત્યાંધ્યં ચતો નિશિ ॥ ૨૨ ॥

જે પદાર્થનું જ્ઞાન તે આત્માનું પ્રકાશપણું [જાણું.]
જેથી રાતમાં અંધારું [પ્રતીત] થાય છે [તેથી] અગ્નિ
આદિના પ્રકાશના જેવો પ્રકાશ [આત્માનો] નથી.

આ ધોડો છે, આ લૂગું છે, એવી રીતે જે જડ પદાર્થોનું
જ્ઞાન થતું એજ આત્માનું પ્રકાશપણું અથવા તેનો જ્ઞાનસ્વભાવ છે,
પણ અગ્નિ આદિ પ્રકાશવાળા પદાર્થોના પ્રકાશજેવો આત્માનો પ્રકાશ
નથી, ને અગ્નિ આદિ પ્રકાશવાળા પદાર્થોના પ્રકાશજેવો આત્માનો
પ્રકાશ માનીએ તો અંધારી રાત્રિએ સદ્રૂપ ને ચિદ્રૂપ-પ્રકાશરૂપ-આત્મા
વિવિધ હોવાથી અંધારું પ્રતીત ન થતું જોઈએ, પરંતુ અંધારી

તે બંનેના એકપણાનો નિશ્ચય કરે છે તે વાદીઓના વિપરીતજ્ઞાનના હેતુભૂત અજ્ઞાનથી ભિન્ન બીજું કંઈ અજ્ઞાન છે? એજ અજ્ઞાન છે. ૧૮
હવે આત્માનું ને સ્થૂલરૂહનું વિવક્ષણપણું દેખાડે છે:—

આત્મા જ્ઞાનમયઃ પુણ્યો દેહો માંસમયોઽથુચિઃ ॥

તયોરૈક્યં પ્રપશ્યંતિ કિમજ્ઞાનમતઃ પરમ્ ॥ ૧૯ ॥

આત્મા પ્રકાશસ્વરૂપ [ને] પવિત્ર [છે, અને] સ્થૂલ-
શરીર માંસાદિના સમૂહરૂપ [ને] અપવિત્ર [છે, છતાં
જેઓ] તે બંનેનું એકપણું જાણે છે તેનાથી ભિન્ન અજ્ઞાન
કંઈ? ૧૯

પુનઃ આત્મા તથા બંને શરીરના વિવક્ષણપણાનું નિરૂપણ કરે છે:—

આત્મા પ્રકાશકઃ સ્વચ્છો દેહસ્તામસ ઉચ્યતે ।

તયોરૈક્યં પ્રપશ્યંતિ કિમજ્ઞાનમતઃ પરમ્ ॥ ૨૦ ॥

આત્મા પ્રકાશક ને સ્વચ્છ [છે, ને બંને] શરીર તમો-
ગુણના કાર્યરૂપ કહેવાય છે, [છતાં જેઓ] તે બંનેના એક-
પણાને જાણે છે તેનાથી ભિન્ન અજ્ઞાન કંઈ?

આત્મા સ્વયંપ્રકાશસ્વભાવવાળો હોઈને સૂર્યાદિની પેઠે અન્ય
સર્વનો પ્રકાશક છે, અને તેવડે પ્રકાશ પામનારા પદાર્થોના સર્વ
પ્રકારના ગુણરૂપથી તે અત્યંતરહિત છે, અને સ્થૂલશરીર તથા સૂક્ષ્મ-
શરીર તો ધરાદિની પેઠે પ્રકાશ પામનાર હોવાથી જડ છે, ને તમો-
ગુણના કાર્યરૂપ પાંચ ભૂતોના કાર્યરૂપ હોવાથી મલિન છે, છતાં જે
વાદીઓ તે બંનેના (આત્માના ને સૂક્ષ્મસ્થૂલશરીરના) એકપણાનો
'નિશ્ચય કરે છે તે વાદીઓના વિપરીતજ્ઞાનના હેતુભૂત અજ્ઞાનથી ભિન્ન
'બીજું કંઈ અજ્ઞાન છે? એજ અજ્ઞાન છે. ૨૦

એકના એક વિષયવિષે વારંવાર કથન કરવાથી અહીં પુનરુક્તિ-
રોપની પ્રાપ્તિ થાય છે એવી શંકા ન કરવી, કેમકે આત્માના
અસૌકીયપણાવડે તેનું અત્યંતદુર્ગોચપણું હોવાથી પરમકારણિક આચાર્ય-
ભગવાન મુમુક્ષુઓઉપર દયા કરી તેમને આત્માનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ સમ-
જાવવા આત્માનું તથા દૃશ્યનું બહુ પ્રકારે વિવક્ષણપણું દેખાડે છે:—

આત્મા નિત્યો હિ સદ્રૂપો દેહોઽનિત્યો હ્યસન્મયઃ ।

તયોરૈક્યં પ્રપश्यंति किमज्ञानमतः परम् ॥ ૨૧ ॥

આત્મા નિત્ય ને સદ્રૂપ (બાધ નહિ પામનારો) [છે,
અને] શરીર અનિત્ય [ને] અસદ્રૂપ (બાધ પામનારું)
[છે, છતાં જોયો] તે બંનેના એકપણાને જાણે છે તેનાથી
ક્ષિપ્ર અજ્ઞાન હતું ? ૨૨

આત્માનો પ્રકાશ અગ્નિ આદિના પ્રકાશજેવો નથી એમ કહે છે:—

आत्मनस्तत्प्रकाशत्वं यत्प्रदायविभासनं ।

नाग्न्यादिदीप्तिवद्दीप्तिर्भवत्याद्यं यतो निशि ॥ ૨૨ ॥

જે પદાર્થનું જ્ઞાન તે આત્માનું પ્રકાશપણું [જાણવું.]
જેથી રાતમાં અંધારું [પ્રતીત] થાય છે [તેથી] અગ્નિ
આદિના પ્રકાશના જેવો પ્રકાશ [આત્માનો] નથી.

આ ધોડા છે, આ લૂગડું છે, એવી રીતે જે જડ પદાર્થોનું
જ્ઞાન થવું એજ આત્માનું પ્રકાશપણું અથવા તેનો જ્ઞાનસ્વભાવ છે,
પણ અગ્નિ આદિ પ્રકાશવાળા પદાર્થોના પ્રકાશજેવો આત્માનો પ્રકાશ
નથી, જો અગ્નિ આદિ પ્રકાશવાળા પદાર્થોના પ્રકાશજેવો આત્માનો
પ્રકાશ માનીએ તો અંધારી રાત્રિએ સદ્રૂપ ને ચિદ્રૂપ-પ્રકાશરૂપ-આત્મા
વિદ્યમાન હોવાથી અંધારું પ્રતીત ન થવું જોઈએ, પરંતુ અંધારી

રાત્રિએ આત્માનો સદ્ભાવ છતાં અંધારું પ્રતીત થાય છે તેથી સિદ્ધ થાય છે કે આત્માનો પ્રકાશ અગ્નિ આદિના પ્રકાશનોવો નથી, પણ તેનાથી વિલક્ષણ છે. આત્માનો એ પ્રકાશ અગ્નિ આદિના પ્રકાશની પેઠે અંધારાને દૂર કરતો નથી, પરંતુ અન્ય પદાર્થોની પેઠે અંધારાને પ્રજ્વળા આ અંધારું છે એવા જ્ઞાનનો વિષય કરે છે. અગ્નિ આદિના પ્રકાશને પ્રકાશનારો ને અન્ય પ્રકાશક સાધનની અપેક્ષા નહિ કરનારો ને પ્રકાશ છે તે આત્માનો પ્રકાશ છે. ૨૨

પુનઃ પશુ આત્માના તથા દેહના ભેદને દેખાડે છે:—

દેહોઽહમિત્યયં મૂઢો ઘૃત્વા તિષ્ઠત્યહો જનઃ ।

મમાયમિત્યપિ જ્ઞાત્વા ઘટદ્રષ્ટેવ સર્વદા ॥ ૨૩ ॥

ઘડાના દ્રવ્યની પેઠે સર્વદા આ મારો [દેહ] એમ જાણીને પણ દેહ હું [હું] એમ નક્કી કરીને આ અજ્ઞાની મનુષ્ય રહે છે [તે] આશ્ચર્ય [છે] ।

ઘડાને જોનારો પુરુષ આ ઘડો મારો છે, ને હું તેનાથી જિજ્ઞાસુ, પણ આ ઘડારૂપ હું નથી, એમ સર્વદા જાણે છે, પણ આ મારું શરીર એમ જાણે છતાં તથા જોત્યા છતાં પણ શરીર હું હું એમ મનમાં નક્કી કરીને આ અજ્ઞાની મનુષ્ય પ્રમત્ત થાય છે આ મોહું આશ્ચર્ય છે । ૨૩

દેહાદિમાં આત્માની શુદ્ધિ જાંતિ છે. તે જાંતિ આત્મસ્વરૂપના અજ્ઞાનથી ઉપજે છે. એ આત્મસ્વરૂપનું અજ્ઞાન આત્મસ્વરૂપના જ્ઞાનથી દૂર થાય છે. એ આત્મસ્વરૂપના જ્ઞાનનું નિરૂપણ નીચેના પાંચ શ્લોકોમાં, કરે છે:—

૧૦૦ વ્રહ્મવાહં સમઃ શાંતઃ સચ્ચિદાનંદલક્ષણઃ ।

નાહં દેહો હ્રસદ્રૂપો જ્ઞાનમિત્યુચ્યતે વૃથૈઃ ॥ ૨૪ ॥

હું સમ, શાંત ને સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપનાળું બ્રહ્મજ [હું,]
મિથ્યાસ્વરૂપનાળો દેહ હું નથી, [આ] જ્ઞાન એમ જ્ઞાનીઓ-
વડે કહેવાય છે.

દેહાદિની અંતર રહેલો હું (અંતરાત્મા) સદ્રૂપથી ને એતનરૂપથી
સર્વ પ્રાણિપદ્મર્થોમાં અલિનરૂપે રહેલો, સર્વ ઉપાધિઓથી રહિત-
પણાવડે વિદ્યેપાદિ વિકારથી રહિત, અસતથી વિલક્ષણ સદ્રૂપ,
જડથી વિલક્ષણ એતનરૂપ, ને દુઃખથી વિલક્ષણ પરમાનંદરૂપ બ્રહ્મજ
હું, પણ મિથ્યાસ્વરૂપનાળું સ્થૂલસરીર, ઇન્દ્રિયો, અંતઃકરણ ને પ્રાણ
હું નથી, આવી રીતનું “હું બ્રહ્મ હું” ઇત્યાદિ મહાવાક્યોથી ઉપ-
જેહું અખંડબ્રહ્માધારવૃત્તિરૂપ જ્ઞાન તેજ આત્મજ્ઞાન એમ આત્મસ્વરૂપને
જાણનારા પુરુષોએ કહ્યું છે, તેનાથી બિન જ્ઞાનો તે કથનમાત્ર
જ્ઞાન છે. ૨૪

જે આત્મા જન્મમરણનાળો તથા સુખદુઃખાદિવાળો પ્રતીત
થાય છે તેને તમે બ્રહ્મ કેમ કહો છો એમ શંકા થાય તો તેના
સમાધાનમાં કહે છે:--

નિર્વિકારો નિરાકારો નિરવચોડહમવ્યયઃ ।

નાહં દેહો હ્રસદ્રૂપો જ્ઞાનમિત્યુચ્યતે વૃથૈઃ ॥ ૨૫ ॥

હું નિર્વિકાર, નિરાકાર, નિર્દોષ [ને] અવ્યય [હું,]
મિથ્યાસ્વરૂપનાળું શરીર હું નથી, [આ] જ્ઞાન એમ
જ્ઞાનીઓવડે કહેવાય છે.

અલ્પથી અભિન્ન ને શરીરાદિની અંતર રહેલો હું સ્થૂલદેહના
જન્મમરણાદિ સર્વવિકારોથી રહિત, દેહાદિના આકારથી રહિત, સ્થૂલ-
શરીરના વાતપિત્તાદિ દોષોથી ને સૂક્ષ્મશરીરના કામક્રોધાદિ દોષોથી
રહિત હોવાથી આધ્યાત્મિક, આધિભૌતિક ને આધિદૈવિક તાપથી
રહિત, અને વિનાશથી રહિત છું. જેમ છીપમાં ભ્રાંતિથી રૂપની
પ્રતીતિ થાય તેમ નિર્વિકાર આત્મામાં હું મનુષ્ય છું એવી પ્રતીતિ
ભ્રાંતિથી થાય છે. આવી રીતના જ્ઞાનને આત્મજ્ઞાનીઓ જ્ઞાન કહે છે. ૨૫

બોધની દક્ષતામાટે પુનઃ પણ આત્મજ્ઞાનનું સ્વરૂપ કહે છે:—

નિરામયો નિરામાસો નિર્વિકલ્પોઽહમાત્મતઃ ॥

નાહં દેહો દ્વસદ્રૂપો જ્ઞાનમિત્યુચ્યતે બુધૈઃ ॥ ૨૬ ॥

હું સર્વ રોગોથી રહિત, આભાસરહિત, સર્વકલ્પના-
ઓથી રહિત [ને] વ્યાપક [છું,] મિથ્યાસ્વરૂપવાળું શરીર
હું નથી, [આ] જ્ઞાન એમ જ્ઞાનીઓવડે કહેવાય છે.

આભાસરહિત—મારું સ્વરૂપ જાણવામાં માત્ર અંતઃકરણની વૃત્તિની
અપેક્ષા છે, પણ વિદ્યાભાસની—અંતઃકરણમાં પડેલા ચેતનના
પ્રતિબિંબની—અપેક્ષા નથી એવો. ૨૬

વળી આત્મજ્ઞાનનું સ્વરૂપ વર્ણવે છે:—

નિર્ગુણો નિષ્ક્રિયો નિત્યો નિત્યમુક્તોઽહમચ્યુતઃ ।

નાહં દેહો દ્વસદ્રૂપો જ્ઞાનમિત્યુચ્યતે બુધૈઃ ॥ ૨૭ ॥

હું [માયાના સત્ત્વાદિ ત્રણ] ગુણોથી રહિત, [સર્વ-
અકારની] ક્રિયાઓથી રહિત, વિનાશરહિત, ત્રણે દાસમાં
બંધથી રહિત [ને જેનો સચ્ચિદાનંદસ્વભાવ કદીપણ] નાશ

પામ્યો નથી એવો [હું,] મિથ્યાસ્વરૂપવાળો દેહ હું નથી,
[આ] જ્ઞાન એમ જ્ઞાનીઓવડે કહેવાય છે. ૨૭

પુનઃ પશુ આત્મસ્વરૂપના જ્ઞાનનું લક્ષણ કહે છે:—

નિર્મલો નિશ્ચલોઽનંતઃ શુદ્ધોઽહમજરોઽમરઃ ।

નાહં દેહો હ્યસદ્રૂપો જ્ઞાનમિત્યુચ્યતે વૃથૈઃ ॥ ૨૮ ॥

હું નિર્મલ, નિશ્ચલ, અનંત, શુદ્ધ, અજર [ને] અમર
[હું,] મિથ્યાસ્વરૂપવાળો દેહ હું નથી, [આ] જ્ઞાન એમ
જ્ઞાનીઓવડે કહેવાય છે.

નિર્મલ-અવિદ્યા ને તેના કાર્યરૂપ શોકમોહાદિ મલથી રહિત.
નિશ્ચલ-વ્યાપકપણાથી આકાશની પેઠે અચળ. અનંત-દેશ, કાલ ને
વસ્તુના પરિચ્છેદથી રહિત. શુદ્ધ-ત્રણ શરીરોના ધર્મોરૂપ દોષોથી રહિત
હોવાથી પવિત્ર. અજર-સ્થૂળરૂઢની વૃદ્ધાવસ્થાથી રહિત. અમર-મરણ-
ધર્મથી રહિત. ૨૮

જો દેહ આત્મા ન હોય તો દેહવિના અન્ય કોઈ વસ્તુ જણાવી
નથી તેથી આત્મા સ્વરૂપ છે એમ સિદ્ધ થશે, એવી શકા થાય
તો તેના સમાધાનમાં કહે છે:—

સ્વદેહે શોભનં સતં પુરુષારૂપં ચ સંમતં ।

કિં મૂર્ખ શૂન્યમાત્માનં દેહાતીતં કરોપિ મોઃ ॥ ૨૯ ॥

હે અજ્ઞાની! મંગલરૂપ, પુરુષનામવાળા, સંમત,
ધાતાના શરીરમાં રહેલા, [ને] શરીરથી પર આત્માને
શામાટે શૂન્યરૂપ કરે છે?

હે આત્માના વાસ્તવિક સ્વરૂપને નહિ જાણનારા! અમંગલરૂપ

સ્થૂલશરીરથી વિલક્ષણ હોવાથી મંગલરૂપ, મનુષ્યશરીરરૂપ પુરમાં હો
એવા સ્વરૂપવડે રહેનારો હોવાથી પુરુષનામવાળો, "અયમાત્મા દ્રઘ્ન ॥"
(આ આત્મા ઘણ છે) ઇલાદિ શ્રુતિઓવડે ને "ઉત્તમઃ પુરુષ-
સ્ત્વન્યઃ" (ઉત્તમ પુરુષ તો બીજો છે) ઇલાદિ સ્મૃતિઓવડે નક્કી
કરેલો, તારા સ્થૂલશરીરમાં અધિષ્ઠાનરૂપે રહેલો, અને ઘડાના દ્રષ્ટાની
પેઠે તારા દેહના દ્રષ્ટાપણાવડે તારા શરીરથી ભિન્ન રહેલો આત્મા છે.
આવા સરૂપ આત્માને તું આકારના કૂલજેવો અત્યંતાભાવરૂપ કેમ
માને છે? એમ ન માન. ૨૯

હવે સ્થૂલશરીરને આત્મા માનનારને ઉદ્દેશીને કહે છે:—

સ્વાત્માનં શૃણુ મૂર્ખ ત્વં શ્રુત્યા યુક્ત્યા ચ પૂરુષં ।

દેહાતીતં સદાકારં સુદુર્દશં ભવાદૃશૈઃ ॥ ૩૦ ॥

હે મૂઢ ! શ્રુતિવડે તથા યુક્તિવડે તું પુરુષરૂપ પોતાના
આત્માને સ્થૂલશરીરથી ભિન્ન [ને] સરૂપ આકારવાળો
જાણુ. તારા જેવાઓવડે [તે] બહુ દુર્દર્શ [છે.]

હે સ્થૂલશરીરને આત્મા માનનારા મૂર્ખ આર્વાક ! "તસ્માદ્વા-
પતસ્માદન્નરસમયાદન્યોઽન્તર આત્મા (તે આ અનના
રસના કાર્યરૂપ સ્થૂલશરીરથી ભિન્ન તેની અંતર આત્મા છે.) આ
શ્રુતિવડે અને એકમાં પ્રકાશરૂપણાના તથા પ્રકાશરૂપણાના વિરોધરૂપ
યુક્તિવડે તું તારા શરીરરૂપ પુરમાં રહેલા પોતાના એતનરૂપ આત્માને
તારા સ્થૂલશરીરથી ભિન્ન ને દોષરૂપ (પ્રત્યેક પ્રાણિપદાર્થમાં છે
એમ પ્રતીત થવારૂપ) આકારવાળો નક્કી કર. શ્રુતિમાં તથા
આચાર્યમાં વિશ્વાસવિનાના તારા જેવા પુરુષોને દ્રષ્ટારૂપ આ આત્માનું
દર્શન થતું અત્યંત દુષ્કર છે. ૩૦

સ્થૂલશરીરને આત્મા માનનારનું સમાધાન નીચેના સાત શ્લોકો-
વડે કરે છે:—

અહંશબ્દેન વિख्याતઃ એક एव स्थितः परः ।

સ્થૂલસ્ત્વનેકતાં પ્રાપ્તઃ કથં સ્યાદેહકઃ પુમાન્ ॥ ૩૧ ॥

[સ્થૂલદેહથી ભિન્ન] આત્મા હું એવા શબ્દવડે [ને
હું એવા જ્ઞાનવડે] પ્રસિદ્ધ, [ને] એકજ રહેલો [છે,] પણ
સ્થૂલશરીર અનેકપણાને (પરસ્પર ભિન્નપણાને) પામેલું
[છે, તે] આત્મા કેવી રીતે થઇ શકે ? ૩૧

સ્થૂલશરીરના તથા આત્માના અતિવિલક્ષણપણાને દેખાડે છે:—

અહં દ્રષ્ટૃતયા સિદ્ધો દેહો દ્રશ્યતયા સ્થિતઃ ।

મમાયમિતિ નિર્દેશાત્કથં સ્યાદેહકઃ પુમાન્ ॥ ૩૨ ॥

હું (આત્મા) દ્રષ્ટાપણે (શબ્દાદિ વિષયોના પ્રકાશક-
પણાવડે) પ્રસિદ્ધ [છું, ને] સ્થૂલશરીર દ્રશ્યપણાવડે સ્થિત
[છે, તેથી તથા] આ મારું [શરીર] આવા વ્યવહારથી
સ્થૂલશરીર આત્મા કેમ થઇ શકે ? ૩૨

અહં વિકારહીનસ્તુ દેહો નિત્યં વિકારવાન્ ।

इति प्रतीयते साक्षात्કथं स्यादेहकः पुमान् ॥ ૩૩ ॥

હું (આત્મા) વિકારથી રહિતજ [છું, ને] સ્થૂલશરીર
સર્વદા વિકારવાળું [છે,] આમ સાક્ષાત્ પ્રતીત થાય છે,
[તો] સ્થૂલશરીર કેમ આત્મા થઇ શકે ? ૩૩

આત્માનું ને સ્થૂલશરીરનું વિલક્ષણપણું યુક્તિવડે દેખાડ્યું. હવે
તે બંનેનું વિલક્ષણપણું શ્રુતિવડે દેખાડે છે:—

યસ્માત્પરમિતિ શ્રુત્યા તથા પુરુષલક્ષણં ।

વિનિર્ણીતં વિમૂઢેન કયં સ્યાદ્દેહકઃ પુમાન્ ॥ ૩૪ ॥

હે મૂર્ખશિરોમણે ! “ જેનાથી પર ” આ શ્રુતિએ આત્માનું સ્વરૂપ સારી રીતે નક્કી કર્યું છે, [તેથી] સ્થૂણશરીર આત્મા કેમ થઈ શકે ?

જેનાથી પર આ પ્રસિદ્ધ શ્રુતિવડે—“ યસ્માદ્દપરં નાપરમસ્તિ કિંચિત્, યસ્માન્નાણીયો ન જ્યાયોર્ઽસ્તિ કશ્ચિત્ । વૃક્ષ ઇવ સ્તંભ્યો તિષ્ઠત્યેકસ્તેનેદં પૂર્ણં પુરુષેણ સર્વમ્ ॥ ” (જેનાથી કંઈ પૂર્વ કે પછી નથી, જેનાથી કંઈ વધારે સૂક્ષ્મ કે વધારે મહાન નથી, જે એક વૃક્ષની પેઠે સ્વસ્વરૂપમાં અચલ રહે છે તે આત્માવડે આ સર્વ પૂર્ણ છે,) આ પ્રસિદ્ધ તૈત્તિરીયોપનિષદની શ્રુતિવડે. ૩૪

સર્વં પુરુષ एवेति सूक्ते पुरुषसंज्ञिते ।

અપ્યુચ્યતે યતઃ શ્રુત્યા કયં સ્યાદ્દેહકઃ પુમાન્ ॥ ૩૫ ॥

જેથી [“ પુરુષ એવેદં સર્વમ્ ”—] પુરુષજ [આ] સર્વ [છે] એમ પુરુષનામવાળા સૂક્તમાં (પુરુષસૂક્તમાં) [આત્માનું સ્વરૂપ] શ્રુતિવડે પણ કહેવાય છે, [તેથી પરિચિત] સ્થૂણશરીર આત્મા કેમ સંભવી શકે ? ૩૫

असंगः पुरुषः प्रोक्तो बृहदारण्यकेऽपि च ।

અનંતમલસંશ્લિષ્ટઃ કયં સ્યાદ્દેહકઃ પુમાન્ ॥ ૩૬ ॥

વળી બૃહદારણ્યકમાં પણ [“ અસંગો હ્યયં પુરુષઃ ”— આ આત્મા અસંગ છે—આ શ્રુતિવડે] આત્મા અસંગ કહ્યો છે, [અને સ્થૂણશરીર] બહુ મેલના સંગવાળું [છે તેથી] સ્થૂણશરીર આત્મા કેમ સંભવી શકે ? ૩૬

તત્રૈવ ચ સમાख्याતઃ સ્વયંજ્યોતિર્હિ પૂરુષઃ ।

જઠઃ પરમકાશયોઽસૌ કયં સ્યાદેહકઃ પુમાન્ ॥ ૩૭ ॥

વળી ત્યાંજ આત્મા સ્વયંપ્રકાશ કહ્યો છે, (આ સ્થૂલ-શરીર) જઠ [ને] પરપ્રકાશ [છે, તેથી] સ્થૂલશરીર આત્મા કેમ સંભવી શકે ? ૩૭

ત્યાંજ—પ્રૃથ્વરણ્યકાપનિવદ્ભાંજ “અત્રાયે પુરુષઃ સ્વયં-જ્યોતિર્મિવતિ” —અહીં આ આત્મા સ્વયંપ્રકાશ થાય છે—આ શ્રુતિવડે આત્મા ચેતનરૂપ ને સ્વયંપ્રકાશ છે, અને સ્થૂલશરીર જઠ ને ઘટાદિની પેઠે ખીનવડે (આત્માવડે) પ્રકાશ પામવાયોગ્ય છે, આમ તે બનેતું વિલક્ષણપણું હોવાથી સ્થૂલશરીરને આત્મા કહી શકાય નહિ. ૩૭

જેમ વેદના જ્ઞાનકાંડમાં સ્થૂલશરીરથી આત્માને બિન્ન માન્યો છે તેમ વેદના કર્મકાંડમાં પણ સ્થૂલશરીરથી આત્માને બિન્ન માન્યો છે એમ કહે છે:—

પ્રોક્તોઽપિ કર્મકાંડેન દ્વાત્મા દેહાદિલક્ષણઃ ।

નિત્યથ તત્કલં મુંકે દેહપાતાદનંતરં ॥ ૩૮ ॥

[“યાવજ્જીવમગ્નિદ્વોત્રં જુહુવાત્ ”—જ્યાંસુધી દ્વિજ જીવે ત્યાંસુધી અગ્નિહોત્ર હોમે, —આ વૈદિકકર્મતું પ્રતિપાદન કરનારા વેદના] કર્મપ્રતિપાદક ભાગે પણ પ્રસિદ્ધ આત્મા સ્થૂલશરીરથી વિલક્ષણ ને નિત્ય કહ્યો છે, [તે] સ્થૂલશરીર પડ્યા પછી તેવું (તે કર્મતું) ફેલ ભોગવે છે. [ન્યાય, વૈશેષિક, સાંખ્ય ને યોગમાં પણ સ્થૂલશરીરથી આત્માને બિન્ન માનેલો છે.] ૩૮

ખીન-વાદીઓની પેઠે તમે જો આત્માને કર્તાભોક્તા માનશો તો તમારા સિદ્ધાંતની હાનિ થશે એમ શંકા કરે તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

લિંગં ચાનેકસંયુક્તં ચલં દૃશ્યં વિઠારિ ચ ।

અવ્યાપકમસદૃપં તત્કથં સ્યાત્પુમાનયં ॥ ૩૯ ॥

સૂક્ષ્મશરીર અનેકથી સંબંધવાળું, ચલ, દૃશ્ય, વિકારી, અવ્યાપક ને અસદૃપ [છે,] તે આ આત્મા કેમ સંભવી શકે?

સૂક્ષ્મશરીર કર્તાભોક્તા છે, આત્મા કર્તાભોક્તા નથી, તેથી આત્માને અકર્તા તથા અભોક્તા માનનારા જે અમે તેના મતને લેશ પણ હાનિ પહોંચતી નથી. સૂક્ષ્મશરીર પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, પાંચ પ્રાણ, મન ને બુદ્ધિ આ સપ્ત તત્ત્વોરૂપ હોવાથી તેમની સાથે સંબંધવાળું છે, તેમાં મનનું પ્રધાનપણું હોવાથી તે ચલ છે, આત્માવડે તે દૃશ્ય છે, બધવાનું થવાના તથા નિર્મલ થવાના સ્વભાવવાળું છે, પરિચિન્ન એટલે એકદશામાં રહેનારું છે, ને જ્ઞાનવડે બાહ્ય પામવાને યોગ્ય હોવાથી મિથ્યા છે, માટે તે સૂક્ષ્મશરીર આ આત્મા કેવી રીતે સંભવી શકે? નજ સંભવી શકે. જેવી રીતે સૂક્ષ્મશરીર આત્મા નથી તેમ જગ ને પરબ્રહ્મસ્વભાવવાળું કારણશરીર પણ આત્મા નથી. ૩૯

હવે આત્માના તથા શરીરના બેદના નિરૂપણની સમાપ્તિ કરે છે:—

एवं देहद्वयादन्य आत्मा पुरुष ईश्वरः ।

सर्वात्मा सर्वरूपश्च सर्वातीतोऽहमन्ययः ॥ ૪૦ ॥

એવી રીતે [સ્થૂલ ને સૂક્ષ્મ આ] બે શરીરથી ભિન્ન આત્મા શરીરનો અધિષ્ઠાતા, સર્વનો અધિષ્ઠાતા, સર્વને

આત્મા, સર્વનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ, સર્વથી ભિન્ન, હું (હું એવા શબ્દનો ને જ્ઞાનનો વિષય) [ને] ક્ષયાદિથી રહિત-અહંકારનો સાક્ષી-[છ.] ૪૦

આત્માને બને શરીરથી ભિન્ન પ્રતિપાદન કરવામાં ઈર્ષ લાભ નથી એમ સંકા કરે છે :—

इत्यात्मदेहभागेन प्रपंचस्यैव सत्यता ।

यथोक्ता तर्कशास्त्रेण ततः किं पुरुषार्थता ॥ ૪૧ ॥

ઉપર કહ્યેલી રીતે આત્મા ને શરીરના પૃથક્પણાવડે (બંનેના વિલક્ષણપણાના પ્રતિપાદનવડે) જેમ તર્કશાસ્ત્રવડે [પ્રપંચની સત્યતા] કહી છે [તેમ] પ્રપંચનીજ સત્યતા [કહી,] તેથી શું પુરુષાર્થપણું [છે ?—તુચ્છ પુરુષાર્થપણું છે.]

તુચ્છ પુરુષાર્થપણું-જગતના સત્યપણાનું જ્ઞાન રહે સ્વામુખી સંધેની નિવૃત્તિ થઈ શકે નહિ, તેથી આવા પ્રતિપાદનથી મનુષ્યને વાસ્તવિક પુરુષાર્થનો લાભ થઈ શકશે નહિ, તેથી આ પ્રતિપાદનમાં તુચ્છ પુરુષાર્થપણું છે એમ વાદીઓ કહે છે. ૪૧

બંનેના ભેદજ્ઞાનનું પ્રતિપાદન તેમના અભેદજ્ઞાનને સમજાવવા-આટલે છે, તેથી તે બંનેના ભેદજ્ઞાનનું પ્રતિપાદન નિરર્થક નથી એમ કહે છે :—

इत्यात्मदेहभेदेन देहात्मत्वं निवारितं ।

इदानीं देहभेदस्य ह्यसत्त्वं स्फुटमुच्यते ॥ ૪૨ ॥

એવી રીતે આત્મા ને શરીરને પૃથક્ કરવાવડે શરીર-આમું આત્મપણું નિવારણ કર્યું હોવે [આત્માથી] પૃથક્

શરીરત્વં અસત્યપદ્યું (આત્માની સત્તાથી ભિન્ન સત્તાએ નહિ રહેવાપણું) સ્પષ્ટજ્ઞ કહેવાય છે. ૪૨

ચૈતન્યસ્યૈકરૂપત્વાદ્દેદો યુક્તો ન કર્હિચિત્ ।

જીવત્વં ચ મૃષા દ્વેયં રજ્જૌ સર્પગ્રહો યથા ॥ ૪૩ ॥

ચૈતન્યના એકરૂપપણાથી ભેદ ક્યારે પણ યુક્ત નથી. જેમ દોરડીમાં સર્પતું જ્ઞાન [તેમ] જીવપણું પણ મિથ્યા જાણવું.

શરીરાદિ વિષયો ભિન્ન છે, પણ તે સર્વનું જ્ઞાન ભિન્ન નથી. અંતઃકરણની જાગૃત્તિ અવસ્થાઓ ભિન્ન છે, પણ તેનું જ્ઞાન ભિન્ન નથી; દિવસ ને માસ આદિ સમય ભિન્ન છે, પણ તેનું જ્ઞાન ભિન્ન નથી; અથવા સર્વ પ્રાણિપદાર્થોની પ્રતીતિ તેમાં અધિજ્ઞાનરૂપે રહેલા જ્ઞાનરૂપ ચૈતન્યથી થાય છે. આવી રીતે ચૈતન્ય સર્વજ્ઞ એકરૂપ હોવાથી તે ચૈતન્યનો ભેદ કાંઈ પણ સ્થિતિમાં સ્વીકારવો તે યોગ્ય નથી. જીવપણું પણ મિથ્યા છે, જેમકે જીવની ઉપાધિ અંતઃકરણ માયાનું કાર્ય હોવાથી મિથ્યા છે. દોરડીના અઘાનવડે મંદ અંધકારમાં પડેલી દોરડીવિધે વાંકાપણું આદિ મંગતાપણાવડે જેમ દોરડીને નહિ જાણનારને સર્પની જ્ઞાતિ થાય છે તેમ આત્મસ્વરૂપના અઘાનવડે પ્રકાશરૂપ મંગતાપણાથી સામાન્યચૈતન્યરૂપ બહાપ્રકાશમાં વિવેકહીન પુરુષને વિશેષચૈતન્યરૂપ જીવની જ્ઞાતિ થાય છે. ૪૩

ઉપરના દૃષ્ટાંતને સ્પષ્ટ કરતા છતાં સર્વ-જ્યતત્ત્વ બહારપણું કહે છે:—

રજ્જ્વજ્ઞાનાત્ સણેનૈવ યદ્વદ્રજ્જુર્હિ સર્વિણી ।

ભાતિ તદ્વચિત્તિઃ સાક્ષાદ્દિશ્વાકારેણ કેવલા ॥ ૪૪ ॥

જેમ દારડીના અજ્ઞાનથી કણુમાંજ પ્રસિદ્ધ દારડી સાપણરૂપે પ્રતીત થાય છે તેમ [બ્રહ્મના અજ્ઞાનથી કણુમાંજ] કેવલ બ્રહ્મ સાક્ષાત્ જગદાકારે પ્રતીત થાય છે.

કેવલ આ વિશેષણરૂડે પૂર્વાવસ્થાનો પરિણામ નહિ કરીને અન્ય અવસ્થાની પ્રાપ્તિરૂપ વિવર્તોપાદાનકારણુ બ્રહ્મનું કહ્યું છે. ૪૪

આ જગતનું વિવર્તોપાદાનકારણુ બ્રહ્મથી ભિન્ન નથી એમ કહે છે:—

उपादानं प्रपंचस्य ब्रह्मणोऽन्यन्न विद्यते ।

तस्मात्सर्वप्रपंचोऽयं ब्रह्मैवास्ति न चैतरत् ॥ ૪૫ ॥

જગતનું [વિવર્ત] ઉપાદાનકારણુ બ્રહ્મથી ભિન્ન નથી, તેથી આ સર્વ જગત બ્રહ્મજ છે, પણ [તેનાથી] ભિન્ન નથી.

આકાશાદિ પાંચ ભૂતો ને સર્વ ભૌતિક પદાર્થો તેના વિવર્તોપાદાનકારણુ બ્રહ્મથી લેણ પણ ભિન્ન નથી, તેથી આ પ્રતીત થતું સર્વ જગત બ્રહ્મરૂપજ છે, પણ બ્રહ્મથી ભિન્ન પ્રકૃતિરૂપ કે પરમાણુરૂપ નથી. ૪૫

જગત વ્યાપ્ય છે, ને બ્રહ્મ વ્યાપક છે, આવો તે બંનેનો બેદ વિદ્યમાન છતાં તમે આ જગતનું બ્રહ્મપણું કેમ કહો છો એમ કાંઈ શંકા કરે તો તેના સમાધાનમાં કહે છે:—

व्याप्यव्यापकता मिथ्या सर्वमात्मेति शासनात् ।

इति ज्ञाते परे तत्त्वे भेदस्यावसरः कुतः ॥ ૪૬ ॥

સર્વ બ્રહ્મ આવી આજ્ઞાથી વ્યાપ્યવ્યાપકપણું મિથ્યા [છે.] આમ પરમતત્ત્વ જાણવાથી ભેદનો અવસર ક્યાંથી ?

“ સર્વે સ્વલ્પિદં વ્રજ ”—આ સર્વ નિશ્ચય બહા છે, આવી શ્રુતિરૂપ ધર્મરત્ની આગ્રાના બલથી જગતનું અંતરપણું ને બહારનું બાહ્યપણું ઘડાના અંતરપણાની ને આકાશના બાહ્યપણાની પેઠે મિથ્યા છે. ઓવી રીતે સર્વના વિવર્તોપાદાનકારણ બહાને બાણવાથી જગતના ને બહારના લેહનો અવકાશજ ક્યાં રહે છે ? ૪૬

અંતરપણું ને બહારપણું આવો લેહ પ્રત્યક્ષ પ્રતીત થાય છે તેને મિથ્યા કેમ માની શકાય એમ શંકા થાય તો તેના સંમાધાનમાં કહે છે:—

શ્રુત્યા નિવારિતં નૂનં નાનાત્વં સ્વમુલ્કેન હિ ।

કથં ભાસો ભવેદન્યઃ સ્થિતે ચાદ્યકારણે ॥ ૪૭ ॥

[“ નેહ નાનાઽસ્તિ કિંચન ”—બ્રહ્મમાં કાંઈ પણ લેહ નથી, આ] શ્રુતિએ પાતાને મુખેજ નાનાપણાનું—સર્વ પ્રકારના લેહનું—નકી નિવારણ કર્યું છે, [તેથી લેહ મિથ્યા છે. બ્રહ્મરૂપ] અદ્વિતીય કારણ સ્થિત હોવાથી અન્યનો (અંતરપણાનો ને બહારપણાનો) ભાસ કેવી રીતે સંભવી શકે ? [નજ સંભવી શકે, તેથી અંતરપણાનો ને બાહ્યપણાનો પ્રત્યક્ષ પ્રતીત થતા લેહ પણ મિથ્યાજ છે.] ૪૭

વળા લેહજાનને શ્રુતિએ દોષરૂપ કહેલું હોવાથી પણ કારણથી બિન કાર્ય નથી એમ કહે છે:—

દોષોઽપિ વિહિતઃ શ્રુત્યા મૃત્યોર્મૃત્યું સ ગચ્છતિ ।

દૃષ્ટ્યતિ નાનાત્વં માયયા વૈચિતો નરઃ ॥ ૪૮ ॥

માયાપડે ઠગાયેલો [જે] મનુષ્ય અહીં (બ્રહ્મમાં) લેહ

જીએ છે તે મૃત્યુથી મૃત્યુને (જન્મમરણની પરંપરાને) પામે છે, [આવા ભાવવાળી] શ્રુતિએ [બેદજ્ઞાનમાં] દાખ પછ પ્રતિપાદન કર્યો છે, [તેથી સર્વ જગતનું અધિષ્ઠાન બ્રહ્મ એકજ છે, તેમાં સગારે બેદ નથી.] ૪૮

તે બ્રહ્મમાં બેદ ન હોય તો જિજ્ઞાસુએ નિશ્ચય કેવો કરવો. નેષ્ટએ એમ જાણવાની ઇચ્છા થાય તો તેનું ઉત્તર કહે છે:-

ब्रह्मणः सर्वभूतानि जायन्ते परमात्मनः ।

तस्मादेतानि ब्रह्मैव भवन्तीत्यवधारयेत् ॥ ૪૯ ॥

અપરિચ્છિન્ન પરમાત્માથી સર્વ ભૂતો ઉત્પન્ન થાય છે, [પરમાત્મામાંજ સ્થિતિ કરે છે, ને પરમાત્મામાંજ લીન થાય છે,] તેથી આ [ભૂતો] બ્રહ્મજ છે, એમ [જિજ્ઞાસુ] નક્કી કરે. ૪૯

વિવિધ નામ, ૩૫ ને કર્મના બેદપડે વિચિત્ર પ્રાણીઓ છે, તે બધાં બ્રહ્મ૩૫ કેમ સહવી શકે એમ શકા થાય તો તેના સમાધાનમાં કહે છે.—

ब्रह्मैव सर्वनामानि रूपाणि विविधानि च ।

कर्माण्यपि सपन्नाणि विमर्तीति धृतिर्जगौ ॥ ૫૦ ॥

સર્વ નામોને, નાનાપ્રકારનાં રૂપોને, અત સંપૂર્ણ કર્મોને [તે સર્વના અધિષ્ઠાન૩૫] બ્રહ્મજ ધારણ કરે છે એમ [બૃહદ-દારણ્યકની “ત્રયં વા દૃદં નામરૂપં કર્મ” —નામ, ૩૫ ને કર્મ આ ત્રણ આ-]શ્રુતિ [અધિકારીઓને] સંભળાવતી હતી. [જેમ દોરડીને નહિ જાણનાર મનુષ્યને દોરડી સર્પરૂપ

પ્રતીત થાય છે તેમ અધિષ્ઠાનરૂપ બ્રહ્મને નહિ જાણનારને
બ્રહ્મજ્ઞ નામ, રૂપ ને કર્મરૂપે પ્રતીત થાય છે] ૫૦

આ વિષયમાં લોકપ્રસિદ્ધ ઉદાહરણ આપે છે:—

સુવર્ણાજ્ઞાયમાનસ્ય સુવર્ણત્વં ચ શાશ્વતં ।

બ્રહ્મણો જાયમાનસ્ય બ્રહ્મત્વં ચ તથા મયેત્ ॥ ૫૧ ॥

જેમ સોનામાંથી ઉપજેલાતું (ઉપજેલા ઘરેણાંતું)
સોનાપણું નક્કી [છે] તેમજ બ્રહ્મમાંથી ઉપજેલાતું (ઉપજેલા
જગત્તું) બ્રહ્મપણું [છે.] ૫૧

પોતાને (જીવને) બ્રહ્મથી ભિન્ન માનનારને ભય થાય છે
એમ કહે છે:—

સ્વરૂપમપ્યંતરં કૃત્વા જીવાત્મપરમાત્મનોઃ ।

યંઃ સંતિષ્ઠતિ મૃદાત્મા મયં તસ્માંભિમાપિતં ॥ ૫૨ ॥

જે અજ્ઞાની જીવાત્મામાં ને પરમાત્મામાં [બ્રહ્મ મારાથી
ભિન્ન છે, હું તેને ઉપાસક છું, ને તે ઉપાસ્ય છે, એવી રીતે]
ઘોડો પણ ભેઠ કશીને રહે છે તેને ["યદા દ્યોવૈવ વતસ્મિ-
ન્નુદરમંતરં કુરતે અય તસ્ય મયં મવતિ" —જ્યારે આ
પુરુષ આ બ્રહ્મમાં ઘોડો પણ ભેઠ કલ્પે છે ત્યારે તેને જન્મ-
મરણાદિ ભય થાય છે, આ શ્રુતિ જન્મમરણાદિરૂપ] ભય
કહે છે. ૫૨

અંધારા ને અજ્ઞાનાના જેવાં પરસ્પર વિરુદ્ધસ્વભાવવાળાં દ્વૈત
ને અદ્વૈત એક અધિકરણમાં કેમ રહી શકે એમ શંકા થાય તો તેના
સમોપાનમાં અવસ્થાના ભેદથી-તે રહી શકે છે એમ કહે છે:—

યત્રાજ્ઞાનાદ્ધવેદૈતમિતરસ્તત્ર પશ્યતિ ।

આત્મત્વેન યદા સર્વે નેતરસ્તત્ર ચાણ્વપિ ॥ ૫૩ ॥

જ્યારે (અજ્ઞાનવાળી અવસ્થામાં) અજ્ઞાનથી દૈત-
[જોતું] થાય છે ત્યારે અન્ય [અન્યને] જુએ છે, અને જ્યારે
(જ્ઞાનવાળી અવસ્થામાં) સર્વને આત્મપણાવડે [જુએ છે]
ત્યારે અન્ય [અન્યને] અણુમાત્ર પણ [જોતો] નથી.

અંતઃકરણની વૃત્તિ જ્યારે બહિર્મુખ થાય છે ત્યારે જોનારો,
જોવાના પદાર્થો ને તે સર્વનું જ્ઞાન આવી ત્રિપુટીઓરૂપ દૈત પ્રતીત
થાય છે, પણ જ્યારે અંતઃકરણની વૃત્તિ અંતર્મુખ થઈ અહમ્માં વિશીન
થાય છે ત્યારે દૈત રહેતું નથી, અદૈતજ રહે છે. આવી રીતે એક
અહમ્માં અજ્ઞાનકાલે દૈતની પ્રતીતિ ને જ્ઞાનકાલે અદૈતાનુભવ થઈ
શકે છે. ૫૩

અદૈતજાનથી થનારું ક્ષત કહે છે:—

યસ્મિન્સર્વાણિ ભૂતાનિ હ્યાત્મત્વેન વિજાનતઃ ।

ન વૈ તસ્ય ભવેન્મોહો ન ચ શોકોઽદ્વિતીયતઃ ॥ ૫૪ ॥

જ્યારે (જે જ્ઞાનવાળી અવસ્થામાં) સર્વ ભૂતોને આત્મ-
પણાવડે અનુભવ્યાં [ત્યારે-તે જ્ઞાનવાળી અવસ્થામાં]
તે [જ્ઞાની]ને અદ્વિતીયપણાથી મોહ (ભ્રમ) થતો નથીજ,
ને શોક [પણ થતો] નથી. ૫૪

શોકના કારણ દૈતના અભાવમાં પ્રમાણ કહે છે:—

અયમાત્મા હિ બ્રહ્મૈવ સર્વાત્મકત્વેન સ્થિતઃ ।

૬૫ ॥

સર્વના આત્મારૂપે રહેલો આ આત્મા પ્રસિદ્ધ બ્રહ્મજ
[છે] આમ બૃહદારણ્યકમાં રહેલી ["અવમાત્મા બ્રહ્મ " -
આ આત્મા બ્રહ્મ છે, આ] શ્રુતિવડે નક્કી કરેલું છે ૫૫

શોકાદિનું કાગ્નિ આ લોકજ છે, ને તે વિદ્યમાન છતાં શોકાદિનો
અભાવ કેમ થઈ શકે એમ શકા થાય તો તેના સમાધાનમાં કહે છે -

અનુમૂતોઽપ્યયં લોકોઽવ્યવહારક્ષમોઽપિ સન્ ।

અસદ્રૂપો યથા સ્મૃત્ત ઉત્તરક્ષણવાધતઃ ॥૫૬॥

આ [જગતમાં પ્રતીત થતો] લોક અનુભવાયેલો,
છતાં પણ [ને] વ્યવહારને યોગ્ય છતાં પણ ઉત્તરક્ષણમાં
(જ્ઞાનના સમયમાં બાહ્ય પામવાથી મિથ્યારૂપ [છે,] જેમ
સ્વપ્ન (સ્વપ્નાવસ્થાનો લોક-જગત) ૫૬

દૃષ્ટાંતને સ્પષ્ટ કરતા છતાં કહેલા ન્યાયનો બીજી અવસ્થામાં
અતિદેશ કરે છે —

સ્વપ્નો જાગરણેઽલીકાઃ સ્વપ્નેઽપિ જાગરો ન હિ ।

દ્રવ્યમેવ લયે નાસ્તિ લયોઽપિ દ્યુભયોર્ન ચ ॥ ૫૭ ॥

જગતમાં સ્વપ્ન મિથ્યા [છે,] સ્વપ્નમાં પણ જગત
નથીજ, સુષુપ્તિમાં [તે] બંનેજ (જગત ને સ્વપ્ન) નથી, અને
બંનેમાં (જગતમાં ને સ્વપ્નમાં) સુષુપ્તિ પણ નથી. ૫૭

ઉપરના વિષયનો ઉપસહાર કરતા છતાં મિદ્ધ થયેલા અર્થને,
કહે છે:—

ત્રયમેત્રેભવેન્મિધ્યા ગુણત્રયવિનિર્મિતં ।

! અસ્ય દ્વૈવા ગુણાત્રીતો નિત્યો દ્વૈકચિદ્દાત્મકઃ ॥ ૫૮ ॥

એની રીતે ત્રણ ગુણોથી ઉપજેલી ત્રણ [અવસ્થાઓ] મિથ્યા ઠરે છે. આનો- (ત્રણ-અવસ્થાઓનો) સાક્ષી ગુણોથી રહિત, અવિનાશી, એક-ને ચેતનરૂપ [છે.] ૫૮

જાગ્રત્તદિ અવસ્થાની પેઠે જીવપણું પણ મિથ્યા છે એમ દર્શાવેલું સંક્ષિપ્ત રહે છે:—

યદ્વન્મદિ ઘટપ્રાંતિ શુક્તૌ વા રજતસ્થિતિ ।

તદ્વદ્વન્મદિ જીવત્ત્વં વીક્ષ્યમાણો ન પશ્યતિ ॥ ૫૯ ॥

|| જેમ ભાદીમાં ઘડાંની પ્રાંતિને અથવા છીપમાં રૂપોની સ્થિતિને [ભાદીને વા છીપને જાણ્યા પછી પુરુષ જોતો નથી] તેમ [બ્રહ્મને આત્મપણાવડે] અનુભવનાર [જ્ઞાની] બ્રહ્મમાં જીવપણું જોતો નથી. [કાર્ધ પ્રતિમાં ચાથું ચરણ આંત્યા પડ્યતિ ન સ્વત્તઃ, એવું જોવામાં આવે છે.] ૫૯

અજ્ઞાનવાળી અવસ્થામાં જીવબ્રહ્મનો જે ભેદ પ્રતીત થાય છે તે ભેદ કથનમાત્ર છે એમ દર્શાવેલો આપીને સમજાવે છે:—

યયા મદિ ઘટો નામ કનકે કુણ્ડલાભિધા ।

શુક્તી હિ રજંતર્યાતિર્જીવશબ્દસ્તયાં પરે ॥ ૬૦ ॥

|| જેમ ભાદીમાં ઘડો [એવું] નામ, સોનામાં કુંડલ એવું નામ, ને છીપમાં રૂપ એવું નામ [છે,] તેમ બ્રહ્મમાં જીવ એવું નામ [છે, વસ્તુતાએ જીવનો બ્રહ્મથી ભેદ નથી.] ૬૦

જર્ણની પેઠે સર્વ જગત પણ બ્રહ્મમાં નામમાત્ર છે એમ લોકમાં પ્રસિદ્ધ. અનેક દર્શનોવડે રહે છે:—

યથૈવ વ્યોમ્નિ નીલત્વં યથા નીરં મહસ્યલે ।

પુરુષત્વં યથા સ્યાગૌ તદ્વદ્વિશ્વં ચિદાત્મનિ ॥ ૬૧ ॥

જેમ પ્રસિદ્ધ આકાશમાં નીલાપહું-આસમાનીપહું,
જેમ નિર્જલભૂમિમાં (રણમાં) જલ, [ને] જેમ [ઝાડના]
ફૂલમાં પુરુષપહું [મિથ્યા છે,] તેમ ચૈતનરૂપ આત્મામાં
જગત્ [મિથ્યા છે.] ૬૧

યથૈવ શૂન્યે ચૈતાલો ગંધર્વાણાં પુરં યથા ।

યથાઽકાશે દ્વિચંદ્રત્વં તદ્વત્સત્ત્વે જગત્સ્થિતિઃ ॥ ૬૨ ॥

વળી જેમ અનુબ્ધરહિત સ્થાનમાં ચૈતાલ, (અકરમાત્
પ્રતીત થનારું એક જાતનું ભૂત,) જેમ [આકાશમાં]
ગંધર્વોતું નગર, (સમુદ્રતટની સમીપના આકાશમાં નગરના
જેવી રૂખાતી વાહણાંઓની રચના, અથવા ઐદ્રજાલિકે
પોતાની માયાના બલથી આકાશમાં પ્રતીત કરાવેલું નગર,)
[ને] જેમ આકાશમાં બે ચંદ્રપહું [મિથ્યા છે,] તેમ બ્રહ્મમાં
જગત્ની સ્થિતિ [મિથ્યા છે.] ૬૨

યથા તરંગકલ્પોલૈર્જલમેવ સ્ફુરત્પલં ।

પાત્રરુપેણ તામ્રં હિ વ્રહ્માંડૌધૈસ્તથાઽઽત્મતા ॥ ૬૩ ॥

જેમ જલજ તરંગો અને લહેરોરૂપે સ્પષ્ટ ભાસે છે, તથા
તાંબું પાસણરૂપે [ભાસે છે,] તેમ આત્મપહું બ્રહ્માંડના
સમૂહરૂપે [ભાસે છે.] ૬૩

ઘટનામ્ના યથા પૃથ્વી પટનામ્ના હિ તંતવઃ ।

જગન્નામ્ના ચિદામાતિ જ્ઞેયં તત્તદમાવતઃ ॥ ૬૪ ॥

જેમ પૃથ્વી ઘટનામવડે અને તંતુઓ પટનામવડે [લાસે છે તેમ] ચૈતન્ય જગતનામવડે લાસે છે. તેના (નામના) અભાવથી તે (બ્રહ્મ) જાણવાયોગ્ય [છે.] ૬૪

મનુષ્યો અજ્ઞાનથી સર્વ વ્યવહારના હેતુભૂત બ્રહ્મને જાણતા નથી એમ કહે છે:—

सर्वोऽपि व्यवहारस्तु ब्रह्मणा क्रियते जनैः ।

अज्ञानात् विजानंति मृदेव हि घटादिकं ॥ ૬૫ ॥

સર્વે (શાસ્ત્રીય તથા લૌકિક બધા) વ્યવહાર બ્રહ્મવડેજ (બ્રહ્મની સત્તા ને સ્ફૂર્તિવડેજ) મનુષ્યોથી કરાય છે, પણ અજ્ઞાનથી [તેઓ નેને] જાણતા નથી, જેમ ઘટાદિક [ભાટીનાં કાર્યો] ભાટીજ [છે એમ અજ્ઞાની ન જાણે તેમ.] ૬૫

જગત તથા બ્રહ્મના કાર્યકારણભાવને દર્શાવતકથિત કહે છે:—

कार्यकारणता नित्यमास्ते घटमृदोर्यथा ।

तथैव श्रुतियुक्तिभ्यां प्रपंचब्रह्मणोरिह ॥ ૬૬ ॥

જેમ ઘડાનું ને ભાટીનું કાર્યપણું ને કારણપણું નિત્ય છે તેમજ અહીં (સિદ્ધાંતમાં) શ્રુતિવડે ને યુક્તિવડે જગતનું ને બ્રહ્મનું [મિથ્યાકાર્યપણું ને અધિષ્ઠાનપણું નિત્ય છે.]

જેમ દર્શાવતમાં ઘડાનું કાર્યપણું ને ભાટીનું કારણપણું સ્પષ્ટ જોવામાં આવે છે તેમજ સિદ્ધાંતમાં “યથા સૌમ્યૈકેન મૃત્પિષ્ઠેન સર્વં મૃણમયં વિજ્ઞાતં સ્યાત્” (હે પ્રિયદર્શન ! જેમ એક ભાટીના પિડાના ઘાનવડે સર્વ ભાટીનાં કાર્યો જાણેલાં થાય છે,) ઇત્યાદિ

શ્રુતિઆવડે, ને જો કાર્ય તથા કારણનું બિનપણ હોય તો એક કારણના જ્ઞાનથી તેનાં સર્વ કાર્યોનું જ્ઞાન ન થવું જોઈએ, પણ થાય છે એવો બોધાનુભવ છે આ યુક્તિવડે, જગતનું વિવર્તકાર્યપણ ને બ્રહ્મનું વિવર્તોપાદાનકારણપણ સિદ્ધ થાય છે ૬૬

કાર્યકારણના એકપણાને દર્શાવડે સ્પષ્ટ કરે છે:—

મૃદ્યમાણે ઘટે ચદ્વન્મૃત્તિકા યાતિ ચૈ વલાત્ ।

વીક્ષ્યમાણે પ્રપંચેડપિ બ્રહ્મૈવામાતિ માસુરં ॥ ૬૭ ॥

જેમ ઘડા બ્રહ્મ થવાથી [તેના કારણરૂપ] માટી પોતાની મેળેજ બ્રહ્મ થાય છે [તેમ] જગતનું દર્શન થવાથી પ્રમાણની અધિક્ષાવિના પ્રતીત થવાના સ્વભાવવાળું બ્રહ્મ પણ દેખાય છે. ૬૭

બ્રહ્મના પ્રતીત થવાથી સમાર પ્રતીત નહિ થાય એની શંકા કરીને અવસ્થાના બેદથી બંને પ્રતીત થઈ શકે છે એમ દર્શાવસહિત કહે છે:—

સદૈવાત્મા વિશુદ્ધોઽસ્તિ હાશુદ્ધો માતિ ચૈ સદા ।

યથૈવ દ્વિવિધા રજ્જુર્જ્ઞાનિનોઽજ્ઞાનિનોઽનિશં ॥ ૬૮ ॥

જેમ જ્ઞાનીને [તે] અજ્ઞાનીને સદા દોરડી બે પ્રકારનીજ [છે, તેમ જ્ઞાનીને] આત્મા સર્વદા વિશુદ્ધજ છે, ને [અજ્ઞાનીને તે] સદા અશુદ્ધજ લાગે છે,

જેમ દોરડીને દોરડીરૂપે જાણનાર મનુષ્યને તે દોરડી વિપરકિત હોવાથી ભય આપતી નથી, પણ તે દોરડીને નહિ જાણનારને તે દોરડી સર્પરૂપે પ્રતીત થઈ વિપરકિતપણાવડે ભય આપનારી થાય .

છે, તેમ આત્મસ્વરૂપને જાણનાર મનુષ્યને । આત્મા સર્વદા અજ્ઞાન ને તેના કાર્ય જગતરૂપ મેલથી રહિતજ અનુભવાય છે, ને આત્મસ્વરૂપને નહિ જાણનાર મનુષ્યને તે આત્મા સર્વદા જગતરૂપજ દેખાય છે. જેમ દિવસે 'પ્રકાશતા સૂર્યનો લાભ આંધળાઓ લઈ શકતા નથી, પણ દેખતા મનુષ્યજ તેનો લાભ લઈ શકે છે, તેમ સર્વદા રિચત આત્માને જે મનુષ્યો પોતાની ચિત્તશક્તિમાં આરંભ કરી શકે છે તેને મોક્ષરૂપ લાભ થાય છે, ને જેઓ જગત્તેજ જુએ છે, ને આત્મસ્વરૂપને પોતાની ચિત્તશક્તિમાં આરંભ કરી શકતા નથી તેને મોક્ષલાભ થતો નથી. ૬૮

જહનો ને આત્માનો વિવેક અજ્ઞાનીઓને માટે કયો છે, જ્ઞાનીઓને તો તેવા વિવેકની અગત્ય નથી એમ કહે છે:—

यथैव मृण्मयः कुंभस्तद्देहोऽपि चिन्मयः ।

आत्मानात्मविभागोऽयं मुधैव क्रियते बुधैः ॥ ૬૯ ॥

જેમ ઘડો માટીરૂપજ [છે] તેમ શરીર પણ ચૈતન્યરૂપ [છે, માટે] આ જહચેતનનો વિભાગ જ્ઞાનીઓવડે વ્યર્થજ કરાય છે. [જહચેતનના વિવેકર્તૃ નિરૂપણ માત્ર અજ્ઞાનીઓને માટે છે, જ્ઞાનીઓને માટે નથી જે ક્રિયતેડયુષ્ઠૈઃ એવા પાઠ સ્વીકારીએ તો જહચેતનનો વિભાગ અજ્ઞાનીઓવડે મિથ્યાજ કરાય છે.] ૬૯

અજ્ઞાની મનુષ્યને કલ્પિત શરીર આત્મરૂપે જણાય છે આ અર્થ દર્શાવે આપીને નીચેના પાંચ શ્લોકોવડે કહે છે:—

• सर्पत्वेन यथा रज्जू रजतत्वेन शुक्तिका ।

विनिर्णीता विमूढेन देहत्वेन तथाऽऽत्मता ॥ ૭૦ ॥

ઘટત્વેન યથા પૃથ્વી પટત્વેનૈવ તંત્રવઃ ।

વિનિર્ણીતા વિમૂઢેન દેહત્વેન તથાઽઽત્મતા ॥ ૭૧ ॥

ફનકં કુંડલત્વેન તરંગત્વેન વૈ જલં ।

વિનિર્ણીતં વિમૂઢેન દેહત્વેન તથાઽઽત્મતા ॥ ૭૨ ॥

પુરુષત્વે યથા સ્થાણુર્જલત્વેન મરીચિકા ।

વિનિર્ણીતા વિમૂઢેન દેહત્વેન તથાઽઽત્મતા ॥ ૭૩ ॥

ગૃહત્વેનૈવ કાષ્ઠાનિ સ્વદ્ગત્વેનૈવ લોહતા ।

વિનિર્ણીતા વિમૂઢેન દેહત્વેન તથાઽઽત્મતા ॥ ૭૪ ॥

જેમ [દારૂડીને નહિ જાણનાર મનુષ્ય] દારૂડી સૂર્ય-
રૂપે [ને છીપને નહિ જાણનારે] છીપ રૂપારૂપે [નક્કી
કરેલ છે] તેમ અજ્ઞાનીએ આત્મા દેહરૂપે નક્કી કરેલ છે. ૭૦

જેમ પૃથિવી ઘડારૂપે [ને] તાંતણાઓ વસ્ત્રરૂપેજ
[તેના સ્વરૂપને નહિ જાણનારે નક્કી કરેલ છે] તેમ
અજ્ઞાનીએ (આત્માના સ્વરૂપને નહિ જાણનારે) આત્મા
શરીરરૂપે નક્કી કરેલો છે. ૭૧

જેમ સોઠું કુંડલપણાવડે [ને] જલ તરંગપણાવડેજ
[તેના સ્વરૂપને નહિ જાણનારે નક્કી કરેલ છે] તેમ અજ્ઞાનીએ
આત્મપણું શરીરપણાવડે, નક્કી કરેલ છે. ૭૨

જેમ કુંડું પુરુષરૂપે [ને] સૂર્યનાં કિરણો જલરૂપે [તેના
સ્વરૂપને નહિ જાણનારે નક્કી કરેલ છે] તેમ અજ્ઞાનીએ
આત્મા દેહરૂપે નક્કી કરેલ છે. ૭૩

જેમ લાક્ષ્યાંએ ઘરરૂપેજ [ને] લોહાપણું તક્તારપણા-
વડેજ [તે] બંનેના સ્વરૂપને નહિ જાણનારે, નક્કી કરેલ છે]
તેમ અજ્ઞાનીએ આત્મા દેહરૂપે નક્કી કરેલ છે. ૭૪

આત્માનું શરીરરૂપે જ્ઞાન થવામાં આત્મસ્વરૂપનું અજ્ઞાનજ કારણ
છે એમ નીચેના બાર શ્લોકોવડે કહે છે:—

યથા વૃક્ષવિપર્યાસો જલાદ્ભવતિ કસ્યચિત્ ।

તદ્વદાત્મનિ દેહત્વં પश्यत्यજ્ઞાનયોગતઃ ॥ ૭૫ ॥

જેમ કોઈ જલથી વૃક્ષનું ઊંધાપણું જુએ છે તેમ
[અજ્ઞાની] અજ્ઞાનના સંબંધથી આત્મામાં શરીરપણું જુએ છે.

જલથી વૃક્ષનું ઊંધાપણું-તળાવના સ્થિર જલના સંબંધથી તે
તળાવના કાંઠાઉપર રહેલા ઝાડને તેનાથી જીવું એટલે તેના ઉપરનો
ભાગ નીચે ને નીચેનો ભાગ ઉપર એવી રીતે. ૭૫

પોતેન ગચ્છતઃ પુંસઃ સર્વે ભ્રાતૃવ ચંચલં ।

તદ્વદાત્મનિ દેહત્વં પश्यत्यજ્ઞાનયોગતઃ ॥ ૭૬ ॥

[જેમ] વહાણમાં જનારા મનુષ્યને [કાંઠાઉપરતું]
સર્વ આસતું હોય એમ જણાય છે તેમ [અજ્ઞાની] અજ્ઞાનના
સંબંધથી આત્મામાં દેહપણું જુએ છે. ૭૬

પીતત્વં હિ યથા શુભ્રે દોષાદ્ભવતિ કસ્યચિત્ ।

તદ્વદાત્મનિ દેહત્વં પश्यत्यજ્ઞાનયોગતઃ ॥ ૭૭ ॥

જેમ કાંઠને [કમળાના] દોષથી ધોળામાં પીળાપણુંજ
મતીત થાય છે તેમ [અજ્ઞાની] અજ્ઞાનના સંબંધથી
આત્મામાં શરીરપણું જુએ છે. ૭૭

ચક્ષુર્ભ્યો અપશીલાભ્યાં સર્વે ભાતિ ભ્રમાત્મકં ।

તદ્વદાત્મનિ દેહત્વં પश्यत्यજ્ઞાનયોગતઃ ॥ ૭૮ ॥

[જેમ ફેરફારી ફેરવાથી] ભ્રમવાના સ્વભાવવાળાં
[ચક્ષુષાં] નેત્રોપરે [તેના મનુષ્યને] સર્વ ભ્રમતું હોય
જેમ જણાય છે તેમ [અજ્ઞાની] અજ્ઞાનના સંબંધથી
આત્મામાં શરીરપણું જુએ છે. ૭૮

અભાર્તં ભ્રમणेનૈવ વર્તુલં ભાતિ સૂર્યવત્ ।

તદ્વદાત્મનિ દેહત્વં પश्यत्यજ્ઞાનયોગતઃ ॥ ૭૯ ॥

[જેમ ગોળાકાર] ફેરવાવડેજ ઉભાહિયું સૂર્યના જેવું
ગોળ પ્રતીત થાય છે તેમ [અજ્ઞાની] અજ્ઞાનના સંબંધથી
આત્મામાં દેહપણું જુએ છે. ૭૯

મહત્ત્વે સર્વવસ્તુનામણુત્વં દ્યૌતિકૂરતઃ ।

તદ્વદાત્મનિ દેહત્વં પश्यत्यજ્ઞાનયોગતઃ ॥ ૮૦ ॥

[જેમ] ઘણે છેટથી [બેતાં-તેમના] મોટાપણામાં
[પણું] સર્વ વસ્તુઓનું બહુ સૂક્ષ્મપણું જ [જણાય છે]
તેમ [અજ્ઞાની] અજ્ઞાનના સંયોગવડે આત્મામાં શરીરપણું
નકી કરે છે. ૮૦

સૂક્ષ્મત્વે સર્વભાવાનાં સ્થૂલત્વં ચોપનેત્રતઃ ।

તદ્વદાત્મનિ દેહત્વં પश्यत्यજ્ઞાનયોગતઃ ॥ ૮૧ ॥

[જેમ ઉપનેત્રથી (સ્પર્શમાથી) સૂક્ષ્મપણામાં [પણું]
સર્વ વસ્તુઓનું મોટાપણું [જણાય છે] તેમ [અજ્ઞાની]
અજ્ઞાનના સંબંધથી આત્મામાં દેહભાવ નકી કરે છે. ૮૧

કાચભૂમૌ જલત્વં વા જલભૂમૌ હિ કાચતા ।

તદ્વદાત્મનિ દેહત્વં પश्यत्यજ્ઞાનયોગતઃ ॥ ૮૨ ॥

[જેમ] કાચની ભૂમિમાં જલપણું અથવા જલવાળી ભૂમિમાં પ્રસિદ્ધ કાચપણું [તેના અજ્ઞાનથી જણાય છે] તેમ [અજ્ઞાની] અજ્ઞાનના સંબંધથી આત્મામાં દેહપણું જુએ છે ૮૨

યદ્વદગ્નૌ મણિત્વં હિ મણૌ વા વહ્નિતા પુમાન્ ।

તદ્વદાત્મનિ દેહત્વં પश्यत्यજ્ઞાનયોગતઃ ॥ ૮૩ ॥

જેમ પુરુષ અગ્નિમાં મણિપણું અથવા પ્રસિદ્ધ મણિમાં અગ્નિપણું [તેના અજ્ઞાનથી જુએ છે] તેમ [અજ્ઞાની] અજ્ઞાનના સંબંધથી આત્મામાં શરીરપણું જુએ છે ૮૩

અન્નેષુ સત્સુ ધાવત્સુ સોમો ધાવતિ ભાતિ વૈ ।

તદ્વદાત્મનિ દેહત્વં પश्यत्यજ્ઞાનયોગતઃ ॥ ૮૪ ॥

[જેમ] વાહણાં દોડવાથી ચંદ્રજ દોડે છે [એમ બાલકને] જણાય છે તેમ [અજ્ઞાની] અજ્ઞાનના સંબંધથી આત્મામાં શરીરપણું જાણે છે ૮૪

યથૈવ દિગ્વિપર્યાસો મોહાદ્ભવતિ કસ્યચિત્ ।

તદ્વદાત્મનિ દેહત્વં પश्यत्यજ્ઞાનયોગતઃ ॥ ૮૫ ॥

જેમ કોઈને બ્રાંતિથીજ દિશાનો ભ્રમ થાય છે તેમ [અજ્ઞાની] અજ્ઞાનના યોગથી આત્મામાં શરીરપણું માને છે ૮૫

યથા શશી જલે ભાતિ ચંચલત્વેન કસ્યચિત્ ।

તદ્વદાત્મનિ દેહત્વં પश्यत्यજ્ઞાનયોગતઃ ॥ ૮૬ ॥

જેમ કોઈને ચંદ્ર [અથવા સૂર્ય] જલમાં ચંચલપણા-
વડે ભાસે છે તેમ [અજ્ઞાની] અજ્ઞાનના સંયોગથી આત્મામાં
દહુપણું જાણે છે. ૮૬

હવે નીચેના જે શ્લોકોવડે ઉપર કહેલા અર્થની સમાપ્તિ કરે છે:—

एवमात्मन्यविद्यातो देहाध्यासो हि जायते ।

स एवात्मपरिज्ञानाद्धीयते च परात्मनि ॥ ८७ ॥

એવી રીતે અવિદ્યાથીજ આત્મામાં શરીરની ભ્રાંતિ
ઉપજે છે, અને તે [ભ્રાંતિ] આત્માના દહજ્ઞાનથી શુદ્ધ
આત્મામાંજ દ્વીન થાય છે.

એવી રીતે આત્માના અજ્ઞાનથી આત્મામાં શરીરની ભ્રાંતિ એટલે
હું મનુષ્ય છું, હું બ્રાહ્મણ છું, એવો શરીરમાં હુંપણનો (આત્મપણનો)
ભ્રમ ઉત્પન્ન થાય છે, અને તે ભ્રમ તથા તેનું કારણ અજ્ઞાન આત્માથી
અભિન્ન બ્રહ્મના દહ અનુભવથી બ્રહ્મમાં વિલીન થઈ જાય છે.
આરોપિતનો અધિજ્ઞાનમાંજ લય થાય છે, કેમકે આરોપિતનું સ્વરૂપ
અધિજ્ઞાનથી ભિન્ન હોતું નથી. ૮૭

सर्वमात्मतया ज्ञातं जगत्स्थावरजंगमं ।

अभावात्सर्वभावानां देहस्य चात्मता कुतः ॥ ८८ ॥

[જો] સ્થાવરજંગમ સર્વ જગત્ આત્મપણાવડે જાણ્યું,
[તો આત્માથી ભિન્ન] સર્વ પદાર્થોના અભાવથી શરીરનું
આત્મપણું ક્યાંથી [સંભવે?] ૮૮

મુમુક્ષુના કર્તવ્યનું તથા જ્ઞાન થવા પછી આરબ્ધને બોગવી
છૂટવાનું કહે છે:—

આત્માનં સતતં જાનન્કાલં નય મહામતે ।

પ્રારબ્ધમલિલં મુંજન્નોદ્દેગં કર્તુમર્હસિ ॥ ૮૯ ॥

હિ મહાશુદ્ધિશાળી । [તું વેદાંતનાં વાક્યોવડે] સર્વદા આત્માનો વિચાર કરતો છતો [તારા જીવનનો સર્વ] સમય વ્યતીત કર, [અને જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થયા પછી] બહુ પ્રારબ્ધ [આભાસમાત્ર સમજી તેને] ભોગવતો છતો [તું] ઉદ્દેગ કરવાને ધોબી નથી. ૮૯

પ્રારબ્ધનો આત્માની સાથે સંબધ નથી એમ પ્રતિપાદન કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે:—

ઉત્પન્નેડ્વ્યાત્મચિજ્ઞાને પ્રારબ્ધં નૈવ મુંચતિ ।

इति यच्छ्रूयते शास्त्रे तन्निराक्रियतेऽधुना ॥ ૯૦ ॥

આત્માનો અનુભવ ઉત્પન્ન થયા છતાં પણ પ્રારબ્ધ છાડતું નથીજ એમ જે શાસ્ત્રમાં સંભળાય છે તેનું હવે નિરાકરણ કરાય છે.

જગત્ની પ્રતીતિ પણ પ્રકારની છે, સસરૂપ, બાવહારિક ને પ્રાતિભસિક. તેમાં વેદાંતના શ્રવણ, મનન ને નિદિધ્યાસનવડે જગત્ના સત્યપણાની પ્રતીતિ દૂર થાય છે, આત્માનો અપરોક્ષાનુભવ થયે જગત્ની બાવહારિકી પ્રતીતિ બાધ પામે છે, અને જગત્ની પ્રતિભાસિકી પ્રતીતિ શરીરના પ્રારબ્ધની નિવૃત્તિ થયે નિવૃત્તિ થાય છે. જ્ઞાનીની દૃષ્ટિએ પ્રારબ્ધની પ્રતીતિ સસરૂપે કે બાવહારિકરૂપે ન થાય એમ ચિંદ કરના આર્કી આચાર્યભગવાનની પ્રતિજ્ઞા છે. ૯૦

પ્રતિજ્ઞા કરેલા અર્થને કહે છે:—

તત્ત્વજ્ઞાનોદયાદૂર્ધ્વં પ્રારબ્ધં નૈવ વિઘતે ।

દેહાદીનામસત્ત્વાત્તુ યથા સ્વમ્નો વિવોધતઃ ॥ ૯૧ ॥

જેમ જાગવાથી સ્વપ્ન [રહેતું નથી તેમ] તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉદય થયા પછી દેહાદિના મિથ્યાપણાથી પ્રારબ્ધ પણ નથીજ રહેતું. [સર્વ વ્યવહારનું કારણ સ્વરૂપનું અજ્ઞાન છે, તે અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થવાથી અન્ય વ્યવહારના અભાવની સાથે પ્રારબ્ધનો પણ અભાવ થઇ જાય છે.] ૯૧

હવે પ્રારબ્ધશબ્દનો અર્થ કહી આ વિષયની સમાપ્તિ કરે છે:—

કર્મ જન્માંતરીયં યત્પ્રારબ્ધમિતિ કીર્તિતં ।

તત્ત્વ જન્માંતરાભાવાત્પુંસૌ નૈવાસ્તિ કર્હિચિત્ ॥ ૯૨ ॥

જન્માંતરનું (પૂર્વજન્મનું) જે [બલવાન] કર્મ [તે] પ્રારબ્ધ આમ [શાસ્ત્રમાં] કહેલું છે, પણ [અક્તર્ત્ત] આત્માને પૂર્વજન્મના અભાવથી તે [પ્રારબ્ધકર્મ] કહીપણ નથીજ. ૯૨

ઉપર કહેલા અર્થને સ્પષ્ટ કરતા છતાં ક્ષરણસંહિત જન્મના અભાવમાં યુક્તિ કહે છે:—

સ્વપ્નદેહો યથાધ્યસ્તસ્તથૈવાયં હિ દેહકઃ ।

અધ્યસ્તસ્ય કુતો જન્મ જન્માભાવે હિ તત્કુતઃ ॥ ૯૩ ॥

જેમ સ્વપ્નમાં દેખાતું [પોતાનું] શરીર કલ્પિત [છે] તેમજ આ (જાગતમાં દેખાતું) શરીર પણ [કલ્પિત છે,] કલ્પિતને જન્મ ક્યાંથી ? અને જન્મના અભાવમાં તે [પ્રારબ્ધકર્મ] ક્યાંથી [હોય ?] ૯૩

દેહાદિ જગત્તુ કારણુ અહ સસ છતાં તેનું કાર્ય દેહાદિ જગત્તુ મિથ્યાચક્રેમ સંભવે એમ શકા થાય તો તેના સમાધાનમાં કહે છે:—

उपादानं प्रपंचस्य मृदांडस्यैव कथ्यते ।

અજ્ઞાનં ચૈવ વેદાંતૈસ્તસ્મિન્નષ્ટે ક્વ વિશ્વતા ॥ ૧૪ ॥

જેમ [માટીના] વાસણતું ઉપાદાનકારણુ માટી કહેવાય છે તેમજ વેદાંતોવડે જગત્તું [ઉપાદાનકારણુ] અજ્ઞાન [કહેવાય છે]. તે [અજ્ઞાન આત્મસાક્ષાત્કારવડે] નાશ પામવાથી વિશ્વપણું (જીવપણું, જગત્પણું ને ઈન્દ્રિયપણું) કયાં [રહ્યું ?] આ જગત્તું પરિણામી ઉપાદાનકારણુ ચેતનને આશરે રહેલું અજ્ઞાન છે, તે અજ્ઞાન આત્મજ્ઞાનવડે બાધ પામવાયોગ્ય છે, તેથી તેનું કાર્ય દેહાદિ જગત્ પણુ આત્મજ્ઞાનવડે બાધ પામી શકે છે. સત્ય બ્રહ્મ તો આ દેહાદિ જગત્તું વિવર્તોપાદાનકારણુ છે, ને તે તો સર્વદા અવિકારીજ છે.] ૬૪

અધિજ્ઞાનરૂપ અહના અત્તાનથી અત્તાનીને જગત્ દેખાય છે એમ દર્શાતપૂર્વક કહે છે:—

यथा रज्जुं परित्यज्य सर्पं मृद्वणाति वै भ्रमात् ।

તદ્વત્સત્યમવિજ્ઞાય જગત્પદ્યતિ મૂઢધીઃ ॥ ૧૫ ॥

જેમ દારડીના પરિત્યાગ કરીને [મનુષ્ય] આંતિથીજ સર્પને [સત્યરૂપે] ગ્રહણ કરે છે તેમ બ્રહ્મને નહિ જાણીને મૂઢબુદ્ધિવાળો [મનુષ્ય] જગત્ [સત્યરૂપે] જુએ છે. ૬૫

અધિજ્ઞાનના જ્ઞાનથી કલ્પિતની નિવૃત્તિ થઇ જાય છે એમ જણાવે છે:—

રજ્જુરૂપે પરિજ્ઞાતે સર્પમ્રાંતિર્ન તિષ્ઠતિ ।

અધિષ્ઠાને તથા જ્ઞાતે પ્રપંચઃ શૂન્યતાં વ્રજેત્ ॥ ૧૬ ॥

દારડીનું રૂપ જાણવાથી સર્પનો ભ્રમ રહેતો નથી તેમ
[જગત્પત્નું] અધિષ્ઠાન (બ્રહ્મ) જાણવાથી જગત્ અભાવ-
પણાને પામે છે. ૯૬

વસ્તુતાએ પ્રારબ્ધનો અભાવ છતાં પણ શ્રુતિમાં જે પ્રારબ્ધનું
કથન કરેલું એવામાં આવે છે તેનું કારણ કહે છે:—

દૈહ્યાપિ પ્રપંચત્વાત્પ્રારબ્ધાવસ્થિતિઃ કુતઃ ।

અજ્ઞાનિજનવોધાર્થ પ્રારબ્ધં વક્તિ વૈ શ્રુતિઃ ॥ ૧૭ ॥

સ્થૂલશરીરનું પણ જગત્પણું હોવાથી [જગત્ દૂર થયે
સ્થૂલશરીર પણ મિથ્યા સિદ્ધ થયું, તો પછી] પ્રારબ્ધની
સ્થિતિ ક્યાંથી [સંભવે ?] શ્રુતિ તો અજ્ઞાની મનુષ્યને સમ-
જાવવામાટે પ્રારબ્ધ કહે છે.

અજ્ઞાની મનુષ્યને સમજાવવામાટે ઇત્યાદિ-કાષ્ઠ અજ્ઞાની મનુષ્ય
પૂર્વપક્ષ કરે કે આત્મજ્ઞાનવડે બ્યવહારનું કારણ અજ્ઞાન જે નાશ પામે
તો પછી જ્ઞાનીઓનો બ્યવહાર શી રીતે સિદ્ધ થઈ શકે ? તો તેને
સમજાવવામાટે શ્રુતિ કહે છે કે જ્ઞાનીનો સર્વ બ્યવહાર તેમનું
પ્રારબ્ધકર્મ નહાવે છે. આવી રીતે પ્રારબ્ધકર્મ સત્ય નથી. ૯૭

જ્ઞાનીનાં સર્વ કર્મો નિવૃત્ત થઈ જાય છે એમ શ્રુતિ પણ સ્વીકારે
છે એમ કહે છે:—

સીયંતે चास्य कर्माणि तस्मिन्ह्ये परावरे ।

वहुत्वं तन्निषेधार्थं श्रुत्या गीतं च यत्स्फुटं ॥ ૧૮ ॥

“ તે બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થવાથી આનાં કર્મો નાશ પામે છે,” [આ] શ્રુતિવડે જે સ્પષ્ટ બહુપણું કહ્યું છે [તે] તેના (પ્રારબ્ધના) નિષેધમાટે [છે.]

બહુપણું-જો તે શ્રુતિનો અભિપ્રાય જ્ઞાનીના સચિતકર્મનો નાશ થાય છે, ને તેના આગમિકર્મનો તેને સ્પર્શ થતો નથી, એટલેજ હોત તો કર્મોણિ એવું કર્મનશબ્દનું બહુવચન ન કહેતાં માત્ર તે બે કર્મોની નિવૃત્તિ બાધાવવા કર્મણિ એવું તે શબ્દનું દ્વિવચન કહેત, પણ તે શ્રુતિમાં કર્મનશબ્દનું કર્મોણિ એવું બહુવચન સ્પષ્ટ મૂક્યું છે તેથી સિદ્ધ થાય છે કે શ્રુતિ જ્ઞાનીના પ્રારબ્ધના અભાવને સ્વીકારે છે. ૯૮

પ્રારબ્ધને સત્ય માનતાં જે દોષ આવે છે તે કહે છે:-

उच्यतेऽज्ञैर्वलाच्चैतत्तदानर्थद्वयागमः ।

वेदांतमतदानं च पतो ज्ञानमिति श्रुतिः ॥ ९९ ॥

જો આ [પ્રારબ્ધકર્મશ્રુતિના તાત્પર્યને નહિ જાણનારાઓ-વડે [અવિવેકના] સામર્થ્યથી [સત્યપણાવડે] પ્રતિપાદન કરાય,] ને અદ્વય આત્માને ન મનાય,] તો બે દોષની પ્રાપ્તિ [થાય,] ને વેદાંતસિદ્ધાંતનો ત્યાગ [થાય, મારે] જેથી આત્મસ્વરૂપનું] જ્ઞાન થાય આ શ્રુતિ [અહણુ કરવી.]

બે દોષની પ્રાપ્તિ-પ્રારબ્ધકર્મરૂપ દ્વિતના સ્વીકારમાં કેવલ્યરૂપ મોક્ષની અપ્રાપ્તિરૂપ એક દોષ આવે, ને કેવલ્યરૂપ મોક્ષની અપ્રાપ્તિ સ્વીકારતાં જ્ઞાનના સંપ્રદાયના હિચ્છેદરૂપ બીજો દોષ આવે, આમ, બે દોષની પ્રાપ્તિ. વેદાંતસિદ્ધાંતનો ત્યાગ-પ્રારબ્ધના સત્યપણાના સ્વીકારથી

દૈતની પ્રાપ્તિ થતાં અદૈતનું પ્રતિપાદન કરનારા વેદાંતસિદ્ધાંતનો પરિત્યાગ. ૯૯

મધ્યમ તથા મંદ અધિકારીઓને માત્ર શ્રવણમનનથીજ પ્રાપ્તિનો સાક્ષાત્કાર થઈ શકે નહિ, તેમણે નિદિધ્યાસન અવસ્થા કરવું જોઈએ, માટે હવે નિદિધ્યાસનના નિરૂપણનો પ્રારંભ કરે છે:—

ત્રિપંચાંગાન્યથો વક્ષ્યે પૂર્વોક્તસ્ય હિ લબ્ધયે ।

તથ સર્વેઃ સદા કાર્યં નિદિધ્યાસનમેવ તુ ॥ ૧૦૦ ॥

પૂર્વે કહેલાની (ભાક્ષની) પ્રાપ્તિમાટે હવે નિદિધ્યાસનનાં] પંદર અંગો કહું છું. તે સર્વેવડે [મુમુક્ષુએ] સર્વદા નિદિ-ધ્યાસનજ કરવાયોગ્ય [છે.]

ભાક્ષની—આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિતિની. નિદિધ્યાસનજ—૧૪- પદાર્થને આકારે અંતઃકરણની વૃત્તિઓને ન થવા દેતાં તે વૃત્તિઓને આત્માને આકારે કરવારૂપ આત્મધ્યાનજ. ૧૦૦

મુમુક્ષુએ ચોતાના સદ્ગુણને દહેલી રીતે નિર્ગુણલક્ષ્મણના ચોતાના ચિત્તને એકાગ્ર કરવું જોઈએ એમ કહે છે:—

નિત્યાભ્યાસાદતે માસિર્ન મયેત્તચિદાત્મનઃ ।

તસ્માદ્બ્રહ્મ નિદિધ્યાસેજ્જિજ્ઞાસુઃ શ્રેયસે ચિરં ॥ ૧૦૧ ॥

નિરંતર અભ્યાસ દર્પાં નિના સદ્ગુણ ને ચેતનરૂપ આત્માની પ્રાપ્તિ થતી નથી, તેથી જિજ્ઞાસુ એવસ્માટે (આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિમાટે), સાંખ્ય સમયમુદ્ધી પ્રજ્ઞાનું ધ્યાન કરે. ૧૦૧

હવે જે પંદર અંગોવડે નિદિધ્યાસન કરવાનું હતું ૭ તે પંદર અંગોનાં નામો નીચેના જે શ્લોકોવડે કહે છે:—

યમો હિ નિયમસ્ત્યાગો મૌનં દેશશ્ચ કાલતા ।

આસનં મૂલવંધશ્ચ દેહસામ્યં ચ દૃક્સ્થિતિઃ ॥ ૧૦૨ ॥

પ્રસિદ્ધ યમ, નિયમ, ત્યાગ, મૌન, દેશ, કાલ, આસન, મૂલબંધ, દેહની સમતા ને દષ્ટિની સ્થિરતા. ૧૦૨

પ્રાણસંયમનં ચૈવ પ્રત્યાહારશ્ચ ધારણા ।

આત્મધ્યાનં સમાધિશ્ચ પ્રોક્તાન્યંગાનિ વૈ ક્રમાત્ ॥ ૧૦૩ ॥

પ્રાણનો નિરોધ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, આત્માનું ધ્યાન અને સમાધિ [આ પંદર] અંગો ક્રમથી કહ્યાં. ૧૦૩

હવે એ પંદર અંગોનાં લક્ષણો વેદાંતસિદ્ધાંતપ્રમાણે એક્રમીય શ્લોકોવડે વર્ણવે છે. તેમાં નીચેના શ્લોકોવડે યમનું લક્ષણ ને તેની કર્તવ્યતા કહે છે:—

સર્વે બ્રહ્મેતિ વિજ્ઞાનાદિન્દ્રિયગ્રામસંયમઃ ।

યમોઽયમિતિ સંપ્રોક્તોઽભ્યસનીયો મુહુમુહુઃ ॥ ૧૦૪ ॥

સર્વ બ્રહ્મ [છે] આવા વિજ્ઞાનથી ઇન્દ્રિયોના સમૂહને સારી રીતે રોકવો આ યમ એમ કહેલ છે. [તે] વારંવાર અભ્યાસ કરવાયોગ્ય [છે.]

અહીં જે જે પ્રાણિપદાર્થ પ્રતીત થાય છે તે તે પ્રાણિપદાર્થ તેમના નામરૂપનો બાધ કરતાં બ્રહ્મજ છે, બ્રહ્મથી જિન અહીં શંક છેજ નહિ, આવો દૃઢ નિશ્ચય કરીને તથા સબ્દાદિ વિષયો વિનાશી ને દુઃખ દેનાર છે એમ તે વિષયોમાં, દોષદર્શન કરીને તે વિષયોથી

છદ્ધિયોના સમૂહને સારી રીતે શકવો આ યમ છે એમ વેદાંતવેત્તાઓએ કહેવું છે. આ યમનો જિજ્ઞાસુએ પારંપર આદરપૂર્વક અભ્યાસ કરવો જોઈએ. ૧૦૪

હવે નિયમનું લક્ષણ કહે છે:—

સજાતીયપ્રવાહશ્ચ વિજાતીયતિરસ્કૃતિઃ ।

નિયમો હિ પરાનંદો નિયમાત્ક્રિયતે ત્રુષ્ણૈઃ ॥ ૧૦૫ ॥

સજાતીયપ્રવાહ [ચલાવવો,] ને વિજાતીયનો તિરસ્કાર

11 [કરવો, આ] પ્રસિદ્ધ નિયમ પરમાનંદ [આપનારો છે, તે] વિવેકીઓવડે નિયમથી કરાય છે.

અંતઃકરણનો એ પ્રકારનો પ્રવાહ છે, મજાતીય ને વિજાતીય. તેમાં હું અસમ હું, અવિહારી હું, ધ્યાનિ રીતે પોતાના અંતરાત્માથી અભિન્ન બહને આધારે અંતઃકરણની વૃત્તિઓ ઉપજવા દેવી તે અંતઃકરણનો સજાતીય પ્રવાહ કહેવાય છે, ને પૂર્વના સંસ્કારોના વેગથી જગત્પ્રમાના પ્રાણિપદ્ધતિને આધારે અંતઃકરણની વૃત્તિઓનું થવું તે અંતઃકરણનો વિજાતીય પ્રવાહ કહેવાય છે. અંતઃકરણના આ બે પ્રવાહમાંથી અંતઃકરણનો સજાતીય પ્રવાહ આદરપૂર્વક ચાલવા દેવો, અને અંતઃકરણના વિજાતીય પ્રવાહનો અનાદર કરી તેને શકવો આ નિયમ કહેવાય છે. ૧૦૫

હવે લાગતું સ્વરૂપ કહે છે:—

ત્યાગઃ પ્રપંચરૂપસ્ય ચિદાત્મત્વાવલોકનાત્ ।

ત્યાગો હિ મહતાં પૂજ્યઃ સચોમોક્ષમયો યતઃ ॥ ૧૦૬ ॥

11 [સર્વત્ર સ્વયંપ્રકાશસ્વભાવવાળા] ચૈતન્યસ્વરૂપના અનુ-

સંધાનથી પ્રપંચના રૂપનો ત્યાગ [કરવો આ] ત્યાગજ જેથી
શીઘ્ર પરમાનંદસ્વરૂપે સ્થિત કરનારો [છે તેથી] મહાપુરુષોને
માન્ય [છે] ૧૦૬

હવે મૌનનું લક્ષણ નીચેના ત્રણ શ્લોકોવડે કહે છે:—

યસ્માદ્વાચો નિવર્તેતે અપ્રાપ્ય મનસા સહ ।

યન્મૌનં યોગિભિર્ગમ્યં તદ્ભજેત્સર્વદા યુથઃ ॥ ૧૦૭ ॥

મનસહિત વાણીઓ [જે બ્રહ્મને] વિષય નહિ કરીને
જેનાથી પાછી ફરે છે [તે બ્રહ્મરૂપ મૌન છે] જે મૌન (બ્રહ્મ)
યોગીઓવડે પ્રાપ્ત કરવાયોગ્ય [છે] વિવેકી સર્વદા તેતું સેવન
કરે. (નિરંતર તેતું અનુસંધાન કરે) ૧૦૭

વાંચો યસ્માન્નિવર્તેતે તદ્વક્તું કેન શક્યતે ।

પ્રપંચો યદિ વક્તવ્યઃ સોઽપિ શબ્દવિવર્જિતઃ ॥ ૧૦૮ ॥

વાણીઓ જેનાથી (નામ ને જાતિ આદિથી રહિત
બ્રહ્મથી) પાછી ફરે છે,—જેતું નિરૂપણ કરી શકતી નથી,
તેને શાવડે કહેવાને શક્ય છે? સંસાર જો કહેવાયોગ્ય [હોય
તો] તે પણ [સત્ય ને અસત્યથી વિલક્ષણ હોવાથી] શબ્દને
વિષય નથી. ૧૦૮

इति वा तद्भवेन्मौनं सतां सहजसंज्ञितं ।

गिरा मौनं तु बालानां प्रयुक्तं ब्रह्मवादिभिः ॥ १०९ ॥

આવુંજ (બ્રહ્મ તથા જંગતના વિવાદપિનારું) તે મૌન
છે. [આ મૌન] જ્ઞાનીઓની (મહાપુરુષોની) સ્વાભાવિક
સ્થિતિવડે પ્રસિદ્ધ [છે] વાણીવડે મૌન તો અજ્ઞાનીઓનું

[છ એમ] બ્રહ્મવાદીઓએ કહ્યું છે. ૧૦૯

હવે વિજયદેશનું લક્ષણ કહે છે —

આદાવંતે ચ મધ્યે ચ જનો યસ્મિન્ન વિધતે ।

યેનેદં સતતં વ્યાપ્તં સ દેશો વિજનઃ સ્મૃતઃ ॥ ૧૧૦ ॥

જેમાં (જે આત્મામાં) આદિમાં, મધ્યમાં તે અંતમાં જન (પ્રાણિપદાર્થ) વિદ્યમાન નથી, [ને] જેણે આ [જગત] સર્વદા વ્યાપિતું [છે] તે દેશ જનરહિત (સર્વ દેશથી રહિત) કહ્યો છે ૧૧૦

હવે કાલનું સ્વરૂપ કહે છે —

ફલનાત્સર્વભૂતાનાં બ્રહ્માદીનાં નિમેષતઃ ।

કાલશબ્દેન નિર્દિષ્ટો હ્યસ્વંઠાનંદ અદ્વયઃ ॥ ૧૧૧ ॥

નિમેષથી (આંખના પીચવાળેટલા સમયથી) [માંડીને] બ્રહ્માદિ સર્વ ભૂતોની ગણનાથી (તે બધાના આયુષ્ના આધારથી) અખંડાનંદરૂપ ને અદ્વયરૂપ [આત્માજ] કાલ-શબ્દવડે કહ્યો છે. ૧૧૧

આસનનું લક્ષણ કહે છે —

સુखेनैव भवेद्यस्मिन्नजस्रं ब्रह्मचिंतनं ।

આસનં તદ્વિજાનીયાન્નેતરત્સુખનાશનમ્ ॥ ૧૧૨ ॥

જેમાં સુખપૂર્વકજ (કર્તવ્ય તથા અકર્તવ્યની ચિંતાથી રહિતજ) નિરંતર બ્રહ્મર્થ ચિંતન થાય છે તેને (તે બ્રહ્મના નિશ્ચયને) આસન જાણવું; [હઠયોગમાં કહેલું], બીજું [આસન] તે [સ્વાભાવિક] સુખનો નાશ કરનારું [છે.] ૧૧૨

સિદ્ધાસનનું સ્વરૂપ કહે છે:—

સિદ્ધં યત્સર્વભૂતાદિ વિશ્વાવિષ્ઠાનમવ્યયં ।

યસ્મિન્ સિદ્ધાઃ સપાવિષ્ઠાસ્તદૈ સિદ્ધાસનં વિદુઃ ॥ ૧૧૩ ॥

જે [બ્રહ્મ] સર્વ ભૂતોથી પ્રથમ સિદ્ધ, જગત્પરું અધિષ્ઠાન [ને] અવ્યય [છે, ને] જેમાં સિદ્ધો સારી રીતે પ્રવેશ પામેલા [છે,] તેનેજ (તે બ્રહ્મનેજ) [તત્ત્વજ્ઞ પુરુષો] સિદ્ધાસન જાણે છે. ૧૧૩

મૂલબંધનું વર્ણન કરે છે:—

યન્મૂલં સર્વભૂતાનાં યન્મૂલં ચિત્તવંધનં ।

મૂલવંધઃ સદા સેવ્યો યોગોઽસૌ રાજયોગિનાં ॥ ૧૧૪ ॥

જે [બ્રહ્મ] સર્વ ભૂતોનું કારણ [છે, ને] જે ચિત્તના નિગ્રહનું નિમિત્ત [છે,] (જે બ્રહ્મની પ્રાપ્તિમાટે ચિત્તની ધૃત્તિઓને રોકવામાં આવે છે,) [તે બ્રહ્મરૂપ] મૂલબંધ [સુસુક્ષ્મ] સર્વદા સેવવાયોગ્ય [છે.] આ [મૂલબંધ] રાજયોગીઓના (વ્યવહારમાં પણ જેમનાં ચિત્તો વિક્ષેપને પ્રાપ્ત થતાં નથી એવા બ્રહ્મજ્ઞાનના પરિપાકવાળા પુરુષોના) યોગ [છે.] ૧૧૪

હવે દેહની સમતાનું લક્ષણ કહે છે:—

અંગાનાં સમતાં વિદ્યાત્સમે વ્રહ્મણિ લીયતે ।

નોચેન્નૈવ સમાનત્વમૃજુત્વં શુષ્કઠ્ઠસવત્ ॥ ૧૧૫ ॥

[જે બ્રહ્મમાં આરોપિત વિષમ] અંગોનું [અધિષ્ઠાનની દૃષ્ટિપરે] સમપણું જાણે, [તો તે અંગોનું વિષમપણું] સમરૂપ બ્રહ્મમાં લીન થાય છે. જે [એમ] ન [જાણે તો તે

વિપ્રમપણું] નથીજ [લીન થતું.] સૂકા વૃક્ષના જેવું સરલપણું
[તે] સમાનપણું [નથીજ.] ૧૧૫

હવે દષ્ટિની સ્થિરતાનું સ્વરૂપ કહે છે:—

દષ્ટિં જ્ઞાનમયીં કૃત્વા પश्येद्ब्रह्ममयं जगत् ।

સા દષ્ટિઃ પરમોદારા ન નાસાગ્રાવલોકિની ॥ ૧૧૬ ॥

[અંતઃકરણની] વૃત્તિને અખંડબ્રહ્માકાર કરીને [સર્વ]
જગતને બ્રહ્મસ્વરૂપ બુદ્ધિએ તે પરમ ઉદાર વૃત્તિ (દષ્ટિની
સ્થિરતા) [છે,] નાસિકાના અગ્રનું અવલોકન કરનારી
દષ્ટિ વાસ્તવિક સ્થિરદષ્ટિ] નથી. ૧૧૬

સ્થિરદષ્ટિનું સ્વરૂપ બીજી રીતે કહે છે:—

द्रष्टृदर्शनदृश्यानां विरामो यत्र वा भवेत् ।

દષ્ટિસ્તત્રૈવ કર્તવ્યા ન નાસાગ્રાવલોકિની ॥ ૧૧૭ ॥

અથવા જ્યાં (જે બ્રહ્મમાં) દ્રષ્ટા, દર્શન ને દરશનો
સાથ થાય છે ત્યાંજ (તે બ્રહ્મમાંજ) દષ્ટિ કરવી, (અંતઃકરણની
વૃત્તિને સ્થિર કરવી,) [તે સ્થિરદષ્ટિ છે, માત્ર] નાસિકાના
અગ્રનું અવલોકન કરનારી દષ્ટિ સ્થિરદષ્ટિ] નથી.

દ્રષ્ટા, દર્શન ને દરશનો-સાલામ અંતઃકરણ, પદાર્થને આકારે
ચયેલી અંતઃકરણની વૃત્તિ, ને જે પદાર્થને આકારે તે વૃત્તિ
ચમ્પ હોય તે પદાર્થ, આ ત્રણેનો-ત્રિપુટીનો. આ એક ત્રિપુટીના
કથનવડે અન્ય ઇન્દ્રિયોની ત્રિપુટીઓનું કથન પણ ચમ્પ ગયેલું
સમજવું. ૧૧૭

હવે પ્રાણાયામનું લક્ષણ કહે છે:—

ચિત્તાદિસર્વભાષેષુ બ્રહ્મત્વેનૈવ માવનાત્ ।

નિરોધઃ સર્વવૃત્તીનાં પ્રાણાયામઃ સ ઉચ્યતે ॥ ૧૧૮ ॥

ચિત્ત આદિ સર્વ પદાર્થોમાં બ્રહ્મપણાનીજ ભાવનાથી
[અંતઃકરણની] સર્વ વૃત્તિઓનો નિરોધ [કરવો] તે પ્રાણાયામ
કહેવાય છે. ૧૧૮

હવે રચકાદિ ત્રણ વિભાગવડે પ્રાણાયામનું સ્વરૂપ નીચેના જે
શ્લોકોવડે કહે છે —

નિષેધનં પ્રપંચસ્ય રેચકારુચ્યઃ સમીરણઃ ।

બ્રહ્મૈવાસ્મીતિ યા વૃત્તિઃ પૂરકો વાયુરીરિતઃ ॥ ૧૧૯ ॥

જગતનું મિથ્યાપણું [જાણવું તે] રેચકનામનો પ્રાણાયામ
[છે અને હું] બ્રહ્મજ હું આવી જે વૃત્તિ [તે] પૂરકપ્રાણાયામ
કહ્યો છે. ૧૧૯

તતસ્તદ્વૃત્તિનૈશ્ચલ્યં કુંભકઃ પ્રાણસંયમઃ ।

અયં ચાપિ પ્રવુદ્ધાનામજ્ઞાનાં ઘ્રાણપીઢનં ॥ ૧૨૦ ॥

પછી [હું બ્રહ્મજ હું] તે વૃત્તિનું નિશ્ચલપણું [કરવું તે]
કુંભકપ્રાણાયામ [છે. આવા પ્રકારનો] આ [પ્રાણાયામ]
જ્ઞાનીઓનોજ [છે.] અજ્ઞાનીઓનો નાસિકાકાળવી [અર્થાત્ કું-
ભાગમાં કહેલી રીતે પ્રાણાયામ કરવો તે પ્રાણાયામ છે] ૧૨૦

હવે પ્રસાદરતું નિરૂપણ કરે છે —

વિષયેષ્વાત્મતાં દૃષ્ટ્વા મનસશ્ચિતિમજ્જનં ।

પ્રત્યાહારઃ સ વિજ્ઞેયોઽભ્યસનીયો મુમુક્ષુભિઃ ॥ ૧૨૧ ॥

[શબ્દાદિ] વિષયોમાં [અસ્તિ-છે, ભાતિ-પ્રતીત થાય

છે, ને પ્રિય-સુખ-આ ત્રણ આત્માના અંશોવડે] આત્મ-
પણાનું અનુસંધાન કરીને અંતઃકરણને [નામ, રૂપ ને ક્રિયાના
અનુસંધાનથી રહિતપણાવડે] ચેતનમાં કુળાવી દેવું તે પ્રત્યા-
હાર બાજુવો. મુમુક્ષુઓએ [આ પ્રત્યાહાર વારંવાર] અભ્યાસ
કરવામાંથી [છે] ૧૨૧

હવે ધારણાનું સ્વરૂપ વર્ણવે છે:—

યત્ર યત્ર મનો યાતિ બ્રહ્મણસ્તત્ર દર્શનાત્ ।

મનસો ધારણં ચૈવ ધારણા સા પરા મતા ॥ ૧૨૨ ॥

જ્યાં જ્યાં (જે જે પ્રાણિપદાર્થમાં) મન જાય ત્યાં (તે
તે પ્રાણિપદાર્થમાં) [નામરૂપાદિની ઉપેક્ષાવડે અસ્થિત, ભાતિ
ને પ્રિયરૂપે રહેલા] પ્રસિદ્ધ બ્રહ્મના અનુસંધાનથી મનને
સ્થિર કરવું તે શ્રેષ્ઠ ધારણા માનેલી [છે.] ૧૨૨

હવે ધ્યાનનું લક્ષણ કહે છે:—

બ્રહ્મવાસ્મીતિ સદ્વૃત્ત્યા નિરાલંબતયા સ્થિતિઃ ।

ધ્યાનશબ્દેન વિખ્યાતા પરમાનંદદાયિની ॥ ૧૨૩ ॥

[હું] બ્રહ્મજી હું આ સત્ય (કોઈ પણ પ્રમાણુવડે બાધ
નહિ પામનારી) વૃત્તિની વિષયરહિતપણાવડે પરમાનંદ
આપનારી [જે] સ્થિતિ [તે] ધ્યાનશબ્દવડે પ્રસિદ્ધ
[છે.] ૧૨૩

હવે સમાધિનું નિરૂપણ કરે છે:—

નિર્વિકારતયા વૃત્ત્યા બ્રહ્માકારતયા પુનઃ ।

વૃત્તિવિસ્મરણં સમ્યક્ સમાધિર્જ્ઞાનસંજ્ઞકઃ ॥ ૧૨૪ ॥

વિષયના અતુસંધાનથી રહિતપણાવાળી વૃત્તિવડે અને
[પછી] બ્રહ્માકારપણાવડે [જે ક્યાતા, ધ્યાન ને ધ્યેયરૂપ
ત્રિપુટીની] વૃત્તિનું વિસ્મરણ [તે] જ્ઞાનનામનો વાસ્તવિક
સમાધિ [છે] ૧૨૪

। ઉપરનાં અગોસહિત નિદિધ્યામનનો અભ્યાસ ક્યાસુધી કરવો
તે કહે છે —

इमं चाकृत्रिमानंदं तावत्साधु समभ्यसेत् ।

ત્વયો યાવત્સનાત્પુંસઃ પ્રયુક્તઃ સન્ભવેત્સ્વયં - ॥ ૧૨૫ ॥

જ્યાંસુધી પુરુષને [બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર] , અનાયાસે
સ્વાધીન થાય ત્યાંસુધી પોતે આ સ્વાભાવિક આનંદનો
(આત્મરૂપ સ્વાભાવિક આનંદનો અંત કરણમાં આવિર્ભાવ
કરનાર નિદિધ્યાસનનો) [મનને] એકાગ્ર કરતો છતો નિરંતર
સારી રીતે અભ્યાસ કરે ૧૨૫.

આ અભ્યાસના ફલને કહે છે —

ततः साधननिर्मुक्तः सिद्धो भवति योगिराट् ।

તત્સ્વરૂપ ન ચૈતસ્ય વિષયો મનસો ગિરાં ॥ ૧૨૬ ॥

[બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થયા] પછી સાધનથી રહિત [તે]
સિદ્ધ યોગિરાજ થાય છે [જે] મનનો [ને] વાણીના વિષય
[છે] તે આત્મ (આ યોગિરાજનું) સ્વરૂપ નથી, [પણ મન-
વાણીના અવિષયરૂપ જે બ્રહ્મ તેજ આત્મ સ્વરૂપ છે] ૧૨૬

। અખંડકરમ બ્રહ્મસ્વરૂપપણાવડે સ્થિતિરૂપ મોક્ષ આપનારો આ
સમાધિસુતીનો યોગ જોકે સદગુરુના અનુમલને પ્રાપ્ત થયેલા શિષ્યોને

મુક્ત છે, તોપણ તે મુક્ત છે એમ જણીને તેનો અનાદર કરવો યોગ્ય નથી, કેમકે તેમાં ઘણાં વિદ્ધોની પ્રાપ્તિ થવી સંભવે છે. આ યોગમાં ક્યાં ક્યાં મુખ્ય વિદ્ધો આવવાનો સંભવ છે તે નીચેના જે શ્લોકોથી કહે છે:—

સમાધૌ ક્રિયમાણે તુ વિદ્વાન્યાયાંતિ વૈ વક્તાત્ ।

અનુસંધાનરાહિત્યમાલસ્યં ભોગકાલસં ॥ ૧૨૭ ॥

કયસ્તમથ વિક્ષેપો રસાસ્વાદથ શૂન્યતા ।

एवं यद्विद्वद्वाहुल्यं त्याज्यं ब्रह्मविदा ज्ञतैः ॥ १२८ ॥

સમાધિ કરવા માંડતાં બસાત્કારે [ઘણાં] વિદ્ધો આવે છે. [બ્રહ્મના] અનુસંધાનનું રહિતપણું, આળસ [ને] ભોગની લાલસા. ૧૨૭

નિદ્રા, કરવાયોગ્ય ને નહિ કરવાયોગ્યનો અવિવેક, અન્ય પદાર્થોને આકારે અંતઃકરણનું થવું, રસાસ્વાદ (હું ધન્ય છું છપાકિ આનંદને આકારે અંતઃકરણની વૃત્તિનું થવું) [ને] કપાય (રાગદ્વેષાદિની તીવ્ર વાસનાવડે અંતઃકરણની જડતાએવી સ્થિતિ) આવાં જે ઘણાં વિદ્ધો [છે તે] યોગા-વ્યાસીએ ધીરે ધીરે યોગ્ય ઉપાયવડે ત્યજવાયોગ્ય [છે.] ૧૨૮

અંતઃકરણની વૃત્તિજ મનુષ્યના બંધનું તથા મોક્ષનું કારણ છે. એમ કહે છે:—

भाववृत्त्या हि भावत्वं शून्यवृत्त्या हि शून्यता ।

ब्रह्मवृत्त्या हि पूर्णत्वं तथा पूर्णत्वमभ्यसेत् ॥ १२९ ॥

[ઘર્ષાદિના] ભાવવાળી વૃત્તિવડે [તે વૃત્તિનું ને પદાર્થને

આકારે થવારૂપ] ભાવપણું [છે,] ને શૂન્યવૃત્તિવડે (અંતઃકરણની
વૃત્તિ કોઈ પણ પદાર્થને આકારે નહિ થવાવડે) તે [વૃત્તિની]
જડતા [છે,] અને બ્રહ્માકારવૃત્તિવડે બ્રહ્મપણું [છે,] માટે
[સુસુક્ષ્મ પોતાના અંતઃકરણની વૃત્તિવડે] બ્રહ્મપણાનો
અભ્યાસ કરે. ૧૨૯

હવે બ્રહ્માકારવૃત્તિની સ્તુતિ કરવામાટે તે વૃત્તિનો ત્યાગ સેવ-
નારાની નિંદા છે:—

ये हि वृत्तिं जहत्येनां ब्रह्माख्यां पावनीं परां ।

वृथैव ते तु जीवन्ति पशुभिश्च समो नराः ॥ १३० ॥

જેઓ આ પ્રસિદ્ધ બ્રહ્મનામની પરમપવિત્ર વૃત્તિનો
ત્યાગ કરે છે તે પશુના જેવા મનુષ્યો તો [આ જગતમાં]
ધુધાજી છવે છે. ૧૩૦

હવે બ્રહ્માકારવૃત્તિ કરનારા પુરુષોની સ્તુતિ કરે છે:—

ये हि वृत्तिं विजानन्ति ज्ञात्वाऽपि वर्धयन्ति ये ।

ते वै सत्पुरुषा धन्या वंद्यास्ते भुवनत्रये ॥ १३१ ॥

જેઓ [બ્રહ્માકાર] વૃત્તિને સારી રીતે જાણે છે, ને
જાણીને [તેમાં જેઓ વધારો કરે છે, તે સત્પુરુષો નક્કી
ધન્ય [છે, ને] તેઓ ત્રણ લોકમાં વંદન કરવાયોગ્ય [છે.] ૧૩૧

બ્રહ્માકારવૃત્તિવાળા પુરુષો બ્રહ્મરૂપ થાય છે, અન્ય બ્રહ્મરૂપ થઈ
શકતા નથી એમ કહે છે:—

येषां वृत्तिः समावृद्धा परिपक्वा च सा पुनः ।

ते वै सद्ब्रह्मतां प्राप्ता नेतरे शब्दवादिनः ॥ १३२ ॥

જેઓની [અઘ્માકાર] વૃત્તિ સારી રીતે વૃદ્ધિ પામેલી
[છે,] ને પુનઃ તે પરિપક્વ થયેલી [છે,] તેઓજ સત્યરૂપ
અઘ્માપણાને પામેલા [છે,] બીજા શબ્દવાદીઓ [અઘ્માપણાને
પ્રાપ્ત થયેલા] નથી.

શબ્દવાદીઓ—માત્ર અઘ્મની વાતોજ કરનારા, પણ અઘ્માકારવૃત્તિ
નહિ કરનારા. ૧૩૨

તે શબ્દવાદીઓની નિંદા કરે છે:—

કુશલા બ્રહ્મવાર્તાયાં-વૃત્તિહીનાઃ સુરાગિણઃ ।

તૈઽપ્યજ્ઞાનિતયા નૂનં પુનરાયાંતિ યાંતિ ચ ॥ ૧૩૩ ॥

[જેઓ] અઘ્મની વાતમાં કુશલ, [અઘ્માકાર] વૃત્તિથી
રહિત, [ને] અત્યંતરાગી [છે,] તેઓ પણ અજ્ઞાનીપણાવડે
નક્કી વારંવાર જન્મે છે, ને મરે છે. ૧૩૩

અઘ્મનિષ્ઠોએ અઘ્માકારવૃત્તિવડેજ સર્વદા સ્થિતિ કરવી જોઈએ
એમ સ્પષ્ટવાને અઘ્માદિનું ઉદાહરણ કહે છે:—

નિમેષાર્થે ન તિર્ઘંતિ વૃત્તિ બ્રહ્મમયીં વિના ।

યથા તિષ્ઠંતિ બ્રહ્માદ્યાઃ સનકાદ્યાઃ શુકાદયઃ ॥ ૧૩૪ ॥

જેમ અઘ્માદિ, સનકાદિ [ને] શુકાદિ અઘ્માકારવૃત્તિવિના
અર્ધે નિમેષ [પણ] રહેતા નથી [તેમ અઘ્મનિષ્ઠો અર્ધે નિમેષ
પણ અઘ્માકારવૃત્તિવિના] રહેતા [નથી.] ૧૩૪

પોતાને અભિમત રાજ્યોગ કહીને હવે વેદાંતવિચારનું નિરૂપણ
નાચેના સ્લોકવડે કરે છે:—

કાર્યે કારણતા યાતા કારણે ન હિ કાર્યતા ।

કારણત્વં તતો ગચ્છેત્કાર્યાભાવે વિચારતઃ ॥ ૧૩૫ ॥

જેમ કાર્યમાં કારણપણું આવ્યું [છે, પણ] કારણમાં કાર્યપણું [આવ્યું] નથી, તેથી કાર્યના અભાવમાં વિચારથી કારણપણું જતું રહે.

જેમ ઘટાદિ કાર્યમાં માટી આદિરૂપ અધિષ્ઠાન પરોવાઈને રહેલ છે, પણ માટી આદિ કારણમાં ઘટાદિરૂપ કાર્ય પરોવાઈને રહેતું નથી, આ વાર્તા પ્રસિદ્ધ છે, તેથી કાર્યના અભાવમાં વિચારવડે અપેક્ષાએ કહેવામાં આવતું કારણપણું પણ દૂર થઈ જાય છે, તેમ આકાશાદિ કાર્યમાં છે ઇલાદિરૂપે કારણરૂપ બ્રહ્મ પરોવાઈને રહ્યું છે, પણ કારણરૂપ, બ્રહ્મમાં આકાશાદિરૂપ કાર્યો વસ્તુતાએ રહ્યાં નથી, તેથી કાર્યોના અભાવમાં વિચારવડે અપેક્ષાએ કહેલાં કારણપણાને પણ બ્રહ્મમાં અભાવ સિદ્ધ થાય છે. ૧૩૫

આ વિચારથી શું ક્ષય થાય છે તે કહે છે:—

અથ શુદ્ધં ભવેદ્વસ્તુ યદ્વા વાચામગોચરં ।

દ્રષ્ટવ્યં મૃદ્ધટેનૈવ દૃષ્ટાંતેન પુનઃ પુનઃ ॥ ૧૩૬ ॥

[વિચારવડે કાર્યકારણભાવની નિવૃત્તિ થયા] પછી વાણીઓના અવિધયરૂપ જે પ્રસિદ્ધ પવિત્ર વસ્તુ [રહે છે તે રૂપ વિચાર કરનાર પુરુષ] થાય છે, માટીના અને ઘડાના દૃષ્ટાંતવડેજ પુનઃ પુનઃ [કાર્યભાવ ને કારણભાવ દૂર થતાં અધિષ્ઠાનજ રહે છે આ અર્થ] વિચારવાયોગ્ય [છે, કે જેથી] મનમાં તેની દૃઢતા થાય, ૧૩૬

આ વિચાર કેવલ જ્ઞાનનુંજ સાધન નથી, પણ જ્ઞાનનું પણ સાધન છે, એમ કહે છે:—

અનેનૈવ પ્રકારેણ વૃત્તિર્વૃદ્ધાત્મિકા ભવેત્ ।

ઉદેતિ શુદ્ધચિત્તાનાં વૃત્તિજ્ઞાનં તતઃ પરં ॥ ૧૩૭ ॥

પવિત્ર અંતઃકરણવાળાઓને આ પ્રકારેજ [વિચાર કરવાથી પ્રથમ બ્રહ્માકાર] વૃત્તિનું જ્ઞાન (ભાવના) ઉદય પામે છે, [ને] ત્યારપછી બ્રહ્મરૂપ વૃત્તિ [સ્થિર] થાય છે. ૧૩૭ નીચેના જે શ્લોકોવડે તે વિચારને સ્પષ્ટ કરીને દેખાડે છે—

કારણં વ્યતિરેકેણ પુમાનાદૌ વિલોકયેત્ ।

અન્વયેન પુનસ્તદ્દિ કાર્યે નિત્યં પ્રપચ્યતિ ॥ ૧૩૮ ॥

કાર્યે हि કારણં પચ્યેત્યથાત્કાર્યં વિસર્જયેત્ ।

કારણત્વં તતો ગચ્છેદવશિષ્ટં ભવેન્મુનિઃ ॥ ૧૩૯ ॥

પ્રથમ પુરુષ [કાર્યના] ત્યાગવડે [માત્ર] કારણને વિચારે. પછી તેનેજ (તે કારણનેજ) કાર્યમાં સર્વદા વ્યાપિત્વ સારી રીતે જુએ. ૧૩૮

[પ્રથમ] કાર્યમાં કારણ [વ્યાપિત્વ છે એમ] વિચારે. પછી કાર્યને [અંતઃકરણની વૃત્તિમાંથી] દૂર કરી નાંખે. પછી (કાર્યના ત્યાગ થવાથી) [અપેક્ષાએ કહેવાતું] કારણપણું [એની એને] જતું રહે છે, [કાર્યકારણભાવ જવાથી] મનન કરનાર [પુરુષ] બાકી રહેલ [સમ્યક્દાનંદરૂપ બ્રહ્મ] થાય છે. ૧૩૯

પરોક્ષગાની બ્રહ્મભાવનાવડે બ્રહ્મરૂપ થાય છે એમ દર્શાવતપૂર્વક કહે છે:—

માવિતં તીવ્રવેગેન યદ્વસ્તુ નિશ્વસાત્મના ।

પુમાંસ્તદ્દિ મવેચ્છીઘ્રં જ્ઞેયં ભ્રમરકીટવત્ ॥ ૧૪૦ ॥

નિશ્વસયુક્ત બુદ્ધિવાળા [પુરુષ] જે [સમ્યક્દાનંદ બ્રહ્મરૂપ]

વસ્તુ તીવ્રવેગવડે (અહર્નિશ અઘ્નાહારવૃત્તિવડે) ચિંતન કરેલી હોય તેજ [અપરોક્ષપદ્ધતિવડે] જાણવાયોગ્ય [અઘ્નરૂપ તે] પુરુષ શીઘ્ર થાય છે, અમરકીટની પેઠે.

તેમ જે ચેજને અમરીએ ડંખ માર્યો હોય તે ચેજ બપોરે લીધે સતત અમરીનુંજ ધ્યાન કરવા લાગે છે, તેથી તે ચેજ મરીને અમરી-રૂપ થઈ જાય છે એમ કહેવાય છે, તેમ જે દહનિક્ષયવાળો પુરુષ નિરંતર તીવ્રવેગવડે અહર્નિશ ધ્યાન કર્યા કરે છે તે પુરુષ પશુ પોતાનું જીવપર્ણુ સજી થોડા સમયમાં અઘ્નરૂપ થઈ જાય છે. ૧૪૦

જ્યારે ધ્યાનના સામર્થ્યથી એક વસ્તુ બીજી વસ્તુરૂપ થઈ જાય છે ત્યારે આ જગત્ વસ્તુતાએ અઘ્ન છે તેનું અઘ્નરૂપે ચિંતન કરવાથી તે અઘ્નરૂપ અનુભવાય તેમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી આવ્યા અભિપ્રાયવડે સર્વાત્મભાવના કરવાનું કહે છે:—

અદૃશ્યં ભાવરૂપં ચ સર્વમેવ ચિદાત્મકં ।

સાવધાનતયા નિત્યં સ્વાત્માનં ભાવયેદ્ બુધઃ ॥ ૧૪૧ ॥

પરોક્ષ ને પ્રત્યક્ષ-સર્વજ [જગત્] ચૈતન્યરૂપ [હું છું એમ] વિવેકી પોતાના સ્વરૂપને સ્થિરવૃત્તિવડે નિરંતર ચિંતવે (આ સર્વ ને હું અઘ્નજ છીએ એવું વિવેકી પુરુષ પોતાના આત્માનું સર્વદા ધ્યાન કરે.)

આ અર્થનેજ સ્પષ્ટ કરીને કહે છે:—

દૃશ્યં દૃશ્યતાં નીત્વા બ્રહ્માકારેણ ચિંતયેદ્ ।

વિદ્વાન્નિત્યસુખે તિષ્ઠેદ્વિદ્યા ચિદ્રસપૂર્ણયા ॥ ૧૪૨ ॥

[આ] જગતને પ્રસિદ્ધ અધિષ્ઠાનભાવને પમાડીને [તે પદાર્થના પરિચ્છિન્નપણાની બુદ્ધિના ત્યાગપૂર્વક] અઘ્નાહારે

(પ્રયાપકરૂપે) ચિંતવે [આવી ભાવનાથી] જ્ઞાની ચિદાનંદથી
પૂર્ણ-બુદ્ધિવડે અવિનાશી મુખમાં સ્થિતિ કરે છે. ૧૪૨)
હવે પોતાને અભિમત રાજયોગના વર્ણનની સમાપ્તિ કરે છે. —

પરિરંગૈઃ સમાયુક્તો રાજયોગ સદાહતઃ ।

કિંચિત્પ્રવચકપાયાણાં હૃયોગેન સયુતઃ ॥ ૧૪૩ ॥

આ [પંદર] અંગોસહિત રાજયોગ [પવિત્ર-રાગદ્વેષાદિ
દોષોરહિત-અંત કરણવાળા પુરુષોને માટે કહ્યો [જેમના]
રાગદ્વેષાદિ દોષો થોડે અંશે ફીણ થયા હોય તેમને માટે
હૃયોગસહિત (અષ્ટાંગયોગસહિત) [આ રાજયોગ
ઉપયોગી છે] ૧૪૩ ,

આ રાજયોગના મુખ્યાધિકારીનું સ્વરૂપ કહેતા છતાં સર્વ
અર્થના અર્થનો ઉપસહાર કરે છે —

પરિપક્વં મનો યેષાં કેવલોડયં ચ સિદ્ધિદઃ ।

શુરુદૈવતમક્તાનાં સર્વેષાં મુલમો જવાત્ ॥ ૧૪૪ ॥

શ્રીમત્પરમહંસપરિવ્રાજકાચાર્યશ્રીમચ્છકરાચાર્યવિ-
રચિતં ધ્રોવપટોક્ષાનુમૂતિ સંપૂર્ણમ્ ॥ ૧૫ ॥

જેમનું અંત-કરણ પરિપક્વ (રાગદ્વેષાદિ દોષોથી રહિત)
[હોય તેમને] આ [રાજયોગ હૃયોગાવિના] એકલોજ
[સ્વસ્વરૂપાવસ્થાનરૂપ] મુક્તિ આપનારો [છે, પણ અપરિ-
પક્વ મનવાળાને આ રાજયોગ મુક્તિ આપનારો નથી આ
રાજયોગ] સદ્ગુરુના ને પરમાત્માના ભક્ત સર્વે [મનુષ્યો] ને
અતિમુસલ [છે. પરિપક્વ મનવાળાને પણ જે સાધના

દુઃસાધ્ય છે તે સાધનો સદ્ગુરુના ને પરમાત્માના લક્ષ્ણોને
સુસાધ્ય થઈ રાજયોગ સિદ્ધ થાય છે, તેથી સદ્ગુરુની ને પર-
માત્માની લક્ષિત સ્વધર્મને વિશેષ ન આવે એવી રીતે સર્વ
મનુષ્યોએ કરવી જોઈએ.] ૧૪૪

ઐ પ્રમાણે બ્રહ્મવિદ્યાવાળા પરમહંસોના ને પરિવ્રાજકોના
આચાર્ય શ્રીશંકરાચાર્યજીએ રચેલા શ્રીઅપરોક્ષાનુભૂતિનામના
પ્રકરણઅંતરૂપ પંદરમા રત્નની શ્રીનાથશર્માપ્રણીત ભાવાર્થ-
દીપિકાનામની ગુજરાતીભાષાની ટીકા પૂરી થઈ. ૧૫ -

॥ ૐ ॥

૧૬ શ્રીવિવેકચૂડામણિ

ભાવાર્થદીપિકાદીકાસહિત

મંગલાચરણ ને ટીકાની પ્રતિજ્ઞા

દોહરે

બ્રહ્મ-ઈશનું બ્યાન ધરી, વંદી સદ્ગુરુ-પાપ;

વિવેકચૂડામણિ-ટીકા, ગુર્જર-ગિરા લખાય. ૧

પોતાના વાસ્તવિકસ્વરૂપના અજ્ઞાનથી જીવ ભ્રમિત થઈ અનેક
ચેતિઓમાં ભ્રમણ કર્યા કરે છે. જીવને પોતાના વાસ્તવિકસ્વરૂપનું
દૃઢ જ્ઞાન જ્યાંસુધી ન થાય ત્યાંસુધી તે સ્વસ્વરૂપમાં સ્થિતિરૂપ મોક્ષ
મેળવી શકતો નથી, ને મંસારૂપ અંધારા કૂવામાં નિરંતર દુઃખાનુભવ
કર્યા કરે છે. આત્મસ્વરૂપનું દૃઢ જ્ઞાન ભાખ્યસહિત ઉપનિષદો, ભાખ્ય-
સહિત ભગવદ્ગીતા, ને ભાખ્યસહિત બ્રહ્મસૂત્રનું પોતાના શ્રીસદ્ગુરુદ્વારા
શ્રવણ કરવાથી થાય છે. આ ત્રણ વેદાંતના મુખ્ય ગ્રંથોના વિચાર

જેમની બુદ્ધિ પહોંચી શકતી ન હોય એવા મંદબુદ્ધિવાળા મનુષ્યોને સંસારરૂપ અંધારા કૂવામાંથી બહાર કાઢવામાટે પરમકારણીક આચાર્ય-ભગવાને આ વિવેકચૂડામણિનામનો નાનો ને સુખપૂર્વક સમગ્રપ એવો પ્રકરણગ્રંથ રચ્યો છે. આ ગ્રંથમાં આત્માનો ને અનાત્માનો હિતમ-પ્રકાર વિવેક કરેલો હોવાથી આ ગ્રંથનું નામ વિવેકચૂડામણિ રાખવામાં આવ્યું છે. આ ગ્રંથના પ્રારંભમાં આ ગ્રંથની નિવિધે સમાપ્તિ થવા-માટે શિષ્ટાચારને અનુસરીને આચાર્યભગવાન નમરકારરૂપ મંગલાચરણ કરે છે:—

સર્વવેદાંતસિદ્ધાંતગોચરં તેમગોચરમ્ ।

ગોવિન્દં પરમાનન્દં સદ્ગુરું પ્રણતોઽસ્મ્યહમ્ ॥ ૧ ॥

સર્વ ઉપનિષદોના સિદ્ધાંતના વિષયરૂપ, [મન તથા વાણીના] અવિષયરૂપ, [ને] પરમાનંદરૂપ તે ગોવિંદ સદ્ગુરુને હું નમસ્કાર છું. ૧

હવે મુક્તિનું બહુ દુર્લભપણ જણાવે છે:—

જન્તૂનાં નરજન્મ દુર્લભમતઃ પુંસ્ત્વં તતો વિપતા,

તસ્માદ્વૈદિકયર્મમાર્ગપરતા વિદ્વત્ત્વમસ્માત્પરં ।

આત્માનાત્મવિવેચનં સ્વનુમત્તો વ્રજ્ઞાત્મના સંસ્યિતિ—

ગુન્ધિતર્નો જાતજન્મકોટિસ્રુકૃતૈઃ પુણ્યૈર્વિના લભ્યતે ॥ ૨ ॥

જીવોને મનુષ્યનો જન્મ દુર્લભ [છે,] આનાથી પુરુષપણું [દુર્લભ છે,] તેથી બ્રાહ્મણપણું [દુર્લભ છે,] તેથી વેદાદ્ય ધર્મેમાર્ગમાં તત્પર થવું [દુર્લભ છે,] આનાથી પર વિદ્વત્પણું [દુર્લભ છે, આનાથી] જલો ને ચેતનનો વિવેક [દુર્લભ છે,

આનાથી] આત્માનો સાક્ષાત્કાર [દુર્લભ છે, ને આનાથી]
 બ્રહ્મસ્વરૂપે દૃઢસ્થિતિ [એટલે મુક્તિ દુર્લભ છે. આવી] મુક્તિ
 સૌ કરેડ (અસંખ્ય) જન્મોનાં શુભકર્મરૂપ પુણ્યાવિના
 [જીવને] પ્રાપ્ત થતી નથી, [તેથી વિવેકી મનુષ્યે મુક્તિ
 મેળવવા ઘણામાં ઘણો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.] ૨

જીવને મનુષ્યપણું આદિ દુર્લભ છે એમ પુનઃ કહે છે:—

દુર્લભં જપમેવૈતદેવાનુગ્રહહેતુકમ્ ।

મનુષ્યત્વં મુમુક્ષુત્વં મહપુરુષસંત્રયઃ ॥ ૩ ॥

મનુષ્યપણું, મુમુક્ષુપણું [ને] બ્રહ્મનિષ્ઠ પુરુષનો દૃઢ આશ્રય
 આ ત્રણ દુર્લભજી [છે, ને] પરમાત્માની કૃપાથી મળે એવાં [છે.] ૩
 આવા દુર્લભ મનુષ્યજન્મને પામીને વિવેકી મનુષ્યે શું કરવું
 જોઈએ તે કહે છે:—

લબ્ધ્વા કથંચિન્નરજન્મ દુર્લભં, તેત્રાપિ પુંસ્ત્વં શ્રુતિપારદર્શનમ્ ।
 યસ્ત્વાત્મમુક્તૌ ન યતૈત મૂઢધીઃ, સ હ્યાત્મહાસ્વં વિનિદન્ત્યસદ્ગ્રહાત્ ૪
 જે મૂઢધુદ્વિચાળો [મનુષ્ય] દુર્લભ મનુષ્યજન્મને કોઈ
 પણ પ્રકારે (કોઈ મહાપુણ્યોના પરિપાકવડે) પામીને [જીવને]
 તેમાં પણ વેદના અર્થનો પાર જાણી શકાય એવા પુરુષ-
 પણાને [પામીને] પણ પોતાની મુક્તિને માટે પ્રયત્ન ન કરે
 તે આત્માની ઘાત કરનારો [મનુષ્ય] મિથ્યાના અણધારી
 નક્કી પોતાને હારે છે, (સ્વાર્થથી અપ્રયત્ન દુઃખી થાય છે.) ૪
 મુક્તિને માટે પ્રયત્ન નહિ કરનાર પુરુષ મૂર્ખ છે એમ
 કહે છે:—

ઇતઃ કોઽન્વસ્તિ મૃદાત્મા યસ્તુ સ્વાર્થે પ્રમાદ્યતિ ।

દુર્લભં માનુષં દેહં પ્રાપ્ય તત્રાપિ પૌરુષમ્ ॥ ૫ ॥

જે [૭૫] દુર્લભ મનુષ્યના શરીરને પામીને [અને] તેમાં પણ પુરુષપણને [પામીને] પોતાના [મુક્તિરૂપ] પ્રયાજનમાં પ્રમાદ કરે છે આનાથી [વધારે] મૂઢશુદ્ધિવાળો [બીજો] કોણ છે ? ૫

અહીંથી અભિન આત્માના જ્ઞાનવિના બીજા કાંઈ ઉપાયથી કાબે કાલે પણ મુક્તિ થઈ શકતી નથી એમ કહે છે:—

વદન્તુ શાસ્ત્રાણિ યજન્તુ દેવાન્ ,

કુર્વન્તુ કર્માણિ ભજન્તુ દેવતાઃ ।

આત્મૈક્યવોચેન વિનાપિ મુક્તિર્ ,

ન સિદ્ધ્યતિ વ્રહ્મશતાન્તરેઽપિ ॥ ૬ ॥

[ભલે] શાસ્ત્રો ભણે, દેવોને પૂજે, [શાસ્ત્રમાં કહેલાં] કર્મો કરે, [ને] દેવોની ભક્તિ કરે, પણ [અહીંથી] આત્માના એકપણના જ્ઞાનવિના સો બ્રહ્માર્થ જીવન પૂરું થતાંમુધી પણ મુક્તિ પ્રાપ્ત થતી નથી. ૬

શાસ્ત્રોક્ત કર્મો મુક્તિના સાક્ષાત્ હેતુરપ નથી એમ જણાવે છે:—

અમૃતત્વસ્ય નાશાસ્તિ વિત્તેનેત્યેવ હિ શ્રુતિઃ ।

વ્રવીતિ કર્મણો મુક્તેરહેતુત્વં સ્ફુટં યતઃ ॥ ૭ ॥

ધનવડે (ધનથી સાધ્ય વૈદિકકર્મોવડે) મોક્ષની આશા નથી, આમજ [બૃહદારણ્યકની] પ્રસિદ્ધ શ્રુતિ કહે છે, જેથી કર્મોતું મુક્તિતું અહેતુપણું સ્પષ્ટ [છે] ૭

મુક્તિની પ્રાપ્તિ કરવા વિવેકી મનુષ્યે જેવા પ્રકારનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ તે કહે છે:—

અતો વિમુક્તયૈ પ્રયતેત વિદ્વાન્, સંન્યસ્તવાદ્યાર્થસુખસ્પૃહઃ સન્ ।
સન્તં મહાન્તં સમુપેત્ય દેશિકં, તેનોષદિષ્ટાર્થસમાહિતાત્મા ॥ ૮ ॥

આથી વિદ્વાન્ બહારના વિષયોનાં સુખોની તૃષ્ણાનો ત્યાગ કરતો હોયો ઓત્રિય [ન] બ્રહ્મનિષ્ઠ આચાર્યને સારી રીતે પામીને (તેમનું શરણુ ગ્રહણ કરીને) તેમણે ઉપદેશ કરેલા અર્થમાં એકાગ્ર અંતઃકરણવાળો [થઈ] વિરહકૈવલ્યને માટે પ્રયત્ન કરે. ૮

આત્માના જ્ઞાનવડે જીવાત્માનો સંસારમાગરમાંથી ઉદ્ધાર કરવાનો ઉપદેશ કરે છે:—

ઉદ્ધરેદાત્મનાઽઽત્માનં મગ્નં સંસારવારિષૌ ।

યોગારુદ્ધત્વમાસાદ્ય સમ્યગ્દર્શનનિષ્ઠયા ॥ ૯ ॥

[વિવેકી મનુષ્ય પોતાના] ચિત્તનું અત્યંત એકાગ્રપણું પ્રાપ્ત કરીને યથાર્થ જ્ઞાનની સ્થિરતાવડે સંસારસાગરમાં ડુબેલા [પોતાના] જીવાત્માનો પોતાની મેળે ઉદ્ધાર કરે. [બીજાને વિદ્યાસે બેસી ન રહે.] ૯

પવિત્ર મનવાળા મનુષ્યે યજ્ઞાદિ કર્મોનો ત્યાગ કરીને મોક્ષને માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ એમ કહે છે:—

સંન્યસ્ય સર્વકર્માણિ ભવચન્ધવિમુક્તયે ।

યત્યતાં પંહિતૈર્ગૌરૈરાત્માભ્યાસ વપસ્યિતૈઃ ॥ ૧૦ ॥

આત્માના અભ્યાસમાં (આત્મજ્ઞાનમાં) શ્રવણાદિ સાધનોના

અવ્યાસમા) તત્પર થયેલા સાધનસંપન્ન પંડિતોએ
સંસારરૂપ બંધનથી અત્યંત મોકળા થવામાટે [શાસ્ત્રોક્ત] સર્વ
કર્મોના સારી રીતે ત્યાગ કરીને યત્ન કરવો જોઈએ. ૧૦

આત્મસ્વરૂપના જ્ઞાનમાં આત્મવિચાર ઉપયોગી છે, પણ કર્મ
ઉપયોગી નથી એમ જણાવે છે:—

चित्तस्य शुद्धये कर्म न तु वस्तूपलब्धये ।

वस्तुसिद्धिर्विचारेण न किञ्चित्कर्मकोटिभिः ॥ ૧૧ ॥

[યજ્ઞાદિ] કર્મ અંતઃકરણની પવિત્રતામાટે [છે,] પણ
[આત્મરૂપ] વસ્તુની પ્રાપ્તિમાટે નથી [આત્મરૂપ] વસ્તુની
પ્રાપ્તિ [તે આત્માના યથાર્થ] વિચારવડે [થાય છે,] કરોડો
કર્મોવડે [આત્મજ્ઞાનની] લેશ પણ [પ્રાપ્તિ થતી] નથી. ૧૧

વસ્તુના જ્ઞાનમાં વિચારના હેતુપણને નીચેના બે શ્લોકોવડે
કહે છે:—

सम्यग्विचारतः सिद्धा रज्जुवत्त्वावधारणा ।

भ्रान्तोदितमहासर्पभयदुःखविनाशिनी ॥ ૧૨ ॥

अर्थस्य निश्चयो दृष्टो विचारेण हितोक्तिः ।

न स्नानेन न दानेन प्राणायामशतेन वा ॥ ૧૩ ॥

[જોમ] ભ્રાંતિ પામેલાને પ્રતીત થયેલા મોટા સામના ભયરૂપ
દુઃખનો વિનાશ કરનાર દોરડીના વાસ્તવિક સ્વરૂપનો નિશ્ચય
[છે, તે તેના] યથાર્થ વિચારથી સિદ્ધ [થાય છે, તેમ ભ્રાંત
મનુષ્યને પ્રતીત થયેલા મોટા સંસારના ભયરૂપ દુઃખનો વિનાશ

કરનાર આત્માના વાસ્તવિક સ્વરૂપનો નિશ્ચય છે, તે આત્માના
યથાર્થ વિચારથી સિદ્ધ થાય છે.] ૧૨

હિતનાં વચનોના વિચારવડે [કોષ્ઠ પશુ] વસ્તુનો નિશ્ચય
જોવામાં આવે છે, [પશુ] સ્નાનવડે નહિ, દાનવડે નહિ, અથવા
સેંકડો પ્રાણાયામોવડે [નહિ. આ નિયમ આત્મરૂપ વસ્તુના
નિશ્ચયમાં પશુ જાણવો.] ૧૩

આત્મસાધકારમાં જે મુખ્ય તથા સાહાય્ય કરનારાં સાધનો છે
તે કહે છે:—

અધિકારિણમાશાસ્ત્રે ફલસિદ્ધિર્વિશેષતઃ ।

ઉપાયા દેશકાલાઘાઃ સન્ત્યસ્મિન્સદ્ધકારિણઃ ॥ ૧૪ ॥

વિશેષે [આત્મજ્ઞાનનો પ્રાપ્તિરૂપ] ફલની સિદ્ધિ [શમ-
ક્રમાદિ સાધનવાળા ને સદ્ગુરુલક્ષ્મી] અધિકારીનો અપેક્ષા
કરે છે. આમાં [પવિત્રતાવાળો એકાંત] દેશ [ને અનુકૂલ]
સમય આદિ ઉપાયો (સાધનો) સાહાય્ય કરનારાં [છે.]

આદિશબ્દવડે મુમુક્ષુના શરીરનું નીરોગપણું, અપ્પાત્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ
કરનારાં પુરતકાલી પ્રાપ્તિ, ને અનુપાનાદિની અનુકૂલતા સમજવાં. ૧૪

હવે જિજ્ઞાસુના કર્તવ્યને કહે છે:—

અતો વિચારઃ કર્તવ્યો જિજ્ઞાસોરાત્મવસ્તુનઃ ।

સમાસાય દયાસિંધું ગુરું વ્રહ્મત્રિદુત્તમમ્ ॥ ૧૫ ॥

આથી જિજ્ઞાસુએ ક્યાના સાગર ને ઉત્તમ બ્રહ્મવેતા
ગુરુનું શરણુ ગ્રહણ કરીને [બ્રહ્મથી અલિપ્ત] આત્મરૂપ
વસ્તુનો વિચાર [નિર્દેશ] કરવો જોઈએ. ૧૫

આ આત્મવિદ્યાના અધિકારીનાં લક્ષણો નીચેના બે શ્લોકોમાં
કહે છે:—

મેધાવી પુરુષો વિદ્યાનૂઢાપોદ્ધવિચક્ષણઃ ।

અધિકાર્યાત્મવિદ્યાયામુક્તલક્ષણલક્ષિતઃ ॥ ૧૬ ॥

ત્રિવેકિનો ચિરક્તસ્ય શમાદિગુણશાલિનઃ ।

મુમુક્ષોરેવ હિ વ્રહ્મજિજ્ઞાસાયોગ્યતા મતા ॥ ૧૭ ॥

[શ્રીસદ્ગુરુના ઉપદેશને સમજવામાં ને ધારણ કરવામાં]
અતુર, [સત્ય તથા અસત્ય વસ્તુને] જાણનાર, [શ્રુતિ તથા
સ્મૃતિને અનુસરીને] તર્ક કરવામાં [અને શ્રુતિ, સ્મૃતિ ને
તદનુકૂલ શુદ્ધિવડે વેદવિરુદ્ધ તર્કનું] ખંડન કરવામાં નિપુણ
પુરુષ [અર્થાત્] કહેલાં લક્ષણોવાળો [પુરુષ] આત્મવિદ્યામાં
અધિકારી [છે.] ૧૬

વિવેકવાળો, વૈરાગ્યવાળો, શમાદિ [૭ સંપત્તિરૂપ] શુભ-
વાળો, અને મોક્ષની ઇચ્છાવાળાનેજ બ્રહ્મનો વિચાર કરવાની
યોગ્યતા [બ્રહ્મસ્વરૂપને જાણનારાઓએ] માની [છે.] ૧૭

ઉપર કહેલાં ચાર સાધનો પ્રાપ્ત કર્યા વિના બ્રહ્મવિદ્યાની પ્રાપ્તિ
થઈ શકતી નથી એમ કહે છે:—

સાધનાન્યત્ર ચત્વારિ કથિતાનિ મનીષિભિઃ ॥

યેષુ સત્સ્વેવ સન્નિષ્ઠા યદ્ભાવે ન સિદ્ધયતિ ॥ ૧૮ ॥

બ્રહ્મનિષ્ઠોએ અહીં (બ્રહ્મવિદ્યાની પ્રાપ્તિમાં) [વિવેકાદિ]
ચાર સાધનો ઉપદેશ કરેલાં [છે;] જે [સાધનો] હોય તોજ

અહાંનિષ્ઠા સિદ્ધ થાય છે, [અને] એના અંભાષમાં [તે
અહાંનિષ્ઠા સિદ્ધ થતી] નથી. ૧૮

હવે તે ચાર સાધનોનાં નામો કહે છે:—

આદૌ નિત્યાનિત્યવસ્તુવિવેકઃ પરિગણ્યતે ।

इहामुत्रफलभोगविरागस्तदनन्तरम् ॥

शमादिपदसम्पत्तिर्मुमुक्षुत्वमिति स्फुટम् ॥ ૧૯ ॥

પ્રથમ નિત્ય અને અનિત્ય વસ્તુનો વિવેક ગણાય છે,
તે પછી અહીંના ને સ્વર્ગના સુખનાં ભોગમાં વૈરાગ્ય,—
રાગાદિરહિતપણું, શમાદિ છ સંપત્તિ [ને] મુમુક્ષુતા આ [ચાર
સાધનો] સ્પષ્ટ [છે.] ૧૯

પ્રથમ વિવેકનું સ્વરૂપ કહે છે —

ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्येत्येवंरूपो विनिश्चयः ।

सोऽयं नित्यानित्यवस्तुविवेकः समुदाहृतः ॥ ૨૦ ॥

બ્રહ્મ (ભાયામાં ને તેથી બહાર વ્યાપીને રહેલું શુદ્ધ-
ચેતન) અવિનાશી [ને] જગત્ મિથ્યા [છે,] આવી રીતનો
દૃઢ નિશ્ચય તે આ નિત્ય ને અનિત્ય વસ્તુનો વિવેક
[તત્ત્વજ્ઞાએ] કહ્યો છે. ૨૦

હવે વૈરાગ્યનું સ્વરૂપ કહે છે:—

तद्वैराग्यं जिहासा या दर्शनश्रवणादिभिः ।

देहादिब्रह्मपर्यन्ते हानित्ये भोगवस्तुनि ॥ ૨૧ ॥

[યોતાના મનુષ્ય] શરીરથી માંડીને બ્રહ્માના [શરીર]-
પર્યંતની વિનાશવાળી ભોગની વસ્તુમાં [તેના તુચ્છપણાના]

દર્શનવડે ને અવશ્યાદિવડે [ઉપજેલી] જે [તેમના] ત્યાગની
ઘચ્છા તે વૈરાગ્ય [કહેવાય છે.] ૨૧

હવે શમનું લક્ષણ કહે છે:—

વિરજ્ય વિષયત્રાતાદ્દોષદૃષ્ટ્યા મુદુર્મુદુઃ ।

સ્વલક્ષ્યે નિયતાવસ્થા મનસઃ શમ ઉચ્યતે ॥ ૨૨ ॥

વારંવાર દોષદૃષ્ટિવડે વિષયાના સમૂહથી વૈરાગ્ય પામીને
[સંકલ્પવિકલ્પરૂપ] મનની [જે] પોતાના લક્ષ્યમાં (અભિ-
ધાનરૂપ બ્રહ્મમાં) નિમજ્જ કરેલી સ્થિતિ [તે] શમ કહે-
વાય છે. ૨૨

દમ તથા ઉપરતિનું સ્વરૂપ કહે છે:—

વિષયેભ્યઃ પરાવૃત્ય સ્થાપનં સ્વસ્વગોલકે ।

ઉભયેપામિન્દ્રિયાણાં સ દમઃ પરિકીર્તિતઃ ॥

વાહ્યાનાલમ્બનં વૃત્તેરેવોપરતિરુત્તમા ॥ ૨૩ ॥

બંને પ્રકારની ઇન્દ્રિયાને (કર્મેન્દ્રિયાને તથા જ્ઞાનેન્દ્રિયાને)
[તેમના] વિષયોથી પાછી વાળીને પોતપોતાના ગોલકમાં
સ્થિર કરવી તે [આત્મજ્ઞાનીઓએ] દમ કહેલો છે. [ચિત્તની]
વૃત્તિનું બહારના [અનાત્મ પદાર્થોને] આકારે ન થવું [તે]-
જ એક ઉપરતિ [કહેવાય છે.] ૨૩

હવે તિતિક્ષાનું લક્ષણ કહે છે:—

સહનં સર્વદુઃખાનામપ્રતીકારપૂર્વકમ્ ।

ચિન્તાચિલાપરહિતં સા તિતિક્ષા નિગદ્યતે ॥ ૨૪ ॥

[આ આરં ક્રુઃખ શી રીતે નાશ પામશે ? એવી મનમાં]

ચિતા કયાં વિના ને [અન્યની આગળ તે દુઃખનો] વિલાપ
 કયાં વિના [તથા તે દુઃખની નિવૃત્તિનો] ઉપાય કયાં વિના
 [જે] સર્વ દુઃખોને સહેવાં તે [વેદાંતશાસ્ત્રમાં] તિતિક્ષા
 કહેવાય છે. ૨૪

શ્રદ્ધાનું સ્વરૂપ કહે છે:—

શાસ્ત્રસ્ય ગુરુવાક્યસ્ય સત્યબુદ્ધ્યવધારણમ્ ।

સા શ્રદ્ધા કયિતા સદ્ધિર્યયા વસ્તુપલભ્યતે ॥ ૨૫ ॥

શાસ્ત્રના [ને] સદ્ગુરુના વાક્યનો સત્યપણાની બુદ્ધિ-
 વડે નિશ્ચય તે સત્પુરુષોએ શ્રદ્ધા કહી છે. જે [શ્રદ્ધા] વડે
 [આત્મરૂપ] વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૫

હવે સમાધાનનું લક્ષણ કહે છે:—

સર્વદા સ્થાપનં બુદ્ધેઃ શુદ્ધે બ્રહ્મણિ સર્વદા ।

તત્સમાધાનમિત્યુક્તં ન તુ ચિત્તસ્ય લાલનમ્ ॥ ૨૬ ॥

સર્વદા પવિત્ર બ્રહ્મમાં નિરંતર [ધ્યાતાની વિષયોથી પાછી
 વાળેલી] બુદ્ધિને સ્થિર કરવી તે સમાધાન એમ કહ્યું છે, પણ
 ચિત્તને [વિષયોવડે] લાલવડું [તે સમાધાન] નથી [કહ્યું.] ૨૬

હવે મુમુક્ષુતાના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે:—

અહંકારાદિદેહાન્તાન્વન્યાનજ્ઞાનકલ્પિતાન્ ।

સ્વસ્વરૂપાવવોધેન મોકતુમિચ્છા મુમુક્ષુતા ॥ ૨૭ ॥

અહંકારથી માંડીને સ્થૂલશરીરમુખીના અજ્ઞાને કલ્પેલા
 બંધોને આત્માના સ્વરૂપના જ્ઞાનવડે મૂકી દેવાની [જે] ઇચ્છા
 [તે] મુમુક્ષુતા [કહેવાય છે.] ૨૭

દ્વે તે આર સાધનોમાં મુમુક્ષુતાના શ્રેષ્ઠપણાનું નિરૂપણ કરે છે:-
 મન્દમધ્યમરૂપાઽપિ વૈરાગ્યેણ શમાદિના ।

પ્રસાદેન ગુરોઃ સેયં મદ્વદ્ધા સૂચતે ફલમ્ ॥ ૨૮ ॥

[આ શ્રોક્ષ મેળવવાની ઇચ્છા પ્રથમ] મંદ કે મધ્યમ-
 પ્રકારવાળી [હોય તો] પણ વૈરાગ્યવડે, શમાદિવડે [ને]
 મદ્વગુરુની કૃપાવડે તે આ સારી રીતે વધેલી [શ્રોક્ષ મેળવવાની
 ઇચ્છા આત્મજ્ઞાનરૂપ] ફલને ઉપજાવે છે. ૨૮

શમાદિ સાધનો કેવા પુરુષને આત્મજ્ઞાનરૂપ ફલ આપનારાં થાય
 છે તે કહે છે:-

વૈરાગ્યં ચ મુમુક્ષુત્વં તીવ્રં યસ્ય તુ વિદ્યતે ।

તસ્મિન્નેવાર્થવન્તઃ સ્યુઃ ફલવન્તઃ શમાદયઃ ॥ ૨૯ ॥

જેનામાં વૈરાગ્ય ને તીવ્ર મુમુક્ષુપણું હોય તે [પુરુષ]-
 માંજ [આ] શમાદિ [સાધનો પોતાના વાસ્તવિક] અર્થ-
 વાળાં [ને આત્મજ્ઞાનરૂપ] ફલવાળાં થાય છે. ૨૯

જે વૈરાગ્ય તથા મુમુક્ષુતા મંદ હોય તો શમાદિ સાધનો નિષ્ફલ
 થાય છે આ અર્થ દર્શાવે આપીને કહે છે:-

एतयोर्मन्दता यत्र विरक्तत्वमुमुक्षयोः ।

મરી સલિલવત્તત્ર શમાદેર્માનમાત્રતા ॥ ૩૦ ॥

જે [પુરુષ] માં વૈરાગ્ય ને મુમુક્ષુતા આ બંનેની મંદતા
 હોય તે [પુરુષ] માં રણમાં જલની પેઠે શમાદિની માત્ર
 પ્રતીતિ [છે, તેઓ આત્મજ્ઞાનરૂપ ફલ ઉપજાવવા સમર્થ
 થતાં નથી.] ૩૦

મોક્ષના હેતુભૂત આત્મજ્ઞાનનાં સાધનોમાં આત્મસ્વરૂપનું અનુ-
સંધાન કરવું એ એક સાધન છે એમ કહે છે:—

મોક્ષકારણસામગ્ર્યાં ભક્તિરેવ ગરીયસી ।

સ્વસ્વરૂપાનુસંધાનં ભક્તિરિત્યભિધીયતે ॥ ૩૧ ॥

મોક્ષના [હેતુભૂત આત્મજ્ઞાનનાં] સાધનોના સમૂહમાં
ભક્તિજ સર્વોત્તમ [સાધન છે.] પોતાના [વાસ્તવિક]
સ્વરૂપનું નિરંતર ધ્યાન કરવું આ ભક્તિ કહેવાય છે. ૩૧

સાંખ્યવાદીઓ પણ આવા પ્રકારની ભક્તિનો સ્વીકાર કરે છે
તે, તથા સાધનસંપન્ન થઈ મુમુક્ષુએ ગુરુને શરણે જવું જોઈએ તે
નીચેના શ્લોકવડે કહે છે:—

સ્વાત્મતત્ત્વાનુસંધાનં ભક્તિરિત્યપરે જગુઃ ।

ઉક્તસાધનસંપન્નસ્તત્ત્વજિજ્ઞાસુરાત્મનઃ ॥

ઉપસીદેદ્ગુરું પ્રાપ્તં યસ્માદ્વંધવિમોક્ષણમ્ ॥ ૩૨ ॥

પોતાના આત્મતત્ત્વનું અનુસંધાન કરવું [આ] ભક્તિ
એમ બીજાઓ (સાંખ્યવાદીઓ) કહે છે. [આગળ] કહેલાં
[ચાર] સાધનોથી મુક્ત [ને] પોતાના વાસ્તવિકસ્વરૂપને
જાણવાની ઇચ્છાવાળો [પુરુષ] બ્રહ્મજ્ઞાની સદ્ગુરુને શરણે
જાય, જેથી [તે સંસારના] બંધથી અત્યંત મોકળો [થાય છે] ૩૨

હવે શરણે જવાયોગ્ય સદ્ગુરુનાં લક્ષણો કહે છે:—

શ્રોત્રિયોઽષ્ટજિનોઽકામહતો યો વ્રહ્મવિત્તમઃ ।

વ્રહ્મણ્યુપરતઃ શાન્તો નિરિન્ધન ઇવાનલઃ ॥

અહેતુકદયાસિન્ધુર્વન્ધુરાનમતાં સત્તામ્ ॥ ૩૩ ॥

જે [પુરુષ અર્થસહિત] ઉપનિષદાદિને જાણનાર, સદાચરણી, વિષયસ્પૃહાથી પરાણવ નહિ પામનાર, સંસાર-વિપર્યયરહિત બ્રહ્મસ્વરૂપને જાણનાર, ચિત્તવૃત્તિને બ્રહ્મમાં સ્થિર રાખનાર, રાગદ્વેષાદિથી રહિત, ઈશ્વનરહિત અગ્નિજેવા, (અંગારાજેવા અતિતેજસ્વી,) [પૂજામાનાદિની] લાલસા-વિના [સદુપદેશ કરવામાં] દયાના સમુદ્રરૂપ, [અને] પ્રેમવડે પ્રજ્ઞામ કરનારા સદાચારી [પુરુષો]નું પરમહિત, કરનાર [હોય તે સદ્ગુરુ જાણવા.] ૩૩

જેવા સદ્ગુરુનું શરણુ મહણુ કર્યા પછી શિષ્યોનું જે કર્તવ્ય છે તે કહે છે:—

તમારાધ્ય શુભં મક્તયા પ્રથમથયસેવનૈઃ ।

મસન્નં તમનુમાપ્ય પૃચ્છેજ્ઞાતવ્યમાત્મનઃ ॥ ૩૪ ॥

પરમપ્રીતિવડે, નમ્રતાવડે, બહુ વિનયવડે, [ને તેમની પ્રસન્નતા વધારનારા અનુકૂલ] વર્તનવડે તે સદ્ગુરુને પ્રસન્ન કરીને [પછી] પ્રસન્ન [થયેલા] તેમની પાસે જઈને [શિષ્ય] પોતાને [જે] જાણવાયોગ્ય [હોય તે] પૂછ. ૩૪

આ દુઃખમય ભવસાગરથી તારવા માટે શિષ્ય પોતાના સદ્ગુરુની કૃપા રીતે સ્તુતિ કરે છે તે નીચેના જે શ્લોકાવડે કહે છે:—

સ્વામિન્નમસ્તે નવલોકવન્ધો, કારુણ્યસિન્ધો પતિતં મવાન્ધી ।

મામુદરાત્મીયકૃતાસદૃષ્ટ્યા, ઋજ્ઞ્યાતિકારુણ્યમૃધામિદૃષ્ટ્યા ॥૩૫॥

દુર્વારસંસારદવાગ્રિતંત્રં, દોષૂયમાનં દુરદૃષ્ટવાતૈઃ ।

મીતં મપન્નં પરિપાદિ મૃત્યોઃ, શરણ્યમન્યથદહં ન જાને ॥૩૬॥

હે સ્વામિન! હે પ્રણામ કરનાર મનુષ્યનું હિત ઇચ્છનારા! [અને] હે દયાના સાગર! આપને [મારા] પ્રણામ હો. [કોઈ પણ પ્રકારના સ્વાર્થવિનાની] અતિ-કરુણારૂપ અમૃતની વૃષ્ટિ કરનારા [ને] સરસ એવા આપના મનોહર અવલોકનવડે [જન્મમરણરૂપ] સંસારસાગરમાં પડેલા મારો ઉદ્ધાર કરો. ૩૫

[મારાથી] અટકાવી શકાય નહિ એવા સંસારરૂપ વનના [કામક્રોધરૂપ] અગ્નિથી તપેલા, દુષ્ટપ્રારબ્ધરૂપ વાયુઓવડે કંપાયમાન થયેલા, [વાઘરૂપ] મૃત્યુથી ભય પામેલા, [અને આપને] શરણે આવેલાનું [આપ કૃપા કરીને] રક્ષણ કરો, કારણકે હું [આપનાથી] ભિન્ન રક્ષણ કરનારને જાણતો નથી. ૩૬

પુનઃ પણ તે શિષ્ય ભાવપૂર્વક સંદેશરની સ્તુતિ કરે છે:—

શાન્તા મહાન્તો નિવસન્તિ સન્તો, વસન્વતલ્લોકહિતં જરન્તઃ ।
તીર્ણાઃ સ્વયં મીમમ્ભવાર્ણવં જનાનહેતુનાઽન્યાનપિ તારયન્તઃ ॥૩૭॥

વસંતઋતુની પેઠે [પોતાના કોઈ પણ પ્રકારના સ્વાર્થવિના] લોકોનું હિત કરનારા, [ક્રોધલોભાદિ] વિકારોથી રહિત, ઉદારહૃદયવાળા, પોતે ભયંકર સંસારસમુદ્ર તરેલા, [અને] બીજા મનુષ્યોને પણ [ભયંકર સંસારસમુદ્રમાંથી કોઈ પણ પ્રકારના] સ્વાર્થવિના તારનારા સત્કર્મપરાયણ પુરુષો [આ જગતઉપર] વસે છે, [તેવા આપ છો.] ૩૭

અયં સ્વભાવઃ સ્વતઃ એવ યત્પરશ્રમાપનોદમવર્ણ મહાત્મનામ્ ।
સુયાંશુરેષ્વ સ્વયમર્કઋકશમમાભિતસામવતિ સિતિં કિલ ॥ ૩૮॥

[જેમ] સૂર્યનાં તીખાં કિરણોવડે બહુ તપેલી પૃથિવીતું
આ પ્રસિદ્ધ ચંદ્ર પોતે [પોતાનાં શીતલકિરણોવડે] રક્ષણ
કરે છે [તેમ] અન્યના બેદને દૂર કરવાની તત્પરતા આ
મહાપુરુષોનો [સ્વાર્થરહિત] સ્વાભાવિક સ્વભાવજ [છ.] ૩૯

ब्रह्मानंदरसानुभूतिकलितैः पूतैः सुशीतैर्युतैः—

युग्मद्वाकलशोज्झितैः श्रुतिमुखैर्वाक्यामृतैः सेवय ।

सन्तप्तं भवतापदावदहनज्वालाभिरेनं प्रभो ।

धन्यास्ते भवदीक्षणक्षणगतेः पात्रीकृताः स्वीकृताः ॥ ૪૦ ॥

સંસારના [ત્રિવિધ] તાપરૂપ દાવાનલની જ્વાલાઓવડે
બહુ તપેલા આને (આ દીનને) બ્રહ્માનંદરૂપ રસના અતુ-
લવડે મધુર, પવિત્ર, અતિશીતલ, યથાર્થ બોધ કરનારાં,
હાનને આનંદ આપનારાં, [ને] આપની વાંછીરૂપ કલશમાંથી
નીકળેલાં વચનોરૂપ અમૃત સિંચો. હું પ્રભો ! આપની
[કૃપા]દષ્ટિની ક્ષણમાત્ર ગતિમાટે [પણ જેઓ] પાત્ર
થયા છે, [ને] સ્વીકારાયા છે, તેઓ ભાગ્યશાલી [છ.
તેઓમાં મારી પણ કૃપા કરીને ગણના કરો.] ૩૯

कथं तरेयं भवसिन्धुमेतं, का वा गतिर्मे कतमोऽस्त्युपायः ।

જાને ન કિશ્ચિત્કૃપયાઽવ માં પ્રભો, સંસારદુઃખસતિમાત્રનુગ્વ ॥ ૪૦ ॥

[હું] આ સંસારરૂપ સાગરને કેવી રીતે તરું? અથવા
મારી વિશ્રાંતિનું સ્થાન શું [છે? અને કર્મ, ઉપાસના
[નિઃશાન આ ત્રણમાંથી ભવસાગર તરવાનો] કયા એક
ઉપાય છે? [હું આના, સંબંધમાં] કાંઈ પણ બાંધતો નથી.

હું પ્રભો ! કૃપાવડે મારું રક્ષણ કરે, [અને] સંસારનાં
દુઃખોના નાશને (નાશના ઉપાયને) વિસ્તારે. (વિસ્તાર
કરીને મને કહે.) ૪૦

આવા શરણાગત શિષ્યપ્રતિ શ્રીસદ્ગુરુને જે કર્તવ્ય છે તે
કહે છે—

તથા વદન્તં શરણાગતં સ્વં, સંસારદાવાનલતાપતપ્તમ્ ।
નિરીક્ષ્ય કારુણ્યરસાર્દ્રદૃષ્ટ્યા, દયાદમ્ભીર્તિ સહસા મહાત્મા ॥ ૪૧

એવી રીતે પ્રાર્થના કરતા, પોતાને શરણે આવેલા,
[અને] સંસારરૂપ વનના અગ્નિના [વિષયતૃષ્ણારૂપ]
તાપથી તપેલા [તે શિષ્ય]ને દયારૂપ અમૃતથી ભીંજાયેલી
દૃષ્ટિવડે જોઈને [તે] મહાત્મા શીઘ્ર [ઉપદેશ કરી] અભય
આપે, [લેશ પણ વિલંબ ન કરે.] આ અભયના દાનજેતું
ખીજું કોઈ દાન વિદ્યમાં નથી.] ૪૧

વિદ્વાન્સ તસ્મા ઉપસત્તિમીયુષે, મુમુક્ષવે સાધુયથોક્તકારિણે ।
પ્રશાન્તચિત્તાય શમાન્વિતાય, તત્ત્વોપદેશં કૃપયૈવ કુર્યાત્ ॥ ૪૨ ॥

તે અનન્ય શરણ થયેલા, મોક્ષની તીવ્ર ઇચ્છાવાળા,
[વેદમાં] જેમ કહ્યાં છે તેમ શુભ કર્મો કરનારા, અત્યંત
શાંતચિત્તવાળા, [ને] મનને વશ વર્તાવનારાને તે તત્ત્વજ્ઞ
[પુરુષ] દયાવડેજ બ્રહ્મનો ઉપદેશ કરે. ૪૨

વળી શ્રીસદ્ગુરુએ તે શિષ્યને કેવાં વચનો, કહેવાં જોઈએ તે
કહે છે—

શ્રીગુરુવાચ ॥

મા મૈષ્ટ વિદ્વંસ્તવ નાસ્ત્યપાયઃ, સંસારસિન્ધોસ્તરણેઽસ્ત્યુપાયઃ ।
યેનૈવ યાતા યતયોઽસ્ય પારં, તમેવ માર્ગં તવ નિર્દિશામિ ॥૪૩॥

હું [પદને તથા પદના અર્થને] જાણુનારા । [તું
સંસારથી] ભય ન પામ. [સંસારવડે] તારો નાશ [થવાનો]
નથી, [કેમકે] સંસારસાગર તરવાનો ઉપાય છે. જે [માર્ગ] વડે
સંત્યાસીએ. આ [સંસારસાગર] ના પારને પામ્યા [છે]
તે માર્ગજ [હું] તને દેખાડીશ. ૪૩

અસ્ત્યુપાયો મહાન્કથિત્સંસારભયનાશનઃ ।

તેન તીર્ત્વાં ભવામ્મોર્ધિ પરમાનંદમાપ્સ્યસિ ॥ ૪૪ ॥

[આ] સંસારના ભયનો [અત્યંત] નાશ કરનારો કોઇ
[એક] મારો (અવશ્ય ફેલકાતા) ઉપાય (સાધન) છે.
તેવડે (તે જ્ઞાનરૂપ સાધનવડે) [તું આ] સંસારસાગરને
તરીને નિરવધિ આનંદને પામીશ. ૪૪

ષેદાન્તાર્યવિચારેણ જાયતે જ્ઞાનમુત્તમમ્ ।

તેનાત્યંતિકસંસારદુઃસ્વનાશો ભવત્યજુ ॥ ૪૫ ॥

ઉપનિષદોના [આત્મરૂપ] અર્થના વિચારવડે [મોક્ષના
સાધનરૂપ] ઉત્તમ જ્ઞાન [અંતઃકરણમાં] ઉત્પન્ન થાય છે.
પછી તેવડે (અદ્વૈત આત્મજ્ઞાનવડે) સંસારનાં દુઃખોનો
ફરીથી ન ઉપજે એવો નાશ થાય છે. ૪૫

પ્રદ્યાભક્તિધ્યાનયોગાન્મુમુક્ષોર્મુકેર્હેત્વન્વક્તિ સાક્ષાચ્છુતેર્ગીઃ ।

તે વા એતેજ્વેવ તિષ્ઠત્યમુખ્ય, મોક્ષોઽવિચાકલ્પિતાદેહવન્ધ્યાત્ ॥ ૪૬ ॥

[“અદ્યાભક્તિધ્યાનયોગાદવેદિ”-] આસ્તિકતા, [અદ્વૈત આત્માનો] વિચાર, અને [વિભાતીયવૃત્તિઓના અંતરાયથી રહિત] સમતીયવૃત્તિઓના પ્રવાહ ચલાવવાથી [આત્માને જાણુ, આ દૈવલ્યોપનિષદ્ની] શ્રુતિનું વાક્ય ભાક્ષ મળવવા ઈચ્છનારને ભાક્ષનાં [આસ્તિકતાદિ] સાક્ષાત સાધનો કહે છે. જે [પુરુષ] નિશ્ચયરૂઝે આ [સાધનો] માંજ નિષ્ઠા કરે છે તેના અવિધાએ કદેપણ શરીરરૂપ બંધનથી ભાક્ષ [થાય છે.] ૪૬

અજ્ઞાનયોગાત્પરમાત્મનસ્તવ, જ્ઞાનાત્મવન્ધસ્તત એવ સંસૃતિઃ ।
તયોર્વિવેકોદિતબોધવદ્વિરજ્ઞાનકાર્યે પ્રદહેત્સમૂલમ્ ॥ ૪૭ ॥

પરમાત્મરૂપ તને [દેહાદિરૂપ] જડમાં [હુપણાના તથા તેના સંબંધવાળા પ્રાણિપદાર્થમાં મારાપણાના અભિમાનરૂપ] બંધ [આત્મસ્વરૂપના] અજ્ઞાનના સંબંધથીજ [ઉદય થયો છે, ને] તેથીજ [તને જન્મમરણરૂપ] સંસાર [છે.] તે બંનેના (આત્માના ને અનાત્માના) વિવેકથી ઉદય પામેલો જ્ઞાનરૂપ અગ્નિ [અજ્ઞાનરૂપ] મૂલસહિત અજ્ઞાનનાં [હુપણું ને મારાપણું આ રૂપ] કાર્યને [સૂકા તણખલાની પેઠે] બાળી નાંખે છે. ૪૭

હવે તે શરણાગત શિષ્ય પોતાના શ્રીસદ્ગુરુને પૂછે છે:

શિષ્ય ઉવાચ ॥

કૃપયા શ્રૂયતાં સ્વામિન્પ્રશ્નોઽયં ક્રિયતે મયા ।

યદુત્તરમહં શ્રુત્વા કૃતાર્થઃ સ્યાં મવન્મુખાત્ ॥ ૪૮ ॥

શિષ્ય પૂછે છે:—“હે સ્વામિન ! મારાવડે આ પ્રશ્ન કરાય છે [તે આપ] કૃપાવડે સાંભળો. આપના મુખથી જૈતું ઉત્તર સાંભળીને હું કૃતકૃત્ય થઈશ. ૪૮

કો નામ વન્ધઃ કયમેવ આગતઃ, કયં પ્રતિષ્ઠાઽસ્ય કથં વિમોક્ષઃ ।
કોઽસાવનાત્મા પરમઃ ક આત્મા, તયોર્વિવેકઃ કથમેતદુચ્યતામ્ ॥ ૪૯ ॥

“[હે પ્રભો !] પ્રસિદ્ધ બંધ શો [પદાર્થ છે ?] આ [બંધ અસંગ આત્મામાં] કેવી રીતે આવ્યો [છે ?] આ [બંધ]ની સ્થિતિ કેવી રીતે [થાય છે ?] આ બંધમાંથી [અત્યંતમુક્તિ કેવી રીતે [થાય છે ?] આ અનાત્મા (જડ) શો [પદાર્થ છે ?] પરમાત્મા કોણ [છે ? અને] તે બંનેના (આત્માનો તથા અનાત્માનો) વિવેક કેવી રીતે [થાય ?] આ [સર્વ કૃપા કરીને] કહો.” ૪૯

હવે પરમદયાળુ શ્રીમદ્ગુરુ શિષ્યના તે પ્રશ્નોનાં ઉત્તરો આપવાનો પ્રારંભ કરે છે:—

શ્રીગુરુવાચ ॥

ધન્યોઽસિ કૃતકૃત્યોઽસિ પાવિત્રં તે કુલં ત્વયા ।

યદવિગ્રાવન્વમુક્તયા વહ્નીમવિતુમિચ્છસિ ॥ ૫૦ ॥

શ્રીસદ્ગુરુ કહે છે:—“[તું] નિઃકામકર્મના અનુદાનથી] પવિત્ર અંતઃકરણવાળો છે, [તું] અજ્ઞાનવડે] કૃતાર્થ થઈશ,

[ને] તે તારું કુલ પવિત્ર કર્યું, કારણકે [તું] અવિદ્યારૂપ બંધની મુક્તિવડે બ્રહ્મરૂપ થવાની ઇચ્છા કરે છે. ૫૦

બંધથી મોક્ષના થવામાટે પોતેજ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. એમ દર્શાવે આપીને કહે છે:—

ઋણમોચનકર્તારઃ પિતુઃ સન્તિ સુતાદયઃ ।

વન્ધમોચનકર્તા તુ સ્વસ્માદન્યો ન કશ્ચન ॥ ૫૧ ॥

પિતાના ઋણમાંથી [તે પિતાને] મોક્ષનો કરનારાઓ [તેના] પુત્રાદિ (પુત્રપૌત્રાદિ સંબંધિજનો) હોય છે, પરંતુ [અવિદ્યા ને તેનાં કાર્યોરૂપ] બંધથી [છુવને] મોક્ષનો કરનાર પિતાનાથી ભિન્ન કોઈ પણ નથી. [આ બંધમાંથી મોક્ષનો થવામાટે તો પોતેજ વિધિવત્ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. ૫૧

મસ્તકે 'ન્યસ્તભારાદર્દુઃસ્મન્યૈર્નિવાર્યતે ।

હુધાદિકૃતદુઃખં તુ વિના સ્વેન ન કેનચિત્ ॥ ૫૨ ॥

[પિતાના] માથાઉપર રાખેલા ભારાદિના દુઃખને [તે ભાર ઊપાડી લેનાથી] બીજાઓવડે નિવારણ કરી શકાય છે, પણ ભૂખ આદિએ (ભૂખ તથા તરપે) ઉપજાવેલા દુઃખને પિતાના વિના [અન્ય] કોઈવડે [ખાધેને વા પીને દૂર કરી શકાતું નથી. [તે દુઃખની નિવૃત્તિમાટે તો પોતેજ ખાતું વા પીતું જોઈએ.] ૫૨

સજ્જનારૂપ મોક્ષે પ્રાપ્ત કરવામાટે પણ પોતેજ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ એમ દર્શાવે આપીને સમજાવે છે:—

પથ્યમૌપધસેવા ચ ક્રિયતે येन રોગિણા ।

‘આરોગ્યસિદ્ધિર્દૃષ્ટાઽસ્ય નાન્યાનુષ્ઠિતકર્મણા ॥ ૫૩ ॥

જે રોગીવડે પથ્યનું અને ઓસડનું સેવન કરાય છે તેના આરોગ્યની (રોગરહિતપણાની) સિદ્ધિ જોઈ [છે, પણ] અન્યના સેવેલા [ઓસડ સેવનરૂપ ને પથ્યપાલનરૂપ] દર્મવડે [રોગીના રોગરહિતપણાની સિદ્ધિ ક્યાંઈ જોઈ] નથી. ૫૩

આત્માનું જ્ઞાન પણ પોતાના પ્રયત્નથી થાય છે એમ દર્શાવ આપીને સમજાવે છે:—

वस्तुस्वरूपं स्फुटबोधचक्षुषा, स्वेनैव वेद्यं न तु पण्डितेन ।
चन्द्रस्वरूपं निजचक्षुषैव, ज्ञातव्यमन्यैरवगम्यते किम् ॥ ५४ ॥

[જોઈ] ચંદ્રનું સ્વરૂપ પોતાના નેત્રવડેજ જાણવાયોગ્ય [છે,] અન્ય [મનુષ્યોનાં નેત્રો] વડે શું [તે] જાણવામાં આવે છે? [તેમ બ્રહ્મથી અલિપ્ત આત્મરૂપ] વસ્તુનું સ્વરૂપ [પણ પોતાના સ્વરૂપના] સ્પષ્ટ જ્ઞાનરૂપ નેત્રવડે [વૃત્તિવડે] પોતાથીજ જાણવાયોગ્ય [છે,] પણ [અન્ય] પંડિતવડે [તે જાણવાયોગ્ય] નથી. ૫૪

પોતાના પ્રયત્નથીજ બંધની નિવૃત્તિ થઈ શકે છે એમ કહે છે:—

अविद्याकामकर्मादिपाशबन्धं विमोचितुं ।

फः श्वन्नुयाद्विनाऽऽत्मानं कल्पकोटिशतैरपि ॥ ५५ ॥

અવિદ્યા, કામ (પ્રાણિપદાર્થની તૃષ્ણા) અને દર્મ (ધર્મિત પ્રાણિપદાર્થની પ્રાપ્તિમાટે કરવામાં આવતો પ્રયત્ન આદિના પાશો (સંસારો) દરેલા [હુ:ખરૂપ] બંધથી [પોતાને] ત્રાકળા કરવાને પોતાના વિના સો દરોડ કલ્પોવડે (બ્રહ્માના

દિવસોવડે) પણ કેણુ સમર્થ થાય ? [બ્રહ્મા પણ સમર્થ ન થાય.] ૫૫

બ્રહ્મના અને આત્માના એકપણાના જ્ઞાનવિના મોક્ષ પ્રાપ્ત થતો નથી એમ કહે છે:—

ન યોગેન ન સાંખ્યેન કર્મણા નો ન વિદ્યાયા ।

બ્રહ્માત્મૈકત્વબોધેન મોક્ષઃ સિદ્ધયતિ નાન્યથા ॥ ૫૬ ॥

બ્રહ્મના અને આત્માના એકપણાના જ્ઞાનવડે [મનુષ્યને] મોક્ષ સિદ્ધ થાય છે, બીજા ઉપાયથી [તે સિદ્ધ થતો] નથી. યોગવડે નહિ, સાંખ્યવડે નહિ, [શ્રૌતસ્માર્ત] કર્મવડે નહિ, [ન] વિદ્યાવડે (ઉપાસનાવડે) [પણ] નહિ. ૫૬

વીણાયા રૂપસૌન્દર્યે તન્ત્રીવાદનસૌષ્ઠવમ્ ।

મજારજ્ઞનમાત્રં તન્ન સામ્રાજ્યાય કલ્પતે ॥ ૫૭ ॥

[જેમ] વીણાના રૂપનું સુંદરપણું [અને તેના] તારો વગાડવાનું નિપુણપણું [સાંભળનારા] લોકની પ્રસન્નતાભાટેજ [છે, પણ] તે ચક્રવર્તી રાજ્યની પ્રાપ્તિભાટે સમર્થ થતાં નથી, [તેમ જ્ઞાનથી લિપ્ત અન્ય સાધનો લોકોને પ્રસન્ન કરવામાં ઉપયોગી થાય છે, પણ મોક્ષના લાભભાટે ઉપયોગી થતાં નથી.] ૫૭

વાગ્દેવરી શબ્દશ્રી શાસ્ત્રવ્યાખ્યાનકૌશલમ્ ।

વદુષ્યં વિદુષાં તદ્વદ્યુક્તયે ન તુ મુક્તયે ॥ ૫૮ ॥

એવી રીતે [બોલવામાં આવતી] વૈખરીવાણી, શબ્દના પ્રવાહ, શાસ્ત્રના વ્યાખ્યાનનું કુશલપણું [ને લૌકિક] વિદ્વાનોની વિદ્વત્તા [આ સર્વળું આ લોકના] ભોગને ભાટે

['થાય છે,] પણ મોક્ષને માટે [થતું] નથી. ૫૮

અહીં નહિ જાણ્યું તોપણ શાસ્ત્રનું અધ્યયન નિષ્ફલ છે, તે અહીં જાણ્યું તોપણ શાસ્ત્રનું અધ્યયન નિરુપયોગી છે એમ જણાવે છે:—

અવિજ્ઞાતે પરે તત્ત્વે શાસ્ત્રાધીતિસ્તુ નિષ્ફલા ।

વિજ્ઞાતેઽપિ પરે તત્ત્વે શાસ્ત્રાધીતિસ્તુ નિષ્ફલા ॥ ૫૯ ॥

[અવિદ્યાધી] પર [રહેલા અહ] તત્ત્વને ન જાણ્યું તો [શુરુપાસેથી] શાસ્ત્રનું અધ્યયન [થ્યું] તે અહીંજ્ઞાનરૂપ [ફલવિનાતું] [છે, અને અવિદ્યાધી] પર [રહેલા અહ] તત્ત્વને [પોતાના અવજ્ઞાદિરૂપ પ્રયત્નવડે] જાણ્યું તોપણ [પછી] કાંઈ પ્રયોજન સિદ્ધ કરવાતું નહિ રહેલું હોવાથી [શાસ્ત્રનું અવજ્ઞાતન નિષ્ફલજ (પ્રયોજનવિનાતુંજ)] [છે.] ૫૯

હવે વિચારરહિત શાસ્ત્રાધ્યયનના દગ્તાં આત્માનું જ્ઞાન સંપાદન કરવાની શ્રેયતા જણાવે છે:—

શબ્દજાલં મહારણ્યં ચિત્તભ્રમણકારણમ્ ।

અતઃ પ્રયત્નાઙ્ગજ્ઞાતવ્યં તત્ત્વજ્ઞૈસ્તત્ત્વમાત્મનઃ ॥ ૬૦ ॥

[પરસ્પર વિવાદવાળાં શાસ્ત્રોના] શબ્દના સમૂહરૂપ મોટું અરણ્ય [સામાન્યશુદ્ધિવાળા મનુષ્યના] ચિત્તને ભ્રમવામાં દારણ્યરૂપ [થાય છે,] આથી [વિચારના] સ્વરૂપને જાણનારા-ઓએ [વિચારરૂપ] પ્રયત્નથી આત્માનું વાસ્તવિકસ્વરૂપ જાણ્યું લેઈએ. ૬૦

અજ્ઞાનની નિયતિ જ્ઞાનવિના અન્ય સાધનોથી થતી નથી એમ કહે છે:—

અજ્ઞાનસર્પદષ્ટસ્ય બ્રહ્મજ્ઞાનીપદં વિના ।

કિમુ વેદૈશ્ચ શાસ્ત્રૈશ્ચ કિમુ મન્ત્રૈઃ કિમૌપધૈઃ ॥ ૬૧ ॥

અજ્ઞાનરૂપ સર્પે ડસેલાને બ્રહ્મજ્ઞાનરૂપ [દિવ્ય] ઔપધ-
વિના [વિચારરહિત] વેદોવડે અને શાસ્ત્રોવડે શું [ફલ
થવાતું છે?] અને મન્ત્રોવડે શું [ફલ થવાતું છે?][તથા]
ઓપધોવડે [પણ] શું [ફલ થવાતું છે? કંઈ નહિ.] ૬૧

ન ગચ્છતિ વિના પાનં વ્યાધિરૌપધશબ્દતઃ ।

વિનાઽપરોક્ષાનુમતં બ્રહ્મગર્ભૈર્ન મુચ્યતે ॥ ૬૨ ॥

[જેમ ઓપધ] પીધાવિના ઓપધના નામથી રોગ
હર થતો નથી, [તેમ બ્રહ્મના] અપરોક્ષજ્ઞાનવિના [હું બ્રહ્મ
છું આવા] બ્રહ્મના શબ્દોવડે [મનુષ્ય] મોક્ષ પામતો
નથી. ૬૨

અકૃત્વા દૃશ્યવિલયમજ્ઞાત્વા તત્ત્વમાત્મનઃ ।

વાહ્યશબ્દૈઃ કુતો મુક્તિરુક્તિમાત્રફલૈર્નૃણામ્ ॥ ૬૩ ॥

[દૃશ્ય ત્રણ કાલમાં નથી આવા દહનિશ્ચયવડે] દૃશ્યનો
વિલય ક્યાં વિના [અને] આત્માતું વાસ્તવિકસ્વરૂપ જાણ્યા
વિના [હું બ્રહ્મ છું આવા] કથનમાત્ર ફલવાળા બહારના
શબ્દોવડે મનુષ્યોને મુક્તિ ક્યાંથી [થાય? નહીં થાય] ૬૩

ઉપરના શ્લોકમાં કહેલા અર્થને દૃષ્ટાત આપીને સમજાવે છે.—

અકૃત્વા શત્રુસંહારમગત્વાશિલભૂશ્રિયમ્ ।

રાજાહમિતિ શબ્દાન્નો રાજા ભવિતુમર્હતિ ॥ ૬૪ ॥

[જેમ પોતાના] વિરોધી[રાજા]ઓનો [શત્રુમાં]

વિનાશ કર્યા વિના [અને] સઘળી પૃથિવીની લક્ષ્મી
[દિગ્વિજયવડે] પ્રાપ્ત કર્યા વિના હું [પૃથિવીનો ચક્રવર્તી]
રાજા [હું] આવા કથનમાત્રથી [ચક્રવર્તી] રાજા થઈ શકાતું
નથી, [પણ દુર્દશાનીજ પ્રાપ્તિ થાય છે, તેમ કામાદિ શત્રુઓનો
વિનાશ કર્યા વિના ને બ્રહ્મવિદ્યાની પ્રાપ્તિ કર્યા વિના
હું બ્રહ્મ હું આવા કથનમાત્રથી બ્રહ્મસ્વરૂપે સ્થિતિ કરી
શકાતી નથી, પણ દુર્દશાનીજ પ્રાપ્તિ થાય છે.] ૬૪

શ્રીસદાશરૂપા ઉપદેશવિના એકલા તર્કથી બ્રહ્મનું જ્ઞાન થઈ શકતું
નથી એમ કહે છે:—

આપ્તોક્તિં સ્વનનં તથોપરિશિલાશુત્કર્પણં સ્વીકૃતિમ્,
નિલેપઃ સમપેક્ષતે નહિ વહિઃશબ્દૈસ્તુ નિર્ગચ્છતિ ।

તદ્વદ્બ્રહ્મત્રિદોષદેશમનનધ્યાનાદિભિર્લભ્યતે,

માયાકાયતિરોહિતં સ્વમમલં તત્ત્વં ન દુર્બુક્તિભિઃ ॥ ૬૫ ॥

[જેમ] પૃથિવીમાં રહેલું ધન યથાર્થ કહેનારના વચનની,
[કેદાણી આદિવડે] બોલવાની, ઉપર રહેલા પથ્થરાદિને બહાર
ઠાલી નાંખવાની, અને [હાથવડે તેનું] મહણ કરવાની સારી
રીતે અપેક્ષા રાખે છે, પણ [“હે ધન! તું મને પ્રાપ્ત થઈ જા”
એવા] બહારના શબ્દોવડેજ [તે ધન] બહાર નીકળતું
નથી, [ને પ્રાપ્ત થતું નથી,] તેમ અવિદ્યા ને તેનાં કાર્યોથી
ઢંકાયેલું [અને] પવિત્ર પાતાનું વાસ્તવિકસ્વરૂપ બ્રહ્મવેત્તાના
ઉપદેશવડે, [એકાંતમાં તેના] મનનવડે, અને [બ્રહ્મના
નિરંતર] ધ્યાનાદિવડે પ્રાપ્ત થાય છે, [પણ] કૃત્યક્રિઓવડે
[તે પ્રાપ્ત થતું] નથી. ૬૫

સંસારરૂપ બંધનથી મોક્ષના થવામાટે વિવેકીએ પોતેજ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ એમ કહે છે—

તસ્માત્સર્વપ્રયત્નેન ભવવન્ધવિમુક્તયે ।

સ્વૈરેવ યત્નઃ કર્તવ્યો રોગાદાવિવ પન્થિતૈઃ ॥ ૬૬ ॥

હે સર્વ પ્રયત્ન કરવામાં સમર્થ ! એટલામાટે સમજીએએ રોગાદિની પેઠે સંસારરૂપ બંધથી અત્યંત મોક્ષના થવામાટે પોતેજ યત્ન કરવો જોઈએ. ૬૬

શિષ્યે પૃથક્કા પ્રશ્નની શ્રીસદ્ગુરુ સ્વાધ્યા કરે છે—

યસ્ત્વયાઽથ કૃતઃ પ્રશ્નો ઘરીયાઞ્છાસ્રવિન્મતઃ ।

સૂત્રમાયો નિગૂઢાર્થો જ્ઞાતવ્યશ્ચ મુમુક્ષુભિઃ ॥ ૬૭ ॥

[તારાં પુણ્યકર્મોનાં ફલોનો ઉદય થવાથી] હમણાં તે જે પ્રશ્ન કર્યો [તે] ઘણો શ્રેષ્ઠ, જ્ઞાત જાણનારાઓએ સ્વીકારેલો, સૂત્રજેવો, (થોડાં શબ્દોવાળો ને બહુ ગંભીર અર્થવાળો,) અત્યંતશુભ-અર્થવાળો અને મોક્ષની ઇચ્છાવાળાઓએ જાણવાજેવો [છે] ૬૭

હવે તે પ્રશ્નોનાં ઉત્તરો સાંભળવામાટે સાવધાન મનવાળા થવાનું શિષ્યને કહે છે—

ઘૃણુન્વાવહિતો વિદ્વન્યન્મયા સમુદીર્યતે ।

તદેતચ્છ્રવણાત્સઘો ભવવન્ધાદિમોક્ષયસે ॥ ૬૮ ॥

હે [પદોને તથા પદોના અર્થોને] જાણનાર ! મારાપડે જે [બંધ તથા બંધનો હેતુ અને મોક્ષ તથા મોક્ષનો હેતુ] સ્પષ્ટ કરીને કહેવાય છે [તે તું] સાવધાન મનવાળો [થઈને]

સાંભળ. તે આ [ઉત્તર] સાંભળવાથી [તું] શીઘ્ર [સંશયાદિથી
રહિત થઈ] સંસારરૂપ બંધથી અત્યંત મોકળો થઈશ. ૬૮

વૈરાગ્યાદિ યાનના હેતુઓને કહે છે:—

મોક્ષસ્ય હેતુઃ પ્રથમો નિગદ્યતે, વૈરાગ્યમત્યન્તમનિત્યવસ્તુષુ ।
તતઃ શમથાપિ દમસ્તિતિજ્ઞા, ન્યાસઃ પ્રસક્તાશ્ચિલકર્મણાં ભૃશમ્ ૬૯

અનિત્ય વસ્તુઓમાં અતિદંઢ વૈરાગ્ય (ઇચ્છારહિતપણું)
[આ] મોક્ષતું (મોક્ષના સાધન બ્રહ્મજ્ઞાનતું) પ્રથમ સાધન
કહેવાય છે. ત્યારપછી મનોનિમગ્ન, ઇન્દ્રિયનિમગ્ન, સહનશીલતા,
અને [અજ્ઞાનીઓને] પ્રાપ્ત સવળાં [શુભાશુભ] કર્મોનો
(કર્મોરહિત તેના અભિમાનનો વા અભિમાનનો) અત્યંત
ત્યાગ [આ જ્ઞાનનાં સાધનો છે.] ૬૯

તતઃ શ્રુતિસ્તન્મનનં સતત્ત્વધ્યાનં ચિરં નિત્યનિરંતરં મુનેઃ ।
તત્ત્વોઽવિકલ્પં પરમેત્ય વિદ્વાનિદૈવ નિર્વાણમુખં સમૃચ્છતિ ॥૭૦॥

પછી [સદ્ગુરુના ઉપદેશતું] અવળ, તેનું [એકાંતમાં
આદરપૂર્વક યુક્તિઓસહિત] મનન, [પછી તે] મનનશીલતું
સાંખ્યા સમયસુધી નિત્ય નિરંતર [આત્માથી] અભિજ્ઞ બ્રહ્મનું
ધ્યાન [આ જ્ઞાનનાં સાધનો છે.] પછી [તે] પરોક્ષજ્ઞાની
[નામ ને જાતિ આદિ] વિકલ્પોથી રહિત બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર
કરીને વર્તમાનશરીરમાંજ [નિરવધિ] બ્રહ્માનંદનો સારી રીતે
અનુભવ કરે છે. ૭૦

હવે જાઓ તથા ચેતનનો વિવેક કરવાનું કહે છે:—

યદ્બોદ્ધવ્યં તવેદાનીમાત્માનાત્મવિવેચનમ્ ।

તદુચ્યતે મયા સમ્યક્ શ્રુત્વાઽઽત્મન્યવધારય ॥ ૭૧ ॥

[હે સૌમ્ય !] તારે જે આત્માનું તથા અનાત્માનું વિવેચન બાણુવાધોગ્ય [છે] તે હવે મારાવડે સારી રીતે કહેવાય છે. [તે] સાંભળીને [તું તારા] અંતઃકરણમાં નક્કી કર. ૭૧ સ્થૂલશરીરનું તથા પાંચ વિષયોનું નિરૂપણ નીચેના ત્રણ શ્લોકોવડે કરે છે:—

મજ્જાસ્થિમેદાપલરક્તચર્મત્વગાદ્યૈર્ધાતુમિરેભિરન્વિતમ્ ।

પાદોરુવક્ત્રોઽજપૃષ્ઠમસ્તકૈરઙ્ગૈરુપાંગૈરુપયુક્તમેતત્ ॥ ૭૨ ॥

અહં મમેતિ પ્રથિતં શરીરં, મોહાસ્પદં સ્થૂલમિતીર્યતે બુધૈઃ ।

નમો નમસ્વદ્દહનામ્બુભૂમયઃ, સૂક્ષ્માણિ ભૂતાનિ ભવન્તિ તાનિ ॥ ૭૩ ॥

પરસ્પરાંશૈર્મિલિતાનિ ભૂત્વા, સ્થૂલાનિ ચ સ્થૂલશરીરહેતવઃ ।

માત્રાસ્તદીયા વિપયા ભવન્તિ, શબ્દાદયઃ પશ્ચ સુત્રાય મોક્તુઃ ૭૪

મજ્જા, (તેલજેવો રસ,) હાડકાં, મેદ, (ચરબી,) માંસ, લોહી, સૂક્ષ્મ આમડી ને સ્થૂલ આમડી [એ] નામવાળા આ [સાત] ધાતુઓવડે યુક્ત પગ, સાથળ, છાતી, હાથ, પીઠ અને માર્થું [આદિ] અંગો [ને] ઉપાંગોવડે યુક્ત હું અથવા મારું આવી રીતે પ્રસિદ્ધ, [ને હું અથવા મારું એવી] ભ્રાંતિના વિષયપણાને પામેલ આ સ્થૂલશરીર [છે] એમ જ્ઞાનીઓવડે કહેવાય છે. આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જલ ને પૃથિવી તે સૂક્ષ્મભૂતો એક-ખીજાના અંશોવડે મળેલાં સ્થૂલ થકને [તેઓ] સ્થૂલશરીરનાં દારણો થાય છે તેમના [તે પાંચ ભૂતોના] ગુણો લોકાના

મુખમાટે પાંચ શબ્દાદિ (શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ ને ગંધ) વિષયો થાય છે. ૭૨-૭૪

જીવને આ વિષયોમાં દૃઢ પ્રીતિ થવાથી તે આ સંસારમાં ભ્રમણ કરે છે એમ કહે છે:—

ય યુ મૃદા વિષયેષુ વદ્ધા, રાગોરુપાશેન સુદુર્દમેન ।
આવાન્તિ નિર્વાન્તિત્યથ ઝર્ષ્વમુચ્ચૈઃ, સ્વકર્મદૂતેન જવેન નીતાઃ ૭૫

જે અજ્ઞાની [પુરુષો] બહુ દુઃખે કરીને (ઘણા શ્રમ-વડે) ત્રોડી શકાય એવા રાગરૂપ મોટા પાશવડે (ફાંસલાવડે) આ [શબ્દાદિ] વિષયોમાં બંધાયા [છે તેઓ] પોતાનાં [શુભ-શુભ] કર્મરૂપ ફાતકડે લઈ જવાતા વેગથી ઊંચે (સ્વર્ગાદિમાં) આવે છે, [ને] વેગથી નીચે (પશ્વર્ગાદિ ધાનિમાં) જાય છે. ૭૫

પાંચ વિષયોનું દુઃખદાતાપણું દર્શાવતી સમગ્રભાવે છે:—
શબ્દાદિભિઃ પञ्चભિરેવ પञ्ચ, પञ्ચત્વમાણુઃ સ્વગુણેન વદ્ધાઃ ।
કુરુક્ષમાતપ્રપત્તમીનમૃદ્ધા નરઃ પञ्ચભિરશ્ચિતઃ કિમ્ ॥ ૭૬ ॥

[જ્યારે] હરણ, હાથી, પતંગ માણસ ને ભમરો [આ] પાંચ [પ્રાણીઓ] શબ્દાદિ પાંચ [વિષયો] વડેજ પોતાના [એક એક] વિષયથી બંધાયેલા મૃત્યુને પામે છે [ત્યારે] પાંચવડે પકડાયેલા મનુષ્ય કેમ [મૃત્યુ ન પામે ? પામેજ.] ૭૬

વિષયનું વિષયી પણ વધારે અપદારકપણું કહે છે:—

દોષેણ તીવ્રો વિષયઃ કૃષ્ણસર્પવિપાદપિ ।
વિપં નિહન્તિ મોક્ષારં દ્રણારં ચક્ષુષાઽપ્યયમ્ ॥ ૭૭ ॥

[શબ્દાદિ] વિષય કાળા સાયના વિષયી પણ દોષવડે ત્રીમ (અધિકદોષવાળા) [છ, કેમકે] વિષ [તો] ખાનારને મારે છે, [અને] આ [રૂપાદિ વિષય તો] નેત્રવડે જોનારને પણ મારે છે.] ૭૭

શબ્દાદિ વિષયોમાં રહેલી દૃઢ પ્રીતિ સત્યતા વિના મોક્ષ થઈ શકતો નથી એમ કહે છે:—

વિષયાશમહાપાશાચો વિમુક્તઃ સુદુસ્ત્યજાત્ ।

સ એવ કલ્પતે મુક્તયૈ નાન્યઃ પટ્શાસ્ત્રવેદયપિ ॥ ૭૮ ॥

જે [મનુષ્ય] અત્યંત પ્રયત્નથી ત્યજી શકાય એવા વિષયોની આશારૂપ મહાપાશથી અત્યંત મોકળો [થાય છે] તે- [મનુષ્ય]જ મોક્ષને માટે યોગ્ય થાય છે, ખીજો છ શાસ્ત્રને જાણનારો પણ [મોક્ષને માટે યોગ્ય થતો] નથી. ૭૮

વિષયોની તૃષ્ણા મનુષ્યને મોક્ષનો લાભ થવા દેતી નથી એમ કહે છે:—

આપાતવૈરાગ્યવતો શુભુક્ષ્ણ, ભવાન્ધિપારં પ્રતિયાતુમુચતાન્ ।
આશાગ્રહો મજ્જયતેઽન્તરાલે, નિમૃદ્ધ કળ્થે વિનિવર્ત્ય વેગાત્ ૭૯

સંસારરૂપ સમુદ્રના [પર] પારપ્રતિ જવાને ઉઘમી થયેલા ઉપરચોટીઆ વૈરાગ્યવાળા સુમુશુઓને [શબ્દાદિ વિષયોની] આશારૂપ મગર મળે પકડીને વેગથી [મોક્ષના પ્રયત્નથી] વિમુખ કરીને વચમાં ડુબાડી દે છે. ૭૯

શબ્દાદિ વિષયોની તૃષ્ણાનો ત્યાગ કરનાર વ્યક્તિને પામે છે એમ જણાવે છે:—

વિષયાલ્પ્યગ્રહો યેન સુવિરત્ત્યસિના હતઃ ।

સ ગચ્છતિ મવામ્ભોધેઃ પારં પ્રત્યુદ્ધવર્જિતઃ ॥ ૮૦ ॥

જેણે તીવ્રવૈરાગ્યરૂપ તરવારવડે વિષયનામના મગરને
મારી નાંખ્યો [છે] તે [પરમાર્થમાં વિરોધ કરનાર] વિદ્યથી
રહિત થયેલો સંસારરૂપ સાગરના પારને પામે છે. ૮૦

શ્રીસદ્ગુરુના ઉપદેશાનુસાર પ્રવર્તે કરવાથીજ વૈરાગ્યની વૃદ્ધિવડે
ફલસિદ્ધિ થાય છે:—

વિષમવિષયમાર્ગેર્ગચ્છતોઽનચ્છબુદ્ધેઃ,

પ્રતિપદમભિયાતો મૃત્યુરપ્યેવ વિદ્ધિ ।

હિતસુજનગુરુત્તયા ગચ્છતઃ સ્વસ્ય યુત્તયા,

પ્રમત્તિ ફલસિદ્ધિઃ સત્યમિત્યેવ વિદ્ધિ ॥ ૮૧ ॥

મલિન શુદ્ધિવાળા [ને] ભયંકર વિષયોત્ત્વ સેવન કર-
નારા [મનુષ્ય]ને આ [લોકપ્રસિદ્ધ] કાલ કાલે કાલે સન્મુખ
આવેલો જાણુ. હિતનો ઉપદેશ કરનારા બ્રહ્મવેત્તા સદ્ગુરુના
વચનપ્રભાણે [ને વેદાનુકૂલ] પોતાની શુદ્ધિવડે વર્તનારા [મનુષ્ય]ને
[તીવ્રવૈરાગ્યાદિની પ્રાપ્તિવડે આત્મસ્વરૂપના જ્ઞાનરૂપ] ફલની
સિદ્ધિ થાય છે. [આ અર્થ] સત્યજ [છે] એમ જાણુ. ૮૧

હવે મુમુક્ષુના કર્તવ્યને સ્પષ્ટ કરીને કહે છે:—

મોક્ષસ્ય કારુણ્યા યદિ વૈ તવાસ્તિ,

ત્યજાતિદૂરાદિપયાન્વિપં યથા ।

પીપ્લુપવત્તોપદયાક્ષમાર્જવ-

પ્રશાન્તિદાન્તીર્મિજ નિત્યમાદરાત્ ॥ ૮૨ ॥

જે તને નક્કી મોક્ષની ઇચ્છા હોય [તે તું] વિપત્તી
થેડે [શબ્દાદિ] વિપયોને બહુ દૂરથી ત્યજ, [તેનો રમણીય-
પણાની બુદ્ધિથી કદીપણ વિચાર ન કર; અને જે મળી
આવે તેમાં] સંતોષ, [દીન ને દુઃખીનો ઉદ્ધાર કરવામાં]
કરુણા, [દૂર વચનાદિના શ્રવણાદિમાં] સહનશીલતા, સરલતા,
મનની અત્યંત નિશ્ચલતા ને ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ [ઇત્યાદિ શુભ
સાધનોને] નિરંતર આદરથી અમૃતની થેડે સેવ. ૮૨

આત્મજ્ઞાનમાં સાધનોનો પરિભ્રમ કરી દેહપોષણમાંજ તત્પર
હેવાથી થનારી હાનિ કહે છે:—

પ્રત્યક્ષર્ણયત્પરિહૃત્ય કૃત્યમનાદ્યવિદ્યાકૃતવન્ધમોક્ષણમ્ ।

દેહઃ પરાર્થોઽયમસુખ્ય પોષણે યઃ સજ્જતે સ સ્વમનેન હન્તિ ॥૮૩॥

અનાદિ અવિદ્યાએ કરેલા [હું ને મારું આવા] બંધથી
મોક્ષના થવામાટે જે [સાધનાવ્યાસ] ક્ષણે ક્ષણે કર્તવ્ય [છે
તેના] પરિત્યાગ કરીને આ બીજાના (કાગડા, કૂતરા ને
શીઆળા આદિના) ઉપયોગવાળું સ્થૂલશરીર [છે] તેના
પોષણમાં [જ] જે [મનુષ્ય] તત્પર થાય છે તે [મનુષ્ય]
આ [પ્રવૃત્તિ] વડે પોતાને હણે છે, (પોતાના દુઃખની પરંપરાને
વધારે છે.) ૮૩

શરીરપોષણાર્થો સન્ ય આત્માનં દિદક્ષતિ ।

ગ્રાહં દારુધિયા ઘૃત્વા નદીં તર્ત્વે સ ગચ્છતિ ॥ ૮૪ ॥

જે [વિપરીતબુદ્ધિવાળો મનુષ્ય પોતાના] સ્થૂલશરીરના
પોષણની ઇચ્છાવાળો થયો છતાં આત્માના સાક્ષાત્કારને ઇચ્છે

છ તે [વિપરીતશુદ્ધિવાણા મનુષ્ય] મગરને લાકડાની બુદ્ધિવડે
પકડીને નદીને તરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. ૮૪

મોહના પરિભ્રામિના મોહનો લાલ યનો નથી એમ કહે છે:—

મોહ એવ મહામૃત્યુર્મુમુક્ષોર્વપુરાદિષુ ।

મોહો વિનિર્જિતો યેન સ મુક્તિપદમર્હતિ ॥ ૮૫ ॥

મોહની ઇચ્છાવાળાને સ્થૂલશરીરાદિમાં [આત્માની]
ભ્રાંતિજ મોટા મોતરૂપ [છે.] જેણે [આ] ભ્રાંતિની અત્યંત-
નિવૃત્તિ કરી તે [પુરુષ] બ્રહ્મસ્વરૂપને [પ્રાપ્ત કરવાને] સમર્થ
થાય છે. ૮૫

દેહાદિમાં અહંતામમતારૂપ મોહ ત્યજવાનો ઉપદેશ કરે છે:—

મોહં જહિ મહામૃત્યું દેહદારામુતાદિષુ ।

યં જિત્વા મુનયો યાન્તિ તદ્વિષ્ણોઃ પરમં પદમ્ ॥ ૮૬ ॥

[હે સૌમ્ય !] સ્થૂલશરીર, સ્ત્રી ને પુત્રાદિમાં મોહરૂપ
(અહંતામમતારૂપ) મોટા મૃત્યુનો ત્યાગ કર. [જે મોહ] ને જિતીને
વિવેકીએ વ્યાપક [પરમાત્મા] ના તે ઉત્તમ સ્વરૂપને પામે છે. ૮૬

સ્થૂલશરીર ક્યાં મરણોથી નિવાયોગ્ય છે તે કહે છે:—

ત્વદ્ગ્માંસરુપિરસ્નાયુમેદોમજ્જાસ્થિસંકુલમ્ ।

પૂર્ણ મૂત્રપુરીપામ્પ્યાં સ્થૂલં નિન્યમિદં વપુઃ ॥ ૮૭ ॥

આ સ્થૂલશરીર ચામડી, માંસ, લોહી, સ્નાયુ, મેદ,
(ચરબી,) મજ્જા ને દ્વાદશાંથી ભરેલું [અને] મૂત્ર ને વિષ્ણ-
વડે પૂર્ણ [છે, તેથી તે] નિવાયોગ્ય [છે.] ૮૭

સ્થૂલશરીરનાં ઉપાદાનપ્રારંભ આદિને કહે છે:—

પંચીકૃતેભ્યો ભૂતેભ્યઃ સ્થૂલેભ્યઃ પૂર્વકર્મણા ।

સમુત્પન્નમિદં સ્થૂલં ભોગાયતનમાત્મનઃ ॥

અવસ્થા જાગરસ્તસ્ય સ્થૂલાર્યાનુભવો યતઃ ॥ ૮૮ ॥

જીવના [સુખદુઃખરૂપ] ભોગના સ્થાનરૂપ આ સ્થૂલ-
શરીર [જીવના] પૂર્વકર્મવડે પંચીકૃત સ્થૂલભૂતોમાંથી ઉપજ્યું
છે. તેની (સ્થૂલશરીરના અભિમાનીની) જાગૃત્વસ્થા [છે,]
જેથી સ્થૂલ પદાર્થોના અનુભવ [થાય છે.] ૮૮

અંતઃકરણની જાગૃત્વસ્થામાં સ્થૂલશરીરની પ્રધાનતાનું કારણ
કહે છે:—

વાહ્યેન્દ્રિયૈઃ સ્થૂલપદાર્થસેવાં, સ્વચ્ચન્દનસ્રવાદિવિચિત્રરૂપામ્ ।

કરોતિ જીવઃ સ્વયમેતદાત્મના, તસ્માત્મશસ્તિર્વપુષોઽસ્ય જાગરે ૮૯

જીવ બહારની [નેત્રાદિ] ઇન્દ્રિયાવડે પ્રુષ્પમાલા, ચંદન
ને સ્ત્રી આદિ નાનાપ્રકારના રૂપવાળા સ્થૂલ પદાર્થોના ઉપ-
ભોગને પાતે એ રૂપે [થઈને] (સ્થૂલશરીરનો સાથે એકપણાની
બ્રાંતિ કરીને) કરે છે તેથી (જીવના ભોગનું સ્થાન
હોવાથી) જાગૃત્વમાં આ સ્થૂલશરીરનું પ્રધાનપણું [છે] ૮૯

ગૃહસ્થના ઘરજેવું આ સ્થૂલશરીર જીવનું ઘર છે એમ કહે છે:—

સર્વોઽપિ વાહ્યસંસારઃ પુરુષસ્ય યદાત્રયઃ ।

વિદ્ધિ દેહમિદં સ્થૂલં ગૃહવદ્ગૃહમેધિનઃ ॥ ૯૦ ॥

જીવનો [સ્ત્રીપુત્રાદિરૂપ] બહારનો સંસાર બધાજ જોને
(જે શરીરને) આશરે [છે તે] આ ગૃહસ્થના ઘરજેવું સ્થૂલ-
શરીર [જીવનું ઘર] જાણુ. ૯૦

હવે સ્થૂલશરીરના ધર્મો કહે છે:—

સ્થૂલસ્ય સંભવજરામરણાનિ ધર્માઃ,

સ્થોલપાદયો बहुविधाः शिथुताद्यवस्थाः ।

वर्णाश्रमादिनियमा बहुधाऽऽमयाः स्युः,

पूजावमानबहुमानमुखा विशेषाः ॥ ૧૧ ॥

જન્મ, વૃદ્ધાવસ્થા ને મરણ [આ] ધર્મો સ્થૂલશરીરના [છે. વળી] સ્થૂલપદ્મું ઇત્યાદિ બહુ પ્રકારના [તેના ધર્મો છે.] બાલકપદ્મું આદિ અવસ્થાઓ [તેની છે.] વર્ણ ને આશ્રમાદિના નિયમો [તથા] બહુ પ્રકારના રોગો [પણ આના] છે. [વળી] પૂજા, અપમાન ને બહુમાનાદિ નાનાપ્રકારના ભેદો [પણ તેના ધર્મો છે.] ૯૨

સ્થૂલશરીરનું નિરૂપણ કરીને હવે સૂક્ષ્મશરીરનું નિરૂપણ કરવાનો આરંભ કરે છે. તેમાં પ્રથમ ઇન્દ્રિયોનું નિરૂપણ કરે છે:—

बुद्धीन्द्रियाणि श्रवणं त्वगसि, घ्राणं च जिह्वा विषयावबोधनात् ।

वाक्पाणिपादा शुदमप्युपस्थः, कर्मेन्द्रियाणि प्रवणेन कर्मसु ॥૧૨॥

[શબ્દાદિ] વિષયોના જ્ઞાનથી શ્રોત્ર, ત્વચા, નેત્ર, નાસિકા ને જીભ [આ] જ્ઞાનેન્દ્રિયો [કહેવાય છે, અને બોલતું ઇત્યાદિ] ઈર્ષામાં પ્રવૃત્ત થવાવડે વાણી, હાથ, પગ, ઉપસ્થ ને શુદ્ધા [આ] કર્મેન્દ્રિયો [કહેવાય છે.] ૯૨

હવે જ્ઞાતિભેદ ચાર પ્રકારના અંતઃકરણને કહે છે:—

નિગદ્યતેજસ્તઃકરણં મનોધીરદંકૃતિશ્ચિત્તમિતિ સ્વરૂત્તિભિઃ ।

मनस्तु संकल्पविरूपनादिभिर्बुद्धिः पदार्थाव्यवसायधर्मतः ॥૧૩॥

અત્રાભિમાનાદહમિત્યદંકૃતિઃ, સ્વાર્થાનુસંધાનગુણેન ચિત્તમ્ ॥૧૪॥

અંતઃકરણ પોતાની વૃત્તિઓવડે મન, બુદ્ધિ, અહંકાર [ન] ચિત્ત એમ કહેવાય છે. સંકલ્પ ને વિકલ્પ આદિવડે મન [કહેવાય છે,] અને પદાર્થના નિશ્ચયરૂપ ધર્મથી બુદ્ધિ [કહેવાય છે.] ૯૩

અહીં (સ્થૂલશરીરાદિમાં) હૂંપણું આત્મા અભિમાનથી અહંકાર [કહેવાય છે.] પોતાના વિષયના ચિંતનરૂપ ગુણવડે ચિત્ત [કહેવાય છે.] ૯૪

પ્રાણોનું નિરૂપણ કરે છે:—

પ્રાણાપાનવ્યાનોદાનસમાના ભવત્યસૌ પ્રાણઃ ।

સ્વયમેવ વૃત્તિભેદાદિકૃતિભેદાત્મસુવર્ણસલિલચત્ ॥ ૧૫ ॥

જેમ સોનું અને પાણી [કહ્યાં આદિરૂપ ને તરંગાદિરૂપ તેમના] કાર્યના ભેદથી [ભેદ પામે છે તેમ] આ પ્રાણ વૃત્તિના ભેદથી પોતેજ પ્રાણ, અપાન, વ્યાન, ઉદ્દાન ને સમાન થાય છે. ૯૫

સૂક્ષ્મશરીરનું નિરૂપણ કરે છે:—

વાગાદિ પંચ શ્રવણાદિ પંચ, પ્રાણાદિ પંચાશ્રમુખાનિ પંચ ।

ચુદ્ધયાદ્યવિદ્યાપિ ચ કામકર્મણી, પુર્યષ્ટકં સૂક્ષ્મશરીરમાहुઃ ॥૧૬॥

ઇદં શરીરં શ્રુણુ સૂક્ષ્મસંજ્ઞિતં, લિઙ્ગં ત્વચ્ચીકૃતભૂતસંભવમ્ ।

સવાસનં કર્મફલાનુભાવકં, સ્વાજ્ઞાનતોડનાદિરૂપાધિરાત્મનઃ ॥૧૭॥

: વાણી આદિ પાંચ [કર્મેન્દ્રિયો,] શ્રોત્રાદિ પાંચ [જ્ઞાનેન્દ્રિયો,]

પ્રાણાદિ પાંચ [પ્રાણો,] આકાશાદિ પાંચ [સૂક્ષ્મભૂતો,] બુદ્ધિ આદિ [અંતઃકરણો,] અવિદ્યા, કામ ને કર્મ [આ] આઠ પુરીઓને (જીવનાં નિવાસસ્થાનોને) [વિદ્વાનો] સૂક્ષ્મ-શરીર કહે છે. ૯૬

[હે પ્રિયદર્શન !] સાંભળ. આ સૂક્ષ્મનામવાળા શરીરને લિંગશરીર [પણ કહે છે. આ લિંગશરીર] અર્પચીકૃત (નહિ મળેલાં-સૂક્ષ્મ) [પાંચ] ભૂતોમાંથી ઉપજેલું, વાસનાઓના આશ્રયવાળું, [જીવને શુભાશુભ] કર્મના [સુખદુઃખરૂપ] ક્ષણના અનુભવવર્તુ સાધન, [અને] આત્માના અજ્ઞાનથી આત્માની અનાદિ ઉપાધિ [છે.] ૯૭

હવે સૂક્ષ્મશરીરની અવસ્થા આદિને તથા જીવનો સર્વ વિલાસ સૂક્ષ્મશરીરને અધીન છે એ અર્થને નીચેના બે શ્લોકોએ કહે છે:—

સ્વમો ભવત્યસ્ય વિભક્ત્યવસ્થા, સ્વમાત્રશેષેણ વિભાતિ યત્ર ।

સ્વમે તુ બુદ્ધિઃ સ્વયમેવ જાગ્રત્કાલીનનાનાવિધવાસનામિઃ ॥૯૮॥

કર્ત્રાદિભાવં પ્રતિપદ્ય રાજતે, યત્ર સ્વયં ભાતિ હયં પરાત્મા ।

ધીમાત્રકોપાધિરશેષસાક્ષી, ન લિપ્યતે તત્કૃતકર્મલેશૈઃ ॥

યસ્માદસંગસ્તત્ત એવં કર્મભિર્ન લિપ્યતે કિંચિદુપાધિના કૃતૈઃ ॥૯૯॥

આની (આ સૂક્ષ્મશરીરની) [જાગૃત્થી] પૃથક્ અવસ્થા સ્વપ્ન છે. જેમાં [બુદ્ધિ] પોતેજ બાકી રહીને વિવિધરૂપે પ્રતીત થાય છે, સ્વપ્નમાં તો બુદ્ધિ પોતેજ જાગૃતના સમયની નાનાપ્રકારની વાસનાઓએ દર્તાપણાદિના ભાવને પામીને શોભે છે. જેમાં આ ગ્રેષ્ઠ આત્મા પોતેજ પ્રકાશે છે. બુદ્ધિનીજ

ઉપાધિવાળો [તે] સર્વનો સાક્ષી [આત્મા] તેણે કરેલા કર્મના લેણાવડે [પણ] લેપાતો નથી. જેથી [તે] અસંગ [છે,] તેથીજ [તે બુદ્ધિરૂપ] ઉપાધિવડે કરેલાં કર્મોવડે કાંઈ પણ લેપાતો નથી. ૯૯-૯૯

આત્માનું અસંગપણું દર્શાવે આપીને સમજાવે છે:—

સર્વવ્યાપ્તિકરણં લિङ્ગમિદં સ્યાચ્ચિદાત્મનઃ પુંસઃ ।

વાસ્પાદિકમિવ તક્ષણસ્તેનૈવાત્મા ભવત્યસંગોડયમ્ ॥૧૦૦॥

જેમ સુતારને વાંસલો આદિ [લાકડા છાલવાનું કરણ તેમ] આ લિંગશરીર ચેતનરૂપ પુરુષના સર્વ (લૌકિકવૈદિક) કર્મનું કરણ (સાધન) છે. [સર્વ કર્મ લિંગશરીરવડે થાય છે] તેથીજ આ આત્મા અસંગ છે. ૧૦૦

નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયોના ધર્મો આત્માના નથી એમ જણાવે છે:—

અન્ધત્વમંદત્વપદુત્વધર્માઃ, સૌગુણ્યવૈગુણ્યવશાદ્દિ ચક્ષુષઃ ।

વાધિર્યમૂક્ત્વમુત્તાસ્તથૈવ, શ્રોત્રાદિધર્મા ન તુ ષેતુરાત્મનઃ ॥૧૦૧॥

નેત્રના નિર્દોષપણાથી ને સ્પષ્ટપણાથી જોવામાં સમર્થ-પણું, આંધળાપણું ને મંદપણું [આ] ધર્મો [નેત્રમાં પ્રતીત થાય છે, તે ધર્મો નેત્રના છે, આત્માના નથી, અને] તેવીજ રીતે બહેરાપણું ને મુંગાપણું આદિ શ્રોત્ર [ને વાણી] આદિના ધર્મો [છે,] પણ [તેમને] જાણનાર આત્માના [તે ધર્મો] નથી. ૧૦૧

પ્રાચીની આત્મા લિંગ છે એમ જણાવવા પ્રાચીના ધર્મો કહે છે:—

ઉચ્છ્વાસનિઃશ્વાસવિજૃમ્ભણશ્ચુત્પસ્યન્દનાદ્યુત્ક્રમણાદિકાઃ ક્રિયાઃ ।
પ્રાણાદિકર્માણિ વદન્તિ તજ્ઞાઃ, પ્રાણસ્ય ધર્માવશનાપિપાસે ॥ ૧૦૨

ઉચ્છ્વાસ, નિઃશ્વાસ, બગાસાં, હીંક, [મલમૂત્રને] બહાર
ઠાઠવાં ધત્યાદિ [ને મરણકાલે એક સ્થૂલશરીરમાંથી લિંગ-
શરીરને બીજા સ્થૂલશરીરમાં] લઈ જવું આદિ, ક્રિયાઓને
આત્મજ્ઞાનીઓ પ્રાણાદિનાં કર્મો કહે છે. ભૂખ ને તરપ [પણ]
પ્રાણના ધર્મો [છે.] ૧૦૨

હવે અંતઃકરણથી આત્માનું લિપ્તપણું જણાવવા અંતઃકરણના
ધર્મો કહે છે:—

અન્તઃકરણમેતેષુ ચક્ષુરાદિષુ વર્ષ્મણિ ।

અહમિત્યભિમાનેન તિષ્ઠત્યાભાસતેજસા ॥ ૧૦૩ ॥

અહંકારઃ સ વિજ્ઞેયઃ કર્તામોક્તાભિમાન્યયમ્ ।

સત્ત્વાદિગુણયોગેન ચાવસ્થાત્રયમશ્નુતે ॥ ૧૦૪ ॥

ત્રિપાનામાનુકૂલ્યે સુખી દુઃખી વિપર્યયે ।

સુખં દુઃખં ચ તદ્ધર્મઃ સદાનેદસ્ય નાત્મનઃ ॥ ૧૦૫ ॥

આ નેત્રાદિમાં [ને] સ્થૂલશરીરમાં હું આવા (હું જોઉં
હું ધત્યાદિ વૃત્તિઓને ઉપજવવારૂપ) અભિમાનવડે ચિદાભાસના
પ્રકાશની [સાથે] અંતઃકરણ રહે છે. ૧૦૩

તે અહંકાર કર્તામોક્તા જણાવો. આ અહંકારવાળો
[છવ] સત્ત્વાદિ [ત્રણ] ગુણના યોગવડેજ [જામદાદિ] ત્રણ
અવસ્થાને પામે છે. ૧૦૪

વિષયોના અનુકૂલપણામાં [તે અંતઃકરણ] સુખી, [ન

તેથી] લોકદાપણામાં [તે] દુઃખી [થાય છે.] સુખ ને દુઃખ
તેના (અંતઃકરણના) ધર્મ [છે, પણ] સર્વદા આનંદરૂપ આત્માના
[તે ધર્મ] નથી. ૧૦૫

હવે આત્માનું પ્રિયતમપણું જણાવે છે:—

આત્માર્થત્વેન हि प्रेयान्विषयो न स्वतः प्रियः ।

સ્વતઃ એવ હિ સર્વેષામાત્મા પ્રિયતમો યતઃ ॥ ૧૦૬ ॥

તત આત્મા સદાનન્દો નાસ્ય દુઃખં કદાચન ।

યત્સુપુતૌ નિર્વિષય આત્માનન્દોઽનુભૂયતે ॥

શ્રુતિઃ પ્રત્યક્ષમૈતિહ્યમનુમોનં ચ જાગ્રતિ ॥ ૧૦૭ ॥

[શબ્દાદિ] વિષય પોતાથી પ્રિય નથી, પણ આત્માના

પ્રયોજનપણાવડે વધારે પ્રિય [છે] આથી (આત્મા વિષયોથી

વધારે પ્રિય છે તેથી) આત્મા સદાનાઓનેજ પોતાથીજ

પરમપ્રિય [છે] ૧૦૬

[આત્મા પરમપ્રિય છે] તેથી આત્મા સર્વદા આનંદરૂપ

[છે] આને કદીપણ દુઃખ નથી, કેમકે સુષુપ્તિમાં વિષયરહિત

આત્માને આનંદ અનુભવાય છે. [" આનન્દો બ્રહ્મેતિ

હ્યજાનાત્ ॥ " - આનંદ બ્રહ્મ છે એમ જણાતો હોયો, - ઇત્યાદિ]

શ્રુતિ, [સુષુપ્તિના અનુભવરૂપ] પ્રત્યક્ષ, [જીવન્મુક્તોના

પરંપરાવડે સંવાદરૂપ] ઐતિહ્ય, (ઇતિહાસને લગતું પ્રમાણ,)

[અને આત્મા પરમાનંદરૂપ છે, પરમપ્રેમનો વિષય હોવાથી,

આ] અનુમાન [એમ ચાર પ્રમાણો આત્માના આનંદપણામાં]

વિદ્યમાન છે. ૧૦૭

હવે માયાના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે:—

અવ્યક્તનામ્ની પરમેશશક્તિરનાથચિદ્યા ત્રિગુણાત્મિકા પરા ।
 કાર્યાનુમેયા સુધિયૈવ માયા, યયા જગત્સર્વમિદં પ્રસૂયતે ॥૧૦૮॥

[નામવડે તથા રૂપવડે અપ્રકટ હોવાથી] અવ્યક્તનામ-
 વાળી, અનાદિ અવિદ્યારૂપ, [સત્, રજસ્ ને તમસ્ આ] ત્રણ
 ગુણરૂપ, [કાર્યોથી] પર, સુષુપ્તિવાળાવડેજ કાર્યોથી અનુમાનમાં
 આવનારી, પરમેશ્વરની શક્તિ માયા [છે.] જે [માયા] વડે
 આ સઘળું જગત્ ઉત્પન્ન થાય છે ૧૦૮

તે માયા અનિર્વચનીયરૂપવાળી છે એમ કહે છે:—

સન્નાપ્યસન્નાપ્યુમયાત્મિકા નો, મિત્રાપ્યમિત્રાપ્યુમયાત્મિકા નો ।
 સાદ્ગ્રાપ્યનદ્ગ્રાપ્યુમયાત્મિકા નો, મહાદ્મુતાનિર્વચનીયરૂપા ॥૧૦૯॥

[તે માયા બ્રહ્મજ્ઞાનવડે મિત્રા સિદ્ધ થનારી હોવાથી]
 સત્ પણ નથી, [પાંચે ભૂતોનું ને સર્વ ભૌતિકપદાર્થોનું ઉપા-
 દાનકારણ હોવાથી તે] અસત્ પણ નથી. [સત્ ને અસત્
 આ પરસ્પર વિરુદ્ધધર્મે એક ધર્મમાં રહી શકે નહિ, તેથી
 તે સત્ તથા અસત્ એવા] ઉભયરૂપવાળી [પણ] નથી. [આત્મા
 એક અદ્વિતીયરૂપ હોવાથી તે આત્માથી] લિપ્ત પણ નથી,
 [અગ્નિની દાહકશક્તિ જેમ અગ્નિથી અલિપ્ત નથી તેમ
 આ માયા આત્માની શક્તિ હોવાથી આત્માથી] અલિપ્ત પણ
 [નથી, અને ભેદ તથા અભેદ પરસ્પર વિરોધવાળા હોવાથી
 તે લિપ્તઅલિપ્તરૂપ] ઉભયરૂપવાળી [પણ] નથી. વળી તેના
 અવયવોનું શાસ્ત્રમાં નિરૂપણ ન હોવાથી તે] સાવયવ પણ
 નથી [સત્, રજસ્, ને તમસ્ આ ત્રણ ગુણની સામ્યાવસ્થા-
 રૂપ હોવાથી તે] નિરવયવ પણ [નથી, અને સાવયવ તથા

નિરવયવનો પરસ્પર વિરોધ હોવાથી તે સાવયવ તથા નિર-
વયવરૂપ] ઉભયરૂપવાળો [પણ નથી, પણ તે] મહા અદ્ભુત
[ને] અનિર્વચનીયરૂપવાળી [છે.] ૧૦૯

પુનઃ પણ તે માયાના સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે:—

શુદ્ધાદ્વયવ્રહ્મવિવોધનાશ્યા, સર્પભ્રમો રજ્જુવિવેકતો યથા ।

રજસ્તમઃસત્ત્વમિતિ પ્રસિદ્ધા, ગુણાસ્તદીયાઃ પ્રથિતૈઃ સ્વકાર્યૈઃ ૧૧૦

જેમ દોરડીના જ્ઞાનથી સર્પની ભ્રાંતિ [નાશ પામે છે
મ માયા ને માયાનાં કાર્યોરૂપ] મલથી રહિત ને અદ્વિતીય
બ્રહ્મના જ્ઞાનવડે [તે માયા] નાશ પામનારી [છે તેથી તે
સરૂપ નથી.] સત્ત્વ, રજસ્ ને તમસ્ આ તેના પ્રસિદ્ધ ગુણો
[છે, ને તે સુખ, દુઃખ ને મોહરૂપ] પોતાનાં કાર્યોવડે પ્રસિદ્ધ
[છે, તેથી માયા નિરવયવ પણ નથી.] ૧૧૦

હવે પ્રથમ માયાના રજોગુણનાં કાર્યો દેખાડે છે:—

વિક્ષેપશક્તિ રજસઃ ક્રિયાત્મિકા, યતઃ પ્રવૃત્તિઃ પ્રસૃતા પુરાણી ।

રાગાદયોઽસ્યાઃ પ્રભવન્તિ નિત્યં, દુઃસ્વાદયો યે મનસો વિકારાઃ ॥

રજોગુણની વિક્ષેપશક્તિ ક્રિયારૂપ [છે,] જેમાંથી [આ
બધી] પુરાતન પ્રવૃત્તિ ચાલી રહી [છે.] રાગાદિ [ને] દુઃખાદિ
મનના વિકારો જે નિત્ય [અનુભવાય છે તે] આમાંથી (વિક્ષેપ-
શક્તિમાંથી) ઉપજે છે. ૧૧૧

કામઃ ક્રોધો લોભદમ્પાદ્યમૂયાઽહંકારેપ્યર્મિત્સરાયાસ્તુ ઘોરાઃ ।

ધર્મા એતે રાજસાઃ પુમ્પ્રવૃત્તિર્યસ્માદેષા તદ્રજો વન્ધહેતુઃ ॥૧૧૨॥

કામ, ક્રોધ, લોભ [ને] દંભ આદિ, [અન્યના] ગુણમાં દોષનો આરોપ, અહંકાર, અદેખાઈ ને મત્સર આદિ આ રત્નો-ગુણમાંથી ઉપજેલા ભયંકર ધર્મો [છે.] જેનાથી આ પુરુષની પ્રવૃત્તિ [થાય છે] તે રત્નોગુણ [જીવના] બંધનું કારણ [છે.] ૧૧૨

રત્નોગુણની વિક્ષેપશક્તિનું નિરૂપણ કરી હવે તમોગુણની આવરણ-શક્તિનું નિરૂપણ કરે છે:—

एषाऽऽवृत्तिर्नाम तमोगुणस्य, शक्तिर्यया वस्त्ववभासतेऽन्यथा ।
सैषा निदानं पुरुषस्य संसृतेर्विक्षेपशक्तेः प्रवणस्य हेतुः॥११३॥

આ પ્રસિદ્ધ આવરણ તમોગુણનો શક્તિ [છે.] જેવડે વસ્તુ (આત્મા) વિપરીતરૂપે જણાય છે. તે આ [આવરણ] જીવના [જન્મમરણના પ્રવાહરૂપ] સંસારનું કારણ [છે, અને] વિક્ષેપશક્તિને કાર્યાભિમુખ કરવાનું [પણ] કારણ [છે.] ૧૧૩

प्रज्ञावानपि पण्डितोऽपि चतुरोऽप्यत्यन्तमूक्षमात्मदग्,
व्यालीढस्तमसा न वेत्ति बहुधा संवोषितोऽपि स्फुटम् ।
भ्रान्त्याऽऽरोपितमेव साधु कलयत्यालंबते तद्गुणान्,
हन्तासौ प्रवला दुरन्ततमसः शक्तिर्महत्पावृत्तिः॥११४॥

જીદ્ધિમાન [છતો] પણ, પંડિત (શાસ્ત્રોને જાણનાર) [છતો] પણ, [વ્યવહારમાં] કુશલ [છતો] પણ, અત્યંતસૂક્ષ્મ આત્માને [શાસ્ત્રના ઉપદેશથી] જાણનાર [છતો] પણ, અને સત્જનોએ [બહુપ્રકારે સમજાવ્યો] [છતો] પણ, તમોગુણ-

વડે આમ્હાદિત થયેલો [પુરુષ વસ્તુને] સંશયવિપર્યયરહિત
જાણતો નથી. આંતિવડે આરોપિતનેજ (મિથ્યાનેજ) સત્ય
માને છે, [અને] -તેના [મિથ્યા] ગુણોના આશ્રય કરે છે.
કષ્ટની વાત છે કે બહુ પરિશ્રમવડે ફર કરી શકાય એવા
તમોગુણની આ આવરણશક્તિ મોટા બલવાળી [છે] ૧૧૪

હવે આવરણશક્તિના સંબંધવાળા પુરુષમાં ઉત્પન્ન થતા દોષ કહે છે:—

અભાવના વા વિપરીતમાવના સંભાવના વિમત્તિપત્તિરસ્યાઃ ।
સંસર્ગયુક્તં ન વિમુચ્ચતિ ધ્રુવં, વિક્ષેપશક્તિઃ ક્ષપયત્યજસ્રમ્ ૧૧૫

[અધિષ્ઠાનના યથાર્થજ્ઞાનનો] અભાવ, મિથ્યાજ્ઞાન,
[કોઈ પણ વસ્તુના] વિશેષસ્વરૂપમાં અવિદ્યાસ, અને સંશય
[આ દોષ] આના (આ આવરણશક્તિના) સંબંધવાળાનો
પરિત્યાગ કરતા નથી, [આ] નક્કી [છે. વળી આ પુરુષને]
નિર્નૈતર [રજોગુણની] વિક્ષેપશક્તિ વિક્ષેપને પમાડે છે. ૧૧૫

તમોગુણનાં કાર્યોને કહે છે:—

અજ્ઞાનમાલસ્યજઢત્વનિદ્રાપ્રમાદમૂઢત્વમુલાસ્તમોગુણાઃ ।

एतैः प्रयुक्तो न हि वेत्ति किञ्चिन्निद्रालुक्स्त्वम्भवदेव तिष्ठति ૧૧૬

અજ્ઞાન, આળસ, જડતા, નિદ્રા, પ્રમાદ અને મૂઢપણું
આદિ તમોગુણનાં કાર્યો [છે.] આ [કાર્યો] વડે યુક્ત [પુરુષ]
કોઈ પણ નથીજ જાણતો, [અને] ઉઘેલાની પેઠે [કે]
થાંભલાની પેઠેજ [ચેષ્ટારહિત] રહે છે. ૧૧૬

સત્વગુણનિર્મલ છતાં તે ક્ષી રીતે સંસારનો હેતુ થાય છે તે કહે છે:—

સત્ત્વં વિશુદ્ધં જલવચ્ચયાપિ, તામ્બ્યાં મિલિત્વા સરગાય કલ્પતે ।
યત્રાત્મવિમ્બઃ પ્રતિવિમ્બિતઃ સન્, પ્રકાશયત્યર્કઃ સ્વાશિલં જડમ્ ॥૧૭

[જોડે] સત્ત્વગુણ જલના જેવો બહુ નિર્મલ [છે] તો-
પણ તે બંનેની [સાથે-રંગેગુણની ને તમોગુણની સાથે] મળીને
સંસારનો હેતુ થવામાં સમર્થ થાય છે. જેમાં (જે સત્ત્વગુણના
કાર્ય બુદ્ધિમાં) બિંબરૂપ શુદ્ધાત્મા પ્રતિબિંબભાવને પામ્યા
છે તો સૂર્યની પેઠે સર્વ જડ [જગત્] ને પ્રકાશે છે. ૧૧૭

સત્ત્વગુણના પ્રધાનપણથી ઉત્પન્ન થતા શુભો કહે છે:—

મિથ્રસ્ય સત્ત્વસ્ય મવન્તિ ધર્માસ્ત્વમાનિતાયા નિયમા યમાયાઃ
શ્રદ્ધા ચ ભક્તિશ્ચ મુમુક્ષુતા ચ, દૈવી ચ સમ્પત્તિરસન્નિવૃત્તિઃ ॥૧૧૮

અમાનીપણું આદિ, [પવિત્રાદિ] નિયમ, [અર્હિસાદિ]
ધર્મો ઇત્યાદિ, શ્રદ્ધા, ભક્તિ, મોક્ષની ઇચ્છા, [અભય
આદિ] દૈવીસંપત્તિ અને અસત્ની (આધુરીસંપત્તિની)
નિવૃત્તિ [કાંઈકે દબાવેલા રંગેગુણથી તથા તમોગુણથી]
મિથ્રસત્ત્વગુણના ધર્મો છે. ૧૧૮

હવે વિશેષ બહારના યથેતા સત્ત્વગુણના ધર્મો કહે છે:—

વિશુદ્ધસત્ત્વસ્ય ગુણાઃ પ્રસાદઃ, સ્વાત્માનુભૂતિઃ પરમા પ્રશન્તિઃ ।
વૃત્તિઃ પ્રહર્ષઃ પરમાત્મનિષ્ઠા, યયા સદાનન્દરસં સમૃચ્છતિ ॥૧૧૯

[અંતઃકરણની] પ્રસન્નતા, પોતાના આત્માનો અનુભવ,
[બહારના વિષયોના લાભવિના] પરમ પ્રશાંતિ, [પરમ] વૃત્તિ,
પરમાર્નઃ [અને] અક્ષરરૂપનો નિશ્ચય [કે] જેવો [મનુષ્ય]

અવિનાશી આનંદના અનુભવને પામે છે, [આ] વિશુદ્ધ
સત્વગુણના ધર્મ [છે.] ૧૧૯

જીવના કારણશરીરનું તથા તેની અવસ્થાનું નિરૂપણ કરે છે:—
અવ્યક્તમેતત્ ત્રિગુણૈર્નિરુક્તં, તત્કારણં નામ શરીરમાત્મનઃ ।
સુષુપ્તિરેતસ્ય વિભક્ત્યવસ્થા, પ્રલીનસર્વેન્દ્રિયબુદ્ધિવૃત્તિઃ ॥ ૧૨૦ ॥

ત્રણ ગુણોવાડે કહેલું આ અવ્યક્ત (માયાનામર્તુ તત્ત્વ)
તે જીવાત્માનું કારણ (સ્થૂલશરીરનો તથા સૂક્ષ્મશરીરનો હેતુ)-
શરીર (બ્રહ્મનિધાવડે વિનાશ પામનાર) પ્રસિદ્ધ [છે.] જેમાં
સર્વ ઇન્દ્રિયોનો તથા બુદ્ધિની વૃત્તિ અત્યંત લીન થઈ જાય છે
એવી [જામત તથા સ્વપ્નથી] લિપ્ત અવસ્થા સુષુપ્તિ આની
(કારણશરીરના અભિમાનીની) [છે.] ૧૨૦

સર્વપ્રકારપ્રમાતિપ્રશાન્તિર્ધીજાત્મનાઽવસ્થિતિરેવ બુદ્ધેઃ ।

સુષુપ્તિરેતસ્ય કિલ પ્રતીતિઃ, કિંચિન્ન વેદ્યીતિ જગત્પ્રસિદ્ધેઃ ॥ ૧૨૧

સર્વપ્રકારનાં (અંતરનાં ને બહારનાં) જ્ઞાનોની અત્યંત
શાંતિ [અને] અંતઃકરણની બીજરૂપે સ્થિતિજ સુષુપ્તિ [અવ-
સ્થા છે. સુષુપ્તિમાંથી ઊઠેલો પુરુષ હું] કાંઈ પણ જાણતો
નહોતો [આમ સ્મરણ કરીને કહે છે, આવી] જગતમાં પ્ર-
સિદ્ધિ હોવાથી [સુષુપ્તિ અવસ્થામાં] આની (આ અજ્ઞાન-
ની) પ્રતીતિ [છે એમ] નક્કી [જણાવું.] ૧૨૧

માયા ને માયાનાં સર્વકાર્યો આત્માથી લિપ્ત છે એમ કહે છે:—

દેહેન્દ્રિયપ્રાણમનોઽહમાદયઃ, સર્વે વિકારા વિપયાઃ સુખાદયઃ ।

વ્યોમાદિભૂતાન્યસ્થિલં ચ વિશ્વમવ્યક્તપર્યન્તમિદં જ્ઞાનાત્મા ॥ ૧૨૨ ॥

રથૂલશરીર, ઇન્દ્રિયો, પ્રાણ, મન, અહંકારાદિ, [અંતઃ-
રણના કામાદિ] સર્વ વિકારો, [શબ્દાદિ] વિષયો, સુખાદિ,
આકારાદિ ભૂનો, સર્વ જગત્, અને [છેવટ] માયાસુધી આ
[સર્વ] જડજ [છે.] ૧૨૨

સર્વ જડ મિથ્યા છે એમ જણાવે છે:—

માયા માયાકાર્ય સર્વ મહદાદિદેહપર્યંતમ્ ।

અસદિદમનાત્મતત્ત્વં વિદ્ધિ ત્વં મરુપરીચિકાકલ્પમ્ ॥ ૧૨૩ ॥

માયા [ને] મહત્તત્ત્વથી માંડીને રથૂલશરીરપર્યંત સર્વ
માયાતું કાર્ય મિથ્યા [છે. તે] આત્માનું સ્વરૂપ નથી, આ
[સર્વને] તું ઝાંઝવાના પાણીજેતું [મિથ્યાજ] જાણ. ૧૨૩

જડસ્વરૂપનું નિરૂપણ થઈ જતાથી હવે પરમાત્માના સ્વરૂપનું
નિરૂપણ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે:—

અથ તૈ સંપ્રવક્ષ્યામિ સ્વરૂપં પરમાત્મનઃ ।

યદ્વિજ્ઞાય નરો વન્ધ્યાન્મુક્તઃ કૈવલ્યમશ્નુતે ॥ ૧૨૪ ॥

હવે [હું] તને પરમાત્માનું સ્વરૂપ કહું છું. જેને જાણીને
મનુષ્ય [સંસારરૂપ] બંધનથી મુક્ત [થઈ] મોક્ષને પામે
છે. ૧૨૪

હવે પરમાત્માથી અગ્નિજ આત્માના સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે:—

અસ્તિ કથિત્સ્વયં નિત્યમહં પ્રત્યયલમ્બનઃ ।

અવસ્યાત્રયસાક્ષી સત્યંચક્રોશ્ચિલક્ષણઃ ॥ ૧૨૫ ॥

[અન્તરમયાદિ] પાંચ કોશોથી વિસંકળ, સદૃષ, [જાત-
દાદિ] ત્રણ અવસ્થાઓનો સાક્ષી, મરણપર્યંત હું એવા

જ્ઞાનનો વિષય, કોઈ (મનવાણીનો અવિષય) આત્મા છે. ૧૨૫

યો વિજાનાતિ સકલં જાગ્રત્સ્વપ્નસુષુપ્તિષુ ।

બુદ્ધિતદ્વૃત્તિસદ્ભાવમભાવમહમિત્યયમ્ ॥ ૧૨૬ ॥

જે જાગત, સ્વપ્ન ન સુષુપ્તિમાં સર્વ [દૃશ્ય] ને, બુદ્ધિને, તેની વૃત્તિઓના સદ્ભાવને, [અને તેની વૃત્તિઓના] અભાવને જાણે છે [તે] આ હું આત્મા [જ્ઞાનનો વિષય આત્મા છે.] ૧૨૬

યઃ પश्यતિ સ્વયં સર્વં યં ન પश्यતિ કશ્ચન ।

યશ્ચેતયતિ બુદ્ધ્યાદિ ન તથં ચેતયત્યયમ્ ॥ ૧૨૭ ॥

જે પાતે સર્વને જાણે છે, જેને કોઈ પણ જાણતું નથી; જે બુદ્ધિ આદિને પ્રકાશ કરવામાં સમર્થ કરે છે, [પણ] જેને તે [બુદ્ધિ આદિ] પ્રકાશ કરવામાં સમર્થ કરી શકતાં નથી, આ [આત્મા છે.] ૧૨૭

યેન વિશ્વમિદં વ્યાપ્તં યન્ન વ્યાપ્નોતિ કિંચન ।

આભારૂપમિદં સર્વં યં માન્તમનુમાત્યયમ્ ॥ ૧૨૮ ॥

જેણે આ જગત વ્યાપિતું [છે.] જેને કાંઈ પણ વ્યાપી શકતું નથી, હાયારૂપ આ સઘણું જેના પ્રકાશની પછી પ્રકાશે છે, આ [આત્મા છે.] ૧૨૮

યસ્ય સન્નિધિમાત્રેણ દેહેન્દ્રિયમનોધિયઃ ।

વિષયેષુ સ્વકીયેષુ વર્તન્તે પ્રેરિતા ઇવ ॥ ૧૨૯ ॥

જેના માત્ર સન્નિધિપણાવડે સ્થૂલશરીર, ઇન્દ્રિયા, મન ન

બુદ્ધિ પોતપોતાના વિષયોમાં પ્રેરણા કરેલા [સેવકોની] પેઠે
વર્તે છે [તે આ આત્મા છે.] ૧૨૯

અહંકારાદિદેહાન્તા વિષયાશ્ચ સુખાદયઃ ।

વેદ્યન્તે ઘટ્વચેન નિત્યવોધસ્વરૂપિણા ॥ ૧૩૦ ॥

જે નિત્યજ્ઞાનસ્વરૂપને અહંકારથી માંડીને સ્થૂલશરીર-
પર્યંતના [પદાર્થો, શબ્દાદિ] વિષયો ને સુખાદિ [પદાર્થો]
ઘડાની પેઠે પ્રકાશાય છે [તે આ આત્મા છે.] ૧૩૦

एषोऽन्तरात्मा पुरुषः पुराणो, निरन्तराखण्डसुखानुभूतिः ।
सदैकरूपः प्रतिबोधमात्रो, येनेपिता वागसवश्चरन्ति ॥ ૧૩૧ ॥

જેવડે પ્રેરણેલી વાણી [આદિ કર્મેન્દ્રિયો ને જ્ઞાન]
ઇન્દ્રિયો [પોતપોતાના વિષયોભણી] જાય છે, [તે] આ અંત-
રાત્મા, [શરીરરૂપ] પુરમાં રહેનાર, સનાતન, નિરંતર અખંડ-
સુખરૂપ ને અખંડજ્ઞાનરૂપ, સર્વદા એકરૂપ, [ને સર્વ વૃત્તિઓમાં]
અભિવ્યક્ત ચેતનમાત્ર [છે.] ૧૩૧

આવા આત્માને મુમુક્ષુએ ક્યાં શોધવો જોઇએ તે કહે છે:—

अत्रैव सत्त्वात्मनि धीगुहायामव्याकृताकाश उशत्पकाशः ।

आकाश उच्चैरपिवत्प्रकाशते, स्वतेजसा विभ्रमिर्दं प्रकाशयन् ॥ ૧૩૨ ॥

અહીંજ (આ મુમુક્ષુશરીરમાંજ) સત્ત્વગુણપ્રધાન અંતઃ-
કરણરૂપ ગુહામાં [કારણરૂપથી રહેલ] અવ્યાકૃત આકાશ-
વિષે (કારણશરીરમાં) અદ્ભુત પ્રકાશમય [ચેતનરૂપ] આકાશ
[છે તે આત્મા છે. તે આત્મા] પોતાના [ચેતનરૂપ]

પ્રકાશવડે આ [જડ] જગતને પ્રકાશતો છો. સર્વોત્તમ સૂર્યની
પેઠે પ્રકાશે છે. ૧૩૨

આ આત્મા અક્રિય ને અવિદ્યારી છે એમ કહે છે:—

જ્ઞાતા મનોઽદ્વંકૃતિવિક્રિયાણાં, દેહેન્દ્રિયમાણકૃતક્રિયાણામ્ ।

અયોઽગ્નિવત્તાનનુવર્તમાનો, ન ચેષ્ટતે નો વિક્રોતિ કિંચન ૧૩૩

[આત્મા] મન અને અહંકારનાં પરિણામેના, [તથા]
સ્થૂણશરીરે, ઇન્દ્રિયોએ ને પ્રાણોએ કરેલી ક્રિયાઓના જ્ઞાતા
[છે, અને તપેલા] લોહમાં અગ્નિની પેઠે તેઓમાં રહ્યો છો.
[પણ તે] કાંઈ પણ ક્રિયા કરતો નથી, [ને કાંઈ] વિકાર
પામતો નથી. ૧૩૩

આત્માના અવિદ્યારીપણાને સ્પષ્ટ કરીને કહે છે:—

ન જાયતે નો મ્રિયતે ન વર્ધતે, ન ક્ષીયતે નો વિક્રોતિ નિત્યઃ ।

વિલીયમાનેઽપિ ચપુપ્યમુષ્મિન્ન લીયતે કુમ્ભ ઇવામ્બર સ્વપ્ન ૧૩૪

[આ] અવિનાશી [આત્મા] ઉત્પન્ન થતો નથી,
વધતો નથી, રૂપાંતર પામતો નથી, ઘટતો નથી, [ને] વિનાશ
પામતો નથી. આ સ્થૂણશરીર વિનાશ પામેલા છતાં પણ
ઘડામાંના આકાશની પેઠે પોતે વિનાશ પામતો નથી. ૧૩૪

હું એવા જ્ઞાનના વિષયપ આત્માના ઉપદેશની સમાપ્તિ કરે છે:—

મકૃતિવિકૃતિભિન્નઃ શુદ્ધવૌષ્ઠસ્વભાવઃ,

સદસદિદંમશેષં માસયન્નિર્વિશેષઃ ।

ચિલસતિ પરમાત્મા જાગ્રદાદિપ્વવસ્થા-

સ્વદમહમિતિ સાક્ષાત્સાક્ષિરૂપેણ બુદ્ધેઃ ॥ ૧૩૫ ॥

કારણ તથા કાર્યથી વિલક્ષણ, શુદ્ધજ્ઞાનસ્વરૂપ, ઉત્કૃષ્ટ
ચેતનરૂપ, [ને નામાદિ] વિશેષોથી રહિત [આત્મા] આ
સ્થૂલસૂક્ષ્મરૂપ [સમઅગતને] પ્રકાશતો [છતો અંતઃકરણની]
જાગ્રદાદિ અવસ્થાઓમાં હું હું એવી રીતે બુદ્ધિના સાક્ષિરૂપે
નિરપેક્ષ ક્રીડા કરે છે. ૧૩૫

એ આત્મરૂપે સ્થિતિ કરવાનો શરણાગત સિધ્ધને ઉપદેશ કરે છે:—

નિયમિતમનસાઽમું ત્વં સ્વમાત્માનમાત્મ-
ન્યયમહમિતિ સાક્ષાદ્વિદિ બુદ્ધિમસાદાત્ ।

જનિમરણતરજ્ઞાનાસંસારસિન્ધુ,

પ્રતર ભવ કૃતાર્થો વ્રહ્મરૂપેણ સંસ્થઃ ॥ ૧૩૬ ॥

[હે સૌમ્ય !] તું આ સ્વરૂપભૂત આત્માને વશ કરેલા
મનવડે [ને] બુદ્ધિની નિર્મલતાવડે સ્વશરીરમાં આ હું એમ
સ્પષ્ટ જાણ; [તારે વનમાં જવાની કે ગુફામાં રહેવાની અગત્ય
નથી.] જન્મમરણરૂપ તર્ંગવાળા અપાર સંસારસાગરને
અનાયાસે તર, [અને] બ્રહ્મરૂપે શરીર રીતે સ્થિત [થઈને]
કૃતાર્થ થા. ૧૩૬

હવે બંધનું સ્વરૂપ કહે છે:—

અત્રાનાત્મન્યહમિતિ મતિર્વિન્ય ઇવોઽસ્ય પુંસઃ,

માત્સોઽજ્ઞાનાજ્જનનમરણલેશસંપાતદેતુઃ ।

યેનૈવાયં ઘણિરિદમસત્સત્યમિત્યાત્મબુદ્ધ્યા,

પુણ્યત્યુક્ત્યવતિ વિષયૈસ્તન્તુભિઃ કોશઠદ્વ ॥ ૧૩૭ ॥

પણાનું જ્ઞાન અનર્થ કરનારું જોવામાં આવે છે] તેથી હે
મિત્ર ! જે અસત્યત્વ [સત્યરૂપે] ગ્રહણ તેજ બંધ છે, [એમ]
સાંભળ-સાંભળીને નક્કી કર. ૧૩૮

હવે તે બંધ જીવને ક્ષત્રી રીતે પ્રાપ્ત થયો છે તે કહે છે:—

અલ્પાન્તરિયાદ્યવોધશક્ત્યા, સ્ફુરન્તમાત્માનમનન્તવૈભવમ્ ।
સમાવૃણોત્યાદૃશિક્ષિતરેષા, તમોમયી રાહુરિવાર્કવિમ્બમ્ ॥ ૧૩૯ ॥

તમોગુણપ્રધાન આ આવરણશક્તિ અખંડ, નિત્ય ને
અદ્વૈત જ્ઞાનશક્તિવડે પ્રકાશમાન અવિનાશી ઐશ્વર્યવાળા
આત્માને સૂર્યના ઊંચાને રાહુની પેઠે સારી રીતે આચ્છાદન
કરે છે. ૧૩૯

આવરણના કાર્યરૂપ વિશેષશક્તિનું નિરૂપણ કરે છે:—

તિરોભૂતે સ્વાત્મન્યમલતરતેજોવતિ પુમા-
નનાત્માનં મોહાદહમિતિ શરીરં કલયતિ ।

તતઃ કામક્રોધમમૃતિમિરમું વન્ધનગુણૈઃ,

પરં વિક્ષેપાલ્યા રજસ ઋશક્તિર્ન્યયયતિ ॥ ૧૪૦ ॥

બહુ પવિત્ર પ્રકાશવાળો પાતાનો આત્મા દંકારજવાળી
પુરુષ અજ્ઞાનથી બેડ સ્થૂલશરીરને હું એમ જાણું છું. પછી
રજોગુણની વિશેષનામની મોટી શક્તિ કામક્રોધાદિ બંધનના
ધર્મેવડે આ [પુરુષ]ને બહુ પીડા આપે છે. ૧૪૦

મહામોહપ્રાહ્નસનગલિતાત્માવગમનો,

ધિયો નાનાવસ્યાં સ્વયમમિનયંસ્તદ્ગુણમ્ ।

અપારે સંસારે વિષયવિષપૂરે જલનિર્ધૌ,
નિમજ્જ્યોન્મજ્જ્યાયં ભ્રમતિ કુમતિઃ કુત્સિતગતિઃ ॥ ૧૪૧ ॥

અજ્ઞાનરૂપ મગરના ભક્ષણ કરવાથી જેનું આત્મજ્ઞાન
ઢંકાઈ ગયું છે એવો જ્ઞાંતબુદ્ધિવાળો [ને] નિદિત ફક્ત
ભોગવનારો આ [જીવ] બુદ્ધિની [ભ્રમદાદિ] અનેક અવસ્થા-
ઓને પાતે [બુદ્ધિરૂપ] ઉપાધિવડે તેની પેઠે અનુકરણ કરતો
છતો [બંધનના હેતુ] વિષયરૂપ વિષવડે પૂર્ણ [ને જ્ઞાનરૂપ
વહ્નાણુવિના જેનો] પાર ન આવે એવા સંસારરૂપ સાગરમાં
નીચે [ને] ઉપર ભમે છે. ૧૪૧

આત્માથી ઉપજેલો અહંકાર આત્માને કેવી રીતે ઢાંકે છે તે
દૃષ્ટાંત આપીને સમજાવે છે:—

માનુષ્યાસંજનિતાભ્રપંક્તિર્માનું તિરોધાય વિજૃમ્ભતે યથા ।
આત્મોદિતાહંકૃતિરાત્મતત્ત્વં, તથા તિરોધાય વિજૃમ્ભતે સ્વયમ્ ॥

જેવી રીતે સૂર્યના તેજથી ઉપજેલી વાદળાંઓની હાર
સૂર્યને ઢાંકીને [પાતે] પ્રતીત થાય છે, તેમ આત્માથી
ઉત્પન્ન થયેલો અહંકાર આત્મતત્ત્વને ઢાંકીને પાતે પ્રતીત
થાય છે. ૧૪૨

વિશેષશક્તિ જીવને કેવી રીતે દુઃખ આપે છે તે દૃષ્ટાંત આપીને
સમજાવે છે:—

કવલિતદિનનાયે દુર્દિને સાન્દ્રમેઘૈ-

વ્યથયતિ હિમશ્નંજાવાયુચ્છો યયૈતાન્ ।

અવિરતતમસાઽઽત્મન્યાવૃતે મૂઢવુદ્ધિ,

સંપયતિ વહુદુઃસ્વસ્તીત્રવિક્ષેપશક્તિઃ ॥ ૧૪૩ ॥

જેમ ઘાટાં વાદળાંવાળા દિવસમાં ઘાટાં વાદળાંઓવડે સૂર્ય દંકાર્થ જવાથી ભયંકર [ને] ટાઢો તોફાની વાયુ આમને (આ વાદળાંઓને) [જ્યાં ત્યાં ભ્રમીને] પીડે છે, [તેમ] ઘાટા અજ્ઞાનવડે આત્મા દંકાર્થ જવાથી [રજોગુણની] બલવાન વિદ્યેપશક્તિ વિવેકરહિત શુદ્ધિવાળા [પુરુષ] ને બહુ દુઃખો-વડે [અનેક યોનિઓમાં] ભ્રમણ કરાવે છે. ૧૪૩

આવરણશક્તિવડે ને વિદ્યેપશક્તિવડે પુરુષને બંધની પ્રાપ્તિ જેમ જણાવે છે:—

एताभ्यामेव शक्तिभ्यां बन्धः पुंसः समागतः ।

याभ्यां विमोहितो देहं मत्वाऽऽत्मानं भ्रमत्ययम् ॥ ૧૪૪॥

આ બે શક્તિવડેજ પુરુષને બંધ પ્રાપ્ત થયો છે, જે બેવડે અત્યંત મોહ પામેલો આ [પુરુષ] રથૂલશરીરને આત્મા માનીને [આ સંસારારણ્યમાં] ભ્રમે છે. ૧૪૪

હવે બંધની કેવી રીતે સ્થિતિ થઈ છે તે કહે છે:—

बीजं संसृतिभूमिजस्य तु तमो देहात्मधीरङ्कुरो,

રાગઃ પલ્લવમમ્બુ કર્મ તુ વપુઃ સ્કન્દોઽસવઃ શાલિકાઃ ।

अग्राणीन्द्रियसंहतिश्च विषयाः पुष्पाणि दुःखं फलं,

नानाकर्मसमुद्भवं बहुविधं भोक्ताऽत्र जीवः खगः ॥ ૧૪૫॥

સંસારરૂપ પૃથ્વર્થ બીજ (ઉપાદાનકારણ) અજ્ઞાનજ [છે,] રથૂલશરીરમાં આત્માની શુદ્ધિ અંકર [છે]. વિષયબળ

પાનડાં [છે, પુણ્યપાપરૂપ] કર્મ જલ [છે, દેહાદિ] શરીર થડ
[છે,] પ્રાણ શાખાઓ [છે,] ઇન્દ્રિયોના સમૂહ [શાખાઓનાં]
અંગો [છે,] વિષયો ફૂલો [છે,] અનેક કર્મેથી ઉત્પન્ન થયેલું
ઘણા પ્રકારનું દુઃખ ફેલ [છે,] અને આમાં (આ સંસારરૂપ
સૃષ્ટિમાં) [ફેલને] ભોગવનારો જીવ પક્ષી [છે.] ૧૪૫

બંધના કારણના નિરૂપણની સમાપ્તિ કરે છે:—

અજ્ઞાનમૂલોડયમનાત્મચન્ધો, નૈસર્ગિકોડનાદિરનંત ઈરિતઃ ।
જન્માપ્યયવ્યાધિજરાદિદુઃસ્વપ્રવાહપાતં જનયત્યમુષ્ય ॥ ૧૪૬ ॥

અજ્ઞાનરૂપ ઉપાદાનકારણવાળો, અન્ય કારણની અપેક્ષા-
વિનાનો, ઉચ્છેદરહિત પ્રવાહવાળો [અને આત્માના જ્ઞાનવિના
બીજ કોઈ ઉપાયથી] નાશ નહિ પામનારો આ [શરીરાદિ]
જડમાં [આત્માની ભ્રાંતિરૂપ] બંધ દહ્યો છે. [તે બંધ] આ-
[જીવ]ને જન્મ, મરણ, રોગ ને વૃદ્ધાવસ્થાદિરૂપ દુઃખોના
પ્રવાહમાં પાડ્યા કરે છે. ૧૪૬

આ બંધ આત્મસ્વરૂપના જ્ઞાનવિના બીજ ઉપાયથી નાશ
પામતો નથી એમ કહે છે:—

નાસ્તૈર્ન શસ્ત્રૈરનિલેન વહ્નિના, છેત્તું ન શક્યો ન ચ કર્મકોટિયિઃ ।
વિવેકવિજ્ઞાનમહાસિના વિના, ધાતુઃ પ્રસાદેન સિતેન મઙ્ગુના ॥

અંતઃકરણની નિર્મલતા [મ એકાગ્રતારૂપ] તીક્ષ્ણ [ને]
મનોહર [તથા આત્મા ને અનાત્માના] વિવેકજ્ઞાનરૂપ મોટી
તલવારવિના [પાશુપતાદિ] અસ્ત્રોવડે, [મુર્ડારાદિ] શસ્ત્રોવડે,
[પ્રેલયકાલના] પવનવડે, [પ્રલયકાલના] અગ્નિવડે અને

[શ્રીત તથા સ્માર્ત] કરોડો કર્મોવડે [આ બંધ] કાપી શકાતો નથી. ૧૪૭

સંસારની અજ્ઞાનસહિત નિયતિ કરવાના ઉપાયો દર્શાવે છે:—

શ્રુતિપ્રમાણૈકમતેઃ સ્વધર્મનિષ્ઠા તેનૈવાત્મવિશુદ્ધિરસ્ય ।

વિશુદ્ધ્યુદ્ધેઃ પરમાત્મવેદનં, તેનૈવ સંસારસમૂલનાશઃ ॥ ૧૪૮ ॥

વેદરૂપ પ્રમાણમાં દૃઢ શુદ્ધિવાળાને સ્વધર્મમાં (નિષ્કામ-કર્મના અનુષ્ઠાનમાં) નિષ્ઠા [પ્રાપ્ત થાય છે,] તેવડેજ આના અંતઃકરણનો અત્યંત શુદ્ધિ [થાય છે,] અત્યંત શુદ્ધ અંતઃકરણવાળાને [શ્રીસદ્ગુરુના ઉપદેશવડે] બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર [થાય છે, અને [તેવડેજ [આના] સંસારનો [અજ્ઞાનરૂપ] મૂલસહિત નાશ [થાય છે.] ૧૪૮

આત્માના વાસ્તવિકસ્વરૂપની પ્રતીતિ નહિ થવાના કારણને દર્શાવે-વડે સમજાવે છે:—

કોશૈરન્નમયાદૈઃ પञ્ચભિરાત્મા ન સંવૃતો યતિ ।

નિજશક્તિસમૃત્પન્નૈઃ શૈવાલપટલૈરિવામ્બુ વાપિસ્થમ્ ॥ ૧૪૯ ॥

જેમ [જલને આશરે રહેલી મલિનતામાંથી ઉપજેલી] લીલના સમૂહવડે વાવમાં રહેલું [નિર્મલ] જલ [પ્રતીત થતું નથી, તેમ] પાતાની (આત્માની) [અવિદ્યારૂપ] શક્તિમાંથી ઉપજેલા અન્નમયાદિ પાંચ કોશોવડે ઢંકાયેલો આત્મા [ચિદાનંદરૂપે] પ્રતીત થતો નથી. ૧૪૯

જલની ઉપરની લીલને દૂર કરવાથી જેમ જલની પ્રતીતિ થાય છે તેમ કોશોને દૂર કરવાથી આત્માની પ્રતીતિ થાય છે એમ કહે છે:—

તત્ત્વૈવાલાપનયે સમ્યક્ સલિલં પ્રતીયતે શુદ્ધમ્ ।

તૃષ્ણાસંતાપહરં સઘઃ સૌખ્યમદં પરં પુંસઃ ॥ ૧૫૦ ॥

પશ્ચાન્નામપિ કોશાનામપવાદે વિભાત્યયં શુદ્ધઃ ।

નિત્યાનંદૈકરસઃ પ્રત્યગ્રૂપઃ પરં સ્વયંજ્યોતિઃ ॥ ૧૫૧ ॥

[નિર્મલ જલને ઠાંકનારી] તે લીલને દૂર કરવાથી નિર્મલ, તરસ તથા તાપને મટાડનારું, [અને] છુરત (પીતાંજ) આનંદ આપનારું, ઉત્તમ જલ પુરુષને સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે. ૧૫૦

[આત્માને ઠાંકનાર-અન્નમયાદિ] પાંચ કોશોનો અપવાદ કરવાથી આ [અવિદ્યારૂપ] મલિનતાથી રહિત, અવિનાશી આનંદરૂપ, એકરસ, સર્વની અંતર રહેલ, [અવિદ્યાથી] પર, [અને] સ્વર્થમકાશરૂપ [આત્મા જ્ઞાનીઓને] પ્રતીત થાય છે. ૧૫૧

આનંદી યવાનું સાધન કહે છે:—

આત્માનાત્મવિવેકઃ કર્તવ્યો વન્ધમુક્તયે વિદુષા ।

તૈનૈવાનન્દી ભવતિ સ્વં વિજ્ઞાય સચ્ચિદાનન્દમ્ ॥ ૧૫૨ ॥

વિદ્વાને બંધથી મોક્ષના થવામાટે આત્માનો અને [દેહાદિ] જડનો વિવેક કરવો જોઈએ. તે [વિવેક] વડે જ પોતાને સદ્રૂપ ચિદ્રૂપ ને આનંદરૂપ અનુભવીને આનંદી (જીવ-મુક્તિના, વિલક્ષણ સુખને અનુભવનારો) થાય છે. ૧૫૨

હવે મુક્તનું લક્ષણ કહે છે:—

મૃજ્જાદિપીકામિવ દૃશ્યવર્ગાત્પત્યશ્ચ માત્માનમસંગમક્રિયમ્ ।

વિવિચ્ય તત્ર પ્રવિલાપ્ય સર્વં, તદાત્મના તિષ્ઠતિ યઃ સમુક્તઃ ॥ ૧૫૩ ॥

મુંજથી સળીની પેઠે [દેહાદિ] દશ્યસમૂહથી સર્વની
અંતર રહેલ, અસંગ [ને] અક્રિય આત્માને પૃથક્ જાણીને
તેમાં (તે આત્મામાં) સર્વ [દશ્ય]નો અત્યંત વિલય કરીને
તે રૂપે (અધિષ્ઠાન આત્મરૂપે) જે [પુરુષ] રહે છે તે [પુરુષ]
શુદ્ધ [છે.] ૧૫૩

સ્થૂલશરીરરૂપ અન્નમયકોશ આત્મા નથી એમ કહે છે:—

દેહોઽયમન્નભવનોઽન્નમયસ્તુ કોશ—

શ્વાન્નેન જીવતિ વિનश्यति तद्दिहीनः ।

त्वक्चर्ममांसरूपिरास्थिपुरीषराशि—

नान्यं स्वयं भवितुमर्हति नित्यशुद्धः ॥ ૧૫૪ ॥

અન્નથી (અન્નના પરિણામ શુક્રશોણિતથી) ઉપ-
જેલું સ્થૂલશરીર અન્નમયકોશ [છે.] આ અન્નવડે જીવે છે,
અને તેના વિના વિનાશ પામે છે. સૂક્ષ્મ આમડી, સ્થૂલ
આમડી, માંસ, લોહી, હાડકાં [ને] વિષાના સમૂહરૂપ આ
[મસિન શરીર] નિત્ય પવિત્ર આત્મા થવાને યોગ્ય નથી. ૧૫૪

અન્નમયકોશના અનાત્મપણામાં હેતુઓ કહે છે:—

पूर्वे जनेरधि मृतेरपि नायमस्ति,

जातक्षणः क्षणगुणोऽनियतस्वभावः ।

नैको जडश्च घटवत्परिदृश्यमानः,

स्वात्मा कथं भवति भावविकारवेत्ता ॥ ૧૫૫ ॥

* આ [અન્નમયકોશ] જન્મની પૂર્વે [અને] મરણથી
પછી પણ હોતો નથી, [વચમાં] સ્થિતિના સમયમાં [અવકાશ-

વાળો,] ક્ષણે ક્ષણે પરિણામ પામનારો, અનિશ્ચિત સ્વભાવવાળો,
અનેક રૂપવાળો, જડ અને ઘડાની પેઠે જોવામાં આવનારો
[તે ઉત્પત્તિ આદિ સર્વળા] ભાવવિકારોના સાક્ષી પોતાના
આત્મા કેમ સંભવે ? [નજ સંભવે.] ૧૫૫

• પાણિપાદાદિમાન્દેહો નાત્મા વ્યંગેઽપિ જીવનાત્ ।

તત્ત્વજ્ઞતેરનાશાચ્ચ ન નિયમ્યો નિયામકઃ ॥ ૧૫૬ ॥

હાથપગાદિવાળું સ્થૂલશરીર આત્મા નથી, [કોઈ]
અંગના નાશમાં પણ પ્રાણની ચેષ્ટા રહેવાથી, અને તેની
(તે તે અવયવોમાં - રહેલી) [ચેતન]શક્તિનો નાશ નહિ
થવાથી. [આમ હોવાથી આ 'આત્મા કોઈને] અધીન નથી,
[પણ] દેહાદિને સત્તાસ્કૃતિ આપવામાં] સ્વતંત્ર [છે.] ૧૫૬

દેહતદ્દર્મતત્કર્મતદવસ્થાદિસાક્ષિણઃ ।

સ્વતઃ સ્વતઃસિદ્ધં, તદ્વૈલક્ષણ્યમાત્મનઃ ॥ ૧૫૭ ॥

સ્થૂલશરીર, તેના [સ્થૂલતાદિ] ધર્મો, તેનાં [ગમનાદિ]
ધર્મો, [અને] તેની [આલ્યાદિ] અવસ્થા આદિના સાક્ષી
આત્માનું તેનાથી (સ્થૂલશરીરાદિથી) વિલક્ષણપણું પોતાની
મજેજ (પ્રમાણવિનાજ) સ્વતઃસિદ્ધ [છે.] ૧૫૭

શલ્યરાશિર્માંસલિપ્તો મલપૂર્ણોઽતિકરમલઃ ।

કથં ભવેદયં ઘેતા સ્વયમેતદ્વિલક્ષણઃ ॥ ૧૫૮ ॥

હાડકાંઓના સમૂહરૂપ, માંસવડે લિપાયેલો, મલથી
ભરેલો, [ને] અતિમલિન આ [દેહ] આનાથી વિલક્ષણ
[ને] પોતાની મજે (પ્રમાણવિના) જાણનાર [આત્મા] કેવી

રીતે હોઈ શકે ? [નજ હોઈ શકે.] કોઈ પ્રતિમાં શર્યને
સ્થાને કુલ્ય પાઠ જોવામાં આવે છે. અનેના અર્થ એકજ છે. ૧૫૮
ત્વદ્દ્વાંસમેદોઽસ્થિપુરીપરાશ્રાવહંમતિ મૂઢજનઃ કરોતિ ।

વિલક્ષણં ષેત્તિ વિચારશીલો, નિજસ્વરૂપં પરમાર્થભૂતમ્ ॥ ૧૫૯ ॥

અજ્ઞાની મનુષ્ય આમડી, માંસ, મેદ, હાડકાં ને વિષાના
સમૂહમાં હું એવી યુદ્ધિ કરે છે, [અને] વિચારવાળો. [પુરુષ]
પરમાર્થરૂપ (સત્યરૂપ) પોતાના સ્વરૂપને [તેનાથી] વિલક્ષણ
નથી છે. ૧૫૯

મનુષ્ય પોતપોતાની યુદ્ધિની યોગ્યતાપ્રમાણે - હું સ્વરૂપ નથી
છે એમ કહે છે:—

દેહોઽહમિત્યેવ જઠસ્ય બુદ્ધિર્દેહે ચ જીવે વિદુપસ્ત્વહંધીઃ ।

વિવેકવિજ્ઞાનવતો મહાત્મનો, બ્રહ્માહમિત્યેવ મતિઃ સદાત્મનિ ॥ ૧૬૦ ॥

હું સ્થૂલશરીરજ [હું] એવી [શાસ્ત્રઅવણુરહિત] જડ
[મનુષ્ય]ની યુદ્ધિ [હોય છે.] અને [લૌકિક] પંચિતને
સ્થૂલશરીરમાં ને જીવમાં હું એવી યુદ્ધિ [હોય છે, અને]
વિવેકવિજ્ઞાનવાળા મહાત્માને સદૃષ આત્મામાં હું બ્રહ્મજ
[હું] આવી યુદ્ધિ [હોય છે.] ૧૬૦

દેહમાં આત્માની યુદ્ધિનો પરિભાગ કરીને બ્રહ્મમાં આત્માની
યુદ્ધિ રાખવાનો અજ્ઞાનીને હિદેયોને ઉપદેશ કરે છે:—

અત્રાત્મબુદ્ધિ ત્વજ મૂઢબુદ્ધે, ત્વદ્દ્વાંસમેદોઽસ્થિપુરીપરાશી ।
સર્વાત્મનિ બ્રહ્મણિ નિર્વિકલ્પે, કુરુષ્વ શાંતિં પરમાં મજસ્વ ॥ ૧૬૧ ॥

હે મૂઢયુદ્ધિવાળા । આ આમડી, માંસ, મેદ, હાડકાં ને

વિષ્ણના સમૂહમાં આત્માની બુદ્ધિનો ત્યાગ કર, [અને] સર્વના આત્મરૂપ [ને નામાદિ] વિકલ્પથી રહિત બ્રહ્મમાં [આત્માની બુદ્ધિ] કર, [અને તેવડે] ઉત્કૃષ્ટ શાંતિનો અનુભવ કર. ૧૬૧

દેહાદિમાંથી હુપણાની બુદ્ધિનો ત્યાગ કર્યા વિના મોક્ષની પ્રાપ્તિ થતી નથી એમ કહે છે:—

દેહેન્દ્રિયાદાયસતિ શ્રમોદિતાં, વિદ્વાનહંતાં ન જહાતિ યાવત્ ।
તાવન્ન તસ્યાસ્તિ વિમુક્તિવાર્તાઽપ્યસ્ત્વેષ વેદાન્તનયાન્તદર્શી ॥

[લૌકિક] વિદ્વાન મિથ્યા [એમાં] શરીર ને ઇન્દ્રિયાદિમાં પ્રાંતિથી ઉદય પામેલા હુપણાને જ્યાંસુધી ત્યજતો નથી ત્યાંસુધી આ વેદાંતના સિદ્ધાંતને જાણનાર હોય [છતાં પણ] તેને મોક્ષની વાત પણ નથી, [તો મોક્ષ તો ક્યાંથીજ થઈ શકે? નજ થઈ શકે.] ૧૬૨

માટે તારે પણ આ સ્થૂલશરીરમાં હુપણાની બુદ્ધિ ન રાખવી એમ તે શિષ્યને કહે છે:—

છાયાશરીરે પ્રતિવિમ્બગાત્રે, યત્સ્વપ્નદેહે હૃદિ કલ્પિતાગ્ને ।
યથાત્મબુદ્ધિસ્તવ નાસ્તિ કાચિજ્જીવચ્છરીરે ચ તથૈવ માઽસ્તુ ॥

જેમ સ્થૂલશરીરના પડછાયામાં, [જલાદિમાં] પ્રતિબિંબિત શરીરમાં, સ્વપ્નના શરીરમાં, અને [મનોરાજ્યવડે] મનમાં કલ્પેલા શરીરમાં તેને કાંઈ પણ (ગૌણરૂપે પણ) આત્માની બુદ્ધિ નથી, તેમજ [આ] જીવતા સ્થૂલશરીરમાં પણ [તેને આત્માની બુદ્ધિ] ન હો. ૧૬૩

સ્થૂલશરીરમાંથી આત્માની બુદ્ધિનો ત્યાગ કરવાથી મતારંભ
કહે છે:—

દેહાત્મધીરેવ નૃણામસદ્ધિયાં, જન્માદિદુઃસ્વપ્રભવસ્ય વીજમ ।

યતસ્તતસ્ત્વં જહિ તાં પ્રયત્નાત્યક્તે તુ ચિત્તે ન પુનર્મવાશા ॥

જેથી આત્માથી વિમુખ બુદ્ધિવાળા મનુષ્યોને સ્થૂલ-
શરીરમાં આત્માની બુદ્ધિ જન્માદિ દુઃખની ઉત્પત્તિનું બીજ
છે,] તેથી તેનો તું પ્રયત્નથી ત્યાગ કર; કેમકે ચિત્તમાંથી
[દેહાભિમાન] ત્યાગવાથી [તને] પુનઃ સંસારનો સંભવ
નથી. ૧૬૪

હવે પ્રાણમયકોશનું નિરૂપણ કરે છે:—

કર્મેન્દ્રિયૈઃ પञ્ચભિરશ્ચિત્તોડ્યં,

પ્રાણો ભવેત્પ્રાણમયસ્તુ કોશઃ ।

યેનાત્મવાનન્નમયોડન્નપૂર્ણઃ,

પ્રવર્તતેડસૌ સકલક્રિયાસુ ॥ ૧૬૫ ॥

પાંચ કર્મેન્દ્રિયોસહિત આ [પાંચ] પ્રાણ પ્રાણમયકોશ
થાય છે. જેનડે (જે પ્રાણમયકોશવડે) અત્તથી ભરેલો
આ અત્તમય [કોશ જડ છતાં] આત્માવાળો [થઈ] સર્વ
લૌકિકવૈકિક] ક્રિયાઓમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. ૧૬૫

આ પ્રાણમયકોશ આત્મા નથી એમ કહે છે:—

નૈવાત્માપિ પ્રાણમયો વાયુવિકારો,

ગન્તાડન્તા વાયુવદન્તર્વહિરેષઃ ।

યસ્માર્ત્તિકચિત્કાપિ ન વેત્તીષ્ટમનિષ્ટમ્,

સ્વં વાઽન્યં વા કિંચન નિત્યં પરતંત્રઃ ॥ ૧૬૬ ॥

જેથી કયારેક કાંઈ પણ [પુત્રાદિ] પ્રિયને અથવા [શિરાદિ] અપ્રિયને [અને] પોતાને અથવા બીજા કોઈને [આ પ્રાણ-
મયકોશ] બાળુતો નથી, [તથા] નિત્ય પરતંત્ર [છે તેથી]
વાયુની પેઠે [શરીરની] અંતર ને બહાર જનારો તથા આવ-
નારો વાયુના કાર્યરૂપ આ પ્રાણમયકોશ પણ આત્મા
નથીજ. ૧૬૬

હવે મનોમયકોશનું નિરૂપણ કરે છે:—

જ્ઞાનેન્દ્રિયાણિ ચ મનશ્ચ મનોમયઃ સ્યાત્

કોશો મમાદમિતિ વસ્તુવિકલ્પદેતુઃ।

સંજ્ઞાદિભેદકલનાકલિતો વલીયાં—

સ્તત્પૂર્વકોશમભિપૂર્ય વિજૃમ્ભતે યઃ ॥ ૧૬૭ ॥

[ઓત્રાદિ પાંચ] જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને મન [મળીને]
મનોમયકોશ થાય છે. [તે] હું ને મારું આવી વસ્તુની
કલ્પનામાં નિમિત્ત [છે.] જે નામાદિના લેહની કલ્પનાથી
યુક્ત [ને અત્રમય તથા પ્રાણમયને પોતાને વશ વર્તાવનાર
હોવાથી તે બંને કોશોથી] વધારે બલવાન [કોશ] તે
પ્રથમના કોશને (પ્રાણમયકોશને) સર્વલણી પૂર્ણ કરીને
પ્રકાશે છે. ૧૬૭

આ મનોમયકોશ જીવને સંસારની પ્રાપ્તિ કરનારો છે એમ
કહે છે:—

પન્થેન્દ્રિયૈઃ પન્થમિરેવ હોતુમિઃ, પ્રચીયમાનો વિષયાજ્યધારયા ।
જાજ્વલ્યમાનો વહુવાસનેઽન્યનૈર્મનોમયાગ્નિર્વહતિ પ્રપન્થમ્ ॥ ૧૬૮ ॥

પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોરૂપ પાંચ હોમ કરનારાઓવડેજ બહુ
વૃદ્ધિ પમાડેલો [અને વિષયોની] ઘણી વાસનાઓરૂપ લાકડાં-
ઓવડે [ને] વિષયોરૂપ ઘીની ધારાવડે પ્રજ્વલિત કરેલો
[આ] મનોમયકોશરૂપ અગ્નિ સંસારરૂપ [ફલ] ને પ્રાપ્ત
કરે છે. ૧૬૮

આ મનોમયકોશ જીવને સંસારનું કારણ છે એમ કહે છે:—
ન હ્યસ્ત્યવિદ્યા મનસોઽતિરિક્તા મનો હ્યવિદ્યા મદવન્યહેતુઃ ।
તસ્મિન્વિનષ્ટે સકલં વિનષ્ટં, વિજૃમ્બિતેઽસ્મિન્સકલં વિજૃમ્બતે ॥

મનથી ભિન્ન અવિદ્યા સંસારરૂપ બંધનું કારણ નથીજ.
[મન અવિદ્યાર્તું કાર્ય હોવાથી તથા અવિદ્યા મનદ્વારા સંસારનું
કારણ હોવાથી] મનજ અવિદ્યા [છે.] તે [મન]
વિનાશ પામવાથી સર્વ [સંસાર] નિવૃત્ત [થાય છે, અને]
આનો વિસ્તાર થવાથી સર્વ [સંસાર] વિસ્તાર પામે છે. ૧૬૯

ઉપર કહેલા અર્થને નીચેના બે શ્લોકોવડે ૨૫૪ કરે છે:—

સ્વમેઽર્થશૂન્યે સૃજતિ સ્વશક્ત્યા, મોક્ષત્રાદિચિન્ત્વં મન એવ સર્વમ્ ।
તથવ જાગ્રત્યપિ નો વિશેષસ્તત્સર્વમેતન્મનસો વિજૃમ્બણમ્ ૧૭૦
સુષુપ્તિકાલે મનસિ પ્રલીને, નૈવાસ્તિ કિંચિત્સકલમસિદ્ધેઃ ।
અતો મનઃકલ્પિત એવ પુંસઃ સંસાર એતસ્ય ન વસ્તુતોઽસ્તિ ॥ ૧૭૧ ॥

[જેમ બહારના] પદાર્થોથી રહિત સ્વપ્નમાં મનજ

પોતાની શક્તિવડે ભોક્તાદિ સર્વ જગતને રચે છે, તેમજ જાતમાં પણ [મનજ પોતાની શક્તિવડે આ ભોક્તાદિ સર્વ જગતને રચે છે. તે બંનેમાં વસ્તુતાએ કાંઈ ફેર નથી. તે આ સર્વ મનનો વિલાસ [છે.] ૧૭૦

સુષુપ્તિના સમયમાં મન [અવિદ્યામાં] વિલીન થવાથી [બહારતું કે અંતરતું] કાંઈ પણ [જગત પ્રતીત થતું] નથીજ, [આ વાત] સર્વને પ્રસિદ્ધ હોવાથી [મનના અભાવથી જગતનો અભાવ સિદ્ધ થાય છે આ [કારણ] થી આ જીવનો સંસાર મનવડેજ કલ્પેલો [છે] વસ્તુતાએ [તે સત્ય] નથી. ૧૭૧

બંધ ને મોક્ષ મનની કલ્પના છે એમ ઉદાહરણ આપીને સમજાવે છે:—

વાયુનાઽઽનીયતે મેઘઃ પુનસ્તેનૈવ નીયતે ।

મનસા કલ્પ્યતે વન્ધો મોક્ષસ્તેનૈવ કલ્પ્યતે ॥ ૧૭૨ ॥

[જેમ] વાયુવડે [દૂરદેશમાંથી] વરસાદ લવાય છે, અને તેવડેજ (વાયુવડેજ) [તે વરસાદ પાછો] દૂર લઈ જવાય છે, [તેમ] મનવડે બંધ કલ્પાય છે [ને] તેવડેજ (મનવડેજ) મોક્ષ કલ્પાય છે. ૧૭૨

પુનઃ પણ મનજ જીવના બંધમોક્ષનું કારણ છે એમ બે શ્લોકો વડે કહે છે.—

દેહાદિસર્વવિપયે પરિકલ્પ્ય રાગં,

વન્નાતિ તેન પુરુષં પશુવદ્ગુણેન ।

વૈરસ્યમત્ર વિપવત્સુવિધાય પશ્ચા-

દેનં વિપોચયતિ તન્મન એવ વન્ધાત્ ॥ ૧૭૩ ॥

તસ્માન્મનઃ કારણમસ્ય જન્તો-

ર્વન્ધસ્ય મોક્ષસ્ય ચ વા વિધાને ।

વન્ધસ્ય હેતુર્મલિનં રજોગુણૈ-

ર્મોક્ષસ્ય શુદ્ધં વિરજસ્તમસ્કં ॥ ૧૭૪ ॥

તે મનજ દહાદિ સર્વ વિપયમાં રાગ ઉપજાવીને તે રાગ-
વડે જીવને પશુની પેઠે બાંધે છે, [અને] પછી (વિવેકાદિના
ઉદયકાલમાં) આમાં (દહાદિ વિપયમાં) સારી રીતે વૈરાગ્ય
ઉપજાવીને [તે મનજ] આને (આ પુરુષને) [બંધનમાંથી]
અત્યંત મોક્ષો કરે છે. ૧૭૩

તેથી (ઉપર કહેલી રીતે) આ જીવને બંધની અથવા
મોક્ષની પ્રાપ્તિમાં મન કારણ [છે.] રજોગુણોવડે (રજોગુણના
કામક્રોધાદિ ધર્મોવડે) મલિન [મન જીવના] બંધનું
કારણ [છે, અને] રજોગુણ તથા તમોગુણથી રહિત થયેલું
શુદ્ધ [મન જીવના] મોક્ષનું [કારણ છે.] ૧૭૪

મુમુક્ષુએ મોક્ષમાટે વિવેકવૈરાગ્યને દઢ કરવા જોઈએ એમ
કહે છે:—

વિવેકવૈરાગ્યગુણાતિરેકાચ્છુદ્ધત્વમાસાચ મનો વિમુક્તયૈ ।

ભવત્યતો બુદ્ધિમતો મુમુક્ષોસ્તામ્યાં દઢામ્યાં ભવિત્યમગ્રે ॥ ૧૭૫ ॥

મન વિવેકરૂપ ને વૈરાગ્યરૂપ ગુણના - વધારાથી નિર્મલ-

પણાને પામીને [જીવને] મોક્ષ આપવામાટે [સમર્થ] થાય છે, આથી જીવિવાળા મુમુક્ષુએ [શ્રવણાદિની] પહેલાં ૬૬ તે બેવડે (વિવેકવૈરાગ્યવડે) [યુક્ત] થવું જોઈએ. ૧૭૫

મોક્ષને ધ્યંજનારાઓએ વિવેકવૈરાગ્યની દૃઢતા કરવામાટે વિષયના સંગથી દૂર રહેવું જોઈએ એમ કહે છે:—

મનો નામ મહાવ્યાધો વિપયારણ્યભૂમિષુ ।

ચરત્યત્ર ન ગચ્છન્તુ સાધવો યે મુમુક્ષવઃ ॥ ૧૭૬ ॥

[શબ્દાદિ] વિષયોરૂપ અરણ્યની ભૂમિઓમાં મનનામ-ના પ્રસિદ્ધ મોટા વાઘ ફરે છે, [માટે] જે મોક્ષની ધ્યંજા-વાળા સત્જનો [હોય તેઓ] અહીં (વિષયોરૂપ વન-ભૂમિમાં) ન જાઓ. ૧૭૬

સર્વ વિષયોને ને અન્યને મનજી ઉત્પન્ન કરે છે એમ પુનઃ સમજાવે છે:—

મનઃ પ્રમૂતે વિષયાનશેપાન્સ્થૂલાત્મના સૂક્ષ્મતયા ચ મોક્તુઃ ।

શરીરવર્ણાશ્રમજાતિમેદાન્ગુણક્રિયાદેહફલાનિ નિત્યમ્ ॥ ૧૭૭ ॥

[જાત્રમાં] સ્થૂલરૂપે ને [સ્વપ્નમાં] સૂક્ષ્મરૂપે સમગ્ર વિષયોને, [તથા] ભોક્તા [પુરુષ]ના શરીરના, વર્ણના, આશ્રમના ને જાતિના ભેદોને, [અને વિષયોમાં] શોભનજીવિ, કર્માનુષ્ઠાન, [કર્મનાં ધી આદિ] સાધનો ને [કર્મનાં સ્વર્ગાદિ] ફલોને નિરંતર મન રચે છે. ૧૭૭

અસંગ ચેતનને ભમણ કરાવનારું મન છે એમ કહે છે:—

અસંગચિદ્રૂપમશું વિમોહ્ય, દેહેન્દ્રિયમાણગુણૈર્નિવચ્ય ।

અહંમમેતિ ભ્રમયત્યજસં, મનઃ સ્વકૃત્યેષુ ફલોપમુક્તિપુ ॥ ૧૭૮ ॥

આ અસંગ ચેતનસ્વરૂપને [પોતાના અસંગસ્વરૂપનું] વિસ્મરણ કરાવીને સ્થૂલશરીર, ઇન્દ્રિયા ને પ્રાણના ધર્મોની [સાથે] બાંધીને પોતાનાં રચેલાં ફેલોના ઉપભોગોમાં હું ને મારું આવી [બુદ્ધિપડે] મન નિરંતર ભ્રમણ કરાવે છે. ૧૭૮

આ મનજ અધ્યાસનુ કારણ છે એમ કહે છે.—

અધ્યાસદોષાત્પુરુષસ્ય સંસ્પર્શિરધ્યાસવન્ધસ્ત્વમુનૈવ કલ્પિતઃ ।
રજસ્તમોદોષવતોઽવિવેકિનો, જન્માદિદુઃશ્વસ્ય નિદાનમેતત્ ॥

રજોગુણરૂપ અને તમોગુણરૂપ દોષવાળા વિવેકરહિત પુરુષના અધ્યાસરૂપ (જડ તથા ચેતનની પરસ્પર ભ્રાંતિરૂપ) દોષથી [તેને] સંસાર (જન્મમરણાદિની પરંપરા) [થાય છે.] આ અધ્યાસરૂપ બંધ પણ આણેજ (મનેજ) કલ્પેલો [છે, તેથી] જન્માદિ દુઃખનું [અધ્યાસદ્વારા] આ (મન) કારણ [છે] ૧૭૯

આ મનજ અવિદ્યા છે એમ પુનઃ જણાવે છે.—

અતઃ પ્રાહુર્મનોઽવિદ્યાં પણિતાસ્તસ્વદર્શિનઃ ।

યેનૈવ ભ્રામ્યતૈ ચિન્નં વાયુનેવાભ્રમણ્ડલમ્ ॥ ૧૮૦ ॥

[મન સંસારનું કારણ છે, તથા મનવિતા એકલો અવિદ્યા જીવને બંધન કરી શક્તી નથી,] આથી [મનના યથાર્થ] સ્વરૂપને જાણનારા વિવેકીઓ મનને અવિદ્યા કહે છે. જેમ વાયુવડે વાદળોનો સમૂહ [ભ્રમાવાય છે, તેમ]

જે [મન] વડેજ [મનુષ્યાદિ સર્વ] જગત્ [ઉપરનીયે]
સમાવાય છે. ૧૮૦

જો મુક્તિની પ્રાપ્તિની ધ્વજ હોય તો આ મનને પવિત્ર કરવું
જોઈએ એમ કહે છે:—

તન્મનઃ શોધનં કાર્યં પ્રયત્નેન મુમુક્ષુણા ।

વિશુદ્ધે સતિ ચૈતસ્મિન્મુક્તિઃ કરફલાયતે ॥ ૧૮૧ ॥

મુમુક્ષુએ [વિવેકચૈરાધ્યાદિની પ્રાપ્તિ કરવારૂપ] પ્રયત્નવડે
તે મનને પવિત્ર (રાગદ્વેષરહિત) કરવું જોઈએ; કેમકે
આ [મન] અતિપવિત્ર થવાથી મુક્તિ હાથમાં રાખેલા
[ખીલીના] ફેલજેત્રી [સ્પષ્ટ પ્રતીત] થાય છે. ૧૮૧

રજોગુણને દૂર કર્યા વિના મનની પવિત્રતા થઈ શકે નહિ, માટે
તે રજોગુણ મુમુક્ષુ કરી રીતે દૂર કરી શકે તે કહે છે:—

મૌલૈકસક્ત્યા વિષયેષુ રાગં, નિર્મૂલ્ય સંન્યસ્ય ચ સર્વકર્મ ।

સચ્છ્રદયા યઃ શ્રવણાદિનિષ્ઠો, રજઃસ્વભાવં સ ધુનોતિ બુદ્ધેઃ ॥ ૧૮૨ ॥

જે [મુમુક્ષુ] મોક્ષપરના પરમપ્રેમવડે [રાગદ્વાદિ]
વિષયોપરની પ્રીતિને નિર્મૂલ્ય કરીને, અને સર્વ [સકામ]-
કર્મના પરિત્યાગ કરીને બ્રહ્મામાં બ્રહ્માવડે [નિરંતર વેદાંતના]
શ્રવણાદિમાં પરમાદરવાળો [થાય છે,] તે [મુમુક્ષુ]
બુદ્ધિના રજોગુણના સ્વભાવને [સરસ્વગુણની વૃદ્ધિવડે] દૂર
કરી શકે છે. ૧૮૨

આ મનોમયકોશ પણ આત્મા નથી એમ કાનજો જણાવીને
સમજાવે છે:—

મનોમયો નાપિ ભવેત્પરાત્મા, હ્યાચન્તવચ્ચાત્પરિણામિભાવાત્ ।
 દુઃસ્વાત્મકત્વાદ્વિપયત્વદેવોદ્રષ્ટા હિ દર્યાત્મતયા ન દૃષ્ટઃ ॥૧૮૩॥

મનોમયકેશ પશુ ગ્રેષ (નિરુપાધિક) આત્મા નથીજ,
 ઉત્પત્તિવિનાશવાળો હોવાથી, પરિણામ પામવાના સ્વભાવવાળો
 હોવાથી, દુઃખરૂપપણાથી ને દરવપણારૂપ હેતુથી; દ્રષ્ટા
 કદીપશુ દરવપણાવડે જોયો નથીજ. ૧૮૩

હવે વિજ્ઞાનમયકેશનું સ્વરૂપ વર્ણવે છે:—

બુદ્ધિર્બુદ્ધોન્દ્રિયૈઃ સાર્થં સવૃત્તિઃ કર્તૃલક્ષણઃ ।

વિજ્ઞાનમયકોશઃ સ્વાત્પુંસઃ સંસારકારણમ્ ॥ ૧૮૪ ॥

[ખાંચ] જ્ઞાનેન્દ્રિયોસહિત [અલંકારોદિ] વૃત્તિયુક્ત
 બુદ્ધિ કર્તારૂપ લક્ષણવાળો (હું કર્તા છું એવા લક્ષણવડે
 ઓળખાતો) વિજ્ઞાનમયકેશ છે. [તે વિજ્ઞાનમયકેશ] જીવને
 સંસારરૂઢ કારણ [છે.] ૧૮૪

તે વિજ્ઞાનમયકેશને વધારે સ્પષ્ટ કરીને કહે છે:—

અનુવ્રજચિત્તતિવિમ્બશક્તિર્વિજ્ઞાનસંજ્ઞઃ પ્રકૃતેર્વિકારઃ ।

જ્ઞાનક્રિયાવાનહમિત્યજસં, દેહેન્દ્રિયાદિજ્વલિમન્યતે મૃગમ્ ॥૧૮૫॥

[લોકાંતરમાં કે વિપ્પણાણી બાથ ત્યારે] જેમાં ચેતનની
 પ્રતિબિંબશક્તિ જતી હોય એમ જણાય છે એવો, માયાના
 કાર્યરૂપ, [અને] જ્ઞાન તથા ક્રિયાવાળો [આ] વિજ્ઞાનનામ-
 વાળો [કેશ] શરીર ને ઇન્દ્રિયાદિમાં હું એવું નિરંતર બહુ
 અભિમાન કરે છે. ૧૮૫

તે વિજ્ઞાનમયકોશનું કર્તાપણું તથા ભોક્તાપણું નીચેના બે શ્લોકો-
 વડે વર્ણવે છે:—

અનાદિકાલોડયમહંસ્વભાવો, જીવઃ સમસ્તવ્યવહારયોદ્ધા ।
 કરોતિ કર્માણ્યપિ પૂર્વવાસનઃ, પુણ્યાન્યપુણ્યાનિ ચ તત્ફલાનિ ॥ ૧૮૬ ॥
 મુંક્તે વિચિત્રાસ્વપિ યોનિષુ વ્રજન્નાયાતિ નિર્યાત્યથ ઝર્ધ્વમેષઃ ॥
 અસ્યૈવ વિજ્ઞાનમયસ્ય જાગ્રત્સ્વપ્નાઘવસ્થા સુખદુઃસ્વભોગઃ ॥ ૧૮૭ ॥

આ [વિજ્ઞાનમયકોશ] હું [એમ માનવાના] સ્વ-
 ભાવવાળો, ઉત્પત્તિના સમયથી રહિત, જીવનામવાળો [તે]
 સર્વ વ્યવહારને ચલાવનારો [છે, તે] પૂર્વની [શુદ્ધ ને
 અશુદ્ધ] વાસનાવાળો પુણ્યરૂપ ને પાપરૂપ કર્મે કરે છે,
 [અને] તેનાં ફલોને પણ ભોગવે છે. આ [વિજ્ઞાનમયકોશ-
 રૂપ જીવ] નાનાપ્રકારનાં શરીરમાં ગમન કરતો છતો નીચે
 આવે છે, [તે] ઉપર જાય છે. આ વિજ્ઞાનમયકોશનીજ
 જાગ્રત્ ને સ્વપ્નાદિ અવસ્થા [છે 'ને તેનોજ'] સુખદુઃખનો
 ભોગ [છે] ૧૮૬-૧૮૭

આ વિજ્ઞાનમયકોશમાં આત્માની શુદ્ધિ રાખવાથી આત્મા
 સંસારમાં ભમતો હોય એમ જણાય છે એમ કહે છે:—

દેહાદિનિષ્ઠાશ્રમધર્મકર્મગુણાભિમાનં સતતં મમેતિ ।

વિજ્ઞાનકોશોડયમતિપ્રકાશઃ પ્રકૃષ્ટસાન્નિધ્યવશાત્પરાત્મનઃ ॥

અતો ભવત્યેષ ઉપાધિરસ્ય, યદાત્મધીઃ સંસરતિ ભ્રમેણ ॥ ૧૮૮ ॥

શુદ્ધાત્માની અત્યંત સમીપમાં હોવાથી અતિ પ્રદાશ-
 વાળો આ વિજ્ઞાનમયકોશ શરીરાદિમાં રહેલા આશ્રમે, ધર્મે,

કર્મે, ને ગુણોના અભિમાનને મારાં એમ નિરંતર [અભિ-
માન કરે છે,] આથી આ [વિજ્ઞાનમયકોશ] આની (આ
આત્માની) ઉપાધિ છે, જેમાં આત્માની બુદ્ધિવાળો ભ્રાંતિવડે
જન્મમરણને પામે છે. ૧૮૮

કૂદસ્થ આત્મા ઉપાધિના સંબંધથી કર્તાભોક્તા કહેવાય છે એમ
જણાવે છે:—

યોડ્યં વિજ્ઞાનમયઃ પ્રાણેષુ હૃદિ સ્ફુરત્યયં જ્યોતિઃ ।

કૂદસ્થ સન્નાત્મા કર્તા ભોક્તા ભવત્યુપાધિસ્યઃ ॥ ૧૮૯ ॥

જે આ જ્ઞાનપ્રધાન જ્ઞાનેન્દ્રિયામાં [ને] હૃદયમાં પ્રકાશે
છે, [તે] આ જ્ઞાનસ્વરૂપ [ને] અવિકારી છતાં આત્મા
[છે, ને તે] ઉપાધિમાં રહેલો કર્તાભોક્તા થાય છે. ૧૮૯

આત્મા બુદ્ધિની સાથેના એકપણાના જામથી પોતાનાથી ભિન્ન
હેમે ■ એમ કહે છે:—

સ્વયં પરિચ્છેદમુપેત્ય બુદ્ધેસ્તાદાત્મ્યદોષેણ પરં મૃપાત્મનઃ ।

સર્વાત્મકઃ સન્નપિ વીક્ષતે સ્વયં, સ્વતઃ પૃથક્ત્વેન મૃદો
ઘટાનિવ ॥ ૧૯૦ ॥

[શુદ્ધ આત્મા] મિથ્યારૂપ બુદ્ધિની સાથેના એકપણાની
ભ્રાંતિરૂપ દોષવડે પરિચ્છેદને પામીને યહી પોતે સર્વરૂપ
છતાં પણ પોતે [અન્ય પ્રાણિપદાર્થોને] પોતાનાથી પૃથક્-
પણાવડે બુદ્ધે છે, માટીથી ઘડાઓના [પૃથક્પણાની]
પેડે. ૧૯૦

ઉપાધિના ધર્મોનું ઉપાધિવાળામાં જ્ઞાન થવામાં દૃષ્ટાંત કહે છે:—

‘ઉપાધિસમ્બન્ધવશાત્પરાત્મા, દુપાધિધર્માનનુમાતિ તદ્ગુણઃ ।
અયોવિકારાનવિકારિવદ્વિવત્સદૈકરૂપોઽપિ પરઃ સ્વમાવાત્ ૧૯૧

“શુદ્ધ [આત્મા] સ્વભાવથી સર્વદા એકરૂપ (નિર્વિ-
કાર) છતાં પણ [તે] શુદ્ધાત્મા. [બુદ્ધિરૂપ] ઉપાધિના
સંબંધને લીધે તેના ગુણવાળો [જણાય] નિર્વિકારી અગ્નિ
જેમ લોઢાના વિકારવાળો (આકારાદિવાળો) [જણાય છે],
તેમ [બુદ્ધિરૂપ] ઉપાધિના [ઇચ્છાદિ] ધર્મવાળો જણાય
છે.” ૧૯૧

હવે શ્રવણ કરેલા વિષયમાં તે શિષ્ય શંકા કરે છે:—

શિષ્ય ઉવાચ ॥

અમેણાપ્યન્યથા વાઽસ્તુ જીવભાવઃ પરાત્મનઃ ।

તદુપાધેરનાદિત્વાન્નાનાદેર્નાશ ઇપ્યતે ॥ ૧૯૨ ॥

અતોઽસ્ય જીવભાવોઽપિ નિત્યા ભવતિ સંસૃતિઃ ।

ન નિવર્તેત તન્મોક્ષઃ કથં મે શ્રીગુરો વદ ॥ ૧૯૩ ॥

શિષ્ય પૂછે છે:—“હું શ્રીસદ્ગુરો! શુદ્ધાત્માનું જીવ-
પણું જ્ઞાંતિવડે હો, અથવા બીજી રીતે (પ્રમાણવડે) પણ
[હો, પરંતુ] તેની [અજ્ઞાનરૂપ વા બુદ્ધિરૂપ] ઉપાધિના
અનાદિપણાથી, [ને] અનાદિના નાશ સ્વીકારવામાં આવતો
નથી, આથી આનો જીવભાવ પણ દૂર નહિ થાય, [અને]
સંસાર નિરંતર રહેશે, [ત્યારે] તેનો મોક્ષ કેવી રીતે [થશે ?
તે આપ કૃપા કરીને] મને કહો.” ૧૯૨-૧૯૩

પરમકારણિક સદ્ગુરુપરમાત્મા કૃપા કરીને તેનું ઉત્તર આપે છે. -

શ્રીગુરુસ્વાચ ॥

સમ્યક્ષૃષ્ટં ત્વયા વિદ્વન્સાવધાનેન તચ્છૃણુ ।

પ્રામાણિકી ન ભવતિ भ्रान्त्या મોહિતકલ્પના ॥ ૧૯૪ ॥

શ્રીસદ્ગુરુ કહે છે:—“ હું તર્ક કરવામાં કુશલ । તે
સારું ખૂબું તેર્થ [ઉત્તર મનની] એકાગ્રતાવડે સાંભળ, બ્રાંતિ-
વડે [કચેલી] અવિવેકવાળી કલ્પના સત્ય હોતી નથી, ૧૯૪

બ્રાંતિ વિના ત્વસદ્ગુરુ, નિષ્ક્રિયસ્ય નિરાકૃતે: ।

ન ઘટેતાર્થસંવન્ધો નમસો નીલતાદિવત્ ॥ ૧૯૫ ॥

જેમ આકાશનો નીલપણાદિની સાથે [સંબંધ બ્રાંતિ-
વિના સંભવતો નથી તેમ] અસંગ, ક્રિયારહિત ને આકાશ-
રહિત [આત્મા] નો [શબ્દાદિ] વિષયોની સાથેના સંબંધ
બ્રાંતિવિના સંભવતો નથી. ૧૯૫

ઉપર કહેલી વાતને વિશેષ રૂપે કહે છે:—

સ્વસ્ય દ્રષ્ટુર્નિર્ગુણસ્યાક્રિયસ્ય, પ્રત્યગ્વોધાનન્દરૂપસ્યબુદ્ધે: ।

ભ્રાન્ત્યા પ્રાપ્તો જીવભાવો ન સત્યો, મોહાપાયે નાસ્ત્યવસ્તુત્ત-

માવાત્ ॥ ૧૯૬ ॥

દ્રષ્ટ, [નજર] ગુણથી રહિત, ક્રિયારહિત, સર્વતી
અંતર રહેલ, જ્ઞાનસ્વરૂપ ને આનંદસ્વરૂપ આત્માને જીવભાવ
અંતઃકરણની બ્રાંતિવડે પ્રાપ્ત [થયો છે, તે] સત્ય નથી.

[જીવભાવના] મિથ્યાસ્વભાવથી અવિવેકની નિવૃત્તિ થયે
[તે જીવભાવ રહેતો] નથી. ૧૯૬

જીવભાવની સત્તા આંતિકાલભાંગ છે આ વાત દર્શાવે આપીને
સમજાવે છે:—

યાવદ્ભ્રાન્તિસ્તાવદેવાસ્ય સત્તા,
મિથ્યાજ્ઞાનોજ્જૃમ્મિતસ્ય પ્રમાદાત્ ।
રજ્જ્વાં સર્પો ભ્રાન્તિકાલીન एव,
ભ્રાન્તેર્નાશે નૈવ સર્પોઽપિ તદ્વત્ ॥ ૧૯૭ ॥

[જેમ મંઠ અંધકારમાં પડેલી] દારડીમાં [કદપાયેલો
મિથ્યા] સર્પ આંતિના સમયમાંજ [રહે છે,] આંતિનો
નાશ થવાથી સર્પ નથીજ, [ને તેનું જ્ઞાન] પણ [નથી,]
તેમ [સ્વરૂપના] વિસ્મરણથી મિથ્યાજ્ઞાનપડે ઉદય પામેલા
આની (આ જીવની) સત્તા જ્યાંમુધી આંતિ [છે,]
ત્યાંમુધીજ [છે, પછી નથી.] ૧૯૭

અવિદ્યા તથા ભુદિ અનાદિ છતાં પણ તેની નિવૃત્તિ વિદ્યાથી
યથ શકે છે એમ કહે છે:—

અનાદિત્વમવિદ્યાયાઃ કાર્યસ્યાપિ તયેપ્યતે ।
ઉત્પન્નાયાં તુ વિદ્યાયામાવિચક્રમનાયપિ ॥ ૧૯૮ ॥
પ્રવોધે સ્વપ્નવન્તર્વે સદૃમૂલં વિનશ્યતિ ।
અનાદ્યર્પીદંનો નિત્યં પ્રાગમાવ ઇવ સ્ફુટમ્ ૧૯૯ ॥
અવિદ્યાનું અને [તેના] કાર્યનું (બુદ્ધિનું) પણ અનાદિપણું

પરમકારણિક સદ્ગુરુપરમાત્મા કૃપા કરીને તેનું ઉત્તર આપે છે:-

શ્રીગુરુસ્વાચ ॥

સમ્યક્પૃષ્ઠં ત્વયા વિદ્વન્સાવધાનેન તચ્છૃણુ ।

પ્રામાણિકી ન ધરતિ આન્યા મોહિતકલ્પના ॥ ૧૯૪ ॥

શ્રીસદ્ગુરુ કહે છે:- “હું તર્ક કરવામાં કુશલ! તે મારું પૂછ્યું. તેનું [ઉત્તર મનની] એકાગ્રતાવડે સાંભળ. આંતિ-
વડે [કરેલી] અવિચેકનાળી કલ્પના-સત્ય હોતી નથી. ૧૯૪

આંતિ વિના ત્વસદ્ગુરુસ્ય, નિષ્ક્રિયસ્ય નિરાકૃતે: ।

ન ઘટેતાર્થસંબન્ધો નમસો નીલતાદિવત્ ॥ ૧૯૫ ॥

જેમ આકાશનો નીલપદ્માદિની સાથે [સંબંધ આંતિ-
વિના સંભવતો નથી તેમ] અસંગ, ક્રિયારહિત ને આકાશ-
રહિત [આત્મા] નો [શબ્દાદિ] વિષયોની સાથેના સંબંધ
આંતિવિના સંભવતો નથી. ૧૯૫

ઉપર કહેલી વાતને વિશેષ સ્પષ્ટ કરે છે:-

સ્વસ્ય દ્રષ્ટુર્નિર્ગુણસ્વાક્રિયસ્ય, પ્રત્યગ્બોધાનન્દરૂપસ્ય બુદ્ધે: ।

આન્યા પ્રાપ્તો જીવભાવો ન સત્યો, મોહાપાયે નાસ્ત્યવસ્તુસ્વ-

માવાન્ ॥ ૧૯૬ ॥

દ્રષ્ટા, [પ્રજ્ઞ] ગુણથી રહિત, ક્રિયારહિત, સર્વની
અંતર રહેલ, જ્ઞાનસ્વરૂપ ને આનંદસ્વરૂપ આત્માને છવલાવ
અંતઃકરણની આંતિવડે પ્રાપ્ત [થયો છે, તે] સત્ય નથી.

[જીવભાવના] મિથ્યાસ્વભાવથી અવિવેકની નિવૃત્તિ થયે
[તે જીવભાવ રહેતો] નથી. ૧૯૬

જીવભાવની સત્તા આંતિક્ષધમાંજ છે આ વાત દર્શાવે આપીને
સમજાવે છે:—

યાવદ્ભ્રાન્તિસ્તાવદેવાસ્ય સત્તા,
મિથ્યાજ્ઞાનોઙ્ઙૃમ્મિતસ્ય પ્રમાદાત્ ।
રજ્જ્વાં સર્પો ભ્રાન્તિકાલીન એવ,
ભ્રાન્તેર્નાશો નૈવ સર્પોઽપિ તદ્વત્ ॥ ૧૯૭ ॥

[જેમ મંદ અંધકારમાં પડેલી] દારડીમાં [કદપાયેલો
મિથ્યા] સર્પ આંતિના સમયમાંજ [રહે છે,] આંતિના
નાશ થવાથી સર્પ નથીજ, [ને તેનું જ્ઞાન] પણ [નથી,]
તેમ [સ્વરૂપના] વિસ્મરણથી મિથ્યાજ્ઞાનવડે ઉદય પામેલા
આની (આ જીવની) સત્તા જ્યાંમુઘી આંતિ [છે,]
ત્યાંસુધીજ [છે, પછી નથી.] ૧૯૭

અનિદ્રા તથા બુદ્ધિ અનાદિ છતાં પણ તેની નિવૃત્તિ વિદ્યાથી
ચર્પ શકે છે એમ કહે છે:—

અનાદિત્વમવિદ્યાયાઃ કાર્યસ્યાપિ તથેષ્યતે ।
ઉત્પન્નાયાં તુ વિદ્યાયામાવિદ્યકમનાચપિ ॥ ૧૯૮ ॥
પ્રવોધે સ્વપ્નવન્સર્વે સહમૂલં વિનશ્યતિ ।

અનાદ્યપીદંનો નિત્યં પ્રાગભાવ ઇવ સ્ફુટસ્મ્ ૧૯૯ ॥

અવિદ્યાનું અને [તેના] કાર્યનું (બુદ્ધિનું) પણ અનાદિપણું

સ્વીકારાય છે, પણ વિદ્યા (આત્માનું યથાર્થજ્ઞાન) ઉત્પન્ન થવાથી અનાદિ અવિદ્યાનું સર્વ કાર્ય પણ જાત્રતમાં સ્વપ્નની જેમ [અવિદ્યારૂપ] મૂલમુહિત વિનાશ પામે છે. અનાદિ છતાં પણ આ (અવિદ્યા ને તેનું કાર્ય) પ્રાગભાવની જેમ નિત્ય નથી, [આ વાત] સ્પષ્ટ [છે.]

પ્રાગભાવની જેમ—નૈયાયિકા પ્રાગભાવને (ઉત્પત્તિની પૂર્વે કાર્યતા કારણમાં રહેલા અભાવને) અનાદિ માને છે, અને કાર્ય ઉત્પન્ન થાય ત્યારે તેનો નાશ માને છે, અર્થાત્ તેઓ જેમ પ્રાગભાવને અનાદિ માન્યા છતાં પણ અનંત માનતા નથી, પણ નાશવાળો માને છે, તેમ અવિદ્યા ને અવિદ્યાનું કાર્ય અનાદિ છતાં પણ ત્યારે રાત્રનો લાજ થાય ત્યારે તેનો નાશ થાય છે એમ અમે માનીએ છીએ. ૧૯૮-૧૯૯

ઉપર કહેલા અર્થને વિશેષ સ્પષ્ટ કરે છે:—

અનાદેરપિ વિધ્વંસઃ પ્રાગભાવસ્ય વીક્ષિતઃ ।

યદ્બુદ્ધ્યુપાધિસમ્બન્ધાત્પરિકલ્પિતમાત્મનિ ॥ ૨૦૦ ॥

જીવત્વં ન તતોઽન્યસ્તુ સ્વરૂપેણ વિલક્ષણઃ ।

સમ્બન્ધઃ સ્વાત્મનો બુદ્ધ્યા મિથ્યાજ્ઞાનપુરઃસરઃ ॥ ૨૦૧ ॥

વિનિવૃત્તિર્મવેત્તસ્ય સમ્યગ્જ્ઞાનેન નાન્યથા ।

બ્રહ્માત્મૈકત્વવિજ્ઞાનં સમ્યગ્જ્ઞાનં શ્રુતેર્મતમ્ ॥ ૨૦૨ ॥

જેમ અનાદિ પ્રાગભાવનો પણ [માટી આદિમાંથી ઘટાદિ ઉત્પન્ન થવા પડી] વિનાશ જોયો છે, [તેમ] બુદ્ધિરૂપ ઉપાધિના સંબંધથી આત્મામાં કલ્પાયેલું જીવપણું [અનાદિ] પણ નાશવાળું છે. જીવ [તેનાથી (તે આત્માથી)

લિપ્ત નથી, અને સ્વરૂપવડે વિલક્ષણ [પણ નથી, કેમકે
કલ્પિત અધિષ્ઠાનરૂપજ હોય છે.] પોતાના આત્માનો બુદ્ધિની
સાથે સંબંધ મિથ્યાજ્ઞાનપૂર્વક [છે, ને] તેની અત્યંત નિવૃત્તિ
[આત્માના] યથાર્થજ્ઞાનવડે થાય છે, અન્યથા (કર્મેથી ને
ઉપાસનાથી) [તેની નિવૃત્તિ થતી] નથી. બ્રહ્મ અને
આત્માના એકપણાનો અનુભવ યથાર્થજ્ઞાન [છે એમ]
ઉપનિષદોનો અભિપ્રાય [છે.] ૨૦૦-૨૦૨

આવું જ્ઞાન વિવેકવડે પ્રાપ્ત થાય છે એમ કહે છે:—

તદાત્માનાત્મનોઃ સમ્યગ્વિવેકેનૈવ સિદ્ધયતિ ।

તતો વિવેકઃ કર્તવ્યઃ પ્રત્યગાત્માસદાત્મનોઃ ॥ ૨૦૩ ॥

તે [યથાર્થ જ્ઞાન] આત્મા ને [અવિદ્યાદિ] જડના યથાર્થ-
વિવેકવડેજ સિદ્ધ થાય છે, તેથી [મુમુક્ષુએ] અંતરાત્માનો
ને [અવિદ્યાદિ] જડનો વિવેક કરવો જોઈએ. ૨૦૩

તે વિવેકનું ફક્ત દર્શાવે આપીને સમજાવે છે:—

જલં પક્લ્વદત્યન્તં પક્લાપાયે જલં સ્ફુટમ્ ।

યથા ભાતિ તથાઽઽત્માપિ દોષાભાવે સ્ફુટમયઃ ॥ ૨૦૪ ॥

જેમ [જે] જલ કાઢવવાળું [હોય તે] જલ [નિર્મલી
ફક્ત આદિવડે] કાઢવ દૂર થવાથી અત્યંત નિર્મલ જણાય છે,
તેમ આત્મા પણ [વિવેકે કરેલા ઉપાધિરૂપ] દોષના અભાવમાં
નિરાવરણજ્ઞાનવાળો [જણાય છે.] ૨૦૪

આત્મામાંથી કલ્પિત વસ્તુઓને દૂર કરવાની આવશ્યકતા
જણાવે છે:—

असन्नित्तौ तु सदात्मना स्फुटं, प्रतीतिरेवास्य भवेत्प्रतीचः ।

ततो निरासः करणीय एव, सदात्मनः साध्वहमादिवस्तुनः २०५

[अहंकारादि] असत्तनी निवृत्तिथीन आ सर्वनी
अंतरमां रहोला [आत्मा] नी सद्रूपे रूपे प्रतीति थाय
छ, तथीन सद्रूप आत्माभांथी अहंकारादि [असत्] वस्तुनी
सारी रीते निवृत्ति करवी ज्येष्ठ्ये. २०५

हने आ विज्ञानभयकोशानु आत्मपक्षं सिद्ध करी जतावे छः—

अतो नायं परात्मा स्थाद्विज्ञानमयशब्दभाक् ।

विकारित्वाज्जडत्वाच्च परिच्छिन्नत्वदेवतः ॥

इदं यत्वाद्द्वयमिचारित्वाज्ज्ञानित्यो नित्य इत्यते ॥ २०६ ॥

आधी (आगण कहोलां करलोधी) आ विज्ञानमय-
शब्दवडे वाच्य शुद्धात्मा नथी. [कर्मादि] विकारवाणी
होवाधी, जडपक्षधी, परिच्छिन्नपक्षधी हेतुधी, दृश्यपक्षधी
ने [सुषुप्तिभां नहि रहोवाद्य] व्यभिचारीपक्षधी अनित्य
[विज्ञानभयकोश] नित्य [आत्मा] भानी शकतो नथी. २०६

आनंदमयपक्षानु निरूपण करे छः—

आनंदमतिविम्बचुम्बितवनुहृत्तिस्त्वमोज्ज्वलित्वा,

स्वादानन्दमयः प्रियादिगुणकः स्वेष्टार्थलाभोदये ।

पुण्यस्यानुमते विभाति कृतिनामानन्दरूपः स्वयं,

सर्वो नन्दति यत्र साधु तनुमुन्मात्रं प्रयत्नं विना ॥ २०७ ॥

[अज्ञानथी दंकायेला आत्माना] आनंदना प्रतिष्ठित-

યુક્ત સ્વરૂપવાળી [ને] તમોગુણના ઉદયવાળી વૃત્તિ
આનંદમયકોશ છે. [તે આનંદમયકોશ] પ્રિયાદિ [પ્રિય,
મોદ ને પ્રમોદરૂપ] ધર્મવાળો, પોતાના (જીવના) પ્રિય
પદાર્થના લાભમાં ઉદય થનારો, [ને] પોતે [અજ્ઞાનથી
ઠંકાયેલા] આનંદરૂપ [છે. તે] પુણ્યકર્મવાળાઓને પુણ્યના
[ફલના] અનુભવમાં સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે. જેમાં (આનંદ-
મયકોશના ઉદયકાલમાં) સર્વ પ્રાણી [સુખની સામગ્રી
સંપાદન કરવાનો] પ્રયત્ન કર્યા વિનાજ સારી રીતે સુખ
પામે છે. ૨૦૭

સુપુત્રિ આદિ અવસ્થામાં આનંદમયકોશની પ્રતીતિ ડેવી હોય
છે તે કહે છે:—

આનન્દમયકોશસ્ય સુપુત્રૌ સ્ફૂર્તિરુત્કટા ।

સ્વમનાગરયોરીપદિષ્ટસંદર્શનાદિના ॥ ૨૦૮ ॥

સુપુત્રિમાં [નિદ્રેષ ઉપજાવનારી વૃત્તિઓ અવિદ્યામાં
લીન થવાથી] આનંદમયકોશનું સ્ફુર્ણ પૂર્ણ [હોય છે,
અને] સ્વપ્નમાં ને જાગૃત્માં પ્રિય [પ્રાણિપદાર્થ] ના દર્શનાદિ-
વડે થાડું (વૃત્તિ અંતર્મુખ રહે તેટલો સમય) [સ્ફુર્ણ
હોય છે.] ૨૦૮

આ આનંદમયકોશ આત્મા નથી એમ કારણસંદિત જણાવે છે:—

નૈવાયમાનન્દમયઃ પરાત્મા, સોપાધિકત્વાત્મકૃતૈર્વિકારાત્ ।

કાર્યત્વદેવોઃ સુકૃતક્રિયાયા, વિકારસંઘાતસમાહિતત્વાત્ । ૨૦૯ ।

આ આનંદમયકોશ [પ્રિયાદિ વૃત્તિઓરૂપ] ઉપાધિવાળો

હોવાથી, અવિદ્યાના કાર્યરૂપ હોવાથી, યુક્ત્યર્થના કાર્યપણારૂપ હોવાથી, [ને અન્નમયાદિ] વિકારના સમૂહમાં સ્થાપન કરેલો (ગણેલો) હોવાથી શુદ્ધાત્મા નથીજ. ૨૦૯

અન્નમયાદિ પાંચ કોશોના અનાત્મપણના નિશ્ચયથી યનારું ક્ષણ કહે છે —

પञ्चानામપિ કોશાનાં નિષેવે યુક્તિતઃ શ્રુતેઃ ।

તન્નિષેધાવધિઃ સાક્ષી વૉષરૂપોઽવશિષ્યતે ॥ ૨૧૦ ॥

[અસૂક્ષ્મ ”—આત્મા સૂક્ષ્મ નથી—ઇત્યાદિ] શ્રુતિથી [ને આગળ જણાવેલી] યુક્તિથી પાંચ કોશોના નિષેધ થવાથી તેના નિષેધના અવધિભૂત જ્ઞાનરૂપ સાક્ષી અવશેષ રહે છે ૨૧૦

આત્મસ્વરૂપતું નિરૂપણ કરે છે:—

યોઽયમાત્મા સ્વયંજ્યોતિઃ પञ્ચકોશવિલક્ષણઃ ।

અવસ્થાત્રયસાક્ષી સન્નિર્વિકારો નિરજ્ઞનઃ ॥

સદાનન્દઃ સ વિજ્ઞેયઃ સ્વાત્મત્વેન વિપચિન્તા ॥ ૨૧૧ ॥

જે આ આત્મા સ્વયંપ્રકાશ (પ્રમાણુનો વિષય નહિ છતાં પ્રત્યક્ષના વ્યવહારને યોગ્ય,) [અન્નમયાદિ] પાંચ કોશોથી વિલક્ષણ, [જન્મઘાદિ] ત્રણ અવસ્થાના પ્રકાશક છતો [જન્માદિ છ ભાવ] વિકારોથી રહિત, [અવિદ્યાએ કહેલા] આવરણથી રહિત, [ને] અવિનાશી આનંદરૂપ [છે,] તે [આત્મા શ્રુતિ, યુક્તિ, ને અનુભવમાં] કૃશલે પાતાના આત્મપણાવડે સાક્ષાત્કાર કરવા યોગ્ય [છે.]” ૨૧૧

ઉપર કહેલા અર્થમાં શિષ્ય શંકા કરે છે:—

શિષ્ય ઉવાચ ॥

મિથ્યાત્વેન નિષિદ્ધેષુ કોશેષ્વેતેષુ પન્નસુ ।

સર્વાભાવં વિના ક્વિચિન્ન પશ્યામ્યત્ર હે ગુરો ।

વિજ્ઞેયં કિંસુ વસ્ત્વસ્તિ સ્વાત્મનાઽઽત્મવિપશ્ચિતા ॥ ૨૧૨ ॥

શિષ્ય પૂછે છે:—“ હું સદ્ગુરો । આ પાંચ દેશો મિથ્યા-
પણાવડે નિષિદ્ધ થવાથી [હું] સર્વના અભાવવિના અહીં
(પિંડમાં તથા બ્રહ્માંડમાં) કંઈ પણ જોતો નથી, તો આત્મ-
વિચાર કરવામાં કુશલ [પુરુષ] પોતાના આત્મરૂપે કંઈ વસ્તુ
જાણવાપોગ્ય છે ? ” ૨૧૨

શ્રીસદ્ગુરુ તેનું સમાધાન આપે છે:—

શ્રીગુરુવાચ ॥

સત્યમુક્તં ત્વયા વિદ્વન્નિપુણોઽસિ વિચારણે ।

અહમાદિવિકારાસ્તે તદ્ભાવોઽયમપ્યનુ ॥ ૨૧૩ ॥

સર્વે યેનાનુભૂયન્તે, યઃ સ્વયં નાનુભૂયતે ।

તમાત્માનં વેદિતારં વિદ્ધિ બુદ્ધ્યા સુમૂક્ષ્મયા ॥ ૨૧૪ ॥

શ્રીસદ્ગુરુ કહે છે:—“ હું વિદ્વાન । (તર્ક કરવામાં
ચતુર !) તું સત્ય કહ્યું. [તું] વિચાર કરવામાં નિપુણ છે.
અહંકારાદિ વિકારો અને પછી આ તેનો અભાવ તે સર્વ
જેવડે અનુભવાય છે, [ન] જે પોતે અનુભવનો વિષય થતો નથી,

હોવાથી, અવિદ્યાના કાર્યરૂપ હોવાથી, પુણ્યકર્મના કાર્યપણારૂપ હોવાથી, [ને અન્નમયાદિ] વિકારના સમૂહમાં સ્થાપન કરેલો (ગણેલો) હોવાથી શુદ્ધાત્મા નથીજ. ૨૦૯

અન્નમયાદિ પાંચ કોશોના અનાત્મપણાના નિશ્ચયથી થનારું ક્ષણ રહે છે:—

પञ्चानામપિ કોશાનાં નિષેવે યુક્તિતઃ શ્રુતેઃ ।

તન્નિષેધાવધિઃ સાક્ષી વૉધરૂપોઽવશિષ્યતે ॥ ૨૧૦ ॥

[અસૂક્ષ્મ — આત્મા સૂક્ષ્મ નથી-ધત્યાદિ] શ્રુતિથી [ને આગળ જણાવેલી] યુક્તિથી પાંચ કોશોના નિષેધ થવાથી તેના નિષેધના અવધિભૂત જ્ઞાનરૂપ સાક્ષી અવશેષ રહે છે. ૨૧૦

આત્મસ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે:—

યોઽયમાત્મા સ્વયંજ્યોતિઃ પञ્ચકોશવિલક્ષણઃ ।

અવસ્થાત્રયસાક્ષી સન્નિર્વિકારો નિરજ્જનઃ ॥

સદાનન્દઃ સ વિદ્યેયઃ સ્વાત્મત્વેન વિપશ્ચિત્તા ॥ ૨૧૧ ॥

જે આ આત્મા સ્વયંપ્રકાશ, (પ્રભાણુનો વિષય નહિ છતાં પ્રત્યક્ષના વ્યવહારને ચોગ્ય,) [અન્નમયાદિ] પાંચ કોશોથી વિલક્ષણ, [જન્મદિ] ત્રણ અવસ્થાનો પ્રકાશક છતો [જન્મદિ છ લાવ] વિકારોથી રહિત, [અવિદ્યાએ કરેલો] આવરણથી રહિત, [ને] અવિનાશી આનંદરૂપ [છે,] તે [આત્મા શ્રુતિ, યુક્તિ, ને અનુભવમાં] કુશલે પાતાના આત્મપણાવડે સાક્ષાત્કાર કરવા ચોગ્ય [છે.]” ૨૧૧

ઉપર કહેલા અર્થમાં શિષ્ય શંકા કરે છે:—

શિષ્ય ઉવાચ ॥

મિથ્યાત્વેન નિષિદ્ધેષુ કોશેષ્વેતેષુ પચ્ચસુ ।

સર્વાભાવં વિના કિંચિન્ન પશ્યામ્યન્ન હે ગુરો ।

વિજ્ઞેયં કિમ્ન વસ્ત્વસ્તિ સ્વાત્મનાઽઽત્મવિપશ્ચિતા ॥ ૨૧૨ ॥

શિષ્ય પૂછે છે:—“ હે સદ્ગુરો ! આ પાંચ કોશો મિથ્યા-
પણાવડે નિષિદ્ધ થવાથી [હું] સર્વના અભાવવિના અહીં
(પિંડમાં તથા બ્રહ્માંડમાં) કંઈ પણ જોતો નથી, તો આત્મ-
વિચાર કરવામાં કશા [પુરુષે] પોતાના આત્મરૂપે કંઈ વસ્તુ
જણવાયોગ્ય છે ? ” ૨૧૨

શ્રીસદ્ગુરુ તેનું સમાધાન આપે છે:—

શ્રીગુરુવાચ ॥

સત્યમુક્તં ત્વયા વિદ્વન્નિપુણોઽસિ વિચારણે ।

અહમાદિવિકારાસ્તે તદ્ભાવોઽયમપ્યનુ ॥ ૨૧૩ ॥

સર્વં યેનાનુભૂયન્તે, યઃ સ્વયં નાનુભૂયતે ।

તમાત્માનં વેદિતારં વિદ્ધિ બુદ્ધ્યા સુમૂઢ્મયા ॥ ૨૧૪ ॥

શ્રીસદ્ગુરુ કહે છે:—“ હે વિદ્વાન ! (તાર્ક કરવામાં
ચતુર !) તું સત્ય કહ્યું. [તું] વિચાર કરવામાં નિપુણ છે.
અહંકારાદિ વિકારો અને પછી આ તેના અભાવ તે સર્વ
જેવડે અનુભવાય છે, [ને] જે પોતે અનુભવનો વિષય થતો નથી,

તે [સર્વના] જ્ઞાતા આત્માને [તું] અતિસૂક્ષ્મ બુદ્ધિવડે
જાણ. ૨૧૩-૨૧૪

શૂન્યને (સર્વના અજ્ઞાતને) કાઇ સાક્ષી ન હોવાથી શૂન્યની
સિદ્ધિ થઇ શકતી નથી, અથવા સર્વને સાક્ષી સ્વતઃસિદ્ધ હોવાથી
તેને અન્ય સાક્ષીની અગત્ય નથી એમ કહે છે:—

તત્સાક્ષિકં ભવેત્તત્તથ્યથેનાનુભૂયતે ।

કત્યાપ્યતન્નુમૂતાર્થે સાક્ષિત્વં નોપયુજ્યતે ॥ ૨૧૫ ॥

જે જે [વસ્તુ] જેવડે અનુભવાય છે તે તે [વસ્તુ] તે
સાક્ષીવાળી [હોવાથી] સિદ્ધ થાય છે.] નહિ અનુભવેલા
પદાર્થમાં કોઇતું પણ સાક્ષીપણું ઉપયોગી થતું નથી. ૨૧૫

સાક્ષીને સાક્ષી માનતાં અનવશ્યહોય થાય છે એમ કહે છે:—

અસૌ સ્વસાક્ષિકો ભાવો યતઃ સ્વેનાનુભૂયતે ।

અતઃ પરં સ્વયં સાક્ષાત્પ્રત્યગાત્મા ન ચેતરઃ ॥ ૨૧૬ ॥

જેથી આ પોતાવડે અનુભવાય છે, [તેથી આ] પોતાના
સાક્ષીવાળો પદાર્થ [છે, -સ્વસંવેદ છે,] આથી અંતરાત્મા
પોતે સાક્ષાત્ શુદ્ધ [ચેતન-સાક્ષી-છે,] પણ બીજો [કોઇ
સાક્ષી] નથી. ૨૧૬

એ સાક્ષીને અથવા આત્માના સ્વરૂપને સ્પષ્ટ કરીને કહે છે:—

જાગ્રત્સ્વપ્નસુષુપ્તિષુ સ્ફુટતરં યોજ્સૌ સમુજ્જૃમ્મતે,

પ્રત્યગ્રૂપતયા સદાજ્ઞમહમિત્યન્તઃસ્ફુરત્રૈકધા ।

નાનાકારવિકારભાગિનિ રૂપાન્પ્રશ્યન્નહંધીશ્ચિત્તવાન,

નિત્યાનન્દચિદાત્મના સ્ફુરતિ તં ત્રિવિદિ સ્વમેતં હૃદિ ॥ ૨૧૭ ॥

નિત્યં વિશું સર્વગતં મુમુક્ષમનન્તર્વહિઃ શૂન્યમનન્યમાત્મનઃ ।

વિજ્ઞાયસમ્યજ્જનિજરૂપમેતત્પુમાન્વિષાધ્યા વિરજો વિમૃત્યુઃ॥૨૨૧॥

વિશોક આનન્દધનો વિપશ્ચિત્સ્વયં કૃતચિત્ત વિમેતિ કશ્ચિત્ ।

નાન્યોઽસ્તિ પત્યા મવચન્ધમુક્તેર્વિના સ્વતત્વાવગમં મુમુક્ષોઃ ૨૨૨

જેમ વિવેકીપડે ઘડા, [તેમાંનું] જલ, [ને] તેમાં પડેલું સૂર્યનું પ્રતિબિંબ [આ] સર્વના પરિત્યાગ કરીને આ ત્રણને પ્રકાશનારો, [તે ત્રણે] ઉપાધિથી રહિત, [ને] પોતાના પ્રકાશમાં અન્ય પ્રકાશની અપેક્ષા નહિ રાખનારો સૂર્ય [નિર્દોષ નેત્રોપડે] સારી રીતે જોવાય છે, તેમ સ્થૂલશરીર, સુદ્ધિ [ને] ચૈતન્યનું પ્રતિબિંબ આ [સર્વનો] પરિત્યાગ કરીને સુદ્ધિરૂપ શુદ્ધમાં રહેલા, સાક્ષી, અવિનાશી જ્ઞાનરૂપ, સર્વને પ્રકાશનાર, કાર્ય ને કારણથી વિલક્ષણ, વિનાશરહિત, વ્યાપક, સર્વમાં અનુગત, પરમસૂક્ષ્મ, બહાર ને અંતર એવા ભેદથી રહિત, પોતાના સ્વરૂપથી અલિપ્ત, પોતાના સ્વરૂપભૂત આ આત્માને સંશયવિપર્યયથી રહિત અતુલવીર પુરુષ [કર્તાસનાઓના હેતુભૂત] પાપથી રહિત, [અનોવિકારોના હેતુભૂત] રજોગુણથી રહિત, [વિષયાસક્તિરૂપ] મૃત્યુથી રહિત, [પ્રતિદૂલજ્ઞાનને અભાવે] શોકથી રહિત, આનન્દધન [ને] જ્ઞાનસ્વરૂપ [થાય છે. તે] પિતે કોઈ પણ [હોય તે]પણ તે] કોઈથી ભય પામતો નથી. મુમુક્ષુને પોતાના સ્વરૂપના જ્ઞાનવિના સંસારરૂપ બંધમાંથી ત્રાકળા થવાનું બીજું [કોઈ] સાધન નથી. ૨૧૯-૨૨૨

અહથી અલિપ્ત આત્માનું જ્ઞાનજ મોક્ષનો હેતુ છે એમ જણાવે છે:—

ब्रह्माभिन्नत्वविज्ञानं भवमोक्षस्य कारणम् ।

येनाद्वितीयमानन्दं ब्रह्म सम्पद्यते बुधैः ॥ २२३ ॥

[આત્માના] અહંથી અલિપ્તપણાનો અનુભવ સંસારથી મોક્ષના થવાનું સાધન [છે.] જેવડે જ્ઞાનીઆથો અદ્વિતીય-રૂપ [ને] આનંદરૂપ અહમને [અલેદલાવે] પ્રાપ્ત કરાય છે. ૨૨૩

અહમનિહને પુનઃ સંસારની પ્રાપ્તિ થતી નથી એમ કહે છે:—

ब्रह्मभूतस्तु संसृत्यै विद्वान्नावर्तते पुनः ।

विज्ञातव्यमतः सम्यग्ब्रह्माभिन्नत्वमात्मनः ॥ २२४ ॥

અહરૂપ થયેલો જ્ઞાની પુનઃ [જન્મમરણરૂપ] સંસારમાં ધ્રુવે આવતો નથીજ. આથી પોતાનું અહમથી અલિપ્તપણું સારી રીતે અનુભવવું જોઈએ. ૨૨૪

હવે અહમના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે:—

सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म विशुद्धं परं स्वतःसिद्धम् ।

नित्यानन्दैकरसं प्रत्यगभिन्नं निरन्तरं जयति ॥ २२५ ॥

તથે દાસમાં રહેનાર, ચેતનસ્વરૂપ, (દેશ, દાસ ને વસ્તુના) પરિચ્છેદથી રહિત, [અવિદ્યાદિરૂપ] મલથી રહિત, પ્રમાણવિના સિદ્ધ, નિત્ય આનંદરૂપ, અવિકારી અંતરાત્માથી અલિપ્ત, [ને] અંતરથી (દારણથી) રહિત અહમ સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ રીતે વર્તે છે. ૨૨૫

અહીં બ્રહ્મથી ભિન્ન કાંઈ પણ સત્ય નથી એમ કહે છે:—

સદિદં પરમાદૈતં સ્વસ્માદન્યસ્ય વસ્તુનોઽભાવાત્ ।

નહન્યદસ્તિ કિંચિત્સમ્યક્પરમાર્થતત્ત્વવોદે હિ ॥ ૨૨૬ ॥

આત્મસ્વરૂપથી [ભિન્ન] અન્ય વસ્તુનો અભાવ હોવાથી
આ પરમ અદૈત સત્ય [છે.] સત્યતત્ત્વતું દૃઢ જ્ઞાન થવાથી
[આત્માથી ભિન્ન] અન્ય કાંઈ પણ [સ્વતંત્ર] સત્તાવાળું
[પ્રતીત થતું] નથી. ૨૨૬

પ્રકાશતરે બ્રહ્મની સત્યતા કહે છે:—

યદિદં સકલં વિશ્વં નાનારૂપં પ્રતીતમજ્ઞાનાત્ ।

તત્સર્વં બ્રહ્મૈવ મત્યસ્તાશેષભાવનાદોષમ્ ॥ ૨૨૭ ॥

જે આ [નામરૂપાત્મક] સઘળું જગત્ [મનુષ્યાદિ]
અનેકરૂપે અજ્ઞાનથી (પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણથી) જણાય છે, તે સર્વ
[વસ્તુતાએ] જેમાં ત્રણે કાલમાં લગાડે કલ્પનારૂપ દોષ નથી
એવું બ્રહ્મજ [છે.] ૨૨૭

અનેકરૂપવાળું જગત્ એક બ્રહ્મરૂપ કેમ સંભવી શકે છે? તે
દૃષ્ટાંત આપીને નીચેના ત્રણ શ્લોકોવડે સમજાવે છે:—

મૃત્કાર્યમૂતોઽપિ મૃદો ન ભિન્નઃ, કુમ્ભોઽસ્તિ સર્વત્ર તુ મૃત્સ્વરૂપાદ્
ન કુમ્ભરૂપં પૃથગસ્તિ કુમ્ભઃ, કુતો મૃપા કલ્પિતનામમાત્રઃ ॥ ૨૨૮ ॥
કેનાપિ મૃદ્વિન્નતંયા સ્વરૂપં ઘટસ્ય સંદર્શયિતું ન શક્યતે ।

અતો ઘટઃ કલ્પિત એવ મોહાન્મૃદેવ સત્યં પરમાર્થમૂતમ્ ॥ ૨૨૯ ॥
સદ્બ્રહ્મકાર્યં સકલં સદેવ, તન્માત્રમેતન્ન તત્ત્વોઽન્યદસ્તિ ।

અસ્વીતિ યો વક્ત્રિ ન તસ્ય મોહો, વિનિર્ગતો નિદ્રિતવત્પ્રજલ્પઃ ૨૩૦

ઘડો માટીના કાર્યરૂપ [છતાં] પણ માટીથી લિખિત નથી. સર્વત્ર (વ્યવહારમાં સર્વ ઠેકાણે) માટીના સ્વરૂપથી લિખિત ઘડાનું રૂપ નથીજ. [આ કારણથી] કલ્પિત નામમાત્ર મિથ્યા ઘડો [માટીથી પૃથક્] ક્યાંથી [સંભવી શકે ?] ૨૨૮

કેમએ પણ ઘડાનું સ્વરૂપ માટીથી લિખિતપણાવડે દેખાડી શકાતું નથી, આથીજ ઘડો [માટીના] અજ્ઞાનથી કલ્પિત [છે,] માટીજ [ઘડાની અપેક્ષાએ] સત્ય [ને] વાસ્તવિકરૂપ [છે.] ૨૨૯

[એવી રીતે આ] સર્વ સદ્રૂપ બ્રહ્મનું [વિષર્ત] કાર્ય સતજ (બ્રહ્મજ) [છે] આ [પ્રતીત થતું જગત] તે રૂપ (બ્રહ્મરૂપ) [છે,] તેનાથી લિખિત નથી. [આ જગત વસ્તુતાંએ બ્રહ્મથી લિખિત] છે એમ જે કહે ॥ તેનું અજ્ઞાન દૂર થયું નથી. [તેના] ઉંઘેલાના જેવો બદલાઈ [છે.] ૨૩૦

આ વિષયમાં મુંડકોપનિષદની શ્રુતિનું પ્રમાણ આપે છે:—

ब्रह्मैवेदं विश्वमित्येव वाणी, श्रौती ब्रूतेऽथर्वनिष्ठा वरिष्ठा ।
तस्मादेतद्ब्रह्ममात्रं हि विश्वं, नाविष्ठानाद्ब्रिषताऽऽरोपितस्य २३१

આ સર્વ બ્રહ્મજ [છે] એમજ અથર્વવેદમાં (અથર્વ-વેદની મુંડકોપનિષદમાં) રહેલી અતિશ્રેષ્ઠ શ્રુતિરૂપ વાણી કહે છે, તેથી આ સર્વ બ્રહ્મમાત્રજ [છે. સર્પાદિ] આરોપિતનો [દારડી આદિ] અધિષ્ઠાનથી લિખિતતા નથી. ૨૩૧

જગતને ‘બ્રહ્મના જેવું’ સત્ય માનવાથી પ્રાપ્ત થતા દોષો વર્જવે છે:—

(બ્રાંતિના સમયમાં) [અધિષ્ઠાનના સ્વરૂપને નહિ જાણનારા
અજ્ઞાની પુરુષવડે] નિરૂપણ કરાય છે. આરોપિત [જગત]
સો બ્રહ્મમાં નામમાત્ર [છે.] ૨૩૬

હવે નીચેના ચાર શ્લોકોવડે બ્રહ્મના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે:—

અતઃ પરં બ્રહ્મ સદ્દ્વિતીયં, વિશુદ્ધવિજ્ઞાનઘનં નિરંજનમ્ ।
પ્રશાન્તમાદ્યન્તચિહ્નિનમક્રિયં, નિરન્તરાનન્દરસસ્વરૂપમ્ ॥ ૨૩૭ ॥
નિરસ્તમાયાકૃતસર્વભેદં, નિત્યં સુખં નિષ્કલમપમેયમ્ ।
અરૂપમવ્યક્તમનાસ્ત્યમવ્યયં, ડ્યોતિસ્ત્વયં કિંચિદિદં ચકાસ્તિ ॥

જ્ઞાતૃજ્ઞેયજ્ઞાનશૂન્યમનન્તં નિર્વિકલ્પકમ્ ।

કેવલાલ્પાન્દચિન્માત્રં પરં તત્ત્વં વિદુર્બુધાઃ ॥ ૨૩૯ ॥

અહેયમનુપાદેયં મનોવાચામગોચરમ્ ।

અપમેયમનાદ્યન્તં બ્રહ્મ પૂર્ણમહં મહઃ ॥ ૨૪૦ ॥

[કલ્પિત જગત ત્રણે કાલમાં સત્ નથી,] આધી
[માયાધી] પર [એતું] બ્રહ્મ સત્યરૂપ, અદ્વૈતરૂપ, [અવિદ્યારૂપ]
મલથી રહિત, કેવલ જ્ઞાનસ્વરૂપ, [અવિદ્યાએ કરેલા]
આવરણથી રહિત, [રાગદ્વેષાદિ] વિકારોથી રહિત, ઉત્પત્તિ
ને નાશથી રહિત, ક્રિયાથી રહિત, [ને] અખંડાનંદરસસ્વ-
રૂપનાણું [છે.] ૨૩૭

માયાથી કરેલા [જીવ, ઈન્દ્રિય ને જગતરૂપ] સર્વ-બોધથી
રહિત, અવિનાશી, દુઃખથી વિપરીત, અવયવોથી રહિત,
અમાણુનો અવિષય, રૂપરહિત, ઈન્દ્રિયાને

અવિકારી [ન] ચેતનરૂપ બ્રહ્મ [છે. જે] કાંઈ આ પ્રતીત થાય છે [તે બ્રહ્મથી ભિન્ન નથી.] ૨૩૮

જ્ઞાતા, જ્ઞેય ને જ્ઞાનથી રહિત, પરિચ્છેદથી રહિત, વિ-
કલ્પોના અવિષયરૂપ, અદ્વૈત, અવિનાશી, ચૈતન્યરૂપ [ને
માયાથી] પર બ્રહ્મને જ્ઞાનીઓ બાણે છે. ૨૩૯

[સર્વતું સ્વરૂપ હોવાથી] ત્યજી ન શકાય એવું, અદ્વજ
ન કરી શકાય એવું, મનના ને વાણીના અવિષયરૂપ, માપમાં
ન આવે એવું, ઉત્પત્તિથી તથા નાશથી રહિત, [સર્વમાં]
પૂર્ણ, વ્યાપક [ને] અલૌકિક તેજ્ઞેરૂપ હું [છું, એમ હું શિષ્ય !
તું નકી કર.] ૨૪૦

“તત્ત્વમસિ” આ મહાવાક્યમાં રહેલા પદના અર્થના શોધન-
ના પ્રકારને કહે છે —

તત્ત્વંપદાભ્યામભિધીયમાનયોર્બ્રહ્માત્મનોઃ શોધિતયોર્યદીત્યમ્ ।
શ્રુત્યા તયોસ્તત્ત્વમસીતિ સમ્યગેકત્વમેવ પ્રતિપાદ્યતે મુદ્ધુઃ ॥૨૪૧॥

“તત્ત્વમસિ” (તે તું છે,) આ શ્રુતિપડે તત્ (તે)
ત્વં (તું) [એ બે] શબ્દવડે કહેલા ઈશ્વર ને જીવ [જે] ઉપાધિરહિત
[છે] તેમતું આવી રીતે વારંવાર (નવ વાર) અભાધિત એક-
પણું પ્રતિપાદન કરાય છે. ૨૪૧

ઈશ્વરના તથા જીવના લક્ષ્યાર્થનો અભેદ છે, વાચ્યાર્થનો અભેદ
નથી એમ કહે છે:—

ऐक्यं तयोर्लक्षितयोर्न वाच्ययोर्निगद्यतेऽन्योन्यविरुद्धधर्मिणोः ।
स्वद्योतमान्वोरिव राजभृत्ययोः, कृपाम्बुराश्वयोः परमाणुमेवोः ॥

[બંનેના ઉપાધિનો ત્યાગ કર્યા] પછી અનાયાસે લક્ષણ-
વડે જાણવાયો. તે બંને (ઈશ્વર તથા જીવ) લક્ષણવડે
[જાણવા જોઈએ.] તે બંનેના અર્ખાંડ અંકરસપણાના નિશ્ચય-
ભાટે જહત્તલક્ષણવડે બસ નથી, તેમ અજહત્તલક્ષણવડે
[પણ બસ] નથી, પરંતુ ઉભયાર્થરૂપવડેજ (જહત્તજહત્તલક્ષણ-
વડેજ-ભાગત્યાગલક્ષણવડેજ) વિચાર કરવો જોઈએ. ૨૪૭

જહત્ત અજહત્ત લક્ષણનું લૌકિક ઉદાહરણ દહીને તેને મહાવાક્યમાં
જોડે છે:—

સ દેવદત્તોડયમિતીહ વૈકતા, વિરુદ્ધધર્માન્નમપાસ્ય કથ્યતે ।
યથા તથા તત્ત્વમસીતિ વાક્યે, વિરુદ્ધધર્માન્નુમયત્ર હિત્વા ॥૨૪૮॥
સંલક્ષ્ય ચિન્માત્રતથા સદાત્મનોરસ્ત્વજ્ઞમાવઃ પરિચીયતે બુધૈઃ ।
एवं महावाक्यशतेन कथ्यते, ब्रह्मात्मनोरैक्यमस्त्वज्ઞમાવઃ ॥૨૪૯॥

જેમ તે આ દેવદત્ત [છે] આ[વાક્ય]માં [તે અને આ
એ બંનેના] વિરોધવાળા ભાગનો ત્યાગ કરીને એકતા કહે-
વાય છે, તેમ "તત્ત્વમસિ" (તે બ્રહ્મ તું છે) આ વાક્યમાં
[ઈશ્વરમાં ને જીવમાં રહેલા ઉપાધિના વિરોધવાળા ધર્મોના
ત્યાગ કરીને તે બંનેનું એકપણું કહેવાય છે.] બંનેમાં (ઈશ્વરમાં
તથા જીવમાં) રહેલા વિરોધવાળા (સર્વજ્ઞપણું તથા
અદ્વૈતપણું ઇત્યાદિ) ધર્મોના ત્યાગ કરીને [તે બંનેના] ચેતન-
માત્રપણાવડે નિશ્ચય કરીને ઈશ્વરનો ને જીવનો અસેદ્ધસાવ
વિવેકીઓવડે સાક્ષાત્કાર કરાય છે. એવી રીતે સેંકડો મહા-
વાક્યોવડે બ્રહ્મની ને આત્માની એકતારૂપ અર્ખાંડસાવ કહેવાય
છે. ૨૪૮-૨૪૯

ઉપર કહેલા અર્થને નકો કરવા શિષ્યને કહે છે:—

અસ્થૂલમિત્યેતદસન્નિરસ્ય, સિદ્ધં સ્વતો વ્યોમવદપ્રતર્ક્યમ્ ।

અતો મૃપામાત્રમિદં પ્રતીતં, જહીહિ યત્સ્વાત્મતયા ગૃહીતમ્ ।

બ્રહ્માહમિત્યેવ વિશુદ્ધબુદ્ધ્યા, વિદ્ધિ સ્વમાત્માનમસ્ખંડબોધમ્ ॥

[અર્થ] સ્થૂલથી વિલક્ષણ [છે] આ [શ્રુતિ] આને (સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ ને કારણને) નિષેધ કરીને પોતાનાથી સિદ્ધ, આકાશના જેવું [અસંગ, ને] તર્કના અવિષયરૂપ [અર્થ છે] એમ કહે છે. જેથી શ્રુતિ એમ કહે છે,] તેથી [હે સૌમ્ય !] આ પ્રતીત થતા મિથ્યામાત્રને [તે] જે પોતાના આત્મ-પણાવડે ગ્રહણ કરેલું [છે તેને] ત્યજ દે, [ને] હું અક્ષય [હું] એમ અતિશુદ્ધબુદ્ધિવડે પોતાના આત્માને અખંડજ્ઞાન-રૂપ જાણુ. ૨૫૦

કહેલા મહાવાક્યના અર્થને શિષ્યની દૃઢતામાટે દર્શાવતી ને યુક્તિથી નીચેના ત્રણ શ્લોકવડે વર્ણવે છે:—

મૃત્કાર્યં સકલં ઘટાદિ સતતં મૃન્માત્રમેવાહિતં,

તદ્વત્સજ્જનિતં સદાત્મકમિદં સન્માત્રમેવાશ્ચિલમ્ ।

યસ્માન્નાસ્તિ સતઃ પરં કિમપિ તત્સત્યં સ આત્મા સ્વયં,

તસ્માત્તત્ત્વમસિ પ્રશાન્તમમલં બ્રહ્માદ્યં યત્પરમ્ ॥ ૨૫૧ ॥

નિદ્રાકલ્પિતદેશકાલવિષયજ્ઞાનાદિસર્વં યથા,

મિથ્યા તદ્વદિહાપિ જાગ્રતિ જગત્સ્વાજ્ઞાનકાર્યત્વતઃ ।

યસ્માદેવમિદં શરીરકરણમાણાહમાદ્યપ્યસ—

તસ્માત્તત્ત્વમસિ પ્રશાન્તમમલં બ્રહ્માદ્યં યત્પરમ્ ॥ ૨૫૨ ॥

યત્ર ખ્રાન્ત્યા કલ્પિતં તદ્વિવેકે, તત્તત્ત્વાત્રં નૈવ તસ્માદ્વિભિન્નં ।
સ્વપ્ને નદં સ્વપ્નવિશ્વં વિચિત્રં, સ્વસ્માદ્વિભિન્નં કિન્નુ દૃષ્ટ પ્રવોચે ॥

[જેમ] ઘટાદિ સર્વ માટીનું કાર્ય [વિચારવડે] નિરંતર
માટીમાત્રજ નક્કી કર્યું [છે,] તેમ આ સમગ્ર સત્માંથી
[પ્રમક્ષમાંથી] ઉપજેલું સદૃષ-બ્રહ્મમાત્રજ- [છે.] જેથી [અહીં]
સત્થી સિત્ત કંઈ પણ નથી, તે સત્ય [છે,] તે પોતે આત્મા
[છે,] તેથી [હે પ્રિયદર્શન !] જે અત્યંતશાંત, નિર્મલ, શ્રેષ્ઠ
[ને] અદ્વય બ્રહ્મ [છે,] તે તું છે ૨૫૧

સ્વપ્નમાં [નિદ્રા [દોષ] વડે કલ્પેલા દેશ, કાલ વિષયો
ને જ્ઞાનાદિ સર્વ જેમ મિથ્યા [છે,] તેમ આ જાગૃતમાં
[પ્રતીત થતું] જગત્ પણ પોતાના (આત્માના) અજ્ઞાનના
કાર્યપણાથી [મિથ્યા છે] જેથી આ શરીર, ઇન્દ્રિયો, પ્રાણ ને
અહંકારાદિ પણ એમ [હોવાથી-આત્માના અજ્ઞાનથી ઉપ-
જેલાં હોવાથી] અસત્ [છે,] તેથી અત્યંતશાંત, નિર્મલ,
વ્યાપક, અદ્વય ને સૂક્ષ્મતમ જે [છે,] તે તું છે ૨૫૨

જેમાં ભ્રાંતિવડે [જે] કલ્પ્યું [હોય] તેના (અધિષ્ઠાન-
ના) સાક્ષાત્કારમાં તે [કલ્પિત] તે રૂપ (અધિષ્ઠાનરૂપ)
[રહે છે,] તેનાથી સિત્ત નથીજ [રહેતું] સ્વપ્નમાં [પ્રતીત
થતું] વિચિત્ર સ્વપ્નનું જગત્ જોયું [છતું પણ] નાશ પામેલું
[થાય છે] જાગૃતમાં પોતાથી સિત્ત [તે જગત્] શું
[કોઈએ જોયું છે ?] ૨૫૩

હવે નીચેના દશ સ્તોત્રોવડે મધ્યમાધિકારી શિષ્યને ઉદ્દેશીને
, બ્રહ્મનો ઉપદેશ કરે છે.—

આંતિવડે કલ્પિત જગત્તની કલ્પનાના અધિષ્ઠાનરૂપ;
 યોતાના આશ્રયવાળું, (નિરાકારરૂપ ને ચેતનરૂપ હોવાથી
 અન્યના આશ્રયની અપેક્ષાવિનાશુ,) અને કાર્ય તથા કારણથી
 વિપરીતસ્વભાવવાળું, નિરવયવ [ને] સાદૃશ્યના અભાવ-
 વાળુંજ જે બ્રહ્મ [છે,] તે તું છે [એમ તું તારા] અંતઃ-
 કરણમાં ભાવના કર. ૨૫૭

જન્મવૃદ્ધિપરિણત્યપક્ષયવ્યાધિનાશનવિહીનમન્યયમ્ ।

વિશ્વસૃષ્ટ્યવવિચાતકારણં, બ્રહ્મ તત્ત્વમસિ ભાવયાત્મનિ ॥૨૫૮॥

ઉત્પત્તિ, વૃદ્ધિ, રૂપાંતર, ઘટનું, રોગ ને નાશથી રહિત,
 અવિકારી, [અને] જગત્તની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ ને નાશના હેતુ-
 રૂપ [જે] બ્રહ્મ [છે,] તે તું છે [એમ તું તારા] અંતઃકરણમાં
 ચિંતન કર. ૨૫૮

અસ્તભેદમનવાસ્તલક્ષણં, નિસ્તરજ્જલરાશિનિશ્ચલમ્ ।

નિત્યમુક્તમવિભક્તમૂર્તિં યદ્બ્રહ્મ તત્ત્વમસિ ભાવયાત્મનિ ॥૨૫૯॥

[છવ, ઈંદ્રિય ને જગત્તના] ભેદથી રહિત, [અંતઃકરણની
 પ્રત્યેક વૃત્તિમાં સદૃષે] પ્રકટ સ્વરૂપવાળું, તરંગરહિત સમુદ્રના
 જેવું ગંભીર, ત્રણે કાલમાં બંધના સંબંધથી રહિત [ને] વસ્તુનાં
 પરિચ્છેદથી રહિત જે બ્રહ્મ [છે,] તે તું છે [એમ તું તારા]
 અંતઃકરણમાં ધ્યાન કર. ૨૫૯

एकमेव सद्नेककारणं, कारणान्तरनिरास्यकारणम् ।

कार्यकारणविलक्षणं स्वयं, ब्रह्म तत्त्वमसि भावयात्मानि ॥२६०॥

એકજ, (સંખતીયાદિ ભેદાથી રહિતજ,) સદૃષ, [સ્થા-

વરજંગમ] અનેકના [વિવર્ત] કારણરૂપ, [બ્રહ્મથી] ભિન્ન
કારણનો નિષેધ કરનારાં [વેદાંતવચનો] વડે કારણરહિત,
[માયાનાં] કાર્યો ને [માયારૂપ] કારણથી વિપરીતસ્વભાવ-
વાળું [અને] અન્યની અપેક્ષાવિનાતું [જે] બ્રહ્મ [છે,] તે તું
છે [એમ તું તારા] અંતઃકરણમાં નિદિધ્યાસન કર. ૨૬૦

નિર્વિકલ્પમનલ્પમસરં, યત્સરાસરવિલક્ષણં પરમ્ ।

નિત્યમવ્યયમુત્તમં નિરજ્જનં, વ્રહ્મ તત્ત્વમસિ માવયાત્મનિ ॥ ૨૬૧ ॥

[સંશયવિર્યયાદિરૂપ] વિકલ્પથી રહિત, અપરિચ્છિન્ન,
વિનાશથી રહિત, શરીર તથા અવિદ્યાથી વિપરીતસ્વભાવ-
વાળું, [સર્વથી] શ્રેષ્ઠ, સદૃષ્ય, વિકારરહિત સુખરૂપ [ને]
આવરણથી રહિત જે બ્રહ્મ [છે,] તે તું છે [એમ તું તારા]
અંતઃકરણમાં નિશ્ચય કર. ૨૬૧

યદ્વિધોતિ સદનેકથા ભ્રમાત્માયુગુણવિક્રિયાત્મના ।

હૈમવત્સ્વયમવિક્રિયં સદા, વ્રહ્મ તત્ત્વમસિ માવયાત્મનિ ॥ ૨૬૨ ॥

સોનાની પેઠે જે [એકજ] બ્રહ્મ ભ્રાંતિથી નામ, રૂપ,
શુદ્ધ ને વિકારરૂપે અનેક પ્રકારે પ્રતીત થાય છે, [ને] પોતે
સર્વજ્ઞ વિકારરહિત [રહે છે,] તે બ્રહ્મ તું છે [એમ તું
તારા] અંતઃકરણમાં દૃઢ ભાવના કર. ૨૬૨

યત્ત્વકાસ્ત્યનપરં પરાત્પરં, પ્રત્યગેકરસમાત્મલક્ષણમ્ ।

સત્યચિત્સુખમનન્તમવ્યયં, વ્રહ્મ તત્ત્વમસિ માવયાત્મનિ ॥ ૨૬૩ ॥

[જે] બ્રહ્મ કાર્યથી રહિત, અજ્ઞાનના સંબંધથી રહિત,
[સર્વની] અંતર રહેલ, એકરસ, સુખ્યાત્માના સ્વરૂપવાળું,

સદૃષ્યે, જ્ઞાનરૂપ, પરમાર્નરૂપ, [દેશકાલાદિરૂપ] અંતથી રહિત
[ને] અવિકારી શેષે [છે,] તે [બ્રહ્મ] તું છે [એમતું તારા]
અંતઃકરણમાં નિદિધ્યાસ કર. ૨૬૩

કહેલી બ્રહ્મરૂપ આત્માની લાવનાનું ફલ દેખાડતા હતા કહે છે:—
ઉક્તમર્થમિમાત્મનિ સ્વયં, ભાવયેત્પ્રયતિયુક્તિમિર્ધિયા ।
સંશયાદિરહિતં કરામ્બુવત્તેન તત્ત્વનિગમો ભવિષ્યતિ ॥ ૨૬૪ ॥
[ઉપર] કહેલા આ અર્થેની પોતે [પોતાના] અંતઃકરણ-
માં [શ્રુતિને અનુસરતી] પ્રસિદ્ધ યુક્તિઓવડે : [શુદ્ધ]
બુદ્ધિથી લાવના કરે; તેવડે [તેને] સંશયાદિથી રહિત હાથમાં
રાખેલા [નિર્મલ] જલની પેઠે બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થશે. ૨૬૪

બ્રહ્મના સાક્ષાત્કારથી પ્રાપ્ત થનારી બ્રહ્મનિશ્ચને કહે છે:—
સંબોધમાત્રં પરિશુદ્ધતત્ત્વં, વિજ્ઞાય સદ્બુદ્ધે નૃપવચ્ચ સૈન્યે ।
તદાશ્રયઃ સ્વાત્મનિ સર્વદાં સ્થિતો, વિલાંબય વ્રહ્મણિ વિશ્વંજાતે ॥
[સૈન્યમાં [સેનાના સ્વામી] રાજાની પેઠે [શરીરોદિ]
સમૂહમાં [સમૂહના સ્વામી] કેવલજ્ઞાનસ્વરૂપ [ને અવિદ્યા
તથા તેના કાર્યરૂપ] મલથી અત્યંતરહિત આત્માનો [લાવના-
ના પરિપાકવડે] સાક્ષાત્કાર કરીને તે [સંઘાતે]ના અધિષ્ઠાન-
રૂપ [થઇ બ્રહ્મરૂપ] પોતાના આત્મામાં સર્વદા સ્થિત
[થઇને] સર્વ જગતનો બ્રહ્મમાં લય કર. ૨૬૫

કહે બ્રહ્મનિશ્ચનું ફલ કહે છે:—

બુદ્ધો ગુહાયાં સદસદ્વિલક્ષણં, વ્રહ્માસ્તિ સત્યં પરમાદ્વિતીયમ્ ।
તદાત્મના યોઽન્ન વસેદ્ગુહાયાં, પુનર્ન તસ્યાન્ન ગુહાપ્રવેશઃ ॥ ૨૬૬ ॥

બુદ્ધિરૂપ ગુણમાં કાર્ય ને કારણથી વિલક્ષણ, સત્યરૂપ, શ્રેષ્ઠરૂપ ને અદ્વૈત બ્રહ્મ છે. તે [બ્રહ્મ]રૂપે જે [બ્રહ્મવેત્તા] આ ગુણમાં વસે છે તેના હે પ્રિય ! પુનઃ [માતાના ઉદરરૂપ] ગુણમાં પ્રવેશ [થતો] નથી. ૨૬૬

અત્તનિઠાવડે ને વાસનાની શિથિલતાવડે મુક્તિલાભ થાય છે એમ કહે છે:—

જ્ઞાતે વસ્તુન્યપિ વલવતી વાસનાઽનાદિરેષા,
કર્તા મોક્તાઽપ્યહમિતિ દૃઢા યાઽસ્ય સંસારહેતુઃ ।
પ્રત્યગ્દૃષ્ટ્યાઽઽત્મનિ નિવસતા સાઽપનેયા પ્રયત્ના-
ન્મુક્તિ પ્રાહુસ્તદિહ મુનયો વાસનાત્તાનવં યત્ ॥ ૨૬૭ ॥

બ્રહ્મને જાણ્યા [છતાં] પણ હું કર્તા ને ભોક્તા આવી આ અનાદિ, દૃઢ [ને] બલવાન વાસના જે આ [જીવ]ના સંસારતું કારણ [છે] તે [વાસના બ્રહ્મથી અલિપ્ત] આત્મામાં [અભેદભાવે] રહેતા [પુરુષે] અંતરાત્માના જ્ઞાનવડે પ્રયત્નથી દૂર કરવી જોઈએ. અહીં (આ શરીરમાં) જે વાસનાતું શિથિલપણું તેને મુનિઓ મુક્તિ કહે છે. ૨૬૭

દેહાદિમાં આત્માની ભ્રાંતિ આત્મનિષ્ઠાવડે દૂર કરી શકાય છે એમ કહે છે:—

અહં મમેતિ યો ભાવો દેહાક્ષાદાવનાત્મનિ ।
અધ્યાસોઽયં નિરસ્તવ્યો વિદુષા સ્વાત્મનિષ્ઠયા ॥૨૬૮॥
આત્માથી લિપ્ત સ્થૂલશરીર ને ઇન્દ્રિયાદિમાં હું ને મારું

આવે જે ભાવ [છે તે આંતિ છે] આ આંતિ વિવેકીએ પાતાના
આત્માની નિધાવડે દૂર કરવી બેઠ્યે. ૨૬૮

આત્માથી લિખ પદાર્થમાં રહેતી આત્માની શુદ્ધિના સાગરું
સાધન કહે છે:—

જ્ઞાત્વા સ્વં પ્રત્યગાત્માનં બુદ્ધિતદ્વૃત્તિસાક્ષિણમ્ !

સોઽહમિત્યેવ સદ્વૃત્ત્યાઽનાત્મન્યાત્મમત્તિં જહિ ॥ ૨૬૯ ॥

અંતઃકરણુ અને તેની વૃત્તિઓના સાક્ષિરૂપ પાતાના
અંતરાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરીને તે હુંજ [હું] એવી
યથાર્થજ્ઞાનરૂપ વૃત્તિવડે [સ્થૂણશરીર તથા ઇન્દ્રિયાદિ]
અનાત્મામાંથી આત્માની શુદ્ધિને ત્યાગ કર. ૨૬૯

૩વી રીતે વર્તી આંતિની નિર્વૃત્તિ કરવી તે કહે છે:—

લોકાનુવર્તનં ત્યક્ત્વા ત્યક્ત્વા દેહાનુવર્તનમ્ ।

શાસ્ત્રાનુવર્તનં ત્યક્ત્વા સ્વાધ્યાસાપનયં કુહ ॥ ૨૭૦ ॥

લોકોને [પ્રસન્ન કરવા તેમને] અનુસરવાનું છોડી
દેખને, શરીરને [ધુણ કરવા તથા તેને સુંદર દેખાડવારૂપ તેને]
અનુસરવાનું છોડી દેખને, [અને] શાસ્ત્રને (ઘણું શાસ્ત્રો
વાંચનાં તથા એક શાસ્ત્રનો વારંવાર પાઠ કરવો એ રૂપ તેને)
અનુસરવાનું છોડીને પાતાની [અનાત્મામાં આત્માની]
આંતિને દૂર કર. ૨૭૦

લોકવાસનાદિ વાસનાઓ યથાર્થજ્ઞાન ઉત્પન્ન થવા દેતી નથી
એમ કહે છે:—

લોકવાસનયા જન્તોઃ શાસ્ત્રવાસનયાઽપિ ચ ।

દેહવાસનયા જ્ઞાનં યથાવગ્નૈવ જાયતે ॥ ૨૭૧ ॥

મનુષ્યને લોકવાસનાવડે (લોકમાં વખાણવાની લાલસા-
વડે) અને શાસ્ત્રની વાસનાવડે (ઘણાં શાસ્ત્રો વાંચવાની
તથા એકજ શાસ્ત્રને વારંવાર વાંચવાની લાલસાવડે) તથા
શરીરની વાસનાવડે (શરીરને પુષ્ટ ને સુંદર રાખવાની
લાલસાવડે) ચતુર્થજ્ઞાન થતું નથીજ. ૨૭૧

એ ત્રણ વાસનાઓથી મોકળા થયેલાને મોક્ષ થાય છે એમ
કહે છે:—

સંસારકારાગૃહમોક્ષમિच्छोरयोमयं पादनिबन्धशृंखलम् ।
वदन्ति तज्ज्ञाः पटुवासनात्रयं, योऽस्माद्विमुक्तः समुपैति मुक्तिम् ॥

બ્રહ્મવેત્તાઓ સંસારરૂપ કેદખાનામાંથી મોકળા થવાને
બન્ધનાર [મનુષ્ય] ને [આ] ત્રણ વાસનાઓને લોકાની
રથેલી અતિ દૃઢ-પગને બાંધી રાખનારી બેડી કહે છે. જે
[પુરુષ] આ [ત્રણ વાસના] થી અત્યંત મોકળો [થાય] છે
તે [પુરુષ] મોક્ષને પામે છે. ૨૭૨

દખાઈ ગયેલી શુદ્ધાત્માની વાસનાને સ્પષ્ટ કરવાનો ઉપાય દર્શાવ
આપીને કહે છે:—

जलादिसम्पर्कवशात्प्रभूतदुर्गन्धधूताऽगुरुदिव्यवासना ।
संघर्षणेनैव विभाति सम्यग्विधूयमाने सति बाह्यगन्धे ॥ २७३ ॥
अन्तःश्रितानन्तदुरन्तवासनाघ्रलीविलिप्ता परमात्मवासना ।
प्रज्ञातिसंघर्षणतो विशुद्धा, प्रतीयते चन्दनगन्धवत्स्फुटम् ॥ २७४ ॥

[જેમ] જલાદિના સંપર્કને લીધે ઉત્પન્ન થયેલા દુર્ગંધ-
વડે, દંકાઈ ગયેલો અગરનો અદ્ભુત સુગંધ [તે અગરને]

સારી રીતે ઘસવાવડેજ બહારનો દુર્ગંધ અત્યંત દૂર થવાથી
યથાર્થ જણાય છે, [તેમ] અંતઃકરણમાં રહેલી અસંખ્ય
ને દુર્લેધ વિષયવાસનારૂપ ધૂળવડે બહુજ દુષ્પાદ ગયેલી
(નહિ ઉદય પામેલી) શુદ્ધાત્માની વાસના [યુદ્ધિને વાર-
વાર આત્માકાર કરવારૂપ] યુદ્ધિના અતિસંઘર્ષણથી અતિશુદ્ધ
[અર્ધ છતી અગર] ચંદનના મુગંધની થોડે રૂપજ અનુ-
ભવાય છે. ૨૭૩-૨૭૪

આત્મનિષ્ઠાવડે અનાત્મભાવને દૂર કરવાથી આત્મવાસના રૂપજ
અનુભવાય છે એમ જણાવે છે:—

અનાત્મવાસનાજાલૈસ્તિરોભૂતાત્મવાસના ।

નિત્યાત્મનિષ્ઠયા તેષાં નાશો ભાતિ સ્વયં સ્ફુટમ્ ॥ ૨૭૫ ॥

[દેહાદિ] જડ પદાર્થોની તુષ્ણાના સમૂહોવડે આત્માનો
આનંદસ્વભાવ ઢંકાઈ ગયો [છે.] નિરંતર આત્મામાં અંતઃકરણની
સ્થિરતાવડે તે [તુષ્ણા] ઓનો નાશ થવાથી [તે આત્મા-
નંદ] અન્યની અપેક્ષાવિના સંશયવિપર્યયરહિત અનુભવાય
છે. ૨૭૫

મનને આત્મામાં સ્થિર કરવાવડે બહારની વાસનાઓની નિવૃત્તિ,
થવાથી આનંદસ્વરૂપ આત્માનો અનુભવ થાય છે એમ કહે છે:—

યથા યથા પ્રત્યગ્વસ્યિતં મનસ્તયા તથા મુચ્યતિ વાદવાસનામ્ ॥

નિઃશેષમીક્ષે સતિ વાસનાનામાત્માનુભૂતિઃ પ્રતિવન્ધશૂન્યા ॥ ૨૭૬ ॥

જેમ જેમ અંતઃકરણ અંતરાત્મામાં મુસ્થિર [થતું જાય
છે.] તેમ તેમ [તે શરીર, ઇન્દ્રિયો, સ્ત્રી, પુત્ર ને દ્રવ્યાદિરૂપો]

ખહારની વૃષ્ટિઓનો ત્યાગ કરે છે [તિ] વૃષ્ટિઓનો નિઃશેષ
નાશ થવાથી [ખહારના પદાર્થોની વૃષ્ટિરૂપ] પ્રતિબંધથી
રહિત આત્માનંદનો અનુભવ [થાય છે.] ૨૭૬

શિષ્યને-દેહાદિમાંથી હૃપણની બુદ્ધિનો ભાગ કરવાનો ઉપદેશ
કરે છે:—

સ્વાત્મન્યેવ સદા સ્થિત્વા મનો નશ્યતિ યોગિનઃ ।

વાસનાનાં ક્ષયશ્ચાતઃ સ્વાધ્યાસાપનયં કુરુ ॥ ૨૭૭ ॥

યોગીનું મન પોતાના આત્મામાંજ સર્વદા સ્થિતિ
કરીને નાશ પામે છે, આથી વિષયવાસનાઓનો પણ નાશ
[થાય છે, મારે હે સૌમ્ય ! તું] પોતાની ભ્રાંતિને દૂર કર. ૨૭૭

ત્રણ ગુણો વિષમાન હોવાથી ભ્રાંતિનો કેમ ભાગ થઈ શકશે
એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

તમો દ્વાભ્યાં રજઃ સત્ત્વાત્સત્ત્વં શુદ્ધેન નશ્યતિ ।

તસ્માત્સત્ત્વમવદ્યમ્ સ્વાધ્યાસાપનયં કુરુ ॥ ૨૭૮ ॥

[પ્રમાદ ને આસક્ત્યાદિના કારણરૂપ] તમોગુણ એવડે
(શુદ્ધકર્મમાં પ્રવૃત્તિરૂપ રજોગુણવડે ને આત્માના જ્ઞાનના
કારણરૂપ સત્ત્વગુણવડે) નાશ પામે છે. [ચંચલ]
રજોગુણ [એકાગ્રતાના હેતુરૂપ] સત્ત્વગુણથી [નાશ પામે છે
અને તમોગુણ તથા રજોગુણવાળા] સત્ત્વગુણનો શુદ્ધ-
[સત્ત્વગુણ]વડે [નાશ થાય છે.] તેથી [તું શુદ્ધ] સત્ત્વગુણનો
આશ્રય કરીને પોતાની ભ્રાંતિને દૂર કર. ૨૭૮

દેહનિર્વાહની ચિંતા લજીને ભ્રાંતિને દૂર કરવાનો ઉપદેશ કરે છે:—

પ્રારબ્ધં પુણ્યતિ વપુરિતિ નિશ્ચિત્ય નિશ્ચલઃ ।

ધૈર્યમાલમ્બ્ય યત્નેન સ્વાધ્યાસાપનયં કુરુ ॥ ૨૭૯ ॥

પ્રારબ્ધ[કર્મ પાતાતું] ફક્ત આપીને આ સ્થૂલ [શરીરતું]
પાપણુ કરશે એવો નિશ્ચય કરીને નિશ્ચલ [થઈ સતત]
ધૈર્યનો આશ્રય કરી [પાતાના અંતઃકરણને શુદ્ધાત્મામાં સ્થિર
કરવારૂપ] યત્નવડે [તું] પાતાની આંતિનો ત્યાગ કર. ૨૭૯
પુનઃ પણ આંતિનો ત્યાગ કરવાનો ઉપદેશ કરે છે:—

નાહં જીવઃ પરં બ્રહ્મેત્યતદ્વ્યાવૃત્તિપૂર્વકમ્ ।

વાસનાવેગતઃ પ્રાપ્તસ્વાધ્યાસાપનયં કુરુ ॥ ૨૮૦ ॥

હું જીવ નથી, [પણ] શ્રેષ્ઠ બ્રહ્મ [હું] એમ અતત્ત્વા
(સર્વ જડ પદાર્થોના) નિષેધપૂર્વક વાસનાઓના વેગથી
પ્રાપ્ત થયેલી પાતાની આંતિનો [તું] ત્યાગ કર. ૨૮૦

શ્રુત્યા યુક્ત્યા સ્વાનુભૂત્યા જ્ઞાત્વા સર્વાત્મ્યમાત્મનઃ ।

ક્ષત્તિદામાસતઃ પ્રાપ્તસ્વાધ્યાસાપનયં કુરુ ॥ ૨૮૧ ॥

[“ આત્મૈવેદં સર્વમ્ ”—આ સર્વ આત્મા છે—ઇત્યાદિ]
શ્રુતિવડે, [જેમ દારૂડીનો સત્તાવડે સત્તાવાળો થયેલો સર્પ
દારૂડીથી ભિન્ન નથી, તેમ મારી સત્તાવડે સત્તાવાળું થયેલું
આ જગત્ મારાથી ભિન્ન નથી ઇત્યાદિ] યુક્તિવડે, [અને
બ્રહ્માકારવૃત્તિના સમયમાં] પાતાના અનુભવવડે પાતાતું
સર્વાત્મપણું જાણીને કોઈ વેલા આભાસથી પ્રાપ્ત થયેલી
પાતાની આંતિનો [તું] ત્યાગ કર. ૨૮૧

અનાદાનવિસર્ગામ્યામીપન્નાસ્તિં ક્રિયા મુનેઃ ।

તદેકનિષ્ઠયા નિત્યં સ્વાધ્યાસાપનયં કુરુ ॥ ૨૮૨ ॥

અહુણના અભાવવડે ને ત્યાગના અભાવવડે આત્મજ્ઞાની-
ને [આત્મામાં] થોડી પણ ક્રિયા નથી. તેમાં (તે આત્મામાં)
એકનિષ્ઠાવડે નિરંતર પોતાની ઊંતિને દૂર કર. ૨૮૨

તત્ત્વમસ્યાદિવાક્યોત્થત્રહ્યાત્મૈકત્વવોધતઃ ।

બ્રહ્મણ્યાત્મત્વદાઢર્યાય સ્વાધ્યાસાપનયં કુરુ ॥ ૨૮૩ ॥

" તત્ત્વમસિ " (તે બ્રહ્મ તું છે) આદિ વાક્યના [અવણુ,
મનન ને નિદિધ્યાસનથી] ઉત્પન્ન થયેલા બ્રહ્મના ને આત્માના
એકપણાના જ્ઞાનથી બ્રહ્મમાં આત્મપણાની દૃઢતામાટે પોતાની
ઊંતિને દૂર કર. ૨૮૩

ઊંતિની નિષ્ક્રિયો અવધિ કહે છે:—

અહંભાવસ્ય દેહેઽસ્મિન્નિઃશેષવિલયાવધિ ।

સાવધાનેન યુક્તાત્મા સ્વાધ્યાસાપનયં કુરુ ॥ ૨૮૪ ॥

આ હહમાં [થયેલા] હુપણાનો નિઃશેષ વિનાશ થાય
ત્યાંસુધી પ્રમાદરહિતપણાવડે એકાગ્ર અંતઃકરણવાળો [થઈ]
પોતાની ઊંતિને દૂર કર. ૨૮૪

પ્રતીતિર્જીવજગતોઃ સ્વપ્નવદ્ભાતિ યાવતા ।

તાવન્નિરન્તરં વિદ્વન્સ્વાધ્યાસાપનયં કુરુ ॥ ૨૮૫ ॥

હે [આત્માને પરોક્ષરીતે] જાણનારા ! જ્યાંસુધી જીવ અને
જગતની સ્વપ્નના જેવી [મિથ્યારૂપે] પ્રતીતિ થાય ત્યાંસુધી
[તું] નિરંતર પોતાની ઊંતિને દૂર કર. ૨૮૫

કેવી સાવધાનતા રાખી આત્માનું ચિતન કરવું તે કહે છે:—
નિદ્રાયા લોકવાર્તાયાઃ શબ્દાદેરપિ વિસ્મૃતેઃ ।

ઘચિન્નાવસરં દત્વા ચિન્તયાત્માનમાત્મનિ ॥ ૨૮૬ ॥

[તામસી તથા રાજસી] નિદ્રાને, લોકોની [નિષ્પ્ર-
યોજન] વાર્તાને, શબ્દાદિ [વિષય] ને અને [આત્મસ્વરૂપની]
વિસ્મૃતિને કોઈ વેલાએ અવકાશ નહિ આપીને અંતઃકરણમાં
આત્માનું ધ્યાન કર. ૨૮૬

મલિન સ્થૂલશરીરમાંથી આત્મપથાની શુદ્ધિને લાગ કરી કૃતાર્થ
થવાનો ઉપદેશ કરે છે:—

માતાપિત્રોર્મલોદ્ભૂતં મલમાંસમયં વપુઃ ।

ત્યક્ત્વા ચાળ્દાલવહૂરં બ્રહ્મીભૂષ કૃતી ભવ ॥ ૨૮૭ ॥

માતાના [લોહીરૂપ] ને પિતાના [વીર્યરૂપ] મલથી
ઉત્પન્ન થયેલું [અને] વિષા ને માંસથી ભરેલું સ્થૂલશરીર
ચાંકાલની પેઠે દૂર ત્યજીને (તેમાંથી હુંપણું મૂકી દઈને) બ્રહ્મ-
સ્વરૂપ થઈને કૃતાર્થ થા. ૨૮૭

બ્રહ્મમાં અમેદભાવે સ્થિતિ કરી કૃતકર્તા પરિત્યાગ કરવાનો
ઉપદેશ કરે છે:—

ઘટાકાશં મહાકાશં ઇવાત્માનં પરાત્મનિ ।

વિલાપ્યાલ્લઘ્નભાવેન તૂર્ણીં ભવ સદા મુને ॥ ૨૮૮ ॥

હું મનનશીલ ! જેમ ઘટાકાશનો મહાકાશમાં [તેમ]
આત્માનો બ્રહ્મમાં વિલય કરીને બ્રહ્મભાવવડે સર્વદા મૌન
(બ્રહ્મમાં વાણીની સ્થિરતાવાળો) થા. ૨૮૮

સ્થૂલશરીરમાંથી તથા સ્પર્શાંડમાંથી મમતા સજી દેવાનો ઉપદેશ કરે છે:—

સ્વપ્રકાશમધિષ્ઠાનં સ્વયં ભૂય સદાત્મના ।

બ્રહ્માંડમપિ પિણ્ડાણ્ડં ત્યજતાં મલમાંદવત્ ॥ ૨૮૯ ॥

સદ્ગુણ આત્માવડે પોતે સ્વપ્રકાશ [ને] અધિષ્ઠાનરૂપ [બ્રહ્મ] થઈ બ્યગ્દિશરીરને તથા બ્રહ્માંડને વિષાના વાસણની પેઠે ત્યજવાં જોઈએ. ૨૮૯

દેહાભિમાન સજીને અદ્વૈત આત્મભાવે રહેવાનો ઉપદેશ કરે છે:—

ચિદાત્મનિ સદાનન્દે દેહારૂઢામદંધિયમ્ ।

નિર્વેશ્ય લિટ્તમ્સૃજ્ય કેવલો ભવ સર્વદા ॥ ૨૯૦ ॥

સ્થૂલશરીરમાં આરૂઢ થયેલી હું [આત્મા] એવી બુદ્ધિને સદ્ગુણ, આનંદરૂપ [ને] ચૈતનરૂપ આત્મામાં સારી રીતે સ્થાપન કરીને [ને] સૂક્ષ્મશરીરને (સૂક્ષ્મશરીરમાં રહેલી આત્માની બુદ્ધિને) ત્યજી દઇને સર્વદા કેવલરૂપે થા. ૨૯૦

બ્રહ્મમાં હુપણીની બુદ્ધિ સ્થિર કરવાથી કૃતાર્થ થવાય છે એમ કહે છે:—

યત્રૈષ જગદાભાસો દર્પણાન્તઃપુરં યથા ।

તદ્બ્રહ્માહમિતિ જ્ઞાત્વા કૃતકૃત્યો ભવિષ્યસિ ॥ ૨૯૧ ॥

- જેમ દર્પણની અંતર [પ્રતિબિંબરૂપ] નગર [પ્રતીત] થાય છે, તેમ] જેમાં (જે બ્રહ્મમાં) આ પ્રતીતિમાત્ર જગત્ [પ્રતીત થાય છે] તે બ્રહ્મ હું [હું] એમ જાણીને [તું] કૃતાર્થ થઈશ. ૨૯૧

કૃતાર્થ થવાની રીત કહે છે:—

યત્સત્યભૂતં નિજરૂપમાયં, ચિદ્વ્યાનન્દમરૂપમક્રિયમ્ ।

તદેત્ય મિથ્યાવપુરુષજેત, ચૈલ્પવદ્વેષમુપાત્તમાત્મનઃ ॥ ૨૯૨ ॥

જે સત્યરૂપે, [સર્વતું] આદિ, ચેતનરૂપ, અદ્વૈત, આનંદ-
રૂપ, રૂપરહિત ને ક્રિયારહિત પોતાતું સ્વરૂપ [છ] તેનો સાક્ષાત્કાર
કરીને ભવાયો જેમ લીધેલા વેષને [ત્યજી દે તેમ તે વિવેકી]
પોતાના મિથ્યા શરીરના [અભિમાનનો] ત્યાગ કરે. ૨૯૨
હવે અહંપદના અર્થતું નિરૂપણ કરે છે:—

સર્વાત્મના દૃશ્યમિદં મૃપૈવ, નૈવાહમર્થઃ ક્ષણિકત્વદર્શનાત્ ।

જાનામ્યહં સર્વમિતિ પ્રતીતિઃ, કુતોઽહમાદેઃ ક્ષણિકસ્ય સિદ્ધયેત્ ॥

આ [સર્વ] દૃશ્ય સર્વપ્રકારે મિથ્યાજ [છ. તેના] ક્ષણિક-
પણાના અનુભવથી [તે] અહંપદના અર્થરૂપ (સાક્ષી) નથીજ.
[અહંકારાદિ સાક્ષીરૂપ છ એમ કહેવામાં આવે તો] હું સર્વ જાણું
હું એતું જ્ઞાન ક્ષણિક એવા અહંકારાદિને ક્યાંથી સિદ્ધ થાય ?
[એ જ્ઞાન તો સર્વપ્રકાશક સાક્ષીતું સ્વરૂપ છે.] ૨૯૩

અહંકારતું વાસ્તવિકસ્વરૂપ દેહાદિમાં થતી હું એવી વૃત્તિ ને
તેતું જ્ઞાન નથી, પણ તેતું વાસ્તવિકસ્વરૂપ તો સાક્ષી છે એમ
નીચેના જે શ્લોકોત્તરે કહે છે:—

અહંપદાર્થસ્ત્વહમાદિસાક્ષી, નિત્યં સુપુત્રાવપિ ભાવદર્શનાત્ ।

ઘૃતે હ્યજો નિત્ય ઇતિ શ્રુતિઃ સ્વયં, તત્પ્રત્યગાત્મા સદસદ્વિલક્ષણઃ ॥

વિકારિણાં સર્વવિકારષેષ્તા, નિત્યાવિકારો ભવિતું સમર્હતિ ।

મનોરયસ્વપ્નસુપ્તિષુ સ્ફુટં, પુનઃ પુનર્દૃશ્યમસત્ત્વમેતયોઃ ॥ ૨૯૫ ॥

સુષુપ્તિમાં પણ, [સાક્ષીના] હોવાના અનુભવથી [હું
 , શબ્દનો અર્થ નિરંતર, અહંકારાદિનો, સાક્ષીજ [છે, સાક્ષી]
 ૦ અજન્મા [ને] નિત્ય [છે,] આ શ્રુતિ પોતે પણ [એમજ]
 , કહે છે, તે અંતરાત્મા સ્થૂલશરીર ને, અહંકાર બંનેથી વિ-
 લક્ષણ છે. ૨૬૪

વિકાર પામનારાઓના સર્વ વિકારોને જાણનારો, નિત્ય
 ને અવિકારી હોવાને યોગ્ય [છે.] મનોરાજ્ય, સ્વપ્ન ને
 સુષુપ્તિમાં આ બંનેનું (દશ્ય, પદાર્થોનું ને અહંકારનું) અ-
 સત્યપણું વારંવાર [મનુષ્યોએ સાક્ષીવડે] સ્પષ્ટ અનુભવ્યું
 [છે.] ૨૬૫

સ્થૂલશરીરમાંથી તથા અહંકારમાંથી આત્માની બુદ્ધિનો ત્યાગ
 કરીને શાંતિ મેળવવાનો ઉપદેશ કરે છે:—

અતોઽભિમાનં ત્યજ માંસપિન્ડે, પિન્ડાભિમાનિન્યપિ બુદ્ધિકલ્પિતે ।
 કાલત્રયાવાધ્યમસ્વપ્નદવોધં, જ્ઞાત્વા સ્વમાત્માનમુપૈહિ શાન્તિમ્ ॥

આથી (સ્થૂલશરીર ને અહંકાર આત્મા નહિ હોવાથી)
 સ્થૂલશરીરમાં- [અને] બુદ્ધિએ કલ્પેલા સ્થૂલશરીરમાં- [હું-
 પણાનું] અભિમાન કરનાર [અહંકાર]માં પણ આત્માની
 બુદ્ધિનો પરિત્યાગ કર ત્રણે કાલમાં સત્યરૂપ ને અઅંક જ્ઞાન-
 રૂપ પોતાના આત્માને જાણીને [વિષયવૃત્તિની નિવૃત્તિરૂપ]
 શાંતિને પામે. ૨૬૬

સ્થૂલશરીરને આશરે રહેતાં અન્ય અભિમાનાદિને ત્યજીને પરમા-
 નંરૂપ થવાનો ઉપદેશ કરે છે:—

ત્યજાભિમાનં કુલમોત્તનામરૂપાશ્રમેષ્વાદ્રશવાશ્રિતેષુ ।

લિંગસ્ય ધર્માનપિ કર્તૃતાદીંસ્ત્યક્ત્વા ભવાલ્પઢસુખસ્વરૂપઃ ॥ ૨૯૭ ॥

લીના (પ્રાણાદિવાળા) મુહુરને (સ્થૂલશરીરને) આશરે
રહેલાં કુલ, ગોત્ર, નામ, રૂપ ને આશ્રમના અભિમાનને
[તું] ત્યજ દે, [ને] સૂક્ષ્મશરીરના કર્તાપણું આદિ ધર્મોને
પણ ત્યજને અખંડાનંદસ્વરૂપવાળો થા. ૨૯૭

દેહાદિમા હુપણાની શુદ્ધિ જ મુખ્ય દોષ છે એમ કહે છે:—

સન્ત્યજ્યે પ્રતિવન્ધાઃ પુંસઃ સંસારહેતવો દૃષ્ટાઃ ।

તૈષામેવં મૂલં પ્રથમવિકારો ભવત્યહંકારઃ ॥ ૨૯૮ ॥

[ભોક્ષની ઇચ્છાવાળા] પુરુષને [જન્મમરણાદિરૂપ] સંસાર-
ના હેતુઓ [ને ભોક્ષમાં] પ્રતિબંધ કરનારા બીજા [હેતુઓ
શાસ્ત્રાદિથી] જાણ્યા છે, તેઓતું કારણ એવી રીતે (ઉપર
કહેલી રીતે) [અજ્ઞાનતું] પ્રથમ કાર્ય અહંકાર છે. [અહંકારની
ઉત્પત્તિવિના અજ્ઞાન કાંઈ કાર્ય કરી શકતું નથી.] ૨૯૮

અહંકારનો સંબંધ હોય ત્યાંસુધી મુક્તિનો લાભ થતો નથી
એમ કહે છે:—

ચાવત્સ્પાત્સ્વસ્ય સમ્બન્ધોઽહંકારેણ દુરાત્મના ।

તાવન્ન લેશમાત્રાપિ મુક્તિવાર્તા ચિલક્ષણા ॥ ૨૯૯ ॥

જ્યાંસુધી દુષ્ટસ્વભાવવાળા અહંકારની સાથે થતાનો
સંબંધ હોય ત્યાંસુધી અલૌકિક મુક્તિનો વાર્તા લેશમાત્ર પણ
[સંભવતી] નથી. ૨૯૯

અહંકારનો સાગ થવાથી સ્વરૂપનું જ્ઞાન મુખ્યપૂર્વક પ્રાપ્ત થાય
છે એમ બે શ્લોકોમાં જણાવે છે:—

અહંકારગ્રહાન્મુક્તઃ સ્વરૂપમુપપદ્યતે ।

ચન્દ્રવદ્ધિમલઃ પૂર્ણઃ સદાનન્દઃ સ્વયંપ્રભઃ ॥ ૩૦૦ ॥

અહંકારરૂપ બ્રહ્મણ કરનારથી (રાહુની પેઠે આવરણ કરનારથી) મોક્ષનો થયેલો [પુરુષ] ચંદ્રના જેવો નિર્મલ, અપરિચ્છિન્ન, સર્વદા આનંદરૂપ ને સ્વયંપ્રકાશ [થઈ] પોતાના સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થાય છે. ૩૦૦

યો વા પુરે સોઽહમિતિ પ્રતીતો,

બુદ્ધ્યા મલ્લસસ્તમસાઽતિગૃહ્યા ।

તસ્યૈવ નિઃશેપતયા વિનાશે,

બ્રહ્માત્મભાવઃ પ્રતિવન્ધશૂન્યઃ ॥ ૩૦૧ ॥

જે પ્રસિદ્ધ [અહંકાર] તમોગુણવડે અતિ ઢંકાયેલી છુદ્ધિવડે ઉપભવ્યા છે, તે શરીરમાં હું એમ પ્રતીત [થાય છે.] તેનો બાકી નજ રહે એવો વિનાશ [થવાથી મુમુક્ષુને] બ્રહ્મરૂપ આત્માની પ્રાપ્તિ પ્રતિબંધરહિત [થાય છે.] ૩૦૧

બ્રહ્માનંદને ઢંકનાર અહંકારનું નાગરૂપે વર્ણન કરે છે.—

બ્રહ્માનંદનિર્ધિર્મહાવલવતાહંકારઘોરાહિના,

સંવેષ્ટ્યાત્મનિ રક્ષ્યતે ગુણમયૈશ્ચળ્લૈભિર્મસ્તકૈઃ ।

વિજ્ઞાનારવ્યમહાસિના શ્રુતિમતા વિચ્છિદ્ય શીર્ષત્રયં,

નિર્મૂલ્યાહિમિમં નિર્ધિ મુત્વકરં ધીરોઽનુમોક્તું સમઃ ॥ ૩૦૨ ॥

મોહા બલવાળા અહંકારરૂપ ભયંકર નાગે બ્રહ્માનંદરૂપ હંકાર [સત્ત્વ, રજસ્ ને તમસ્ આ ત્રણ] ગુણનાં પરિણામો-

રૂપ ભય ઉપજવનારી ત્રણ ફેણાઓવડે સારી રીતે વીંટીને
પોતાને માટે રાખ્યા છે. ધીરજવાળો [પુરુષ] ઉપનિષદને
સંમત વિજ્ઞાનનામની મોટી તરવારવડે [તેની] ત્રણ ફેણાઓને
સારી રીતે કાપી નાંખીને આ નાગને [અજ્ઞાનરૂપ] મૂલધી
રહિત કરીને આનંદ આપનાર [તે] હાંડારને વારંવાર ભોગ-
વવાને સમર્થ થાય છે. કોઈ પ્રતિભાં શ્રુતિમતાને સ્થાને
શ્રુતિમતા (પ્રકાશવાળી) એનું પાસંતર જોવામાં આવે છે. ૩૦૨
થોડો અહંકાર પણ વિષની પેઠે અપકાર કરનારા થાય છે
એમ કહે છે:—

યાવદ્વા યત્કિચિદ્વિપદોપસ્ફુર્તિરસ્તિ ચેદ્દેહે ।

કથમારોગ્યાય ભવેત્તદ્વદદન્તાપિ યોગિનો મુત્યૈ ॥ ૩૦૩ ॥

જેમ જ્યાંમુઘી શરીરમાં થોડાક પણ વિષરૂપ દાપનો
વેગા હોય ત્યાંમુઘી [તે પુરુષ] સ્વસ્થપણામટે કેવી રીતે
[સમર્થ] થઈ શકે ? [નજ સમર્થ થઈ શકે,] તેમ [મુમુક્ષુ]
યોગીને [થોડા] અહંકાર પણ મુક્તિને માટે [કેવી રીતે
સમર્થ કરી શકે ? નજ સમર્થ કરી શકે.] ૩૦૩

અહંકારની નિવૃત્તિથી બહાની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ કહે છે:—

અહમોઽત્યન્તનિવૃત્ત્યા તત્કૃતનાનાવિકલ્પસંહત્યા ।

પ્રત્યક્તત્ત્વવિવેકાદિદમહમસ્મીત્યેવ વિન્દતે તત્ત્વમ્ ॥ ૩૦૪ ॥

અહંકારની [અજ્ઞાનરૂપ] કારણરહિત નિવૃત્તિવડે તેણે
(અહંકારે) કરેલા અનેક [સંકલ્પ] વિકલ્પના વિનાશવડે
[અને] સર્વેથી અંતર રહેલ તત્ત્વના વિવેકવડે આ [બ્રહ્મ] હું
-હું એમજ બ્રહ્મને પામે છે. ૩૦૪

સંસારને પ્રાપ્ત કરનારા અહંકારનો પરિત્યાગ કરવાનો ઉપદેશ કરે છે:—

અહંકારે કર્તૃર્યદ્ધમિતિ મતિ મુચ્ચ સહસા,
વિકારાત્મન્યાત્મમતિફલજુપિ સ્વસ્થિતિમુષિ ।

યદધ્યાસાત્માસા જનિમૃતિજરાદુઃસ્વવહુલા,
મતીચશ્ચિન્મૂર્તેસ્તવ સુખતનોઃ સંસૃતિરિયમ્ ॥ ૩૦૫ ॥

[હે, સૌમ્ય । કર્તારૂપ, વિકારરૂપ, આત્માના પ્રતિબિંબ-વાળા, ને આત્મસ્વરૂપની સ્થિતિને ઠાંકનારા અહંકારમાં હું એવી બુદ્ધિનો [તું] શીઘ્ર ત્યાગ કર. જો [અહંકાર] ની આંતર્યા અંતરાત્મરૂપ, ચેતનસ્વરૂપ [ને] આનંદસ્વરૂપ તને જન્મ, મરણો ને- પૃષ્ઠાવસ્થા [આદિ] ઘણાં દુઃખોવાળો આ સંસાર પ્રાપ્તિ થયો [છે.] ૩૦૫

અહંકારથીજ આત્માને સંસારની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ કહે છે:—
સદૈકરૂપસ્ય ચિદાત્મનો વિમોરાનન્દમૂર્તેરનવચકીર્તેઃ ।

નૈવાન્યથા ક્વાપ્યવિકારિણસ્તે, વિનાઽહમધ્યાસમમુષ્ય સંસૃતિઃ ॥

સર્વદા એકરૂપ, ચેતનસ્વરૂપ, વ્યાપક, સુખરૂપ, નિર્દોષ કીર્તિવાળા, [ને] વિકારરહિત તને અહંકારની સાથે એકપણાની આંતિવિના આ સંસાર બીજી રીતે કદી પણ નથીજ. ૩૦૬

આ અહંકારનો શીઘ્ર ત્યાગ કરવાના હેતુને કહે છે:—

તસ્માદહંકારમિમે સ્વશંત્રું, મોક્તુર્ગલે કષ્ટકવત્મવીતમ્ ।
વિચ્છિદ્ય વિજ્ઞાનમહાસિના સ્ફુટં, મુંઢ્વાત્મસામ્રાજ્યસુખં યયેદં ॥

[અહંકાર મહાદુઃખર્તુ કારણ છે.] તેથી [સ્વાદવાળું]
 લોજન કરનારના ગળામાં કાંટાના જેવા જણાતા આ અહં-
 કારરૂપ પોતાના શત્રુને [બ્રહ્મના] અનુભવરૂપ મોટી તકવાર-
 વડે સારી રીતે કાપી નાંખીને . પોતાના નિરતિશય
 આનંદને ઈચ્છાનુસાર સ્પષ્ટ લોગવ. ૨૦૭

પોતાના નિરતિશય આનંદની પ્રાપ્તિ યથા પછી ક્ષંધ 'કર્તવ્ય
 અવશેષ રહેતું નથી એમ કહે છે:—

તત્તોઽહમાદેર્વિનિવર્ત્ય વૃત્તિ, સંત્યક્તરાગઃ પરમાર્થલાભાત્ ।

તૂર્ણીં સમાસ્સ્વાત્મસુखानुभूत्या, पूर्णात्मना ब्रह्मणि निर्विकल्पः ॥

પછી અહંકારાદિ પ્રવાહનો સારી રીતે વિનાશ કરીને
 [અને] બ્રહ્મની પ્રાપ્તિથી વિપથેચ્છાને સારી રીતે ત્યજી દેખે
 પોતાના આત્મસુખના અનુભવવડે [સંકલ્પ] વિકલ્પરહિત
 મૌન [થઈ જી] બ્રહ્મમાં પૂર્ણરૂપે દૃઢસ્થિરતાવાળો થા. ૩૦૮

અવશેષ રહેતો થોડો અહંકાર પણ ધણો અનર્થ કરનાર થાય
 છે એમ કહે છે:—

समूलकृत्तोऽपि महानहं पुनर्व्युल्लेखितः स्याद्यदि चेतसा क्षणम् ।

संजीव्य विलेपयतं करोति, नमस्वताम्राद्यपि वारिदो यथा ॥ ૩૦૯ ॥

ખસવાન અહંકાર મૂલસહિત કાપી નાંખ્યો હોય તોપણ
 જો [ભૂતભવિષ્યના પદાર્થોના ચિંતન કરનારા] ચિત્તવડે થોડો
 સમય પુનઃ સંલેપરેલો થાય [તો] જેમ વર્ષાઋતુમાં વાયુવડે
 [આછેલી] વરસાદ [ઘરોને પાડી નાંખવા આદિ ઘણો અનર્થ
 કરે છે, તેમ તે અહંકાર પાછો] સારી રીતે જીવતો ધકેલે
 સંકટા'વિક્ષેપો ઉપજાવે છે. ૩૦૯

ક્ષીણ ચ યથા ગયેલા અહંકારને વિષયચિંતનવડે પુનઃ જન્મતો ન કરવો એમ કહે છે:—

નિગૃહ્ય શત્રોરહમોઽવકાશઃ, કચિન્ન દેયો વિષયાનુચિન્તયા ।
સ એવ સંજીવનહેતુરસ્ય, પ્રક્ષીણજમ્વીરતરોરિવામ્બુ ॥ ૩૧૦ ॥

અહંકારરૂપ શત્રુને અતિક્ષીણ કરીને વિષયના પુનઃ જન્મરૂપવડે કહીપણ [તેને ફરીને જન્મતા થવાનો] અવકાશ ન આપવો. તે [અવકાશ]જ આના (આ અહંકારના) પુનર્જન્મના કારણરૂપ છે, જેમ અતિ સૂકાઈ ગયેલા લિંબુના ઝાઝને જલ [પુનર્જન્મનર્તુ કારણ છે તેમ.] ૩૧૦

વિષયોની ધ્રુષ્ટા થવામાં પણ દેહાદિમાં હુપણાની શુદ્ધિ હેતુ છે એમ જણાવે છે:—

દેહાત્મના સંસ્થિત એવ કામી, વિલક્ષણઃ કામયિતા કયં સ્યાત્ ।
અતોઽર્થસન્ધાનપરત્વમેવ, ભેદપ્રસક્ત્યા ભવબન્ધહેતુઃ ॥ ૩૧૧ ॥

[જ્ઞાતિવડે] દેહરૂપે સારી રીતે સ્થિત થયેલોજ વિષયોની ધ્રુષ્ટાવાળો [હોય છે, તેનાથી] વિલક્ષણ (દેહાદિમાં હુપણાની શુદ્ધિવિનાનો) વિષયોની ધ્રુષ્ટા કરનારો કેમ હોઈ શકે? આથી [અહંકારરૂપ] ભેદબુદ્ધિની ઉત્પત્તિવડે વિષયોના ચિંતનમાં તત્પર થતુંજ સંસારરૂપ બંધનો હેતુ [થાય છે.] ૩૧૧

વાસના ને પ્રવૃત્તિ બંને સાગ કરવાયોગ છે એમ દર્શાવે આપીને સમજાવે છે:—

કાર્યમવર્થનાદ્વીજમૃદ્ધિઃ પરિદૃશ્યતે ।

કાર્યનાશાદ્વીજનાશસ્તસ્માત્કાર્ય નિરોધયેત્ ॥ ૩૧૨ ॥

વાસનાવૃદ્ધિતઃ કાર્યં કાર્યવૃદ્ધ્યા ચ વાસના ॥

વર્ધતે સર્વથા પુંસઃ સંસારો ન નિવર્તતે ॥ ૩૧૩ ॥

[વૃક્ષાદિ૩૫] કાર્યની અતિવૃદ્ધિથી [તેનાં] બીજોની અતિવૃદ્ધિ સ્પષ્ટ બોવામાં આવે છે, ને [વૃક્ષ૩૫] કાર્યના નાશથી બીજનો નાશ [પણ સારી રીતે બોવામાં આવે છે,] તેથી [બીજના વિનાશમાટે] કાર્યનો વિનાશ કરે. ૩૧૨

[વિષય]વાસનાની વૃદ્ધિથી [સકામ]કર્મ [વધે છે, ને [સકામ]કર્મની વૃદ્ધિવડે સર્વપ્રકારે વાસના વધે છે, [ને તેથી] પુરુષનો સંસાર નિવૃત્ત થતો નથી. ૩૧૩

વાસના, વિષયચિંતન ને વિષયપ્રાપ્તિમાટેની પ્રવૃત્તિ આ ત્રણેનો સ્થાગ કરવો બોધ્યો એમ ત્રણ શ્લોકોવડે કહે છે:—

સંસારબંધવિચ્છિત્યૈ તદ્વ્યયં પ્રદહેયતિઃ ।

વાસનાવૃદ્ધિરેતાભ્યાં ચિન્તયા ક્રિયયા વહિઃ ॥ ૩૧૪ ॥

તાભ્યાં પ્રવર્ધમાના સા સૂતે સંસૃતિમાત્મનઃ ।

ત્રયાણાં ચ ક્ષયોપાયઃ સર્વાવસ્થાસુ સર્વદા ॥ ૩૧૫ ॥

સર્વત્ર સર્વતઃ સર્વે બ્રહ્માત્રાવલોકનૈઃ ।

સદ્ભાવવાસનાદાદર્યાત્ત્રિવયં લયમશ્નુતે ॥ ૩૧૬ ॥

સંસાર૩૫ બંધના વિનાશમાટે તે બંનેને (વાસના તથા વિષયની પ્રાપ્તિમાટે થતી પ્રવૃત્તિને) મોક્ષમાટે યત્ન કરનાર સારી રીતે બાળી નાંખે. [મનમાં વિષયનો] વિચાર કરવો [ને] બહાર ક્રિયા કરવી એ બેવડે [વિષય]વાસનાની [થાય છે.] ૩૧૪

તે બેવડે અત્યંત વધેલી તે [વિષયવાસના] આત્માને
સંસારસાથે જોડે છે. [એ] ત્રણેના નાશનો ઉપાય પણ સર્વ
અવસ્થાઓમાં સર્વદા [કરવો જોઈએ..] ૩૧૫

... સર્વત્ર, સર્વપ્રકારે, સર્વને બ્રહ્મરૂપેજ જોવાવડે બ્રહ્મભાવની
વાસનાના 'દૃઢપણાથી [તે] ત્રણે નાશ પામે છે. ૩૧૬

વિષયવાસનાની અત્યંતનિશ્ચિત થવાથી થનારી સ્થિતિ મોક્ષ
કહેવાય છે એમ જણાવે છે:—

ક્રિયાનાશો મવેચિન્તાનાશોઽસ્માદ્વાસનાક્ષયઃ ।

વાસનાપ્રક્ષયો મોક્ષઃ સા જીવન્મુક્તિરિષ્યતે ॥ ૩૧૭ ॥

[વિષયની પ્રાપ્તિભાટે થનારી] ક્રિયાનો નાશ થવાથી
[વિષયના] વિચારનો નાશ થાય છે. આથી (વિષયના
વિચારનો નાશ થવાથી) [વિષયની] વાસનાનો નાશ
[થાય છે વિષયની] વાસનાનો અત્યંત નાશ મોક્ષ [છે,
તે જીવન્મુક્તિ કહેવાય છે. ૩૧૭

અર્દકારાદિની વાસનાનો વિનાશ કરવાનો ઉપાય બતાવે છે:—

સદ્વાસનાસ્ફુર્તિવિજૃમ્ભણે સત્યસૌ ચિલીનાઽપ્યદમાદિવાસના ।

અતિપ્રકૃષ્ટાઽપ્યરુણપ્રમાયાં, ચિલીયતે સાધુ યથાતમિસ્રા ॥૩૧૮॥

જેમ ધારા અંધારાવાળી રાત બહુ જામેલી [હોય] છતાં
પણ અરુણના અજવાળાથી [તે] ચળવિના વિનાશ પામે છે,
[તેમ] બ્રહ્મભાવનાના વેગનો ઉદય થવાથી આ અર્દકારાદિની
વાસના પણ વિનાશ [પામે છે.] ૩૧૮

બ્રહ્માનુભવથી બંધાદિની નિશ્ચિત થાય છે એમ જણાવેલ છે:—

તમસ્તમઃકાર્યમનર્થજાલં, ન દૃશ્યતે સત્યુદિતે દિનેશે ।

તથાજ્ઞવાન્દરસાનુભૂતૌ, નૈવાસ્તિ વન્ધો ન ચ દુઃસ્વગન્ધઃ ॥૩૧૯॥

[જોમ] સૂર્યનો ઉદય થવાથી અંધારું [ને] અંધારાના કાર્યરૂપ [ખાડામાં પડવું ઇત્યાદિ] અનર્થના સમૂહ જોવામાં આનતા નથી, તેમ અદ્વૈતાનંદરૂપ અમૃતનો અનુભવ થવાથી [અહંકારાદિ] બંધ નથીજ, ને દુઃખનો ગંધ [પણ] નથી ૩૧૯

જાનીએ પ્રારબ્ધકર્મ પૂરું થતાસુધી કેમ વર્તવું તે કહે છે —

દૃશ્યં પ્રતીતં પ્રવિલાપયન્સ્વયં, સન્માનમાનન્દધનં વિભાવયન્ ।

સમાહિતઃ સન્નહિરન્તરં વા, કાલં નયેથાઃ સતિ કર્મવન્ને ॥૩૨૦॥

[જો તને પ્રારબ્ધ] કર્મરૂપ બંધ હોય તો [તું] પોતે પ્રતીત થતા બહાગના વા અંતરના દરયને વિલીન કરતો છતો, આનંદધન બ્રહ્માનીજ દંડ ભાવના કરતો છતો, [ને પ્રત્યેક અનુકૂળપ્રતિકૂલ પ્રસંગમાં] સાવધ રહ્યો છતો, [તારો] સમય વ્યતીત કર ૩૨૦

આત કંચુને બ્રહ્મા સ્થિર કરવામાં લેશ પણ પ્રમાદ ન કરવો એમ કહે છે —

પ્રમાદો વ્રહ્મનિષ્ઠાયાં ન કર્તવ્યઃ કદાચન ।

પ્રમાદો મૃત્યુરિત્યાહ મગવાન્બ્રહ્મણઃ સુતઃ ॥ ૩૨૧ ॥

અંત કંચુને બ્રહ્મામાં સ્થિર રાખવામાં કદીપણ પ્રમાદ (ગદ્ગત) ન કરવો પ્રમાદ મોત [છે] એમ બ્રહ્માના પુત્ર મગવાન્ [સનાતનુઆત ધૃતરાષ્ટ્રપ્રતિ] કહેતા હતા ૩૨૧

આત્મસ્વરૂપનું વિસ્મરણ કરવારૂપ પ્રમાદ મહા અનર્થ કરનારો
જે એમ કહે છે:—

ન પ્રમાદાદનર્યોઽન્યો જ્ઞાનિનઃ સ્વસ્વરૂપતઃ ।

તતો મોહસ્તતોઽહંધીસ્તતો વંધસ્તતો વ્યથા ॥૩૨૨॥

આત્મજ્ઞાનીને પોતાના સ્વરૂપના વિસ્મરણથી [ભિન્ન]
બીજો [કોઈ પણ મોટો] અનર્થ નથી, તેથી (આત્મસ્વરૂપના
વિસ્મરણથી) અવિવેક, તેથી (અવિવેકથી) [દહાદિમાં] હું
એતું જ્ઞાન, તેથી (દહાદિમાં હું પણના જ્ઞાનથી) [જન્મમરણ-
રૂપ] સંસાર, [અને] તેથી (સંસારથી) [તેને નાના પ્રકારની
પીડા [થાય છે.] ૩૨૨

આત્મસ્વરૂપનું વિસ્મરણ ચિત્તને વિશ્લેષવાળું કરે છે એમ
જણાવે છે:—

વિષયાભિમુખં દૃષ્ટ્વા વિદ્વાંસમપિ વિસ્મૃતિઃ ।

વિક્ષેપયતિ ધીદોષૈર્યોપા જારમિવ મિયમ્ ॥ ૩૨૩ ॥

જેમ સ્ત્રી [પોતાના] પ્રિય ઉપપતિને [પોતાના સ્મરણ-
વંડે] વિક્ષેપયુક્ત કરે છે, તેમ આત્મસ્વરૂપની] વિસ્મૃતિ
જ્ઞાનીને પણ વિષયની અભિમુખ થયેલા જોધને [અહંકારાદિ]
શુદ્ધિના દોષોવડે વિક્ષેપયુક્ત કરે છે. ૩૨૩

અવિદ્યા દૂર કરી હોય તોપણ પાછી બહિર્મુખ થયેલા અંતઃ-
કરણવાગાનો આત્માને આધરણ કરે છે એમ દૃષ્ટાંત આપીને સમ-
જાવે છે:—

યથાઽપકૃષ્ટં શૈવાલં સ્પર્શમાત્રં ન તિષ્ઠતિ ।

આવૃણોતિ તથા માયા પ્રાજ્ઞેવાઽપિ પરાદ્મુત્તમ્ ॥ ૩૨૪ ॥

જેમ [હાથવડે જલઉપરથી] દૂર કરેલી લીલ [અન્ય સ્થલે] ક્ષણમાત્ર [પણ] રહેતી નથી, [પણ] પાછી હતી તે જગાએ આવીને તે જલને] ઠાંકે છે, તેમજ [આત્માઉપરથી દૂર કરેલી] અવિદ્યા પણ બહિર્મુખ થયેલા જ્ઞાનીને (જ્ઞાનીના આત્માને) [ઠાંકી દે છે, મટિ જ્ઞાનીએ જ્ઞાનવડે અવિદ્યાને દૂર થયેલી માની આત્મસ્વરૂપનું વિસ્મરણ નજ કરવું, પણ સર્વદા સ્વરૂપાનુસંધાન રાખવું] ૩૨૪

બહિર્મુખ થયેલું ચિત્ત અનર્થની પરંપરા વધારનારું થાય છે એમ કહે છે:—

લક્ષ્યચ્યુતં चेद्यदि चित्तमीषद्वद्बहिर्मुखं सन्निपतेत्ततस्ततः ।

પ્રમાદતઃ પ્રચ્યુતકેલિકન્દુકઃ સોપાનપદ્ધત્કૌં પતિતો યયા તયા ॥

જેમ પ્રમાદથી [હાથમાંથી] પડી ગયેલો દમવાનો કોડા પગથીઆની હારપર પડીને ત્યાંથી ત્યાંથી નીચે [નીચે] પડતો જાય છે, તેમ [પ્રમાદથી આત્મરૂપ] લક્ષ્યમાંથી છૂટું પડેલું ચિત્ત જો થાડું [પણ] બહિર્મુખ [થાય] તો [તે વિષયચિત્તનાદિ અનર્થની પરંપરામાં પડતું પડતું અધોગતિને પામે છે.] ૩૨૫

ચિત્તની એ અધોગતિનું નિરૂપણ કરે છે:—

વિપયેષ્વાવિશ્વેતઃ સંકલ્પયતિ તદ્ગુણાન ।

સમ્યક્સંકલ્પનાત્કામઃ કામાત્પુંસઃ પ્રવર્તનમ્ ॥ ૩૨૬ ॥

[નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયાદ્વારા રૂપાદિ] વિષયોમાં સંબંધનાળું થયેલું ચિત્ત તેના (તે વિષયોના) [રમણીયપદ્માદિ] ગુણોનું ચિત્તન કરે છે, વારંવાર કરેલા [તે] ચિત્તનથી [તેમાં તે વિષય પ્રાપ્ત

કરવાની] ઈચ્છા [પ્રકટે છે, વિષયની] ઈચ્છાથી [તે વિષય મેળવવામાટે] પુરુષની પ્રવૃત્તિ [થાય છે, પછી તેનું સેવન થાય છે, એમ ચિત્ત ઉત્તરોત્તર પોતાની સ્થૂલતા ને ચંચલતામાં વધારે કરતું રહે છે.] ૩૨૬

અતઃ પ્રમાદાન્ન પરોઽસ્તિ મૃત્યુર્વિવેકિનો બ્રહ્મવિદઃ સમાધૌ ।

સમાહિતઃ સિદ્ધિમુપૈતિ સમ્પક્સમાહિતાત્મા ભવ સાવધાનઃ ॥

આથી વિવેકવાળા બ્રહ્મવેત્તાને [આત્મસ્વરૂપના વિસ્મરણરૂપ] પ્રમાદથી ભિન્ન માત્ર નથી. આત્મસ્વરૂપમાં [ચિત્તની] એકાગ્રતા કરનાર યથાર્થ સિદ્ધિને (જીવન્મુક્તિને) પામે છે, [તેથી હે સૌમ્ય ! તું] સાવધાન [થઈ] એકાગ્રચિત્તવાળો થા. ૩૨૭

પુનઃ પ્રમાદથી થતી હાનિનું નિરૂપણ કરે છે.—

તતઃ સ્વરૂપવિભ્રંશો વિભ્રષ્ટસ્તુ પતત્યંધઃ ।

પતિતસ્ય ત્રિના નાશં પુનર્નારોહ ઈક્ષ્યતે ॥ ૩૨૮ ॥

તેથી (પ્રમાદથી) [સદ્ગુરુએ તથા સત્શાસ્ત્રે ઉપદેશ કરેલું] આત્મજ્ઞાનનાશ પામેલું [થાય છે,] અને [આત્મજ્ઞાનના] નાશવાળો નીચે પડે છે, (વિષયચિંતનમાં ને વિષયસેવનમાં તાત્પર્ય થઈ જાય છે,) [નીચે] પડેલાનો નાશવિના (ઉત્તરોત્તર અધોગતિવિના) પુનઃ આરોહ (ચઢવું-આત્મામાં સ્થિર રહેવું) જોવામાં આવતો નથી. ૩૨૮

સ્વરૂપનું વિસ્મરણ કરી બેદુર્યુદિવરે વિષયોમાં રમણીયપણાની શુદ્ધિ ન રાખવી એમ ઉપદેશ કરે છે:—

સંકલ્પં વર્જયેત્તસ્માત્સર્વાનર્થસ્ય કારણમ્ ।

જીવતો यस્ય કૈવલ્યં વિદેહે ॥ ચ કેવલઃ ।

યત્કિંચિત્પશ્યતો મેદં મયં વ્રૂતે યજ્ઞઃશ્રુતિઃ ॥ ૩૨૯ ॥

[નિજાનેદની પ્રકૃતતા ને દુખની નિવૃત્તિ વિષયમાં રમણીયપણાની બુદ્ધિરૂપ સંકલ્પના ત્યાગવિના થાય નહિ.] તેથી સર્વ દુખના કારણરૂપ સંકલ્પનો પરિત્યાગ કરે. જેને જીવતાં [સંકલ્પના પરિત્યાગવડે] શ્રુતિપણું [પ્રાપ્ત થયું હોય] તેજ દેહના ત્યાગપછી [વિદેહ] મોક્ષનો ભાગી [થાય છે. બ્રહ્મમાં] થોડા પણ ભેદ જોનારને [જન્મમરણાદિરૂપ] ભયની [પ્રાપ્તિ "યદા હોવૈષ પતસ્મિન્નુદરમન્તરં કુદતેડય તસ્ય મયં મયત્તિ ॥"—ત્યારે આ પુરુષ બ્રહ્મમાં થોડા પણ ભેદ કરે છે ત્યારે તેને ભયની પ્રાપ્તિ થાય છે, આ] યજ્ઞવેદની શ્રુતિ કહે છે. ૩૨૯

ઉપર જણાવેલી કૃષ્ણયજ્ઞવેદની તૈત્તિરીયોપનિષદની શ્રુતિના અર્થને સ્પષ્ટ કરે છે:—

યદા કદા વાઽપિ વિપશ્વિદેષ, વ્રહ્મણ્યનન્તેડપ્યણુમાત્રમેદમ્ ।

પશ્યત્યધામુષ્ય મયં તદેવ, યદ્વીક્ષિતં ભિન્નતયા પ્રમાદાત્ ॥૩૩૦॥

આ વિદ્વાન જો ક્યારેય પણ ભેદરહિત બ્રહ્મમાં થોડા પણ ભેદ જુએ છે તો [ત્યારે] આ [ભેદ જોનારને અદ્વિતીય આત્માના ચિંતનના વિસ્મરણરૂપ] પ્રમાદથી જે ભિન્ન-પણાવડે જોયું [હોય] તેજ ભયનો હેતુ [થાય છે.] ૩૩૦

ભેદરહિ દુખોની પરંપરામાં પણ કારણરૂપ થાય છે એમ કહે છે:—

શ્રુતિસ્મૃતિન્યાયશતૈર્નિષિદ્ધે, દૃશ્યેऽન્ન યઃ સ્વાત્મમર્તિં કરોતિ ।
 હૃપૈતિ દુઃખોપરિ દુઃખજાતં નિષિદ્ધકર્તાં સ મલિમ્લુચો યથા ॥

સંકડા શ્રુતિઓ, સ્મૃતિઓ ને યુક્તિઓવડે મિથ્યારૂપ
 કહેલા આ દશ્યમાં જે [પુરુષ] પોતાના આત્માની બુદ્ધિ
 કરે છે તે [શાસ્ત્રે] નિષેધ કરેલું [ભેદદર્શનરૂપ કર્મ] કરનાર
 ચોરની પેઠે દુઃખઉપર દુઃખના સમૂહને પામે છે. ૩૩૧

દેહાદિને આત્મા માનનારને ને શુદ્ધાત્માને આત્મા માનનારને
 યનારા ફલનો ભેદ દર્શાવે આપીને કહે છે.—

સત્યાભિસન્ધાનરતો વિમુક્તો, મહત્ત્વમાત્મીયમુપૈતિ નિત્યમ્ ।
 મિથ્યાભિસન્ધાનરતસ્તુ નશ્યેદ્દદૃષ્ટં તદેતથદચોરચોરયોઃ ॥૩૩૨॥

બ્રહ્મમાં [હુંપણાના] નિશ્ચયમાં પ્રીતિવાળો [પુરુષ
 બંધથી] અત્યંત મોડળો [થઈ] નિરંતર પોતાની [બ્રહ્મરૂપ]
 મોહાદને પામે છે, પણ [દેહાદિ] મિથ્યામાં [હુંપણાના]
 નિશ્ચયમાં પ્રીતિવાળો નાશ પામે છે, (વારંવાર જન્મમરણ
 પામે છે,) તે આ જે અચોરમાં ને ચોરમાં જોયું છે. [જેમ
 સત્યવાદી અચોરને (ચોરી નહિ કરનારને) રાજા પરીક્ષા
 કરીને છાડી મૂકે છે, ને તે માન પામે છે, અને મિથ્યાવાદી
 ચોરને રાજા પરીક્ષા કરીને શિક્ષા કરે છે, ને તે દુઃખી થાય
 છે તેમ પોતાને બ્રહ્મ સમજનાર સત્યવાદી બંધથી મોડળો
 થઈ પરમાનંદસ્વરૂપ થાય છે, ને પોતાને રહ માનનાર
 મિથ્યાવાદી સંસારમાં ભ્રમણ કરી દુઃખી થાય છે. ૩૩૨

દર્શાવેલી મિદ્ધ થયેલા અર્થને ગ્રહણ કરાવે છે:—

અંતઃકરણની નિર્મલતા, અંતઃકરણની નિર્મલતાથી - બ્રહ્મથી
અલિપ્ત આત્માનો સાક્ષાત્કાર, [ને] તેના દૃઢ સાક્ષાત્કારથી
સંસારરૂપ બંધનો નાશ [થાય છે, આવી રીતે] બહારનો
(બહારના વિષયોના ચિંતનનો) નિરોધ મોક્ષનો ઉપાય
[છે.] ૩૩૫

વિવેકી પુરુષો બહારના વિષયોનું ચિંતન કરતા નથી એમ
જણાવે છે:—

કઃ પण्डितः सन्सदसद्विवेकी, श्रुतिममाणः परमार्थदर्शी ।
जानन्हि कुर्यादसतोऽवलम्बं, स्वपातहेतोः शिशुवन्ममुक्षुः॥૩૩૬॥

સત્ય તથા મિથ્યાને સમજનારો, ઉપનિષદોને જાણનાર
બ્રહ્મવેત્તા, સૂક્ષ્મ અર્થનું અવલોકન કરવામાં સમર્થ, [ને]
મોક્ષની ઇચ્છાવાળો છતાં મિથ્યા [વિષયો] ને પોતાની અધો-
ગતિના કારણરૂપ જાણતો-છતો કયો વિવેકી પુરુષ અવિવેકીની
પેઠે [તેનું-બહારના વિષયોનું] અવલંબન કરે ? ૩૩૬ :

દેહાદિમાં આસક્તિનો ને મુક્તિનો વિરોધ દેખાડે છે:—

देहादिसंसक्तिमतो न मुक्तिमुक्तस्य देहाद्यमिमत्यभावः ।
सुप्तस्य नो जागरणं न जाग्रतः, स्वप्नस्तयोर्भिन्नगुणाश्रयत्वात् ॥

તે બંનેના (જાગૃતના ને સ્વપ્નના તથા મુક્તિના ને દેહા-
લિપ્તાનના) વિપરીતધર્મના આશ્રયપણાથી [જેમ] સ્વપ્ન-
વાળાને જાગૃત નથી, [ને] જાગૃતાને સ્વપ્ન નથી, [તેમ]
દેહાદિમાં આસક્તિવાળાને મુક્તિ નથી, [ને] મુક્ત દેહાદિમાં
અલિપ્તાનનો અભાવ [છે.] ૩૩૭ :

યતિરસદનુસન્ધિ વન્ધ્યહેતું વિહાય,
સ્વયમયમહમસ્મીત્યાત્મદૃષ્ટ્યૈવ તિષ્ઠેત્ ।

સુરદપતિ નનુ નિષ્ઠા વ્રહ્મણિ સ્વાનુભૂત્યા,
હરતિ પરમવિદ્યાકાર્યદુઃખં પ્રતીતમ્ ॥ ૩૩૩ ॥

[મોક્ષને માટે] યતન કરનાર [પુરુષ] બંધનાં કારણરૂપ
[દેહાદિ] મિથ્યાત્વ અનુસંધાન મૂકી દધને આ સાક્ષી હું છું
આવી આત્મદૃષ્ટિવડે રહે. બ્રહ્મમાં પોતાના અનુભવવડે
સ્થિરતા અવશ્ય મુખ્ય આપે છે, [અને] પ્રતીત થતા
અવિદ્યાના કાર્ય દુઃખને નિઃશેષ દૂર કરે છે. ૩૩૩

બહારના વિષયોનું અનુસંધાન સજીને આત્માનું અનુસંધાન
કરવાનો ઉપદેશ કરે છે:—

ચાહ્યાનુસન્ધિઃ પરિવર્ધયેત્ફલં, દુર્વાસનામેવ તતસ્તતોઽધિકામ્ ।
જ્ઞાત્વા વિવેકૈઃ પરિહૃત્ય વાહ્યં, સ્વાત્માનુસન્ધિ વિદધીત નિત્યમ્ ॥

બહારના [વિષયોનું] સ્મરણ તેથી તેથી (આગળનાથી
ઉત્તરોત્તર) અધિક દુર્વાસનારૂપ ફસાની વધારે વૃદ્ધિ કરે
છે, [ને તેથી દુઃખની પ્રાપ્તિ થાય છે, આમ] વિવેકવડે
બાહ્યને બહારના [વિષયોનો] પરિત્યાગ કરી [અનુભુત્યે]
પોતાના આત્માનું ચિંતન નિરંતર કરવું. ૩૩૪

બહારના વિષયોનું ચિંતન રોકવાથી ચનારું ફલ દેહે છે:—

ચાલે નિરુદ્ધે મનસઃ પ્રસન્નતા, મનઃપ્રસાદે પરમાત્મદર્શનમ્ ।
તસ્મિન્મુદ્ધે ભવવન્ધનાશો, વહિર્નિરોધઃ પદવી વિમુક્તેઃ ॥૩૩૫॥

બહારનો (બહારના વિષયોના ચિંતનનો) નિરોધ કરવાથી

અંતઃકરણની નિર્મલતા, અંતઃકરણની નિર્મલતાથી બ્રહ્મથી
અલિપ્ત આત્માનો સાક્ષાત્કાર, [ને] તેના દૃઢ સાક્ષાત્કારથી
સંસારરૂપ બંધનો નાશ [થાય છે, આવી રીતે] બહારનો
(બહારના વિષયોના ચિંતનનો) નિરોધ શાક્ષનો ઉપાય
[છે.] ૩૩૫

વિવેકી પુરુષો બહારના વિષયોનું ચિંતન કરતા નથી એમ
જણાવે છે:—

કઃ પण्डितः सन्सदसद्विवेकी, श्रुतिममाणः परमार्थदर्शी ।
जानन् हि कुर्यादसतोऽवलम्बं, स्वपातहेतोः शिशुवन्ममुक्षुः॥૩૩૬॥

સત્ય તથા મિથ્યાને સમજનારો, ઉપનિષદોને જાણનાર
બ્રહ્મવેત્તા, સૂક્ષ્મ અર્થનું અવલોકન કરવામાં સમર્થ, [ને]
શાક્ષની ઇચ્છાવાળો છતાં મિથ્યા [વિષયો] ને પોતાની અધો-
ગતિના કારણરૂપ જાણતો છતો કયો વિવેકી પુરુષ અવિવેકીની
પેઠે [તેનું-બહારના વિષયોનું] અવલંબન કરે ? ૩૩૬ ;

દેહાદિમાં આસક્તિનો ને મુક્તિનો વિરોધ દેખાડે છે:—

देहादिसंसक्तिमतो न मुक्तिर्मुक्तस्य देहाद्यभिमत्यभावः ।
सुप्तस्य नो जागरणं न जाग्रतः, स्वप्नस्तयोर्भिन्नगुणाश्रयत्वात् ॥

તે બંનેના (જાગૃતના ને સ્વપ્નના તથા મુક્તિના ને દેહા-
ભિમાનના) વિપરીતધર્મના આશ્રયપણાથી [જેમ] સ્વપ્ન-
વાળાને જાગૃત નથી, [ને] જાગૃતાને સ્વપ્ન નથી, [તેમ]
દેહાદિમાં આસક્તિવાળાને મુક્તિ નથી, [ને] મુક્ત દેહાદિમાં
અભિમાનનો અભાવ [છે.] ૩૩૭

હવે મુક્ત પુરુષનું લક્ષણ કહે છે:—

અન્તર્વહિઃ સ્વં સ્થિરજગ્નમેષુ, જ્ઞાત્વાઽઽત્મનાઽઽધારતયા વિલોકય ।
ત્યક્તાં વિલોપાધિરસ્વઙ્ઘરૂપઃ, પૂર્ણાત્મના યઃ સ્થિત એષ મુક્તઃ ॥

જેણે [વિવેકવડે] સમગ્ર ઉપાધિના ત્યાગ કર્યો છે એવો
[ને] અખંડસ્વરૂપવાળો જે [પુરુષ] સ્થાવરોમાં ને જંગમોમાં
અંતર ને બહાર પોતાને જાણીને [તથા વિવેકવાળા]
અંતઃકરણથી [તે સર્વના] અધિમાનપણાવડે [પોતાને]
નક્કી કરીને અપરિચિન્નરૂપે રહ્યો છે આ [પુરુષ] મુક્ત
[છે.] ૨૩૮

સર્વાત્મભાવની શ્રેયતા જણાવે છે:—

સર્વાત્મતાઽ વન્ધવિમુક્તિહેતુઃ, સર્વાત્મભાવાન્ન પરોઽસ્તિ કશ્ચિત્ ।
દૃશ્યાગ્રહે સત્યુપપચતેઽસૌ, સર્વાત્મભાવોઽસ્ય સદાઽઽત્મનિષ્ઠયા ॥

સર્વાત્મભાવ બંધમાંથી મોકળા થવાનું સાધન [છે.]
સર્વાત્મભાવથી લિપ્ત [મોક્ષનું બીજું] કોઈ [સાધન] નથી.
સર્વદા આત્મનિષ્ઠાવડે દૃશ્યનું અમલુણ થવાથી આ [પુરુષ] ને
આ સર્વાત્મભાવ પ્રાપ્ત થાય છે. ૩૩૯

કયા ઉપાયથી દૃશ્યનું અમલુણ થાય તે કહે છે:—

દૃશ્યસ્યાગ્રહણં કથં નુ ઘટતે દેહાત્મના તિષ્ઠતો,
વાંદ્યાર્યાનુમવપસક્તમનસસ્તત્તત્ક્રિયાઃ કુર્વતઃ ।

સંન્યસ્તાં વિલયધર્મકર્મવિષયૈર્નિત્યાત્મનિષ્ઠાપરૈ-

સ્તત્ત્વજ્ઞૈઃ કરણીયમાત્મનિ સદાનન્દેચ્છુમિયત્નતઃ ॥ ૩૪૦ ॥

દેહરૂપે રહેનારાને, બહારના પદાર્થોના અનુભવમાં બહુ

આસક્ત મનવાળાને, [અને બહારના પદાર્થોમાટે] તે તે કર્મો કરનારાઓને દશ્યતું અગ્રહણ કેવી રીતે સંભવી શકે ? [નજ સંભવી શકે, તેથી] જેણે [વર્ણશ્રમના] સર્વ ધર્મો, [વિહિત ને નિષિદ્ધ] કર્મો, ને [શબ્દાદિ] વિષયોના પરિ-
ત્યાગ કર્યો છે એવા, નિત્યરૂપ આત્મામાં અંત કરણની સ્થિરતા-
શમવામાં તત્પર, બ્રહ્મને જાણનારા, [અને] અખંડાનંદને
ધ્યનનારા [પુરુષો]એ યત્નથી [પોતાના] અંતઃકરણમાં
[દશ્યતું અગ્રહણ] કરવું જોઈએ ૩૪૦

માત્ર કર્મના સાગથી દશ્યતું અગ્રહણ થઈ શકતું નથી, પણ
પોતાના અંત કરણને બ્રહ્મમાં એકાગ્ર કરવાની અગત્ય છે એમ
જણાવે છે:—

સર્વાત્મ્યસિદ્ધયે મિસ્રોઃ ક્રતશ્રવણકર્મણઃ ।

સમાર્થિ વિદ્ધાત્યેવા શાન્તો દાન્ત્તિતિ શ્રુતિઃ ॥ ૩૪૧ ॥

[વેદાંતના] શ્રવણરૂપ કર્મ જેણે કર્યું છે એવા સંન્યાસી-
ને સર્વાત્મભાવની સિદ્ધિમાટે “શાન્તો દાન્ત્તિ”-શમવાળો
ને દમવાળો- (“શાન્તો દાંત ઉપરતસ્તિતિશ્ચ સમાહિતો
ભૂત્વાડડત્મન્યેવાત્માનં પश्यેત્ ॥ ”-શમવાળો, દમવાળો,
ઉપરતિવાળો, સહનશીલ ને એકાગ્રચિત્તવાળો થઈ અંત કરણ-
માંજ આત્માને અનુભવે) આ શ્રુતિ [બ્રહ્મમાં] ચિત્તની
એકાગ્રતાનું વિધાન કરે છે ૩૪૧

ચિત્તની એકાગ્રતાવિના કેવલ પડિતાઈથી અહમ્કારાદિની વાસના
દૂર થતી નથી એમ કહે છે —

આરુદ્ધશક્તૈરહમો વિનાશઃ, કર્તું ન શક્યઃ સહસાઽપિ પષ્ટિતૈઃ ।
 યે નિર્વિકલ્પાલ્પસમાધિનિશ્ચલાસ્તાનન્તરાનન્તમવાહિ વાસનાઃ ॥

જેઓ નિર્વિકલ્પનામના સમાધિમાં નિશ્ચલ થયેલા છે તેનાથી ક્ષિત્ર પંડિતોવડે પણ મહાબલવાળા અંદકારનો સહસા વિનાશ થવો શક્ય નથી, કેમકે વાસના અનેક જન્મોની [છે.] ૩૪૨

વિક્ષેપશક્તિની પ્રમલતા જણાવે છે:—

અહંબુદ્ધયૈવ મોહિન્યા યોજયિત્વાઽઽવૃત્તેર્વલાત્ ।

વિક્ષેપશક્તિઃ પુરુષં વિક્ષેપયતિ તદ્ગુણૈઃ ॥ ૩૪૩ ॥

વિક્ષેપશક્તિ આવરણના બલથી પુરુષને માહ પમાડનારી હું એવી બુદ્ધિની સાથે જોડીને તેના (બુદ્ધિના) [કર્તાપણું આદિ] ધર્મોવડે વિક્ષેપ પમાડે છે. ૩૪૩

હવે આવરણશક્તિનું પ્રમલપણું જણાવે છે:—

વિક્ષેપશક્તિવિજયો વિપમો વિઘાતું,

નિઃશેષમાવરણશક્તિનિવૃત્ત્યભાવે ।

દ્રઘદૃશ્યયોઃ સ્ફુટપયોજલવદ્વિભાગે,

નશ્યેત્તદાવરણમાત્મનિ ચ સ્વમાવાત્ ॥

નિઃસંશયેન ભવતિ પ્રતિવન્ધશૂન્યો,

વિક્ષેપણં નહિ તદા યદિ ચેન્મૃપાર્થે ॥ ૩૪૪ ॥

બાકી ન રહે એવી રીતે આવરણશક્તિની નિવૃત્તિના અભાવમાં વિક્ષેપશક્તિઓનો વિજય કરવો કઠિન [છે, તેથી]

દ્રષ્ટા ને દેશ્યનો સ્પષ્ટ-હૃદય ને જલના જેવો વિભાગ થવાથી તે આવરણ આત્માના [સ્વર્થપ્રકાશ] સ્વભાવથી નાશ પામે છે, પછી જ્યારે મિથ્યા પદાર્થમાં વિક્ષેપ ન [થાય] ત્યારે [આ પુરુષ] સંસારરહિત [વિક્ષેપરૂપ] પ્રતિબંધવિનાશ થાય છે. ૩૪૪

વિવેકનું પ્રાકાશ્ય વર્ણવે છે:—

સમ્યગ્વિવેકઃ સ્ફુટવોધજન્યો, વિમજ્ય દ્રઘદૃશ્યપદાર્થતત્ત્વમ્ ।
છિન્નત્તિ માયાકૃતમોહવન્ન્યં, યસ્માદ્વિમુક્તસ્ય પુનર્ન સંસૃતિઃ ॥૩૪૫॥

દ્રષ્ટા ને દેશ્ય પદાર્થના સ્વરૂપને પૃથક્ કરીને સંદેહ-રહિત જ્ઞાનથી ઉપજેલો યથાર્થ વિવેક અવિધાએ ક્ષેણા અ-વિવેકરૂપ બંધને છૂટે છે, [ને] જેથી (અવિવેકથી) અત્યંત મોહના થયેલાને પુનઃ સંસાર નથી. ૩૪૫

પરાપરૈકત્વવિવેકવહ્નિર્દેહત્યવિધ્યાગહનં હ્યશેષમ્ ।

કિં સ્યાત્પુનઃ સંસરણસ્ય યોજમદ્વૈતભાવં સમુપેયુષોઽસ્ય ॥ ૩૪૬ ॥

પરમાત્માના અને જીવના એકપણાના જ્ઞાનરૂપ અભિ-અવશ્ય સમગ્ર અવિધારૂપ વનને બાળી નાંખે છે, [પછી] અદ્વૈતભાવને પામેલા આ[પુરુષ]ને પુનઃ સંસારનું કારણ શું રહે ? [કાંઈ પણ ન રહે] ૩૪૬

પદાર્થના યથાર્થજ્ઞાનના ફલનું નિરૂપણ કરે છે:—

આવરણસ્ય નિવૃત્તિર્ભવતિ ચ સમ્યક્પદાર્થદર્શનતઃ ।

મિથ્યાજ્ઞાનવિનાશસ્તદ્વિક્ષેપજનિતદુઃસ્વનિવૃત્તિઃ ॥ ૩૪૭ ॥

યથાર્થ રીતે પદાર્થનું જ્ઞાન થવાથી આવરણની નિવૃત્તિ

થાય છે, મિથ્યા જ્ઞાનનો વિનાશ [થાય છે,] અને તેથી વિદ્યેષથી ઉપજેલાં [ભયકંપાદિ] દુઃખોની નિવૃત્તિ થાય છે. ૩૪૭

૧૪૩ પદાર્થોમાં પણ આવી બ્યવસ્થા છે એમ કહે છે:—

एतत्त्रितयं दृष्टं सम्यग्ज्जुस्वरूपविज्ञानात् ।

। तस्माद्वस्तुसत्त्वं ज्ञातव्यं बन्धमुक्तये विदुषा ॥ ૩૪૮ ॥

યથાર્થ રીતે દારડીના સ્વરૂપના અનુભવથી આ ત્રણ (દારડીપરના આવરણની નિવૃત્તિ, સર્પરૂપ મિથ્યાજ્ઞાનનો વિનાશ, ને સર્પના જ્ઞાનથી ઉપજેલાં ભયાદિ દુઃખોની નિવૃત્તિ) જોયાં છે, તેથી વિદ્વાને બંધથી મોકળા થવામાટે વસ્તુનું યથાર્થસ્વરૂપ જાણવું જોઈએ. ૩૪૮

જામતના દશનું મિથ્યાપણું દૃષ્ટાંતો આપીને સમજાવે છે:—

अर्थोऽप्रियोगादिव सत्समन्वयान्मात्रादिरूपेण विजृम्भते धीः ॥
तत्कार्यमेतद्द्वितयं यतो मृषा, दृष्टं भ्रमस्वप्ननोरयेषु ॥ ૩૪૯ ॥

જેમ અગ્નિના સંબંધથી લોહું [અગ્નિના ધર્મોવાળું પ્રતીત થાય છે, તેમ] આત્માના સંબંધથી શુદ્ધિ પ્રમાતાદિરૂપે (પ્રમાતા, પ્રમાણ ને પ્રમેયરૂપે) પ્રતીત થાય છે. જેથી ભ્રાંતિ, સ્વપ્ન ને મનોરાજ્યમાં તેનું (શુદ્ધિનું) [પ્રમાતા, પ્રમાણ ને પ્રમેયરૂપ] કાર્ય મિથ્યા જોયું છે, [તેથી] આ [જામતરૂપ] દ્વેત [ત્રણ મિથ્યાજ્ઞ છે એમ જાણવું.] ૩૪૯

દશનું મિથ્યાપણું ને આત્માનું સત્પણું પુનઃ સમજાવે છે:—

તતો વિકારાઃ પ્રકૃતેરહંમુત્તા,
દેહાવસાના વિષયાશ્ચ સર્વે
સજ્જેઽન્યથા ભાવિતયા સમીપા-

મસત્ત્વમાત્મા તુ કદાપિ નાન્યથા ॥ ૩૫૦ ॥

તેથી (બુદ્ધિનું કાર્ય હોવાથી) અહંકારથી માંડીને
સ્થૂલસૂક્ષ્મરૂપવર્તના [પદાર્થો] ને સર્વે વિષયો [સાક્ષાત્
વા પરંપરાવડે] પ્રકૃતિનાં કાર્યો [છે.] ક્ષણમાં બીજી રીતે
થઈ જવાવડે આમનું અસતપણુંજ [છે,] પણ આત્મા કદી-
પણ બીજી રીતે [થતો] નથી, [તેથી તેનું સત્યપણું
છે.] ૩૫૦

હવે શુદ્ધાત્માનો સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે:—

નિત્યાદ્વયાસ્વખંડચિદેકરૂપો, બુદ્ધ્યાદિસાક્ષી સદસદ્વિલક્ષણઃ ।
અહંપદપ્રત્યયલક્ષિતાર્થઃ, પ્રત્યક્સદાનન્દયનઃ પરાત્મા ॥ ૩૫૧ ॥

શુદ્ધાત્મા ઉત્પત્તિ ને નાશથી રહિત, દ્વૈતરહિત, અ-
પરિચ્છન્ન, કેવલ ચેતનરૂપ, બુદ્ધિ આદિનો સાક્ષી, સ્થૂલ ને
સૂક્ષ્મથી વિપરીતસ્વભાવવાળો, હું એવા શબ્દના ને જ્ઞાનના
લક્ષણાવડે જણાતા અર્થરૂપ, અંતરાત્મરૂપ, [ને] સર્વદા
આનંદધન [છે.] ૩૫૧

સતતા તથા અસતતા વિવેકવડે પુરત કૃતાર્થ થાય છે એમ
કહે છે:—

ઈત્યં વિષયિત્સદસદ્વિભજ્ય, નિશ્ચિત્ય તત્ત્વં નિમ્બોષદદૃશ્યા ।
જ્ઞાત્વા સ્વમાત્માનમસ્વખંડબોધં, તેભ્યો વિમુક્તઃ સ્વયમેવ શામ્યતિ ॥

આવી રીતે વિદ્વાન સત્ત્વો ને અસત્ત્વો વિવેક કરીને,
પોતાની જ્ઞાનદષ્ટિવડે બ્રહ્મનો નિશ્ચય કરીને, [અને] અખંડ-
જ્ઞાનરૂપ પોતાના આત્માને જાણીને તેઓથી અત્યંત મોહળો
થયેલો પોતાની મેળેજ શાંત થાય છે. ૩૫૨

અદ્વૈત આત્માના સાક્ષાત્કારથી ચેતનની ને ચિત્તની અભેદભાતિ
નિવૃત્ત થઈ જાય છે એમ કહે છે:—

અજ્ઞાનહૃદયગ્રન્યેર્નિઃશેષવિલયસ્તદા ।

સમાધિનાઽવિકલ્પેન યદાઽદ્વૈતાત્મદર્શનમ્ ॥ ૩૫૩ ॥

જ્યારે નિર્વિકલ્પસમાધિવડે અદ્વૈત આત્માનો સાક્ષાત્કાર
[થાય છે,] ત્યારે અજ્ઞાનથી ઉપજેલી હૃદયની (આત્માના ને
ચિત્તના એકપણની ભ્રાંતિની) આંકનો નિઃશેષ વિલય
[થાય છે.] ૩૫૩

નિર્વિકલ્પસમાધિનુ સ્વરૂપ કહે છે:—

ત્વમહમિદમિતીયં કલ્પના બુદ્ધિદોષા—

ત્મભવતિ પરમાત્મન્યદ્વયે નિર્વિશેષે ।

પ્રવિલસતિ સમાધાવસ્ય સર્વો વિકલ્પો,

વિલયનગુણગચ્છેદ્વસ્તુતત્ત્વાવધૃત્યા ॥ ૩૫૪ ॥

હું, હું [ને] આ એવી આ કલ્પનાઓ અંતઃકરણના
[અવિવેકરૂપ] દોષથી ઉપજે છે. સમાધિમાં અદ્વિતીય [ને
નામાદિરૂપ] વિશેષથી રહિત પરમાત્માઈ સ્ફુરણ થવાથી
બ્રહ્મસ્વરૂપના નિશ્ચયવડે આની (આ પુરુષની) [ઉપર
કહેલી] સર્વ કલ્પનાઓ વિલયને પામે છે. ૩૫૪

નિર્વિકલ્પસમાધિનાં સમાદિ આધેનો નિરૂપણ કરે છે:—

શાન્તો દાન્તઃ પરમુપરતઃ જ્ઞાન્તિયુક્તઃ સમાર્થિ,
કુર્વન્નિત્યં કલયપિ યતિઃ સ્વસ્ય સર્વાત્મમાવમ્ ।

તેનાવિદ્યાતિમિરજનિતાન્સાદ્યુ દગ્ધ્વા વિકલ્યાન્,
બ્રહ્માકૃત્યા નિવસતિ સુખં નિષ્ક્રિયો નિર્વિકલ્પઃ ॥૩૫૫॥

અંતઃકરણની એકાગ્રતાવાળો, ઇન્દ્રિયોના નિબલ્ધવાળો,
[બહારના વિષયોથી લેતું ચિત્ત] અત્યંત ઉપરામ પામ્યું છે
એવો, સદનશીલતાવાળો, [ને શ્રદ્ધામાં] ચિત્તની એકાગ્રતા
કરતો મુમુક્ષુ નિરંતર પોતાના સર્વાત્મસાવનું ચિંતન કરે છે,
તેવડે અવિદ્યારૂપ અંધકારથી ઉપજત થયેલા [હું, તું ને આ
એવા સર્વ] વિકલ્પોને અનાયાસે બાળીને ક્રિયાગદિના [તથા
પૂર્વોક્ત] કલ્પનાઓથી રહિત [થઈને] મુખ્યપૂર્વક શ્રદ્ધારૂપે
સ્થિત થાય છે. ૩૫૫

મોણ મુક્તિ માત્ર છે તે કરે છે:—

બુદ્ધિ આદિ ઉપાધિઓના વિવચનમાટે નિર્વિકલ્પસમાધિની અમલ જણાવે છે:—

ઉપાધિમેદાત્સ્વયમેવ મિથ્યતે, ચોપાધ્યપોદે સ્વયમેવ કેવલઃ ।
તસ્માદુપાર્થેર્વિલયાય વિદ્વાન્વસેત્સદાકલ્પસમાધિનિષ્ઠયા ॥૩૫૭॥

[અંતઃકરણાદિ] ઉપાધિના ભેદથીજ પાતે [બીજથી] ભેદ પામે છે, અને [તે] ઉપાધિના આધ કરવાથી ભેદરહિત પાતેજ [સર્વસ્થ રહે છે,] તેથી વિદ્વાન્ ઉપાધિના વિલય-માટે સર્વદા નિર્વિકલ્પસમાધિની સ્થિરતાવડે વસે. ૩૫૭ ।

બ્રહ્મના ચિતનથી બ્રહ્મભાવની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ દર્શાવે આપીને સમજાવે છે:—

સતિ સક્તો નરો યાતિ સદ્ગતિમ્ શ્વેકનિષ્ઠયા । -

કીટકો ભ્રમરં ધ્યાયન્ભ્રમરત્વાય કલ્પતે ॥ ૩૫૮ ॥

એકજ નિષ્ઠાવડે બ્રહ્મમાં પ્રીતિવાળો પુરુષ બ્રહ્મભાવને પામે છે. કીટક ભ્રમરાનું ધ્યાન કરવાથી ભ્રમરાપણાને યોગ્ય થાય છે, -ભ્રમરો થાય છે. ૩૫૮

ક્રિયાન્તરાસક્તિમણસ્ય કીટકો

ધ્યાયન્નલિત્વં હલિભાવમૃચ્છતિ । .

તથૈવ યોગી પરમાત્મતત્ત્વં,

ધ્યાત્વા સમાયાતિ તદેકનિષ્ઠયા ॥ ૩૫૯ ॥

[જેમ] કીટક [જગ્યા આવવા આદિ] બીજ ક્રિયાઓ-માંની પ્રીતિ ત્યજી દધને ભ્રમરાના સ્વરૂપનું ધ્યાન કરતો [હોતો] ભ્રમરાના સ્વરૂપનેજ પામે છે, તેમજ યોગી એક-

નિષાવડે પરમાત્મસ્વરૂપનું ધ્યાન કરીને તેને [અલેદલાવે] પ્રાપ્ત થાય છે. ૩૫૯

અતિસૂક્ષ્મ પરમાત્મતત્ત્વ અતિસૂક્ષ્મવૃત્તિવડે જાણવામાં આવે છે એમ કહે છે:—

અતીવ સૂક્ષ્મં પરમાત્મતત્ત્વં, ન સ્થૂલદૃષ્ટ્યા પ્રતિપત્તુર્મર્હતિ ।
સમાધિનાઽત્યન્તસુસૂક્ષ્મદૃષ્ટ્યા, જ્ઞાતન્યમાયૈરતિશુદ્ધબુદ્ધિભિઃ ॥

પરમાત્માનું સ્વરૂપ અતિસૂક્ષ્મ [છે, તે] સ્થૂલદૃષ્ટિ-વડે જાણવાને શક્ય નથી અત્યંત પવિત્ર બુદ્ધિવાળા સજ્જનોએ સમાધિરૂપ અત્યંત સૂક્ષ્મવૃત્તિથી [તે] જાણવાયોગ્ય [છે.] ૩૬૦

ધ્યાનવડે અંતઃકરણ નિર્મલ થતાં તે પરમાત્માને જાણી શકે છે એમ દર્શાવે આપીને સમજાવે છે:—

યથા સુવર્ણં પદ્મપાકશોધિતં, ત્યક્ત્વા મલં સ્વાત્મગુણં સમૃચ્છતિ ।
તથા મનઃ સત્ત્વરજસ્તમોમલં, ધ્યાનેન સંત્યજ્ય સમેતિ તત્ત્વમ્ ॥

જેમ ક્ષાર ને અગ્નિવડે શોધેલું સોનું મેલનો ત્યાગ કરીને પોતાના શુદ્ધ ગુણને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ અંતઃકરણ ધ્યાનવડે સત્ત્વગુણ, રજોગુણ ને તમોગુણરૂપ મેલનો સારી રીતે ત્યાગ કરીને બ્રહ્મનો અનુભવ કરે છે. ૩૬૧

નિર્વિકલ્પમમાધિની પ્રાપ્તિ ક્યારે થાય છે તે કહે છે:—

નિસ્તરાભ્યાસવશાત્તદિત્યં, પક્કં મનો વ્રહ્મણિ લીયતે યદા ।
તદા સમાધિઃ સવિરુપવર્જિતઃ, સ્વતોઽદ્વયાનંદરસાનુભાવકઃ ॥

જ્યારે અંતઃકરણ અંતરાયરહિત અભ્યાસને લીધે આવી રીતે શુદ્ધ [થઈ] બ્રહ્મમાં લીન થાય છે, ત્યારે સવિકલ્પથી રહિત (કલ્પનાઓવિનાશ) અદ્વયાનંદરૂપ અમૃતનો અનુભવ કરાવનારો સમાધિ પોતાની મેળે [થાય છે.] ૩૬૨

[નિર્વિકલ્પસમાધિનું માહાત્મ્ય જણાવે છે:—

સમાધિનાડનેન સમસ્તવાસનાગ્રન્યેર્વિનાશોઽસ્થિલકર્મનાશઃ ।
અન્તર્વહિઃ સર્વત એવ સર્વદા, સ્વરૂપવિસ્ફૂર્તિરયત્નતઃ સ્યાત્ ॥

આ [નિર્વિકલ્પ] સમાધિવડે સમગ્ર વાસનાની ગ્રંથિનો વિનાશ [ને] સર્વ કર્મનો નાશ [થાય છે, અને] અનાયાસે સર્વભણીથીજ સર્વદા અંતર ને બહાર આત્મસ્વરૂપનું સ્પષ્ટ ભાન થાય છે. ૩૬૩

શ્રુતેઃ શતગુણં વિદ્યાન્મનનં મનનાદપિ ।

નિદિધ્યાસં લક્ષગુણમનન્તં નિર્વિકલ્પકમ્ ॥ ૩૬૪ ॥

[વેદાંતના] શ્રવણથી [બ્રહ્મનું] મનન સોગણા [ફેલવાળું છે, ને] મનનથી પણ [બ્રહ્મનું] દૃઢ ધ્યાન લાખગણા [ફેલવાળું છે, અને] નિર્વિકલ્પ [સમાધિ તો તેનાથી] અનંત (અનંત ફેલવાળો) [છે.] ૩૬૪

નિર્વિકલ્પસમાધિના સ્ફુટં, વ્રહ્મતત્ત્વમવગમ્યતે ધ્રુવમ્ ।

નાન્યથા ચલતયા મનોગતેઃ, પ્રત્યયાન્તરવિમિશ્રિતં મવેદ્ ॥

નિર્વિકલ્પસમાધિવડે સંદેહરહિત [ને] નિશ્ચિત બ્રહ્મતત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર થાય છે, મનના સ્વભાવની ચંચલતાવડે બીજી રીતે (નિર્વિકલ્પસમાધિવિના) [સંદેહરહિત ને નિશ્ચિત

અહનો સાક્ષાત્કાર થતો] નથી. કહાયિત્ અહનો સાક્ષાત્કાર થાય તો [તે] અન્ય જ્ઞાનોથી મિશ્રિત થાય છે. ૩૬૫

હવે તે શિષ્યને નિર્વિકલ્પસમાધિ કરવાનો ઉપદેશ કરે છે:—

અંતઃ સમાયત્સ્વ યતેન્દ્રિયઃ સન્નિરન્તરં શાન્તમનાઃ પ્રતીચિ ।
ચિદ્ધ્વંસય ધ્વાન્તમનાયવિચયા, કૃતં સદેકત્વવિલોકનેના ॥ ૩૬૬ ॥

[જેથી નિર્વિકલ્પસમાધિ સર્વોત્તમ ફલને આપનાર છે,] આથી [તું] જિતેન્દ્રિય [તથા] શાંતમનવાળો થઈને અંતરાત્મામાં નિરંતર નિર્વિકલ્પસમાધિ કર. અહના એક-પણાના સાક્ષાત્કારવડે અનાદિ અજ્ઞાને કરેલા આવરણનો વિનાશ કર. ૩૬૬

હવે સમાધિના સાધનોતું નિરૂપણ કરે છે:—

યોગસ્ય પ્રથમદ્વારં વાઙ્નિરોધોઽપરિગ્રહઃ ।

નિરાશા ચ નિરીહા ચ, નિત્યમેકાન્તશીલતા ॥ ૩૬૭ ॥

સમાધિતું પ્રથમ સાધન વાણીનો નિરોધ, મમતાનો પરિત્યાગ, આશાનો પરિત્યાગ, [પ્રયોજનવિનાની] ક્રિયાઓનો પરિત્યાગ, ને સર્વદા એકાંતમાં રહેવાનો સ્વભાવ [આ છે.] ૩૬૭

મનનશોધ પુરુષે અહમાં પોતાના ચિત્તને એકાગ્ર કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ એમ કહે છે:—

एकान्तस्थितिरिन्द्रियोपरमणे हेतुर्दमश्चेतसः,

संरोधे करणं शमेन विलयं यायादहंवासना ।

તેનાનન્દરસાનુભૂતિરવલા ઘાહ્મી સદા યોગિન-
સ્તસ્માચિત્તનિરોધ એવ સતતં કાર્યઃ પ્રયત્નો મુનેઃ ॥૩૬૮॥

ઇદ્રિયોનો [પોતપોતાના વિષયોથી] ઉપરામતામાં એકાંત-
[દશ]માં નિવાસ [આ] સાધન [છે. ઇદ્રિયોની પોત-
પોતાના વિષયોથી ઉપરામતારૂપ] હમ ચિત્તના નિરોધમાં
સાધન [છે,] ચિત્તના નિરોધવડે અહંકારની વાસના વિલય
પામે છે, [અને] તેવડે (અહંકારની વાસનાના વિલયવડે)
યોગીને સર્વદા શ્રદ્ધાસંબંધી અચક્ષ આનંદરૂપ અમૃતનો અનુ-
ભવ [થાય છે,] તેથી મનનશીલો નિરંતર ચિત્તના નિરોધ-
માંજ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. ૩૬૮

નિર્વિકલ્પસમાધિના ક્રમનો ઉપદેશ કરે છે:—

ધ્યાનં નિયચ્છાત્મનિર્તં નિયચ્છ, વુદ્ધીં ધિયં યચ્છ ચ વુદ્ધિસાક્ષિણી
તં ધ્યાપિ પૂર્ણાત્મનિ નિર્વિકલ્પે, વિલાપ્ય શાન્તિં પરમાં મજસ્વ ॥

વાણીનો મનમાં નિરોધ કર, તેનો શુદ્ધિમાં નિરોધ કર,
ને શુદ્ધિનો શુદ્ધિના સાક્ષીમાં નિરોધ કર, અને તેના પછી
હૃદયનારહિત શ્રદ્ધાસ્વરૂપમાં વિલય કરીને ઉત્કૃષ્ટ શાંતિને
પામે. ૩૬૯

નિર્વિકલ્પસમાધિના અભાવમાં યોગીને અનર્થની પ્રાપ્તિ દેખાડે છે:—

દેહપ્રાણેન્દ્રિયમનોવુદ્ધચાદિમિરુપાધિભિઃ ।

ચૈર્યૈર્વૃત્તેઃ સમાયોગસ્તત્તદ્વાવોઽસ્ય યોગિનઃ ॥ ૩૭૦ ॥

સ્થૂલશરીર, પ્રાણ, ઇદ્રિયો, મન ને શુદ્ધિ આદિરૂપ
ઉપાધિઓમાંથી જેમની જેમની [સાથે ચેતનના પ્રતિબિંબ-

વાળી] વૃત્તિનો સંબંધ [થાય છે,] તે તે આકાર આ યોગીના (યોગીના ચેતનનો) [થાય છે, અર્થાત્ જડ પદાર્થને આકારે વૃત્તિ થવાથી તેને આત્મસ્વરૂપની વિસ્મૃતિ થાય છે.] ૩૭૦ ,

એ ઉપાધિઓનો સંબંધ છૂટાથી વૃત્તિ આત્માકાર થાય છે એમ કહે છે:—

તન્નિવૃત્ત્યા મુનેઃ સમ્યક્સર્વોપરમણં મુક્તમ્ ।

સંદૃશ્યતે સદાનન્દરસાનુભવવિપ્લવઃ ॥ ૩૭૧ ॥

તેની (દેહાદિ ઉપાધિઓની સમાનરૂપતાની) નિવૃત્તિવડે મુનિને સર્વ પ્રકારે સર્વ [વિષયોથી] ઉપરામતારૂપ સુખ અનુભવાય છે, [અને] અખંડાનંદરૂપ અમૃતના અનુભવની પ્રાપ્તિ [થાય છે.] ૩૭૧

મોક્ષની તીવ્ર ઇચ્છાવડે વિષયવાસનાનો ને વિષયોનો ત્યાગ થઈ શકે છે એમ જણાવે છે:—

અન્તસ્ત્યાગો વહિસ્ત્યાગો વિરક્તસ્યૈવ યુજ્યતે ।

ત્યજત્યન્તર્વહિઃસંક્લં વિરક્તસ્ટુ મુમુક્ષયા ॥ ૩૭૨ ॥

વૈરાગ્યવાળાથીજ અંતરનો (વિષયોની વાસનાઓનો) ત્યાગ [ને] બહારનો (શબ્દાદિ વિષયોનો) ત્યાગ થઈ શકે છે, કેમકે વૈરાગ્યવાળો મોક્ષની ઇચ્છાવડે અંતરના ને બહારનાની આસક્તિ ત્યજે છે. ૩૭૨

કહેલા અર્થને વિશેષ સ્પષ્ટ કરે છે:—

વહિસ્તુ વિષયૈઃ સંગં તથાઽન્તરહમાદિભિઃ ।

વિરક્ત એવ શક્યોત્તિ ત્વચ્છં બ્રહ્મણિ નિષ્ઠિતઃ ॥ ૩૭૩ ॥

બ્રહ્મમાં ચિત્તની સ્થિરતાવાળો વિરક્તજ બહારના
[સંસારાદિ] વિષયોના અને અંતરના અહુંકારાદિના સંબંધનો
પરિત્યાગ કરવાને સમર્થ થાય છે. ૩૭૩

શ્રેષ્ઠમાટે વૈરાગ્ય ને આત્મતાન બંનેની અપેક્ષા છે એમ દર્શાવેલ
આપીને કહે છે:—

વૈરાગ્યવોધો પુરુષસ્ય પશ્ચિવત્પત્તૌ વિજાનીહિ વિચક્ષણ ત્વમ્ ।
વિમુક્તિસૌધાગ્રલતાધિરોદ્ધનં, તામ્યાં વિના નાન્યતરેણ સિધ્યતિ ॥

હે અતુર ! તું વૈરાગ્ય તથા જ્ઞાનને પુરુષની પક્ષીના જેવી
બે પાંખો બાજુ તે બંને વિના [માત્ર તે] બેમાંના એકવડે
[મુમુક્ષુવડે] મુક્તિરૂપ મહેલના ઉપરના ભાગમાં રહેલી
લેતાની પ્રાપ્તિ સિદ્ધ થતી નથી. ૩૭૪

અર્થજનકનો અનુભવ અત્યંત વૈરાગ્યવાળાને થાય છે એમ
કહે છે:—

અત્યન્તવૈરાગ્યવતઃ સમાધિઃ સમાહિતસ્યૈવ દૃઢમવોધઃ ।

મયુદ્ધતત્ત્વસ્યદિ વન્ધમુક્તિર્મુક્તાત્મનો નિત્યસુખાનુભૂતિઃ ॥ ૩૭૫ ॥

તીવ્રવૈરાગ્યવાળાને સમાધિ, સમાધિવાળાનેજ સંસારાદિ-
રૂઢિત આત્મસાક્ષાત્કાર, આત્મસાક્ષાત્કારવાળાનેજ [અવિદ્યાદિ],
બંધથી મુક્તિ, [અને] મુક્ત અંતઃકરણવાળાને અર્થજન-
કનો અનુભવ [થાય છે.] ૩૭૫

પુનઃ પણ વૈરાગ્યનું માહાત્મ્ય વર્ણવે છે:—

વૈરાગ્યાન્ન પરં સુખસ્ય જનકં પશ્યામિ વશ્યાત્મન-
 સ્તચેચ્છુદ્ધતરાત્મવોષસહિતં સ્વારાજ્યસાંમ્રાજ્યધુક્ ।
 एतद्द्वारमजसमुचितयुवतेर्यस्मात्त्वमस्मात्परं,
 सर्वत्रास्पृहया सदात्मनि सदा प्रज्ञां कुरु श्रेयसे ॥ ૩૭૬ ॥
 જેણે પોતાના અંતઃકરણને વશ કર્યું છે એવા ન વૈરાગ્યથી
 ભિન્ન [કોઈપણ] સુખનું સાધન [હું] જોતો નથી. તે
 [વૈરાગ્ય] જો અતિશુદ્ધ આત્મજ્ઞાનસહિત [હોય તો] બ્રહ્મા-
 નંદરૂપ અનવધિ એકથી આપનાર [થાય છે.] જેથી આ
 અખંડમુક્તિરૂપ સ્ત્રીનું (સ્ત્રીની પ્રાપ્તિનું) સાધન [છે, તેથી]
 તું મુક્તિમાટે આનાથી ભિન્ન સર્વમાં સ્પૃહારહિતપણાવડે
 સદૃશ આત્મામાં સર્વદા સમાધિ કર. ૩૭૬

સર્વ અનાત્મપદાર્થોનો પરિભ્રમ કરીને આત્મસ્વરૂપને ઓળખવાનો
 મોખ કરે છે:—

આशां छिन्धि विषोपमेषु विषयेष्वेवैव मृत्योः कृति-
 स्त्यक्त्वा जातिकुलाश्रमेष्वभिमर्ति मुञ्चातिदूरात्क्रियाः ।
 देहादावसति त्यजात्मधिषणां प्रज्ञां कुरुष्वात्मनि,
 त्वं द्रष्टाऽस्पृमनोऽसि निर्द्वेषपरं ब्रह्मासि यद्वस्तुतः ॥ ૩૭૭ ॥

વિષના જેવા [અપકારક શબ્દાદિ] વિષયોમાં [સ્વ-
 ભાવથી ઉદય પામતી દુષ્ટ] આશાને [વૈરાગ્યરૂપ શસ્ત્રથી]
 કાપી નાંખ. આ [વિષયોની આશા] જ [શરીરમાં] મોતર્થ
 રૂપ [છે.] જાતિ, કુલ ન આશ્રમમાં [રહેલા] અભિમાનને
 ત્યજીને [સકામ] કર્મેને અતિ દૂરથી છોડી દે, શરીર

મિથ્યામાં આત્માની બુદ્ધિનો ત્યાગ કર, [અને] આત્મામાં
અંતઃકરણ એકાગ્ર કર. [હે સૌમ્ય !] તું સાક્ષી છે, મનરહિત
છે, [ને] જે વાસ્તવિક અદ્વિતીય એક બ્રહ્મ [છે, તે તું]
છે. ૩૭૭

સર્વની ઉપેક્ષા કરીને બ્રહ્માનંદનો અનુભવ કરવાનો ઉપદેશ
કરે છે:—

લક્ષ્યે ब्रह्मणि मानसं दृढतरं संस्थाप्य वाग्नेन्द्रियं,
स्वस्थाने विनिवेश्य निश्चलतनुशोपेक्ष्य देहस्थितिं ।
ब्रह्मात्मैक्यमुपेत्य तन्मयतया चाखण्डवृत्त्याऽनिशं,
ब्रह्मानंदरसं पिवात्मनि मुदा शून्यैः किमन्यैर्भूषणम् ॥૩૭૮॥

ઉપાધિરહિત બ્રહ્મમાં મનને નિશ્ચલ સ્થાપન કરીને,
બહારની [કશે] ઇન્દ્રિયોને પોતપોતાનાં ગોલકોમાં સ્થિર
કરીને, [ખડાડિ આસનવડે] અચલ શરીરવાળો [થઈ,]
તથા શરીરના નિર્વાહની ચિંતાનો ત્યાગ કરી, બ્રહ્માના ને
આત્માના એકબ્રહ્માને જાણી તન્મયપણાવડે અખંડવૃત્તિથી
[તું] બ્રહ્માનંદરૂપ અમૃતનું પ્રસન્નતાવડે નિરંતર [પોતાના]
અંતઃકરણમાં પાન કર. અન્ય [ફલ]શૂન્ય [સાધનો]વડે
શું વધારે મળવાનું છે ?] કેાઈ પ્રતિમાં મૃશ્માને સ્થાને
અર્ચે: એવું પાઠાંતર જોવામાં આવે છે. તેનો અર્થ અન્ય ફલ-
રહિત ભગવાડે શું મળવાનું છે એવો થાય છે. ૩૭૮

અનાત્માનું ધ્યાન લજીને આત્માનું ધ્યાન કરવાનો ઉપદેશ
કરે છે:—

અનાત્મચિન્તનં ત્યક્ત્વા કડમલં દુઃસ્વકારણમ્ ।

ચિન્તયાત્માનમાનન્દરૂપં યન્મુક્તિકારણમ્ ॥૩૭૯॥

[સર્વ] દુઃખના કારણરૂપ [ને] પાપરૂપ [દેહાદિ] અના-
ત્માર્થ ધ્યાન ત્યજીને મુક્તિના સાધનરૂપ જે આનંદરૂપ [આત્મા
તે] આત્માનું [તું] ધ્યાન કર. ૩૭૯

એ આત્માનું કેવી રીતે ધ્યાન કરવું તે કહે છે:—

एष स्वयंज्योतिरशेषसाक्षी, विज्ञानकोशे विलसत्यजस्रम् ।

लक्ष्यं विधायैनमसद्विलक्षणमखण्डवृत्त्याऽऽत्मतयाऽनुभावय ॥

આ [આત્મા] સ્વયંપ્રકાશ, સર્વનો પ્રકાશક [ને જે]
વિજ્ઞાનભયકોશમાં નિરંતર [વિવર્તરૂપે વિવિધ] ક્રીડા કરે છે.
અસત્થી વિલક્ષણ આને લક્ષ્યરૂપ કરીને [તું આત્મ] અખંડ-
વૃત્તિવડે આત્મખણ્ણથી (અલેક્ષણવધી) વારંવાર ધ્યાન
કર. ૩૮૦

ધ્યાનથી થનારું ક્ષણ કહે છે:—

एतमच्छिन्नया वृत्त्या प्रत्ययान्तराश्रयया ।

उल्लेखयन् विजानीयात्स्वस्वरूपतया स्फुटम् ॥ ૩૮૧ ॥

ખીજ પ્રતીતિવિનાની અવિચ્છિન્નવૃત્તિવડે આત્મ (આ
આત્માનું) ધ્યાન કરતો [છતો પુરુષ આ આત્માને] સંશય-
રહિત થીતાને સ્વરૂપે જાણે. ૩૮૧

સાક્ષિરૂપ આત્મામાં દુષણની શુદ્ધિ દેહ કરી અન્યમાં ઉદાસીને
રહેવાનો બોધ કરે છે:—

અત્રાત્મત્વં દૃઢીકુર્વન્નહમાદિષુ સંત્યજન્ ।

હદાસીનતયા તેષુ તિષ્ઠેત્સ્ફુટયટાદિવત્ ॥ ૩૮૨ ॥

[મુમુક્ષુ] આમાં (સાક્ષીમાં) આત્મપણું દૃઢ કરતો [હોતો અને] અહંકારાદિમાં [આત્મપણું] સારી રીતે ત્યજી દેતો [હોતો] તેઓમાં ફૂટેલા ઘડા આદિની પેઠે હદાસીનપણાનું વડે રહે. ૩૮૨

બ્રહ્મના સાક્ષાત્કારનું સાધન કહે છે:—

વિશુદ્ધમન્તઃકરણં સ્વરૂપે, નિવેશ્ય સાક્ષિણ્યવવોપમાત્રે ।

શૃણૈઃ શર્નૈર્નિશ્ચલતામુપાનયન્પૂર્ણં સ્વમેવાનુવિલોકયેત્તતઃ ॥ ૩૮૩ ॥

[ભોક્ષસાધક પોતાના] રજોગુણથી તથા તમોગુણથી રહિત અંતઃકરણને સાક્ષી ને જ્ઞાનભાત્ર આત્મામાં પ્રવેશ કરાવીને [તેને તેમાં] ધીરે ધીરે સ્થિરતાને પમાડતો [હોતો] પછી પોતાનેજ બ્રહ્મરૂપે અનુભવે. ૩૮૩

દેહેન્દ્રિયપ્રાણમનોઽહમાદિભિઃ, સ્વાજ્ઞાનવલૈભૈરસિલૈરુપાધિભિઃ ।

વિમુક્તમાત્માનમચ્છન્દરૂપં, પૂર્ણં મહાકાશમિવાવલોકયેત્ ॥ ૩૮૪ ॥

[ભોક્ષસાધક] આત્માના અજ્ઞાનથી કલ્પેલી સ્થૂલસૂક્ષ્મ-ઇન્દ્રિયો, પ્રાણો, મન ને અહંકારાદિ સર્વ ઉપાધિઓથી અત્યંત મોક્ષના થયેલા આત્માને મહાકાશની પેઠે પૂર્ણ [ને] અખંડરૂપ અનુભવે. ૩૮૪

∴ ઉપાધિઓનો પરિચાગ કરતાં બ્રહ્મ એકજ રહે છે એમ દર્શાવ આપીને સમજાવે છે:—

[આગળ આંતિવડે] જોયેલું સર્પનું સ્વરૂપ દારડીરૂપ [જણાય છે,] તેમ [આંતિનો નાશ થવાથી આંતિવડે કદ્યેલું] જગત આત્મસ્વરૂપ [જણાય છે.] ૩૮૭

બ્રહ્માદિ સર્વ આત્માના વિવર્તાર્થરૂપ હોવાથી આત્મરૂપજ છે એમ જણાવે છે:—

સ્વયં બ્રહ્મા સ્વયં વિષ્ણુઃ સ્વયમિન્દ્રઃ સ્વયં શિવઃ ।

સ્વયં વિશ્વમિદં સર્વં સ્વસ્માદત્યન્ન કિંચન ॥ ૩૮૮ ॥

આત્મા બ્રહ્મા [છે,] આત્મા વિષ્ણુ [છે,], આત્મા ઇન્દ્ર [છે,] આત્મા શિવ [છે, અને] આત્મા આ સર્વ જગત [છે,] આત્માથી સિત્ત કંઈ પણ નથી. ૩૮૮

અન્તઃ સ્વયં ચાપિ વહિઃ સ્વયં ચ, સ્વયં પુરસ્તાત્સ્વયમેવ પશ્યાત્ ।

સ્વયં દ્વાચ્યાં સ્વયમપ્યુદીચ્યાં, તથોપરિઘાત્સ્વયમપ્યથસ્તાત્ ॥

આત્મ અંતરના-સ્વપ્નાદિના- [પદાર્થોરૂપ છે,] અને આત્માજ બહારના-અગ્રતના- [પદાર્થોરૂપ છે,] અને આત્મા પૂર્વદિશાના [પદાર્થોરૂપ છે,] આત્માજ પશ્ચિમદિશાના [પદાર્થોરૂપ છે,] તથા આત્મા દક્ષિણદિશાના [પદાર્થોરૂપ છે,] આત્માજ ઉત્તરદિશાના [પદાર્થોરૂપ છે,] તથા આત્માજ ઉપરના [પદાર્થોરૂપ ને] નીચેના [પદાર્થોરૂપ છે.] ૩૮૯

ઉપર કહેલી વાતને દર્શાવે આપીને સ્પષ્ટ કરે છે:—

તરક્ષ્ણેનન્નમ્નુદ્વુદાદિ, સર્વં સ્વરૂપેણ જલં યયા તયા ।

ચિદેવ દેહાદ્યહમન્તમેતત્સર્વં ચિદેવૈકરસં વિશુદ્ધમ્ ॥ ૩૯૦ ॥

એમ તરંગ, ફોણ, વમળ ને ધરપોટા આદિ સર્વ વસ્તુતાએ

જલ [છે.] તેમ દેહથી માંડીને અહંકારપર્યંત [સર્વ-]
ચેતનજ [છે, અને] આ [શબ્દાદિ] સર્વ [વિષયો પણ]
એકરસ [ને] અત્યંત નિર્મલ ચેતનજ [છે.] ૩૮૦

આ જગતને બ્રહ્મથી લિખે નળુનાર બ્રાંતિને વશ થયેલો છે
એમ ઉપદેશ કરે છે:—

સદેવેદં સર્વં જગદવગતં વાહ્મનસયોઃ,

સતોઽન્યન્નાસ્ત્યેવ પ્રકૃતિપરસીન્નિ સ્થિતવતઃ ।

પૃથક્ કિં મૃત્સ્નાયાઃ કલશઘટકુમ્ભાઘવગતં,

વદત્યેષ બ્રાન્તસ્ત્વમહમિતિ માયામદિરયા ॥ ૩૯૧ ॥

વાણીવડે ને મનવડે જાણેલું આ સર્વ જગત્ બ્રહ્મજ [છે.]
પ્રકૃતિથી પર પ્રદેશરૂપ [પોતાના મહિમા]માં રહેલા બ્રહ્મથી
લિખે [અહીં કાંઈ પણ] નથીજ. કલશ, ઘડો ને કુલાદિ-
[શબ્દો]વડે જાણેલો [પદાર્થ] શું મારીથી લિખે [હોય છે?]
નથીજ હોતો, તેમ આ જગત્ પણ વસ્તુતાઓ બ્રહ્મથી લિખે
નથી, છતાં આ બ્રાંતિને વશ થયેલો [પુરુષ] તું [મારાથી
લિખે છે, ને] હું [તારાથી લિખે છું,] એમ [જે] બોલે
છે [તે] અવિદ્યારૂપ મદિરાવડે [ઉંમર થમને બોલે છે એમ
સમજવું.] ૩૯૧

શ્રુતિ પણ એ બ્રાંતિ ટાળવામાટે ઉપદેશ કરે છે એમ જણાવે છે:—

ક્રિયાસમભિહારેણ યત્ર નાન્યદિતિ શ્રુતિઃ ।

વ્રતીતિ દ્વૈતરાહિત્યં મિથ્યાધ્યાસનિવૃત્તયે ॥ ૩૯૨ ॥

[ત્રિપુરીની] મિથ્યા બ્રાંતિને દૂર કરવામાટે "યત્ર

માન્યત્ [પશ્યતિ] - જ્યાં અન્ય જોતો નથી-આ શ્રુતિ પુનઃ
પુનઃ કથનવડે [બ્રહ્મામાં] દ્વૈતરહિતપણું કહે છે. ૩૯૨

બ્રહ્મથી અલિપ્ત આત્માજી નાથુવાયોગ્ય છે એમ કહે છે:-

આકાશવન્નિર્મલનિર્વિકલ્પં, નિઃસીમનિષ્પન્દનનિર્વિકારમ્ ।

અન્તર્વદિઃ શૂન્યમનન્યમદ્વયં, સ્વયં પરં બ્રહ્મ કિમસ્તિ વોદ્યમ્ ॥

[માયાથી] એષ બ્રહ્મ આકાશના જેવું મેલરહિત,
[લેહરૂપ] કલ્પનાઓથી રહિત, અવધિરહિત, ક્રિયારહિત,
વિકારથી રહિત, અંતરથી ને બહારથી રહિત, સર્વના આત્મરૂપ
[ને] અદ્વૈત [છે તેજ મારો] આત્મા [છે, આનાથી લિપ્ત]
નાથુવાયોગ્ય શું છે ? [કાંઈ પણ નથી.] ૩૯૩

બ્રહ્મને નાથનાર બ્રહ્મરૂપે રિયતિ કરે છે એમ નાથાવે છે:-

વક્તવ્યં કિમ્ વિચિત્રેઽન્ન વહુધા બ્રહ્મૈવ જીવઃ સ્વયં,

બ્રહ્મૈતજ્જગદાતતં તુ સકલં બ્રહ્માદિતીયં શ્રુતિઃ ।

બ્રહ્મૈવાહમિતિ પ્રવુદ્ધમતયઃ સંત્યક્તવાહ્યાઃ સ્ફુટમ્,

બ્રહ્મીભૂય વસન્તિ સન્તતચિદાનન્દાત્મનૈતદ્ધ્રુવમ્ ॥૩૯૪॥

આમાં બહુ પ્રકારે શું કહેવાયોગ્ય [છે ?] હવે પાતે
બ્રહ્મજી [છે,] ને આ સઘળું વિસ્તૃત જગત પણ બ્રહ્મ [છે.]
બ્રહ્મ અદ્વિતીય [છે એવી] શ્રુતિ [છે.] હું બ્રહ્મજી [છું]
આવા દૃઢ જ્ઞાનચુસ્ત બુદ્ધિવાળા [ને] જેમણે બહારના-
[વિષયો]ના સારી રીતે ત્યાગ કર્યો છે એવા [પુરુષો]
સંશયરહિત બ્રહ્મરૂપ થઈને નિરંતર ચિદાનંદરૂપે રહે છે આ
: નક્કી [છે.] ૩૯૪

હવે સ્થૂણશરીરની તથા સૂક્ષ્મશરીરની તૃપ્તિનો પરિભાગ કરીને
અઘડપે સ્થિતિ કરવાનો ઉપદેશ કરે છે:—

જહિ મલમયકોશેઽહંધિયોત્યાપિતાશાં,
મસમમનિલકલપે લિઙ્ગદેહેઽપિ પથ્યાત્ ।
નિગમગદિતકીર્તિં નિત્યમાનન્દમૂર્તિમ્,
સ્વયમિતિ પરિચીય બ્રહ્મરૂપેણ તિષ્ઠ ॥ ૩૯૫ ॥

[માતાપિતાના] મેલના કાર્યરૂપ. સ્થૂણશરીરમાં હું-
પણાની બુદ્ધિએ ઉત્પન્ન કરેલી આશાને [તું] બલાતકારે
ત્યજ દ. પછી વાયુના જેવા [ચંચલ] સૂક્ષ્મશરીરમાં [રહેલી
આશાને] પણ [બલાતકારે ત્યજ દ.] વેદે જેના મહિમા
વર્ણવ્યા છે એવું, નિત્યરૂપ [ને] આનંદરૂપ [બ્રહ્મ મારો]
આત્મા [છે] એમ અનુભવ કરીને [તું] અઘડપે સ્થિત
થા. ૩૯૫

બ્યારે સ્થૂણશરીરમાંથી હુંપણાની બુદ્ધિનો ભાગ કરીને આત્મામાં
હુંપણાની બુદ્ધિ રાખે ત્યારેજ પુરુષ દુઃખોથી મોડળા થાય છે એમ
કહે છે:—

શવાકારં ચાવદ્ભજતિ મનુજસ્તાવદશુચિઃ,
પરેભ્યઃ સ્યાત્કલેશો જનનમરણવ્યાધિનિલયઃ ।
યદાઽઽત્માનં શુદ્ધં કલયતિ શિવાકારમચલં,
તદા તેભ્યો મુક્તો ભવતિ હિ તદાહ શ્રુતિરપિ ॥ ૩૯૬ ॥
જ્યાંસુધી મનુષ્ય શુદ્ધાજેવાને (સ્થૂણશરીરને) [હુંપણાની

બુદ્ધિથી] સેવે છે, ત્યાંમુધી [તે] અપવિત્ર [ને] જન્મ, મરણ ને રોગના સ્થાનરૂપ [રહે છે, તથા તેને] બીજા આથી ક્લેશ થાય છે. જ્યારે શુદ્ધ, કલ્યાણસ્વરૂપ [ને] અચલ આત્માને જાણે છે, ત્યારે [તે] તેઓથી મોક્ષો થાય છે. તે [વાત છાંદોગ્યની "મઘવન્મર્ત્યં વા દ્વંદ્વં શરીરમ્" - હે ઇંદ્ર ! આ શરીર મરણધર્મવાળું છે કદ્યાદિ] શ્રુતિ પણ સ્પષ્ટ રીતે કહે છે. ૩૯૬

કલ્પિતની નિવૃત્તિ થવાથી અધિજ્ઞાનરૂપ બ્રહ્મજ્ઞ અવશેષ રહે છે એમ કહે છે:—

સ્વાત્મન્યારોપિતાશેષાભાસવસ્તુનિરાસતઃ ।

સ્વયમેવ પરં બ્રહ્મ પૂર્ણમદ્વયમક્રિયમ્ ॥ ૩૯૭ ॥

પ્રાતાના આત્મામાં કલ્પિત સર્વ પ્રાતિભાસિક વસ્તુઓનો નિષેધ કરવાથી [ખાયાથી] પર, વ્યાપક, પૂર્ણ અદ્વૈત ને અક્રિય આત્માજ્ઞ [અવશેષ રહે છે.] ૩૯૭

ચિત્તવૃત્તિ બ્રહ્મમાં સુસ્થિર થવાથી સંસાર નામમાત્રજ રહે છે એમ જણાવે છે:—

સમાહિતાયાં સતિ ચિત્તવૃત્તૌ, પરાત્મનિ બ્રહ્મણિ નિર્વિકલ્પે ।
ન દૃશ્યતે કશ્ચિદયં વિકલ્પઃ, પ્રજલ્પમાત્રઃ પરિશિષ્યતે તતઃ ॥

સદ્રૂપ, - વ્યાપક, કલ્પનાઓથી રહિત, [ને દૃશ્યદિથી] પર આત્મામાં અંતઃકરણની વૃત્તિસ્થિર થવાથી આ [સંસાર-રૂપ] કલ્પના કંઈ પણ દેખાતી નથી, પછી [તે] કથનમાત્ર અવશેષ રહે છે. ૩૯૮

નામાંદિષેષ વિશેષથી રહિત સ્વભાવમાં ભેદ સંભવતો નથી એમ
નીચેના પાંચ શ્લોકોથી જણાવે છે:—

અસત્કલ્પો વિકલ્પોઽયં વિશ્વમિત્યેકવસ્તુનિ ।

નિર્વિકારે નિરાકારે નિર્વિશેષે મિદા કુતઃ ॥ ૩૯૯ ॥

એક વસ્તુમાં આ જગત્ એવી કલ્પના મિથ્યાજેવી [છ.
પરિણામાદિ] વિકારથી રહિત, આકારથી રહિત, [ને નામાદિ].
વિશેષથી રહિતમાં ભેદ કયાંથી [સંભવે ?] ૩૯૯

દ્રુપદર્શનદૃશ્યાદિભાવશૂન્યૈકવસ્તુનિ ।

નિર્વિકારે નિરાકારે નિર્વિશેષે મિદા કુતઃ ॥ ૪૦૦ ॥

!! વિકારથી રહિત, આકારથી રહિત, વિશેષથી રહિત
[અતે] દ્રષ્ટા દર્શન ને દૃશ્યાદિના ભાવથી રહિત એક વસ્તુમાં
ભેદ કયાંથી [હોય ?] ૪૦૦

!! કલ્પપાણંત્રિ સ્વાત્યન્તરપરિપૂર્ણૈકવસ્તુનિ ।

નિર્વિકારે નિરાકારે નિર્વિશેષે મિદા કુતઃ ॥ ૪૦૧ ॥

નિર્વિકાર, નિરાકાર, નિર્વિશેષ, અતે પ્રસયકાલના
શુદ્ધિના જેવી અત્યંત પરિપૂર્ણ એક વસ્તુમાં ભેદ કયાંથી
[હોય ?] ૪૦૧.

તેજસીવં તમો યત્ર પ્રલીનં આન્તિકારણમ્ ।

અદ્વિતીયે પરાતત્ત્વે નિર્વિશેષે મિદા કુતઃ ॥ ૪૦૨ ॥

!! પ્રકાશમાં અંધકારની જે ભાંતિનું કારણ અત્યંત
લીન [થઈ ગયું છે એવા] અદ્વિતીય, [અવિદ્યાથી] પર,

[ને લેઢ૩૫] વિશેષથી રહિત બ્રહ્મમાં લેઢ કયાંથી
[હોય ?] ૪૦૨

एकात्मके परेतत्त्वे भेदवार्ता कथं वसेत् ।

સુષુપ્તૌ સુત્વમાત્રાયાં ભેદઃ કેનાવલોકિતઃ ॥ ૪૦૩ ॥

એકસ્વરૂપ, [અવિદ્યાથી] પર, [ને] સત્ય વસ્તુમાં
લેહતું કથન કેમ સંભવી શકે ? આનંદમયસ્વરૂપવાળી સુષુપ્તિમાં
લેહ કોણે જોયા છે ? [કોઈએ જોયા નથી.] ૪૦૩

બ્રહ્મમાં ત્રણે કાલમાં જગત્નો અસંભવ છે એમ દર્શાવે આપીને

હૈ છે:—

न ह्यस्ति विश्वं परतत्त्वबोधात्सदात्मनि ब्रह्मणि निर्विकल्पे ।

કાલત્રયે નાપ્યહિરીક્ષિતો ગુણે, ન હ્યમ્બુવિન્દુર્મૃગતૃષ્ણિકાયામ્ ॥

પરબ્રહ્મના સાક્ષાત્કારથી [પૂર્વે પણ] સદૃષ [ને] કલ્પના-
આથી રહિત બ્રહ્મમાં જગત્ નથીજ [હોતું. જેમ] દારડીમાં
જોયેલો સાપ ત્રણે કાલમાં પણ નથી, [ને] ઝાંઝવાના
પાણીમાં જલનું ટીપું પણ [ત્રણે કાલમાં] નથી, [તેમ
બ્રહ્મમાં જગત્ ત્રણે કાલમાં પણ નથી.] ૪૦૪

प्रतिपादनं करेत्वा अर्थमां श्रुतिर्नु ने अनुभवर्तुं प्रमाणं नञ्चावे છે:—

मायामात्रमिदं द्वैतमद्वैतं परमार्थतः ।

इति ब्रूते श्रुतिः साक्षात्सुषुप्तावनुभूयते ॥ ४०५ ॥

આ દ્વૈત માયામાત્ર [છે, અને] અદ્વૈત વાસ્તવિક [છે]
એમ શ્રુતિ કહે છે, [અને] સુષુપ્તિમાં [દ્વૈતનો અભાવ
સાક્ષીવડે] સાક્ષાત્ અનુભવ કરાય છે. ૪૦૫

નેહની કલ્પના શ્રાંતિથી ઉપજેલી છે એમ વર્ણવે છે:—

અનન્યત્વમધિદ્વાનાદારોપ્યસ્ય નિરીક્ષિતમ્ ।

પણ્ડિતૈ' રજ્જુસર્પાદૌ વિકલ્પો ભ્રાન્તિજીવનઃ ॥ ૪૦૬ ॥

આરોપિતતું અધિષ્ઠાનથી એકપણું દારડી ને સાપ
આદિમાં વિવેકીઓએ જોયું છે, [નેહની] કલ્પના [તે]
શ્રાંતિરૂપ દારણવાળી [છે.] ૪૦૬

શ્રાંતિ ચિત્તમાંથી ઉપજે છે, માટે આ સંસારરૂપ કલ્પના પણ
ચિત્તરૂપ મૂલવાળી છે એમ કહે છે:—

ચિત્તમૂલો વિકલ્પોઽયં ચિત્તાભાવે ન કદ્યન ।

અતશ્ચિત્તં સમાધેહિ પ્રત્યગ્રૂપે પરાત્મનિ ॥ ૪૦૭ ॥

આ [હું, તું ને આ એવી] કલ્પના ચિત્તરૂપ દારણ-
વાળી [છે,] ચિત્તના અભાવમાં કેઈ પણ [કલ્પના] નથી.
આથી [હે સૌમ્ય ! તું તારું] ચિત્ત સાક્ષિરૂપ શુદ્ધ આત્મામાં
એકાગ્ર કર. ૪૦૭

અભવેતા સમાધિમાં કેવા સ્વરૂપનો અનુભવ કરે છે તે નીચેના
મથુ શ્લોકોમાં કહે છે:—

કિમપિ સતતચોદ્યં કેવલાનન્દરૂપં,

નિરુપમમતિયેલં નિત્યમુક્તં નિરીહમ્ ।

નિરવધિગગનામં નિષ્કલં નિર્વિકલ્પં,

હદિ કલપતિ વિદ્વાન્બ્રહ્મ પૂર્ણં સમાર્પી ॥ ૪૦૮ ॥

નિત્યજ્ઞાનરૂપ, વિષયરહિત આનંદરૂપ ઉપમાથી રહિત,

અપાર, નિત્યમુક્ત, ક્રિયાથી રહિત, અવધિરહિત, આકાશના જેવી, અવયવથી રહિત, કદપનાથી રહિત, પૂર્ણ [ને] બ્રહ્મ [એવી] કોઈક પણ (મનવાણીના અવિષયરૂપ) [વસ્તુને] યોગી સમાધિમાં [પોતાના] હૃદયવિષે અનુભવે છે. ૪૦૮

મકૃતિવિકૃતિશૂન્યં भावनातीतमाद्यं,

समरसमसमानं मानसंवन्धदूरम् ।

નિગમવચનસિદ્ધં નિત્યમસ્મત્પ્રસિદ્ધમ્,

हृदि कलयति विद्वान्ब्रह्म पूर्णं समाधौ ॥ ४०९ ॥

કારણભાવથી ને કાર્યભાવથી રહિત, કદપનાથી રહિત સ્વભાવવાળા, એકરસ, નિરુપમ, [પ્રત્યક્ષાદિ] પ્રમાણના અવિષયરૂપ, ઉપનિષદના વચનથી સિદ્ધ, નિરંતર હૃદય [વિષયરૂપે] પ્રસિદ્ધ, [ને] અપરિચ્છિન્ન બ્રહ્મનો સમાધિ-વિષે [પોતાના] હૃદયમાં યોગી સાક્ષાત્કાર કરે છે. ૪૦૯

अजरममरमस्ताभाववस्तुस्वरूपं,

स्तिमितसलिलराशिप्रख्यमाख्याविहीनम् ।

શમિતગુણવિકારં શાશ્વતં જ્ઞાન્તમેકં,

हृदि कलयति विद्वान्ब्रह्म पूर्णं समाधौ ॥ ४१० ॥

વૃદ્ધાવસ્થાથી રહિત, મરણરહિત, [સર્વ] અભાવો [ને] અસ્તામાસ એવું પાઠાંતર સ્વીકારીએ તો સર્વ આભાસો] જેમાં લીન થયા છે એવા સત્યસ્વરૂપવાળા, નિશ્ચલ સાગરના જેવા, નામરહિત, (શબ્દની શક્તિવૃત્તિના અવિષય-રૂપ,) [પ્રજ્ઞ] શુણના વિકારોનો જેમાં અભાવ છે એવા,

અપનાદિ, વિશેષથી રહિત, એક [ને] અપરિચિત્ત પ્રકારનો
સમાધિમાં યોગી [પોતાના] હૃદયવિષે સાક્ષાત્કાર કરે છે. ૪૧૦

કેવા ઉપાધિથી પુરુષપદ્મ સમ કરવું તે કહે છે:—

સમાદિત્તાન્તઃકરણઃ સ્વરૂપે, વિલોકયાત્માનમશ્વદૈવધર્મમ્ ।
વિચ્છિન્નિ વન્યં ભવગન્ધગન્ધિતં, યત્નેન પુંસ્ત્વં સફલીકુરુષ્વ ॥

[હે સૌમ્ય ! તું] એકાગ્ર અંતઃકરણવાળો [થઈ] આત્મ-
સ્વરૂપમાં આત્માના અવિનાશી [આનંદરૂપ] વૈભવનો
સાક્ષાત્કાર કર, [અને] સંસારની વાસનાના સંબંધવાળા
અંધને અર્થત કાપી નાંખ. તું [આવા] યત્નપડે [તારું]
પુરુષપદ્મ સફળ કર. ૪૧૧

સંસારના અમલથી મોક્ષના થવાનું સાધન જણાવે છે:—

સર્વોપાધિવિનિર્મુક્તં સચિદાનન્દમદ્યમ્ ।

ભાવયાત્માનમાત્મસ્યં ન ભૂયઃ કલ્પસેઽધ્વને ॥ ૪૧૨ ॥

[સ્થૂલાદિ] સર્વ ઉપાધિથી અર્થતરહિત, સચ્ચિદા-
નંદરૂપ, અદ્ય [ને પોતાના] હૃદયમાં રહેલા આત્માનું ધ્યાન
કર. [તે ધ્યાનપડે તેનો સાક્ષાત્કાર થવાથી તું] પુનઃ [સંસાર]-
ભાર્ગભાદિ યોગ્ય નહિ રહે. (તને પુનઃ સંસારની પ્રાપ્તિ નહિ
થાય.) ૪૧૨

અગ્નિઃ પોતાના શરીરનું રાગપૂર્વક સ્મરણ કરતાં નથી
એમ કહે છે:—

છાયેવ પુંસઃ પરિદ્રશ્યમાનમાભાસરૂપેણ કલાનુભૂત્યા ।

શરીરમારાં છવ્વંચિરસ્તં, પુનર્ન સન્યત્ત્વં મહાત્મા ॥ ૪૧૩ ॥

અક્ષનિષ્ઠ [પુરુષે પ્રારબ્ધકર્મના] ફેલના ઉપસોગવડે
 યુરુપના શરીરની છાયાની પેઠે આભાસરૂપે દેખાતાં [આ]
 શરીરને મુહુરની પેઠે દૂર ફેંકી દીધેલું [છે.] આતું [તેઓ]
 પુનઃ ધ્યાન કરતા નથી. ૪૧૩

આત્માનું અનુસંધાન રાખી દેહાદિનું વિસ્મરણ કરવો
 ઉપદેશ કરે છે:—

સતતવિમલબોધાનન્દરૂપં સમેત્ય,

ત્યજ જઠમલરૂપોપાધિમેતં સુદૂરે ।

અથ પુનરપિ નૈવ સ્મર્યતાં વાન્તવસ્તુ,

સ્મરણવિષયભૂતં કલ્પતે કુત્સનાય ॥ ૪૧૪ ॥

નિરંતર નિર્મલજ્ઞાનરૂપ ને આનંદરૂપનો અનુભવ કરીને
 આ જડરૂપ ને મલરૂપ [દેહાદિ] ઉપાધિને અત્યંત દૂર ત્યાજ
 કે. પછી પુનઃ પણ આતું સ્મરણ ન કરવું, [કેમકે] વ્યવસ્થા
 કરેલી વસ્તુ સ્મરણના વિષયરૂપ થતાં નિહાના હોયરૂપ
 થાય છે. ૪૧૪

ઉત્તમ જ્ઞાનીની સ્થિતિનું વર્ણન કરે છે:—

સમૂલમેતત્પરિદહ્ય વદ્ધૌ, સદાત્મનિ બ્રહ્માણિ નિર્વિકલ્પે ।

તતઃ સ્વયં નિત્યવિશુદ્ધબોધાનન્દાત્મના તિષ્ઠતિ ચિદ્વરિષ્ઠઃ ॥

આ [જડપ્રપંચ] ને [અજ્ઞાનરૂપ] મૂલસંહિત સત્સ્વભાવ-
 વાળા [ને] કલ્પનારહિત બ્રહ્મરૂપ અગ્નિમાં સર્વ પ્રકારે
 બાળી નાંખીને પછી [તે] ઉત્તમ જ્ઞાની પોતે નિત્ય, અતિ-
 શુદ્ધ, જ્ઞાનરૂપ ને આનંદરૂપે સ્થિત થાય છે. ૪૧૫

સ્થૂલશરીરના - અભિમાનનો કેવી રીતે સાંગ કરે છે
દર્શાવે આપીને સમજાવે છે:—

મારબ્ધસૂત્રગ્રયિતં શરીરં, પ્રયાતુ વા તિષ્ઠતુ ગોરિવાસકુ ।
ન તત્પુનઃ પश्यति तत्त्ववेत्ताऽऽनन्दात्मनि ब्रह्मणि लीनवृत्तिः॥

પ્રારબ્ધકર્મરૂપ દારાવડે ગુંથાયેલું સ્થૂલશરીર નાશ પામે,
વા રહેા. આનંદસ્વરૂપ બ્રહ્મમાં જેની વૃત્તિ લીન થઈ છે એવા
બ્રહ્મવેત્તા ગાયના લોહીની પેઠે તેને પુનઃ જોતા નથી. ૪૧૬

અત્તાનીની પેઠે બ્રહ્મણી દેહના પોષણમાં આદર રાખતા નથી
એમ કહે છે:—

अखण्डानन्दमात्मा विज्ञाय स्वस्वरूपतः ।
किमिच्छन्कस्य वा हेतोर्देहं पुष्पाति तत्त्ववित् ॥ ४१७ ॥

અખંડાનંદરૂપ આત્માને પોતાના સ્વરૂપે અનુભવીને
[પછી તે] બ્રહ્મવેત્તા કયા [લોભ્ય] ને ઇચ્છતો [છતો] વા
કોના પ્રયોજનમાટે સ્થૂલશરીરતું [લીન થઇને] પોષણ
કરે ? ૪૧૭

આત્માશરવૃત્તિ રાખનારને અનુભવમાં આવતા દેહ
નિરૂપણ કરે છે:—

संसिद्धस्य फलं त्वेतज्जीवन्मुक्तस्य योगिनः ।
बहिरन्तः सदानन्दरसास्वादनमात्मनि ॥ ४१८ ॥
દેહ આત્મજ્ઞાનવાળા [ને આત્મામાં પોતાના
એકાગ્ર રાખનારા જીવન્મુક્તને આત્મામાં બહાર

સદાનંદરૂપ અમૃતનો સ્વાદ લેવો આ પ્રસિદ્ધ ફલ [પ્રાપ્ત થાય છે.] ૪૧૮

હવે વૈરાગ્યાદિના ફલનું નિરૂપણ કરે છે—

વૈરાગ્યસ્ય ફલં વૌધો વૌધસ્યોપરતિઃ ફલમ્ ।

સ્વાનન્દાનુભવાચ્છાન્તિરેવૌવોપરતેઃ ફલમ્ ॥ ૪૧૯ ॥

વિષયોની ઇચ્છાની નિવૃત્તિનું ફલ આત્માનો સાક્ષાત્કાર [છે,] આત્મસાક્ષાત્કારનું ફલ બાહ્યવૃત્તિની નિવૃત્તિ [છે, અને] બાહ્યવૃત્તિની નિવૃત્તિનું ફલ આત્માના આનંદના અનુભવથી થનારી આ શાંતિજ (સર્વ ઇચ્છાઓની નિવૃત્તિ-જ) [છે.] ૪૧૯

અલ્પજ્ઞાનના ફલાદિનું વર્ણન કરે છે—

યગુત્તરોત્તરાભાવઃ પૂર્વપૂર્વં તુ નિષ્ફલમ્ ।

નિવૃત્તિઃ પરમા તૃપ્તિરાનન્દોઽનુષ્ઠાનઃ સ્વતઃ ॥ ૪૨૦ ॥

દૃષ્ટદુઃખેષ્વનુદ્વેગો વિદ્યાયાઃ પ્રસ્તુતં ફલમ્ ।

યત્કૃતં ભ્રાન્તિવેલાયાં નાના કર્મ જુગુપ્સિતમ્ ॥

પશ્ચાન્નરો વિવેકેન, તત્કયં કર્તુમર્હતિ ॥ ૪૨૧ ॥

જો ઉત્તરોત્તરનો (શાંતિનો, ઉપરતિનો ને આત્મજ્ઞાનનો) અભાવ [હોય] તો પૂર્વપૂર્વનાં (ઉપરતિ, આત્મજ્ઞાન ને વૈરાગ્ય) ફલરહિત [જાણનાં, બહારના વિદ્યેષોનો] નાશ, અવધિરહિત તૃપ્તિ, વિષયસંબંધવિના ઉપમારહિત આનંદ [ને] સંસારનાં દુ ખોમાં ઉદ્વેગરહિતપણું [આ] અલ્પજ્ઞાનનું ફલ; દહેલું [છે.] શાંતિના સમયમાં [અવિવેકવડે] જે નાના

[પ્રકારતું] આનિ ઉપજે એવું કર્મ કર્યું હોય તે પછી (જ્ઞાનના સમયમાં) વિવેકવડે મનુષ્ય કરવાને કેવી રીતે સમર્થ થાય ?
[નજ થાય] ૪૨૦-૪૨૧

આત્માના જ્ઞાનના અને આત્માના અજ્ઞાનના ફસને દૃષ્ટાત આપીને કહે છે:—

વિદ્યાફલં સ્યાદસતો નિવૃત્તિઃ, પ્રવૃત્તિરજ્ઞાનફલં તદીક્ષિતમ્ ।
તજ્ઞાજ્ઞયોર્યન્મૃગતૃષ્ણિકાદૌ, નોચેદ્વિદાં દૃષ્ટફલં કિમસ્માત્ ॥

જ્ઞાનતું ફલ મિથ્યાથી નિવૃત્તિ છે, [અને] અજ્ઞાનતું ફલ [મિથ્યામાં] પ્રવૃત્તિ [છે,] તે [બંને] જેથી ઝાંઝવાના પાણી આદિમાં જાણનાર તથા નહિ જાણનારનાં જોયાં છે, [તેથી ઉપર કહેલું સિદ્ધ થાય છે,] નહિ તો આથી (આ આત્મજ્ઞાનથી) જ્ઞાનીને દેખીતું ફલ શું ? [કાંઈ નહિ] ૪૨૨

જો જ્ઞાનવડે વિષયેઅજ્ઞો સપૂર્ણ નાશ થઈ જાય તો પછી જડ વિષયો જ્ઞાનીને ખેંચી શકતા નથી એમ જણાવે છે —

અજ્ઞાનહૃદયગ્રન્થેર્વિનાશો યદ્યશેપતઃ ।

અનિચ્છોર્વિષયઃ કિં નુ પ્રવૃત્તેઃ કારણં સ્વતઃ ॥ ૪૨૩ ॥

જો અજ્ઞાનથી ઉપજેલી હૃદયની ગ્રંથિનો (ચિત્તની કામાદિ વૃત્તિનો), બાકી ન રહે એવી રીતે નાશ [થઈ જાય તો પછી] શું [વિષયોને] નહિ ઇચ્છનારની પ્રવૃત્તિનું કારણ વિષય પ્રેરતાની મેળે, [થઈ શકે ? નજ થઈ શકે] ૪૨૩

હવે વૈરાગ્યાદિના અવધિનું સ્વરૂપ કહે છે ૪૨૪ । ૪૨૪

વાસનાનુદયો મોગ્યે વૈરાગ્યસ્ય તદાઽવધિઃ ।

અહંભાવોદયામાવો વોધસ્ય પરમાવધિઃ ॥

લીનવૃત્તેરનુત્પત્તિર્મર્યાદોપરતેસ્તુ સા ॥ ૪૨૪ ॥

[જ્યારે] ભોગ્યમાં વાસનાના ઉદયનો અભાવ [થાય]
ત્યારે વૈરાગ્યનો અવધિ [જાણવો, દેહાદિમાં] આત્મભાવનો
ઉદય ન થાય [તે] જ્ઞાનનો શ્રેષ્ઠ અવધિ [જાણવો, અને
આત્મામાં] લીન થયેલી વૃત્તિની ઉત્પત્તિ ન થાય તેજ
ઉપરતિનો અવધિ [જાણવો.] ૪૨૪

જીવન્મુક્તની સ્થિતિનું વર્ણન કરે છે:—

બ્રહ્માકારતયા સદા સ્થિતતયા નિર્મુક્તવાહ્યાર્થધી-

રન્યાધેદિતભોગ્યભોગકલનો નિદ્રાલુપ્તવાલ્લભત્ ।

સ્વમાલોકિતલોકવજ્રગદિદં પશ્યન્કચિલ્લઘ્વધી-

રાસ્તે કશ્ચિદનન્તપુણ્યફલશ્રુગ્વન્યઃ સ માન્યો મુવિ ॥ ૪૨૫ ॥

[જે] કોઈ અનંત પ્રણયના ફલને ભોગવનાર [જીવન્મુક્ત]
સર્વદા બ્રહ્મરૂપે રહેવાપડે જેની બહારના વિષયોની વૃત્તિ નિવૃત્ત
થઈ છે એવા, નિદ્રાલુપ્તની પેઠે [ન] બાંધકની પેઠે [રાગદ્વેષરહિત]
બીજાઓએ અર્પણ કરેલા ભોગ્યનો ઉપભોગ કરવામાં પ્રવૃત્ત
થનારા, [અને] આ જગતને સ્વપ્નમાં ભોળેલા પદાર્થોની પેઠે
ભોતા [છતાં] કોઈ વેણ [કોઈ વિષયમાં] વૃત્તિના ઉદયવાળા
રહે છે તે [જીવન્મુક્ત] કૃતાર્થ [ન] પૃથ્વીપર માન આપવા-
યોગ્ય [છે.] ૪૨૫

સ્થિતપ્રજ્ઞો યતિરયં યઃ સદાનન્દમશ્નુતે ।

બ્રહ્મણ્યેવ વિલીનાત્મા નિર્વિકારો વિનિષ્ક્રિયઃ ॥૪૨૬॥

જે [યોગી] બ્રહ્મામાંજ વિલીન અંતઃકરણવાળો,
[કામાદિ] વિકારથી રહિત [ને સર્વ] સકામકર્મોથી અત્યંત-
રહિત સદાનંદનો અનુભવ કરે છે આ યોગી સ્થિતપ્રજ્ઞ
(જીવન્મુક્ત) [છે.] ૪૨૬

હવે સ્થિતપ્રજ્ઞશબ્દમાના પ્રતાપશબ્દનો અર્થ કહે છે:—

બ્રહ્માત્મનોઃ શોધિતયોરેકમાવાવગાહિની ।

નિર્વિકલ્પા ચ ચિન્માત્રા વૃત્તિઃ પ્રજ્ઞેતિ કથ્યતે ॥૪૨૭॥

ઉપાધિરહિત કરેલા બ્રહ્મના ને આત્માના એકપણાને વિષય
કરનારી, સંશયવિપર્યયથી રહિત, ને ચેતનનેજ વિષય કર-
નારી વૃત્તિ પ્રજ્ઞા એમ કહેવાય છે. ૪૨૭

હવે સ્થિતપ્રજ્ઞ વા જીવન્મુક્તનાં લક્ષણો નીચેના ચૌદ શ્લોકોમાં
કહે છે:—

સુસ્થિતાઽસૌ ભવેદ્યસ્ય સ્થિતપ્રજ્ઞઃ સ ઉચ્યતે ।

યસ્ય સ્થિતા ભવેત્પ્રજ્ઞા યસ્યાનન્દો નિરન્તરઃ ॥

પ્રપન્થો વિસ્મૃતપ્રાયઃ સ જીવન્મુક્ત ઇષ્યતે ॥ ૪૨૮ ॥

જેની આ [પ્રજ્ઞા] સારી રીતે સ્થિર થયેલી હોય તે
સ્થિતપ્રજ્ઞ કહેવાય છે. જેની પ્રજ્ઞા સ્થિર થઈ હોય, જેનો
આનંદ અંતરાયરહિત [હોય, ને જેને] ભોક્તાભોગ્યાદિષ્ટ [
પ્રપંચ] વિસરી ગયાજેવો [હોય,] તે જીવન્મુક્ત કહેવાય છે. ૪૨૮

લીનધીરપિ જાગર્તિ યો જાગ્રદ્દર્મવર્જિતઃ ।

વોધો નિર્વાસનો યસ્ય સ જીવન્મુક્ત ઇષ્યતે ॥ ૪૨૯ ॥

જે [બ્રહ્મમાં] લીનબુદ્ધિવાળો છતાં પણ જાગે છે, [તે હૃદયોપડે પદાર્થના જ્ઞાનના અભિમાનરૂપ] જાગતના ધર્મથી રહિત [છે, ને] જેનું જ્ઞાન વાસનાથી રહિત [છે,] તે જીવન્મુક્ત કહેવાય છે. ૪૨૯

શાન્તસંસારકલતઃ કલાવાનપિ નિષ્કલઃ ।

યસ્ય ચિત્તં વિનિશ્ચિન્તં સ જીવન્મુક્ત ઇષ્યતે ॥ ૪૩૦ ॥

જેની સંસારસંબંધો કલ્પનાઓ નિવૃત્ત થઈ હોય, [જે] અવધવવાળો [અથવા કલાઓને જાણનારો છતાં] પણ અવધવોવિનાનો [અથવા જાણેલી કલાઓના અભિમાનવિનાનો હોય, ને] જેનું ચિત્ત [જીવવામરવાની] ચિંતાથી અત્યંત રહિત [હોય,] તે જીવન્મુક્ત કહેવાય છે. ૪૩૦

વર્તમાનેઽપિ દેહેઽસ્મિઞ્છાયાવદનુવર્તિનિ ।

અહન્તામમતાભાવો જીવન્મુક્તસ્ય લક્ષણમ્ ॥ ૪૩૧ ॥

છાયાની પેઠે અનુસરનારું આ સ્થૂલશરીર વિદ્યમાન [છતાં] પણ [તેમાં જેને] દુષ્પણનો ને મારાપણનો અભાવ [હોય તે] જીવન્મુક્તરૂં લક્ષણ [છે.] ૪૩૧

અતીતાનનુસન્ધાનં ભવિષ્યદવિચારણમ્ ।

ઔદાસીન્યમપિ પ્રાપ્તં જીવન્મુક્તસ્ય લક્ષણમ્ ॥ ૪૩૨ ॥

ગપેલાંના સ્મરણનો અભાવ, ભવિષ્યના વિચારનો અભાવ

[ने] प्राप्तमां पक्ष उदासीनपक्षं [आ] एवमुक्ततु लक्षण
[छ.] ४३२

गुणदोषविशिष्टस्मिन्स्वभावेन विलक्षणे ।

सर्वत्र समदर्शित्वं जीवन्मुक्तस्य लक्षणम् ॥ ४३३ ॥

आ गुणदोषवाणां [प्राप्तिपदार्थ] मां [ने] स्वभाववते
विलक्षण [प्राप्तिपदार्थ] मां सर्वत्र सरणी दृष्टिवाणापक्षं [आ]
एवमुक्ततु लक्षण [छ.] ४३३

इष्टानिष्टार्थसंयामौ समदर्शितयाऽऽत्मनि ।

उभयत्राविकारित्वं जीवन्मुक्तस्य लक्षणम् ॥ ४३४ ॥

प्रिय ने अप्रिय पदार्थयोः प्राप्तिमां समदर्शीपक्षवते
[ते] जनेमां [जेना] अंत करणमां विकाररहितपक्षं (हृषी
ने प्रेक्षणी रहितपक्षं) [रहे आ] एवमुक्ततु लक्षण [छ.] ४३४

ब्रह्मानन्दरसस्वादासक्तचित्ततया यतेः ।

अन्तर्वहिरविज्ञानं जीवन्मुक्तस्य लक्षणम् ॥ ४३५ ॥

ब्रह्मानन्दरूप अभूतना स्वादमां निभज्ज यथेसा चित्तवते
यागीने अंतरना ने अहारना [पदार्थोना] आनना अभाव
[थाय आ] एवमुक्ततु लक्षण [छ.] ४३५

देहेन्द्रियादौ कर्तव्ये ममाहंभाववर्जितः ।

औदासीन्येन यस्तिष्ठेत्स जीवन्मुक्तलक्षणः ॥ ४३६ ॥

जे स्थूलशरीरमां ने धद्रियादिमां तथा कर्तव्यमां [वा
शृङ्गादिमां] अहंताधी ने भगताधी रहित [थछ,] रागद्वेषधी
रहितपक्षवते रहे ते एवमुक्तना लक्षणवाणा [छ.] ४३६

ઃ વિજ્ઞાત આત્મનો यस્ય વ્રહ્મભાવઃ શ્રુતેર્વલાત્ ।

ભવવન્ધવિનિર્મુક્તઃ સ જીવન્મુક્તલક્ષણઃ ॥ ૪૩૭ ॥

જેણે ["અયમાત્મા વ્રહ્મ " - આ આત્મા બ્રહ્મ છે-
ધ્યાદિ] શ્રુતિના વિચારથી આત્માતું (પોતાનું) બ્રહ્મપણું
અનુભવ્યું છે, [ને જે જન્મમરણાદિરૂપ] સંસારના બંધનથી
અત્યંત મોક્ષેા થયેલો છે તે જીવન્મુક્તના લક્ષણવાળો
[છે.] ૪૩૭

દેહેન્દ્રિયેષ્વહંભાવ દ્વંભાવસ્તદન્યકે ।

યસ્ય નો ભવતઃ કાપિ સ જીવન્મુક્ત ઇષ્યતે ॥ ૪૩૮ ॥

જેને સ્થૂલશરીરમાં ને ઇન્દ્રિયોમાં દુષણું [અતઃ] તેનાથી
ભિન્ન [ધ્યાદિમાં] આપણું કદીપણુ થતાં નથી તે જીવન્મુક્ત
કહેવાય છે. ૪૩૮

ન પ્રત્યગ્વ્રહ્મણો ભેદં કદાપિ વ્રહ્મસગયોઃ ।

મદ્વયા યો વિજાનાતિ સ જીવન્મુક્તલક્ષણઃ ॥ ૪૩૯ ॥

જે [પુરુષ] મથાર્થજ્ઞાનવડે અંતરાત્માના ને બ્રહ્મના [તથા]
બ્રહ્મના ને જગતના ભેદને કદીપણુ ભણતો નથી તે [પુરુષ]
જીવન્મુક્તના લક્ષણવાળો [છે.] ૪૩૯

સાધુભિઃ પૂજ્યમાનેઽસ્મિન્પીડયમાનેઽપિ દુર્જનૈઃ ।

સમામાત્રો ભવેચસ્ય સ જીવન્મુક્તલક્ષણઃ ॥ ૪૪૦ ॥

આ [સ્થૂલશરીર] સજ્જિનાવડે પૂજવાથી [ને] દુર્જનાવડે
પીડાવાથી પણ જેણું [અતઃ] રાગદ્વેષના અભાવવાળું રહે છે
તે જીવન્મુક્તના લક્ષણવાળો [છે.] ૪૪૦

યત્ર પ્રવિષ્ટા વિષયાઃ પરેરિતા, નદીપ્રવાહા इव वारिराशौ ।

લીયન્તિ સન્માત્રતયા ન વિક્રિયામુત્પાદયન્ત્યેપ યતિવિમુક્તઃ ॥

જેમ સમુદ્રમાં નદીના પ્રવાહો [પેસે છે, તેમ] જેમાં બીજાએ અર્પણ કરેલા વિષયો પ્રાપ્ત થઈને બ્રહ્મસ્વરૂપે જ લીન થાય છે, [પણ વિષયાનંદની આંતરિય] વિકારને ઉપજાવતા નથી, આ યોગી શુભશુક્ત [છે.] ૪૪૧

બ્રહ્મને ને આત્માને અજ્ઞે અનુભવનારની વિષયોમાં આસક્તિ-પૂર્વક પ્રવૃત્તિ થતી નથી એમ કહે છે:—

વિજ્ઞાતબ્રહ્મતત્ત્વસ્ય યથાપૂર્વં ન સંસૃતિઃ ।

અસ્તિ ચેન્ન સ વિજ્ઞાતબ્રહ્મભાવો વહિર્મુલ્લઃ ॥ ૪૪૨ ॥

જેણે બ્રહ્મસ્વરૂપને અનુભવ્યું છે તેની અજ્ઞાનદશાના જેવી [વિષયમાં] આસક્તિપૂર્વક પ્રવૃત્તિ થતી નથી. જે [તેની આસક્તિપૂર્વક પ્રવૃત્તિ થાય] છે [તો] તે બ્રહ્મસ્વરૂપને જાણનારો નથી, [પણ] બાહ્યદષ્ટિવાળો [છે.] ૪૪૨

પ્રારબ્ધકર્મના વેગથી ઘનીની વિષયોમાં આસક્તિપૂર્વક પ્રવૃત્તિ થાય તો એમ સંકા થાય તો તેના સમાધાનમાં કહે છે:—

પ્રાચીનવાસનાવેગાદસૌ સંસરતીતિ ચેત્ ।

ન સદેકત્વવિજ્ઞાનાન્મન્દીમવતિ વાસના ॥ ૪૪૩ ॥

પૂર્વની વાસનાઓના વેગથી આ [જ્ઞાની વિષયોમાં] આસક્તિપૂર્વક પ્રવૃત્ત થાય છે એમ [જો કહે] તો [તે સંભવે] નહિ, [કેમકે] બ્રહ્મના એકપણાના અનુભવથી [વિષય]વાસના [આસક્તિ ઉપજાવવામાં] અસમર્થ થઈ જાય છે. ૪૪૩

અક્ષરેતાની વિષયોમાં આસક્તિપૂર્વક પ્રવૃત્તિ સંભવી શકતી નથી
આ વાત દર્શાવે આપોને સમજાવે છે:—

અત્યન્તકામુકસ્યાપિ વૃત્તિઃ કુઠ્ઠતિ માતરિ ।

તથૈવ બ્રહ્મણિ જ્ઞાતે પૂર્ણાનન્દે મનીષિણઃ ॥ ૪૪૪ ॥

[જેમ] અત્યંતકામીની ભોગેચ્છા પણ [ધોતાની] માતામાં
રોકાઈ જાય છે, તેમજ પૂર્ણાનંદરૂપ બ્રહ્મને અનુભવવાથી
અક્ષરેતાની [વૃત્તિ પણ મિથ્યા વિષયોમાં રાગપૂર્વક વેગ-
વાળી થતી નથી.] ૪૪૪

અક્ષરેતાનો જે લૌકિક ને વૈદિક વ્યવહાર થાય છે તે તેમના
પ્રારબ્ધથી થાય છે, આસક્તિથી યત્નો નથી એમ જણાવે છે:—

નિદિધ્યાસનશીલસ્ય વાલપત્યય ईक्ष्यते ।

વ્રતીતિ શ્રુતિરેતસ્ય પ્રારબ્ધં ફલદર્શનાત્ ॥ ૪૪૫ ॥

સ્વાભાવિકરૂપાધિવાળાનું [જે ભોજનવ્યાખ્યાનાદિ
લગતું] બહારનું જ્ઞાન જોવામાં આવે છે [તેનાં કારણ] આના
(આ અક્ષરેતાના) પ્રારબ્ધને [" તસ્ય તાવદેવ ચિરં યાવન્ન
ચિમોદ્દેડય મંત્રસ્યે " -તેને વિદેહમુકિતમાં તેરલીજ લીધે છે કે
જ્યાંસુધી તે પ્રારબ્ધથી મોકળો થતો નથી, પછી તે વિદેહકૈવલ્ય
પામે છે, આ] શ્રુતિ કહે છે. [અક્ષરજ્ઞાન ને બાહ્યવ્યવહારરૂપ]
દર્શના દર્શનથી [તેમના પ્રારબ્ધનું અનુમાન પણ થાય છે.] ૪૪૫

જન-મુક્તના પ્રારબ્ધનો (જેમ કલ દેવોનો આરંભ કરી દીધો
છે એવા જવદાન સંસ્મરણો) સદ્માત્ર શુદ્ધિપૂર્વક સિદ્ધ કરી
જતાવે છે:—

મુલાગ્રનુભવો યાવત્તાવત્પ્રારબ્ધમિષ્યતે ।

ફલોદયઃ ક્રિયાપૂર્વા નિષ્ક્રિયો ન હિ કુત્રચિત્ ॥૪૪૬॥

જ્યાંસુધી [સત્યરૂપે કે આશાસરૂપે] સુખાદિના અનુભવ

[થાય છે] ત્યાંસુધી [જીવના પ્રારબ્ધનો સ્વીકાર કરવામાં આવે છે, કેમકે [સુખદુઃખના ભોગરૂપ ફલનો ઉદય પૂર્વ-કર્મથી [છે,] કયાંય પણ કર્મવિના [ફલનો ઉદય] નથી. ૪૪૬

જીવ-મુક્તાના સચિત્કર્મની (વર્તમાનજન્મમાં ફલ નહિ આપનારા સંસ્કારોની) નિષ્ઠિતિ થઈ જાય છે એમ દર્શાવે આપીને સમજાવે છે:—

અહં વ્રહેતિ વિજ્ઞાનાત્કલ્પકોદિશતાર્જિતમ્ ।

સંચિતં વિલયં યાતિ પ્રવોધાત્સ્વપ્નકર્મવત્ ॥ ૪૪૭ ॥

હું બ્રહ્મ [હું] આ અનુભવથી સૌ કરોડ કલ્પમાં સંપાદન કરેલું સંચિતકર્મ વિનાશ પામે છે, [જેમ] ભગતથી સ્વપ્નનાં કર્મો [વિનાશ પામે] તેમ. ૪૪૭

ઉપર કહેલા સ્વપ્નના દર્શાવેને સ્પષ્ટ કરે છે.—

યત્કૃતં સ્વપ્નેલાયાં પુણ્યં વા પાપમુલ્લવણમ્ ।

સુષોત્પિતસ્ય કિં તત્સ્યાત્સ્વર્ગાય નરકાય વા ॥ ૪૪૮ ॥

સ્વપ્નના સમયમાંજે [યજ્ઞાદિરૂપ] પુણ્ય અથવા [બ્રહ્મ-હત્યાદિરૂપ] બલકર પાપ કર્યું હોય [તે] તે સ્વપ્નમાંથી જાગેલાને શું સ્વર્ગને માટે અથવા નરકને માટે થાય છે ? [નથીજ થતું.] ૪૪૮

ક્રિયામાણુકર્મો (જ્ઞાન થયા પછી કરેલાં કર્મો) જીવન્મુક્તને સ્પર્શ થતો નથી એમ જણાવે છે:—

સ્વમસદ્ગુદાસીનં પરિજ્ઞાય નમો યથા ।

ન શ્લિષ્યતિ ચ ચત્કિચિત્કદાચિદ્ધાવિકર્મભિઃ ॥ ૪૪૯ ॥

આત્માને આકાશની પેઠે અસંગ [ને] ઉદાસીન અનુભવીને [જીવન્મુક્ત] ભવિષ્યનાં (જ્ઞાન થયા પછીનાં) કર્મોવડે કદીપણ લેશ પણ સ્પર્શ પામતો નથી. ૪૪૯

આપેલા આકાશના દર્શાતને સ્પષ્ટ કરે છે:—

ન નમો ઘટયોગેન મુરાગન્યેન લિપ્યતે ।

તથાડ્ડત્મોપાધિયોગેન તદ્દર્મૈર્નૈવ લિપ્યતે ॥ ૪૫૦ ॥

[જેમ] આકાશ [મુરાથી ભરેલા] ઘડાના સંબંધવડે મુરાના ગંધથી સંબંધ પામતું નથી, તેમ આત્મા [દહાદિરૂપ] ઉપાધિના સંબંધવડે તેના ધર્મોથી સંબંધ પામતો નથીજ. ૪૫૦

જ્ઞાનથી પ્રારબ્ધની નિવૃત્તિ થઈ શક્તી નથી એમ જણાવે છે:—

જ્ઞાનોદયાત્પુરાડ્ડરબ્ધં કર્મ જ્ઞાનાન્ન નશ્યતિ ।

અદત્વા સ્વફલં લક્ષ્યમુદિશ્યોત્સૃષ્ટવાણવત્ ॥ ૪૫૧ ॥

જ્ઞાનના ઉદયથી પહેલાં [જેણે શરીરાદિરૂપ ફલ દેવાનો] આરંભ કર્યો [છે તે પ્રારબ્ધ] કર્મ નિશાનને ઉદ્દેશીને છોડેલા બાણની પેઠે પોતાનું ફલ આપ્યા વિના [આત્મ] જ્ઞાનથી નાશ પામતું નથી. ૪૫૧

ઉપર કહેલા બાણના દર્શાતને સ્પષ્ટ કરે છે:—

વ્યાઘ્રબુદ્ધયા વિનિર્મુક્તો વાણઃ પશ્ચાન્તુ ગોમતૌ ।

ન તિષ્ઠતિ છિન્નત્પેવ લક્ષ્યં વેગેન નિર્મરમ્ ॥ ૪૫૨ ॥

[હૂર રહેલા કેઈ અન્ય પશુપર] વાઘની બુદ્ધિવડે
વેગથી છોડેલું બાણ પછી [તેમાં] ગાયત્રી બુદ્ધિ [થાય]
તોપણ સ્થિર થતું નથી, [પરંતુ] અત્યંતવેગવડે નિશાનને
છેદે છે. ૪૫૨

અન્યની દૃષ્ટિએ યાત્રીને પ્રારબ્ધનો ભોગ કહ્યો છે, તેમની
દૃષ્ટિએ તો પ્રારબ્ધ ને, તેનો ભોગ બને અજ્ઞાતી બિન્ન પ્રતીત થતાં
નથી એમ કહે છે:—

પ્રારબ્ધં વલત્તરં સ્ફલુ વિદાં ભોગેન તસ્ય સયઃ,

સમ્યગ્જ્ઞાનહુતાશનેન વિલયઃ પ્રાક્સંચિતાગામિનાં ।

બ્રહ્માત્મૈક્યમવૈશ્ય તન્મયતયા યે સર્વદા સંસ્થિતા-

સ્તેષાં તત્ત્રિતયં નહિ કચિદપિ બ્રહ્મૈવ તે નિર્ગુણમ્ ॥ ૪૫૩ ॥

જ્ઞાનીઓને પણ પ્રારબ્ધ વધારે બલવાળું (અવશ્ય ફેલ
આપનારું) [છે, તેથી] તેનો ભોગવડે નાશ [થાય છે, ન]
પૂર્વનાં સંચિત ને ક્રિયમાણનો યથાર્થજ્ઞાનરૂપ અગ્નિવડે વિનાશ
[ને અસ્પર્શ થાય છે, આ સર્વ કથન અન્યની દૃષ્ટિવડે છે.]
અજ્ઞાના ને આત્માના એકપણાનો સાક્ષાત્કાર કરીને જેઓ
સર્વદા તે રૂપપણાવડે સારી રીતે સ્થિર થયેલા છે તેમને
તે ત્રણ (સંચિત, ક્રિયમાણ ને પ્રારબ્ધ) કદીપણ નથી,
[કેમકે] તેઓ નિર્ગુણબ્રહ્મ [છે.] ૪૫૩

જીવ-મુક્તની દૃષ્ટિએ પ્રારબ્ધ નથી આ વાત દૃષ્ટાંત આપીને
સમજાવે છે:—

ઉપાધિતાદાત્મ્ય વિહીનકેવલંબ્રહ્માત્મનૈવાત્મનિ તિષ્ઠતો મુનેઃ ।
પ્રારંભસંજ્ઞાવકયા ન યુક્તા, સ્વમાર્થસમ્ભવ્યકયેવ જાગ્રતઃ ॥

[અર્હંકારાદિ૩૫] ઉપાધિઓની સાથેના એકપણાની
ભ્રાંતિથી અત્યંતરહિત અદ્વિતીય બ્રહ્મરૂપેજ હૃદયમાં રહેનારા
જીવન્મુક્તને, જાગેલાને સ્વપ્નના પદાર્થના સંબંધની વાતની પેઠે,
પ્રારંભના સંજ્ઞાવકની વાત યોગ્ય નથી. ૪૫૪

નીચેના બે શ્લોકોવડે ઉપર કહેલા દૃષ્ટાંતને સ્પષ્ટ કરે છે:—

ન હિ પ્રયુદ્ધઃ પ્રતિભાસદેહે, દેહોપયોગિન્યપિ ચ પ્રપન્ને ।
કરોત્યહન્તાં મમતામિદન્તાં, કિન્તુ સ્વયં તિષ્ઠતિ જાગરેણ ॥

જાગેલા [માણસ સ્વપ્નમાં] પ્રતીત થયેલા શરીરમાં અને
[તે] દેહના ઉપયોગમાં આવેલી [પુત્રધનાદિ] સામગ્રીમાં
અહંતા, મમતા [કે] ઇદંતા (આપણું) કરતા નથીજ, પરંતુ
કેવલ જાગૃતવડે સ્થિત થાય છે. ૪૫૫

ન તસ્ય મિથ્યાર્થસમર્થનેચ્છા, ન સંગ્રહસ્તજ્જગતોઽપિ દૃષ્ટઃ ।
તન્નાનુવૃત્તિર્યદિ ચેન્મૃપાર્યે, ન નિદ્રયા મુક્ત્વ ઇતીપ્યતે ધ્રુવમ્ ॥

તેને (તે જાગેલા પુરુષને) [સ્વપ્નના] મિથ્યા પદાર્થની
પ્રાર્થના કરવાની ઇચ્છા [થતી] નથી, [અને તે પુરુષવડે તે
(સ્વપ્નના) પદાર્થનું રક્ષણ પણ જોયું નથી. જો [તે] મિથ્યા
પદાર્થમાં [સ્વપ્નની પેઠે તેની] પછી પ્રવૃત્તિ [થાય] તો [તેને]
નક્કી સ્વપ્ને ઇચ્છો નથી એમ માનવું જોઈએ. ૪૫૬

દૃષ્ટાંતવડે સિદ્ધ થયેલા અર્થને સિદ્ધાંતમાં જોડે છે:—

તદ્વત્પરે બ્રહ્મણિ વર્તમાનઃ, સદાત્મના તિષ્ઠતિ નાન્યદીક્ષતે ।
 સ્મૃતિર્યથા સ્વમાવિલોકિતાર્થ, તથા વિદઃ પ્રાશનમોચનાદૌ ॥
 તેથી રીતે (જાગેલા પુરુષની પેઠે) [અવિધાથી] પર
 બ્રહ્મમાં રહેનારો [જ્ઞાની] બ્રહ્મરૂપે રહે છે, અન્યને (કર્મ તથા
 તેના ફલને) જોતો નથી. જેમ [જાગેલા પુરુષને] સ્વપ્નામાં
 જોયેલા પદાર્થની સ્મૃતિ [મિથ્યા પદાર્થને વિષય કરનારી થાય
 છે,] તેમ બ્રહ્મચેત્તાને જોજનમાં ને મલત્યાગાદિમાં [મિથ્યા
 જાણીને પ્રવૃત્તિ થાય છે.] ૪૫૭

આત્માની સાથે પ્રારબ્ધનો સંબંધ સંભવતો નથી એમ કહે છે:-
 કર્મણા નિમિત્તો દેહઃ પ્રારબ્ધં તસ્ય કલ્પ્યતામ્ ।

નાનાદેરાત્મનો યુક્તં નૈવાત્મા કર્મનિર્મિતઃ ॥ ૪૫૮ ॥

સ્થૂલશરીર [પ્રારબ્ધ]કર્મે રચ્યું છે, [તેથી] તેણે
 પ્રારબ્ધ[કર્મે] કલ્પવું, [પણ] અનાદિ આત્માણું [પ્રારબ્ધ-
 કર્મે] યુક્ત નથી, [કેમકે] આત્મા [પ્રારબ્ધ]કર્મે રચ્યો
 નથીજ ૪૫૮

શ્રુતિએ અનાદિ કહેલા આત્માની સાથે અભેદભાવે રહેનારા
 જીવન્મુક્તને પ્રારબ્ધ સંભવતું નથી એમ કહે છે:-

અતો નિત્યઃ શાશ્વતઃ સ્થિતિ ધ્રુવે શ્રુતિરમોઘવાક્ ।

તદાત્મના તિષ્ઠતોઽસ્ય ક્રુતઃ પ્રારબ્ધકલ્પના ॥ ૪૫૯ ॥

જન્મરહિત, નિત્ય ને અંતરહિત [આત્મા છે,] આ
 સત્યવચનવાળી શ્રુતિ [આત્માને અનાદિ] કહે છે, [તેથી]
 તે રૂપે રહેનાર આને પ્રારબ્ધની કલ્પના ક્યાંથી [સંભવે ?
 નજ સંભવે.] ૪૫૯

દેહાદિમાં આત્માની બુદ્ધિવાગ્દાને પ્રારબ્ધ સંભવે, પણ આત્મામાં આત્મબુદ્ધિ રાખનારને પ્રારબ્ધ ન સંભવે એમ કહે છે:—

પ્રારબ્ધં સિદ્ધયતિ તદા યદા દેહાત્મના સ્થિતિઃ ।

દેહાત્મમાત્રો નૈવેષ્ટઃ પ્રારબ્ધં ત્યજતામતઃ ॥ ૪૬૦ ॥

જો દેહરૂપે સ્થિતિ [હોય] તો [આત્મજ્ઞાનીને પણ] પ્રારબ્ધ સિદ્ધ થાય, [પણ આત્મજ્ઞાનીનું] દેહમાં આત્મપણું [શાસ્ત્રે] સ્વીકાર્યું નથીજ, આથી [તેમના સંબંધમાં] પ્રારબ્ધને છોડી દેવું. ૪૬૦

વિચારદૃષ્ટિથી જોઈએ તો મિથ્યા સ્થૂલશરીરને પણ પ્રારબ્ધ સંભવતું નથી, છતાં શ્રુતિમાં જે પ્રારબ્ધનો સંસ્કાર કહ્યો છે તે અત્તાનીએને સમજાવવામાટે કહ્યો છે એમ નીચેના ત્રણ શ્લોકોએ જણાવે છે:—

શરીરસ્યાપિ પ્રારબ્ધકલ્પના ભ્રાંતિરેવ હિ ।

અધ્યસ્તસ્ય કુતઃ સત્ત્વમસત્યસ્ય કુતો જનિઃ ॥ ૪૬૧ ॥

અજાતસ્ય કુતો નાશઃ પ્રારબ્ધમસતઃ કુતઃ ।

જ્ઞાનેનાજ્ઞાનકાર્યસ્ય સમૂલસ્ય લયો યદિ ॥ ૪૬૨ ॥

તિષ્ઠત્યયં કથં દેહ इति શર્કાવતો જહાન્ ।

સમાધાતું ચાણદૃષ્ટ્યા પ્રારબ્ધં વદતિ શ્રુતિઃ ॥

ન તુ દેહાદિસત્યત્વવોષનાય વિપચિતામ્ ॥ ૪૬૩ ॥

સ્થૂલશરીરના પ્રારબ્ધની કલ્પના પણ ભ્રાંતિજ [છે] કલ્પિતત્વ (ભ્રાંતિથી કલ્પિત સ્થૂલશરીરનું) હોવાપણું ક્યાંથી ? [અને] અસત્યનો જન્મ પણ ક્યાંથી ? [તથા] નહિ જન્મેલાનો

નાશ ક્યાંથી ? [આમ હોવાથી] મિથ્યાને (મિથ્યા રથૂલશરીરને) પ્રારબ્ધ ક્યાંથી [સંભવે ? નજ સંભવે.]
 જે જ્ઞાનવડે મૂલસહિત અજ્ઞાનના કાર્યનો નાશ [થાય તે જ્ઞાનીનું] આ રથૂલશરીર કેમ રહે ? એવી શંકાવાળા અજ્ઞાનીઓનું સમાધાન કરવાને શ્રુતિ બાહ્યદષ્ટિવડે (અવિવેકીઓની સમજણવડે) પ્રારબ્ધ કહે છે, પણ વિદ્વાનોના શરીરાદિનું સત્યપણું જણાવવામાટે [તે એમ કહેતી] નથી. ૪૬૧-૪૬૩

બાહ્યદષ્ટિવાળા અવિવેકીઓથી ભિન્ન અંતર્દષ્ટિવાળા જ્ઞાનીઓને તે એક બ્રહ્મનીજ પ્રતીતિ થાય છે, દેહાદિરૂપ બેદની પ્રતીતિ થતી નથી એમ નીચેના સાત શ્લોકોવડે કહે છે:—

परिपूर्णमनाद्यन्तमममेयमविक्रियम् ।

एकमेवाद्वयं ब्रह्म नेह नानास्ति किंचन ॥ ४६४ ॥

પરિપૂર્ણમનાદ્યન્તમમમેયમવિક્રિયમ્, પ્રમાણવડે અગમ્ય, વિકારથી રહિત, એકજ [ને] અદ્વિતીય બ્રહ્મ [છે,] આમાં કંઈ પણ ભેદ નથી. ૪૬૪

सद्घनं चिद्घनं नित्यमानन्दघनमक्रियम् ।

एकमेवाद्वयं ब्रह्म नेह नानास्ति किंचन ॥ ४६५ ॥

સત્માત્ર, ચેતનમાત્ર, અવિનાશી, આનંદમાત્ર, ક્રિયાથી રહિત, એકજ [ને] અદ્વિતીય બ્રહ્મ [છે,] આમાં કંઈ પણ ભેદ નથી. ૪૬૫

પ્રત્યગેકરસં પૂર્ણમનન્તં સર્વતોમુખમ્ ।

एकमेवाद्वयं ब्रह्म नेह नानास्ति किंचन ॥ ४६६ ॥

[દેહાદિથી] અંતરમાં રહેલ, એકરસ, સર્વવ્યાપક, અપાર, સર્વના આત્મરૂપ, એકજ [ન] અદ્વિતીય બ્રહ્મ [છ,] આમાં કંઈ પણ ભેદ નથી. ૪૬૬

अहेयमनुपादेयमनादेयमनाश्रयम् ।

एकमेवाद्वयं ब्रह्म नेह नानास्ति किंचन ॥ ४६७ ॥

[સર્વનો આત્મા હોવાથી] ત્યજી શકાય નહિ એવું, [ઇન્દ્રિયોને] મહણ કરી શકાય નહિ એવું, [મનવડે] વિષય કરી શકાય નહિ એવું, [સ્વસ્વરૂપમાં સ્થિત હોવાથી] આશ્રયરહિત, એકજ [ન] અદ્વિતીય બ્રહ્મ [છ,] આમાં કંઈ પણ ભેદ નથી. ૪૬૭

निर्गुणं निष्कलं सूक्ष्मं निर्विकल्पं निरंजनम् ।

एकमेवाद्वयं ब्रह्म नेह नानास्ति किंचन ॥ ४६८ ॥

[માયાના પ્રભુ] ગુણોથી રહિત, અવયવથી રહિત, પરમ] સૂક્ષ્મ, [સર્વ પ્રકારની] કલ્પનાઓથી રહિત, આવરણથી રહિત, એકજ [ન] અદ્વિતીય બ્રહ્મ [છ,] આમાં કંઈ પણ ભેદ નથી. ૪૬૮

अनिरूप्यस्वरूपं यन्मनोवाचायगोचरम् ।

एकमेवाद्वयं ब्रह्म नेह नानास्ति किंचन ॥ ४६९ ॥

[ઇદંરૂપ-આપણાવડે] જેના સ્વરૂપતું નિરૂપણ ન થઈ શકે એવું, જે મનના ને વાણીઓના અવિષયરૂપ, એકજ [ન]

અદ્વિતીય બ્રહ્મ [છ,] આમાં કંઈ પણ ભેદ નથી. ૪૬૯

સત્તમૃદં સ્વતઃસિદ્ધં શુદ્ધં બુદ્ધમનીદશમ્

एकमेवाद्वयं ब्रह्म नेह नानास्ति किंचन ॥ ४७० ॥

સદૃષ, [સર્વતું અધિષ્ઠાન હોવાથી] સર્વ ઐત્થર્યવાળું,
પોતાની સિદ્ધિમાટે અન્યની અપેક્ષા નહિ કરનારું, -પવિત્ર,
ચેતનસ્વરૂપ, ઉપમારહિત, એકજ [ને] અદ્વિતીય બ્રહ્મ [છ,]
આમાં કંઈ પણ ભેદ નથી. ૪૭૦

આત્માકારવૃત્તિવડે જીવ-મુક્તો પરમાનંદો અનુભવ કરે છે

એમ જણાવે છે:—

निरस्तरागा विनिरस्तभोगाः, शान्ताः सुदान्ता यतयो महान्तः।

विज्ञाय तत्त्वं परमेतदन्ते, प्राप्ता परां निर्वृतिमात्मयोगात् ॥

જેમણે વિષયેચ્છા ત્યજી દીધી છે, જેમણે વિષયના ઉપ-
ભોગનો અત્યંત ત્યાગ કર્યો છે, મનને વશ રાખનારા, ઈંદ્રિયોને
અત્યંત વશ વર્તાવનારા [ને] આત્મામાં મનને એકાગ્ર
રાખનારા મહાત્માઓ અંતે આ પરબ્રહ્મને અનુભવીને
આત્માના સંબંધથી પરમાનંદને પામેલા [હોય છે.] ૪૭૧

તું પણ તેવી સ્થિતિને પ્રાપ્ત કર એમ તે શરણાગત શિષ્યને

કહે છે:—

भवानपीदं परतत्त्वमात्मनः, स्वरूपमानन्दघनं विचार्य ।

विधूय मोहं स्वमनःप्रकल्पितं, मुक्तः कृतार्यो भवतु प्रबुद्धः ॥

તું પણ પરમતત્ત્વરૂપ [ને] આનંદઘનરૂપ આત્માના
સ્વરૂપનો વિચારવડે સાક્ષાત્કાર કરી, [અને] પોતાના અંતઃ-

કરણે કલ્પેલી ભ્રાંતિનો વિનાશ કરીને આત્મસાક્ષાત્કારવાળો
[ને] જીવન્મુક્ત [થઇને] કૃતાર્થ થા. ૪૭૨

બ્રહ્મમાં અંતઃકરણને સારી રીતે એકાગ્ર કરીને આત્મસ્વરૂપનો
સાક્ષાત્કાર કરવાનો ઉપદેશ કરે છે:—

સમાધિના સાધુવિનિશ્ચલાત્મના, પશ્યાત્મતત્ત્વં સ્ફુટવોષચક્ષુષા ।
નિઃસંશયં સમ્યગ્વેક્ષિતચ્છુતઃ પદાર્થો ન પુનર્વિકલ્પતે ॥૪૭૩॥

[આત્મામાં] અંતઃકરણની અતિદૃઢ એકાગ્રતારૂપ સમાધિ-
વડે [ને] સંશયરહિત આત્માના સાક્ષાત્કારરૂપ નેત્રવડે [તું]
આત્મસ્વરૂપનો અનુભવ કર. જો [શ્રીસદ્ગુરુદ્વારા] સાંભળેલો
પદાર્થ સંશયરહિત [ને] વિપર્યયરહિત અનુભવ્યો [હોય તો
તે] પુનઃ સંશયનો વિષય થતો નથી. ૪૭૩

આત્મસ્વરૂપના અનુભવમાં પ્રમાણ કહે છે:—

સ્વસ્યાવિદ્યાવન્ધસમ્બન્ધમોક્ષાત્સત્યજ્ઞાનાનન્દરૂપાત્મલબ્ધી ।
શાસ્ત્રં યુક્તિર્દેશિકોક્તિઃપ્રમાણં, ચાન્તઃસિદ્ધા સ્વાનુભૂતિઃપ્રમાણમ્ ॥

પોતાના અવિદ્યારૂપ બંધના સંબંધની નિવૃત્તિથી સત્યરૂપ,
જ્ઞાનરૂપ ને આનંદરૂપ આત્માની પ્રાપ્તિમાં શાસ્ત્ર, યુક્તિ ને શ્રી-
સદ્ગુરુનો ઉપદેશ પ્રમાણ [છે,] અને અંતરમાં સિદ્ધ થયેલો
પોતાનો અનુભવ [પણ] પ્રમાણ [છે.] ૪૭૪

બંધાદિનો (વિપચાનુરાગાદિનો) અનુભવ પોતાને થાય છે એમ
જાણવે છે:—

વન્ધો મોક્ષઃ સ્વચિન્તારોગ્યસુષાદયઃ ।

સ્વેનૈવ વેદ્યા યજ્ઞાનં પરેષામાનુમાનિકમ્ ॥ ૪૭૫ ॥

વિષયાનુરાગ, વિષયાનુરાગનો અભાવ, અભિલાષાનો
અભાવ, ચિંતા, આરોગ્ય અને ભૂખ આદિ પોતાના [અનુભવ]-
વડેજ જાણવાયોગ્ય [છે,] બીજાઓને [તેનું] જે જ્ઞાન [તે]
અનુમાનથી ઉપજેલું [છે.] ૪૭૫

શ્રીસદ્ગુરુના ઉપદેશના અવશ્યકિવડે શિષ્યે પોતાના અજ્ઞાનની
નિવૃત્તિ કરવાની છે એમ કહે છે:—

તદસ્યિતા ચોષયન્તિ ગુરવઃ શ્રુતયો યયા ।

મજ્જયૈવ તરેદ્વિદ્વાનીશ્વરાનુશ્રીતયા ॥ ૪૭૬ ॥

જેમ શ્રુતિઓ તદસ્થ રહીને ઉપદેશ કરે છે, [તેમ]
સદ્ગુરુઓ [પણ તદસ્થ રહીનેજ અદ્વૈત બ્રહ્મનો ઉપદેશ કરે
છે, માટે વેદાંતશાસ્ત્રનાં પદોને તથા તેના અર્થોને] જાણનાર
ધર્મરતના અનુમહાવાળો [પોતાની] બુદ્ધિવડેજ [આ અવિદ્યા-
રૂપ સાગરને] તરે. ૪૭૬

મુમુક્ષુએ પોતાના પ્રવત્નવડે આત્માને જાણીને તેમાં સ્થિતિ
કરવી જોઈએ એમ કહે છે:—

સ્વાનુમૂલ્યા સ્વયં જ્ઞાત્વા સ્વમાત્માનમસ્વણ્ડિતમ્ ।

સંસિદ્ધઃ સન્મુલ્લસ્ટિષ્ઠેન્નિર્વિકલ્પાત્મનાઽઽત્મનિ ॥ ૪૭૭ ॥

આત્માની જ્ઞાપનાવડે પોતે પોતાના અખંડિત આત્માનો
સાક્ષાત્કાર કરીને ઇચ્છિતને પામેલો [થઈને તથા તેમાં]
મનવાળો [થઈને] સંકલ્પરહિતસ્વરૂપે આત્મામાં રહે. ૪૭૭

જીવાદિના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે:—

વેદાન્તસિદ્ધાંતનિરુક્તિરેષા, બ્રહ્મૈવ જીવઃ સકલં જગદ્ધ ।

અસ્વપ્નરૂપસ્થિતિરેવ મોક્ષો, બ્રહ્માદિત્રીયે શ્રુતયઃ પ્રમાણં ॥

ઉપનિષદોના સિદ્ધાંતનો ઉપદેશ આ [છે:-] જીવ અને
અર્થ જગત્ [વસ્તુતાએ] બ્રહ્મજ [છે, ને] બ્રહ્મરૂપે સ્થિતિજ
બ્રાહ્મ [છે.] અદ્વિતીય બ્રહ્મમાં શ્રુતિઓ પ્રમાણ [છે.] ૪૭૯

અધિકારીને કરેલા ઉપદેશનું સંસ્કરણ જાણાવવામાટે જોને
ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો તે શિષ્યની ઉપદેશ ઘર્ષ રહ્યા પછીની સ્થિતિ
જાણવે છે:—

इति गुरुवचनाच्छ्रुतिप्रमाणात्परमव्रगम्य सतत्त्वमात्मयुक्त्या ।

प्रशमितकरणः समाहितात्मा कचिदचलाकृतिरात्मनिष्ठितोऽभूत् ॥

ઇન્દ્રિયોને અત્યંત વશ વર્તાવનારો [ને] એકાગ્ર અંત-
કરણવાળો [તે શિષ્ય] એવી રીતે શ્રીસદ્ગુરુના ઉપદેશથી,
શ્રુતિરૂપ [શબ્દ] પ્રમાણથી, [અને] પોતાની શુક્તિથી બ્રહ્મના
સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરીને [વનમાં કે ઘરમાં] કોઈ સ્થલે
નિશ્ચલ શરીરવાળો [ધર્મ] આત્મામાં [અંતઃકરણની] સ્થિરતા-
વાળો થયો. ૪૮૯

સમાધિના પ્રવક્તા હોને દેખાડવામાટે શિષ્યની સારપછી ને
પ્રશંસિત ધર્મ તે દેખાડે છે:—

कञ्चित्कालं समाधाय परे ब्रह्मणि मानसम् ।

उत्पाय परमानन्दादिदं वचनमब्रवीत् ॥ ४८० ॥

[તે શિષ્ય પોતાના] અંતઃકરણને [પોતાના અભ્યાસના
બસપ્રમાણે] કેટલોક સમય [અવિદ્યાથી] પર બ્રહ્મમાં સ્થિર

રાખીને [પછી પ્રારબ્ધના વેગથી] જામત, થઈ પરમાનંદથી
આ (હવે પછી કહેવાશે તે) વચન બોલ્યો. ૪૮૦

શિષ્યનાં તે વચનોને નીચેના આગણ્યાણીશ શ્લોકોવડે કહી
દેખાડે છે:—

બુદ્ધિર્વિનષ્ટા ગલિતા મટ્ટતિવ્રહ્માત્મનોરેકતયાઽધિગત્યા ।

इदं न जानेऽप्यनिदं न जाने, किं वा कियद्वा सुखमस्त्यपारम् ॥

અણેદણાવે બ્રહ્મના અને આત્માના સાક્ષાત્કારવડે [ભાવી]
શુદ્ધિ [બ્રહ્મમાં] વિલીન થઈ ગઈ [હતી, અંતરની ને
બહારની] પ્રવૃત્તિ ગળી ગઈ [હતી, તેથી] પ્રત્યક્ષને જાણતો
નહોતો, [ને] પરોક્ષને પણ જાણતો નહોતો, [અને કલ્પના-
રહિત સમાધિમાં અતુલવેદ્ય] સુખ કેવું તથા કેટલું છે [તે
પણ જાણવાથી] બહાર [છે.] ૪૮૧

એ સુખને કાંઈક અંશે રૂપરૂપ કરવા કહે છે:—

वाचा वक्तुमशक्यमेव मनसा मन्तु न वा शक्यते,

स्वानन्दामृतपूरपूरितपरब्रह्माम्बुधैर्वैभवम् ।

અમ્બોરાશિવિશીર્ણવાર્ષિકશિલાભાવં મજન્મે મનો,

यस्यांशांशलवे विलीनमधुनाऽऽनन्दात्मना निर्वृतम्॥૪૮૨

આત્માના આનંદરૂપ અમૃતના પૂરથી ભરેલા નિરુ-
પાધિક બ્રહ્મરૂપ મહાસાગરનું ઐશ્વર્ય વાણીવડે કહેવાને અશક્ય-
જ [છે, અને] મનવડે વિચારવાને પણ શક્ય નથી. મારું
અંતઃકરણ મહાસાગરમાં [આકાશમાંથી પડીને] વિલય પામતા
વરસાદના કરાની સ્થિતિને, (અણેદણાવને) પામતું [છતું]

જેના (બ્રહ્મરૂપ મહાસાગરના) અંશના (બ્રહ્મના અંશરૂપ
ઈશ્વરના) અંશના (ઈશ્વરના અંશરૂપ સૂત્રાત્માના) કણમાં
(સૂત્રાત્માના કણરૂપ હૃદયાકાશમાં) અત્યંતલીન [થયું હતું,
તે] હ્રમણાં આનંદસ્વરૂપે પરિવૃત્ત [છે.] ૪૮૨

જગતના નકી કરેલા અભાવને કહે છે:—

ક ગતં કેન વા નીતં કુત્ર લીનમિદં જગત્ ।

અધુનૈવ મયા દૃષ્ટં નાસ્તિ કિં મહદન્નુતમ્ ॥ ૪૮૩ ॥

આ જગત્ ક્યાં ગયું [હતું ?] અથવા કાણે [ક્યાં
હર] લઈ જવાયું [હતું ? ક્યાં] ક્યાં લય પામ્યું [હતું ?]
આ જગત્] હ્રમણાંજ (સમાધિમાંથી ઉઠ્યા પછીજ) મેં
જોયું; [આ] શું મહાન્ આશ્ચર્ય નથી ? ૪૮૩

સમાધિમાં લાગ કરવાયોગ કે અલગ કરવાયોગ કાંઈ પણ
પ્રતીત થતું નહોતું એમ કહે છે:—

કિં હેયં કિમુપાદેયં કિમન્યત્કિં વિલક્ષણમ્ ।

અત્વપ્હાનન્દપીયૂષપૂર્ણે બ્રહ્મમહાર્ણવે ॥ ૪૮૪ ॥

અપ્રાપ્તિનંદરૂપ અમૃતથી ભરેલા બ્રહ્મરૂપ મહાસાગરમાં
ત્યજવાયોગ શું ? અલગ કરવાયોગ શું ? બીજું (અતુલ) શું ?
[અને] વિલક્ષણ (પ્રતિફલ) શું ? [તેમાં એ કાંઈ પણ
નથી.] ૪૮૪

પુનઃ પોતાના અનુભવનું વર્ણન કરે છે:—

ન કિચિદત્ર પશ્યામિ ન શૃણોમિ ન વેદુમ્યહમ્ ।

સ્વાત્મનૈવ સદાનન્દરૂપેનાસ્મિ વિલક્ષણઃ ॥ ૪૮૫ ॥

અહીં (મારા અંતઃકરણની આત્માકારસ્થિતિમાં) [હું]
કાંઈ પણ [દશ્ય નેત્રવડે] જોતો નથી, [ઓત્રવડે સાંભળવા-
યોગ્ય કાંઈ પણ] સાંભળતો નથી, [ને મનવડે જાણવાયોગ્ય
કાંઈ પણ] હું જાણતો નથી. [હું તો] સદાનંદરૂપ પોતાના
આત્માવડેજ [એ સર્વથી] વિપરીતક્ષણવાળો છું. ૪૮૫

પોતાના શ્રીમદ્ગુરુના મહાન ઉપકાર સ્મરણ કરીને તેઓશ્રીને
વાણી તથા શરીરવડે પ્રણામ કરે છે:—

નમો નમસ્તે ગુરવે મહાત્મને, વિમુક્તસદ્ગાય સદુત્તમાય ।

નિત્યાદ્વયાનન્દરસસ્વરૂપિણે, ભૂમ્ને સદાઽપારદ્યામ્બુધામ્ને ॥

ગંભીર અંતઃકરણવાળા, આસક્તિથી અત્યંત શ્રાદ્ધવા
થયેલા, સજ્જનોમાં ઉત્તમ નિત્ય ને અદ્વૈતાનંદરૂપ અમૃત-
સ્વરૂપવાળા, સર્વવ્યાપક [અને] સર્વદા અપાર દયાના
સાગરરૂપ શ્રીસદ્ગુરુ આપશ્રીને [મારા] નમસ્કાર,
નમસ્કાર. ૪૮૬

પ્રણામ કરવાનું કાળ જણાવે છે —

યત્કટાક્ષશશિસાન્દ્રચન્દ્રિકાપાતઘૂતભવતાપજથ્થમઃ ।

પ્રાપ્તવાનહમત્ત્વંડવૈભવાનન્દમાત્મપદમક્ષયં ક્ષણાત્ ॥ ૪૮૭ ॥

જેમના [કૃપા] કટાક્ષરૂપ [શરદ્ગતુના] ચંદ્રની ઘાટી
ચાંદનીના પડવાથી જેનો સંસારના દુઃખથી ઉપજેલો ખેદ
નિવૃત્ત થયો છે એવો હું અખંડ એકીય, આનંદ ને અવિનાશી
આત્મસ્વરૂપને શીઘ્ર પ્રાપ્ત થયો [છું, તેમને હું માનપૂર્વક
પ્રણામ કરું છું.] ૪૮૭

શ્રીસદ્ગુરુની કૃપાથી પ્રાપ્ત થયેલા અનુભવનું વર્ણન કરે છે:—

धन्योऽहं कृतकृत्योऽहं विमुक्तोऽहं भवग्रहात् ।

नित्यानन्दस्वरूपोऽहं पूर्णोऽहं त्वदनुग्रहात् ॥ ४८८ ॥

आपश्रीनी कृपाथी हं धन्य [छं,] हं कृतार्थ [छं,]
हं संसाररूप भगवन्नी अत्यंत मोक्षणी धर्मो [छं,] हं सदा-
नन्दस्वरूप [छं, अने] हं परितुष्ट [छं,] ४८८

असङ्गोऽहमनङ्गोऽहमलिङ्गोऽहमभङ्गुरः ।

प्रशान्तोऽहमनन्तोऽहममलोऽहं चिरंतनः ॥ ४८९ ॥

हं असंग [छं,] हं स्थूलदृढधी रहित [छं,] हं सूक्ष्म-
शरीरधी रहित [छं, हं] अविनाशी [छं,] हं अत्यंतशांत
[छं,] हं परिच्छेदरहित [छं,] हं निर्मल [छं, अने
हं] सनातन [छं] ४८९

अकर्ताहमभोक्ताहमविकारोऽहमक्रियः ।

शुद्धबोधस्वरूपोऽहं केवलोऽहं सदाशिवः ॥ ४९० ॥

हं अकर्ता [छं,] हं अभोक्ता [छं,] हं [छं] आव-
विकारधी रहित [छं, हं] क्रियारहित [छं,] हं शुद्धचेतन-
स्वरूप [छं,] हं केवल (नाभादि रहित) [छं, अने हं]
सर्वदा भगवत्स्वरूप [छं,] ४९०

द्रष्टुः श्रोतुर्वक्तुः कर्तुर्भोक्तुर्विभिन्न एवाहम् ।

नित्यनिरंतरनिष्क्रियनिःसीमासङ्गपूर्णबोधात्मा ॥ ४९१ ॥

हं ज्ञेयानधी, सांख्यज्ञानधी, ज्ञेयानधी, हरनधी,
[नि] योगनधी अत्यंत विज्ञान [छं, हं] अंतररहित,

बेदरहित, क्रियारहित, भापरहित, निर्लेप [ने] अपरिच्छिन्न-
चेतनस्वभाववाणो [छं.] ४८१

नाहमिदं नाहमदोऽप्युभयोरवभासकं परं शुद्धम् ।

बाह्याभ्यन्तरश्चन्यं पूर्णब्रह्माद्वितीयमेवाहम् ॥ ४९२ ॥

हुं आ (प्रत्यक्षज्ञाननो विषय) नथी, हुं ते (परेक्ष-
ज्ञाननो विषय) नथी, पक्ष ते ज्ञेयनो प्रकाशक, [भाया ने
भायानां कार्येथी] पर, पवित्र, अछारनी ने अंतरनी कल्पनाथी
रहित, पूर्ण [ने] अद्वितीय ब्रह्मण [छं.] ४८२

निरूपममनादितत्त्वं त्वमहमिदमद इति कल्पनादूरम् ।

नित्यानन्दैकरसं सत्यं ब्रह्माद्वितीयमेवाहम् ॥ ४९३ ॥

हुं उपभारहित, अनादिस्वरूपवाणो, तुं, हुं, आ [ने]
ते आधी कल्पनाथी रहित, नित्य, सुखरूप, ऐकरस, सत्य-
रूप [ने] अद्वितीय ब्रह्मण [छं.] ४८३

नारायणोऽहं नरकान्तकोऽहं, पुरान्तकोऽहं पुरुषोऽहमीशः ।

अखण्डबोधोऽहमशेषसाक्षी, निरीश्वरोऽहं निरहं च निर्ममः ॥

हुं नारायण [छं.] हुं नरकासुरनो नाश करनार
[श्रीकृष्ण छं.] हुं त्रिपुरासुरनो नाश करनार [सदाशिव छं.]
हुं [सर्वशरीररूप] पुरभां रहनार, [हुं] भायानो नियामक,
हुं नित्यचेतनरूप, [हुं] सर्वनो प्रकाशक, हुं नियंताविनानो,
हुं अखंडारहित अने [हुं] भक्तारहित [छं.] ४८४

सर्वेषु भूतेष्वहमेव संस्थितो, ज्ञानात्मनाऽन्तर्वहिराश्रयः सन् ।

भोक्ता च भोग्यं स्वयमेव सर्वं, यद्यत्पृथग्दृष्टमिदंतया पुरा ॥

હુંજ આશ્રય થઇને ચેતનરૂપે સર્વ પ્રાણીઓમાં અંતર
ને બહાર સારી રીતે સ્થિત [હું, ને] હુંજ ભોક્તા, ભોજ્ય
અને જે જે [જ્ઞાનથી] પૂર્વે ઇદંપણાવડે (આપણાવડે) સિત્ત
ભોયું [હું તે તે] સર્વ [હું] ૪૯૫

મર્યસ્વખંડમુસ્વામ્મોધૌ વહુધા વિશ્વવીચયઃ ।

ઉત્પચન્તે વિલીયન્તે માયામારુતવિભ્રમાત્ ॥ ૪૯૬ ॥

અખંડાનંદના મહાસાગરરૂપ મારામાં માયારૂપ પવનના
શ્લેષથી જગતરૂપ તરંગો બહુ પ્રકારે ઉપજે છે, [ને] વિનાશ
પામે છે. ૪૯૬

સ્ફૂલાદિભાવા મયિ કલ્પિતા ભ્રમાદારોપિતાનુસ્ફુરણેન લોકૈઃ ।
ફાલે યથા કલ્પકવત્સરાપનર્ત્વાદયો નિષ્કલનિર્વિકલ્પે ॥ ૪૯૭ ॥

જેમ અવયવરહિત ને કલ્પનારહિત કાલમાં લોકોએ
[સૂર્યના પ્રતીન થતા] વારંવારના ભ્રમણાવડે કલ્પ, વર્ષ,
અયન ને ઋતુ આદિ કલ્પ્યાં છે, [તેમ નિરવયવ ને કલ્પના-
રહિત] મારામાં [અજ્ઞાની મનુષ્યોએ ધોતાની] ભ્રાંતિથી
સ્ફૂલાદિ પદાર્થો આરોપેલા [છે.] ૪૯૭

આરોપિત જગત અધિદાનરૂપ આત્માને દ્રવિત કરી ચક્ર નહિ
એમ દર્શાવે આપીને જણાવે છે.—

આરોપિતં નાશ્રયદૂષકં ભવેત્કદાપિ મૃદૈરવિદોષદૂષિતૈઃ ।

નાર્દ્રીકરોત્પરમૂમિભાગં, મરીચિકાવારિમહાપ્રવાહઃ ॥ ૪૯૮ ॥

[અરિચાદિ] ઘગ્ના દોષોથી દોષત્રાણ થયેલા અવિવેકી-
ઓવડે [જે] કલ્પેશું [હોય તે] કલ્પેષુ [તેના] આશ્રયને

દોષવાણું કરતું નથી. ઝાંઝવાના પાણીના મોટા પ્રવાહ આરી ભૂમિના ભાગને લીની કરતો નથી [એ પ્રસિદ્ધ છે.] ૪૯૮

પુનઃ પોતાના સ્વરૂપનો અનુભવ વર્ણવે છે:—

આકાશવલ્લેપવિદૂરગોઽહમાદિત્યવદ્ભાસ્યવિલક્ષણોઽહમ્ ।
અહાર્યકન્નિત્યવિનિશ્ચલોઽહમમ્બોધિવત્પારવિવર્જિતોઽહમ્ ॥

હું આકાશની પેઠે લેપથી અત્યંતરહિત [હું,] હું સૂર્યની પેઠે પ્રકાશથી વિપરીતસ્વભાવવાળો [હું,] હું પર્વતની પેઠે નિત્ય અત્યંતનિશ્ચલ [હું, અને] હું સમુદ્રની પેઠે પારથી અત્યંતરહિત [હું] ૪૯૯

; ન મેં દેહેન સમ્યન્થો મેઘેનેવ વિહાયસઃ ।

અતઃ કુતો મેં તદ્દર્મા જાગ્રત્સ્વપ્નસુપ્તયઃ ॥ ૫૦૦ ॥

જેમ આકાશનો વાદળાંની [સાથે] સંબંધ નથી, [તેમ] મારો [સૂક્ષ્મ શરીરની [સાથે] સંબંધ નથી,] આથી જાગ્રત્, સ્વપ્ન ને સુપ્તિ [આ] તેના (સૂક્ષ્મશરીરમાં રહેલા મુખ્ય અંત કરણના) ધર્મો મારા ક્યાંથી [હોઈ શકે?] ૫૦૦ ઉપાધિરાયાતિ સ એવ ગચ્છતિ, સ એવ કર્માણિ કરોતિ મુદ્ધવતે ।, સ એવ જીર્યન્મિત્રયતે સદાઽહં, કુલાદિવન્નિશ્ચલ એવ સંસ્થિતઃ ॥

[સૂક્ષ્મશરીરરૂપ] ઉપાધિજ [કર્મવશાત આ સ્થૂલ-શરીરમાં] આવે છે, [અને પ્રારબ્ધની સમાપ્તિએ] તે [જ બીજા સ્થૂલશરીરમાં] જાય છે, તેજ [શુભાશુભ] કર્મો કરે છે, [અને તેજ સ્થૂલશરીરની સાથે સંબંધ પામી તેનું ફલ] ભોગવે છે, [તથા] તેજ (સ્થૂલશરીરરૂપ ઉપાધિજ)

દૃઢ થઇને મરે છે, હું [તો] સર્વદા આદ્ય પર્વતની પેઠે
અચલજ રહેનારો [હું.] ૫૦૧

ન મે મૃત્તિર્ન ચ મે નિૃત્તિઃ, સદૈકરૂપસ્ય નિરંશકસ્ય ।
एकात्मको यो निविहो निरंतरौ, व्योमेव पूर्णः स कथं नु चेष्टते ॥

[સર્વદા એકરૂપ [ને] અચલવરહિત મારી [કોઇ પણ
ક્રિયામાં] મૃત્તિ [થતી] નથી ને [કોઇ પણ ક્રિયા કે પદાર્થથી
મારી નિૃત્તિ [પણ થતી] નથી. જે એકરૂપ, એક-
રસ, એકરહિત [ને] આકાશની પેઠે વ્યાપક [હોય] તે કેવી
રીતે ક્રિયા કરે? [નજ કરે.] ૫૦૨

पुण्यानि पापानि निरिन्द्रियस्य, निश्चेतसौ निर्विकृतेर्निराकृतेः ।
कृतो ममाखण्डसुखानुभूतेर्वृते क्षनन्वागतमित्यपि श्रुतिः ॥ ૫૦૩ ॥

[બંને પ્રકારની] ઇન્દ્રિયોથી રહિત, અંતઃકરણથી રહિત,
નિકારથી રહિત, આકારથી રહિત [ને] અખંડાનંદના અનુ-
ભવરૂપ મને પ્રુણો [ને] પાપો કયાંથી [હોઇ શકે?] શ્રુતિ
પણ [આત્મા પ્રુણની સાથે ને પાપની સાથે] સંબંધ પામતો
નથી એમજ કહે છે. ૫૦૩

छापया स्पृष्टमुष्णं वा शीतं वा सृष्ट दुःखं वा !

न स्पृशत्येव यत्किंचित्પુરુષં તદ્વિલક્ષણમ્ ॥ ૫૦૪ ॥

[પુરુષના શરીરની] છાયાને સ્પર્શ કરેલું ઊર્મ અથવા
શીતું દિવા, સારું કે નકારું તેનાથી વિપરીતસ્વભાવવાળા
પુરુષને લેશ પણ સ્પર્શ કરી શકતું નથીજ. ૫૦૪

ન સાક્ષિણં સાક્ષ્યધર્માઃ સંસ્પૃશન્તિ વિક્લષ્ણમ્ ।

અવિકારમુદાસીનં મૃદ્ધધર્માઃ પ્રદીપવત્ ॥ ૫૦૫ ॥

જેમ ઘરના ધર્મે [તેને પ્રકાશનાર] હીવાને [સ્પર્શ કરતા નથી, તેમ અંતઃકરણાદિથી] વિપરીતસ્વભાવવાળા વિકારરહિત [ને] ઉદાસીન સાક્ષીને [અંતઃકરણાદિરૂપ] સાક્ષ્યના [કર્તાપણું આદિ] ધર્મે સ્પર્શ કરી શકતા નથી. રવેર્યથા કર્મણિ સાક્ષિભાવો, વહેર્યથા દાહનિયામકત્વમ્ ।

રજ્જોર્યથાઽઽરોપિતવસ્તુસદ્ગત્તયૈવ કૂડસ્યચિદાત્મનો મૈ ॥ ૫૦૬ ॥

જેમ સૂર્યનો [મનુષ્યાદિનાં શુભાશુભ] કર્મમાં સાક્ષિભાવ [છે,] જેમ [બળવાયોગ્ય શુભાશુભમાં] અગ્નિનું દાહ કરવાપણું [છે, અને] જેમ દોરડીનો કલ્પિત [સર્પાદિરૂપ] વસ્તુની સાથે [કલ્પિત] સંબંધ [છે,] તેમજ અવિકારી ને ચેતનસ્વરૂપવાળા મારો [સૂક્ષ્મશરીર ને સ્થૂલશરીરાદિની સાથે કલ્પિત સંબંધ છે.] ૫૦૬

કર્તાપિ વા કારયિતાઽપિ નાહં, ભોક્તાઽપિ વા ભોજયિતાઽપિ નાહમ્
દ્રષ્ટાઽપિ વા દર્શયિતાઽપિ નાહં સોઽહંસ્વયંજ્યોતિરનીદ્રમાત્મા । ૫૦૭

હું કરનાર પણ નથી, અથવા કરાવનાર પણ [નથી,]
હું ભોગવનાર પણ નથી, અથવા ભોગવાવનાર પણ [નથી,]
હું જોનાર પણ નથી, અથવા જોવરાવનાર પણ [નથી, પણ
જે] ઇંદ્રિયાના અવિષયરૂપ સ્વયંપ્રકાશ આત્મા [છે] તે હું [છું.]

ચલત્યુપાર્થો પ્રતિવિમ્બલૌલ્યમૌપાધિકં મૃદ્ધધિયો નયન્તિ ।

સ્વવિમ્બભૂતં રવિત્રદ્વિનિષ્ક્રિયં, કર્તાઽસ્મિ ભોક્તાઽસ્મિ હતોસ્મિ હૈતિ

જેમ [જલરૂપ] ઉપાધિ ચલાયમાન થવાથી ઉપાધિથી
જણાતા [સૂર્યના] પ્રતિબિંબનું ચલાયમાનપણું મૂઢપુદ્ધિવાળા-
ઓ તેના બિંબમાં (સૂર્યમાં) માને છે, [તેમ] સૂર્યના
જેવા અત્યંત અક્રિય [આત્મા]ને [હું] કર્તા છું, [હું]
લોકતા છું, અરે! [હું] હજાયો છું એમ [અવિવેકીઓ
માને છે.] ૫૦૮

જલે વાડપિ સ્થલે વાડપિ લુઠત્વેષ જડાત્મકઃ ।

નાહં વિલિપ્યે તદ્દર્મૈર્ઘટ્ઘર્મેર્નમો યથા ॥ ૫૦૯ ॥

આ જલરૂપ [સ્થૂલશરીર] જલમાં અથવા તો સ્થલમાં
લોટા, હું તેના ધર્મોપડે લેપાતો નથી, જેમ ઘડાના ધર્મોપડે
આકાશ [લેપાતું નથી તેમ.] ૫૦૯

કર્તૃત્વમોકૃત્વસ્વલત્વમત્તાજહત્વવદ્ત્વવિમુક્તતાદયઃ ।

બુદ્ધેર્વિકલ્પા ન તુ સન્તિ વસ્તુતઃ, સ્વસ્મિન્પરે વ્રહ્મણિ કેવલેઽદ્યપે ॥

કર્તાપણું, લોકતાપણું, દુર્જનપણું, ગાંડાપણું, જડપણું,
બદ્ધપણું ને વિમુક્તાપણું આદિ બુદ્ધિની કલ્પનાઓ [છે, તે]
(અસંગ, અદ્વય [ને અવિદ્યાથી] પર બ્રહ્મરૂપ આત્મામાં
વસ્તુતાએ નથીજ. ૫૧૦

સન્તુ વિકારાઃ પ્રકૃતેર્દશયા શતયા સહસ્રયા વાડપિ ।

કિં મેઽસદ્ગચિત્તસ્તૈર્ન ઘનઃ કચિદંવરં સ્પૃશતિ ॥ ૫૧૧ ॥

પ્રકૃતિનાં દશ પ્રકારનાં, સો પ્રકારનાં અથવા સહસ્ર
પ્રકારનાં કાર્યો ભલે હોય, અસંગચેતનરૂપ મને તેઓપડે શી
[હાનિ છે?] વાણું-કદીપણુ આકાશને સ્પર્શ કરતું નથી. ૫૧૧

અવ્યવતાદિસ્થૂલપર્યન્તમેતદ્વિચ્ચં યત્રાભાસમાત્રં પ્રતીતમ્ ।

ઘ્યોમપ્રભ્યં સૂક્ષ્મમાગ્રન્તહીનં, બ્રહ્માદ્વૈતં યત્તદેવાહમસ્મિ ॥૫૧૨॥

જેમાં આયાથી માંડીને સ્થૂલશરીરસુધીનું આ જગત
આભાસમાત્ર દેખાય [છે,] જે આકાશના જેવું સૂક્ષ્મ,
ઉત્પત્તિથી ને નાશથી રહિત [અને] અદ્વૈત બ્રહ્મ [છે,] તેજ
હું છું. ૫૧૨

સર્વાધારં સર્વવસ્તુપ્રકાશં, સર્વાકારં સર્વગં સર્વશૂન્યમ્ ।

નિત્યં શુદ્ધં નિશ્ચલં નિર્વિકલ્પં, બ્રહ્માદ્વૈતં યત્તદેવાહમસ્મિ ॥૫૧૩॥

જે સર્વના અધિષ્ઠાનરૂપ, સર્વ પદાર્થોના સ્ફુરણરૂપ, અપરિ-
ચ્છિન્નસ્વરૂપવાળું, સર્વવ્યાપક, સર્વથી રહિત, નિત્ય, નિર્મલ,
અચલ, કલ્પનાથી રહિત [ને] અદ્વૈત બ્રહ્મ [છે,] તેજ
હું છું. ૫૧૩

ચત્પત્યસ્તાશેપમાયાવિશેષં, પ્રત્યગ્રૂપં પ્રત્યયાગમ્યમાનં ।

સત્યજ્ઞાનાનન્તમાનન્દરૂપં, બ્રહ્માદ્વૈતં યત્તદેવાહમસ્મિ ॥ ૫૧૪ ॥

જે [કારણ ને કાર્યરૂપ] સર્વ આયાનું સ્વરૂપ જેમાં લેશ
પણ નથી એવું, સર્વની અંતર રહેલું, અંત કરણની વૃત્તિઓ-
વડે ન જણાય એવું, સત્યરૂપ, જ્ઞાનરૂપ, અપરિચ્છિન્ન, આનંદ-
રૂપ [ને] અદ્વૈત બ્રહ્મ [છે,] તેજ [બ્રહ્મ] હું છું. ૫૧૪

નિષ્ક્રિયોઽસ્મ્યવિકારોઽસ્મિ નિષ્કલોઽસ્મિ નિરાકૃતિઃ ।

નિર્વિકલ્પોઽસ્મિ નિત્યોઽસ્મિ નિરાલમ્બોઽસ્મિ નિર્દ્વયઃ ॥૫૧૫॥

[હું] ક્રિયારહિત છું, [હું] વિકારથી રહિત છું, [હું]

અવયવથી રહિત છું, [હું] આકારથી રહિત [છું, હું] કલ્પના-
ઓથી રહિત છું, [હું] અવિનાશી છું, [હું]
આશ્રયથી રહિત છું, [અને] અદ્વિતીય [છું.] ૫૧૫

સર્વાત્મકોઽહં સર્વોઽહં સર્વાતીતોઽહમદ્વયઃ ।

કેવલાલ્પવ્યવસ્થાઽહમહમાનન્દોઽહં નિરન્તરઃ ॥ ૫૧૬ ॥

હું સર્વના આત્મરૂપ [છું,] હું સર્વરૂપ [છું,] હું
[વસ્તુતાએ] સર્વથી પર [છું, હું] દ્વતથી રહિત [છું,] હું
અસંગ ને અપરિચ્છિન્ન ચેતનરૂપ [છું,] હું આનંદરૂપ [છું ને
હું] ભેદથી રહિત [છું.] ૫૧૬

પોતાના શ્રીસદ્ગુરુના મહાન્ ઉપકારનું સ્મરણ કરીને તેઓશ્રીને
વાણીવડે ને શરીરવડે પ્રણામો નિવેદન કરે છે.—

સ્વારાજ્યસામ્રાજ્યવિભૂતિરેષા, ભવત્કૃપાશ્રીમહિમસાદાત્ ।

પ્રાપ્તા મયા શ્રીગુરુષે મહાત્મને, નમો નમસ્તેઽસ્તુ પુનર્નમોઽસ્તુ ॥

[હે ભગવન્!] આ બ્રહ્માનંદના નિરવધિ ઐશ્વર્યરૂપ
વૈભવ મને આપશ્રીની કૃપાવડે થયેલા શ્રીઈશ્વરના અનુ-
બ્રહ્મથી પ્રાપ્ત થયો [છે, તેથી એવો] મોટો ઉપકાર કરનાર
શ્રીસદ્ગુરુરૂપ આપને [મારા] પ્રણામ [હો,] પ્રણામ [હો,]
પુનઃ પ્રણામ હો. ૫૧૭

પોતાને દુઃખોથી મોઝોલા કર્યો તે માટે તે શિષ્ય પોતાના શ્રી-
સદ્ગુરુનો ઉપકાર માને છે:—

મહાસ્વપ્ને માયાકૃતજનિજરામૃત્યુગહને,

ભ્રમન્તં લિડ્યન્તં બહુલતરતાપૈરનુદિનપ્ર ।

અહંકારવ્યાધવ્યથિતમિમમત્યન્તકૃપયા,

પ્રવોઘ્ય મસ્ત્રાપાત્પરમવિતવાન્મામસિ ગુરો ॥ ૫૧૮ ॥

હું સદ્ગુરો ! દીર્ઘ સ્વપ્નમાં અવિદ્યાએ કલ્પેલા જન્મ, પૃથ્વીવસ્થા ને મૃત્યુરૂપ વનવિષે ભ્રમતા, સર્વદા ઘણાં ઘણાં દુઃખોવડે ક્લેશ પામતા, [તથા] અહંકારરૂપ વાઘવડે પીડા પામતા આ મને કેવલ અત્યંત કૃપાવડે [તે] દીર્ઘસ્વપ્નથી સારી રીતે જગાડીને [આપશ્રીએ મારું] રક્ષણ કર્યું છે, [તે આપશ્રીના મારા ઉપર મોટા ઉપકાર થયો છે.] ૫૧૮

પુનઃ 'એ મોટા ઉપકારના ઋણુમાંથી કાઢક' અંશે દૃષ્ટવામાં લેવાઈને ને શરીરવડે પ્રણામ કરે છે:—

નમસ્તસ્મૈ સદેકસ્મૈ કસ્મૈચિન્મહર્સે નમઃ ।

યદેતદ્વિશ્વરૂપેણ રાજતે ગુરુરાજ તે ॥ ૫૧૯ ॥

હું ગુરુરાજ ! આપને (આપના શરીરને) પ્રણામ. [આપનું] જે આ [બ્રહ્મસ્વરૂપ] જગતરૂપે શોભે છે, તે સર્વદા એકરૂપ, [ને] કોઈ (મન ને વાણીના અવિષયરૂપ) પ્રકાશરૂપને [મારા] પ્રણામ. ૫૧૯

શિષ્યનાં એવાં વચનો સાંભળી શ્રીમદ્ગુરુએ જે પ્રદત્ત કરી તે દે છે:—

इति नतमवलोक्य शिष्यवर्य, समधिगतात्मसुखं प्रमुदतत्त्वम् ।

प्रमुदितहृदयं स देशिकेन्द्रः, पुनरिदमाह वचः परं महात्मा ॥

જેણે નિર્મલનંદનો અનુભવ કર્યો છે એવા, જેણે આત્મસ્વરૂપને સંશયવિપર્યયથી રહિત જાણ્યું છે એવા, [ને] શોક-

રહિત અંતઃકરણવાળા ઉત્તમ શિષ્યને એવી રીતે પ્રણામ કરતો જોઈને ઉદાર અંતઃકરણવાળા તે શ્રેષ્ઠ સદ્ગુરુ પુનઃ આ ઉત્તમ વચન બોલ્યા. ૫૨૦

તે શ્રીસદ્ગુરુનાં વચનોને જણાવે છે:—

ब्रह्मप्रत्ययसन्ततिर्जगदतो ब्रह्मैव तत्सर्वतः

पश्चादध्यात्मदृशा प्रशान्तमनसा सर्वास्ववस्थास्वपि ।

रूपादन्यद्वેक्षितं किमभितञ्जुष्मतां दृश्यते,

तद्वद्ब्रह्मविदः सतः किमपरं बुद्धेर्विहारःस्पदम् ॥ ૫૨૧ ॥

[જાગૃદિ] સર્વે અવસ્થાઓમાં પણ [સર્વ] જગત્ [સદાદિરૂપ] બ્રહ્મની પ્રતીતિના પ્રવાહરૂપ [છે,] આથી સર્વ-ભણીથી બ્રહ્મજ તે [જગત્ છે એમ] આત્માને વિષય કરનારી વૃત્તિવડે [ને] રાગદ્વેષરહિત મનવડે [તું] અનુભવ કર. [જેમ] નેત્રવાળાઓને સર્વભણી [જે] રખાય છે [તે તેમણે] રૂપથી ભિન્ન શું જોયું છે ? [કાંઈ જોયું નથી,] તેમ બ્રહ્મવેતાને બુદ્ધિના વિષયના સ્થાનરૂપ બ્રહ્મથી ભિન્ન શું [છે ? કાંઈ નથી] ૫૨૧

બ્રહ્મથી ભિન્ન દૃશ્યની કલ્પના કરીને તેમાં આસક્ત થવું વિવેકીને ઉચિત નથી એમ કહે છે:—

कस्तां परानन्दसानुभूतिमुत्सृज्य शून्येषु रमेत विद्वान् ।

चन्द्रे महाह्लादिनि दीप्यमाने, चित्रेन्दुमालोकयितुं क इच्छेत् ॥

કયો વિવેકી [પુરુષ] તે પરમાનંદરૂપ અમૃતના અનુભવનો ત્યાગ કરીને કલ્પિત [વિષયો] માં આસક્ત થાય ?

અત્યંત આનંદ આપનાર ચંદ્ર પ્રકાશતો હોય [તો] ચિત્રેલા
ચંદ્રને જોવાને કોણુ ઇચ્છે ? ૫૨૨

અસત્પદાર્થાનુભવેન કિંચિન્ન ઇતિ વૃત્તિર્ન ચ દુઃખહાનિઃ ।

તદદ્વયાનન્દરસાનુભૂત્યા, તત્તઃ સુખં તિષ્ઠ સદાઽઽત્મનિષ્ઠયા ॥

મિથ્યા પદાર્થના અનુભવડે [અનુભવે] કાંઈ પણ વૃત્તિ
[થતી] નથી, અને [તેના] દુઃખની નિવૃત્તિ [પણ થતી]
નથી, તેથી [તું] અદ્વૈતાનંદરૂપ અમૃતના અનુભવવડે વૃત્તિ
[થઈ] સર્વદા આત્મનિષ્ઠાવડે સુખપૂર્વક સ્થિત થા. ૫૨૩

શિષ્યે સમય કેવી રીતે વીતાડવો તે કહે છે:—

સ્વમેવ સર્વથા પश्यन्મન્યમાનઃ સ્વમદ્વયમ્ ।

સ્વાનન્દમનુભૂંજાનઃ કાલં નય પશ્યામતે ॥ ૫૨૪ ॥

હે વિશાલબુદ્ધિવાળા ! સર્વ પ્રકારે (સર્વ સમયમાં ને
સર્વ વસ્તુઓમાં) આત્માનેજ અનુભવતો [છતો,] આત્માને
અદ્વૈતરૂપ નક્કી કરતો [છતો, અને] આત્માના આનંદને વારં-
વાર ભોગવતો [છતો, તું તારો] સમય વ્યતીત કર. ૫૨૪

પુનઃ પણ પ્રકાશાન્તરે એ ઉપદેશ કરે છે:—

અલ્પબોધાત્મનિ નિર્વિકલ્પે, વિકલ્પનં વ્યોમ્નિ પુરમ્કલ્પનં ॥

તદદ્વયાનન્દમયાત્મના સદા, શાન્તિ પરામેત્ય મજસ્વ મૌનમ્ ॥

અર્પણજ્ઞાનરૂપ [ને] કલ્પનાથી રહિતમાં [ભેદની]
કલ્પના આકાશમાં નગરની કલ્પનાજેવી [છે,] તેથી અદ્વૈતા-
નંદમયરૂપ સર્વદા શાન્તિને પામીને મૌનનો (બાહ્ય-
દષ્ટિના અભાવનો) સ્વીકાર કર. ૫૨૫

તે મૌનના સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે:—

તૂળ્ગીમવસ્થા પરમોપશાન્તિર્વુદ્ધેરસત્કલ્પવિકલ્પહેતોઃ ।

બ્રહ્માત્મના બ્રહ્મવિદો મહાત્મનો, યત્રાદ્વયાનન્દમુખં નિરન્તરમ્ ॥

મિથ્યાજ્ઞેથી કલ્પનાઓના ઉપાદાનકારણરૂપ છુદ્ધિની
[બ્રહ્મમાં જે] પરમ ઉપશાન્તિ (વિક્ષેપરહિત અવસ્થા) [તે]
મૌનાવસ્થા [છે.] જેમાં બ્રહ્મને જાણનાર મહાત્માઓ બ્રહ્મ-
રૂપે નિરંતર અદ્વૈતાનંદ સુખપૂર્વક [અનુભવે છે.] પરં
તે મૌનનું માહાત્મ્ય કહે છે:—

નાસ્તિ નિર્વાસનાન્મૌનાત્પરં સુલ્લઘ્નદુત્તમમ્ ।

વિજ્ઞાતાત્મસ્વરૂપસ્ય સ્વાનન્દરસપાયિનઃ ॥ ૫૨૭ ॥

જેણે આત્મસ્વરૂપનો અનુભવ કર્યો છે એવા, [નિ]
નિજનંદરૂપ અમૃતનું પાન કરનારાને વાસનારહિત [પૂર્વેથી]
મૌનથી વિજ્ઞાત ઉત્તમ સુખ આપનારી [વસ્તુ] નથી. પરં
આવા પુરુષને અમુક નિયમે રહેવું જોઈએ એવો નિયમ
નથી એમ જણાવે છે:—

મર્ચંસ્તિષ્ઠુપવિશઞ્છયાનો વાઙ્મયઃપિ વા ।

યથેચ્છયા વસેદ્વિદ્વાનાત્મારામઃ સદા મુનિઃ ॥ ૫૨૮ ॥

આત્મામાંજ આનંદનો અનુભવ કરનારા સદા મનન-
શીલ જ્ઞાની [પોતાના કે અન્યના પ્રારબ્ધથી ઉપજતી]
પોતાની ઇચ્છાપ્રમાણે જતા [છતાં] ઊભા રહેતા [છતાં]
બેસતા [છતાં] સૂતા [છતાં] અથવા [જનસંગથી દૂર રહેવા]

અન્યથા (બીજી રીતે) [વર્તતા છતાં આયુષ્ય] વ્યતીત કરે. ૫૨૮

ન દેશકાલાસન દિગ્વિમાદિલક્ષ્યાઘપેષાઽપ્રતિવદ્વદ્ધતેઃ ।

સંસિદ્ધતત્ત્વસ્ય મહાત્મનોઽસ્તિ, સ્વવેદને કા નિયમાઘવસ્થા ૫૨૯

પ્રતિબંધરહિત વૃત્તિવાળા [ને] આત્માને સારી રીતે જાણનાર મહાત્માને [પવિત્ર] દેશ, [પવિત્ર] કાલ, [પદ્માદિ] આસન, [પૂર્વાદિ] દિશા, [અર્હિસાદિરૂપ] યમાદિ, [ને] ધારણના વિષયભૂત સ્થૂલસૂક્ષ્મ પદાર્થોરૂપ] લક્ષ્ય આદિની અપેક્ષા નથી. આત્માના જ્ઞાનમાં [દેશકાલાદિના] નિયમાદિની અવસ્થા શી [હોય ?] ૫૨૯

બ્યવહારની વસ્તુઓના જ્ઞાનમાં પણ નિયમની અપેક્ષા નથી એમ કહે છે.—

ઘટોઽયમિતિ વિજ્ઞાતું નિયમઃ કોઽન્વપેક્ષ્યતે ।

, વિનામમાણસુષ્ટુત્ત્વં યસ્મિન્સતિ પદાર્થત્રીઃ ॥ ૫૩૦ ॥

આ ઘટો [છે] એમ જાણવાને, જેના હોવાથી પદાર્થત્રય જ્ઞાન [થાય એવા ત્રેત્રાદિરૂપ] પ્રમાણના નિર્દોષપણાવિના, [દેશકાલાદિના] નિયમની કોણ અપેક્ષા કરે છે ? ૫૩૦

આત્માના જ્ઞાનમાં પણ એમજ છે એમ કહે છે.—

અયમાત્મા નિત્યસિદ્ધઃ પ્રમાણે સતિ માસતે ।

ન દેશં નાપિ વા કાલં ન શુદ્ધિં વાઽપ્યપેક્ષતે ॥ ૫૩૧ ॥

આ આત્મા નિત્યસિદ્ધ [છે. અંતઃકરણની અત્યંત પવિત્રતા તથા શ્રીસદ્ગુરુના ઉપદેશરૂપ નિર્દોષ] પ્રમાણના

હોવાથી [તે] અનુભવનો વિષય થાય છે. [આત્માનો અનુ-
ભવ] દેશની અપેક્ષા કરતો નથી, અથવા કાલની : પણ
[અપેક્ષા કરતો] નથી, કિંવા [શરીરની] શુદ્ધિની પણ
[અપેક્ષા કરતો] નથી. ૫૩૧

આત્માનું જ્ઞાન દેશકાલાદિની અપેક્ષા કરતું નથી આ વાત
લૌકિક દૃષ્ટાંત આપીને સમજાવે છે:—

દેવદત્તોઽહમિત્યેતદ્વિજ્ઞાનં નિરંપેક્ષકમ્ ।

તદ્દદ્વબ્રહ્મવિદોઽપ્યસ્ય વ્રહ્માહમિતિ વેદનમ્ ॥ ૫૩૨ ॥

[જેમ] હું દેવદત્ત [છું] એવું આ જ્ઞાન [દેશકાલાદિની]
અપેક્ષાવિનાનું [છે.] તેમ આ બ્રહ્મવેત્તાનું હું બ્રહ્મ [છું.]
આ જ્ઞાન પણ [દેશકાલાદિની અપેક્ષાવિનાનું છે.] ૫૩૨

આ આત્માને અન્ય પ્રકાશી શકે નહિ એમ જણાવે છે:—

માનુનેવ જગત્સર્વં માસતે યસ્ય તેજસા ।

અનાત્મકમસત્તુચ્છં કિં નુ તસ્યાવભાસકમ્ ॥ ૫૩૩ ॥

જેમ સૂર્યવડે સર્વ જગત્ પ્રતીત થાય છે, [તેમ] જેના
સ્ફુરણવડે (જ્ઞાનસ્વભાવવડે) જડ, અસત્ [ને] તુચ્છ [એવું]
સર્વ દૃશ્ય પ્રતીત થાય છે, તે દૃશ્ય શું તેનું (આત્માનું)
પ્રકાશક હોઈ શકે? [નજ હોઈ શકે.] ૫૩૩

વેદશાસ્ત્રપુરાણાનિ ભૂતાનિ સકલન્યપિ ।

યેનાર્થવંતિ તં કિં નુ વિજ્ઞાતારં પ્રકાશયેત્ ॥ ૫૩૪ ॥

[ઋગાદિ ચાર] વેદો, [ન્યાયાદિ છ] શાસ્ત્રો, [બ્રહ્માદિ
૧૨] પુરાણો, [અને] સઘળાં પ્રાણીઓ પણ જેવડે (જે

વિજ્ઞાતારૂપ આત્માવડે) અર્થવાળાં (પોતાનો અર્થ પ્રતિપાદન કરવામાં ને કહેલો અર્થ જાણવામાં સમર્થ) [થાય છે,] તે વિજ્ઞાતાને કોણ પ્રકાશે ? ૫૩૪

આત્માનું સ્વરૂપ તથા તેને જાણનારનું શ્રેષ્ઠપણ વર્ણવે છે —

एष स्वयंज्योतिरनन्तशक्तिरात्माऽप्रमेयः सकलानुभूतिः ।

અમેવ વિજ્ઞાય વિમુક્તિવન્ધો, જયત્યયં બ્રહ્મવિદુત્તમોત્તમઃ ॥૫૩૫॥

આ આત્મા સ્વયંપ્રકાશ, અનંત સામર્થ્યવાળો, [પ્રત્યક્ષાદિ] પ્રમાણને અવિષય, [ને] સર્વના અનુભવરૂપ [છે.] જેને અનુભવીનેજ [અવિદ્યા ને અવિધાના કાર્યરૂપ] બંધથી બાંધેલો થયેલો આ સર્વોત્તમ બ્રહ્મવેત્તા ઉત્કૃષ્ટપણે રહે છે. ૫૩૫
બ્રહ્મવેત્તા કેવી રીતે ઉત્કૃષ્ટપણે રહે છે તે જણાવે છે —

न सिद्यते नो विषयैः प्रमोदते, न सज्जते नापि विरज्यते च ।

સ્વસ્મિન્સદા ક્રીડતિ નન્દતિ સ્વયં, નિરન્તરાનન્દરસેન વૃત્તઃ ॥

અર્પણાનંદરૂપ અમૃતવડે વૃત્ત [થયેલો બ્રહ્મવેત્તા પ્રતિકૂલ પ્રસંગમાં] ખેડ પામતો નથી, [અનુકૂલ] વિષયોવડે પ્રસન્ન થતો નથી, [સુખના સાધનોમાં] આસક્ત થતો નથી અને [હુ.ખના સાધનોથી] ઉદ્વેગ પણ પામતો નથી, સર્વદા આત્મામાં ક્રીડા કરે છે, [તથા આત્મામાંજ] પોતે આનંદ અનુભવે છે. ૫૩૬

ध्रुवां देहव्ययां त्यक्त्वा बालः क्रीडति वस्तुनि ।

તથૈવ વિદ્વાન્ રમતે નિર્મમો નિરહં સુખી ॥ ૫૩૭ ॥

[જેમ] બાલક ભૂખને [તથા ટાઢતડકા આદિવડે થતી] શરીરની ખીડાને ભૂડી જઈને [રમવાની] વસ્તુઓની [સાથે]

રમે છે, તેમજ મમતારહિત, અહંકારરહિત [ને] સુખી બ્રહ્મવેતા
[ભૂખને તથા શરીરની ખીણને ભૂધી જઘને બ્રહ્મરૂપ વસ્તુની
સાથે પાતાની પવિત્ર ને એકાગ્રવૃત્તિવડે] રમે છે. ૫૩૭

ચિન્તાશૂન્યમદૈન્યમૈક્ષમશનં પાનં સરિદ્વારિપુ,
સ્વાત્તઃક્રમેણ નિરંકુશા સ્થિતિરભીર્નિદ્રા શ્મશાને વને ।
વસ્ત્રં ક્ષાલનશોષણાદિરહિતં દિગ્વાજ્સુ શય્યા મહી,
સંચારો નિગમાન્તરીયિપુ વિદાં ક્રીડા પરે વ્રહ્મણિ ॥૫૩૮॥

બ્રહ્મવેતાને ચિંતાથી રહિત [ને] દીનતાથી રહિત
ભિક્ષાથી મળેલું ભોજન [છે,] નદીના જલનું પાન [છે,]
સ્વતંત્રતાવડે પરાધીનતારહિત ભયવિનાની સ્થિતિ [છે,
વૈરાગ્યને સર્વદા દંઢ રાખનાર] મસાણુમાં (મસાણુની પાસેના
સ્થાનમાં) [અથવા પવિત્ર ને મનુષ્યરહિત] વનમાં નિદ્રા
[કરવાનું છે,] ધોવા ને સૂકવવા આદિથી રહિત વિશારૂપ
અથવા [વલ્કલ કે સામાન્ય] વસ્ત્ર [છે,] પૃથ્વીપર શય્યા
[છે,] વેદાંતરૂપશૌરીઓમાં ભ્રમણ [છે, ને અવિદ્યાથી] પર
બ્રહ્મમાં રમત [છે.] ૫૩૮

વિમાનમાલમ્બ્ય શરીરમેતદ્જનક્યશેષાન્વિષયાનુપસ્યતાન્ ।
પરેચ્છયા વાલવદાત્મવેત્તા, યોજ્યક્તલિદ્ધોઽનનુપક્તવાહ્યઃ ॥

જે આત્મજ્ઞાની [આત્મજ્ઞાન] અપ્રકટ ચિહ્નવાળો [ને]
બહારના વિષયોમાં આસક્તિવિનાનો [છે, તે] અભિમાન
વિના આ શરીરને ધારણ કરીને [પ્રારબ્ધથી] પ્રાપ્ત થયેલા

[અત્રગ્જલાદિ] સર્વ વિધયાને બાલકની પેઠે પરેન્ધાવડે ભોગવે છે. ૫૩૯

દિગમ્વરો વાઽપિ ચ સામ્વરો વા, ત્વગમ્વરો વાઽપિ ત્રિદમ્વરસ્યઃ ।
 હન્મત્તવદ્વાઽપિ ચ વાલ્મદ્વા, પિશાચવદ્વાઽપિ ચરત્યન્વામ્ ॥

ચેતનરૂપ આકાશમાં રહેલો [બ્રહ્મવેતા] વસ્ત્રવિના, અથવા [પ્રારબ્ધથી પ્રાપ્ત થયેલાં] વસ્ત્રસહિત કિંવા [ઝાડની] છાલરૂપ વસ્ત્રસહિત, [મનુષ્યોથી દૂર રહેવા માટે] ગાંડાની પેઠે, અથવા [બ્રહ્મવેતાઓના સમાગમમાં] બાલકની પેઠે અથવા [લોકમાં પ્રસિદ્ધ ન થવામાટે] પિશાચની પેઠે [આ] પૃથ્વીપર વિચરે છે. ૫૪૦

કામાન્નિષ્કામરૂપી સંશ્વરસ્યેકચરો મુનિઃ ।

સ્વાત્મનૈવ સદા તુષ્ટઃ સ્વયં સર્વાત્મના સ્થિતઃ ॥ ૫૪૧ ॥

એકલો ફરનાર, આત્મસ્વરૂપવડેજ સર્વજ્ઞ તુલ્ય થયેલો, [નિ] પોતાની ભેળે સર્વરૂપે રહેલો મનનશીલ [બ્રહ્મવેતા] કામનારહિત થઇને વિધયાને ભોગવે છે. ૫૪૧

કચિન્મૂઢો વિદ્વન્કચિદપિ મહારાજવિભવઃ,

કચિદ્ભ્રાન્તઃ સૌમ્યઃ કચિદજગરાચારકલિતઃ ।

કચિત્પાત્રીભૂતઃ કચિદવગતઃ કાપ્યવિદિત-

શ્વરસ્યેવં પ્રાજ્ઞઃ સતતપરમાનન્દસુખિતઃ ॥ ૫૪૨ ॥

બ્રહ્મવેતા કોઈ ઠેકાણે [મૂર્ખાની દૃષ્ટિએ] મૂઢજેવા, વળી કોઈ ઠેકાણે [વિવેકી રાજ્યએ કે ધનાઢ્યે મહાપૂજન કરવાથી] મહારાજના જેવા વૈભવવાળા, કોઈ ઠેકાણે [દેશોમાં] ભ્રમણ

કરતા, [કોઈ ઠેકાણે] પ્રિયદર્શનવાળા, કોઈ ઠેકાણે અજગરના
જેવી રીત રાખીને રહેનારા, કોઈ ઠેકાણે [જિજ્ઞાસુઓવડે]
સાક્ષાર પામેલા, કોઈ ઠેકાણે [દુર્જનોવડે] અપમાન પામેલા
[ન] કોઈ ઠેકાણે બાણવામાં ન આવે એમ વિચરે છે, એવી
રીતે [તેમનો બાહ્યવ્યવહાર અનેક પ્રકારનો છતાં પણ તે]
બ્રહ્મવેત્તા [પોતાના અંતઃકરણમાં] નિરંતર પરમાનંદવડે સુખી
[રહે છે.] ૫૪૨

નિર્ધનોઽપિ સદા તુષ્ટોઽપ્યસહાયો મહાબલઃ

નિત્યતુષ્ટોઽપ્યધુજ્ઞાનોઽપ્યસમઃ સમદર્શનઃ ॥ ૫૪૩ ॥

[બ્રહ્મવેત્તા] ધનરહિત છતાં પણ [આત્મરૂપ ધનથી]
સર્વદા સંતોષવાળા [રહે છે, સમતીય] સાહાય્ય નહિ કરનાર,
છતાં પણ [વિવેકાકિરૂપ] મોટા બલવાળા [છે, બહારના
ભોગોને] નહિ ભોગવતાં છતાં પણ [આત્માનંદના અનુભવવડે]
સર્વદા તૃપ્ત [રહે છે, ન તેમના] સમાન કોઈ નહિ છતાં પણ
[શત્રુભિન્નમાં] સરખી દષ્ટિવાળા [રહે છે.] ૫૪૩

અપિ કુર્વન્નકુર્વાણશ્ચાપોક્તા ફલમોગ્યપિ ।

શરીર્યપ્યશરીર્યેષ્ પરિચ્છિન્નોઽપિ સર્વગઃ ॥ ૫૪૪ ॥

આ [બ્રહ્મવેત્તા અજ્ઞાનીની દષ્ટિએ કર્મે] કરતા છતાં
પણ [પોતાની દષ્ટિએ કર્મે] નહિ કરનારા [છે, અજ્ઞાનીની
દષ્ટિએ] ફક્ત ભોગવનારા છતાં પણ [પોતાની દષ્ટિએ] અસોક્તા
[છે, અજ્ઞાનીની દષ્ટિએ] શરીરવાળા છતાં પણ [પોતાની દષ્ટિએ]
શરીરવિનાના [છે,] અને [અજ્ઞાનીની દષ્ટિએ] એકદેશમાં
રહેનારા છતાં પણ [પોતાની દષ્ટિએ] સર્વવ્યાપક [છે.] ૫૪૪

અશરીરં સદા સન્તમિમં બ્રહ્મચિદં ક્વચિત્ ।

પ્રિયાપ્રિયે ન સ્પૃશત્રસ્તથૈવ ચ શુભાશુમે ॥૫૪૫॥

સર્વદા શરીરના અભિમાનરહિત રહેતા આ બ્રહ્મવેત્તાને
કંદીપણુ પુણ્યપાપ તેમજ સુખદુઃખ પણ સ્પર્શ કરતાં નથી. ૫૪૫
સ્થૂળશરીરાદિના અભિમાનવાળાને પુણ્યપાપાદિનો સંબંધ થાય
છે, પણ તેના અભિમાનવિનાના જ્ઞાનીને પુણ્યપાપાદિનો સ્પર્શ થતો
નથી એમ કહે છે:—

સ્થૂલાદિસમ્બન્ધવતોઽપિમાનિનઃ, મુલં ચ દુઃલં ચ શુભાશુમે ચ ।
વિધ્વસ્તવન્ધસ્ય સદાત્મનો મુનેઃ, કુતઃ શુભં વાઽપ્યશુભં ફલં વા ॥

સ્થૂળશરીરાદિના સંબંધવાળા અભિમાનીને પુણ્યપાપનો
તથા સુખનો ને દુઃખનો [સંબંધ થાય છે, પણ] જેના [અભિ-
માનરૂપ] બંધનો નાશ થયો છે એવા બ્રહ્મરૂપ મુનિને પુણ્ય
અથવા પાપ તથા [તેનું] ફલ [સુખદુઃખ] ક્યાંથી [સંભવે ?] ૫૪૬

અજ્ઞાનીઓ આંતિવડે દેહાભિમાનવિનાના જીવન્મુક્તને દેહવાળા
આને જ એમ નીચેના જે શ્લોકવડે દર્શાવેલા આપીને સમજાવે છે:—

તમસા ગ્રસ્તવજ્રાનાદગ્રસ્તોઽપિ રવિર્જનૈઃ ।

ગ્રસ્ત ઇત્યુચ્યતે શ્રાંત્યા હજ્ઞાત્વા વસ્તુલક્ષણમ્ ॥૫૪૭॥

તદ્દેહાદિવન્ધેભ્યો વિમુક્તં બ્રહ્મવિત્તમમ્ ।

પશ્યતિ દેહવન્મૂઢાઃ શરીરાભાસદર્શનાત્ ॥૫૪૮॥

જેમ [સ્વચ્છ સૂર્યરૂપ]. વસ્તુનું સ્વરૂપ નહિ જાણીને
[અજ્ઞાની] મનુષ્યાવડે નહિ ઘેરાયેલા સૂર્ય પણ ઘેરાયેલાજેવો
જણાવાથી આંતિવડે [તે] રાહુથી ઘેરાયેલો છે એમ કહેવાય

છે, તેમ અજ્ઞાનીઓ દેહાદિ બંધથી અત્યંતરહિત હિતમ બ્રહ્મ-
વેત્તાને [તેમના] સ્થૂલશરીરનો આભાસ જણાવાથી [પોતાના
જેવા] દેહવાળા બુદ્ધિ છે ૫૪૭-૫૪૮

સ્થૂલશરીરમાં અહતામમતાવિના પણ પોતાના કે ગિર્યાદિ
આદિના પ્રારબ્ધના બલથી તેમના શરીરની ક્રિયા થતી જોવામાં આવે
છે એમ જણાવે છે:—

અહિર્નિર્લયનોં વાડયં મુક્ત્વા દેહં તુ તિષ્ઠતિ ।

इतस्तत्स्थाल्यमानो यत्किञ्चित्प्राणवायुना । ५४९॥

જેમ સાપ ઉપવચ્ચાને (કાંચળીને) મૂકી દબને રહે છે,
તેમ આ (બ્રહ્મવેત્તા) સ્થૂલશરીરને (સ્થૂલશરીરમાં રહેલી
અહંતામમતાને) [મૂકી દબને રહે છે.] પ્રાણવાયુવડે [તેમનું
સ્થૂલશરીર] અહીંતહીં કાંઈ ક્રિયા કરતું [પ્રતીત થાય છે] ૫૪૯

स्रोतसा नीयते दारु यथा निम्नोन्नतस्थलम् ।

दैवेन नीयते देहो यथाकालोपशुक्तिषु ॥ ५५० ॥

જેમ [નદીના] પ્રવાહવડે સાકડું નીચા ને ઊંચા
સ્થલમાં લઈ જવાય છે, [તેમ] પ્રારબ્ધવડે [જીવશુદ્ધાર્થ]
સ્થૂલશરીર સમયને અનુસરીને [અન્નપાનાદિના] ઉપસોગમાં
લઈ જવાય ૫૫૦

प्रारब्धकर्मपरिकल्पितवासनाभिः,

संसारिवचरति मुक्तिषु मुक्तदेहः ।

सिद्धः स्वयं वसति साक्षिवदत्र तूष्णीं,

चक्रस्य मूलमिव कल्पविकल्पशून्यः ॥ ५५१ ॥

જીવન્મુક્તર્થ સ્થુલશરીરં પ્રારબ્ધકર્મેજ કલ્પેલી વાસના-
ઓવડે અજ્ઞાનીઓની પેઠે [અત્રપાનાદિના] ભોગોમાં
[અભિમાનવિના] પ્રવૃત્ત થાય છે. જીવન્મુક્ત પોતે અહીં
(સ્થુલદેહમાં) આકાંક્ષા મૂલની પેઠે સંકલ્પવિકલ્પથી રહિત
[અતે] સાક્ષીની પેઠે મૌન રહે છે. ૫૫૨

તે જીવન્મુક્તના સાક્ષીપણાનું વર્ણન કરે છે:—

નૈવેન્દ્રિયાણિ વિપયેષુ નિયુક્ત एव,
નૈવાપયુક્ત ઉપદર્શનલક્ષણસ્યઃ ।

નૈવ ક્રિયાફલમપીપદવેક્ષતે સ,

સ્વાનન્દસાન્દ્રસપાનસુમત્તચિત્તઃ ॥ ૫૫૨ ॥

આ તદરથસ્વરૂપમાં સ્થિત થયેલા [ને] નિજનંદરૂપ
દ્વારા અમૃતના પાનવડે ઉન્નત અંતઃકરણવાળા [જીવન્મુક્ત
પોતાની] ઇન્દ્રિયોને [રાગપૂર્વક] વિષયોમાં પ્રવૃત્ત કરતા નથીજ,
[અતે] નિવૃત્ત [પશુ] કરતા નથીજ, [તથા] તે [તેમની]
ક્રિયાના [સુખદુઃખરૂપ] ફેલને લેશ પણ જોતા નથીજ. ૫૫૨

સર્વોત્તમ બ્રહ્મવેતાનો મહિમા બે શ્લોકવડે કહે છે:—

લક્ષ્યાલક્ષ્યગતિં ત્યક્ત્વા યસ્તિષ્ઠેત્કેવલાન્મના ।

શિવ એવ સ્વયં સાક્ષાદયં બ્રહ્મવિદુત્તમઃ ॥ ૫૫૩ ॥

નિર્ગુણનો ને સગુણનો [અથવા આત્માનો ને જડનો]
વિચાર ત્યજી દઈને જે અદ્વૈતરૂપે સ્થિત થાય છે, આ સર્વો-
ત્તમ બ્રહ્મવેતા પોતે સાક્ષાત શિવજ [છે] ૫૫૩

જીવન્નેવ સદા મુક્તઃ કૃતાર્યો બ્રહ્મચિત્તમઃ ।

ઉપાધિનાશાદ્ બ્રહ્મૈવ સન્બ્રહ્માપ્નેતિ નિર્દયમ્ ॥ ૫૫૪ ॥

સર્વોત્તમ બ્રહ્મવેત્તા જીવતાંજ સર્વદા મુક્ત [ને] કૃતાર્ય
[છે, તે] બ્રહ્મજ છતાં [ત્રણ શરીરરૂપ] ઉપાધિના નાશથી
અદ્વય બ્રહ્મમાં સ્થિત થાય છે. ૫૫૪

શૈલુપો વેપસન્નાવામાવયોશ્ચ યયા પુમાન્ ।

તથૈવ બ્રહ્મચિન્ત્રેષુઃ સદા બ્રહ્મૈવ નાપરઃ ॥ ૫૫૫ ॥

એમ જનાયો [પોતે] કાઢેલા [સ્ત્રી આદિના] વેપના
સહભાવમાં ને [તેના] અભાવમાં પુરુષજ [છે,] તેમજ બ્રહ્મ-
વેત્તાઓમાં એક સર્વદા બ્રહ્મજ [છે, તેથી] વિન [શરીરાદિરૂપ]
નથી. ૫૫૫

જાનીને સ્પૃશશરીરના ભાગમાં દેશાદિની અપેક્ષા નથી એમ
નીચેના બે શ્લોકવડે જણાવે છે:—

યત્ર ક્ષાપિ વિશીર્ણં સત્પર્ણમિવ તરોર્વપુઃ પતતાદ્ ।

બ્રહ્મીભૂતસ્ય યતેઃ પ્રાગેવ હિ તત્ત્વિદમિના દર્શયમ્ ॥ ૫૫૬ ॥

બ્રહ્મરૂપ થયેલા યોગીર્તું શરીર આડથી ખસી ગયેલા
પાંદડાની પેઠે ગમે ત્યાં (ગમે તે દેશમાં ને ગમે તે સમયમાં)
પડે, [છતાં તેમાં તેમને કંઈ હાનિલાભ નથી. તેમના શરીરને
હાલસંસ્કારની પણ અગત્ય નથી,] કેમકે તે [શરીર] પૂર્વજ
ચેતનરૂપ અભિવડે હાલ પામેલું [છે.] ૫૫૬

સદાત્મનિ બ્રહ્મણિ તિષ્ઠતો મુનેઃ, પૂર્ણદ્વયાનન્દમયાત્મના સદા ।

ન દેશકાલાગુચિતપ્રતીક્ષા, ત્વદ્દ્વામાંસચિદ્પિન્દવિસર્જનાયા ॥ ૫૫૭ ॥

સદૃષ્ય બ્રહ્મમાં પૂર્ણ અદ્વૈત ને આત્મયરૂપે સર્વદા રહેનાર જ્ઞાનીને ચામડી, માંસ ને વિષ્ણુરૂપ સ્થૂલશરીરના ત્યાગમાટે યોગ્ય દેશકાલાદિની અપેક્ષા નથી ૫૫૭

બ્રહ્મનું સ્વરૂપ કહે છે:—

દેહસ્ય મોક્ષો નો મોક્ષો ને દૃષ્ટસ્ય કમણ્ડલોઃ ।

અવિચાહદ્યગ્રનિમોક્ષો મોક્ષો યતસ્તતઃ ॥ ૫૫૮ ॥

શરીરનો ત્યાગ બ્રહ્મ નથી, [તથા] હંડનો [ને] કમંડળનો [ત્યાગ પછી બ્રહ્મ નથી,] અવિચારૂપ હૃદયની ગંધિની નિવૃત્તિ નથી બ્રહ્મ [છે,] તેથી [બ્રહ્મમાં દેશકાલાદિની અપેક્ષા નથી. ૫૫૮ સ્થૂલશરીરના પડવાની સાથે આત્મને કંઈ સંબંધ નથી તેનું દર્શન આપે છે:—

કુલ્યાપામથ નદ્યાં વા શિવક્ષેત્રેઽપિ ચત્વરે ।

પર્ણ પતતિ ચેત્તેન તરોઃ કિં નુ શુભાશુભમ્ ॥ ૫૫૯ ॥

જો વહેણામાં, અથવા નદીમાં, કિંવા શિવમંદિરમાં કે ચૌરામાં [જાડપરથી ખરી પડેલું] પાંદડું પડે [તો] તેપડે જાડને શું સારું કે નકારું [થાય છે ?] ૫૫૯

શરીરાદિના નાશથી આત્માનો નાશ થતો નથી એમ દર્શન આપીને સમજાવે છે:—

પત્રસ્ય પુષ્પસ્ય ફલસ્ય નાશવદ્દેહેન્દ્રિયમાણધિયાં વિનાશઃ ।

નૈવાત્મનઃ સ્વસ્ય સદાત્મકસ્વાનન્દાકૃતેર્વૃક્ષવદસ્તિ વૈષઃ ॥ ૬૦ ॥

પાંદડાંના, ફૂલના ને ફલના નાશની પડે સ્થૂલશરીર, ઇન્દ્રિયા, પ્રાણ ને બુદ્ધિનો વિનાશ [થાય છે,] સદૃષ્ય [ને]

આત્મદૃષ્ટ પોતાના આત્માનો [વિનાશ] નથીજ [થતો,] પણ
આ [આત્મા] વૃક્ષની પેઠે [નાશ પામ્યા વિના] રહે છે. ૫૬૦
આત્માની ઉપાધિના નાશવડે ઉપાધિવાળા આત્માનો નાશ ભલે
મનાય, પણ નિરુપાધિક આત્માનો નાશ ચો નથી એમ કહે છે:—

મજ્ઞાનઘન इत्यात्मलक्षणं सत्यसूचकम् ।

अनूद्यौपाधिकस्यैव कथयन्ति विनाशनम् ॥ ૫૬૧ ॥

[આત્માના] અવિનાશીપણાને સૂચવનારું મજ્ઞાનઘન
એવું આત્માનું સ્વરૂપ કહીને ઉપાધિવાળાનોજ [શ્રુતિઓ]
વિનાશ કહે છે, [ઉપાધિરહિતનો નહિ.] ૫૬૧

શ્રુતિ યોગેજ આત્માનું અવિનાશીપણું કહે છે એમ જણાવે છે:—

अविनाशी वा अरेऽयमात्मेति श्रुतिरात्मनः ।

प्रब्रवीत्यविनाशित्वं विनश्यत्सु विकारिषु ॥ ૫૬૨ ॥

" અવિનાશી વા અરેઽયમાત્મા " (અરે મૈત્રેયિ !
આ આત્મા અવિનાશીજ છે,) આ શ્રુતિ [રહ્યાદિ] વિકાર-
વાળા [પદાર્થોના] વિનાશ થયા છતાં આત્માનું અવિનાશી-
પણું કહે છે. ૫૬૨

જ્ઞાનાભિવડે શરીરાદિ ઘટ પામીને ધ્વંસરૂપ થઈ જાય છે એમ
દર્શાવે આપીને કહે છે:—

पापाणवृक्षतृणधान्यकडंकराद्या,

दग्धा भवन्ति हि मृदेव यथा तथैव ।

देहेन्द्रियासुमनआदिसमस्तदृश्यं,

ज्ञानाग्निदग्धमुपयाति परात्मभावम् ॥ ૫૬૩ ॥

જેમ પથ્થર, ઝાડ, ખાડ, ધાન્ય ને ભુસું આદિ બધાં
[હતાં] માટીજ થાય છે, તેમજ સ્થૂલશરીર, ઇન્દ્રિયો, પ્રાણ
ને મન આદિ સર્વ દશ્ય જ્ઞાનાશ્રિવડે બળ્યું [હું-મિથ્યા
નક્કી થયું હું] બ્રહ્મભાવને પામે છે. ૫૬૩

આ સર્વ જગત્ બ્રહ્મમાં વિલીન થાય છે એમ દર્શાવે આપીને
સ્પષ્ટ કરે છે.—

વિલક્ષણં યથા ધ્વાન્તં લીયતે માનુજેજસિ ।

તથૈવ સકલં દૃશ્યં બ્રહ્મણિ પ્રવિલીયતે ॥ ૫૬૪ ॥

જેમ [સૂર્યના પ્રકાશથી] વિલક્ષણ અંધારું [સૂર્યના
ઉદય થયે] સૂર્યના પ્રકાશમાં લીન થાય છે, તેમજ [બ્રહ્મથી
વિલક્ષણ] સર્વ જગત્ [જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થયે] બ્રહ્મમાં અત્યંત
લીન થાય છે. ૫૬૪

દેહાદિ ઉપાધિની નિવૃત્તિ થવાથી બ્રહ્મવેત્તા બ્રહ્મરૂપ થાય છે
એમ ઉદાહરણ આપીને કહે છે:—

ઘટે નષ્ટે યથા વ્યોમ વ્યોમૈવ ભવતિ સ્ફુટમ્ ।

તથૈવોપાધિવિલયે મહૈવ બ્રહ્મવિત્સ્વપમ્ ॥ ૫૬૫ ॥

જેમ ઘડો નાશ પામવાથી [તેની અંતર રહેલું] આકાશ
રૂપદરીતે આકાશજ થાય છે, તેમજ [દેહાદિ] ઉપાધિનો
વિલય થવાથી બ્રહ્મવેત્તા થાતે બ્રહ્મજ [થાય છે.] ૫૬૫

આત્માને જાણનાર આત્મરૂપ થઈ જાય છે એમ ઉદાહરણો
આપીને સમજાવે છે:—

ક્ષીરં ક્ષીરે યથા ક્ષિપ્તં તૈલં તૈલે જલં જલે ।

સંયુક્તમેકતાં યાતિ તથાઽઽત્મન્યાત્મવિઘ્નુનિઃ ॥ ૫૬૬ ॥

એમ દૂધમાં નાંખેલું દૂધ, તેલમાં [નાંખેલું] તેલ, [ને]
જલમાં [નાંખેલું] જલ મળી જઘને એકપણાને પામે છે, તેમ
આત્માને જાણનાર યુનિ આત્મામાં [એકપણાને પામે છે.] ૫૬૬
વિદેહકૈવલ્ય પામેલ જ્ઞાનીને પુનઃ સંસારની પ્રાપ્તિ થતી નથી
એમ કહે છે:—

एवं विदेहकैवल्यं सन्मात्रत्वमखण्डितम् ।

ब्रह्मभावं मयैष यतिर्नावर्तते पुनः ॥ ૫૬૭ ॥

આ જ્ઞાની એવી રીતે સન્માત્રપણારૂપ વિદેહકૈવલ્યને
[એકલે] અખંડિત બ્રહ્મભાવને પામીને પુનઃ [સંસારમાં]
લભતો નથી. ૫૬૭

બ્રહ્મવેત્તા બ્રહ્મરૂપ થયેલા હોવાથી તેમને પુનર્જન્મનો સંભવ
નથી એમ કહે છે:—

सदात्मैकं त्वविज्ञानदग्धाविद्यादिवर्ष्मणः ।

अमुष्य ब्रह्मभूतत्वाद्ब्रह्मणः कुत उद्भवः ॥ ૫૬૮ ॥

બ્રહ્મના ને આત્માના એકપણાના અનુભવથી અવિદ્યાદિ
[નણે] શરીરો દાહ (બાધ) પામી ગયાં છે એવા આ [બ્રહ્મ-
વેત્તા]ના બ્રહ્મસ્વરૂપપણાથી [તે] બ્રહ્મની ઉત્પત્તિ ક્યાંથી
[સંભવે ?] ૫૬૮

ખંધ ને મોઝ આત્મામાં નથી એમ દર્શત આપીને કહે છે:—

માયાકૃષ્ણૌ વન્ધમોક્ષૌ ન સ્તઃ સ્વાત્મનિ વસ્તુતઃ ।

યથા રજ્જૌ નિષ્ક્રિયાયાં સર્પાભાસવિનિર્ગમૌ ॥ ૫૬૯ ॥

બંધ ને મોક્ષ અવિદ્યાએ કલ્પેલા [છે,] વસ્તુતાએ [તે બંધને] ધોતાના આત્મામાં નથી. જેમ ક્રિયારહિત દારડીમાં [પ્રાતિભાસિક] સર્પની પ્રતીતિ ને નિવૃત્તિ [જણાય છે, તેમ અવિકારી આત્મામાં બંધ ને તેની નિવૃત્તિ જણાય છે] ૫૬૯

બ્રહ્મને આવરણનો અભાવ હોવાથી બધ તથા મોક્ષ મિથ્યા છે એમ કહે છે:—

આવૃત્તેઃ સદસત્ત્વામ્યાં વક્તવ્યે વન્ધમોક્ષણે ।

નાવૃત્તિર્વ્રક્ષણઃ કાચિદન્યાભાવાદનાવૃત્તમ્ ॥

યથસ્પદૈત્તહાનિઃ સ્યાદ્દૈતં નો સહતે શ્રુતિઃ ॥ ૫૭૦ ॥

[શુદ્ધબ્રહ્મને] આવરણ હોવાથી ને આવરણ નહિ હોવાથી બંધ ને મોક્ષ કહેવાયોઅથ [ધાય, પણ] અન્ય[વસ્તુ]ના અભાવથી [શુદ્ધ]બ્રહ્મને કોઈ આવરણ નથી, [તેથી તે] આવરણથી રહિત [છે. આવરણથી રહિત હોવાથી તેના મોક્ષનો પણ અભાવ છે] જે [શુદ્ધબ્રહ્મથી વિત્ત કાંઈ] છે [એમ કહે તો] અદ્વૈતની હાનિ થાય છે, [અને એકજ અદ્વિતીય બ્રહ્મ જ એમ કહેનારી] શ્રુતિ દ્વૈતને સહન કરતી નથી. ૫૭૦

સિદ્ધ થયેલા અર્થનું દર્શાવતસહિત નિરૂપણ કરે છે:—

વન્ધં ચ મોક્ષં ચ મૃપૈવ મૂઢા, ચુદ્ધેર્ગુણં વસ્તુનિ કલ્પયન્તિ ।

દ્વગાવૃત્તિ મેઘકૃતાં યથા રવૌ, યતોઽદ્વયાસન્નચિદેતદક્ષરમ્ ॥૫૭૧॥

જેમ અવિવેકીઓ વાદળોએ કરેલા નેત્રના આવરણને
[સ્વયંપ્રકાશ] સૂર્યમાં [મિથ્યાજ કલ્પે છે, [તેમ અવિવેકીઓ
અવિધાના કાર્યરૂપ] યુદ્ધિના ગુણ બંધ તથા મોક્ષને [અસંગ]
આત્મામાં મિથ્યાજ [કલ્પે છે.] જેથી આ અવિનાશી,
અદ્વૈત, અસંગ ને ચેતનરૂપ [છે, તેથી તેમાં બંધમોક્ષનો
સંભવ નથી.] ૫૭૧

આત્મજ્ઞાન થયા પહેલાં આત્માને બધ હોતો, ને આત્મજ્ઞાન
થવાથી તે બંધની નિરૂતિ થઈ એમ જે લોકમાં મનાય છે તે
વાસ્તવિક નથી એમ કહે છે—

અસ્તીતિ પ્રત્યયો યથ યથ નાસ્તીતિ વસ્તુનિ ।

બુદ્ધેરેવ ગુણાવેતૌ ન તુ નિત્યસ્ય વસ્તુનઃ ॥ ૫૭૨ ॥

આત્મામાં [જ્ઞાન થયા પહેલાં બંધ] છે આવી જે
પ્રતીતિ [છે,] અને [જ્ઞાન થયા પછી આત્મામાં બંધ] નથી
આવી [જે પ્રતીતિ છે,] આ બંને ગુણો યુદ્ધિનાજ [છે,]
પણ સત્ય આત્માના નથી. ૫૭૨

બંધમોક્ષની કલ્પના આત્મામાં સંભવતી નથી એમ પુનઃ
ઉપદેશ કરે છે:—

અતસ્તૌ માયયા કલ્પાઘ્નૌ બન્ધમોક્ષૌ ન ચાત્મનિ ।

નિષ્કલે નિષ્ક્રિયે શાન્તે નિરવધે નિરંજને ।

અદ્વિતીયે પરે તત્ત્વે વ્યોમવત્કલ્પના કુતઃ ॥ ૫૭૩ ॥

આથી તે બંધમોક્ષ અવિધાવડે [આત્મામાં] કલ્પાયેલા
[છે,] પણ [વસ્તુતાએ] આત્મામાં નથી. નિરવધ, ક્રિયા-
રહિત, શાંત, (રાગદ્વેષરહિત,) નિર્દોષ, નિરાવરણ, અદ્વિતીય

[ને અવિધાથી] પર આત્મામાં આકાશની પેઠે [બંધબોક્ષની]
હૃદયના કયાંથી [સંભવે ?] ૫૭૩

હવે વાસ્તવિક સ્થિતિનું વર્ણન કરે છે:—

ન નિરોધો ન ચોત્પત્તિર્ન વન્ધો ન ચ સાધકઃ ।

ન મુમુક્ષુર્ન ચૈ મુક્ત સ્ત્યેષા પરમાર્થતા ॥ ૫૭૪ ॥

[અહીં કોઈ વસ્તુની] ઉત્પત્તિ નથી, [કોઈ વસ્તુનો]
નાશ નથી, બંધ નથી, [બંધની નિવૃત્તિમાટે પ્રયત્ન કરનારો]
જિજ્ઞાસુ નથી, બોક્ષની ઈચ્છાવાળો નથી, અંતે મુક્ત પણ
નથી, એવી આ પરમાર્થતા (ગુદ્યાર્થતા) [છે.] ૫૭૪

કરેલો ઉપદેશ સપ્રમાણ છે એમ કહેતા હતા ઉપદેશની સમાપ્તિ
કરી છે:—

સકલનિગમચૂડાસ્વાન્તસિદ્ધાંતરૂપં,

પરમિદમતિગુહ્યં દર્શિતં તે મયાઽય ।

અપગતકલિદોષં કામનિર્મુક્તબુદ્ધિં,

સ્વસુતવદસકુત્ત્વાં ભાવયિત્વા મુમુક્ષુમ્ ॥ ૫૭૫ ॥

તમાગુણના દોષથી રહિત, કામનારહિત અંતઃકરણવાળા,
[ને] બોક્ષની ઈચ્છાવાળા તને પોતાના પુત્રની પેઠે માનીને
મેં સર્વઉપનિષદોના હૃદયના સિદ્ધાંતરૂપ, એક [ને] અતિ-
ગુદ્ય આ [આત્મા ને અનાત્માનું વિવેચન] તને આજ ઘણી
વાર ઉપદેશ્યું [છે.] ૫૭૫

ઉપદેશના ગ્રહણનું ફલ કહે છે:—

इति श्रुत्वा गुरोर्वाक्यं मथयेण कृतानतिः ।

स तेन समनुज्ञातो ययौ निर्मुक्तवन्धनः ॥ ५७६ ॥

એવી રીતે [પાતાના] શ્રીસદગુરુના ઉપદેશ સાંભળીને તે [શિષ્ય તેઓશ્રીને] પ્રેમપૂર્વક પ્રણામ કરતો [છતો] તેઓશ્રી-પડે અનુજ્ઞા (રજા) પામેલો બંધનથી મોકલો (છવંમુક્ત) થયેલો [પાતાના પ્રારબ્ધાનુસાર કંઈ દેશભણી] ગયો. ૫૭૬

શ્રીસદગુરુ પણ સાંધી સ્વર્તનપણે વિચરવા લાગ્યા એમ કહે છે:—

गुरुरेव सदानन्दसिन्धौ निर्मगमानसः ।

पावयन्वसुधां सर्वौ विवचार निरन्तरः ॥ ५७७ ॥

અહાનંદરૂપ સાગરમાં જેમવું મન હુબેહુ છે એવા [અને] લેહલેહિવિનાના શ્રીસદગુરુ પણ સર્વ પૃથિવીને (પૃથિવીપરના મનુષ્યોને) [દર્શનાદિવડે] પવિત્ર કરતા [છતા] પાતાના અનન્યમનોના પ્રારબ્ધાનુસાર] વિચરવા લાગ્યા. ૫૭૭

આ ગ્રંથ રચનાનો હેતુ કહે છે:—

इत्याचार्यस्य शिष्यस्य संवादेनात्मलक्षणम् ।

निरूपितं मुमुक्षुणां सुखबोधोपपत्तये ॥ ५७८ ॥

આશ મેળવવાની ઇચ્છા રાખનારાઓને અન્યાયાસે જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થવામાટે સદગુરુના [ને] શિષ્યના સંવાદવડે એવી રીતે આત્મસ્વરૂપનું નિરૂપણ કર્યું છે. ૫૭૮

આ ગ્રંથના અધિપત્રીના લક્ષણનું નિરૂપણ કરે છે:—

हिविदमुपदेशमाद्रियन्तां, विदितनिरस्तसमस्तचित्तदोषाः ।

भवसुखविरताः मशान्तचित्ताः, शुक्तिरसिका यतयो मुमुक्षवो ये ॥

જેઓ શાશ્વોક્ત કર્મવડે અંતઃકરણના સર્વ દોષોથી રહિત થયેલા, સંસારનાં સુખોમાં ઇચ્છાવિનાના, અત્યંત શાંતચિત્તવાળા, ઉપનિષદોમાં પ્રીતિવાળા, [ને] ભોક્ષની ઇચ્છાવાળા યતિઓ [હોય તેઓ] આ ભોક્ષ આપનાર ઉપદેશનો આદર કરે. પાૃષ્ઠ આ અથ માત્ર પરોપકારમાટે રચેલો હોવાથી તેનું શ્રેષ્ઠપણ દર્શાવે છે:—

સંસારાધ્વનિ તાપમાનુકિરણમોદ્ભૂતદાહવ્યથા-
 રિવન્નાનાં જલકાંક્ષયા મરુશ્ચુવિ શ્રાન્ત્યા પરિભ્રામ્યતામ્ ।
 અત્યાસન્નસુધામ્બુધિં સુત્વકરં બ્રહ્માદ્યં દર્શય-
 સ્યેપા શઙ્કરમારતી વિજયતે નિર્વાણસન્દાયિની ॥ ૫૮૦ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छङ्कराचार्यविरचितः
 श्रीविवेकचूडामणिः संपूर्ण ॥ ૧૬ ॥

સંસારરૂપ માર્ગમાં [ત્રિવિધ] તાપરૂપ સૂર્યનાં કિરણોથી ઉપજેલા ઠાહુંની પીડાથી ખેદ પામેલા, [અને] જલની અભિલાષાવડે ભ્રાંતિથી [વિષયરૂપ] જલરહિત ભૂમિમાં પરિભ્રમણ કરનારને અત્યંત સમીપમાં સુખ કરનાર અદ્વૈતપ્રકારરૂપ અમૃતના સાગરને દેખાડતી પરમશાંતિ આપનારી આ શ્રીશંકરની વાણી સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે. ૫૮૦

એ પ્રમાણે બ્રહ્મવિદ્યાવાળા પરમહંસોના ને પરિવ્રાજકોના આચાર્ય શ્રીશંકરાચાર્યજીએ રચેલા શ્રીવિવેકચૂડામણિનામના પ્રકરણઅંતરૂપ સોળમા રત્નની શ્રીનાથશર્મપ્રણીત ભાવાથેન્દ્રીપિકાનામની ગુજરાતીભાષાની દીક્ષા પૂરી થઇ. ૧૬

॥ ૐ ॥

॥ ૧૭ શ્રીશતશ્લોકી ॥

ભાવાર્થદીપિકાદીકાસહિત

મંગલાચરણ ને દીકાની પ્રતિષ્ઠા

હાહરે

અહાર્શનું ખ્યાન ધરી, વંદી સદ્ગુરુપાદ્ય

શતશ્લોકીની આ દીકા, ચુર્ચર-ગિરા સખાય. ૧

આ ગ્રંથમાં મંગલાચરણના પહેલા શ્લોકઉપરાંત ખીન સે
શ્લોકો હોવાથી આ ગ્રંથનું નામ શતશ્લોકી રાખવામાં આવ્યું છે.
આ ગ્રંથનું અન્ય નામ વેલંતકેસરી (ઉપનિષદના સિક્કાતરૂપ સિંહ)
છે. આ ગ્રંથના બધા શ્લોકો સ્ત્રેઘરાવૃત્તરૂપ છે. ઉપનિષદો, ભગવદ્-
ગીતા ને અહમસૂત્રના બહુ ઉપયોગી સાગ્રેષુ આ ગ્રંથ છે. આ ગ્રંથમાં
ચોસડમાં શ્લોકસુધી આત્માના તથા અહમના સ્વરૂપનું નિરૂપણ, તેની
પ્રાપ્તિના સાધનો, અને તેને લગતા કેટલાક પ્રસંગો છે, પાંસડમાં
શ્લોકથી ચતોતરમાં શ્લોકસુધી આનંદમયકોશને લખતું નિરૂપણ છે,
પંચોતરમાં શ્લોકથી બ્યારીમાં શ્લોકસુધી જગતના મિથ્યાપણાનું
કથન છે, અને ત્રાસીમાં શ્લોકથી એક સો ને એકમાં શ્લોકસુધી
કર્મનું, પ્રાણનું, આત્મસ્વરૂપનું ને જીવ-મુક્તના સંબંધનું વર્ણન છે.
શ્રોત્રિય, અહમનિષ્ઠ ને પરમકરુણાલુ સદ્ગુરુના અદ્વિત ઉપદેશવિના
અધિકારી મનુષ્ય સર્વ દુઃખરહિત પરમાનંદને પ્રાપ્ત કરી શકે નહિ,
આવા પરમસમર્થ સદ્ગુરુનો મહિમા સમજ્યા, વિના મિત્રાસુએને
તેઓશ્રીમાં પરમપ્રેમ પ્રકટે નહિ, તેઓશ્રીમાં પરમપ્રેમ પ્રકટિતવાના

તેઓ તેઓની સેવા ને તેઓના કહેલું તથા ૧૨૪:૧૨-
 ૧૨૬:૩૧ થી એ નહિ જો તે પહેલાં જાણે તેઓ જાણે છે કે
 નહિ, એ આત્મસ્થાન મિત્રાણુઓ ૧૨૪:૧૨ થી ૧૨૬:૩૧
 ને એમાં શ્રીકૃષ્ણના મહિમનું ચેતણી કરોતમ વસુધે
 વર્ણન કરે છે:—

દૃષ્ટાંતો નૈવ દૃષ્ટિમુવનજઠરે સદુરોજ્જાનશાલુઃ,
 સ્પર્શચેતન્ન કલ્પ્યઃ ન નયતિ યદહો સ્વર્ણતામશ્મસારમ્ ।
 ન સ્પર્શત્વં તથાપિ ત્રિતચરણયુગે સદ્ગુરુઃ સ્વીયશિષ્યો,
 સ્વીયં સામ્યં વિધત્તે ભવતિ નિરુપમસ્તેન ચાર્લોફિકોઽપિ ॥૧૧॥

[આત્માથી અભિન્ન બ્રહ્માના] જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરનાર
 શ્રીકૃષ્ણગુરુનું દૃષ્ટાંત ને જુ લોકની અંતર [ક્યાંક ખરું] જોમું
 નથીજ; જો તેઓશ્રીમાં સ્પર્શમણિનું [દૃષ્ટાંત] કદાચીએ [તો તે
 દૃષ્ટાંત સંભવે નહિ, કેમકે] તે [સ્પર્શમણિ-પારશમણિ] લોકાને
 સુવર્ણપણાને પમાડે છે, જે આદ્યર્થરૂપ [છે,] તોપણ [તે
 લોકાને] સ્પર્શમણિપણાને [પમાડતા] નથી, [અને] શ્રીરામકૃષ્ણ
 [તો પોતાનાં] જંને ચરણકમલનો આમય કરેલા પોતાના શિષ્યામાં
 પોતાનું સમપણું પાસણ કરે છે, [અર્થાત્ તેને પોતાના જેવો
 કરે છે,] તેવડે [તેઓશ્રી] ઉપમારહિત આથવા [બ્રહ્મરૂપ
 હોવાથી] અલૌકિકજ [છે.] ૧

ચદન્ત્રીચ્છંદસપદ્યતપરિમલેનાગિતોઽન્યેઽપિ વૃક્ષાઃ,
 શશ્વત્સીગન્ધમાજોઽપ્યતનુતનુશૃત્વા પાપમ્મુગ્ધપતિ ।

આચાર્યાલ્લબ્ધવોધા અપિ વિધિવશતઃ સન્નિધૌ સંસ્થિતાનામ,
ત્રેધા તાપં ચ પાપં સકરુણહૃદયાઃ સ્વોક્તિભિઃ ક્ષાલયન્તિ ॥૨॥

જેમ મુખ્ય ચંદનના વૃક્ષમાંથી ફેલાયેલા મુગંધવડે,
આસપાસનાં અન્ય વૃક્ષો પણ સ્થાયી મુગંધવાળાં [ધમ
જાય છે એટલું જ નહિ,] પણ [તેઓ] શરીરરહિતના ને
શરીરવાળાનાં [એક પ્રસિદ્ધ] તાપને નિર્મૂલ કરે છે [તેમ]
સદ્ગુરુથી જ્ઞાન પામેલા [ને] કરુણાયુક્ત હૃદયવાળા [શિષ્યો]
પણ આરબ્ધકર્મને લીધે [પોતાની] સમીપમાં રહેલાના
[આધ્યાત્મિકાદિ]. પણ પ્રકારના તાપને ને [માનસાદિ
ત્રણ પ્રકારનાં] પાપને પોતાનાં વચનોવડે ઘાથ નાંખે છે,
[તેથી મુખ્યચંદનના કરતાં પણ શ્રીસદ્ગુરુ શ્રેષ્ઠ છે.] ૨

હવે જડની તથા ચેતનની પ્રતીતિનું નિરૂપણ કરે છે:—

આત્માનાત્મપ્રતીતિઃ પ્રથમમભિહિતા સત્યમિથ્યાત્વયોગાત્,
દ્વેધા વ્રક્ષપ્રતીતિર્નિર્ગમનિગદિતા સ્વાનુભૂત્યોપપત્ત્યા ।

બાધા દેહાનુવંધાદ્ભવતિ તદપરા સા ચા સર્વાત્મકત્વા-
દાદૌ વ્રક્ષાદમસ્મીત્યનુભવ સદિતૈ સ્વસ્તિદં વ્રક્ષ પથાત્ ॥ ૩ ॥

પ્રથમ (આત્માના વિચારના આરંભમાં) સત્યપણાના
ને મિથ્યાપણાના સંબંધથી આત્માનું ને જડનું જ્ઞાન [વેદમાં]
કહેલું છે. સ્વાનુભવવડે [ને] યુક્તિવડે [એમ] બ્રહ્મની
પ્રતીતિ બે પ્રકારની વેદમાં કહી છે. [તેમાં] પહેલી [પ્રતીતિ]
વેદના સંબંધથી થાય છે, અને તેથી સ્વિત્ત તે [બીજી પ્રતીતિ]
સર્વાત્મકપણાથી [થાય છે.] પ્રથમ બ્રહ્મ હું હું આવા અનુ-

ભવનો ઉદય થયા પછી નિશ્ચય આ [સર્વ] બ્રહ્મ ['છે એવો ']
યુક્તિપરે બ્રહ્મનો અનુભવ થાય છે.] ૩

સ્થૂલશરીરના તથા આત્માના બેદનું નિરૂપણ કરે છે.—

આત્મા ચિદ્વિસ્તુઆત્માનુભવપરિચિતઃ સર્વદેહાદિયંતા,
સત્યેવં મૂઢબુદ્ધિર્મજતિ નનુ જનોઽનિત્યદેહાત્મબુદ્ધિઃ ।
વાલ્લેઽસ્થિસ્નાયુમજ્જાપલ્લરુધિરવસાચર્મમેદોયુગંત્,
વિષ્મૃત્તશ્લેષ્મપૂર્ણ સ્વપરવપુરહો સંવિદિત્વાઽપિ ભૂયઃ ॥ ૪ ॥

આત્મા [જાગૃતમાં દેહાદિનો પ્રવર્તક હોવાથી] ચેતનરૂપ,
[સ્વપ્નમાં તે વેલાના પ્રપંચનો પ્રકાશનારો હોવાથી] જ્ઞાન-
સ્વરૂપ, [ને સુષુપ્તિમાં] આનંદરૂપ [છે એમ] અનુભવથી
જ્ઞાત [છે તથા તે] સર્વ શરીરોદિનો નિયંતા [છે.] નિશ્ચય
એમ છતાં [પણ] મૂઢબુદ્ધિવાળો અનુભવ અનિત્ય સ્થૂલશરીરમાં
આત્માની બુદ્ધિ કરે છે [એ] આશ્ચર્ય [છે.] પોતાનું તથા
અન્યનું સ્થૂલશરીર બહાર હાડકાં, સ્નાયુ, મગજ, માંસ,
લોહી, માંસમાં રહેલી ચરબી, ચામડી ને ઉદરમાં રહેલી
ચરબીથી યુક્ત [છે, તથા] અંતર વિષ્ણુ, મૂત્ર ને શ્લેષ્મથી
ભરેલું [છે એમ] સારી રીતે બાણીને પણ પુનઃ [સ્થૂલશરીરમાં
આત્માની બુદ્ધિ કરે છે એ મોટું આશ્ચર્ય છે.] ૪

મૂઢબુદ્ધિવાળાને સ્થૂલશરીરમાં તથા અહંપણના સંબંધમાં
આશ્ચર્ય દેખાડીને હવે પોતાના તથા પરના માંસમય શરીરમાં યતા-
મારાપણના સંબંધમાં આશ્ચર્ય દેખાડે છે.—

દેહસ્ત્રીપુત્રમિત્રાનુચરહયવૃષાસ્તોષદેતુર્મમેત્યં,
 સર્વે સ્વાયુર્નયન્તિ પ્રથિતમલમમી માંસમીમાંસયેહ ।
 પ્તે જીવન્તિ येन व्यवहृतिपटवो येन सौभाग्यभाज-
 स्तं प्राणाधीशमन्तर्गतममृतममुं नैव मीमांसयन्ति ॥ ૫ ॥

સ્થૂલશરીર, સ્ત્રી, પુત્ર, મિત્ર સેવક, ઘોડા ને બળદો મને
 શ્રુતોપના હેતુરૂપ [છ.] આમ આ સર્વે [મનુષ્યો] પોતાતું પ્રસિદ્ધ
 સંપૂર્ણ જીવન આહી (આ જગતમાં) માંસના વિચારમાં
 વ્યતીત કરે છે, [પરંતુ] આ [બધાં શરીરો] જેવડે જીવે છે,
 [પિતાપોતાના] વ્યવહારમાં કુશલ [થાય છે, અને] જેની સત્તાવડે
 મંગલરૂપ [થાય છે, એવા] તે અંતર્યામિરૂપ રહેલ, અમૃતરૂપ,
 અનુભવસિદ્ધ [ને] પ્રાણના નિયંતાસંબંધી વિચારજ નથી
 [કરતા એ મોટું આશ્ચર્ય છે] ૫

જીવ પ્રારબ્ધકર્મોવડે સ્થૂલશરીરની સાથે જોડાઈને આ મમાગમા
 ભમે છે એમ દૃષ્ટત આપીને સમજાવે છે—

कश्चित्कीटः कथंचित्पटुमतिरभितः कंटकानां कुटीरम्,
 कुर्वंस्तेनैव साकं व्यवहृतिविषये चेष्टते यावदायुः ।
 तद्वज्जीवोऽपि नानाचरितसमुदितैः कर्मभिः स्थूलदेहम्,
 निर्मायात्रैव तिष्ठन्ननुदिनममुना साकमभ्येति भूमौ ॥ ૬ ॥

[જેમ] કોઈ ચંચલબુદ્ધિવાળો [ડાસીનામનો] કીડો
 કોઈ પ્રકારે (પોતાની લાજવડે) [પોતાની] સર્વભણી કાંટાની
 [વિશેષે બાવળની શૂળોની] કોટડી બનાવીને તેની સાથેજ
 [પોતાના] વ્યવહારની સિદ્ધિમાટે જીવતાંસુધી ભ્રમણ કરે છે,

।મ છવ પણ અનેક ક્રિયાઓવડે સારી રીતે ઉપજેલાં કર્મોવડે
પ્રારબ્ધકર્મોવડે) સ્થૂલદેહને રચીને તેમાંજ રહેતો [છતો]
માની સાથે નિરંતર પૃથિવીપર ભ્રમણ કરે છે. ૬

સ્થૂલશરીર કલ્પિત હોવાથી તેને અનુસરીને વર્તવું થોડા નથી
એમ દર્શાવે આપીને ઉપદેશ કરે છે —

સ્વીકુર્વન્વ્યાઘવેપં સ્વજઠરમૃતયે મીપયન્યથ મુગ્ધાન્,
મત્વા વ્યાધ્રોઽહમિત્યં સ નરપશુમુલ્યાન્ વાયતે કિં નુ સત્ત્વાન્ ।
મત્વા સ્ત્રીવેપધારી રુપહમિત્તિ કુરુતે કિં નદો મર્તુરિચ્છાં,
તદ્વચ્છારીર આત્મા પૃથગનુભવતો દેહતોયઃ સ સાક્ષી ॥ ૭ ॥

જે [વેપ કાઢનાર પુરુષ] પોતાના ઉદરપાષણુમાટે વાઘનો
રેષ ધારણ કરે છે, અને બાલકોને બીવરાવે છે, તે [પુરુષ] હું
શઘ [હું] આમ માનીને અનુભ્ય ને પશુ આદિ પ્રાણીઓને શું
રીડા કરે છે ? [નથીજ કરતો, તથા] સ્ત્રીના વેપ ધરનારો
મવાયો હું સ્ત્રી [હું] એમ માનીને શું પતિની ઈચ્છા કરે છે ?
[નથીજ કરતો,] તેવી રીતે શરીરમાં રહેલો આત્મા જે અનુ-
ભવવડે શરીરથી ભિન્ન [છે] તે સાક્ષી [છે, શરીર નથી.] ૭

શ્રુતિઓ જીવોના અધિકારાનુસાર ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારે આત્માનો
મેષ કરે છે એમ જણાવે છે:—

સ્વં વાલં રોદમાનં ચિરતરસમયં શાંતિમાનેતુમગ્રે,
દ્રાક્ષં સ્વાર્જૂરમાષ્ટ્રં મુકદલમયવા યોજયત્યં વિકાસ્ય ।
તદ્વચ્છેતોઽતિમૃદં વહુજનનમવાન્મૌઢ્યસંસ્કારયોગાદ્,
વોધોપાયૈરનેકૈરવશમુપનિપદ્વોઘયામાસ સમ્યક્ ॥ ૮ ॥

[જેમ] ઘણા સમયથી રોતા પોતાના બાલકને શાંતિ આપવામાટે [તે બાલકની] મા આની આગળ દાખ, ખજૂર, કેરી અથવા સારું કેળું મૂકે છે, તેમ ઘણા જન્મોમાં ઉપજેલા અજ્ઞાનના સંસ્કારના સંબંધથી પરવશ [થયેલા] અત્યંતમૂઠ ચિત્તને [શાંતિ આપવા માટે] ઉપનિષત્ સમ્યક્ અધિકારપ્રમાણે) [આત્મ]જ્ઞાનનાં અનેક સાધનોવડે ઉપદેશ કરે છે ।

હવે આત્મા સૌથી વધારે પ્રિય છે એમ નિરૂપણ કરે છે—

યત્પ્રીત્યા પ્રીતિપાત્રં તનુયુવવિતનૂજાર્થમુચ્યં ત તસ્માત્,
પ્રેયાનાત્માય શોકાસ્પદમિતરદતઃ પ્રેય एतत्કથं स्यात् ।
માર્યાદ્યં જીવિતાર્થી વિતરતિ ચ વપુઃ સ્વાત્મનઃ શ્રેય इच्छन्,
સ્તસ્માદાત્માનમેव प्रियमधिकमुपासीत विद्वान्न चान्यत् ॥ ૧ ॥

જેની પ્રીતિવડે [પોતાનું] શરીર, સ્ત્રી, પુત્ર ને દ્રવ્ય આદિ પ્રીતિનાં સ્થાન [થાય છે,] તે આત્મા તેથી (શરીર-દિથી) અધિક પ્રિય [છે,] અને [આત્માથી] લિપ્ત [સર્વ વિષય] શોકનું સ્થાન [છે,] આથી આ [વિષય] અધિક પ્રિય કેમ હોઈ શકે? જીવવાની ઇચ્છાવાળો [પુરુષ આપ-કાલમાં] સ્ત્રી આદિને ત્યાગ કરે છે, [અને] પોતાના જીવાત્માનું [પરલોકમાં] ભલું ઇચ્છનાર [પુરુષ જાંગાપ્રવેશાદિ-વડે પોતાના] શરીરનો ત્યાગ કરે છે, તેથી વિવેકી અધિક પ્રિય આત્માનેજ ઉપાસે, પણ અન્યને ન [ઉપાસે] ।

વિષયો સર્વદા પ્રિય નથી, ને આત્મા તો સર્વદા પ્રિય છે એમ કહે છે:—

યસ્માદ્યાવત્પ્રિયં સ્યાદિદં હિ વિષયતસ્તાવદસ્મિન્પ્રિયત્વં,
 યાવદ્દુઃસ્વં ચ યસ્માદ્ભવતિ સ્વલુ તતસ્તાવદેવાપ્રિયત્વમ્ ।
 નૈકસ્મિન્સર્વકાલેઽસ્ત્યુભયમપિ કદાપ્યપ્રિયોઽપિ પ્રિયઃ સ્યાત્ ।
 પ્રેયાનંપ્રિયો વા સતતમપિ યતઃ પ્રેય આત્માશ્યવસ્તુ ॥ ૧૦ ॥

આમાં (આત્માથી ભિન્ન *વિષયમાં) જે વિષયથી
 જ્યાંસુધી સુખ થાય છે ત્યાંસુધી તેમાં (તે વિષયમાં) પ્રિય-
 પણું [જણાય છે,] અને જે [વિષય]થી જ્યાંસુધી દુઃખ
 થાય છે ત્યાંસુધીજ નહીં તેમાં અપ્રિયપણું [જણાય છે,
 આવી રીતે પ્રિયપણું ને અપ્રિયપણું આ] બંને એકમાં
 (એક વિષયમાં) સર્વ સમયમાં [જણાતાં] નથી; ક્યારેક
 અપ્રિય પણ [પ્રયોજનને લીધે] પ્રિય થાય છે, અથવા
 અપ્રિય પ્રિય પણ [કોઈ કારણથી] અપ્રિય [થાય છે,] જેથી
 [અનાત્મવસ્તુમાં રહેલી પ્રીતિ સર્વદા રહેનારી નથી, તેથી]
 આત્માનામવાળી વસ્તુ સર્વદાજ [પ્રિય છે.] ૧૦

કવલ્લીનામની ઉપનિષદમાં પણ આત્મા સર્વથી અધિક પ્રિય છે
 એમ કહ્યું છે એમ જણાવે છે:—

શ્રેયઃ પ્રેયશ્ચ લોકે દિવિધમભિહિતં કામ્યમાત્યંતિકં ચ,
 કામ્યં દુઃસ્વૈકવીજં ક્ષણલવવિરસં તચ્ચીર્પેતિ મંદાઃ ।
 બ્રહ્મૈવાત્યંતિકં યન્નિરતિશયમુલ્લસ્યાસ્પદં સંશ્રયંતે,
 તત્સ્વજ્ઞાસ્તચ્ચ કાઠોપનિષદમિહિતં પદ્ધિધાયાં ચ વલ્યામ્ ॥૧૧॥

જગત્માં પ્રિય ને નિઃશ્રેયસ્ [એ] કામ્ય ને આત્યંતિક
 [એમ] બે પ્રકારનું કહેલું [છે, તેમાં] કામ્ય (આ લોક વા

પરલોકનું વિષયસુખ) દુઃખર્તુજ કારણ, [ને] ક્ષણમાત્રમાં
સુખરહિત થનારું [છે,] તેને અજ્ઞાનીઓ ઈચ્છે છે. આત્મતિક
બ્રહ્મજ [છે,] જે નિરતિશયસુખનું સ્થાન [છે, ને તેને] બ્રહ્મ-
વેત્તાઓ આશ્રય કરે છે; અને તે (નિઃશ્રેયસ્ ન પ્રિય) છ
પ્રકારની વધીવાળી કંઠોપનિષદ્ધમાં કહ્યું [છે.] ૧૧

અંતરાત્મામાં અંતઃકરણની સ્થિરતાવાળા પુરુષના અંતઃકરણની
તરણે અવસ્થાના બ્યવહાર આત્માના અનુસંધાનવાળા ॥ એમ
જણાવે છે:—

આત્મામ્મોધેસ્તરંગોઽસ્મ્યહમિતિ ગમને માવયન્નાંસનસ્થઃ,
સંવિત્સૂત્રાનુવિદ્ધો મણિરહમિતિ ચાર્ચેદ્રિયાર્થમતીતૌ ।
હૃદોઽસ્મ્યાત્માવિલોકાદિતિ જ્યનવિધૌ મમ આનંદસિંધા-
ર્થતર્નિષ્ઠો મુમુક્ષુઃ સ સ્વલ્લ તન્નૃષ્ટતાં યો નયત્યેવમાયુઃ ॥ ૧૨ ॥

આલસી વેલાએ હું આત્મરૂપ સમુદનો તરંગ છું એમ
ભાવના કરતો [છતાં,] અથવા આસનઉપર બેઠો હોઈ ત્યારે
હું જ્ઞાનરૂપ સૂત્રમાં પરોવાયેલો પારો [છું] એમ [ભાવના કરતો
છતાં,] વા ઇંદ્રિયોના વિષયોની પ્રતીતિમાં [હું] આત્માના
દર્શનથી હર્ષ પામ્યો છું એમ [ભાવના કરતો છતાં, અને]
સૂતાના સમયમાં [હું] સુખસાગરમાં કુળી ગયા [છું] એમ
ભાવના કરતો છતાં,] જે મુમુક્ષુ એવી રીતે [પાતાનું આયુષ્
વ્યતીત કરે છે તે [મુમુક્ષુ] નક્કી શરીરધારીઓમાં અંતરાત્મામાં
સ્થિરતાવાળો [છે] ૧૨

અંતર્ગત્મામાં અંતઃકરણની સ્થિરતાવાળા પુરુષની સ્થિતિનું પુનઃ
પ્રકાશંતરે નિરૂપણ કરે છે:—

વૈરાજવ્યષ્ટિરૂપં જગદ્દલિપિદં નામરૂપાત્મકં સ્યા-
 દંતાસ્થપાણમુખ્યાત્મચલતિ ચ પુનર્વૈત્તિ સર્વાન્ પદાર્થાન્ ।
 નાયં કર્તા ન મોક્તા સવિત્વદિતિ યો જ્ઞાનવિજ્ઞાનપૂર્ણઃ,
 સાક્ષાદિત્યં વિજ્ઞાનન્યવહરતિ પરાત્માનુસંધાનપૂર્વમ્ ॥ ૧૩ ॥

આ સર્વ નામરૂપવાળું જગત્ વિરાટ (સ્થૂલસમષ્ટિના
 અભિમાની બ્રહ્મતું) વ્યષ્ટિરૂપ (અંશરૂપ) છે, અને પુનઃ
 અંતરમાં સહેલ પ્રાણના કરતાં એકથી (ચેતનથી) વ્યવહાર કરે
 છે, [તથા તેથીજ] સર્વે પદાર્થોને જાણે છે. સૂર્યની પેઠે આ
 કર્તા નથી, [ને] ભોક્તા [પણ] નથી, એમ જે શાસ્ત્રજ્ઞાન
 ને અનુભવથી પૂર્ણ [થાય છે, તે] સાક્ષાત્ આવી રીતે અનુભવતો
 [હોતો] શુદ્ધાત્માના અનુસંધાનપૂર્વક વ્યવહાર કરે છે. ૧૩

જે પ્રકારના વૈરાગ્યનું પ્રતિપાદન તથા જે પ્રકારના મંન્યાસનું
 પ્રતિસાદ્યે કથન કરે છે:—

નૈવેદ્યં જ્ઞાનગર્મ દ્વિવિધમભિહિતં તત્ર વૈરાગ્યમાયં,
 પ્રાયો દુઃખાવલોકાદ્ભવતિ મૃદસુદૃત્પુત્રવિત્તૈષ્ણાદેઃ ।
 અન્યજ્ઞાનોપદેશાદ્દુદિતવિષયે વાંતવદ્દેયતા સ્યાત્,
 પ્રવ્રજ્યાપિ દ્વિધા સ્યાન્નિયમિતમનસાં દેહતો મેહતશ્ચ ॥ ૧૪ ॥

દુઃખથી ઉપજેલો [ને] જ્ઞાનથી ઉપજેલો [એમ] જે
 પ્રકારનો વિરાગ કહ્યો [છે] તેમાં પ્રથમ (દુઃખથી ઉપજેલો)
 બહુધા ઘર, મિત્ર, પુત્ર ને દ્રવ્યનો તૃષ્ણાથી થતા દુઃખના અનુ-
 ભવથી થાય છે, [અને] બીજો (જ્ઞાનથી ઉપજેલો) જ્ઞાનના
 ઉપદેશથી [થાય છે,] જેથી કહેલા [ઘર આદિ] વિષયમાં વમન

કરેલાના જેવી ત્યાગની યુદ્ધિ થાય છે. મનને નિયમમાં રાખનારાઓને શરીરથી ને ઘરથી [એમ] સંન્યાસ પણ બે પ્રકારનો થાય છે. ૧૪

અહંતા તથા મમતા દુઃખના સ્થાનરૂપ હોવાથી તેના સાગને ઉપદેશ કરે છે:—

યઃ કશ્ચિત્સૌંખ્યહેતોસ્ત્રિજગતિં યત્તતે નૈવ દુઃખસ્ય હેતોઃ,

દેહેઽહંતા તદુત્પા સ્વવિષયમમતા ચેતિ દુઃખાસ્પદે દ્વૈ ।

જાનંત્રોગાભિવાતાઅનુભવતિ યતોઽનિત્યદેહાત્મબુદ્ધિઃ,

ભીર્યાપુત્રાર્થનાશો વિપદમય પરમેતિ નારાતિનાશો ॥ ૧૫ ॥

ત્રણ લોકમાં જે (સૌ) કોઈ સુખની પ્રાપ્તિમાટે યત્ન કરે છે, દુઃખને માટે [કોઈ યત્ન] નથીજ [કરતું.] શરીરમાં હુંપણું ને તેથી ઉત્પન્ન થતું પાતાના [મનાતા] વિષયોમાં મારાપણું આ બે દુઃખનાં સ્થાન [છે, આમ] જાણતો [છતાં પણ અનુષ્ઠ] જેથી અનિત્ય શરીરમાં આત્માની યુદ્ધિવાળો [રહે છે, તેથી] રોગ ને માર આદિ [દુઃખને] અનુભવે છે, તથા સ્ત્રી, પુત્ર ને દ્રવ્યના નાશમાં [તેઓમાં મારાપણાની યુદ્ધિ હોવાને લીધે] મોટા દુઃખને પ્રાપ્ત થાય છે, [પણ] શત્રુમાં મારાપણાની યુદ્ધિ ન હોવાથી શત્રુના નાશમાં [તે દુઃખને પ્રાપ્ત થતો] નથી. ૧૫

ગૃહસ્થ ઘરમાં રહીને પણ વિવેકવાડે અહંતામમતાને સજી શકે છે એમ જણાવે છે.—

તિષ્ઠન્ ગૌદે શ્વેશેઽપ્યતિથિરિવ નિજં ધામ ગંતું ચિકીર્ષુ-
ર્ગૌહસ્થં દુઃખસૌંખ્યં ન ભજતિ સહસા નિર્મમત્વાભિમાનઃ ।

આયાત્રાયાસ્યતીદં જલદપટલવઘાત્ યાસ્યત્યવશ્યં,
દેહાદ્યં સર્વમેવ પ્રવિદિતવિષયો યત્ર તિષ્ઠત્યત્નઃ ॥ ૧૬ ॥

પોતાના નિવાસસ્થાને જવાની ઇચ્છાવાળા અતિથિની
થે [પોતાના મનાતા] ઘરમાં રહેતાં [છતાં] પણ મારા-
પણાથી ને હુપણાથી રહિત ગૃહસ્થ ઘરસંબંધી દુઃખસુખને
વેગથી પ્રાપ્ત થતો નથી, [કિંતુ] વાઙ્માની થે આ શરીરાદિ
સર્વજ [વિષયો] આપનાર અવશ્ય આવશે, [અને] જવાના
[અવશ્ય] જશે, [આમ] વિષયોના સ્વરૂપને યથાર્થ જાણ-
નાર [તે] યત્નરહિત [થયો છતો] જેમાં (ઘરમાં) રહે છે. ૧૬

આગળ જે જે પ્રધારનાં સંન્યાસનાં નામ કહ્યાં હતાં તેનાં
સક્ષરો કહે છે:—

શત્તયા નિર્મોક્તઃ સ્યાદ્વહિરહિરિવ યઃ પ્રવ્રજન્ સ્વીયગેહા-
ચ્છાયાં માર્ગદ્રુમોત્થાં પથિક ઇવ મનાક્ સંશ્રયેદેહસંસ્થાપ્ત ।
હ્રુત્પર્યાપ્તં તરુભ્યઃ પતિતફલમયં માર્થયેદ્દક્ષ્યમન્નં,
સ્વાત્મારામં પ્રવેષ્ટું સ સ્વલ્લુ સુત્વમયં પ્રવ્રજેદેહતોડર્પિ ॥ ૧૭ ॥

[પોતાના] સામર્થ્યવડે પોતાની કાંચળીમાંથી બહાર
[નીકળી જતા] સર્પની થે જે [પુરુષ વૈરાગ્યના બલવડે]
પોતાના ઘરમાંથી નીકળી જતો [છતો] માર્ગનાં ઝાડોની
પડેલી છાયાનો [આશ્રય કરતા] પ્રવાસીની થે થોડો સમય
શરીરની સ્થિતિના ઉપાયનો આશ્રય કરે. આ ભૂખ મટે
તેટલાં ઝાડોમાંથી ખરી પડેલાં ફલરૂપ ભિક્ષાત્રની ઇચ્છા કરે,
અને સુખરૂપ પોતાના આત્મસ્વરૂપમાં પ્રવેશ કરવામાટે તે

નિશ્ચય શરીરથી પણ બહાર નીકળી જાય. (દેહાભિમાનને પરિત્યાગ કરે.) ૧૭

વૈરાગ્યને અભાવે ઉત્પન્ન થતા કામ, ક્રોધ ને લોભના લાગણી અગત્ય તથા તેમના લાગના ઉપાયનું નિરૂપણ કરે છે:—

કામો बुद्धाबुदेति प्रथममिह मनस्युद्दिशत्यर्थजातं,
तद्वृत्तातींद्रियास्पैस्तदनधिगमतः क्रोध आविर्भवेच्च ।
प्राप्तावर्थस्य संरक्षणमतिरुदितो लोभ एतत् त्रयं स्यात्,
सर्वेषां पातहेतुस्तदिहमतिमत्ता त्याज्यमध्यात्मयोगात् ॥ ૧૪ ॥

અહીં (આ જગતમાં) પ્રથમ [મનુષ્યાદિની] બુદ્ધિમાં વિષયતૃષ્ણા ઉપજે છે, [પછી તે] મનમાં વિષયસમૂહ મેળવવામાટે યત્ન કરે છે, [ને] તેને (તે વિષયને) ઇંદ્રિયરૂપ મુખેવડે ગ્રહણ કરે છે, અને તેની અપ્રાપ્તિથી [મનમાં] ક્રોધ આવિર્ભાવ પામે છે. વિષયની પ્રાપ્તિમાં [જે તેના] સંરક્ષણની બુદ્ધિ [તે] રૂપ લોભ ઉદય પામે છે. આ ત્રણ સર્વના (સર્વે જીવોના) પતનના હેતુરૂપ [છે,] તેથી અહીં બુદ્ધિમાને [પાતાના ચિત્તને] આત્મામાં શુદ્ધિર કરવાવડે [તે ત્રણે] ત્યજ દેવાયાં [છે.] ૧૮

દાનાદિ ઉપાયોવડે મોક્ષમાં પ્રતિબંધ કરનાર અદાનાદિનો પરિત્યાગ કરવાનો ઉપદેશ કરે છે:—

दानं ब्रह्मार्पणं यत्क्रियत् इह नृमिः स्वात्समाक्रोधसंज्ञा,
अद्वाऽऽस्तित्वयं च सत्यं सदिति परमतः सेतुसंज्ञं चतुष्कम् ।

તત્સ્યાદ્વંધાય જંતોરિતિ ચતુર ઇમાન્દાનપૂર્વૈશ્વતુર્મિ-
સ્તીર્ત્વાશ્રેયોઽમૃતં ચ શ્રયત ઇહ નરઃ સ્વર્ગતિજ્યોતિરાસિમ્ ॥ ૧૯ ॥

અહીં (આ પૃથ્વીપર) મનુષ્યોવડે જે બ્રહ્મને અર્પણ કરાય છે [તે] દાન, અક્રોધનામવાળી ક્ષમા, આસ્તિકપણા-રૂપ (વિદ્યાસરૂપ) શ્રદ્ધા, [ને] બ્રહ્મ સત્ય આ [ચાર ભાક્ષનાં સાધન છે.] આથી સિદ્ધ [અદાન, ક્રોધ, અશ્રદ્ધા ને અસત્ય આ] ચાર સેતુનામવાળાં [છે.] તે પ્રાણીને બંધને માટે થાય છે, તેથી વિવેકી [પુરુષ] આ [ચારને] દાનાદિ ચારવડે તરીને કલ્યાણનો, અમૃતનો, ઉત્તમગતિનો ને ચેતનની પ્રાપ્તિનો આશ્રય કરે છે. ૧૯

અંતઃકરણની પવિત્રતા વધારવામાટે ગૃહસ્થ મુમુક્ષુએ વૈશ્વદેવ તથા પ્રાણાગ્નિહોત કરવાં જોઈએ એમ જણાવે છે:—

અન્નં દેવાતિથિભ્યોર્ઽર્પિતમમૃતમિદં ચાન્યથા મોઘમન્નં,
યશ્ચાત્માર્થં વિધતે તદિહ નિગદિતં મૃત્યુરૂપં હિ તસ્ય ।
લોકેઽસૌ કેવલાઘો ભવતિ તનુમૃતાં કેવલાદી ચ યઃ સ્પાત્,
ત્યક્ત્વા માણાગ્નિહોત્રં વિધિવદનુદિનં યોઽન્નુતે સોઽપિ મર્ત્યઃ ॥

દેવાને ને અતિથિઓને આપેલું આ અન્ન અમૃતરૂપ [થાય છે.] અને બીજી રીતે (વૈશ્વદેવમાં દેવાને તથા વૈશ્વદેવને અંતે અતિથિને નહિ આપેલું) અન્ન નિષ્ફલ [થાય છે,] તથા જે પોતાને માટે [અન્ન] રાધે છે, તે [અન્ન] નિશ્ચય તેના મૃત્યુ-રૂપ અહીં (શાસ્ત્રમાં) કહ્યું છે. લોકમાં જે એકલો ભક્ષણ કરનારો થાય છે તે મનુષ્યમાં કેવલ પાપરૂપ થાય છે અને

ત્રિવિધપૂર્વક પ્રાણાભિહોત્રનો ત્યાગ કરીને જે નિત્ય ભક્ષણ કરે છે તે પણ મરવાના ધર્મવાળો [રહે છે.] ૨૦

પ્રસંગ આવતાં અનન્નનનું માહાત્મ્ય કહે છે:—

લોકે ભોજઃ સ एवार्पयति गृहगतायार्थिनेऽन्नं कृशाय,
यस्तस्मै पूर्णमन्नं भवति मखविधौ जायतेऽजातशत्रुः ।
सख्ये नान्नार्थिने योऽर्पयति न स सखा सेवमानाय नित्यं,
संसक्तायान्नमस्माद्विमुख इव परावृत्तिमिच्छेत्कदर्यात् ॥ ૨૧ ॥

જે [મનુષ્ય ધોતાને] ઘેર આવેલા દુઃખી યાચકને અન્ન આપે છે તેજ લોકમાં વાસ્તવિક હાતા [છે,] તેને યજ્ઞવિધિમાં પૂર્ણ અન્ન [પ્રાપ્ત] થાય છે, [ને તે] અજ્ઞાતશત્રુ થાય છે. નિત્ય સેવા કરનારા ને અન્યના આશ્રયવિનાના અન્નની યાચના કરનાર મિત્રને જે અન્ન આપે તો નથી [તેના] તે મિત્ર [થતો] નથી. [તે] આ કૃપણથી વિમુખના જેવો [થઈ તેનાથી] ખાઈ રેવાને ઇચ્છે છે. ૨૧

આ જગતના સ્વરૂપને વિવેક કરવા પ્રથમ જગતના કારણ અજ્ઞાનનું કથન કરે છે:—

स्वाज्ञानज्ञानहेतू जगदुदयलयौ सर्वसाधारणौ स्तौ,
जीवेष्वास्वर्णगर्भे श्रुतय इति जगद्द्वयते स्वप्नबोधे ।
विभं ब्रह्मव્યवोधे जगति पुनरिदं ह्यते ब्रह्म तद्व-
च्छ्रुતौ रौप्यं च रौप्येऽविक्रमणमथवा ह्यतेऽन्योन्यमोहात् ॥

આત્માના અજ્ઞાનરૂપ ને [આત્માના] જ્ઞાનરૂપ કારણવાળા જગતની ઉત્પત્તિ ને સવ દિરણ્યગર્ભપર્યં છત્રોમાં સર્વને સાધા-

રણ છે એમ શ્રુતિઓ કહે છે. [જેમ] પરસ્પરના અવિવેકથી છીપમાં રૂપું અથવા રૂપામાં અધિકરણ (છીપ) હોમાર્ધ-અ-પ્રતીતિનો, વિષય થઇ-જાય છે તેમ આત્માના જ્ઞાનના સમયમાં વિશ્વ બ્રહ્મમાં હોમાર્ધ જાય છે અને [આત્માના] અજ્ઞાનમાં આ બ્રહ્મ જગત્માં હોમાર્ધ જાય છે. ૨૨

આ જગત્નું કારણ સતથી તથા અમતથી વિલક્ષણ છે એમ કહે છે:—

તુચ્છત્વાન્નાસદાસીદ્વગનકુસુમવદ્ભેદકં નો સદાસીત્,
કિંત્વાન્યામન્યદાસોદ્વચવદ્દતિગતિસન્નાસ લોકસ્તદાનીમ્ ।
કિંત્વર્વાગેવ શુક્તૌ રજતવદપરો નો વિરાટ્ વ્યોમપૂર્વઃ,
શર્મણ્યાત્મન્યથૈતત્કુદ્ધકસલિલવર્તિક ભવેદાવરીવઃ ॥ ૨૩ ॥

આકાશના ફૂલની પેઠે તુચ્છપણાથી (કારણપણાની અયોગ્ય-તાથી) [જગત્ની ઉત્પત્તિની પૂર્વે તેના ઉપાદાનકારણરૂપે] અસત્ નહોતું, [અને] ભેદ કરનાર [બ્રહ્મથી સિત્ત] સત્ [પણ જગત્ની પૂર્વે તેના ઉપાદાનકારણરૂપે] નહોતું, પરંતુ આ બેથી સિત્ત (અસત્થી ને સત્થી વિલક્ષણ) [જગત્ના ઉપાદાનકારણરૂપે] હતું તે વેલા વ્યાવહારિકસત્તાવાળો લોક નહોતો, સૂત્રાત્મરૂપ કારણવાળો બીજો વિરાટ્ [પણ] નહોતો, કિંતુ છીપમાં રૂપાની પેઠે પછીજ (વચ્ચેના સમયમાંજ) [તે સર્વ વ્યાવહારિક સત્ની પ્રતીતિ થાય છે] હવે ઐદ્રજલિકે દેખાડેલા મિથ્યા જલની પેઠે આ [જગત્] આનંદરૂપ આત્માને આવરણ કરનારું થાય છે શું ? [નથીજ થતું.] ૨૩

બંધ ને મોક્ષ બંને વાસ્તવિક નથી, પણ કલ્પિત છે એમ કહે છે:-
 વંધો જન્માત્મયાત્મા यदि न पुनरभूत्तर्हि मोक्षोऽपि नासीद्,
 यद्वद्वात्रिदिने वा न भवति तरणौ किंतु दृग्दोष एषः ।

અપ્રાણં શુદ્ધમેકં સમમવદય તન્માયયા કર્તૃસંજ્ઞં,

તસ્માદન્યથ નાસીત્પરિવૃત્તમજયા જીવભૂતં તદેવ ॥ ૨૪ ॥

જેમ રાત્રિ વા દિવસ સૂર્યમાં નથી થતાં, પરંતુ [પૃથિવી-
 રૂપ ઉપાધિને લીધે] આ દૃષ્ટિનો કાપ [છે, તેમ] જે
 જન્મમરણરૂપ બંધ નથી, તેા પુનઃમોક્ષ પણ નથી. [મુદ્ધિના
 પૂર્વકાલમાં] શુદ્ધ, પ્રાણરહિત [ને] એક [બ્રહ્મ] હતું. પછી
 તે માયાવડે કર્તાનામવાળું (ધંધર) [થયું. તે] તેનાથી વિજ
 પણ નહોતું. તેજ [બ્રહ્મ] અવિધાવડે આઅજ્ઞાહિત થઈને
 છવરૂપ [થયું.] ૨૪

આ જગતના ઉપાદાનકારણ અતાનનું નિરૂપણ કરે છે:-

માગાસીદ્ધાવરૂપં તમ इति तमसा गूढमस्मादतर्क्यं,
 क्षीरांतर्त्यद्वंद्वंभोजनिरिह जगतो नामरूपात्मकस्य ।
 कामाद्धातुः सिसृक्षोरज्जुगतजगतः कर्मभिः संप्रवृत्ताद्,
 रेतोरूपैर्मनोभिः प्रयममनुगतैः संततैः कार्यमाणैः ॥ ૨૫ ॥

[આ જગતની ઉત્પત્તિની] પૂર્વે [આ જગતના ઉપા-
 દાનકારણના] ભાવરૂપ અજ્ઞાન હતું. આ અજ્ઞાનમાં [જગત]
 ન જણાય એવું [હતું.] આથી જેમ દૂધની અંતર જલ
 જાણવામાં ન આવે એમ [રહે છે તેમ] આ જગત અજ્ઞાન-
 ની અંતર જાણવામાં ન આવે એમ રહેલું હતું. પછી

જગતના] બીજરૂપ વાસનાઓથી અનાદિ પ્રવાહવડે આવેલાં,
નિરંતર કરાતાં [ને] પ્રવાહથી ચાલ્યા આવતા જગતનાં કર્મે-
વડે સારી રીતે પ્રવૃત્ત થયેલા [જગતને] ઉત્પન્ન કરવાની
ઠગ્ગાવાળા પરમાત્માની ઠગ્ગાથી નામરૂપાત્મક જગતની
આમાં (આ અજ્ઞાનમાં) ઉત્પત્તિ [થઈ.] ૨૫

હવે માયાના ચાર પ્રકારના તુચ્છ ધર્મોનું નિરૂપણ કરે છે:—

ચત્વારોઽસ્યાઃ કપર્દા યુવતિરથ ભવેન્નૂતના નિત્યમેવા,
માયા વા પેશલા સ્વાદ્યદનઘટનાપાટવં ચાતિં યસ્માત્ ।
સ્યાદારંભે ઘૃતાસ્યા શ્રુતિભવવયુનાન્યેવમાચ્છાદયન્તી,
તસ્યામેતૌ સુવર્ણાવિવ પરપુરુષૌ તિષ્ઠતોઽર્થવતીત્યા ॥ ૨૬ ॥

આના (આ માયાના) ચાર તુચ્છ ધર્મો [છે.] પ્રથમ
[તુચ્છ ધર્મ] આ માયા નિત્ય નવી (એકરૂપે રહેનારી)
[હોવાથી] યુવતી (જૂની નહિ થનારી) [છે;] જેથી [તે]
ન ઘડી શકે એનું કરવામાં કુશલપણાને પામે છે, [તેથી તે]
કુશલ [છે, આ તેનો બીજો તુચ્છ ધર્મ છે;] વળી [તે] આરંભમાં
ધીના જેવા મુખવાળી (ઉપરથી રમણીય જણાનારી) છે
[આ તેનો ત્રીજો તુચ્છ ધર્મ છે;] તથા [ઉપનિષદ પ્રતિ-
પાદન કરેલાં જ્ઞાનોને [તે પોતાનો આવરણશક્તિવડે] એમ
ઠાંકી દેનારી. [છે, આ તેનો ચોથો તુચ્છ ધર્મ છે.] તેમાં
(ઉપર કહેલી માયામાં) પદાર્થોના પ્રકાશકપણાવડે આ પર-
માત્મા ને જીવ પક્ષીનો પેડે રહ્યા છે. [માયા જડ હોવાથી
પદાર્થોને પ્રકાશી શકે નહિ પદાર્થોને પ્રકાશવાનું કામ તે
ચેતનસ્વભાવવાળા ઈશ્વર ને જીવ કરે છે.]-૨૬

જીવાત્માનો ને પરમાત્માનો ભેદ ઉપાધિને લીધે પ્રતીત થાય છે, વસ્તુતાએ તેમનો ભેદ નથી એમ જણાવે છે:—

एकस्तत्रास्त्यसंगस्तदनु तदपरोऽज्ञानसिंधुं प्रविष्टो,
विस्पृत्पात्मस्वरूपं स विविजगदाकारमाभासमैतत् ।
बुद्ध्यांतर्याविदैक्षद्विस्जति तमजा सोऽपि तामेवमेक-
स्तावद्विप्वास्तमेकं कथमपि बहुधा कल्पयन्ति स्ववाग्मिः ॥

તેમાં એક (પરમાત્મા) અસંગ છે, [અને] તેની પછીના તેનાથી ભિન્ન [જીવાત્મા] અજ્ઞાનસાગરમાં ડુબેલો [છે, અને] તે પોતાના સ્વરૂપનું વિસ્મરણ કરીને નાનાપ્રકારના જગતના આકાશરૂપ [આભાસને બુદ્ધિએ] છે જ્યારે [તે જીવ] બુદ્ધિવડે અંતરાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરે છે ત્યારે અવિધા તેનો પરિત્યાગ કરે છે, [ન] તે [જીવ] પણ તે [અવિધા]નો [પરિત્યાગ કરે છે.] એવી રીતે [પરમાત્મા ને જીવાત્મા] એક [છતાં પણ] વિદ્વાનો તે એકને કોઈ પણ પ્રકારે પોતાનાં વ્યનોવડે [જિજ્ઞાસુઓને સમર્જવવામાટે] બહુ પ્રકારે કહે છે. ૨૭

અંતરાત્માને જન્મમરણનો સંબંધ નથી એમ કહે છે:—

नायाति प्रत्यगात्मा प्रजननसमये नैव यात्यंतकाले,
यत्सोऽखण्डोऽस्ति लैंगं मन इह विशति प्रव्रजत्यूर्ध्वमर्वाक् ।
तत्कार्श्यं स्थूलतां वा न मजति विपुषः किंतु संस्कारजातै-
स्तेजोमात्रा गृहीत्वा व्रजति पुनरिहायाति तैस्तैः सहैव ॥२८॥

અંતરાત્મા જન્મના સમયમાં [ક્યાંઈથી] આવતા

નથી, [અને] મરણના સમયમાં [ક્યાંઈ] નથીજ જતો, કેમકે તે વ્યાપક છે, સૂક્ષ્મશરીરમાં રહેલું અંતઃકરણ અહીં, (આ લોકમાં,) ઉપર, (સ્વર્ગાદિમાં,) [અથવા] નીચે (નીચેના લોકમાં) પ્રવેશ કરે છે, [તથા બીજા શરીરમાં] જાય છે. તે [અંતઃકરણ] સ્થૂલશરીરના દુર્બલપણને અથવા સ્થૂલપણને સેવતું નથી, પરંતુ [મરણકાલે] સંસ્કારના સમૂહોની સાથે તેજોમાત્રાને (ઇન્દ્રિયોને તથા પ્રાણને) શ્રવણ કરીને જાય છે, [અને] પુનઃ [જન્મકાલે] તેમની તેમની સાથેજ અહીં (નવા શરીરમાં) આવે છે. ૨૮

માતાના ગર્ભમાં પ્રવેશ કરવો તથા મરણના સમયમાં શરીર-માંથી નીકળી જવું એ અંતઃકરણમાં સંભવે છે, આત્મામાં સંભવતું નથી, આ વાતને એક વેદાક્ત આખ્યાયિકાદ્વારા સિદ્ધ કરી બતાવે છે:-

આસીત્પૂર્વં સુબંધુર્મશમવનિસુરો યઃ પુરોધાઃ સનાતે-
બ્રાહ્મ્યાત્કૂટામિચારાત્સ સ્વલ્ભ મૃતિમિતસ્તન્મનોઽગાત્કૃતાંતં ।
તદ્બ્રાતા શ્રીતમંત્રૈઃ પુનરનયદિતિ પ્રાહ સૂક્તેન વેદ-
સ્તસ્માદાત્મામિયુક્તં વ્રજતિ નનુ મનઃ કર્દ્ધિચિન્નાંતરાત્મા ॥

પૂર્વે સુબંધુનામનો શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણ હતો. જે સનાતિ[નામના રાજા]ના પુરોહિત [હતો.] તે [કોઈ] બ્રાહ્મણે કપટથી કરેલા મરણના પ્રયોગથી પ્રકટરીતે મરણ પામ્યો. તેનું અંતઃકરણ યમની પાસે ગયું. [પછી] તેના ભાઈએ વેદના મંત્રો વડે [તે અંતઃકરણને] પાછું આણ્યું, આમ [ઋગ્]વેદ સૂક્ત વડે કહે છે, તેથી જીવાત્માસહિત અંતઃકરણ [મરણકાલે] જાય છે, અંતરાત્મા કદીપણ [જતો] નથી. ૨૯

ક્રિયા આદિ ધર્મો અંતઃકરણના છે, આત્માના નથી એમ કહે છે:-
 एको निष्कंष आत्मा प्रचलति मनसा धावमानेन तस्मि-
 स्तिष्ठन्नग्रेऽथ पश्चान्न हि तमनुगतं जानते चक्षुराद्याः ।
 यद्वत्पाथસ્तरङ्गैः प्रचलति परितो धावमानैस्तदंतः,

માક્ પશ્ચાદસ્તિ તેષાં પવનસમુદિતૈસ્તૈઃ પ્રશાંતૈર્યથાવત્ ॥૩૦॥
 એક [ને] ચલાયમાનપણથી રહિત આત્મા ચલાયમાન
 થતા મનની [સાથે] ચલન કરતો જણાય છે, [અને તે]
 તેમાં (તે મનમાં) રહેતો [છતો] વળી [તેની] આગળ
 [તથા] પાછળ [પણ રહે છે.] તે અનુગતને (મનમાં રહેલા
 આત્માને) નેત્રાદિ નથીજ જાણતાં. જેમ જલ વાયુથી ઉપડેલા
 [ને] ચારે બાજુ દોડતા તરંગોની [સાથે] ચાલે છે; તેઓની
 અંતર, આગળ [ને] પાછળ [પણ] તે (જલ) રહેલું છે,
 તે [તરંગો] શાંત થવાથી [તે જલ] પૂર્વની પેઠે [સ્થિર
 પ્રતીત થાય છે, તેમ આત્મા પણ મનની ક્રિયાઓની સાથે
 ક્રિયા કરતો, ને મનની સ્થિરતામાં અક્રિય પ્રતીત થાય છે.] ૩૦

હવે શ્રીઆત્મા અંતઃકરણની બહિર્બુખતાવડે બહારના વિષયોમાં
 રાગવાણી થાય છે એમ કહે છે:-

एकाक्यासीत्स पूर्वं मृगयति विषयानानुपूर्व्यात्तरात्मा,
 जाया मे स्यात्प्रजा वा धनमुपकरणं कर्म कुर्वेस्तदर्थम् ।
 क्लेशैः प्राणावशेषैर्महदपि मनुते नान्यदस्माद्वरीय-

સ્વેકાલામેડપ્યકૃત્સ્નો મૃત ઇવ વિરમત્યેકદાન્યાડકૃતાર્થઃ ॥૩૧॥
 તે અંતરાત્મા પૂર્વે એકલો હતો. [પછી તે] મને સ્ત્રી

પ્રાપ્ત થાય, [તથા મને] સંતાન અને [નિર્વાહના ને કર્મના]
 સાધનરૂપ ધન [પ્રાપ્ત થાય, આવી રીતે] અનુક્રમે વિષયોને
 શોધે છે. પ્રાણ ઝાંકી રહે એવા શ્રમોવડે [તે] તેને
 (વિષયોને) માટે કર્મ કરતો [છતો] ણીછ શ્રેષ્ઠ [વસ્તુને]
 પણ આનાથી અધિયાત્મી માનતો નથી. વળી [તેમાંના]
 એકના અસાક્ષમાં પણ [પોતાને] અપૂર્ણ [માનીને] મુએલાના
 જેવો [થઇને] થંભી જાય છે, [તથા પ્રાપ્ત થયેલા
 વિષયોમાંના] એકની હાનિવડે [પોતાને] અકૃતાર્થ [માને છે.] ૩૧

છવ નિર્મળનું વિસ્મરણ કરી વિષયપરાયણ થાય તે
 અવિદ્યાની આવરણશક્તિને લીધે થાય છે. ત્રીયેના શ્લોકમાં અવિદ્યાની
 તે આવરણશક્તિનું સ્વરૂપ દર્શાવે છે:—

નાસીત્પૂર્વે ન પશ્ચાદતનુદિનકરાચ્છાદકો વારિવાહો,
 દૃશ્યઃ કિત્વંતરાસૌ સ્થગયતિ સ દશં પશ્યતો નાર્કવિમ્બમ્ ।
 નોચ્ચેદેવં વિનાર્કં જલધરપટલં ભાસતે તર્હિ કસ્માત્,
 તદ્વદ્વિશ્વં પિપત્તે દશમથ ન પરં ભાસકં ચાલકં સ્વપ્ ॥ ૩૨ ॥

વાદળું વિસ્તારવાળા સૂર્યને ઢાંકનારું [પ્રતીત થાય છે.
 તે વાદળું] પૂર્વે (ઊનાળામાં) નહોતું, [તથા] પછી (શરદ-
 ઋતુના અંતમાં) [પણ તે હોતું] નથી, પરંતુ આ મધ્યમાં
 (વર્ષાઋતુમાં) દેખાય [છે.] તે [વાદળું સૂર્યને] જોનારાની
 ઃ છિને રોકે છે, સૂર્યના ણિળને [આવરણ કરતું] નથી એ
 એમ ન હોય તો સૂર્યવિના વાદળું કેનાથી પ્રતીત થાય જે
 તેમ જગત્ [જોનારાના] અનુકરણને આવરણ રહે છે

પોતાને પ્રકાશનાર [ને] પ્રવૃત્ત કરનાર પરમાત્માને
[આવરણ કરતું] નથી. ૩૨

સ્વપ્નના દર્શાતવડે જાગૃતના પ્રપંચના મિથ્યાપણાનું વર્ણન કરે છે:-

શુંજાનઃ સ્વપ્નરાજ્યં સસકલવિભવો જાગરં પ્રાપ્ય ભૂયો,
રાજ્યન્નષ્ટોઽહમિત્યં ન ભજતિ વિષમં તન્મૃપામન્યમાનઃ ।
સ્વપ્ને કુર્વન્નગમ્યાગમનમુસ્વમયં તેન ન પ્રત્યચાચી,
તદ્વજ્જાગ્રદશાયાં વ્યવહૃતિમશ્વિલાં સ્વપ્નવદ્વિસ્મરેચ્છેત્ ॥ ૩૩ ॥

[સૈન્ય ને ભંડાર આદિ] સર્વ વૈભવસહિત સ્વપ્નના
રાજ્યને ભોગવનારો [પુરુષ] પુનઃ જાગૃતને પામીને હું
રાજ્યથી ભ્રષ્ટ [થયો] આવા પ્રકારના શોકને પ્રાપ્ત થતો
નથી, [કેમકે તે] તેને મિથ્યા માનનારો [છે.] સ્વપ્નમાં
નહિ સંગ કરવાયોગ્યનો સંગ કરવા આદિ પાપને કરતો [છતો]
તેવડે [તે] દોષવાળો [થતો] નથી, [કેમકે સ્વપ્નના કર્મને
તે મિથ્યા માને છે. એવી રીતે] જાગૃતસ્થામાં [પણ]
સઘળા વ્યવહારને જો સ્વપ્નની ધેઠે વિસરી જાય [તો]
તેની ધેઠે (સ્વપ્નની ધેઠે) [તે દોષનો ભાગી થતો નથી.] ૩૩
જાગૃત તથા સ્વપ્ન એ બંને અવસ્થાઓ મિથ્યા છે એમ નીચેના
બે શ્લોકોથી જણાવે છે:-

સ્વપ્નાવસ્થાનુભૂતં શુભમય વિષમં તન્મૃપા જાગરે સ્યા-
જ્જાગૃત્યાં સ્વૂલદેહવ્યવહૃતિવિષયં તન્મૃપા સ્વપ્નકાલે ।
इत्यं मिथ्यात्वसिद्धावनिशमुभयथा सज्जते तत्र मूढः,
सत्येतद्भासकेऽस्मिन्निह हि कुत इदं तन्न विद्वो वयं हि ॥ ૩૪ ॥

સ્વભાવસ્થામાં અનુભવેલું [જે] શુભ અને અશુભ તે જાત્રમાં મિથ્યા થાય છે, [તથા] જાત્રમાં [જે] સ્થૂલ-શરીરના વ્યવહારના [શુભ ને અશુભ] વિષય તે સ્વભાવ સમયમાં મિથ્યા [થાય છે,] આવી રીતે બંને પ્રકારે નિરંતર [તેમના] મિથ્યાપણાની સિદ્ધિમાં [તથા] અહીંજ આ તેના પ્રકાશક વિધમાન છતાં [પણ] તેમાં (તે બંને અવસ્થાના શુભાશુભ વ્યવહારમાં) અવિવેકી [જે] આસક્તિવાળો થાય છે, આ શાથી [થાય છે] તે અમે જાણતા નથી. ૩૪

जीवन्तं जाग्रतीह स्वजनमय मृतं स्वप्नकाले निरीक्ष्य,
निर्वेदं यात्यकस्मान्मृतममृतममुं वीक्ष्य हर्षं प्रयाति ।
स्मृत्वाप्येतस्य जंतोर्निधनमसुयुतिं भाषते तेन साकं,
सत्येवं भाति भूयोऽल्पकसमयवशात्सत्यता वा मृपात्वम् ॥३५॥

અહીં (આ લોકમાં) જાત્રવિષે જીવતા પાતાના સંબંધીને પછી સ્વભાવ સમયમાં મુએતો જોઇને અકસ્માત દુઃખને પામે છે. [અથવા જાત્રમાં] મુએલા આને [સ્વભાવમાં] જીવતો જોઇને હર્ષ પામે છે. [જાત્રમાં] આ પ્રાણીના મરણનું [સ્મરણ કરીને પણ [અથવા જીવતાના] જીવનનું [સ્મરણ કરીને પણ] તેની સાથે [મનોરાજ્યને વશ થઇ] બોલવા લાગે છે, આમ છતાં લાંબા સમય ને ટુંકા સમયને લીધે [જાત્રમાં] સત્યપણું કિંવા [સ્વભાવમાં] મિથ્યાપણું ભાસે છે, [પણ વિચારદષ્ટિથી બંનેનું મિથ્યાપણું છે.] ૩૫

આ જગતના વ્યાવહારિક સંલપણને જણાવે છે:—

સ્વામ્નીસંગસૌખ્યાદપિ મૃશમસતા યા ચ રેતશ્યુતિઃ સ્યાત્,
 સાદૃશ્યાત્તદ્વેદતત્સ્ફુરતિ જગદસત્કારણં સત્યકલ્પમ્ ।
 સ્વપ્ને સત્યઃ પુમાન્સ્યાયુવતિરિહ મૃપૈવાનયોઃ સંયુતિશ્ચ,
 પ્રાતઃ શુક્રેણ વસ્ત્રોપહતિરિતિ યતઃ કલ્પનામૂલમેતત્ ॥ ૩૬ ॥

[જેમ] અત્યંત અસત્ [છતાં] પણ સ્વપ્નમાં પ્રતીત
 થયેલી સ્ત્રીના સંગવડે થતા સુખથી જે વીર્યનું સ્ખલન થાય
 છે, તેમ અસત્કારણવાળું આ જગત્ [સતના] સદૃશપણથી
 સત્યના જેવું જણાય છે. આ સ્વપ્નમાં પુરુષ સત્ય છે, [અને]
 સ્ત્રી તથા આ બંનેનો (પુરુષસ્ત્રીનો) સંયોગ મિથ્યાજ છે,
 પરંતુ] પ્રાતઃકાલે વીર્યવડે વસ્ત્રની મલિનતા [પ્રત્યક્ષપણવડે
 સિદ્ધ છે.] જેથી આવી રીતે [જે તથા] આ [સત્]
 કલ્પનાથી ઉપજેલું [જે એમ નક્કી થાય છે.] ૩૬

જાગ્રદિ ત્રણે અવસ્થાવિશે અનુભવમાં આવતા આત્માને કોઈ
 જાણતું નથી એ આશ્ચર્ય છે એમ જણાવે છે:—

પશ્યંત્યારામમસ્ય પ્રતિદિવસમગી જંતવઃ સ્વાપકાલે,
 પશ્યત્યેનં ન કચિત્કરણગણમૃતે માયયા ક્રીડમાનમ્ ।
 જાગ્રત્યર્થવ્રજાનામય ચ તનુમૃતાં ભાસકં ચાલકં વા,
 નો જાનીતે સુપુત્રૌ પરમમુલ્લમયં કચિદાશ્ચર્યમેતત્ ॥ ૩૭ ॥

આ પ્રાણીઓ પ્રતિદિન સ્વપ્નના સમયમાં આના (આ.
 આત્માના) આત્મને જુએ છે; [પરંતુ] ઇન્દ્રિયોના સમૂહ-
 વિના માયાવડે ક્રીડા કરતા આને કોઈ જોતું નથી; વળી.
 જાગ્રત્માં પણ વિવિધના સમૂહોના પ્રકાશક અથવા પ્રાણીઓના

પ્રવર્તકને [કોઈ જોતું નથી; તથા] સુષુપ્તિમાં. પરમાનંદમયને
કોઈ જાણતું નથી, આ આશ્ચર્ય [છે.] ૩૭

વ્યાવહારિકસત્તાવાળા શ્રીસદ્ગુરુથી ને ચાલ્સથી પારમાર્થિકસત્તાવાળા
બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે એમ સુક્તિપૂર્વક સમજાવે છે:—

સ્વપ્ને મંત્રોપદેશઃ શ્રવણપરિચિતઃ સત્ય एष પ્રવોદે,
સ્વામાદેવ પ્રસાદાદભિલપિતકલં સત્યતાં પ્રાતરેતિ ।
સત્યપ્રાપ્તિસ્ત્વસત્યાદપિ ભવતિ તથા કિંચ તત્સ્વપ્રકાશમ્,
યેનેદં ભાતિ સર્વે ચરમચરમયોદ્ધાવચં દૃશ્યજાતમ્ ॥ ૩૮ ॥

સ્વપ્નમાં મંત્રનો ઉપદેશ ઓત્રેદ્રિયનો વિષય થયો હોય
આ જાગૃતમાં સત્યરૂપ [થાય છે, તથા] સ્વપ્નમાંજ
[ઈશ્વરની] રૂપાથી [પ્રાપ્ત થયેલું] ઇચ્છિત ફલ પ્રાતઃકાલે
સત્યપણાને પામે છે એવી રીતે સત્યની પ્રાપ્તિ તો અસત્યથી
પણ થાય છે [આમ હોવાથી વ્યાવહારિક સદ્ગુરુએ કરેલો
સત્ય બ્રહ્મનો ઉપદેશ પણ ફક્તીલૂત થાય છે.] વળી તે [બ્રહ્મ]
સ્વપ્રકાશ [છે,] જેવડે આ સર્વ સ્થાવરજંગમ અને ઊંચનીચ
દૃશ્યનો સમૂહ પ્રતીત થાય છે, [તેથી તે બ્રહ્મનું જ્ઞાન
સુલભ છે.] ૩૮

જાગૃતસ્થામાં દૃશ્ય પદાર્થોના મિથ્યાપણાનું તથા શ્રુતિમાં કહેલા
પ્રાણાયામવ્રતનું નિરૂપણ કરે છે —

મધ્યપ્રાણં સુષુપ્તૌ સ્વજનિમનુવિશન્ત્યગ્નિસૂર્યાદયોઽમી,
વાગાદ્યાઃ પ્રાણવાયું તદિહ નિગદિતા ગ્લાનિરેષાં ન વાયોઃ ।

તેભ્યો દૃશ્યાવભાસો ભ્રમ इति विदितः शुक्तिकारौप्यकल्पः,
 प्राणायामव्रतं तच्छ्रुतिशिरसि मतं स्वात्मलब्धौ न चान्यत् ॥ ૩૯ ॥

સુષુપ્તિમાં [વાણી ને નેત્ર આદિના દેવો] આ અગ્નિ ને
 મૂર્ધ આદિ પેતાના કારણરૂપ વિરાટમાં અભેદભાવે પ્રવેશ
 કરે છે, [અને] વાણી આદિ [ઇન્દ્રિયો] પ્રાણવાયુમાં [અભેદ-
 ભાવે પ્રવેશ કરે છે,] તેથી આમાં (સુષુપ્તિમાં) એમનો
 (દેવોસહિત ઇન્દ્રિયોનો) લય [ઉપનિષદમાં] નિરૂપણ કરેલો
 છે, [પણ પ્રાણવાયુનો [લય નિરૂપણ કર્યો] નથી, [જાગૃતમાં
 પણ] તેઓવડે (ઇન્દ્રિયાદિવડે) [જે] દૃશ્યની પ્રતીતિ [તે]
 છીપમાં રૂપાના જેવી ભ્રાંતિ [છે] એમ જ્ઞાત [છે,] તેથી
 પેતાના આત્માના સાક્ષાત્કારમાટે પ્રાણાયામનું (ત્રણે અવ-
 સ્થામાં અવિકારી રહેનાર પ્રાણના જેવા આત્માનું) વ્રત
 • ઉપનિષદમાં માનેલું છે, પણ અન્યનું (ઇન્દ્રિયોનું) નહિ. તે
 વૈરાગ્યની પ્રાપ્તિવડે જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ દર્શાવે આપીને
 કહે છે:—

નોઽક્સ્માદાર્દ્રમેઘઃ સ્પૃશતિ ચ દહનઃ કિંતુ શુષ્કં નિદાયા-
 દાર્દ્રં ચૈતોઽનુવંધૈઃ કૃતાસુકૃતમપિ સ્વોક્તકર્મપ્રજાર્થૈઃ ।
 તદ્વજ્જ્ઞાનાગ્નિરેતસ્પૃશતિ ન સહસા કિંતુ વૈરાગ્યશુષ્કં,
 તસ્માચ્છુદ્ધો વિરાગઃ પ્રથમમભિહિતસ્તેન વિજ્ઞાનસિદ્ધિઃ ॥૪૦॥

[જેમ] અગ્નિ ભીનાં લાકડાંને તુરત સ્પર્શ કરતો નથી,
 કિંતુ તાપથી મૂકાયેલાને [તે તુરત સ્પર્શ કરે છે,] તેમ
 [વિષયોના] દૃઢ રાગોવડે ભીના થયેલા આ ચિત્તને, પેતાનાં

[શાસ્ત્રમાં] કહેલાં કેવેવડે, સંતાનોવડે કે દ્રવ્યવડે શુભસંસ્કાર-
વાળું કંઈ હોય તેપર જ્ઞાનરૂપ અગ્નિ તેને પુરત સ્પર્શ
કરેલા નથી, કિંતુ વૈગ્રવ્યવડે મુકાયેલા [ચિત્તને તે જ્ઞાનરૂપ
અગ્નિ પુરત સ્પર્શ કરે છે.] તેથી પ્રથમ શુદ્ધવૈરાગ્ય કહેલો
છે, તેવડે વિજ્ઞાનની સિદ્ધિ [થાય છે.] ૪૦

ઉપરના શ્લોકમાં વૈરાગ્યની પ્રાપ્તિ થયા પછી જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ
થાય છે એમ કહ્યું તેમાં પ્રમથલુપે ઇચ્છા વાત્સ્ય ઉપનિષદના પહેલા
મંત્રરૂપ કૃતિને અર્થથી કહે છે:—

યત્કિંચિન્નામરૂપાત્મકમિદમસદેવોદિતં માતિ મૂર્ખો,
પેનાનેકમકારેર્વ્યવદરતિ જગદેન તેનેશ્વરેણ !

તદ્દમચ્છાદનીયં નિમૃત્તરશનયા ચદ્વેપ દ્વિજિહ્વ-

સ્તેન ત્યક્તેન યોજ્યં મુલ્લમનતિશયં મા ગૃહોઽન્યદનાયમ્ ॥ ૪૧ ॥

જે કાંઈ અસત્જ ઉપજેલું આ નામરૂપાત્મક [જગત્
વ્યવહારની] ભૂમિમાં જેવડે પ્રતીત થાય છે, [અને] જેવડે
[આ] જગત્ અનેક પ્રકારે વ્યવહાર કરે છે, તે ઇંધિરવડે, જેમ
સારી રીતે બાલેલી દારૂડીવડે આ [આંતરિક પ્રતીત થયેલા]
સૂર્ય [દંકાર્થ બાય છે] તેમ [આ જગત્] સારી રીતે કાંડો
રેવાને યોગ્ય [છે.] તેના (તે જગતના) ત્યાગવડે [વિષેકીએ]
નિરતિશય સુખ ભોગવતું, [અને તેનાથી] વિલક્ષણ ધના-
કિની ઇચ્છા ન કરવી. ૪૧

જે પ્રકારની મુક્તિ, તે મુક્તિનાં સાધનોનું તથા યોગ
શ્રેણીનું નિરૂપણ કરે છે:—

જીવન્મુક્તિર્મુક્તોઃ પ્રથમમથ તતો મુક્તિરાત્યંતિકીં ચ,
તૈઽભ્યાસજ્ઞાનયોગાદ્ગુરુચરણકૃપાપાંગસંગેન લબ્ધાત્ ।

અભ્યાસોઽપિ દ્વિધા સ્યાદધિકરણવશાદૈહિકો માનસથ,
શારીરસ્ત્વાસનાયો હુપરતિરપરો જ્ઞાનયોગઃ પરોક્તઃ ॥ ૪૨ ॥

હવે મુમુક્ષુને પ્રથમ જીવન્મુક્તિ [છે,] અને પછી
વિરહમુક્તિ [છે.] તે (બંને પ્રકારની મુક્તિ) શ્રીસદ્ગુરુના
ચરણની કૃપાના કટાક્ષના સંબંધવડે પ્રાપ્ત થયેલા અભ્યાસથી
ને જ્ઞાનયોગથી [પ્રાપ્ત થાય છે. શરીરરૂપ ને અંતઃકરણરૂપ]
આધારના સંબંધથી અભ્યાસ પણ શારીરિક ને માનસ
[એમ] બે પ્રકારનો છે. [તેમાં] આસનાદિ તે શારીરિક
[છે, અને] બીજો ઉપરામ [માનસ છે. તેમાં] જ્ઞાનયોગ
એકજ કહેલો છે. ૪૨

હવે જીવન્મુક્તિને પામેલા જીવન્મુક્તના સ્વરૂપનું નિરૂપણ નીચેના
બે શ્લોકોવડે કરે છે:—

સર્વાનુન્મૂલ્ય કામાન હૃદિ કૃતનિલયાન્નિસશંકૂનિવોદ્યૈ-
ર્દર્યદેહાભિમાનસ્યજતિ ચપલતામાત્મદત્તાવધાનઃ ।

યાત્યુર્ધ્વસ્યાનમુચૈઃ કૃતમુકૃતમરો નાદિકામિર્વિચિત્રં.
નીલશ્વેતારુણાભિઃ સ્વદમૃતમરં

બલપૂર્વક નાંખેલા ખીસાઓની ધડ
રહેલી સર્વ દામનાઓને મૂલસહિત લો
વિમાનનો નારા દર્યો છે એવો [ન
એકામતા રાખી છે એવો [

અપલપણાનો ત્યાગ કરે છે. [પૂર્વે] જોણે ઘણાં પુણ્યો કર્યાં છે એવો [અને] આત્માનંદનો અનુભવ કરનારો [જીવન્મુક્ત] નીલરંગની, ઘોળા રંગની ને રાતા રંગની નાડીઓવડે વિચિત્ર [તથા] ઘણું અમૃત ઝરાવતા [બ્રહ્મરંધ્રરૂપ] સર્વથો ઉત્તમ સ્થાનને પામે છે. ૪૩

માપશ્યદ્વિશ્વમાત્મેત્યયમિહ પુરુષઃ શોકમોહાદયતીતઃ,
શુક્રં બ્રહ્માધ્યગચ્છત્સ સ્વલ્લ સકલત્રિત્સર્વસિદ્ધયાસ્પદં હિ ।
વિસ્મૃત્ય સ્થૂલસૂક્ષ્મપ્રભૃતિવપુરસૌ સર્વસંકલ્પશૂન્યો,
જીવન્મુક્તસ્તુરીયં પદમધિગતવાન્પુણ્યપાપૈર્વિહીનઃ ॥ ૪૪ ॥

અહીં (વર્તમાનશરીરમાં) શોક તથા મોહ આદિથી રહિત આ પુરુષ સર્વને આત્મા એમ જુએ છે, [તથા તે] નિર્મલ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે. [વળી] તે નિશ્ચય સર્વને જાણનાર [ને] સર્વ સિદ્ધિઓના સ્થાનરૂપ પણ [થાય છે.] આ સ્થૂલ ને સૂક્ષ્મ આદિ શરીરતું વિસ્મરણ કરીને સર્વ સંકલ્પથી રહિત થયો [છતો] એથા પદને (બ્રહ્મસ્વરૂપને) પામે છે, [તેથી તે] પુણ્યપાપોથી રહિત જીવન્મુક્ત [થાય છે.] ૪૪

તે જીવન્મુક્તો અંતર્મુખપ્રવૃત્તિવડે પોતાના જીવત્માને બ્રહ્મરંધ્રમાં સર્પ નાચ છે એમ કહે છે:—

યઃ સત્ત્વાકારણતૌ પ્રતિફલતિ યુવા દેહમાત્રાવૃત્તોઽપિ,
તદ્દર્મેર્વાલ્પવાદ્યર્થોદિભિરનુપદતઃ માણ આવિર્વંભૂવ । . .

શ્રેયાન્સાધ્યસ્તમેતં સુનિપુણમતયઃ સત્યસંકલ્પભાજોઽ-
પ્યભ્યાસોદેવયંતઃ પરિણતમનસા સાકમૂર્ધ્વં નવન્તિ ॥ ૪૫ ॥

જે [આત્મા] સાત્ત્વિકીવૃત્તિમાં પ્રતિબિંબવાળો થાય
છે, [તે] મુખ્યપ્રાણરૂપ [જીવ] થાય છે. [તે] શરીરમાત્રવડે
ઠંકાયેલો [જનાં] પણ તેના ધર્મરૂપ બાહ્યાવસ્થા ને વૃદ્ધા-
વસ્થા આદિથી પરાક્ષવ નહિ પામેલો, કદમાણરૂપ [ને ઉત્તમ
ગતિને] પમાડવાયોગ્ય [છે] તે આંતરે અત્યંત કુશલબુદ્ધિવાળો,
બ્રહ્મમાં મનની ગતિવાળો, તથા અભ્યાસથી બ્રહ્મભાવને
પમાડવાની ઈચ્છા રાખતા, વિવેકયુક્ત મનસહિત ઊંચે (બ્રહ્મ-
રંધ્રમાં) સદૃશ બને છે. ૪૫

હવે વિવેકયુક્તિનું સ્વરૂપ વર્ણવે, છે.—

પ્રાયોઽકામોઽસ્તકામો નિરતિશયમુશ્વાયાત્મકામસ્તદાસૌ,
તત્પ્રાપ્તાત્રાપ્તકામઃ સ્થિતચરમદક્ષસ્તસ્ય દેહાવસાને ।

પ્રાણા નૈવોત્ક્રમન્તિ ક્રમવિરતિમિતાઃ સ્વસ્વહેતૌ તદાર્ણી,
ઘવાયં જીવો વિલીનો લવણમિવ જલેઽલ્પાન્દ આત્મૈવ પશ્ચાત્ ॥

આ [જીવ-મુક્ત] બહુધા કામનાવિનાશી [ને] નાશ
પામેલી કામનાવાળો [છે.] ત્યારે [તે] નિરતિશયમુખ્યને
માટે આત્માની કામનાવાળો [હોય છે] તેની પ્રાપ્તિમાં [તે]
પૂર્ણકામ [તથા] છેલ્લી ઇચ્છામાં રહેલો [હોય છે.] તેના શરીરના
અંતમાં [તેના] પ્રાણો લોકાંતરમાં જતા નથીજ, [કિંતુ]
કુમથી ઉપરામ પામેલા પિતૃપૌતાના કારણમાં લય પામે છે.
ત્યારે આ જીવભાવ કયાં ? [તે વેલા જીવભાવ રહેતો નથી.]

જલમાં મીઠાની પેઠે [જીવભાવ] વિલીન [થાય છે.] પછી
[તે] અખંડ આત્માજ [છે.] ૪૬

જલમાં મીઠાની પેઠે જીવભાવ વિલીન થાય છે એમ કહ્યું તેને
સ્પષ્ટ કરીને સમજાવે છે:—

પિણ્ડીભૂતં ચદંતર્જલનિધિસલિલં યાતિ તત્સંધવાચ્યં,
ભૂયઃ પ્રસિપ્તમસ્મિન્વિલયમુપગતં નામરૂપે જહાતિ ।

પ્રાણસ્તદ્વત્પરાત્મન્યય ભજતિ લયં તસ્ય ચેતો દિમાંશૌ,
વાગમૌ ચક્ષુર્કે પયસિ પુનરસ્ત્રેતસી દિક્ષુ ફળૌ ॥ ૪૭ ॥

[જેમ] સમુદ્રનું જલ જે અંતરમાં જામી ગયું તે
મીઠાના નામને પામે છે, પુનઃ [તે] આમાં (સમુદ્રના
જલમાં) નાંખેલું વિલયને પામેલું [થઈ પાતાના] નામને
ને રૂપને ત્યાગ કરે છે, તેમ જીવ પરમાત્મામાં લય પામે છે,
તે વેળા તેનું ચિત્ત (મન) ચંદ્રમાં, વાણી અગ્નિમાં, નેત્ર
સૂર્યમાં, લોહી ને વીર્ય જલમાં અને કાના દિશાઓમાં
[લય પામે છે]

બ્રહ્માના સ્વરૂપને તથા તેનાથી જિજ્ઞાસીને કહ્યું છે:—
સૌરાન્તર્યદ્વદાજ્યં મધુરિમિવિદિતં તત્પૃથગ્ભૂતમસ્મા-

દ્ભૂતેષુ વ્રહ્મ તદ્વદ્વચ્ચવદ્વતિવિદિતં શ્રાંતવિશ્રાંતિવીજમ્ ।

યં લબ્ધ્વા લામમન્યતૃણમિવ મનુતે યત્ર નોદેતિ મીતિઃ,

સાન્દ્રાનન્દં યદન્તઃ સ્ફુરતિ તદ્મૃતં વિદ્વચ્ચતો દાન્યદાર્તમ્ ॥ ૪૮ ॥

જેમ દૂધમાં રહેલું ધી મધુરપણાવડે જળાયેલું તે આધી
(દૂધથી) સિદ્ધ [છે] તેમ પ્રાણીઓમાં બ્રહ્મ [તેમના]

વ્યવહારથી જણાયેલું [તે પ્રાણીઓથી લિંગ છે. જમતમાં]
 થાકેલાને [તે સુષુપ્તિમાં] વિશ્રાંતિનું કારણ [છે.] જેનો લાભ
 મેળવીને ખીજા [લાભ]ને [જ્ઞાની] તણખલા જેવો માને
 છે. જેમાં લયનો ઉદય થતો નથી. જે ઘાટો આનંદ અંતરમાં
 સ્ફુરે છે તેને [તું] અવિનાશી જાણ. આનાથી લિંગને
 દુઃખરૂપ જાણ. ૪૮

આ સર્વ જગત્ પ્રકારમાં પરોવાયેલું છે એમ જણાવે છે:—

ઓતઃ પ્રોતથ તંતુખિહ વિતતપટશ્ચિત્રવર્ણેષુ ચિત્ર-
 સ્તસ્મિદ્ઝિહાસ્યમાને નનુ ભવતિ પટઃ સૂત્રમાત્રાવશેષઃ ।
 તદ્વદ્વિશ્વં વિચિત્રં નગનગરનગ્રામપશ્વાદિરૂપં,
 મોતં વૈરાજરૂપે સ વિયતિ તદપિ બ્રહ્મણિ મોતમોતમ્ ॥૪૯॥

[જેમ] અહીં નાના પ્રકારના રંગવાળા તાંતણાઓમાં
 વિવિધ [રંગયુક્ત] વિસ્તારવાળું લુગડું પરોવાયેલું [દેખાય
 છે, ને] તેનો યથાર્થ વિચાર કરવાથી નક્કી લુગડું દેવલ
 સૂત્રરૂપ જાણી રહે છે, તેમ પર્વત, નગર, મનુષ્ય, ગામ ને
 પશુ આદિરૂપ નાનાપ્રકારનું જગત્ વિરાટસ્વરૂપમાં પરોવાયેલું
 [છે,] તે [વિરાટ] સૂત્રાત્મામાં [પરોવાયેલા છે, ને]
 [સૂત્રાત્મા] પણ બ્રહ્મમાં પરોવાયેલા [છે.] ૪૯

હવે ત્રિગુણત્રિગુણન્યાયવડે આત્માનો સર્વાત્મલાવ દેખાડે છે:—

રૂપં રૂપં પ્રતીદં પ્રતિફલજ્જ્વલાત્માતિરૂપ્યં પ્રપેદે,
 દ્વ્યેકો દ્રષ્ટા દ્વિતીયો ભવતિ ચ સલિલે સર્વતોડનંતરૂપઃ ।

इन्द्रो मायाभिरास्ते श्रुतिरिति वदति व्यापकं ब्रह्म तस्मा-
ज्जीवत्वं यात्यकस्मादतिविमलतरे विम्बितं बुद्ध्युपाधौ ॥५०॥

આ [બ્રહ્મ] પ્રતિબિંબને લીધે રૂપ રૂપમાં તેવા તેવા
રૂપવાળું થયું; એકજ જોનારો પાણીમાં [પ્રતિબિંબરૂપે]
બીજો થાય છે, અને પરમાત્મા [પોતાનો] શક્તિઓવડે
સર્વભણીથી અનેકરૂપે થાય છે એમ શ્રુતિ કહે છે, તેથી
વ્યાપક બ્રહ્મ અત્યંત નિર્મલ એવી બુદ્ધિરૂપ ઉપાધિમાં પ્રતિ-
બિંબવાળું [થઈ] ઘુરત જીવજ્ઞાને પામે છે. ૫૦

બુદ્ધિના સ્વરૂપપ્રભાણે તેમાં પડેલા બ્રહ્મનું પ્રતિબિંબ જણાય છે
એમ કહે છે:—

तज्ज्ञाः पश्यन्ति बुद्ध्या परमवलवतो माययाक्तं पतङ्गम्,
बुद्धावन्तः समुद्रे मतिफलितमरीच्यास्पदं वेधंसस्तम् ।
यादृग्यावानुपाधिः प्रतिफलति तथा ब्रह्म तस्मिन्यथाऽऽस्यं,
प्राप्तादर्शानुरूपं प्रतिफलति यथावस्थितं तत्सदैवम् ॥ ५१ ॥

બ્રહ્મવેત્તાઓ પરમ બલવાનની (ઈશ્વરની) માયાવડે મોહ
પામેલા તે જીવને બુદ્ધિરૂપ સમુદ્રમાં પરમાત્માનાં પ્રતિબિંબિત
કિરણોરૂપે નિશ્ચયવાળી અંતઃકરણની વૃત્તિવડે જુએ છે. જેમ
મુખ પ્રાપ્ત થયેલા દર્પણના જેવા પ્રતિબિંબવાળું થાય છે,
[પરંતુ] તે [મુખ] સર્વદા પોતાના મૂલરૂપજ રહેલું [છે,]
[તેમ] જેવી (તામસી, રાજસી કે સાત્ત્વિકી) ને જેટલી [બુદ્ધિ-
રૂપ] ઉપાધિ તેરું તેમાં બ્રહ્મ પ્રતિબિંબવાળું થાય છે. ૫૧

ઉપર કહેલા અર્થને સર્વના દર્શાતથી સ્પષ્ટ કરી દેખાડે છે:—

एको मानुस्तदर्थप्रतिफलनवशाद्यस्त्वेकोदकांत-
नानात्वं यात्युपाधिस्थितिगतिसमतां चापि तद्वत्परાત્મા ।
भूतैष्वचायवेषु प्रतिफलित इवाभाति तावत्स्वभावा-
वच्छिन्नो यः परंतु स्फुटमनुपहतो भाति तावत्स्वभावैः ॥५२॥

જે એક પ્રસિદ્ધ સૂર્ય તેવડે થનારા પ્રતિબિંબને લીધે જલનાં અનેક પાત્રોમાં અનેકપણાને પામે છે, અને [પાત્રરૂપ] ઉપાધિની સ્થિતિના તથા ગતિના સમભાવને [પામે છે,] એવી રીતે શુદ્ધાત્મા જિંચ ને નીચ પ્રાણીઓમાં પ્રતિબિંબ પામેલા-જેવો દેખાય છે, [અને] તેના સ્વભાવવાળો [હોય એવો] લાગે છે,] પરંતુ જે તેના સ્વભાવોવડે પરાભવ નહિ પામેલો સ્પષ્ટ જણાય છે. ૫૨

ઉપર આપેના દર્શાતમાં એવી શંકા યાવ કે જલ આદિમાં સર્વનું પ્રતિબિંબ પડે છે તે પોતાના રૂપનેજ જણાવે છે, પણ બીજી વસ્તુઓને પ્રકાશી શક્તું નથી, અને આત્માના પ્રતિબિંબરૂપ છવ તો બીજી વસ્તુઓને પણ પ્રકાશે છે તે કેમ સંભવી શકે ? તો તે શંકાનું સમાધાન બે દર્શાતો આપીને કરે છે:—

यद्वत्पीयूषरश्मौ दिनकरकिरणैर्विविक्तैरेति सान्द्रं,
नाशं नैशं तमिस्रं गृहगतमथवा मूर्छितैः कांस्यपात्र ।
तद्वद्बुद्धौ परात्मद्यतिभिरनुपदं विविताभिः समंता-
द्भासन्ते हीन्द्रियास्यप्रसृतिभिरनशं रूपमुख्याः पदार्थाः ॥५३॥
જેમ ચંદ્રમાં પ્રતિબિંબિત થયેલા સૂર્યનાં કિરણોવડે ઘાટું

રાત્રિનું અંધારું નાશ પામે છે, અથવા કાંસાના વાસણમાં પ્રતિબિંબભાવ પામેલાં [સૂર્યનાં કિરણોવડે] ઘરમાં રહેલું [અંધારું નાશ પામે છે,] તેમ બુદ્ધિમાં પ્રતિબિંબિત થયેલી [ને] ક્રમપૂર્વક ઇંદ્રિયોરૂપ મુખદ્વારા સાધનદ્વારા (નીકળતી) પરમાત્મજ્યોતિવડે સર્વલણીથી રૂપ, આદિ પદાર્થો નિરંતર પ્રતીત થાય છે. ૫૩

ઉપાધિમાં ત્રણ પ્રકારથી બદલતી પ્રતીતિ થાય છે એમ જણાવે છે:—

પૂર્ણાત્માનાત્મભેદાત્રિવિધમિદ પરં બુદ્ધ્યવચ્છિન્નમન્યત્,
તૈવેવાભાસમાત્રં ગગનમિવ જલે ત્રિપકારં વિમાતિ ।
અમ્બોઽવચ્છિન્નમસ્મિન્પ્રતિફલિતમતઃ પાચસોઽતર્વહિશ્ચ,
પૂર્ણાવચ્છિન્નયોગે વ્રજતિ લયમવિદ્યા સ્વકાર્યેઃ સૈવ ॥ ૫૪ ॥

જલે રોકેલું, આમાં (આ જલમાં) પ્રતિબિંબિત થયેલું [અને] આ જલની અંતર તથા બહાર રહેલું, એમ જલમાં ત્રણ પ્રકારના આકારાની થેડે [વ્યાપક] બ્રહ્મ, બુદ્ધિએ રોકેલું [બ્રહ્મ, અને તેથી] હિત્ર.તેમાંજ (બુદ્ધિમાંજ) કેવલ પ્રતિ-
બિંબરૂપ [બ્રહ્મ,] એમ પૂર્ણ, જીવાત્મા ને અનાત્માના ભેદથી અહીં (બુદ્ધિરૂપ ઉપાધિમાં) ત્રણ પ્રકારનું [બ્રહ્મ] પ્રતીત થાય છે. [એવી રીતે] પૂર્ણ ને [બુદ્ધિવડે] પરિચ્છિન્નના અભેદના સાક્ષાત્કારમાં અવિદ્યા પોતાનાં કાર્યોસાથેજ લય પામે છે. ૫૪

હવે સૂત્રરૂપ સર્વાત્મક બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરે છે:—

દૃશ્યન્તે દારુનાર્યો યુગપદગણિતાઃ સ્તંભમૂત્રપ્રયુક્તાઃ,
સંગીતં દર્શયન્ત્યો વ્યવહૃતિપરાં લોકસિદ્ધાં ચ સર્વામ્ ।

સર્વત્રાનુપ્રવિષ્ટાદભિનવવિભવાદ્યાવદર્યાનુવંષાત્,

તદ્વત્સૂત્રાત્મસંજ્ઞાદ્વચવહરતિ જગદ્ગુર્ભુવઃસ્વર્મહાન્તમ્ ॥ ૫૫ ॥

[જેમ] થાંભલામાં ગાંઠવેલા દોરાવડે ક્રિયા કરતી
અનેક લાકડાની પુતળીઓ [નાચવા તથા વાજાં વગાડવા-
રૂપ] સંગીત અને [મહાયુદ્ધ આદિ] ળીજા લોકપ્રસિદ્ધ સર્વ
વ્યવહાર એકસાથે કરી દેખાડતી જેવામાં આવે છે, તેમ
સર્વમાં પરોવાઈને રહેલા, નં કળી શકાય એવા સામર્થ્યવાળા
[અને સર્વ પ્રાણીઓને તેમનાં] કર્મોપ્રમાણે ફેલ આપનારા
સૂત્રાત્મનામવાળાથી (પરમાત્માથી) ભૂર, ભુવર, સ્વર ને
મહાલોક સુધીનું (સચ્ચલોકસુધીનું) જગત્ વ્યવહાર કરે છે. ૫૫

હવે સમરૂપ બ્રહ્મના સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે:—

તત્સત્યં યત્ત્રિકાલેષ્વનુપહતમદઃ પ્રાણદિગ્વ્યોમમુલ્ખમ્,

યસ્મિન્વિશ્રાન્તમાસ્તે તદિદં નિગદિતં વ્રહ્મ સત્યસ્ય સત્યમ્, ।

નાસ્ત્યન્યત્કિંચ યદ્વત્પરમધિકમતો નામ સત્યસ્ય સત્યમ્,

સઘ્વ ત્યચેતિ મૂર્ત્યાશુપહિતમવરં સત્યમંસ્થાપિ સત્યમ્ ॥ ૫૬ ॥

પ્રાણ, દિશા ને આકાશાદિ આ [આકારરહિત પદાર્થો]
જે ત્રણે કાલમાં [લૌકિક રીતે] નાશ નહિ પામનારા [જણાય
છે,] તે સત્ય [છે, તે સર્વ] જેમાં આશ્રય કરીને રહેલા છે તે
બ્રહ્મને અહીં (શ્રુતિમાં) સત્યનું સત્ય કહેલું [છે.] વળી
આના જેવું [અથવા] આથી શ્રેષ્ઠ [ને] મહાન્ સત્યનું સત્ય
એવા નામવાળું ળીજું નથી. સત્ (પૃથિવી, જલ ને તેજો-
રૂપ આકારવાળા પદાર્થ) ને ત્ય (વાયુ ને આકાશરૂપ

આકારરહિત પદાર્થ) આ આકારાદિ ઉપાધિવાળું સગુણબ્રહ્મ
સત્ય [છે, ને નિર્ગુણબ્રહ્મ તો] આતું (આ સત્યતું) પણ
સત્ય [છે.] ૫૬

અહના સત્યના સત્ય એ સ્વરૂપને દર્શાવે આપીને સમજાવે છે:—

યત્કિંચિદ્ભ્રાત્યસત્યં વ્યવહૃતિવિષયે રૌપ્યસર્પાવુમુખ્યં,
તદ્વે સત્યાશ્રયેણેત્યયમિહ નિયમઃ સાવધિર્લોકસિદ્ધિઃ ।
તદ્વત્સત્યસ્ય સત્યે જગદલિલમિદં વ્રજાણિ પ્રાચિરાસી-
ન્મિથ્યાભૂતં પ્રતીતં ભવતિ સ્વલુ યતસ્તચ્ચ સત્યં વદન્તિ ॥૫૭॥
[જેમ] વ્યવહારમાં વિષયવિષે [છીપમાં] રૂપું, [દારડી-
માં] સર્પ, ને [સૂર્યનાં કિરણોમાં] જલ આદિ જે કંઈ
અસત્ય પ્રતીત થાય છે-તે [છીપ, દારડી ને સૂર્યનાં કિરણો-
રૂપ વ્યાવહારિક] સત્યને આશરેજ [પ્રતીત થાય છે] એવો
આ નિયમ અવધિવાળો (અધિષ્ઠાનનું જ્ઞાન ન થાય ત્યાં-
સુધી રહેનારો) લોકપ્રસિદ્ધ [જોયો છે,] તેમ સત્યના
સત્યરૂપ બ્રહ્મમાં આ સર્વ જગત પ્રાદુર્ભાવ પામેલું [છે,]
અને મિથ્યા છતાં જેવડે પ્રતીત થાય છે તેને નિશ્ચય સત્ય
કહે છે. ૫૭

હવે પૃથ્વરૂપ અજ્ઞાનું નિરૂપણ કરે છે:—

યત્રાકાશાવકાશઃ કલયતિ ચ કલામાત્રતાં યત્ર કાલો,
યત્રૈવાશાવસાનં વૃહદિદં હિ વિરાટ્ પૂર્વમર્વાગિવાસ્તે ।
સૂત્રં યત્રાવિરાસીન્મહદપિ મહતસ્તદ્દિ પૂર્ણાંચ પૂર્ણં,
સંપૂર્ણાદર્ણવાદેરપિ ભવતિ યયા પૂર્ણમેકાર્ણવાંભઃ ॥ ૫૮ ॥

જેમ સંપૂર્ણ સમુદ્રાદિથી પણ એક [થયેલું સર્વ] સમુદ્રનું
જલ પૂર્ણ થાય છે, [તેમ] જેમાં આકાશને અવકાશ
[મળેલો છે,] ને જેમાં કાલ કલામાત્રપણાને પામે છે, તથા
જેમાં દિશાઓનો અંત [થયેલો છે,] અને અહીં મહાન
વિરાટ પૂર્વે છે [એવો સર્વ સ્થૂલ, પ્રપંચ] અર્વાચીનજેવો
થઈ રહે છે, [તથા] જેમાં મોટાથી (વિરાટથી) પણ મોટો
સૂત્રાત્મા પ્રાદુર્ભાવ પામેલો છે તેજ પૂર્ણથી [પણ] પૂર્ણ [છે.] ૫૮
અંતર્યામિરૂપ ધ્વજના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે:—

અંતઃ સર્વોપધીનાં પૃથગમિતરસૈર્ગંધવીર્યૈર્વિપાકૈ-

રેકં પાપોદપાથ પરિણમતિ યથા તદ્વદેવાન્તરાત્મા ।

નાનાભૂતસ્વમાર્વૈર્વહતિ વસુમતી યેન વિશ્વં પપોદો,

વર્પત્યુચ્છેદ્ધતાશઃ પચતિ દહતિ વા યેન સર્વાતરોઽસૌ ॥ ૫૯ ॥

જેમ એકરૂપવાળું વરસાદનું જલ સર્વ ઔપધીઓની
અંતર અગણિત રસોવડે, ગંધોવડે, સામર્થ્યોવડે [ને] ફેલાવડે
ભિન્ન ભિન્ન પરિણામને પામે છે, તેમજ [એકરૂપવાળો]
અંતરાત્મા અનેક ભૂતોના સ્વભાવોવડે [ભિન્નભિન્ન પરિણામ
પામે છે.] જેવડે પૃથિવી સર્વને ધારણ કરે છે, [જેવડે]
વરસાદ - ઝિંચેથી વરસે છે, [ને] જેવડે અગ્નિ પાકની સિદ્ધિ
• કરે છે, અથવા બાળે છે, આ સર્વની અંતર [છે.] ૫૯

एकं ब्रह्माद्वितीयं श्रुतिशिरसि मतं नेह नानास्ति किञ्चि-
न्मृत्योराप्नोति मृत्युं स इह जगदिदं यस्तु नानेव पश्येत् ॥६०॥

જલના ને તરંગના અન્વયની પેઠે (જેમ જલમાં તરંગ ને તરંગમાં જલ રહે છે તેમ) પ્રાણીઓમાં આત્માને [ને] આત્મામાં રહેલ સમગ્ર ભૂતસમૂહને બહુધા જુએ, પછી લાંબા સમયસુધી સર્વને આત્માજ જુએ. [એવી રીતે] બ્રહ્મ એક [ને] અદ્વિતીય [છે એમ] ઉપનિષદમાં માનેલું [છે.] અહીં (આ બ્રહ્મમાં) કાંઈ બેદ નથી, છતાં જે અહીં (આ બ્રહ્મમાં) આ જગત્ બેદના જેવું (બ્રહ્મથી વિજ્ઞાના જેવું) જુએ છે તે મૃત્યુથી મૃત્યુને પામે છે. ૬૦

ઉપર દેડેલા અર્થને દર્શાવ આપીને સમજાવે છે:—

प्राक् पश्चादस्ति कुम्भाद्भग्नमिदमिति प्रत्यये सत्यपीदं,
कुम्भोत्पत्तावुदेति प्रलयमुपगते नश्यतीत्यन्यदेशम् ।
नीते कुंभेन साकं व्रजति भजति वा तत्पमाणानुकारं,
इत्थं मिथ्या प्रतीतिः स्फुरति तनुभृतां विश्वस्तद्वदात्मा ॥६१॥

આ આકાશ ઘડાની (ઘડાની ઉત્પત્તિની) પહેલાં [ને] પછી (નાશની પછી) છે, આવું જ્ઞાન છેતાં પણ આ (ઘડા-કાશ) ઘડાની ઉત્પત્તિ થાય ત્યારે ઉત્પન્ન થાય છે, [ને ઘડાનો] નાશ થાય ત્યારે નાશ પામે છે, અને [ઘડાને] અન્ય દેશમાં લઇ જાય [ત્યારે તે] ઘડાની સાથે જાય છે, અથવા તેના (ઘડાના) પ્રમાણના જેવા પ્રમાણને [તે] અહણ કરે છે, આવી રીતે મનુષ્યોને મિથ્યાજ્ઞાન સ્ફુરે છે, તેમ જગત્ની

[પૂર્વે તથા પછી] આત્મા [છે, છતાં આત્મામાં ઉત્પત્તિ, નાશ, ક્રિયા ને આકારતું જે જ્ઞાન થાય છે તે મિથ્યા છે.] ૬૧

હવે બીજી રીતે જાણના સર્વાત્મભાવને વર્ણવે છે.—

યાવાન્પિણ્ડો ગુહસ્ય સ્ફુરતિ મધુરિમૈવાસ્તિ સર્વોઽપિ તાવાન્,
યાવાન્કર્પૂરપિણ્ડઃ પરિણમતિ સદામોદ એવાત્ર તાવાન્ ।

વિશ્વં યાવદ્વિભાતિ દુમનગનગરારામચૈત્યાભિરામં,
તાવચૈતન્યમેકં પ્રવિકસતિ યતસ્તત્તદાત્માવશેષમ્ ॥ ૬૨ ॥

[જેમ] જેટલો ગાળનો પિંડ જણાય છે તેટલો બધો પણ મધુરતારૂપજ છે, [તથા] જેટલો કપૂરનો ગાંગડો [જણાય છે] તેટલો આમાં સર્વદા સુગંધજ પરિણામ પામે છે, [તેમ] સુંદર વૃક્ષ, પર્વત નગર, ફૂલવાડી ને દેવમંદિરરૂપ જેટલું જગત પ્રતીત થાય છે તેટલું એક ચૈતન્ય વિવર્તરૂપે વિકાસ પામે છે, કેમકે તે તે [પ્રદાર્થ] આત્મરૂપ અવશેષવાળો [છે] ૬૨
જાણના સર્વાત્મભાવને હુકુલિતું દર્શાવે આપાને સમજાવે છે:—

વાયાન્નાદાનુભૂતિર્યદપિ તદપિ સા નૂનમાઘાત્તગમ્યા,
વાયાઘાતશ્વનીનાં પૃથગનુભવતઃ કિતુ તત્સાહચર્યાત્ ।
માયોપાદાનમેતત્સહચરિતમિવ બ્રહ્મણા ભાતિ તદ્વત્,
તસ્મિન્પ્રત્યક્ષપ્રતીતે ન કિમપિ ત્રિપયીમાત્રમાત્તોતિ યસ્માત્ ॥ ૬૩ ॥

જો કે વાજાથી નાદનો અનુભવ [થાય છે,] તોપણ નિશ્ચય તે [નાદનો સામાન્ય અનુભવ દાંડી આદિના] ઘાવડે જણાવનારો [છે, ને] વાજાના આઘાતના તથા ધ્વનિના [વિશેષ] અનુભવથી, ભિન્ન [છે,] પરંતુ તે [જેમ સામાન્ય

અનુભવ] સાથે રહેલો હોવાથી [જણાય છે,] તેમ આ
માયારૂપ ઉપાદાનકારણવાળું [જગત્ સિદ્ધ છતાં] બ્રહ્મની
સાથે એકપણું પામેલાજેતું જણાય છે. જેથી તેની (તે બ્રહ્મની)
અંતરાત્મરૂપે પ્રતીતિ થાય ત્યારે કાંઈ પણ અનુભવનો વિષય
થતું નથી. ૬૩

હવે આ વિષયનો ઉપસંહાર કરે છે:—

દૃષ્ટઃ સાક્ષાદિદાનીમિહ સ્વલ્પ જગતામીશ્વરઃ સંચિદાત્મા,
વિજ્ઞાનસ્થાણુરેકો ગગનવદભિતઃ સર્વભૂતાન્તરાત્મા ।
દૃષ્ટં બ્રહ્માતિરિક્તં મકલમિદમસદ્ગુપ્તમાભાસમાત્રં,
શુદ્ધં બ્રહ્માહમસ્મીત્યવિરતમધુનાઽજૈવ તિષ્ઠેદનીહઃ ॥ ૬૪ ॥

અહીં (આ શરીરમાં) નક્કી જ્ઞાનસ્વરૂપ, અનુભવના
થાંભલારૂપ, અદ્વૈત, આકાશની પેઠે વ્યાપક, સર્વ પ્રાણીઓના
અંતરાત્મા [ને] જગત્ના નિયામકનો હમણું સાક્ષાત્ અનુભવ
થયા; [અને] બ્રહ્મથી સિદ્ધ આ સર્વ [જગત્] અસદ્ગુપ્ત
[ને] આભાસમાત્ર [છે એમ પણ] જાણ્યું. હું શુદ્ધ બ્રહ્મ છું
તેથી હવે કિયારદિત [છું,] અહીંજ (આ સ્વરૂપમાંજ)
સર્વદા રિયત થાય. ૬૪

હવે આનંદમહોશનું તથા સુપુત્તિ-અવસ્થાનું નિરૂપણ કરે છે:—

इन्द्रेन्द्राण्योः प्रकामं सुरतमुखजुषोः स्याद्रतान्तः सुपुत्ति-
स्तस्यामौनन्दसान्द्रं पदमतिगहनं यत्स आनन्दकोशः ।
तस्मिन्नो वेद किञ्चिन्निरतिशयमुखाभ्यन्तरे लीयमानो,
दुःखी स्याद्बोधितः सन्निति कुशलमतिर्विषयेनैव सुतम्

યથેચ્છ સમાગમસુખની ઇચ્છા રાખનારાં જીવાત્માના ને
અંતઃકરણની વૃત્તિના સમાગમની સમાપ્તિ [તે] સુખુપ્તિ છે.
તેમાં અતિગહન [ને] આનંદઘન જે સ્થાન તે આનંદમયકોશ
[છે.] તેમાં નિરતિશયસુખવિષે લીન થયેલો [પુરુષ] કાંઈ
પણ જાણતો નથી. [તે અવસ્થામાંથી એકદમ] જગાડવાથી
[તે પુરુષ] દુઃખી થાય છે, તેથી કુશલપુદ્ધિવાળો [પુરુષ]
સૂતેલાને [સહસા] નજ્ર જગાડે. ૬૫

જીવને સુખુપ્તિ અવસ્થામાં સુખ છે, ને જાગૃતમાં બહુધા દુઃખ
છે એમ જણાવે છે:—

વિષયોવડે પ્રાપ્ત થનારા સુખના કરતાં આત્મસુખનું શ્રેષ્ઠપણું
વર્ણવે છે:—

જાગૃત્યામન્તરાત્મા વિષયસુખકૃતેઽનેકયત્નાન્વિધાસ્યન્,
શ્રામ્યત્સર્વેન્દ્રિયૌઘોઽધિગતમપિ સુખં વિસ્મરન્ધાતિ નિદ્રામ્ ।
વિશ્રામાય સ્વરૂપે ત્વતિતરમુલમં તેન ચાતૈન્દ્રિયં હિ,
સૌખ્યં સર્વોત્તમં સ્યાત્પરિણતિવિરસાદિન્દ્રિયોત્યાત્સુસ્વાદ્વા ॥૬૭॥

જાગૃત્ત્વમાં અંતરાત્મા વિષયસુખને માટે અનેક યત્નો
કરીને જેની સર્વ ઇન્દ્રિયોના સમૂહ થાકી ગયો છે એવો પ્રાપ્ત
થયેલા સુખનું પણ વિસ્મરણ કરીને સ્વરૂપમાં વિશ્રાંતિ લેવા-
માટે નિદ્રાને પ્રાપ્ત થાય છે, તેવડે [નક્કી થાય છે કે] પરિ-
ણામે દુઃખરૂપ ને ઇન્દ્રિયોથી ઉપજતા સુખના કરતાં ઇન્દ્રિયોની
અપેક્ષાવિનાશનું પ્રસિદ્ધ સુખજ સર્વથી ઉત્તમ ને બહુ
સુલભ છે. ૬૭

ઉપર જણાવેલા અર્થને દર્શાવત આપીને સિદ્ધ કરી બતાવે છે:—

પક્ષાવભ્યસ્ય પક્ષી જનયતિ મરુતં તેન યાત્યુચ્ચદેશં,
લબ્ધ્વા વાયું મહાન્તં શ્રમમપનયતિ સ્વીયપક્ષૌ પ્રસાર્ય ।
દુઃસંકલ્પૈર્વિકલ્પૈર્વિષયમનુકર્યૌકૃતં ચિત્તમેતસુ,
સ્થિન્નં વિશ્રામહેતોઃ સ્થપિતિ ચિરમહો હસ્તપાદાન્મસાર્ય ॥૬૮॥

[જેમ] પક્ષી પાંખો હલાવીને વાયુને ગતિવાળો કરે
છે, [ને] તેવડે [તે] ઊંચાં દેશમાં જાય છે, [ત્યાં તે] મહાન્
વાયુને પામી [પછી] પાતાની પાંખો હલાવીને શ્રમને દૂર કરે

છ, [તેમ] દુષ્ટ સંકલ્પોવડે [ને] વિકલ્પોવડે વિષયની પછવાડે
દીન થઈ ગયેલું આ ચિત્ત શ્રમવાળું [થયું હતું] વિશ્રાંતિ-
માટે [સંકલ્પવિકલ્પરૂપ] હાથપગને મોકળા કરીને [સુષ-
પ્ત્યેક] સાંખ્યો સમય સૂવે છે, [એ] આશ્ચર્ય [છે ?] ૬૮

હવે ગાદમુપુષ્પિના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે:—

આશ્લિષ્યાત્માનમાત્મા ન કિમપિ સહસૈવાંતરં વેદ વાહ્યં,
ચદ્વત્કામી વિદેશાત્સદનમુપગતો ગાદમાશ્લિષ્ય કાંતામ્ ।
યાત્યસ્તં તત્ર લોકઞ્ચવદ્દતિરસ્વિલા પુણ્યપાપાનુર્વધેઃ,
શોકો મોહો ભયં વા સમવિષમમિદં ન સ્મરત્યેવ કિંચિત્ ॥૬૯॥

જેમ પરદેશથી [પોતાને] ઘેર આવેલો કામી [પુરુષ
પોતાની] પ્રિયાને [પ્રીતિપૂર્વક] ગાદ આલિંગન કરીને બહારતું
[ને] અંતરતું કાંઈ પણ બાણતો નથી, [તેમ સુષુપ્તિમાં]
જીવતા પરમાત્માને સહસ્રાંજ આલિંગન કરીને [બહારતું ને
અંતરતું કાંઈ પણ બાણતો નથી.] તેમાં (તે સુષુપ્તિ અવ-
સ્થામાં) સર્વલોકોવ્યવહાર અસ્ત થઈ જાય છે, [અર્થાત્ તે]
પુણ્યપાપનો સંબંધ, શોક, ગ્રાહ, હાથ, અથવા આ કામ તથા
વિષમ [એતું] કાંઈજ સંભારતો નથી. ૬૯

જીવ-મુક્તિના તથા સુષુપ્તિના સમપણાને અને વિષમપણાને
જણાવે છે:—

અલ્પાનલ્પપ્રપંચમલય ઉપરતિચ્છેદ્રિયાણાં સુસ્વાપ્તિ-
ર્જીવન્મુક્તૌ સુષુપ્તા ત્રિતયમપિ સમં કિંતુ તત્રાસ્તિ ભેદઃ ।

પ્રાક્સંસ્કારાત્પ્રસુપ્તઃ પુનરપિ ચ પરાવૃત્તિમેતિ પ્રવુદ્ધો,
નશ્યત્સંસ્કારજાતો ન સ કિલ પુનરાવર્તતે યથા મુક્તઃ ॥૭૦॥

સૂક્ષ્મ ને સ્થૂલ પ્રપંચનો ત્રિલય, ઇન્દ્રિયોનું ઉપરામપણું,
ને સુખનો પ્રાપ્તિ [આ] ત્રણેય જીવન્મુક્તિમાં [ને] સુપ્રતિમાં
સમાન [છે] પરંતુ તેમાં ભેદ છે. સુપ્રતિને પામેલો પૂર્વના
સંસ્કારથી પુનઃ પણ જાગ્રદાદિને પામે છે, અને જે જ્ઞાની
[છે] તે મુક્ત [તથા] જેનો સંસ્કારસમૂહ નાશ પામ્યો છે
એવો [થાય] નિશ્ચય પુનઃ [સંસારમાં] આવતો નથી. ૭૦

હવે આત્માનંદના નિરનિશયપણાનું ચુકિતથી વર્ણન કરે છે:—

આનંદાન્યથા સર્વાનનુભવતિ તૃપ્તઃ સર્વસંપત્સમૃદ્ધ-
સ્તસ્યાનન્દઃ સ એકઃ ॥ સ્વલ્પ શતગુણઃ સંપત્તિષ્ઠઃ પિતૃણામ્ ।
આદેવત્રલ્લલોકં શતશતગુણિતાસ્તે યદન્તર્ગતાઃ સ્યુ-
ર્બ્રહ્માનન્દઃ સ એકોઽસ્યથ વિષયમુલ્લાન્યસ્ય માત્રા ભવન્તિ ॥૭૧॥

[હવે] જે સર્વ સંપત્તિવડે સમૃદ્ધિવાળો રાજા સર્વ આનંદોનો
અનુભવ કરે છે તે તેનો એક આનંદ [છે,] તેજ
સોગુણો કરેલો પિતૃઓનો [એક આનંદ છે, તેવી રીતે]
દેવલોકથી માંડીને બ્રહ્મલોકસુધી સો સો ગણ [અધિક
અધિક આનંદો છે] તે [સર્વ આનંદો] જેમાં અંતર્ગત થાય
છે તે એક બ્રહ્મરૂપ આનંદ છે, અને વિષયનાં સુખો આના
લેશરૂપ છે. ૭૧

શ્રુતિઓ પણ એ પ્રમાણે કહે છે એમ જણાવે છે:—

યત્રાનંદાશ્ચ મોદાઃ પ્રમુદ્દા इति मुदश्चासते सर्व एते,
 यत्राप्ताः सर्वकामाः स्युरखिलचिरमात्केवलीभाव आस्ते ।
 मां तत्रानन्दसन्द्रे कृधि चिरममृतं सोम पीयूषपूर्णा,
 धारामिन्द्राय देहीत्यपि निगमगिरो भ्रूयुगांतर्गताय ॥ ७२ ॥

[મનુષ્યના, પિતૃના ને દેવના] મોદ, પ્રમુદ્દ ને મુદ્દ
 એવા આ સર્વે આનંદો જેમાં (જે બ્રહ્માનંદમાં) રહેલા છે,
 જેમાં સર્વ કામનાઓ પરિપૂર્ણ થાય છે, [અને જેમાં] સર્વનો
 લય થવાથી અદ્વૈતપણું છે, તે આનંદધનમાં હે ચંદ્ર ! (શીતલ
 પરમાત્મન !) અને સાંખ્યા સમયમુધી મરણધર્મથી રહિત
 કરે, [અને] જે ભ્રમરના મધ્યમાં રહેલ છવાત્માને અમૃતથી
 ભરેલી ધારા આપે. આવી રીતે પણ વેદની શ્રુતિઓ
 [કહે છે.] ૭૨

વિષયથી અનુભવાતું સુખ નિસાનંદના લેશરૂપ છે એમ જે
 શ્લોકોમાં જણાવે છે:—

आत्माकम्पः सुखात्मा स्फुरति तदपरा त्वन्यथैव स्फुरन्ती,
 सैर्यं वा चंचलत्वं मनसि परिणतिं याति तत्रत्यमस्मिन् ।
 चांचल्यं दुःखहेतुर्मनस इदमहो यावदिष्टार्थलब्धि-
 स्तस्यां यावत्स्थिरत्वं मनसि विषयजं स्यात्सुखं तावदेव ॥ ७३ ॥

આત્મા સ્થિર [ને] સુખરૂપ અનુભવાય છે, [અને]
 તેથી ભિન્ન [માયા] તો બીજા પ્રકારવાળીજ અનુભવાય છે.
 તેમાં (આત્મામાં ને માયામાં) રહેલું સ્થિરપણું અને
 ચંચલપણું આ મનમાં પરિણામ પામે છે. આશ્ચર્ય છે કે જ્યાં-

સુધી પ્રિય પદાર્થની પ્રાપ્તિ [થાય ત્યાંસુધી સેકડો પ્રયત્નથી
વ્યાકુલ થયેલા] મનનું આ ચંચલપણું દુઃખનો હેતુ [થાય
છે, અને] તેની [પ્રાપ્તિ થવાથી જ્યાંસુધી મનમાં સ્થિરપણું
[રહે] ત્યાંસુધીજ વિષયથી થનારું સુખ થાય છે ૭૩

યદ્વત્સૌરુપં રતાન્તે નિમિષમિદ મનસ્યેકતાને રસે સ્યાત્,
સ્થૈર્યં યાવત્સુપ્તૌ સુખમનતિશયં તાવદેવાર્થ મુક્તૌ ।

નિત્યાનંદઃ પ્રશાન્તે હૃદિ તદિદ મુખસ્થૈર્યયોઃ સાદર્શ્ય,
નિત્યાનંદસ્ય માત્રા વિષયમુખમિદ યુજ્યતે તેન વક્તુમ્ ॥ ૭૪ ॥

જેમ આ સંભોગના અંતવિષે [કામ] સુખમાં મન
એકાગ્ર [થવાથી] અલ્પ સમય સુખ થાય છે, [તથા જેમ]
સુપુતિમાં જ્યાંસુધી [મનમાં] સ્થિરપણું [રહે છે] ત્યાં-
સુધીજ ઘણું સુખ [થાય છે.] તેમ મુક્તિમાં અંતઃકરણ
અત્યંત શાન્ત [થવાથી] બ્રહ્માનંદ [પ્રાપ્ત થાય છે,] તેથી
અહીં (વ્યવહારમાં) સુખનું ને સ્થિરતાનું સાથે રહેવાપણું
[અનુભવસિદ્ધ છે,] માટે આ વિષયસુખ બ્રહ્માનંદના લેશ-
રૂપ [છે એમ] કહેવું યોગ્ય થાય છે. ૭૪

જન્યતા તથા સ્વપ્નના બ્યવહારને લગતે મન આત્મસુખમાટે
સુપુતિમાં પ્રવેશ કરે ■ એમ જણાવે છે.—

શ્રાંતં સ્વાંતં સવાહ્યવ્યવહૃતિમિરિદં તાઃ સમાકૃપ્ય સર્વા-
સ્તત્ત્સંસ્કારયુક્તં હુપરમતિ પરાવૃત્તમિચ્છન્નિદાનમ્ ।
સ્વામાન્સંસ્કારજાતમજનિતવિષયાન્ સ્વામદેહેઽનુભૂતાન્,
પ્રોત્સ્યાંતઃ પ્રત્યગાત્મપ્રવળમિદમગાઙ્ગુરિ વિશ્રામમસ્મિન્ ॥ ૭૫ ॥

બહારના સહિત [સ્વપ્નના] વ્યવહારોથી થાકેલું [ને પોતાના] કારણને (આત્મરૂપ પોતાના વિવર્તોપાદાનકારણને) ધ્યક્ષતું આ અંતઃકરણ તે સર્વે [વ્યવહારોને] સારી રીતે શેકીને તે તે સંસ્કારોસહિત જ પાછું વળીને વ્યવહારરહિત થાય છે. સ્વપ્નના શરીરમાં અનુભવેલા સ્વપ્નોના સંસ્કાર-સમૂહથી ઉપજેલા વિષયોના ત્યાગ કરીને અંતરમાં અંતરાત્માને મળવા માટે વેગવાળું થયેલું આ [અંતઃકરણ સુષુપ્તિ-વિષે] આમાં (આ અંતરાત્મામાં) અત્યંત વિશ્રાંતિ પામે છે. ૭૫

સ્વપ્નના શરીરસંનધી શંકાસમાધાન નીચેના બે, શ્લોકોમાં વર્ણવે છે:—

સ્વપ્ને ભોગઃ સુખાદર્મવતિ નનુ કુતઃ સાધને મૂર્છમાને,
સ્વામં દેહાંતરં તદ્વ્યવહતિકુશલં નચ્ચમુત્પદ્યતે ચેત્ ।
તત્સામગ્ન્યા અભાવાત્કુત્ત્વં દ્વિમુદિતં તદ્દિ સાંકલ્પિતં ચેત્ ,
તત્કિં સ્વાપ્ને રતાંતે વપુષિ નિપતિતે દૃશ્યતે શુક્રમોક્ષઃ ॥ ૭૬ ॥

શંકા-[સ્થૂણશરીરાદિ ભોગનું] સાધન ક્રિયારહિત થયા છતાં સ્વપ્નમાં સુખાદિના ભોગ સાર્થી થાય છે? તેના (સ્વપ્નના) વ્યવહારને યોગ્ય સ્વપ્નનું નવું બીજું શરીર ઉપજે છે [એમ] જો [કહો તો] તેની (સ્વપ્નના શરીરની) [ઉત્પત્તિના હેતુભૂત રજસ્ ને વીર્યરૂપ] સામગ્રીના અભાવથી આ [શરીર] ક્યાંથી ઉપજ્યું? તે માત્ર સંકલ્પથી ઉપજેલું [છે એમ] જો [કહો તો] તે સ્વપ્નમાં મંભોગની સમાપ્તિમાં વીર્યના પાત ક્રિયારહિત શરીરમાં કેમ જોવામાં આવે છે? ૭૬

મીત્યા રોદિત્યનેન પ્રવદતિ હસતિ શ્લાઘતે નૂનમસ્માત્ ,
સ્વપ્નેડપ્યદ્વેડનુવંધં ત્યજતિ ન સહસા મૂર્ચ્છિતેડપ્યંતરાત્મા ।
પૂર્વે યે યેડનુભૂતાસ્તનુયુવતિહયવ્યાઘ્રદેશાદયોડર્થા-

સ્તત્સંસ્કારસ્વરૂપાન્સૃજતિ પુનરમૂનશ્રિત્ય સંસ્કારદેહમ્ ॥ ૭૭ ॥

[સ્વપ્નમાં] ભવવડે આર્થી (સ્થૂલશરીરથી) રોવે છે,
[તથા આ 'સ્થૂલશરીરવડેજ'] બોલે છે, હસે છે, [ને] વખાણ
કરે છે, આર્થી નક્કી અંતરાત્મા સ્વપ્નમાં પણ સ્થૂલશરીર
ક્રિયારહિત હતાં પણ તુરત [તેના] સંબંધને ત્યજ દેતો નથી.
[સમાધાન:-] આગળ (અનાદિ કાલની જાગૃત્વસ્થાઓમાં)
શરીર, સ્ત્રી, ઘોડા, વાઘ ને દેશ આદિ જે જે પદાર્થો અનુ-
ભવેલા છે તેના સંસ્કારરૂપ એવા તેમને સૂક્ષ્મશરીરનો આશ્રય
કરીને ફરી રહે છે ૭૭

પુનઃ સ્વપ્નાવસ્થાની સ્થિતિનું નીચેના ત્રણ શ્લોકોવડે
નિરૂપણ કરે છે:-

સન્ધૌ જાગ્રત્સુપ્ત્યોરનુભવત્રિવિદિતા સ્વાપ્ન્યવસ્થા દ્વિતીયા,
તત્રાત્મજ્યોતિરાસ્તે પુરુષ રૂઢ સમાંકુપ્ય સર્વેન્દ્રિયાણિ ।
સંવેદ્ય સ્થૂલદેહં સમુચિતશયને સ્વીયભાસાંતરાત્મા,

યદ્યન્ત્સંસ્કારરૂપાનમિમત્તવિપયાન્યાતિ કુત્રાપિ તદ્વત્ ॥ ૭૮ ॥

જાગૃત્વા ને સુપ્તિના સંબંધમાં અનુભવવડે જણાયેલી
સ્વપ્નરૂપ બીજી અવસ્થા [છે,] તેમાં (તે સ્વપ્નાવસ્થામાં)
આંતરે વિષે (આત્મસ્વરૂપને વિષે) સર્વ ઇન્દ્રિયોને સારી રીતે
ખેંચી લઇને પુરુષ આત્મરૂપ પ્રકાશનાજો રહે છે. [પોતાના]

મધુર અન્ન ખાય છે. કોઈ સ્થલે હું મેલેઅપણું પામ્યો છું એમ
[જાણી] પોતાના સંબંધવાળા મનુષ્યથી શંકા પામેલો રહે
છે, [અને] કોઈ સ્થલે વાઘ આદિના લયવડે દોડે છે, [તથા
તેમણે મુખમાં] પકડ્યો છતો રહે છે. ૮૦

જામતમાં પ્રતીત થતા પદાર્થો તેના જ્ઞાનકાલેજ સત્તાવાળા છે
એમ જણાવે છે:—

‘યો યો દુઃખોચરોઽર્થો ભવતિ સ સ તદા તદ્વતાત્મસ્વરૂપા-
વિજ્ઞાનોત્પથમાનઃ સ્ફુરતિ નનુ યથા શુક્તિકાજ્ઞાનહેતુઃ ।
રૌપ્યાભાસો મૃપૈવ સ્ફુરતિ ચ કિરણાજ્ઞાનર્તોઽધો મુજંગો,
રજ્જ્વજ્ઞાનાન્નિમેષં સુખમયકૃદતો દૃષ્ટપ્તં કિલેદમ્ ॥ ૮૧ ॥

જેમ છીપના અજ્ઞાનરૂપ કારણવાળો રૂપાનો આભાસ,
[સૂર્યનાં] કિરણોના અજ્ઞાનથી [પ્રતીત થતું મૃગાંજલ,
[ને] દોરડીના અજ્ઞાનથી [પ્રતીત થતો] સર્પ, કાણુમાત્ર મુખ
લય કરનારાં મિથ્યાજ જણાય છે, તેમ [જામતમાં] જે જે
પદાર્થ દૃષ્ટિના વિષય થાય છે તે તે [પદાર્થ] ત્યાં તેમાં
રહેલા આત્મસ્વરૂપના અજ્ઞાનથી ઉપજીને જણાય છે, આથી
આ [સર્વ] નક્કો [તેના] જ્ઞાનકાલે ઉપજ્યું [છે.] ૮૧

ઉપર કહેલા અર્થમાં, શ્રીકૃષ્ણભગવાને શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના નાના
અધ્યાયના એકાદશ શ્લોકમાં કહેલા અર્થને, અર્થથી પ્રમાણરૂપે કરે છે:—

प्रविवृतमखिलं यन्मया तेन-गत्स्या-

‘ને હિ રજતં ભાતિ શુક્તૌ ન રૌપી ।

યોગ્ય ધીછાનામાં સ્થૂણશરીરને રાખી ઘડને સૂક્ષ્મરૂપ ધ્વજિત
વિધયોને પોતાના પ્રકાશવડે બોતો છતો અંતરાત્મા કોઈ પણ
[સ્થલે] તે વાળો (તે સૂક્ષ્મરૂપવાળો) [બાહ્યે] જાય છે.
(સ્થૂણતું અભિમાન ત્યજે છે.) ૭૮

રક્ષન્માણૈઃ કુલાયં નિજશયનગતં શ્વાસમાત્રાવશેષૈ-

ર્મા મૃત્તત્પ્રેતકલ્પાકૃતકમિત્તિ પુનઃ સારમેવાદિભક્ષ્યમ્ ।

સ્વપ્ને સ્વીયપ્રભાવાત્સજતિ હયરયાન્નિન્નગાઃ પલ્લવલાનિ,

ક્રીડાસ્થાનાન્યનેકાન્યપિ સુહૃદવલાપુત્રમિત્રાનુકારાન્ ॥ ૭૯ ॥

તે [શરીર] પ્રેતજેવા આકારવાળું અને કૃતરા આદિવડે
લક્ષણ કરવા યોગ્ય ન થાય મારે પોતાના ધીછાનામાં
પડેલા શરીરતું માન ચાસરૂપે બાકી રહેલા આણ્વિવડે રક્ષણ
કરીને [તેતું અભિમાન ત્યજે છે.] સ્વપ્નમાં પોતાના સામર્થ્યથી
ઘોડા, રથો, નદીઓ, તળાવડાં, અનેક રમવાનાં સ્થાનો
તથા આગળ અનુભવેલા સુહૃદ, મિત્ર, પુત્ર ને મિત્રના આકારોને
રથે છે. ૭૯

માતંગવ્યાઘ્રસ્યુદ્વિપદુરગકપીન્કુત્રચિત્તેયસીભિઃ,

ક્રીડન્નાસ્તે હસન્વા વિહરતિ કુહચિન્મૃદ્મશ્ચાતિ ચાક્ષમ્ ।

મ્લેચ્છત્વં પ્રાપ્તવાનસ્મ્યહમિતિ કુહચિન્નંકિતઃ સ્વીયલોકા-

દાસ્તે વ્યાઘ્રાદિમીત્પા પ્રચલતિ કુહચિદ્રોદિતિ ગ્રસ્યમાનઃ ॥ ૮૦ ॥

[વળી તે] હાથી, વાઘ, ચીર, શત્રુ, સાપ ને વાનરોને
[રથે છે,] કોઈ સ્થલે પ્રિયાઓની સાથે ક્રીડા કરતો [છતો]
અથવા હસતો [છતો] રહે છે, કોઈ સ્થલે વિહાર કરે છે, અને

[અજ્ઞાની] કર્મ કર્યા વિના રહી શકતો નથી. ઇતિ. ૮૩

કર્મ જડ હોવાથી તે પોતે સ્વતંત્રીને ફલ આપી શકતું નથી, પણ કર્મના ફલના દાતા પરમેશ્વરથી પ્રેરાઈ તે ફલ આપી શકે છે એમ દર્શાવે આપીને જણાવે છે:—

દુઃસચ્છેદે કુઠારઃ પ્રભવતિ યદપિ પ્રાણિનોઘસ્તયાપિ,
પ્રાયોજનં વૃત્તિદેતુસ્તદપિ નિગદિતં કારણં મોક્ષયત્નઃ ।
પ્રાચીનં કર્મ તદ્વદ્વિપમસમફલપ્રાપ્તિદેતુસ્તયાપિ,
સ્વાતંત્ર્યં નભરેઽસ્મિન્ન દિ સ્વલુ ઘટતે પ્રેરકોઽસ્યાંતરાત્મા ॥૮૪॥

જોકે ઝાડને કાપવામાં કુઠાર શક્તિવાળો છે, તેપણુ પુરુષથી પ્રેરાઈને [શક્તિવાળો છે, સ્વતંત્રરીતે નહિ.] અન્ન ખાધું વૃત્તિ કરાવે [છે,] તેપણુ [તેમાં] ભોજન કરનારના પ્રયાત્નને કારણરૂપ કહ્યો છે; તેવી રીતે પૂર્વતું કર્મ પ્રતિકૂલ તથા અતુકૂલ ફલની પ્રાપ્તિ કરાવે [છે,] તેપણુ વિનાશ (પાતાના અંતમાં સંસ્કાર મૂકી વિનાશ) પામનારા આ [કર્મ]-માં [ફલ આપવામાં] સ્વતંત્રપણું નથીજ સંભવતું. [પરંતુ] આના પ્રેરક અંતરાત્મા [છે.] ૮૪

નિલાદિ કર્મના અનુશાનમાં અન્ય દેવતાનું આરાધન કરવામાં આવે છે તે પણ બહુતેજ અર્પણ થાય છે એમ કહે છે:—

સ્મૃત્યા લોકેષુ વર્ણાશ્રમવિહિતમદો નિત્યકામ્યાદિકર્મ,
સર્વે વ્રહ્માર્પણં સ્પાદિતિ નિગમગિરઃ સંગિરન્તેઽતિરમ્યમ્ ।
યન્નાસાનેત્રજિહ્વાકરચરણશિરઃ શ્રોત્રસંતર્પણેન,
તુષ્પેદંગીવ સાસાત્તરુરિવ સકલો મૂલસંતર્પણેન ॥ ૮૫ ॥

શુક્તયંશસ્તેન ભૂતાન્યપિ મયિ નિવસન્તીતિ વિષ્વગ્વિનેતા,
પ્રાહાસ્માદૃશ્યજાતં સકલમપિ મૃપૈર્વેદ્રજાલોપમેયમ્ ॥ ૮૨ ॥

જેથી મિથ્યા અધ્યાસના આશ્રયવડે મેં સમગ્ર [જગત]
વિસ્તારેલું છે, તેથી આ [ભૂતો] આરામાં રહેલાં [છે,] પણ
હું તેઓમાં [રહેલો] નથી. જોકે છીપમાં રૂપું જણાય છે,
પરંતુ રૂપામાં છીપનો અંશ [જણાતો] નથી, તેથી ભૂતોજ
આરામાં રહે છે એમ જગદ્ગુરુ [શ્રીકૃષ્ણ] કહેલું છે. આ-
[કારણ,] થી સઘળોજ દશ્યસમૂહ ઇંદ્રજાલના જેવો મિથ્યાજ
[છે.] ૮૨

સર્વ પ્રાણીઓને સુખદુઃખરૂપ ફળની પ્રાપ્તિમાં તેમનાં કર્મો
હેતુભૂત છે એમ જણાવે છે:—

हेतुः कर्मैव लोके सुखतदितरयोरेवमज्ञोऽविदित्वा,
मित्रं वा शत्रुरित्थं व्यवहरति मृषा याज्ञवल्क्यार्तभागौ ।
यत्कर्मैवोचतुः प्राक् जनकनृपगृहे चक्रतुस्तत्प्रशंसां,
वंशोचंसो यदूनामिति वदति न कोऽप्यत्र तिष्ठत्यकर्मा ॥ ८३ ॥

- - લોકમાં સુખ ને તેથી શિવનું (દુઃખનું) કારણ કર્મજ
[છે.] અજ્ઞાની એવી રીતે નહિ જાણીને મિત્ર [સુખનું કારણ
છે,] કેવા શત્રુ [દુઃખનું કારણ છે,] આવી રીતનો મિથ્યા
વ્યવહાર કરે છે. જેથી પૂર્વે જનકરાજાની સલામાં યાજ્ઞવલ્ક્ય ને
આર્તભાગ [સુખદુઃખના કારણરૂપે] કર્મજ કહેતા હતા, [તથા]
તેની સ્તુતિ કરતા હતા. [વળી] જાદવોના વંશના અલંકારરૂપ
[શ્રીકૃષ્ણ] પણ કહે છે:—અહીં (આ જગતમાં) કોઈ પણ

[અજ્ઞાન] કર્મ કર્યા વિના રહી શકતો નથી. ધર્મ. ૮૩

કર્મ જ્યાં હોવાથી તે યોગે સ્વતંત્રીને ફક્ત આપી શકતું નથી, પણ કર્મના ફલના દાતા પરમેશ્વરથી પ્રેરાઈ તે ફક્ત આપી શકે છે એમ દર્શાવે આપીને જણાવે છે:—

દૃષ્ટચ્છેદે કુઠારઃ પ્રભવતિ યદપિ પ્રાણિનોઽસ્તથાપિ,
પ્રાયોજનં વૃત્તિદેતુસ્તદપિ નિગદિતં કારણં ભોક્તૃયત્નઃ ।
પ્રાચીનં કર્મ તદ્વદ્વિપમસમફલપ્રાપ્તિદેતુસ્તથાપિ,
સ્વાતંત્ર્યં નશ્વરેઽસ્મિન્ન હિ સ્વલુ ઘટતે પ્રેરકોઽસ્પાંતરાત્મા ॥૮૪॥

જોકે જાડને કાપવામાં કુઠાર શક્તિવાળો છે, તોપણ પુરુષથી પ્રેરાઈને [શક્તિવાળો છે, સ્વતંત્રરીતે નહિ.] અન્ન બહુધા વૃદ્ધિતું કારણ [છે,] તોપણ [તેમાં] ભોજન કરનારના પ્રયત્નને કારણરૂપ દર્શો છે; તેવી રીતે પૂર્વજ કર્મ પ્રતિફલ તથા અનુકૂલ ફલની પ્રાપ્તિતું કારણ [છે,] તોપણ વિનાશ (પ્રાણના અંતમાં સંસ્કાર મૂકી વિનાશ) પામનારા આ [કર્મ]-માં [ફલ આપવામાં] સ્વતંત્રપણું નથીજ સંભવતું. [પરંતુ] આના પ્રેરક અંતરાત્મા [છે.] ૮૪

નિલાદિ કર્મના અનુક્રાંતમાં અન્ય દેવતાનું આગમન કરવામાં આવે છે તે પણ બલનેજ અર્પણ થાય છે એમ રહે છે:—

સ્મૃત્પા લોકેષુ વર્ણાશ્રમવિહિતમદો નિત્યકામ્યાદિકર્મ,
સર્વં વ્રજ્યાર્પણં સ્યાદિતિ નિગમગિરઃ સંગિરન્તેઽતિરમ્યમ્ !
યન્નાસાનેત્રજિહ્વાકરચરણશિરઃ શ્રોત્રસંતર્પણેન,
તુષ્પેદંગીવ સાક્ષાત્કરુરિવ સકલો મૂલસંતર્પણેન ॥ ૮૫ ॥

સૂર્યચંદ્રાદિ ઘટાદિ પદાર્થોને પ્રકાશવામાં સ્વતંત્ર નથી એમ જણાવે છે:—

સૂર્યાદ્યૈરર્થમાનં ન હિ ભવતિ પુનઃ કેવલૈર્નાત્ર ચિત્રં,
સૂર્યાત્સૂર્યમતીતિર્ન ભવતિ સહસા નાપિ ચંદ્રસ્ય ચંદ્રાત્ ।
અગ્રેરગ્રેશ્ચ કિંતુ સ્ફુરતિ રવિમુખં ચક્ષુષશ્ચિત્પ્રયુક્તા-
દાત્મજ્યોતિસ્તતોઽયં પુરુષ इह મહો દેવતાનાં ચ ચિત્રમ્ ॥૮૭॥

કેવલ સૂર્યાદિવડે [ઘટાદિ] પદાર્થનું જ્ઞાન નથી જ થતું તેમાં આશ્ચર્ય નથી. સૂર્યથી સૂર્યનું જ્ઞાન સહસા નથી થતું, ચંદ્રથી પણ ચંદ્રનું [જ્ઞાન સહસા] નથી [થતું.] અને અગ્નિથી અગ્નિનું [જ્ઞાન પણ નથી થતું.] પરંતુ ચેતનથી પ્રેરણા પામેલ નેત્રથી સૂર્યાદિ જણાય છે, તેથી આ પુરુષ આત્મરૂપ પ્રકાશ-વાળો [છે,] અને અહીં (વ્યવહારકાલમાં) [નેત્રાદિના] દેવોનું તેજ વિચિત્ર [છે.] ૮૭

પ્રાણના પ્રવર્તકરૂપે આત્માને જણાવવામાટે પ્રાણની પાંચ વૃત્તિ-માંથી પ્રાણ, વ્યાન ને અપાનની ક્રિયા દર્શાવે છે:—

પ્રાણેનાંભાંસિ મૃયઃ પિવતિ પુનરસાવન્નમશ્નાતિ તન્ન,
તત્પાકં જાઠરોઽગ્નિસ્તદુપહિતવલો દ્રાક્ શનૈર્વા કરોતિ ।
વ્યાનઃ સર્વાંગનાદીપ્વય નયતિ રસં પ્રાણસંતર્પણાર્થે,
નિઃસારં પુતિર્ગંધં ત્યજતિ વહિરયં દેહતોઽપાનસંજ્ઞઃ ॥ ૮૮ ॥

આ [આત્મા] પ્રાણવડે પારંવાર જલ પીએ છે, તથા અન્નનું [પણ] ભક્ષણ કરે છે, ત્યારે તે રૂપ (પ્રાણરૂપ) ઉપાધિથી બલવાળો થયેલો જઠરાગ્નિ કીતાવળે અથવા હળવે

લોકોમાં સ્મૃતિવડે વર્ણુ ને આશ્રમભાટે વિધાન કરેલું
આ નિત્ય ને કામ્ય આદિ કર્મ [છે તે] સર્વ [કર્મ] બ્રહ્મને
અર્પણ થાય છે એમ વેદનાં વચનો બહુ સુંદરરીતે જણાવે
છે, કેમકે [વૃક્ષના] મૂલને સારી રીતે તૃપ્ત કરવાવડે સર્વ વૃક્ષ
[તૃપ્ત થાય છે] વળી નાસિકા નેત્ર, જીભ, હાથ, પગ,
માથું ને કાનને સારી રીતે તૃપ્ત કરવાવડે સાક્ષાત્ અંગવાળાની
(જીવની) પેઠે [અન્ય દેવોને અર્પણ કરેલું બ્રહ્મને અર્પણ
થાય છે, ને તેવડે તે] સંતોષ પામે છે ૮૫

આત્માને નહિ જાણનાગને કર્મનું ફલ અદ્ય થાય છે, ને
આત્માને જાણનાગને કર્મનું ફલ મહાન્ થાય છે એમ કહે છે —
યઃ પ્રૈત્યાત્માનભિહઃ શ્રુતિવિદપિ તથા કર્મકૃત્કર્મણોઽસ્ય,
નાશઃ સ્યાદલ્પભોગાત્પુનરવતરણે દુઃસ્વભોગો મહીયાન્ ।
આત્માભિહસ્ય લિપ્સોરપિ ભવતિ મહાન્શાશ્વતઃ સિદ્ધિભોગો,
હાત્માતસ્માદુપાસ્યઃ સ્વલ્લુતદ્વિગમે સર્વસૌંદર્યાન્યલિપ્સોઃ॥૮૬॥

જે વેદને જાણનારો છતાં પણ તથા કર્મ કરનારો [છતાં
પણ] આત્માને નહિ જાણનારો [હોય] મરણ પામે છે તેના
કર્મનો અલ્પભોગથી નાશ થાય છે; [વળી તેનો] ફરીને
જન્મ થાય ત્યારે [તેને] ઘણા વધારે દુખનો ભોગ [થાય છે.]
આત્માને જાણનાર [ફક્તની] ઇચ્છાવાળો હોય તેપણ [તેને
સ્વર્ગથી પણ] અધિક [ને] ઘણા સમયસુધી ભોગવાય એવો
[અણિમાદિ] સિદ્ધિનો ભોગ થાય છે, [અને કર્મના ફલની]
ઇચ્છાવિનાશને તેના (આત્માના) સાક્ષાત્કારમાં નક્કી સર્વ સુખો
[પ્રાપ્ત થાય છે,] તેથી આત્માજ ઉપાસન કરવાયોગ્ય [છે.] ૮૬

સૂર્યચંદ્રાદિ ઘટ્ટાદિ પદાર્થેભિ પ્રકાશચામાં સ્વતંત્ર નથી એમ જણાવે છે:—

સૂર્યાધૈરર્થમાનં ન હિ ભવતિ પુનઃ કેવલૈર્નાંત્ર ચિત્રં,
સૂર્યાત્સૂર્યપતીતિર્ન ભવતિ સહસા નાપિ ચંદ્રસ્ય ચંદ્રાત્ ।
અગ્રેરગ્રેથ કિંતુ સ્ફુરતિ રવિમુખં ચક્ષુષશ્ચિત્પ્રયુક્તા-

દાત્મજ્યોતિસ્તતોડ્યં પુરુષ દહ મહો દેવતાનાં ચ ચિત્રમ્ ॥૮૭॥

કેવલ સૂર્યાદિવડે [ઘટ્ટાદિ] પદાર્થતું જ્ઞાન નથી જ થતું તેમાં આશ્ચર્ય નથી. સૂર્યથી સૂર્યતું જ્ઞાન સહસા નથી થતું, ચંદ્રથી પણ ચંદ્રતું [જ્ઞાન સહસા] નથી [થતું,] અને અગ્નિથી અગ્નિતું [જ્ઞાન પણ નથી થતું,] પરંતુ ચેતનથી પ્રેરણા પામેલ નેત્રથી સૂર્યાદિ જણાય છે, તેથી આ પુરુષ આત્મરૂપ પ્રકાશવાળો [છે,] અને અહીં (વ્યવહારકાલમાં) [નેત્રાદિના] દેવોતું તેજ વિચિત્ર [છે.] ૮૭

પ્રાણુના પ્રવર્તકરૂપે આત્માને જણાવવામાટે પ્રાણુની પાંચ વૃત્તિ-માંથી પ્રાણ, વ્યાન ને અપાનની ક્રિયા દર્શાવે છે:—

પ્રાણેનાંભાસિ મૃયઃ પિવતિ પુનરસાવન્નમશ્નાતિ તત્ર,
તત્પાકં જાઠરોઽગ્નિસ્તદુપહિતવલ્લો દ્રાક્ શનૈર્વા કરોતિ ।

વ્યાનઃ સર્વાંગનાદીપ્ત્યય નયતિ રસં પ્રાણસંતર્પણાર્થ,
નિઃસારં પૂતિગંધં-ત્યજતિ વહિરયં દેહતોઽપાનસંજ્ઞઃ ॥ ૮૮ ॥

આ [આત્મા] પ્રાણુવડે પારંવાર જલ પીએ છે, તથા અન્નતું [પણ] ભક્ષણ કરે છે, ત્યારે તે રૂપ (પ્રાણરૂપ) ઉપાધિથી બલવાળો થયેલો જઠરાગ્નિ ઊતાવળે અથવા હળવે

હુળવે તેનું (અત્રજલનું) પાચન કરે છે. પછી ઇન્દ્રિયોને સારી રીતે તૃપ્ત કરવામાટે વ્યાન શરીરની સર્વ નાડીઓમાં [પચી ગયેલા અત્રજલના સારભાગરૂપ] રસને લઈ જાય છે, [અને] આ અપાનનામનો [વાયુ તે અત્રજલના] સાર-રહિત દુર્ગંધને (મલમૂત્રને) શરીરથી બહાર કાઢે છે. ૮૮

હવે પ્રાણના પ્રાણરૂપ નેત્રના નેત્રરૂપ આત્માનું સ્વરૂપ વર્ણવે છે:—

व्यापारं देहसंस्थः प्रतिवपुरखिलं पंचदृश्यात्मकोऽसौ,
माणः सर्वेन्द्रियाणामधिपतिरनिशं सत्तया निर्विवादम् ।
यस्येत्यं चिद्द्यनस्य स्फुटमिदं कुरुते सोऽस्मि सर्वस्य साक्षी,
माणस्य माण एषोऽप्यखिलतनुभृतां चक्षुषश्चक्षुरेपः ॥ ८९ ॥

આમાં (આ શરીરમાં) જે ચેતનઘનની સત્તાવડે [પ્રાણપાનાદિ] પાંચ વૃત્તિરૂપ, શરીરમાં રહેલો [અને] સર્વ ઇન્દ્રિયોનો સ્વામી આ પ્રાણ પ્રત્યેક શરીરમાં આમ નિરંતર ભિર્વિવાદપણે સર્વ વ્યવહારને સ્પષ્ટરીતે કરે છે તે સર્વનો સાક્ષી [હું] છું. સર્વ શરીરધારીઓના પ્રાણનો પણ પ્રાણ આ [છે, ને] નેત્રનું નેત્ર [પણ] આ [છે.] ૮૯

આ આત્મા સર્વને પ્રકાશનારો છે એમ નિરૂપણ કરે છે.—

यं भातं चिद्द्यनैकं क्षितिजलपवनादित्यचन्द्रादयो ये,
भासा तस्यैव चान्द्र प्रविरलगतयो भान्ति तस्मिन्वसन्ति ।
विद्युत्पुंजोऽग्निसंचोऽप्युदुगणविततिर्भासयेत्किं परेशं,
ज्योतिः शान्तं ह्यनन्तं कविमज्जमरं शान्तं जन्ममृत्युम् ॥ ९० ॥

ક્ષિત્તક્ષિત્ત ગતિવાળા જે પૃથિવી, જલ, પવન, સૂર્ય ને

ચંદ્ર આદિ [પદાર્થો છે તે] જે ચેતનઘન, એક [નિ] પ્રકાશોભા
[આત્મા]ની પછી તેના પ્રકાશવડેજ પ્રકાશે છે, ને તેમાં રહે
છે, [તે] પરમેશ્વર, શાંત, પ્રકાશરૂપ, અંતરરહિત, સર્વજ્ઞ,
અનાદિ, અવિનાશી, સનાતન ને જન્મરહિતને શું વીજળીના
સમૂહ, અગ્નિના સમૂહ ને તારાગણનો વિસ્તાર પ્રકાશી શકે શું ?
[નજ પ્રકાશી શકે.] ૯૦

આત્માના અનુલવડે જીવ-મુક્તિ ને વિદ્યમુક્તિ થાય છે
એમ કહે છે:—

તદ્વત્સૈવાહમસ્મીત્યનુભવ ઉદિતો यस્ય કસ્યાપિ ચેદ્વૈ,
પુંસઃ શ્રોસદુર્હામતુલિતકરુણાપૂર્ણપીયૂષદૃષ્ટ્યા ।
જીવન્મુક્તઃ સ એવ ભ્રમવિધુરમના નિર્ગતેઽનાદ્યપાર્થો,
નિત્યાનંદૈકધામ પ્રવિશતિ પરમં નદૃસંદેહવૃત્તિઃ ॥ ૯૧ ॥

જે કોઈ પણ પુરુષને શ્રીસદ્ગુરુની અપાર કૃપાથી ભરેલી
અમૃતદૃષ્ટિવડે તે બ્રહ્માંજ હું છું આવો અનુલવ જે ઉદય થયો
તો [તે] ભ્રાંતિરહિત મનવાળો [નિ] સંશયરહિત વૃત્તિવાળો
[થઈ] જીવ-મુક્ત [થાય છે.] તે [જીવ-મુક્ત]જ [પોતાના
ભ્રાતૃબંધની સમાપ્તિ થયે] અનાદિ ઉપાધિરૂપ [અવિધાની]
નિવૃત્તિ થવાથી ઉપાધિરહિત, અવિનાશી, આનંદરૂપ ને એક
રૂપમાં પ્રવેશ કરે છે. ૯૧

હવે તે જીવ-મુક્તનો નિશ્ચય દેખાડે છે:—
નો દેહો નેંદ્રિયાણિ સ્પર્શમતિચપલં નો મનો નૈવ બુદ્ધિઃ,
પ્રાણો નૈવાહમસ્મીત્યસ્થિલજડમિદં વસ્તુજાતં કથં સ્યામ્ ।

નાહકારો ન દારાઘૃહસુતસુજનક્ષેત્રવિત્તાદિ દૂરં,
સાક્ષી ચિત્તત્વગાત્મા નિસ્વિલજગદધિષ્ઠાનભૂતઃ શિવોઽહમ્ ॥૧૨॥

હું સ્થૂળશરીર નથી, ધંદિયો નથી, વિનાશી [ન] અતિ-
અપક્ષ મન નથી, બુદ્ધિ પણ નથી, [ન] પ્રાણ પણ નથી,
એવી રીતે આ સમગ્ર જડ વસ્તુનો સમૂહ [હું] કેમ હોઈ શકું?
[હું] અહંકાર નથી, સ્ત્રી, ઘર, પુત્ર, સજ્જન, ક્ષેત્ર ને દ્રવ્યાદિ
[જે આત્માની અપેક્ષાએ] દૂર [રહેલાં છે તે હું] નથી,
[પરંતુ આ સર્વ જડ વસ્તુનો] સાક્ષી, ચેતનરૂપ, અંતરાત્મા,
સર્વ જગતના અધિષ્ઠાનરૂપ [ને] કલ્યાણરૂપ હું [છું.] ૯૨

આત્માનું વાસ્તવિક દ્રષ્ટાપણું સિદ્ધ કરી બતાવે છે:—

દૃશ્યં યદ્રૂપમેતદ્ભવતિ ચ વિશદં નીલપીતાચનેકં,
સર્વસ્યૈતસ્ય દૃગ્વૈ સ્ફુરદન્તુભવતો લોચનં ચૈકરૂપં ।
તદ્દૃશ્યં માનસં દૃક્ પરિણતવિપયાકારધીવૃત્તયોઽપિ,
દૃશ્યા દૃગ્મૂપ એવ પ્રમુરિહ સ તથા દૃશ્યતે નૈવ સાક્ષી ॥ ૧૩ ॥

દૃષ્ટિના વિષયરૂપ આ રૂપ જે આસમાની ને પીળું આદિ
અનેક [છે,] ને સ્પષ્ટ જણાય છે, આ સર્વના દ્રષ્ટારૂપ સ્પષ્ટ
જણાતા અનુભવધી નેત્ર [છે,] અને [તે નેત્ર] એકરૂપ [છે,]
તે [નેત્ર] દૃશ્ય [ને] મન દ્રષ્ટા [છે તે મન દૃશ્ય ને બુદ્ધિ
દ્રષ્ટા છે.] વિષયોને આધારે પરિણામ પામેલી બુદ્ધિની વૃત્તિઓ
પણ દૃશ્ય [છે] આમાં (આ સર્વ જડમાં) [સર્વનો]
નિર્યંતા [ને] સાક્ષી [આત્મા] દ્રષ્ટારૂપજ [છે.] તે એવી રીતે
(અન્ય જડની પેઠે) દૃશ્ય નથીજ થતો. ૯૩

પોતાના શીલમુક્તના ઉપદેશમાં વિશ્વાસ રાખી, જીવમાવનો
બાધ કરી, આત્મસ્વરૂપનું અનુસંધાન કરું એમ કહે છે:—

રજ્જ્વજ્ઞાનાદ્વિજંગસ્તદુપરિ સહસ્રા ભાતિ મન્દાન્ધકારે,
સ્વાત્માજ્ઞાનાત્તથાસૌ મૃશમમુલ્લમમ્બુદાત્મનો જીવભાવઃ ।
આત્મોત્તપાદિ ભ્રમાન્તે સ સ્વલ્લુ વિદિતા રજ્જુરેકા તથાહં,
કૂટસ્થો નૈવ જીયો નિજગુલ્લવચસા સાક્ષીભૂતઃ શિવોઽહમ્ ॥ ૧૪ ॥

[જેમ] મંદ અંધકારમાં દોરડીના અજ્ઞાનથી તે ઉપર
(તે દોરડીની જગાએ) સહસ્રા સર્પ પ્રતીત થાય છે, તેમ
પોતાના આત્માના અજ્ઞાનથી આત્માનો આ અત્યંત દુઃખરૂપ
જીવભાવ [પ્રતીત] થાય છે. [જેમ] પ્રામાણિક [પુરુષ] ના
પચત્તવડે સર્પની ભ્રાંતિ નિવૃત્ત થયે તે [સર્પ] જ નક્કી જાણેલી
એક દોરડીરૂપ [થાય છે] તેમ પોતાના સદ્ગુરુના પચત્તવડે
[જીવપચ્છાની ભ્રાંતિની નિવૃત્તિ થયે] હું જીવ નથીજ, હું સાક્ષીરૂપ,
વિકારરહિત [ને] મંગલરૂપ [હું એમ અનુભવાય છે.] ૬૪

દરે પ્રત્યોત્તરરૂપે જીવ-મુક્તના પરમજ્યોતિસ્વરૂપના અનુભવનું
વર્ણન કરે છે:—

કિં જ્યોતિસ્તે વદસ્વાહનિ રવિરિહ મે ચંદ્રદીપાદિ રાત્રી,
સ્વાદેવં માનુદીપાદિકપરિકલને કિં તવ જ્યોતિરસ્તિ ।
ચક્ષુસ્તન્મોલને કિં ભવતિ ચ સુતરાં ધીર્ધિયઃ કિં પ્રકારો,
તત્રૈવાહં તતસ્ત્વં તદસિ પરમકં જ્યોતિરસ્મિ પ્રમોઽહમ્ ॥ ૧૫ ॥

["દિવસમાં ને રાતમાં તારો બ્યવહાર સિદ્ધ કરનાર"
તારો કયો પ્રકાર [છે ? તે હું] કહે. "અહીં નિ

સૂર્ય [ને] રાત્રિમાં ચંદ્ર ને દીપક આદિ [તારો પ્રકાશ છે."
 "હાલે] એમ હો, [પણ સૂર્ય ને દીપક આદિને પ્રકાશવામાં
 તારો કયા પ્રકાશ છે ?" "નેત્ર," "અને તેના (નેત્રના)
 વીંચાવામાં [તારો] કયા [પ્રકાશ] છે ?" સારી રીતે
 [પ્રકાશનારી] બુદ્ધિ." "બુદ્ધિના પ્રકાશમાં કયા [પ્રકાશ
 છે ?" "હું, (અહંકાર.)"] તેમાં પણ [તારો કયા પ્રકાશ
 છે ?" "હું, (આત્મા.)" "તેથી તે [પ્રકાશરૂપ] હું છે."
 "હું પ્રભો ! [તે] પરમપ્રકાશરૂપ હું છું." ૯૫

જીવન્મુક્તપુરુષોઃ વ્યવહાર બાધિતાનુવૃત્તિથી ચાલે ॥ એમ
 જણાવે છે:—

કંચિત્કાલં સ્થિતઃ કૌં પુનરિહ ભજતે નૈવ દેહાદિસંઘં,
 યાવત્પ્રારબ્ધમોગં કયમપિ સ સુખં ચેષ્ટતેઽસંગબુદ્ધયા ।
 નિર્દ્વેદો નિત્યશુદ્ધો વિગલિતમમતાહંકૃતિર્નિત્યવૃત્તો,
 બ્રહ્માનંદસ્વરૂપઃ સ્થિરમતિરવલો નિર્ગતાશેપમોહઃ ॥ ૯૬ ॥

તે [જીવન્મુક્ત] કેટલોક સમય પૃથિવીપર સ્થિત [છતાં
 પણ] અહીં (આ જગતમાં) પુનઃ શરીરાદિના સમૂહમાં
 [આત્માની બુદ્ધિ] નથીજ કરતો. જ્યાંસુધી પ્રારબ્ધના ભોગ
 [હોય ત્યાંસુધી] કેઇ પણ [પ્રકારે] અસંગ [બ્રહ્મ હું છું
 એવી] બુદ્ધિવડે દ્વંદ્વથી રહિત, નિત્યપવિત્ર, અત્યંત ગળી
 ગયેલી મમતા તથા અહંતાવાળો, નિત્યવૃત્ત, પૂર્ણાનંદસ્વરૂપ,
 [બ્રહ્મમાં] સ્થિરબુદ્ધિવાળો, અચલ [ને] સર્વ મોહથી રહિત
 [થયો છો] સુખપૂર્વક વિચરે છે. ૯૬

આત્મજ્ઞાનવડે માયાની આત્મતિક નિવૃત્તિ થાય ■ એમ કહે છે:-

જીવાત્મવ્રહ્મભેદં દલયતિ સહસા યત્પ્રકાશૈકરૂપં,
વિજ્ઞાનં તચ્ચ બુદ્ધૌ સમુદિતમતુલં યસ્ય પુંસઃ પવિત્રમ્ ।

માયા તેનૈવ તસ્ય સમુપગમિતા સંસ્ટતેઃ કારણં યા,
નષ્ટા સા કાર્યકર્ત્રી પુનરપિ ભવિતા નૈવ વિજ્ઞાનમાત્રાત્ ॥ ૧૭ ॥

કેવલ પ્રકાશરૂપવાળું જે વિજ્ઞાન તુરત (પોતાની ઉત્પત્તિની સાથે) છવાત્માના ને બ્રહ્માના ભેદનો નાશ કરે છે, તે પવિત્ર ને ઉપમારહિત [વિજ્ઞાન] જે પુરુષની બુદ્ધિમાં સારી રીતે ઉદય પામ્યું તેને સંસારતું કારણ જે માયા [તે માયા] તેવડેજ (વિજ્ઞાનવડેજ) નાશ પામેલી [થાય છે.] વિજ્ઞાન-માત્રથી નાશ પામેલી તે [માયા] પુનઃ [ફરી] પણ [આંતિ-૩૫] કાર્ય કરનારી નથીજ થતી. ૯૭

છવન્મુક્ત કેવી રીતે આ જગતનો ભાગ કરે ■ તે દર્શત આપીને સમજાવે છે:-

વિશ્વં નેતિ પ્રમાણાદ્વિગલિતજગદાકારમાનસ્યજેદૈ,
પીત્વા યદ્વત્ફલાંભસ્યજતિ ચ સુતરાં તત્ફલં સૌરભાદયમ્ ।
સમ્યક્સચ્ચિદ્યનૈકામૃતમુલકવલાસ્વાદપૂર્ણો હૃદાસૌ,
જ્ઞાત્વા નિઃસારમેવં જગદ્ધિલમિદં સ્વપ્નમઃ શાંતચિત્તઃ ॥૧૮॥

જેમ [રસવાળા] ફેલના રસને સારી રીતે પીને તે ફેલ મુગંધથી ભરેલું [હોય તે] પણ [તેનો અનુભવ] ત્યાગ કરે છે તેમ [નેહ નાનાઽસ્તિ-બ્રહ્મમાં] જગત્ નથી, આ [શ્રુતિના] પ્રમાણથી જેનું જગતના આકારતું જ્ઞાન અત્યંત

ગળી ગયું છે એના, અંતઃકરણવડે યથાર્થરીતે ચૈતન્યઘન,
એક, અમૃત ને આનંદના કોળીઆના સ્વાદથી તૃપ્ત, સ્વયં-
પ્રકાશ [ને] શાંતચિત્તાળા આ [જીવ-મુક્ત પુરુષ] આ
સર્વ જગત્ સારરહિત બહીને ત્યજે છે. ૯૮

જીવ-મુક્તને બાધ પામીને જગત્ની પ્રતીતિ થાય છે તોપણ
તેને કર્મો બંધન કરી શકતાં નથી એમ કહે છે:—

ક્ષીયન્તે चास्य कर्माण्यपि खलु हृदयग्रंथिरुद्दिश्यते वै,
छिद्यन्ते संशया ये जनिमृतिफलदा दृष्टमात्रे परेशे ।

તસ્મિન્નિન્માત્રરૂપે ગુણમલરહિતે તત્ત્વમસ્યાદિલક્ષ્યે,

कूटस्थे पश्यगात्मन्यखिलविधिमनोऽगोचरे ब्रह्मणीशे ॥ ९९ ॥

તે કેવલ ચૈતનરૂપ, શુણ્ણરૂપ ઘેલથી રહિત, તત્ત્વમસિ
(તે તું છે) આદિના લક્ષ્યરૂપ. નિર્વિકાર, અંતરાત્મા, સર્વ
વિધિવાક્યોના ને મનના અવિષયરૂપ, પરિચ્છેદથી રહિત,
નિર્યતા [ને] પરમેશ્વરનો સાક્ષાત્કાર થવાથી આનાં (આ
જીવ-મુક્તનાં) કર્મો નાશ પામી જાય છે, હૃદયની (આત્માના
ને અહંકારના કલ્પિત એકપણની) [છાંતિરૂપ] ગાંઠ નહી
લેવાઈ જાય છે, અને જન્મમરણરૂપ ફલ આપનારા જે
સંશયો [છે તે] નહીં હેવાઈ જાય છે. ૯૯

વિવેકીએ વૈરાગ્યવડે સંસારનું ચિંતન લાજી પહોંતું ચિંતન કરવું
જોઈએ એમ કહે છે:—

आदौ मध्ये तथांते जनिमृतिफलदं कर्ममूलं विशालं,
क्षीत्वा संसारदृष्टं भ्रममदमृदिताशोकतानेकपत्रम् ।

કામક્રોધાદિશાલં સુતપશુવનિતાકન્યકાપસિસંઘં,
હિત્વાસંગાસિનૈનં પદુમતિરમિતશ્ચિન્તયેદ્વાસુદેવં ॥ ૧૦૦ ॥

આદિમાં, મધ્યમાં અને અંતમાં [અસદ્રૂપ છતાં પણ] જન્મમરણરૂપજ ફલને દેનારા, કર્મરૂપ મૂલવાળા, વિસ્તારવાળા, ભ્રાંતિ, અહંકાર, હર્ષ ને શોક આદિ અનેક પાનડાંવાળા, કામ ને ક્રોધાદિરૂપ શાખાવાળા, [અને] પુત્ર, પશુ, સ્ત્રી ને કન્યા-રૂપ પક્ષીઓના સમૂહવાળા સંસારરૂપ વૃક્ષને [અસદ્રૂપ] જાણીને એને અસંગરૂપ (પોતાના અસંગસ્વભાવના નિશ્ચયરૂપ) તરવારવડે છેદી કુશલબુદ્ધિવાળો [પુરુષ] સર્વદા વાસુદેવર્થ ધ્યાન કરે. ૧૦૦

પોતાના બ્રહ્મસ્વરૂપના, અનુસંધાનપૂર્વક પોતાના બ્રહ્મસ્વરૂપને જીવભાવે પ્રથુભ કરી આ ગ્રંથની સમાપ્તિ કરે છે:—

જાતં મય્યેવ સર્વં પુનરપિ મયિ તત્સંસ્થિતં ચૈવ વિશ્વં,
સર્વં મય્યેવ યાતિ પ્રવિંલયમિતિ તદ્બ્રહ્મ ચવાહમસ્મિ ।
યસ્ય સ્મૃત્યા ચ યજ્ઞાદ્યશિલશુભવિધૌ સુપ્રયાતીહ કાર્યમ્,
ન્યૂનં સંપૂર્ણતાં વૈ તમહમતિમુદૈવાચ્ચુતં સન્નતોઽસ્મિ ॥ ૧૦૧ ॥
इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छंकराचार्यविरचिता
शतश्लोको संपूर्णा ॥ ૧૭ ॥

સર્વ જગત મારામાંજ ઉપજ્યું [છે,] અને પુનઃ પણ તે [જગત] મારામાંજ સારી રીતે સ્થિત [છે, તથા તે] સર્વ [જગત] અહીં મારામાંજ પ્રલય પામે છે, [તેથી] તે બ્રહ્મજ હું છું. વળી જેના સ્મરણવડે યજ્ઞાદિ સર્વ શુભ કર્મમાં [જે]

१ शिष्यप्रतिषेधनविधि

ॐ ॥ अथ मोक्षसाधनज्ञानोपदेशविधिं व्याख्यास्यामः
 शुमुद्धृणां श्रद्धधानानामर्थिनामर्याय । तदिदं मोक्षसाधनं ज्ञानं
 साधनसाध्यादनित्यात्सर्वस्माद्विरक्ताय त्यक्तपुनर्वित्तलोकैषणाय
 तृतिपत्नपरमहंसपारिव्राज्याय शमदमदयादियुक्ताय शास्त्रप्रसिद्ध-
 ॥ न्नाय शुचये ब्राह्मणाय विधिवदुपसन्नाय शिष्याय
 ॥ आभिज्ञनैः परीक्षिताय ब्रह्मात्मनः पनर्यागद-

ન્યૂન કાર્ય [હોય તે] નક્કી સારી રીતે સંપૂર્ણપણાને પામે
છે તે અવિનાશીનેજ હું [જીવસાવે] અતિપ્રસન્નતાવડે સારી
રીતે નમેલો છું. ૧૦૧

એ પ્રમાણે બ્રહ્મવિધાવાળા પરમહંસોના ને પરિવ્રાજકોના
આચાર્ય શ્રીશંકરાચાર્યજીએ રચેલા શતશ્લોકીનામના પ્રકરણ-
ગ્રંથરૂપ સત્તરમા રત્નની શ્રીનાથશર્માવિરચિત ભાવાર્થદીપિકા-
નામની ગુજરાતીભાષાની દીક્ષા પૂરી થઈ. ૧૭

— [*] —

ૐ

॥ ૧૮ શ્રીઉપદેશસહસ્રી-ગદ્યબંધ ॥

ભાવાર્થદીપિકાદીક્ષાસહિત

મંગલાચરણ ને દીક્ષાની પ્રતિજ્ઞા

દાહરો

બ્રહ્મદેવિનું ધ્યાન ધરી, વંદી સદ્ગુરુ પાપા

ઉપદેશમહત્તોની દીક્ષા, ગુર્જરદગિગ લખાય. ૧

ભગવાન્ ભાષ્યકર સર્વ ઉપનિષદોના અર્થના સારને મંત્રક
કરનારી ઉપદેશમહત્તોના. (અનેક ઉપદેશોના) ગદ્યબંધને મુમુક્ષુઓના
હિનમાટે રચવાને ઇચ્છતા હતા આ ગ્રંથની નિર્વિઘ્ને પ્રમાણિત થવા
શિષ્ટાચારથી પ્રાપ્ત મંગલાચરણ કરી, પત્રી આ ગ્રંથ રચવાની પ્રતિજ્ઞા
તથા મુમુક્ષુનાં લક્ષણો ને તેમને સદ્ગુરુએ દયાંકુલી ઉપદેશ કરમે
તે જણાવે છે:—

૧ શિષ્યપ્રતિબોધનવિધિ

ૐ ॥ અથ મોક્ષસાધનજ્ઞાનોપદેશવિધિ વ્યાख्याસ્યામઃ
 મુમુક્ષુણાં શ્રદ્ધાનાનામર્થિનામર્થાય । તદિદં મોક્ષસાધનં જ્ઞાનં
 સાધનસાધ્યાદનિત્યાત્સર્વસ્માદ્વિરક્તાય ત્યક્તપુત્રવિત્તલોકૈષણાય
 પ્રતિપન્નપરમહંસપારિવ્રાજ્યાય શમદમદયાદિયુક્તાય શાસ્ત્રપ્રસિદ્ધ-
 શિષ્યગુણસંપન્નાય શુચયે બ્રાહ્મણાય વિધિવદુપસન્નાય શિષ્યાય
 જાતિકર્મવૃત્તવિદ્યાભિજનૈઃ પરીક્ષિતાય વ્રૂયાત્પુનઃ પુનર્યાવદ્-
 ગ્રહણં દૃઢીભવતિ ॥ ૧ ॥

ૐ અથ મોક્ષના સાધનરૂપ જ્ઞાનના ઉપદેશના પ્રકારને
 મુમુક્ષુઓના, શ્રદ્ધાલુઓના [ને આ શાસ્ત્રનો વિષય જાણવાના]
 પ્રયોજનવાળાઓના ઉપકારમાટે દહીએ છીએ તે આ મોક્ષર્થ
 સાધન જ્ઞાન સાધનસાધ્યરૂપ- સર્વ અનિત્યથી વિરક્ત, પુત્ર
 દ્રવ્ય ને લોકની તૃષ્ણાવિનાના, પરમહંસસંન્યાસપણાને પામેલા,
 શમ દમ ને દયાદિથી યુક્ત, શાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ શિષ્યના ગુણથી
 સંપન્ન, પવિત્ર, મુમુક્ષુ, વિધિવત્ શરણે આવેલા, શિષ્ય તથા
 જાતિ કર્મ આચાર વિદ્યા ને કુલવડે પરીક્ષા કરેલાને જ્યાંસુધી
 અહુણ કરેલું દૃઢ થાય [ત્યાંસુધી] પુનઃ પુનઃ દહે.

સૃષ્ટિના આરંભકાલમાં ૐ ને અથ એ શબ્દો બ્રહ્મના મુખમાંથી
 પ્રથમ-બહાર પડેલા હોવાથી મગલરૂપ ગણાય છે. અહીં અથશબ્દવડે
 મગલાચરણ કર્યું છે એમ સમજવું. અથનો અર્થ પછી કરીએ તો અર્થના
 વિસ્તારવડે શાસ્ત્રના અર્થનું નિરૂપણ કર્યા પછી એવો અથશબ્દનો વિસ્તાર-
 વાળો અર્થ થાય છે. દુઃખરહિત પરમાનંદની અભેદભાવે પ્રાપ્તિ તે

મોક્ષ કહેવાય છે. એ મોક્ષનું સાક્ષાત્ સાધન અદ્વિતીય જ્ઞાન છે. માત્ર મોક્ષનેજ ઇચ્છનારો હોય તે મુમુક્ષુ કહેવાય છે. ખેતી આદિ દૃષ્ટ સાધનથી ને ચાગાદિ અદૃષ્ટ સાધનથી સાધ્ય આ લોકના ને પરલોકના ભોગનો સમૂહ છે. એ સાધન ને સાધ્ય અનિત્ય હોવાથી મુમુક્ષુ તેમાં વૈરાગ્યવાળો જોઈએ, અર્થાત્ તે જ્ઞાનલોકસુધીના ભોગોમાં અભિલાષારહિત હોવો જોઈએ. પુત્રની તૃષ્ણાના અભાવવડે સ્ત્રીની તૃષ્ણાનો અભાવ પણ સમજવો. દ્રવ્યશબ્દવડે સગુણજ્ઞાનની ઉપાસના તથા ગાય આદિ સમજવાં. ભોક્તશબ્દવડે 'આ લોક, પિતૃલોક ને દેવલોક સમજવા. આત્માથી જિજ્ઞાસા વિષયોમાંથી અંતઃકરણને પાકું વાળવાનું બક્ષ તે રામ, દશ ઇંદ્રિયોના અનાત્મ પદાર્થોબણીના રાગ-દ્વેષવાળા વેગોને રોકવાનું બક્ષ તે દમ, ને પ્રાણીઓપર કરુણા તે દયા કહેવાય છે. આદિપદવડે ઉપરતિ, તિતિક્ષા, શ્રદ્ધા ને સમાધાનનું ગ્રહણ થાય છે. શાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ શિખના ગુણથી સંપત્તિ એટલે અમાનીપર્ણ, આદિ જ્ઞાનનાં સાધનોથી ને અભવાદિ દૈવીસંપત્તિથી મુક્ત પવિત્ર એટલે બ્રહ્મારની ને અંતઃકરણની પવિત્રતાવાળો. મુમુક્ષુ એટલે જ્ઞાનરૂપે સ્થિતિ કરવાની તીવ્ર ઇચ્છાવાળો. વિધિવત્ શરણે આવેલો એટલે જ્ઞાનવિદ્યાના ગ્રહણમટે સદ્ગુરુના ચરણકમલના ગ્રહણપૂર્વક "હે પ્રભો ! મને જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરો" ક્રિયાદિ પ્રાર્થનાવચનો બોલી સર્વ-ગુરુને શરણે ચયેલો. શિષ્ય એટલે ઉપદેશ કરવાને યોગ્ય અર્થાત્ વિનયવાળો, ઉત્તમ જાતિવાળાને, ઉત્તમ કર્મવળાને, ઉત્તમ આચરણ-વાળાને, અધ્યયનવાળાને વા સગુણજ્ઞાનની ઉપાસનાવાળાને, ને ઉત્તમ-કુસળવાળાને કરેલો જ્ઞાનોપદેશ થોડા સમયમાં ક્ષીબૂત થવાને સંભવ હોવાથી જાતિ, કર્મ, આચાર, વિદ્યા ને કુલની પરીક્ષા કરવાનું કહ્યું છે. સદ્ગુરુએ શિષ્યને એક વારજ જ્ઞાનોપદેશ કરવાનો નથી, પણ

ત્યાંમુધી તે શિષ્યને અહાના સ્વરૂપનું સ્પષ્ટ જ્ઞાન થાય ત્યાંમુધી તેમણે
અહાનો ઉપદેશ વારંવાર કરવો જોઈએ. ૧

શિષ્યે સદ્ગુરુને શરણે જવું જોઈએ, ને સદ્ગુરુએ તે શિષ્યને
અહાવિદ્યાનો ઉપદેશ કરવો જોઈએ એમ કહ્યું, તેમાં શ્રુતિનું પ્રમાણ
ખતાવી તે અહાવિદ્યાનું માહાત્મ્ય વર્ણવે છે:—

શ્રુતિશ્ચ પરીક્ષ્ય....તત્ત્વતો બ્રહ્મવિદ્યાંં ઇતિ । દૃઢગૃહીતા હિ
વિદ્યાઽઽત્મનઃ શ્રેયસે સંતત્યૈ ચ ભવતિ, વિદ્યાસંતતિશ્ચ પ્રાપ્યન્તુ-
ગ્રહાય ભવતિ નૌરિવ નદીં તિતીર્થોઃ । શાસ્ત્રં ચ યદ્યપ્યસ્મા ઇમા-
મદ્ધિઃપરિગૃહીતાં ધનસ્ય પૂર્ણાં દદ્યાદેતદેવ તતો ભૂય ઇતિ ॥ ૨ ॥

અને શ્રુતિ પરીક્ષા કરીને [ત્યાંથી] વાસ્તવિકરીતે અહા-
વિદ્યાને [કહેતા હતા.] ત્યાંમુધી દૃઢ ગ્રહણ કરેલી વિદ્યાજ
પાતાના શ્રેયસને માટે તથા સંતતિને માટે થાય છે. વળી નદીને
તરવાની ઇચ્છાવાળાને વહાણની પેઠે વિદ્યાની સંતતિ (શિષ્ય-
પ્રશિષ્યાદિદ્વારા રક્ષા) પ્રાપ્તીના અતુલગ્રહમાટે થાય છે. શાસ્ત્ર
પર [છ.] જોકે આને આ જલોત્તરે ધારણ કરેલી ધનથી પૂર્ણ
[પૃથિવી] આપે, આજ તેથી વધારે [છે] ઇતિ.

શિષ્યે સદ્ગુરુનું શરણ ગ્રહણ કરવું જોઈએ, અને સદ્-
ગુરુએ તેને અહાવિદ્યાનો ઉપદેશ કરવો જોઈએ આ અર્થમાં
“પરીક્ષ્ય લોકાન્ કર્મચિતાન્ બ્રહ્મણો નિર્વેદમાયાત્”
(મુમુક્ષુ કર્મવડે પ્રાપ્ત કરેલા લોકોને જાણીને વૈરાગ્યને પામે,)
ત્યાંથી આરંભીને “યેનાક્ષરં પુરુષં વેદ સત્યં પ્રોવાચ તાં
તત્ત્વતો બ્રહ્મવિદ્યામ્” (જેવડે અવિનાશી ને સત્ય આત્માને

મુમુક્ષુ જાણે છે તે અહાવિદ્યાને સદ્ગુરુ વાસ્તવિકરીતે કહેતા હવા,)' લાંસુધીની આ શ્રુતિ પણ છે. શિષ્યને અહાવિદ્યાનું ૬૯ પ્રકણ થાય લાંસુધી સદ્ગુરુએ પુનઃ પુનઃ અહાવિદ્યાનો ઉપદેશ તેને શામાટે કરવો જોઈએ એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કહે છે:—૬૯ પ્રકણ કરેલી અહાવિદ્યાજ પોતાના અવિદ્યાદિ દોષરૂપ બંધની નિવૃત્તિમાટે તથા શિષ્યપ્રશિષ્યાદિમાં ચલાવવામાટે સમર્થ થાય છે; અને નદીને પાર પામવા ઇચ્છનાર મનુષ્યને જેમ તે નદીને પાર પામવામાં વહાણું ઉપયોગી થાય છે તેમ અહાવિદ્યાનું શિષ્યપ્રશિષ્યાદિદ્વારા સંરક્ષણ સંસારસાગરમાં કુતતા પ્રાણીઓને અહાસ્વરૂપની પ્રાપ્ત કરાવવારૂપ તેમના અનુગ્રહમાટે થાય છે. આ અહાવિદ્યા આગળ કહેલા લક્ષણવાળા શિષ્યને આપવાની છે, પણ ગમે તે રીતે આવેલાને ધનાદિના લોભથી તે આપવાયોગ્ય નથી. એમાં શ્રુતિવચન પણ છે. જો કોઈ અપાત્ર આ સમુદ્ધી વીંટાયેલી ને ધનવડે પરિપૂર્ણ પૃથિવી આપે તોપણ તેને આ અહાવિદ્યા ન આપવી, તેથી ધનથી પૂર્ણ પૃથિવીના દાનથી પણ આ અહાવિદ્યા બહુ શ્રેષ્ઠ છે એમ જાણવું. ૨

જિજ્ઞાસુ મનુષ્ય વિદ્યાના અધ્યયનવડે અહાને જાણી શકશે, માટે તેને મદ્ગુરુને શરણે જવાની અગત્ય નથી એમ કોઈ શંકા કરે તો તેના સમાધાનમાં કહે છે:—

अन्यथा च ज्ञानपाप्त्यभावात् आचार्यवान् पुरुषो वेद ।
 आचार्यद्विव विद्या विदिता । आचार्यः प्लावयिता, तस्य सम्य-
 ग्ज्ञानं पुत्र इहोच्यत इत्यादिश्रुतिभ्यः । उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञान-
 मित्पादिस्मृतिभ्यश्च ॥ ३ ॥

અને બીજી રીતે જ્ઞાનની પ્રાપ્તિના અભાવ હોવાથી આચાર્યવાળો પુરુષ જાણે છે, આચાર્યથીજ જાણેલી વિદ્યા [પરમહિતને પ્રાપ્ત કરે છે,] આચાર્ય તારનાર છે. તેમણે આપેલું યથાર્થ જ્ઞાન અહીં હોડી કહેવાય છે, ઇત્યાદિ શ્રુતિઓથી; અને [તેઓ] તને જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરશે, ઇત્યાદિ સ્મૃતિઓથી.

શ્રોત્રિય ને અહનિષ્ઠ સદ્ગુરુવિના જિજ્ઞાસુને અહનિષ્ઠાની પ્રાપ્તિ થતી નથી. આમાં શ્રુતિઓ તથા સ્મૃતિઓ પ્રમાણરૂપ છે. “આચાર્યવાળો જિજ્ઞાસુ પુરુષ અહનિષ્ઠ જાણે છે,” “આચાર્યથીજ પ્રાપ્ત કરેલી અહનિષ્ઠા પરમહિતને પ્રાપ્ત કરે છે,” “આચાર્ય તારનાર છે. તેમણે આપેલું યથાર્થ અહનિષ્ઠાના આ જગતમાં અવિદ્યારૂપ નહીં તરવાની હોડી કહેવાય છે.” ઇત્યાદિ શ્રુતિઓથી, અને “શ્રોત્રિય ને અહનિષ્ઠ પુરુષ તને અહનિષ્ઠાનો ઉપદેશ કરશે,” ઇત્યાદિ સ્મૃતિઓથી ઉપર કહેલી વાત સિદ્ધ થાય છે. ૩

અહનિષ્ઠ જાણવાની ઇચ્છાવાળા શિષ્યને એકવાર અહનિષ્ઠા ઉપદેશ કરવાથી તે શિષ્ય અહનિષ્ઠ જાણી શકશે, માટે સદ્ગુરુએ તેને પુનઃ પુનઃ અહનિષ્ઠા ઉપદેશ કરવાની આવશ્યકતા નથી એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

શિષ્યસ્ય જ્ઞાનાગ્રહણં ચ લિંગૈર્વૃદ્ધા અગ્રહણહેતૂનધર્મલૌકિક-
પ્રમાદનિત્યાનિત્યવસ્તુવિવેકવિષયાસંજાતદૃઢપૂર્વશ્રુતત્ત્વલોક-
ચિંતાવેક્ષણજાત્યાદ્યભિમાનાદીંસ્તત્પ્રતિપક્ષૈઃ શ્રુતિસ્મૃતિવિહિતૈરપ-
નયેદક્રોધાદિભિઃ અર્હિસાદિભિશ્ચ યમૈર્જ્ઞાનાચિરુદ્ધૈશ્ચ નિયમૈઃ ।
અમાનિત્વાદિગુણં ચ જ્ઞાનોપાયં સમ્યગ્રાહયેત્ ॥ ૪ ॥

મુમુક્ષુ જાણે છે તે અહ્મવિદ્યાને સદ્ગુરુ વાસ્તવિકરીતે કહેતા હવા,)' સ્વાંસુધીની આ શ્રુતિ પણ છે. શિષ્યને અહ્મવિદ્યાનું દૃઢ મહત્ત્વ થાય સ્વાંસુધી સદ્ગુરુએ પુનઃ પુનઃ અહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ તેને શામાટે કરવો જોઈએ એમ સંકેત થાય તો તેનું સમાધાન કહે છે:—દૃઢ મહત્ત્વ કરેલી અહ્મવિદ્યાજ પોતાના અવિદ્યાદિ દોષરૂપ બંધની નિવૃત્તિમાટે તથા શિષ્યપ્રશિષ્યાદિમાં ચલાવવામાટે સમર્થ થાય છે; અને નદીનો પાર પામવા ઇચ્છનાર મનુષ્યને જોમ તે નદીનો પાર પામવામાં વહાણું ઉપયોગી થાય છે તેમ અહ્મવિદ્યાનું શિષ્યપ્રશિષ્યાદિદ્વારા સંરક્ષણ સંસારસાગરમાં કુળતા પ્રાણીઓને અહ્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ કરાવવારૂપ તેમના અનુમદમાટે થાય છે. આ અહ્મવિદ્યા આગળ કહેલા લક્ષણવાળા શિષ્યને આપવાની છે, પણ ગમે તે રીતે આવેલાને ધનાદિના લોભથી તે આપવાયોગ્ય નથી. એમાં શ્રુતિવચન પણ છે. જો કોઈ અપાત્ર આ સમુદયી વીંટાયેલી તે ધનવડે પરિપૂર્ણ પૃથિવી આપે તોપણ તેને આ અહ્મવિદ્યા ન આપવી, તથા ધનથી પૂર્ણ પૃથિવીના દાનથી પણ આ અહ્મવિદ્યા બહુ કોઈ છે એમ જાણવું. ૨

જિજ્ઞાસુ મનુષ્ય વિદ્યાના અધ્યયનવડે અહ્મને જાણી શકશે, માટે તેને મદ્ગુરુને શરણે જવાની અગત્ય નથી એમ કોઈ સંકેત કરે તો તેના સમાધાનમાં કહે છે:—

अन्यथा च ज्ञानप्राप्त्यभावात् आचार्यवान् पुरुषो वेद ।
आचार्याद्वैव विद्या विदिता । आचार्यः प्लवगविता, तस्य सम्य-
ग्ज्ञानं पुत्र इहोच्यत इत्यादिश्रुतिभ्यः । उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञान-
मित्पादिस्मृतिभ्यश्च ॥ ३ ॥

અને બીજી રીતે જ્ઞાનની પ્રાપ્તિના અભાવ હોવાથી આચાર્યવાળો પુરુષ જાણે છે, આચાર્યથીજ જાણેલી વિદ્યા [પરમહિતને પ્રાપ્ત કરે છે,] આચાર્ય તારનાર છે. તેમજ આપેલું યથાર્થ જ્ઞાન અહીં હોડી દહેવાય છે, ઇત્યાદિ શ્રુતિઓથી; અને [તેઓ] તને જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરશે, ઇત્યાદિ સ્મૃતિઓથી.

શ્રોત્રિય ને અજ્ઞાનિષ્ઠ સદ્ગુરુવિના જિજ્ઞાસુને અજ્ઞાનવિદ્યાની પ્રાપ્તિ થતી નથી. આમાં શ્રુતિઓ તથા સ્મૃતિઓ પ્રમાણરૂપ છે. “આચાર્યવાળો જિજ્ઞાસુ પુરુષ અજ્ઞને જાણે છે,” “આચાર્યથીજ પ્રાપ્ત કરેલી અજ્ઞાનવિદ્યા પરમહિતને પ્રાપ્ત કરે છે,” “આચાર્ય તારનાર છે. તેમજ આપેલું યથાર્થ અજ્ઞાન આ જગતમાં અવિદ્યારૂપ નહીં તરવાની હોડી દહેવાય છે.” ઇત્યાદિ શ્રુતિઓથી, અને “શ્રોત્રિય ને અજ્ઞાનિષ્ઠ પુરુષ તને અજ્ઞાનનો ઉપદેશ કરશે,” ઇત્યાદિ સ્મૃતિઓથી ઉપર દહેલી વાત સિદ્ધ થાય છે. ૩

અજ્ઞને જાણવાની ઇચ્છાવાળા શિષ્યને એકવાર અજ્ઞને ઉપદેશ કરવાથી તે શિષ્ય અજ્ઞને જાણી શકશે, માટે મહાગુરુએ તેને પુનઃ પુનઃ અજ્ઞને ઉપદેશ કરવાની આવશ્યકતા નથી એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે:—

શિષ્યસ્ય જ્ઞાનાગ્રહણં ચ લિંગૈર્વૃદ્ધા અગ્રહણહેતૂનધર્મલૌકિક-
પ્રમાદનિત્યાનિત્યવસ્તુવિવેકવિષયાસંજાતદૃઢપૂર્વશ્રુતત્ત્વલોક-
ચિંતાવેક્ષણજાત્યાગ્રભિમાનાદીંસ્તત્પતિપક્ષૈઃ શ્રુતિસ્મૃતિચિદિતૈરપ-
નયેદક્રોધાદિભિઃ અહિંસાદિભિશ્ચ યમૈર્જાનાચિરુદ્ધૈશ્ચ નિયમૈઃ ।
અમાનિત્વાદિગુણં ચ જ્ઞાનોપાયં સમ્યગ્રાહયેત્ ॥ ૪ ॥

વળી શિષ્યના જ્ઞાનના અગ્રહણને સિંગોવડે જાણીને અગ્રહણના હેતુઓ અધર્મ, હમણાનો પ્રમાદ, નિત્ય ને અનિત્ય વસ્તુના વિવેકના વિષયસુધી નહિ પહોંચેલું દૃઢ પૂર્વશ્રુતપણું, લોકચિંતાનો વિચાર. [નિ] જાતિ આદિના અભિમાન આદિને શ્રુતિએ ને સ્મૃતિએ વિધાન કરેલા તેના પ્રતિપક્ષોવડે દૂર કરે. અક્રોધાદિવડે, અહિંસાદિ યમોવડે, ને જ્ઞાનના અવિરોધવાળા નિયમોવડે, [દૂર કરે.] વળી અમાનીપણાદિ શુભરૂપ જ્ઞાનના ઉપાયને સારી રીતે અહણ કરાવે.

શિષ્યના ધર્મજ્ઞાનના અગ્રહણને અને અવળા અગ્રહણને તેના મુખાદિની યેષ્ટા ને બોલવાની રીતભાતરૂપ ચિહ્નોવડે જાણીને તે અગ્રહણના અભાવના અને વિપરીત અગ્રહણના હેતુઓને શ્રુતિએ ને સ્મૃતિએ વિધાન કરેલા તેને દૂર કરનારા પ્રતિપક્ષોવડે દૂર કરે. અધર્મને એટલે પાપના સંસ્કારોને સર્વાદિ દેવોની ઉપાસનાદિના નિયમના ઉપદેશવડે દૂર કરાવવાયોગ્ય છે. શાસ્ત્રાત્તાનો વિચાર નહિ કરતાં ધન્યમાં આવે તેમ વર્તવું, ધન્યમાં આવે તેમ બોલવું, ને ધન્યમાં આવે તે ખાતું, એ રૂપ પ્રમાદ લાગ કરવાયોગ્યના ઉપદેશવડે વા સાવધાનતાવડે દૂર કરાવવાયોગ્ય છે. નિત્ય ને અનિત્ય વસ્તુના વિવેકનો વિષય જે ચેતન ને અચેતનરૂપ લાંસુધી જે પૂર્વે સાંભળેલું વેદાંતશાસ્ત્ર દૃઢ ન થયું હોય તેને નાનાપ્રકારની સુક્તિઓના નિરૂપણવડે દૂર કરીને તે શ્રવણને વિવેક-સુધી પહોંચાડવું. લોકોના વ્યવહારના સારાપણાને ને નઠારાપણાને વિચાર ચિંતના વિશ્લેષનો હેતુ હોવાથી તે સમજવાયોગ્ય છે એમ સમજતી તેનો, લાગ કરાવે. જાતિ, કુલ ને વિદ્યા આદિનું અભિમાન આત્મસ્વરૂપના ઉપદેશવડે સમજવું. અભિમાન આદિને એમાં આદિ એ શબ્દવડે તેની સાથે સંબંધ રાખનારા અન્યને ધિક્કારવું ઈલાદિ

અવ્યવહારે જાણવા. અક્રોધાદિમાંના આદિ શબ્દવડે અક્રમાદિનું ગ્રહણ કરાય છે. અહિમાદિમાંના આદિ શબ્દવડે સત્ય, અસ્તેય, (ચોરી ન કરવી,) અહમ્યય ને અપરિગ્રહનું (મેમતાના અભાવનું) ગ્રહણ કરાય છે. પવિત્રતા, સંતોષ, તપ, સ્વાધ્યાય ને ઈશ્વરભક્તિ નિયમો કહેવાય છે. જ્ઞાનનાં અવિરોધવાળાં આ વિશેષણવડે તીર્થયાત્રા, આંધ્રાચર્ય ને ઉપવાસાદિ જ્ઞાનનિષ્ઠામાં વિશ્લેષ કરનારા નિયમોનું અનાદરણીયપણું દર્શાવ્યું છે. યમ ને નિયમનો ઉપદેશ સર્વ દોષને દૂર કરવાનો સાધારણ ઉપાય છે એમ જાણવું. એવી રીતે અહમજ્ઞાનમાં પ્રતિબંધ કરનારને દૂર કરનારાં સાધનોનો ઉપદેશ કરીને હવે જ્ઞાનના ઉદયનાં સાધનોનો ઉપદેશ કરે છે:—અમાનીપણું આદિ જ્ઞાનનાં વીરા સાધનોરૂપ જ્ઞાનના સાધનને સારી રીતે દેહ કરાવે. જ્યાંસુધી શિષ્ય કૃતાર્થ ન થાય ત્યાંસુધી સદગુરુએ અહમનો ઉપદેશ આણુ રાખવો જોઈએ. અહીં શિષ્યનાં લક્ષણોનું નિરૂપણ પૂરું થયું. ૪

એવી રીતે આચાર્યના કર્તવ્યને કહીને હવે તત્ત્વજિજ્ઞાસુએ કેવા આચાર્યને શરણે જવું જોઈએ તે જણાવવા આચાર્યનાં લક્ષણોને કહે છે:—

આચાર્યસ્તૃહાપોહગ્રહણધારણશમદમદયાનુગ્રહાદિસમ્પન્નો
લબ્ધાગમો દ્વષ્ટાદ્વષ્ટમોગેષ્વનાસક્તસ્ત્યક્તસર્વકર્મસાધનો બ્રહ્મવિદ
બ્રહ્મણિ સ્થિતોઽમિન્નતૃત્તો દંભદર્પકુદ્ધક્રાઠ્યમાયામાત્સર્યાનૃ-
તાહંકારમમત્વાદિદોષવિવર્જિતઃ। કેવલપરાનુગ્રહમયોજનો વિચો-
પયોગાર્થી પૂર્વમુપદિશેત્ ॥ ૫ ॥

આચાર્ય તો હિહથી, અપોહથી, ગ્રહણથી,

શમથી, દમથી, દયાથી ને અનુગ્રહ આદિથી સંપન્ન; શાસ્ત્ર
જાણનાર; દષ્ટ (આ લોકના) ને અદષ્ટ (પરલોકના)
લોગોમાં આસક્તિરહિત; કર્મનાં [સ્ત્રી આદિ] સર્વ સાધનોને
જેમણે ત્યજી દીધાં છે એવા; બ્રહ્મને જાણનારા; બ્રહ્મમાં
[અભેદભાવે] રિયત; [શાસ્ત્રે કહેલા] આચારતં ઉલ્લંઘન
નહિ કરનારા; દંભ, (ધર્મનો ખોટો ઝાળ,) ગર્વ, અન્યને
ઠગવું, નિષ્કુરતા, ખોજને ભાંતિ ઉપજાવવી, કોઈના ગુણોમાં
દોષતં કથન કરવું, મિથ્યાભાષણ, દેહાભિમાન ને [શિષ્યાદિમાં]
અમતાદિ દોષથી અત્યંતરહિત; કેવલ [સંસારથી ઉદાસ થયેલા]
અન્યના અનુગ્રહરૂપ પ્રયોજનવાળા; [ને] વિદ્યાના [સુપાત્રે]
વિનિયોગ કરવાની ઇચ્છાવાળા [હોવા જોઈએ. તેઓ]
આગળ કહેલું [શિષ્યને] ઉપદેશે.

ભીડ—શિષ્યની સમજણને અનુકૂલ આવે એવી અપૂર્વ યુક્તિની
કેપના. અપોહ—શિષ્યે જે મિથ્યા ગ્રંથણ કર્યું હોય તેને દૂર કરવાનું
સામર્થ્ય, અથવા સિદ્ધાંતના સામા પક્ષના નિરાકરણનું સામર્થ્ય. ગ્રંથ-
શિષ્યે કરેલા પ્રશ્નોને શીઘ્ર પોતાની જુદીમાં લઈ લેવાનું સામર્થ્ય.
ધારણ—ગ્રંથણ કરી લીધેલા તે પ્રશ્નોના સારાસારના નિશ્ચયપૂર્વક
ઉત્તર આપતી વેલા સ્મરણની યોગ્યતાની પ્રાપ્તિ. શમદમનાં લક્ષણ
કહેવાઈ ગયાં છે. દયા—દુઃખી પ્રાણીઓપર કરુણા. અનુગ્રહ—
દુઃખી પ્રાણીઓનું દુઃખ દૂર કરવાની પ્રવૃત્તિ. અનુગ્રહાદિમાંના આદિ
ચાંદથી શરણે આવેલા, વિનયવાળા ને અનુગ્રહ કરેલાના ત્યાગનો
અભાવ ગ્રંથણ કરાય છે. આગળ કહેલું—હવે પછી કહેવાશે
તે વાક્યો. ૫

હવે શરણે આવેલા શિષ્યને ઉપદેશ કરવાનાં વાક્યો કહે છે:—

સદેવ સોમ્યેદમગ્ર આસીદેકમેવાદ્વિતીયં યત્ર નાન્યત્
 પश्यति આત્મૈવેદં સર્વં વ્રહ્મૈવેદં સર્વં આત્મા વા હદમેક एवाग्र
 આસીત્સર્વં खल्विदं ब्रह्मेत्याद्या आत्मैक्यप्रतिपादनपराः श्रुति-
 रूपदिश्य च ग्राहयेद्ब्रह्मणो लक्षणम् । य आत्माऽपहतपाप्मा
 यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म योऽश्नायापिपासे नेति नेति अस्थूल-
 मनसु स एष नेति नेति । अदृष्टं द्रष्टुं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म सत्यं
 ज्ञानमनन्तं अदृश्येऽनात्म्ये स वा एष महानज आत्मा अप्राणो
 ह्यमनाः सवाद्याभ्यंतरो ह्यजः । विज्ञानघन एवानन्तरमवाह्यम्-
 अन्यदेव तद्विदितादयो अविदितादधि आकाशो वै नामेत्यादि-
 श्रुतिभिः ॥ ६ ॥

હું પ્રિયદર્શન ! આ [જગત્ ઉત્પત્તિની] પૂર્વે સદૃપજ
 હતું, એકજ અદ્વિતીય [હતું,] જ્યાં બીજું જોતો નથી,
 આત્માજ આ સર્વ [છે,] બ્રહ્મજ આ સર્વ [છે,] આગળ આ
 એક પ્રસિદ્ધ આત્મરૂપજ હતું, નહીં આ સર્વ બ્રહ્મ [છે,]
 ઇત્યાદિ [બ્રહ્મતું ને] આત્માતું એકપણું પ્રતિપાદન કરનારી
 શ્રુતિઓનો ઉપદેશ કરીને બ્રહ્મતું લક્ષણ અહલુ કરાવે. જે
 આત્મા પાપથી રહિત, [છે,] જે સાક્ષાત્ અપરોક્ષ બ્રહ્મ [છે,]
 જે ભૂખ ને તરસથી [રહિત છે,] આ (કાર્ય) નથી, આ
 (કારણ) નથી, સ્થૂલથી વિપરીત [ને] સૂક્ષ્મથી વિપરીત,
 તે આ [આત્મા,] આ (સાકાર દ્રવ્ય) નથી, આ (નિરાકાર
 દ્રવ્ય) નથી, અદૃષ્ટ [છે,] આનાથી ભિન્ન] દ્રષ્ટા [નથી,]

વિજ્ઞાનરૂપ [ને] આનંદરૂપ બ્રહ્મ [છે,] સત્યરૂપ, જ્ઞાનરૂપ [ને] અનંતરૂપ [બ્રહ્મ છે,] અદ્વૈત [ને સ્વરૂપપણાવડે] સ્વકીય-પણાથી રહિત, તેજ આ મહાન્ અજન્મા આત્મા, પ્રાણુરહિત, મનથી રહિત, બાહ્ય ને અવ્યંતરસહિત અને અજન્મા, વિજ્ઞાનઘનજ કાર્યરહિત [ને] કારણુરહિત, તે જાણેલાથી ભિન્નજ [છે,] અને નહિ જાણેલાથી ઉપર [છે,] આકાશજ નામ- [રૂપનો નિર્વાહ કરનાર છે,] ઇત્યાદિ શ્રુતિઓવડે. ૬

પુનઃ પણ નીચેનાં સ્મૃતિવાક્યોવડે બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરે છે:—

સ્મૃતિમિથ ન જાયતે મ્રિયતે વા નાદત્તે કસ્પચિત્વાપં યથા-
કાશસ્થિતો નિત્યં ક્ષેત્રજં ચાપિ માં વિદ્ધિ ન સત્તન્નાસદુચ્યતે
અનાદિત્વાન્નિર્ગુણત્વાત્સમં સર્વેષુ ભૂતેષુ ઉત્તમઃ પુરુષ ઇત્યાદિમિઃ
શ્રુત્યુક્તલક્ષણાવિરુદ્ધામિઃ । પરમાત્માસંસારિત્વપ્રતિપાદનપરા-
મિસ્તસ્ય સર્વજાનન્યત્વપ્રતિપાદનપરામિથ ॥ ૭ ॥

અને [આત્મા] જન્મતો નથી, મરતો [નથી,] ક્રોધનું પાપ
ગ્રહણ કરતો નથી, જેથી રીતે આકાશમાં રહેલો નિત્ય, વળી
મને ક્ષેત્રજ જાણુ, તે [તત્ત્વ] પ્રકટ કહેવાતું નથી, [ને]
અપ્રકટ [પણ કહેવાતું] નથી, અનાદિપણાથી [ને] નિર્ગુણ-
પણાથી, સર્વે ભૂતોમાં સમ [છે, અને] ઉત્તમ પુરુષ [ખીલે
છે,] ઇત્યાદિ શ્રુતમાં કહેલાં લક્ષણથી અવિરોધવાળી, પરમા-
ત્માનું અસંસારીપણું પ્રતિપાદન કરનારી, અને તેનું સર્વની
[સાથે] અનન્યપણું પ્રતિપાદન કરનારી સ્મૃતિઓવડે [બ્રહ્મનું
લક્ષણ ગ્રહણ કરાવે. શ્રુતિએ કહેલા અર્થમાં સ્મૃતિનું ઉદાહરણ

નિશ્ચયની દૃઢતામાટે છે, પણ પ્રમાણપણાની સિદ્ધિને માટે નથી]

અસંસારીપણું—ત્રણ શરીરથી ને અનંકરણની ત્રણ અવસ્થા-
ઓથી રહિનપણું. અનન્યપણું—સર્વના અધિષ્ઠાનરૂપ બ્રહ્મની સાથે
એકરૂપપણું. ૭

એવી રીતે ઉપદેશ કરેલા શિષ્યને તેના અજ્ઞાન, સંશય ને
વિપર્યયને દૂર કરવાવડે ઉપદેશ કરેલા અર્થમાં બુદ્ધિના નિશ્ચયપણામાટે
પુનઃ આચાર્ય પૂછે એમ આચાર્યના કર્તવ્યને કહે છે:—

एवं श्रुतिस्मृतिभिर्गृहीतपरमात्मलक्षणं शिष्यं संसारसागरा-
दुत्तितीर्षु पृच्छेत् । कस्त्वमसि सोम्येति स यदि ब्रूयाद्ब्राह्मण-
पुत्रोऽदोन्वयो ब्रह्मचार्योऽसं गृहस्थो वेदानीमस्मि परमहंसपरि-
व्राट्संसारसागराज्जन्ममृत्युमहाप्राढादुत्तितीर्षुरित्याचार्यो ब्रू-
यात् । इहैव ते सोम्य मृतस्य शरीरं वयोभिरघटे मृद्भावं
वापद्यते ॥ ८ ॥

એવી રીતે શ્રુતિઓવડે ને સ્મૃતિઓવડે બેભે પરમાત્માર્હ
લક્ષણુ પ્રહણુ કર્યું છે એવા [અને] સંસારસાગરને તરવાને
ધમ્મતા શિષ્યને [આચાર્ય] પૂછે:—“ હે પ્રિયદર્શન ! તું કોણ
છે ? ” ઇતિ. જો તે ‘કહે:—’ [હું] બ્રાહ્મણનો પુત્ર, આ
વંશવાળો, બ્રહ્મચારી વા ગૃહસ્થ । હોતો, હામણાં પરમહંસ
પરિવ્રાજક છું. જન્મમરણરૂપ મોરા મગરવાળા સંસારસાગરને
તરવાની ધમ્મવાળો છું. ” ઇતિ. [તેને] આચાર્ય કહે:—“ હે
પ્રિયદર્શન ! અહીંજ મરણ પામેલા તારા શરીરને [ગીધ

આદિ] પક્ષીઓવડે ભક્ષણ કરાય છે, અથવા [તે] માટીના ભાવને પામે છે. ૮

તત્કથં સંસારસાગરાદુચિતર્તુમિચ્છસીતિ ન હિ નદ્યા અવરે
કૂલે ભસ્મીભૂતો નદ્યાઃ પારં તરીપ્યતીતિ । સ યદિ બ્રૂયાદન્યો-
ઽહં શરીરાચ્છરીરં તુ જાયતે ત્રિયતે વયોભિરદ્યતે મૃદ્ધાવં
ઘાપદ્યતે શસ્ત્રાગ્ન્યાદિભિશ્ચ વિનાશ્યતે વ્યાધ્યાદિભિશ્ચ પ્રયુજ્યતે ।
તસ્મિન્નહં સ્વકૃતધર્માધર્મવશાત્પક્ષી નીડમિવ પ્રવિષ્ટઃ પુનઃ પુનઃ
શરીરવિનાશો ધર્માધર્મવશાચ્છરીરાંતરં યાસ્યામિ પૂર્વનીડવિનાશો
પક્ષીવ નીડાંતરમ્ । એવમેવાહમનાદૌ સંસારે દેવમનુષ્યાદિતિર્યહ્-
નિરયસ્થાનેષુ સ્વકર્મવશાદુપાત્તમુપાત્તં શરીરં ત્યજન્નવં નવં
વાન્યદુપાદદાનો જન્મમરણપ્રબન્ધચક્રે ઘટીયંત્રવત્સ્વકર્મણા
ભ્રામ્યમાણઃ ક્રમેણેદં શરીરમાસાય સંસારચક્રભ્રમણાદસ્માન્નિ-
ર્વિણ્ણો ભગવંતમુપસન્નોઽસ્મિ સંસારચક્રભ્રમણપ્રશમાયેતિ । તસ્મા-
ન્નિત્ય એવાહં શરીરાદન્યઃ શરીરાણ્યાગચ્છન્ત્યપગચ્છન્તિ ચ
વાસાંસાત્ર પુરુષસ્પેતીત્યાચાર્યો બ્રૂયાત્ સાધ્વવાદીઃ સમ્પક્વપદ્યસિ,

તેને કેવી રીતે સંસારસાગરથી તારવાને ઇચ્છે છે ?
છતિ. નદીને આ કાંઠે રાખીરૂપ થયેલા નદીના પારને પામશે
નહિજ. ” છતિ. જો તે કહે:—“ હું શરીરથી ભિન્ન [છું.]
શરીર તો જન્મે છે, મરે છે, [ગીધ આદિ] પક્ષીઓવડે
ભક્ષણ કરાય છે, અથવા માટીના ભાવને પ્રાપ્ત થાય છે,

તથા શસ્ત્ર ને અગ્નિ આદિવડે વિનાશ પમાડાય છે, અને રોગ આદિની [સાથે] જોડાય છે, તેમાં હું પોતાના કરેલા ધર્મને ને અધર્મને લીધે માળામાં પક્ષીની પેઠે પ્રવેશ પામેછે પુનઃ પુનઃ શરીરના વિનાશમાં ધર્મને ને અધર્મને લીધે બીજા શરીરમાં જન્મ, જેમ પૂર્વના માળાના નાશમાં પક્ષી બીજા માળામાં [જાય તેમ.] એવી રીતેજ હું અનાદિ સંસારમાં દેવ, મનુષ્યાદિ, પેટે ચાલનાર ને નરકનાં સ્થાનોમાં પોતાનાં કર્મોને લીધે મળેલા-મળેલા શરીરને ત્યજતો [છતો] ને નવા નવા અન્યને ગ્રહણ કરતો [છતો] જન્મમરણના સંબંધ-વાળા ચક્રમાં ઘડાઓના યંત્રની પેઠે પોતાના કર્મવડે ભ્રમવાતો ક્રમવડે આ શરીરને પામીને આ સંસારચક્રના ભ્રમણથી દંડાળી ગયેલો સંસારચક્રના ભ્રમણની અત્યંતનિવૃત્તિમાટે ભગવાનને (આપશ્રીને) શરણે આવેલો છું. ઇતિ. તેથી હું નિત્યજ [છું,] શરીરથી ભિન્ન [છું,] પુરુષનાં વસ્ત્રોની પેઠે શરીરો આવે છે, અને જાય છે. " ઇતિ. [તેને] આચાર્ય દહેઃ:-" સાક્ષં દક્ષું. ચતુર્થ જાણે છે. ૯

તું આવા વિવેકવાળો છતાં તારામાં જે વર્ણ ને આશ્રમ આદિ અભિમાન છે, તે ભ્રાંતિને લીધે છે એમ કહી શિષ્યના પ્રશ્નને તથા તેના સમાધાનને દહે ઈ:-

કથં મૃપાઽવાદીર્ઘાક્ષણપુત્રોઽદોઽન્વયો વ્રહ્મચાર્યાસં ગૃહસ્થો વેદાનામસ્મિ પરમહંસપરિત્રાહિતિ સ યદિ દ્યુયાદ્ભગવન્ કપ-મહં મૃપાઽવાદિપમિતિ । તં પ્રતિ દ્યુયાદાચાર્યા યતસ્ત્વં મિત્ર-જાત્યન્વયસંસ્કારં શરીરં જાત્યન્વયસંસ્કારવર્જિતસ્યાત્મનઃ

મત્યભિજ્ઞાસીર્વાહણપુત્રોડ્દોન્વય इत्यादिना वाक्येनेति । स
 यदि पृच्छेत्कथं भिन्नजात्यन्वयसंस्कारं शरीरं कथं वाऽहं
 जात्यन्वयसंस्कारवर्जित इत्याचार्यो ब्रूयात् । शृणु सोम्य तदेव
 यथेदं शरीरं त्वत्तो मित्रं भिन्नजात्यन्वयसंस्कारं त्वं च जात्य-
 न्वयसंस्कारवर्जित इत्युक्त्वा तं स्मारयेत् स्मर्तुमर्हसि सोम्य
 परमात्मानं सर्वात्मानं यथोक्तलक्षणं आवृतोऽसि सदेव सोम्येद-
 मग्र आसीदित्यादिश्रुतिभिः स्मृतिभिश्च लक्षणं च तस्य ध्रुतिभिः
 स्मृतिभिश्च ॥ १० ॥

કેમ મિથ્યા બોલ્યો ? ' [હું] આઘણનો પુત્ર, આ વંશ-
 વાળો, અઘચારી વા બુદ્ધરૂઢનો, હમણું પરમહંસપરિગ્રાજક
 છું, ' એ પ્રમાણે. " જો તે કહે:-" પ્રભો ! હું કેવી રીતે
 મિથ્યા બોલ્યો ? " ઇતિ તેના પ્રતિ આચાર્ય કહે:-" જેથી
 તે [આત્માથી] ભિન્ન જાતિ, વંશ ને સંસ્કારવાળા શરીરને
 જાતિ, વંશ ને સંસ્કારરહિત આત્મારૂપે [હું] આઘણનો પુત્ર
 આ વંશવાળો, ઇત્યાદિ વાક્યવડે જણાવ્યું. " ઇતિ. જો તે
 પ્રશ્ન:-" [આત્માથી] ભિન્ન જાતિ, વંશ ને સંસ્કારવાળું
 શરીર કેવી રીતે ? અથવા હું જાતિ, વંશ ને સંસ્કારથી રહિત
 કેવી રીતે ? " ઇતિ. [તેને] આચાર્ય કહે:-" તેજ સાંભળ.
 હું પ્રિયદર્શન ! જેવી રીતે આ શરીર તારાથી ભિન્ન જડતા-
 વાળું, જાતિવાળું, વંશવાળું, ને સંસ્કારવાળું [છે,] અને તું
 જાતિથી, વંશથી ને સંસ્કારથી રહિત [છે તે કહેવાય છે.] "
 એમ કહીને તેને [આગળ કહેલું] સ્મરણ કરાવે. " હે

પ્રિયદર્શન ! પૂર્વે કહેલા લક્ષણવાળા સર્વાત્મરૂપ પરમાત્માનું
[તું] સ્મરણ કરવાને થોડું છે. ' હે પ્રિયદર્શન ! આ [જગત]
આગળ સદ્રૂપજ હતું, ' ઇત્યાદિ શ્રુતિઓવડે ને સ્મૃતિઓવડે
[તને] સંભળાવ્યું છે; તથા ['જે આત્મા પાપરહિત છે, '
ઇત્યાદિ] શ્રુતિઓવડે અને ['તે આત્મા કદીપણ જન્મ
પામતો નથી' ઇત્યાદિ] સ્મૃતિઓવડે તેનું લક્ષણ [પણ તને
સંભળાવ્યું છે] ૧૦

કહેલા સ્વરૂપનું સ્મરણ કરાવીને શરીરનું જડપણ, ગતિવાગ્ન-
પણ, વશવાળાપણું ને સંસ્કારવાળાપણું જણાવવા માટે તેની ઉત્પત્તિના
મકારનો ઉપદેશ કરે એમ કહે છે:—

લઘ્વપરમાત્મલક્ષણસ્મૃતયે બ્રૂયાત્ ચોડસાવાકાશનામા
નામરૂપાભ્યામર્થાંતરભૂતોડશરીરઃ । અસ્થુલાદિલક્ષણોડપદ્મ-
પાપ્માદિલક્ષણશ્ચ સર્વૈઃ સંસારધર્મેરનામંધિતઃ ॥ ૧૧ ॥

પરમાત્માના લક્ષણની સ્મૃતિને પામેલા [તે શિષ્ય]
[આચાર્ય] કહે:—“જે આ આકાશનામવાળો, નામરૂપથી
લિપ્ત પદાર્થરૂપ, શરીરરહિત, સ્થૂલ આદિથી લિપ્ત લક્ષણવાળો
અને પાપથી રહિત ઇત્યાદિ લક્ષણવાળો, સર્વ સંસારના ધર્મોથી
સંબંધ નહિ પામેલ. ૧૧

જેમ પરમાત્મા શરીરાદિથી લિપ્ત છે તેમ જીવ પણ શરીરાદિથી
લિપ્ત છે, કેમકે શ્રુતિમાં તે બનેલો અબેદ કહ્યો છે, એવા
અભિપ્રાયથી આત્માનું સ્વરૂપ કહીને અનાત્માના સ્વભાવનું નિરૂપણ
કરે છે:—

યત્સાક્ષાદપરોક્ષાદ્બ્રહ્મ ય આત્મા સર્વોત્તરોઽદૃષ્ટો દ્રષ્ટાઽશ્રુતઃ
 શ્રોતાઽમતો મંતાઽવિજ્ઞાતો વિજ્ઞાતા નિત્યવિજ્ઞાનસ્વરૂપોઽનંતરો-
 ઽવાહ્યો વિજ્ઞાનઘન એવ પરિપૂર્ણ આકાશવદનંતશક્તિરાત્મા
 સર્વસ્યાશનાયાદિર્વર્જિત અવિર્ભાવતિરોભાવવર્જિતશ્ચ । સ્વાત્મ-
 વિલક્ષણયોર્નામરૂપયોર્જગદ્દીજભૂતયોઃ સ્વાત્મસ્થયોસ્તત્ત્વાનન્ય-
 ત્વાભ્યામનિર્વચનીયયોઃ સ્વસંવેદયોઃ સદ્ભાવમાત્રેણાચિંત્યશક્તિ-
 સ્વાદ્વ્યાકર્તાઽવ્યાકૃતયોઃ ॥ ૧૨ ॥

જે સાક્ષાત્ અપરોક્ષ બ્રહ્મ [છે.] જે આત્મા સર્વની
 અંતર [છે. તે] અદૃષ્ટ [છતાં] દ્રષ્ટા, અવણુનો અવિષય
 [છતાં] શ્રોતા, મનનો અવિષય [છતાં] મનન કરનાર,
 શ્રુદ્ધિનો વિષય નહિ [છતાં] જાણનાર, નિત્યવિજ્ઞાનસ્વરૂપ-
 વાળો, કાર્યથી ભિન્ન, કારણથી ભિન્ન, વિજ્ઞાનઘનજ, આકાશની
 જે પરિપૂર્ણ, અનંતશક્તિવાળો, સર્વતું (સ્થાવરજંગમ
 સર્વ જગતતું) સ્વરૂપ. ભૂખ આદિથી રહિત, ને અવિભાવિ
 તથા તિરોભાવથી રહિત [છે. તે] પોતાના સ્વરૂપથી વિ-
 લક્ષણુ, (જડ) જગતના કારણરૂપ, પોતાના સ્વરૂપમાં રહેલ,
 તત્ત્વથી અનન્યપણાવડે સત્ય ને અસત્યથી વિલક્ષણુ પોતાના
 અનુભવના વિષયરૂપ, [અને] અપ્રકટ નામરૂપને સદ્ભાવ-
 માત્રવડે અચિંત્યશક્તિપણથી પ્રકટ કરનાર [છે.] ૧૨

જે આત્મામાં પ્રથમ આગ્રહ એવું નામ ને રૂપ દેવાય છે
 એમ કહે છે:—

તે નામરૂપેઽવ્યાકૃતે સતી વ્યાક્રિયમાણે તસ્માદેતસ્મા-

દાત્મન આકાશનામાકૃતી સંવૃત્તે । તથાઽઽકાશાખ્યં ભૂતમનેન
 પ્રકારેણ પરમાત્મનઃ સંભૂતં પ્રસન્નાદિવ સલિલાન્મલમિવ ફેનં
 ન સલિલં ન ચ સલિલાદત્યન્તં મિત્રં ફેનમ્ સલિલવ્યતિરેકે-
 નાદર્શનાત્ । સલિલં તુ સ્વચ્છમન્યચ ફેનાન્મલરૂપાદેવં પર-
 માત્મા' નામરૂપાભ્યામન્યઃ' ફેનસ્થાનીયાભ્યાં શુદ્ધઃ પ્રસન્નઃ
 ત્તદ્વિલક્ષણઃ તે નામરૂપેઽવ્યાકૃતે સતી વ્યાક્રિયમાણે ફેન-
 સ્થાનીયે આકાશનામરૂપાકૃતી સંવૃત્તે ॥ ૧૩ ॥

અપ્રકટ તે નામરૂપ પ્રકટ થવા માંડ્યાં ત્યારે તે આ
 આત્માથી આકાશ એવું નામ ને રૂપ' થયાં, તેવી રીતે
 આકાશનામરૂપ ભૂત આ પ્રકારે પરમાત્માથી થયું. જેમ
 નિર્મલ જલથી મલરૂપ ફીણ તેમ, ફીણ જલ નથી, અને
 જલના અભાવમાં નહિ દેખાવાથી [તે] જલથી અત્યંત
 લિપ્ત નથી. જેમ જલ મલરૂપ ફીણથી સ્વચ્છ ને લિપ્ત
 [છે,] તેમ પરમાત્મા ફીણરૂપ નામરૂપથી લિપ્ત, શુદ્ધ,
 નિર્મલ [ને] તેનાથી વિલક્ષણ [છે.] તે અપ્રકટ નામરૂપ પ્રકટ
 થવા માંડ્યાં ત્યારે ફીણરૂપ આકાશ એવું નામ ને રૂપ
 ઉપજ્યાં. ૧૩

પછી વાયુ આદિ ઉત્પન્ન થયાં એમ કહે છે:—

તતોઽપિ સ્થૂલભાવમાપદ્યમાનેનામરૂપે વ્યાક્રિયમાણે વાયુ-
 ભાવમાપદ્યેતે તતોઽપ્યગ્નિભાવમગ્નેરવભાવં તતઃ પૃથિવીભાવમિત્યે-
 વંક્રમેણ પૂર્વપૂર્વોચ્ચરોચરાનુપવેશેન પંચમહાભૂતાનિ પૃથિવ્યંતાનિ

સમુત્પન્નાનિ તતઃ પંચમહામૃતગુણવિશિષ્ટા પૃથિવી । પૃથિવ્યાશ્ચ
પંચાત્મકયો વ્રીહિયવાદ્યા ઓષધયો જાયન્તે તામ્યો ભક્ષિતામ્યો
લોહિતં શુક્રં ચ સ્ત્રીપુંશરીરસંવંધિ સંભૂય તદ્ભયમૃતકાલેઽવિદ્યા-
પ્રયુક્તં વીજં કામસ્વજનિર્મયનોદ્ભૂતં મંત્રસંસ્કૃતં ગર્ભાશયે નિ-
પિચ્યતે તત્સ્વયોનિરસાન્નુપવેશેન વર્ધમાનં ગર્ભીભૂતં નવમે
દશમે વા માસિ સંજાયતે ॥ ૧૪ ॥

પછી પણસ્થૂલ ભાવને પામેલાં ને પ્રકટ થયેલાં નામરૂપ
વાયુભાવને પામે છે. પછી પણ અગ્નિભાવને, અગ્નિથી જલ-
ભાવને, પછી પૃથિવીભાવને. એવી રીતે ક્રમવડે પૂર્વપૂર્વતઃ
ઉત્તરઉત્તરમાં અનુપ્રવેશ થતાવડે પૃથિવીસુધીનાં પાંચ મહા-
ભૂતો ઉત્પન્ન થયાં. પછી પાંચ મહાભૂતોના ગુણોવાળી પૃથિવી
[ઉપજી.] પછી પાંચરૂપ (પંચીકૃત થયેલી) પૃથિવીથી હાંગર
ને જવ આદિ આપધિઓ ઉત્પન્ન થાય છે. લક્ષણ કરેલી
તેઓથી સ્ત્રીના ને પુરુષના સંબંધવાળું લોહી ને વીર્ય ઉપજી-
ને તે બંને (સ્ત્રીનું લોહી ને પુરુષનું વીર્ય) ઋતુકાલે
અનિદાચુક્ત, બીજરૂપ, કામરૂપ રવૈયાના મધનથી ઉપજેલાં
[ને] મંત્રવડે સંસ્કારવાળાં કરેલાં ગર્ભાશયમાં સિંચવામાં
આવે છે. તે પોતાની યોનિના રસના અનુપ્રવેશવડે વધેલા
ગર્ભરૂપ થઈ નવમા અથવા દશમા માસમાં જન્મે છે. ૧૪

પ્રથમ સ્થૂલશરીરનું નિરૂપણ કરીને પછી સૂક્ષ્મશરીરનું ભૌતિક-
પણું વર્ણવે છે:—

તજ્જાતં લબ્ધનામાકૃતિકં જાતકર્માદિભિર્મૈત્રૈઃ સંસ્કૃતં પુન-

રૂપનયનસંસ્કારયોગેન બ્રહ્મચારિસંજ્ઞં ભવતિ । તદેવ શરીરં
 પત્નીસંયોગસંસ્કારયોગેન ગૃહસ્થસંજ્ઞં ભવતિ । તદેવ વનસ્થ-
 સંસ્કારેણ તપસસંજ્ઞં ભવતિ । તદેવ ક્રિયાવિનિવૃત્તિનિમિત્ત-
 સંસ્કારેણ પરિત્રાડસંજ્ઞં ભવતિ । इत्येवं त्वत्तो भिन्नं भिन्नजात्य-
 न्वयसंस्कारं शरीरम् । मनर्थेन्द्रियाणि च नामरूपात्मकान्येव
 अन्नमयं हि सोम्य मन इत्यादिश्रुतिभ्यः कथं चाहं भिन्न-
 जात्यन्वयसंस्कारवर्जित इत्येतच्छृणु योऽसौ नामरूपयोर्व्या-
 कर्ता नामरूपधर्मविलक्षणः स एव नामरूपे व्याकुर्वन् सृष्ट्वेदं
 शरीरं स्वयं संस्कारधर्मवर्जितो नामरूपे इह प्रविष्टः ॥ १५ ॥

જન્મેષુ તે નામ ને આકૃતિને પામેષુ જાતકર્માદિ મંત્રા-
 વડે સંસ્કાર કરેષુ પુનઃ ઉપનયનસંસ્કારના યોગવડે બ્રહ્મચારી-
 નામવાળું થાય છે. તેજ શરીર પત્નીના સંબંધના સંસ્કારના
 યોગવડે ગૃહસ્થના નામવાળું થાય છે. તેજ વનસ્થના સંસ્કાર-
 વડે તપસ્વીના નામવાળું થાય છે. તેજ [શરીર] કર્મની
 અત્યંતનિવૃત્તિના નિમિત્તના સંસ્કારવડે પરિત્રાજકના નામવાળું
 થાય છે. ધતિ. એવી રીતે તારાથી ભિન્ન, જડ જન્મવાળું,
 વંશવાળું ને સંસ્કારવાળું [સ્થૂળ] શરીર [છ.] મન તથા
 ઇન્દ્રિયા નામરૂપાત્મકજ (લૌતિકજ) [છ.] 'હે પ્રિયદર્શન ।
 મન અન્નના દાર્પરૂપજ [છ,]' ઇત્યાદિ શ્રુતિઓથી. 'હું
 કેવી રીતે જડ, જન્મવાળો, વંશવાળો ને સંસ્કારરહિત [હું ?]'
 એના આ [તારા પ્રશ્નનું ઉત્તર] સાંભળ. જે આ નામરૂપનો

પ્રકટ કરનાર નામરૂપના ધર્મથી વિલક્ષણ [છે] તેજ નામરૂપને પ્રકટ કરતો [છતો] આ શરીરને રચીને પાતે સંસ્કારના ધર્મથી રહિત અહીં નામરૂપમાં પ્રવેશ પામેલો [છે.] ૧૫

પરમાત્માજી જો અહીં પ્રવેશ પામેલા હોય તો તે સર્વને કેમ જાણતા નથી એમ જો શક થાય તો તેના સમાધાનમાં કહે છે.-

અન્યૈરદૃષ્ટઃ સ્વયં પश्यंस्तथाऽश्रुतઃ શ્રુત્વન્નમત્તો મન્વાનોઽ-
વિજ્ઞાતો વિજાનન્ । સર્વાણિ રૂપાણિ ત્રિવિત્ય ધીરો નામાનિ
કૃત્વાઽભિવદન્યદાસ્તે इत्यस्मिन्नर्थे શ્રુતયઃ સહસ્રશઃ । તત્સદ્વા
તંદેવાનુમાવિશદંતઃ મવિષ્ટઃ શાસ્તાજનાનાં સ એપ્પ હહ મવિષ્ટઃ ।
એપ્પ ત આત્મા સ એતમેવ સીમાનં વિદાર્યંતયા દ્વારા પ્રાપચત
એપ્પ ચ સર્વેષુ ભૂતેષુ ગૂઢોત્મા સેયં દેવતૈક્ષત હંતાહમિમાસ્તિસ્તો
દેવતા इत्याद्याઃ શ્રુતયઃ । સ્મૃતયોઽપિ । આત્મૈવ દેવતાઃ સર્વાઃ ।
નંવદ્વારે પુરે વેહી ક્ષેત્રજં ચાપિ મા વિદિ સમં સર્વેષુ ભૂતેષુ
અપદ્મણાનુર્મતા ચ ઉત્તમઃ પુરુષસ્ત્વન્યઃ અશરીરં શરીરેષુ इत्याद्याઃ
સ્મૃતયઃ । તસ્માજ્ઞાત્યન્યસંસ્કારવર્જિતસ્ત્વમિતિ સિદ્ધમ્ ॥ ૧૬ ॥

અન્યોવડે નહિ જણાયેલો પાતે જોતો [છતો,] તથા
શ્રોત્રનો વિષય નહિ થયેલો સાંભળતો [છતો,] મનનો વિષય
નહિ થયેલો મનન કરતો [છતો, ને] શુદ્ધિનો વિષય નહિ
થયેલો જાણતો [છતો,] સર્વે શરીરોને રચીને, સર્વજ્ઞ નામોને
કરીને, [હું મનુષ્ય એમ] જોતો [છતો] જે રહે છે,
[આ હું છું એમ તેને જાણુ. રચનારનોજ અવરૂપે પ્રવેશ છે]

આ અર્થમાં હજારો શ્રુતિઓ [પ્રમાણરૂપ છે.] 'તેને રચીતે તેમાંજ પ્રવેશ કરતો હવો.' 'અંતરમાં પ્રવેશ પામેલો પ્રાણી-ઓનો નિયામક [છે.]' 'તે આ આમાં પ્રવેશ પામેલો [છે.]' 'આ તારો આત્મા [અંતર્યામી ને અવિનાશી છે,]' 'તે આ [મરતકના ને કપાલના] સંધિનેજ ભેદીને આ (બ્રહ્મરંધ્ર) દ્વારા [દહમાં] પ્રવેશ પામ્યો.' 'આ સર્વે ભૂનોમાં ગુપ્તરૂપ આત્મા [છે.]' 'તે આ દેવતા અવલોકન કરતી હવી.' 'પ્રિય ! હું આ ત્રણ દેવતા [છું.]' ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ [છે. પરમાત્માજ ક્ષેત્રજ છે, આ શ્રુતિઓ કહેલા અર્થમાં] સ્મૃતિઓ પણ [છે.] 'આત્માજ સર્વે દેવો [છે.]' 'આત્મા નવ ખારણાંવાળા [શરીરરૂપ] નગરમાં.' 'મનેજ ક્ષેત્રને જાણનારો જાણ.' સર્વે ભૂનોમાં સમ [રહેલા.]' 'સમીપ રહીને દ્રષ્ટા ને અતુભતિ આપનાર.' 'ઉત્તમ પુરુષ તો બીજો.' [ન] 'શરીરોમાં શરીરરહિત,' ઇત્યાદિ સ્મૃતિઓ [છે.] તેથી જન્મ, વંશ ને સંસ્કારથી રહિત તું [છે,] આ સિદ્ધ [થયું.]' ૧૬

કહેલા જીવના સ્વરૂપમાં સિધ્ધની સંકા તથા તેનું સમાધાન કહે છે:—

સ યદિ વ્રૂષાદન્ય એવાહમજ્ઞઃ સુખી દુઃખી વદ્ધઃ સંસાર્યન્યો-
ડસૌ મદ્દિલસંગોડસંસારી દેવસ્તમહં વલ્લ્યુપહારનમસ્કારાદિમિ-
ર્વર્ણાશ્રમકર્મમિથ્વારાધ્ય સંસારસાગરાદુત્તિતીર્થુરસ્મિ કથમહં સ
એવેતિ આચાર્યો વ્રૂયાત્ નૈવં સોમ્ય પ્રતિપત્તુર્મહંસિ પ્રતિપિદ્ધત્વા-
ન્નેદમતિપત્તેઃ । કથં પ્રતિપિદ્ધા મેદમતિપત્તિરિત્યત આહ ;

ઝાવન્યોઽહમસ્મીતિ ન સ વેદ બ્રહ્મ તં પરાદાયોન્યત્રાત્મનો
 બ્રહ્મ વેદ મૃત્યોઃ ॥ મૃત્યુમાપ્નોતિ ય ઇહ નાનેવ પશ્યતીત્યેવ-
 માદ્યાઃ ॥ ૧૭ ॥

જો તે [શિષ્ય] કહે:-“હું [પરમાત્માથી] ભિન્નજ
 અજ્ઞાની, સુખી, દુઃખી, બંધન પામેલો [ને] સંસારો [હું,
 અને] આ પરમાત્મા [મારાથી] ભિન્ન, મારાથી વિલક્ષણ [ને]
 અસંસારી [છે,] તેમતું હું બલિ, ભેટ ને નમસ્કારાદિવડે
 અને વર્ણનાં તથા આશ્રમનાં કર્મોવડે આરાધન કરીને સંસારરૂપ
 સાગરથી તરવાની ઇચ્છાવાળો છું. હું કેવી રીતે તેજ [હું?]”
 તે [તેને] આચાર્ય કહે:-“હે પ્રિયદર્શન! ભેદજ્ઞાનના
 નિષિદ્ધપણથી [તું] એવી રીતે જાણવાને યોગ્ય નથી.”
 ભેદતું જ્ઞાન કેવી રીતે નિષિદ્ધ [છે?] આમ [શંકા થાય]
 આથી કહે છે:-‘આ [ઉપાસ્ય ‘પરમાત્મા] અન્ય [છે,
 અને ઉપાસક]’ હું, અન્ય હું, આમ [જે જાણે છે] તે
 [વાસ્તવિક] જાણતો નથી, ‘જે પાતાનાથી અન્ય સ્થલે
 આજ્ઞાજન્યતિને જાણે ॥ તેને આજ્ઞાજન્યતિ દૂર કરે છે,’ [ને]
 ‘જે અહીં (આ અજ્ઞામાં) ભેદની થોડે જાણે છે તે મૃત્યુથી
 મૃત્યુને પામે છે,’ ઇત્યાદિ પ્રકારની [શ્રુતિઓ ભેદનો નિષેધ
 કહે છે.] ૧૭

‘જે દેહિવાળાને સંસારની પ્રાપ્તિ થાય છે, અને અભેદદેહિવાળાને
 એકલાલ થાય ॥ એમ કહે છે:-

૧. - एता एव श्रुतयो भेदप्रतिषेधेः संसारगमनं दर्शयन्ति ।

અમેદમતિપત્તેશ્ચ મોક્ષં દર્શયંતિ સદૃશશઃ । સ આત્મા તત્ત્વમ-
 સીતિ પરમાત્મભાવં વિધાયાચાર્યવાન પુરુષો વેદેત્યુત્તવા તસ્ય
 તાવદેવ ચિરમિતિ મોક્ષં દર્શયંતિ । અમેદવિજ્ઞાનાદેવ તસ્ય
 સત્યાભિસંઘસ્યાતસ્કરસ્યેવ દાહાદ્યભાવવત્સંસારાભાવં દર્શયંતિ
 દૃષ્ટાંતેન મેદદર્શનાદસત્યાભિસંઘસ્ય સંસારગમનં દર્શયંતિ તસ્કર-
 સ્યેવ દાહાદિદૃષ્ટાંતેન ॥ ૧૮ ॥

પ્રસિદ્ધ આ શ્રુતિઓ બેદજ્ઞાનથી સંસારની પ્રાપ્તિ દેખાડે
 છે, અને હામરો [શ્રુતિઓ] અબેદજ્ઞાનથી મોક્ષ દેખાડે છે.
 'તે આત્મા [છે, '] 'તે તું છે,' એમ પરમાત્મભાવને
 દેખાડીને 'આચાર્યવાળો પુરુષ [બ્રહ્માને] જાણે છે,' એમ
 દેહીને તેને ['વિદેહૈવસ્યમાં] ત્યાંસુધીજ ઠીક [છે, કે
 જ્યાંસુધી તેનું પ્રારબ્ધ પૂરું થયું નથી,] ' એમ મોક્ષ દેખાડે
 છે. અબેદના અનુભવથીજ તે સત્યપ્રતિજ્ઞાવાળાને ચોરી નહિ
 કરનારને દાહાદિના અભાવની થેઠે સંસારનો અભાવ દૃષ્ટાંતવડે
 દેખાડે છે, [અને] બેદદર્શનથી અસત્યપ્રતિજ્ઞાવાળાને ચોરની
 થેઠે દાહ આદિના દૃષ્ટાંતવડે સંસારમાં ગમન દેખાડે છે. ૧૮

સુશુષિમાં પરમાત્માની સાથે અમેદની પ્રાપ્તિ થયા છતાં પણ
 તેવા જ્ઞાનના અભાવથી પુનઃ વ્યાધિ આદિ ભાવવડે બેદજ્ઞાનના સંસારના
 વિચ્છેદનો અભાવ શ્રુતિ દેખાડે છે; ને પરમાત્માની માથેનું અબેદ-
 જ્ઞાનજ મોક્ષનો હેતુ થાય છે એમ પણ તે સ્પષ્ટ છે, એવા બહિ-
 પ્રાયથી કહે છે:—

તદ્દહ વ્યાધો વેત્યાદિના ચામેદદર્શનાત્સ સ્વરાહ્ ભવતી-

ત્યુત્તરા તદ્વિપરીતેન ભેદદર્શનેન સંસારગમનં દર્શયંતિ અથ
 ચેડ્વન્યથાડતો વિદુરન્યરાજાનસ્તે જ્ઞાત્યલોકા ભવંતીતિ પ્રતિ-
 શાસ્ત્રમ્ । તસ્માન્મૃતૃવાનાદીર્વાહ્નગપુત્રોડ્વોડ્વયઃ સંસારી પર-
 માત્મવિલક્ષણમિતિ । તસ્માત્પ્રતિપિદ્ધત્વાદ્ભેદદર્શનસ્ય ભેદવિષય-
 ત્વાદ્ય કર્મોપાદાનસ્ય કર્મસાધનત્વાદ્ય યજ્ઞોપવીતાદેઃ કર્મ-
 સાધનોપાદાનસ્ય પરમાત્માભેદપ્રતિષ્ઠત્યા પ્રતિષેધઃ કૃતો
 વેદિતવ્યઃ ॥ ૧૯ ॥

તે અહીં વાઘ અથવા [સિદ્ધ] ઈત્યાદિવડે અભેદદર્શનથી
 તે ચક્રવર્તી થાય છે એમ કહીને તેનાથી વિપરીત ભેદદર્શનવડે
 સંસારમાં જતું દેખાડે છે. હવે જેઓ આથી બીજી રીતે જાણે
 છે તેઓ અન્ય રાજાઓવાળા [ને] વિનાશી લોકવાણા થાય
 છે એમ પ્રત્યેક રાજાની [શ્રુતિઓ કહે છે.] તેથી [હું]
 બ્રાહ્મણનો પુત્ર, આ વંશવાળો, સંસારી [ને] પરમાત્માથી
 વિલક્ષણ [હું] એમ [તું] મિથ્યાજ બોલે છે. તેથી ભેદદર્શનના
 તે નિપિદ્ધપણાથી અને કર્મના [સાધનના] અહણના ભેદને
 વિષય કરનારપણાથી, તથા યજ્ઞોપવીત આદિના કર્મના સાધન-
 પણાથી, [તારું કથન મિથ્યા છે.] કર્મના સાધનના અહણનો
 પરમાત્માના અભેદજ્ઞાનવડે નિષેધ કર્યો છે [એમ] જાણવું. ૧૯
 - અભેદના જ્ઞાનમાત્રવડે કેવી રીતે કર્મ ને તેના સાધનના નિષેધની
 સિદ્ધિ છે ? કર્મથી પણ અભેદનું જ્ઞાન સંભવી શકે છે એમ રામા
 કરીને તેનું સમાધાન કહે છે:—

કર્મણાં તત્સાધનાનાં ચ યજ્ઞોપવીતાદીનાં પરમાત્માભેદ-

પ્રતિપત્તિવિરુદ્ધત્વાત્ । સંસારિણો હિ કર્મણિ વિધીયંતે
તત્સાધનાનિ ચ યજ્ઞોપવીતાદીનિ ન પરમાત્મનોઽભેદદર્શિનઃ,
ભેદદર્શનમાત્રેણ ચ તત્તોઽન્યત્વમ્, યદિ કર્મણિ કર્તવ્યાનિ ન
નિવર્તયિષિતાનિ તદા કર્મસાધનાસંબંધિનઃ કર્મનિમિત્તજાત્યા-
શ્રમાદ્યસંબંધિનશ્ચ પરમાત્મનશ્ચાત્મનૈવામેદપ્રતિપત્તિં નાવશ્યત્સ-
આત્મા તત્ત્વમસોત્યેવમાદિભિર્નિશ્ચિતરૂપૈર્વાક્યૈઃ ભેદપ્રતિપત્તિ-
ર્ગિદાં ચ નામ્પધાસ્યદેષ નિત્યો મહિમા દ્રાહ્મણસ્યાનન્વાગતં
પુણ્યેનાનન્વાગતં પાપેનાત્ર સ્તેનોઽસ્તેન ઇત્યાદિના ॥ ૨૦ ॥

કર્મેના અને તેનાં સાધનો યજ્ઞોપવીત આદિના પરમા-
ત્માના અભેદજ્ઞાનના વિરુદ્ધપણથી સંસારીઓનેજ (જાતિ
આદિના અભિમાનવાળાનેજ) કર્મે અને તેનાં સાધનો
યજ્ઞોપવીત આદિ વિધાન કરાવે છે, અભેદદર્શી પરમાત્માને
નહિ. ભેદદર્શનમાત્રવડેજ [સંસારીતું] તેથી (પરમાત્માથી)
ભિન્નપણું [છે.] જો કરવાયોગ્ય કર્મે નિવૃત્ત કરવાને ઇચ્છત,
ન હોત તો કર્મેના સાધનના સંબંધવિનાના અને કર્મેમાં
નિમિત્તરૂપ જાતિ ને આશ્રય આદિના સંબંધવિનાના પરમા-
ત્માનું આત્માનીજ સાથે અભેદજ્ઞાન 'તે આત્મા [છે, ']
'તે તું છે,' ઇત્યાદિ નિશ્ચિતરૂપવાળાં વાક્યોવડે ન કહેત,
અને ' [તે ભેદજ્ઞાની મૃત્યુથી મૃત્યુને પામે છે, ' ઇત્યાદિ
વાક્યોવડે] ભેદજ્ઞાનની નિંદા ન કહેત 'બ્રહ્મવેતાનો આ
નિત્ય મહિમા [છે,]' 'પુણ્યની સાથે નહિ સંબંધ પામેલાને',
[તથા] 'પાપની સાથે નહિ સંબંધ પામેલાને,' 'અહીં

ચોર અચોર' [તથા છે,] ઇત્યાદિચરે [શ્રુતિ પરમાત્માને
કર્મે તથા તેનાં કર્મોના સંબંધવિનાના પણ ન કહેત.] ૨૦

કહેલાં વાક્યોનું ક્રમવડે તાત્પર્ય કહે છે:—

કર્માસંવંધિસ્વરૂપત્વં કર્મનિમિત્તવર્ણાદ્યસંવંધરૂપતાં ચ ના-
ભ્યધાસ્યત્કર્માણિ ચ કર્મસાધનાનિ ચ યજ્ઞોપવીતાદીનિ યથપરિ-
તિત્યાજયિષિતાનિ તસ્માત્સસાધનં કર્મ પરિત્યક્તવ્યં મુમુક્ષુણા
પરમાત્માભેદદર્શનવિરોધાદાત્મા ચ પરમ એવ પ્રતિપત્તવ્યો
યથાશ્રુત્યુક્તલક્ષણઃ । સ યદિ ધ્રુવાત્ ભગવન્દહ્યમાને છિદ્યમાને
વા દેહે પ્રત્યક્ષા વેદનાઽજ્ઞનાયાદિનિમિત્તં ચ પ્રત્યક્ષં દુઃખં મમ,
પરશ્વાત્માઽયમાત્માઽપહતપાપ્મા વિરજો વિમૃત્યુર્વિશોકોઽવિજિ-
ગ્ધત્સોઽપિપાસઃ સર્વસંસારધર્મવિવર્જિતઃ શ્રૂયતે સર્વશ્રુતિસ્મૃતિષુ ।
કથં તદ્વિલક્ષણોઽનેકસંસારધર્મસંયુક્તઃ પરમાત્માનમાત્મત્વેન માં
ચ સંસારિણં પરમાત્મત્વેનાગ્નિમિવ શીતત્વેન પ્રતિસંપચ્ચેયં ?
સંસારી ચ સન્સર્વાભ્યુદયનિઃશ્રેયસસાધનેઽધિકૃતોઽભ્યુદયનિઃ-
શ્રેયસસાધનાનિ કર્માણિ તત્સાધનાર્યાદીનિ યજ્ઞોપવીતાદીનિ
કથં પરિત્યજેયમિતિ તં પ્રતિ વ્રૂયાદ્દવોચો દહ્યમાને છિદ્યમાને
વા દેહે પ્રત્યક્ષા વેદનોપલભ્યતે મમેતિ ॥ ૨૧ ॥

[આત્માના] કર્મના અસંબંધરૂપપણાને તથા કર્મના
નિમિત્તરૂપ વર્ણુ આદિના અસંબંધરૂપપણાને [પણ શ્રુતિ] ન
કહેત. કર્મો તથા યજ્ઞોપવીત આદિ કર્મનાં સાધનો જો પરિત્યાગ

કરાવવાને ઇચ્છિત ન હોત તો [શ્રુતિ એ સર્વ ન કહેત.] તેથી સાધનસહિત કર્મ પરમાત્માના અસોદશાનના વિરોધથી મુમુક્ષુએ પરિત્યાગ કરવાયોગ્ય [છે,] અને આત્મા શ્રુતિમાં કહેલાં લક્ષણવાળો પરમ [આત્મા] જ જાણુવો જોઈએ. " તે જો કહે:— " હે ભગવન્ ! શરીર બળવાથી વા છેદાવાથી પ્રત્યક્ષ વેદના અને ભૂખ આદિ નિમિત્તવાળું પ્રત્યક્ષ દુઃખ મને [થાય છે,] અને પરમાત્મા 'આ આત્મા પાપરહિત, રજોગુણરહિત, મૃત્યુરહિત, શોકરહિત, ભૂખરહિત, તરપરહિત [ને] સર્વ સંસારધર્મથી અત્યંતરહિત ' [એમ] સર્વ શ્રુતિઓમાં ને સ્મૃતિઓમાં સંભળાય છે. તેનાથી વિલક્ષણ અનેક સંસારધર્મવાળો [હું] પરમાત્માને આત્મપણાવડે કેવી રીતે [જાણું ?] અને અભિના શીતપણાની થેઠે મને સંસારીને પરમાત્મપણાવડે [કેમ] જાણું ? વળી [હું] સંસારી હોખને સર્વ અવ્યુદયના ને નિઃ-અયસના સાધનમાં અધિકારવાળો અવ્યુદય ને નિઃશ્વેચસના સાધનો કર્મોના [તથા] તેના સાધનરૂપ પ્રયોજનવાળાં યજ્ઞો-પવીત આદિનો કેવી રીતે પરિત્યાગ કરું ? " ઇતિ. તેના પ્રતિ આંતર્ય [કહે:— " [તે] જો કહું [કે:—] શરીર બળવાથી વા છેદાવાથી મને પ્રત્યક્ષ પીડા પ્રતીત થાય છે. ઇતિ. ૨૧

બગવા આદિની વેદના શરીરમાં હે આત્મામાં નથી એમ કહે છે:—

તદસત્, કસ્માદ્દહમાને હિચમાન ઇવ વૃક્ષ ઉપલબ્ધુરુપ-
લભ્યમાને કર્મણિ શરીરે દાહચ્છેદવેદનાયા ઉપલબ્ધુરુપલભ્ય-
માનત્વાદાદાદિસમાનાશ્રયેવ વેદના । યત્ર હિ દાહચ્છેદો વા,
ક્રિયતે તત્રૈવ વ્યપદિશતિ દાહાદિવેદનાં લોકો ન વેદ:—

દાહાનુપલબ્ધરીતિ । કથં, ક્વ તે વેદનેતિ પૃષ્ઠઃ શિરસિ મે
વેદનોરસ્યુદર ઇતિ વા યત્ર દાહાદિસ્તત્રૈવ વ્યપદિશતિ ન તુ
વ્યપદિશત્યુપલબ્ધરીતિ । યનુપલબ્ધરિ વેદના સ્યાત્તદા વેદના-
નિમિત્તદાહચ્છેદાદિવેદનાશ્રયત્વેનોપદિશેદાહાદ્યાશ્રયવત્ ॥ ૨૨ ॥

[તારું કહેલું] તે અસત્ [છે.] શાથી [અસત્ છે તે
સંબંધળ.] જોનારને જોવામાં આવતા વૃક્ષની પેઠે [દાહાદિના]
વિષયરૂપ શરીરના બળવાવડે [વા] છેદાવાવડે દાહની ને
છેદનની પીડાનો જાણનારને અનુભવ થવાથી દાહાદિના
સમાન આશ્રયવાળીજ [તે] પીડા છે, [આત્મામાં તે પીડા
નથી.] જ્યાં પ્રસિદ્ધ દાહ અથવા છેદ કરાય છે ત્યાંજ દાહાદિની
વેદનાને લોક કથન કરે છે, [તેથી] દાહાદિના જાણનારમાં
વેદના નથી. ઇતિ. ' તને કયાં કેવી રીતની પીડા [છે ?] '
એમ પૂછેલા [મનુષ્ય] માથામાં મને વેદના [છે,] છાતીમાં
અથવા પેટમાં [પીડા છે,] એમ જ્યાં દાહ આદિ [હોય છે]
ત્યાંજ કથન કરે છે, પણ જાણનારમાં કથન કરતો નથી.
ઇતિ. જો જાણનારમાં પીડા હોય તો દાહાદિના આશ્રયની
(શરીરના એક ભાગની) પેઠે પીડાના નિમિત્ત દાહ ને છેદ
આદિની પીડાના આશ્રયપણાવડે [લોક જ્ઞાતાનું] કથન કરત,
[પણ લોક એવી રીતે કથન કરતા હોય એમ જોવામાં
આવતું નથી. આથી દાહ ને છેદાદિની પીડા શરીરના
સંબંધવાળી છે.] ૨૨

ઉપર કહેલી વાતનેજ વિશેષ સ્પષ્ટ કરે છે:—

સ્વયં ચ નોપલભ્યેત ચક્ષુર્ગતરૂપવત્તસ્માદ્દાદૃષ્ટેદાદિસમાના-
 શ્રયત્વેનોપલભ્યમાનત્વાદ્દાદૃષ્ટિવત્કર્મભૂતૈવ પેદના ભાવરૂપત્વાच्च
 સાશ્રયા તંદુલપાકવદ્દેદનાસમાનાશ્રય એવ તત્સંસ્કારઃ । સ્મૃતિ-
 સંમાનકાલ એવોપલભ્યમાનત્વાદ્દેદનાવિષયઃ । તન્નિમિત્તવિષયश्च
 દ્વેષોઽપિ સંસ્કારસમાનાશ્રય એવ । તથા ચોક્તં, “રૂપસંસ્કાર-
 તુલ્યાધી રાગદ્વેષી ભયં ચ યત્ । શૂન્યતે ધીશ્રયં તસ્માજ્ઞાતા
 શુદ્ધોઽભયઃ સદા ॥ ” કિમાશ્રયાઃ પુનઃ રૂપાદિસંસ્કારાદય ઇત્યુ-
 ચ્યતે યત્ર કામાદયઃ, ક્વ પુનસ્તે કામાદયઃ ? કામઃ સંકલ્પો
 વિચિકિત્સેત્યાદિશ્રુતેર્બુદ્ધાએવ ॥ ૨૩ ॥

જેમ નેત્રમાં રહેલું રૂપ [નેત્રને પ્રતીત થતું નથી તેમ
 આત્મામાં રહેલું દુઃખ] આત્મા નજ અહણ કરી શકે, તેથી
 દાહ ને છેદ આદિ સમાનાશ્રયપણાવડે પ્રતીત થનાર હોવાથી
 દાહ આદિની પેઠે કર્મની (કર્તાના વિષયભૂત શરીરની)
 સાથે સંબંધ રાખનારી પીડા [છે.] વળી ભાવરૂપપણાથી
 (કાર્યપણાથી) આખાના પાકની પેઠે [પેદના] આશ્રયવાળી
 [છે. તે] પીડાના સમાનાશ્રયવાળોજ તેનો સંસ્કાર [છે.]
 પીડાનો વિષય સ્મૃતિના તુલ્યકલમાંજ પ્રતીત થતો હોવાથી
 [પીડાનો વિષય, આશ્રય, ને સંસ્કાર જડજ છે.] તેર્તું
 (તે પીડાર્ત) [જે દાહ ને છેદ આદિ] નિમિત્ત અને
 [તેનો] સંબંધનો દેખ પણ સંસ્કારના તુલ્ય આશ્રયવાળોજ
 (જડના આશ્રયવાળોજ) [છે.] વળી [વૃદ્ધે પણ] તેમ કહ્યું
 છે:—“ રાગ, દ્વેષ ને જે લાય [તે] રૂપના સંસ્કારના

આશ્રયવાળાં ગ્રહણ કરાય છે તેથી જ્ઞાતા [આત્મા] સર્વદા
પવિત્ર [ને] અભય [છે.]” પુનઃ રૂપાદિના સંસ્કાર આદિ
કયા આશ્રયવાળા [છે?] જેમાં કામાદિ [છે ત્યાં છે] આ
કહેવાય છે:- પુનઃ તે કામાદિ કયાં [છે?] અનાત્મ પદાર્થની
ધ્વજા, સંકલ્પ [ને] સંશય ઇત્યાદિ શ્રુતિથી [તે સર્વ]
શુદ્ધિમાંજ [છે.] ૨૩

રૂપાદિના સંસ્કારો શુદ્ધિને આશરે રહ્યા છે એમાં પ્રમાણ કહે છે:-

તत्रैव रूपादिसंस्कारादयोऽपि कस्मिन् नु रूपाणि प्रति-
ष्ठितानीति हृदय इति श्रुतेः । कामा-येऽस्य हृदि श्रिताः ।
तीर्णा हि । असंगो ह्ययं । तद्वा अस्यैतदतिच्छंदा इत्यादि-
श्रुतिशतेभ्योऽविकार्योऽयमुच्यते अनादित्वान्निर्गुणत्वादित्यादि
इच्छाद्वेषादि च क्षेत्रस्यैव विषयस्य धर्मो नात्मन इति
स्मृतिभ्यश्च कर्मस्थैवाशुद्धिर्नात्मस्थेति ॥ २४ ॥

‘શામાં રૂપો સ્થિત [છે?]’ એમ [પૂછે. સતે]
‘હૃદયમાં’ એમ [કહ્યું, આ] શ્રુતિથી તેમાંજ (હૃદયમાંજ)
રૂપાદિના સંસ્કારાદિ પણ [છે.] ‘જે ધ્વજાઓ આના હૃદયમાં
રહેલી [છે,]’ ‘ત્યારે સર્વે શોકોને] તરેલીજ [થાય.
છ,]’ ‘આ [આત્મા] અસંગજ [છે,]’ ‘આત્મ (આ-
આત્માત્મ) તે આ પ્રસિદ્ધ કામાદિદોષથી રહિત [રૂપ છે,]’
ઇત્યાદિ સંકલ્પ શ્રુતિઓપરે અને ‘આ અવિકારી કહેવાય છે,’
‘અનાદિપણથી [ને] નિર્ગુણપણથી,’ ઇત્યાદિ સ્મૃતિઓથી
ધ્વજા ને દ્વેષ આદિ વિષયરૂપ ક્ષેત્રનોજ ધર્મ [છે,] આત્માનો

[ધર્મ] નથી, આથી [દાદાદિ] અશુદ્ધિ [શરીરાદિ૩૫]
વિષયમાંજ રહેલી છે, આત્મામાં રહેલી નથી. ક્તિ. ૨૪

ઇત્યા તથા પરમાત્માનાં અભેદના પ્રકરણનો ઉપસંહાર કરે છે:—

અતો રૂપાદિસંસ્કારાશયશુદ્ધિસંવંધાભાવાત્ત પરસ્માદાત્મનો
વિલક્ષણસ્ત્વમિતિ પ્રત્યક્ષાદિવિરોધાભાવાયુક્તં પર એવાત્માહ-
મિતિ પ્રતિપત્તું । તદાત્માનમેવાવેદહં બ્રહ્માસ્મીતિ । एकधैवानु-
ब्रह्मणम् । अहमेवायस्तात् । आत्मैवायस्तात् । सर्वमात्मानं
पश्येत् । यत्र त्वस्य सर्वं आत्मैवेदं सर्वं यदयमात्मा स एवै-
षोऽकलः ॥ ૨૫ ॥

રૂપાદિના સંસ્કાર આદિની અશુદ્ધિના સંબંધના અભાવ-
થી [અને] પ્રત્યક્ષ આદિના વિરોધના અભાવથી પરમાત્માથી
તું વિલક્ષણ નથી, આથી પરમાત્માજ હું [હું] એમ જાણવું
યુક્ત [છે.] "તેમાં શ્રુતિયાકયો કહે છે:—" તે [બ્રહ્મ૩૫]
આત્માનેજ હું બ્રહ્મ હું એમ જાણ્યો, ' ' એકસ્વરૂપેજ જાણ્યા-
યામ્ય [છે,]' 'હુંજ નીચે [હું,]' 'આત્માજ નીચે
[છે,]' 'તે સર્વરૂપ આત્માને જુએ, ' 'જ્યાં (જે અવ-
સ્થામાં) આને સર્વ આત્માજ [થયું,]' ' જે આ સર્વ
[તે] આ આત્મા [છે,]' ' તેજ આ [બ્રહ્માદિ] કલારહિત
[આત્મા.]' ૨૫

અનંતરમવાણં । સવાણામ્યંતરો હ્રજઃ । પ્રત્યેવેદં । एतथा
द्वारा प्रापयत् । प्रज्ञानस्य नामधेयानि । सत्यं . . .

બ્રહ્મ । તસ્માદ્વા એતસ્માત્ । તત્સદ્વા તદેવાનુમાવિશત્ । એકો
 દેવઃ સર્વભૂતેષુ ગૃહઃ સર્વવ્યાપી સર્વભૂતાન્તરાત્મા ॥ ૨૬ ॥

‘કાર્યથી રહિત, કારણથી રહિત, ‘બહાર ને અર્થતર-
 સહિત અજન્માજ [છે,]’ ‘આ [સર્વ] બ્રહ્મજ [છે,]’
 ‘આ (મસ્તક ને કપાલના સંધિમાં રહેલા છિદ્ર) દ્વાર
 થયો, ‘ ‘ પ્રજ્ઞાનનાં નામો [છે,]’ ‘સત્ય, જ્ઞાન [~
 બ્રહ્મ [છે,]’ ‘તે આ [આત્મા] થી [આદારા ઉ
 રથીને તેમાંજ અનુપ્રવેશ કરતો હોયો, ‘ ‘ એક
 ગૃહ, સર્વવ્યાપી [ને] સર્વભૂતોને અંતરાત્મા

‘અંતર પ્રવેશ પામેલો [ને] મનુષ્યોનો નિયામક,’ ‘હે પ્રિયદર્શન! [ઉત્પત્તિની પૂર્વે આ સર્વ] બ્રહ્મજ [હતું,]’ ‘તે સત્ય, તે આત્મા, તે તું છે,’ ઇત્યાદિ શ્રુતિઓવડે [જન તથા બ્રહ્મનો અભેદ સિદ્ધ થાય છે.] ૨૭

કહેલા અર્થમાં સ્મૃતિઓ પણ છે એમ કહે છે:—

સ્મૃતિભ્યશ્ચ પૂઃ પ્રાણિનઃ સર્વે એવ ગુહાશયસ્ય, આત્મૈવ ધૈવતાઃ, નવદ્વારે પુરે, સમં સર્વેષુ ભૂતેષુ, વિદ્યાવિનયસંપન્ને, અવિમક્તં વિમક્તેષુ, વાસુદેવઃ સર્વમિત્યાદિભ્યઃ એક એવાત્મા પરં-બ્રહ્મ સર્વસંસારધર્મવિનિર્મુક્તસ્ત્વમિતિ સિદ્ધમ્ । સ યદિ દ્રુયાદ્યદિ ભગવન્નંતરોઽવાહ્યઃ સવાહ્યામ્યંતરો હ્યજઃ કુસ્ત્નઃ પ્રજ્ઞાનચન એવ સંધવધનવદાત્મા સર્વમૂર્તિભેદવર્જિત આકાશ-વદેકરસઃ તર્હિ કિમિદં દૃશ્યતે શ્રૂયતે વા સાધ્યં સાધનં સાધકશ્ચેતિ । શ્રુતિસ્મૃતિલોકપ્રસિદ્ધં વાદિશતવિપ્રતિપત્તિવિ-પય ઇતિ ॥ ૨૮ ॥

‘[સર્વે] પ્રાણીઓના અંતઃકરણમાં રહેલા [એકજ આત્મા]નાં શરીરો [છે,]’ ‘આત્માજ દેવતાઓ [છે,]’ ‘નવદ્વારવાળા શરીરમાં [રહ્યો છતો,]’ ‘સર્વે ભૂતોમાં સમ [છે,]’ ‘વિદ્યા ને વિનયવાળામાં,’ ‘વિલાગ પામેલાઓમાં વિલાગ નહિ પામેલ,’ ને ‘વાસુદેવ સર્વ [છે,]’ ઇત્યાદિ સ્મૃતિઓવડે એકજ, આત્મા, પરબ્રહ્મ, સર્વ સંસારધર્મથી અત્યંતરહિત તું [છે] એમ સિદ્ધ થયું. તે જો કહે:— “હે

ભગવન્ । 'દાર્થથી રહિત, કારણથી રહિત,' 'બાહ્ય ને અર્થ-
તરસહિત અજન્માજ,' 'સૈધવના ગાંગડાની પેઠે સમમ
પ્રજ્ઞાનવનજ આત્મા,' 'સર્વ આકારના ભેદથી રહિત,'
'આકારાની પેઠે એકરસ [છે,]' તે સાધ્ય, (શુદ્ધક્ષેત્રાદિ ને
સ્વર્ગાદિ,) સાધન, (પ્રતિબદ્ધસેવાદિ ને યાગાદિ,) ને સાધક
(બ્રાહ્મણાદિ) આ કેમ દેખાય છે ? વા સંભળાય છે ? આથી
[આ] શ્રુતિ, સ્મૃતિ ને લોકપ્રસિદ્ધ [ભેદવાળો તથા] સેંકડો
વાહીઓના વિવાદનો વિષય [છે.]" ઇતિ. ૨૮

વ્યવહાર અવિદ્યાનો વિષય હોવાથી તેવડે પારમાર્થિક એવું બલ
ને આત્માનું એકપણું વિશેષ પામતું નથી એમ સમાધાન આપે છે:—

આચાર્યો દ્રૂયાદિચાકૃતમેતચદિદં દૃશ્યતે શ્રૂયતે વા પર-
માર્થતસ્ત્યેક એવાત્મા અવિદ્યાદષ્ટેરનેકવદવભાસતે તિમિરદષ્ટ્યા-
નેકચંદ્રવત્ । યત્ર વા અન્યદિવ સ્યાત્, યત્ર હિ દ્વૈતમિવ ભવતિ
તદિતરેતરં પદપતિ, મૃત્યોઃ સ મૃત્યુમાપ્નોતિ અય યત્રા-
ન્યત્પશ્યયન્યચ્છૃણોત્યન્યદ્વિજાનાતિ તદત્વમથ યદત્ત્વં તન્મર્ત્ય-
મિતિ, વાચારંભગં વિકારો નામયેયં અનૃતં । અન્યોઽસાવન્યો-
ઽહમિતિ મેદર્શને નિદોષપત્તેરવિચાકૃત દ્વૈતૃષ્ણ । એકમેવાદ્વિતીયં
યત્ર ત્વસ્ય કો મોહઃ કઃ શોકેત્પાત્રેકત્ત્વવિધિશ્રુતિભ્યશ્ચેતિ
યથેવં ભગવન્ કિમર્થે શ્રુત્યા સાધ્યસાધનાદિમેદ ઉચ્યતે ।
સત્પત્તિઃ પ્રલયશ્ચેતિ ॥ ૨૯ ॥

[તેના ઉત્તરમાં] આચાર્ય કહે:— " જે આ દેખાય છે,

વા સંભળાય છે, આ અવિધાતું કાર્ય [છે.] પરમાર્થથી તો એકજ આત્મા અવિધાની દૃષ્ટિથી અનેકજેવો પ્રતીત થાય છે. [જેમ] પડળવાળી દૃષ્ટિવડે અનેક ચંદ્ર [જણાય] તેમ. 'જેમાં અન્યના જેવું થાય, ' 'જ્યારે દ્વૈતના જેવું થાય છે ત્યારે બીજો, બીજાને જુએ છે, ' 'તે મૃત્યુથી મૃત્યુને પામે છે, ' 'પછી જ્યારે અન્યને જુએ છે, અન્યને સંભળે છે, [ને] અન્યને જાણે છે, તે અદ્વ [છે,] અને જે અદ્વ તે મરણધર્મવાળું [છે.]' ઇતિ. 'વાણીવડે આરંભ થતું કાર્ય નામમાત્ર [છે.]' 'મિથ્યા [છે.]' 'આ અન્ય [છે, ને] હું અન્ય [હું,] એમ ભેદદર્શનમાં નિંદાના સંભવથી અવિધાતું કાર્ય દ્વૈત [છે.]' 'એકજ અદ્વિતીય. ' 'જ્યારે આને [સર્વ આત્મા થયું ત્યારે] શો ભાહ? [ને] શો શોહ? ' ઇત્યાદિ એકપણાની વિધિની શ્રુતિઓવડે [પણ દ્વૈત અવિધાતું કાર્ય છે.]' [શિષ્ય પૂછે છે:-] "હું ભગવન! જો એમ [છે તો] શ્રુતિવડે શામાટે સાધ્ય ને સાધનાદિનો ભેદ કહેવાય છે? અને ઉત્પત્તિ [તથા] પ્રલય [કહેવાય છે?]" ઇતિ. ૨૯

તેના સમાધાનમાં કહે છે:-

અત્રોચ્યતે અવિદ્યાવત ઉપપત્તેઃ શરીરાદિભેદસ્યેષ્ટાનિષ્ઠ-
યોગિનમાત્માનં મન્યમાનસ્ય સાધનૈરેવેષ્ટાનિષ્ઠપ્રાપ્તિપરિહારોપાય
વિવેકમજાનત ઇષ્ટપ્રાપ્તિં વાનિષ્ઠપરિહારં ચેચ્છતઃ શ્વનૈસ્તદ્વિપય-
મજ્ઞાનં નિવર્તયિતું શાસ્ત્રમ્ ॥ ૩૦ ॥

આહીં કહેવાય છે:-અવિધાવાળાને [તેના] સંભવથી

સહિત અજ-માં, સૈધવના ગાંગણની પેઠે પ્રજ્ઞાનધનજ, [નિ] એકરસ આત્મા આકાશની પેઠે પરિપૂર્ણ [છ,] એવી અહીં એકજ પ્રજ્ઞા પરમાર્થદર્શિની સ્થિર થાય છે. સાધ્ય, સાધન, ઉત્પત્તિ ને પ્રલયાદિના સેધવડે અપવિત્રતાનો ગંધ પણ [તેમાં] સંભવતો નથી. ૩૧

મુમુક્ષુને ઈર્ષના તથા તેના સાધનના પરિભ્રાગમાં ઈર્ષ પણ અશ્યણુ નથી એમ જણાવે છે:—

તત્તૈત્પરમાર્થદર્શનં પ્રતિપત્તુમિચ્છતા વર્ણાશ્રમાદ્યભિમાન-
કૃતપાંક્તરૂપપુત્રવિત્તલોકૈષણાદિભ્યો વ્યુત્થાનં કર્તવ્યં સમ્યક્-
પ્રત્યયવિરોધાત્તદભિમાનસ્ય ભેદદર્શનપ્રતિષેધાર્થોપપત્તિશ્ચોપ-
પદ્યતે ન હૈકસ્મિન્નાત્મન્યસંસારિત્વબુદ્ધૌ શાસ્ત્રન્યાયોત્પાદિતાયાં
તદ્વિપરીતા બુદ્ધિર્ભવતિ ન હ્યગ્રૌ શીતત્યબુદ્ધિઃ શરીરે વાઽજરા-
મરણબુદ્ધિસ્તસ્માદવિદ્યાકાર્યત્વાત્સર્વકર્મણાં તત્સાધનાનાં ચયજ્ઞો-
પવીતાદીનાં પરમાર્થદર્શનનિષ્ઠેન ત્યાગઃ કર્તવ્યઃ ॥ ૩૨ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छंकराचार्यविरचि-

तायां श्रीउपदेशसहस्रक्यां गद्यबन्धे शिष्यप्रतियोधन-

विधिर्नाम प्रथमं प्रकरणम् ॥ १ ॥

તે આ યથાર્થજ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરવાને ઇચ્છનારે વર્ણ ને આશ્રમ આદિના અભિમાને કરેલ પાંચરૂપ પુત્રની, [સ્ત્રીની, દેવવિત્તની, માનુષ]દ્રવ્યની અને લોકની (આ લોકની, પિતૃલોકની, ને દેવલોકની) વાસનાઓથી રહિતપણું કરવાયોગ્ય [છ,] યથાર્થજ્ઞાનના વિરોધથી તેના (વર્ણાશ્રમાદિના) અભિ-

માનરૂપ સ્વેદદર્શનના નિવેધના અર્થનો સંભવ સંભવી શકે છે. એક આત્મામાં શાસ્ત્રે ને યુક્તિએ ઉપજાવેલી અસંસારીપણાની બુદ્ધિમાં તેનાથી વિપરીત બુદ્ધિ નથીજ થતી, જેમ અગ્નિમાં શીતપણાતું જ્ઞાન અથવા શરીરમાં વૃદ્ધાવસ્થાથી રહિતતાતું ને મરણથી રહિતતાતું જ્ઞાન [થતું] નથી, તેથી અવિદ્યાના કાર્યપણાથી સર્વ કર્મોના ને યજ્ઞોપવીત આદિ તેનાં સાધનોનો પરમાર્થજ્ઞાનની નિપ્રાવાણાએ ત્યાગ કરવાયોગ્ય [છે.] ૩૨

એ પ્રમાણે બ્રહ્મવિદ્યાવાળા પરમહંસોના ને પરિવ્રાજકોના આચાર્ય શ્રીશંકરાચાર્યજીએ રચેલા શ્રીઉપદેશસહસ્રીના ગદ્ય-બંધમાં શિષ્યના પ્રતિબોધનનો વિધિ એ નામના પહેલા પ્રકરણની શ્રીનાથશર્માવિરચિત ભાવાર્થદીપિકાનામની ગુજરાતી ભાષાની દીકા પૂરી થઈ. ૧

૨ અવગતિપ્રકરણ

કોઈ શિષ્ય પોતાના શ્રીસદ્ગુરુને શરણે જઈને તેમને સંસારરૂપ બંધમાંથી મોક્ષના થવાનો ઉપાય પૂછે છે એમ કહે છે:—

‘સુખમાસીનં વ્રાહ્મણં વ્રહ્મણિષ્ઠં કશ્ચિદ્વ્રહ્મચારી જન્મજરા-
મરણલક્ષણાત્સંસારાન્નિર્વિણ્ણઃ । મુમુક્ષુર્વિધિવદુપસન્નઃ પમચ્છ ।
ભગવન્કયમહં સંસારાન્મોક્ષિણ્યે ? ॥ ૧ ॥

પ્રસન્નતાપૂર્વક બેઠેલા ઓત્રિય [ને] બ્રહ્મણિષ્ઠને કોઈ બ્રહ્મવિચારમાં તત્પર જન્મે, વૃદ્ધાવસ્થા ને મરણરૂપલક્ષણવાળા સંસારથી ઉદાસ થયેલો, મોક્ષ મેળવવાની તીવ્ર ઇચ્છાવાળો,

[ને] વિધિપૂર્વક શરણ થયેલો [શિષ્ય] પ્રૂછતો હોયો:—“ હે ભગવન! હું સંસારથી કેવી રીતે મોક્ષ પામીશ ? ૧

શિષ્ય પોતાના પ્રશ્નનું સ્પષ્ટીકરણ કરી દેખાડે છે:—

શરીરેન્દ્રિયવિષયવેદનાવાન્જાગરિતે દુઃસ્વપ્નુભવામિ તથા
સ્વપ્ને દુઃસ્વપ્નુભવામીતિ ચ પુનઃ પુનઃ સુપુત્તિપતિપત્યા વિશ્રમ્ય
વિશ્રમ્ય જાગ્રત્સ્વપ્નયોઃ દુઃસ્વપ્નુભવામિ । કિમયમેવ મમ સ્વ-
ભાવઃ કિંવાઽન્યસ્વભાવસ્ય સતો નૈમિત્તિક ઇતિ । યદિ અય-
મેવ સ્વભાવો ન મે મોક્ષાશા સ્વભાવસ્યાવર્જનીયત્વાદથ નૈમિ-
ત્તિકો નિમિત્તપરિહારાત્સ્યાન્મોક્ષોપપત્તિઃ । તં ગુરુરુવાચ ।
શૃણુ વત્સ ન તવાયં સ્વભાવઃ કિંતુ નૈમિત્તિક ઇત્યુક્તઃ શિષ્ય
ઉવાચ । કિં નિમિત્તં કિં વા તસ્ય નિવર્તકં કો વા મમ સ્વભાવો
યસ્મિન્નિમિત્તે નિવર્તિતે નૈમિત્તિકાભાવો રોગનિમિત્તનિવૃત્તાવિવ
રોગી સ્વભાવં પ્રતિપદ્યેયમિતિ ॥ ૨ ॥

શરીર, - ઇન્દ્રિયા ને વિષયોની વેદનાવાળો (તેમના
નિમિત્તની ખીજના અનુભવવાળો) [હું] જાગૃત્તમાં દુઃખનો
અનુભવ કરું છું, તથા સ્વપ્નમાં દુઃખનો અનુભવ કરું છું,
સુપુત્તિની પ્રાપ્તિએ પુનઃ પુનઃ વિશ્રાંતિ લઈ લઈને જાગૃત્તમાં અને
સ્વપ્નમાં દુઃખનો અનુભવ કરું છું. એવી રીતે શું આ મારો
સ્વભાવ [છે ?] અથવા ખીજનો સ્વભાવ હોઈને નૈમિત્તિક
[છે ?] ઇતિ. જો [આ મારો] સ્વભાવ [હોય તો] સ્વ-
ભાવનો નાશ થવાના અસંભવપણાથી મને મોક્ષની [પ્રાપ્તિની],

આશા નથી, અને [જે કેમ] નિમિત્તથી [તે] પ્રાપ્ત થયેલો હોય [તે] નિમિત્તના પરિત્યાગથી મોક્ષનો સંભવ [છે.]" તેને સદ્ગુરુ કહે છે:— "પુત્ર ! સાંભળ. આ તારો સ્વભાવ નથી, પરંતુ નિમિત્તથી પ્રાપ્ત થયેલો [છે] એમ કહ્યું [છે.]" શિષ્ય કહે છે:— "શું નિમિત્ત [છે ?] અથવા તેનું નિવર્તક શું [છે ?] જેમ રોગી રોગના નિમિત્તની નિવૃત્તિમાં [પોતાના નીરોગસ્વભાવને પામે છે, તેમ] જે નિમિત્ત નિવૃત્ત થવાથી નિમિત્તથી થનારાનો અભાવ [થાય, ને જે] સ્વભાવને [હું] પામું આ મારો કયો સ્વભાવ [છે ?]" ૨

સદ્ગુરુ તેનું સમાધાન આપે છે:—

ગુરુવાચ । અવિદ્યા નિમિત્તં વિદ્યા તસ્યા નિવર્તિકા
અવિદ્યાયાં નિવૃત્તાયાં તન્નિમિત્તાભાવાન્મોક્ષયસે જન્મમરણ-
લક્ષણાન્સંસારાત્સ્વપ્નજાગ્રદ્દુઃખં ચ નાનુભવિષ્યસીતિ । શિષ્ય
ઉવાચ । કાસાવિદ્યા કિંવિપયા વા વિદ્યા ચ કાઽવિદ્યા-
નિવર્તિકા યયા સ્વભાવં પ્રતિપદ્યેયેતિ । ગુરુવાચ । ત્વં
પરમાત્માનં સંતમસંસારિણં સંસાર્યહમસ્મીતિ વિપરીતં પ્રતિપદ્યસે
અકર્તારં સંતં કર્તૃત્યમોક્તારં સંતં મોક્તેતિ વિદ્યમાનં ચાવિદ્ય-
માનમિતિ ઇયમવિદ્યા ॥ ૩ ॥

શ્રીસદ્ગુરુ બોલ્યા:— "અવિદ્યા નિમિત્ત [છે.] વિદ્યા (જ્ઞાન) તેની નિવૃત્તિ કરનારી [છે.] અવિદ્યા નિવૃત્ત થવાથી તે નિમિત્તના અભાવથી [હું] જન્મમરણરૂપ લક્ષણવાળા

સંસારથી મોકળો થકશ, ને સ્વપ્ન તથા જાગૃતના દુઃખને નહિ
અનુભવ. " ઇતિ. શિષ્ય કહે છે:—" આ અવિદ્યા કઈ? અને
કયા વિષયવાળી [છે?] તથા અવિદ્યાને નિવૃત્ત કરનારી
વિદ્યા કઈ? જોડે સ્વભાવને પ્રાપ્ત કરાય " ઇતિ. ગુરુ કહે
છે:—" તું અસંસારી પરમાત્મા (પરિપૂર્ણસ્વરૂપ) છતાં હું
સંસારી (પરિચ્છિન્ન) છું એમ વિપરીત જાણે છે, અક્ર્તા
છતાં કર્તા એમ, અભોક્તા છતાં ભોક્તા એમ, ને નિત્ય [છતાં]
અનિત્ય એમ [વિપરીત જાણે છે,] આ આ અવિદ્યા [તારે
આશરે રહેલી, તને વિષય કરનારી, ને તારા અનુભવથી
સિદ્ધ છે] " ૩

શિષ્ય તેમાં શંકા કરે છે:—

શિષ્ય ઉવાચ । યદ્યપ્યહં વિદ્યમાનસ્તથાપિ ન પરમાત્મા
કર્તૃત્વમોકૃત્વલક્ષણઃ । સંસારો મમ સ્વભાવઃ પ્રત્યક્ષાદિભિઃ
પ્રમાણૈરનુભૂયમાનત્વાન્નાવિદ્યાનિમિત્તઃ, અવિદ્યાયાઃ સ્વાત્મ-
વિષયત્વાનુપપત્તેઃ, અવિદ્યાનામાન્યસ્મિન્નન્યધર્માધ્યારોપણા યથા
પ્રસિદ્ધં રજતં પ્રસિદ્ધાયાં શુક્તિકાયાં યથા પ્રસિદ્ધં પુરુષં
સ્થાનાવધ્યારોપયતિ પ્રસિદ્ધં વા સ્થાણું પુરુષે નાપ્રસિદ્ધં
પ્રસિદ્ધેઽપ્રસિદ્ધે વા પ્રસિદ્ધં ન ચાત્મન્યનાત્માનમધ્યારોપય-
ત્યાત્મનોઽપ્રસિદ્ધત્વાત્તથાત્માનમનાત્મન્યાત્મનોઽપ્રસિદ્ધત્વાદેવ તં
ગુરુરાહ ॥ ૪ ॥

શિષ્ય કહે છે:—" જોકે હું નિત્ય [છું,] તોપણ પરમાત્મા
નથી, [કિંતુ] કર્તાપણના તથા ભોક્તાપણના લક્ષણ

[છું.] પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોવડે અનુભવમાં આવતો હોવાથી સંસાર મારો સ્વભાવ [છે.] અવિધાના પાતાના સ્વરૂપના વિષયપણાના અસંભવથી અવિધારૂપ નિમિત્તવાળો [સંસાર] નથી. અવિધા એટલે અન્યમાં અન્યના ધર્મની ભ્રાંતિ. જેમ પ્રસિદ્ધ રૂપાની પ્રસિદ્ધ છીપમાં, [ને] જેમ પ્રસિદ્ધ પુરુષની ડુંઠામાં ભ્રાંતિ કરે છે; અથવા પ્રસિદ્ધ ડુંઠાની પુરુષમાં [ભ્રાંતિ કરે છે.] અપ્રસિદ્ધની પ્રસિદ્ધમાં અથવા અપ્રસિદ્ધમાં પ્રસિદ્ધની [ભ્રાંતિ કરતા] નથી. આત્માના અપ્રસિદ્ધપણાથી આત્મામાં અનાત્માની ભ્રાંતિ કરતા નથી, તેવી રીતે આત્માના અપ્રસિદ્ધપણાથીજ આત્માની અનાત્મામાં [ભ્રાંતિ કરતા નથી.] " તેને સદ્ગુરુ કહે છે:—૪

શ્રીસદ્ગુરુ ઉપરની શકાનું કેવી રીતે નિરાકરણ કરે છે તે કહે છે:—

ન વ્યભિચારાન્ન હિ વત્સ પ્રસિદ્ધં પ્રસિદ્ધ એવાધ્યારોપયતીતિ નિયંતું શક્યં આત્મન્યધ્યારોપણદર્શનાત્ । ગૌરોઽહં કૃષ્ણોઽહમિતિ દેહધર્મસ્યાહંપ્રત્યયવિષયે આત્મન્યહંપ્રત્યયવિષયસ્ય આત્મનો દેહેઽયમહમસ્મીતિ । શિષ્ય ઉવાચ । પ્રસિદ્ધ એવ તર્હ્યાત્માઽહંપ્રત્યયવિષયતયા દેહશ્ચાયમિતિ તત્રૈવં સતિ પ્રસિદ્ધયોરેવ દેહાત્મનોરિતરેતરાધ્યારોપણા સ્થાણુપુરુષયોઃ શુક્તિકારજતયોરિવ ચ । તત્ર કેં વિશેષમાશ્રિત્ય ભગવતોક્તં પ્રસિદ્ધયોરિતરેતરાધ્યારોપણેતિ નિયંતું ન શક્યત इति । ગુરુરુવાચ । શૃણુ, સત્યં પ્રસિદ્ધૌ દેહાત્માનો ન તુ સ્થાણુપુરુષાશ્રિતિવ વિ-

વિક્તમત્યયવિષયતયા સર્વલોકમસિદ્ધૌ । કથં તર્હિ નિત્યમેવ
નિરંતરાવિવિક્તમત્યયવિષયતયા ॥ ૬ ॥

“વ્યસિચારથી (સર્વત્ર એવો નિયમ નહિ હોવાથી) [તારી
શંકા સંભવતી] નથી. હે પુત્ર! આત્મામાં અધ્યાસના દર્શનથી
[લોક] પ્રસિદ્ધનો પ્રસિદ્ધમાં અધ્યાસ કરે છે એમ
નિયમ કરવાને શક્ય નથી. હું યોગે [હું,] હું યોગે [હું,]
એમ શરીરના ધર્મનો હું એવા જ્ઞાનના વિષયરૂપ આત્મામાં
[અને] હું એવા જ્ઞાનના વિષયરૂપ આત્માનો શરીરમાં આ
હું હું એમ [અધ્યાસ કરે છે.]” શિષ્ય કહે છે:—“ત્યારે હું
એવા જ્ઞાનના વિષયપણાવડે આત્મા પ્રસિદ્ધ [છે,] અને
આ હું એમ [પ્રસિદ્ધ છે.] ત્યાં એમ હોવાથી પ્રસિદ્ધ
શરીરનો ને આત્માનો પરસ્પર અધ્યાસ હું યોગીને પુરુષની [થે]
અને ઊપની ને રૂપાની થે [છે.] તેમાં કયા વિશેષના આશ્રય
કરીને આપે કશું [કે] પ્રસિદ્ધનો પરસ્પર અધ્યાસ [છે]
એમ નિયમ કરવાને શક્ય નથી” ઇતિ. શ્રીસદ્ગુરુ કહે
છે:—“સાંભળ. શરીર ને આત્મા પ્રસિદ્ધ [છે, એ] સત્ય
[છે,] પણ હું યોગીને પુરુષની થે પૃથક્ જ્ઞાનના વિષયપણા-
વડે સર્વ લોકને પ્રસિદ્ધ નથી, ત્યારે કેવી રીતે [પ્રસિદ્ધ છે?]
નિત્ય નિરંતર અપૃથક્ જ્ઞાનના વિષયપણાવડે [પ્રસિદ્ધ છે.] ૫
ઉપર કહેલી વાતને સ્પષ્ટ કરીને બતાવે છે:—

ન હ્યં દેહોઽયમાત્મેતિ વિવિક્તાભ્યાં પ્રત્યયાભ્યાં દેહા-
ત્માનો યદ્વાતિ ઘતઃ કથિદત્ત એવ હિ મોઘ્યતે લોક આત્મા-
નાત્મવિષયે એવમાત્મા નૈવમાત્મેતિ ઇમં વિશેષમાશ્રિત્યાવોચં નૈવં

નિયંતું શક્યમિતિ । નન્વવિદ્યાધ્યારોપિતં યત્ર યત્તદસત્તત્ર દૃષ્ટં ।
 યથા રજતં શુક્તિકાયાં સ્યાર્ણો પુરુષો રજ્જ્વાં સર્પ આકાશે
 તલમલિનત્વમિત્યાદિ । તથા દેહાત્મનોરપિ નિત્યમેવ નિરંતરા-
 વિવિક્તપ્રત્યયતથા નેતરેતરાધ્યારોપણા કૃતા સ્યાત્ ॥ ૬ ॥

જેથી કોઈ [અજ્ઞાની મનુષ્ય] આ શરીર [ને] આ
 આત્મા એમ પૃથક્ જ્ઞાનવડે શરીરને ને આત્માને મહુણ કરતા
 નથી, આથીજ લોક આત્મા ને અનાત્માના સંબંધમાં એવો
 આત્મા [છે, ને] એવો આત્મા નથી એમ મોહ પામે છે. આ
 વિશેષનો આશ્રય કરીને 'એવી રીતે નિયમ કરવાને શક્ય નથી,'
 એમ [અમે] કહ્યું [છે.]" શંકા:— "જેમાં જે અવિદ્યાવડે કદપેદ્ય
 હોય તેમાં તે મિથ્યા જોયું [છે,] જેમ છીપમાં રૂપું, ડુંઠામાં
 પુરુષ, દારડીમાં સાપ, [અને] આકાશમાં [કઠાઈતું] તળા-
 પછું ને [નીલા રંગરૂપ] મલિનપછું ઇત્યાદિ. એવી રીતે,
 શરીરના અને આત્માના પણ નિત્યજ નિરંતર અપૃથક્
 જ્ઞાનપણાવડે પરસ્પર અધ્યાસ કરેલો નથી. ૬

શિષ્ય પોતાની શંકાને આગળ ચલાવે છે:—

તદિતરેતરયોર્નિત્યમેવાઽસત્ત્વં સ્યાત્ । યથા શુક્તિકાદિષ્વ
 વિદ્યાધ્યારોપિતાનાં રજતાદીનાં શુક્તિકાદિષુ નિત્યમેવાત્યં-
 ત્તાસત્ત્વં તદ્વિપરીતાનાં ચ વિપરીતેષુ । તદ્દેહાત્મનોરવિધયૈવેતરે-
 તરાધ્યારોપણા કૃતા સ્યાત્ । તત્રૈવં સતિ દેહાત્મનોરસત્ત્વં પ્ર-
 સજ્યેત્ । તચ્ચાનિષ્ઠં વૈનાશિકપક્તત્વાત્ । અથ તદ્વિપર્યયેણ દેહ-

આત્મન્યવિદ્યાધ્યારોપિતઃ, દેહસ્વાત્મનિ સતિ અસત્ત્વં પ્રસજ્યે-
ત તત્ત્વાનિષ્ઠં પ્રત્યક્ષાદિવિરોધાત્તસ્માદ્દેહાત્માનાં નાવિદ્યયેતરે-
તરસ્મિન્નધ્યારોપિતૌ ॥ ૭ ॥

તેમાં (અધ્યાસ માનવામાં આવે તેમાં) એકબીજાનું
નિત્યજ અસત્પણું થાય. જેમ છીપ આદિમાં અવિદ્યાવડે
કલ્પિત રૂપા આદિનું છીપ આદિમાં નિત્યજ અત્યંત અસત્પણું
ને તેનાથી વિપરીતોતું વિપરીતોમાં [અત્યંત અસત્પણું છે,]
તેમ[જે] શરીરનો ને આત્માનો અવિદ્યાવડેજ પરસ્પર અધ્યાસ
કરેલો હોય. તો તેમાં એમ થવાથી 'શરીરનું ને આત્માનું
અસત્પણું પ્રાપ્ત થાય, અને તે વૈનાશિકપક્ષપણાથી અનિષ્ઠ
[છે.] હવે તેનાથી વિપરીતપણાવડે શરીર આત્મામાં અવિદ્યા-
વડે આરોપિત [માનીએ તો] આત્મા છતાં શરીરનું અસત્પણું
પ્રાપ્ત થાય, તે પ્રત્યક્ષાદિના વિરોધથી અનિષ્ઠ [છે,] તેથી શરીર
ને આત્મા અવિદ્યાવડે એકબીજામાં આરોપિત નથી.

તેનાથી વિપરીતપણાવડે-એકબીજાના અધ્યાસને બહોળે, બેમાંના
એકના અધ્યાસના સ્વીકારવડે. ૭

કથં તર્હિ વંશસ્તંભવન્નિત્યસંયુક્તૌ નાનિત્યત્વપરાર્થત્વમ-
સંગાત્સંહતત્વાત્પરાર્થત્વમનિત્યત્વં ચ વંશસ્તંભાદિવદેવ । કિંચ
યસ્તુ પરૈર્દેહેન સંહતઃ કલ્પિત આત્મા સંહતત્વાત્પરાર્થસ્તેના-
ડસંહતઃ પરોઽન્યો નિત્યસિદ્ધસ્તાત્ । તસ્યાસંહતસ્ય દેહે દેહ-
માત્રતયાધ્યારોપિતત્વેનાસત્ત્વાનિત્યત્વાદિદોષપ્રસંગો ભવતિ । તત્ર

નિરાત્મકો દેહ इति वैनाશिकपक्षमाप्तिदोषः स्यात् ॥ ८ ॥

ત્યારે [હું મનુષ્ય છું ઇત્યાદિ લોકનો વ્યવહાર] કેવી રીતે [થાય છે એમ શંકા થાય તો સાંભળો. તે બંને (આત્મા ને દેહ)] વાંસની ને થાંભલાની પેઠે નિત્ય [આધારાધેય-ભાવવડે] સંયોગવાળા [છે, તેથી તે બંનેના ગૃહની પેઠે અભેદભાવે વ્યવહાર થાય છે.] સંહતપણાવડે અનિત્યપણાના ને પરાર્થપણાના પ્રસંગથી વાંસ ને થાંભલા આદિની પેઠે [આત્માનું] પરાર્થપણું ને અનિત્યપણું નથીજ, કારણકે જે બીજાઓવડે (બીજા વાદીઓવડે) રહેલી [સાથે] સંઘાત-વાળો કલ્પિત આત્મા [છે] તે સંઘાતપણાથી પરાર્થ [છે,] તેવડે સંઘાતરહિત, શ્રેષ્ઠ, બીજો, નિત્યસિદ્ધ [આત્મા] તો [છે.] તે સંઘાતથી વિન્ન [સાક્ષી] ના [પોતાનામાં કલ્પિત] શરીરમાં શરીરમાત્રપણાવડે આરોપિતપણાથી અસત્પણા ને અનિત્યપણા આદિના દોષનો પ્રસંગ [પ્રાપ્ત] થાય છે. તેમાં (એકબીજાની ભ્રાંતિના સ્વીકારમાં) આત્મારહિત શરીર [છે, ને શરીર-રહિત આત્મા છે,] આવા શૂન્યવાદીના પક્ષની પ્રાપ્તિના દોષ થાય છે. ૮

न स्वत एवात्मन आकाशस्येवासंहतत्वाभ्युपगमात्सर्वेणा-
संहतः स चात्मेति न निरात्मको देहादिः सर्वः स्यात् ॥ ९ ॥

પોતાની ગેળેજ આત્માના આકાશની પેઠે અસંહત-પણાના સ્વીકારથી સર્વવડે તે આત્મા અસંહત નથી, અને -દેહાદિ સર્વે આત્મારહિત નથી. ૯

.यथाऽऽकाशं सर्वेणासंहतमिति सर्वं न निराकाशं भवत्येवं

तस्मान्न वैनाशिकपक्षप्राप्तिदोषः स्यात् । यत्पुनरुक्तं देहस्यात्म-
न्यसत्त्वे प्रत्यक्षादिविरोधः स्यादिति तन्न प्रत्यक्षादिभिरात्मनि
देहस्य सत्त्वानुपलब्धेः नह्यात्मनि कुण्डे वदरं क्षीरे सर्पिस्तिले
तैलं भित्तौ चित्रमिव च प्रत्यक्षादिभिर्देह उपलभ्यते । तस्मान्न
प्रत्यक्षादिविरोधः । कथं तर्हि प्रत्यक्षाद्यप्रसिद्धात्मनि देहाध्या-
रोपणा देहे चात्मारोपणा ॥ १० ॥

केवी शीते आकाशे सर्वत्र संघात नहि पामेष्टु [छ,]
छतां सर्व [पदार्थ] आकाशरहित नथी. अभ [छ] तथी शून्य-
पादीना पक्षनी प्राप्तिना दाय प्राप्त यतो नथी. पुनः के कष्टु
[के] आत्माभां देहना असत्पक्षाभां प्रत्यक्षादिना विरोध यशे,
धति, ते [योग्य] नथी. प्रत्यक्षादिवदे आत्माभां शरीरना
होवानी अप्रतीतिथी कुंडाभां पोरनी पेठे, दूधभां घीनी [पेठे,]
तलभां तेलनी [पेठे, ने] लीतभां चित्रनी [पेठे] प्रत्यक्षादि-
वदे आत्माभां देह प्रतीत यतो नथीज, तथी प्रत्यक्षादिना
विरोध नथी. त्यारे प्रत्यक्षादिवदे अप्रसिद्ध आत्माभां देहादिना
अध्यारोप केवी शीते ? अने शरीरभां आत्मानो आरोप
[केवी शीते ?] १०

नायं दोषः, स्वभावप्रसिद्धत्वादात्मनो न हि कादाचित्क-
सिद्धावेवाध्यारोपणा न नित्यसिद्धाविति नियंतुं शक्यं आकाशे
तलमलाद्यध्यारोपणदर्शनात् । किं भगवन्, देहात्मनोरितरे-
तराध्यारोपणा देहादिसंघातकृता अथवाऽऽत्मकृतेति । गुरुवाच ।

યદિ દેહાદિસંઘાતકૃતા યદિ ચાત્મકૃતા કિં તત્ર સ્યાત્ ॥ ૧૧ ॥

આ દોષ નથી, આત્માના સ્વભાવના પ્રસિદ્ધપણથી. ક્યારેક પ્રત્યક્ષ હોય તેમાં જ અધ્યારોપ [થાય છે, ને] નિત્ય પ્રત્યક્ષ હોય તેમાં [અધ્યારોપ થતો] નથી, આ નિયમ કરવાને શક્ય નથી [અપ્રત્યક્ષ] આકાશમાં [પણ ઠહાઈના] તળાના ને [આસમાનો રંગરૂપ] મલિનતા આદિના અધ્યારોપના દર્શનથી " " હે ભગવન્ ! શરીરનો ને આત્માનો પરસ્પર અધ્યાસ છું શરીરાદિ સંઘાતે કરેલ [છે ?] અથવા આત્માએ કરેલો [છે ?] " ઇતિ. ગુરુ કહે છે:—" જો દેહાદિ સંઘાતનો કરેલો [હોય] અથવા જો આત્માનો કરેલો [હોય, તો] તેમાં [તને] શો [લાભ] થાય છે ? " ૧૧

इत्युक्तः शिष्य आह । यद्यहं देहादिसंघातमात्रस्ततो ममाचेतनत्वात्परार्थत्वमिति न मत्कृता देहात्मनोरितरेतराध्या-
रोपणा । अथाहमात्मा परोऽन्यः संघाताच्चित्तिमत्त्वात्स्वार्थ इति
मयैव चित्तिमताऽऽत्मन्यध्यारोपणा क्रियते सर्वानर्थवीजभूता ।
इत्युक्तो गुरुर्वाच । अनर्थवीजभूतां चेन्मिध्याऽध्यारोपणां
जानीषे मा कार्पीस्तर्हि । नैव भगवन् शक्नोमि न कर्तुम् ।
अन्येन केनचित्प्रयुक्तोऽहं न स्वतंत्र इति ॥ १२ ॥

એમ કહેવાયેલો શિષ્ય કહે છે:—" જો હું દેહાદિસંઘાત-
માત્ર [હોઉં તો] તેથી મારા અચેતનપણથી પરાર્થપણું [છે,]
'આથી શરીરનો અને આત્માનો' પરસ્પર અધ્યાસ મારો કરેલો
[નથી.] હવે હું આત્મા સંઘાતથી એષ [ને] ભિન્ન [છું,] અને]

ચેતનરૂપપણાથી સ્વાર્થ [હું], આથી ચેતનરૂપવાળા મેંજ
આત્મામાં સર્વ અનર્થના બીજભૂત અધ્યાસોપ કર્યો છે. "એમ
કહેવાયેલા શુરુ કહે છે:-" જો અનર્થના બીજરૂપ અધ્યાસને
[તું] મિથ્યા જાણે છે તો [તું તે] ન કર. " [શિષ્ય કહે
છે:-] "હે ભગવન! [હું] નહિ કરવાને સમર્થ થતો નથીજ.
અન્ય કોઈવડે પ્રેરાયેલો હું સ્વતંત્ર નથી. " છતિ. ૧૨

ન તર્हि અચિતિમત્ત્વાત્સ્વાર્થસ્ત્વં येन प्रयुक्तोऽस्वतंत्रः प्र-
वर्तसे स चित्तिमान्स्वार्थः संघात एव त्वं । यद्यचेतनोऽहं कथं
सुखदुःखवेदनां भवदुक्तं च जानामि । गुरुस्त्वाव । किं सुख-
दुःखवेदनाया मदुक्ताच्चान्यस्त्वं किंवाऽनन्य एवेति । गिष्य
त्वाव । नाहं तावदनन्यः कस्माद्यस्मात्तदुभयं कर्मभूतं घटादि-
कमिव जानामि । यद्यनन्योऽहं तेन तदुभयं न जानीषां किंतु
जानामि तस्मादनन्यः सुखदुःखवेदना विक्रिया च स्वार्थैव
ग्रामोति त्वदुक्तं च स्यादनन्यस्ते ॥ १३ ॥

"ત્યારે અચેતનવાળાપણાથી તું પાતાના પ્રયોજનવાળો
નથી, જેવડે પ્રેરણા પામેલો [તું] અસ્વતંત્ર (પરતંત્ર) પ્રવર્તે
છે તે ચેતનવાળો પાતાના પ્રયોજનવાળો [છે.] તું સંઘાતજ
[છે.]" "જો હું અચેતન [હોઉં તો] મુખદુઃખની વેદનાને
ને તમે કહેલાને કેવી રીતે જાણું છું?" શ્રીસદ્ગુરુ કહે છે:-
"શું મુખદુઃખની વેદનાથી અને મારા કહેલાથી તું અન્ય
[છે?] કિંવા અનન્યજ [છે?]" છતિ. શિષ્ય કહે છે:-
"હું અનન્ય તો નથી. શાથી [અનન્ય નથી?] જેથી ત્રિપદરૂપ

થયેલાં તે બંનેને [હું] ઘડાદિકની પેઠે જાણું છું, [તેથી હું તે બંનેથી એકરૂપવાળો નથી.] જો હું અનન્ય (તે બંનેથી એકરૂપ) [હોઈં તો] તેવડે તે બંનેને ન જાણું, કિંતુ જાણું છું, તેથી અન્ય [છું.] સુખદુઃખની વેદના અને [કર્તાપણા આદિરૂપ] વિક્રિયા પાતાના પ્રયોજનવાળી [છે.] વળી અનન્યપણામાં તમે કહેલું [અનિત્યપણું ક્યાંકિ દૃષ્ય] પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૩

શિષ્યની શંકા પૂરી કરી પછી તેનું સમાધાન નિરૂપણ કરે છે:-

ન ચ તયોઃ સ્વાર્થતા યુક્તા । ન હિ ચંદનકંટકકૃતે સુખ-
દુઃખે ચંદનકંટકાર્થે ઘટોપયોગો વા ઘટાર્થસ્તસ્માત્તદ્વિજ્ઞાતુર્મમ
ચંદનાદિકૃતોઽર્થઃ અહં હિ તત્તોઽન્યઃ સમસ્તમર્થ જાનામિ બુદ્ધ્યા-
સ્લક્ષ્મ । તં ગુરુરુવાચ । એવં તર્હિ સ્વાર્થસ્ત્વં ચિત્તિમત્ત્વાન્ન પરેણ
પ્રયુજ્યસે ન હિ ચિત્તિમાન્પરતંત્રઃ પરેણ પ્રયુજ્યતે ચિત્તિમતશ્ચિત્તિ-
મદર્થતાનુપપત્તેઃ સમત્તાત્પ્રદીપપ્રકાશયોરિવ નાપ્યચિત્તિમદ-
ર્થત્વં ચિત્તિમતો ભવતિ । અચિત્તિમતોઽચિત્તિમત્ત્વાદેવ સ્વાર્થસં-
વંધાનુપપત્તેઃ । નાપ્યચિત્તિમતોરન્યોન્યાર્થત્વં દૃષ્ટં । ન હિ કાઠ-
કુડચે અન્યોન્યસ્યાર્થ કુર્વતિ ॥ ૧૪ ॥

વળી તે બંનેનું (સુખદુઃખની વેદનાનું ને વિક્રિયાનું) સ્વાર્થપણું યુક્ત નથી. ચંદને ને કાંચાએ કરેલું સુખ ને દુઃખ ચંદનને ને કાંચાને માટે નથી, અથવા ઘડાને ઉપયોગ ઘડાને માટે [નથી.] તેથી તેને જાણનાર મને ચંદનાદિએ કરેલું પ્રયોજન [છે.] હુંજ તેથી ભિન્ન [છું, ને] શ્રુદ્ધિમાં પ્રતિ-

બિંબિત થયેલા સર્વ અર્થને [હું] જાણું છું. ” તેને શુરુ કહે છે:—“ [જો] એમ [છે] તો તું પોતાના પ્રયોજનવાળો [છે.] ચેતનયુક્તપણાથી [તું] બીજાવડે પ્રેરાતો નથી, કેમકે ચેતનવાળો પરતંત્ર નથી, [તેથી] બીજાવડે પ્રેરાતો [નથી.] દીવાની ને પ્રકાશનો પોંડે સમપણાથી ચેતનવાળાના પ્રયોજનપણાના અસંભવથી. ચેતનવાળાને અચેતનવાળાનું (જડનું) પ્રયોજનપણું પણ સંભવતું નથી. અચેતનવાળાને (જડને) અચેતનવાળાપણાવડેજ (જડપણાવડેજ) પોતાના પ્રયોજનના સંબંધના અસંભવથી, અચેતનવાળાનું પણ અન્યોન્ય પ્રયોજનપણું જોયું નથી. હાંકડું ને લીંત અન્યોન્યનું પ્રયોજન સારતાં નથીજ. ” ૧૪

વળી તેના સંબંધમાં સંક્રાંતસમાધાન કહે છે:—

નન્નુ ચિત્તિમત્ત્વે સમેડપિ મૃત્યસ્વામિનોરન્યોડ્વપાર્યત્વં દૃષ્ટં નૈવમમેરુષ્ણપ્રકાશવત્તથ ચિત્તિમત્ત્વસ્ય વિવક્ષિત્ત્વાત્મદર્શિતશ્ચ દૃષ્ટાંતઃ પ્રદીપપ્રકાશયોરિવેતિ । તત્રૈવં સતિ સ્વબુદ્ધ્યાસ્ત્વમેવ સર્વમુપલભસે અમ્યુષ્ણપ્રકાશતૃત્યેન કૂટસ્થનિત્યચૈતન્યસ્વરુપેણ । યદિ ચૈવમાત્મનઃ સર્વદા નિર્વિશેષત્વમુપગચ્છસિ કિમિત્યુચિ-
ચાન્મુપુષ્પે વિશ્રમ્ય વિશ્રમ્ય જાગ્રત્સ્વપ્નયોર્દુઃસ્વમનુભવામિ કિમય-
મેવ મમ સ્વમાવઃ કિંવા નૈમિત્તિક ઇતિ ચ કિમસૌ વ્યામોહોડ-
પાતઃ કિંવા નેતિ ॥ ૧૫ ॥

સંક્રાંત:—“ ચેતનવાળાપણું સમ [છતાં] પણ સેવકનું ને સ્વામીનું અન્યોન્ય અર્થપણું જોયું [છે. ” સમાધાન:—] “ એમ

નથી. અગ્નિના ઉષ્ણપ્રકાશની પેઠે તારા ચેતનવાળાપણાને કહેવાના ઇચ્છિતપણાથી દીવા ને પ્રકાશની પેઠે એમ દર્શાવે દેખાડયું [છ.] ત્યાં એમ હોવાથી પોતાની બુદ્ધિમાં આરંભ સર્વનેજ અગ્નિના ઉષ્ણ પ્રકાશના જેવા અવિકારી નિત્ય ચૈતન્યસ્વરૂપવડે [તું] જાણે છે. વળી જો એમ પોતાના સર્વદા નિર્વિશેષપણાને [તું] જાણે છે [તો] કેમ એમ કહ્યું કે 'સુષુપ્તિમાં વિશ્રામ પામી પામીને જાગૃતમાં ને સ્વપ્નમાં દુઃખને અનુભવું છું, શું આજં મારે સ્વભાવ [છ?] કિંવા નૈમિત્તિક [છ?]' ઇતિ. આ [તારી] જ્ઞાંતિ શું દૂર થઈ કિંવા નહિ? " ૧૫

પછી થયેલી શિષ્યની પ્રવૃત્તિને કહે છે:—

इत्युक्तः शिष्य उवाच । भगवन्नपगतस्त्वत्प्रसादाद्ब्रह्म-
मोहः किंतु मम कूटस्थतायां संशयः । कथं, शब्दादीनां स्वतः-
सिद्धिर्नास्ति अचेतनत्वात् शब्दाद्याकारप्रत्ययोत्पत्तेस्तु तेषां
प्रत्ययानामितरेतरव्यावृत्तविशेषणानां नीलपीताद्याकारवत्तायाः
स्वतःसिद्धयसंभवात् ॥ १६ ॥

એમ કહેવાયેલો શિષ્ય કહે છે:—" હે ભગવન્! આપની કૃપાથી જ્ઞાંતિ દૂર થઈ, પરંતુ મારા અવિકારીપણામાં [મને] સંશય [છ.] કેમ [સંશય છે? એમ. પૂછો તો] જડપણાથી શબ્દાદિનો પોતાનો મેળે સિદ્ધિ નથી. શબ્દાદિના આકારના જ્ઞાનની ઉત્પત્તિથી તેમની (શબ્દાદિની) [સિદ્ધિ છે. જેથી] જ્ઞાનને એકબીજાથી ભિન્ન કરનાર વિશેષણના નીલ પીળા

આદિ આકારવાળાપણાની પોતાની મેળે સિદ્ધિના અસંભવથી
[જ્ઞાનભાવસ્વરૂપવાળા તે શબ્દાદિ નથી.] ૧૬

તસ્માદ્વાદ્યાકારનિમિત્તત્વં ગમ્યતેતિવાદ્યાકારવચ્છબ્દા-
દ્યાકારત્વસિદ્ધિઃ તથા પ્રત્યયાનામપ્યહંપ્રત્યયાલંબનવસ્તુભેદાનાં
સંહતત્વાદચૈતન્યોપપત્તેઃ સ્વાર્થાસંભવાત્સ્વરૂપવ્યતિરિક્તગ્રાહક-
ગ્રાહ્યત્વેન સિદ્ધિઃ શબ્દાદિવદેવ । અસંહતત્વે સતિ ચૈતન્યાત્મ-
કત્વાત્સ્વાર્થોઽપ્યહંપ્રત્યયાનાં નીલપીતાદ્યાકારાણામુપલબ્ધેતિ
વિક્રિયાવાનેવ કથં કૂટસ્થ્યેતિ સંશયઃ । તં શુરુવાચ । ન
યુક્તસ્તવ, સંશયેતિ ॥ ૧૭ ॥

તથી બહારના આકારનું નિમિત્તપણું જણાય છે. જેમ
બહારના આકારવાળા શબ્દાદિના આકારપણાની સિદ્ધિ [છે]
તેમ જ્ઞાતોની પણ-હું એવા જ્ઞાનના આલંબન [અંતઃકરણરૂપ]
વસ્તુના [વૃત્તિરૂપ] ભેદોના સંઘાતપણાવડે અચેતનના સંભવથી
પોતાના પ્રયોજનના અસંભવવડે સ્વરૂપથી ભિન્ન
શબ્દાદિ આહુકની [પણ]-શબ્દાદિની પેઠેજ આદ્યપણાવડે
સિદ્ધિ [છે.] ચેતનરૂપપણાથી અસંહતપણું થવાથી પોતાનું
પ્રયોજન [છતાં] પણ હું એવા જ્ઞાનોનો (અંતઃકરણનો
વૃત્તિઓનો) [ને] નીલ પીળા આદિ આકારોનો બાણનારો
વિકારવાળોજ [છે.] તથી [તે] કૂટસ્થ કેવી રીતે ? એનો
સંશય [છે.] " તેને શુરુ કહે છેઃ- " તારો સંશય યુક્ત નથી. "
ક્રિ. ૧૭

શામરે સંશય કરવો ઉચિત નથી તે કહે છેઃ—

અર્થ વિક્રિયામાં નથી. બુદ્ધિના પરિણામરૂપ જે જ્ઞાન [છ] તે ધાતુના અર્થમાં વિકારરૂપ [છ.] આત્માની પ્રતીતિ આભાસ-રૂપ રૂપર્યતવાળી [છ] એમ ઉપલબ્ધિ (પ્રતીતિ) શબ્દવડે ગૌણપણે કહેવાય છે. ૧૮

તેમાં અતુલ દષ્ટાંત કહી પછી સિખતી ચંકા કહે છે:—

યથા છિદિક્રિયા દ્વૈધીભાવફલાવસાનેતિ ધાત્વર્થેનોપ-
ચર્યતે તદ્વદિત્યુક્તઃ શિષ્ય આહ નનુ ભગવન્ મમ કૂદસ્થત્વપ્રતિ-
પાદનં પ્રત્યસમર્થો દષ્ટાંતઃ ॥ ૧૯ ॥

જેમ છેદનની ક્રિયા બેપણુના ભાવરૂપ રૂપના ઇલાવાળી [છ] એમ ધાતુના અર્થવડે ગૌણપણે કહેવાય છે.” એમ કહેવાયેલા શિષ્ય કહે છે:—ચંકા—“હે ભગવન્! મારા અવિ-હારીપણાના પ્રતિપાદનપ્રતિ [આપેલું] દષ્ટાંત અસમર્થ [છ.] ૧૯

કથં છિદિઃ દ્વૈધવિક્રિયાવસાનોપચર્યતે યથા ધાત્વર્થેન તથોપલબ્ધિશબ્દોપચરિતોઽપિ ધાત્વર્થો વૌદ્ધમત્યય આત્મોપ-લબ્ધિવિક્રિયાવસાનશ્ચેન્નાત્મનઃ કૂદસ્થતાં પ્રતિપાદયિતું સમર્થઃ તં શુરુષ્વાચ । સત્યમેવં સ્યાત્ ચદિ ઉપલબ્ધ્યુપલબ્ધોઃ વિશેષઃ । નિત્યોપલબ્ધિમાત્ર એવ હુપલબ્ધા ન તુ તાર્કિકસમય દ્વા-ન્યોપલબ્ધિરન્ય ઉપલબ્ધા ચ । નનૂપલબ્ધિફલાવસાનો ધાત્વર્થઃ કથમુચ્યતે ॥ ૨૦ ॥

જેમ છેદનની ક્રિયા ધાતુના અર્થવડે છેદન કરવા યોગ્યના સંબંધવાળી નિક્રિયાના ઇલાવાળી ગૌણપણે કહેવાય છે તેમ

યતસ્તેષાં પ્રત્યયાનાં નિયમેનાશેષત્ત્વ ઉપલબ્ધેરેવાપરિણામિ-
ત્વાત્કૂટસ્થત્વસિદ્ધૌ નિશ્ચયહેતુમેવાશેષચિત્તપચારોપલબ્ધિસંશય-
હેતુમાત્ર્ય । યદિહિ તત્ત્વ પરિણામિત્વં સ્યાદશેષસ્વવિષયચિત્ત-
પચારોપલબ્ધિર્ન સ્યાચિત્તસ્યેવ સ્વવિષયે યથા ચેદ્રિયાણાં
સ્વવિષયેષુ ન ચ તથાઽઽત્મનસ્તત્ત્વ સ્વવિષયૈકદેશેપલબ્ધિરતઃ
કૂટસ્થતૈવ તવેતિ તન્નાહોપલબ્ધિર્નામ ધાત્વર્થો વિક્રિયૈવોપલબ્ધુઃ
કૂટસ્થાત્મતા ચેતિ વિરુદ્ધમ્ । ગુરુઃ, ન ધાત્વર્થવિક્રિયાયામુપ-
લબ્ધ્યુપચારાદ્યો હિ બૌદ્ધઃ પ્રત્યયઃ સ ધાત્વર્થો વિક્રિયાત્મકઃ
આત્મન ઉપલબ્ધ્યામાસફલાવસાનદત્ત્યુપલબ્ધિશબ્દેનોપચર્યતે ॥

જેથી તે ચિત્તવૃત્તિઓની નિયમપૂર્વક સર્વલક્ષણીથી પ્રતીતિ-
થીજ અપરિણામીપણાવડે કૂટસ્થપણાની સિદ્ધિમાં નિશ્ચયના
હેતુનેજ [માનવો જોઈએ.] સમગ્ર ચિત્તની વૃત્તિઓની
પ્રતીતિવડે [પરિણામીપણાથી કૂટસ્થના વિકારીપણાના]
સંશયના કારણને [તું] કહે છે. હવે જો તારું પરિણામીપણું
હોય [તો] સમગ્ર સ્વવિષયોરૂપ ચિત્તની વૃત્તિઓની પ્રતીતિ
ન થાય. જેમ ચિત્તની પોતાના વિષયમાં અને જેમ ઇન્દ્રિયાની
પોતાના વિષયમાં [એકદેશવડે પ્રતીતિ છે] તેમ તું આત્માની
પોતાના વિષયમાં એકદેશવડે પ્રતીતિ નથી, આથી તારું
કૂટસ્થપણુંજ છે." ઇતિ. ત્યાં [શિષ્ય] કહે છે:- "ઉપલબ્ધિ-
માં [લક્ષ] ધાતુનો અર્થ ઉપલબ્ધાની (જાણનારની) વિદિયાર્જ
[છે,] અને અવિકારીતું આત્મપણું [છે] એમ વિરોધયુક્ત
[છે.]" ગુરુ [કહે છે:-] "પ્રતીતિના ગૌણપણાથી ધાતુનો

અર્થ વિક્રિયામાં નથી. બુદ્ધિના પરિણામરૂપ જે જ્ઞાન [છે]
તે ધાતુના અર્થમાં વિકારરૂપ [છે.] આત્માની પ્રતીતિ આભાસ-
રૂપ ફલપર્યંતવાળી [છે] એમ ઉપલબ્ધિ (પ્રતીતિ) શબ્દવડે
ગૌણપણે કહેવાય છે. ૧૮

તેમાં અતુરૂપ દૃષ્ટાંત કહી પછી શિષ્યની સંકા કહે છે:—

યથા છિદિક્રિયા દ્વેષીભાવફલાવસાનેતિ ધાત્વર્થેનોપ-
ચર્યતે તદ્વદિત્પ્રુક્તઃ શિષ્ય આહ નનુ ભગવન્ મમ કૂટસ્થત્વપ્રતિ-
પાદર્ન પ્રત્યસમર્થો દૃષ્ટાંતઃ ॥ ૧૯ ॥

જેમ છેદનની ક્રિયા બેપણાના ભાવરૂપ ફલના છાંવાળી
[છે] એમ ધાતુના અર્થવડે ગૌણપણે કહેવાય છે.” એમ
કહેવાયેલા શિષ્ય કહે છે:—સંકા—“હે ભગવન્! મારા અવિ-
હારીપણાના પ્રતિપાદનપ્રતિ [આપેલું] દૃષ્ટાંત અસમર્થ [છે.] ૧૯

૧ કથં છિદિઃ છેદ્યવિક્રિયાવસાનોપચર્યતે યથા ધાત્વર્થેન
તથોપલબ્ધિશબ્દોપચરિતોઽપિ ધાત્વર્થો વૌદ્ધપ્રત્યય આત્મોપ-
લબ્ધિવિક્રિયાવસાનશ્ચેન્નાત્મનઃ કૂટસ્થતાં પ્રતિપાદયિતું સમર્થઃ તં
શુરુત્વાચ । સત્યમેવં સ્યાત્ यदि उपलब्ध्युपलब्धोः विशेषः ।
नित्योपलब्धिमात्र एव ह्युपलब्धा न तु तार्किकसमय इवा-
न्योપલબ્ધિરન્ય ઉપલબ્ધા ચ । નનૂપલબ્ધિફલાવસાનો ધાત્વર્થઃ
કર્થમુચ્યતે ॥ ૨૦ ॥

જેમ છેદનની ક્રિયા ધાતુના અર્થવડે છેદન કરવા ચોગ્યના
સંબંધવાળી વિક્રિયાના છાંવાળી ગૌણપણે કહેવાય છે તેમ

ઉપલબ્ધિશબ્દ ગૌણપણે વપરાયા છતાં પણ ધાતુનો અર્થ બુદ્ધિના પરિણામરૂપ જ્ઞાન આત્માની ઉપલબ્ધિરૂપ વિક્રિયાના છેડાવાળું કેમ [છે ? એમ] બે [કહો તો તે] આત્માના દૃષ્ટસ્થપણાને પ્રતિપાદન કરવાને સમર્થ નથી." તેને ગુરુ કહે છે:- " સત્ય, એમ થાય, બે ઉપલબ્ધિ (જ્ઞાન-પ્રતીતિ) ને ઉપલબ્ધાનો (જ્ઞાતાનો-જાણનારનો) ભેદ [હોય તો] નિત્ય જ્ઞાનમાત્રજ પ્રસિદ્ધ જ્ઞાતા [છે.] તાર્કિકના દર્શનપ્રમાણે અન્ય જ્ઞાન ને અન્ય જ્ઞાતા નથીજ." શંકા:- "જ્ઞાનરૂપ ફલ-પર્યંતવાળો ધાતુનો અર્થ કેમ કહેવાય છે ? " ૨૦

સમાધાન તથા સંક્રાસમાધાનને વર્ણવે છે:-

શૃણુ, ઉપલબ્ધ્યામાસફલાવસાન इत्युक्तं किं श्रुतं तच्चया न त्वात्मनो विक्रियोत्पादनावसान इति मयोक्तं । शिष्य उवाच । कथं तर्हि कूटस्थे मध्यशेषस्वविषयचित्तप्रचारोपलब्धवृत्तमित्या त्य तं गुरुराह । सत्यमेवावोचं तेनैव कूटस्थतामद्भुवं तव ॥ २१ ॥

" સાંભળ. જ્ઞાનના આભાસરૂપ ફલપર્યંતવાળો [ધાતુનો અર્થ છે] એમ [બે] કહ્યું તે શું તે ન સાંભળ્યું ? આત્માને વિક્રિયા ઉપજાવવાપર્યંતવાળો [ધાતુનો અર્થ] મેં [તને નથીજ કહ્યો." શિષ્ય કહે છે:- " ત્યારે કેમ દૃષ્ટસ્થરૂપ આરામાં આમ સમગ્ર પોતાના વિષયોરૂપ ચિત્તાની વૃત્તિઓનું જ્ઞાતાપણું [છે] એમ કહો છો ? " તેને ગુરુ કહે છે:- " [તે] સત્ય કહ્યું. તેવડેજ [મેં] તારા દૃષ્ટસ્થપણાને કહ્યું." ૨૧

પુનઃ સંક્રાસમાધાન કહે છે:-

યથેવં ભગવન્ કૂટસ્થનિત્યોપલબ્ધિસ્વરૂપે મયિ શબ્દાદ્યા-
કારિબૌદ્ધપ્રત્યયેષુ . મત્સ્વરૂપોપલબ્ધ્યામાસફલાવસાનવત્સૂત્પચ-
માનેષુ કસ્ત્વપરાધો મમ, સત્યં નાસ્ત્યપરાધઃ કિંત્વવિદ્યામાત્ર-
સ્ત્વપરાધ इति પ્રાગેવાવોચમ્ । યદિ ભગવન્મુપુત્ર इव મમ વિ-
ક્રિયા નાસ્તિ કથં સ્વપ્નજાગરિતે । તં ગુરુરાહ કિંત્વનુભૂયેતે
ત્વયા સતતં વાઢમનુભવામિ કિંતુ વિચ્છિન્ન વિચ્છિન્ન ન તુ
સંતતં તં ગુરુરાહ તર્હિ આગંતુકે ત્વેતે ન તવાત્મભૂતે ॥ ૨૨ ॥

“ જો એમ [છે તો] હું ભગવન્ ! અવિકારી, નિત્ય ને
જ્ઞાનસ્વરૂપ મારામાં મારા સ્વરૂપજ્ઞાનના આભાસરૂપ ફેલપર્યંત-
વાળા ઉપજેલા શબ્દાદિ આકારોમાં ને છુદ્ધિનાં પરિણામોમાં
મારો શો અપરાધ [છે ?] ” “ સત્ય, [તારો] અપરાધ નથી,
કિંતુ અવિદ્યામાત્રજ અપરાધ [છે,] એમ [મેં] પૂર્વેજ કહ્યું
[છે.] ” “ હું ભગવન્ ! જો મુખ્યમિવાળાની થેઢે મને વિક્રિયા
નથી, [તો મને] સ્વપ્ન ને જાગૃત કેમ [છે ?] ” તેને શુરુ
કહે છે. — “ કિંતુ તારાવડે [તે જાંને અવસ્થા] સતત અતુલવાપ
છે ? ” “ સત્ય, અતુલપું છું, પરંતુ વિચ્છેડ પામી પામીને,
થેણું સતત નહિ. ” તેને શુરુ કહે છે — “ ત્યારે તે [જાંને અવસ્થા]
આગંતુક [છે,] પણ તારા આત્મરૂપ નથી. ૨૨

યદિ ત્વાત્મભૂતે ચૈતન્યસ્વરૂપવત્સ્વતઃસિદ્ધે સંતતે एव
સ્પષ્ટાં કિંચ સ્વપ્નજાગરિતે ન તવાત્મભૂતે, વ્યમિચારિત્વાત્
વેસ્ટ્રાદિવત્ । ન हि यस्य यत्स्वरूपं तत्तद्व्यभिचारि दृष्टं स्वप्न

જાગરિતે તુ ચૈતન્યમાત્રત્વાત્ વ્યભિચરતઃ સુપુત્રે ચૈત્સ્વરૂપં ન
તદ્વ્યભિચરેત્ યદ્વ્યભિચરેત્તન્નષ્ટં નાસ્તીતિ વા વાધ્યમેવ સ્યાત્
આગંતુકાનામતદ્ધર્માણામુભયાત્પ્રકત્વદર્શનાત્ યથાધનવસ્ત્રાદીનાં
નાશો દૃષ્ટઃ સ્વપ્નપ્રાંતિલબ્ધાનાં ત્વભાવો દૃષ્ટઃ । નન્વેવં ભગવન્
ચૈતન્યસ્વરૂપમપ્યાગંતુકં પ્રાપ્તં સ્વપ્નજાગરિતયોરિવ સુપુત્રેન્નુપલ-
બ્ધેરચૈતન્યસ્વરૂપો વા સ્યામહં ન પશ્ય તદનુપપત્તેચૈતન્યસ્વરૂપં
ચિદાગંતુકં પશ્યસિ પશ્ય નૈતદ્દર્પશતેનાપ્યુપપત્ત્યા કલ્પયિતું
શ્વપ્નુમો વયમન્યો વાઽચૈતન્યોઽપિ ॥ ૨૩ ॥

જો તારા આત્મરૂપ [હોય તો તે] ચૈતન્યરૂપની ધેડ
સ્વતઃસિદ્ધ [ને] નિરંતરજ થાય. વળી વસ્ત્રાદિની ધેડ વ્યભિ-
ચારીપણથી સ્વપ્ન ને જાગ્રત તારા આત્મરૂપ નથી. જેતું જે
સ્વરૂપ [છે] તે તે વ્યભિચારી જોયું નથી. સ્વપ્ન ને જાગ્રત તો
જ્ઞાનસ્વભાવથી સુષુપ્તિવાળામાં વ્યભિચાર પામે છે, જો સ્વરૂપ
[હોય તો] તે વ્યભિચાર ન પામે. જે વ્યભિચાર પામે તે નાશ
પામેલું વા નથી એમ બાધ પામવા યોગ્યજ થાય. આગંતુકો-
ના [અને] તે ધર્મોથી રહિતોના ઉભયસ્વરૂપપણાના દર્શનથી
જેમ ધન તથા વસ્ત્રાદિનો નાશ જોયો [છે, અને] સ્વપ્નવડે
ને પ્રાંતિવડે જણાયેલાનો તો અભાવ જોયો [છે.]” શંકા:-
“હે ભગવન્ ! [જો] એમ [હોય તો] સ્વપ્નની તથા
જાગ્રતની ધેડ સુષુપ્તિવાળામાં પ્રતીત ન થવાથી ચૈતન્યસ્વરૂપ
પણ આગંતુક થયું, વા હું અચૈતનસ્વરૂપવાળો થયો.” [ગુરુ
કહે છે:- “એમ] નથી. વિચાર, તેના અસંભવથી, જો [તું

ચૈતન્યસ્વરૂપને આગંતુક બુદ્ધિ છે [તો તે વિષે] વિચાર કર. [પ્રમાણ ને યુક્તિમાં કુશલ] અને વા અન્ય અચૈતન્ય (મૂઠ) પણ તે [આગંતુકપણું] સૌ વર્ચસ્વે પણ યુક્તિવડે દર્શના કરવાને શક્તિમાન નથી. ૨૩

સંહતત્વાત્પારાધ્યમનેકત્વાન્નાશિત્વં ચ ન કેનચિદુપપત્ત્યા વારપિતું શક્યં, અસ્વાર્થસ્ય સ્વતઃસિદ્ધ્યમાનાદિત્યવોચામ ચૈતન્યસ્વરૂપસ્ય ત્વાત્મનઃ સ્વતઃસિદ્ધેરન્યાનપેક્ષિતત્વં ન કેનચિદ્વારપિતું શક્યમ્, અવ્યભિચારાત્, નનુ વ્યભિચારો દર્શિતો મયા સુપુત્રે ન પશ્યામીતિ । ન વ્યાહતત્વાત્કથં વ્યાચારઃ પश्यतસ્તત્ર ન પશ્યામીતિ વ્યાહતં વચનં ન हि किंचित्कदाचिद्भगवन् सુपुત્રे मया चैतन्यमन्यद्वा किंचिद्दृष्टं पश्यंस्त्वर्हि सુपुત્રે त्वं यस्माद्दृष्टमेव प्रतिगेषसि न दृष्टि या तव दृष्टिस्तर्चतन्पमिति मयोक्तं यया त्वं विद्यमानया न किंचिद्दृष्टमिति प्रतिगेषसि सा दृष्टिस्तसौ-तन्यं तर्हि सर्वत्राव्यभिचारात्કूटस्थनित्यत्वं सिद्धं स्यात् एव न प्रमाणापेक्षम् ॥ ૨૪ ॥

મગીને કાર્ય કરનાર હોવાથી પરાધપણું અને બાનેક-પ્રજાથી નારા પામનારપણું કોઈ પણ યુક્તિવડે નિવારણ કરવાને શક્ય નથી, [તેથી] પોતાના પ્રયોજનથી રદિતની સ્વતઃસિદ્ધિના અભાવથી એમ [અમે] દર્શ. અવ્યભિચારથી ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માની સ્વતઃસિદ્ધિનું અન્યની અપેક્ષાથી રદિતપણું કોઈવડે નિવારણ કરવાને શક્ય નથી. [

શંકા - " સુપુસિમાં [હું] જોતો નથી એમ મેં વ્યભિચાર
 દેખાડ્યો [છે] " ગુરુ - " આ શંકા] વ્યાધાતપણા થી [યોગ્ય]
 નથી " [શિષ્ય -] " કેવી રીતે વ્યાધાત [છે ? " ગુરુ -]
 " જોનાર તારું ' [હું] જોતો નથી ' આ વ્યાધાતવાળું વચન
 [છે] " [શિષ્ય -] " હે ભગવન્ ! સુપુસિમાં મેં કદીપણ
 કાંઈ પણ ચેતન અથવા બીજું કાંઈ જોયું નથી " [ગુરુ -
 " ત્યારે સુપુસિમાં તું દ્રષ્ટા [છે] જોથી [તું] દ્રષ્ટાનોજ
 નિષેધ કરે છે દૃષ્ટિનો (જ્ઞાનનો) [નિષેધ કરતો] નથી જે
 તારી દૃષ્ટિ [છે] તે ચૈતન્ય [છે] એમ મેં કહ્યું જે વિઘ્નમાન-
 વડે તું [મેં] કાંઈ ન જોયું એમ નિષેધ કરે છે તે દૃષ્ટિ તે
 ચૈતન્ય [છે] ત્યારે સર્વત્ર અવ્યભિચારથી અપરિણામી નિત્ય-
 પણું સ્વતંત્ર સિદ્ધ [છે] પ્રમાણની અપેક્ષાવાળું નથી ૨૪
 ચેતનની સ્વતંત્ર સિદ્ધિને સિદ્ધ કરી બતાવે છે —

સ્વતઃસિદ્ધસ્ય હિ પ્રમાતૃત્વસ્ય પ્રમેયસ્ય પરિચ્છિન્તિ પ્રતિ
 પ્રમાણોપેક્ષા યા ત્વન્યા નિત્યા પરિચ્છિન્તિરપેક્ષતેઽન્યસ્યાપરિ-
 ચ્છિન્તિરૂપસ્ય પરિચ્છેદાય સા હિ નિત્યૈવ કૂટસ્થા સ્વયંજ્યોતિઃ-
 સ્વભાવાત્મનિ પ્રમાણત્વે પ્રમાતૃત્વે વા ન તાં પ્રતિ પ્રમાણોપેક્ષા
 તત્સ્વભાવત્વાત્ યથા પ્રકાશનમુષ્ણત્વં વા લોહોદકાદિષુ પરતો-
 ઽપેક્ષતે અગ્ન્યાદિત્યાદિભ્યોઽતત્સ્વભાવત્વાન્નાગ્ન્યાદિત્યાદીનાં
 તદપેક્ષા સર્વદા તત્સ્વભાવત્વાત્ ॥ ૨૫ ॥

સ્વતંત્ર સિદ્ધ પ્રમાતાથી ભિન્ન પ્રમેયના જ્ઞાનપ્રતિ પ્રમાણની
 અપેક્ષા [છે] હવે અન્ય જડરૂપના જ્ઞાનમાટે જે અન્ય નિત્ય

ચેતનની [તે જડ] અપેક્ષા કરે છે તે નિત્ય ને અપરિણામી [છે.] સ્વયંપ્રકાશસ્વભાવવાળા આત્મરૂપના પ્રમાણપણામાં વા પ્રમાતાપણામાં [શંકા નથી, તેથી] તેનાં પ્રતિ તેના સ્વભાવ-પણાથી પ્રમાણની અપેક્ષા નથી. જેમ લોહા ને જસ આદિમાં પ્રકાશપણું વા ઉષ્ણપણું તેના સ્વભાવપણાના અભાવથી અગ્નિ અને સૂર્ય આદિ અન્યની અપેક્ષા કરે છે, [પણ] સર્વકા તેના સ્વભાવપણાથી અગ્નિ ને સૂર્ય આદિને તેની અપેક્ષા નથી. ૨૫
પદાર્થના જ્ઞાનરૂપ પ્રમાના અનિલપણનો તથા નિલપણનો વિચાર કરે છે:—

અનિત્યત્વ ઇવ પ્રમા સ્યાન્ન નિત્યત્વ ઇતિ ચેન્નાવગતે-
નિત્યત્વાનિત્યત્વયોર્વિશેષાન્નુપપત્તેઃ નહ્યવગતેઃ પ્રમાત્વેડનિત્યાવ-
ગતિઃ પ્રમા ન નિત્યેતિ વિશેષોડવગમ્યતે । નિત્યાયાં પ્રમાતુ-
રપેક્ષાભાવઃ । 'અનિત્યાયાં' તુ યત્નાંતરિત્ત્વાદવગતિરપેક્ષત
ઇતિ વિશેષઃ સ્યાદિતિ ચેત્તિસદ્ધા તદ્ધર્માત્મનઃ પ્રમાતુઃ સ્વતઃ-
સિદ્ધિઃ પ્રમાણનિરપેક્ષતયૈવેતિ અભાવેડપ્યપેક્ષાભાવોડનિત્યત્વા-
દેવેતિ ચેન્ન । અવગતેરેવાત્મનિ સદ્ધાવાદિતિ પરિહૃતમેતત્ ॥૨૬

અનિત્યપણામાંજ પ્રમા થાય છે, નિત્યપણામાં નહિ, એમ જો [કહો તો તે શંકા સંભવે] નહિ; જ્ઞાનના નિત્યપણાના ને અનિત્યપણાના વિશેષના અસંભવથી જ્ઞાનના પ્રમાણપણામાં અનિત્યનું જ્ઞાન નથી, [ને] પ્રમા નિત્ય નથી, એવો વિશેષ જણાતો નથી. [પ્રમાના] નિત્ય[પણા]માં પ્રમાતાની અપેક્ષાનો અભાવ [છે,] ને અનિત્યમાં અન્ય યત્નવાળાપણાથી જ્ઞાન અપેક્ષા

કરાય છે, એવો વિશેષ થાય છે એમ જો [કહો] તો પ્રમાતા૩૫
આત્માની પ્રમાણના નિરપેક્ષપણાવડેજ સ્વતઃસિદ્ધિ સિદ્ધ થઈ-
છતિ. ‘[પ્રમાણની અપેક્ષાના] અભાવમાં પણ અપેક્ષાનો
અભાવ અનિત્યપણાથીજ [છ,]’ એમ જો [કહો તો] નહિ,
આત્મામાં જ્ઞાનનોજ સદ્ભાવ હોવાથી એમ આ નિરાકરણ
કરાયું છે.’ ૨૬

હવે પ્રમાતાની સિદ્ધિ પ્રમાણની અપેક્ષાવિનાની છે એમ કહે છે:-

પ્રમાતૃથેત્પ્રમાણાપેક્ષાસિદ્ધિઃ કસ્ય પ્રમિત્સા સ્યાદસ્ય
પ્રમિત્સા સ એવ પ્રમાતાઽભ્યુપગમ્યતે તદીયા ચ પ્રમિત્સા પ્રમેય-
વિષયૈવ ન પ્રમાતૃવિષયા પ્રમાતૃવિષયત્વેઽનવસ્થાપ્રસંગાત્પ્રમાતૃ-
સ્તદિચ્છાયાશ્વાપ્યન્યઃ પ્રમાતા તસ્યાપ્યન્ય ઇતિ । એવમેષેચ્છાયાઃ
પ્રમાતૃવિષયત્વે પ્રમાતૃરાત્મનોઽવ્યવહિતત્વાચ્ચ પ્રમેયત્વાનુપપત્તિઃ ।
લોકેઽહિ પ્રમેયં નામ પ્રમાતૃચ્છાસ્મૃતિપ્રયત્નપ્રમાણજન્મવ્યવ-
હિતં સિદ્ધયતિ ॥ ૨૭ ॥

જો પ્રમાતાની પ્રમાણની અપેક્ષાવડે સિદ્ધિ [હોય તો] જો
કોને પ્રમાણવડે જાણવાની ઇચ્છા થાય છે ? જેને પ્રમાણવડે
જાણવાની ઇચ્છા [થાય છે] તેજ પ્રમાતા સ્વીકારાય છે, અને
તેની પ્રમાણવડે જાણવાની ઇચ્છા પ્રમેયને વિષય કરનારીજ
[છ,] પ્રમાતાને વિષય કરનારી નથી. પ્રમાતાના વિષયપણામાં
અનવસ્થાના પ્રસંગથી [પ્રમાતાનું વિષયપણું સંભવે નહિ.]
પ્રમાતાનો ને તેની ઇચ્છાનો પણ અન્ય પ્રમાતા, [વળી] તેનો
પણ અન્ય [પ્રમાતા,] એમ [અનવસ્થા થાય છે.] એમજ

[પ્રમાણવડે જાણવાની] ઇચ્છાના પ્રમાતાના વિષયપણામાં પ્રમાતાના ને આત્માના અંતરાયરહિતપણાથી પ્રમેયપણાને અસંભવ [છે.] લોકમાં પ્રમેય એટલે પ્રમાતાની ઇચ્છાવડે, સ્મૃતિવડે, પ્રયત્નવડે ને પ્રમાણવડે ઉપલેક્ષ [પ્રમાતાથી] અંતરાયવાળું સિદ્ધ થાય છે. ૨૭

એ અર્થને બીજી રીતે સિદ્ધ કરી બતાવે છે:—

નામ્યથાઽવગતિઃ પ્રમેયવિષયા દૃષ્ટા ન.ચ પ્રમાતુઃ પ્રમાતા સ્વસ્ય સ્વયમેવ કેનચિદ્વ્યવહિતઃ કલ્પયિતું શક્યઃ ઇચ્છાદીનામન્યતમેનાપિ । સ્મૃતિશ્ચ સ્મર્તૃવ્યવિષયા ન સ્મર્તૃવિષયા તથેચ્છાયા ઇષ્ટવિષયત્વમેવ નેચ્છાવદ્વિષયત્વં સ્મર્ત્રિચ્છાવદ્વિષયત્વં તુભયોરનંવસ્થા પૂર્વવદપરિહાર્યા સ્યાત્ । નનુ પ્રમાતૃવિષયાવગત્યનુત્પત્તાયનવગત એવ પ્રમાતા સ્યાદિતિ ચેન્નાવગંતુરવગતૈરવગંતવ્યવિષયત્વાદવગંતૃવિષયત્વં જ્ઞાનવસ્થા પૂર્વવત્સ્યાત્ ॥ ૨૮ ॥

પ્રમેયના સંબંધનું જ્ઞાન બીજી રીતે જોયું નથી. પોતેજ પ્રમાતા પોતાજ પ્રમાતાની ઇચ્છાદિમાંના એકવડે પણ અંતરાયરહિત દૃષ્ટવાને કોઈ પણ સમર્થ નથી, કેમકે સ્મૃતિ સ્મરણ કરવાયોગ્ય વિષયવાળો [છે,] સ્મરણ કરનારના વિષયવાળો નથી; તેમ ઇચ્છાનું ઇષ્ટવિષયપણુંજ [છે,] ઇચ્છાવાળાનું વિષયપણું નથી. સ્મરણ કરનારના ને ઇચ્છાવાળાના વિષયપણામાં બંનેની અનવસ્થા પૂર્વની પેઠે પરિહાર ન થયે શકે એવી થાય છે. શંકા:—પ્રમાતાના વિષયના જ્ઞાનની અનુત્પત્તિમાં પ્રમાતા નહિજ જાણેલો થશે એમ જો [કહો તો] જાણનારના જ્ઞાનના

જાણવાયોગ્યના વિષયપણાથી [આ દોષ નથી,] અને જાણનારના વિષયપણામાં અનવસ્થા પૂર્વની પેઠે થશે. ૨૮

અવગતિશ્ચાત્મનિ કૂટસ્યનિત્યાત્મજ્યોતિરન્યતોઽનપેક્ષયૈવ
સિદ્ધાગ્ન્યાદિત્યાદ્યુષ્ણમકાશવદિતિ પૂર્વમેવ પ્રસાધિતં । અવ-
ગતેષ્વૈતન્યાત્મજ્યોતિષઃ સ્વાત્મન્યનિત્યત્વે આત્મનઃ સ્વાર્થત્વાનુ-
પપત્તિઃ કાર્યકરણસંઘાતવત્સંહતત્વાત્પારાર્થ્યં દોષવત્ત્વં ચાવો-
ચામ । કથં ચૈતન્યાત્મજ્યોતિષઃ સ્વાત્મન્યનિત્યત્વે સ્મૃત્યા-
દેર્વ્યવધાનાત્સાંતરત્વં તત્તથ તસ્ય ચૈતન્યજ્યોતિષઃ પ્રાગુત્પત્તેઃ
મધ્વંસાચ્છોર્ધ્વમાત્મન્યેવાભાવાચ્છુરાદીનામિવ સહતત્વાત્પારાર્થ્યં
સ્યાત્ । યદા ચ તદુત્પન્નમાત્મનિ વિચિતે નૈવં સંભવતિ તદાઽઽ-
ત્મનઃ સ્વાર્થત્વં તદ્વાચાભાવાપેક્ષા હ્યાત્માનાત્મજ્ઞોઃ પરાર્થત્વસ્વા-
ર્થત્વસિદ્ધિઃ તસ્માદાત્મનોઽન્યનિરપેક્ષમેવ નિત્યચૈતન્યજ્યોતિષ્ઠં
સિદ્ધમ્ ॥ ૨૯ ॥

૫ળી આત્મામાં અપરિણામી નિત્ય આત્મજ્યોતિરૂપ જ્ઞાન અગ્નિ ને આદિત્યના ઉષ્ણપ્રકાશની પેઠે અપેક્ષારહિતવડજ સિદ્ધ [છે,] એમ પૂર્વજ સિદ્ધ કર્યું [છે] જ્ઞાનરૂપ ચૈતન્ય આત્મજ્યોતિના પોતાના સ્વરૂપવિષે અનિત્યપણામાં આત્માના સ્વાર્થપણાને અસંભવ [છે,] કાર્યકરણના સંઘાતની પેઠે સંઘાતવાળાપણાથી પરાર્થપણુ ને દોષવાળાપણું અમે કહ્યું [છે.] કેવી રીતે ? ચૈતન્યરૂપ આત્મજ્યોતિના પોતાના સ્વરૂપવિષે અનિત્યપણામાં સ્મૃતિ આદિના વ્યવધાનથી સાંતરપણું (ઇચ્છા આદિ અન્યવૃત્તિ-

સંહતસ્વભાવસ્ય ચ કાર્યકરણોપાદાનેઽનવસ્થા પ્રસજ્યતે ॥ ૩૦ ॥

પ્રમાતું આશ્રયપણું હોવાથી ને નહિ હોવાથી પ્રમાતાતું પ્રમાતાપણું કેમ ? એમ સંકા [થાય તો] કહે છે. પ્રમાના નિત્યપણામાં ને અનિત્યપણામાં રૂપના વિશેષના અભાવથી જ્ઞાનજ પ્રમા [છે.] તે સ્મૃતિ ને ઇચ્છાદિ જેની પૂર્વે છે એવી અનિત્યના અથવા અપરિણામી નિત્યના, સ્વરૂપનો વિશેષ વિદ્યમાન નથી. જેમ ઊભો રહે છે ઇચ્છાદિ ધાતુના અર્થના ફેલરૂપ ગતિ આદિપૂર્વક અનિત્યના અથવા અપૂર્વ નિત્યના સ્વરૂપનો વિશેષ નથી એમ મનુષ્યો ઊભા રહે છે, પર્વતો ઊભા રહે છે, ઇચ્છાદિમાં તુલ્ય કથન બોધું છે તેમ નિત્યજ્ઞાનસ્વરૂપ પ્રમાતામાં પણ ફેલના સમાનપણાથી પ્રમાતાપણાતું કથન વિરોધ પામતું નથી. " ઇતિ. અહીં શિષ્ય કહે છે :—“નિત્યજ્ઞાનસ્વરૂપ આત્માના અવિક્ષિપ્તપણાથી કાર્ય ને કરણોવડે સંઘાતવિનાનાર્ત, સૂતાર આદિની પેઠે વાંસલા આદિવડે, કર્તાપણું સંભવતું નથી. વળી સંઘાતરહિતસ્વભાવવાળાના કાર્ય ને કરણના અલક્ષ્યમાં અનવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે. ૩૦

‘તસાદીનાં તુ કાર્યકરણૈર્નિત્યમેવ સંહતત્ત્વમિતિ વાસ્તા-
શ્ચુપાદાને નાનવસ્થા સ્યાદિતિ । इह असंहतस्वभावस्य
करणानुपादाने कर्तृत्वं नोपपद्यत इति करणमुपादेयं तदुपादान-
मपि विक्रियैवेति । तत्कर्तृत्वे करणान्तरमुपादेयं तदुपादानेऽ-
प्यन्यदिति प्रमातुः स्वातंत्र्येऽनवस्थाऽपरिहार्या स्यादिति ।
न च क्रियैवात्मानं कारयति अनिर्वर्तितायाः स्वरूपाभावात् ३१

સૂતાર આદિને તો કાર્ય ને કરણોની [સાથે] નિત્યજ સંઘાતવાળાપણું [છે,] આથી વાંસલા આદિના અહણુમાં અનવસ્થા થતી નથી. ઇતિ. અહીં [તો] સંઘાતરહિતસ્વભાવવાળાના કરણના અઅહણુમાં કર્તાપણું સંભવી શકતું નથી, એમ કરણ અહણુ કરવાયોગ્ય [છે,] તે અહણુ પણ વિક્રિયાજ [છે.] ઇતિ. તેના કર્તાપણુમાં અન્ય કરણ અહણુ કરવાયોગ્ય [છે,] તેના અહણુમાં પણ બીજું [કરણ અહણુ કરવાયોગ્ય છે,] એમ પ્રમાતાના સ્વતંત્રપણુમાં અનવસ્થા દૂર નહિ થઇ શકે તેવી થાય છે. ઇતિ. વળી સિદ્ધ નહિ થયેલીના સ્વરૂપના અભાવથી ક્રિયાજ પોતાને [સિદ્ધ] કરાવતી નથી. ૩૧

અથાન્યદાત્માનમુપેત્ય ક્રિયાં કારયતીતિ ચૈન્ન અન્યસ્ય સ્વતઃસિદ્ધત્વાવિપયત્વાચ્ચનુપપત્તેઃ નહ્યાત્મનોઽન્યદચેતનં વસ્તુ સ્વપ્રમાણકં દૃષ્ટં શબ્દાદિસર્વમેવાવગતિફલાવસાનપ્રત્યયપ્રમિતં સિદ્ધં સ્યાદવગતિશ્ચેદાત્મનોઽન્યસ્ય સ્યાત્સોઽપ્યાત્મેવાસંદતઃ સ્વાર્થઃ સ્યાન્ન પરાર્થઃ ॥ ૩૨ ॥

પછી અન્ય આત્માને પામીને ક્રિયા કરાવે છે એમ [કહ્યો] તો અન્યના સ્વતઃસિદ્ધપણુના [ને] અવિધયપણુ આદિના અસંભવથી આત્માથી અન્ય અચેતન વસ્તુ સ્વતઃસિદ્ધ જોઈ નથીજ. શબ્દાદિ સર્વજ્ઞ જ્ઞાનરૂપ ફલની છેલ્લી વૃત્તિવડે જણાયેલું સિદ્ધ થાય છે. જ્ઞાન જો અન્ય આત્માનું થાય [તો] તે પણ આત્માજ સંઘાતરહિત સ્વાર્થ થશે, પરાર્થ નહિ. ૩૨

ન ચ દેહદ્રિયવિપયાણાં સ્વાર્થતામવગંતું શક્નુમોઽવગત્યવ-

સંહતસ્વભાવસ્ય ચ કાર્યકરણોપાદાનેઽનવસ્થા પ્રસજ્યતે ॥ ૩૦ ॥

પ્રમાતું આશ્રયપણું હોવાથી ન નહિ હોવાથી પ્રમાતાનું
પ્રમાતાપણું કેમ? એમ શંકા [થાય તો] કહે છે. પ્રમાના
નિત્યપણામાં ને અનિત્યપણામાં રૂપના વિશેષના અભાવથી
જ્ઞાનજ પ્રમા [છે.] તે સ્મૃતિ ને ઇત્યાદિ જેની પૂર્વે છે એવી
અનિત્યના અથવા અપરિણામી નિત્યના, સ્વરૂપનો વિશેષ
વિદ્યમાન નથી. જેમ ઊભો રહે છે ઇત્યાદિ ધાતુના અર્થના ફલરૂપ
ગતિ આદિપૂર્વક અનિત્યના અથવા અપૂર્વ નિત્યના સ્વરૂપનો
વિશેષ નથી એમ મનુષ્યો ઊભા રહે છે, પર્વતો ઊભા રહે છે,
ઇત્યાદિમાં તુલ્ય કથન જોયું છે તેમ નિત્યજ્ઞાનસ્વરૂપ પ્રમાતામાં
પણુ ફલના સમાનપણાથી પ્રમાતાપણાનું કથન વિશેષ પામતું
નથી. ” ઇતિ અહીં શિષ્ય કહે છે:—“નિત્યજ્ઞાનસ્વરૂપ આત્માના
અવિક્તિયપણાથી કાર્ય ને કરણોવડે સંઘાતવિનાનાતું, સૂતાંર
આદિની પેઠે વાંસલા આદિવડે, કર્તાપણું સંભવતું નથી. વળી
સંઘાતરહિતસ્વભાવવાળાના કાર્ય ને કરણના અણુઓમાં અનવસ્થા
પ્રાપ્ત થાય છે. ૩૦

‘તક્ષાદીનાં તુ કાર્યકરણૈર્નિત્યમેવ સંહતત્વમિતિ વાસ્ત્વા-
દ્યુપાદાને નાનવસ્થા સ્યાદિતિ । इह असंहतस्वभावस्य
करणानुपादाने कर्तृत्वं नोपपद्यत इति करणमुपादेयं तदुपादान-
मपि विक्रियैवेति । तत्कर्तृत्वे करणांतरमुपादेयं तदुपादानेऽ-
प्यन्यदिति प्रमातुः स्वातंत्र्येऽनवस्थाऽपरिहार्या स्यादिति ।
न च क्रियैवात्मानं कारयति अनिर्वर्तितायाः स्वरूपाभावात् ३१

સૂતાર આદિને તો કાર્ય ને કરણોની [સાથે] નિત્યજ સંઘાતવાળાપણું [છે,] આથી વાંસલા આદિના અહણુમાં અન-વરથા થતી નથી. ઇતિ. અહીં [તો] સંઘાતરહિતસ્વભાવવાળાના કરણના અઅહણુમાં કર્તાપણું સંભવી શકતું નથી, એમ કરણુ અહણુ કરવાયોગ્ય [છે,] તે અહણુ પણ વિક્રિયાજ [છે.] ઇતિ. તેના કર્તાપણામાં અન્ય કરણુ અહણુ કરવાયોગ્ય [છે,] તેના અહણુમાં પણ બીજું [કરણુ અહણુ કરવાયોગ્ય છે,] એમ પ્રમાતાના સ્વતંત્રપણામાં અનવરથા દૂર નહિ થઇ શકે તેવી થાય છે. ઇતિ. વળી સિદ્ધ નહિ થયેલીના સ્વરૂપના અભાવથી ક્રિયાજ પોતાને [સિદ્ધ] કરાવતી નથી. ૩૧

अथान्यदात्मानमुपेत्य क्रियां कारयतीति चेन्न अन्यस्य स्वतःसिद्धत्वाविषयत्वाद्यनुपपत्तेः न ह्यात्मनोऽन्यदचेतनं वस्तु स्वप्रमाणकं दृष्टं शब्दादिसर्वमेवावगतिफलावसानप्रत्ययप्रमितं सिद्धं स्यादवगतिश्चेदात्मनोऽन्यस्य स्यात्सोऽप्यात्मैवासंहतः स्वार्थः स्यान्न परार्थः ॥ ३२ ॥

પછી અન્ય આત્માને પામીને ક્રિયા કરાવે છે એમ [કહો.] તો અન્યના સ્વતઃસિદ્ધપણાના [ને] અવિષયપણા આદિના અસંભવથી આત્માથી અન્ય અચેતન વસ્તુ સ્વતઃસિદ્ધ ભેદ નથીજ. શબ્દાદિ સર્વજ્ઞ જ્ઞાનરૂપ ફેલની છેલ્લી વૃત્તિવડે જણાયેલું સિદ્ધ થાય છે. જ્ઞાન ભે અન્ય આત્માનું થાય [તો] તે પણ આત્માજ સંઘાતરહિત સ્વાર્થ થશે, પરાર્થ નહિ. ૩૨

न च देहद्रियविषयाणां स्वार्थतामवगंतुं शक्नुमोऽवगत्यव-

જ્ઞાનપ્રત્યક્ષાપેક્ષસિદ્ધિર્જ્ઞાનાત્ । નન્નુ દેહસ્વાવગતૌ ન કશ્ચિત્-
પ્રત્યક્ષાદિપ્રત્યક્ષાંતરમપેક્ષતે । વાહં જાગ્રત્યેવૈવં સ્યાન્મૃતિ-
સુષુપ્તયોન્નુ દેહસ્વાપિ પ્રત્યક્ષાદિપ્રમાણાપેક્ષયૈવ સિદ્ધિસ્તથે-
દ્રિયાણાં વાહ્યા એવ હિ શબ્દાદયો દેહદ્રિયાકારપરિણતા ઇતિ
પ્રત્યાક્ષાદિપ્રમાણાપેક્ષયૈવ હિ સિદ્ધિઃ । સિદ્ધિરિતિ ચ
પ્રમાણફલમવગતિમવોચામ સા ચાવગતિઃ કૂટસ્થા સ્વતઃસિદ્ધા-
ત્મજ્યોતિઃસ્વરૂપેતિ । અત્રાહ ચોદકોઽવગતિઃ પ્રમાણાનાં ફલં
કૂટસ્થનિત્યાત્મજ્યોતિઃસ્વરૂપેતિ ચ પ્રતિપિદ્ધમિત્યુક્તવંતમાહ ન
વિપત્તિપદ્મ ॥ ૩૩ ॥

જ્ઞાનની છેલ્લી વૃત્તિની અપેક્ષાવડે [જ્ઞાનરૂપ] સિદ્ધિના
દર્શનથી [જડસ્વભાવવાળાં] શરીર, ઇન્દ્રિય ને વિષયોનું સ્વાર્થ-
પણું બાજીવાને [એમ] સામર્થ્યવાળા થઈ શકતા નથી. ”
શંકા:-[‘ હું મનુષ્ય છું એમ] શરીરના જ્ઞાનમાં કેાઈ પ્રત્યક્ષાદિ
અન્ય જ્ઞાનની અપેક્ષા રહેતી નથી. ” [ગુરુ સમાધાન કહે
છે:-] “ ઠીક, બામત્રાંજ એમ થાય, મરણ ને સુષુપ્તિમાં તે
દેહની પણ પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણની અપેક્ષાવડેજ સિદ્ધિ [છે,]
તથા શરીર ને ઇન્દ્રિયોને આકારે પરિણામ પામેલા શબ્દાદિ
ઇન્દ્રિયોની બહારનાજ [છે,] એમ [તેમની] પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણ-
ની અપેક્ષાવડેજ સિદ્ધિ [છે.] સિદ્ધિ એટલે પ્રમાણના ફલરૂપ
જ્ઞાન [એમ એમ] કહીએ છીએ; અને તે જ્ઞાન અપરિણામી,
સ્વતઃસિદ્ધ, આત્મજ્યોતિસ્વરૂપ [છે.] ઇતિ. અહીં કહે છે:-
‘ પ્રેક્ષ [આત્મા છે. ને] જ્ઞાન [એ] પ્રમાણોનું ફલ અપરિણામી,

નિત્ય ને આત્મજ્યોતિસ્વરૂપ [છે,] આ નિષેધ કરેલું છે એમ
કહેનારાપ્રતિ કહે છે:-[તે] નિષેધ કરેલું નથી. " ૨૩

કથં તર્હિ કૂટસ્યા નિત્યાપિ સતી પ્રત્યક્ષાદિપ્રત્યયાંતે
લક્ષ્યતે તાદર્થ્યાત્ પ્રત્યક્ષાદિપ્રત્યયસ્ય નિત્યત્વે અનિત્યેવ
ભવતિ તેન પ્રમાણાનાં ફલમિત્યુપચર્યતે । યથેવં મગવન્ કૂટસ્ય-
નિત્યાવગતિરાત્મજ્યોતિઃસ્વરૂપૈવ સ્વર્પસિદ્ધાત્મનિ પ્રમાણ-
નિરપેક્ષત્વાત્તતોઽન્યદ્વેતનં સંહત્યકારિત્વાત્પરાર્થમ્ । યેન ચ
સુખદુઃખમોદ્દપ્રત્યયાવગતિરૂપેણ પરાર્થે તેનૈવ સ્વરૂપેણાત્મનોઽ-
સ્તિત્વં નાન્યેન રૂપાંતરેણાત્તો નાસ્તિત્વમેવ પરમાર્થતઃ ॥ ૨૪ ॥

" ત્યારે [તે] કેવી રીતે [નિષેધ કરેલું નથી ? " સમા-
ધાન:-જ્ઞાન] અપરિણામી, નિત્ય છતાં પણ પ્રત્યક્ષાદિ બુદ્ધિ-
વૃત્તિને અંતે તે વિષયને આકારે થવાથી જણાય છે. પ્રત્યક્ષાદિ
જ્ઞાનના [વસ્તુનાએ] નિત્યપણામાં [પણ તે જ્ઞાન] અ-
નિત્યના જેવું થાય છે, તેવડે પ્રમાણાનું ફલ એમ ગૌણપણે
કહેવાય છે. " [શિષ્ય શંકા કરે છે.-] " હે ભગવન્ ! જો એમ
[પ્રત્યગાત્મતત્ત્વ] અપરિણામી, નિત્ય, જ્ઞાનરૂપ [ને] આત્મ-
જ્યોતિસ્વરૂપજ [હોય તો તે] સ્વર્પસિદ્ધ આત્મામાં પ્રમાણના
અપેક્ષારહિતપણાથી તેનાથી વિભિન્ન જડ એકું થઇને કામ કર-
નાર હોવાથી પરાર્થ [છે,] વળી જે સુખ, દુઃખ ને મોહરૂપ
વૃત્તિના જ્ઞાનાકારવડે [જડ] ભોક્તાના શેષજેવું [જણાય
છે,] તે પોતાના આકારવડે પોતાનું (દર્શનું) હોવાપણું (રૂપ)
[છે,] અન્ય [સત્ત્વાદિ] રૂપાંતરવડે નથી, આથી પરમાર્થથી

ચોથું છે. ૩૫

તસ્યાશ્વાવગતેરન્યોઽવગંતા નાસ્તીતિ ન સ્વેન સ્વરૂપેણ
સ્વયમુપાદાતું હાતું વા શક્યતે અન્યસ્ય ચાભાવાત્ તથૈવેતિ ।
एपाऽविद्या यन्निमित्तः संसारो जाग्रत्स्वप्नलक्षणस्तस्या अविद्या-
या विद्या निवर्तिका इत्येवं त्वमभयं प्राप्तोऽसि नातः परं
जाग्रत्स्वप्नदुःखमनुभविष्यसि संसारदुःखान्मुक्तोऽसीत्योमिति ॥

॥ इति अवगतिप्रकरणम् ॥ २ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिषदाज्ज्ञातार्यश्रीमच्छंकराचार्यविरचितायां
श्रीउपदेशसहस्र्यां गद्यवन्द्ये अवगतिनाम

द्वितीयं प्रकरणम् ॥ २ ॥

તે જ્ઞાનનો અન્ય જાણનાર નથી. એમ પોતાના સ્વરૂપ-
વડે પોતાને ગ્રહણ કરવાને અથવા ત્યાગ કરવાને [કોઈ]
સમર્થ થતો નથી, અને અન્યના અભાવથી [હું હવે
આપની કૃપાથી પૂર્ણ છું." શિષ્યે કહેલાનો ગુરુ સ્વીકાર
કરે છે:-] " તેમજ [છે.] ધતિ. જે નિમિત્તવાળો જામત ને
સ્વપ્નના લક્ષણવાળો સંસાર [છે,] આ અવિદ્યા [છે.] તે
અવિદ્યાને દૂર કરનારી વિદ્યા (વેદાંતના મહાવાક્યથી
ઉપજેલી અંતરાત્માથી અલિપ્ત બ્રહ્મને આકારે થયેલી અંતઃ-
કરણની વૃત્તિ) [છે.] ધતિ. આવી રીતે [તું] અભયને પ્રાપ્ત
થયો છે. હવે પછી [તું] જામતના ને સ્વપ્નના દુઃખને અનુ-
ભવીશ નહિ [તું] સંસારના દુઃખથી મુક્ત છું " ધતિ. [શિષ્ય
~ ~ ~] " ઙ. (હું એ વાતનો સ્વીકાર કરું છું.)" ધતિ. ૩૬

[દશ્યતું] હોવાપણું નથીજ. ૩૪

યથા હિ લોકે રજ્જુસર્પમરીચ્યુદકાદીનાં તદવગતિવ્યતિ-
રેકેનાભાવો દૃષ્ટઃ एवं जाग्रत्स्वप्नद्वैतभावस्यापि तदवगतिव्यति-
રેકેનાભાવો યુક્તઃ, एवमेव परमार्थतो भगवन्नवगतेरात्म-
જ્યોતિષો નૈરંતર્યભાવાત્કૂટસ્યનિત્યતાઽદ્વૈતભાવથ । सर्वप्रत्यय-
ભેદેષુ અવ્યભિચારાત્ પ્રત્યયભેદાશ્ચાવગતિં વ્યભિચરંતિ । यथा
સ્વપ્ને નીલપીતાદ્યાકારભેદરૂપાઃ પ્રત્યયાસ્તદવગતિસ્વરૂપંવ્યભિ-
ચરંતઃ परमार्थतो न संतीत्युच्यंते, एवं जाग्रत्यपि नीलपीतादि-
પ્રત્યયભેદાસ્તુ સ્વામેવાવગતિં વ્યભિચરંતોઽસત્યરૂપા મવિતુ-
મર્હતિ ॥ ૩૫ ॥

જેમકે લોકમાં દારડીમાંના સર્પ ને સૂર્યનાં કિરણમાંનું
જલ ઇત્યાદિનો તેના જ્ઞાનથી ભિન્ન અભાવ જોયો [છ.] તેમ
જાગૃતના ને સ્વપ્નના દ્વૈતભાવનો પણ તેના જ્ઞાનથી ભિન્ન અભાવ
યુક્ત [છ.] ” “એવીજ રીતે હે ભગવન્ ! પરમાર્થથી જ્ઞાનના
[ને] આમજ્યોતિના નિરંતરપણાના ભાવથી અપરિણામી
નિત્યપણું ને અદ્વૈતભાવ [છે એમ મને અનુભવાય છે.] સર્વ
વૃત્તિઓના ભેદમાં એકરૂપપણાથી વૃત્તિઓના ભેદો તે
જ્ઞાનથી વ્યભિચાર પામે છે. જેમ સ્વપ્નમાં નીલ ને પીત
આદિ આકારના ભેદરૂપ વૃત્તિઓ તેના જ્ઞાનરૂપથી વ્યભિચાર
પામતાં [છતાં] પરમાર્થથી નથી એમ કહેવાય છે, તેમ
જાગૃતમાં પણ નીલ ને પીત આદિ વૃત્તિઓના ભેદો તે પોતાના
જ્ઞાનથીજ વ્યભિચાર પામતાં- [છતાં] અસત્યરૂપ થવાને ;

થોગ્ય છે. ૩૫

તસ્યાશ્વાવગતેરન્યોઽવગંતા નાસ્તીતિ ન સ્વેન સ્વરૂપેણ
સ્વયમુપાદાતું હાતું વા શક્યતે અન્યસ્ય ચાભાવાત્ તથૈવેતિ ।
एषाऽविद्या यन्निमित्तः संसारो जाग्रत्स्वप्नलक्षणस्तस्या अविद्या-
या विद्या निवर्तिका इत्येवं स्वमभयं प्राप्तोऽसि नातः परं
जाग्रत्સ્વપ્નદુઃસ્વપ્નનુભવિષ્યસિ સંસારદુઃસ્વાનુક્તોઽસીત્યોમિતિ ॥

॥ इति अवगतिप्रकरणम् ॥ २ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिमाजकाचार्यश्रीमच्छंकराचार्यधिरचितायां
श्रीउपदेशसहस्र्यां गद्यबन्धे अवगतिनाम
द्वितीयं प्रकरणम् ॥ २ ॥

તે જ્ઞાનનો અન્ય જાણનાર નથી. એમ થોતાના સ્વરૂપ-
વડે થોતાને અહણ કરવાને અથવા ત્યાગ કરવાને [કોઈ]
સમર્થ થતો નથી, અને અન્યના અભાવથી [હું હવે
આપનો કૃપાથી પૂર્ણ છું." શિષ્યે કહેલાનો ગુરુ સ્વીકાર
કરે છે:-] " તેમજ [છે.] ઇતિ. જે નિમિત્તવાળો જામત ને
સ્વપ્નના લક્ષણવાળો સંસાર [છે,] આ અવિદ્યા [છે.] તે
અવિદ્યાને દૂર કરનારી વિદ્યા (વેદાંતના મહાવાક્યથી
ઉપજેલી અંતરાત્માથી અલિપ્ત બ્રહ્મને આકારે થયેલી અંતઃ-
કરણની વૃત્તિ) [છે.] ઇતિ. આવી રીતે [તું] અભયને પ્રાપ્ત
થયો છે. હવે પછી [તું] જામતના ને સ્વપ્નના દુઃખને અનુ-
ભવીશ નહિ [તું] સંસારના દુઃખથી મુક્ત છું " ઇતિ. [શિષ્ય
કહે છે:-] " ઈ. (હું એ વાતનો સ્વીકાર કરું છું.)" ઇતિ. ૩૬

तत्र शब्दादिभिरुपलभ्यमानैः पीड्यमानो हि
 परिसंचक्षीत शब्दस्तु ध्वनिसामान्यमात्रेण वा हि
 पट्टजादिभिः प्रियः शब्दादिभिः प्रियः
 भवाक्रोशादिभिर्वचनैर्मां हृदयमसंसर्गि
 मनिघनमभयमत्यंतसूक्ष्ममविषयं गोचरीकृत्य स्पन्दं
 असंसर्गित्वादेव मां अत एव न शब्दनिमित्ता
 मां किं करिष्यति स्तुतिर्निन्दादिप्रियाप्रियत्वलक्षणः
 धेकिनं हि शब्दमात्मत्वेन गतं प्रियशब्दो
 क्षपयेदविषेकित्वाच्च तु मम विवेकिनो बालाग्रमात्रमपि
 मुत्सहते इत्येवमेव स्पर्शसामान्येन तद्विशेषैश्च शीतोष्णरस
 र्कशादिज्वरोदरशूलादिलक्षणैश्चाप्रियैः प्रियैश्च कैश्चिच्छरीरम
 घायिभिर्वाद्यागंतुकनिमित्तैश्च न मम काचिद्विक्रिया
 हानिलक्षणां अस्पर्शत्वात्क्रियते व्योम्न इव
 रूपसामान्येन तद्विशेषैश्च प्रियाप्रियैः स्तुतिनिन्दादिभिः

શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ ને ગંધરૂપ વિષયોના ઓત્રાદિવડે ગ્રાહ્ય-
પણાથી [તેના] થતાના સ્વરૂપમાં વા [ઘટાદિ] બીજા-
ઓમાં ચેતનનો અભાવ [નક્કી કરાયો છે.] જેમ માટીના
ઢેંશ આદિના [ચેતનનો અભાવ નક્કી કરાયો છે] તેમ
[દહાદિને આકારે] પરિણામ પામેલા તેઓના (શબ્દાદિના
-સૂક્ષ્મભૂતોના) [ચેતનનો અભાવ નક્કી કરાયો છે,] અને
[તે શબ્દાદિ] ઓત્રાદિદ્વારાએ જણાય છે. ૧

એવી રીતે શરીર, ઇન્દ્રિય, મન, બુદ્ધિ પ્રાણ ને અહંકારપર્યંત
દશ્યનો જડપણાવડે ઉપદેશ કરીને બાકી રહેલા સજી ન શકાય એવા
ને ન ગ્રહણ કરી શકાય એવા સાક્ષિરૂપ આત્માને દેખાડે છે.—

येन च ज्ञायंते स विज्ञातृत्वादतज्जातीयस्ते हि शब्दा-
यसंसर्गित्वाज्जन्मवृद्धिविपरिणामापक्षयनाशसंयोगवि-
रोधोभावविकारविकारिक्षेत्रबीजाद्यनेकधर्माणः सा-
त्त्वदुःस्वाद्यनेकधर्माणः तद्विज्ञातृत्वादेव स

એ પ્રમાણે બ્રહ્મવિદ્યાવાળા પરમહંસોના ને પરિવ્રાજકોના આચાર્ય શ્રીશંકરાચાર્યજીએ રચેલા શ્રીઉપદેશસહસ્રીના ગદ્ય-બંધમાં જ્ઞાનનામના બીજા પ્રકરણની શ્રીનાથશર્મવિરચિત ભાવાર્થદીપિકાનામની ગુજરાતીભાષાની દીકા પૂરી થઇ. ૨

—[*]—

૩ પ્રસંખ્યાનપ્રકરણ

મુમુક્ષુણામુપાત્તપુન્યાપુણ્યક્ષપણપરાણામપૂર્વાનુપચયાર્થાનાં પરિસંખ્યાનમિદમુચ્યતે । અવિદ્યાહેતવો દોષો વાङ्મનઃકાય-પ્રવૃત્તિહેતવઃ પ્રવૃત્તેષ્વેષ્ટાનિષ્ટમિશ્રફલાનિ કર્માણ્યુપચીયંતે इति તન્મોક્ષાર્થે । તત્ર શબ્દસ્પર્શરૂપરસગંધાનાં વિપયાણાં શ્રોત્રાદિ-ગ્રાહ્યત્વાત્સ્વાત્મનિ પરેષુ વા વિજ્ઞાનાભાવસ્તેષામેવ પરિણતાનાં યથા લોષ્ટાદીનાં શ્રોત્રાદિદ્વારૈશ્ચ જ્ઞાયંતે ॥ ૧ ॥

પ્રાપ્ત કરેલાં પુણ્ય અને પાપને નિવૃત્ત કરવાને ઇચ્છનારા અને નવાંને (નવાં પુણ્યપાપોનો) સંગ્રહ કરવા નહિ ઇચ્છનારા મુમુક્ષુઓને માટે આ પરિસંખ્યાન (આત્મસ્વરૂપનો સતત વિચાર) કહેવાય છે. અવિદ્યા જેનો હેતુ છે એવા [રાગદ્વેષાદિ] દોષો વાણી, મન ને શરીરની પ્રવૃત્તિના હેતુઓ [છે. તે શુભ, અશુભ ને મિશ્ર] પ્રવૃત્તિનાં ઇષ્ટ, અનિષ્ટ ને મિશ્ર ફલો [તથા] સંસ્કારો એકત્ર થાય છે. [જેથી] એમ [છે તેથી] તેની (અવિદ્યા, રાગદ્વેષાદિ, શુભાશુભકર્મ ને તેનાં ફલોની) નિવૃત્તિમાટે [પરિસંખ્યાન કર્તવ્ય છે.] તેમાં

શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ ને ગંધરૂપ વિષયોના શ્રોત્રાદિવડે ગ્રાહ્ય-
પણાથી [તેના] પોતાના સ્વરૂપમાં વા [ઘટાદિ] બીજા-
ઓમાં ચેતનનો અભાવ [નક્કી કરાયો છે.] જેમ માટીના
ઢેકા આદિના [ચેતનનો અભાવ નક્કી કરાયો છે] તેમ
[દેહાદિને આકારે] પરિણામ પામેલા તેઓના (શબ્દાદિના
-સૂક્ષ્મભૂતોના) [ચેતનનો અભાવ નક્કી કરાયો છે,] અને
[તે શબ્દાદિ] શ્રોત્રાદિદ્વારાએ જણાય છે. ૧

એવી રીતે શરીર, ઇન્દ્રિય, મન, બુદ્ધિ પ્રાણુ ને અહંકારપર્યંત
દૃશ્યનો જડપણાવડે ઉપદેશ કરીને બાકી રહેલા સજી ન શકાય એવા
ને ન ગ્રહણ કરી શકાય એવા સાક્ષિરૂપ આત્માને દેખાડે છે:—

येन च ज्ञायंते स विज्ञातृत्वादतज्जातीयस्ते हि शब्दा-
दयोऽन्योन्यसंसर्गित्वाज्जन्मवृद्धिविपरिणामापक्षयनाशसंयोगवि-
योगाविर्भावतिरोभावविकारविकारिक्षेत्रबीजाद्यनेकधर्माणः सा-
मान्येन च सुखदुःखाद्यनेककर्मणः तद्विज्ञातृत्वादेव स
विज्ञाता सर्वशब्दादिधर्मविलक्षणः ॥ २ ॥

વળી જેવડે [તે શબ્દાદિ વિષયો] જણાય છે. તે વિજ્ઞાતા-
પણાથી વિલક્ષણસ્વભાવવાળો [છે.] પ્રસિદ્ધ તે શબ્દાદિ
પરસ્પરના સંસર્ગીપણાથી ઉત્પત્તિ, વૃદ્ધિ, વિલક્ષણ પરિણામ,
ઘટવું ને નાશવાળા, સંયોગવિયોગવાળા, આવિર્ભાવ ને
તિરોભાવવાળા, વિકારવડે વિકારી, અને ક્ષેત્ર તથા બીજા
આદિ અનેક ધર્મવાળા [છે,] અને સમાનપણાવડે સુખદુઃખાદિ
અનેક કાર્યવાળા [છે.] તેના વિજ્ઞાતાપણાથીજ તે વિજ્ઞાતા
સર્વ શબ્દાદિ ધર્મથી વિપરીતલક્ષણવાળો [છે.] ૨

એ પ્રમાણે બ્રહ્મવિદ્યાવાળા પરમહંસોના ને પરિબ્રાજકોના આચાર્ય શ્રીશંકરાચાર્યજીએ રચેલા શ્રીઉપદેશસહસ્રીના ગદ્ય-બંધમાં જ્ઞાનનામના ખીજા પ્રકરણની શ્રીનાથશર્મવિરચિત ભાવાર્થદીપિકાનામની ગુજરાતીભાષાની ટીકા પૂરી થઇ. ૨

—[*]—

૩ પ્રસંખ્યાનપ્રકરણ

સુમુક્ષુણામુપાત્તપુણ્યાપુણ્યક્ષપણપરાણામપૂર્વાનુપચયાર્યાનાં પરિસંખ્યાનમિદમુચ્યતે । અવિદ્યાદેવત્વો દોષા વાઙ્મનઃકાય-પ્રવૃત્તિદેવત્વઃ પ્રવૃત્તેષ્વેષ્ટાનિષ્ટમિશ્રફલાનિ કર્માણ્યુપચીયંતે इति तन्मोक्षार्थे । તત્ર શબ્દસ્પર્શરૂપરસગંધાનાં વિષયાણાં શ્રોત્રાદિ-ગ્રાહ્યત્વાત્સ્વાત્મનિ પરેષુ વા વિજ્ઞાનાભાવસ્તેષામેવ પરિણવાનાં યથા લોઠાદીનાં શ્રોત્રાદિદ્વારૈશ્ચ જ્ઞાયંતે ॥ ૧ ॥

પ્રાપ્ત કરેલાં પુણ્ય અને પાપને નિવૃત્ત કરવાને ઇચ્છનારા અને નવાંને (નવાં પુણ્યપાપોનો) સંગ્રહ કરવા નહિ ઇચ્છનારા સુમુક્ષુઓને માટે આ પરિસંખ્યાન (આત્મસ્વરૂપનો સતત વિચાર) કહેવાય છે. અવિદ્યા જેનો હેતુ છે એવા [રાગદ્વેષાદિ] દોષો વાણી, મન ને શરીરની પ્રવૃત્તિના હેતુઓ [છ. તે શુભ, અશુભ ને મિશ્ર] પ્રવૃત્તિનાં ઇષ્ટ, અનિષ્ટ ને મિશ્ર ફલો [તથા] સંસ્કારો એકત્ર થાય છે. [જેથી] એમ [છ તેથી] તેની (અવિદ્યા, રાગદ્વેષાદિ, શુભાશુભકર્મ ને ફલોની) નિવૃત્તિમાટે [પરિસંખ્યાન કર્તવ્ય છે.] તેમાં

‘અશબ્દમસ્પર્શમરૂપમવ્યયં તથાઽરસં નિત્યમગંધવચ્ચ યત્’
 इति श्रुतेः ॥ ૩ ॥

તેમાં પ્રતીત થનારા શબ્દાદિવડે પીડાતો વિદ્વાન્ આવી-
 રીતે વિચાર કરે શબ્દ તો ધ્વનિના સામાન્યમાત્રવડે અથવા
 પદ્મજાદિ વિશયધર્મોવડે, સ્તુતિ આદિ પ્રિયવડે, ઇષ્ટ ને અનિષ્ટ-
 વડે, [તથા] અસત્ય, ણીભાત્સ, પરિભવ [ને] રાડા
 પાડવી ઇત્યાદિ વચનોવડે અસંસર્ગી, અવિકારી, અચલ,
 અવિનાશી, અભય, અત્યંતસૂક્ષ્મ, અવિધય [ને] દ્રષ્ટૃસ્વ-
 ભાવનાળાને વિષય કરીને અસંસર્ગીપણાથી સ્પર્શ કર-
 વાને યોગ્ય નથીજ. જેથી શબ્દાદિ નિમિત્તવાળી હાનિ
 અથવા વૃદ્ધિ [મને] નથીજ, આથી [તે] મને શું કરશે?
 સ્તુતિ ને નિંદાદિ પ્રિયપણાના ને અપ્રિયપણાના લક્ષણવાળો
 શબ્દ અવિવેકીનેજ [એટલે] શબ્દને આત્મપણાવડે જાણનારને
 પ્રિય શબ્દ હર્ષ ઉપજાવે છે, અને અપ્રિય શબ્દ અવિવેકી-
 પણાથી [તેને] ખેદ ઉપજાવે છે, પણ વિવેકવાળા મને
 વાસના અગ્રમાત્ર પણ [હર્ષશોક] ઉપજાવવાને સમર્થ થતા
 નથી ઇતિ એમજ સ્પર્શસામાન્યવડે, અને અપ્રિય ને પ્રિય-
 રૂપ, કોઈ શરીરોની સાથે સંબંધ રાખનારા અને બાહ્ય ને
 આર્ગતુક નિમિત્તોવાળા તેના વિશેષરૂપે શીત, ઉષ્ણ, ક્રોમલ
 ને કર્કશ આદિ તથા જ્વર ને ઉદરશૂલ આદિ લક્ષણોવાળા-
 વડે અસ્પર્શપણાથી વૃદ્ધિ ને હાનિરૂપ લક્ષણવાળી કોઈ વિક્રિયા
 મને કરતા નથી, મૂડી મારવા આદિવડે જેમ આકાશને [વિક્રિયા
 ન થાય તેમ એવી રીતે રૂપસામાન્યવડે અને સ્ત્રી ને વ્યંગન
 આદિ લક્ષણવાળા પ્રિય ને અપ્રિય એવા તેના વિશેષોવડે

तत्र शब्दादिभिरुपलभ्यमानैः पीड्यमानो चिद्वानेवं
 परिसंचक्षीत शब्दस्तु ध्वनिसामान्यमात्रेण वा विशेषधर्मैर्वा
 पङ्खादिभिः प्रियः स्तुत्यादिभिरिष्टैरनिष्टैश्चासत्यबीभत्सपरि-
 भवाक्रोशादिभिर्वचनैर्मां दृक्स्वभावमसंसर्गिणमविक्रियमचल-
 मनिघनमभयमत्यंतसूक्ष्ममविषयं गोचरीकृत्य स्पृष्टुं नैवार्हति
 असंसर्गित्वादेव मां अत एव न शब्दनिमित्ता हानिर्दृष्टिर्वाऽतो
 मां किं करिष्यति स्तुतिर्निन्दादिप्रियाप्रियत्वलक्षणः शब्दोऽवि-
 वेकिनं हि शब्दमात्मत्वेन गतं प्रियशब्दो वर्धयेदप्रियशब्दश्च
 क्षपयेदविवेकित्वान्न तु मम विवेकिनो बालाग्रमात्रमपि कर्तु-
 म्भृतसहते इत्येवमेव स्पर्शसामान्येन तद्विशेषैश्च शीतोष्णमृदुक-
 र्कशादिज्वरोदरश्चलादिलक्षणैश्चाप्रियैः प्रियैश्च केशिच्छरीरसम-
 वायिमिर्वाद्यांगंतुकनिमित्तैश्च न मम काचिद्विक्रिया दृष्टि-
 हानिलक्षणां अस्पर्शत्वात्क्रियते व्योम्न इव मुष्टिर्वातादिभिस्तथा
 रूपसामान्येन तद्विशेषैश्च प्रियाप्रियैः स्त्रीव्यंजनादिलक्षणैररूप-
 त्वान्न मम काचिद्धानिर्दृष्टिर्वा क्रियते तथा रससामान्येन तद्वि-
 शेषैश्च मधुराम्ललवणकटुतिक्तकषायैर्मृदुबुद्धिभिः परिगृहीतैः
 प्रियाप्रियैररसात्मकस्य मम न काचिद्धानिर्दृष्टिर्वा क्रियते ।
 तथा गंधसामान्येन तद्विशेषैश्च प्रियाप्रियैः पुष्पाद्यनुलेपनादि-
 लक्षणैरगंधात्मकस्य न मम काचिद्धानिर्दृष्टिर्वा क्रियते ।

વળી જે બહાર રહેલા શબ્દાદિ શરીરને આકારે તથા તેને ગ્રહણ કરનાર શ્રોત્રાદિને આકારે [પરિણામ પામીને] રહેલા [છે, તેજ મન તથા બુદ્ધિરૂપ] બે અંતઃકરણ તથા તેના [મુખદુઃખાદિરૂપ] વિષયોને આકારે [પરિણામ પામે છે.] અન્યોન્યના સંસર્ગપણાથી ને સર્વ ક્રિયાઓમાં મળીને કામ કરનારપણાથી [ઉપર કહેલી વાત સિદ્ધ થાય છે.] ત્યાં એમ હોવાથી વિદ્વાન [એવા] મને કોઈ શત્રુ મિત્ર વા ઉદાસીન નથી. તેમાં જે કોઈ મિથ્યાજ્ઞાનના અભિમાનવડે ક્રિયા ને ફલના લક્ષ્યગુણો પ્રિયનો વા અપ્રિયનો પ્રયોગ કરવાને ઇચ્છે છે [તે] તે તેનો મિથ્યાજ્ઞ પ્રયોગ કરે છે, મારા તેના (પ્રિયાપ્રિયના) અવિષયપણાથી, [એમ ચિંતવે.] આ અવ્યક્ત [છે,] આ અર્થિય [છે,] આ શ્રુતિથી, તથા સર્વે [એટલે] પાંચ ભૂતોના પણ અવિષયપણાથી વિકારરહિત [છે.] આ છેદન ન કરી શકાય એવો, [ને] આ ન બાળી શકાય એવો [છે,] એવી સ્મૃતિ હોવાથી, શરીર ને ઇન્દ્રિયની સ્થિતિનેજ ઉપલક્ષણ કરીને મારા ભક્તોની ને વિપરીતોની (અભક્તોની) જે પ્રિય અપ્રિય આદિ પ્રયોગ કરવાની ઇચ્છા અને તેથી ઉપજેલી ધર્મ ને અધર્માદિની પ્રાપ્તિ તે તેઓનેજ (શરીરાદિનેજ) [થાય છે,] પણ અજર, અવિનાશી ને અભય મારામાં [તે થતી] નથી. ૪

નૈનં કૃતાકૃતે તપતો ન કર્મણ વર્ધતે નો કનીયાન્સ-
વાહ્યાભ્યંતરોદ્ધમો ન લિપ્યતે લોકદુઃખેન વાહ્ય ઇત્યાદિ શ્રુતિભ્યોઽ-
નાત્મવસ્તુનશ્ચાસત્ત્વાદિતિ પરમો હેતુરાત્મનશ્ચાદ્યત્વે દ્વયસ્યા-

અરૂપપણથી અને કોઈ હાનિ વા વૃદ્ધિ કરાતી નથી.. તેમ રસ-
સામાન્યવડે અને મૂઢબુદ્ધિવાળાઓએ પ્રિય ને અપ્રિયરૂપે પરિ-
બ્રહ્મ કહેલા મધુર, ખાટા, ખારા, તીખા, કડવા ને કષાયરૂપ
(તુરારૂપ) તેના વિશેષોવડે રસરહિતરૂપ અને કોઈ હાનિ વા
વૃદ્ધિ કરાતી નથી. એવી રીતે ગંધસામાન્યવડે અને ખુધાદિ ને
અનુલેપનાદિ લક્ષણવાળા પ્રિય ને અપ્રિયરૂપ તેના વિશેષોવડે
ગંધરહિત અને કોઈ હાનિ વા વૃદ્ધિ કરાતી નથી. 'જે શબ્દ-
રહિત, સ્પર્શરહિત, રૂપરહિત, વધઘટરહિત તથા રસરહિત, નિત્ય
ને ગંધરહિત [છે,]' આવી શ્રુતિ હોવાથી [તે શબ્દાદિવડે
વિકાર પામને નથી એમ સિદ્ધ થાય છે.] ૩

किंच य एव बाह्याः शब्दादयः शरीराकारेण संस्थितास्तद्-
ग्राहकैश्च श्रोत्राद्याकारैरंतःकरणद्वयतद्विषयाकारेण चान्योन्य-
संसर्गित्वात्संहतत्वाच्च सर्वक्रियासु तत्रैवं सति विदुषो न
मम कश्चिच्छब्दुर्मित्रमुदासीनो वाऽस्ति तत्र यदि कश्चित् मिथ्या-
ज्ञानाभिमानेन प्रियमप्रियं वा प्रयुयुंक्षेत क्रियाफललक्षणं तन्मृपै-
व प्रयुयुंक्षते स तस्याविषयत्वान्मम । अव्यक्तोऽयमचित्योऽ-
यमिति श्रुतेः । तथा सर्वेषां पंचानामपि भूतानामविकार्योऽवि-
षयत्वात् । अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमिति स्मृतेः । याऽपि शरीरै-
न्द्रियसंस्थानसात्रमुपलक्ष्य मद्भक्तानां विपरीतानां च प्रिया-
प्रियादिप्रयुयुंक्षा तज्जा च धर्माधर्मादिप्राप्तिः सा तेषामेव न तु
मय्यजरेऽमृतेऽभये ॥ ४ ॥

વળી જે બહાર રહેલા શબ્દાદિ શરીરને આકારે તથા તેને ગ્રહણ કરનાર ઓત્રાદિને આકારે [પરિણામ પામીને] રહેલા [છે, તેજ મન તથા બુદ્ધિરૂપ] જે અંતઃકરણ તથા તેના [સુખદુઃખાદિરૂપ] વિષયોને આકારે [પરિણામ પામે છે.] અન્યોન્યના સંસર્ગીપણાથી ને સર્વ ક્રિયાઓમાં મળીને કામ કરનારપણાથી [ઉપર કહેલી વાત સિદ્ધ થાય છે.] ત્યાં એમ હોવાથી વિદ્વાન [એવા] મને કોઈ શત્રુ મિત્ર વા ઉદ્દાસીન નથી. તેમાં જે કોઈ મિથ્યાજ્ઞાનના અભિમાનવડે ક્રિયા ને ફેલના લક્ષણવાળાં પ્રિયનો વા અપ્રિયનો પ્રયોગ કરવાને ઇચ્છે છે [તે] તે તેનો મિથ્યાજ્ઞ પ્રયોગ કરે છે, મારા તેના (પ્રિયાપ્રિયના) અવિષયપણાથી, [એમ ચિંતવે.] આ અવ્યક્ત [છે,] આ અર્થિત્ય [છે,] આ શ્રુતિથી, તથા સર્વે [એટલે] પાંચ ભૂતોના પણ અવિષયપણાથી વિકારરહિત [છે.] આ છેદન ન કરી શકાય એવો, [ને] આ ન બાળી શકાય એવો [છે,] એવી સ્મૃતિ હોવાથી, શરીર ને ઇન્દ્રિયની સ્થિતિનેજ ઉપલક્ષણ કરીને મારા ભક્તોની ને વિપરીતોની (અભક્તોની) જે પ્રિય અપ્રિય આદિ પ્રયોગ કરવાની ઇચ્છા અને તેથી ઉપજેલી ધર્મ ને અધર્માદિની પ્રાપ્તિ તે તેઓનેજ (શરીરાદિનેજ) [થાય છે,] પણ અજર, અવિનાશી ને અભય મારામાં [તે થતી] નથી. ૪

નૈનં કૃતાકૃતે તપતો ન કર્મણા વર્ધતે નો કનીયાન્સ-
વાહ્યાભ્યંતરોહજોનલિપ્યતે લોકદુઃખેનવાહ્યિત્યાદિશ્રુતિભ્યોઽ-
નાત્મવસ્તુનથાસત્ત્વાદિતિ પરમો હૈતુરાત્મનથાદ્યત્વે દ્વયસ્યા-

સત્ત્વાત્ । યાનિ સર્વાણ્યુપનિષદ્વાક્યાનિ વિસ્તરશઃ સમીક્ષિ-
ત્ત્વ્યાનિ સમીક્ષિત્ત્વ્યાનીતિ ॥ ૫ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छंकराचार्यविरचितायां
श्रीउपदेशसहस्र्यां गद्यबन्धे परिसंख्याननिरूपणं

नाम तृतीयं प्रकरणम् ॥ ३ ॥

આને કચેલું [પાપ] ને નહિ કચેલું [પુણ્ય] તપાવતાં
નથી, [આ પુણ્યકર્મવડે] વધતો નથી, [ને પાપકર્મવડે]
ઘટતો નથી, બાહ્ય ને અલગંતરસહિત અજન્મા [છે,] બહાર
રહેલો લોકના હુન્નવડે લેપાતો નથી, ઇત્યાદિ શ્રુતિઓવડે જડ
વસ્તુના અસત્પણાથી ને આત્માના અદ્વૈતપણામાં દ્વૈતના અસત્-
પણાથી [આત્મા] પરમહેતુરૂપ [છે] જે સર્વ ઉપનિષદોનાં
વાક્યો [છે, તે] વિસ્તારથી સારી રીતે અવલોકન કરવાયોગ્ય
[છે,] સારી રીતે અવલોકન કરવાયોગ્ય [છે.] ઇતિ ૫

એ પ્રમાણે બ્રહ્મવિદ્યાવાળા પરમહંસોના ને પરિવ્રાજકોના
આચાર્ય શ્રીશંકરાચાર્યજીએ રચેલા શ્રીઉપદેશસહસ્ત્રીના
ગદ્યબંધમાં પરિસંખ્યાનનિરૂપણનામના ત્રીજા પ્રકરણની
શ્રીનાથશર્મવિરચિત ભાવાર્થદીપિકાનામની ગુજરાતીભાષાની
ટીકા પૂરી થઇ. ૩

ઉપદેશસહસ્ત્રી-ગદ્યબંધ-રૂપ અઢારમારતનની શ્રીનાથશર્મ
વિરચિત ભાવાર્થદીપિકાટીકા સમાપ્ત. ૧૮

ઇતિ

શ્રીશંકરાચાર્યનાં અષ્ટાદશરત્નો ટીકાસહિત સમાપ્ત.